

Barcode - 9999990068314

Title - Saraswati Chandra Naval Kahata (IV)

Subject - Literature

Author - Tripathi Madhav Ram

Language - gujarati

Pages - 863

Publication Year - 1801

Creator - Fast DLI Downloader

<https://github.com/cancerian0684/dli-downloader>

Barcode EAN.UCC-13

9 999999 006831 4

આ અંથકર્તાનાં પુસ્તકો.

રૂ. આ. પ.

સરસ્વતીચંદ	ભાગ ૧.	ત્રીજી આવૃત્તિ ...	૧	૮	૦
"	ભાગ ૨.	બીજી " ...	૧	૪	૦
"	ભાગ ૩.	૧	૮	૦
"	ભાગ ૪.	૩	૮	૦
સ્નેહમુદા.	બીજી આવૃત્તિ	૧	૦	૦

યુરોપ, એશિયા, વગેરે અંડોમાંની મહાપ્ર-

જ્ઞામાં જનસ્વભાવનાં લાક્ષણિક દૃષ્ટાંતઃ ૦ ૨ ૦

The Classical Poets of Gujarat ... Rs. 0 4 0

સ્નેહમુદાની ટીકા (સ્વર્ગવાસી જયંતીલાલ

મગનલાલ દેસાઈ બી. એ. કૃત જુદી છ.પાઈ છે)

ઉપરનાં પુસ્તકો નીચે લખેલે ઠેકાણેથી મળશે.

મુંબાઈ—કાળકાદેવી રોડ ઉપર એન. એમ. ત્રિપાઠી

એન્ડ કંપની તા. સર્વ બુકસેલરો.

બહારગામ—અમદાવાદ, સુરત, રાજકોટ, વગેરે ગામોના

પ્રસિદ્ધ બુકસેલરો.

सरस्वतीचंद्र.

नवपलकथा.

भाग ४.

सरस्वतीचंद्रं मनोहराब्जं चाने पूर्णाहुति

कृता

गोवर्धनराम भायवराभ त्रिपाठी,

पी. ए. ए. ए. ए. पी., वकील, मुंबार्थ हाउसिंग,
 निवृत्तिनिवास नदीबाद.

निवृत्तिनिवास नदीबाद.

अन्या जगद्विजयया मननः प्रवृत्तिः
वर्द्धनं कापि रचना वचनावर्द्धनाम् ।
लोकोत्तरा न कृतिराकृतिराकर्षणा
विद्यावतां सफलमेव चरित्रमन्यत ॥

जगन्नाथ, रत्नगन्नाथर.

In the service of mankind to be
A guardian god below; still to employ
The mind's brave ardour in heroic aims,
Such as may raise us o'er the grovelling herd,
And make us shine for ever—that is life.

—Thomson.

अथ अधिपतिराग्नाधीन.

मुंबार्थः

मुण्य एण्ट-एन. एम. त्रिपाठी एंड कंपनी.

संवत् १९५७. सन १९०१.

मूल्या रुपीया सहाडा त्रण.

ॐॐॐ,

अन्युक्तेषु सोमाधि मुद्रायंत्रभां मुद्रांकित.

PREFACE.

The last volume of Sarasvati-chandra is here offered to the public. It endeavours to complete the programme laid down in the preface to the third volume. In that preface it was suggested that the varied conflicts of life and thought at present visible all over India may one day end in reciprocal assimilation and harmony of the warring elements.

This process of assimilation, while it may not be able to surprise us with any sudden advent of peace, will make its presence felt sooner or later by floating on our horizon ideas and sentiments as foreign to our past experience as possibly Columbus and his ships may be imagined to have been to the minds of the anxious aborigines of old America as they watched his approach towards their shores. This may sound like an exaggerated note of alarm or an idle conceit at first sight. Cooler thoughts will, however, bring home the conviction that our present state of transition must one day end the effervescence of its lighter elements. That stage over, India must have her day of peace and comfort, and the only question is what kind of day that will be.

There seems to be a sort of presumption in proposing to answer such a question, and a presumption it might be if this book were of the nature of a historical disquisition or a scientific forecast. The writer of a novel may, however, well be allowed to indulge in dreams of future days according to his own lights, even where the forecast of any future at all must fall short of the exacting tests of scientific or philosophical critics. It is in such a dream-land or Mano-rájya that the design of the

PREFACE.

present volume is laid out. It is on account of this feature of the volume that it is given the title of the *Mano-rájya* of *Sarasvati* or the *Dream-land* of the *Minerva* of our *Indian Atheneum*. And the writer's justification for this part of his performance is not that his dreams are prophetic, but that he may, by allowing the reader to have a clairvoyant view of them, help his countrymen in groping their way out of darkness into some kind of light. It will be some gain if by that procedure he can show and signal "a line clear" for those that may be wishing to know their place in the programme for hastening the hour of peace.

This object the writer has attempted to attain partly by speaking in the language of myths, legends, and traditions familiar to his countrymen. There is, in his opinion, a deep and almost scientific evolutionary allegory consistently running throughout the plot of the great and prolific *Mahabharata*, and he has devoted a long and, perhaps, tedious chapter in this work to the exposition of this feature of that venerable epic. He is aware that in doing so he has obviously sacrificed well known canons of modern art; but considering the use made of this allegory in the latter part of the volume, the critic will probably be disposed to agree with his views as to the necessity of that course and the appositeness of this otherwise irrelevant-looking matter.

This groundwork of that epic has so much in common with some of the leading ideas worked out by modern social and political speculations, that it has been found possible to translate the latter into the terms of the former supplemented by other similar materials drawn from our ancient literature and modern popular beliefs, even where the beliefs are, to all appearances, superstitious. It is expected that such a use of these materials will enable the ordinary Indian mind to grasp and appreciate Western ideas and deals to some extent and to some useful purpose.

The existence of such common ideas and their possible influence on the people of this country will arouse a varied interest.

If there is a vast distance between modern India on the one hand and modern Europe and America on the other as regards their modes of thought and life, a similar distance can also be traced in several important points between ancient and modern India itself. It is usual to speak as if the present generation of Indians were witnessing the fusion of two great civilizations in the contact of the West with the East. If one can admit that India herself has exhibited more than one phase of civilization, and that the phases presented by her in her ancient days were far different things from the phase she now presents, it will be more accurate to say that we are not only hemmed in between the two civilizations of modern East and West, but that the awakenings of the far different ancient Indian civilization are also upon us as a *third* element of the fusion. If this last element differed in essential points from modern Western civilization, it also agreed with it (as the above-mentioned common ideas will attest) in recognising some very vital principles of thought and life as being of the essence of Progress and Civilization, as for instance, when the Aitareya Bráhmaya defined the Satya Yuga as the Age of Action or Progress and the Kali Yuga as the Age of Sleep or Stagnation. One of the objects aimed at in this volume is so to lift the veil from this part of our literature and history as to show some of the lines of our ancient thought and life along with those of the West in modern times and to bring their converging points into prominence. For that may enable our readers, as representing a part of modern India, to realize what elements are likely to have a preponderating influence in the fusion of the three great civilizations brought by Providence to bear upon the life of our nation and combined by that same power to shape her destiny by their confluence.

What is popularly called our stage of transition has consisted more or less of a condition in which the communities, professing to be under the influence of the one or the other of these civilizations, have been startled by the near approach and close contact of the rival civilizations, and have at times received one or the other of them with curiosity, suspicion, and distrust. The part played by the ordinary Indian mind during this stage has been shown in the first three volumes of this work. The present volume is mainly taken up with the part that is being played and will be played in that drama by a class of Indians which has been directly evolved by the actual contact and growing relations of these civilizations themselves. This is the class which is composed of educated natives. By reason of these very circumstances and others connected with its genesis and development this class is expected to take upon itself special and active functions in bringing about a happy fusion of the elements which have brought it into being and which constitute the special sphere of its usefulness. It is proposed in this volume to present, on the surface of mythical allegories and doctrinal language dear to Indian hearts, a faint but visible etching of the lines along which, by the performance of these functions by this class, assimilation and harmony may be expected to issue in the country out of the temporary phantoms of that religious, social, and political unrest and conflict which, in the course of this fusion, apparently disturb the mental peace of so many races in modern India, not excluding our English brethren. It is possible to fancy ourselves having a peep at a situation of peace, co-operation, and harmonious progress for all these; and if we can even conceive the feasibility of such a peep, we may also hope that what is only such a fiction to-day may become a fact to-morrow.

This hope is not without its foundation so long as educated Indians are assisted in maturing the robustness of their communal body in order that they may be

enabled to perform their legitimate functions with independence. Theirs is the position of the mediastine between the rulers on the one side and the masses of their own countrymen on the other, as also between the masses and the diverse classes of their countrymen themselves. They are a median organism in this way between various other sets of complicate and contradictory organisms, each of which is sufficiently charged with its own latent but powerful and impatient energies. These energies are by no means an evanescent factor in the case, but have in each case been stored up by the long and persistent action of civilizations which are bound to make the severest struggle for self-preservation. It has fallen to the lot of the educated classes to serve as organic sheaths and conductors between the multiform sets of organisms forming the repositories of these energies. The many-sided strain now put upon those classes and likely to grow in quality and quantity while performing these functions, requires that they should find proportionate strength and support from all those who contribute to the strain and will benefit by the capacity of this class to meet it.

The method of developing and maturing, in this mediastine class, a right and beneficent capacity, not only for meeting this strain, but also for performing their difficult functions, is a problem in whose solution all India—including its English population—is deeply and directly interested. The extent to which those at the helm of the State will be equal to the task of pursuing this method with foresight, sympathy and even sacrifice, will also be the measure of their own reward in the long run. But any such method, if method itself be not altogether abjured by them, must in any case involve a concession of the necessary and sufficient amount of free scope for independent action to the median organism, and must thereby afford a valid ground for the hope that some of the fictions, here offered, of what in part are only our hero's visions to-day, may

indeed become facts in some more practical fashion to-morrow.

The existence and the soundness of this hope are assumed in this volume. It is also assumed that educated natives, while grasping at all available extraneous assistance with all their might, will also enter manfully into a struggle on their own behalf, to bear their manifold strain and to perform their functions as much with patience and fellow-feeling as with intrepidity, perseverance, and wisdom. This volume attempts to present a perspective in which the description of this struggle will connect the reader with contemporaneous actualities, while his introduction into the dream-land of the attainment of the final fusion of the heterogeneous elements will open upon him distant but happier vistas of the past and future of his countrymen. Whether the various characters which fill this perspective are drawn with sufficient art and neatness, is a question best left to the critic.

Nadiad,

27th August 1901.

G. M. T.

અ નુ ક્ર મ

પૂર્વધર્મ

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	સુભદ્રાના મુખ આગળ	૧
૨	સરસ્વતીચન્દ્રની અલખદીક્ષા	૬
૩	સૌન્દર્યનો ઉદ્ધાન અને કુસુમનો વિકાસ	૧૪
૪	દેશી રાજ્યોનો શો ખપ છે? વગેરે	૪૨
૫	નવરાત્રિ	૬૬
૬	સરસ્વતીચન્દ્રની અશ્રુધારા	૧૧૯
૭	કુમારિકા કુસુમ અને વિધવા સુન્દર	૧૭૩
૮	કુચોરા અને કુસુમ	૧૮૭
૯	સૌભાગ્યદેવીનું અખંડ સૌભાગ્ય	૧૯૭
૧૦	કુસુમની કાટડી	૨૦૩
૧૧	મહામહાલવન અથવા રત્નનગરીની રાજ્ય- વેધશાળા અને મહાભારતનો અર્થવિસ્તાર	૨૦૯
૧૨	ચન્દ્રકાન્તના ચંચવાડા	૨૫૬
૧૩	તારામૈત્રક	૨૬૧
૧૪	સુરગ્રામની યાત્રા	૨૭૪
૧૫	કુસુમનું ઠંડણુ તપ	૨૯૫
૧૬	શશી અને શશીકાન્ત	૩૦૬
૧૭	ચન્દ્રકાન્ત અને કારાગૃહમાં સરસ્વતીચન્દ્રનો શોધ	૩૧૦
૧૮	અલખ મન્મથ અને લખ સસપદી	૩૨૦
૧૯	મધુરી માટે મધુરી ચિન્તા	૩૪૫
૨૦	સખીકૃત્ય	૩૫૦
૨૧	હૃદયચિકિત્સા અને ઔષધ	૩૫૮
૨૨	સક્ષમ શરીરનો સક્ષમ કામ	૩૬૮
૨૩	સરસ્વતીચન્દ્ર અને ચન્દ્રાવલી	૩૭૮
૨૪	વિષ્ણુદાસ ખાવાનું સામર્થ્ય અને સરસ્વતી- ચન્દ્રના સક્ષમ શરીરની સંસિદ્ધિના માર્ગ	૪૨૩
૨૫	સનાતન ધર્મ અથવા સાધુજનોના પંચમહાયજ્ઞ	૪૪૦

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૨૬	ચિરંજીવશૃંગના શિખર ઉપર ચન્દ્રોદય	૪૮૧
૨૭	મુશાની પુલની ખીણ પાસે	૪૮૭
૨૮	હૃદયની વાસનાનાં ગાન અથવા ચેતન વિનાની વૃત્તિ-ઉક્તિ અને શ્રોતા વિનાની પ્રત્યક્ષિત	૪૯૨
૨૯	હૃદયના ભેદનું ભાંગવું	૫૨૩

૨૯.	હૃદયના ભેદનું ભાગવું	૫૧૨
૩૦.	સિદ્ધલોકમાં યાત્રા ને સિદ્ધાંગનાઓનો પ્રસાદ, અથવા શુદ્ધ પ્રીતિની સિદ્ધિનું સંગત સ્વપ્ન	૫૩૯
૩૧.	પિતામહપુરમાં આર્ય સંસારનાં પ્રતિબિમ્બ, અને પ્રીતિની મણિમય સામગ્રીના સંપ્રસાદ... ..	૫૫૬
૩૨.	યજ્ઞમાનંકે અતિથિ? અથવા પુણ્યપાપમાં પણ પરાર્થબુદ્ધિ- ની સત્તા	૫૮૯
૩૩.	સૂક્ષ્મ પ્રીતિની લોકયાત્રા	૬૦૨
૩૪.	અર્જુનનાં વાયુરથ અને દાવાનળ	૬૧૫
૩૫.	કુરુક્ષેત્રના ચિરંજીવો અને ભારતવર્ષનું ભવિષ્ય	૬૪૧
૩૬.	ચન્દનવૃક્ષ ઉપર છેલ્લો પ્રહાર.	૭૦૨
૩૭.	મિત્ર કે મિત્રા?	૭૦૮
૩૮.	સ્ત્રીજનનું હૃદય અને એ હૃદયની સત્તા	૭૧૨
૩૯.	દેશપ્રીતિનું મનોરાજ્ય	૭૨૨
૪૦.	ન્યાયધર્મની ઉગ્રતા ને સંસારના સંપ્રત્યયની કામળતા	૭૫૦
૪૧.	બોવાયલાં રત્નો ઉપરની ધુળ.	૭૬૩
૪૨.	મિત્રના મર્મપ્રહાર... ..	૭૭૨
૪૩.	ન્યાયાધિકારીનાં આશાપત્ર.	૭૮૦
૪૪.	કાંઈને કાંઈ સુખતું નથી.	૭૮૩
૪૫.	કુંઠક નિર્ણય અને નિશ્ચય	૭૯૭
૪૬.	અલખમન્દિરનો શંખનાદ અને આયુષ્યની પૂર્ણાહુતિ.	૮૦૦
૪૭.	મોહનીમૈયાનો ઉગ્ર અધિકાર.	૮૦૬
૪૮.	બે યુગ વચ્ચેના પડદામાં પડતા ચીરા	૮૧૩
૪૯.	પુત્રી.	૮૨૩
૫૦.	ગંગાયમુના.	૮૨૫
૫૧.	સમાવર્તન.	૮૩૭
૫૨.	આરાત્રિક અથવા આરતી... ..	૮૪૫

सरस्वतीचंद्र

भाग ४.

सरस्वतीतुं मनोरंज्य ग्रंथे पृष्ठाष्टुतिः .

“ Mother Sage of Self-dominion,
Kiss thy steps, O Melancholy,
The strongest plume in wisdom’s pinion
Is the memory of past folly.

Wate the skylark and forlorn
While she moults the firstling plumes,
That had skimmi’d the tender corn
On the beanfield’s odorous blooms,

Soon with renovated wing
Shall she dare a loftier flight,
Upward to the daystar spring,
And embathe in heavenly light.”

COLERIDGE.

सरस्वतीचंद्र

भाग ४.

सरस्वतीतुं मनोगन्ध अने पूर्णाहुति.

प्रकरण १.

सुन्दराना मुष् आगण.

तानं धासु डिगी आ रडे ते

गाय गर्मिणी आषी अरे ते;

जेवां तीर-वनोमां धरवा

गामसोड जता भद धरवा.

भवलूति.

भद्रा अने समुद्रना संगम आगणतो प्रदेश पारें मास आवो रमणीय रूहेतो. जे सुन्दर संगम आगण वन्योवय आह मास जोड नपानो सरणो रेतीनां जेट पनी रूहेतो अने तेनी जे पास सागर अने सरितानो संगम निरंतर थयां डरतो, ते त्यां आगण जे संगमथी रुपानी धंटीजो जेवो—कुमुदसुंदरीना स्वर

जेवो—जीणो स्वर मयी रूहेतो एतो. समुद्रनी भरती आवे तारे वयला जेटमां हींयण सुधी पाणी भरतुं, अने यातुमांसमां नदीना पूरने प्रसंगे त्यां त्रणुत्रणु माथां पाणी भरतुं. आ जेटने थुधी वस्ती “जेट” नामथी न जेणपती.

नदीनी उत्तर पासे जेटले सुन्दरगिरिनी पासे जेते तीरे भेटुं मेदान एतुं, अने दक्षिण पासे रेतीनी पर्वत जेवी उंची जेणडे एती, अने तेना उपरनां आडोना मात्र शिपरभाग देखाता. दक्षिण पासेतुं मेदान धाणुं विशाण एतुं अने तेना भेटाटा ढाणाव उपर नदीनी पासे प्रथम मात्र रेतीवाणो प्रदेश, तेथी उपर जतां पारेमास वीला रूहेता धास-

પાળે પ્રદેશ, તેથી ઉપર જતાં ઝાડની ઘટાઝોવાળાં વન ઉપર વન, અને અંતે સુન્દરગિરિના શિખર અને તેને ઘેરી લેતા આકાશનો ઘેરો ધુમટ ઊભો હતો. એ ધુમટ પશ્ચિમ દિશામાં સમુદ્રના સપાટ વિસ્તાર ઉપર ઉતરી પડતો હતો અને માણસની દૃષ્ટિને કૂહોતો હતો કે “હા-રાથી જવાય એટલે દૂર જા અને જોવાય એટલું જો—અને તેની સાથે એ પણ જોઈ લે કે હારી મર્યાદા કેવી છે.” નદીના પૂર્વ ભાગમાં નદીનો પ્રવાહ વાંકો ચુકો થતો અને આગળ આગળ જો-એ તેમ નહાનો નહાનો દેખાતો, એક પાસની ભેખડો અને બીજી પાસના ઢોળાવ વચ્ચે એક ઝીણી સંધી જેવો—લીટી જેવો—વાળ જેવો કાગી અંતે અદૃશ્ય થઈ જતો હતો.

“એટ” તે મધ્ય ભાગે એક ઉંચો છોખન્ધી ઓટલો હતો. ઓટલા ઉપર વાંસ દાટલો હતો અને વાંસ ઉપર ઝીણી ધજલ હતી. વાંસને નીચલે ભાગે એક ભગવા ખાદીના કપડાની રાવડી જેવું હતું. તેમાં કોરી ઋતુમાં એક બાવી રહેતી અને એક નહાના પથરા ઉપર માતાની મૂર્તિ કોતરી સિન્દુર આદિથી પૂજતી હતી. સુરગ્રામની વસ્તી એને મેટનાં માતાને નામે ઓળખતી. નદી અને તીરના મેદાન ઉપર ભર-વાડો, રબારીઓ, અને ગોવાળ લોક આખો દિવસ ફરતા અને પા-સેની લીલોતરીમાં પોતાનાં ટોળાંને ચરાવતા, ગામના લોક યાત્રાઓને દિવસે, રવિવારે, અને બીજા દિવસોએ સવાર સાંજ માતાનાં દર્શન-નિમિત્તે આ સ્થળે આવતા અને સૃષ્ટિની રમણીયતાને પવિત્ર ધર્મસં-સ્કારો દ્વારા ભોગવતા.

માતાની બાવી યુવાવસ્થાના પૂરમાં હતી પણ વૈરાગ્યની સુન્દરતા તેના મનમાં રમી રહી હતી અને સાંસારિક વિકારોને હડસેલી નાંખી ભક્તિરસની ટોચ ઉપર નિરંકુશ વૃત્તિથી ફરકતી હતી. જે દિવસે કુ-મુદસુંદરી તળાઈ તે દિવસે સુંદર સ્વરથી બાવી ગાતી હતી અને ઓ-ટલા આગપાસ ગામની સ્ત્રીઓ તે ઝીલતી ગરબે ફરતી હતી.

“મા સુન્દરગિરિથી ઉતર્યો, ખીરદાળી મા,

“મા નૌતમ બાળે વેશ, ઝાંઝર વાગે મા.

“આ પ્રાતઃકાળે આભલાં, ખીરદાળી મા,

“તુજ ઘાટડીએ વીંટાય, ઝાંઝર વાગે મા.

“આ સુરજ સન્મુખ લટકતો, ખીરદાળી મા,

“મા રહામી આરસીં રહાય, ઝાંઝર વાગે મા.

“આ ચકવા ચકવી હંસલા, ખીરદાળી મા,

“તુજ પગલે ભમતાં ગાય, ઝાંઝર વાગે મા.

“આ સાયર પાસે નાચતી ખીરદાળી મા,

“મા નદીમાં આવી ન્હાય, ઝાંઝર વાગે મા.

“અમ સમીં સઉ ન્હાની બાળકી, ખીરદાળી મા,

“એને હઈયે વસતી માત, ઝાંઝર વાગે મા.

“આ અખિલ વિશ્વમાં વ્યાપતી ખીરદાળી મા

“મુજ કાળજડામાં માય, ઝાંઝર વાગે મા.”

એક બ્રાહ્મણી ગાતી ગાતી નદીના મૂળ સામું જોતી હતી તે વચ્ચે
જોલી ઉઠી અને ગરબામાં ભંગ પાડવા યત્ન કર્યો.

“સાધુ માતા ! આ આર્થે શું દેખાય છે ?”

બાવીએ નાકે આંગળી મુકી તેને ચુપ કરી અને ગરબો વાધ્યો,
અને બદલાયો.

“આ બપોરને બપોરીયે તમે દર્શન ઘોઁ, માતરે,

“ત્યાં સાયર ને નદી ઉંછળે એમ જોયન ધરતાં માત

“ જોયનરૂપ ધરે !”

“મા જોયનવંતાં ! કરે આરતી સુરજ ભલુકીં તમ આજરે,

“ઘંટા જેવી સરિતા વાગે, સાયર નોખત થાય—

“ ગાજે ઘેર ઘણો !”

“દશે દિશા માની જોગણીઓં લગાડીં રહીં છે હહાયરે

“હરિ હર બ્રહ્મા નમી પદ્યા ને સ્તોત્ર શક્તિનાં ગાય !

“ માનાં બાળક સઉ !”

“સંસારને, રૂવે રૂવે કંઈ ઉઠી રહી એ આગરે,

“રાંક દીકરીયો, માવડી, ત્હારી ! લાગે ન એને આંચ,

“ પાલવ તુજ રહાયો !”

“હરિ હર બ્રહ્મા ને સઉ પુરુષો—તેને કરીયે શુંયરે ?

“માવડી પાસે ગાહડીં કરતાં વળે દીકરીને હુંક,

“ અમે મા તુજ જોળે !”

“તુજ જોળે પડીં રહીયે ત્યારે ભાગે ભવની ભાવટ રે,

“જમકિંકરની ખહીક ન લાગે, તરી જઈએ ભવસાગર,
“એમાં તું હોડી છે.”

ગરબો આટલે મુઠી આવ્યો ત્યાં સમુદ્રની ભરતી વધતી વધતી માતાના ઓટલા મુઠી આવી, એટલે નીચે ગરબો ઝીલનારીએને પગે પાણીની છોળ વાગી, અને સહ ગરબો બંધ કરી ઉતાવળાં ઓટલા ઉપર ચઢી ગયાં.

ખાવી ઓટલાને છેડે ફરી ભરતીનો રમણીય ઉત્સાહક પવન ખાવા લાગી, અને સમુદ્ર તથા નદીનાં પાણી ઉપર ફરતી લાંબી દૃષ્ટિ નાંખે છે ત્યાં પૂર્વભાગમાંથી આવી કાંઈકે લાંબી વસ્તુ ઓટલે અથડાઈ અને ભરતીના બળથી પાછી નદીમાં ધક્કેલાઈ. નદી અને સમુદ્રનાં પાણી એકબીજાને ધક્કેલતાં હતાં ત્યાં આગળ એ વસ્તુ સ્થિર થઈ પાણી ઉપર તરી રહી. સમુદ્રનું કોઈ ચમત્કારી માછલું હોય એવું સહને લાગ્યું. એ માછલાજેવાની એક પાસે કાંઈકે લટકતું હતું અને ત્યાં આગળ પાણીમાં લાલાશ આવતી હતી. એટલામાં લાંબી ઝીણી દૃષ્ટિ કરનારી આહ્વાણી બોલી ઉઠી “માજી, કૂહો ન કૂહો પણ એ માછલું નથી— કોઈ છોકરીનું મડદું છે.”

સ્વર નીકળતામાં એક ગોવાળીયણુ પાટલીનો કચ્છ મારી પાણીમાં કુદી પડી અને એ તથા એની પાછળ ખીજી બે ત્રણ સ્ત્રીઓ તરતી તરતી તરનાર વસ્તુ ભણી જોતા જોતામાં વેગભરી વહી ગઈ.

એ સહની પાછળ જોતી જોતી ખાવી બોલી “માતાજીનો પરતો એવો છે કે નદીમાંથી આવતી વસ્તુ નદી ભણી અને રત્નાકરમાંથી આવતી વસ્તુ રત્નાકર ભણી માના ખેટને અડીંગી ખડી રહે અને કુખી ન જાય. તેમાં માજી પોતાની દીકરીએને તો આંચ આવવા દેતાં જ નથી. આપણે આટલે છેટે છીએ તોયે આ નીતરેલાં નિર્મળ પાણીમાં આ છોકરીને જોઈ શકાયે છીએ અને માજીની મરજી હશે તેથી જ એને ઉગારવામાં વાંધો નહીં પડે.”

“ધૃશ્વર એને ઉગારો” એક બાઈ બોલી.

“જો વળી આ ધૃશ્વરવાળાં ખાંપુ, તને ખબર છે કે માજીની છાયામાં પુરુષ પણ સ્ત્રી થઈ જાય છે અને હરિ હર બ્રહ્મા માજીને ઘેર ઘોડીયામાં ભરાઈ ગયા ત્યાં કોઈ ધૃશ્વરને સંભારે તો માજીને કુંડુ પડે. ધૃશ્વર અને ધૃશ્વરી જુદાં નથી. એ બેનાં સ્વરૂપ એક છે. પણ સ્ત્રીનાથી

“ પુરુષરૂપ નારાયણુ પાસે વાત કરતાં મનનો પડદો ઉઘડે નહી
 “ અને મરણદ છુટે નહી માટે આપણી દૃષ્ટિએ ઈશ્વર ઈશ્વરી થઈ
 “ દેખાય છે, બ્રહ્માણુ વિધાત્રી થાય છે, ત્રિણુ લક્ષ્મીણુ થાય છે,
 “ શિવણનાં ઉમાણુ થાય છે, અને એ સર્વ પુરુષરૂપોનો આત્મા
 “ એક નારાયણુ છે તેમ નારાયણુ અને એ સર્વ દેવદેવીઓનો
 “ આત્મા નારાયણી શક્તિ છે. મ્હે અને ત્હે સ્ત્રીનો અવતાર ધર્યો
 “ ત્યાંથી જ એ શક્તિને ખેળે છીએ. માટે માણના મંદિરમાં પુરુ-
 “ પની વાત કરવી નહી— જો એ છોકરીને લેઈ સઉ પાણી ઉપર
 “ તરતાં તરતાં આણી પાસે આવે. માણના મંદિર પાસે એની દીકરીઓ
 “ મુવેલી જીવતી થાય છે.— આ છોકરી પણ જીવશે.”

“ ખરી વાત— સ્ત્રીનો વૈરાગ્ય સર્વ સંસાર અને સંસારના દેવોને
 સ્ત્રીમય દેખે છે.” ખીજી બાઈ ખેલી.

“ હા— આ તરતાં તરતાં સઉ આવ્યાં ” બાવી ખેલી. તરતાં
 તરતાં છાછર પાણી આવતાં તરનારી સ્ત્રીઓ પાણી વચ્ચે ઉભી થઈ
 પગે ચાલી આવવા લાગી. તેમાંની એ જણીઓએ હાથ ઉપર શબ્દતુલ્ય
 કુમુદસુંદરીને ચતી રાખી ઝાલી હતી. સમુદ્ર વચ્ચે ડોકીયાં કરી ઉભેલા
 ખડકોના શિખરોનાં વચ્ચાળાંમાંથી વચલે ભાગે ઉગેલી સુંદર નાજુક લી-
 લોતરી દેખાઈ આવે તેમ આ સ્ત્રીઓની વચ્ચે તેમના હાથ ઉપર રહેલી
 કુમુદસુંદરી દેખાતી હતી. એને ઉચકનારી સ્ત્રીઓના પગ આગળ નીત-
 રેલું છાછર પાણી ખેતાની નીચેનાં પૃથ્વીતળને બાજી રહેલું લાગતું
 હતું, તેના ઉપર ધીમાં સ્થિર લાગતાં મેળું એ પૃથ્વીને ચાંપી દેતાં લા-
 ગતાં હતાં, અને એ પૃથ્વીની કોમળ રેતી અને ઉંચાનીચા ભાગો પાણી-
 માંથી દીસી આવતા હતા: તેમજ પૃથ્વી પેઠે પડી રહેલી કુમુદના શરીર
 ઉપર પાણીથી લદખદતું વસ્ત્ર બાજી ગયું હતું, એ વસ્ત્રની ભીની કરચ-
 લીઓ એના શરીર ઉપર ચંપાઈ ગઈ હતી, અને સૂક્ષ્મતાએ અને
 પાણીએ પારદર્શક કરેલા અને બાજી ગયેલા વીલાયતી ગવનમાંથી શરી-
 રના ઉંચાનીચા ભાગ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતા હતા. માતાના મંદિર પાસે
 આવતી પુત્રીની શરીર-અવસ્થાને પુરુષદૃષ્ટિએ નિર્મેલી મર્યાદાઓ અ-
 પવિત્ર લાગતી હોય તેમ આ બાળકીની આ અવસ્થા નિર્ભયપણે ઉદય
 પામી લાગતી હતી. એના વસ્ત્રમાંથી ચારેપાસથી નીગળતું પાણી ચારે
 પાસનાં પાણીમાં પડતું હતું અને એના મનનાં દુઃખ અને વિકાર તેમ
 એના કર્મવપાક માતાના પ્રતાપથી ઓગળી જઈ જાતે જ એને છોડી

નીચેના મહાસાગરમાં સરી પડતા હોય એમ એ પાણીની ધારાઓ
 એના શરીરપાસેથી સરી, નીચે ટપકી જતી હતી. આ મનુષ્યદેહનું આ-
 યુષ્ય ખુટી રહ્યા પછી અને પરમાત્મરૂપ જગદમ્બાના પારલૌકિક સા-
 ન્નિધ્ય પામતા પહેલાં વચગાળે શરીરને શબરૂપ થઈ શર્મવાહની ઉપર
 ચહોડવું પડે તેમ અત્યારે કુમુદસુંદરી સ્ત્રીઓના હાથ ઉપર ચહોડેલી હતી,
 અને આ સુંદર ચિત્તપવિત્ર ધામ ભણી અદૃશ્ય ઈશ્વરીની ઇચ્છા એને
 ગુપ્ત આકર્ષક કિરણો વડે ખેંચી લેતી હતી. દુષ્યંતને ત્યાં અનભિજ્ઞાન
 અને તિરસ્કાર પામેલી શકુંતલા પતિમંદિરની ખહાર નીકળી કે
 દયા-વત્સલ માતૃજ્યોતિ એને આ પૃથ્વી ઉપરથી અદ્ધર ઉપાડી ગયેલું
 મહાકવિએ ગૂઢ મર્મ રાખી વર્ણવેલું છે તેમ એવા જ ગહન દુઃખને
 વશે નિર્વાસને પામેલી આ રંક અનાથ પુત્રીને ઉપાડી શરણુવત્સલ નિરં-
 જન માતૃજ્યોતિ જ માતૃગૃહમાં આજ તાણી લેતું હતું અને વિધાતાની
 ગતિ ન સમજતાં મન્દપુદ્ધિના સુવર્ણપુરમાં ચારે પાસેથી પવનની ડુંક
 ઉપર ચહોડી આકાશવાણી ઘણાક કાનમાં કહેતી હતી કે

* સા નિન્દન્તી સ્વાનિ ભાગ્યાનિ વાલા
 વાહુક્ષેપં કન્દિતું ચ પ્રવૃત્તાં ।
 સ્ત્રીસંસ્થાનં ચાપ્સરસ્તીર્થમારા-
 દુક્ષિપ્યૈનાં જ્યોતિરેકં જગામ ॥

પ્રકરણ ૨.

સરસ્વતીચંદ્રની અલપદીક્ષા.

વિગતમાનમદા મુદિતાશયાઃ

શરદુપોઢશશાઙ્ગસમત્વિષઃ ।

પ્રકૃતસંવ્યવહારવિહારિણસ્

ત્વિહ સુખં વિહરન્તિ મહાધિયઃ ॥

(જેના માન અને મદ જતાં રહ્યાં છે; જેના આશયનું લોક મોદન કરે
 છે, શરદના પૂર્ણ ચંદ્રના જેવી જેની મનઃકાન્તિ છે, અને પ્રકૃતિથી પ્રવાહ-
 પતિત થઈ આવેલા શુભ વ્યવહારમાં જેઓ વિહાર કરે છે, એવા મહાપુદ્ધિ-
 વાળાઓ તો આ લોકમાં સુખે વિહરે છે.—યોગવાસિષ્ઠ.)

૧ ઠાઠડી. ૨ દેશવટો. ૩ માતૃગૃહ= મહીયર.

* “ એ ળાળા પોતાનાં ભાગ્યને નિંદતી હાથ ઉંચા કરી, રોવા લાગી; એટલામાં અપ્સરા-
 તીર્થ પાસેથી સ્ત્રીવેશ ધરનારું એક જ્યોતિ એને ઉપાડી લઈ જતું રહ્યું.” શાકુંતલ.

સરસ્વતીચંદ્રે જગૃત અવસ્થામાં વધારે વિચાર કરી, ઉપકારવશ થઈ, વિરક્તિના રંગનો રાગી થઈ, પોતાના જીવનના દાતા વિષ્ણુદાસ બાવાને પૂર્ણ પ્રસન્ન કરવા આખે શરીરે ભગવો વેપ — ઘોતીયું, અંચળો અને માથે ટૂંટો સર્વે—ભગવાં ધર્યે. તે કાળે બાવાના મડોમાં અને ત્યાંથી આખા યદુશુંગ ઉપર અલખની ગર્જના જાગી

રહી, અને તે ગર્જનાવચ્ચે વિષ્ણુદાસે સરસ્વતીચંદ્રના કાનમાં અતિપ્રસન્ન વદનથી યોગવાસિદ્ધનો ઉપલો મંત્ર મુક્યો અને ઐ મંત્રાચ્ચારતું શ્રવણ કરાવી એના પોતાના ઉત્તમોત્તમ અધિકારીની દીક્ષા આપી. ઐ દિવસ સર્વ જટાધરેએ અનધ્યાય અને અભિક્ષાનો પાળ્યો અને સર્વ પોતાને મનગમતે સ્થાને કરવા નીકળી પડ્યા. સરસ્વતીચંદ્રને લેઈ વિહારપુરી અને રાધેદાસ તેને પદ્મતનાં શુંગો દેખાડવા નીકળી પડ્યા.

પ્રાતઃકાળે આ ત્રણ જાણ કરતા હતા તે કાળે તેમની વચ્ચે જે જિજ્ઞાસા, કૃતદલ, પૃચ્છા, અને ગોષ્ઠીવિનોદ ચાલી રહ્યાં હતાં તેને સ્થાને અસારે વિહારપુરી અને રાધેદાસના મનમાં સરસ્વતીચંદ્રને વિષયે પૂંજ્યભાવ ઉદય પામ્યો હતો, વિષ્ણુદાસ જેવા સદ્ગુણે ઉત્તમોત્તમ અધિકારે સ્થાપેલા પુરુષ ઉપર શ્રદ્ધા અને ગુરુભક્તિ સ્ફુરતાં હતાં અને વિનીત શિષ્યો જેવા બનેલા અને જટાધરે, સરસ્વતીચંદ્રનાં ધીમાં પગલાંને અનુકૂળ બની, અર્ધો માર્ગ કાપતા સુધી એક શબ્દ બોલ્યા વિના અને એક પ્રશ્ન પુછ્યા વિના, એની બે પાસ એની પાંખો પેટે એની સાથે ચાલતા દેખાતા હતા. જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં પારંગત ગુરુજીના વર્તારા ઉપર શંકાની ટુંક સરખી મારવામાં નાસ્તિકતા અને દુષ્ટતા ગણુનાર ગુરુવત્સલ શિષ્યોના મનમાં આ સમયે કંઈ પણ વિચાર થતો હોય તો તે સરસ્વતીચંદ્રના રૂપ અને વેશ સંબંધે હતો અને કંઈ પણ તર્ક થતો હોય તો એના પૂર્વાશ્રમ, એના પુણ્યોદય, અને એના ભાવી ઉલ્કપે વીશે હતો. ભસ્મ, ગોપીચંદન, લંગોટી, અને જટા એટલા વેશવાળા બે કાળા બાવાઓ વચ્ચે સર્વોં ભગવાં પણ શુદ્ધ ગેરુના રંગવાળાં વસ્ત્રો પહેરી ચાલતો ગૌર પુરુષ બે કાળા ગણુ વચ્ચે ઉભેલા મહાદેવ જેવો, હનૂમાન સુગ્રીવ વચ્ચે ઉભેલા રામ જેવો, લાગતો હતો, અને બે બાવાઓનાં મન એનાં દર્શનથી તૃપ્ત અને નમ્ર થઈ જતાં હતાં.

“ વિહારપુરી !” સરસ્વતીચંદ્રે પુછ્યું.

“ જી મહારાજ ! ” જરીક સામે આવી, શિર નમાવી વહારપુરી બોલ્યો.

“ આપણે ક્યાં જઈએ છીએ ? ”

“ પ્રાતઃકાળે પશ્ચિમ દિશા જોઈ. અત્યારે પૂર્વ દિશાનાં શૃંગો ભણી આપ આવી. ”

“ પૂર્વ દિશામાં સામે જળ જળ થઈ રહેલું આ શું દેખાય છે ? ”

“ આપણે ઉંચામાં ઉંચા શૃંગ ઉપર છીએ, અને પર્વત અને રત્ન-
“ નગરી વચ્ચે નીચામાં નીચું રેતીનું મેદાન છે તેમાં આ જળ નથી
“ પણ મૃગજળનો સાગર છે. ”

સરસ્વતીચંદ્ર વિહારપુરીનો હાથ ઝાલી અટક્યો. “ મૃગજળ કુહું છે તે આ જ ? ” ઝોઠ ઉપર આંગળી મુકી ફરી બોલ્યો: “ અહો ચારે કાંઠે ભરાઈ ગયેલા રમણીય જળના સરોવર જેવું આ સર્વ મિથ્યાજળ ? ”

વિહાર— “ હાજી, એ સર્વ મિથ્યાજળ જ ! એની પાછળ સેંકડો મૃગો ભમે છે અને તરસે મરે છે. ”

નિઃશ્વાસ મુકી, નીચલો ઝોઠ કરડી, સરસ્વતીચંદ્ર બોલી ઉઠ્યો:
“ વિહારપુરી ! રાધેદાસ ! આ મિથ્યા સંસારના પ્રતિબિમ્બ જેવા આ
“ મિથ્યાજળ ભણી મને ઘડી બે ઘડી જોઈ રહેવા દો—ગુરુજીના
“ પવિત્ર ધામની યાત્રા સફળ થઈ—આ શૃંગ ઉપર સહ બેસો. ”

સહ એ પથરાઓ ઉપર બેઠા. કાઈનો ઝોઠ ઉઘડતો ન હતો. સર-
સ્વતીચંદ્રનાં નેત્રં મૃગજળ ઉપર ખેંચાઈ જતાં હતાં અને એના ચિત્તમાં
વિચાર ઉઠતાં હતા.

“ મૃગજળ જેવી લક્ષ્મી ! તને મહું તજી ! આ મૃગજળ જેવી રમણીય
“ અને એના જેવી જ મહારે મન થયલી કુમુદ ! તને પણ તજી—
“ પણ—પણ—”

“ તું ક્યાં? હું ક્યાં? હાલ આ જ અનુભવ સુખકારક છે—હું તને મનથી
“ પણ તજીશ. આ વસ્ત્ર ધર્યો ! આ આશ્રમ સાધ્યો ! આપણું લગ્ન થયું
“ હત તો પણ મરણ—કાળે વિયોગ હતો. તે વિયોગ આજથી જા ધણા કાળ
“ પછી આવવાની અવસ્થાને બુદ્ધિવાળાઓ ધણા કાળ પહેલી જુવે છે—
“ સાધે છે—કુમુદા—ચંદ્રકાંત !—એક જીવ અનેક જીવોનાં સુખદુઃખનું
“ સાધન થાય છે— હું તમને દુઃખ દેઉં છું—મરનાર પોતાની પાછળ
“ જીવનારાએને દુઃખ દે છે તેમ. મરનારને માથે એ દુઃખ દેવાનું
“ પાપ નથી— આપઘાત કરનારને માથે છે; મહું પણ એક જાતનો

“ આપઘાત—આત્મઘાત— જ કરેલો છે । સર્વ પરિવ્રાજકો, યુદ્ધોમાં
 “ મરનાર સર્વ યોદ્ધાઓ, કુટુંબ છોડી દ્રવ્યાદિને અર્થે સમુદ્રાદિ ઉપર
 “ પ્રયાણ કરનારાઓ, સર્વ એક રીતે આત્મઘાતી કેમ નહીં? હાથ તો
 “ તેને શિર આવાં પાપનો ભાર કેમ નહીં? ”

“ પુણ્ય કાર્યને અર્થે ખમેલો શરીરવ્યય પુણ્ય છે; અધમ કાર્યને અર્થે
 “ આણેલો શરીરવ્યય વ્યય જ છે. આ એક વિશ્વરૂપ શરીર એક
 “ આત્માથી સંધાયું છે, ઉભું છે અને એ આત્માની ઇચ્છાથી શાંત થશે.
 “ એ શરીરમાં રહેલાં આ સર્વ વ્યક્તિશરીરો—વ્યષ્ટિરૂપો— તે એકજ
 “ સમષ્ટિ શરીરના અવયવ છે. હું જેને મહારું શરીર કહું છું તે આ મહત્
 “ શરીરનો અંશ છે અને તેથી મહારું નથી. એ જ મહારું શરીર કુટું-
 “ બનો અંશ છે, પળવાર કુમુદની સાથે જોડાઈ દામ્પત્યના અંશરૂપ હતું;
 “ આ દેશનો અંશ છે, મનુષ્ય લોકનો અંશ છે એ સર્વ શરીર મહારું શરીર
 “ છે—આ દેખીતું શરીર તેમનો અંશ છે. આનો અથવા એનો વ્યય પુણ્ય
 “ કાર્યને અર્થે કરવો એ વ્યય નથી; એક અંશના વ્યયથી ખીન્ન અંશોને
 “ પુણ્ય લાભ થાય તે કાર્ય સાધ્ય જ છે—બાકી “ આત્મઘાત ” તો
 “ થતો જ નથી—આત્મા અમર છે. ખરી વાત છે કે એ આત્માને
 “ તો શસ્ત્ર છેદતાં નથી અને પાવક બાળતો નથી. એ આત્મા તો
 “ વધતાં ઘટતાં આ સર્વ શરીરોથી ઉભરાયલા એક મહત્ શરીરમાં
 “ સ્થૂરી—એ શરીરની મર્યાદાથી રહિત થઈ વસે છે— એ શીવાય
 “ ખીન્ને આત્મા નથી! સરસ્વતીચંદ્ર ! ત્હેં ક્રીયા પુણ્ય કાર્યને, અર્થે આ
 “ દુષ્ટ વ્યય કર્યો?”

આ આત્મપરીક્ષક પ્રશ્ને મસ્તિકને ચક્રોળે ચહુડાવ્યું. તેમાં અંત-
 ગાન થવા લાગ્યું.

“ વિગતમાનમદા મુદિતાશયા:

“ મહારું પુણ્ય કાર્ય—મહારો મુદિત આશય—ક્રીયો? મુદિત—લોક-
 “ મુદિત—આશય—તું ક્યાં છે ? ”

“ Life is real ! Life is earnest ! ”

“ આયુષ્યનો મર્મ ક્યાં ?

“ મચી રહ્યો કોલાહલ આજે દશે દિશે ગાજે

“ તે મધ્યે થઈ ઉતરી પડની, શૂર, નીચે નીચે જાજે.

“ મુંબાઈનગરીના પંડિતો, રાજ્યકર્તાઓ, કવિઓ, દેશસેવકો,

“ લક્ષ્મીનંદનની લક્ષ્મી, ચંદ્રકાંતની મિત્રતા, કુમુદની સ્નેહ—એ સર્વ

“ કાલાહલમાંથી હું નીચે ઉતરી પડ્યો । પહેલું પાતાળ યુદ્ધિધનના સુ-
 “ વર્ણુપુરમાં—, ખીજું એના કારભારમાં—, ત્રીજું એના—ધરમાં, ચોથું
 “ મહારવટીયા અને અર્થદાસમાં—, પાંચમું જંગલમાં અને રાત્રિમાં નાગના
 “ ભાર નીચે—એ પાંચ પાતાળમાં હું ઉતરી પડ્યો—આ છઠ્ઠા પાતાળમાં
 “ આવ્યો અને મહારા શેષનો ભાર ઉતરવાની વાત સાંભળું છું. હવે
 “ ક્રીયા પાતાળમાં ઉતરવાનું હશે ? મહાન્ અજગરના જેવા લાંબા અને
 “ અનેક સાંધાવાળા આ વિચિત્ર સંસારના મુખમાં હું ઉતરતો ઉતરતો
 “ સરું છું—તે ક્રીયા પુણ્ય કાર્યને અર્થે ? ગંગામાં ઉતરી પડેલાં સીતાને
 “ ભવભૂતિયે ગંગા અને વસુંધરાનાં દર્શન કરાવ્યાં. મહારો વિધાતા
 “ મને કેટલાં પાણી તળે ઉતારશે ? મહારે કેઈ વસુંધરાને પ્રત્યક્ષ
 “ કરવાની હશે ? ”

“ અહો મૃગજળ ! અતિશય રમણીય અને ચમકતા ચળકાટ મા-
 “ રતા ત્હારા વિશાળ સરોવરની સપાટી ઉપર અત્યારે તો આંખો ઠરે
 “ છે ! હું ત્હારાથી દૂર રહી માત્ર આંખોને જ ઠારું એ પણ એક
 “ ભાગ્ય જ ! અહો ! આ વસુને ધરનારી વસુંધરા ! ”

આ વિચાર ઉઠે છે ત્યાં ઉડતો ઉડતો એક કાગળનો કડકો એના
 પગ આગળ આવ્યો, તેણે એના વિચારને તોડ્યા, એ કડકો એણે હાથમાં
 લીધો, અને એના ઉપરના અક્ષર જોઈ એ ચમક્યો.

ચંદ્રકાંતના ઉપર લખેલા પત્રનું પરખીડીયું ! અને યુલ્કર
 “ સાહિબના અક્ષર !—તું આ સ્થળે. ! ”

મહોટ્ટે સ્વરે કહ્યું : “ વિહારપુરી ! આ પત્ર અહીં ક્યાંથી આવ્યો હશે ? ”
 એ ગોસાંધિયો હાથ જોડી આગળ આવ્યા. લખોટા પરના ઇંગ્રેજી
 અક્ષર તો ન સમજ્યા પણ વિચારમાં પડ્યા અને રાધેદાસ બોલ્યો.

“ નવીનચંદ્ર ! એ ચાર દિવસ ઉપર આપણું મંડળ અલખ જગ-
 “ વવા ગયું હતું ત્યારે થોડાક ગોસાંધિઓના હાથમાં રત્નનગરીથી
 “ ભદ્રેશ્વર જવાના માર્ગ ઉપરથી એક કાગળોનું પોટકું જડી આવેલું હતું
 “ તે તેમણે ગુરુજીના આશ્રમમાં આણેલું છે. એણી પાસથી ઉપર આવ-
 “ વાનો એ માર્ગ એટલે તેમાંથી આ પત્ર પડેલો હશે. ”

વિહારપુરી : “ એમજ. ખીજી રીતે આવા અક્ષરનો આ સ્થળે સંભવ
 “ નથી. જ મહારાજ ! આપને આ અક્ષરનો બોધ છે ? ”

સર—“ હા. એ પોટકું મને જેવાં મળશે ? ”

“ ગુરુછની આજ્ઞા છે કે આપણા આશ્રમના સર્વ મર્મ-ગ્રન્થ અમારા
 “ નવીન જંવાતુકને જતાવી દેવા તો આ પોટકું તો તુચ્છ વાત છે. ”
 “ મહારાજ, આ પત્રમાં શો ઉદ્ધાર છે તે જાણવાનો અમને અધિકાર છે ? ”

વિહારપુરીનાં પ્રીતિવાક્ય સાંભળી સરસ્વતીચંદ્રના તેત્રમાં જળ ઉભરાયું:
 “ પવિત્ર પ્રિય વિહારપુરી ! તમે જેવો મહારા ઉપર ઉપકાર કરોછો
 “ એવોજ ઉપકાર મહારાપર કરનાર મહારો એક મિત્ર રત્નનગરીમાં
 “ મહારે માટે ભટકે છે તેના આ નામાક્ષર છે અને તેનું જ એ
 “ પોટકું હશે.”

“ વાહ ! મહારાજ ! તો એ રત્નનો પણ આપણે સત્કાર કરીશું.
 “ આજ્ઞા હોય તો હું અત્ર વેળા ત્યાં જઈશું ! ”

“ તમારી પ્રીતિ મહારે માટે શું નહીં કરે ? વિહારપુરી ! ત્યાં તમારે
 “ જ જતું એવો મેળ નથી. ગુરુછની સેવામાં તમારી ન્યૂનતા કોઈ પુરે
 “ એમ નથી. માટે ગમે તે પણ કોઈ દક્ષ ગોસાંઈ રત્નનગરી જાય,
 “ મહારા મિત્ર પ્રધાનછના અતિથિ છે તેને મળે અને પ્રધાનજી જાણે નહી
 “ એટલી યુક્તિ કરે, અને જને તો મહારા સંબંધી કોઈ પણ કિંવદન્તી
 “ સંભાળાવ્યા વિના મહારા મિત્રને આ દિશાએ આકર્ષી આણે એવી
 “ મહારા ચિત્તની આતુરતા છે.”

“ એ તો અલખ જગાવનારાઓનો સહજ ઉદ્ધોગ છે. ”

“ એ મિત્રનું નામ ચંદ્રકાંત છે. તે મુંબઈથી આવેલા છે. તેઓ અ-
 “ વ્યક્ત આકર્ષણથી ન જ આકર્ષાય તો તેમને એકલાનેજ મહારું અભિ-
 “ જ્ઞાન થાય એવી સંજ્ઞાઓ હું આપું તે તેમને તટસ્થપણે સંભળાવવી. ”

“ શી સંજ્ઞાઓ ? ખોલો જોઈએ. ”

વિચારમાં પડી, તેત્ર મીંચી, થોડી વારે તેત્ર ઉઘાડી સરસ્વતીચંદ્ર
 જોલ્યો.

“ ચંદ્રકાંત એકલા હોય ત્યાં જઈ અલખ જગવતાં જગવતાં જોલવું કે

“ નહીં કાન્તા-નહીં નારી, -હું,

“ લેહાય પુરુષ મુજ કાન્ત !

“ જડ જેવો દ્રવતો શરી,

“ સ્મરી રસમય શશિકાંત. ”

તેત્ર મીંચી, ઉઘાડી, વિહારપુરી જોલ્યો:

“ ७ महाराज, ओ मंत्र अवधानमां संग्रही लीघो. ”

नेत्र भीची राणी थोड थोडा शब्दो रची अट्टी अट्टी, भीचेंले न
नेत्रे अंतर्वृत्ति रची ओकात्र. विचारमां मज्ञ सरस्वतीचंद्र धीरे धीरे
जोखवा लाग्यो.

“ सुन्दरगिरिनां शृंग चुंभतां नलधरगाणने,

“ पवित्र साधुवृन्द नगवतां त्यांन अलपने.

“ मृगनण सरवरतीर पड्यो छे रमंणीय रस्तो,

“ नग त्यञ्ज ननारातणो पंथ—संतोने सस्तो.

“ तुण धन्द्रपुरीनी लभडभरी नथी माया त्यां तो;

“ नथी चंद्रविकसि कमण सुक्ष्मसुगन्धि त्यां तो.

“ तुण वृक्ष वृक्ष पूर्वणे गिरंञ्जव वसता त्यां तो,

“ ङ्छ सुधी श्रुतिने प्रत्यक्ष करे सड अवनवीं त्यां तो.

“ त्यञ्ज धन्द्रपुरी, त्यञ्ज कमण, त्यञ्ज मण संसृतिडेर,

“ लीध लगवो रंग विरक्त, उदासीन इरुं छुं डेर.

“ मुण उदये विश्वे देव प्रकटीया, ते तुं नणो !

“ गुरुननडिहारो ओध होमता त्यां आ टाणे.

“ आ नडाणुं वाय नवुं आन, मन्द धीर प्रकाश लागे,

“ धींमो धींमो उधडे मुण आंभ, सुर्यमंडण उंचुं आवे.

“ आ गिरिशृंग प्रभातहोम थातो ते डणे

“ नॅही मणे मित्र अध्वर्यु, यज्ञमां विघ्न न आवे. ”

सरस्वतीचंद्रे आंभ उधाडी. विहारपुरीजे उधाडी, पणु आटलां
जधां पद ओने अवधानवश थर्ध न शक्यां तेना असंतोप तेना मुण
उपर प्रकटयो. सरस्वतीचंद्र ते समञ्ज गणो अने जोख्यो.

१. चंद्रविकसि कमण=कुमुद.

२. यज्ञ करनार करानार 'गोर' ते ऋत्विजः " ऋत्विज्यज्ञकृत्." तेना आर वर्ग. (१.) होता ऋग्वेदना मंत्र गाय. २. उजाता-जे सामवेदनुं गान करे. ३. अध्वर्यु. ४. अक्षन्. आमां अध्वर्युं यणुर्वेद लणो. तेमां होता प्रथमं शंसाति तमध्वर्युः प्रोत्साहयति. यज्ञनी सामत्री तत्पर करवी अने होतानुं प्रोत्साहन करवुं ओ अध्वर्युनुं डाम.

“ વિહારપુરીજી, આ કવિતા હું મહારે અક્ષરે લખી આપીશ એટલે
“ વાંચનારને વિશેષ અભિજ્ઞાન થશે. ”

વિહારપુરી તૃપ્ત પ્રસન્ન થયો તે પણ એના મુખ ઉપરથી દેખાયું. “ તમે
“ આટલી વ્યવસ્થા કરો—હું પાછળ આવું છું ” એટલા શબ્દો સરસ્વતી-
ચંદ્રના મુખમાંથી નીકળતાં જટાધરો ઉઠ્યા, ચાલ્યા, અને પળવારમાં પર્વ-
તના ખડકો અને ઝાડોમાં મળી જઈ અદૃશ્ય થયા.

અત્યારે પાછલા પહોરના ચાર વાગ્યા હતા, સૂર્ય પર્વત ઉપરનાં ઝાડો
પાછળ અદૃશ્ય થયો હતો, અને તેના મધ્યાન્હની ભભકમાંથી મુક્ત થયેલો
પર્વતની પૂર્વ દિશાનો નીચો પ્રદેશ દીર્ઘ છાયાના પટઉપર વધારે સ્પષ્ટ થયો
હતો. ખડકને અહીંગી સરસ્વતીચંદ્ર ઉભો થયો ત્યાં આ વિશાળ પ્રદેશ ઉપર
તેની દૃષ્ટિ પડી. એક પાસ મૃગજળ, આસપાસ વનની ઘટા, વચ્ચે વચ્ચે
સ્તાઓની રેખાઓ, તળાવોનાં કુંડાળાં, અને સ્ત્રીઓનાં વસ્ત્રોની ડોરો
જેવી સ્થળે ઉઘાડી સ્થળે દંકાયલી નદીઓ: એ સર્વ ચિત્રોથી ભરેલા
પટ ઉપર દૃષ્ટિ પડતાં સરસ્વતીચંદ્રની આંખ ચમકી અને અહીંગણ
મુકી દેઈ તે બોલ્યો.

“ Woods over woods in gay theatric pride ! ” વળી
થોડી વાર રહી બોલ્યો—

“ Amidst such stores shall thankless pride repine? ”
વળી અટકી બોલ્યો.

“ Creation's heir, the world the world is mine ! ” ૨

શેતરંજની બાજુ જેવા પટ ઉપર પડેલાં મહારાંઓ પછી મહારાંઓ ગણુતાં
ક્ષિતિજભાગમાં રત્નનગરીના મહેલો અને ખુરજોના શિખરભાગ, સ્ત્રીની
કંચુકીની બાંધ ઉપર રંગેલાં અને ભરેલાં ટપકાં જેવા જણાવા લાગ્યા
અને ત્યાં આગળ દૃષ્ટિ અટકી. દૃષ્ટિ અટકતાં તર્કરાશિ વિશ્વકર્મા પેઠે
સૃષ્ટિ રચવા ઉભો થયો.

દક્ષિણમાંથી કુમુદસુંદરી અને ઉત્તરમાંથી વિષ્ણુદાસની પ્રતિમાઓ
ચાલી આવી અને સરસ્વતીચંદ્રની બે પાસ વિહારપુરી અને રાધેદાસની
પેઠે ઉભી રહી. તે પ્રતિમાઓનાં મુખમાંથી તેમના જેવા કંઈથી વારા-
કરતી સ્વર નીકળવા લાગ્યા.

કુમુદસુંદરીની પાસથી સ્વર નીકળ્યો :

૧ “ ગેહે ગેહે જંગમા હેમવલી. ”

વિષ્ણુદાસની પાસથી સ્વર નીકળ્યો :

૨ “ માર્ગે માર્ગે જાયતે સાધુસઙ્ગઃ ”

સરસ્વતીચંદ્ર સ્થિર થઈ ચિત્ર પેઠે ઉભો. પ્રતિમાઓ અદૃશ્ય થઈ. માત્ર સ્વર સંભળાવા લાગ્યા.

૩ “ ક્ષણમપિ સજ્જનસંગતિરેકા

“ ભવતિ ભવાર્ણવતરણે નૌકા । ”

આ પરસ્પરવિરુદ્ધ સ્વરો વચ્ચે ગુંચવાતાં સરસ્વતીચંદ્ર પાછો ફર્યો અને આશ્રમ ભણી ચાલવા લાગ્યો. થોડી વારમાં કુમુદસુંદરીની પ્રતિમા તેની પાસે આવી જોડે જોડે ધીમે પગલે ચાલવા લાગી, અને ઉપડતે પગલે ગાવા લાગી. ગાતી ગાતી સાથે ચાલી—પગ ઉપાડવા લાગી.

“ લીધો લીધો ભગવો બહાલે ભેખ, સુંદર થયો જોગીરે,

“ મને બહાલો લાગે એનો વેશ, થયો બ્રહ્મભોગીરે. લીધોં

“ ચંદ્રજોગીની સાથ કુમુદ જોગણુ થઈ ચાલી રે

“ બહાલા ! પ્રીતિનો સાજુંશું મેલ, રમીશું મહાલી રે. લીધોં

“ રૂડા સુન્દરગિરિને કુંજે, લીલી છે લીલોતરીરે,

“ શીળી છે છાય; ખેસી ત્યાં શોકસમુદ્ર જઈશું તરી રે. લીધોં

“ પેલા પથર ખે દેખાય, વચ્ચે શિલા સાંકડી રે

“ સમાઈ ત્યાં ખે ખેસીશું કાલ, કરીશું જ્ઞાનગોઠડીરે. લીધોં

“ જુઠા જગનો કીધોછે ત્યાગ; સાચો રસ કીલીશું રે

“ એમાં ન મળે આળપંપાળ, અદ્વૈતથી રીઝીશું રે. લીધોં.”

ગાનમાં લીન થઈ, પ્રતિમાનો હાથ ઝાલવા અને તેને પ્રશ્ન પુછવા જતો સરસ્વતીચંદ્ર છેતરાયો; કોઈ હાથમાં આવ્યું નહી, પ્રતિમા અદૃશ્ય થઈ, અને તેને સટે વચ્ચે આવતી મહોટી શિલાનો પડદો દૃષ્ટિ આગળ ઉભો.

૧. “ ઘેરે ઘેરે સોનાની વેલ જંગમ દીપેરે ” શુકરભાસંવાદ.

૨. “ માર્ગે માર્ગે સાધુનો સંગ સાધુને થાયરે. ” શુકરભાસંવાદ.

૩. ક્ષણ પથુ સજ્જન-સંગતિ થાય,

ભવજળ તરવા નૌકા થાય-શંકરવામી.

પ્રકરણ ૩.

સાધ્યેનો ઉદ્યાન અને કુસુમનો વિકાસ.

અનાગ્રાતં પુષ્પં કિસલયમલૂનં કરરુહૈઃ
અનાવિદ્ધં રત્નં મધુ નવમનાસ્વાદિતરસમ્ ।
અસ્ત્રણ્ડં પુષ્પાનાં ફલમિવ ચ તદ્રૂપમનઘમ્
ન જાને ભોક્તારં કમિહ સમુપસ્થાસ્યતિ વિધિઃ ॥

શુસુંદ્યું દુલ, નખવડે પણ આશુસુંદી કુળી, આશુવીધ્યું
રત્ન, આશુઆખ્યું નવું મધ, ખંડિત થયા ન માંડેલું
પુષ્પોતું ફલ; એ સર્વના જેવું ડાઘ વગરનું આતું રૂપ
છે; તેને ભોગવવા ક્રીયા ભોગવનારને વિધાતા મોકલશે
એની મને સમજાણ પડતી નથી," સુંદર કન્યા શકુન્તલા
વિષયે દુષ્પન્તને આવી ચિંતા પડી હતી. તે શ્લોક-

માંથી " તદ્રૂપમનઘમ્ "—" ડાઘ વગરનું આતું રૂપ " એટલા શબ્દોને
ઠેકાણે " મેઘા હિ દુહિતુ "—" દીકરીની મેઘા એટલે યુદ્ધિના ચમકારા "
એટલા શબ્દ ગુણસુંદરીએ સુક્રી દીધા હતા, અને એ શબ્દોથી વારંવાર
તે ઉગતી કુસુમની ચિંતા કર્યો કરતી હતી. તેમાં હાલમાં તો એક પાસથી
કુસુમની ચિંતા અને ખીણ પાસથી કુસુમની ચિંતા, એ બે દુઃખથી
ભરેલાં બે ત્રાજવાંના ભાર એના મનની ઢાંડીને બે પાસથી નમાવતા હતા.

માતાને પુત્રીનું દુઃખ અસહ્ય શલ્યરૂપ થાય છે તેનો અનુભવ ગુણ-
સુંદરીને હવે પૂર્ણ કળાથી થવા માંડ્યો. જીવાનીમાં શ્વશુરકુટુંબના ત્રાસદાયક
ભારનીયે ચગદાઈ, કુટુંબિનીને યોગ્ય ઉદાર સ્વભાવથી, કુલીન વંહુને સ્વા-
ભાવિક ક્ષમાથી, ચતુર નારીના લક્ષણરૂપ ધૈર્યથી, શૂરી સ્ત્રીઓમાં સ્પુરતી
ધુરંધરતાથી, પતિની સાથે એકજ ધુરીએ જોડાઈ પતિનો ભાર હલકો
કરવા તેની સાથે દોડવામાં પાંછળ ન પડવાના પતિવ્રત ઉત્સાહથી, કુટું-
બજળ જેત ઉકલી જતા સુધી ગુણસુંદરી શરીરમાં, યુદ્ધિમાં, અને
સર્વ વાતમાં સતેજ રહી ટકી હતી. એ જળમાંથી મુક્ત થતાં, પતિની
સમૃદ્ધિ વધતાં, દરિદ્ર દશાના ધર્મના અનુભવને અંતે રત્નનગરીના પ્રધાનની
પત્નીના સમૃદ્ધિધર્મમાં ચતુર ભાગ લેવામાં આ આર્યા આગળ પડી હતી.
પણ એ સમૃદ્ધિને સમયે બે પુત્રીઓની ચિંતા તેને પ્રથમ કાળની ચિંતાઓ
કરતાં અધિક દુઃસહ લાગી. દુઃખકાળે ઉછેરેલી દુઃખોમાં ધાવેલી
રંક કુસુમસુંદરીની યુદ્ધિસુંદરતા ભોગવવા મળેલો મૂર્ખ સ્વામી એ સુંદરતા

ભોગવી શક્યો નહી ત્યારે ઉછળતી કુસુમસુંદરીની સુંદરતા ભોગવનાર જડતો પણ ન હતો. એ બે દુઃખ વચ્ચે કીચું દુઃખ અધિક ગણી સંભારવું અને કીચા દુઃખને ન્યૂન ગણી લુલવું તે તેમની માતાને સુઝતું ન હતું.

એના રાણીના બાગમાંથી પોતાને ઘેર આવી આ દુઃખી અબળા એક આરામપુરશી ઉપર પડી અને મુખ ઉપર છાતી ઉપરનો છેડો ઢાંકી થોડી વાર મનમાં ને મનમાં રોઈ. અંતે આંખો લોહી, મુખ ઉઘાડી, કુમુદને સંભારી પ્રમાદધનને ઉદ્દેશી તેને ઠપકો દેઈ તેની પાસેથી ન્યાય માગતી હોય તેમ, કંઈક ક્રોધથી અને કંઈક દયામણે મ્હોંચે, ગાવા લાગી—

* “ નૈતર્ગિકી સુરભિણઃ કુસુમસ્ય સિદ્ધા
“ મૂર્ધ્નિ સ્થિતિર્ન ચરણૈરવતાહનાનિ, ”

“ અથવા— એટા પ્રમાદધન ! તને ગુણ ઓળખતાંજ ન આવડ્યા તો
“ તેનો સ્વાદ તું શી રીતે ભોગવે ?

“ ગુણા ગુણજ્ઞેષુ ગુણા ભવન્તિ તે નિર્ગુણં પ્રાપ્ય ભવન્તિ દોષાઃ ।

“ સુસ્વાદુતોયાઃ પ્રભવાન્તિ નદ્યઃ સમુદ્રમાસાદ્ય ભવન્ત્યપેયાઃ ॥

“ અરેરે ! મીઠી નદીને ખારા સમુદ્રમાં ભેળવી ખારી કરી નાંખવાતું પાપ તે
“ તો મારેજ માથે—સમુદ્રને શો ઠપકો દેવો ? તે તો મૂળથીજ ખારો
“ હતો. મીઠાં સાસરીયાની લાલચે ખારો વર આપનાર મૂર્ખ માખાપ તો
“ અમે જ ! મૂર્ખાઈ અમારી ને ફળ ભોગવે બિચારી કુમુદ ! શો
“ માખાપનો તીર્થ ધર્મ ? હરિ ! હરિ ! ” આંખમાંથી આંસુની
ધારા ચાલી રહી.

વળી એનાના બાગમાં બેલતી કુસુમને સંભારી વિધાતાને ગુંચવાયલે મુખે કહેવા લાગી—

“ ભક્ષણં પુણ્યાનાં ફલમિવ ચ મેઘા હિ દુહિતુર

“ ન જાને ભોક્તારં કમિહ સમુપસ્થાસ્યતિ વિધિઃ ” ॥

એટલું બોલી ફરી દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મુક્યો અને દુઃખથી થાકી, ઉભી થઈ, ખારી ખહાર પોતાની વિશાળ વાડીઉપર દૃષ્ટિ ઠારી આશ્વાસન શોધવા લાગી.

આ વાડી રત્નનગરી અને મુંબાઈએના નમુનાઓના મિશ્રણરૂપ હતી. પ્રધાનપદે મહાયા પછી મહારાજની ઇચ્છાનુસાર અને નવી પદવીને

* “ મુગન્ધિ કુસુમની સ્થિતિતો સ્વભાવથી જ મસ્તક ઉપર સિદ્ધ છે; મગ વડે લાતો ખાવી એ તેની સ્વાભાવિક સ્થિતિ નથી; ભવભૂતિ.

યોગ્ય પ્રાસાદ—મહેલ—માં વિધાયતુરને જવું પશું હતું અને તે પ્રાસાદ નગરીની બહાર એક મહોટા ઉદ્યાનમાં* હતો. આ પ્રાસાદ અને ઉદ્યાનની વ્યવસ્થા પ્રધાનપત્નીએ લીધી હતી, અને સંસ્કૃત તથા ઇંગ્રેજી વિદ્યાઓની રસિકતાને અનુસરી તેમાં સામગ્રી સજવામાં આવી હતી. નવા વૈભવને અનુસરી, દિને દિને નવા ગ્રન્થો—નવા અતિથિઓ—અને નવાં અવલોકનમાંથી સૂચનાઓ લેઈ સારથાદિણી આ સામગ્રીઓમાં ફેરફાર કરતી. શ્રીખમ, વર્ષા, અને હેમંતાદિ ઋતુઓ, પ્રાતઃકાળ, મધ્યાહ્ન, સાયંકાળ, રાત્રિના પ્રથમ પ્રહર, ચંદ્રિકાસમય, અન્ધકારસમય, મિત્રમંડળને ફરવા ખેસવાના પ્રસંગ, રાજવર્ગ અને લોકવર્ગના મેળાવડા, સ્ત્રીવર્ગની સમર્યાદ ગોષ્ઠીઓ, દમ્પતીના એકાંત વિનોદવિહાર, સુષ્પના ઉત્સાહ, શોકના અવસાદ, પ્રધાનચિન્તાને આવશ્યક વિચારોત્તેજક ઉત્સાહક સ્થાન, અને સ્ત્રીજાતની રંક ચિન્તાઓની ઝીણી જાણીઓની ગાંઠો ઉકલી જવા યોગ્ય ખુણાઓ: આવા અનેક પ્રસંગો, સ્થાનો, અને વિષયોને યોગ્ય કુંજો, ગલીઓ, પુવારા, ઝરા, નહાનાં તળાવો, ઝાડોની ઘટાઓ, રેતીનાં અને ધાસનાં ઉધાડાં મેદાન જેવા ભાગો, ઉંડી ગુફાઓ, નીચાં કોતર, ઉંચા પર્વતનાં અતુકરણ અને કૃત્રિમ મીનારાઓ: આ સર્વ આ ઉદ્યાનના જુદા જુદા ભાગમાં ગુણસુંદરીની ચિન્તાએ ખડાં કર્યાં હતાં. પ્રધાનને પોતાની સમૃદ્ધિ સાચવનારી પત્ની મળી એમ સર્વ કોઈ કહેતું. આ ઉદ્યાનનું નામ મણિરાજે સૌંદર્ય-ઉદ્યાન પાણું હતું. એમાં રાજા અને રંક, વિદ્વાન અને મૂર્ખ, બાલક—યુવાન—અને વૃદ્ધ, સર્વને પ્રસંગે પ્રસંગે આમંત્રણ થતું; અને તેમને સત્કાર કરી, તેમનાં હૃદય ઉધાડી, ચતુર પ્રધાન પ્રજાનાં સુખદુઃખ સમજવા પ્રયત્ન કરતો, તેમનું પ્રોત્સાહન કરવામાં તેમ જ તેમને અંકુશમાં રાખવાનાં સાધન પામતો અને સર્વ લોક ઉપર ભયપ્રીતિનું રાજ્ય કરી, મહારાજની આજ્ઞાઓ સર્વત્ર વર્તાવતો, મહારાજના પોતાના હૃદયમાં પ્રજાપત્ની પરતો પ્રણય ભરતો અને એ પ્રિયાને અનુનય કરવાની તત્પરતા અને દક્ષિણતામાં આ યુવાન નાયકને ડેળવતો, પ્રજાના પ્રવાહની લગામો ઉદય-દિશા ભણી ખેંચતો, અને રાજ્યના મહારથિનું સારથિપણું સિદ્ધ કરતો. આ સર્વ ધર્મકાળે ગુપ્ત રહી ધર્મમાં વર્તતી એ ધર્મોની સહધર્મચારિણી પતિના તેજનું આધાન ધરવા સમર્થ હતી, અને પત્નીહૃદયરૂપ ક્ષેત્રમાં પ્રધાનઉત્સાહનાં ખીજ આ સૌંદર્ય-ઉદ્યાનમાં વવાતાં.

આ સુંદરતાના ઉદાનમાં નહાની કુસુમનો વિકાસ કરવાનાં સ્થાન રચવામાં માતા જાગૃત રહેતી. ઉદાન તૈયાર કરતાં ત્રણેક વર્ષે ગયાં હતાં અને ભાગ્યહીન કાળમાં જન્મેલી કુસુમ પરગૃહમાં જવા યોગ્ય થઈ ત્યાં સુધી આ ઉદાન સંપૂર્ણ થયો ન હતો, અને સરસ્વતીચંદ્રનો સંબંધ પણ ત્યારે એના ભાગ્યાકાશમાં ચમકારો કરી રહ્યો એટલો કાળ એ આ ઉદાનનો લાભ પામી એના વિયોગ સાથે ઉદાનથી પણ જુદી પડી, અને એનું દુર્ભાગ્ય એને જોતાંજોતાંમાં પરગૃહમાં ઘસડી ગયું. જે વિધાતાએ એના ભાગ્યનો અસ્ત કર્યો તેણે કુસુમનો ઉદય કર્યો, અને કુટુંબોપાધિથી જે માતાએ પ્રથમ પુત્રી કુસુમને પારકે હાથે ઉછરવા દીધી હતી તે માતાએ ખીજી પુત્રી કુસુમને પોતાના હાથમાં લીધી. પ્રધાનના આવાસનો જે ભાગ સ્ત્રીવર્ગ માટે રાખેલો હતો તેની પાછળનો ઉદાનભાગ કુસુમને માટે તૈયાર કરાવ્યો હતો. આ ઉદાન-ભાગમાં કુસુમને એકાંત ખેસવા, ઉઠવા, અભ્યાસ કરવા, શરીરને વ્યાયામ આપવા, વિનોદ લેવા, અને સર્વથા નિર્દોષ સ્વતંત્રતા લેઈ વિકાસ પામવા, જેટલી સામગ્રી જોઈએ તેનો સંભાર ભરેલો હતો. છતાં ઉગતી યુવાવસ્થાની સ્વતંત્રતાને સ્થાને અયોગ્ય નિરંકુશતા પેંસી જવા પામે નહીં, કુસંગતિનો વા સંચાર કરી શકે નહીં, વર્ચ કરવાના મનોવિકાર એવી રોગની પેઠે ફાટી નીકળે નહીં, સદભ્યાસવચ્ચે દુરભ્યાસ ડોકીયાં કરે નહીં, અને ઉલ્કૃષ્ટ વૃક્ષો વચ્ચે કાંટાવાળાં ઝાડ ઉગે નહીં: તે સર્વ વિષયોમાં સંજ્જ રહેવાં એવી વ્યવસ્થા રાખી હતી કે આ કુસુમોદાનના સર્વ ગુણ પ્રકટ ભાગો ઉપર પોતાની આરામપુરશી ઉપરથી, પોતાના હીદોળા ઉપરથી, અને પોતાની અને સુંદરગૌરીની ખારી-ઓમાંથી, ખેસતાં ઉઠતાં અને જતાં આવતાં નિત્ય દૃષ્ટિ પડ્યાં કરે. પ્રિય પુત્રીનો બુદ્ધિપ્રભાવ સ્વતંત્ર વિકાસ પામે અને અગમ્ય સ્થાને સરી જાય નહીં એ જે ફળ એક જે વૃક્ષ ઉપર એક જ ઋતુમાં આણુવા ઉપર સૌંદર્ય-ઉદાનની ધાત્રીની અનિમિષ ધારણા હતી.

અંતર્દુઃખથી થાકી, બાહ્ય આશ્વાસન શોધવા, ગુણસુંદરી ખારી આગળ ઉભી ત્યાં નીચેના કુસુમોદાન ઉપર દૃષ્ટિ ગઈ, અને કામાર્તાને ચંદ્રદર્શન પ્રતપ્ત કરે તેવી રીતે કુસુમોદાનમાં વિકસતી રમણીય કુસુમનું દર્શન તપ માતાને પ્રતપ્ત કરવા લાગ્યું.

માતાની દૃષ્ટિ પડી તે વેળાએ નિર્દોષ કુસુમ પોતાના ઉદાનમાં એવું શું કરતી હતી કે માતાને સન્તાપ થાય ?

ખારી નીચે પાસે એક માંડવો હતો, તેને ચારે પાસે લાકડાની ચી-

પોની જળી હતી, અને છતને ઠેકાણે ચાર પાસનાં વૃક્ષોની શાખા-
ઓને આધાર આપી જળીને મથાળે થઈને વચલા ભાગમાં એકબીજા
સાથે યુધાર્ધ જાય એમ વાળવામાં આવી હતી. જળીની ચારે પાસ
વેલાઓ ચહાવી દીધા હતા તેના ઉપરનાં લીલાં પાંદડાઓના ઉપર ભુરાં,
ધોળાં, પીળાં, કાળાં, અને લાલ પુષ્પોએ ભાત પાડી હતી. લીલા રંગથી
પુત્રીની આંખોની સંભાળ રાખવાના આ સુંદર માંડવા વચ્ચે ભુરા, લાલ
અને ધોળા કાચની ખુરશીઓ, પાંક, અને ટેબલ ગોઠવેલાં હતાં તેમાં
કુસુમ પુસ્તકો સાથે કાળ ગાળતી.

આ માંડવામાંથી નીકળવાના દ્વાર આગળ બટમોગરા અને ગુલાબના
છાંડ દ્વારપાળ પેઠે ઉભા રાખેલા હતા. એ દ્વાર સામે ન્હાનો સરળો પાણીનો
કુંડ હતો. એ કુંડની બે પાસ પીતળની જળીઓ અને બે પાસ પગથીયાં-
વાળા આરસના આરા બાંધેલા હતા. ગુણસુંદરી બારી આગળ ઉભી તે
વેળા કુસુમ એક પાસની જળી આગળ આવી ઉભી હતી. એને શરીરે
વસ્ત્ર ન જેવાં હતાં. ધોળો ગવનનો ચણીઓ પહેર્યો હતો, પણ તેનો કચ્છ
વાળો દીધો હતો, અને ઝંઘા અને પગ ઉધાડાં હતા તે સાથે સાથે
રોપેલી ટેલોના થાંભલા જેવા દેખાતા હતા, અને તેનો રંગ ટેલમાંથી
નીકળી આવેલા ગર્ભના જેવા રંગવાળા ચણીયામાં મળી જતો હતો. કચ્છ
વાળેલા ચણીયાની ઉભી કલ્હીઓ ટેલોના માથાનાં પાંદડાં જેવી હતી.
ચણીયાને મથાળે કમળ નાળ વીંટી દીધી હોય તેમ નેદ્રો અને નાહું
લાગતાં હતાં; અને નાડના શિરોભાગની ગાંઠ આગળ, અને તેની નીચે
ચાર પાંચ આંગળ સુધી તંગ કરેલા બે પાસથી ખેંચાતા નેદ્રાની ગાંઠ
પાસેની ચણીયાની કાટમાંથી દીરો આવતા બીડેલા કમળપુટના જેવા
ઉદરભાગને શિરે, પરાગમાં ભરાઈ ધોળો—પીળો થયેલો ભ્રમર કમળ-
દળ ઉપર બેઠો હોય તેના જેવું, નાભિમંડળ બેઠેલું દૂરથી પણ દેખાતું
હતું. આના ઉપર એવા જ વસ્ત્રની ચોળી પહેરેલી હતી તેના અધો-
ભાગ અને નેદ્રાની વચ્ચે પણ ઉજવલ શરીર, ચણીઓ ફલાડવા
ટુંકની ઉપર ચહાવેલી સુવર્ણમેખલા જેવું, ચંદ્રોદય પહેલાં કામલ
તેજના પટાવાળા પ્રાચીમુખ જેવું, નયનને હરનારું થઈ પડ્યું હતું.
તંસતસતી ચોળીના આગલા ભાગમાં ખેરીયાને ઠેકાણે રુપાના આંકડાંની
હાર હતી, અને ભરાતા શરીરની ખેંચતાણથી એ આંકડા વચ્ચે દેખાઈ
આવે એમ રહેવા દેઈ ચોળીની બે કોરો એક બીજાથી દૂર તણાઈ જઈ
વચ્ચેના મોહક શરીરને ગુપ્ત રાખવાના યત્નમાં હારતી હતી. આવી રીતે

દીસી આવતી ઉદરભૂમિમાંથી ઉગતી ગૌર અંગની ઉભી રેખા એક વેલી પેઠે કશાને આધારે ટેકાઈ ચળકતી હતી, તેને વચગાળે પર્વે પર્વે કુલ જેવા રૂપાના આંકડા સૂર્યતેજથી વિશેષ ચળકાટ મારતા હતા, અને વેલીને શિરે એ પાસ સુંદર ધાટવાળા ગોળ ફળ ઝુકી રહ્યાં હતાં. આ સુંદર રૂપ-વાદીને યોગ્ય કોઈ ભોક્તા ન દેખતી હોય તેમ મુખપર ઉપર એ હાથની હાથેલીઓ ઠાંકી કુસુમ જાળી આગળ ઉભી રહી હતી, અને આ ઠાંકેલા મુખનીચેનું રૂપ ફરી ફરી નખથી સ્કંધસુધી જોઈ ખારીગે ઉભેલી માતા નિઃશ્વાસ મુકતી હતી, અને મનમાં ફરી ફરી ગાત હતી કે—

“ ન જાને મોક્તારં કમિહ સમુપસ્થાસ્યતિ વિધિઃ ॥ ”

“ ઓ પ્રભુ ! આને માટે તું કીયા નરને સરજેલો છે ? મને તે કોઈ દેખાતો નથી. તો એને જ શું કરવા સૃષ્ટ ? ”

આમ વિચાર ચાલે છે એટલામાં કુસુમ પાસેના એક પાતળા ઝાડ ખાઝી, તેનો વાંસો લટકતા કેશભારથી ઠંકાઈ ગયો, જોતા જોતામાં ઉભી રહી, એ શાખાઓના વચગાળામાં ઉભી રહી, અને આકાશમાંથી નાજુ વાદળી ત્રુટી પડે તેમ કુંડમાં કુદી પડી, પા ધડી પાણીને ચીરી પાણી તરે અદૃશ્ય થઈ પાછી ઉપર આવી, અને પાણીની સપાટી ઉપર હલેસાંથી તરત રંગેલી નાની વિહારતરણિ* પેઠે સુંદર હાથના ટુંકા વામ ભરતી ભરત તરવા લાગી. પાણીમાં પડી તે વેળાએ કપાયલા પાણીની છોળો ઉચ્ચ ઉછળી અને ચોપાસ વૃષ્ટિગૃહ થયું. કુસુમ એવાજ વૃષ્ટિગૃહ (પુવારા વચ્ચે પાણી ઉરાડતી રમતી રમતી ભીના લાંબા કાળા કેશભારને શરીર ઉપર તરાવતી ખેંચતી જાતે તરવા લાગી, અને પુત્રીના કળાવિકાસન ગર્વથી સ્પુરતી પણ ખીજે વિચારે દુઃખમાં ડુબી જતી માતાની દૃષ્ટિ આંસુના વર્ષાગૃહ વચ્ચે પુત્રીની પાછળ તરવા લાગી.

એટલામાં સુંદર પાછળથી આવી, ગુણસુંદરીની પાછળ ઉભી રહી અને કહેવા લાગી: “ ચંદ્રકાંતભાઈ જોડેના ખંડમાં એકલા અત્યંત શોકમાં બેઠેલા છે. ”

ગુણસુંદરી વિચારમાંથી જાગી. ચંદ્રકાંતવાળા ખંડમાંથી સ્વર આવતો હતો તે સાંભળતી બહાર ઉભી. ચંદ્રકાંત શોકમગ્ન મુખથી એક ખુરસી

પર પડી, માથે હાથ મુકી, મનમાં એક શ્લોક ફરી ફરી ગાતો હતો પણ પાર્વેથી કાન માંડનારથી તે સંભળાતું હતું.

“ લાવણ્યવિણવ્યયો ન ગણિતઃ ક્લેશો મહાનર્જિતઃ

“ સ્વચ્છન્દં ચરતો જનસ્ય હૃદયે ચિન્તાજ્વરો નિર્મિતઃ ॥

“ एषापि स्वगुणानुरूपरमणाभावाद्वराकी हता

“ को ऽ र्यध्वेतसि वेधसा विनिहितस्तन्वीमिमां तन्वता ॥* ”

દુઃખા શ્લોક ગુણસુંદરીના દુઃખ સાથે સુસંવાદી થયો.

“ ગુણસુંદરી સ્તબ્ધ બની. ચંદ્રકાંત બડબણો: “ સરસ્વતીચંદ્ર, તું સ્વ-
“ ચ્છન્દ વિહાર કરતો હતો તેમાંથી તારા હૃદયમાં ચિન્તાજ્વર પ્રકટાયો
“ તે તું આમ ભટકે છે, જેને માટે તું આટલા જ્વરમાં સપડાયો તેને
“ ખીચારીને વાનરકરમાં કુલ ગયા જેવું થયું. અને તેનું કારણ પણ તું જ ! ”

ગુણસુંદરીએ સુંદરનો ખભો હાથ વડે ડાખ્યો.

વળી ચંદ્રકાંત બોલવા લાગ્યો: “ હરિ ! હરિ ! બની જોડ તુટી ! બન-
વાની જોડની પાંખો વચ્ચે વધારે ને વધારે જ અંતર પડે છે—હરિ !
હરિ ! બની બનાઈ બન રહી—અબ બનનેકી નાહી— ”

ગુણસુંદરીએ છાતી ઉપર હાથ ડાખ્યો અને કાન આતુરતાથી ધર્યા.
ચંદ્રકાંત પ્રથમ બોલવા અને પછી નિઃશ્વાસ મુકી ગાવા લાગ્યો: “ એક
માર જોડ થઈ હત તો થઈ હત. હવે બીજી જોડ બંધાવી અશક્ય.”

“ ક્યાં તુજ તે વંચાગ્ય, રસિક ! તુને ભટકાવી લઈ જ જશે ?

“ ક્યાં હરિણાક્ષી હરિણી સમી સ્વચ્છન્દ વિહારવને ફરશે ?

“ પકડાઈ ગયો પળવાર અલિ સરસિજઉરે રજની પડતાં,

“ થયું પ્રાત, ગયો ઉડી, ના સપડાય અનુભવી દક્ષિણ કંઈ કરતાં !

“ ફરવું સ્વચ્છન્દ ગમ્યું તુજને, ફરવું મૂર્ગીને સ્વચ્છન્દ ગમ્યું,

“ નહીં મનમથજ્વળ સમર્થ દીસે, ઉભયે સ્વચ્છન્દપણું જ વર્યું ! ”

દુઃખી ખીચારા લક્ષ્મીનંદન કિંતમારી વૃદ્ધાવસ્થામાં જે ભાગ્યપણે
તમને પોતાના દુઃખનું નિમિત્ત થઈ પડ્યા, તે જ ભાગ્યને બંને તમારા
પુત્રને બંધમાંથી છોડ્યો. નહીં પરંતુ—નહીં પરંતુ—ફોનાર પુત્ર પિતાને
પ્રસન્ન રાખવાના જ હેતુથી વીંધાવી તત્પર થયો, અને એ હેતુ સધાય

“ એમ નથી એમ જાણતાં માથે પડતી જાળમાંથી હલંગ મારી નહાર
 “ ગયો ! હવે એને મહારે ક્યાં શોધવો ? ”

ચંદ્રકાંત વિચારનિદ્રામાં પડી ગયો, અને સુન્દરગિરિનું સ્વપ્ન તેમ
 ખડું થયું.

“ સુન્દરભાભી, આ સાંભળવાથી નથી સુખ આપણને—અને—નથી
 “ તેમને. સરસ્વતીચંદ્ર જડશે તોપણ તેમાં કુસુમનો સ્વાર્થ સધાય એમ
 “ નથી. એક પાસની ના હોય તો બીજીપાસને મરડીએ. પણ બે પાસનું
 “ વાંકું ત્યાં સીધું કરવું કઠણ. સરસ્વતીચંદ્રને પુત્ર જેવા ગણ્યા છે તે
 “ તેમને માટે કાળજી બજે છે માટે તેમને શોધવાનો સ્વાર્થ તો એટલો
 “ ખરો. બાકીની વાતમાં મન ધાલવું તે નકામું છે. ” ગુણસુંદરી ધીમે
 રહી બોલી.

“ ભાભીજી, મહારાં જેવાં તો ધીરજ હારે. પણ સહને ધીરજ આપનાર
 “ તમારા જેવાં અનુભવી માણસ નિરાશ થાય એ નવાઈ છે. જીવે
 “ છોકરવાદીની પણ ઝડપ છે તે બેને બેઠી છે તે બેની ઉતરશે. મને
 “ એણી પાસથી રજ બહીક નથી લાગતી. પણ કુમુદના ઉપર જે
 “ આટલી પ્રીત તેને મન કુમુદની બહેન આણખપતી ચીજ વસે તો
 “ બહીક ખરી. ” સુન્દર બોલી.

ચંદ્રકાંતનો સ્વપ્ન ફરી નીકળ્યો તે આ વાતો ફરી બંધ થઈ. તેના
 મુખ ઉપર કંઈક સ્મિત, કંઈક હાસ્ય, ફરક્યું.

“ કુસુમસુંદરીનો કુમારિકા રૂહેવાનો અભિલાષ રમણીય છે. તપો
 “ વનના હરિણના હૃદય પેઠે એનું હૃદય બાલભાવના ઉત્સાહથી ભરેલું
 “ છે, વ્યવહારસૃષ્ટિની રચનાના ભયનો લેશ દેખી શકતું નથી, નિર્દોષ
 “ સ્વતંત્ર વિહારનાં સ્વપ્નથી મોહ પામે છે, સંસારની ભાગસૃષ્ટિના દોષ
 “ બનેઈ શકે એટલી એની યુદ્ધિ ચક્રાર છે, ધારેલો અભિલાષ પૂર્ણ કર-
 “ વાના માર્ગે શોધી શકે એવી એની તર્ક-શક્તિ છે, અવલોકન કરી
 “ નવા વેશ કહાડે એવી દક્ષ છે—અને—અને મહારા. મિત્રને રમકડા
 “ પેઠે એ રમાડે અથવા—મિત્રને રમવાનું રમકડું થાય એવી એ
 “ રમતીયાળ છે. ”

ગુણસુંદરી ફરી સ્તબ્ધ બની અને ચિત્ર પેઠે ઉભી. એની પાસના
 હાથ નાંખી એને કાળી સુંદર ઊભી.

“ પણ આ સર્વ ખેલ લોકાચારથી વિરુદ્ધ છે. વિધાયતુર જેવું રાજકીય પાણીમાં ઝખઝખાયતું માણસ આવાં મતતન્ત્ર (theories) વડે દોરાય એ અશક્ય છે. પણ આને આટલા કાળ સુધી આમણે કુમારી રાખી છે તે પણ નવાઈ છે. જે એના જેવો વિદ્વાન, દ્રવ્યવાન, વીર, અને દૃઢ આગ્રહી પુરુષ મુંબાઈનગરીના સ્વતંત્ર પતનમાં પ્રાણુગ્રાહી થયો હોય તો તો નક્કી આવા રમણીય સ્વતંત્ર પક્ષીને લક્ષના પગ્ગરમાં પુરે નહી. એ પક્ષીને વિશાળ આકાશમાં ઉડતું જોવાનો મને અને મહારા જેવાઓને લોભ થાય એમ છે. પણ આ તો દેશી રાજ્યનાં બાંધેલા પાણીમાં બંધાઈ ગયેલાં માછલાંઓને અસ્વાભાવિક અને અવ્યવહારિક લાગવા જેવી વાત ! પ્રિય મુંબાઈ ! મહારી સ્વતંત્ર અમરાવતી ! નિર્ધન હોઈને ત્હારા સ્વતંત્ર વિશાળ સાગરમાં તરવું અને એનાં મોજાને માથે સ્ફુટવું એ દિવ્ય અધિકાર આ દેશી રાજ્યના મહોટમહોટા મિથ્યાભિમાની રાજાઓથી તે પ્રધાનોથી સમજાય એમ નથી ! એમને મન મહારા જેવા રંક મનુષ્યો છોકરવાદી, ઘેલા, મૂર્ખ, અને નિર્માલ્ય ! મહારા જેવાઓને મન રાજાઓ, પ્રધાનો, અને શ્રીમંતો દ્રવ્ય-કપાસનાં મેલાં ગાંડાવાળાં ગોદડાં જેવાં છે ! મહારે તે દ્રવ્ય અને અધિકાર ચરણુ તળેની ધુળ જેવાં છે !

“ Awake, my St. John ! and leave all meaner things

“ To low ambition and to pride of kings.*

“ પવિત્ર પ્રિય ભર્તૃહરિ ! ત્હારા હૃદયનો પરમાર્થ મહારા રંક હૃદયમ કટાયો છે.

“ અધિગતપરમાર્થાન્ પણ્ડિતાન્ માડવમંસ્થાઃ

“ તૃણમિવ લઘુ લક્ષ્મીર્નૈવ તાન્ સંરુણદ્ધિ ।

“ અમિનવમદલેલાશ્યામગણ્ડસ્યલાનામ્

“ ન ભવાતિ વિસતન્તુર્વારણં વારણાનામ્ ” ॥

અંદરકાંતે ઓઠ કરજ્યો, તેને કપાળે ભૂંકુટી સ્ફુટી અને, પગ ભૂમિપર ઠપકાર્યો.

“ Well, I feel my heart elated and buoyant. Poor as I am, I must find out my noble bird from its most hidden recesses, and rely upon my own strong arm, single and unaided, rather than suffer further delay

“ at the hands of the proud indifference that reigns
 “ supreme within bosoms where my own dear busi-
 “ ness has no status !”

સુન્દર ઇંઈ સમજી નહી. ગુણસુન્દરી સાંભળી રહી— નીચું જોઈ
 રહી. અધિકાર-જાળથી અદ્વિત સ્ત્રી-ચિત્તમાં સરસ્વતીચંદ્ર ઉપરની
 પવિત્ર પ્રીતિના આ સ્વતંત્ર સંસ્કારનો પ્રતિધ્વનિ થયો. પોતાના સ્વામીને
 માથે આવેલો આરોપ અયોગ્ય છે એમ કહેવાયું નહી.

અદ્રકાત હસ્યો.

“ મહારું ચાલે તો પ્રધાનજીને પુછું કે.—

* “ વૈજ્ઞાનસં કિમનયા વ્રતમાપ્રદાનાત્
 “ વ્યાપારરોધિ મદનસ્ય નિષેવિતવ્યમ્ ।
 “ અત્યન્તમેવ સદ્શેક્ષણવલ્લભાભિર્
 “ આહોનિવત્સ્યતિ સમં હરિણાઙ્ગનાભિઃ ॥

“ Here is an angel that can shake to the roots the
 “ foundations of society in my beloved Bombay, and
 “ revolutionize the fortunes of her sex in that my
 “ city of Gods, if only He—He would stoop—stoop
 “ to conquer—*her*.”

“ That's pretty nearly impossible : *He* won't stoop
 “ any longer.”

એકદમ એનો સ્વર બંધ થઈ ગયો. તે આરામ પુરશીમાં ડુબી ગયો
 અને તેના મનમાં મૂક વિચારભાષા ઉદય પામી.

“ I have committed a serious blunder. This loud
 “ soliloquy is a bad habit : out of place, out of time,
 “ and out of tune in this land of intellectual and
 “ sentimental bondage. Nay! we, Bombay fools,
 “ have loose and quarrelsome tongues and restless
 “ verbosity from which these men here who study
 “ and practise the ways of the business of life, are
 “ quite free, and their art is worth acquiring.

“ There—too—my noble friend has got this noble art
 “ by birth and by instinct, while the pest of pauper-
 “ ism has left me a low-bred fool. Suppose, my wild
 “ utterances have assailed the sacred ears of my sweet
 “ hostess, what a wretched and ungrateful idiot must
 “ I have proved myself to her mind and how must
 “ I have marred its sweetness with my sour
 “ effusions ?”

આત્મપરીક્ષકને જાત ઉપર રોષ મહત્ત્વે. આ છેલાં વાક્ય પણ મહો-
 ટથી ખોલાઈ ગયાં, અને તેની સાથે એ પ્રસંગ વિનોદયોગ્ય ગણી
 ગુણસુંદરી હસતી હસતી છતી થઈ, અને એ ખંડમાં આવી. સુંદર
 પણ પાછળ આવી.

“ ચંદ્રકાંતભાઈ, ખારાખાટા સ્વાદ વગરનું ગળપણુ છલને કે પેટને કોઈ
 “ ને રુચે નહી. અમારા રજવાડામાં અમે ખરી ખોટી મીઠાઈ
 “ રાખીએ તે વચ્ચે તમે મશાલો ચખાડો ત્યારેજ ઠીક લાગે. માટે
 “ અમને કે તમને કોઈને દોષ દેવાનું નથી. ” ગુણસુંદરી ટાળ
 ટરી ખોલી.

ગુણસુંદરીને જોઈ તથા સાંભળી ચંદ્રકાંત આભો બન્યો. પોતાના
 મનનું ભય ખરું પડ્યું. પોતાથી ખોલાયલું શું શું સંભળાયું હશે અને
 શું શું નહી સંભળાયું હોય એ વિચાર અને ગુંથવારાની ગાંઠ ઉકેલતાં
 પહેલાં મેઘાવિની પ્રધાનપત્નીના પ્રશ્નને ઉત્તર દેવો આવશ્યક લાગ્યો.

“ ગુણસુંદરી બહેન, સરસ્વતીચંદ્ર જેવા મિત્રો જેતાં મહારા મનમાં
 “ મુંખાઈનિગરીનું અભિમાન વધે છે અને એજ નગરીમાં ઉછરેલા મહારા જેવા
 “ બ્રહ્મબંધુઓની આમ્યતા જોઈ એ અભિમાન ઉતરી જાય છે. અધુરામાં
 “ પુરું મહારા ખોવાયલા રત્નના વિયોગ પછી એ રત્નના સહવાસથી જરી
 “ તરી આવેલા સંસ્કાર પણ મહારામાંથી જતા રહેવા લાગ્યા છે, અને હવે
 “ તો સિંહીએ પાળેલા ઉંટને મળેલું ડહાપણુ શોધવા વૃત્તિ થાય છે.”

“એ શું ડહાપણુ ?”

“ પંચતંત્રમાં કથા છે કે સિંહના બચ્ચાં ભેગું ઉછરેલું ઉંટ તે સર્વની
 “ જનની સિંહી પાસે બડાશો મારવા લાગ્યું ત્યારે જનનીએ કહ્યું કે

“ શૂરોષિ કૃતવિદ્યોઽ સિ સુવૃત્તોઽ સિ ચ પુત્રકા ।

“ યસ્મિન્ વંશે ત્વમુત્પન્નો ગજસ્તત્ર ન હન્યતે ॥

“ આ ઉપરથી સિંહના બચ્ચાંઓના સહવાસને વાસ્તે પોતાને અયોગ્ય
 “ ગણી ઉંટ ત્યાંથી નહાસી ગયું. હું ગમે તેવો પ્રયત્ન કરું છું તોપણ કુલીન
 “ સંસ્કારો મહારામાં આવતા નથી, મહારા ઉપર ઉપકાર કરનાર કુલીન
 “ જનોનું હું મહારી ગ્રામ્ય રીતિથી અપમાન કરી બેસું છું, અને તેમને
 “ જે ઉચ્ચ આચાર સહજ છે તેનો વિચાર થતાં પણ મને વાર લાગે છે.
 “ એમ છતાં વિચાર થાય છે ને તે પ્રમાણે આચાર કરવા જઈશું તો
 “ હાથમાં આવેલું પક્ષી ઉડી જાય છે. માટે મહારે પણ ઉંટની પેઠે
 “ જવું એમ વિચાર થાય છે. ”

ગુણસુંદરી હસીને બોલી: “ પણ તમારા ભાગ્યમાં તો ઉંટનું સદ્ભાગ્ય
 “ પણ નથી. ઉંટ સિંહગૃહ મુકી ઉંટોમાં ગયું, પણ તમે તો સરસ્વતીચંદ્રનો
 “ સહવાસ શોધવા જવ છો. એટલે ઉંટનું દષ્ટાંત પણ બેઠું નહી. ”
 “ એનામાં એક ગુણ એવો છે કે જેમ જેમ મહારી છુટી જીભની
 “ ગ્રામ્યતા એ વધારે વધારે અનુભવે છે તેમ તેમ મહારા ઉપર વધારે
 “ વધારે પ્રીતિ રાખે છે; અને એની પ્રીતિ વધે છે એટલે મહારું ચિત્ત
 “ અવશ થઈ એની પાછળ ભટકે છે. ગુણસુંદરી જાહેન, એ ગ્રહની પાછળ
 “ હું ઉપગ્રહ પેઠે ભટકું છું—તે મહારી ઇચ્છાથી નહી પણ એના આકર્ષણ-
 “ થી.” ગંભીર અને નરમ બની જઈ રંક મિત્ર બોલ્યો.

ગુણસુંદરીને એની દયા આવી.
 “ ચંદ્રકાંતભાઈ, જે ચંદ્રનાં તમે આટલા કાંત છો એ ચંદ્રના કાંતને
 “ હાથમાં આવેલા અમે જવા દેઈએ તો અમે પણ એ ચંદ્રનાં કિરણને
 “ અયોગ્ય જ ઠરીએ. શું તમે એમ ધારો છો કે સરસ્વતીચંદ્રને માટે
 “ મહારું હૃદય બળતું નથી?” આટલું બોલતાં બોલતાં ગુણસુંદરીની આંખમાં
 “ આંસુની ધારા ચાલવા લાગી, અને એનો સુંદર હસ્ત એ આંસુ લહોવા જતાં
 “ જાતે જ એ આંસુથી નહાવા લાગ્યો અને હસ્તકમળ ઉપર આકળના
 “ વર્ષાદ પેઠે આંસુ દીપવા લાગ્યાં.

ચંદ્રકાંતનું હૃદય ઓગળ્યું. ચતુર સ્નેહાળ પદ્મિનીનાં વચનામૃતથી
 “ આ હૃદયમાં નવો જીવ આવ્યો, અને સરસ્વતીચંદ્રના શોકમાં કુમહસું-
 “ દરીની માતાને પ્રત્યક્ષ ભાગ લેતી જેઈ ચંદ્રકાંત પોતાને પોતાનાજ
 “ કાંઈ અવનવા કુટુંબમાં અવતરેલો અને ઉભેલો ગણવા લાગ્યો.

ગુણસુંદરી આગળ બોલવા લાગી.
 “ ચંદ્રકાંત ભાઈ, હું પુત્રવિનાનીને ઈશ્વરે સરસ્વતીચંદ્ર જેવો ઉત્તમ
 “ પુત્ર આપેલો મહારા દુર્ભાગ્યથી બોવાયો. રંક અને ભાગ્યહીન કુમુદ-

“તો ધા મને ઘણી પાસથી પડ્યો. હાયા પુત્રીઓ તો સ્ત્રીજાતિને સ્વમા-
 “વસિદ્ધ રંક દશા માટે નિર્માયકી જ છે. પણ સરસ્વતીચંદ્ર જેવા
 “પુત્રનું સુખ જોઈ હું સુખી થાત અને મને માતા જેવી તેમણે એક
 “વાર ગણેલી તેમ ગણવાનું મહારી દુઃખી દશામાં એ સુકત નહી. એ-
 “મની પાસે મહારા હૃદયની વરાળ કંઈક નીકળી શકત તો હજીએ મહારા
 “હૃદયમાં કંઈ કંઈ ઉભરા છે તે એ પુત્ર પેટે શમાવી શકત. થોડાક
 “દિવસના સહવાસમાં અમારી સાથે જેમણે ઘણીક માયા કરી છે, તે
 “શું આ વેળાએ અંહી હોય તો મહારી દાઝ ન જાણે? શું મહારું દુઃખ
 “એમને કહું તો એમને મહારી દયા ન આવે? શું એ દુઃખ ટાળવું
 “એમના હાથમાં છે એવી એમની ખાતરી કરું તો મહારું મહો એ તર-
 “છોડે? આને સ્વાર્થ કહો કે સ્નેહ કહો, પણ મહારા પુત્રના મિત્ર
 “ગણી તમારી. પાસે હું કાળજી ઉઠાડું છું. ”

ગુણસુંદરીનાં આંસુ આટલું ખોલતામાં સુકાવા લાગ્યાં હતાં અને તેના ડાઘ એના ગાલ ઉપર પડેલા હતા. ચંદ્રકાંતનું હૃદય આ જોઈ વધારે રંક થયું.

“ચંદ્રકાંતભાઈ, આટલી તો સ્વાથની કથા. જ્યાં સ્નેહ ત્યાં સ્વાર્થ, અને તેવો આ મહારો સ્વાર્થ કે પુત્રજેવાની પાસે હૃદયનાં
 “મર્મસ્થળ ઉઘાડવાનો લોભ રાખું છું. પણ જો એમના દુઃખથી મને
 “દુઃખ થાય અને એમને સુખી જોઈ સુખી થઈ એટલો એમના ઉપર
 “મહારો સ્નેહ છે એમ કહું તો એ પણ સ્વાર્થ કેમ નહી? માટે એને
 “પણ સ્વાર્થ કહો કે સ્નેહ કહો, પણ એ સ્વાર્થ પણ મહારું કાળજી
 “ખાળે છે. કોણ માખાપનો એ પુત્ર આજ કેવે ટેકાણે હશે? એણે
 “તલાડતડકો ક્યારે દીઠેલાં છે? કુસુમના પિતા એના સ્વભાવનો વાંક કહાડે
 “છે પણ મને તો ખીજો જ વિચાર થાય છે. જેણે મશરૂની તળા-
 “ઈમાં અર્ધું આયુષ્ય કહાડ્યું હોય અને વાળ સરખા. જેને ખુંચ્યા હોય
 “તેને ભીખપિતામહ પેટે ખાણુશય્યા પર પળવાર પણ સુવું પડે તો તે
 “સુંવાળું માણુસ કેટલું ચમકે? ખમા ખમા સાંભળનાર અને તમજેવા દેવાંશી
 “મિત્રો જેની અહર્નિશ ચિન્તા કર્યા કરતા હશે એવા કામળ અને સ્વસ્થ
 “મન ઉપર પૂજ્ય પિતાએ થોડા પણ હથોડાના ધા માર્યા હશે તેનાથી
 “એ સલક્ષણા મનવાળા પિતૃભક્ત મનસ્વીને આટલું ઓછું આવે તો તેમાં
 “શી નવાઈ છે? અરેરે! અપર માના પુત્રના દુઃખનું આ જગજાણીતું
 “દૃષ્ટાંત થયું. ગુમાનને માટે એમના મનમાં ઓછી ભક્તિ ન હતી. એ

“ગુમાનનો સ્નેહ આવો ખોટો દેખનાર મહારા તાજ ન ઉત્પન્ન થયેલા
 “સ્નેહને ખરો શી રીતે ગણે ? પણ હું સત્ય કહું છું કે જેવી મહારી બે
 “પુત્રીઓની ચિન્તા મને રાત્રિ દિવસ ખાખ્યાં કરે છે તેવી જ ત્રીજી ચિન્તા
 “તમારા મિત્રની મહારા હૃદયમાંથી ખસતી નથી. ચંદ્રકાંત, જગતમાં એક
 “લોહીનો સંબંધ કહેવાય છે તે ખોટો ને પારકા લોહીના સ્નેહ તે ખરો એ
 “વાત સરસ્વતીચંદ્રના સંબંધમાં તમે અનુભવો છો તો મહારી સ્થિતિ પણ
 “એવી જ સમજવું. જે આપણું હૃદય પારદર્શક હત તો તમે આ વાત
 “પ્રત્યક્ષ દેખત.”

બુદ્ધિમતી પશ્ચિમ નારીની પાસે સ્ત્રીજાતિનો સ્વાભાવિક સ્નેહ કેવા
 ઉદ્ગાર કહાવી શકે તે ચંદ્રકાંતે આજ પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યું. મિત્રપ્રતિ સ્નેહ
 રાખવાનો એનો ગર્વ ગુણસુંદરીના સ્નેહ આગળ નમી ગયો, અને આંખો
 લહોતો લહોતો એ ખેલવા લાગ્યો.

“ગુણસુંદરીબહેન, મહારા નમાયા મિત્રને આપનાં જેવાં માતા છે
 “તે જાણી મને જેટલું સુખ થાય છે તેટલું જ દુઃખ તેને લીધે આપને
 “થતું દુઃખ દેખી થાય છે. પણ આજ સુધી હું એમ જાણતો હતો કે
 “સરસ્વતીચંદ્રની ચિન્તા કરનાર મહારા શીવાય બીજું કોઈ નથી; તે મહારો
 “ગર્વ આજ ઉતરી ગયો, મહારા શોકમાં આપના જેવાં સમદુઃખભાગી
 “છે એ જાણી મને આશ્વાસન મળે છે, અને હું સાધનહીન અને દ્રવ્યહીન
 “રંક પુરુષ આ પુરુષરત્નનો શોધ કરવા જતાં હાંપી જતો હતો તેને હવે
 “આપના જેવું સમર્થ અવલંબન મળ્યું જાણી હું પોતાને બળવાન ગણવા
 “લાગ્યો છું. મહારા મિત્રનાં માતુઃશ્રી ચંદ્રલક્ષ્મી જાણે આયુષ્મતાં છે અને
 “મહારે તેમના સમક્ષ અને તેમના આશ્રય નીચે રહી તેમના અતિ પ્રિય
 “પુત્રરત્નનો શોધ કરવાનો છે એવું સુંદર ભાન આજ મને આપ આ
 “સૌંદર્યઉદ્યાનમાં કરાવેછો.”

ચંદ્રકાંતને ગુણસુંદરી ઉત્તર આપે તે પહેલાં નવીન વેશ ધરી કુસુમ
 આવી અને આ કથામાં ભંગ પાડી સઉની વચ્ચે—હાંડીયો વચ્ચે બુમ્મર
 પેઠે—ઉભી. તરત તરી સ્નાન કરી આવ્યાનું લક્ષણ એના ચળકાટ
 મારતા મુખ અને કેશ ઉપર હતું. મુલતાની સ્ત્રીયોની પેઠે વસ્ત્ર ઉપર
 એક પાતળો કેશરી છેડો માથે ચહાવી છાતીની ઉપર હોડી લીધો હતો,
 અને નાકે માત્ર એકલા એક જ મોતીની નથ પહેરી હતી. કુસુમોદ્યા-
 નમાંની એક “નદી”માંથી લાંબી નાળવાળું શતપત્ર કમળ આણી,
 નાળ છાતીના છેડા ઉપર જતોઈની પેઠે નાંખી, કમલનો પત્રભાર ખભા

ઉપર પાછળ લટકતો લેઈ, નાળના મૂળ આગળનો છેડો પોતાના કર-
કમળમાં એવી રીતે રાખ્યો હતો કે નાળને બે છેડે કમળપત્ર હોય
એવી ભ્રાંતિ પળવાર થાય. એના બીજા હાથમાં એક પુસ્તક હતું અને
પુસ્તકનાં પાનાં વચ્ચે આંગળી રાખી હતી.

તરંગમાં રમતી રમતી કુસુમ સર્વની વચ્ચે આવી ઉભી. ઉભેલાં
માણસો કાંઈ કામ-કાજ કરતાં ન હોય અને તેમની વાતોમાં વિદ્વ થયાનો
સંભવ જ ન હોય તેમ, સૂર્ય આકાશમાંથી તાપનું વમન કરતો હોય તેવી
વેળાએ તાપને તાપનું કામ કરવા દેઈ અચોંતી ઝરમર ઝરમર વૃષ્ટિ થાય
તેમ, માતા અથવા કાકી બેમાંથી એકના ઉપર પણ દૃષ્ટિ ન નાંખતી,
માત્ર ચંદ્રકાંતને જોતી, બાલિશ બાલકી, જેવી અંદર આવી તેવી જ
એને ડૂહવા લાગી.

“ ચંદ્રકાંતભાઈ, આજ તમારું કામ પહું છે. સરસ્વતીચંદ્ર અંહી
“ આજ્યા હતા ત્યારે તેમનું રચેલું આ પુસ્તક મને આપી ગયા હતા.
“ એમણે એક નવીન કવિતા લેડેલી હતી તે છાપેલી ન હતી, પણ
“ એક કાગળના કડકા ઉપર લખેલી હતી અને તે કાગળ મહારા વાળા.
“ પુસ્તકમાં ભુલથી રહી ગયો હતો. કુમુદખેન સુવર્ણપુર જતાં પહેલાં
“ મને એ જણ્યો હતો અને એમને દેખાણો હત તો એ મને એ
“ કવિતાનો અર્થ સમજાવત. પણ એ વાંચ્યાથી ખહેનને વેદના થશે જાણી
“ મ્હે એમને કાગળ આપ્યો નહી. અર્થ સમજવા સારુ એ કવિતા
“ તમારી પાસે આણી છે.”

“ લાવો જોઈએ ” કહી ચંદ્રકાંતે પત્ર લીધો અને મિત્રના હસ્તાક્ષર
જોઈ, મિત્રનાં જ દર્શન થયાનો અનુભવ કરી, તેમાંની કવિતા વાંચી,
એ ગળગળો થઈ ગયો. “ હરિ ! હરિ ! ” કહી, મ્હે ઉપર હાથ
ફેરવી, મુઘ્ધાને ડૂહવા લાગ્યો.

“ કુસુમખેન, હું અર્થ સમજાવું. પણ પહેલી સરત એ કે તમારે
“ એ કવિતા ગાવી, અને બીજી સરત એ કે તમે એમાંથી જાતે કેટલું
“ સમજ્યાં છો તે કહી બતાવો તો બાકીનો અર્થ સમજાવું. ગુણસુંદરી
“ ખહેન, મહારા મિત્રને આ કવિતા પ્રિયતમ હતી— એના જીવનનો
“ સાર આમાં છે.”

ચંદ્રકાંતે પત્ર ગુણસુંદરીને આપ્યો, ગુણસુંદરી તે વાંચવા લાગી,
અને ઉત્સુક કુસુમની અધીરાઈ હાથમાં ન રહી.

“ તમે વળી ગુણીયલને ક્યાં આપ્યો ? એને વાંચતાં વાર લાગશે
 “ ત્યાર પહેલાં તો તમે અર્થ પણ સમજવી ચુક્યા હતા ! ” ઓઠ ફફડા-
 વતી કુસુમ ખેલી.

ગુણસુંદરી વાંચતી અટકી નહી. એના ખંભા પાછળથી સુંદર એ
 પત્ર ઉપર દૃષ્ટિ નાંખવા લાગી. ચંદ્રકાંત હસતો હસતો ખેલ્યો : “ પણ
 “ મહારી ખે સરતો પુરી કરો ત્યાર પછી હું સમજવું કે નહી ? ”

“ વારુ, ચંદ્રકાંતભાઈ, તમે વળી સરતો ક્યાં નાંખી ? સમજવો ને
 ન એટલે જટ પાર આવે. ” કવિતાના અર્થભાંગની આતુર મુગ્ધા
 વિલંબનાં નિમિત્ત સહી શકી નહી.

“ અમારી સરતો તો ખરી. તમે અમારી સરત પાળો તો અમે તમારી
 પાળીયે. ”

“ ચાલો—ત્યારે. પણ ગાયા વગર વાંચું તો ? ”

“ ના. એ તો સરત પુરેપુરી પાળો. ”

કુસુમ લલ્લવશ થઈ અને એના ગાલ ઉપર જણાઈ આવી. લલ્લન
 અને જિજ્ઞાસાનાં પરસ્પર-વિરોધક આકર્ષણ વચ્ચે ખેંચાતી મુગ્ધાના રમ-
 ણીય મનોવિકાર તેની મુખમુદ્રા ઉપર દોલાયમાન થતા ચંદ્રકાંતે જોયા,
 અને એ સુંદર જ્યોત્સ્નાના દર્શનથી શ્રમિત આંખે ઝળઝળીઆં આવ્યાં
 હોય એવો એ થઈ ગયો ને મનમાં કહેવા લાગ્યો : “ સરસ્વતીચંદ્ર ! સરસ્વ-
 “ તીચંદ્ર ! આ રમણીય સૃષ્ટિને સજીવું તું ક્યાં ભરાઈ ગયો છે ?—અરેરે—
 “ થીઓસોફિસ્ટ ” મત પ્રમાણે તારા લિંગદેહને અત્રે મોકલી આ કોતુક
 “ જોવાની શક્તિ તો આપ ! તારા શબ્દો અને તારા વિચાર સ્થળે સ્થળે
 “ અલાદીનની મુદ્રા પેઠે કેવાં સત્વ ઉભાં કરે છે તે જો તો ખરો ! ”

લલ્લનો જિજ્ઞાસાએ પરાજય કર્યો, અને નીચું જોઈ રહી, અત્યંત
 બલાત્કારથી—હડયોગથી—લલ્લને ઉરમાં ડાખી નાંખી, જિજ્ઞાસુ મુગ્ધા
 ગાવા સારુ ઓઠ ઉઘાડવા સ્પષ્ટ પ્રયત્ન કરવા લાગી. તે ઓઠનો પ્રયત્ન
 દેખતો ચંદ્રકાંત મનમાં ગણગણ્યો—“ દ્વિદલકન્દલકમ્પનલાલિતઃ ॥ ”

ઓઠમાંથી સ્વર નીકળે ત્યાર પહેલાં સુંદરગૌરી હસી પડી, કુસુમની
 મનદોલાને હીદોળવા લાગી, અને એના કાનમાં કહેવા મંડી :

“ કુસુમ, મહારી કુસુમ,—નથી સાકર ગરજ સમાન ગણી. ”

જાગેલા જેવી કુસુમ કાકીને ધક્કો મારી ખેલી : “ શું કાકી ! અમથું
 અમથું શાને માટે આવું ખોલતાં હશે જો ? ”

હસતી હસતી સુંદર સહ સાંભળે એમ બોલી : “ચંદ્રકાંતભાઈ પાસેથી જોઈતી વાત સાંભળવાની ગરજે લાજને આધે મુકી ગાવાનો આજો કર્યો-એ જ—શીરા સારુ શ્રાવક થઈ ! ખીજું શું?”

કુસુમની જિજ્ઞાસાએ દેખીતી લાજ મુકી, અને બોલી : “જવ ત્યારે એમ. ચંદ્રકાંત મહારા ભાઈ, તેમની પાસેથી કાંઈ સારો બોધ પામવાને માટે તેમની આજ્ઞા પાળું—એનું નામ શીરો હોય તો અમે શ્રાવક. પછી કાંઈ?”

સુંદર પાછી પડી બોલી.

“બોઈ, ગા ત્યારે. ચંદ્રકાંતભાઈ પણ ત્યારી પરીક્ષા કરશે—જેણે મુકી લાજ, તેને ન્યાનું સંરખું રાખ્ય.”

કુસુમ હસી પડી અને બોલી : “હા-હા-! એ ખરું. મહારે એ “રાખ્ય. ચાલો, ચંદ્રકાંતભાઈ, તમે તમારે સાંભળી લ્યો. કાકી “તો મને થોડી ગણી વેળા વીતાડશે. હું ગાઉં—પણ આ તો લાવણી-“છે તે પુરુષોનો રાગ મહારાથી નીકળવાનો નહી—માટે અમસ્તું વાંચ-“વા જ દો ને !”

“હવે કાંઈ છટકી જવાશે ? ” ચંદ્રકાંત બોલ્યો.

“હ્યો, ત્યારે ગાઈશ, પણ રાગમાં ભુલ ન કહાડશો.”

“ભુલો નીકળે ને ક્યાડીએ નહી ? ”

“પુરુષના રાગ મને ન આવડે.”

“ત્યારે તમારી ચતુરાઈમાં એટલો વાંધો.”

“તમે ગાઈ બતાવો તો હું બરાબર ગાઉં.”

“એવી કાંઈ આપણે સરત નથી.”

“હ્યો ત્યારે. ભાઈની પાસે બહેનની ભુલો પડશે તો ભાઈને લાજ !”

આ પ્રશ્નોત્તરનો આમ પરિણામ આવતો જોઈ, સુંદર બોલી. “ગા

“બાપુ, ગા. ગાવાની થઈ તે તું કાંઈ ગાયા વગર રહેનારી હતી ? ચંદ્ર

“કાંતભાઈને માથે ગાડવો દોળી નાંખીને પણ તું ગાવાની. તે ગાઈ

“એટલે અમે તો જાણીએ કે કુસુમ આવી લાવણીયો ગાય છે.”

“હું ! હવે તમને ઉત્તર શું કરવા દેઉં કે શીરો મ્હોમાં જતાં વા

“લાગે? —હ્યો, ચંદ્રકાંતભાઈ, સાંભળો.”

થોડી વાર નીચું જોઈ, આંગો મીંચી, માતાપાસેથી કાંગળ લીધા વિના

મ્હોડેથીજ કુસુમ લાવણ્યમયી (લાવણી) ગાવા લાગી, અને પુરુષના લલ

કારમાં સ્ત્રીકંઠનું લાલિત્ય અને બાળચેષ્ટાનો ઉત્સાહ ભરવા લાગી. ગા

મન્દ અને સ્થિર સ્વરે વિક્ષમવા લાગ્યું.

“ મચી રહ્યા કોલાહલ આજે, દશે દિશે ગાજે !

“ તે તજે સરે કો ભિન્ન ચિત્ર સંસાર ! જગત ના જાણે ! ૧

“ તરી રહે ઉપર વ્યવહાર,

“ સઉ સરી જતા જ પ્રવાહ,

“ સઉ દિવસ ભલુકતો તેજે,

“ રવિ સળગી રહે જગદેહે,

“ તે નીચે નિશા નિજ ખેલ જમાવતી, અંધ સોડોચું વાળી !

“ સ્ત્રીચરિતે કરતી નિશા દિવસનું રૂપ ધરી આ જામી ! ૨

“ નભ ઉડુગણથી ઉભરાતું,

“ તિમિરોદર ઘણું ઉપસાતું ,

“ ઉર ચિત્ર સ્વપ્ન ભણી ધાતું ,

“ જગ મદનતન્ત્રી ધરી ગાતું :—

“ તે નહી દેખું, નહીં શુભું, રજનિ જ્યાં રૂપ દિવસનું ધારે;

“ ઓ રજનિ ! ઘુંઘટ ઉઘાડ! નીરખવા તને ચિત્ત લલચાયે. ૩

“ ઓ રજનિ ! ત્હારે કાજ

“ મુકી દષ્ટિ હું આ સઉ સાજ !

“ ઓ રજનિ ! જોવા તુંને,

“ આ યુદ્ધ્યુદ શેડીશ હું તે !

“ ગૃહજાળ, લક્ષ્મીની જાળ, રચી મુજ શિરે રહે યુદ્ધ્યુદને ;

“ ઓ યુદ્ધ્યુદ શેડી, તોડી બન્ધીના બન્ધ, જોઈશ હું તુંને. ૪

“ ઓ રજનિ ! જોવા તુંને મુને અભિલાષ ઘણો છે આજે !

“ બહુ બહુ વર્ષ અભિલાષ ઉડો ઉરમાં ધર્યો છે સાચે ! ૫

“ હું ચન્દ્ર ! રજનિ, તું રજનિ ! જીવ હું, તું જ જોમ પરલોક ;

“ તુજ તિમિરવીંશે તરી જોઈશ—“ઉભો તુજ સમો ક્યાં જ પરલોક?” ૬

“ તોડી જ સંજડ આ બન્ધ,

“ હું જોઈશ, રજનિ, તુજ કન્દ !

“ મુજ નવો થશે અવતાર !

“ નવું તેજ પ્રકટશે આંખ !

“ મુજ સરવા થાશે કાન !

“ શુભી શકીશ હું યમનું ગાન !

“ આ દમ્ભ થકી, આ ઢોંગ થકી સરે પડીશ રસાતળમાં હું !

“ આ નાટકના પરને ચીરે પેસીશ-ન્યાં વણુવેશ નિશા તું. ” ૭

કુસુમ ગાઈ રહી ત્યાં સુધી સર્વ એકચિત્ત હતાં. લાવણી ગવાઈ રહી એટલે એકાદ મીનીટ કોઈ બોલ્યું ચાલ્યું નહી, અને કુસુમ પણ શ્રાંત લાગી.

અંતે ચંદ્રકાંત બોલ્યો: “ હવેન કવિનું કવિત્વ કવિતાનું ગાન સાંભળી પ્રપુલ્ક થાય છે. આ કવિતાને ગવાતી સાંભળવાને એનો કવિ પ્રત્યક્ષ નથી. તે હવે તો પોતાના ચિત્તને પુછી ગાન રસિકતાને ક્યું ભાવ્યું તે કહેત. પણ હું તો રંક ઘરમાં રહેનાર છું તેને મન તો આ નવીન પદ્ધતિ મધુર લાગ્યું એ વિના બીજી પરીક્ષા નથી. હવે આપણી બીજી સરત પુરી કરો. ”

એ આ બોલે છે એટલામાં “ આવું છું ” કરી કુસુમ હરિણની ત્વરાથી ગઈ અને આવી; સાથે એક પહોળા અને ઉંચાઈ વગરની પેટી લાવી-પેટી ઉઘાડતી ઉઘાડતી બોલી:

“ ચંદ્રકાંતભાઈ, મ્હોડે બોલીને તમને મ્હારો સમજેલો અર્થ કહેવાની સરત નથી. આ કવિતા ઉપરથી મ્હું ચિત્ર કહાડેલાં છે તે જોઈને હું શું સમજી છું તે જોઈ લ્યો. ”

“ કાનને મધુરતા ચખાડી; હવે આંખને ચખાડો ” ચંદ્રકાંત બોલ્યો.

“ કુસુમને બધી વાતનો રસ, અને કોઈ વાતો એને શીખવનાર મળતું નથી તો જાતે જોઈ જોઈ શીખે છે. એની આ ગતિમાં નિત્ય વિકાસની સામગ્રી ભરવી એવી એના પિતાની આજ્ઞા છે. પુત્રીનો ઉચ્ચગ્રાહી વિકાસ લોકાચારવિરુદ્ધ છે અને એ વિકાસને ઉદાર અને ઉદાત્ત ગ્રાહક ન મળે તો કન્યાને દુઃખમય આયુષ્ય ગાળવું પડે છે, માટે મને તો આ વિકાસ રાત્રે ઉજગરા અને દિવસે ચિંતા કરાવ્યાં કરે છે. પણ ગૃહપતિની આજ્ઞા છે માટે તે પ્રમાણે ઉમંગથી વેલીએને આધાર આપીએ તેમ કુસુમની સર્વ શક્તિઓને આશ્રય આપું છું. ” ગુણસુંદરી બોલી.

“ દેશી રજવાડાનાં બંધન મ્હું નિન્દ્યાં તેનો અત્યારે પશ્ચાત્તાપ કરવો પડે છે. જે ભૂમિમાં શ્રીમાન્ વિદ્વાનો પોતાની અનાથ કન્યાઓને લોકમાં ભયંકર ગણાતી પણ વસ્તુતઃ શક્તિશ્વ સરવસ્તી-દેવીનો પવિત્ર પ્રકાશ સમર્પે છે તે ભૂમિમાં, આર્યજનોનાં બંધુ બીધેલાં શસ્ત્ર પાછાં આપવાની છાતી ચલવી શકે તો ઇચ્છેને થાય તેવું, ઉદાર અને ઉદાત્ત પુણ્ય થાય છે. હવે સીએના દાસત્વના બંધ છોડનાર ઇચ્છેને પ્રિય સ્વતંત્રતા-પૂજા આપના મંદિરમાં થાય છે, અને

“વિદ્યાચતુરભાષને ઈશ્વરે આપેલો વૈભવ એક મહાપવિત્ર સમારમ્ભ પાછળ
 “અરચાય છે. ગુણસુંદરી બહેન, આપના ગૃહપતિએ આવી ઉદાર આજ્ઞા
 “કરી અને આપના જેવાં પવિત્ર આર્યાં એ આજ્ઞાને આવી ચતુરતાથી પાળો
 “છો ને તેનું આ ધૂળ હું જોઉં છું તેથી પળવાર મહારા મિત્રની દેશભક્તિ-
 “નો એક અભિલાષ સિદ્ધ થવા જાય છે અને મને તેનો આનંદ થાયછે.
 “—કુસુમબહેન, તમારાં ચિત્ર બતાવો.”

કુસુમસુંદરીએ પોતાની સુકટની સુગંધિત સુંદર પેટી ઉઘાડી. એને
 મુખમલની રાતી ગાદીથી ભરેલી હતી. પતિની સ્તુતિ સાંભળી પ્રપુષ્પ
 થયેલી માતાના હાથમાં પુત્રીએ એક ચિત્ર મુક્યું, અને તે ઉપર દૃષ્ટિ દારી
 ગુણસુંદરીએ ચંદ્રકાંતના હાથમાં મુક્યું.

ઈંગ્લેન્ડ આધકારીઓની સ્ત્રીઓને ગુણસુંદરી ક્વચિત મળતી, અને
 તેમની પાસેથી કુસુમ દિગ્દર્શક ચિત્ર—Perspective drawing—ના
 સાધારણ નિયમો શીખી હતી, અને અનુકરણ અને કલ્પનાશક્તિના આશ્ર-
 યથી એની કળા કંઈક વધી હતી.

પ્રથમ ચિત્ર એક મહોટા જાડા ચિત્રપટને યોગ્ય પત્ર ઉપર ક્ષહાડેલું હતું.
 આ ચિત્રપટના એ ભાગ પાડેલા હતા. ઉપલા ભાગમાં વાદળાં, નદીઓ, નદી
 મુખે સમુદ્ર, દ્રવ્યવાન મનુષ્યોના ઘોડાઓ અને ગાડીઓ, સેનાઓની છાયા,
 ઇત્યાદિ પદાર્થો સૂક્ષ્મ માપથી ક્ષહાડેલા હતા, અને સૂર્યનું પ્રબળ તેજ
 તેમની ઉપર પડતું ચિત્રેલું હતું. એ ભાગની નીચે પૃથ્વીના એક ગોલાઈની
 વર્તુલ રેખા પટના એક ખુણાથી બીજા ખુણાસુધી ક્ષહાડી હતી. એ રેખાની
 નીચે રાત્રિના અંધકારની કાળી છાયા ક્ષહાડી હતી. એ છાયા વચ્ચે કાળું
 વસ્ત્ર પહેરી, વર્તુલરેખાને ઉંચી કરતી સ્ત્રી “રજનિ” ચિત્રી હતી. તે
 પોતાના વસ્ત્રનું સોડીયું વાળી ઉભી થવા પ્રયત્ન કરતી હતી, તેના શિરના
 ક્ષેત્ર રેખાને ચીરી ઉપર નીકળતા હતા, અને ચારે પાસની સૃષ્ટિને મહોટા
 કિરણ—પરિવેશ (Halo) વચ્ચે સમાવતી હતી.

ચંદ્રકાંત આ ચિત્ર આંખો પહોળી કરી જોઈ રહ્યા અને લાવણીનો પ્રથમ
 ભાગ વાંચવા લાગ્યો.

“ચંદ્રકાંતભાઈ, આ રેખાના ઉપલા ભાગમાં બધો કોલાહલ છે—સૃષ્ટિ-
 “ના મહોટા પ્રવાહ અને સૂર્યનો પ્રકાશ છે. રેખાની નીચે રાત્રિ છે. તે સોડીયું
 “વાળે છે, અને વચલી રેખાને ફેડી એના વાળ, પહાર, ઉગી નીકળે છે. આ
 “ક્ષેત્ર રેખા ઉપર ઉગે છે ત્યાં તેજવાળું રૂપ ધારે છે. રેખા ઉપર પણ એક
 “કાંતે નો રાત્રિ જ છે પણ આ રાત્રિના વાળના પ્રકાશથી સૂર્ય પ્રકાશ છે

“અને રાત્રિ દિવસનું રૂપ ધારે છે—આ સવં ચિત્ર મ્હુ લાવણી ઉપરથી
 “ચિત્રું છે—પણ એ ચિત્રનો ભાવાર્થ અને ઉદ્દેશ શો છે તે મ્હારાથી સમ-
 “જ્ઞાતો નથી.”

ગુણુ—“કુમુમ ! સંસારનો અનુભવ થયા પછી તું તે સમજીશ.”

કુમુમ—“અનુભવ થયો તો સહ સમજો. અનુભવ થયા પછી સમ-
 “જ્ઞાનો ત્યારે ખરાં.”

ચંદ્ર—“જુવો, ત્યારે હું અનુભવ આપું. સરસ્વતીચંદ્ર મુંબઈમાં હતા
 ત્યાં સુધીનો દિવસ, અને પછીની રાત. ત્યાં સુધી મુંબઈમાં વિદ્યા, લક્ષ્મી,
 વૈભવ, મિત્રો, માતાપિતા, અને એવા એવા સંસારના પ્રકાશ એની આંખ
 આગળ ચળકાટ મારતા હતા ત્યાં સુધી દિવસ હતો. હવે એને રાત પડી.”

કુમુ—“પણ એ દિવસ અને રાત્રિને ઉપર નીચે કેમ કહ્યાં, અને રાત્રિ
 દિવસ કેમ બને ?”

ચં—“માણસ માટીમાંથી ઉત્પન્ન થાય અને માટીમાં જાય. Dust
 thou art, to Dust returnest. એ માટી તે આપણી ખરી રાત્રિ
 અને જન્મમરણની વચ્ચે દિવસ દેખાય છે, પણ એ નાટકના વેશ
 જેવો છે, રાત્રિ નાટકનો વેશ ભજવનાર અને આ દિવસ એ એનો
 ખોટો વેશ.”

ગુણુસુંદરી ગણુગણી: “--જન્મમરણની વચ્ચે તે દિવસ—મધ્યે*
 વ્યક્તમનાદિવિષ્મવશાદવ્યક્તમાચન્તયો:”

કુમુમને ત્યાં વિચારનો ચમકાટ થયો, એની આંખો ચળકવા લાગી,
 અને એણે આંખો મુકી, ખેલી ઉઠી. “હા, હા. માટે જ કહેલું છે કે

“Dust thou art to dust returnest,

“Was not spoken of the soul.

“એટલે જન્મમરણની વેળાએ માટીની ભાષિંધી છે; એ માટી-એ રાત-

“અને એ રાત્રિને જોનાર જીવ જુદો. એ રાત્રિની ભાષિંધી કરે તે સત્ય

“વાત દેખે. બાકી દિવસ તો ખોટો. પણ તમે સરસ્વતીચંદ્રના મુંબઈના

“દિવસને દિવસ કહ્યા, ને પછીની રાત્રિ, એ રાત્રિદિવસ એક પદાર્થ

“શી રીતે ?”

ચં—“આયુષ્યનાં દિવસરાત્રિ ઈશ્વર આપે છે તેમ સંપત્તિ વિપત્તિનાં

“દિવસરાત્રિ પણ એ જ આપે છે. લક્ષ્મી ચંચળ કહેવાય છે. તમારી હોડે-

“લી કમુંખી આદરનો રંગ કાચો છે તેમ લક્ષ્મી પણ કાચો રંગ છે. સંપત્તિ

“માત્ર એવી છે. એ ચાદર—એ વિપત્તિ—એ ખરી રાત્રિ, અને એ ચાદર
 “ઉપર આ કાચા રંગ ચહુડે અને માણસની આંખને ઠંગે એટલે એ જ
 “ચાદરને દિવસ રૂહેવાની.”

કું—“હં. હં. એટલે—એટલે— જીવો ને કે કુમુદરૂહેતનો વિવાહ
 “રહ્યો ત્યાં સુધી દિવસ. સરસ્વતીચંદ્ર નાદા અને ખહેતને સુવર્ણપુર જવાનું
 “થયું એટલે આ ચિત્રની ગોળ રેખા ઉપર રજનિના વાળ છે તેમાં એ
 “ભરાવા માંડ્યાં, ને હવે એ રેખાનો ધુમટ ભાગ્યો અને રજનિના ખોળામાં
 “એ ઉતરી પડ્યાં.—”

ગુણસુંદરીનાં આંખમાં આંસુની ધારા ચાલી. બાલભાવવાળીએ બોધની
 ધુનમાં એ કાંઈ દીઠું નહી. એ આગળ બોલવા લાગી.

“વળી જીવો, મહારાજ મહારાજના આયુષ્યને પ્રસંગે મેનામાતાને
 “દિવસ હતો. મહારાજ શંકરરૂપ થયા એટલે મેનામાતા આ રમશાન
 “જેવા સંસારમાં મહાદુઃખે જીવે છે તે રાત્રિ.”

ચંદ્ર—“એમ જ.”

કું—“સહિતો દિવસ ઉતરવાનો અને રાત્રિ ચહુડી આવવાની. કુમારાં
 “હૈંએ એ રાત્રિ. પરજી એટલે દિવસ ને સૌભાગ્ય ત્રુટે એટલે પાછી રાત્રિ.
 “એ પરજીવું-એ દિવસ-તે તે ઢોંગ ને ધતુરા ને બાકીની બધી રાત્રિ એ તે
 “ખરી વાત. ચાલો હવે આગળ સમજાવો.”

ચંદ્ર—“જેટલું ચિત્ર આપ્યું તેટલું સમજાવ્યું.”

કું—“લ્યો, ત્યારે, આ બીજું ચિત્ર.”

સુંદરે એ બીજું ચિત્ર વચ્ચેથી ઝડપી લીધું અને એ બોલવા લાગી :—
 “ના, ચંદ્રકાંતભાઈ, અમારે એ ચિત્ર જેવાં નથી ને એ કવિતા અને સમ-
 “જાવવીયે નથી. જેમાં ને તેમાં કુમારાં રૂહેવાની વાત આજીએ. અને તે
 “હવણાંની ઘેલછા લાગી છે તે આપણે વધારવાની નથી.”

કુસુમ કાકી સામી આંખો ફહાડી જોઈ રહી.

“કાકી, આપો છો કે નથી આપતાં?—પછી ફહેશો કે બોલી !”

સુંદર—“શું બોલવાની હતી જે? શ્રીકૃષ્ણને ખાણીયે બાંધ્યા
 “હતા તેમ તને પણ બાંધીને પરણાવવાની છે. હવે બહુ લાડ જવા દે.”

કુસુમ.—“એમાં લાડ શાનાં? બોલાવો છો ત્યારે બોલું છું: તમારે તે
 “આવી રાત્રિ કેમ ને મહારે તે આ દિવસના ઢોંગ ધતુરા કેમ જોઈએ?
 “વધારે બોલાવશો તો વધારે બોલીશ.”

ગુણુ—“ સુન્દરભાભી, એ તો ચમકી છે. એને કરવા દો કરવું હોય તે. આજ એ વેશ ભગ્વે એટલો ભગ્વવા દો કે આપણે પણ જાણીએ તો ખરાં કે એનું ચાલે તો આટલું કરે! સૌ જાણી લઈશું એટલે પછી હું, તમે ને એના પિતા. ”

કુસુમ—“ લો, ગુણિયલ પણ વળી કાકીની ગાડીમાં બેસી ગયાં. ”

ચંદ્રકાંત—“ બહેન, હવે આપણું પ્રકરણ ચલાવો. ”

કુસુમ—“ હા, એ જ. એ બધાં તો વાતો કરીને વહારો, લો આ. ”

કાકીના હાથમાંથી ચિત્ર ખૂંચવી લઈ ચંદ્રકાંતને આપ્યું.

એ ચિત્રમાં રાત્રિનો કાળો રંગ ચીતર્યો હતો. ઉપર આકાશ જેવા ઘૂમટમાં તારાઓ, મધ્યભાગમાં અંધકારના ઉદરમાં છવાઈ ન દેખાતો પણ તારાઓના પ્રકાશથી આભાસે જણાતો પર્વત અને ઝાડોની ઝાંખી છાયાઓ, વચ્ચે એક પુરુષ સ્વપ્નમાં હસતો પડેલો, એક ખૂણમાં એક સ્ત્રી છાતી પર સારંગી અને સારંગી પર આંગળી મૂકી ગાદ નિદ્રામાં પડેલી, અને બીજા ખૂણમાં મુખ આગળ જ્ઞાનસ ધરી તે જ્ઞાનસના પ્રકાશથી પાછળથી એ મુખ પરના અવયવ ન દેખાતાં તેને

સ્થાને માત્ર માયાનો ગોળાકાર જ દેખાય એમ જાહેલી એક સ્ત્રી = એટલી વિગત આ ચિત્રમાં હતી.

ચંદ્રકાંતે ચિત્ર હાથમાં લીધું ત્યાં કુસુમ બોલી : “ આ રાત્રિનું ચિત્ર છે. ઉપર ઉડુગણ છે, તિમિરનું ઉદર પર્વત અને ઝાડોથી ઉપસાય છે, આ પુરુષને વિચિત્ર સ્વપ્ન થાય છે, જગત-માયા રૂપી આ સ્ત્રી સારંગી વગાડતી વગાડતી જાય છે, અને અંધકારભરેલા પોતાના મુખ આગળ આ રાત્રિ દીવો ધરે છે એટલે વચ્ચે દીવો આવવાથી અંધકારમાં જરી દેખાતું હતું તેટલું પણ એનું મુખ દેખાતું અંધ થાય છે ને અંધારામાં માત્ર જ્ઞાનસના તેજ જેવો આભાસ થાય છે—રાત્રિએ દિવસનું રૂપ ધરવાનો આમ આરંભ કર્યો એટલે આ વલે ચર્ષ. ”

ચંદ્રકાંત—“ પ્રથમ ભાગનો અર્થ સમજ્યાં એટલે આનો તો હવે વગર સમજાવ્યો સમજાશે. ”

કુસુમ—“ માટીમાં ભળવાનું તે માટી એ રાત્રિ. એને માથે આકાશમાં તારાઓ ક્યા ? ”

ચંદ્રકાંત—“ એવી રાત્રિમાં જીંચું જોનાર શું દેખે ? ”

કુસુમ—“ સાધારણ અજવાળી રાત્રે તો સારા વિચાર સૂઝે, કારણ એક જણે કહ્યું છે કે

“ The midnight moon serenely smiles
O'er Nature's soft repose;

“ Come, dear Emilia, and enjoy

“ Reflection's favourite hour.

“ પણ આવું તો સુખભરેલાં ચાંદરણામાં સુઝે. દુઃખની અંધારી

“ રાત્રે તો માણસની ખુદ્ધિ ખૂંદર મારી જાય છે—તે—મહેં દીકું છે.”

ચંદ્ર૦—“ ક્યાં ? ”

કુ૦—“ ચાલો ને. હું નહીં કહું. ડાહ્યાં ડાહ્યાં માણસો દુઃખમાં કેવાં

“ થાય છે તે તાણું જ જોયું છે.”

ગુણસુંદરી હસી: “ મહારું નામ દેવા જતી હતી, ખરું ? ”

કુસુમ હસી: “ લ્યો સારે એ જ.”

સુંદરગૌરી: “ લે, દુઃખમાં શું સારું સુઝે તે હું કહું—સુખે સાંભરે

“ સોની તે દુઃખે સાંભરે રામ. ”

કુ૦—“ હં ! કાકી ભણ્યાં તો નથી. પણ અનુભવી છો તે સમજો છો.

“ ત્યારે શું મેનારાણીને ત્યાં શંકરનાં પદ આજ ગવાય છે તે સુખમાં નહી

“ ગવાતાં હોય ? ”

ગુણ૦—“ ના. ”

કુસુમ૦—“ ત્યારે તારાઓ તે ઈશ્વરના હંચા વિચાર—તે આવી રાત્રિમાં સુઝે. ”

ચંદ્ર૦—“ અને તારાઓ દેખાય છે નહીં—પણ છે મહોટા.”

કુસુમ૦—“ એ પણ ખરું; પણ અંધકારના પેટમાં ઝાડ અને પર્વત મુક્યાં તે શું ? ”

ગુણ૦—“ તે દિવસે તારા પિતાએ ટેનીસનની કવિતા વાંચી હતી તેમાં શોક શું કહે છે તે વર્ણવેલું સાંભરે છે ? ”

કુસુમ૦—“ હા. શોક કહે છે—

“ The stars,” she whispers, “ blindly run,

“ A web is wov'n across the sky !

“ From out waste places comes a cry,

“ And murmurs from the dying sun.”

“ પણ સરસ્વતીચંદ્ર તો રાત્રિના સ્વરને સત્ય ગણે છે અને ટેનીસને તો તેને અસત્ય ગણ્યો છે તે ? ”

ચંદ્ર૦—“ તે કડીયો ખોલો જોઈએ. ”

કુસુમ૦—

“ Come, Sorrow, Cruel fellowship,

“ Priestess in the vaults of Death !

“ Oh sweet and bitter in a breath

“ What whispers from thy lying lips ?”

“ આમાં શોકની જ્વલને જ્વળી ગણી. ”

ચંદ્ર— “પણ એને મૃત્યુના મન્દિરના ધુમટમાં મીઠો ઉપદેશ કરનારી ગણી— અને સરસ્વતીચંદ્ર પણ —”

કુ— “એમ જ ગણે છે. એ વાત ખરી. હવે હું કહું. માયાની સૃષ્ટિના પર્વતો આ અંધકારમાં નાશ નથી પામતા, પણ એમના એમ ઉભા છતાં દેખાતા નથી અને દિવસે ન દેખાતા તારા રાત્રે દેખાય છે; તે દિવસે જુદો અને રાત્રિયે જુદો; પણ રાત્રે જે દેખાય છે તે વધારે ઉત્તમ છે, અને માટે જ લલચાઈને કહ્યું કે

“ ઓ રજનિ ! ધુંધટ ! ઉઘાડ ! ”

સુંદર— “જે એતો ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે સંસારીની રાત તે યોગીનો દિવસ, તે યોગીની રાત તે સંસારીનો દિવસ.

ચંદ્ર— “ કુસુમજ્વલેન. તમારાં કાકી કહે છે તેમજ છે. ચારે પાસ કાલાહલ મચી રહે એ દિવસ અને આવી શાંતિ તે રાત્રિ —તે દિવસને ન દેખતાં આવી રાત્રિને દેખનાર યોગીઓ ત્રણ જાતના હોય છે. કનિષ્ઠ જાતના યોગીમાં જગતના સંસ્કાર રહે છે, અને જ્યારે દિવસના અનેક કાલાહલમાં માણસોનાં મન વિક્ષેપ પામે છે ત્યારે આવા યોગીઓનાં મન અમુક સંસ્કારને જ જુવે છે અને ભોગવે છે, અને તેટલાજ સંસ્કાર ઉપર લગ્ન થયલું ચિત્ત એ સંસ્કારના મોહની મદિરા પીને ઉન્મત્ત થઈ પોતાનું જાન કર્યા કરે છે—આવી રાત્રિ તેના મદને વધારે છે; મદ કરાવે તે મદન. આવા યોગી, મદનતંત્રી વગાડતા, આવી રાત્રિમાં ગાયાં કરે છે.”

કુસુમ— “ બાપર પાદશાહ બાલક અવસ્થામાં દુઃખી થયો અને કાકાઓએ એને કહાડી મુક્યો ત્યારે પર્વત ઉર ખેસી કવિતા ગાતો હતો અને તંત્રી વગાડતો હતો—તેની પેઠે જ આ જાન ખરું કની ? ”

ચંદ્ર— “એને કાંઈ મોહ ન હતો; પણ પીત્વા મોહમર્યા પ્રમાદમદિરામુન્મત્ત-મૂત્ત જગત્ એવું તમે કાલ ભટ્ટુંહરિના શતકમાંથી ગાતાં હતાં તેના જેવો કાંઈ મદ ચહુડે અને—”

ગુણુ— “ એ એ આગળ જતાં શીખશે. ખીજી જાતના યોગીની વાત ચલાવો. ” “આગળ કેમ?” એમ બોલવા જતી જતી કુસુમ અટકી, અને વિચાર કરી બોલી. ખીજી યોગીની હકીકત કહો ત્યારે.

ચંદ્ર— “ખીજી જાતના યોગીઓમાં બાપર પાદશાહ જેવા કવિલોક
 “ આબ્યા. આવી રાત્રિના દર્શનથી જ તેમનાં હૃદય દ્રવે છે અને તેમના
 “ મગજમાં વિચિત્ર સ્વપ્ન આવે છે અને તેવાં સ્વપ્ન પાછળ એ લોક દોડે છે.
 “ તેથી કહ્યું કે.

“ ઉર ચિત્ર સ્વપ્ન ભણી ધાતું. ”

કુસુમ— “ વારું, મધુસેવન કરનારાઓની ખુદ્ધિ સતેજ થતી
 હશે ખરી ? માધમાં આવ્યું છે કે. —

“ મધુરયા મધુવોધિતમાધવી

“ મધુસમૃદ્ધિસમેધિતમેધયા ॥

ચંદ્ર — “ એ મેધા તો માત્ર મંદ રહ્યાવે. ”

કુસુમ— “ હા એમ તો ખરું. કરિણુ તરત જોડેનીજ લીટીમાં છે કે,

“ મધુકરાજ્ઞનયા મહુરુમન્દ—

“ ધ્રમદલૌ મદલૌલ્યમુપાદદે ॥

“આવી મેધાથી મદ થયો અને મંદથી મધુકરી મધુકર પાસે ભમવા—”
 પોતે શું બોલે છે તેનું ભાન આવતાં મુગ્ધા શરમાઈ બોલતી બંધ પડી
 અને મનમાં સંસ્કૃત વિદ્યાને ગાળો દેવા લાગી. “ બાબ્યું, આ સંસ્કૃત ! બે
 માણસમાં બોલાતાં શરમાવે અને એનાથી અંજાઈએ તો કુમારાંને પરણાવે.”
 મહોટે સાદે બોલી “ વારુ, ત્રીજી જાતના યોગીની વાત કહો જોઈએ. ”

“ ત્રીજી જાતના યોગી એ રાત્રિનો ઘુંઘટ ઉઘાડે અને લક્ષ્મી આદિ લોગ
 “ છોડી રાત્રિને જોવા નીકળી પડે તે. ” ચંદ્રકાંત બોલ્યો.

“ સરસ્વતીચંદ્ર પેડે ? ” કુસુમે પુછ્યું.

ચંદ્ર— “ એ તો તમે જાણો. ”

કુ— “ ઠીક. પણ હવે તો આ ચિત્રો નહી દેખાડું. ”

ચંદ્ર— “ કેમ ? ”

કુ— “ આ પુરુષ અને સ્ત્રીને ઉંધતાં કર્યાં છે તેની મુખમુદ્રા ફેરવવી
 પડશે. ”

ચંદ્ર— “ શી રીતે ? ”

કુ— “ અર્થ સમજ્યાં ત્યારે પોતાની ભુલ જાતે જણાઈ. આ ચિત્ર ખોટાં
 “ પાડ્યાં છે. કેમ ખરાં કરવાં તેતો વિચારવું પડશે. પણ એક કવિતામાં બે
 “ જાતની આંખો કહી છે તેવી આ સ્ત્રી પુરુષની આંખો કરવા જેવું છે. ”

ચંદ્ર— “ શી કવિતા છે ? ”

કુ— “ સાંભળો. ”

“રસસુંદરીની સુંદરતા જગ જોતું ઉઘાડી આંખે !

“રસસુંદરીના રસ ભોગવતું—જગત મીચેલી આંખે. ”

ગુણુ—“આ કવિતા કોની ? કુસુમ ! ”

કુસુમ શરમાઈ ગઈ. નીચું જોઈ જોલી. “બહેનના ઉપર સરસ્વતીચંદ્રે
“કાગળ લખ્યો હશે તેના એક ફાટેલા કડકા ઉપર હતી.”

સુન્દર—“તે વારું, તે તું બહેનના કાગળો એમ ચોરતી ફરે છે કે શું ?
“લાજ નથી આવતી ? ”

કુસુમ—“ હ્યો. ભુલ તો ખરી. પણ એમાં ચોરી શાની ? એણે
“કાગળનો કડકો રઝળતો નાંખ્યો ત્યારે મહે વાંચ્યો. કાંઈ આંખો આધી
“મુકીને ફરીયે ? બાકી, પહેલા ચાર અક્ષર વાંચતાં કાગળ આઘો મુકવો
“જોઈએ તે કરવું ન સુઝ્યું એટલી ભુલ. ”

સુંદર—“બધું તો ઝીણવટથી સુઝે અને આટલી મહોટી વાત ન સુઝી.”

કુસુમ—“હ્યો. હવે ક્ષમા કરો. થયું તે થયું. પણ ચંદ્રકાંતભાઈ, હવે
“આ કડીમાંની જે જાતની આંખો જેવી આંખો આ સ્ત્રીપુરુષની કહાડી
“ તમને દેખાડીશ. કાકી તો કહેશે. પણ વારુ બાળક છીયે તે આવું
“વાંચવા સમજવાનું મન તો થાય. ”

એક ચાકર એટલામાં આવ્યો. વિદાયતુરે ચંદ્રકાંતને જરાશંકરને
ઘેર જમવ્યા બોલાવ્યો હતો. વળી માંદા સમંતને જોવાને રાણા ખાચર
આવ્યો હતો તેને મળવાને તથા રાજ્યનીતિના વિષય તેની જોડે ચર્ચવાને મ-
ણિરાજે પોતાના રાજપુરુષોનો નહાનો મેળાવડો યોજ્યો હતો. તેમાં ભાગ લેવાને
પણ ચંદ્રકાંતને આમંત્રણ હતું. આ સઉ સંદેશો ચાકરે પહોચાડ્યો. ચંદ્રકાંત
વસ્ત્ર પહેરવા ઉઠ્યો. પહેરતાં પહેરતાં સરસ્વતીચંદ્ર અને કુસુમના યોગ-અયો-
ગના વિચાર કરી ઉંડા નિઃશ્વાસ મુકવા લાગ્યો, અને દુઃખી હૃદયથી પ્રધાન
પાસે જવા નીકળ્યો.

સ્ત્રીવર્ગ પોતાના ખંડમાં ગયો. જતાં જતાં સુંદર, કુસુમનો અંખોડો ઝાલી
નીચો ખેંચી, તેનું મહો ઉંચું કરી, ચુમ્બન દેઈ પુછવા લાગી: “મધુકરીનું મધુકર
પાછળ ભમવાનું તું ગાતી ગાતી બંધ પડી. તે તું હવે નક્કી સરસ્વતીચંદ્રને
પરણવાની!” અત્યંત ક્રોધથી રા ત્રીચોળ થઈ કૌમારક વ્રતની ઉત્સાહિની બાળા,
કાકીને ધક્કો મારી, સૌંદર્ય-ઉદ્યાનમાં પોતાના અભ્યાસના માંડવામાં નહાસી
ગઈ. માતા ગુણસુંદરી કુસુમના વિકાસ વિશેષ જોઈ વધારે ખિન્ન થઈ,
વધારે ચિંતામાં પડી, અને જોડાણીનાથી પણ એકલી પડી સૌંદર્યઉદ્યાનમાં
મનની અમુઝણ કહાડવા જેવું નિર્મક્ષિક સ્થાન અધીરે ધીમે પગલે શોધતી
વેલાઓમાં અટક્ય થઈ.

પ્રકરણ ૪.

દેશી રાજ્યોનો શો ખપ છે? અને તેમનું શું થવા બેઠું છે?
તેમનો કાંઈ ઉદ્ધાર છે? રાજસેવકોને મુંબાઈ-

ગરાઓ વચ્ચે ઝપાઝપી.

અણુમ્યથ મહદ્મ્યથ શાસ્ત્રેભ્યઃ કુશલો નરઃ ।

સર્વતઃ સારમાદયાત્પુષ્પેભ્ય ઇવ ષટ્પદઃ ॥

“What nature has disjoined in one way, wisdom may unite in another.” *Burke* :

તે ઈંગ્રેજી રાજ્ય સાથે સંબંધ બાંધ્યો તેનાં ગણાતાં વિષદ્ધ-
લનો આરંભ સ્વતંત્ર સત્તાના પરિચિત મલ્લરાજને કડવો
લાગ્યો હતો; છતાં તેણે અંતકાળ સુધી એ સંબંધ
બાંધવામાં ભુલ થઈ ગણી ન હતી. ઈંગ્રેજી વિદાથી શૂન્ય
પણ દૂરદર્શી એ મહારાજ પોતાના મનનાં કારણ જગતને

સમજવી શક્યો નહી, અને સામંત અને મૂળરાજનાં મનનું સમાધાન કરી
શક્યા વિના તેણે દેહ છોડ્યો હતો. એ જ મહારાજના શાણપણે મણિરાજને
ઈંગ્રેજી વિદાનો અને વિદાયતુરનો યોગ કરી આપ્યો હતો અને વિદાયતુરને
પણ પોતાના રાજ્યતંત્રના મંત્રોમાં પ્રવીણ કર્યો હતો. રાજ વારસામાં અનેક
રાજભંડાર મુકી જાય તેના કરતાં આવે વારસો સહસ્રગણો ઉત્તમ ગણવે
એ પોતાના વિચારને એ મહારાજે આમ આચારમાં આણ્યો હતો, અને એ
વિચાર-આચારનું અમૃતદ્રવ્ય રત્નનગરીની ભાગ્યશાલી પ્રજા એના મરણ
પછી ભોગવતી હતી. બટમોગરાના પુલની પાંખડીઓનું એક પડ ખેંચી લેઈ એ
તો તરત અંદરથી એવું ને એવું પુલનું દળ નીકળી આવે તેમ મલ્લરાજનો
દેહ ખરી પડતાં એના જ હાથમાં પરિપક્વ થયેલો મણિરાજ પ્રજાના હાથમાં
આવ્યો, અને જરાશંકર નિવૃત્ત થતાં વિદાયતુર આવ્યો. પ્રવીણ બુદ્ધિમાન
મનુષ્યોની પલટણેને અનુભવની ક્વાયત આપી એક બીજા પાછળ ઉભી
રાખી, એવી રીતે તંચાર રાખવી કે રાજ્યને અને પ્રજાને કદી કાંઈ રીતે
યોગ્ય પુરુષોની ખાટ પડે નહી, એ વ્યવસ્થા, દૂરદર્શી અને ઝાંઝા રાજગોના,
એક મહાન ધર્મ છે.

મલ્લરાજની રાજ્યનીતિના ન્હાના વૃક્ષોને તમા રાજ્યને અને તમા
પ્રધાને પાળી પોપી મહોટા કર્યા એટલું જ નહી પણ મલ્લરાજના જે
યોગ્ય વિચાર બીજાએ તેના લેખો અને તેના વાર્તાવિનોદના પ્રસંગોની

માત્ર ભૂમિમાં પડ્યા હતા તેને મળિરાજે અને વિદ્યાચતુરે
 શોધી બોધી પરીક્ષાપૂર્વક આચારભૂમિમાં નાંખવા માંડ્યા હતા. કન્યા
 પરગૃહની જોઈએ તેમ પ્રધાન પરદેશનો જોઈએ એ વિચાર પ્રમાણે
 મધરાજ આચાર કરી શક્યો ન હતો; એટલું જ નહીં પણ રાજકુળમાં
 વંશપરંપરતા જેવી રાજ-કુલ આપનારી છે તેથી ઉલટી જ રીતે દેશી
 રાજ્યોમાં પ્રધાનકુલમાં વંશપરંપરતા રાજ-કુલને કુહોવડાવનારી અને પ્રધા-
 નકુલને નીરસ કરનારી છે એવા પોતાના અભિપ્રાયને પડતો મુકી જરાશંકરને
 સ્થાને વિદ્યાચતુરને નીમી, મધરાજે રાજ્યને માથે જોખમ વહારી લીધું
 હતું. પણ તેમાં તેનો એવો વિચાર હતો કે પરરાજ્યનું જળ ચોમાસાના પૂર-
 પેટે ઉભરાવા લાગે તે પ્રસંગે નવી અજમાશ કરવાનો કાળ નથી. આવાં
 કારણથી પોતે પ્રધાનપદ પામેલો હતો તે વિદ્યાચતુર સારી રીતે સમજતો
 હતો, અને પોતાના પછી કોઈ પરદેશી અને પરવંશનો પણ વિશ્વાસયોગ્ય
 સુપાત્ર પ્રધાન શોધી લેવામાં મળિરાજની દૃષ્ટિને નિષ્ફળ ન થવું પડે તે
 માટે તરત પોતાના હાથ નીચેના અધિકારીઓમાં થોડાક એવા સુપાત્ર પરદે-
 શીયો શોધીને રાખ્યા હતા કે પ્રસંગ પડ્યે એક જ પુરુષ શીવાય બીજાને
 જોવાની-શોધવાની-અશક્તિ ન રહે અને અનેક સુપાત્રોમાંથી એક પાત્રતમ
 ગમે તે વેળા શોધી લેવામાં રાજને બાધ આવે નહીં. આ પુરુષો પરરા-
 જ્યોના અનુભવી અને બુદ્ધિમાન હતા, અને આ રાજ્યનાં અંગના તેમ
 મહોટા રાજ્યવિચારના અને રાજ્યપ્રસંગોના પ્રકાશ તેમના ઉપર બને
 તેટલા પડવા દેવામાં વિદ્યાચતુરનું નિઃસ્વાર્થી અને સ્વધર્મપરાયણ મન
 રજ પણ સંકેચ પામતું ન હતું. રાણા ખાચરને માટે મેળવવાના ખાનગી
 દરબારમાં આ મંડળને તેણે આમંત્રેલું હતું તે આવો જ પ્રકાશ તેમના
 ઉપર નાંખવાની યોજનાથી. ચંદ્રકાંતને આ દરબારમાં તેજો હતો તેમ જ
 રતનગરીમાં મુંબાઈથી સહજ આવી ચહુડેલા દક્ષિણી દેશવત્સલ ગૃહસ્થ
 વીરરાવ ધમ્પાટેને પણ આ દરબારમાં તેજો હતો, અને તેનું કારણ એટલું
 હતું કે મુંબાઈવાસી સ્વતંત્રતાના ઉછાળાના ધક્કા લેવાનો લાભ પોતાના
 રાજકિંકરત્વના જ અનુભવી પુરુષોને મળે અને તેની સાથે આવા દરબાર-
 માં બોલાવેલા અતિથિયોનો પણ કંઈ સત્કાર થાય. રાણા ખાચર જેવો
 વિરુદ્ધ મતનો અને જુની શૈલીનો પણ બુદ્ધિશાળી રજપુત રાજા રતન-
 ગરીના તેમ મુંબાઈના આવા ગૃહસ્થોના સમાગમમાં આવે અને વિચાર-
 ચર્ચામાં ભાગ લે તો રાજસ્થાનોનું ઐક્ય સાધવામાં પોતે કાંઈક કારણભૂત
 થાય એવો પણ આશય આવા દરબાર યોજવામાં વિદ્યાચતુર રાખતો.

પરદેશી અધિકારીઓમાં એક જણ નામે પ્રવીણદાસ હતો. તે જ વાણીયો હતો. રાણા ખાચરના રાજ્યની પેલી પાસના એક ન્હાના રાજ્ય એ વતની હતો. એનો ખાપ વ્યાપારી હતો અને એ પોતે ઈંગ્રેજી પ શાળામાં સુશિક્ષિત થઈ, તેમાં મામલતદારનું કામ કરી, એકાદ એ દે રાજ્યોમાં પ્રમાણિકપણાથી તથા રાજ્યપ્રબળનું હિત જળવી શક્યો હાં મુંબાઈ જતાં એ રાજ્ય વિધાયતુરને રસ્તામાં આવતું, અને ત્યાં પડે પ્રસંગેએ અનેકધા આ ગૃહસ્થને પરખી પોતાના રાજ્યમાં આકર્ષી લી હતો. તે તાજે જ આવેલો હતો અને રત્નનગરીના વસુલાત ખાતા ભોમીયો થતો હતો. એ ખાતું આજસુધી વિધાયતુરના પોતાના હાથ હતું ત્યાંથી જુદું પાડી પ્રવીણદાસને આપવા વિચાર હતો.

ન્યાયખાતાને માટે ઈંગ્રેજી ન્યાયસાહિત્યના વિદ્વાન અને અનુભવી ન્ય શાસ્ત્રી શંકરશર્માને મુંબઈમાંથી શોધી કહાડ્યા હતા. શેતરંજમાં સામ રાજને મહાત કરવા પોતાના મહોટા મહોરાનું બળિદાન આપવામાં ન શાણુપણ છે તેવું જ ન્યાયને અંગે રાજ્યના મહોટા લાભોનું બળિદાન આ વામાં પણ છે, ન્યાયની શુદ્ધ સ્વતંત્ર પદ્ધતિથી રાજ્યનું વીર્ય વધે છે અ પ્રતાપ ઉગ્ર થાય છે ઇત્યાદિ સુપ્રસિદ્ધ ગણાતી પણ રાજ્યસત્તાના લો પુરુષોને અપ્રિય લાગતી રાજ્યનીતિના તીવ્ર આચાર પાળવામાં શંકરશર્મા પ્રધાન ઉત્તેજન આપતો અને પોતાની પણ ભીતિ કે શરમનું ખીજ સન ન્યાયખાતામાં દેખાતામાં જ નષ્ટ કરતો.

રત્નનગરીના રાજ્યમાં જંગલ તથા સમુદ્રતટે બંદરો હતાં તેના વિકાસ માટે પણ મુંબાઈથી જ જાતે પરખીને એ વિષયોનાં અનુભવી માણુ રાખ્યાં હતાં. સર્વ રાજ્યોમાં નિર્માલ્ય ગણાતું અને દરિદ્ર પગારવાળા આ ડારીઓના હાથમાં તિરસ્કારથી રખાતું વિદ્યાખાતું એક સમર્થ વિદ્વા સારા પગારથી સોંપવામાં આવ્યું હતું અને તેના ઉપર પ્રધાન પે અનિમિષ અને ઉદાર દૃષ્ટિ રાખતો. આવાં ખાતાઓના અધિકારીયોમ કેટલાકને શંકરશર્મા અને પ્રવીણદાસ સાથે આ દરબારમાં આમંત્રેલા હ

મહારાજે નગરખંડાર એક મહાન્ મહેલ બાંધવા માંડેલો હતો અને તેની યોજનાને વિસ્તાર આપી મણિરાજે તે પુરો કરેલો હતો. મહેલનું નામ મહામહાભવન રાખ્યું હતું અને તેના આગલા ખંડનું વિદુરભવન પાડ્યું હતું. આજનો દરબાર વિદુરભવનમાં યોજેલો હતો. વિદુરભવનમાં ચારે પાસ ભીંતોએ સંસ્થાન અને પરદેશોના નકશાંકેલા હતા અને પુસ્તકોનાં કબાટ ગોઠવેલાં હતાં તેમાં આ દેશનાં

પરદેશના, પ્રાચીન તથા અર્ચાચીન, સમર્થ રાજપુરુષોનાં ચરિત્ર, તેમના લેખો, તેમનાં ભાષણો વગેરે વિષયોનાં પુસ્તકો સંગ્રહલાં હતાં. એક કબ્રાટમાં ઇંગ્રેજ રાજપુરુષો, તે ખીજમાં જર્મન, અને ત્રીજામાં અમેરિકન, એમ અનેક દેશના રાજપુરુષોનાં પરિપક્વ થયલાં અનુભવ-પ્રદર્શન આ ખંડમાં આવનાર પ્રાચીની દૃષ્ટિને ચમકાવતાં હતાં.

આ સર્વની મધ્યે એક અર્ધ ભાગે સુંદર કોચ અને ખુરસીઓ વડે સભામંડપ રચ્યો હતો, અને ખીજા અર્ધ ભાગે યુરોપ, અમેરિકા, હીંદ વગેરે સર્વ દેશનાં મુખ્ય તાજાં વર્તમાનપત્રો તથા ચોપાનીયાં ટેબલો ઉપર પાથરેલાં હતાં.

મુશ્વિરાજની અને તેના પ્રતિષ્ઠિત અતિથિની વાટ જોઈ આમંત્રેલા રત્નનગરીના અધિકારીઓ આ ભવનમાં ભરાતા હતા. અને તેનાં અનેક પ્રદર્શનો ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવતા ફરતા હતા, અને તેનો ઉપયોગ કરતા હતા.

એક ટેબલ આંગળ શંકરશર્મા, ચંદ્રકાંત અને વીરરાવને લેઈ બેઠો હતો અને વાર્તાવિનોદ કરતો હતો.

ચંદ્રકાંત: “શો ઉત્તમ પુસ્તકોનો સંગ્રહ! જે રાજા આ પુસ્તકોધાનમાં માત્ર “ આવી, એ ઉધાનનાં પુલોનો વાસના જ લેઈ ચાલ્યો જાય તે તેટલાથી જ “ ચતુર થઈ જાય ! ”

વીરરાવ હસ્યો: “ છટ ! આ તો માત્ર દેખાવ કરવાની વાત છે—દંભ છે “ બાકી તો રજવાડો સર્વ અંદરથી સળેલો! All is rotten at the “ core in these states ! Don't believe in this show “ like a simpleton ! ”

આ કહોર વચન સાંભળી શંકરશર્મા ચમક્યો. પ્રવીણદાસ છાનોમાનો પાછળ ઉભો હતો તેણે તેના સામું જોઈ નાકે આંગળી ધરી. ખીજા સર્વ આશપાશ ભરાઈ ગયા. એવાં વાક્યોના પરિચિત ચંદ્રકાંતને પણ આ સ્થાને અને આ કાળે—મુશ્વિરાજના ભવનમાં—તેનો સત્કાર સ્વીકારવાને પ્રસંગે —વીરરાવનાં વચન અદ્ભુત અને અસ્થાને લાગ્યાં અને બોલી ઉઠ્યો.

“ મિસ્ટર ધમ્પાટે ! તમારો વિચાર ખરો હોય તો પણ તેનો ઉચ્ચાર અસ્થાને છે. ”

વીર૦ — “ એ માખણ તમને સોંપ્યું. અમારે તો વિચાર તે ઉચ્ચાર. You “ see I do not care a fig for these foolish and dishonest

“ forms ! ચઘાપે સુદ્ધં લોકવિદ્ધં નાકરણીયં નાચરણીયમ્ એ અપ્રમાણિક-
 “ પણાનું શાસ્ત્ર, તે હૃદયના ખાપલાઓને સોંપ્યું. સત્યના વીરોને દુનીયાની
 “ શી પરવા છે ?”

વીરરાવે છાતી ડૂહાડી અને ઓહવડે પુલકાર કર્યો. શંકરશર્મા ધીમે રહી હ-
 સીને ખોલ્યો: “ પણ ચારિત્ર્ય દૂષિત કર્યાના આરોપકાળે એકલું સત્યવ-
 “ ચન ખોલ્યા છીયે કહાથી આરોપી નિર્દોષી નથી ઠરતો.”

“ ઝો — મિસ્ટર — શંકરશર્મા ! —” માથું અને આખું શરીર ઉંચું કરી,
 આળસ મરડી, હાથ ઉંચા કરી, વીરરાવ ખોલ્યો, “ એ તમારું ધર્મશાસ્ત્ર
 “ અમારા સત્યશાસ્ત્ર આગળ નિરર્થક છે. રાજનીતિમાં અસત્ય ભજે છે
 “ અને તમારા ન્યાયમાં પણ અસત્ય ભજે છે. પણ એવી નીતિ અને એવા
 “ ન્યાયના પંજામાં ફસાયાથી સત્યના વીરો ડરતા નથી. ખરું જોતાં તો
 “ ધર્મમાત્રનો આધાર સત્ય ઉપર છે, ને મનુષ્યના જીવનનો અને એના સર્વ
 “ ઉચ્ચગ્રાહનો સ્તંભ સત્ય ઉપર ટકેલો છે. આપણા એક કવિએ ધર્મના
 “ જ મુખમાં વચન મુકેલું છે કે

“ મયા ઘ્રિયન્તે મુવનાન્યમૂનિ

“ સત્યં ચ માં તત્સાહિતં વિભતિ ॥^૨

“ અને પાશ્ચાત્ય પાંડિત્ય પણ એજ ઉદ્ગાર કરે છે. નીતિનો આધાર
 “ ધર્મ અને ધર્મનો આધાર સત્ય છે. સત્યના તેજની જ્વાળા, અગ્નિની
 “ જ્વાળા પેઠે, સર્વ અવસ્થાઓમાં, ઉંચી અને ઉંચી બળશે, લોકે ધર્મ
 “ ગણેલા અધર્મ સત્યના તાપથી ઓગળી જશે, અને કુરાજ્યોની રાજ્ય-
 “ નીતિને ઉથલાવી પાડવા સત્યના વીરો હલ્ડશે અને મરશે અને સત્ય
 “ વિજયી થશે. માટે સત્યના વીરોએ નથી જોવાનો દેશ, નથી જોવાનો
 “ કાળ, અને નથી જોવાનું પરિણામ. વિચાર તે ઉચ્ચાર ! એ જ અમારું
 “ સત્ય, અને Damn your states and politics for per-
 “ verting all the dictates of truth ! ”

આ ગાળોના ઉદ્ગાર સાંભળતાં પ્રવીણદાસ તો માત્ર ઠંડો જ થઈ ગયો
 અને ખીજ અધિકારીઓમાં ક્રોધ, હાસ્ય, તિરસ્કાર, આદિ અનેક વૃત્તિઓ
 સ્વભાવવૈચિત્ર્ય પ્રમાણે રોપાઈ ગઈ. પણ સર્વ આ વેગવાળા પ્રવાહથી
 સ્તબ્ધ હતા એટલામાં વિદ્યાચતુર અને મણિરાજ આવી સર્વની પાછળ

૧ ચારિત્ર્યદૂષણ = લાઈબલ = પારકાની આબરુ હાલકી કરવી.

અંકકૌશિક.

ઉભા હતા અને શાંત સ્મિત કરતા હતા; તેમાંથી વિધાયતુર આગળ આવ્યો અને ધીમે રહી વીરરાવને ખભે હાથ મુક્યો ત્યાં વીરરાવે પાછળ જોયું અને એના પગ ઉભા થયા. પોતાના વાક્યોનો એના ઉપર અને રાજા ઉપર શો અસર થયો હશે તેનો વિચાર જ તેને થયો નહી, અને વિચાર ન થયો તો ક્ષોભ પણ શાનો થાય ? પાછો ફરી તેણે વિધાયતુર સાથે હસ્તમેલન* કર્યું અને મણિરાજ ભણી વાધતાં વાધતાં ખોલ્યો. “ મહારાજ, રાજા અને પ્રજામાં મનુષ્યત્વ સામાન્ય છે, રાજત્વ “કરતાં મનુષ્યત્વ પૂજ્ય છે, અને એ પૂજ્યત્વનું ચણતર સત્યના પાયા ઉપર “બંધાયેલું છે એ સત્ય આપ સ્વીકારો છો પણ અમારા વધીલસાહેબ “અદ્રઙ્કાંતભાઈએ એથી વિરુદ્ધ શાસ્ત્ર પળાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો માટે “અમારે એમની સાથે હવણાં જ યુદ્ધ થયું હતું. ”

મણિરાજે હસતાં હસતાં એની સાથે હસ્ત મેળવ્યો અને ઉત્તર દીધો. “ એવાં એવાં યુદ્ધને માટે જ અમે આ વિદુરભવન રાખેલું છે અને તેમાં “આપના જોવાનો સત્કાર કરીયે છીયે. મહારાણા ખાચરજીને લેઈ મૂળરાજ “સત્વર આવશે તેમને આપની શક્તિ જોવાનો લાભ થશે. માટે ચાલો, “આપણે આ સભામંડપમાં બેસીયે. ”

સર્વ ઉઠ્યા અને સભામંડપમાં ચાલ્યા. એટલામાં દરવાજે નેકી સંભળાઈ, ઘોડા ખોખાર્યા, સર્વ મંડળ દરવાજે સામું ગયું, અને રાણા ખાચર તથા મૂળરાજને લેઈ પાછું ફર્યું. સર્વ વાતચીત અને સ્વર બંધ પડ્યાં, ચાલનારાના પગના ધસારા પણ સંભળાતા ન હતા, અને અગ્રભાગે માત્ર ખાચર અને મણિરાજ મન્દસ્મિત કરતા કરતા ધીમે સ્વરે ઓઠ ફરફડાવતા વાતો કરતા ચાલતા હતા. તે બે જણ એક સુવર્ણના ચિત્રિત કોચ ઉપર સામ સામે બેઠાં. તેમની એક પાસ ખાચરના રાજ્યના એક બેભાયાતો, તે પછી મૂળરાજ, અને તે પછી મણિરાજના ત્રણચાર ભાયાતો બેઠા. બીજી પાસ પ્રથમ વિધાયતુર, પછી વીરરાવ, પછી અદ્રઙ્કાંત અને તે પછી રત્નનગરીના બીજા અધિકારીઓ બેઠા.

રાણો ખાચર શરીરે પાતળો, પણ કદમાં ઉંચો હતો. વૃદ્ધાવસ્થાની કરચલીઓ એના મુખ ઉપર હતી, પણ હાલીલી અને ખુનસભરી રજપુતાઈના આવેશે ભરેલી રતાશ એની ઝીણી પણ લાંબી આંખોમાં વીજળીની રેખા પેઠે ચળકતી હતી અને આંખોના ખુણા સુધી પ્રસરતી હતી. એની મુછોમાં ઘોળા વાળ ભળવા લાગ્યા હતા; છતાં તેના આમળા કાન સુધી વળતા

* Shaking hands.

હતા. એના ઓઠ લાંબા હતા, અને એ આખા જગતને કંઈ લેખામાં ગણતો ન હોય એવો અભિમાની તિરસ્કાર એ આંખો અને ઓઠમાં સ્પુરતો હતો. એ હસતો ત્યારે પણ એના હાસ્ય સાથે કોઈકે કટાર ઝંઝુમતી હોય એમ લાગતું હતું. એક કોચના બે છેડા ઉપર બેઠેલા સસરો-જમાઈના દેખાવમાં સર્વોચ્ચ વિરોધ સ્પષ્ટ હતો, અને આકાશના મધ્ય ભાગમાં ચંદ્ર અને ધૂમકેતુ પાસે હોય ત્યારે લાગે તેમ સૌમ્ય મણિરાજ અને તીવ્ર-ઉગ્ર ખાચર લાગતા હતા.

“ રાણાજી, આ બે અમારા અતિથિ છે તે મુંબાઈથી આવેલા છે.” ચંદ્ર-કાંત અને વીરરાવ ભણી દષ્ટિ કરી મણિરાજે હસતે મુખે કહ્યું.

“ હા, મહો ઉપરથી જ દેખાય છે.” હાથેલીમાં દૂહાડી ડાબતો ડાબતો ખાચર બોલ્યો.

“ એમાં આ દક્ષિણી ગૃહસ્થતું નામ વીરરાવ છે તેમનો વિચાર એવો છે “ કે દેશી રજવાડામાં અંદર ખાનેથી સજો જ છે.” મણિરાજે કહ્યું.

“ એમનો વિચાર એવો હશે ! શું કરીયે ? મુંબાઈમાંથી ચાલી આવેલી “ ઉધાઈ રજવાડાનું કાળજી પણ કોરી ખાય છે; આવા મેમાનોને સંધ- “ રવાનું ફળ કંઈ નહાતું સુનું હોય ? ” ખીજી પાસની ભીંત ભણી નજર કરી હસતે હસતે ખાચરે ઉત્તર દીધો.

વીરરાવની આંખમાં ક્રોધના વીર આવ્યા, અને ઉત્તર ન દેતાં માત્ર ચંદ્રકાંતના કાનમાં એ કહેવા લાગ્યો. “ Look ! Look ! Not only “ does the devil coil and sting like the serpent, but “ can breathe out his venom too ! ”

“ He only pays in kind ! ” ચંદ્રકાંતે વીરરાવના કાનમાં અમૃત રેડ્યું.

“ Me he pays in kind ? You say so ? ” વીરરાવે ઓઠ ખીસી પુછ્યું.

“ I believe he thinks so : ” ચંદ્રકાંતે કહ્યું અને પછી મહો મલકાવ્યું.

“ કેમ, ચંદ્રકાંતજી, છાની છાની ગોળી ચલાવો છો તો રાણાજીને અને અમને પણ કાંઈ અમૃત સંભળાવો.” મણિરાજે વાત છેડી.

વીરરાવ--- શુભા, મહારાજ. મુંબાઈમાં તો ઉધાઈ પણ છે અને સુધરાઈ પણ છે. તેમાંથી જેને જ્યાં ગ્રાહક મળે ત્યાં જાય છે. જે ર-જવાડામાં મુંબાઈની ઉધાઈ જ આકર્ષાતી હોય તે રજવાડાની જાતમાં જ કંઈકે રોગ હોવો જોઈએ.

મણિરાજ—એ રોગ ક્રીયા સંસ્થાનમાં છે તે ક્રીયામાં નથી એ પ્રશ્નનું નિ-

રાકરણુ વેગળું . રાખી જે જે સંસ્થાનમાં એ રોગ હોય તેનું ઔષધ શું એ દર્શાવે તો આપણી ચર્ચામાં કાંઈક સૂચક ભાગ આવે.

વિદ્યાન્—ધમ્પાટે સાહેબને મન તો સર્વત્ર એ રોગ વ્યાપી ગયો છે.

મણિન્—એમ હોય તો આપણે ત્યાં પણ એ રોગ છે એમ તકરાર ખાતર સ્વીકારો. તો પણ થયો રોગ ન થયો થવાનો નથી. પણ તેને ઉપાય શો ?

વીરન્—સાહેબ, મ્હારે મન તો એ રોગ અસાધ્ય થઈ ગયો છે; અને હવે તો The states must be stewed in their own sweet juice.

શરીરે જર્જરીભૂતે વ્યાધિગ્રસ્તે કલેવરે ।

ઔષધં જાન્હવીતોયં વૈદ્યો નારાયણો હરિઃ ॥

શંકરશર્મા—વીરરાવજીએ તો આપણા રામ પોકારી દીધા અને કાંસીની સજ્જ ખતાવી દીધી. હવે તો વક્રીલ સાહેબની બુદ્ધિ કાંઈ શોધી કાઢે તો સાંભળીયે.

પ્રવીણદાસ— “ ભાઈસાહેબ, જરા ધીરા થાવ. પાડોશીના દેશમાં કાંઈ “ સંચલ હશે તો આપણા દુષ્કાળમાં કાંઈ ઉપયોગમાં આવશે. માટે જે “ રાજ્યમાં વીરરાવજી જેવાં રત્ન નીપજે છે તેની તો કયા કાંઈ પુછો. ”

વીરન્—“ શું પુછવું છે? બ્રીટિશ રાજ્યની દેશી પ્રજાની સંવૃદ્ધિમાં “ દેશી રાજ્યોજ દરકતકર્તા છે. અને દેશીઓ રાજ્ય કરવા યોગ્ય “ છીયે કે નહીં એવો પ્રશ્ન વિહતાં ઇંગ્રેજ અધિકારીયો તમારા “ ભણી આંગળી કરે છે અને કહે છે કે દેશીયોને સ્વતંત્ર “ અધિકાર આપ્યાથી કેવી અવ્યવસ્થા થાય છે તે જોવું હોય “ તો દેશી રાજ્યો ભણી જુવો એટલે પ્રલક્ષ પાઠ—Object lesson “ —મળશે. ”

પ્રવીણન્— “ પણ રાવસાહેબ, અમે તો હવે મરણશય્યા પર સુતા તે “ સુતા. પણ તમારામાં કેટલો જીવ છે તે તો કાંઈ જણાવાની કૃપા કરો. ”

વીરન્—“ કેવી રીતે જણાવીએ ? કેહ્હઝી જેવો કાંઈ ગવર્નર જનરલ “ આવે, અને રજવાડામાત્રને ઇંગ્રેજ રાજ્યમાં ભેળવી નાંખે તો તરત “ અમારો જીવ હાલતો ચાલતો જણાય. નાત જાતના ભેદ જેમ અમને “ પગલે પગલે નડે છે તેમ તમારાં રાજ્યોની સ્થિતિ અમારા અભિલા- “ પને પાછા લક્ષ્યે છે. ”

ખાતરતું મદો કસાણું થયું.

શંકર૦—“ પણ તમારા લોકમાં હોળી સળગે તોયે અમારે શું અને
 “ તમારા પ્રજાસંઘમાં દીવાળી પ્રકટે તોયે અમારે શું ? તમારા લોકોનો ઉદ્ય
 “ ધ્વંષવા અમારો પ્રલયકાળ ધ્વંષવો એ ક્યાંનો ન્યાય ? રાવસાહેબ,
 “ Morality, Law ને Religion—નીતિ, ન્યાય, ને ધર્મ-- સર્વ ઉપર
 “ તમે પાણી ફેરવો છો. ”

વીર૦— “ He who would rush into the front ranks,
 “ must tread upon somebody's corns. આખા દેશનો ઉદ્ય
 “ ન્યાં સાધ્ય છે ત્યાં ચાર મરવા પડેલાં રીખાતાં રાજ્યોના પ્રાણ
 “ શમી જાય તો શું થયું ? એ વ્યાપારથી એ રાજ્યોની પ્રજા પણ સુખી થશે
 “ અને અમને સહાય થશે. આવા મહાન સાધ્ય આગળ ન્યાય, નીતિ,
 “ અને ધર્મ પ્રતિરોધ કરે તો તે પ્રતિરોધ દૂર કરવો. ક્ષત્રિયો યુદ્ધ કરે ને
 “ વચ્ચે ગાય આવે તો યુદ્ધ અટકાવવું નહી પણ ગૌવધ આવશ્યક હોય તો
 “ કરવો અને યુદ્ધ પુરું થયે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું ! ”

સભાના મોટા ભાગે આ શબ્દ સાંભળતાં કંપારી ખાધી અને વીરરાવ-
 ભણી તિરસ્કાર અને ખેદભરેલી દૃષ્ટિ કરી. વીરરાવે તેને ગાંડી નહી.

વિદ્યા૦—“ રાવસાહેબ, આપણે હાલ ન્યાય, નીતિ અને ધર્મનાં ગહન
 “ પ્રકરણોમાં નહી ઉતરીયે. માત્ર ઇતિહાસ, સાધ્ય સાધન, અને ભવિષ્યની
 “ ચર્ચા કરીશું. તમે એમ ધારો છો કે જે સામ્રાજ્યના તમે અંશ છો તેના
 “ અમે અંશ નથી ? ”

વીર૦—“ That's it. અલખત, જે જણ તેના અંશ છીયે અને માટે
 “ જ હું કહું છું કે એ આખા શરીરનો આ એક અવિયવ કહોયો છે તેને
 “ કાપી નાંખવો કે એ અવયવનું વિષ આખા શરીરમાં વ્યાપી ન જાય.
 “ એક ભાગને રોગ અને આખા શરીરને તેનું ભય —એ સત્ય, અને
 “ તે પાંચા ઉપર રચવાનો તે ધર્મ, ન્યાય, અને નય—કે જેનાથી આખા
 “ શરીરનું કલ્યાણ થાય. ”

વિદ્યા૦—“ તો હવે તમે શોધો કે અમારાથી તમને લાભ શો અને
 હાનિ શી ? ”

વીર૦—“ શું શોધવું છે ? દેશી રાજ્ય કદી ઠેકાણે આવવાનાં નથી. એ
 “ રાજ્યોના મર્મભાગોમાં રહેલી ખટપટ એમના રાજ્યોને ભ્રમિત કરે છે
 “ અને અમારે ત્યાંથી જે સારા માણસ ત્યાં જાય તેને એ ખટપટ અને એ
 “ રાજ્યોના ભ્રમ ખગાડી નાંખે છે. અને એનો એપ અમને લાગે છે. દુખવા
 “ આવેલી આંખો સામાની આંખોને દુખવા આણે એમ તમારાં રાજ્યોની

“ કથા છે તે પોતે બગડે છે ને સામાને બગાડે છે. તેમની પ્રજા ચારે પા-
 “ સથી દુઃખ અને જીલમના પોકાર કરે છે. એ રાજ્યો ગમે તો દ્રવ્ય
 “ હાવે છે ને દેવું કરે છે ને ગમે તો લોભ અને કુંજુસાઈથી પ્રજાને માટે
 “ સંગ્રહણું દ્રવ્ય લોકોપયોગને માટે પ્રવાહી થતું અટકાવે છે ને પાતાળના
 “ ભાંયરામાં નાંખે છે કે દુર્ભાગે હાવે છે. ને પ્રજા તો બીખારી ને બીખારી
 “ એ રાજ્યોની પ્રજાને નથી મળવાનું જ્ઞાન, નથી મળવાની સ્વતંત્રતા, અને
 “ નથી મળવાનાં ઉદ્યોગ, સુખ અને મનુષ્યત્વ. તેઓ જે સદ્વસ્તુ શોધશે તેમાં
 “ તેમના રાજ્યો ને અધિકારીઓ સપત્નીકૃત્ય કરશે, ને અંખરાં પેઠે પગલે
 “ પગલે નડશે. સુધરતા યુગની પાછળ એ રાજ્યો રૂહેશે અને પ્રજાને રાખશે.
 “ દેશી રાજ્યોથી લોકને લાભ કાંઈ નથી અને હાનિ સર્વથા છે. They
 “ are doomed and shall cease, and the sooner the better.
 “ એ રાજ્યોનો ઉપયોગ આખા જગતમાં કાંઈ ને કરશે નથી. એ રાજ્યો નષ્ટ
 “ થશે ત્યારે રાજ્યો પણ મનુષ્યત્વ પામશે અને અમારા મહાન્ સમારંભોમાં
 “ અમારા સહચારી થશે. એ રાજ્યોનો અને તેમની પ્રજાનો છૂલ્લોદ્ધાર
 “ કરવાનો આ જ એક માર્ગ છે અને યાકીના સર્વ પ્રયત્ન પવનના બાત્રકા
 “ છે.* એ રાજ્યો જેમ વહેલાં રામશરણુ જાય તેમ તેમનો આ તેમના
 “ દુઃખહાનિમાંથી વહેલો મોક્ષ ને નવો અવતાર છે.”

પ્રવીણુ—“ પણ ઈંગ્રેજ સત્તાથી તમારા ધનસંગ્રહ સમુદ્રપાર જાય છે
 તેને સટે અમારે ત્યાં દ્રવ્ય ધરમાં રૂહે છે અને તમારે ત્યાં આવી તમારું
 પોપણુ કરે છે તેનું શું ? ”

શંકરુ — “ રાજ્યકળા અને રાજ્યનીતિના અનુભવ શીખવાની તમારે
 “ માટે એક જ શાળા રૂહેલી છે તે માત્ર દેશી રાજ્યોમાં છે અને ઈંગ્રેજ
 “ અધિકારીઓ સાથે કંઈક સમાન ભાવે સમાગમ પામવાનો લાભ અમારે
 “ ત્યાં જ છે. આ બધાંનું શું ? ”

હેલો જેઠેલો એક તરુણ અધિકારી બોલી ઉઠ્યો: “ તમારે ત્યાં તમે સર્વ
 “ Plebian રૂહેવાના, અને અમારે ત્યાં આવી Patrician ના સંસ્કાર
 “ પામવાના, અને હલકા સંસ્કાર છોડી ઉચ્ચ સંસ્કાર પામવાના. તેનું શું ?

* “ The process of infusing vitality into the Native States and quickening
 “ the abolition of time-honoured abuses seems needlessly slow to impatient
 “ reformers. . . . It would be an unfortunate conclusion to the
 “ efforts made in the Nineteenth Century for the preservation of Native
 “ States if the impatience of the Twentieth Century, or the indifference of
 “ the Native Chiefs to their own higher responsibilities, should force upon
 “ the statesman of the future a dissolution of the union.”—Lee Warner's
 “ Protected Princes of India.”

“ તમારાં શબ્દે શબ્દમાં તમારું કુળ જાણાય છે તેને સટે રાજ્યના ઉચ્ચ
 “ સંસ્કાર પામવાનું સ્થાન દેશી રાજ્યો ન હોય તો તમને કાણ
 “ આપવાનું હતું ? ”

મૂળરાજ હસતો હસતો બોલી ઉઠ્યો: “દેશી રાજ્યોને સ્વર્ગે મોકલી સુખી
 “ કરવાનો રસ્તો તો રાવસાહેબને દીક સુઝ્યો ! મહારાજ, મુંબઈમાં આવા
 “ સદ્ગૃહસ્થોની જ પાંજરાપોળ ભરી રાખેલી છે કે કાંઈ ખીલ્લું પ્રાણી છે ? ”

વીરરાવની આંખ આ અપમાનથી રાતી થઈ. તે તીક્ષ્ણ વચન બોલવા
 જતો હતો તેટલામાં તે પ્રસંગ અટકાવવા ચંદ્રકાંતે ચર્ચામાં ભાગ લેવા માંડ્યો.

“ મૂળરાજ, અમારા રાવસાહેબ પુસ્તકોના કર્તા અને વર્તમાનપત્રના તંત્રી
 “ છે. દેશી રાજ્યોનો તેમને જાત અનુભવ નથી, પણ રાજ્યોનાં માણસો
 “ લખી મોકલે તેથી સઉ જાણે.—મહારાજ, જેવો વીરરાવને દેશી રાજ્યો
 “ પ્રતિ તિસ્કાર છે તેવીજ મહારા મિત્ર સસ્વતીચંદ્રને આ રાજ્ય ઉપર પ્રી-
 “ તિ છે મને રજવાડાનો જાતઅનુભવ નથી, પણ મિત્ર પાસે મહેં ઘણાક
 “ પ્રસંગો સાંભળેલા અને ચર્ચેલા. મહારે આવે પ્રસંગે અભિપ્રાય બાંધવા
 “ પડેલા તે પરિપાકદશાને પામ્યા નથી, પણ જેવા છે તેવા દર્શાવવામાં કાંઈ
 “ દોષ લાગતો નથી. ”

મણિ૦—“ બેલાંશક, બોલો. અમારાં છિદ્ર અને અમારા દોષ જાણવાને
 અમે અંતઃકરણથી આતુર છીએ. ”

ચંદ્ર૦—“ મહારી કલ્પના પ્રમાણે અમારા લોકમાં સામાન્ય વર્ગ ઘણો છે,
 “ પણ રાજ અને સામાન્ય પ્રજાની વચ્ચે સૂક્ષ્મ પ્રસંગોએ કામ લાગવા અને
 “ એ ઉભય પક્ષની વચ્ચે મધ્યસ્થ થવા દ્રવ્યવાન અને સત્તાવાન એક ઉ-
 “ દાત્તવર્ગ એટલે aristocracyની અમારે જરૂર છે. ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યના બ-
 “ ણથી હાલ જે લોકમન્થન ચાલે છે તેને અંતે, દંડી ભાગી છાશ પાણી એક
 “ થાય તેમ, દેશી રાજ્યોની સત્તા ભાગશે અને અમારા જેવા પ્રજાવર્ગ સાથે
 “ તેઓ ભળી જશે. તોપણ બંગાળા ભણી જમીનદાર રાજ્યો છે તેમ આપણા
 “ રાજ્યો પણ ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યની અમ જેવી સામાન્ય પ્રજા અને રાજ્યકર્તા-
 “ ઓ વચ્ચે ઉદાત્તવર્ગરૂપ પગથીયું થશે, અને તે કાળે આજ જે જે દુઃખ
 “ અને બંધન ભોગવવાં પડે છે તેમાંથી મુક્ત થઈ રાજ્યો સ્વતંત્ર તે સુખી
 “ થશે અને સર્વ દેશના કલ્યાણનું સાધન થશે એવી મહારી ખુદ્દિ છે. ”

શંકર૦—“ રાજ્યો રાજ મટી ઉદાત્ત વર્ગમાં ભળે તેથી તમને શો લાભ ? ”

વીર૦—“ સાહેબ, જે વાત હું કહેતો હતો તે જ અમારા આ ગુજ-
 “ રાતી બાધએ માખણ લગાડી કહી. ”

શંકર૦—“ ના, રાવસાહેબ. તમારો અભિપ્રાય તો રાજ્યોને અને ઉદાત્ત
“વર્ગને સર્વને તોડી પાડી તમારા જેવા દિગંબર કરવાનો છે, અને ચંદ્રકાં-
“ તણની તો ઉદાત્તવર્ગ ઉપર શ્રદ્ધા છે. વળી રાજ્યોનો વિવર્ત તમે ઇચ્છો છો
“ અને ચંદ્રકાંત ઇચ્છતા નથી પણ પ્રારબ્ધને બળે નિર્મલો ગણે છે.”

વીર૦— “ હા—પણ—તે—એકનું—એક—જ. ”

ચંદ્ર૦—“ના જી. ઇંગ્રિજ ન્યાયની અને નયની સત્તા તમે છાપખાનાવાળા
“ સમજી શકો એમ નથી. રોમન રાજ્યની ન્યારે સર્વ દેશમાં ચક્રવર્તી સત્તા
“ થઈ ત્યારે રોમન શાંતિ—Pax Romana—સર્વત્ર વર્તી ગઈ અને
“ ચારે પાસનો કોલાહલ મટી ગયો*—વાધને દેખતાં પશુમાત્ર પરસ્પરવિગ્રહ
“ અને ખુમાખુમ છોડી દેઈ શાંત થઈ જાય તેમ બલિષ્ઠ સામ્રાજ્યના ન્યાય
“ અને પ્રતાપ આગળ તે કાળની સૃષ્ટિ શાંત થઈ ગઈ. હિંદુસ્થાનમાં
“ ઇંગ્રિજ રાજ્યની શાંતિ પણ એવો જ યુગ વર્તાવવા બેઠી છે. દેશી રા-
“ જ્યોને અમારી હાઈ કોર્ટનો ન્યાય લાગુ નથી એ સત્ય છે; પણ તેમને
“ રાષ્ટ્રીય ન્યાયશાસ્ત્ર—International law—નું સ્વાતંત્ર્ય નથી, અને બળે
“ બળે સર્વ દેશી રાજ્યોનો એકભાવ કરનાર સરકારનો ઇચ્છાન્યાય અને દેશી
“ રાજ્યોની ઢીલી ખડીકણ અરજીઓ એ બેની પરસ્પર ખેંચતાણમાં જીતી
“ જનાર ઇંગ્રિજ બુદ્ધિનો ન્યાય ચક્રવર્તી થાય છે—એ ઇંગ્રિજશાંતિના
“ પ્રતાપ આગળ દેશી રાજ્યો ઉદાત્ત રાજપુરુષો થઈ જતા દેખાય છે—
“ તેમનાં રૂપ બદલાવા માંડ્યાં છે અને અંતે એ પરિણામ સિદ્ધ થશે.”

* “The Roman conquest relieved the nations from the interminable dissensions which threatened them on the dissolution of the Macedonian dynasty. The wars of the ‘kites’ and ‘crows’ were succeeded by a period of internal tranquillity more extensive, more durable, and more profound than any other in human annals. The Pax Romana stands out as an unique phenomenon in history. It was consolidated partly by the power of the Roman arms in repelling aggression from without ; but not less perhaps by the constraining pressure of Roman law, which made every subject of the world-wide dominion know his place, and confine himself within it. The Roman law was an active and living principle. It was always open to receive new impressions and was anxious for improvement and development. It set before itself ideas of humanity and justice which it aimed at accomplishing. It trained multitudes of keen intellects in the contemplation and pursuit of broad and noble ends. It constituted in itself a wide and liberal education and familiarised its students first with the highest philosophy, and afterwards with the purest religion of the period. Nor was it unsuccessful in the attainment of its practical objects. It generated a spirit of confidence in the government, of obedience to command, of general contentment, and gave scope to the discipline of domestic affections.—Merivale.

શાંતિ—“ દેશી રાજ્યો શુદ્ધ અને સદ્ગુણી થાય તો પણ તેમની
“ એ દશા થશે એવું ધારે છે?”

પ્રવી—“ શું તમે એમ ધારે છે કે અમારામાં એ ભાગ્ય અટકાવવા
“ એવું બુદ્ધિચાતુર્ય નથી ?”

ચંદ્ર—“ *Pax Britannica*, ખ્રીષ્ટીય શાન્તિ—સૂર્યના ઉદય
“ પેકે સર્વ તેજને, તારાઓને તેમ ચંદ્રને પણ, અસ્ત કરશે. વૈરાટના મુખમાં
“ અર્જુને કૌરવો અને પાંડવોની ક્રમશઃ ગતિ દીડી તેવી જ આ શાંતિનાં
“ મુખમાં શુદ્ધ અને અશુદ્ધ, પ્રવીણ અને મૂર્ખ; સર્વ રાજ્યોએ પોતાની
“ ગતિ જોઈ લેવી. દેશી રાજ્યોની પરસ્પરતકરારોમાં તેમ તેમની પોતાની
“ સાથની તકરારોમાં સરકારે પોતાના હાથમાં ન્યાય રાખ્યો છે એટલું નહી
“ પણ ન્યાયનાં ધોરણ પણ નવા કાળનાં વાળ્યાં વળે એવાં રાખ્યાં છે.
“ એટલુંજ નહી પણ એ રાજ્યોની પ્રજાને ન્યાય આપવાનાં ત્રાજવાં પણ
“ રાજ્યો જાતે ખરોખર ઝાલતાં શીખવાના નથી, અને તેવે પ્રસંગે એ
“ રાજ્યો અને તેમની સારી નરસી પ્રજા વચ્ચે વિરોધના પ્રસંગ સમાય-
“ લાછે, એ પ્રસંગોએ આ ત્રાજવાં રાજ્યોના હાથમાંથી ઈચ્છિતનાં હાથમાં
“ વશે કે ક્યશે ચાલ્યાં જશે. આ કાળે પ્રજાને દેશી રાજ્યોના કરતાં પરદેશી-
“ ઓનો રંગ અને સંગ વધારે મીઠો લાગશે; અને કોઈ પ્રસંગે સાસરાના
“ જુલમથી ત્રાસેલી, તો અન્ય પ્રસંગે દક્ષિણ નાયક ઉપર મોહેલી, વંડેલી.
“ પ્રજાઓ પરણેલા સ્વામીને ત્યજી રંગીલા અને ચતુર પરદેશી વણજારાઓ
“ સાથે ચાલી જશે. આપણા રાજ્યો તે હવે રાજ નથી અને માત્ર સરકારે
“ રાખેલા સ્થાનિક અધિકારીઓની દશાને પામ્યાં છે—*They are al-*
“ *ready reduced into what Herbert Spencer calls Local*
“ *Governing Agencies.** હવે તો આ ઉદ્યોગપર્વના યુગમાં નહાનાં
“ રાજ્યોની પ્રજાઓ મહોટા રાજ્યની પ્રજામાં ભળતી જાય છે, અને
“ તેમના પ્રાચીન સ્થાનિક રાજ્યાધિકારીઓ ઉદ્યોગાધિકારીઓ—ઉદાત
“ પુરુષો—*Lords and Nobles—a noble aristocracy—* થઈ
“ જશે.”

* While, with the compounding of small societies into large ones the political ruling agencies which develop locally as well as generally, become separate from, and predominant over, the ruling agencies of family origin, these last do not disappear; but surviving in their first forms, also give origin to differentiated forms. The assemblage of kindred long continues to have a qualified semi-political autonomy, with internal government and external obligations and claims. And while family-clusters, losing their definiteness by interfusion, slowly lose their traits as separate independent societies, there descend from them clusters which, in some cases united chiefly by locality and in others chiefly by occupation, inherit their traits, and constitute local governing agencies supplementing the purely political ones.—*Spencer's Political Institutions.*

“ તરત કાળમાં રાજાઓ અમારાં લોકલ બોર્ડ્ઝ અને મ્યુનિસિપાલિ-
 “ ટ્રિઓ જેવાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યની દશાને પામ્યાં જોશો. અને તેને
 “ અંતે ખીલુ દશા આવશે. ”

પ્રવીણ—“ તમારે એથી શો લાભ ? ”

શંકર—“ એવું થયાનાં દૃષ્ટાંત કંઈ દીકાં છે ? ”

ચંદ્ર—“ એનાં દૃષ્ટાંત જેવાં હોય તો ઇંગ્લાંડના બેરનો (Barons)
 “ આજ ડ્યુક અને કાઉન્ટ થઈ ગયા છે તે ! તમારા ભાયાતોની દશા
 “ પણ ખીલુ શી થઈ છે ? કાળક્રમે ઇંગ્લેન્ડરાજ્યના મૂળગ્રામીણામાં દેશી
 “ રાજાઓની ગણના થશે. અમને તેથી લાભ છે. અમે ઇંગ્લેન્ડ પ્રજા પાસે
 “ દ્રવ્યના સંચય નથી. અને ઉદ્યોગમાંથી અવકાશ નથી. અમારા રાજ્યમાં
 “ પ્રજાએ રાજા પાસે માગણું માગતાં નિરંતર આગ્રહથી અને મહાન
 “ દ્રવ્યના વ્યયથી મહાભારત પ્રયત્ન કરવા પડે છે--તેનું દૃષ્ટાંત—અમારી
 “ કુઆન્સ અને ખીજાં જે જે કામ જુવો તે. ળંગાળામાં જમીનદાર રાજા-
 “ એને અવકાશ, દ્રવ્ય અને ઉત્સાહ સર્વ છે. મુંબાઈ ઇલાકામાં વ્યાપાર
 “ છે તે વિદ્વાનોના હાથમાં નથી, અને તેઓ દ્રવ્ય શોધતાં અવકાશ જુવે છે.
 “ વ્યાપારીઓ દ્રવ્ય અને અવકાશ વ્યાપારમાં રોકવા વધારે ઇચ્છે, અને અવ-
 “ કાશ અને દ્રવ્ય એ તેમની પાસે હોય, તો ઉત્સાહ તેમાં નથી આવતો.
 “ આ પાસના રાજાઓ જમીનદારો થઈ જાય તો મુંબાઈ ઇલાકામાં ળંગાળા-
 “ ના રાજાઓ જેવો વર્ગ ઉભો થશે, તેમ થયા નિર્મલું છે, તેમ થશે તો એવા
 “ દ્રવ્યવાન અવકાશવાન વર્ગમાં અમે વિદ્વાનો ઉત્સાહ ભરશું, અને
 “ મેગના કાર્ટા મેળવનાર ઉમરાવોએ પ્રજાને જુડો લીધો હતો* તેવો

* The barons proclaimed themselves the army of God and Holy Church. The middle classes of England, both the yeomanry in the country and the Burghers in the towns, actively aided them; and rendered their success certain. It was no longer a rising of one order of the community but a movement of all the free-men of the land. John seems to have perceived the formidable importance which it thus assumed and he endeavoured to detach the barons from the national cause by offering special terms in favour of themselves and their immediate retainers. But the baronial chiefs felt their true position as champions of a nation's rights and disregarded the insidious offers of the King . . . who, in despair, sent the Earl of Pembroke to inform them that he was ready to comply with their petitions, and to desire that a place and time might be named for a conference. The barons answered, " Let the day be the 9th of June, the place, Runnymede."—Sir Edmand Creasy's Rise and Progress of the British Constitution.

“ ઝુડો લેનાર અમારા દેશને મળશે ! એ અમારો પરમ લાભ—કે સરકાર,
“ રાજાઓ, ને રૈયત સહિત કલ્યાણ ! ”

પ્રવીણ૦—શું તમે એવો અભિલાષ રાખો છો કે અમારે એ તમારા ઉદ્ધત લોક પેઠે તમને લાભ અપાવવા સરકાર સામે શક્તિ ઉપાડવાની મૂર્ખાઈ કરવી ?

શંકર૦—શું એવો રાજદ્રોહી વિચાર તમારા હૃદયમાં રાખો છો ? ગમે તો તમે તમારા અત્યુત્સાહના વેગમાં ને વેગમાં એવા અંધ બન્યા છો કે એ અભિલાષમાં રહેલો રાજદ્રોહ જોતા નથી; અથવા ગમે તો તમે જાણી જોઈને રાજદ્રોહી અભિલાષ રાખો છો.

વીર૦—ભાઈ ચંદ્રકાંત, માખણ લગાવી લગાવીને પણ તમે આ પરિણામ આણ્યો ! અહીં થઈને સ્વીકારો કે આ મહાત્માઓ ઉદ્ધત પુરુષોનું વીરત્વ કે પ્રાણત્વ બતાવવાને અશક્ત છે એટલું જ નહીં, પણ મહારા તમારા જેવા રંક સામાન્ય મનુષ્યોના જેવું મનુષ્યત્વ પણ એમાં રહેવાનું નથી. વીલાયતના ડચૂક અને અર્લ સામાન્ય મનુષ્યોમાંથી નવા થતા ન હતા તો જુના ડચૂક અને અર્લોના દીકરાઓની થાય છે તેમ એ લોકની સર્વ ઉદ્ધતતા શૂન્ય થાત. પણ ક્યાં એ દેશ ને ક્યાં આ ? એ લોક પડતા પડતા ટકે છે અને આપણા લોક તો ઉભા રહેવા જતાં પડવા માંડે તો તે પછી ઉભા રહી શકવાની આશા શી ? એમનાં મુખમાં તો હવે યવ ને તિલ મુકો કે એમનો આત્મા આ પશુદેહને છોડી નવા મનુષ્યદેહમાં સંચાર કરી ઉચ્ચ ગતિ પામે ! આ જુવો અમારા મુંબાઈવાસી ન્યાયાધીશની સ્વતંત્રતા અહીં આવી મનુષ્યત્વ ખોઈ રાજદ્રોહથી ખેંચીવા લાગી ! રામ બોલો ! ભાઈ રામ !

વીરરાવના મુખમાંથી રાજાઓ સંબંધી આ વચન નીકળતાં સહિ રજપુતોના મુખ ઉપર ક્રોધ, આંખમાં લોહી, અને કપાળે ભ્રુકુટી, ચહી આવ્યાં. માત્ર મણિરાજના મુખ ઉપર કોઈ જાતનો વિચારજણાયો નહીં. શંકરશર્માએ સ્તબ્ધ રહી સહિ સાંભળ્યાં કર્યું. રત્નનગરીના અધિકારીઓમાંથી છેલ્લો બેઠેલો એક વૃદ્ધ પુરુષ ધીમે પણ સ્થિર સ્વરે બોલવા લાગ્યો :

“ યથા યથા મુચ્ચતિ વાક્યવાણમ્ ।

તથા તથા જાતિકુલપ્રમાણમ્ ॥ ”

મણિરાજના ગ્રાસીયામાંનો એક ઠાવડું મુખ રાખી બોલ્યો : “ દાસીપુત્ર “ વિદુરજીના ભવનમાં એમના જેવા કુલીન જનોને ગોચ્ય વચન નીકળે “ તો કોઈએ ક્રોધ પામવા જેવું નથી.”

સર્વનો ક્રોધ ઉતરી ગયો અને મણિરાજ અને વિદ્યાચતુર શીવાય સર્વ હસવા લાગ્યા, અને તેમના મુખ ઉપરથી ઉતરેલો ક્રોધ વીરરાવના મુખ ઉપર સંક્રાંત થયો. તે જ્વેતાં જ, ચંદ્રકાંત ખેલી ઉઠ્યો.

“ વીરરાવ, Those who hit hard must be prepared to
 “ be hit hard! ભાઉસાહેબ, આ ગૃહસ્થોનાં વાક્યોને પણ આપણી
 “ ચર્ચાનો, તમારી ચર્ચા જેવોજ, ભાગ સમજી, શાંત રહી ચર્ચા ચલાવો.
 “ નીકર આપણા મુંખાઈની પ્રતિજ્ઞા જોશો. ”

વીર૦—“ મહારી ભુલ એ થઈ કે તમે ચર્ચા ચલાવતા હતા તેમાં
 “ મહેં વિદ્ય પાડ્યું. તમે એમની સાથે કેમ પહોચી વળો છો એ જ્વેવાની
 “ લહેજત વધારે સારી છે. ”

ચંદ્ર૦—“ લોય ભલે. મહારે ઘણાક પ્રશ્નોને ઉત્તર દેવાનો છે તેમ
 “ પ્રથમ તમનેજ કાંઈ ઉત્તર દેઈશ. પ્રથમ તો તમારી લહેજત તમે ઓછી
 “ કરી નાંખી તેનું કારણ સાંભળો. ચર્ચાનો શુદ્ધ રસ ગાળો અને શાપથી
 “ વધતો નથી, પણ ઉદાત્ત રસના ભરેલાં નર્મવાક્યોથી અથવા ગુપ્ત મર્મ
 “ અને પ્રકટ વિનોદ એ ઉભયથી ભરેલી વાક્યરચનાથી ચર્ચાના પ્રહાર
 “ સફલ, આનંદજનક, શુદ્ધ રસના ઉત્તેજક, અને અદૃષ્ટ પણ અચુક
 “ રીતે સત્યના સાધક થાય છે. તમને આનો અનુભવ આપણા પ્રિય રત્ન
 “ કુલીન સરસ્વતીચંદ્રના સહવાસથી થયલો છે અને દેશી રાજ્યોના આવા
 “ પુરુષોના સહવાસથી પણ તે શીખશે. હું ક્યુલ કરું છું કે ઘણો પ્રયાસ
 “ કરવા છતાં મહારામાં તે કલા માત્ર સ્વલ્પ અંશે આવી છે તો એ પ્રયાસનો
 “ તિરસ્કાર કરનાર તમારા જ્વેવામાં તે કંઈ પણ અંશે ન આવે તેમાં કાંઈ
 “ નવાઈ નથી. હું આ ગૃહસ્થો પેઠે તમારો તિરસ્કાર કરતો નથી કારણ
 “ તમારા જ્વેવા જ દોષનું હું પણ પાત્ર છું. પરંતુ આજે તમે હાર તો નહી
 “ પણ લાત ખાધી, તેનાથી તમારા મનમાં કંઈકિ એટલું તો સત્ય વસશે
 “ કે આપણી રીતમાં કાંઈકિ દોષ છે. એ દોષમાંથી મુક્ત થવાના મહારા
 “ પ્રયાસને તમે માખણ કહો છો તેમાં મને ઇષ્ટાપત્તિ છે, કારણ
 “ સત્યં મૃદુ પ્રિયં વાક્યં ધીરો હિતકરં વદત્ એ શાસ્ત્રના આચારમાં માખણ
 “ હોયતો તે જ્વેવું સ્વાદિષ્ઠ તેવુંજ પાષ્ટિક છે અને તેમાંથી જ ધીની આશા
 “ છે. એ માખણનો ઉદાત્ત ઉદ્ભવ પવિત્ર દુધમાંથી છે તે જ્યાં સુધી તેમાં
 “ અસત્યનું પાણી અથવા કુપથ્યની ખટાશ નથી મળ્યાં ત્યાં સુધી તે માખણ
 “ ગ્રાહ્ય છે. તમારા મરાઠી લોકનો આચાર વગરવિચારની ગાળો દેવામાં જ
 “ છે, પણ અમારે ત્યાં કંઈકિ જુદું જ પ્રકરણ છે. તમારે ત્યાં પણ ઇન્દુપ્રકા-

“ શનું વાક્ય અમારા જેવું જ છે કે—કસ્યચિત્કિમપિ નો હરણીયં મર્મવાક્યમપિ
 “ નોચ્ચરણીયમ્. તેમાં મર્મવાક્યના ઉચ્ચારને અને ચોરીના અપરાધને એક
 “ જ ત્રાજવામાં મુક્યાં છે. તમે જે રાજ્યોમાં ઉદાત્તા બેતાં નથી તેની ઉ-
 “ દાત્તા આટલાથી જ પ્રત્યક્ષ કરો કે તમારી આટલી ગાળો સાંભળવા છતાં,
 “ તમને અતિથિ ગણી, તમને સામું એક વચન તે નથી કહેતા. તમે જે ઉદા-
 “ ત્તા બંને સમજતા નથી તે જ ઉદાત્તાનાં ત્રણ અંશ—સહનશીલતા,
 “ ક્ષમા, અને ઔદાર્ય—મહારાજ મણિરાજમાં આ પ્રસંગે પ્રત્યક્ષ કરો અને
 “ સ્વીકારો કે તમારા અભિપ્રાયનો એક પાયો એ પ્રત્યક્ષ પાડથી ભાગી ગયો
 “ અને આપણા રાજ્યોનું ઉદાત્તવ તમે ધારો છો એમ એકદમ ભ્રષ્ટ
 “ થાય એવું નથી.”

“ રાજદ્રોહની વાતમાં મહારે તમને અને રા. શંકરશર્મા એ ઉભય મુંબાઈ-
 “ વાસી ભાઈઓને ઉત્તર દેવાનો છે. મી. વીરરાવ રાજદ્રોહનો વિચાર જ
 “ અકર્તવ્ય ગણે છે ત્યારે રા. શંકરશર્મા તેનાથી અસ્થાને ડરે છે.”

“ વીરરાવજી, તમે વિચાર તે ઉચ્ચાર એ શાસ્ત્રનો આચાર પાળો છો.
 “ પ્રથમ તો આ શાસ્ત્ર જ અસત્ય છે. એ શાસ્ત્ર તમે બંને જ સર્વત્ર
 “ પાળવાનું ઇષ્ટ ગણતા નથી. અલંત આજ્ઞાકર પુત્રના અંત:પુરની વાતો
 “ કોઈ પિતા બંણુવા ઇચ્છતો નથી, અને તેના ઉચ્ચાર ઇચ્છતો નથી.
 “ મનુષ્યના અર્ધા શરીરને દૃષ્ટિગોચર કરતાં કે કરાવતાં સંસાર કંપારી ખાય
 “ છે, અને સત્યના કટલાક ભાગને બેવાને આપણું જ્ઞાનેન્દ્રિય ના પાડે છે.
 “ વીરરાવજી, સ્વીકારો કે સત્યના ઘણાક અંશને પ્રત્યક્ષ કરવાની તમારે ના
 “ પાડવી પડશે ને એથી મહોટા અંશનો ઉચ્ચાર કરવાની ના પાડવી પડશે.
 “ તમારા ઉચ્ચારનું સૂત્ર અસત્યના પાયા ઉપર બાંધ્યું છે.”

“ તમારું એ સૂત્ર મહાન્ અનર્થોનું મૂળ છે તેનો—તમારા બંને ભાઈઓ,
 “ વર્તમાનપત્રવાળાઓ અને મરાઠા ભાઈઓ—ખ્રીષ્ટિશ ઇન્ડિયામાં અનુ-
 “ ભવ કરાવે છે. પુસ્તક સાહેબ ખીચારા આપણને કહી કહીને થાક્યા છે
 “ કે ઇંગ્રેજો અને દેશીઓનાં ચિત્ત પરસ્પરની વિદેશીયતાને ભુલી જશે નહી
 “ અને બંધુભાવ પામશે નહી ત્યાં સુધી હીન્દુસ્થાન એ રાજ્યપ્રજ્વળના
 “ પરસ્પર અવિશ્વાસમાંથી છુટશે નહી અને ત્યાં સુધી તેમાંથી કોઈનું કલ્યાણ
 “ થશે નહી: આ વિશ્વાસ અને આ કલ્યાણના માર્ગમાં જે કોઈ વિદ્વ નાંખે
 “ તે દેશદ્રોહી છે અને દેશદ્રોહી તે રાજદ્રોહી છે. તમે ભાઈઓની છલ ઉપર
 “ એ દેશદ્રોહ અને રાજદ્રોહ નાચે છે અને તમારા દેશવત્સલ હૃદયને એનું
 “ ભાન નથી. ખરી વાત છે કે ઇંગ્રેજો સ્વાર્થપુદ્ધિ અને અવિશ્વાસનો સર્વત:

“ ત્યાગ નથી કરી શકતા પણ એના અપવાદરૂપ ઉદાત્ત ચિત્તોનો એ દેશમાં
 “ અભાવ નથી એમ કોન્ટ્રેસના આધારભૂત ઇંગ્રેજો અને રીપન
 “ જેવાઓ ઉપર દૃષ્ટિ કર્યા પછી કાચો દેશી ના કહી શકશે? એ લોક
 “ આપણી ભાષા સમજી શકે તેના કરતાં એમની ભાષા આપણે વધારે
 “ સમજીએ છીએ, તેજ રીતે આપણાં ચિત્ત એ લોક સમજી શકે કે ન
 “ શકે પણ યત્ન કરનાર દેશી ઇંગ્રેજનાં ચિત્તને વધારે સમજી શકશે. જે
 “ વધારે સમજે તેને માથે વધારે ધર્મ. ઇંગ્રેજોના મહોટા ભાગ આપણા ઉપર
 “ વિશ્વાસ કરે કે ન કરે, પણ આપણા ઉપર એવા વિશ્વાસની વૃદ્ધિ કરાવવી
 “ એ આપણા હાથમાં છે અને જે વસ્તુની એમ આપણી શક્તિ ઉદય પામી-
 “ છે તે શક્તિનો ઉપયોગ કરવાનો ધર્મ આપણે માથે ઉદય પામ્યો છે. તમ
 “ ભાઈઓના સૂત્રનો આચાર એ ધર્મનો કેવળ ભંગ કરે છે, પોતાના ઉપર
 “ રાજ્યવર્ગનો નિષ્કારણ અવિશ્વાસ ખેંચી લેછે; અને ન ખવાય, ન રસ
 “ પડે, ન પેટમાં જાય, ન પોપણુ કરે, અને કેવળ દાંત ભાગે એવા ગાયના
 “ શીંગડાનું ભક્ષણ કરવાનો મૂર્ખ અને દુષ્ટ પ્રયત્ન કરવો એ મહાન અનર્થ
 “ તમારી જીભનું પરિણામ છે. આ તમારું જિવ્હાલૌલ્ય જ્યાં સુધી મટશે
 “ નહી ત્યાં સુધી તમે અજ્ઞાત પણ પ્રત્યક્ષ દેશદ્રોહના પાતકમાંથી ઉગરશો
 “ નહી અને પરદેશી અવિશ્વાસી રાજ્યકર્તાઓમાં ઉદાત્તતા તો ક્યાંથી જ-
 “ ગાડો પણ આપણા ઉપરનો અવિશ્વાસ દિને દિને વધારશો અને તેમની
 “ અનુદાત્તતાના વાયુને વધારી એ વાયુના અપાટાઓને મૂર્ખ શાહમલિ પેઠે
 “ માથે બહારી લેશો. ”

“ તમે દેશી રાજ્યમાંના નાત જાતના ભેદની ફરીયાદ કરો છો, પણ આ-
 “ પણી મુંબાઈમાં અને તમારા પુણામાં ખીજું શું છે? આપણામાં દક્ષિણી અને
 “ ગુજરાતી, દક્ષિણીમાં—શણુવી પ્રભુ અને બ્રાહ્મણ, —મરાઠા અને બ્રાહ્મણ,
 “ એ બ્રાહ્મણોમાં દેશસ્થ અને કૈાકુણસ્થ -- ચિત્તપાવન અને કરાઠા વગેરે
 “ કેટલા કેટલા ભેદને વ્યવહારમાં આગળ આણી અનેક સુધારાઓનો સત્ય
 “ નાશ વાળવામાં આવે છે? સત્યવાત છે કે તમારા જેવા શુદ્ધ દેશવત્સલવીરે

૧. ન શુષ્કવૈરં કુર્વાતિ વાહુભ્યાં ન નદીં તરેત્ ।

અનર્થકમનાયુષ્યં ગોવિષાણસ્ય મક્ષણમ્ ॥

દન્તાશ્ચ પરિમૃજ્યન્તે રસશ્રાપિ ન લભ્યન્તે ॥ મહાભારત શાંતિપર્વ

૨. મહાભારતમાં એક કથા એવી છે કે પવનના રાજ્યમાં શાહમલિ વૃક્ષે તેને નારદની પાસે ઉભાં ઉભાં ગાળો દીધો, નારદે પવનને કહી, અને પવન-
 રાજે પોતાના બળનું ભય દર્શાવી શિક્ષાની ધમકી આપી ત્યારે ભયથી એ
 વૃક્ષ જાતે જ શીર્ષ થયો.

“ તેના સામા યુદ્ધ કરે છે પણ તમારા સામા પક્ષમાં ખી. એ. અને એમ. એ.
 “ થયેલા ગૃહસ્થો, વધીલો અને અકૃતરો, દીવાનો અને રાજ્યો ભળેલા છે.
 “ એ સામા પક્ષની ગર્જના ગરીબ ગુજરાતી રાજ્યોમાંથી તમારા દેશમાં
 “ નથી આવી. પણ અમે ગુજરાતી ભાઈઓ તમે મરાઠાઓના દેશવત્સલ
 “ ભડકાથી તાપીએ છીએ ને કંઈક ગરમ થઈએ છીએ તે અમારામાંથી
 “ રાજકીય વ્યવહારમાંના આ સાતિભેદનું શૈત્ય ક્ષણવા તમારા ઉચ્ચગ્રાહના તા-
 “ પનો કંઈક પ્રત્યક્ષસિદ્ધ અંશ આપો; અને અમારા રાજ્યોને અને સરકારને
 “ ગાળો દેવામાં જેટલાં ઉદ્યોગ અને બળ વૃથાવાહ કરે છે તેમને તમારામાંથીજ
 “ એ ભેદ ક્ષણવામાં સફળવાહ આપવામાં રોકો, અને પછી જુવો કે દેશી
 “ રાજ્યોમાં તે રંગની અસર આવે છે કે નહીં? વીરરાવજી, જે આપણે
 “ વિદ્વાન, દેખતા, અને, સુધરેલા છીએ તો તેના પ્રત્યક્ષ પાઠ અશિક્ષિત
 “ રાજ્યોમાં આપણા સદ્વર્તનથી આપવો એ—આપણી વિદ્વતા સત્ય હોય
 “ તો—એ સત્યને માથે એ ધર્મ પ્રકટ થાય છે. સો ગાળો દીધા કરતાં એક
 “ પ્રત્યક્ષ પાઠ અનેકધા સફળ થશે. ચચદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતરો જનઃ ॥
 “ જે આપણે શ્રેષ્ઠ હઈએ તો આપણા વર્તનમાંથી સામાનાં વર્તનમાં મુદ્રા
 “ પાડો, અને તેમ કરવા અશક્ત હઈએ તો તેના કરતાં આપણી શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ
 “ નથી થઈ. *That is the fact. What is the use of our wild*
 “ *talks and odious comparisons which only irritate*
 “ *others and lower ourselves ?* ”

મણિરાજ—“ અંદ્રકાંતજી, તમે જે અમારા અતિથિ છો. આ વિદુર-
 “ ભવનમાં અમારું એક શાસ્ત્ર એવું છે કે વિદ્વાન અતિથિઓનાં મનો-
 “ રાજ્યમાં તરતાં સત્ય ક્ષણવા લેઈ લેવાં અને બાકીના ભાગની
 “ ઉપેક્ષા કરવી. વીરરાવજીનાં વાક્યોમાં જેટલાં સત્ય તરે છે તેનો, કમ
 “ આવ્યે, અમારા પ્રધાનજી સત્કાર કરશે. તમને વીરરાવજીના ઉત્સાહમાં
 “ અંકુશયોગ્ય ભાગ લાગતો હોય તો એ અંકુશ બતાવવાનું બંધુકૃત્ય કરવા
 “ વિદુરભવન ખહાર ઘણો અવકાશ મળશે. પણ હાલ તો એમના તમાર
 “ ઉત્સાહના સ્વતંત્ર નિર્ભર આવેગ ઝીલી લેવાને અમે કેટલા સમર્થ
 “ છીએ અને કેટલા નથી તેની પરીક્ષા તમ જેવા પાસે આપવા ઘો,
 “ અને તમારા ભણીથી તો પ્રસ્તુત વિષયના સંબંધમાં જે તમારા વિચારના
 “ ઉદ્ગાર અંકુરિત થાય તેનો ઉપભોગ કરવાનો અવકાશ આપો. અમારાં
 “ સ્વરૂપ અને સત્તાને ભુલી, તમારાં ચિત્તને ખીલોર જેવાં પારદર્શક—
 “ અને તેજના રંગનાં પૃથક્કારક—કરી નાંખો; તેમાંના રસના નિર્મલ

“ ઝરાઓના* પ્રવાહને આ સ્થાને નિરંકુશ થવા ઘો, તેના સ્ફટિક આરા
 “ ઉપર આવતા સુંદર તર્ક-રાશિના કંઠના કિન્નરગાનને સ્વતંત્ર રીતે
 “ વિકાસ પામવા ઘો, તેના ચિત્ર તટ ઉપરથી લચી રહેલી અનેકરંગી મુગા-
 “ સિત પુષ્પોથી ઉભરાતી તરુશાખાઓને જોવા ઘો, અને એ ચમત્કારના
 “ દર્શનથી અમને પડતા રસમાં અમે રાજવર્ગના કૃત્રિમ પદને—અમારી
 “ સેવાને નિમિત્તે—અમારી શત્રુતા સારવાનો અવકાશ ન આપો. રાજત્વના
 “ અંધનમાંથી છુટી પળવાર, તમને સાધારણ પણ અમને દુર્લભ એવો,
 “ શુદ્ધ મનુષ્યત્વનો વિહાર અમે જોઈ શકીએ, તેનો રસ ભોગવીએ, અને
 “ તેનો ખોધ લેઈએ એવા ગુરુ અર્થને માટે જ આ વિદુરભવન રચાયલું છે.”
 ચંદ્રકાંત સ્મિત કરી ખોલ્યો. “ એ નવીન જાતના આતિથ્યમાં પણ જે
 “ ઉદાત્તાનું દૃષ્ટાંત સમાય છે તે મહારા મિત્રના ચરણ આગળ મુકું છું,
 “ અને એમને દેશી રાજ્યોમાં સર્વત્ર અનુદાત્તાનો દુર્ગન્ધ આવે છે તેનો
 “ પ્રત્યુત્તર તેમાંથી લેવા વિચ્છિન્ન કરું છું. અનુદાત્તાનું દૃષ્ટાંત દર્શાવ્યા શી-
 “ વાય ઉદાત્તાનું વ્યાખ્યાન પૂર્ણ થતું ન હતું માટે મહો મહારા મિત્ર મિં
 “ વીરરાવને એ દૃષ્ટાંત દર્શાવવાનો માર્ગ લીધો હતો. એ માર્ગ હવે
 “ સમાપ્ત થયો.”

“ એ વિષયની સમાપ્તિથી હું એટલું પ્રથમ સિદ્ધ થયું ગણું છું કે રાજવા-
 “ ડામાંથી અમારા ઉદાત્ત વર્ગનો ભાવી જન્મ હું જોઉં છું તેને સ્થાને તેનો
 “ ગર્ભપાત જોવામાં મી. વીરરાવ ભુલ કરે છે. એ ઉદાત્તા પરદેશી અવિ-
 “ શ્વાસી રાજ્યકર્તાઓથી તેમની પ્રજાઉપર દર્શાવાતી નથી તેથી તેમની
 “ દૃષ્ટિમર્યાદામાં આપણા ભણીથી રાજદ્રોહનાં સ્વપ્ન ખડાં થાય તે સકારણ છે.
 “ પણ દેશી રાજ્યમાં એ સ્વપ્નસૃષ્ટિ ઉભી કરવાનું કારણ નથી. દેશી રાજ્યો-
 “ માં દેશીપરદેશીનો ભેદ જોવો અકારણ અને અસત્ય છે તેવુંજ રાજદ્રો-
 “ હનું ભય પણ અકારણ અને અસત્ય છે. આ વિષયનું વધારે વિવેચન કર-
 “ વાની અગત્ય નથી. કારણ એ રાજ્યોનું રક્ષણ અને સાચવણી ઇંગ્રિજને
 “ માથે છે એટલુંજ નહીં, પણ મહારાજ મહારાજ જોવાની દીર્ઘદૃષ્ટિ,
 “ અભિજ્ઞતા, ઉદારતા, ક્ષમા, આદિ ઉદાત્તગુણોનું પરિણામ એ થયું કે
 “ જ્યાં આખું જગત તો શું પણ અશંકાશીલ ધૈર્યવાન સામંતસિંહ જોવા
 “ પિતાએ રાજદ્રોહ જોયો ત્યાં ત્યાં એ ઉદાત્ત મહારાજની ઉદાત્ત ખુદ્ધિએ
 “ રાજદ્રોહની જાળની વચ્ચે ગુંચવાયલો રાજગુણભક્ત આત્મા જોયો, એ

* સ્ફટિકશિલાતલનિર્મલનિર્ઝર, बहुविधकुसुमैर्विरचितशेखर,
 કિન્નરમધુરોદ્ગીતમનાહેર. ઇત્યાદિ કાલિદાસના વિક્રમેર્વિશી ઉપરથી.

“ આત્માનું રક્ષણ કર્યું, અને ગઈ કાલ જેને જગત રાજદ્રોહી ગણતું હતું તે
 “ આત્મા એ રક્ષણને બળે, મરણપથારીમાં સુતેલા પિતાનું રાજભક્ત આ-
 “ યુષ્ય વધારી, અત્યારે રાજભક્ત મૂળરાજને રૂપે આ મંડપમાં વિરાજે છે,
 “ અને એ ઉદાત્તાનો ચમત્કાર પ્રત્યક્ષ કર્યા પછી ઉત્તમ દેશી રાજ્યોને
 “ રાજદ્રોહનું ભય નથી એવું મી. શંકરશર્મા સ્વીકારશે. મુંબાઈ જેવા સ્વતંત્ર-
 “ નગરની સ્વતંત્રતા એમનામાંથી કરમાયલી છે તે આ રાજ્યના માળીનાં
 “ પાણીથી તાજ થઈ એવું સત્ય સ્વીકારશે કે એમના ન્યાયાસન પાસે રોક
 “ પ્રજ્ઞના દ્રોહનો આરોપ કોઈ ઉન્મત્ત પુરુષોને માથે આવ્યો જેવાનો પ્રસંગ
 “ કદી આવે, પણ મહારાજ અને મણિરાજના રાજ્યાસનનો દ્રોહ કરવાનો
 “ આરોપ તો નહી જ આવે ! એવા દ્રોહના આરોપીને આ રાજ્યની ઉ-
 “ દાત્તા કંઈક જુદીજ શિક્ષા કરશે, અને એ દ્રોહના રોગીને, એ રોગના
 “ ચેપમાં ડુબી ચેપ ઉરાડે એવી ન્યાયાસનની તરવાર નહી પણ કાંઈક બીજી
 “ જ રાજભક્તિની અમૃત-સંજીવની માત્રા આપશે. ”

શંકર૦—“ હું કાંઈ આ રાજ્યમાં રાજદ્રોહની વાત કરતો નથી પણ તમે
 “ અમારા રાજ્યો પાસે અમારા ચક્રવર્તીસામે રાજદ્રોહ કરાવવા ઇચ્છો છો
 “ તેની વાત કરું છું. ”

ચંદ્ર૦—“ સ્વરાજ્યમાં રાજદ્રોહનું સ્વપ્ન જોયાથી જ આ પરરાજ્યના
 “ રાજદ્રોહનું સ્વપ્ન તમને થયું તે મહારા વાક્યનો તમે અવજો અર્થ કર્યો.
 “ ખરી વાત છે કે મેઝના કાર્ટને માગનાર ઉમરાવો સશસ્ત્ર હતા. પણ મહે
 “ તો તમારા હાથમાંથી શસ્ત્ર ખરી પડે અને રાજ્યાધિકારીઓ મટી તમે
 “ ઉદ્યોગાધિકારીઓ થાવ ત્યારે જ તમારી પાસે અમારા મેઝના કાર્ટ મેળ-
 “ વવામાં સાહાય્ય ઇચ્છ્યું હતું. એ સાહાય્ય તમારા શસ્ત્રને બળે ઇચ્છ્યું ન
 “ હતું પણ તમારા ધનરાશિને બળે, ઇંગ્રિજ સાથે તમારી મૈત્રીને બળે, નય-
 “ શાસ્ત્રમાં તમારી સાંતુલ્ય સુદ્ધિની કળાઓને બળે, અને લોકસંઘનાં મન
 “ સ્વહસ્તમાં લેઈ લેવાના અને રાખવાના પ્રભાવવાળા પ્રતાપને બળે. આ
 “ યુગમાં તો એ જ બળ અને કળ મનુષ્યનાં શસ્ત્ર છે અને એવાં શસ્ત્રો તો
 “ રાજદ્રોહનાં જ સંહારક છે. એ બળ અને કળના ગન્ધથી રાજદ્રોહનો
 “ દુર્ગન્ધ નાશ પામે છે. ”

પ્રવીણ૦—“ ભલે એમ હો પણ અમારે અમારા લાભ છોડી, અમારી
 “ પ્રજ્ઞાઓને પડતી મુશ્કેલી, તેમની પાસેથી તેમના હિતને માટે લીધેલું દ્રવ્ય,
 “ તમારે માટે ખરચવાનું કાંઈ કારણુ? તમે દેશી રાજ્યોના ભાણેજ કે જમાઈ
 “ કેવી રીતે થાવ તે જણાવો તો ખરા કે અમારી પાસેથી ભાણેજ તો તા-
 “ હોજન થવાનો તમારો હક ક્યાંથી જન્મ પામ્યો તે સમજાવ ! ”

શંકર૦— “ ધન લેવાનો તો લેવાનો પણ જામાતા દશમો ગ્રહ: તેમ વગર
 “ સપાડે ધન લેઈ, અમને ગાળો દેવાનો, ક્રુત કરવાનો, દુ:ખી કરવાનો,
 “ અમારે માથે દશમા ગ્રહ પેઠે નડતરની તરવાર વીંઝવાનો, અધિકાર કોણે
 “ સોંપ્યો કે નિત્ય સવારે તમારાં વર્તમાનપત્રો શું ભસે છે તે અમારે જોવું
 “ પડે ?”

વીર૦— “ ભાઈ, અમે તો તમારા ભાણેજ પણ નથી ને જમાઈ પણ
 “ નથી; પણ તમારા ધરના ગ્રાહણ ગોર તો ખરા કે તમે ધર્મબ્રહ્મ થાવ તો
 “ તમારાં ધરની સ્ત્રીઓ જેવી પ્રજા પાસે ખુમો પડાવીએ ને તમને ધર્મને
 “ માર્ગે આણીએ. આજ કાલ તો ધરના કુલગુરુથી ન થાય તે ધરની
 “ સ્ત્રીથી ધાકીને તમે કરો. આ દેશમાં કલિયુગમાં ધર્મનું રક્ષણ કરનારી
 “ સ્ત્રીઓ છે તેનો ઘેરેઘેર અનુભવ કરો. ”

શંકર૦— “ આ વળી નવું તુત નીકળ્યું. ”

વીર૦— “ નવું કંઈ નથી. જુનું જ છે. તમારી સ્ત્રીઓ લગ્નમાં ગાય છે કે
 “ નાથ્યો રે નાથ્યો ! તમે નાસિકના કીયા ભાગમાંથી નથાવ છો તે તમારી
 “ સ્ત્રીઓ શોધી કાઢો, અને ધરના ગોર તે અમે તેમને ઉશ્કેરીએ એટલે
 “ તમે નથાવ. એ તો અમારું કામ કે જે તે માર્ગે તમારા ધરમાંથી ધર્મ
 “ દૂર ન જાય ! ”

શંકર૦— “ ને ગોરનું ત્રભાણું ભરાય ! ”

વીર૦— “ સાહેબજી ! મહારાં ભાપણની કુલીનતા તમારામાં પણ આવવા
 “ લાગી ને મહારી જ્ઞાતિ વધવા લાગી. હવે ભાઈ ચંદ્રકાંત, આમને ઉત્તર
 “ આપજો. ”

ચંદ્ર૦— “ અમારા અને તમારા સ્વાર્થ જુદા ગણવા એ જ મહાટી
 “ ચુક છે. પ્રવ્નના ભણીથી વિચાર કરો તો આખા ભરતખંડની પ્રવ્નના
 “ સ્વાર્થ એક છે, ને જેમ જ્ઞાતિભેદથી એ સ્વાર્થને હાનિ છે તેમ પ્રાંતભેદથી
 “ કપ્રવ્નભેદ ગણવામાં પણ આ સ્વાર્થને હાનિ છે. રાજના ભણીથી વિચાર
 “ રો તો પણ સર્વ પ્રજાઓને અને માંડલિક રાજાઓને સાચવનાર ચત્રવ-
 “ તીના સામ્રાજ્યના અમે તમે અંશભૂત છીએ અને એ મહાન યંત્ર-
 “ નાં આપણે ચક્ર છીએ તે ચક્રોની ગતિમાં પણ સંવાદ*
 “ થવો અવશ્ય છે. શું હાંદુસ્થાનની સરહદ ઉપર હુમલા થશે ત્યારે
 “ તમે ઈંગ્રેજથી જુદા પડશો કે અમે જુદા પડીશું ? જ્યારે

* Harmony, સર્વ રાગોનો એક રાગમાં લય.

“ ભરતખંડની સર્વ પ્રજાઓને માથે દુષ્કાળ પડશે, અથવા બહારની
 “ પ્રજાઓ સાથે વ્યાપારમાં સ્પર્ધા થશે, અથવા રેલવે અને સરસ્વતીના
 “ પ્રસારના પ્રશ્ન ઉદ્દશે, ત્યાં શું અમે ને તમે પોતપોતાનાં પેટ ભરી
 “ સામાનાં દુઃખ જોઈ રહીશું, અથવા શું અમારે માથે આવેલી વિ-
 “ પત્તિઓ તમને જુદા ગણી છુટા મુકશે ને તમારો પક્ષપાત કરશે ?
 “ એ તો મહારા ધરમાં લાગેલી આગ પાડોશીના છાપરાની પાંખ પક-
 “ ડવાની, અને મહારા ધરમાં સંપત્તિ હશે તો કોઈ પ્રસંગે પાડોશીને
 “ તેનાથી કંઈક પણ લાભ મળશે. હિંદુસ્થાનનાં દેશી રાજ્યો, ઇંગ્લેન્ડ,
 “ અમે તેમની પ્રજાઓ, અને તમારાં રાજ્યોમાંના રાજાઓ અને તેમની
 “ પ્રજાઓ: એ સર્વના શુદ્ધ સ્વાર્થ એક છે. દિવસે દિવસે આખી પૃ-
 “ થ્વીની સ્વસત્તાક પ્રજાઓ અને રાજાઓ ભિન્ન ભિન્ન નિમિત્તે સંયુક્ત થઈ
 “ એક અંગીનાં અંગ થાયછે અને રાજકીય સંયોગમાંથી પ્રકટ થનાર પ્રજા-
 “ સંયોગ*ના હેતુમાં અને સ્વરૂપમાં વ્યાપારઉદ્યમ અને પ્રધાન થશે,
 “ તો અમારે તમારે જુદાં રહેવાની કલ્પના તો પડતી જ મુકવી. રાજ-
 “ કીય સંયોગ દ્વારા—federation દ્વારા—જુની દુનીયાંની પ્રજાઓ
 “ એક થાય છે, નવીની એક થાય છે, અને અને નવી ને જુની દુની-
 “ યાંઓની પ્રજાઓ એક થશે. આ જ ન્યાયે અમે, તમે, ને
 “ ઇંગ્લેન્ડ, એક પ્રજા બનવાના; રાજ્યઐક્યમાંથી પ્રજાનું ઐક્ય
 “ એ આપણું છેલું પગથીયું સમજવું. ઇંગ્લાંડમાં જન્મેલી ઇંગ્લેન્ડ પ્રજાઓ,
 “ આ દેશમાંની તેમની સર્વ પ્રજાઓ, અને દેશી રાજ્યોની સર્વ પ્રજાઓ:
 “ એ સર્વનાં ઉદરના સ્વાર્થનાં સાધન એક થાય છે, એ વાતથી એ સઉના
 “ જ્ઞાન અને કાળજી ઉદ્દશે ત્યારે તેમની બુદ્ધિઓ એક થશે, અને બુ-

* The federation, like the colony, is an idea derived from the old world. The old world knew the federation and the colony on a small scale ; the new world has taught us to know them both on a great scale. The new world will perhaps go far beyond this, and teach the old world not only to organize the colony, but how to apply the federation to old States. The nations of the old world are *being* forced more and more together, sometimes by necessities from within, sometimes by pressure from without. The recently achieved unions of Germany and Italy may be looked upon as proceeding from the spirit of federation in a modified form and we may yet expect the exemplification of the same principle on the soil of the old Europe. Some have even predicted that a federation of the nations of Western Europe will be forced on by the increased aggressiveness of Eastern Europe : a *federation of peoples inspired by the modern spirit of commerce and industry* against those which are yet filled with the mediæval lust of conquest.—E. J. Payne.

“ દ્વિગ્નો એક થશે ત્યારે ત્યારે સર્વના હૃદયમાંથી એક જ નાદ અને શરીર-
 “ માંથી એક જ ગતિ નીકળશે. બ્રીટિશ હિંદુસ્થાન એ ઇંગ્લાંડનું
 “ સંસ્થાન, અને દેશી રાજ્યો તે એ હિંદુસ્થાનનાં સંસ્થાન: એવો સંબંધ
 “ બંધાઈ ચુક્યો છે તે વધારે વધારે સ્વડ થશે. અમારાં વર્તમાનપત્રો
 “ તમને શાણુપણુ આપશે, તમને ધમકાવશે, તમારા ઉપર અન્યાય થતાં
 “ તમને સહાય થશે, અને તમે સારા હશો તો તમારા યશ ગાશે. અમારા
 “ પ્રસિદ્ધ દેશસેવક પુરુષો અમારી તેમ જ તમારી સેવા કરશે અને અમારી
 “ પાસે તેમ તમારી પાસે પોતાના શ્રમકાળે ભાંચું માગશે. અમે તમારાથી
 “ છુટી શકનાર નથી અને તમે અમારાથી છુટી શકનાર નથી. આ ભાવી-
 “ કાળ આવે છે તેના પગલાંના ધબકારા સંભળાવા લાગ્યા છે અને તે સર્વ
 “ પાસથી સત્કાર પામશે. ઇચ્છાથી કે અનિચ્છાથી તમે તેનો સત્કાર કર-
 “ વાને નિર્મેલા છે.”

વીરરાવ ચંદ્રકાંતના કાનમાં હસતો હસતો કૂહવા લાગ્યો: “ સામે
 “ બેઠેલું મંડળ તમારા ભાષણની અસરથી કુમ્ભકર્ણની નીતિને પ્રાપ્ત થયું
 “ છે ને નિદ્રામાં ઘોરે છે. નપુંસકો પાસે લટકા કરનારી સ્ત્રી નિરાશ
 “ થાય છે.”

ચંદ્રકાંતથી હસી પડાયું: “ મહારાજ, વીરરાવનો સ્વભાવ ઉકળે છે
 “ ત્યારે સામાને ઉકાળે છે અને હસે છે ત્યારે આપણને હસાવે છે. તે
 “ આપને માલમ છે. પ્રવીણુદાસજી, જે ઉદાત્ત પુરુષો શંકરશર્મા જેવા-
 “ એને મુંબાઈથી બોલાવી તેમને લાભ આપે છે અને તેમની પાસેથી
 “ લાભ લે છે, એજ ઉદાત્ત પુરુષો આખા ભરતખંડ સાથે જોડાશે ત્યારે
 “ આખા દેશનાં પુષ્પોનો વાસ લેશે અને આખા દેશનાં વૃક્ષોનું પોપણુ
 “ કરશે. આ મહાનુ વ્યાપાર ખેડવામાં તમે અમે સંધાયલા છીએ !”

છેલાં વાક્યથી વૈશ્યકલાનો પ્રવીણુ નમ્ર થઈ ગયો, અને પ્રસ્તુત
 વિષયનો ખીન્ને પ્રશ્ન લેઈ બોલ્યો: “ ચંદ્રકાંતજી, ભલે તેમ હો. પણ
 “ અમારા રાજ્યોનું રાજત્વ ખુંચી લેઈ ઇંગ્લેન્ડે તેમને એકલા ઉદાત્તપણુ-
 “ ના ખાડામાં નાંખે એ હું માનતો નથી. અમારી તમારી વચ્ચે ભેદ
 “ રાખવો, અને અમારી સામે તમારો—અને તમારી સામે અમારો—
 “ ઉપયોગ કરવો એ સરકારનો સ્વાર્થ છે અને એ ચતુર વ્યાપારીઓ એમ
 “ કરવામાં ભુલ ખાય એવા નથી. દેશી રાજ્યની સેનાઓ, દેશી રાજ્યનાં
 “ દ્રવ્ય, અને દેશી રાજ્યોની સત્તા: એ સર્વ—ખોદે ઉંદર અને ભોગવે ભો-
 “ રીંગ—એ ન્યાયે સરકાર વાપરી શકશે અને વગરમહેનતનો એ લાભ મુકી

“ દે એવા એ મૂર્ખ નથી. પરદેશી મહારાજ્યોના ભયથી, અમારા અંદર
 “ અંદરના વિગ્રહથી, તમારી પ્રબળતા એક થઈ અમને હેરાન કરે તો તેના
 “ ભયથી, અમારી પોતાની પ્રબળ બંડ કરે તો તેના ભયથી, એમ અનેક
 “ વ્રતના ભયથી અમારું રક્ષણ કરવા સરકાર શક્તિમાન છે અને બંધાયા
 “ છે એ અમારો સરકારમાં લાભ છે. તમે જે સામ્રાજ્ય કહો છો તેના
 “ અમે અંશ છીએ એ વાત ખરી, પણ અમારો અને સરકારનો લાભ એક
 “ બીજાનું ગુરુત્વ વધારવામાં છે અને ઘટાડવામાં નથી.* આ મહાનુ કાર્યને
 “ માટે, ઇંગ્લેન્ડ વિદ્યાથી, રાજનીતિના ઉત્તરોત્તર કુળાચાર રૂપ થઈ ગયલા
 “ અનુભવથી, અને ઇંગ્લેન્ડના આશ્રયથી, અમારામાં અનેક કુળાઓ
 “ આવવાની, અને ઇંગ્લેન્ડ તમારી સાથે સાસુનો સંબંધ રાખશે ત્યારે અમે
 “ તેમની દીકરીઓ પેઠે તમારી સાથે નણુંદનો સંબંધ રાખશું, અને
 “ સાસુ અને નણુંદનો વહુવાર સામે એકસંપ થશે. ઈશ્વર ધરમાં સંપ
 “ રાખશે તો અમે તમે તે તે બંધીને સુખે એકઠાં વસશું, પણ અમારા
 “ રક્ષણમાં સરકારને લાભ છે અને રાજ્યોનું રાજ્ય તેઓ નષ્ટ નહીં કરે.
 “ અમારાં ભાગ્ય સારાં છે.”

વીર૦—“ દેશી રાજ્યોમાં હાલની ખટપટ અને ટુંકી દૃષ્ટિને સ્થાને
 “ કોઈ દિવસ પણ આ સંયોગને યોગ્ય સાત્વિક કુળાઓ અને દીર્ઘ દૃષ્ટિ
 “ આવે એ ધારણા જ મિથ્યા છે. ભલે તેમાં ઉદાત્તા હોય તો રહેશે; પણ
 “ વિદ્યા તેમની છે નહીં, અને થતી નથી, તે હવે શી રીતે તેમનામાં આ-
 “ વવાની હતી? સરકારમાં વિદ્યા છે તો કુળા છે, પણ આપણા રાજ્યોમાં
 “ તો મૂલં નાઈસ્તિ કુત્તઃ શાસ્ત્રાઃ? એ વિદ્યા તે કોઈ થોડાં ધણાં પુસ્તકના
 “ સંગ્રહ કરવાથી આવે એમ છે?”

પ્રવીણ—“ ભાઉ સાહેબ ભુલ્લી કેમ બનવ છો? યુરોપની વિદ્યાને આપણે
 “ આકર્ષતા નથી, પણ એ વિદ્યા બનતે જ ઉડતી ઉડતી આપણા દેશ ઉપર
 “ આવી છે. એ વિદ્યાનો સરકાર દેશી રાજ્યોમાં થાવ કે ન થાવ, એ
 “ રાજ્યોને એ વિદ્યા ઉપર પ્રીતિ હો કે ન હો, પણ એ દેશની વિદ્યાનું
 “ લાકડું એની મેળે બધે દાખલ થવાનું. કહેવત છે કે

* “ Its (the paramount power's) duty is not only to protect, but to
 “ give strength and vitality to the Native sovereignties, allowing them full
 “ scope to develop their own systems of administration. It must rely to
 “ a large extent on the argument that, not merely the interests of British
 “ territory, but the solid interests of each protected sovereign, are bound up
 “ in the common good of the United Empire.”—Lee Warner's Protected
 Princes of India.

“ ભાટ બ્રાહ્મણનું લાકડું વણ પેસાણું પેસે,

“ કહ્યું હોય કે ચોરે આવળે તો ધરમાં આવીને બેસે.

“ ઇંગ્રિજી વિદ્યા આપનાર બ્રાહ્મણોનાં અને વર્તમાનપત્રોના ભાટનાં લાકડ-

“ ડાંતો પોતાની સ્વતંત્ર સત્તાથી અમારામાં પેસવાનાં જ* અને એ લાકડું

“ પેટું એટલે અમારા છોકરા તેને વશ થઈ તેની કળા શીખવાના જ.”

અંદ્ર૦--“ ભાઈ, સરકારનો સ્વાર્થ તમને જીવાડવામાં છે એવો અનુ-

“ ભવ થયલો સાંભળવામાં નથી. પણ માતો કે એમ છે. તમારા પ્રભાવથી

“ જે વિદ્યા તમે મેળવવાના નથી તે વિદ્યા તમારા મગજમાં બળાત્કારે

“ પ્રવેશ કરી તમારા અંધકારનો નાશ કરે અને રાજત્વને યોગ્ય બુદ્ધિ-

“ વિકાસને તમે પામો એવું માનીયે, તો પણ એટલું તો સત્ય ગણુશો

“ જ કે તમે એટલો પ્રયાસ કરશો એટલામાં ઇંગ્રેજ સરકાર તમારાથી

“ પચાસ ગણો વધારે પ્રયાસ કરશે અને તમે પાછળના પાછળ રહેવાના;

“ અને તમારા પગ થાકશે એટલે તમે એથી પણ વધારે પાછળ પડ-

“ વાના તે ઇંગ્રેજને ગણો દેવાના. બળાત્કારે નીશાળે જતો નીશાળીયો

“ નથી વધતો વિદ્યામાં ને નથી વધતો સંસારમાં. ધીમા માણુસને આં-

“ ગળીયે લેઈ ચાલનાર ઉતાવળો માણુસ આખરે ઘેર્ય ખુવે છે ને

“ ધીમા માણુસને છુટો મુકી પોતાને રસ્તે એકલો પડે છે. એવી રીતે

“ છુટો પડેલો ધીમો માણુસ નથી રહેતો ઘેર અને નથી પહોંચતો ઠેકાણે,

“ પણ વચગાળે આથડે છે ને દુઃખી થાયછે. લાંબાની સાથે ટુંકા જાય,

“ તે મરે નહી તો માંદો થાય. આજ યુરોપના પ્રવાહ એવા વેગબન્ધ

“ ચાલે છે કે તેમાં તમારી આ દશા આવશ્યક લાગે છે. તમારા હૃદ-

“ યની ઉદાત્તતા—તમારી પ્રકૃતિ—તમને નહી મુકે, પણ આ નવી

“ કળાઓમાં આપણા રાજ્યો પાછળ પડશે અને વશે કે કવશે રાજ-

“ ત્વથી ભ્રષ્ટ થવાના. તે વિષયમાં તેમનાં પુણ્ય પરવારેલાં નહી તો પર-

“ વારતાં દેખાય છે, અને પરવારી રહેશે એટલે પ્રજાવર્ગમાં આ-

“ વશે. શાસ્ત્રકારો કહી ગયા છે કે દેવતાઓ ક્ષીણે પુણ્યે મૃત્યુલોકે વસન્તિ.

“ પછી તો દેવતાઓના પૃથ્વીપર જન્મ મહોટાઓને ઘેર થાય તેમ

“ રાજ્યોના નવા દેહ ઉદાત્ત જમીનદારોના અવતાર ધરશે.”

પ્રવીણ૦—“રાજ્યોની વાતમાં તમે બે જણુ નૈરાશ્યદર્શી—pessi-

“ mists—છો; અમે આશાદર્શી—optimists—છીએ. તમે જે ઇંગ્રેજોને

* Asia and Africa themselves will perhaps be gradually Europeanized through the preponderance given to European ideas by the independent forces of the new world.—E. J. Payne.

“ સ્વાર્થજ્ઞાનમાં અને વક્રરાજનીતિમાં હુખી અમારાં દુર્ભાગ્યના જ્વાળામુખી
 “ ઉદ્ધાડતા જુવો છે તેમાં અમે દૂરથી અમારી આશાના, ન્યાયના, અને
 “ અમારા ઉચ્ચગ્રાહની ગંગાઓનાં મૂળ જોઈએ છીએ. ખરી વાત છે કે
 “ અમે તેમના શિષ્યો હોઈ તેમની પાછળ ચાલીશું. તેમની સાથે ચાલી
 “ શકવાને અમારે ઘણો ડાળ થશે. અમને રાજનીતિ શીખવતાં એ
 “ ગુરુઓ ગુપ્ત ગુરુભાગ પોતાની પાસે રાખશે અને અમને બધી કળાના
 “ પ્રવીણ થવા નહીં દે. અમને સ્વતંત્ર વિકાસ પામવા દેવામાં એમનો
 “ અનુદાત્ત ભાગ અંતરાય નાંખશે અને અમારા રાજ્યોમાંના અખુદ્ધ
 “ ભાગ પાછળ પડશે. પણ જન્મ પામેલા સત્પ્રવાહ અંતે વધે છે; નાશ
 “ પામવાના નથી. અને અમારાં તે તેમનાં કર્તવ્ય છે તે એ લોકનો શિષ્ટ
 “ ભાગ આનંદથી સ્વીકારે છે* અને તે લોકની સંખ્યા અંતે વધશે.
 “ અમારી વૃદ્ધિ તેઓ પિતાની પેઠે ઇચ્છે છે; વૃદ્ધિ પામતાં અમને પડતાં
 “ કષ્ટ દેખી માતા જેવી અમારી રંક ખુદ્ધિ અમારા ઉપર દયા આણી
 “ કષ્ટ દૂર રાખવાના માર્ગ બતાવતાં એ કષ્ટના અમૃતફળથી દૂર રાખે

* “ They (the Native States) form so many centres where the Sikh,
 “ the Mahomedan, the Maratha, and the Dravidian can each bring out to
 “ the best advantage whatever may be peculiar in his national character
 “ and national institutions, under the generalising influence of English
 “ principles and English civilisation. Their opportunities for this lie
 “ essentially in the future.” . . . “ It is to be hoped that in the course
 “ of time there will be cemented between the paramount power and its
 “ feudatories a confidence and affection such as can be born only of a
 “ complete comprehension of the native modes of thought on the one
 “ side, and an appreciation of the great moral ends aimed at by modern
 “ civilization on the other. An understanding of that description would
 “ be the certain prelude to the grounding of a system compared to which
 “ that even of Akbar, was ‘ the baseless fabric of a vision.’ When not only
 “ the higher governing classes—who already appreciate the truth—but the
 “ great mass of Englishmen employed in India shall have schooled them-
 “ selves to believe that real predominance consists alone, not in belonging
 “ to a mis-called dominant race, but in predominance in learning, in ability,
 “ in the higher mental qualities and moral powers of a man, irrespective
 “ of his colour, his nationality, and his creed; when, too, the native
 “ shall have completely learned, as he is fast learning, that to take part in
 “ the affairs of the present age it will be necessary to abandon prejudices
 “ which restrict his progress, then only may we feel that India is enter-
 “ ing up a path which will tend to her advancement in greatness and open
 “ out careers for her sons.”— Col. G. R. Malletson’s Native States of India.

“ છે; પિતા પુત્રને નીશાળે મોકલે તે તેને રડતો દેખી દયાળુ મા તેને
 “ ધરમાં સંતાડી રાખે તેમ. પણ અંતે ચાલશે પિતાનું, અને ઇંગ્રેજોને માંના
 “ ઉદાત્ત વર્ગમાં એ પિતૃબુદ્ધિ અને પિતૃપ્રયત્ન દેખાય છે તેનો અધિકાર
 “ અમારી બુદ્ધિમાતા મોડી જુલુલી સ્વીકારશે.

અંદ્ર.૦—“ તમારી ઉદ્યદશા એમ બેસી ચુકી હાય તો એની ગતિ કણી
 “ પાસ થતિ તમે દેખો છો ? ”

પ્રવી.૦—“ સન ૧૮૭૧ થી પ્રશિયાના રાજ્યભેગાં જર્મનીનાં નહાનાં
 “ રાજ્યો જોડાયાં છે તે દિશામાં અમારી ગતિ થશે.* અમે અમારાં ધર
 “ ધરની અંદરથી સંભાળી રાખીશું તેમાં સરકાર આશ્રય આપશે તે વચ્ચે
 “ નહી પડે, અને સરકાર પરરાજ્યો સાથે યુદ્ધકાળના વિગ્રહ માંડશે અથવા
 “ શાંતિકાળની રાજનીતિના ઘોડાઓની સંરતમાં પડશે તેમાં અમારા રાજ-
 “ ઓ તેમના માંડલિકરૂપે સહાયભૂત થશે અને એ કળાઓના અનુભવી
 “ થશે. નહાનાં રાજ્યોની હુંકથી જર્મનીનો મહારાજ ક્રાંસને હુંકાવે છે
 “ તેમ અમારી હુંકથી ઇંગ્રેજ રાજ્ય રશિયાને હુંકાવશે. તમે પ્રજાવર્ગને પ-
 “ રદેશી ગણી સરકાર તમારો અવિશ્વાસ કરે છે તે તમારા હાથમાં શ-
 “ સ્ત્રની છાયા દેખી ભડકે છે તેજ સરકાર અમારો વિશ્વાસ કરશે તે પોપટ
 “ કાગડાઓની bad company માં ભળ્યો હતો તેમ અમે તમારા સંગમાં

* The Constitution of the German Empire bears date April 16th, 1871. By its terms, all the States of Germany 'form an eternal union for the protection of the realm and the care of the welfare of the German people.' The supreme direction of the military and political affairs of the Empire is vested in the King of Prussia, who, in this capacity, bears the title of Deutscher Kaiser. According to Art. II. of the Constitution. 'the Emperor represents the Empire internationally,' and can declare war, if defensive, and make peace, as well as enter into treaties with other nations, and appoint and receive ambassadors. To declare war, if not merely defensive, the Kaiser must have the consent of the Bundesrath, or Federal Council in which body, together with the Reichstag, or Diet of the Realms, are vested the legislative functions of the Empire. The Emperor has no veto on laws passed by these bodies. The Bundesrath represents the individual States of Germany, and the Reichstag the German nation. The 58 members of the Bundesrath are appointed by the Governments of the individual States for each session, while the members of the Reichstag, 397 in number (about one for every 124,505 inhabitants), are elected by universal suffrage and ballot, for the term of five years. By the law of March 19th, 1888, which came into force in 1890, the duration of the legislative period is five years.—*The Statesman's Year Book*, 1896.

“ ભણીશું તો સરકાર અમારો પણ અવિશ્વાસ કરશે અને એ પોપટની દશા
 “ તે અમારી દશા થશે એમ હું માનું છું. તમારા સંગથી અમને થવાના
 “ ભાવી લાભ તમે દેખાડો છો તેના કરતાં આ દશા પામવાથી અમારી
 “ દુર્ગતિ વધારે થશે એવું પરિણામ, જમે ઉધારનું સરવાયું ફાડતાં, મને
 “ સ્પષ્ટ મુઝે છે. ”

ચંદ્ર૦—“ લાભલાભના વિચાર કરતાં વર્તમાન પ્રવાહ કેણી પાસ વળે
 “ છે એ જોઈને તમારા ભાવિનો વર્તારો ફાડો. ”

પ્રવીણ૦—“ તમે જોશો થવાનો આરંભ કરો છો; હું વૈદ્ય થવાની
 “ ઇચ્છા રાખું છું. તમે science ને નામે fatalism ની જાળમાં ગુંચવા-
 “ યા છો; હું free will નો સત્કાર કરી duty શોધું છું ને તેમાં ઇષ્ટ
 “ પરિણામ જ જોઉં છું. તમે પ્રચ્છન્ન પ્રારબ્ધવાદી છો; હું પુરુષાર્થવાદી છું. ”

ચંદ્ર૦—“ એ જેમ હો તે હો; એક ચર્ચામાં ખીણ નહી ભેળીએ. જે
 “ મનુષ્યની દૃષ્ટિ ભાવી સત્યને પ્રત્યક્ષ કરી શકે તો એ સત્યના પાયા ઉપર
 “ એનો ધર્મ છે. શું તમારો ધર્મ એવો છે કે આંખો મીચી, મનના તર્ક
 “ દૂરવાવે એમ તરવાર વીંઝવી? સામાન્ય શત્રુના દર્શનથી એકત્ર
 “ થયેલું જર્મની, એ દર્શન બંધ થતાં, છિન્નલિપ્ત થઈ જશે.
 “ એક મ્યાનમાં અનેક તરવારો સમાતી નથી; એક સ્ત્રીના અ-
 “ નેક સ્વામી હોતા નથી; એક સત્તાના અનેક ભાગીયામાંનો બલિષ્ઠ
 “ ભાગીયો સર્વની સત્તા પોતાના ઉદરમાં સ્વાહા કરવાનો. તમારી સત્તા
 “ ઇંગ્રેજ સરકારના પેટમાં પચી જવાની. વૈરાટ સ્વરૂપના મુખમાં જવા
 “ નિર્મિત થયેલા પ્રવાહો જોઈ અર્જુન ધર્મ સમજ્યો છે તેમ તમારો
 “ પ્રવાહ જેના મુખમાં વળે છે તે જોઈ તમારો ધર્મ સમજો. રાજકીય
 “ સંયોગને અંતે નહાનાં રાજ્યોનો ધીમે ધીમે મ્હોટાં રાજ્યોમાં લય થ-
 “ વાનો, સૂર્યના તેજ જેવી સત્તામાં તારા અને ચંદ્ર જેવાની સત્તા ડુબી
 “ જવાની, અને એ હસ્તિપદમાં સર્વ પદં નિમગ્ન થાય એટલે માત્ર પ્રજાઓનું
 “ ઐશ્ય બાકી રહ્યું તે થવાનું. Federation નો અંત પણ આ, અને
 “ Colony નો અંત પણ આ—જામમાં એ થયું હતું, જર્મનીનું થશે અને
 “ તમારું અમારું પણ એ જ થશે. તમારો પ્રવાહ આવા મુખમાં છે. ”

શંકર૦—“ તમે એવા પ્રવાહોની ગતિને વ્યવહારદૃષ્ટિથી જોઈ શકતા
 “ નથી, તેમ પ્રવાહ પ્રવાહમાં પણ ભેદ છે તેનો વિવેક કરી શકતા નથી.
 “ ખરી વાત તો એ છે કે જર્મનીનું ઐશ્ય નિત્ય કારણથી થયું નથી તેથી
 “ કારણને અભાવે આં કાર્યાભાવ થાય અથવા તમે ધારો છો એવું તૃતીયં .

“ નીકળે. આજ કાલ સુધરેલી પ્રજાઓ સર્વત્ર એક અંગીનાં અંગ થાયછે
 “ એટલી કથા તમે સ્વીકારો છો. પણ તે પ્રજાઓ પ્રજારૂપે સંઘાતી
 “ નથી અને આ દેશમાં તેા સંઘાતની નહી. એ પ્રજાઓ, પ્રજાસત્તાક
 “ અથવા રાજસત્તાક રાજકીય દેહને ધારણ કરી, એ દેહદ્વારા સંઘાય
 “ છે. તમારી પ્રજાને રાજકીય દેહ ધરવાનો અવકાશ મળવો પરદેશી
 “ રાજ્યમાં અશક્ય છે. રાજકીય દેહવાળાં અમારાં સંસ્થાન, માથાવગર-
 “ ના ધડ જેવી--રાજકીય શિર વગરના ક્રેતુ જેવી--તમારી પ્રજા સાથે,
 “ સંઘાઈ શકે એ બનાવ કેવળ અશક્ય છે. અમે તમારી સાથે સંઘાઈએ
 “ એવું જે તમારું સ્વપ્ન છે તે જાગૃત કાળને માટે નથી. તમારે અમારી
 “ ગરજને લીધે એ સ્વપ્ન તમને બહાલું લાગતું હશે. પણ અમે તમે
 “ સગોત્રી છીએ તેનું લગ્ન ઇંગ્રેજી રાજનીતિ થવા નહી દે.”

વીર૦—“ અમારી સાથે તેઓ તમારું લગ્ન નહી થવા દે; પણ
 “ તમારાં લુગડાંલત્તાં કહાડી લેઈ અમારી સાથે લંગોટીયા ભાઈબિન્ધી
 “ કરી રમવાને મોકલી દેશે. હિમાચલ અને કુન્યાકુમારી વચ્ચેના જોઈએ
 “ તેવડા મહોટા ક્ષેત્ર ઉપર આપણે ભાઈબિન્ધી કરી ખેલીશું, તે આ-
 “ પણે લહડીયે નહી તે આનંદથી રમીએ એટલી સત્તા સરકાર વાપરશે.
 “ હિંદુસ્થાનમાં ઇંગ્રેજોને રાજ્ય રાજસત્તાક છે અને તેવાં રાજ્યોના
 “ રાજાઓ પ્રતિસ્પર્ધા સત્તાવાળા ઉમરાવોને પ્રજા જેવા કરી નાંખે છે
 “ તેનું ઇંગ્લાંડમાં જ દૃષ્ટાન્ત છે. પહેલા ચાર્લ્સનો કાળ આવ્યો ત્યારે
 “ ટ્યુડર રાજાઓને બળે મેળના કાર્ટાવાળા ખેરનો ભૂમિભેગા થઈ ગયા
 “ હતા અને તેને સટે પ્રજાવર્ગરૂપ શેષનાગનાં મુખ્ય મુખ્ય પેઠે હુમ્મે-
 “ ડન અને ક્રામ્વેલ, એ સાપે માંડેલી દ્રણાઓના અગ્રભાગે, દોલાયમાન
 “ થતા હતા.”

શંકર૦—“ હવે એ યુગ વીતી ગયો. વિગ્રહકાળના અભિલાષોને સટે
 “ હાલ રાષ્ટ્રીયન્યાયના કાયદાઓ આગળ મુકુટધર મંડળનાં શસ્ત્ર સ્તમ્ભ
 “ પામે છે. અશ્રુતપૂર્વ અક્ષૌહિણી સેનાઓ મનુષ્યનાં સહભાગ્યનું કચ્ચર
 “ ધાણ વાળવા યુરોપમાં ખડી થઈ છે, ત્યારે નય-વ્યવહાર
 “ (diplomacy) નું શબ્દબ્રહ્મ એ સેનાઓની માયાને
 “ સ્વપ્નના દંભ જેવી અકર્મકર કરી નાંખે છે. ખીલ્ત રાજ્યોના
 “ આ સર્વ સૈનિક દંભ વચ્ચે ઇંગ્રેજી રાજ્ય, આ નયવ્યવહારના સત્વનો
 “ વાવટો ઉરાડી, એ દંભના ખરચ-ખાડમાં ઉતરતું નથી. ત્યાં ખેડેલો આ
 “ શાંતિયુગ આખા જગતમાં ખેસવા માંડ્યો છે. એ યુગનું અભિજ્ઞાન વ-

“ ધારે વધારે પ્રસરશે તેમ તેમ રાજ્યો, વિગ્રહ કાળની આસુરી સંપત્તિ-
 “ ઓતો તિરસ્કાર કરી, શાંતિકાળની દૈવી સંપત્તિ, ઓની પૂજા કરશે.”

“ વીરરાવણ,—હવે યુદ્ધશાસ્ત્રનાં રાજ્યને સ્થાને અર્થશાસ્ત્રનાં રાજ્ય
 “ ચાલશે, રાજકીય સત્તાના લોભને સ્થાને વ્યાપારસત્તાનો લોભ ચાલશે,
 “ અને ઈંગ્રેજ સરકારનું સામ્રાજ્ય અમારી સાથે અર્થવ્યવહારનો લોભ
 “ છોડી અમારી રાજકીય સત્તા ઉપર દૃષ્ટિ કરે એવાં વૈશ્યત્વહીન ઈંગ-
 “ ગ્રેને નથી. રાષ્ટ્રીયન્યાયની શક્તિ પણ ધીરે ધીરે આ વૈશ્યત્વના તેજમાં લીન
 “ થઈ જશે. ખ્રીષ્ટીય યુગને પુરુષાર્થથી ઉત્પન્ન કરવા ઇચ્છે છે તે યુગનો
 “ પ્રવાહ મનુષ્યલોકના પ્રારબ્ધયુગે જન્મી ચુક્યો છે, અને એ યુગ ઈંગ્રેજોમાં
 “ બેઠો છે તેથી એ લોકદેશી રાજ્યોની સત્તાને નિર્માલ્ય ગણી, છે ત્યાં, રા-
 “ ખંશે અને એ રાજ્યોનું વ્યાપાર-મધુ ચુસશે. મનુષ્યાહારી રાક્ષસના હાથમાં
 “ સુંદર સ્ત્રી જતાં તેના માંસલક્ષણના કરતાં તેના શૃંગારભોગ ઉપર વધારે
 “ પ્રીતિ કરે છે તેમ ઈંગ્રેજના પંજામાં ગયલાં દેશી રાજ્યોનું થશે. ઈંગ્રેજ
 “ રાજપુરુષો દેશી રાજ્યોને પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી નથી ગણતા, પણ
 “ ઉભયના સંયોગથી થતા લાભમાં તેમને પોતાના ભાગીયાં ગણી
 “ તેમની સંવૃદ્ધિ ઇચ્છે છે, અને એ રાજ્યોની સત્તા અને પોતાની
 “ સત્તાના સંયોગથી તેમના પરસ્પર સ્વાર્થનું પોષણ ઇચ્છે છે.”

* No European power would now think of going to war for winning its neighbour's colonies, because colonial commerce is now in the main subject only to nominal restrictions and greater benefits than were derived in the last century by each nation from the exclusive commerce of its colonies now lie open to all, in the free trading system which is adopted by most nations in proportion to their enlightenment. We have thus seen the colonial system fall, and groups of free nations spring up in its place. This is the whole history of the new world.

— E. J. Payne.

† “ The secret of Roman success lay in the policy of separation and
 “ division. The secret of British success lies in the fact that one supreme
 “ authority was needed to keep the peace, to arbitrate between state
 “ and state, and to unite the isolated groups of Hindu, Mahomedan, and
 “ Aboriginal societies, under one standard of allegiance and one tie of
 “ common interests. The task which a Western nation has undertaken
 “ in far East is ambitious and full of anomalies. Who are the partners
 “ in the Empire? On the one side are nearly five hundred princes and
 “ chiefs * * * * *. On the other are a few officers of Government.”

— Lee-Warner's Protected Princes of India.

વીર૦—“ઝોટલે સરકાર પુરુષ, તમે સ્ત્રી, અને ઉભયનો સંસાર—એમ
 “જ કે નહીં? ચંદ્રકાંત, હવે તો આ પતિવ્રતાને નમસ્કાર કરો ને તેની
 “ક્ષમા માગો. પતિવ્રતા સ્ત્રીની પાસે તેનો સ્વામી પરસ્પર શૃંગારવાસ-
 “નાની અભિવૃદ્ધિને સટે તેના માંસભક્ષણનો અભિલાષ રાખે એવાં
 “વચન આપણે ઉચ્ચાર્યા એ આ મહાપતિવ્રતાનો શાપ આકર્ષે એવો
 “દોષ! હરિ! હરિ! અવ્રજ્ઞયં અવ્રજ્ઞયમ્ ! સતી માતા! અમારો અપ-
 “રાધ ક્ષમા કરો!!”

શંકર૦—“વીરરાવ! બ્રહ્માના પાંચમા મુખ પેઠે તમારા મુખને
 “બોલવું હોય તે ભલે તેની પાસે બોલાવો. મહાન્ વિષયને સામાન્ય
 “વિચારની ભાષામાં બોલવાના મહારા પ્રયત્નમાં ઉપમા-દોષ આવતો
 “હોય તો તેનો અર્થગુણ લઈ ભાષાદોષ સુધારી લેવા એ ગુણુજ
 “જનનું કામ છે. મહારે કહેવાની કથા ઝોટલી કે મહે જે વર્ણુઓ એવો
 “સંબંધ સરકાર અને અમારાં સંસ્થાનો વચ્ચે બંધાશે. જર્મનીની
 “પેઠે અમે ક્ષણિક અને નૈમિત્તિક સ્વાર્થથી ઇંગ્રેજ રાજ્ય સાથે
 “બંધાવાના નથી પણ નિત્ય સ્વાર્થથી સંઘાઈશું—”

વીર૦—“તમે ઉપમા આપી તેમાંની શૃંગારવાસના તો જીવાની
 “જતાં નાશ પામે ઝોટલી અનિત્ય છે. તમારી અને તમારા ધણીની
 “જીવાની ઉતરે ત્યારે તમારું શું થાય?”

“Thank you!” વીરરાવને આથી વધારે ઉત્તર ન દેતાં શંકરશર્મા
 વાધ્યો.

“ચંદ્રકાંતજી, અમેરિકામાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનો સંયોગ જેવો છે તેવો દેશી
 “રાજ્યોનો અને ઇંગ્રેજ સરકારનો કાળક્રમે થશે. અમે પાશ્ચાત્ય રાજ્યકળા-
 “ઓથી પાછળ છીએ ત્યાં સુધી એ કાળ નહીં આવે. પણ પરદેશી ઇંગ્રેજો
 “પોતાની હિન્દી પ્રજાને સ્વાર્થ-વિરોધથી જે સુખ અને સમૃદ્ધિ કદી
 “આપી શકવાની નથી એ સુખ અને સમૃદ્ધિ દેશીરાજ્યોના રાજ્યકર્તાઓ
 “પોતાની પ્રજાને પ્રમાણમાં અલ્પપ્રયાસે આપી શકશે, અને તે દિશામાં
 “તેમના પ્રયાસ-પ્રવાહનો આરંભ ક્વચિત્ થયો છે. સાધારણ સદ્ગુણ, કંઈક
 “ઉચ્ચ અભિલાષ, અને ઇંગ્રેજનું અનુકરણ કરી શકે ઝોટલી કળા: આટ-
 “લાના જ સંયોગથી દેશી રાજ્યો પોતાની પ્રજાને પાડોશની ઇંગ્રેજ પ્રજા
 “કરતાં વધારે સુખી કરી શકે છે તે અમે પ્રત્યક્ષ કરી શકીએ છીએ.
 “આ ગુણોનો વિકાસ અને પરિપાક દિવસે દિવસે વિશેષ થશે તેમ તેમાં
 “અમારી પ્રજા અને તમારી પ્રજાઓનાં સુખ સરખાવતાં અમારી પ્રજા

“ આગળ વંધશે. અમારે ત્યાં તમારા જેવા—ઈંગ્લેન્ડ અને દેશીઓ
 “ વચ્ચેના—ન્યાયભેદ નહીં રહે; અમારે ત્યાંનું દ્રવ્ય પરદેશમાં નહીં જાય;
 “ અમારી પ્રજા અમારી સામે સરકાર પાસે અરજીઓ કરે તેમાં અમારે
 “ રાજદ્રોહ ગણવાનો પ્રસંગ નથી તેથી અમારી પ્રજાને રાજદ્રોહના ભય
 “ નીચે ડાકાઈ રહેવાનું કારણ નથી અને અમારી પ્રજા પોતાના અભિ-
 “ લાષ પુણ્યે સ્વરે દેખાડશે; અને ગમે તે તમારે દુર્ભાગ્યે સરકારને
 “ માથે અંકુશ નથી પણ અમારી પ્રજાને ભાગ્યે અમારે માથે સરકાર
 “ અંકુશ છે તેના ભયથી—અમે અમારી પ્રજાને પારકા ધણી પાસે
 “ ફરીયાદ કરતી અટકાવવા—જાતે સુધરીશું, અને ગમે તે અમારી પ્રજાના
 “ વિચાર-આચારને—પરદેશી ઈંગ્લેન્ડ અતિ પ્રયત્ને પણ ન સમજે ત્યાં-અમારા
 “ દેશી રાજપુરુષો સહજ સ્વભાવથી સમજી જશે અને પ્રજાને તૃપ્ત કરશે.
 “ જ્યારે અમારી અવસ્થા આ દિશામાં ઉંચી થશે ત્યારે ઈંગ્લેન્ડ પ્રજા
 “ અને ઈંગ્લેન્ડ સરકાર અમારા ગૌરવનો સ્વીકાર કરશે અને અમારી સત્તા
 “ વધશે એમાં શું કોઈને શક પડતી વાત છે? અમારી આટલી ઉન્નતિ
 “ થશે ત્યારે—નીશાળીઆ ઉપર મહેતાજી ઉગામે એવી અમારા ઉપર હાલ
 “ સોટી પડે છે તેવી—સોટી અમારા ઉપર ઉગામતાં શું સરકાર વિચાર નહીં
 “ કરે? વીલાયતના પ્રજામતના પ્રવાહ અને બળના પ્રતાપથી જ અમારા
 “ મહેતાજી તે કાળે શરમાઈ જશે અને આ સોટી સંતાડશે. અમારા ઉપર
 “ પિતૃભાવથી આજ્ઞા કરનાર સરકાર તે કાળે, વ્રાણે પોઢવમે વર્ષે પુત્ર મિત્રમિત્રા-
 “ ચરેત્ તે ધારે શું અમારી સાથે નહીં પાળે? તે કાળે અમારા અભિપ્રાયને,
 “ સરકાર અમારી બુદ્ધિનો સત્કાર કરીને, સ્વીકારશે, અને અમારા ન્યાયા-
 “ ધીશનું પદ ધારતાં શરમાશે. અમારી સાથે આવો સમભાવ થયા પછી
 “ હિંદી રાજ્યોનું અને સરકારનું ઐક્ય ઉચ્ચ થશે અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સનાં
 “ સંસ્થાન પરસ્પર અભિપ્રાયના સરવાળાની આજ્ઞાનું ધારણુ કરે છે તેવું જ
 “ હિંદુસ્થાનમાં થાય તે તેમાં કાંઈ અશક્ય નથી. રાજ્યો પોતાની
 “ પ્રજાની ઉન્નતિ કરવા જેટલો સ્વાર્થ સમજશે ત્યાં પોતાની પણ ઉન્નતિ
 “ કરશે. તેમની ઉન્નતિ થઈ એટલે ઈંગ્લેન્ડ લોકનાં હૃદયમાં તેનું સન્મા-
 “ ન—તેમના સહજ સ્વભાવને બળે—ઉદય પામશે.

“ The maturity of our own moral and intellectual
 “ altitude, whenever we reach it in the distant future,
 “ will not fail to command respect and love in the
 “ highest circles among Englishmen, if English in-

“ instincts will have survived the period. The princes
 “ that will have then led their subjects to a climax
 “ of genuine prosperity, a vision of which a foreign
 “ Government will have tried in vain to conjure
 “ up before their own Indian subjects, will present
 “ a divine spectacle which will make your English
 “ Rulers blush with an awakened consciousness of
 “ their own inner frailties ! That will be the moment
 “ that will call them to the presence of a higher ideal,
 “ and I believe that also will be the beginning of an
 “ epoch when the Government will see the necessity of
 “ looking after your aspirations as if they were your
 “ kith and kin and not as your more powerful rivals
 “ and competitors. In the existence and growth
 “ of the native States, not only are their subjects
 “ interested, but the rest of India and its rulers will
 “ find to this extent their own fortunes involved.”

વીરરાવ ખુશ થયો અને ઉભો થઈ શંકરશર્માની સાથે હાથ મેળવવા મંડી ગયો અને બોલ્યો :

“ Thank you, my friend, for having an ideal so
 “ beautiful ! I shall now be proud to claim you as
 “ my fellow townsman of Bombay.

“ ચંદ્રકાંત મિ. શંકરશર્માના સામા મહેં જે ઉદ્ધાર કર્યા હતાં તે ખોટા
 “ પડ્યા દેખી હું ખુશ થાઉં છું. બાપી આ વિષયમાં તો અમારા બેના અ-
 “ ભિપ્રાય પૂર્વ પશ્ચિમમાં સામસામે જ છે. એમની આકાશગંગા છે તો
 “ સુંદર અને દિવ્ય; પણ તેમાંથી પીવાનું પાણી મળે એમ નથી. It is all
 “ Utopia, you see ! મિસ્ટર શંકરશર્મા ! માફ કરજો—

“ The man convinced against his will,

“ Is of the same opinion still.

“ મહારી પ્રકૃતિમાં તમારું ચોકું બેઠું નહી, અને પ્રકૃતિ યાન્તિ મૂતાનિ
 “ એવું ભગવદ્વાક્ય છે તે મહારાથી કાંઈ મિથ્યા થાય ?”

રાણો ખાચર ઘડીયાળ કહાડી નેવા લાગ્યો. નેતો નેતો બોલ્યો.

“ વિદાયતુરજી, માળાના મણકા તો સારા છે પણ કાંઈક તેનો મેર આણે..

વિધાયતુર—“હાહ. એનો પણ હવે વારેજ આવ્યો છે.—વીરરાવજી,
 “તમે દર્શાવો છે તે ભવિષ્ય દેશી રાજ્યોને શિર ખેસે તો કાંઈ આશ્ચર્ય
 “જેવું મને લાગતું નથી. પણ ખરી વાત તો એ છે કે આપ ચારે વિદ્વાનોએ
 “અમારા રજવાડાની જન્મકુંડલી રચવાનો પ્રયત્ન કર્યો; તે છતાં જ્યોતિષ-
 “શાસ્ત્ર ઉપર શ્રદ્ધા રાખવાનો આરોપ આપને શિર કાંઈ મુકે તો તમે
 “સ્વીકારવાના નહી. એ શાસ્ત્રને નામે કે ભાગ્યપ્રવાહને નામે કે લોકપ્ર-
 “વાહના શાસ્ત્રને નામે આવા વર્તારા બાંધવા રહેલા છે, પણ તે કેવી રીતે
 “ખરા પડશે તે કોઈથી કહેવાતું નથી, ઈશ્વરેચ્છાના મર્મ મનુષ્યબુદ્ધિથી અ-
 “ગમ્ય છે, અને ધર્મનો પાયો સત્ય ઉપર છે એ વાત જેવી સાચી છે તેમ
 “એ પણ સાચી વાત છે કે મનુષ્યનો અધિકાર ભૂત અને વર્તમાનનાં કંઈક
 “સત્ય જાણવામાં જ સમાપ્ત થાય છે, અને ભવિષ્યનાં સત્યનું દર્શન તો
 “સ્વપ્નદર્શન જેવું મિથ્યા છે. આ સત્યસ્વપ્નપર પડતા દૃષ્ટિપાત તો Specu-
 “lative છે—અન્ધકારમાં દૃષ્ટિ નાંખવા જેવું છે. આવાં સત્ય ઉપર
 “અમારે વ્યવહારધર્મનો પાયો રચવો અયોગ્ય છે.

“ઐતિહાસિક પર્યેપણાના વિષયમાં આવાં સત્ય શોધવાં યોગ્ય છે; એ
 “પર્યેપણા વીજળી પેઠે ચમકારા કરી અંધકારના પર્વતોની વચ્ચેવચ
 “પળવાર પ્રકાશમયી ખીણો દર્શાવી દે છે, અને તેથી એ ખીણની એક
 “પાસ રોકાઈ રહેલાઓને ખીણ પાસ જવાનું દિગ્દર્શન થાય છે. આવાં
 “દર્શનનો લાભ લેવો એ ગ્રંથકારો ને રાજાઓનો એક આવશ્યક ધર્મ છે,
 “કારણ તે ઉભય દેશકાળનાં કારણ છે અને આવી સૂક્ષ્મ દૂરદૃષ્ટિ નાંખી,
 “વર્તમાન દેશકાળને સ્થળે નવીન દેશકાલ ઉભા કરવા એ તેમનું કર્તવ્ય
 “છે. રાજા અને ગ્રંથકાર ઉભયનાં શસ્ત્ર પ્રારબ્ધવાદના વ્યવહારનું છેદન
 “કરે તો જ તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય કરી શકે. દેશને માથે પરરાજ્યની
 “સેના ચહી આવે, દુષ્ટકાળ આવે કે સાર્વભૌમ વ્યાધિચક્ર ફરવા માંડે,
 “ત્યારે દેશકાળનાં ભાગ્યથી સંતુષ્ટ રહેતો રાજા નષ્ટ થાય છે, અને પ્રગ્નને
 “માટે કેવળ પુરુપાર્થને માની આ આપત્તિચંત્રને છિન્નભિન્ન કરવા સ-
 “વૈગી પ્રયત્ન કરનાર રાજા પ્રગ્નનું કલ્યાણ કરે છે અને રાજધર્મનું
 “વિકટ ગૌરવ પાળે છે. અમારી પ્રગ્નનું કલ્યાણ કરવામાં અમારે આવી
 “દૃષ્ટિ અને આવા પ્રયત્ન ધર્મ્ય છે.”

“પણ પ્રગ્નઓએ તો ધર્મિષ્ઠ રાજાના રચેલા દેશકાળની મર્યાદામાં રહી
 “એ દેશકાળના ધર્મ સાચવવાના છે; અને એ દેશકાળનાં ભૂત અને
 “વર્તમાન સત્ય શોધી, એટલે સુધી પ્રારબ્ધવાદી થઈ, આ પ્રારબ્ધમ-
 “ર્યાદામાં—રાજાની આજ્ઞામાં—આણુમાં—રહી, પોતાનો પુરુપાર્થ

“ શોધવાનો છે. દેશી રાજ્યોને શિર ઇંગ્રેજ સામ્રાજ્યનું ચક્રવર્તિત્વ છે,
 “ સર્વ દેશી રાજ્યોના અને ઇંગ્રેજ રાજ્યના સર્વ સામાન્ય લાભાલાભ
 “ વિચારી અમારા રાજ્યોના સર્વ રાજ્યોનું મહારથીપણું એ ચક્રવર્તિને
 “ શિર છે અને એ મહારથીની પાછળ વિગ્રહકાળનાં તેમ શાંતિકાળનાં
 “ પ્રયાણમાં અમારે ઉત્સાહથી અનુસરવું એ અમારો માંડલિક ધર્મ છે. એ
 “ ધર્મ જેટલી મર્યાદામાં અમારા ધર્મ પ્રજ્ઞધર્મને અનુસરતા છે. અમારો
 “ ચક્રવર્તિ અમારે માટે જે દેશકાળ રચે તેમાં તમારી પેઠે જ પ્રારબ્ધવાદી
 “ થવું એ કંઈક અમારો ધર્મ છે. આખી મનુષ્યસૃષ્ટિના લોકપ્રવાહ કેમ
 “ ચાલે છે તેની પર્યેપણા અમારા વિષયમાં અમારો મહારથી કરે તે યોગ્ય
 “ છે; એવી એવી પર્યેપણાઓ કરી તે જે દેશકાળ અમારે માટે રચે તેમાં
 “ અમારે તેની પાછળ અનુસરવું એ વ્યવહાર પ્રસ્તુત વિષયમાં અમારે
 “ ધર્મ્ય છે. ચક્રવર્તિ અમારે માટે જે દેશકાળ રચે તેના કરતાં વધારે પર્યેપણા
 “ વ્યવહારમાં કરવી એ અમારે માટે ધર્માતિક્રમ છે પણ અમારી પ્રજ્ઞના
 “ કલ્યાણના વિષયમાં જે એવી પર્યેપણા ન કરીએ તો અમારા ધર્મમાં
 “ અમે ન્યૂનતા રાખીએ. અમારી પ્રજ્ઞના કલ્યાણકાળે અમે તમારાં જ-
 “ તાવેલા સત્યઉપર અમારા ધર્મનો પાયો ચણીશું. પ્રસ્તુત વિષયમાં-ચ-
 “ ક્રવર્તિના સંબંધમાં—એ સત્યને અમે અંધકાર જેવાં ગણીશું, અને અ-
 “ મારો મહારથી જે પ્રનાલિકા દર્શાવશે તેના તેટલા પ્રકાશમાં સેનાની
 “ પલટણો પેઠે ચાલીશું; એમ ન કરીએ તો હજારો વર્ષોની અવ્યવસ્થાને
 “ અંતે ભરતખંડના ભાગ્યમાં ઈશ્વરે રચેલી સૂક્ષ્મવ્યવસ્થાના નાશના એક
 “ સાધક થવાનું મહાપાતક અમારે માથે બેસે. આ અમારા રાજ્યોના
 “ ધર્મનું તારતમ્ય. ”

“ વીરરાવજી અને ચંદ્રકાંતભાઈ કહે છે તે પ્રમાણે અમારું વૈધવ્ય
 “ નિર્મલું કદપી, આજના અમારા સૌભાગ્યકાળે, અત્યારથી જ અમારા
 “ ચુડા ભાગવાનો ધર્મ પાળવાનું પ્રારબ્ધ બહારી લેવાનું કાંઈ કારણ નથી;
 “ તેમ એ વૈધવ્યનું ભય અમારે શિર આવી બેસે તે પ્રારબ્ધની અવગણના
 “ કરવા જેવું પણ નથી. પ્રવીણદાસ અને શંકરશર્મા અમારા સદ્ભાગ્યનાં સ્વપ્ન
 “ બુવે છે તે સ્વપ્ન ખરાં પાડવાં એ મહાપુરુષાર્થ અને મહાપ્રારબ્ધ-ઉભય-તા
 “ હાથની વાંત છે. એ પુરુષાર્થના આરંભ હજી સુધી દૃષ્ટિમર્યાદામાં ઉદય પામ્યા
 “ નથી. પણ આ બે વિદ્વાનોને સાધ્ય સુઝ્યાં છે તો કોઈને પણ સાધન
 “ સુઝે તો તે અશક્ય નથી. એ પુરુષાર્થને અંતે એ મહાપ્રારબ્ધનો કાળ
 “ રચવો તે તો ઈશ્વરના તે ચક્રવર્તિના હાથની વાંત. તમારી સર્વની પર્યેપણા-
 “ ઓનો અમારે માત્ર આટલો ઉપયોગ.

વાર૦—“ ચક્રવર્તીની આજ્ઞાઓ ન્યાય હોય કે અન્યાય હોય પણ
 “ તમે તેનું ધારણ કરવાનું દાસત્વ સ્વીકારો છો ? શું અમારાં વર્તમાનપત્રો
 “ એમાંની અન્યાય આજ્ઞાઓ સામે અભિપ્રાય આપવામાં અને દેશી
 “ રાજ્યોના અધિકારની વાર્તા કરવામાં થડથી જ ભુલે છે ? ”

ચંદ્ર૦—“ શું તમારી અને ચક્રવર્તીની વચ્ચેના પ્રશ્નોમાં ચક્રવર્તી, જતે
 “ પક્ષકાર હોવા છતાં, ન્યાયાધીશ થાય તે વાતની યોગ્યતા આપ સ્વી-
 “ કારો છો, અને એ સ્થિતિથી તમારા અધિકાર ધસાતા નથી એવું આપ
 “ રૂઢો છો ? ”

વિદ્યાચતુર સ્મિત કરી બોલવા લાગ્યો : ” ના જી. ચક્રવર્તી અમારા અને
 “ તેના પેતાના પક્ષ વચ્ચે ન્યાયાધીશ થાય છે તે અયોગ્ય છે અને તેથી
 “ અમારા અધિકાર ધસાય છે એ વાત હું સ્વીકારું છું. પણ ભરતખંડના
 “ સામ્રાજ્યનો ન્યાય ચુકવવા ઇંગ્લેન્ડ સરકારની ઉદારતાથી અથવા ચક્રો-
 “ રતાથી ન્યાય આપનાર ખીજું કોઈ ધર્માસન અમને મળે એ પ્રસંગ
 “ આવતા સુધી એ સામ્રાજ્યનાં યંત્રનાં વર્તમાન ચક્રોમાંથી કોઈ પણ ચક્રમાં
 “ એ ધર્માસનની ગતિની પ્રતિષ્ઠા રૂઢી જોઈએ, તેમ ન રૂઢે તો સરકાર-
 “ રની અને અમારી અવ્યવસ્થા થાય તે ભયંકર રૂપ પકડે, અને એ અ-
 “ વ્યવસ્થા અટકાવવા કોઈની પાસે પણ ધર્માધિકારની પ્રતિષ્ઠા હોવી
 “ જોઈએ તો વિદ્યા, બુદ્ધિ, ધર્મવાર્તા અને સત્તામાં ભરતખંડમાં
 “ શ્રેષ્ઠ રાજના હાથમાં જ તે રૂઢી જોઈએ. અને તેવું રાજત્વ સાંપ્રત
 “ ચક્રવર્તી શીવાય આજ ખીજા કોનામાં છે ? ઇંગ્લેન્ડ અધિકારીઓ નહાના-
 “ મહોટા અનેક દોષનું પાત્ર હોવા છતાં, એજ ચક્રવર્તીમાં સર્વશ્રેષ્ઠ
 “ ગુણો છે અને તે ગુણના લાભ આગળ એ દોષ માલવિનાના છે. એ
 “ ગુણ તેમનામાંથી ધસાય નહી અને એ દોષનો પ્રતીકાર થાય એ લક્ષ્ય
 “ ઉપર તરત અનુસંધાન કરવામાં અમારું ચાતુર્ય, અમારું બુદ્ધિબળ,
 “ અમારું માનસિક શૌર્ય, અમારી સ્વતંત્રતા, અને અમારા ધૈર્યની રૂઢ-
 “ ડાઈઓ યોગ્ય છે. પણ એ રૂઢાઈઓ રાજની બુદ્ધિ ઉપર પ્રધાનની
 “ રાજભક્ત બુદ્ધિ કરે તેવાં સાધનથી કરવાની છે. આ પ્રસંગમાં અમારું
 “ અને ઇંગ્લેન્ડ હીન્દી પ્રજાનું ઘણાક અંશથી સમાનત્વ છે, અને પરસ્પરને
 “ સાહાય્ય આપવામાં ચક્રવર્તી પ્રતિ આપણા ધર્મનો અતિક્રમ નહી કરીયે
 “ આં સુધી કોઈ બાધ મને લાગતો નથી. એટલુંજ નહી પણ એ સા-
 “ હાય્ય આપવું એ આપણો એક ધર્મ છે. આ વિષયમાં વીરરાવજી અને
 “ ચંદ્રકાંતજીના અભિલાપ કેવળ ધર્મ્ય છે.”

“ ગામ હોય ત્યાં બ્રાહ્મણની પોળ પણ હોય અને ઘેડવાડો પણ હોય.
 “ મનુષ્યવૃત્તિ હોય ત્યાં ઉદાત્તા પણ હોય તે અનુદાત્તા પણ હોય.
 “ ઇંગ્લિન્ડ અધિકારીઓના ગુપ્ત ને પ્રકટ અનુદાત્ત મર્મ ભણીથી આપણો
 “ ઘાત ન થાય એટલી સંભાળ રાખી, એ સંભાળને જે આપણો એકલો
 “ સ્વાર્થ ગણવાની પ્રવીણદાસ ભુલ કરે છે તે ન કરી, તમારા ઇંગ્લિન્ડ
 “ ભરતખંડના મહાજનના અગ્રેસરો, વિદ્વાનો, અને વર્તમાનપત્રો અમને
 “ સાહાય્ય આપે અને દુપકા આપે અને અમે તેમને આપીએ અને
 “ તે માર્ગથી તમારા રાજ અને અમારા ચક્રવર્તીના ઉદાત્ત મર્મને સતેજ
 “ કરી, તેની પાસેથી મ્હોટાં વરદાન આકર્ષી લેઈએ તો તેમાં રાજદ્રોહ
 “ નથી, અશક્તિ નથી, અને ધર્મ અને પુરુષાર્થ છે. દેશી રાજ્યોમાં
 “ આ પુરુષપ્રયત્ન કરવા જેટલી શક્તિ આવશે તો તમારી ભાષક ને
 “ યાચક કાન્ગ્રેસને માથે ભરતખંડના રાજ્યોના સંયોગથી કોઈ કાર્ય-
 “ સાધક સંયુક્તરાજસભા થશે અને તેમાં ચક્રવર્તી પ્રમુખસ્થાને વિરા-
 “ જશે. જર્મનીના રાજ્યોના સંયોગ—federation—કરતાં, અને
 “ અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનોનાં કરતાં, આ સંયોગ, આ દેશની સ્થિતિ-
 “ નીતિને આધારે, કાંઈ જુદો જ થશે. પણ એવો પુરુષપ્રયત્ન જન્મ
 “ નહી પામે, અથવા જન્મ પામીને ખુદ્ધિબળના દાવમાં હારશે, અથવા
 “ ધૈર્ય અને સદાગ્રહને સ્થાને ધૃષ્ટતા, ઉતાવળ, અને દુરાગ્રહના પાસા
 “ નાંખશે તો રાજ્યોની દશા, છે એનાથી વધારે દુઃખ ભરી, થશે.
 “ ગમે તો આવી વૃદ્ધિ અને ગમે તો આવો વિનાશ, એ બેમાંથી એક
 “ ભાગ્ય દેશી રાજ્યોને માથે ભમે છે; એ ભાગ્યનું વધારે નિશ્ચિત સ્વરૂપ
 “ આટલે છેટેથી આજ સમજવું કઠણ છે. આજ માત્ર એટલું સમજાય
 “ છે કે સર્વ રાજ્યોને અને સર્વ લોકપ્રવાહને અત્યંતવરાબળથી ખેંચતો
 “ આજકાલનો વેગવાન યુગ દોડે છે તેની સાથે નહી દોડી શકે તે પાછ-
 “ બના અંધકારમાં રૂહી જશે અને દોડધામ કરી રૂહેલી સૃષ્ટિના પગતળે
 “ આવી કચરાઈ જશે.* તમે કે અમે જે હૃદયું તેને શિર આવા જ
 “ ભાગ્યનું ભ્રમણ જેઈ લેવું.”

* “ Constant changes . . the restless activity of the age and its
 “ ceaseless innovations are constantly bringing about. The day has passed
 “ when the East could ‘ bow low before the storm in patient deep disdain.’
 “ The legions still thunder by, but Oriental society can never go back
 “ entirely to what it was. To-morrow will not be as yesterday, and the
 “ intercourse of the Native States with the British Government can
 “ be no exception to the rule.”—Lee-Warner.

“ આ યુગની ગતિ આવી પ્રારંભ છે તે અંત સુધી જશે. ઇંગ્લેન્ડ રાજ-
 “ નીતિ એ યુગના પ્રવાહને સમજી નવા કાળ રચે છે અને નવા કાળ રચશે,
 “ એ આપણું પ્રારંભ. એ કાળ-સમુદ્રનું મોજું આવે તેના વેગને ન સમ-
 “ જતાં, એ વેગને વશ કરવાને સ્થાને તેના ધક્કાથી ડુખી જઈશું તો એ
 “ આપણું દુર્ભાગ્ય આપણે હાથે રચાશે. એ મોજું ગમે એવું વેગવાળું,
 “ બળવાળું, અને મ્હોટું હશે તોપણ તેના પાણીથી સ્નાન કરી લેઈ, તેની
 “ નીચે અથવા તેનો ઉપર સ્થિરતાથી અને ધૈર્યથી ટકી રહેવાની તે તરવાની
 “ કળા આપણને આવડશે તો એ આપણો પુરુષપ્રયત્ન થશે, અને તેને
 “ સફળ કરવો એ ઇશ્વરેચ્છાની વાત છે. એ ખેમાંથી કીચું પરિણામ થશે
 “ તેની કલ્પના માણસ કરી શકે એમ નથી. એ કલ્પનાનો સટે એક જ વ-
 “ તારો માણસ કરી શકે અને તે પ્રમાણે શ્રદ્ધા રાખે તો Free will
 “ નો સંપ્રદાય છોડી સર્વ પ્રારંભવાદી થશે અને પુરુષપ્રયત્ન ત્યજશે. તેવા
 “ વર્તારા કરવામાં અધર્મ નથી પણ તે પર શ્રદ્ધા રાખવી એ આપણો ધર્મ
 “ નથી. એવા એકજ વર્તારા ઉપર શ્રદ્ધા રાખવા કરતાં, એવા અનેક વર્તારાઓ-
 “ માંથી જે આપણને સાધ્ય અને કલ્યાણકર લાગે તેનાં સાધન પાછળ, અને
 “ ખીલું વર્તારાઓના પ્રતીકાર પાછળ, પુરુષપ્રયત્ન કરવો એજ આપણો
 “ એક ધર્મ છે. એજ ધર્મ વ્યવહાર્ય છે. વ્યાપાર તેમ રાજનીતિના વ્યવહાર
 “ આવા ધર્મને આધારે ચાલે છે ઉત્થાનેન સદા વત્સ પ્રયત્તેથા યુધિષ્ઠિર એ
 “ શાંતિ પર્વના રાજધર્મના ઉત્થાનધર્મને રાજઓનો નિત્યધર્મ કહેલો છે
 “ તે ઉત્થાનને—પુરુષપ્રયત્નને—પ્રારંભશ્રદ્ધાના આધાતથી અનિત્ય ન થવા
 “ દેવો એજ રાજઓનો શુદ્ધ ધર્મ છે—ધર્મ્ય વ્યવહાર છે—કાળબળના
 “ સામા પણ રાજઓનો એજ ઉત્થાનધર્મ મિત્રરૂપ છે. ”

“ તમે ચાર જણાએ ચાર જુદા જુદા વર્તારા વર્ત્યા તેમાંના ખે આશા-
 “ દર્શી અને ખે નૈરાશ્યદર્શી છે. તે સર્વ વર્તારાઓનો ઉપયોગ કરવો એ
 “ રાજનીતિનું પુરુષનો ધર્મ છે. એ ચારે વર્તારાઓ જે વર્તમાન દશાઓને
 “ દેખી બંધાયા છે તે સર્વે દશાઓમાં સત્યના અંશ છે અને અન્વહસ્તિ-
 “ ન્યાય પ્રમાણે જે અંશ એક પુરુષ જુવે છે તે ખીલની દૃષ્ટિએ પણ
 “ નથી. આશા અને નૈરાશ્ય એક ઢાલની ખે બાજુઓ છે; સુવર્ણમયી
 “ આશા જેનાર પ્રવીણદાસ અને શંકરશર્મા એક પાસ ઉભા છે, લોહમય
 “ નૈરાશ્ય જેનાર વીરરાવજી અને ચંદ્રકાંત ખીજી પાસ ઉભા છે. એમની
 “ દૃષ્ટિઓમાં ઇંગ્લેન્ડ રાજનીતિનું પ્રતિબિમ્બ પડેલું છે.

“ The British Empire exists as a system of both
 “ Hopes and Fears for the Native States as for all

“ natives as well, and on them it mostly lies to choose
 “ whether they will have the Hopes or the Fears,
 “ and the fortunes of *all* these States will be the un-
 “ knowable resultant of all varieties of the individual
 “ wisdom and working of each State, great and
 “ small, forward and backward, within its own isolat-
 “ ed sphere. Government sees the working of all of
 “ them: it is in touch with all of them. Each of our
 “ States on the other hand sees only that point of
 “ Government which affects its own isolated individua-
 “ lity, and is blind to the rest. It is this inequality of
 “ vision that makes the States unequal to the compre-
 “ hensive operations which the present system calls
 “ upon them to perform; and until this inequality
 “ is pronounced incurable or begins to perceptibly
 “ abate throughout, neither our fears nor our hopes
 “ can be looked upon as a constant factor.”

આચરના સામું જોઈ વિધાયતુર સ્મિત કરી બોલવા લાગ્યો: “ મહા-
 “ રાણાજી, આ ગૃહસ્થો ઇંગ્રિજીમાં સમજે છે તેટલું ગુજરાતીમાં સમજે
 “ એમ નથી. માટે એમને એમની ભાષામાં સમજાવવા ઇંગ્રિજી
 “ બોલવું પડ્યું તે ક્ષમા કરજો. મહારે એમને કહેવાનો સાર એટલો છે
 “ કે આપણાં સઉનાં ઘર સરકારપાસે કાણાં છે તેને સટે આપણી
 “ ફાટપુટ મટી જશે અને સરકારનું આખું ઘર જોઈ લેઈ આપણ
 “ સઉના પોતાનાં ઘર સંભાળવા જેટલા આપણે શાણા થવાને
 “ નિર્મેલા હૃદયો તો સરકાર સાથે આપણે ઝાંઝકે દિવસ ફાવીશું,
 “ અને તેમ નહીં થાય તો સરકાર ફાવશે.”

“ પ્રવીણદાસ, આઘે ન જતાં સુવર્ણપુરના જડસિંહના રાજ્યનો ઇતિ-
 “ હાસ તમે જાણો છો. જ્યાં સુધી દેશી રાજ્યોમાં જડસિંહના રાજ્ય
 “ જેવી અનીતિ અને તેના જેવા બ્રહ્મચાર અને ખટપટ કેવળ નિર્મૂળ
 “ નહીં થાય, જ્યાં સુધી રાજ્યો અને પ્રધાનોનો મહોટો ભાગ સદ્ગુણનો
 “ માર્ગ નહીં જીવે, જ્યાં સુધી પોતાના સ્વાર્થને સ્થાને પ્રજાનું હિત કરવા
 “ તેમની યુદ્ધિ નહીં દોડે, ત્યાં સુધી વીરરાવજીના વર્તારાનું ભય આપણે

“ માથે અવશ્ય ઝુઝુમે છે, અને એવાં અનેક રાજ્યોની ભેખડો નદીમાં
 “ પડવા માંડશે તેની સાથે થોડાં ઘણાંક સારાં રાજ્યો પણ તેમની સાથે
 “ વશે કે ક્વશે ધસડાશે. ઉન્મત્ત જાદવોની જાદવાસ્થળીમાં કુળણ અને
 “ બળરામ ધસડાયા, અને દ્રોણવો ભેગા ભીખમ ગયા તેવી સારાં રાજ્યોની
 “ પણ સ્થિતિ સમજવી. પોતાના સારાપણના અહંકારથી તૃપ્ત રહેતાં
 “ રાજ્યોને આ ભય છે; રાજકીય વિષયોમાં છેટેના પાડોશીને ઘેર લાગેલી
 “ આગથી પણ ખીવાનું છે. વીરરાવજીના વર્તારામાં આ ભયંકર સત્ય
 “ સમાયલું છે.”

“ દેશી રાજ્યોમાંથી અનીતિ અને દુર્ગુણ દૂર રહેશે એમ ધારો તો
 “ તેથી લાભ એ કે ચંદ્રકાંત ધારે છે એવી ઉદાત્તતા રાજ્યોમાં રહેશે.
 “ પણ નીતિ અને સદાચાર ખાનગી કુટુંબોની સ્થિતિ જાળવવા બસ
 “ હશે; પરંતુ રાજ્યોને માટે તે બસ નથી. રાજ-અંગમાં ધર્મરાજ
 “ યુધિષ્ઠિર હશે, તો દૂતમાં દ્રૌપદી ખેવા જેવી અતિ-પ્રતિજ્ઞાઓ કરશે
 “ અને ખુદ્દિહીન સત્યની પાછળ દોડશે.”

“રાજ-અંગમાં ધર્મની સાથે ભીમ અને અર્જુનની આવશ્યકતા
 “ છે, સદાચાર સાથે બળ અને કળાની આવશ્યકતા છે. ચક્રવર્તીને
 “ યુદ્ધકાળે આશ્રય આપવા જેટલું બળ દેશી રાજ્યોમાં નહી
 “ રહ્યું હોય તો તેમનું ક્ષત્રિયત્વ જાળવવા અતિ-યત્ન કરવાની સરકારને
 “ ગરજ નથી, અને રાજ્યો રાજ મટી સ્થાનિક અધિકારીઓ થઈ જશે.
 “ શાંતિકાળમાં ચક્રવર્તીના સામ્રાજ્ય સંબંધો વિચાર સમજવા રાજ-
 “ ઓમાં ખુદ્દિ નહી રહે, અને તે વિચારથી ઉત્પન્ન થયેલા આચારમાં
 “ ચક્રવર્તીના અધિકારીઓની સાથે સાથે ચાલવા જેટલી રાજ્યોમાં
 “ શક્તિ કે કળા નહી રહે; તો એ રાજ્યોની પ્રજાઓ ઇંગ્રેજ-વાણજા-
 “ રાજ્યોની પાછળ પાછળ ભમશે અને રાજ્યો સ્થાનિક અધિકારથી
 “ પણ ભ્રષ્ટ થશે અને ચંદ્રકાંતનો વર્તારો અક્ષરે અક્ષર સત્ય નીવડશે.”

“ આવી અવસ્થા પામતાં રાજ્યો ઇંગ્રેજની દેશી પ્રજાઓ સાથે
 “ ભળી જઈ, પોતાના ઉદાત્ત ગુણથી, એ પ્રજાઓનું ઉપરીપણું નહી
 “ જાળવે તો અનુદાત્ત અને આજસુ થઈ વીરરાવજીનો વર્તારો ખરો
 “ પાડશે. રાજત્વ ખેવાનો કાળ આવતાં ઉદાત્તત્વ પણ ન ખેાવું પડે,
 “ અને ઇંગ્રેજ રૈયતના શિર ઉપર રાજ્યોની પ્રતિષ્ઠા રહે તો ઉદાત્તત્વની
 “ પણ દુર્ગતિ ન થાય, માટે જ—તેમ એક લોહીના અને
 “ પરસ્પરના ઉચ્ચાભિલાષમાં સંપત્તિવિપત્તિકાળે પરસ્પરનો આશ્રય રહે-

“ લો છે માટે—ચંદ્રાંતક સૂચવે છે તેવો સંબંધ, એમનો અને આપણો,
“ સ્પૃહણીય છે. ”

“નૈરાશયદૃષ્ટ અવસ્થાઓનાં કારણ વિચારતાં જેવા આ પ્રતીકારક* ધર્મ
“ છે તેવા જ આશાદૃષ્ટ અવસ્થાઓનાં કારણ વિચારતાં ખીજા ઉદ્ભાવક†
“ ધર્મ છે. ઉદ્ભાવક† એટલા માટે કે ચક્રવર્તીનું પોષણ કરી અમારી
“ ડખાતી ચંપાતી સંપત્તિઓના સ્વતંત્ર અને પ્રપુલ્ક રૂપનો ઉદ્ભવ એ
“ ધર્મના જ પાલનથી છે.

વીરરાવ હસતો હસતો બોલ્યો. “ સાહેબ ચક્રવર્તીનું પોષણ રખે
“ ભુલતા—ભુલશે તો શંકરશર્માનો રાજદ્રોહ આવી જશે. ”

રાણો ખાચર—પ્રધાનજી, વીરરાવ તમને પણ મુકે એમ નથી.
વિદ્યા—“ એ મુકે, પણ અમે એમનાથી મુકાઈએ તેમ નથી. વીર-
“ રાવજી, રાજદ્રોહ હો કે ન હો. પણ તમે એક વાર્તા કબુલ કરશો કે
“ ન્હાના વ્યાપારીઓથી મ્હોટા વ્યાપારીઓના જેવાં કામ કદી થવાનાં
“ નથી. તેમને તો જાંઘટ સ્ટાક કંપનીમાં ભળવાથી જ મહાવ્યાપારમાં
“ ભાગ લેવાનો સંભવ, અને એવી કંપનીમાં ઈંગ્રેજ જેવા અગ્રણી-વ્યાપા-
“ રીની આવશ્યકતા. ”

વીર—તે તમે રાજાઓની કંપની મળી શાં કામ કરવાનાં હતાં? ને
“ હોય તો તેમાં ન્હાના રાજાઓની કંપની ક્યાં બસ નથી કે ચક્રવર્તી શો-
“ ધવો પડ્યો ? ”

વિદ્યા—“ હિમાલયના બે સ્કંધ આગળ બે મહારાજ્યો આ દેશને
“ ડખી દેવા ઉભાં છે. તેમનો પ્રતીકાર કરવો એ પ્રથમ વ્યાપાર—તે
“ ચક્રવર્તી વગર કદી બને નહી. ”

વીર—“ તે તમારે તો એક ધણી ગયો તો ખીજો આવશે—નાતરીયા
“ નાતમાં રંડાપાની ખીક શી ? ”

વિદ્યાચતુર હસતો હસતો બોલ્યો: “જેની સાથે આટલો લાંબો સહવાસ
“ થયો, જેણે અમારો આટલો નિર્વાહ કર્યો, જેના ગુણુદોષ અમે સમ-
“ જીએ છીએ, જેની સાથે લહડતાં ઝઘડતાં અમે આટલો સંસાર સુખથી
“ નીભાવ્યો, તેવા જીવના ધણીને મુકીને નવા અજ્ઞાણ માણસ સાથે
“ નવો સંસાર માંડવાની ઇચ્છામાં કાંઈ ડહાપણ છે ? એ ધણી જય તો તો
“ અમારા તમારા ચુડા સાથે ભાગે—માટે આટલો રેલો તો, તમારી પોતાની
“ તળેના રેલાના અનુભવથી અમારી તળેનો પણ સરખો સમજી લેવો.”

*Remedial.

†Creative, constructive.

ચંદ્ર૦—“વીરરાવ, પ્રધાનશ્રીએ તમારી પોતાની ભાષામાં વાત કરવા માંડી એટલે તમે જહેલી સમજશો.”

વિદ્યા૦—“ચાલો ત્યારે મહારી ભાષામાં બોલું. વીરરાવ, આ દેશને માથેના આવા અનેક પ્રતીકારક વ્યાપારોમાં અમારે માથે સેનાધિપતિ નેઈએ તે તો કદાચિત્ ઇંગ્રેજ જેવા ખીજા મળશે એમ તમે કહ્યો. પણ અમારે ધણાક ઉદ્ભવક વ્યાપારોમાં પણ પડવાનું છે અને તેમાં આ ચક્રવર્તી જેવો ઉદાર દક્ષ નાયક અમારી કંપનીને અન્યત્ર મળવાનો નથી. અમારી પોતાની રાજ-સંપત્તિઓના તેમ ઇંગ્રેજની રાજ-સંપત્તિઓના ઉદ્ભવક પ્રવાહો ગંગાયમુના પેઠે એકઠા થાય છે તેમ ખીજા કોઈ મહારાજ્યમાં થતા નથી. કાં અમારા, કાં તમારા, ઉદ્ભવક પ્રવાહો ઇંગ્રેજ રાજ્યમાં જેવી સ્વતંત્ર વૃદ્ધિ પામે તેવી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પ્રજાસત્તાક મહારાજ્યમાં પામે તેમ નથી તો ખીજા મહારાજ્યોની તો કદા જ પડતી મુકવી. એ રાજ્યો એકલી પોતાની મૂળ પ્રજાનું હિત ઇચ્છે છે; ઇંગ્રેજ લોક આ હિતને ભુલી શકતા નથી, પણ અનેક રાજ્યો અને અનેક પ્રજાઓની કુળદેવી જેવી ઇંગ્લાંડની પ્રજાને પોતાનાં બાળક ભેગાં પારકાં બાળકોને ઉછેરતાં અને પાળી પોષી મ્હોટાં કરતાં આવડે છે. એવાં ઉદાર પોપણુની અનુભવી પ્રજાના ઉદ્ભવક વ્યાપાર અને તમારા ઉદ્ભવક વ્યાપાર સંગમ પામી શકે છે તેમ જ અમારી પ્રજાઓના ઉદ્ભવક વ્યાપારને વિકાસ આપવાને અમારે શિર એ જ દિશામાંથી ડાખણુ થાય છે અને થશે, અને અમારી પ્રજાઓનો બાગ વધારતાં, વિકસાવતાં અમે શીખીશું એ અમારા ઉદ્ભવક ધર્મની પ્રથમ સૃષ્ટિ અમારી પાસે ખડી થશે. એ અમારી મુખ્ય અને ઉત્તમ આશા. અને માઈસોરના રાજ્યના જેવાં, અને એથી પણ શ્રેષ્ઠ બંધારણુ ધણા રજવાડાંઓ સ્વીકારી શકશે ત્યારે આ આશાવૃક્ષને મ્હોર આવશે.”

“જે એ આશા સાચી પડવાથી ઇંગ્લાંડનાં પ્રજાસત્તાક સંસ્થાનોના પ્રમુખો જેવા અમારા રાજ્યો થઈ જશે તો આ ઉત્તમ આશાના શિખર ભાગને અમે પહોંચીશું. આ કર્તવ્યમાં માત્ર અમારી પોતાની પ્રજા ઉપર જ અધિકાર વાપરવાનો છે અને તેના ઉપર જ અમારી ઉદારતા અને દક્ષતા ઢાળવાની છે, એટલે ઇંગ્રેજ સરકાર તેમાં સાહાય્ય આપશે, ઉત્સાહ આપશે, કુળાઓ શીખવશે, અને વચ્ચે પડવાનો લોભ નહીં રાખે. જે અમારી પ્રજાની એ દશા થશે તો સામ્રાજ્યના સામાન્ય લાભના વ્યાપારોમાં પણ અમારી એ પ્રજાની ઇચ્છાઓનો અતિક્રમ કરી પોતાની

“ સ્વાર્થી ઇચ્છાઓનું અનુસરણ કરવા અમને આજ્ઞા કરવા જોઈએ છાતી અ-
 “ કૃત્વીના અધિકારીઓ નહીં ચલવે; એટલુંજ નહીં, પણ આવે પ્રસંગ આવશે
 “ તો સરકારી અધિકારીઓની સર્વ આજ્ઞાઓ અમારે પ્રજા પાસે પ્રકૃત કરવી
 “ પડશે અને તેમ થશે એટલે જે ગુપ્ત ડાળા અને અવ્યવસ્થાની દેશી રાજ્યો
 “ ફરીયાદ કરે છે તે દૂર થશે. આટલો પુરુષપ્રયત્ન તો અમારામાં અમા-
 “ રાપણું હશે તો અમે સ્વાશ્રયથી કરી શકીશું. એમાં તો અમારાં હૃદય શી-
 “ વાય ખીન્ને શત્રુ અમને નડે એમ નથી. જ્યારે અમારી આ અવસ્થા થશે
 “ ત્યારે સરકારનાં Responsible Government વાળાં Colonies*
 “ કરતાં પણ અમારી સારી અવસ્થા થશે — કારણ સરકાર એ સંસ્થાન
 “ ઉપર Vetoing power રાખે છે તેવો અમારા ઉપર રાખવાનું ખીજ
 “ એમના હાથમાં નથી. ”

“ અમે ઇંગ્લાંડનાં એક જાતનાં સ્વરાજસત્તાક—colonies—
 “ સંસ્થાન—છીએ. ”

“ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનાં સર્વતઃ પ્રજાસત્તાક અવયવો જેવાં ઇંગ્લેન્ડનાં
 “ અવયવો દેશી રાજ્યો થઈ શકે એમ નથી; કારણ રાજ્યોનો અભાવ
 “ થાય તો તેમને સ્થાને ઇંગ્લેન્ડ જ રાજ્ય થાય—તેમની પ્રજાને ઇંગ્લેન્ડ
 “ સત્તા આપે એવું સ્વપ્ન વર્તમાનમાં થાય એમ નથી. શંકરશર્માના
 “ વર્તારામાં આટલો અંશ સ્વપ્નાંશ છે. ”

“ જમનીના મહારાજ્યનાં અવયવો પેઠે રાજસત્તાક સંસ્થાનો થ-
 “ વાનો લોભ આપણે રાખીએ તો તે ઇંગ્લેન્ડને વધારે અનુકૂળ છે. જ-
 “ મન મહારાજ સ્વેચ્છાથી એ અવયવોને યુદ્ધમાં અને યુદ્ધાદિના ખ-
 “ રચમાં ખેંચી શકે છે તેવો વ્યવહાર આપણે શિર વાપરવા ઇંગ્લેન્ડને
 “ અધિકાર નથી. આપણે ચક્રવર્તીની પાછળ—આપણી શક્તિ અને
 “ ઇચ્છા હોય તો—જઈએ. પરરાજ્યો સાથે સંબંધ રાખવાનો આપણો અ-

* The Colonies proper form three classes:—(1) The *Crown Colonies*, which are entirely controlled by the home government; (2) those possessing *Representative Institutions*, in which the Crown has no more than a veto on legislation, but the home government retains the control of public officers; and (3) those possessing *Responsible Government*, in which the home government has no control over any public officer, though the Crown appoints the Governor and still retains a veto on legislation.

The total expenditure of the Mother country in connection with the Colonies (exclusive of India) amounts to about 2 millions sterling annually mainly for military and naval purposes.

The Statesman's Year Bk. 1896.

“ ધિકાર પોતાના હાથમાં સરકારે લેઈ લીધો તે તેમની પોતાની સે-
 “ નાઓ વડે આપણું રક્ષણ કરવાની સરતે લીધો છે; એવાં રક્ષણમાં
 “ આપણી સેનાઓ આપવા આપણે બંધાયા નથી. ઇંગ્રેજોનાં બીજાં
 “ સર્વ સંસ્થાનો કરતાં, અને જર્મની તથા યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સનાં અવયવો
 “ કરતાં, આપણી આટલી વધારે સત્તા છે. આપણે સરકારને આવમાં
 “ આશ્રય આપીએ તે એમના ઉપર ઉપકાર.”

“સરકારનાં ઉત્તમ—colonies—સંસ્થાનની પ્રજા જેવી આપણી પ્રજાને
 “ નહીં કરીએ તો એ પ્રજામાં દેખાદેખીનો ક્ષોભ થશે તે ચંદ્રકાંતનો
 “ વર્તારો ખરો પડશે.”

“ એ ક્ષોભ ન થવા દેવા જેવું આપણે રાખીશું, પણ હાલ સા-
 “ મ્રાજ્યનાં સામાન્ય લાભમાં ચક્રવર્તીપર ઉપકાર કરતા હઈએ તેમ જે
 “ આશ્રય આપીએ છીએ તે આશ્રય આપવામાં કૃપણ થઈશું તો મોડાં
 “ વહેલાં જર્મનીનાં અવયવરાજ્યોની પેઠે આપણને ચક્રવર્તી બળ કરી
 “ ખેંચશે અને પ્રવીણદાસનો વર્તારો ખરો પડશે. સમુદ્રવ્યાપાર, રેલવે,
 “ વીજળીના તાર, અને સામ્રાજ્યરક્ષણમાં આશ્રય, આદિ અનેક વિ-
 “ પયો આવા આશ્રયની વાત છે. હાલ જે ઉપકાર કરી નહીં આપીએ
 “ તે કાળક્રમે આજ્ઞાથી આપશું, અને તે કદળ સરતો પાળી આપશું.”

“ આવા વિપયોમાં, અને સરકારને હાથે લેવા પડતા ન્યાયના વિપ-
 “ યોમાં, ચક્રવર્તીનો અધિકાર રાજ્યોની સામ્રાજ્યસભાને સંપાય એ
 “ પ્રસંગને માટે અનેક જાતની ઉદ્ભાવકંબુદ્ધિનો ઘણા કાળ સુધી આ-
 “ ગ્રહ જોઈએ અને એ દિશામાં પુરુષપ્રયત્નનો આરંભ થવાને પણ
 “ હજી ઘણી વાર છે. આ આરંભ થવા આવતા પહેલાં આપણી
 “ વ્યવસ્થા હશે કે અવ્યવસ્થા હશે તે ઈશ્વર જાણે.”

વિધાયતુર બોલતો બંધ પડ્યો. મણિરાજે સર્વને પુષ્પ, પાન
 અને સુગન્ધ વહેંચ્યાં, અને સર્વ હસતે મુખે ઉઠે છે તેવામાં એક
 માણસે મૂળરાજને એક ચીડી આપી, મૂળરાજે મણિરાજને આપી,
 મણિરાજે તે વાંચી અને શોકમાં પડી પ્રધાનને કહ્યું.

“ પ્રધાનજી, આપ હવે સત્વર ઘેર પધારો.”

વિધાન—“ મહારાજ, એ સમાચાર. કુમુદના હશે એમ હું
 “ ધારું છું. મહારું એ પુષ્પ કરમાઈ ગયું.”

મણિરાજ—“આપના પિતાજી પાછા ફરવાના સમાચાર આ ચીડીમાં છે.”

ખાચર—“ શું કુમુદસુંદરી હાથ ન લાગ્યાં ? વિધાયતુર !
“ પુત્રીનો વિયોગ મહાદુઃખ કરે છે તેનો મને અનુભવ છે.”

મણિ—“ પ્રધાનજી, હવે સત્વર ઘેર પધારો. આપના ધૈર્યમાં
“ કુટુંબને અંશભાગી કરો. હું પણ ત્યાર સોરો આવી જઈશ. પ્રધા-
“ નજી, આપનું ધૈર્ય જાણનારે વધારે સૂચના કરવી પુનરુક્ત છે. બાકી
“ મહારા ખેદથી તમારા ખેદની કલ્પના કરું તો તો પાર રહે એમ નથી.”

મણિરાજની આંખ ભીની થઈ. સર્વ મંડળ અવસન્ન થયું. બે
મીનિટના મૌનને અંતે વિધાયતુર બોલ્યો “ મહારાજ, આણી પાસથી
“ કુમુદ જવા બેઠી અને આણી પાસથી પ્રમાદધન પણ ગયા. મહારું અને
“ બુદ્ધિધનભાઈનું ઘર—બેનાં ઘર સાથેલાગાં શૂન્ય થયાં. મહારા કરતાં
“ એમનું દુઃખ અનેકધા વધારે છે. એમના દુઃખમાં મહારું દુઃખ ભુલુંછું.”

શોકવાર્તા કરતાં કરતાં વિધાયતુરને મુત્સદી મંડળ ભેગો ગાડીમાં
વીઠાય કરી, મણિરાજ, ખાચર, અને મૂળરાજ ખીજી ગાડીમાં ચઢ્યા.
થોડી વાર એ ગાડીમાં મૌન પ્રવર્ત્યું. અંતે ખાચર બોલ્યો.

“ મણિરાજ, આ વાતોડીયા મંડળીમાં બેસવામાં આપણા નાચરંગના
“ દરખારનું ખરચ નથી તે તુકસાન પણ નથી એટલો લાભ ગોછો
“ નથી. એ મંડળીમાં બેસી તમે સર્વ સાંભળ્યાં કરો છો અને બોલતા
“ નથી તે જોઈ હું પ્રસન્ન થાઉંછું. પણ એ લોકની પુસ્તકીયા બુદ્ધિનો
“ પટ તમારા મન ઉપર બેસી જાય નહી તેની સાવચેતી રાખજો.”

મણિરાજ—“ એ બુદ્ધિને પ્રધાનજીનો અનુભવ આળી નાંખે છે,
“ અને આપના જેવાના સમાગમકાળે તેમાંના કુપથ્ય ભાગ ની.
“ કુળી જાય છે.”

ખાચર—“ એટલું બસ છે. બાકી જે વિષયની આજ વાતો આ-
“ લતી હતી તેના સંબંધમાં ચક્રવર્તીની રાજનીતિની વાતો તો ઠીકઠીક
“ છે. પણ એમના અધિકારીઓમાં સારાનરસા આવે છે અને આપ-
“ જીને અકળાવે છે તેનું-શું કરવું એ વીશે તમે કેવો વિચાર કર્યો છે?”

મણિ—“ સત્ય પુછો તો મહારે તેમની સાથે એવી તકરાર હજી
“ સુધી નથી પડી. વડીલ મહારાજે પરરાજ્ય સાથે અથડાઅથડી ન
“ થવાના માર્ગ રચી મુકેલા છે તેની પ્રનાલિકાએ ચાલતાં અમને બહુ
“ સુખ પડે છે. આપ સુચવો છો એવી તકરારનો મહારે પ્રસંગ જ
“ નથી આવ્યો, પણ દૈવધ્વજાથી એ પ્રસંગ આવશે ત્યારે આપ કંઈ
“ નીતિ દર્શાવશો તેનો પ્રકાશ પાસે રાખીશ.”

ખાગર--“ એ તમારે માથે ઈશ્વરની કૃપા સમજવી કે સાહેબ લોક
 “ ને તેમનાં માણસો સાથે મારામારી થવા વખત નથી આવતો. પણ
 “ આવો શીજો દિવસ રોજ નહીં રહે, માટે સાંભળી લ્યો. ચક્રવર્તી ને
 “ ગવર્નર ને કલકત્તાવાળા તો છેટે રહ્યાં. પણ આ પાસેના સાહેબોમાં
 “ બે બહુ સારા આવે તો બે બહુ નરસા આવે છે; બે બહુ ડહા આવે
 “ તો બે બહુ મૂર્ખા આવે છે. એમનો હંગામો કંઈ નહીં, એક આમ
 “ હાંકે, ને બીજો આમ હાંકે. ત્યારે આપણે જેવાની સાથે તેવા થવું
 “ પડે છે. એમનું સુખ એ કે તુમારીયાંથી સરકાર સાથે કામ લે ને ન-
 “ ઘરોં સાહેબ બે નરસાં તુમારીયાં તમારે માટે સરકારમાં મોકલી જાય
 “ તો સારો સાહેબ બે સારાં મોકલી જાય. આપણે એવા શા
 “ હાંકે કે એ સહમાંથી કોઈ આપણા વળતો થાય નહીં? માટે
 “ હમણે એટલી સરત રાખવી કે વારાફરતી કોઈ કોઈ સાહેબ આપણે
 “ માટે સારાં તુમારીયાં લખતો જાય. પછી સરકાર તો તુમારીયાંની
 “ આંખે સહ વાંચે, એટલે બે વાર નાખુશ થાય તો બે વાર ખુશ
 “ થાય અને વિચારે કે જ્યારે એક આપણું સારું બોલે છે ત્યારે બીજા
 “ તુમારીયાના લખનારની આંખમાં જ કંઈ કાણું હોવું જોઈએ. આ-
 “ ટલું થયું એટલે આપણે જીત્યા. ”

“ બાકી તો એક સાહેબ કુદે ને રાતોપીળો થાય ત્યારે મનમાં સમ-
 “ જવું કે તું જવાંતો ને હું રહેવાંતો છું, બે દિવસ દારુ પી લે. ગાંડાં કહાડે
 “ તે વેઠવાં, પણ સામે ધા કરવો નહીં. ”

“ એ લોક મૂર્ખા હોય તો પણ તેમની કલમ જખરી ને તુમારી-
 “ યાંમાં આપણે એને પહોચી વળીએ નહીં; જખરી વિદ્યાવાળાથી છેટે
 “ જ નાસવું, કારણ એ લોક વગર ધાયે હણે. એમનાથી છેટે હાંકે
 “ માટે આપણને એમનો ધા પહોચશે નહીં એમ પણ ધારવું નહીં*—
 “ સરકાર પાસે એમના કાન; દેખીયે નહીં ને ધા કરે. ”

“ એમ કરતાં સામાં થવું હોય તો ઘડી વાર વીસામો લેઈ વિચાર
 “ કરવો કે આપણો હાથ કેટલો પહોચશે. જે નદીને પેલે પાર તરી
 “ જવાનો વિશ્વાસ હોય નહીં તે તરવાને પાણીમાં પડવું જ નહીં.
 “ કોઈની પાસેથી એવું ખુંચી લેવું નહીં કે આપણા હાથમાં આવેલું

* પण्डितेन विरुद्धः सन् दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ।

दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू याम्भ्यां हिंसति हिंसितः ॥ महाभारत, शांतिपर्व.

“ પાછું તે પુંચી લે.* જેનું મૂળ ઉખેડી ન નંખાય એવું ઝાડ
 “ ખોદવું નહી; જ્યાં સામાનું માથું ન પડાય ત્યાં તેને હણવો નહી.†
 “ મણિરાજ, તરવાર વડે લહડવાનું તો નથી, પણ કલમ વડે લહડતાં
 “ પણ આ અનુભવની વાતો સરત રાખવી. સાહેબ લોક સરકારના
 “ દીકરા, તેમના વાંક માળાપને વસવાના નહી અને વસે લોચે
 “ તેમને શિક્ષામાંથી બચાવવા આપણને ધમકાવશે. કૌરવનાં માળાપ
 “ દીકરાઓના બધાએ વાંક સમજતાં હતાં, પણ તેમણે તેમને વાર્યા
 “ નહી; અને ગમે તેટલા પણ પાંડવ પારકા દીકરા, તેમના ઉપર શોધ
 “ કર્યો, અને બ્યાસજીએ પાંડવને શાપ દેવા મનાઈ કરી ત્યારે ખોડકી
 “ ગાન્ધારીએ ત્રીજા ધરના શ્રીકૃષ્ણને શાપ દીધો કે જલદયાસ્થળી કરી
 “ લોકું કુળ સત્તાનાશ પામજો. જબરા દીકરાની માપાસે દીકરાની
 “ ફરીયાદો લેઈ જનાર પરભારો બાળક ગાળો ખાઈ પાછો આવે, અને
 “ પરભારાના પક્ષ લેનારને શ્રીકૃષ્ણના જેવા આમ છાંટા લાગે. આપણે
 “ સાહેબલોક સાથે લહડીયે તો આપણે પાછા ફરીયે ને આપણી સાથે
 “ આપણા સ્નેહીઓને પણ ખમવું પડે. ખરું પુછો તો આ કલમની લહ-
 “ ડાઈ એ બધરાંની ગાળો જેવી ને વાણીયાના હાંકારા જેવી વાત. તેમાં
 “ આપણે ફાવીયે નહી-રજપુતોની લહડાઈઓ ગઈ.”

“ આટલા બધા વિચાર કર્યા પછી પણ એવો કાઈ સાહેબ વેઠાય
 “ જ નહી અને તેને ઉખેડવાનું ઠીક લાગે ને તેમ કરવું આપણાથી બને
 “ તેમ હોય તો એ કામ પાકું કરવું, એટલું જ નહી, પણ અનાજનાં
 “ છોડાં સળગેલાં હોય તેમ ઘણી વાર એકલો ધુમાડો જ નીકળ્યાં કરે
 “ અને ભડકો થાય નહી એમ ન કરવું; પણ તરત ભડકો ભલુકે ને
 “ આકરા તાપથી સામાને પોતાની ઝાળ દેખાડી દે એમ શીસમના બળ-
 “ તણ પેઠે આપણું પરાક્રમ ક્ષણવાર પણ જણાય અને આપણો પ્રકાશ
 “ જગત દેખે એવું કરવું‡. રાજાઓ હાથ ઉપાડે અને તેનું ફળ થાય

* ન તત્તરેઘસ્ય ન પારમુત્તરેત્

ન તદ્દરેઘત્ પુનરાહરેત્પરઃ ॥ શાંતિપર્વ.

† ન તત્ત્વનેઘસ્ય ન મૂલમુદ્ધરેત્

હન્યાન્ન તં યસ્ય શિરો ન પાતયેત્ ॥ શાંતિપર્વ.

‡ મુહૂર્તમપિ રાજેન્દ્ર તિન્દુકાલાતવજ્જ્વલેત્ ।

ન તુષાગ્નિરિવાનર્ચિર્ધૂમયેત ચિરં નરઃ ॥

શાંતિપર્વ.

“ નહી તો તેટલા પ્રમાણમાં તેમનું રાજત્વ ઘસાય એવું તમારા પિતા
 “ કહેતા ને તે યથાર્થ છે. પહેલી વારના ઘૂતને અંતે દ્રૌપદી ઉપરનો
 “ બુલમ જોતાં પણ આંધળા ધૃતરાષ્ટ્રને ન્યાય કે દયા ન સુઝ્યાં તેને
 “ પાપી પુત્રોની દુષ્ટતાએ ઉપાડેલા ઇશ્વરી ઉત્પાત જોઈ ખેડીક લાગી
 “ ત્યારે દ્રૌપદીને માગ્યાં વરદાન આપ્યાં ને પાંડવોને છોડ્યા. તે જ
 “ પ્રમાણે અધિકારી સાહેબો સામી સાધારણ ફરીયાદો ન સાંભળનાર
 “ સરકારની નજરે એ સાહેબો અતિદુષ્ટ થયલા દેખાશે ત્યારે એ ના એ
 “ સરકાર તેના ઉપર હાથ ઉપાડશે ને આપણું રક્ષણ કરશે. આવો કાળ
 “ આવે ત્યારે મજબુત પુરાવો અને પૂર્ણ રાજત્વ દેખાડી સફળ હાથ
 “ ઉપાડવો ને ત્યાં સુધીનો માર વેડી લેવો.”

“ ઘણી ફરીયાદો કરનાર ઉપર સાંભળનારને કંટાળો આવે છે. માટે
 “ આવા પ્રસંગ શીવાયના પ્રસંગોએ તો સાહેબો ઉપર ફરીયાદ ન કરતાં
 “ તેમની જ પાસેથી કળાથી કામ કહાડી લેવાં.”

“ હોંશીયાર ને પાકા સાહેબોની પાસેથી કામ કહાડી લેવું હોય તો
 “ તેમનાં કામ ભેગું આપણું કામ કહાડી લેવું. કોયલ કાગડીનાં ઇંડાં ભેગાં
 “ પોતાનાં મુકે તે બધાં ઇંડાં સાથે સેવાય ને કોયલનું બચ્ચું જન્મી જતે ઉડી
 “ જાય. સરકારે સોંપેલાં કામ સાહેબો પોતાનું ગણી કરી લે છે અને આપણા
 “ કામ પણ સરકારે સોંપેલાં ગણી વગર ભલામણે પોતાનાં કામ ભેગાં કરી
 “ લે છે. કોયલ કાગડાને કાંઈ કહેતી નથી તેમ આવા સાહેબોને આપણે
 “ કાંઈ કહેવાનું નથી. આપણાં ઇંડાં તેમનાં ઇંડાં જેવાં દેખાય, આપણાં
 “ હિત તેમનાં હિતમાં જ લેખાય, તો એ ચતુર જાતની ચતુરતાનો આ-
 “ પણને પણ વગરમાગ્યે લાભ મળે. એમની સેના ભેગા રહી આપણા
 “ દીકરા રજપુતાઈની કળા જાળવે તે આનું દષ્ટાંત.”

“ નકારા અને બળવાન સાહેબો સાથે સામાં થઈ લહડવાનું ચાલતા
 “ સુધી રાખવું નહી. જો તેમનો નાશ ઇષ્ટ હોય તો તેમની સ્વારીનાં
 “ ઘોડાની નીચે પેંસી વરાહની કળા વાપરવી. જો સાહેબ વરાહને પોતાના
 “ ઘોડા નીચે પેંસવા દેવાની ગદ્ગલત કરશે તે સાહેબ ઉપર તેના ઉપરીઓ
 “ બહુ દયા નહી દેખાડે. સામાના ઘોડાની તળે જતા પહેલાં શરીર
 “ પ્રકટ થશે તો આ કળા રમતાં એ સાહેબના ભાલાની ખેડીક છે તે
 “ ભુલવું નહી.”

“ લોભી સાહેબો પાસે સોનાના મેરુ જેવાં દેખાવું. છોટી આપણું
 “ સોનું લેવા આવે, પર્વત ઉપર ચઢતાં થાકે, અને એમ કરતાં આવે તો

“ સોનાનો કડકો કાપી પણ જાય તે મેરુનો ઉપકાર માની કામ કરે. પણ
 “ ભુલ્યે ચુક્યે આપણે જાતે “સોનું લ્યો” એમ કહેવું નહીં. કારણ એ
 “ માત્ર સોનાની શોભા જોતો હોય અને આપણે “લ્યો” કહીએ તો
 “ ઇસાઈએ. આપણી શોભા જોઈને જ આપણા પર પ્રીતિ કરે એવા
 “ સાહેબ પણ હોય છે. તેનીપાસે જોવાના મેરુ થવું.”

“ સોનાના મેરુ થઈ શકવાની ઉદારતામાં કે કળામાં આપણે ન્યૂન
 “ હોઈએ તો સામાને આપણું ઘર પઈસાનું ખાલી અને માણસ વગરનું
 “ શૂન્ય દેખાડવું. આપણી પાસે તેને લલચાવવાને કોઈ નજરે જ પડે
 “ નહીં, આપણી ત્રાડી ખાવાને ઘરમાં કોઈ માણસ દેખાય નહીં, અને
 “ જાતે ઘર શૂન્ય જોઈ જોનાર ચાલ્યો જાય તે આશા રાખે નહીં તે થવું
 “ થવા દે એ પણ એક માર્ગ છે.”

“ આ છેલ્લી બે કળાઓ તુર માણસને વશ કરવાની છે. મૂર્ખને વશ
 “ કરવા નટ થવું અને નાટક કરવાં—જેમાંના એકને ધીરરાવ માખણ
 “ કહે છે તે.”

“સામે સાહેબ ડાહ્યો અને સદ્ગુણી હોય તો તેના ઉપર હૃદયમાંથી ભક્તિ
 “ રાખવી અને બહારથી સરખાપણે મિત્ર થવું; હૃદયમાં તેના દાસના દાસ
 “ થવું, અને જગતની આંખે આપણો મોખો હલકો ન થાય એવો મિત્રાચાર
 “ પ્રકટ રાખવો. જે લેતાં આવડે તો પૃથ્વીમાં સોનાનાં પુલની વાડીઓ
 “ દેકાણે દેકાણે છે. શૂર, વિદ્યાવાન અને સેવા કરી જાણનાર તે પુલો
 “ ચુંટે છે.* મણિરાજ, રાજાઓ કાળને રચે છે અને આપત્તિકાળને સ્થાને
 “ સંપત્તિકાળ કરી નાંખે છે તે આવી કળાઓથી તે આવાં પુલ ચુંટીને.
 “ આખો રજવાડો અકબર બાદશાહની સેવા કરતો હતો. સાહેબો મ-
 “ હાત્મા હોય તો તેમના ભક્ત મિત્ર થવામાં બાધ નથી. ખીજી રીતના
 “ હોય તો દેશ તેવો વેશ કરવો એ રાજાઓનો ધર્મ છે. મમત કરી
 “ નાશ પામવો પ્રજાને પરવડે, પણ જેની વર્તણૂકમાં એ પ્રજાનાં સુખદુઃખ
 “ રહેલાં છે તે રાજાને મમત પરવડે એમ નથી.”

“ આ પ્રમાણે જેવો સામે માણસ તેવા આપણે થવું, અને જે કળાથી
 “ તેની સાથેના વ્યવહારમાં આપણું કલ્યાણ થાય તે કળા વિવેકથી
 “ વાપરવી, એવું આપદ્ધર્મના પ્રકરણમાં ભીષ્મપિતામહે ધર્મરાજનેજ ધર્મ-
 “ વચન કહેવું છે. સરકારના ધર્મરાજ્યમાં એમના સાહેબો આપણને આપ-

* સુવર્ણપુષ્પિતાં પૃથ્વીં ચિન્વન્તિ પુરુષાસ્રયઃ ।

શૂરશ્ચ કૃતવિવ્યથ્વ યશ્ચ જાનાતિ સેવિતુમ્ ॥

“તિમાં આણે ત્યારે આપણે પણ કાકિલ, વરાહ, મેરુ, શૂન્ય મહેલ, નટ, અને
 “ભક્તિમિત્ર એ છમાંથી જે ઘટે તે રૂપ રાખવાનું છે. * આ વૃદ્ધોના મહાન
 “અનુભવનું વાક્ય છે. આપણુ રાજ્યોની તો કાળે કાળે
 “કુળાઓ.”

“મણિરાજ, પ્રારબ્ધ અને દૈવ એ બે વાનાં પ્રબળને માટે છે પણ પ્ર-
 “બળનું કલ્યાણ કરવામાં અને રક્ષણ કરવામાં રાજ્યો પ્રારબ્ધ ન માનવું
 “પણુ પુરુષપ્રયત્ન જ માનવો એવું તમારા પ્રધાનનું વચન અક્ષરે અક્ષર
 “સત્ય છે. પ્રારબ્ધ માનનારે રાજ્ય નષ્ટ થાય છે. પ્રારબ્ધ અને સંતોષ સ્ત્રી-
 “ઓને અને બ્રાહ્મણોને માટે છે. પ્રબળનાં પ્રારબ્ધ રચવાનો તે ફેરવવાનો
 “અધિકાર તે ધર્મ રાજ્યને માટે છે માટે જ તેમાં ઈશ્વરનો અંશ કહેવાય છે.
 “મણિરાજ, સરત રાખજો કે આપણે તો કાળે કાળે કુળાઓ કરવાની
 “છે. કાળ આપણા ઘોડા ને કુળા એની લગામ ! ! પ્રારબ્ધથી ડરી એ
 “લગામ કદી મુકી દેશો નહીં !”

અનુભવી અને ચતુર શ્વશુર-રાજના ઉશ્કેરાયલા હૃદયમાંથી, તાકતી
 આંખોમાંથી, ને સ્થિરધીર મુખમાંથી, નીકળતો આ સૂક્ષ્મ ઉપદેશ જ્ઞા-
 તુ-રાજ અત્યંત ધ્યાનથી અને એકાગ્ર, ઉત્સાહથી સાંભળતો હતો અને
 એ બે શત્રુ કુળમાં મૈત્રી રચવાની પ્રતિજ્ઞા લેનાર મૂળરાજ આ ઉપદેશના
 ઉદ્ધારથીજ પોતાની પ્રતિજ્ઞા સંપૂર્ણ સિદ્ધ થઈ સમજતાં પોતાની રાજ-
 ભક્તિના વૃક્ષને સફળ થયું માની તૃપ્તિ-સુધા પીતો હતો, તેવામાં પ્રથમ
 તેમના સ્વાર અને પછી તેમના ઘોડાઓ મહલરાજના પુત્રના મહેલના
 બાગના ભવ્ય દરવાજામાં ખોખારતા ખોખારતા પેદા—તેની સાથે ભાગ્ય-
 શાળી મહલરાજની પવિત્ર ચતુર અને ઉદાર રાજનીતિનો આ ક્ષલ એ
 ત્રણે જણના હૃદયમાં ઉદય પામ્યો. એ ક્ષલને પુષ્પે પુષ્પે લંબેલું હતું કે
 સાત્વિક રાજનીતિનો પોપક ધર્મરાજનું શુભતાં સ્વર્ગ ભોગવે છે, અને પાછળના
 રાજ્યો અને તેની પ્રબળો, એવી સર્ગભ રાજનીતિનાં પુણ્ય ફળને ભોગવી,
 એવા ધર્મરાજના અમર આત્માને અમરત્રેયસ્કર ગતિ આપે છે ને ક્ષીણે પુણ્યે
 મૃત્યુલોકે વસન્તિ એ શાસ્ત્ર આ અક્ષય્ય પુણ્યવાળા મહારાજને કદી અડકવા
 પામતું નથી.

* કોકિલસ્ય વરાહસ્ય મેરોઃ શૂન્યસ્ય વેદમનઃ ।

નટસ્ય ભક્તિમિત્રસ્ય ચન્દ્રેયસ્તત્ સમાચરત્ ॥

શાંતિપર્વ.

પ્રકરણ ૫
નવરાત્ર.

કિમિત્તં જ મધુરાણાં મળનં નાકૃતાનામ
મધુરા આશૃતિને જે અડકે તે તેના શૃંગારરૂપ થઈ જાય છે.
કાલિદાસ.

વિશ્રમ્ય વિશ્રમ્ય તટદ્રુમાણામ
છાયસિ તન્વી વિચ્ચાર કાચિત્
સ્તનોત્તરીયેણ કરોદ્ધૃતેન
નિવારયન્તી શશિનો મયૂલાન ા

શૃંગારશતક - ભર્તૃહરિ.

નવીનરૂપ ભાષાંતર— “કાઠએક સુંદરી, નદીના તટ ઉપર આડે આડે તેની છાયામાં વીસામે લેતી લેતી ચાલતી જાય છે, અને દૂર આકાશમાં તારાં કિરણ પોતાના હૃદયભાણી આવે છે તે હૃદયમાં પેસતાં અટકી શકે એવું હોય તેમ, પોતે પહેલેલા મુક્તમ વસ્ત્રને જે છેડો એ કિરણ અને એ પોતોતી છાતી વચ્ચે ફેલાવે છે તે જોઈને હાથવડે ઉચો કરી કરી, ચંદ્રનાં એ કિરણને અધ્યાસ કરી પાછળથી દૂર કરવા પ્રયત્ન કરતી જાય છે!”

લારી! મધુરા મહારા મૂલારી!—દેખ દેખ યહ મૈયાકા ખેલ” —એવું બોલતી બોલતી બેટની બાવી ઝુંપડી બહાર આવી અને ચૈત્રમાસને સાયંકાળે સમુદ્રના સામું જોતી માતાના ઓટલા ઉપર બેઠેલી જમણાને પાછળથી બાકી પડી અને નીચી વળી ચુમ્બન કરી એની સુંદર

આંખો સામું જોઈ રહી.

“ચંદ્રાવલી બહેન? હું માજીનું ઘણું ધ્યાન ધરું છું, પણ હૃદયનો પુરુષ હૃદયમાંથી ખસતો નથી.” નહાના કરપલ્લવવડે આંખનાં આંસુ લહોતી લહોતી બાળા બોલી અને સમુદ્ર સામું જોઈ રહી.

“બેમાંથી કીયો પુરુષ ખસતો નથી?” જોડે બેસી ચંદ્રાવલી પુછવા લાગી.

“જે પુરુષની સાથે સંસ્કારથી હું ચૌરીમાં જોડાઈ હતી તે પુરુષ તે
“મહારા મરણ-ભાનથી સુખી થશે. એટલો મને માજીના ધામમાં આવ-
“વાથી જંપ છે. પણ જે મહાત્મા મને પોતાના સંસારમાંથી છુટી કરી પો-

“તાના હૃદયમાંથી છોડતો નથી તેને મહારું કૃપણ હૃદય પણ છોડી શકતું
 “ નથી. અરેરે ! મહારે જ નાટ્ય જોઈને વદનાતા ત્યાગ કર્યો, પવન
 “ ત્યાગ કર્યો, અને મહારો પણ ત્યાગ કર્યો. હવે તો માણતું તેજ મહારા-
 “હૃદયના આ અંધારને નષ્ટ કરે તો હું રાંક પુરી જાવું.” બોલનારીના
 હૃદયમાંથી હિંદોને શ્વાસ મુખની વાટે નીકળ્યો.

પ્રિય વાંચનારો આ બોલનારીને તે જોળખી હતો. બાવી ચંદ્રાવલીના
 પ્રયાસથી કુમેલી કુમુદસુંદરીનું શરીર હાથ આવ્યું હતું, એના ઉપચારથી એ
 જીવી હતી, અને ચાંદ દિવસ થયાં એના મનનું સમાધાન કરવાને પણ
 એજ બાવીની પ્રીતિ મદતી હતી. કુમુદનાં સંસારસંસ્કારી ભીનાં વસ્ત્ર તદીઓ
 નાંખી દેઈ માતાની પ્રસાદીની આછી હીરાગળ ચુંદડી એને પહેરાવી હતી
 તે અશ્વિન સમુદ્રની લહેરોથી ફરફર ઉડતી હતી અને દુઃખી બાળકીની સુ-
 ન્દર નાજુક શરીરવલ્લરી એવા સંગથી પણ વધારે સુંદર પ્રિય લાગતી હતી.
 એની સર્વ વાતો ચંદ્રાવલીએ સાંભળી લીધી હતી. માત્ર પ્રમાદધન અને
 સરસ્વતીચંદ્રનાં નામથી તેમ પોતાના અને માતાપિતા અને અશુરકુટુંબના
 નામથી કુમુદે એને અજાણી રાખી હતી અને તેને માટે ચંદ્રાવલીની ક્ષમા
 માગી લીધી હતી. સટે ચંદ્રાવલીએ એનું નામ મધુરી પ્રાપ્તું હતું. દયા અને
 હાલ આણી ચંદ્રાવલીએ કુમુદને શાંત કરવા માંડી.

“મધુરીમૈયા ! આ બેટમાં આવતા પહેલાંનું પાણી આ સ્વર્ગનું દ્વાર
 સમજ, અને એ દ્વારમાંથી આ માણના ધામમાં તું આવી ત્યાંથી મૃ-
 ત્યુલોકનો તે ત્યાગ કર્યો એમજ તું સમજ. જેવો એક પુરુષ હારા હૃદય-
 માંથી ખસ્યો તેવો જ બીજો પણ ખસશે એટલી માણના ઉપર શ્રદ્ધા
 રાખ.”

કુમુદના મુખ ઉપર સંધ્યાકાળની છાયા પડતી હતી તેવીજ એના હૃદ-
 યની પણ છાયા પડતી હતી. કાંઈ ઉતર દીધા વિના, પાછળ ઉગતા ચંદ્રની
 કૌમુદી, આગળ સમુદ્ર ઉપર, આદર પેઠે પથરાતી હતી તેટલુંજ એ જોઈ
 રહી.

ચંદ્રા—“ બહેન મધુરી ! આ જોઈ ચંદ્રની પ્રભા ? પાછળ આ
 “ ચંદ્ર તો જો !”

“ શું ચંદ્ર મહારી પાછળ છે ?” ભડકાને કુમુદે પાછળ જોયું,
 અને ચમકી જાગી પાછી આગળ દૃષ્ટિ કરતી ભ્રમર ચહડાવી
 ગાવા લાગી.

“ કિમસુમિર્લપિતૈર્જહ મન્વસે

“ મયિ નિમજ્જતુ નીમસુતામનઃ ।

“ મમ કિલ શ્રુતિમાહ તર્વાથકામ

“ નલપરામપરો વિવુધઃ સ્મરઃ ॥

બોલતાં બોલતાં એના મુખ ઉપર લજ્જનો રંગ ચહ્યો. શાંત પેડી પાછી બોલી: “ ચંદ્રાવલી જુદેન ! નળનું મન ઉછાળવાની શક્તિને માટે દમયંતીની દેવતાએએ સ્તુતિ કરી હતી તેવી જ પોતાનું મન ઉછાળવાની શક્તિને માટે આ પુરુષે મહારી સ્તુતિ કરી હતી. આવું છતાં એણે મને મહારા હિતને માટે છોડી. કહો વારુ એ તે સંસારી કે જોગી ? હું પણ હવે એના હૃદયની પવિત્રતાને અનુસરી, એના વિચારને છોડી, માણના ચરણ-સ્પર્શમાં ચિત્ત પરોવીશ.”

ચંદ્રા—“ ધન્ય, ખેટા ! ધન્ય છે. માણના ચરણ આ મહીમાં છે તેટલા જ ન સમજાશ. એ ચરણ આખા વિશ્વને રોકે છે અને માણની દીકરીયોના હૃદયમાં સમાય છે. માણની જે મૂર્તિ આપણે સેવીએ છીએ તેતો તેમના યોગને માટે. પણ માણના સ્વરૂપનું જ્ઞાન જોઈએ તો તેમને અન્ય સ્વરૂપે સમજવામાં છે. જ્યાં જ્યાં સ્ત્રીલિંગથી નામ છે અને શક્તિ કાર્યથી આકાર છે તે તે સર્વ સ્થાને માણના સાકાર સ્વરૂપનું જ્ઞાન પામી જ. જ્યાં જ્યાં એ નામરૂપની કારણશક્તિ છે ત્યાં ત્યાં માણના નિરાકાર સ્વરૂપને જોઈ લે. માણની મૂર્તિના એકાગ્ર યોગથી તું સંસારને ભુલી જઈશ. એના નિરાકાર સ્વરૂપને પામી તું એના પદને પામીશ, અને ત્યારા હૃદયમાં શક્તિ આરૂઢ થશે. તે પછી સંસારમાં જ્યાં જ્યાં ત્યારી દષ્ટિ પડશે ત્યાં એના સાકાર સ્વરૂપનો અનુભવ તું કરીશ અને સર્વત્રે મહાલક્ષ્મીનાં દર્શન કરીશ.”

આ ઉપદેશ સાંભળતાં સાંભળતાં ફરી કૃમુદસુંદરી સમુદ્ર ભણી જોઈ રહી અને ઉત્તર દેવાનું ભુલી ગઈ. ચંદ્રાવલી તેને ખાંજે વિનોદ આપવા લાગી.

“ ખેટા, હાલ માણનાં નવરાત્રિ ચાલે છે અને થોડીક વાર પછી સુરગ્રામની સ્ત્રીયો ગરબાનાં દર્શન કરવા આવશે. આપણે ગરબો પ્રકટી મુકેલો છે તેની પાસે ખેસી સહ માણનો ગરબો ગાઈશું, અને તેમાં એના શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રતીત કરીશું.”

“ ચંદ્રાવલી જ્હેન, હું તે પ્રસંગે જરૂર અંદર આવીશ. ત્યાં
 “ ધીમાં જ્હાર આ સમુદ્રનાં મોજાંમાં નાયતી ચંદનીથી અને તે
 “ થઈને આવતા પવનથી મહારું મન જરી શાંત કરી લેઈશ. એ
 “ ગરબે આવનારાં પાસે હું ઉપદ્રવરૂપ થાઉં નહી. એ જ્હેન, હું
 “ મને જાહુજ કનહું છું—ખરી ?” દયામણે મુખે કુમુદ પાછું
 બોલી.

“ માછના ધામમાં આવી દીકરીઓ પોતાની વરાળ કૂહાડે. એ
 “ તેમનો અધિકાર છે. વારું, બેટા મધુરી, પણ તું કંઈ
 “ લાગીશ ?”

“ શા વાસ્તે ન ગાઉં ? પણ મને તો મહારા હૃદયની કથાના
 “ ઢાળ ગાતાં આવડશે અને એમાં તો પુરુષની વાત આવે તે મા
 “ કુંડું ન પડે ?”

નાક નીચે બે આંગળીઓ ધરી, થોડી વારે તેને કુમુદના સામી ઠ
 ચંદ્રાવલી કૂહવા લાગી: “ જ્હેન, આ બેમાંથી એક આંગળી
 નેઈએ.”

ધીરે રહી કુમુદે એક આંગળી ઝાલી.

“ ચાલ જ્હેન, માછની આજ્ઞા આવી. ત્હારે ગાવું હેય તે ગા
 “ ત્યારે તમે જ્ઞવ હું અંહી બેઠી બેઠી ગોખી મુકીશ.”

ચંદ્રાવલી મહડીમાં ગઈ અને કુમુદ એકલી પડી. મહડીમાં રૂ
 એકડી થતી હતી અને તેમના પરસ્પર મિશ્ર સ્વર જ્હાર આવતા
 સમુદ્રનાં ચહડતાં અને કીનારા સાથે અથડાતાં મોજાંના ઘડીયે ઠ
 થતાં પંછડાની ગર્જનાં એ સ્વરોને પોતાનામાં મેળવી દેતા હતા.
 દના કાન આગળ આ તોફાન થતું હતું અને ચિત્તને શાંત કરવા પ્ર
 કરતું હતું. સંસારની વિચિત્ર ગર્જનાઓમાંથી છુટી શાંત સ્થા
 આવેલીના કાનમાં આ મોજાંઓના ઉછાળા અને ગર્જનાઓ અવ
 પણ પ્રિય અક્ષરનો સેક કરતાં હતાં અને તેમના અભિગેહથી આ
 ત્હાડકે એના હૃદયાગ્નિના અંગારાને કળખાવી નાંખ્યા અને તે અ
 રાને સ્થાને સદ્ગમ ઉપણુ ભસ્મ રહી. જડ સૃષ્ટિના તોફાને મનુ
 ણિના ઉદ્દેગને શાંત કર્યા.

થોડીક વારે કુમુદ કંઈક ટટાર થઈ અને મસ્તક ઉંચું કરી
 દૃષ્ટિ ફેરવવા લાગી. પાછી ઉપર ચંદની ફરી વળતી હતી અને

સંઘાતાં મોજાંમાં એના પ્રકાશ અંદર સરી જતો હતો, ભાગતો હતો, સંઘાતો હતો, અને વાંધાયુકો થતો હતો. છતાં ચંદની એવી ને એવી ક્રામળ સુંદર લાગતી હતી. ઉંચી થતી આંખ એ દશાને જેવાં લાગતાં કુમુદને પ્રીતિચંદ્રિકા જેવી, સુન્દરતાની મૂર્તિ જેવી, અને ક્રામળતાના આત્મા જેવી, પોતાની સાસુ સાંભરી આવી.

“ અરેરે ! મહારા જેવી કૃતમ્મ કોઈ નથી. સમુદ્રનાં મોજાં જેવ
 “ સુખદુઃખમાં ત્રુટતા સંઘાતા કાળજીને આ ચંદ્રિકા જેવું જ સુંદર
 “ ક્રામળ રાખનાર મહારાં પૂજ્ય સાસુજી તો જગતમાં એક જ જન્મ્યાં છે.
 “ એમની પ્રીતિનો ખદ્દો વાળવાનો તો રહ્યો, પણ આ મહારા કૃત્યથી
 “ એમના હૃદયને કેટલો શોક થયો હશે ? એમના ક્રામળ રવભાવ ઉપર
 “ કેવો ધા પડ્યો હશે ? એમની વત્સળતાને કેટલું આછું આવ્યું હશે ?
 “ એમને જીવવું કેવું અળખામણું થઈ પડ્યું હશે ? એમનો દિવસ કેમ
 “ જતો હશે ? એમને રાત્રે કેવા ઉઝગરા પડતા હશે ? ઈશ્વરે એમના
 “ જેવા સુપાત્રમાં મુકેલા સૌભાગ્યકુંકુમમાં હું દુષ્ટાએ દુર્ભાગ્યનો કો-
 “ યલો ત્રાંખ્યો ! એમના જેવાં ઉદાર અને મહોટા હૃદયનાં સાધુજનને
 “ મહારા જેવી કાળી નાગણે દંશ દીધો ! એમનાં જેવાં જગદમ્બાનો
 “ મહો પાપણીએ તિરસ્કાર કર્યો ! ઓ ગુણીયલ ! તું મહારી મા છે
 “ પણ મહારાં દેવી તો ત્હારા સ્વપ્નમાં પણ ન આવે એટલી મને ગણે
 “ છે અને ઠાંકે છે ! એમનું કર્યું ત્હારાથી કદી થવાનું નથી. મહો એ-
 “ મનો એવો અપરાધ કર્યો છે કે—ગુણીયલ, ત્હારે મહારાં મહો પણ
 “ ન જેવું જોઈએ. પણ આવા સહસ્ત્ર અપરાધોને અંતે હું જે
 “ મહારી રાંક દેવી પાસે જઈ તો એમના જીવમાં જીવ આવે તે મને
 “ છાતી સરસી ડામે ! અરે, એમણે પેટના દીકરાને કે દીકરીને ગણ્યાં
 “ નથી એટલી મને ગણી છે. ઓ પરમેશ્વરી ! હું ત્હારે
 “ જોણે પડી છું તે મને કંઈ એવો માર્ગ દેખાડ કે હું રંકને હાથે
 “ લાગેલું એ દેવી-રત્ન પોતાનું તેજ ન ખુવે. મને માર્ગ સુઝતો
 “ નથી. મને શું સુઝ્યું ? મને તે ખહારવટીયે નદીમાં ખેંચી લીધી કે
 “ હું જાતે પડી ? હું જાતે જાણી જોઈને પડી કે વિચારમાં તે વિચારમાં
 “ પડી ગઈ ? વિચારમાં પડીને પડી કે રેતી સરીને પગ સરી ગયો ?
 “ મને કાંઈ સાંભરતું નથી, સુઝતું નથી, સમજાતું નથી, અને મહારાથી
 “ કંઈ કહ્યાતું પણ નથી.”

ઘડી વાર નીચું જોઈ રહી વળા ઉંચું જોયું તે પવનની હહેરો જોરથી સમુદ્રપર અથડાતી સાંભળી, તે કુમુદ ખેલી ઉઠી.

“ અલકબ્હેન ! અલકબ્હેન ! આમ શું કરો છો ! તમે મહારે માટે
 “ કટલું કલ્પાંત કરી મુક્યું હશે તે આ જોઈશું ને જાણી જાઈશું.
 “ પણ તમે તમારા ભાઈની સાથે મહારી બાબતમાં લક્ષ્યો નહી હો !
 “ હું જાણું છું-કે-લક્ષ્યાવિના તમારાથી રહેવાવાનું નથી, પણ હવે
 “ એમને ખીચારાને સુખે જંપીને બેસવા દેજો. મહે એમના મુખનો
 “ માર્ગ મોકળો કરવાને જ આ કરેલું છે.”

“ ને કરંતો મન્દ ધુંધાટ ભર આનન્દશું,

“ ફૂંકી તરંગો મુજ ભણી ધીમે ધીમે નાયંત શું ? ”

“ કુસુમમાળાની આ કડી મહે સમજાવી ત્યારે અલકબ્હેને એમજ
 “ કર્યું હતું—ને એટલામાં પિતાજીએ બારીમાં ડોંકીયું કર્યું કે બ્હેન
 “ શરમાઈ ગયાં હતાં.”

“ અહો પૂજ્ય પિતાજી ! ઉજ્જગરા કરી કરી, શિરસટ્ટાનાં જોખમ બહારી
 “ બહારી, તમે કીનારે આવ્યા ત્યાં મહે તમને ડુબાડ્યા જેવું જ કર્યું !
 “ તમારું મહાન્ ધર મુકી હું અહીંયાં આવી ને તમારા પવિત્ર યશને
 “ લાગ્ગન લગાડ્યું ! મહે અભાગણીએ તમને લાજ લગાડી ! તમને
 “ ડુબાડ્યા ! ”

તે નીચું જોઈ રહી. થોડી વારમાં એનું મન પાછું ચસક્યું ને બીજે સ્થાને દોડ્યું.

“ સરસ્વતીચંદ્ર ! શું તમે ડુબશો જ ! શું તમે હતા તે સ્થાને નહી જ
 “ જાવ ! શું તમારા દુર્ભાગ્યની હું સાધન જ થઈ ? ”

“ કોઈને નામે કોઈ તરે છે, કોઈ ડુબે ને ડુબાડે !

“ હું ચાણકાલિની ડુબું ડુબાડું ! જ્યાં જઈ ત્યાં હાડે હાડે !

“ લક્ષણવતીનાં ચરણ અડકતાં નવપલ્લવ કોઈ વેલી થતી,*

“ હું જ અમંગળ શ્વાસ લેઉં ત્યાં લાંલી વેલીયો બળી જતી !

“ શાને જન્મ દીધો મુજને, ? પથર હું નહીં પેટ પડી !

“ મરણ શરણ પણ ન લખ્યું લલાટે ! પનોતી હું તુજ લોહ તણી ! ”

અત્યારે અર્ધચંદ્ર મધ્યાહ્નમાં આવ્યો હતો. ઘોળી ઘોળી વાદ-
ળાયો ક્વચિત્ તેની આશપાસ તો ક્વચિત્ તેના ઉપર થઈને ચાલી

* લક્ષણવતીનાં પાદપ્રહારાદિથી અશોક વગેરે સપુષ્પ થાય છે એવી જુના કવિઓની કલ્પના છે.

જતી હતી અને તે પ્રસંગે વાદળીયો વચ્ચે થઈને ચંદ્ર સામે ધસતો દેખાતો હતો. માત્ર તેના અને તારાઓના અને તેમના અંતરથી જણાતું હતું કે આ દેખાવમાં ખરો વેગ તો વાદળીયોનો છે—ચંદ્રનો નથી.

આણી પાસ આકાશમાં ચંદ્રની આ સ્થિતિ હતી તે કાળે એના પ્રકાશથી સમુદ્રપર આવે એક વહાણ ઉંચું નીચું થતું દેખાતું હતું. એ ચંદ્ર અને એ વહાણ ઉપર વારાફરતી દૃષ્ટિ ફેરવતી બાબા ઉભી થઈ.

“ આકાશમાં ચંદ્રને વાદળીયો ડુબાડે છે અને સમુદ્રમાં વહાણને “ વાદળીયો જેવાં મોજાં ડુબાડે છે. શું તેમને આ સદ્ભાગ્ય છે અને “ મને નથી? આમને આમ સમુદ્રમાં હું ચાલી જઈ તો મને કોણ “ અટકાવનાર છે?”

ખડીતે ખડીતે કુમુદે આગળ પાછળ દૃષ્ટિ ફેરવી. એની આંખમાં ચંદ્રનું પ્રતિબિમ્બ ચળકતું હતું અને સાગરનું પ્રતિબિમ્બ સમાયું હતું. એ આંખમાં બીજી કંઈ ચીજ પેસી શકી નહી. એણે શૂન્ય શીકું હાસ્ય કરવા માંડ્યું.

“ હું હું હું હું! હવે હું એકાંતમાં છું. શેલી જેવા રસિક કવિને સમુ- “ દ્રમાં સુવાનો અભિલાષ હતો તે ઈશ્વરે પુરો પાડ્યો—સરસ્વતીચંદ્રે જ “ તે વાત મને કહી હતી. હું રાંક અબળા હોડી ક્યાંથી લાવું? પણ “ વિશ્વંભર છે તે મહારા સામું પણ જીવે છે.”

એ જરાક આગળ ચાલી અને પગની પહાનીએ પાછી અડક્યું.

“ હા! જરાક આગળ ચાલીશ કે પાણી ઠીંચણસુધી આવશે. જરીક “ આગળ જઈશ કે કેડ સુધી આવશે. જરીક આગળ ખભે—ને “ પછી—માથા ઉપર પાણી ફરી વળશે ને દુઃખી કુમુદ હતી ન હતી “ થઈ જશે! બીચારી ચંદ્રાવળીના થોડાક ભિક્ષાન્નમાં ભાગ પડાવવાનું “ મહારે માથે બાકી હતું તે પાપ લીધું. હવે સર્વ પાપ અને સર્વ “ દુઃખમાંથી મુક્ત થવાનો વારો આવ્યો. માણના મંદિરમાં આવી ને “ માણ માર્ગ દેખાડે છે. આણી પાસથી તણાઈ ત્યારે ખેટ સાથે “ અથડાઈ; પણ હવે આ સમુદ્ર ભણી તો ખેટ નથી જ. દિવસે તણાઈ “ તે બધાંયે દીકી ને ઉગારી; પણ આ અન્ધકારમાં તો કોઈ જીવે એમ “ નથી જ!”

કુમુદસુંદરી હવે પાણીની કીનારી આગળ પગ પલાળી ઉભી, કચ્છ માર્યો, કેડે સુંદરીની ગાંઠ વાળી, અને માતાના મંદિર ભણી પાછું મુખ

કરી; પાછી વળી, અને આકાશ ભણી જોતી હાથ જોડી નમ્ર સ્વરે
બોલવા લાગી:

“ ઈશ્વર અને ઈશ્વરીને નામે જોને જગત જાણે છે તે ઓ માણ! આ
“ સંસારમાં તમે મને જન્મ આપ્યો, મને ક્ષણવાર મહાત્માનો આસંગ
“ કરાવ્યો, અને અંતે તમે મહારા મનમાં એવી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરી છે કે
“ તેમની તો શું પણ કોઈની કૃપાને હું પાત્ર નથી અને આ તમારી પવિત્ર
“ સૃષ્ટિમાં રહેવાને હું રંક અનાથ બાળામાં યોગ્યતા પણ નથી અને શક્તિ
“ પણ નથી. તો, માણ, હવે હું તમારાં નિરાકાર અરણ્યરવિન્દને પામવાનો
“ પ્રયત્ન કરું છું તેમાં નિરાશ ન કરશો. જાતે દેહ છોડવો એ લોકમાં પાપ
“ ગણાય છે; એવું કૃષ્ણ કૃષ્ણ ગણાય છે. પણ, મહારા જોવીને આ સં-
“ સારમાં રહેવું જોઈલું કૃષ્ણ ભરેલું છે એવું કૃષ્ણ કોઈ પણ નરકમાં નહી
“ હોય—અને—માણ, સંસાર અને તમારા મંદિર વચ્ચે યમરાજનું
“ ધામ છે તો ગમે તેવું પણ એ ધામ તમારા મંદિરની પાસે છે એટલે
“ તમારી પાસે આ સંસાર નથી. માણ, નથી! નરકમાં પહ્યા પછી
“ માણસને કૃપાને વધારે પાપ કરવાનું લખેલું નથી. ત્યાંથી તો શિક્ષા
“ પુરી થતાં તમારી પાસે જ આવવાનું, માટે માણ! હું એ દુઃખ
“ અમીશ અને તમારી પાસે આવીશ. માણ! મને એટલું ઘૈર્ય આપો—
“ એટલી મહારી છાતી ચલાવો.”

“ માણ, હું દુઃખી છું, અધમ છું, પાપી છું, મહારો કોઈને ખપ નથી,
“ હું તમારી પાસે આવવા આતુર છું—મહારે આ સંસારમાંથી છુટકારો
“ જોઈએ છીએ. માણ, સહસ્રવાર ક્ષમા માગું છું, સહસ્રધા આશ્રય
“ માગું છું, અને હવે મહારાં દુઃખનો અંત આવ્યો સમજું છું.”

દક્ષિણ દિશા ભણી ફરી અને ઉભી. આંધેની ઉંચી ભેખડો અને
તે ઉપરનાં ઝાડો અન્ધકારના પર્વત અને તેનાં શિખર જેવાં જણાતાં
હતાં. યમરાજની એ દિશાને નમસ્કાર કરતી કરતી બોલી.

“ પાસે છે જ પ્રકાશ, આંધે છે અન્ધકાર,

“ જીવન આ, એ પડદો મરણનો! પાસેં

“ પાસે છે સંસાર, આંધે એ યમરાજ,

“ દુખ છે સંસાર, સુખ યમગૃહે! પાસેં

“ ફર છે આ સંસાર, દયાળુ યમરાજ,

“ અશરણશરણુ યમ! નમો નમો! પાસેં

“ યમ! છો ધર્મરાજ, તમથી હું છું સનાથ,

“ ધર્મરાજ, મને લ્યો ઉપાડીને! પાસેં ”

ઉત્તર દિશા ભણી ફરી; રત્નનગરી એણી પાસ જ હતી. એ નગરીને અને માતાપિતાને સંભારતી રોવા લાગી અને ઝોડે આંગળી અરકાડી ખેલવા લાગી.—

“ ઉત્તરમાં છે તમ વાસ, વહાલાં માતા ને તાત !

“ છેલા કરું છું પ્રણામ—છેલા કરું છું પ્રણામ !

“ વહાલાં માતાપિતાને નમું !

“ મહારા વહાલા ઝો તાત ! મહારા વહાલા ઝો તાત !

“ છેલા કરું છું પ્રણામ ! છેલા કરું છું પ્રણામ !

“ ધર્મધીર છો ! કુમુદને ભુલજો !

“ મહારી વહાલી ઝો માત ! મહારી વહાલી ઝો માત !

હૈયું ફાટશે, ઝો માત ! હૈયું ફાટશે ઝો માત !

“ ત્હારું સંભારી રાંક કુમુદને !

“ માડી ! કરજો તું માફ ! માડી ! ત્યજજો સંતાપ !

“ મહારો દુર્ખોયારો બાપ, કુંળા હૈયાનો બાપ !

“ મને ભુલી એને ઘૈર્ય આપજો !

“ એકલી અ.. જાણી આજ, ભુલી ભટકતી આજ,

“ મુકી માતાને તાત રોતાં હૈયા રે ફાટ !

“ કુમુદ થાય છે જળશાયિની !

“ મહારા વહાલા ઝો તાત ! મહારી વહાલી ઝો માત !

“ આંસુ જશે ચોધાર, રોશો હૈયા રે ફાટ,

“ મોઠ દીકરી ! ખીજ વાર નહી મરે !

“ માડી કરજો તું માફ ! માડી ! ત્યજજો સંતાપ !

“ મહારો દુર્ખોયારો બાપ ! કુંળા હૈયાનો બાપ !

“ ભુલી દીકરી ભુલાઈ ના જશે ! ”

આટલું ખેલતાં ખેલતાં, રોતી, કકળતી, આંસુથી નહાતી, શરીરે શીત આવ્યાથી ધ્રુજતી, કુમુદ કીનારાના છાંચર પાણીમાં પડી ગઈ, અને પાણી ઉપર કોમળ કાયા અથડાયાથી સમુદ્રની છાલક ઉંચી ઉડી અને એ જડ જળનિધિને પણ દયા આવી હોય અને તેનાં આંસુ ચારે પાસ છંટાયાં હોય એમ થયું.

કુમુદ જગી હોય તેમ પાણી વચ્ચે પાછી ઉભી થઈ અને, આંસુ લહોઈ,

દશે દિશાએ દૃષ્ટિ કરતી કરતી ચાલી. આગળ પગલાં ઉપાડવા માંડ્યાં, જે હાથ છાતીએ મુક્યા, અને વળી જરીક ઉભી રહી, ઝોઠ કરડી, ખેલી:

“ હવે, માણ મને સહાય થયાં અને યમરાજે મહારો હાથ ઝાલ્યો ! હવે
“ મહારી છાતી ચાલવા લાગી ! હવે મહારો છુટકારો નક્કી થયો !

- “ ચળકે ચંદ્રનું સઘળે તેજ,
“ ગાળે સાગર ચારે મેર ।
“ વચ્ચે એકલો ઉભો હું નાર !
“ જડે નહી સુખ-સરજનહાર.
“ બની ઘેલો દેખી સંસાર,
“ ત્યજવા એને હું થઈ તયાર;
“ પૌત્રુ જોઈ વિરહિણી રાચે જેમ,
“ નીર પું મરણ ઉમંગે તેમ.
“ ચહું ઉમંગની લહેરે આજ.
“ સજજ થયો મુજ સુખનો સાજ.
“ છોહું તાત ને છોહું માત,
“ ગુણીયલ મહારી ! કરજે માફ.
“ તુજ પેટે ધરીને અવતાર,
“ કુખ લજવી તહારી મહે, માત.
“ જમ ! આ જગત થકી છોડાવ !
“ ભાર જીવવાનો ઉતરાવ !
“ આ સંસારથી ઘસડી જાવ—
“ પછી ગમે ત્યાં જમ લઈ જાવ ! *
“ લહાવો લેવો, ત્યજું સંસાર,
“ તો શો સ્વર્ગનરકમાં ભાર ? ”

* Mad from life's history,
Glad to death's mystery
Swift to be har'd
Anywhere ! anywhere,
Out of the world !

“ પ્રિય સરસ્વતીચંદ્ર ! મરણમાં તમારા હૈન્નેટ્ નેવી ઝહીક મને
“ લાગતી નથી !

“ જીવ્યું નેઈ ગાંડી થઈ હું તો,

“ મરણપર મોહી પડી છું હો ! જીવ્યું

“ જીવ્યું મુકોં નવું જડે કંઈ તો

“ નરકમાં યે સુખ વિશેષ જ હો ! જીવ્યું

“ અમુજણ છોડી, છુટાય જ, તો,

“ મરણ પછી પન્થ ગમે તે હો ! જીવ્યું

“ આંખો મીચી નવું ગમે ત્યાં હો !

“ બાપુ જમ ! ધસડ ગમે ત્યાં ને ! ’

તેનો સ્વર બંધ થઈ ગયો. ધીરે ધીમે પણ સ્થિર પગલે હવે તે આગળ ચાલવા લાગી. તેની દૃષ્ટિ સામે જ નેઈ રહી હતી; આગળ, પાછળ, ઉંચું કે નીચું, નેતી તે બંધ રહી. તેના પગને સામેથી મોજનાં ધસારા અટકાવી ન શક્યા, તેમ પાછાં વળતાં પાણીના હેલારાથી તે ધકૂકેલાઈ પણ નહી. એની ગતિ હવે એની પોતાની જ હતી અને તેની સ્વતંત્રતાને વધારવા ઘટાડવા જગત અશક્ત નીવડ્યું. એની આંખમાં આગ્રહનો આવેશ- તેજ ધરી ચહુઓ અને દાંતની હારેએ કોમળ પાંદડાં જેવા બે ઓહને કરડી કબજે રાખી લીધા. નવી જન્મેલી હાથણીની પેઠે નાળુક કુમ્ભ, સ્થળ આગળ કરી એની છાતી એના કોમળ પગને ખેંચવા લાગી. શરીર અને મનને બળવાન સાંકળથી બાંધી બાળા આમ આગળ ચાલવા લાગી અને એની સત્તા અપ્રતિહત થતી લાગી ત્યારે માત્ર એના આંસુએ એની આજ્ઞા પાળવા ના પાડી, અને એ આજ્ઞાને બળે પડેલાં આંસુ સુકાવા પામતાં તે પહેલાં એ આજ્ઞાનો તિરસ્કાર કરી નવાં આંસુ આગળ ધસી આવતાં હતાં, અને આંસુના પ્રત્યેક બિન્દુમાં સરસ્વતીચંદ્રની છબી નેતી નેતી એ ચાલી.

પાછળના ચંદ્રના તેજથી કુમુદસુંદરીની છાયા સમુદ્ર ઉપર આગળ પથ- રાઈ હતી. આગળ છાયા અને પાછળ બાળા એમ બે જણ વાઘવા લાગ્યાં તેમ તેમ શરીર પાણીમાં સંતાતું હતું, બહારથી ઘટતું હતું, અને છાયા ચળકતાં મોજનાં નહાની મહોટી થતી કુદતી હતી.

કેડ સુધી કુમુદસુંદરી હુખી. તેની કોમળ છાતીને પાણીની છાલકો વાગવા લાગી, અને વાગવા લાગી તેની સાથે જ તેના કાનમાં નવીન

સ્વર આવવા લાગ્યો. અનાહત નાદ તો તે ન હતો; કારણ આ સ્વર બહારથી આવતો હતો. મનુષ્યનો સ્વર તે ન હતો, કારણ કોઈ મનુષ્યનો સ્વર સાગરના ધુધવાટ આગળ સાંભળાય એમ ન હતું. પણમાં એ સ્વર આકાશમાંથી ચંદ્રની ચાંદની પેઠે સરી પડતો હતો; પણમાં તારાઓમાંથી ખરતો હતો; પણમાં છેટેના અંધકારમાંથી આવતો હતો; પણમાં પવનની હોર ઉપર નાચતો હતો; પણમાં પાછળથી આવતો હતો; પણમાં સમુદ્રનાં આથેનાં ઉંડાં અગાધ પાણીની અંદરથી રસાતળને ફેડીને બહાર આવતો હતો; અને પણમાં સમુદ્રની ગંભીર ઉંડી ગર્જનાને ભેદીને આથે ઉંડાણમાં કોઈ ગાનારનું ગાન સાંભળાતું હોય એમ એ સ્વર આવવા લાગ્યો. એ સ્વરનું એ ગાન, એ સ્વરરૂપ એ ગાન, પણમાં કુમુદના કાનમાં પેસવા લાગ્યું; પણમાં પાણી નીચે થઈને, એનાં પગમાં થઈને, એના શરીરમાં ચમકવા લાગ્યું; પણમાં એના શોકમ્લાન પ્રયોધરમાં ઉભરાવા લાગ્યું; પણમાં એના હૃદયમાં ધબકારા કરવા લાગ્યું; પણમાં કણ્ઠમાં સ્હડ—ઉતર કરવા લાગ્યું; પણમાં એના ઓહને અને નાસિ-કાને સ્પુરાવવા લાગ્યું; એની આંખની કીકીયો, કપાળ, અને મસ્તક ત્રણે સ્થાને વીંઝાવા લાગ્યું. એ ગાનને વશ થઈ, એ ગાન સાંભળવાની ધુનમાં ને ધુનમાં, એ આગળ ચાલી, અને સતારના સર્વ તારમાં રણુકારા થઈ રહે તેમ અંતર્બાહ્ય સર્વ સંસારમાં આ ગાનના ચમકારા થવા લાગ્યા.

“ ધીમી ધીમી ચાલી તું તો કરવા ત્હારું કામ !

“ માણની ઇચ્છા એવી છે કે પાછી હવે તું આવ ! ધીમીં.

“ દીકરી, ત્હારા દીલને દીધો દાનવે દુષ્ટ જ હુલામ,

“ શીતળ શાંતિ લેવા માણની પાસે હવે તું આવ ! ધીમીં.

“ શીતળ પાણી સાચરનું છે આગળ ઉંડું અગાધ,

“ પણ તુજ મનનો તાપ-શમાવે એ તો ઇશ્વરી માત ! ધીમીં.

“ શરીર સુવાડવા સાચર નીચે થઈ છે તું આજ તયાર,

“ પરલોકવાસી તારા હસે છે સાંભળી તુજ વિચાર. ધીમીં.

“ ચમકે તારા સાંભળી ત્હારા રાંક મધુરા જોલ,

“ રાત રૂવે તને રોતી જોતી; મનના પડદા જોલ ! ધીમીં.

“ ચંદ્ર ઉભો છે એકલો ઉંચે દેવા કુમુદને કરાર;

“ એટા, બહીને છે શાને તું ? ત્હારે માણનો સથવાર. ધીમીં.

“ સાગરમાંથી પાછી નીકળ, માણની પાસે આવ;

- “ જખ મારે છે જગત, જનેતાનીં જોતીં અમીભરીં આંખ. ધીમીં
 “ આંસુ ત્હારાં લહોઈ લે, ખેટા, ડસકાં હૈયાનાં શમાવ;
 “ કુંકુમ ત્હારે લખ્યું જ લલાટે, માનો માથે છે હાથ. ધીમીં
 “ ઝોડુ કરડતીં તું, આંખે આંસુની છાલક ચાલીં ન માય;
 “ માણુંતું હૈયું પણ, તુજ દુખ આ દેખી, ભરાઈ જાય, ધીમીં
 “ ત્હારા દુખનો આરો હવે તો આ પાસે દેખાય,
 “ માણ આંખે હૈયે તને; હવે, ખેટા, તું પાછી આવ ! ધીમીં
 “ સાયર આવો આભસરીખો ઘોર ગાળે દિનરાત,
 “ ક્યાં એ ને ક્યાં કોમળ કળીં સમીં, દીકરી, ત્હારી જત ? ધીમીં
 “ સાયરને લઈ, માણને મોંઘે ખોળે તું, ખેટા, ખેશ;
 “ ખોટીં રે કાયા, ખોટી માયા, માણ જ માણ હમેશ. ધીમીં ”

ગાનનો આરંભ થયો ત્યાં કુમુદનો પગ જરીક અટકી પાછો ચાલવા લાગ્યો. ગાન વાધ્યું તેમ તેમ એ ચમકવા લાગી, અને ગાન પુરું થયું ત્યાં એના પગે આગળ ચાલવા સ્પષ્ટ ના કહી. આવે રાત્રિને સમયે સમુદ્ર ઉપર એકાંતમાં એ ગાન કોણ કરેછે તે સમજાયું નહી. ગાન કોણ કરેછે એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ થતા પહેલાં તો ગાનની અસર એના હૃદયમાં વ્યાપી ગઈ અને સર્વ વિચારને અસ્ત કરી નાંખ્યા. કલમના ખેતરની રખવાળ યુવાન કણ્ણણનો લલકાર સાંભળી ચમકેલી હરિણી ગાન સાંભળવાની લહેમાં ડાંગર ખાવાનું ભુલી જાય* તેમ અત્યારનું ગાન સાંભળી ચમકેલી કુમુદ પોતે આરંભેલો અર્થ પળવાર ભુલી અને હરિણીના જેવી આંખોથી ચારે પાસ દૃષ્ટિને ચપળ કરી ફેરવી એક ટશે સ્થિર કરવા લાગી. પળવાર ભુલાયલા વ્યવસાયનો સ્મરણમાં ફરી ચમકાર થતાં એ આગળ પગ ઉપાડવાનું કરે છે અને હંડાં પાણીમાં ધસવા ચંચળ થાય છે ત્યાં એની પાછળ પાણીમાં કંઈક પહોંચાયું અને તેની સાથે ચંદ્રાવલીના હાથ કુમુદના શરીરની ચારે પાસ વીંટાઈ વળ્યા, અને એ માયાળુ સાધુજનનો કોમળ સ્વર કુમુદના કાનમાં સ્થિર ગતિથી આવ્યો.

* વિગતશ્યાજિઘ્તસમઘટ્ટયત્

કલમગોપવધૂર્ન મૃગવ્રજમ્ !

શ્રુતતદીરિતકોમલગીતક-

ધ્વનિમિષે ડનિમિષેક્ષણમગ્રતઃ ॥ માધ,

“ મધુરી! મધુરી! ત્હારો આટલો જ વિશ્વાસ? જેટા, જે તે તું પાછી
“ ન ફરે તો તને માછની આણુ છે.”

ખીજ એ ચાર સ્ત્રીયો એની આશપાસ ફરી વળી. કુમુદ પાછી
ફરી, અને ચંદ્રાવલીને બાઝી પડી, એની છાતીમાં મ્હોં માથું સંતાડી
દેઈ, મોઝળું મુકી મ્હોટે સ્વરે રોઈ પડી ને રેતી રેતી બોલી: “ હું શું
“ કરું ને ક્યાં જઉં રે, મ્હારી મા? ચંદ્રાવલી બહેન, તમે મ્હારી માતાના
“ કરતાં વધારે હેત રાખો છો પણ મને કાંઈ સુઝતું નથી—ને મ્હારાથી
“ નથી રૂંદેવાતું રે મ્હારી મા?” કુમુદે ફરી હુઠવો મુક્યો, અને ચંદ્રમં-
ડળ ભણી એ સ્વર મ્હણ્યો.

એનું આશ્વાસન કરતાં સહ એને લેઈ માતાના ઓટલા ઉપર મ્હણ્યાં,
એનાં બીનાં વસ્ત્ર બદલાવ્યાં, અને માતાની સેવા પડતી મુકી દીકરીને
શાંતિ આપવા ઉપચાર કરવા લાગ્યાં. કુમુદસુંદરી કોઈને મ્હોં દેખાડતાં
શરમાઈ અને માત્ર ચંદ્રાવલીની સોડમાં ભરાઈ, એના ખોળામાં મ્હોં
સંતાડી, પાસે બેસી રહી. એના હૃદયના ધબકારાથી અને અટકવાની
અશક્તિને લીધે ઘડી ઘડી ઉથલો મારતાં હુસકાંથી, એ જીવતી છે અને
નગતી છે એમ સિદ્ધ થતું હતું. એ જગાએ સહ આશપાસ ફરી
વળી બેઠાં અને એના મનને કળ વળે અને ખીજ વાતોમાં એનું ધ્યાન
નત્ય એમ ધીરે ધીરે સહ કંઈ કંઈ વાતો ફહાડવા લાગ્યાં સ્ત્રીયોની
સંખ્યા પણ આઠદશની ઘઈ ગઈ. ચંદ્ર પણ મધ્યાહ્નમાં આવી ગયો.

સર્વની વાતો ચાલી છતાં કુમુદનું મન તેમાં ગયું નહી. એને એક
બાવી બોલી.

“ ચંદ્રાવલી મૈયા, આપણા ગુરુજીને વહાં તો નવીન અતિથિ આવ્યા
“ છે, અને ગુરુજીનો તેમના ઉપર બડો પક્ષપાત છે.”

કુમુદ કંઈક સાંભળવા લાગી.

“ કિત મૈયા, તે કેણુ છે અને જુના શિષ્યો મુકી તેમના ઉપર
“ કહાંસે પક્ષપાત થઈ ગયો?” ચંદ્રાવલીએ પુછ્યું. ઉત્તર સાંભળવામાં
કુમુદનું હૃદય ભળ્યું.

ભક્તિ—“ એ અતિથિનું નામ નવીનચંદ્રજી છે.”

કુમુદસુંદરીના શરીરમાં વીજળીનો ચમકારો થયો. તે સદ્ગુણ બેટી
થઈ અને છાતીએ હાથ મુકી સાંભળવા લાગી. ભક્તિમૈયા વાંધી.

“ ગુરુજીને એ પુરુષનો ત્રિભેદના અરણ્યમાંથી લાભ થયો અને એ

“લાભના નક્ષત્રયોગ ઉપરથી પક્ષપાત થયો તે તેની બુદ્ધિ અને વિક્ષતા
“ઉપરથી વધ્યો.”

કુમુદસુંદરીને જનમૃત થયલી જોઈ, ચંદ્રાવલી બોલી. “મને લાગે
“છે કે હવે આપણે માણની સેવાનો આરંભ કરીયે. મધુરીમૈયા,
“માણની એક મૂર્તિ વિશ્વરૂપ સાકાર છે; બીજી સાકાર મૂર્તિ એ આ-
“કારમાં સમાયલી તે, પ્રતિષ્ઠાથી, પ્રતિમામાં આવાહન પામેલી છે. અમ
“જોગી કુળની પ્રજનો વિસ્તાર મત્સ્યેન્દ્રનાથ અને ગોરખનાથ બાવાના
“કાળથી નાથકુળને નામે ઓળખાય છે. એ બે મહાયોગીઓના શિષ્યોએ
“આપણાં જેવાં સામાન્ય મનુષ્યોને માટે પટયોગનો ઉપદેશ કરેજોછે. તે
“એવી રીતે કે શ્વેતગોળ પટ સામે બાંધવો અને યોગીએ બહાર ફરજી
“ઈન્દ્રિયોમાં આવાહન પામેલી અંતઃકરણની વૃત્તિઓને એ ઉજ્જવળ પટમાં
“યુક્ત કરવી, અને એ વૃત્તિઓના આકર્ષક પદાર્થમાત્રની એ પટમાં જ
“પ્રતિષ્ઠા કરવી, એટલે વૃત્તિઓ તેમાં જ યુક્ત રહેવાની. એટલો યોગ અ-
“ભ્યસ્ત થાય એટલે એ પટને સર્વ પાસથી કાપવો અને ફરી તેમાં એ
“ને એ જ પદાર્થોની પ્રતિષ્ઠા કરી ફરી યોગ આરંભવો. એ પ્રમાણે એ
“પટનો છેક નહાનો અંશ રહે ત્યાં સુધી યોગ કરવો. અંતે પટનો નાશ
“કરી નિરાકારમાં યોગ કરવો. સામાન્ય પ્રજને આટલા યોગમાં પણ
“કલ્પિતા પડી. ત્યારે ઈન્દ્રિયમય આકારને પ્રત્યક્ષ રાખી ઈન્દ્રિયોના
“વિષયોની તેમાં પ્રતિષ્ઠા કરવા માંડી અને એ પ્રતિમાના સત્વસ્થાને
“દેવચરિત્રની પ્રતિષ્ઠા કરી દીધી. બેટા મધુરી ! નાથકુળના યોગ
“પદ્ધતિ આમ પ્રતિમાયોગ સાધુજનોએ સાધનહીન મનુષ્યોને માટે
“દર્શાવ્યો. નિરાકાર પુરુષના યોગને માટે શાલિગ્રામ, શિવબાણ, આદિ
“ગોળ એટલે નિરાકાર જેવા પટના યોગ જેવા યોગ દર્શાવ્યા કે શિ-
“વજીના સ્વભાવવાળા શિવજનો યોગ સાધે અને વિષ્ણુના સ્વભાવવાળા
“તેમનો યોગ સાધે. એ પણ જેને દુઃસાધ્ય થાય તેને માટે પંચાયતન
“દેવના આકારના યોગ દર્શાવ્યા. આપણ સ્ત્રીઓની બુદ્ધિઓને માટે, ગોળ
“અને પૌરુષ પ્રતિમાઓનો યોગ અનુચિત ગણી, માણની સુંદર સ્ત્રી-
“પ્રતિમાનો યોગ દર્શાવ્યો છે. સર્વ સુંદર પદાર્થો, સર્વ પ્રિયજન, અને હારા
“મનનો માનીતો પુરુષ : એ સર્વની માણના રૂપમાં પ્રતિષ્ઠા કરી લે અને એ
“યોગથી આ સંસારસાગરને તરી જા. પટયોગના છેલા કડકાનો યોગ થાય
“તેમજ માણના ચરણકમલનો યોગ થાય ત્યાં ભક્તિયોગ સંધાયો ગણવો,
“અને માણના હૃદયકમલમાં સર્વ પ્રિય પદાર્થોની પ્રતિષ્ઠા થઈ જાય ત્યાં

“નિરાકરનો ભક્તિયોગ હાથ લાગ્યો ગણવો. મધુરી, માણના યોગનું
 “આ સુન્દર રહસ્ય તને દર્શાવ્યું. એ યોગની સાધનાથી તું સંસારસાગરને
 “તરી જવાની. તારા હૃદયનો પુરુષ આ યોગથી તું પ્રત્યક્ષ દેખીશ
 “અને માણના ભક્તિયોગથી સર્વ યોગને પામીશ. માણની દીકરીયોને
 “આ યોગમાં, નથી પદ્માસનનું કામ, અને નથી દેશકાળનું કામ. પ-
 “રણેલા પુરુષોને ત્યજી ગોપિકાઓ શ્રીકૃષ્ણ પાછળ દોડી હતી તે જ
 “રહસ્ય સમજીને તારી ઇન્દ્રિયોએ પરણેલા “ખેટલા” પદાર્થો જ્યાં
 “હોય ત્યાં રહેવા દે, અને તેમને ત્યજી તેમની પ્રતિષ્ઠા માણમાં કરી માણ
 “પાછળ તારી ઇન્દ્રિયોને દોડાવ, અને એ યોગથી ભક્તિસાધના કર-
 “જે. મીરાંજ કેવી ભક્તિ કરતાં હતાં ?

“વાટ જુવે મીરાં રાંકડી, ઉભી ઉભી વાટ જુવે મીરાં રાંકડી ।”
 “અથવા શ્રીકૃષ્ણની વાંસળીનો અવતાર પોતાના હૃદયમાં થતાં ગોપિકાઓ
 “ઉભી હોય તો ઉભી ઉભી અને ખેડી હોય તો ખેડી ખેડી, રાત્રે કે દિવસે,
 “ધરમાં કે વૃન્દાવનમાં, સાસરે કે પીયર, સર્વાવસ્થામાં શ્રીકૃષ્ણનો યોગ
 “પામતી હતી. શ્રીકૃષ્ણ અને લક્ષ્મીજી જુદાં નથી. શિવજી અને પાર્વતી
 “જુદાં નથી. એ ગોપિકાઓ શ્રીકૃષ્ણનો યોગ પામતી હતી તેમ માણ-
 “માં તું તારા માતાપિતાનો, પ્રિય પુરુષનો, શ્રીકૃષ્ણનો, અને સર્વ કાર્ષ-
 “સુન્દર વસ્તુનો યોગ પામી જ. તારે હવે કુવો હવારો કરવાનો કે નદી
 “દરીયામાં પડવાનું ગયું હવે તારો કુવો, તારો હવાડો, તારી નદી, તારો
 “દરીયો, તારો જીવવું હોય તો તારું આયુષ્ય અને મરવું હોય તો તારું
 “મરણ — સર્વ વસ્તુ — હવે તું માણમાં સમાઈ ગઈ ગણી લે અને તેની
 “માણમાં પ્રતિષ્ઠા કરી લે. તું જ્યાં જાય, જે કામ કરતી હોય, જે વિચાર
 “કરતી હોય, જે વસ્તુ શોધતી હોય, તે સર્વ સ્થાન, તે સર્વની પ્રતિષ્ઠા
 “માણમાં કરી લે, અને અસાર સંસારને તરીજ. ”

આ યોગવાર્તા કરતાં કરતાં ચંદ્રાવલીને માતાનું સત ચહ્યું હોય,
 તે માતાનું એનામાંજ આવાહન થયું હોય, તેમ એના મુખ ઉપર તેજ
 આવી ગયું, એની વાર્તામાં તીવ્રતા આવી, અને એના અક્ષરમાં સત્ય
 આપ્યું. એના અક્ષર નીકળી રહ્યા ત્યાં સુધીમાં સર્વ એનામાં લીન હતાં
 અને સર્વને એટલો યોગ થયો. અંતે કુમુદ નરમ પડી બોલી.

“ચંદ્રાવલીજીને, તમે સત્ય કહો છો. સમુદ્રમાંથી હું પાછી આવી
 “તે માણની બોલાવી જ આવી છું. હું અન્ય સ્થાને મરણ શોધવાનું
 “ત્યજી માણના ચરણમાંજ શોધીશ.”

ભક્તિમૈયા બોલી ઉઠી: “ એમ છે ત્યારે ચાલો તમે જ આરંભ કરો,
“ અને તમારા હૃદયની વાસના ખહાર નીકળી માણના ચરણને પામે
“ એવી ગરબી તમે જ ગાવ અને માણને અર્પો.”

“ હા ! હા ! “ સહ બોલી ઉઠ્યાં.

કુમુદસુંદરી સાંભળી રહી, થોડી વાર નિરુત્તર રહી, એના ઉત્તરની વાટ જોઈ સહ એના સામાં જોઈ રહ્યાં, અને કુમુદસુંદરીએ આંખો મોંચી, અને પછી નિદ્રામાંથી બોલતી હોય તેમ ઝીણો સ્વર કહાડી, આંખો ઉઘાડી, માતાના ચરણ એક ટશે જોઈ રહી, હાથ જોડી, ગાવા લાગી, ગાતાં ગાતાં રોવા લાગી, રોતાં રોતાં ગાવા લાગી, અને એના આંસુના પ્રવાહ પાછળ એનો સ્વર નીકળે છે કે સ્વરના પ્રવાહ પાછળ આંસું નીકળે છે તે કળાઈ શકાય એમ ન હતું. સર્વ સ્ત્રીઓ બેડી બેડી એની ગરબી ઝીલવા લાગી, અને સાથે એના શોકને, એનાં આંસુને અને એના રોવાને પણ, ઝીલવા લાગી !

“ માણ ! મને કોઈ જોગી મળ્યો ને વાત કરીને વાહી !

“ ભોગી ભ્રમર હું, તું મુજ કમલિની એમ કરીને સાહી. માણ ”
સરસ્વતીચંદ્ર પિતાને ઘેર એકાંતમાં મળ્યો હતો તે કાળ સ્મરણમાં ખડો થયો, એની અને પોતાની વિશ્રમ્ભકથાઓ સાંભરી, અને પાછળનો પત્રવ્યવહાર મસ્તકમાં તરી આવ્યો. તેની સાથે અકળાઈને ગાવા લાગી.

“ દિવસ બધો કામળ ગુંજરવ મુજ સરવર પર કીધો;

“ હૃદય ઉઘાડ્યું મહે મૂર્ખાંએ, વાસ ધુતારે લીધો ! માણ ”

સરસ્વતીચંદ્રે કરેલા ગૃહત્યાગનો પ્રસંગ અને તે પ્રસંગે પોતાના ઉપર સોનેરી અક્ષરે લખેલો—આજ સુધી છાતી સરસો રાખેલો શ્લોક—દૃષ્ટિસમક્ષ ઉભો, ને ગરબી વાધી.

“ રાત પડી ત્યાં રૂપ પ્રકાશ્યું ! જોગી કહે “ હું ન ભોગી !

“ પંક વીશે તું જન્મી અભાગણી ! નહીં આપણુ સંજોગી ! માણ ”

“ રાત વીશે તું રહીશ ખીંડાયલી ! પાંખ ન મ્હારી ખીંડાતી !

“ રહે સંતોષિણી ! રંક અભાગણી ! પાંખડી તું જ મોંચાતી ” ! માણ ”

“ માણ ! મને એ જોગી આટલું કહી ગયો કંઈ ચાંલી;

“ હું સંતોષી દુખીયારીને ભુરકી એણે નાંખી. માણ ”

“ માણ ! મને એ સ્વપ્ને આવે, લત ભુંડી બહુ લાગી,

“ ન મુકે પલ્લો, પહેરે ભલ્લો, શરમ વિનાનો ત્યાગી. માણ ”

- “ એ સંસાર વિસારે મુકવા મહેં માયા બધી છોડી,
 “ પડી નદીમાં, પડી જળનિધિમાં, પણ રતિ કર્મનો થોડી; માણ
 “ જોડો સઉનો હુબ્બો ક્યાંક જઈ, ન હુબ્બી નકામી હું તો,
 “ મરણનું સુખ પણ ન લખ્યું કપાળે! ન્યાય માણતો શું જો? માણ
 “ માણ, મહોટાં છો; શું કહીયે? અકળ કળા જ તમારી!
 “ રોતી કકળતી મુજ જેવીને શાને લીધી ઉગારી? માણ
 “ કહ્યું મુજ ન કરે કાળજી; માણ, જીવવું શાને કાળે?
 “ રાંક દીકરી એક મરણ જ માગે: જન્મ ક્યમ કહે છે ના જો? માણ”

છેલા શબ્દોના ઉદ્ધાર કહાડતી કહાડતી બાળા માતા સામા હાથ જોડી રોતી હતી અને એને શબ્દે શબ્દે કંઠની ગદ્ગદતા બોલવામાં અંતરાય નાંખતી હતી. ગાઈ રહી ત્યાં થોડી વાર હાથ જોડી, રોતી રોતી, અવાચક જેવી થઈ નીચું જોઈ રહી, અને અંતે હૃદયને માર્ગ આપી મોકળું મુકી રોઈ પડી, અને આંખમાથી ટપકતાં આંસુની માળા પૃથ્વી ઉપર સરી પડતી હતી તે આંસુનાં ટપકાંઓ વચ્ચેની જગામાં થઈને એના ભાગ્યા મૃત્યા બોલ માતા ભણી જવા લાગ્યા અને રોવું પણ એ બોલના સથવા-રામાં જવા લાગ્યું.

“ ઝો માણ ! તમે આ સંસાર કર્યો તેમાંથી છુટી થવાને મહેં એક
 “ મરવું માગ્યું, પણ બખ્ખે પુરુષોને જોતો ખપ ન નીકળ્યો અને તેમણે
 “ જોને ખારણે બોલાવીને કહાડી મુકી તેને તમારા જન્મ સંગ્રહે એટલું
 “ ભાગ્ય પણ મહારા કપાળમાં ન જ નીવડ્યું !

“ માણ, જોતો હાથ જમે પણ ન આલ્યો તેના હૃદયના ઉભરા તમારી
 “ પાસે નીકળી જાય છે તે ક્ષમા કરજો ! જ્યારે જગતમાં અને જગતખહાર
 “ મહારું કોઈ થતું નથી ત્યારે તમે મજ રંક અનાથને આશ્રય આપોછો.
 “ તો સર્વથા એ જ સત્ય છે કે સંસાર જુદો છે ને ઈશ્વરી જગદંબ્યા જ
 “ સાચાં છે અને જગતમાં ફરતાં તેમજ જગતમાંથી નીકળતાં, હે ઈશ્વરી,
 “ તારા જ ચરણમાં રંક સ્ત્રીયોનો સંસાર સમાપ્ત થાય છે, અને અમ અનાથ
 “ અબળા દુખીયારી જાતને તમારું જ જોર છે. હે જગદંબ્યા! સુસવાટા
 “ નાંખતાં પવન જેવાનાં તોફાનથી મહાન્ વૃક્ષોના પાંદડાં ખરી પડે છે અને
 “ ડાળો ભાંગી પડે છે તેવે કાળે ખુણે ખોચલે પડેલી સંકેત્ય પામતી

“ નહાની નહાની વેલીઓની લીલી કોમળ કુંપળોના આધાર-નખે તો-
 “ ડતાં ત્રુટે એવા—અખંડિત રહે તેમ મજ જેવી ત્હારી રંક પુત્રી આવા
 “ પ્રદેશમાં આવા પ્રસંગો વચ્ચે અખંડિત રહે અને આવી માયાળુ
 “ બહેનો પામે ઉભરા ફહાડી શાંત થવા પામે, ત્યારે, હે જગતજનની!
 “ એ ત્હારા જ પ્રતાપની અને ત્હારી જ કૃપાની સંજ્ઞાને આમ પ્રત્યક્ષ
 “ જ્ઞેતાં છતાં મ્હારું મન ત્હારા ચરણમાં વિરામ ન પડે તો મ્હારા જેવી
 “ કૃતમ્ન કોણ, વારું? જનની ! માતા ! યોગને આશ્રયે હું ત્હારા
 “ આટલાં ખે ચાર તસુનાં જડ પગલાંમાં મ્હારા સંસારસર્વસ્વનું
 “ આવાહન કરું અથવા ત્હારા નિરાકાર નિરંજન સર્વગામી અંતર્યામી
 “ જ્યોતિમાં મ્હારા મનને લય પમાડું તો તે ઉભય ક્રિયાઓનું ફળ એક
 “ જ થાય છે અને તે ફળ પામી, સંસારને ભુક્ષી, હું ત્હારા પદને પામ-
 “ વાનો અનુભવ કરું છું—અત્યારે કરું છું તેમજ સર્વદા કરાવજે. માણ !
 “ મ્હારે એટલું જ જોઈએ છીએ કે અત્યારની સ્થિતિ શમશાનવૈરાગ્યના
 “ જેવી થઈ પ્રસંગ ઉતરતાં ઉતરી જાય નહી, વીજળીના ચમકારા પેટે
 “ આ ક્ષણે ઝમુકી ખીણ ક્ષણે બંધ થાય અને મને સંસારના સર્વવ્યાપી
 “ અંધકારમાં પાછી ઝખકોળે એવું થાય નહી, ઝાંઝવાંના જળ પેટે દોડાવી
 “ દોડાવી આખરે તરસીને તરસી રાખે નહી, સ્વપ્નના સુખપેટે ઉઘાડી
 “ આંખો વાળી જગૃત ફહેવાતી અવસ્થાની પેટે પાછી આવેલી અ-
 “ વસ્થા આ સુખને ખોટું કહે અને પોતાની ભયંકર સ્થિતિની પ્રતીતિ
 “ કરાવે એવું થાય નહી—એટલું વરદાન તમારી પાસે માગું છું ! ”

આટલું બોલતાં બોલતામાં કુમુદનાં આંસુ બંધ થઈ ગયાં હતાં અને
 ગાત્ર ઉપર માત્ર તેના શેરડા દીવાને પ્રકાશે ચળકતા હતા. એનો સ્વર
 ધીર અને સ્થિર થઈ ગયો અને એના હૃદયમાં નવું બળ આવ્યું.
 એનામાં નવા પ્રાણ આવ્યા અને અનાથ રંક અજાણને સ્થાને સનાથ
 થઈ નવું સત્વ ધારણ કરવા લાગી. એનાં નેત્રમાં, મુખમાં, અને કપાળમાં
 નવું તેજ આવ્યું, અને તે સર્વ જ્ઞેતાં ચતુર ચંદ્રાવલીએ પ્રસંગનો લાભ
 લેઈ પોતાનું કાર્ય આરંભ્યું.

“ બેટા મધુરી, હું માણના પ્રતાપનો ચમકાર અનુભવ્યો. માણની
 “ આ પ્રતિમાના યોગનો અંશ હું સાધ્યો. હવે માણના સાકાર મહત્સ્વ-
 “ રૂપનું અને નિરાકાર વ્યંગ્ય સત્વનું સહીર્તન કરીયે તે સાંભળ અને
 “ ત્હારા હૃદયમાં ઉતાર. ”

હાથ જોડી, આંગળાંમાં આંગળાં પરોવી, માતા સામી બેસી, ચંદ્રા-

વળા ધીરે સ્વરે ગાવા લાગી; બેડી બેડી બીજ સ્ત્રીયો ધીમે ધીમે
એક લયથી ઝીલવા અને વચ્ચે વચ્ચે હળવી તાળીયો પાડવા લાગી.

***“ માણ! સાકાર ને નિરાકાર છે !

“ બધા ત્રિભુવનમાં એમ વ્યાપ્ત છે. માણં

“ સંધ્યા સાવિત્રી છે, સઉની આર્ષ છે,

“ ગૌરી ધાત્રી પરમભદ્રદાયી છે. માણં

“ માણ ! ચંદ્રૈપે શાન્ત ન્યોતિ છે,

“ દેવી નૈર્ઝતી છે, રાજલક્ષ્મી છે. માણં

“ માણ ! વૈષ્ણવી માયા તમે જ છે,

“ બ્રહ્માણ્ડ-પ્રતિષ્ઠા તમે જ છે. માણ.

“ સર્વ ભૂતની ચેતના દેવી છે,

“ સર્વભૂતની યુદ્ધિ દેવી છે. માણં

“ સર્વ ભૂતમાં ક્ષુધા થઈ વસો !

“ સર્વ ભૂતમાં છાયા થઈ રહો ! માણં

“ સર્વ ભૂતમાં શક્તિ થઈ ઉભાં !

“ સચરાચર તૃણા થઈ ઉભાં ! માણં

“ જ્ઞાતિ, ક્ષાન્તિ, લજ્જા, ને શાન્તિ, જે,

“ શ્રદ્ધા, વૃત્તિ, લક્ષ્મી, ને કાન્તિ જે, માણં

“ સ્મૃતિ, બ્રાન્તિ, દયા, તૃપ્તિ, તુષ્ટિ, જે,

“ ઇન્દ્રિયોની વળા અધિષ્ઠાત્રી જે, માણં

“ ત્રિતિ-રૂપે મહત્-અણુવ્યાપી તે !

“ આર્ષ ! ઇશ્વરી ! પરમેશ્વરી તું તે ! માણં

“ પ્રકટયાં સર્વ દેવોનાં શરીરથી

“ મહાલક્ષ્મી ત્રિગુણુ ભવ્ય દેહથી ! માણં

“ દેવી પુરુષરૂપે દેવ થઈ ગઈ,

“ જાણે તે જ જુવે માણની ગતિ ! માણં

“ નેતિ નેતિ કરી તમને કો શોધી લે,

“ માને ચરણે વારી કોઈ મોહી રહે ! માણં

“ કર્મ, ભક્તિ, યોગ, ધ્યાન, જ્ઞાનથી,

“ શાંતિ ઘો છે સહસ્ર એવા હાથથી ! માણં

“ સર્વ સત્ત્વમયી એવી આર્ષ તું !

- “ નિરાકાર અને સાકાર તું ! માણું .
 “ સ્વધા, સ્વાહા, વળી વપટ્કાર, તું !
 “ સુધા, નિલ, અક્ષર, સર્વાધાર, તું. માણું .
 “ માત્ર માત્રા પ્રકટ અર્ધ તહારી છે !
 “ શેષ શોધી શોધી વાણી હારી છે ! માણું .
 “ વાણી હારે ને મન પણ હારતું !
 “ છે નિરંજન ને નિરાકાર તું ! માણું .
 “ માના કીર્તનમાં સુધાશુક્તિ છે !
 “ માની ભક્તિમાં સાયુજ્યમુક્તિ છે ! માણું .
 “ ચંદ્રીપાઠ ભણે ચંદ્રાવળી !
 “ માને ચરણ પડે એ લળી લળી ! માણું .”

આ પ્રમાણે ગીત પછી ગીત અને કીર્તન પછી કીર્તન ગાતાં સર્વજણે રાત્રિના પ્રથમ યે પ્રહર ગાળ્યા અને તેને અંતે, માતાના ચરણમાં યથાશક્તિ યથામતિ આત્મ-ચિત્તમાં રહેલા પદાર્થોનો યોગ સાધી, મન્દિર બહાર અને ભરતીના પાણી વચ્ચેના ઓટલા ઉપર સર્વ સ્ત્રીઓ ભૂમિની શય્યા કરી અને ચંદ્રિકાને હોડી લેઈ સુઈ ગઈ. સમુદ્રનાં મોજનો મૃદંગનાદ તેમની વૃત્તિઓને શાંત કરવા લાગ્યો, અને તેના જળકણને સાથે લેઈ ઉડતી પવનલહરી તેમનાં શરીરમાં જડતા ભરી નિદ્રાદેવીનો વિશ્વયશંખ ઘુંકવા લાગી.

સર્વના નેત્ર મીંચાયાં ન મીંચાયાં થયાં ત્યાં કુમુદે પોતાનાં નેત્ર કંઈકે ઉઘાડ્યાં અને આકાશમાંના ચન્દ્ર-ખિમ્બમાં હૃદયના ચંદ્રની પ્રતિષ્ઠા કરી. એ યોગમાં થોડીવાર લીન રહી. તેમાંથી જગતાં ભક્તિમૈયાનો નવીનચંદ્ર સાંભર્યો. તે જ કાળે ચંદ્રાવલીએ પાસું ફેરવ્યું અને આંખો ઉઘાડી. મધુરીની આંખોઉપર ચંદ્રાવળીની આંખો પડી.

“ મધુરી, તું હજી જાગે છે ? ”

“ ચંદ્રાવલી બહેન, મહારામાં એવી વાસના ઉત્પન્ન થઈ છે કે કાલ પ્રાતઃકાળે હું ભક્તિમૈયા સાથે યદુશૃંગનાં દર્શન કરવા જઈ.”

વાતો સાંભળતાં ભક્તિમૈયા જાગી. “ ચંદ્રાવલીમૈયા, મધુરીને મહારી સાથે મોકલો. ”

ચંદ્રાં — “ પણ મૈયા, એના નહાતા કોમળ ચરણ એ ચિરિરાજ.

“ ઉપર ચ્હડી શકશે ? એ શ્રાન્ત થશે અને એને વિશ્રાન્તિ આપવા
 “ તમારે વિશ્રાન્તિ પામવી પડશે.”

કુમુદ્—“માણ મને એટલું બળ નહી આપી રહે ?”

ભક્તિ—“ આપશે જ. અને આ નાણુક ચરણુ થાકી જશે
 “ તો ત્હારી ન્હાની સરખી સુંદર કાયાને અમે અમારા હાથમાં ઉપાડી
 “ લેઈશું—ન્હાની પુષ્પકળાને માળણુ ઉપાડી લે તેમ. દુલારી મધુરી !
 “ અમારાં કદૂપાં શરીર ત્હારા જેવીનો આમ યોગ પામી સુંદર દેખાશે.
 “ સુન્દરતાનો યોગ સર્વને સુન્દર કરે છે ! ચંદ્રાવલીમૈયા ! આ સૂચના
 “ અવશ્ય સ્વીકારો.”

ચંદ્રા—“ એ સર્વ તમારી પ્રીતિને યોગ્ય જ છે; પણ મૈયા,
 “ દુલારીને મ્હારી પાસેથી છુટી કરતાં મ્હારી છાતી ચાલતી નથી. એના
 “ હૃદયઉપરથી દુઃખનો ભાર હજી ઉતર્યો નથી અને સમુદ્રમાંથી એને
 “ માણ્યેજ ઉગારી લીધી તે તમે આજ જ જોયું છે. તમારી જોડે
 “ આવી એ એકલી પડશે અને માણ્યે શાન્ત કરેલા એના કાળજમાં
 “ જમની જોગણીઓ જાગશે એવું મને ભય રહે છે. માટે હાલ તો એને
 “ રહેવા જ લો.”

કુમુદ્—“ ચંદ્રાવલી જ્હેન, જે માણ્યે આજ જ એ જોગણીયોને
 “ હાંકી ર્હાડી છે તે જ માણ એવી જ કૃપા ફરી કરશે. મને મ્હારા
 “ હૃદયનો કંઈક વિશ્વાસ આવવા લાગ્યો છે.”

ભક્તિ—“ મૈયા, અમે એને સાચવી લેઈશું. યદુશુંગની સુન્દરતામાં
 “ મહાલક્ષ્મીનો જ વાસ છે અને માણતી એ સુન્દરતા મધુરીને
 “ નવો જીવ આપશે. એને વ્હીલી મુકતાં અમારે જ આવી મધુર
 “ દીકરીનો વીજોગ વેઠવો પડશે. અમે એને પળવાર પણ વ્હીલી નહી
 “ મુકીએ.”

ચંદ્રા.—“ ભલે ત્યારે. પણ જોજો ! મ્હારા જીવનો જીવ તમારા
 હાથમાં રહેશે.”

સર્વ નિદ્રાવસ્થ થયાં. ઇષ્ટપ્રસંગની પ્રાપ્તિથી કુમુદ્ પણ નિદ્રામાં પડી.
 ચંદ્રના શીતળ સુન્દર ડિરણુ એના શરીર ઉપર સ્વચ્છન્દ ગુપ્ત વિહાર
 કરવા લાગ્યાં, અને એના હૃદય ઉપરના યુગ્મ અવયવની વચ્ચેના અંતરાલ
 ભાગમાં સંચાર પામી, રોમકૂપનાં છિદ્રોમાં પડી, એના હૃદયના અંતર્ભાગમાં
 સરી જઈ, નવીન સૃષ્ટિ રચવા લાગ્યા.

કુમુદને સ્વપ્નોદય થયો. પોતે માજના ઓટલા ઉપર બેઠી છે, સમુદ્રમાં છેટે તોફાન જાગ્યું છે, ત્યાં મોજાં બળે માથાં ઉછળી રહ્યાં છે, પવનના ઝપાટા આવે છે, તે સમુદ્રની ગર્જના સામી એ પવન ગર્જના કરે છે, આકાશ પણ કૂર અને ભયંકર દેખાય છે, અને તે સર્વની વચ્ચે એક નહાનો “બેડો” — દ્રવ્ય ભરેલો બતેલો — જરી જરી દેખાય છે, મોજાં ઉંચું ચડતાં બેડો ઘડીમાં તેની ટોચ ઉપર દેખાય છે અને ઘડીમાં તેની પાછળ અદૃશ્ય થયો લાગે છે, મોજાં નીચે પડી જાય છે — પાણીમાં ખાડો પડે છે, ત્યાં બેડો ઉપરથી નીચે એકદમ પડી જાય છે અને — “ઓ ડુબ્યો” “ઓ ભાગ્યો —” થાય છે, પવનના જોરથી તેના સડ ફાટી જાય છે અને સડનો ઢંડ ભાગી જાય છે, અને સર્વને સ્વપ્નમાં સમુદ્રતીર ઉપર એકલી બેઠેલી આતુર સુન્દરી જુવે છે, બેડામાં તેનો જીવ છે — તેના પ્રાણ છે — તેનું સર્વસ્વ છે, બેડો ઉગરે અને કીનારે આવે તો એ સુન્દરીના જીવમાં જીવ આવે અને બેડો ડુબે તો સુન્દરીનો જીવ જાય એમ છે ! એક પાસ સમુદ્રમાં બેડો ઉછળે છે ત્યારે બીજી પાસ આમ સુન્દરીના દેહમાં તેનું હૃદય ઉછળે છે — આ બે ત્રાજવાંની ઢાંડી ઝાલી આકાશમાંનો દૃષ્ટિદાતા ચન્દ્ર વિધાતા પેઠે ઉભો છે ! દીન હૃદયની રંક કુમુદને આ મહાસ્વપ્નોદય અત્યારે થતો હતો, અને સ્વપ્નમાં તે લવતી હતી — ગાતી હતી — તે પાસે સુતેલી સ્ત્રીયો, જાગી ઉઠી, જિજ્ઞાસાથી, આતુરતાથી, સ્નેહથી, અને શોકથી, સાંભળતી હતી.

“ બેડો, બાઈ, બુડતો તારો રે ! અંબે ! બાઈ ! પાર ઉતારોરે !

“ ભર દરીયામાં તોફાન લાગ્યું, પવન ઝપાટે વાય,

“ બેઠી કીનારે હું જોતી એકલડી, બેડો ન ક્યાંય જણાય ! બેડોં

“ સામે પારથી નીકળ્યો એ છે, ભરીને રત્નભંડાર;

“ કંઈક વેપારી વાટ જુવે છે, ક્યારે આવે એ આ પાર ? બેડોં

“ સડ મ્હં જોયા હવણાંજ; જાણ્યું, આવે ઓ આ ઘડીમાંજ;

“ જોતા જોતામાં, આશ ધરાવી, પાછો ગયો કંઈપાસ ! બેડોં

“ કંઈ કંઈ જનનો માલ છે એમાં, કાળજાં કંઈક કપાય !

“ માજ ! તમારા બેડીયા* એમાં હારી હારી અકળાય ! બેડોં

“ માજ ! તમારી બાધા રાખું, ભરીશ હું કુંકુમથાળ,

“ બેડલીઓ હેમ ક્ષેમ આવે તો ! નીકર થશે મુજ કાળ. બેડોં”

મકરણુ ૬.

સરસ્વતીચંદની અશ્રુધારા.

“And the Raven, never flitting, still is sitting, still is sitting,

“On the pallid bust of Pallas, just above my chamber door;

“And his eyes have all the seeming of a demon’s that is dreaming,

“And the lamp-light, o’er him streaming, throws his shadow on the floor,

“And my soul, from out that shadow that lies floating on the floor,

“Shall be lifted—never more!”—*Edgar Allan Poe.*

જ્યુદાસ પોતાના મંડળ સાથે અલખ જગવવા પર્વત ઉપરથી ઉતરી નીચે ગયા હતા ત્યાં તેમની ગુફામાં સરસ્વતીચંદ્ર એકલો પહો હોતો અને વિહારપુરી તથા શવેદાસે આણી આપેલા પત્રોનું પોટકું ઉઘાડી તેમાં ડુબી ગયો હતો.

વિહારવટીયાઓએ ચંદ્રકાંતને લુટી એના સામનમાંથી હાથ આવેલા સર્વ કાગળો માર્ગમાં ફેંકી દીધા હતા તે બાવાઓએ ઉપાડી લેઈ આણ્યા હતા. સરસ્વતીચંદ્રના હાથમાં આજ એ પત્રો આવ્યા અને એકાંત મળતાં મત્રસંયોગ જેવી સિદ્ધિ પામી એ પત્રોમાં ડુબ્યો.

ચંદ્રકાંત સરસ્વતીચંદ્રનો પરમ મિત્ર હોવા છતાં, દ્રવ્યસુખી મિત્રના સુખસરોવરમાં દુઃખમહાસાગરનું ખારું પાણી ભેળવવા ન ઇચ્છનાર રંક મિત્રે પોતાની નિર્ધનતા અને કુટુંબકલેશની કુથલી કે સંગ્રા સરખી સરસ્વતીચંદ્ર પાસે કદી કરી ન હતી. પણ પોતાના રંક મિત્રો અને કુટુંબજનોના પત્રવ્યવહારમાં એની દુઃસ્થિતિની છાયા પડી રહી હતી અને એ છાયાનું આજ સરસ્વતીચંદ્રે પ્રથમજ દર્શન કર્યું. એ છાયાનો એના હૃદયમાં પ્રથમાવતાર થયો તેની સાથેજ એ ચકિત થયો, સ્તબ્ધ થયો, અને દુઃખિત થયો.

“ અહા ! ચંદ્રકાંત ! ચંદ્રકાંત ! શું તારે શિર આવાં દુઃખ છે ને મને
 “ તેનું સ્વપ્ન પણુ તું આવવા દીધું નથી ? પ્રિય કુમુદનું દુઃખ તો મહે દીધું,
 “ પણુ પ્રિય મિત્રનું તો માત્ર વાંચ્યું જ. મિત્ર ! તું મહારી સાથે ભેદભાવ
 “ રાખ્યો ! સરસ્વતીચંદ્ર ! તારા ઉપર તો હજી સુધી કાંઈજ દુઃખ
 “ નથી પડ્યું. તું જ્યાં ગયો ત્યાં અનપૂર્ણાની કૃપા જોઈ અને જાતની ચિંતા
 “ તો કરી જ નથી, પણુ આ તો નવું દર્શન ! ”

એ ઉભો થયો, મિત્રના પત્રો છાતી સરસા ચાંપવા લાગ્યો, અને ને-
 ત્રમાં અશ્રુધારા ચાલી રહી. એક પથર ઉપર ખેડો અને એક પત્ર વાં-
 ચવા લાગ્યો.

“ પ્રિય ચંદ્રકાંત,

“ તમે સરસ્વતીચંદ્રને શોધવા ગયા છો, પણુ ગંગાભાભી શીવાય
 “ તમારા ઘરમાં કોઈને આ વાત ગમતી નથી. મુંબાઈનું ખરચ અને
 “ પ્રમાણિકપણાની કમાઈ એ બે વાનાં વચ્ચે સાપ અને ઉંદરનો સંબંધ છે.
 “ તમારાં માતુઃશ્રી બડબડે છે અને પુછેછે કે સરસ્વતીચંદ્ર તમને શું
 “ દુઃખ દોહી આપવાના હતા કે જેવી તેવી પણુ આ કમાઈ છોડી એની
 “ પાછળ પ્રયાસનું વિશેષ ખરચ કરો છો ? તમારું નિત્યનું ખરચ તમારી
 “ સાધારણ કમાઈને ખાઈ જાય છે, તેમાં તમે આ નવું ખરચ ચારંબ્યું
 “ અને તમારી ગેરહાજરીમાં કમાઈ બંધ છે એટલે ઘરમાં સહિતે ખરચ
 “ જોઈ કરવાનો વારો આવ્યો છે અને તેનું કારણભૂત થયલા સરસ્વ-
 “ તીચંદ્ર તેમની ગાળો ખાય છે.

“ ખરું પુછો તો મને તમારી વર્તાણુકમાં કંઈક વિરોધ લાગે છે. ગમે
 “ તો ઘરમાં સહિતે વશ રાખી સહિતે સ્વેચ્છ પ્રમાણે ખરચ કરતાં અટકાવો.
 “ તેમ કરવામાં કુટુંબકલેશનું ભય છે, પણુ બે પધસિ ઉગરે ત્યારે એવો
 “ કલેશ કરનાર બડબડે તે ગમે તો સ્વસ્થ થઈ સાંમળી રહે અને ગમે
 “ તો એક વાર એવી ગર્જના કરો કે સહ કલહનાદ શાંત થઈ જાય.
 “ એક વાર ભુંડા કહેવાશો પણુ જન્મારોનું સુખ થશે. બાકી ખરચ કર-
 “ વાની ટેવ પાડી એ ટેવ ઘડી ઘડી બંધ કરવાની આશા રાખો તે મિથ્યા
 “ છે, એ ટેવને લીધે તમારે નામે દેવું કરવાનું એમને. જ્યાં સુધી સુખ્યું
 “ નથી ત્યાં સુધી ઈશ્વરની તમારા ઉપર કૃપા છે.

“ બીજો માર્ગ એ છે કે સરસ્વતીચંદ્રે મુંબાઈ છોડતી વેળા તમને જે
 “ મહોટી રકમ આપી છે તે તેની ગણી તમારે માટે ન વાપરવાના સદ્ગુણનું
 “ મિથ્યાભિમાન છોડી દો તો સહિતે સુખ થશે. જાતે એમ કરતાં મન

“ અટકતું હોય તો મને મુખ્તારનામું મોકલો અને બેંકમાંથી પઈસા ઉપા-
 “ ડગા રજા આપો. લક્ષ્મી ચાલો કરવા આવે ત્યારે મ્હોં ઘોવા જવું
 “ કામનું નથી.

“ હું તમારા જેટલું ભણ્યો નથી, પણ ગણ્યો વધારે છું ને માયા
 “ રાખોછો તો આટલું કહુંછું પછી વિદ્યાર્થી પુછું કાલી રાખવું હોય
 “ તો તમે ભોગવજો ને અમે જોઈશું.”

“ લાં તમારો બાળપણનો સ્નેહી

“ સંસારીલાલ.”

ચંદ્રકાંત ઉપર આવેલા પત્રામાંના ઘણા નીચે એણે-દેકામાં ટાંચણ
 કરેલું હતું અને તેમાં પોતે લખવા ધારેલા અથવા લખેલા ઉત્તરનો
 સાર હતો. ઉપરના પત્ર નીચેનું ટાંચણ એના હાથનું ‘સરસ્વતીચંદ્ર
 વાંચવા લાગ્યો.

“ ચંદ્ર પાછળ ચંદ્રકાંત દ્રવે તે ધરના પથરા ન સમજે. પારકું
 “ ખાવાની દહાડ મ્હારે માટે તમારી સળકે તો ધરમાં ભેળાં થયેલાંની
 “ પોતાને માટે સળકે એ તમે જાન અનુભવથી સમજજો. આપણા
 “ શરીરમાં પઈસાનું માંસ હોય ને ધરમાં કાહુ દહાડવા સાવરણી ન
 “ હોય ત્યારે ધરના ડાંસ માંસ ચાખે પણ ખરા. પણ માખાપને બહા-
 “ ર દહાડી સાળાને સંગ્રહે એવો સાહેબ લોકનો રીવાજ આપણે પા-
 “ ણતા નથી. આપણે તો ડાંસ કરડો કે માંકણ કરડો પણ જૈનનો
 “ દ્યાધર્મ પાળી પરલોકનું સુખ ઇચ્છીએ છીએ. ધરનાં ભુ-
 “ ખ્યાની દહાડ સળકશે તે આપણા શરીરમાં હશે ત્યાં સધી ખાશે.
 “ કુવામાં હશે ત્યાં સુધી હવાડામાં આવશે. યોગી થઈને જોવું કે
 “ અકરાંતીયાં ખાય છે કેમ ને દુષ્કાળીયાં મરે છે કેમ ? અને આપણે
 “ આપણા આત્માનંદમાં મગ્ન રહેવું. સાક્ષી થઈ આનંદરૂપ થવું તે
 “ આ જ. પારકી માના જ્યા દેશ લુટે તે ધરના જ્યા ધર લુટે તે
 “ લુટાલુટ વચ્ચે ઉમાં રહી દિગમ્બર યતિ થવું એ આપણે કપાળે
 “ લખેલો છટ્ટીનો લેખ છે. દેશ લુટે તે જળરાને કાંઈ દહેવાય નહીં. તે
 “ સાસુ ઉપરની રીસ નહાનાં બાળક ઉપર દહાડનારી વહુવાસની પેટે
 “ ધરનાં કંગાળ માણસો ઉપર રીસ દહાડવી એ બાયલું કામ સરસ્વ-
 “ તીચંદ્રના સુગન્ધનો રસિક પુરુષ નહીં કરે. જે નરને લાખો રૂપીયાની
 “ લક્ષ્મીને લાત મારતાં આવડી તેનો સહવાસી ચંદ્રકાંત થાવની ચાટ-
 “ મં ભાખીના કડકાં સાફે ભપાંભપ તે બચાવ્યકી નહીં કરે.”

આ પત્ર પોટકામાં પાછું મુકતો મુકતો અને ખીજું પત્ર ફહાડતો ફહાડતો સરસ્વતીચંદ્ર આવેશમાં આવી ગાવા લાગ્યો.

“ Open here I flung the shutter, when, with many a
flirt and flutter,

“ In there stepped a stately Raven of the saintly
days of yore.” *

પૃથ્વીને લાત મારી વાધ્યો.

“ Not the least obeisance made he ; not a minute
stopped or stayed he ;

“ But with mean of lord or lady, perched above my
chamber-door—

“ Perched upon a bust of Pallas, just above my
chamber-door.” *

થોડીવાર અટક્યો. ખીજો પત્ર ઉઘાડતાં પહેલાં હાથનો સ્વસ્તિક રચી,
પત્ર ઉપર બેસી રહી, વળી ગાવા લાગ્યો.

“ Though thy crest be shorn and shaven, thou, I
say, art sure no craven ;

“ Ghastly, grim, and ancient Raven, wandering from
the nightly shore—

“ Tell me what thy lordly name is on the night's
Plutonian shore? ” *

“ હા !-અહા !-ડાબા હાથની તર્જની ઉભો કરી કાન આગળ કંપતી ધરી ;

“ નરરત્ન કંઈ મુજ દેશ વીંશે

“ બહુ આધિ વ્યાધિ ઉપાધિ સહે !

“ નર રંકની ત્યાં કરવી શી કથા ?

“ ધનરાશિ નિરર્થક મુજ પક્ષા !”

ગોઠ કરડી ભ્રમર ચહાવી ખીજો પત્ર વાંચવાનું આરંભ્યું. એને મથાણું
ન હતું અને નીચે સહી ન હતી. માત્ર ચંદ્રકાંતની સ્ત્રી ગંગાના
વાંકાચુક અક્ષર હતા.

“ તમારો કાગળ પહોચ્યો છે. નણુંદે ફેાડી વાંચી આપ્યો છે. તમે
 “ એ કાગળ જુદો લખી ઉપર ટીકટ ચ્હોડવાનું ખરચ કર્યું તે કોઈને
 “ ગમ્યું નથી તેથી મ્હેં આ કાગળ સંસારીલાલને ખીડવા આપ્યો છે.
 “ હવેથી તો એમ પણ કાગળ નહી લખાય. કારણ સંસારીલાલને
 “ કાગળ આપવા જઈ એટલે ધરમાંની સંઉ સતીઓ મ્હારી વાતો કરે
 “ છે. તે તો જાણે કે ન ગાંહું, પણ ખીચારા સંસારીલાલ મ્હારે માટે
 “ નકામા વગોવાય એ અણુગતું. તમારા ધરમાં જે વાત અણુગતી
 “ નહી થાય તે નવાઈ હું મ્હારી પોતાની વાતમાં તો ઘુટડા ગળી જઈહું
 “ પણ આટલું આટલું તમે કરોછો તેનો પાડ ન માને તો ઘુળ નાંખી ;
 “ પણ ઉત્તરાં ખાય ને ખોદે તે આપણાથી ખમાતું નથી. તમારી વાતમાં
 “ કોઈ ખોલે ત્યારે તો હું સઉને શેર શેરની ચ્હડાવું છું ને માથાની થાઈ
 “ છું. બાકી ધરતું કામ ઉસેડીને કરું છું ને મને કાપડું આપતાં સઉના
 “ જીવ કચવાય છે તે જુદું.”

“ બધાને બધું જોઈએ ને તમારે કે કાકી સરખીને પાઈ જોઈએ નહી
 “ એવો ધંધો છે. પણ વળી લખશો કે પરદેશ ગયો લ્હોયે કુથલી કરે છે ને
 “ જંપવા દેતી નથી. માટે આટલાથી બધું સમજજો.”

“ કાકી નીશાળે જાય છે તે સઉ બડબડે છે કે ધરમાં રહેતી હોય
 “ તો કામ તો કરવા લાગે ને છોકરીયોને ભણીને શું કરવું છે. જમવાને
 “ વખત સઉને થયો હોય લ્હોયે કાકીને નીશાળને માટે મોડું થાય
 “ તેની શીકર કોઈને નહી. એ દિવસ એણે શી માગી લ્હોયે કોઈને
 “ તે આપવા વખત ન મળ્યો. કાલ તો નંખર ગયો ને રોઈને શી માગી
 “ ત્યારે એને ઉલટી ધમકાવી અને મ્હારો મીજાજ હાથમાં રહ્યો નહી
 “ એટલે જુદા મચાવ્યું ત્યારે શી મળી. હું રોઈ નથી માટે શીકર
 “ કરશો નહી.”

“ કાકીનો વિવાહ કરવાનો વિચાર ચાલે છે પણ ઠેકાણું તમને અણુગ-
 “ મતું છે તેથી સંઉ અટક્યું છે. અને તો તમને પુછ્યા વગર પરભાર્યું કરી
 “ દેવા સુધી ઉમંગ રાખ્યો હતો. પણ હું કાગડી જેવી ચેતી ગઈ એટલે
 “ ખીજું જુદા મચ્યું ને તરત તો વાત તોડી નાંખી છે. ભાણાને કન્યા
 “ નથી તેથી સાટું થાય એવો તાલ હતો તેમાં તરત તો મ્હેં ઘુળ નાંખી છે.”

“ આટલી નવાણુનીથી તમારું પેટ ભરાશે. પછી પરદેશમાં અજણું
 “ થાય એટલું લખું તો મ્હારેજ વેઠવું પડે, કારણ તમારા વગર ખીજું
 “ કોઈ મ્હારી દયા જાણે એમ નથી. કોણ જાણે કેઈ રાંડ આ સંસાર
 “ ઘડવા જેટલી નવરી પડી હશે.”

“ બધાંને બકવું હોય તે બકે ને ધરમાં પધસા ખુટશે તો હું ચાંદ્રાયણ
 “ કરીશ ને સડને સાથે ભુખ્યાં રાખીશ. પણ જેને શોધવા ગયા છે તેને
 “ લેઈને જ આવજો ને હાથમાં આવેલા પાછાં નહાસવાનું કરે તો આ
 “ કાગળ વંચાવી દાખલો દેજો કે ગંગાના જેવી બાયડીઓ ઘેરે ઘેર વેઠે છે
 “ ને પહોચી વળે છે તેનાથી હજારમા ભાગ જેટલી તમને તો
 “ કોઈએ ચુંટી પણ ભરી નથી ને એવા સક્રોમળ તમે થયા તેમ સઉ
 “ ભાયડાઓ થશે તો બ્રહ્માએ ઘડેલી બધી બાયડીઓ કુમારી રહેશે. પણ
 “ બાપના વાંક માટે બાયડીને રોવડાવે એવો ન્યાય બારીસ્ટરે કર્યો તેવો.
 “ ન્યાય તમારું જોઈ વકીલ કરી બેસશે તો બીચારાં કુમુદસુંદરી તો ગર-
 “ દન માર્યાં મુવાં પણ ગંગાભાભી તો તમારી કોટે વળગશે.”

ગંભીર અને તીવ્ર આવેશને કાળે સર્વ ભુલી ઉભો થયો ને એકલો એકલો
 પણ ખડખડ હસી પડ્યો.

“ ગંગાભાભી, તમે સઉથી જોરાવર ! ” વળી શાંત પડ્યો ને શોકની
 છાયા મુખ ઉપર આવી. “ ચંદ્રકાંત, આ સર્વ હાસ્યરસ વચ્ચે ઉભાં થઈ
 “ તારા સંસારના શોકશંકુ મ્હારું હૃદય વીંધે છે. ગંગાભાભી, શું તમે એમ
 “ કહો છો કે ઘેરેઘેર આર્ય સ્ત્રીઓની દશા તમારા જેવીજ છે ? જો એમ
 “ હોય તો તેથી મ્હારું દુઃખ શાંત થવાને બદલે સહસ્રધા પ્રદીપ્ત થાયછે. શું
 “ આ દુઃખ ઘેરેઘેર છે ? સરસ્વતીચંદ્ર, ગૌતમ ખુદને જેમ એક સંજા જોઈ
 “ અનેકનું ભાન થયું તેવુંજ તને અત્યારે થાયછે અને તારા દુઃખની વાદળી
 “ આકાશના એક નહાના ભાગમાંથી વેરાતી દેખાઈ આકાશના સર્વ ભાગને
 “ ઘેરી લેઈ બંધાય છે ? હરિ ! હરિ ! હરિ ! અહા ! પ્રિય કુમુદ ! તારો
 “ ત્યાગ કરી મ્હોં તને એકલીને અનાથ કરી નથી, પણ અનેક સ્ત્રીઓને
 “ અનાથ કરી છે ! તારા જેવી સહધર્મચારિણીના સંયોગથી હું સર્વ
 “ સ્ત્રીજાતિ સાથે મ્હારા કાર્યને સાંધી શકત ને ગંગાભાભી જેવી અનેકનાં
 “ દુઃખ દૂર કરત ! — આ સર્વમાં તારો અને ધનનો — ઉભયનો — ખપ હતો
 “ અને ઉભયનો મ્હોં ત્યાગ કર્યો ! ગંગાભાભીનાં અશિક્ષિત વાક્યોમાં પણ
 “ સ્ત્રીજાતિનું પવિત્ર રસચેતન સ્પુરે છે અને સ્ત્રીજાતિનું સ્નેહસ્વાતંત્ર્ય
 “ બળથી ધસારા કરેછે — તો — તેનામાં વિધાના આવાહનથી શું ન થાત ? ”

“ મુજ દેશ વીંશે રસમાળાં વિના

“ ફળપુષ્પ ધરે નહીં નારીલતા !

“ રસશોધનસેચન ના જ બને !

“ ધનરાશિ અચેતન મુજ રહે ! ”

“ Chandrakānta ! thou noble bust at my chamber-
 “ door ! The Raven is ominous that perches on thy
 “ head ! And it casts a shadow from which my soul—

“ Shall be lifted ? never more !

“ Shall be lifted—never more ! ”

ગંગાના પત્ર નીચે ચંદ્રકાંતે લખેલું ટાંચણ વાંચવા માંડ્યું, “ મને
 “ સમાચાર કહોતાં કે લખતાં કે મહારી પાસે ઉભરા કહાડતાં મહારી
 “ દયા ન જાણવી તે ખીજ કોઈની ખીજ ન રાખવી. સ્વામી અને સ્ત્રીનાં
 “ અંતઃકરણ એક ખીજ પાસે ઉઘડે એ તેમનો અનિવાર્ય અધિકાર
 “ છે. તેમાં માતાપિતા કે બ્રહ્મા જે કોઈ અંતરાય નાંખવા આવે
 “ તેને ધક્કો મારવામાં ધર્મ છે. એ ધર્મ ન પાળવાથી લગ્ન રહ
 “ થાય છે તે માખાપ છોકરાનું લગ્ન કરાવે ત્યારથી તેમને આટલી
 “ વાતમાં અધિકારનું રાજીનામું આપે છે. માટે આ વાતમાં કોઈનું
 “ કહ્યું માનવું નહી. બાળક પ્રતિ આપણો ધર્મ પણ એવાં જ કા-
 “ રણથી અનિવાર્ય છે. કીકીના વિવાહ અને અભ્યાસની વાતમાં
 “ મહેં કહ્યું છે તે જ કરવું અને કોઈની વાત ગાંધવી નહી પણ
 “ માથાનાં થઈ ધાર્યું કરવું.

“ કેટલાક સ્વામી માને વશ થઈ સ્ત્રી ઉપર જુલમ કરેછે અને કે-
 “ ટલાક સ્ત્રીને વશ થઈ માખાપ ઉપર જુલમ કરે છે. આ ઉભય જાતના
 “ સ્વામી અધર્મી અને અન્યાયી છે. એક પાસ માખાપ અને એક
 “ પાસ સ્ત્રી બે વચ્ચે ન્યાય કરવો એ જ ધર્મ છે. પણ બે પાસના વિશ્વાસ
 “ વિના આ ન્યાય શુદ્ધ થતો નથી અને તે શુદ્ધ હોય તો પણ તેનો
 “ અમલ અરોબર થતો નથી. ગંગાવહુ, આટલું સમજવા જેટલું મહેં
 “ તમને ભણાવ્યાં છે. તમે મહારી પાસે મન ઉઘાડી વાત કરી શકો છો
 “ એટલું ધરનાં ખીજ માણસ કરે એમ નથી. તો તેમનો તે તમારો
 “ શુદ્ધ ન્યાય કરવો એ મહારાથી બને એમ નથી. તમે નહાનાં હતાં
 “ ત્યારે અરસપરસ સ્નેહ બંધાય અને મહારાં માણસ તમારાં થાય
 “ અને તમે એમનાં થાવ એટલો પ્રયત્ન મહેં કરેલો છે તે તમને અબર
 “ છે. તમે મહોટાં થયાં ત્યાર પછી મહેં તમને અને તેમને પુરી સ્વતંત્રતા
 “ આપી છે એટલે તમારે સહુએ એક ખીજને કેમ સંભાળી લેવાં અને
 “ કેમ સુધારવાં કે પાંશરાં કરવાં એ હવે તમારી ચતુરાઈનું અને તમારા
 “ મનુગમાનું કામ છે તેમાં હું વચ્ચે પડવા ઇચ્છતો નથી. રોપશો તેવું

“લણુશો ને તમારાં સુખદુઃખ તમે જાને ભોગવશો—તે મહારે માથે
 “ નહી. શાસ્ત્રના વચન પ્રમાણે પુત્રને સોળે વર્ષે મિત્ર ગણવો ને સ્ત્રી
 “ ઘેર આવે ત્યાંથી મિત્ર થાય. તેને સટે દેશરીવાજ પ્રમાણે મહે ગંગા
 “ વહુ વીશ વર્ષનાં થયાં ત્યાં સુધી તેમને બાળક ગણ્યાં ને તેમને ત્યાં
 “ સુધી રમાડ્યાં પણ ખરાં ને રોવડાવ્યાં પણ ખરાં. ત્યાર પછી એ અધિકાર
 “ છોડી તેમને કુલઅધિકાર આપેલો છે. એટલે હવે તમારે કે ઘરમાં
 “ કાઈએ એવી આશા ન રાખવી કે ઘરકુચલીના ન્યાયના કડાકુટામાં ચંદ્ર-
 “ કાંત પડે. બાકી આપણી મિત્રતા તો મરતા સુધીની ઠરી તેથી
 “ તમારી વાતો સાંભળવા અને માગો ત્યાં તમને સારી શીખામણ
 “ આપવાને આપણે કેડ ભીંડીને તૈયાર છીએ. તમારે જે જોઈએ તે
 “ માગવા તમારી સ્વતંત્રતા છે. તમે ઘેલું માગો છો કે ડાલું માગો છો
 “ તે વિચારવાનું કામ તમે મિત્ર થયા પછી હું હાથમાં રાખતો નથી.
 “ કારણ પુરુષ જે ઇચ્છે તે ડાલું અને સ્ત્રી જે ઇચ્છે તે ગાંડું એ શાસ્ત્ર
 “ હું માનતો નથી. નહાનાં છોકરાંની પેઠે મ્હોટી ઉમરની સ્ત્રીઓને પણ
 “ સ્વામીની ઇચ્છાના સાંકડા ચીલામાં કેદ કરી ચલાવવી એ વાત મિત્ર-
 “ ધર્મથી ઉલટી છે અને એમાં જગતનું કલ્યાણ પણ નથી. કારણ પુરુષ
 “ કરતાં સ્ત્રીયો ડાહી હોય એવું પણ હોય છે અને સ્ત્રીપુરુષ એ બે મિત્રોએ
 “ સંસાર એકઠો ચલાવવો હોય અને બે જણે સુખી થવું હોય તો બે
 “ જણે કાળજી ઉઘાડી એક બીજાને શાણપણ આપવું અને પુરુષે સ્ત્રીનું
 “ કલું કરવું કે સ્ત્રીએ પુરુષનું કલું કરવું તેના કરતાં બેમાંથી જે ડાલું
 “ હોય તેનું ચાલે એ કરવું સારું છે. મહારા કરતાં ગંગાવહુ ડાહ્યાં
 “ છે એમ હું માનતો નથી, પણ એમની પોતાની બાબતમાં હવે એ
 “ સગીર નથી માટે જાને વહીવટ કરે એવો મહે ઠરાવ કર્યો છે. તમારે
 “ અને ઘરનાં માણસને કળ્યા થાય ત્યાં તમારે તથા તેમને જેવો વહીવટ
 “ કરવો હોય તેવો કરવો. લહીને કે લહ્યા વગર કળા વાપરીને જે
 “ છતશે તેનું ચાલશે. આપણે એ કડાકુટમાં પડવાના નથી ને સઉ તમને
 “ અને તેમને સાંખ્યું. ઘરમાં વહીવટ તમારો તેમાં હું વચ્ચે નહી પડું,
 “ અને ઘરખહાર વહીવટ મહારો તેમાં તમને પુછવાનો નથી. તમારો આ
 “ વહીવટ કરવામાં જે માગશો તે આપીશ. પણ કુવામાંથી ખુટે ને
 “ તમે તરસ્યાં રહો તો હવાડાનો વાંક નથી.”

“ સરસ્વતીચંદ્ર બાબત તમે લખ્યું તે ખરાખર છે. લોકં ધારે છે કે
 “ એ બાપ ઉપર રીસાઈને નહાસી ગયા. પણ તમે ખરી વાત સમજ્યાં

“ જો સંસારનો કડાકુટો આપણને ગભરાવે છે તેનો એમણે પરણ્યા-
 “ મહેલાં જ ત્યાગ કર્યો. આપણી પશ્ચિમ બુદ્ધિ થઈ તે પરણીને પરતાયાં
 “ અને એમણે આગળ બુદ્ધિ વાપરી તે સુખી થયા; પણ એમનો દોષ એ કે
 “ એકલપેટા થઈ એમણે પોતાનો સ્વાર્થ વિચાર્યો અને ખીચારાં કુમુદ્સું-
 “ દરીનો ન વિચાર્યો. આપણે ધરતું દુઃખ વેડીએ છીએ તે ગજ
 “ પ્રમાણે એક ખીજને સુખી કરીએ છીએ તો એમનાથી કુમુદ્સુંદરી કેવાં
 “ સુખી થાત? લક્ષ્મીનંદનના બોલ સાંભળે એમણે જોયું, પણ અનુભવ
 “ નહી તેથી એમ ન સમજ્યા કે મહોડે બોલે એટલું મનમાં હતું
 “ નથી તે ઘડીનો ઉભરો જન્મારો પહોચતો નથી. સાંભળ્યા પ્રમાણે
 “ લક્ષ્મીનંદન બહુ પરતાય છે, અને એમનું શું થશે તે ખબર નથી.
 “ સરસ્વતીચંદ્ર ઘેર આવશે તો સંસારમાં પડી જાતે દુઃખી થશે એમાં
 “ વાંધો નથી, પણ ખીજાં સહને સુખી કરશે. રામસીતાને દુઃખ પડ્યું
 “ તો રાવણ મુઝો અને જગતનું કલ્યાણ થયું, માટે મહારે સરસ્વતી-
 “ ચંદ્રને ઘેર આણી દુઃખી કરવા છે તે સંસારને સુખીયો કરવો છે—
 “ માટે— મહારી લાડકી ગંગા ! તારું કહ્યું કરીશ તે ચંદ્રને લીધા
 “ વિના ચંદ્રકાંત પાછો ઘેર આવવાનો નથી. એ બે જણ આવે ત્યાં સુધી
 “ આપણા ધરમાં જલવાસ્થળી કરવી કે દારામતીનું સુખ કરવું એ તમારી
 “ મરજની વાત છે. તને “ તમે ” લખું છું તે વાંચી તું ખીજવાઈશ,
 “ ધરનાં કાઈ જાણશે તો મહોં મરડશે, અને ખહારનું કાઈ જાણશે તો
 “ હસશે. પણ એવું જોવાની તો મને ટેવ પડી છે તે ગંગાને ખબર
 “ છે. કાગળ પેટ ભરાય એટલો લાંબો લખ્યો છે કે મુંખાઈ આવીને
 “ મહેણું સાંભળવું ન પડે. ”

ટાંચણ પુરું થયું અને વાંચનારે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મુક્યો. પિતાને દુઃખ
 થાય છે તે માન્યું નહી પણ પિતા ઉપરનો સ્નેહ તેમમાં આંસું વહાવવા
 લાગ્યો.

“ સુખી શાને નહી પિતા ?

“ હવે શાની કરો ચિન્તા ? ”

પૃથ્વી ઉપર ઘુંટણે પડ્યો અને આકાશ સામા હાથ જોડી ઉંચું જોઈ
 સજ્જાનેત્ર દીનમુખે ગાવા લાગ્યો.

“ પિતા તું એક છે સન્ધે ।

“ જગતને બાંધ્યું તું બન્ધે.

- “ પ્રીતિની સાંકળો ખાંધી,
 “ હૃદય સઉનાં લીધાં સાંધી.
 “ શરીર આ જે થકી જાયું,
 “ હૃદય આ જેશું શીવાયું,
 “ કરી કંઈ કંઈ કૃપા જેણે
 “ શિશુવય આ ભર્યું રહેતે,
 “ પિતા આ દેહના એ જે,
 “ પ્રભુ ! તું સુખ દે તેને.
 “ પિતાનો તું પિતા એક,
 “ દીધો જે સ્નેહને ત્હેં
 “ ધરી તે સ્નેહની આણુ,
 “ કરું છું રંક ઉદારઃ
 “ નથી એ સ્નેહ મ્હેં તોડ્યો,
 “ નથી સુતધર્મ તરછોડ્યો,
 “ પિતા પર ક્રોધ નથી કીધો,
 “ પિતા પર દ્વષ* નથી લીધો.
 “ પિતાના સુખનો રસ્તો
 “ કીધો છે માત્ર મ્હેં સસ્તો.
 “ પિતાના ઓ પિતા ! દેજે,
 “ પિતાને સુખ શાન્તિને !
 “ પિતાને સુખ દેવાને,
 “ મહા સુતધર્મ વહેવાને,
 “ પિતાને દીધું સ્વાતંત્ર્ય,
 “ ત્યજ્યાં પ્રીતિ-લક્ષ્મીનાં તંત્ર.
 “ ત્યજ એ કારણે દારા,
 “ હૃદયના દાહ સ્વીકાર્યા;
 “ પિતાના સુખને કાળે

* દ્વેષ: ‘ જેમ કે એને સંસાર ઉપર દ્વેષ આવી ગયો; અનદેષ ઇત્યાદિમાં સંસ્કૃત પ્રયોગ એજ અર્થ છે.

- “ કુર્યુ એ સર્વ પળમાંહે.
 “ હૃદયનો મંત્ર એ સર્વે,
 “ પિતા સઉનો તું કહ્યે.
 “ હૃદયની દીપચાલી એ,
 “ હૃદયની રમ્ય ભાતિ એ,
 “ પ્રભુ ! તું કહ્યો ! તું પ્રેરી !
 “ પ્રભુ ! તું અન્થિ ઉઠેલી !
 “ સદ્ગુણ એ સર્વ કરજે તું !
 “ પિતાનું સુખ ભરજે તું !
 “ શરીર આ દુઃખતત્પર છે,
 “ હૃદય આ શોકસત્કર છે :—
 “ પિતાના સુખ કાળે તે,
 “ પિતાની શાન્તિ માટે તે.
 “ પ્રભુ ! માગું ! રડી માગું. ”
 “ સદ્ગુણ એ વાસના માગું ! ”

ઉડી, આંખો લોહી, વિચારમાં પડી, ખોલી ઉઠ્યા:

- “ પ્રિય કુમુદ ! આ યજ્ઞ ઉપર બલિદાનમાં તું હોમાઈ ! કુલીન પ્રમાદધન !
 “ તારા ભાગ્યશાલી મુખમાં એ બલિ-હોમ થયો છે અને તારા હૃદયમાં
 “ એ આહુતિ રસસાયુન્ય પામો ! પ્રિય કુમુદ ! એક ચંદ્રકાંતના દુઃખમાં
 “ અનેક નરરત્નનાં દુઃખ અને એક રંક કુમુદનાં દુઃખમાં અનેક સ્ત્રી-
 “ રત્નનાં દુઃખ દેખું છું-નક્કી—નક્કી મહારા ભાગ્યહીન દેશમાં --

- “ ધરતી રસ-સુન્દર દ્રામળતા,
 “ ધૂળ-પુષ્પ ધરે નહીં નારી લતા !
 “ રસપોષણ સૂર્ય વિના ન અને !
 “ ધનરાશિ અચેતન મુજ રહે ! ”

ખીન્ને એક પત્ર લીધો. તે ચંદ્રકાંતના મ્હોટા ભાઈનો લખેલો હતો. એ ભાઈ નિરક્ષર જેવો હતો અને કાપડીયાને ત્યાં નામું લખતો. એ કાગળના ઉપલા ભાગ ઉપર અંહી તંહી દૃષ્ટિ ફેરવી વચ્ચેથી વાંચવા માંડ્યું.

- “ ભાઈ, મ્હારે મ્હોટે મ્હોયે ન્હાનડીયાંની વાતો કરવી ઘટારત નહી, પણ
 “ કાગળનું બળે ત્યારે લખી જવાય. માછતું કહેલું ભાભીને ભાવતું નથી.

“ જ્યાં સુધી ખીજું તુકસાન ન હોય ત્યાં સુધી જીવાનીયાં વાળું મનસ્વી-
 “ પણ ચાલે તો બાધ નહી. પણ પધસિની બાબતમાં તો પુરુષોનું ચાલવું
 “ જોઈએ. અમે તો પાઈએ પધસે ભેગું કરીએ તેને રૂપનાણાનું ખરચ કાળ-
 “ જે વાગે. તમે ઘણું ભેગું કરો પણ ખરચો ઝાઝું. તે જાતે ખરચો ત્યાં
 “ સુધી નભે; પણ તમારાં બધરાંયે તમારી પેટે ખરચવા માંડે એટલે અમે
 “ તમે સરવાળે સરખા થયા ગણવા. ખીજું, તમે સુધારાવાળા કન્યાઓને
 “ માટે મ્હોટા ને ભણેલા વર જીવો, પણ અમે તો એવું જાણીએ કે નહાના
 “ મ્હોટા થશે ને ભણેલા ભીખ માગે છે અને માત્ર જેનો ઓરડો ભરેલો
 “ હશે ત્યાં કન્યા આપીશું તો એના રોટલાની શીકર નહી કરવી પડે, માટે
 “ કીકીની વાતનો જે વિચાર કરવો હોય તે કરજો ને બાયડીએતે બહેકાવશો
 “ તો ખાવા ટળશે. પછી આજ કાલ તો ઘેરે ઘેર રાણીનું રાજ્ય છે
 “ તેમાં ભાઈભાંડુ બોલે તે નગારાંમાં તતુડીના નાદ જેવું થવાનું તે જન-
 “ ણીને તતુડી વગાડીએ છીએ. કારણ કાળજી બળે છે ને બોલાવે છે.”
 આ કાગળ નીચે પણ ચંદ્રકાંતના અક્ષર હતા.

“ ભાઈજી, લખો છો તે સત્ય છે. શું કરીએ? નહાનપણમાં પરણાવ્યા
 “ ત્યારથી નગારાપાસે બેઠા છીએ તે નગારું આણુનાર પણ તમે અને
 “ આજ નગારાથી કંટાળો છો તે પણ તમે. સુધારાવાળામાં હું ભણ્યો છું
 “ તે પણ સત્ય છે. મને તમે ભણાવ્યો ન હત તો સુધારામાં ભળત
 “ પણ નહી, અને તેની સાથે તમને પંદર રૂપીઆ મળે છે તેટલા
 “ જ મને મળતા હત, એટલે આવ ભાઈ હરખા ને આપણે
 “ બે સરખા થાત. વાણીયાવિદ્યા કરી ઈંગ્રેજ ભણાવ્યો તો
 “ વધારે કમાઈ થાય છે ને તેમાંથી તમારે માટે મ્હારા પટારા
 “ ઉઘાડા રાખ્યા છે. અમે સુધારાવાળા રાણીજીની વધાદાર રૈયત, તે
 “ રાણીજીની વહુવારુઓને બહેકાવીએ નહી તો અમારા ઉપર રાજદ્રોહનો
 “ આરોપ આવે ને સુધારાવાળા અમને કાળે પાણીએ કહાડે. માટે સા-
 “ સુજી ને જેઠનાથી જેટલું ખરચાય તેટલું ખરચો તેમાં તમને કોઈ
 “ ના નહી કહે, અને વહુવારુ ખરચે તેમાં સાસુ કે જેઠે ન બોલવું.
 “ આમ છે, માટે આપને ફરીયાદ કરવાનું કાંઈ કારણ નથી. મજા કરો.
 “ મ્હારી પાસેથી ખુટશે ત્યારે તમારે મને આપવું નથી અને મ્હારે
 “ તમને આપવું નથી— તેવું ખુટે ત્યારે એમ જાણજો કે બાર વરસ
 “ મને ભણાવ્યો તો બાર વરસ મ્હારી કમાઈ મ્હું સહ પાસે ભોગવાવી
 “ અને તેરમે વર્ષે ભણ્યાનો બદલો પુરો થઈ રહ્યો.”

“આમ છે. માટે આ બાર વર્ષ ધનના બૃહસ્પતિ બેઠા છે તેયે તમારા
 “ તે બીજાં સહના ભેગા; તે સહને ભાગ્યે પછી અવળી ગ્રહશા કે પનોતી
 “ બેસશે તેયે તમારી સહની બેસશે. આપણે તો જ્યાંથી આવ્યા
 “ ત્યાં જવાને બેઠા છીયે તે આપના આશીર્વાદથી જન્મથી મરણસુધી
 “ પરમાનંદસ્વરૂપમાં જ લીન છીએ. માટે ચિન્તા શીકર રજકરશો નહી
 “ અને તતુડીના જેવું બોલવું મુકી દઈ નગારાને ઠાંકી દેવા ભેરી નાદ
 “ કરશો કે પડધમ જેવું બોલશો ત્હોયે કાન ઉઘાડા જ રાખીશું અને
 “ કુદેશો તે સાંભળીશું. કોઈનું સાંભળી હું તમને કનડવાનો નથી અને
 “ તમારું સાંભળી બીજા કોઈને કનડવાનો નથી. આપ મહારા મહોટા
 “ ભાઈ છો તે આપની સેવા કુદેશો તેટલી કરીશ. બાકી વડીલના
 “ વચનથી નહાનેરાંને મારવાં એવો પરશુરામનો જુગ વીતી ગયો અને
 “ સટે વીક્ટોરીયા રાણીનો જુગ બેઠો છે, માટે દેશકાળ પ્રમાણે વર્તીને
 “ ચાલવું એવું તમારો ભાઈ ભણ્યો છે તે આ જન્મમાં તો ભુલાય કે
 “ મિથ્યા થાય એમ નથી.”

એક હાથમાં પત્ર રાખી અને બીજાં છાતીયે મુકી સરસ્વતીચંદ્ર ગાંઠે ઉઠ્યો:

“ હર ! હર ! હર ! હર ! હર ! ચંદ્રકાંત ! તું ભાઈ આગળ
 “ દુઃખને ગણતો નથી અને કેવળ ખડખડ અટ્ટહાસ્ય કરેછે; પણ જે
 “ વાક્યોમાં તું દુઃખને ગણતો નથી તેના અંતઃશ્વાસમાંથી ઉંડી ધમ-
 “ ભોનો વેગ સંભળાય છે અને ત્હારું જે હાસ્ય પુવારા પેઠે પુટી રૂહે છે
 “ તેનાં નિર્મળ જળના મધ્યભાગમાં ત્હારા ચીરાતા મર્મભાગની રુધિ-
 “ રધારાઓ હું જોઉં છું ! હરિ ! હરિ ! હરિ ! ચંદ્રકાંત ! ત્હારો
 “ શોક જગતનો પરાભવ કરે છે અને અભિમાન ભર્યો ઉડે છે—

“ Thy deep-seated proud pain is the raven—of

“ which it was so truly said—

“ Not the least obeisance made he !”

“ And it has—

“ Perched upon my bust of Pallas—just above my
 chamber-door.”

બીજાં પત્ર લીધો. તે કવિ તરંગશંકરનો લખેલો હતો.

“ સહૃદય નાનારસ મનોજ પ્રિય મિત્ર,

“ તમારી ઇચ્છાને અનુસરી તમારા કુટુંબકાર્યની ચિન્તા હું રાખું
 “ છું. વિચિત્રચિન્તાકર આ સંસારમાં કોઈ નિશ્ચિન્ત નથી, માટે
 “ ચિન્તા રાખવા બેસીશું તો તમારાથી કે મહારાથી નિશ્ચિન્ત રહેવાય
 “ એમ નથી એવો તમારો સર્વદા સર્વને ઉપદેશ છે તે યોગ્ય છે. માટે
 “ તમારી ગૃહસ્થિતિ વીશે વિશેષ તમને લખવું તે પુનરુક્તિ કરવા જેવું
 “ છે, પણ મને સોંપેલા ક્ષેત્રનું અવલોકન કરી તમને વૃત્તાન્ત લખવા તે
 “ મહારો ધર્મ છે માટે લખું છું.”

“ તમારા બન્ધુએ તેમ ગંગાભાભીએ તમને પત્રો લખેલાં છે તે
 “ ઉપરથી મહારે જણવવાનું તમે જાણી લીધું હશે. મહારે હવે એટલુંજ
 “ જણવવાનું બાકી છે કે તમારાં સર્વ કુટુંબીઓ કેવલસ્વાર્થી છે,
 “ અને તેમને તમારા પ્રતિ ન્યાયવૃત્તિ નથી તો દયા તો ક્યાંથી હોય ?
 “ હું એક કાળે જાણતો હતો કે આ દશા મહારા એકલાની જ હશે,
 “ અનુભવ વધતાં ઘેર ઘેર એ જ દશા દીડી, એ દુષ્ટ નીરસ સંસારનો
 “ ગન્ધ માત્ર આવતાં ચતુર સ્પર્શતીચંદ્રે તેનો સહસા ત્યાગ કર્યો, અને એ
 “ સંસારના સર્પોથી હાથે પગે અને કોટે વીંટાયલા રહી શિવજી પેટે
 “ સંસારને શમશાન ગણી તેમાં આત્મવિભૂતિથી નિજનંદમાં રહેનાર તો
 “ તમને જ દીઠા ! શુદ્ધ નિઃસ્વાર્થ પ્રીતિરસ સંસારમાં તો કોઈ પણ
 “ સ્થાને નથી એવી મ્હે વ્યાપ્તિ બાંધી છે, અને સંસાર એવો નીરસ છે
 “ માટે જ સંસારમાં ન જડતો રસ કાવ્યાદિમાં તરતો દેખી મનુષ્યો
 “ કવિજનો ઉપર પ્રીતિ રાખે છે ! જે સંસારમાં જ રસ શુદ્ધ સ્વરૂપે
 “ હોય તો કવિઓનો ભાવ કાણુ પુછે ?— રસના આત્માને મુકી માત્ર
 “ અક્ષરમય રસનો આદર કરવા કોને અવકાશ મળે ?”

“ પ્રિય ચંદ્રકાન્ત ! આ વ્યાપ્તિમાં ગંગાભાભી પણ અપવાદરૂપ
 “ નથી. તમે કુટુંબમાં સર્વ પ્રતિ ઉદારતા રાખી છે તેનું મહાફલ એ
 “ થયું છે કે તમારો હાથ ક્યારે પહોચી વળતો બંધ થશે તેની કોઈને
 “ ખબર નથી અને તમારો હાથ સર્વદા પહોચશે તો તમારો દેહ ક્યાં
 “ સુધી કામ કરશે તેની કોઈને ખબર નથી અને તેવે કાળે જે વસ્તુ
 “ જેના હાથમાં હશે તેની પાસે તે રહેશે અને જેની પાસે કોઈ વસ્તુ-
 “ સંગ્રહ નહી હોય તે સંગ્રહશૂન્ય થઈ દુઃખી થશે અને તેની
 “ કોઈ સંભાળ નહી રાખે—આમ સર્વના મનમાં છે અને સર્વ સ્વાર્થ-
 “ સંગ્રહ કરવા મથે છે. સ્ત્રી ઉપર પુરુષનો પક્ષપાત સ્વાભાવિક રીતે
 “ હોય છે, તે તમારે નથી, અને જેના ઉપર તમારો પક્ષપાત નથી

“ તે સ્ત્રીના હૃદયમાં તમારે માટે પ્રતિધ્વનિ કેવી રીતે થઈ શકે તે
 “ હું સમજતો નથી. શુદ્ધ સ્નેહનો પ્રતિધ્વનિ અ-રસિક ચિત્તોમાં થતો
 “ નથી અને થાય તો ટકતો નથી. ગંગાભાભીને પોતાની જાત વળગી છે
 “ અને પોતાનાં બાળક વળગ્યાં છે ત્યાં સુધી તેમને સ્વાર્થ વળગ્યો છે. એ
 “ સ્વાર્થમાં બંધાં સુધી એમના અર્ધાંગરૂપ થઈ એ સ્વાર્થમાં તમે પક્ષપાત
 “ નહી કરો ત્યાં સુધી તેના હંડા સ્નેહની તમે આશા રાખતા હો તો તે
 “ વ્યર્થ છે. તમારું ઇતર કુટુંબ પોતાના સ્વાર્થોથી છુટતું નથી, પોતાના
 “ યોગ્યાયોગ્ય પક્ષપાતોથી છુટતું નથી, પોતાના બાળકોની સમૃદ્ધિ ઇચ્છે
 “ છે, અને તેની સાથે એવો અભિલાષ રાખે છે કે એવા જ સ્વાર્થોથી,
 “ એવાજ પક્ષપાતોથી અને એવાં જ બાળકોથી ગંગાભાભીનું ચિત્ત
 “ છુટી જાય ! Do unto others as you would have it
 “ done unto yourself—આપણા ભણી સામાની જે કૃતિની ઇચ્છા
 “ રાખીએ છીએ તેવીજ કૃતિ આપણે સામા તરફ કરવી—એ ભાવના
 “ આપણાં કુટુંબોમાં ઉદય પામી શકતી નથી ત્યાં સુધી ગંગાભાભીની
 “ વૃત્તિઓ ઉપર તમારે પક્ષપાત કરવો જોઈયે. આ જ એમની પાસેથી
 “ સ્નેહ પામવાનું સાધન, આ જ એમના અને તમારા સુખનું સાધન,
 “ અને એ સાધન નહી કરો ત્યાં સુધી તમારા ધરમાં ચારે પાસ મચી
 “ રહેતી અવ્યવસ્થા દિવસે દિવસે વિકાસ પામશે.

“ મહારા પોતાના કુટુંબની વ્યવસ્થા હું આવાં સાધનોથી જ રાખું
 “ છું. જેમની અવ્યવસ્થા દૂર કરવા પ્રયત્ન કરીયે તેની ગાળો ખાઈએ
 “ છીએ અને જેનો પક્ષપાત કરીએ છીએ તે આપણો પક્ષપાત કરે
 “ છે એટલે મહારું સુખ પણ જળવાય છે. તમારા જેવા નિષ્પક્ષપાતી
 “ થઈ સઉની ગાળો ખાવી અને સર્વથા અવ્યવસ્થા રાખવી તેના કરતાં
 “ આ મહારા માર્ગમાં મને પ્રમાણમાં સુખ લાગે છે.

“ ખરું પુછો તો એક મ્યાનમાં બે તરવારો સમાય નહી અને એક
 “ ધરમાં બે સ્ત્રીયો સમાય નહી. માટે જ સાસુવહુને જુદાં રાખવાંતો
 “ ઈંગ્રેજી વ્યવહાર મને સુખકર લાગે છે બાકી શુદ્ધસ્નેહ તો તેમનો પણ
 “ શૂન્ય છે અને આપણામાં પણ શૂન્ય છે. ”

“ આવા આવા અનેક અનુભવના વિચાર કરી હું મહારા કુટુંબની
 “ વ્યવસ્થા રાખું છું, અને વેદાન્તોઓ સંસારને દુઃખમય કહે છે તેને
 “ હું નીરમ્ભ માનું છું. વેદાન્તોઓનો આનન્દ સંસારમાં નથી માટે
 “ જાતે જ આનન્દરૂપ થવામાં શ્રેષ્ઠતા માને છે. તેમ સંસારમાં રસ નથી

“ માટે જાતે જ રસરૂપ થવામાં હું શ્રેષ્ઠતા માનું છું. વ્યવહારમાં મહોટા
 “ મહોટા વેદાન્તીઓ અને સંન્યાસીઓ રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરી શકતા નથી અને
 “ આનંદરૂપ ન થઈ શકતાં આનન્દના ગપાટા હાંકે છે. હું પણ નીરસ
 “ સંસારનો ત્યાગ કરી શકતો નથી અને રસરૂપ ન થઈ શકતાં રસના
 “ રાગડા તાણું છું. ચંદ્રકાંતભાઈ, તમારા આશ્વાસનમાટે હું આ મહારો
 “ અનુભવ લખું છું. પણ સરસ્વતીચંદ્ર જડે તો તેમને એ કહીશો
 “ નહી. તેમણે આજ સુધી પ્રેરણાઓની ભિરાણા જેવું અને બુદ્ધિના
 “ પ્રથમ વય જેવું જીવન જ અનુભવેલું છે એ શુદ્ધ સરલ રસના પાત્રમાં
 “ આપણા સંસારની શાહી પડવા દેશો નહી.”

“ જો એ તમને મુંબાઈની દશા પુછે તો કહે જો કે આપણું
 “ મુંબાઈ તો આપણા મંડળમાં જ સમાયેલું છે; અને એવા મુંબાઈની
 “ દશાનો તરંગ તમારી પાસે ઉછળે છે તેને એમની પાસે તમે ઉછળાવો.”

“ ગોપિકા ઘણી ઘણી રુવે છે કુંજકુંજમાં,

“ રોની મુઝી સર્વને તું કૃષ્ણચંદ્ર ક્યાં ગયો ?

“ પદ્મમાળ પાણીમાં ઉંચાં વિકાસી મુખને

“ જોઈ રહેતી વ્યોમમાં, રસિક ભ્રમર ક્યાં ગયો ?

“ રસરસિક કંઈ કવિ ને કંઈક શુદ્ધ સાક્ષરો

“ મળી વીંટાઈ પુષ્પતા, ઉદાત્ત ચંદ્ર ક્યાં ગયો ?

“ સઉ સખીથી એકલી અગ્ર વાંચી રાધિકા

“ વ્રજ ભુલામણીમાં ભુલી રટતી “ધૂત ક્યાં ગયો ? ”

“ દેશવીરો, કવિજનો, સાક્ષરો, સુભાષકો: —

“ એ સઉથી છુટી તું જતો, કાંત, ચંદ્ર ન્યાં ગયો !

“ શોધજે, તું શોધજે, કાંત પવન, ચંદ્રને !

“ કુમુદમાળ ઉંચું જુવે, ધનથી ચંદ્ર શું છુટ્યો ?

“ વેરજે, તું વેરજે, પવન, શ્યામ મેઘને !

“ ચક્રાર પાંખ ઉંચી કરે, ધનથી ચંદ્ર શું છુટ્યો ?

“ વેરજે, તું વેરજે, પવન, પેલા મેઘને !

“ ચક્રાર આંખ ઉંચી કરે ચંદ્રમા શું કંઈ દોઢી ?

“ વેરજે તું વેરજે, કાંત પવન, મેઘને !

“ તરંગ ઉછળી રહે ઉરે, ચંદ્ર ચળકી ક્યાં રહ્યો ?

“ પ્રિય ચંદ્રકાંત ! સરસ્વતીચંદ્રના સ્નેહરસે ફારસી બેતના રાગને
 “ મહારા હૃદયની સારંગીમાં આમ ઉતારી સંસ્કારી કરી દીધી છે. નિ.
 “ રક્ષર અ-રસિક ગૃહિણી ઉપર ગમે તેટલો પક્ષપાત કરવા જાઉં છું,
 “ ગમે તેટલી gallantry અને chivalry ની ઈમારત મનમાં બાંધવા
 “ જાઉં છું, પણ તેના હૃદયની સ્વાર્થવાસના મહારા ચણુતરને દારુગોળા
 “ ખેડે ઉરાડી મુકે છે તે પ્રસંગે હું ગોલ્ડસ્મિથને સંભારી ભાષાંતર કરી
 “ ગાઉં છું કે, —

“ સ્ત્રીની પ્રીતિ તો સર્વથી ખોટી,
 “ મોહ જાળ નાંખે જોતી જોતી;
 “ જાળ નાંખે; જોતામાં ફસાવે,
 “ ફાવે ત્યાં જ એ ધુતકારી નાંખે;
 “ ફહાવે અબળા તે નરને ત્યાવે,
 “ ગોરી ગુમાનભરી પછી રાચે.
 “ નરના દુઃખની મશકરી કરતી
 “ નારી પ્રીતિ ખરી નવ ધરતી.
 “ પ્રીતિની હુંક પંખી ધરે છે,
 “ સુરસોકમાં હો કે નહી હો.
 “ પ્રીતિ નામે સળગાવી આગ,
 “ નારી નરને કરે છે ખાખ.
 “ મોહમાયા તે જોગણી ફહાવે,
 “ નારી નરને ન જાંપે સુવા દે !
 “ બેટા, શાને વેદવૈ એની શુભો ?
 “ એની પ્રીતિમાં મુકની પુજો.

“ જગતમાં ન જડતી સ્ત્રીપ્રીતિને કવિતામાં શોધું છું અને સાતમે
 “ આકાશ ચહાવી તે મૂર્તિની સુંદરતામાં ગુફી રહું છું તેની ના નથી.
 “ પણ જગતમાં જડતી સ્ત્રીપ્રીતિ તો ઉપર ગાઈ તેવી છે. મહારા
 “ વર્ગમાં તમને ભજેલા જોઈ દુષ્ટ આશ્વાસન પામું છું. સરસ્વતીચંદ્રને એવી
 “ પ્રીતિમાંથી બચેલા જોઈ તેને ભાગ્યશાળી માનું છું અને એના ચક્રારપણા
 “ ઉપર મોહ પામું છું. બસ, જ્યાં હશે ત્યાં એમના હૃદયના નિર્મળ રસમાં
 “ સંસારનો મેલ નીચોવાશે નહી અને એ રસ નિર્મળ રહેશે. જગતમાં
 “ એના જેવા નિર્મળ રસની એક પણ મૂર્તિ પ્રત્યક્ષ કરી તરંગ આ નીરસ
 “ સંસારમાં પોતાનો રસાવતાર સદ્ગુણ થયો માનશે.”

આ પત્રને અંતે પાછા ચંદ્રકાંતના અક્ષર હતા. “Hobbes જેવા
 “તત્વશોધકો અને ખીજા નૈયાયિકો વ્યાપ્તિઓ બાંધે છે તે પોતાના
 “અનુભવ અને જ્ઞાનમાં પરસ્પરવિરોધ જાણી જોઈને નથી રાખતા.
 “પણ કવિઓના સંસારઅનુભવની વ્યાપ્તિઓ એક જાતની બંધાય અને
 “તેમનો રસાત્મા જુદી જાતનો થાય તે તમે પ્રત્યક્ષ કરાવ્યું. વૈરાગ્ય
 “અને રસના પરસ્પરવિરુદ્ધ પ્રવાહમાં તરનાર સરસ્વતીચંદ્ર પણ તમારા
 “જેવા જ કવિ છે અને તમે જે કવિજનોને સમભાવ થાય તે મહારા જેવા
 “કવિત્વશૂન્ય પ્રાણીએ જેવા જેવો ખેલ છે. કૃષ્ણઅવતારનું રહસ્ય પણ
 “કંઈક આવાજ વિરોધાભાસથી ભરેલું છે એમ તમે સમજાવેલું તેનું
 “અભારે સ્મરણ થાય છે.

“મહારા ધરની અવ્યવસ્થા દર્શાવી તે ખરી છે. એ અવ્યવસ્થામાં
 “જેવાં સર્વ કુટુંબીઓ કારણભૂત છે તેવીજ રીતે હું તે તમારાં ભાભી
 “પણ કારણભૂત છીએ. છતાં મહારે તમારાં ભાભી ઉપર પક્ષપાત રાખ-
 “વાની કર્તવ્યતા દર્શાવી એ પણ કવિત્વનોજ વિરોધાભાસિત ચમત્કાર છે.”

“કવિરાજ! ઈચ્છિનેની રીતને અનુવર્તી આપણે ગૃહિણીઓ ઉપર
 “પક્ષપાત કરવાનો કાળ આવવાની વાર છે. જ્યાં સુધી આપણે ધર-
 “માંથી માતાપિતાદિક મંડળને કહાડી મુકવા ઠરાવ કર્યો નથી ત્યાં સુધી
 “પક્ષપાતના કરતાં પક્ષોત્પાત વધારે ઉચિત છે. તે એવી રીતે કે જે
 “પક્ષ—એ પાંખો—ઉંચી કરવી, એક પાંખઉપર માતાપિતાદિ ભારને
 “વહેવો અને ખીજા ઉપર સ્ત્રીપુત્રાદિને લેવાં, તે બેનું પરસ્પરસંઘટન
 “થાય નહી અને પરસ્પરવિનાશ થાય નહી માટે તે બેના મધ્યભાગમાં
 “આપણો શરીર-પિણ્ડ રાખવો અને પછી એ પાંખો વડે ઉડવું—એને
 “હું પક્ષોત્પાત ગણું છું. એ પાંખો ઉપરના ભાર નીરસ હો; પરંતુ એ
 “ભારનું વહન અને એ પક્ષોત્પાત—એ ઉભયમાં મહારે મન રસ છે; પણ
 “મને આપની પેઠે તે રસની કવિતા કરતાં આવડતી નથી. જો તે કવિતા
 “મને આવડતી હત તો સરસ્વતીચંદ્રને નહાસી જવા દેત નહી.”

“હું કુટુંબમાં સર્વ જનને સ્વતંત્રતા આપું છું, મહારો દેહ ન હોય તો
 “મહારા ડબ્બાણ વિના અને મહારા પક્ષપાત વિના સર્વને જેવી રીતે
 “પોતાના બળથી અને કળાથી પરસ્પર સ્વાર્થોના સંઘટન વચ્ચે રહેવું
 “પડે તેવી રીતે આજથી રહેવાનો અભ્યાસ તેમને હું પાડું છું. એ અભ્યાસ
 “હાલ કલેશકર છે, પણ અંતે સર્વ પરસ્પરનું રક્ષણ અને પોષણ કરવાનું-
 “શીખશે અને સર્વ સુખી થશે એવી હું આશા રાખું છું. હું એ સ્વાતંત્ર્ય

“ રસનો રસિક થઈ સર્વને એ રસ પીતાં શીખવું છું અને કુટુંબમાં એક
 “ જણનું સ્વાતન્ત્ર્ય નષ્ટ કરવામાં ખીજું કોઈ ક્ષત્રિ નહીં એટલું બળ
 “ વાપરું છું. આમ કરવામાં મહારું ધન—સર્વસ્વ જશે તો હું તટસ્થ
 “ રહી હાસ્ય કરીશ, કારણ એ વ્યયથી દ્રવ્યવતી અવસ્થાને માટે અપાત્ર
 “ સિદ્ધ થયેલો કુટુંબવર્ગ ઉચિત દરિદ્રતાને પામશે, અને દરિદ્રતાનું
 “ અમૃત સર્વનાં હૃદયમાં અમૃત ભરશે, એવી દરિદ્રતા મહારાં સર્વ રત્નો-
 “ ઉપર લાગેલા કચરા અને કંકેશતા કૂહાડી નાંખી સર્વને સુવૃત્ત અથવા
 “ અકંકેશ અને સતેજ કરશે. કવિરાજ! મને આમાં પણ રસ
 “ પડશે. શુદ્ધ પ્રીતિ અને નિર્મળ રસ તો અત્યંત નિષ્કિંબ્યનતામાં
 “ અથવા તૃપ્તિસાધનની પ્રાપ્તિ પછીનાં મનોરાજ્યોમાં જ જડે છે.
 “ મન્યાવસ્થામાં ન જડે. એ પ્રાપ્તિ મહારાથી થાય એમ નહીં હશે તો
 “ રસસિદ્ધિની સાધનાને અર્થે એ નિષ્કિંબ્યનતામાં મને ઇષ્ટાપત્તિ છે.
 “ એ પ્રાપ્તિનો ત્યાગ કરવા ઉડી પડેલા સરસ્વતીચંદ્ર એ મનોરાજ્યમાંથી
 “ ભ્રષ્ટ થશે માટે એ પક્ષિરાજને પકડવા આથડું છું. એ મહારી ઇષ્ટા-
 “ પત્તિ અને એ પક્ષિરાજનું મનોરાજ્ય—એ ઉભય દેશકલ્યાણનાં સા-
 “ ધન છે અને તેમાં જ મહારું, તમારું, તેમનું, અને ઇતર સર્વનું ક-
 “ લ્યાણ છે. ગરીબ ખીચારાં કુમુદસુંદરી! સરસ્વતીચંદ્રના મનોરાજ્યનું
 “ રસતત્ત્વ યત્રદ્વારા આખી, એ પક્ષિરાજની પાંખ ઉપર ઘેસવાનો સમય
 “ સમીપ દેખી, યમજ્વલનિકા જેવા અભેદ અંધકારમાં લીન થઈ ગયાં!
 “ એમની વાર્તા તો અસાધ્ય થઈ!

“ કવિરાજ! તમે કહો છો કે ધરમાં કોઈની પ્રીતિ નિર્મળ નથી અને
 “ સ્વાર્થનો મેલ સર્વની પ્રીતિને નીરસ બનાવી મુકે છે. સત્ય છે. પણ
 “ ઉદાત્ત ચિત્તનો રસ સ્વયંભૂ છે અને સામાની પ્રીતિની અપેક્ષા રા-
 “ ખતો નથી. ન્હાનપણમાં માતાપિતાનો સ્નેહ બાળકના ભણીથી પ્રી-
 “ તિની અપેક્ષા રાખતો નથી. આપણે સ્વદેશઉપર પ્રીતિ કરીએ
 “ છીએ ત્યારે દેશ આપણા ઉપર પ્રીતિ રાખે એવી ગણના કરતા નથી.
 “ એવી પ્રીતિ તો ગમે તો ઇશ્વરપ્રીત્યર્થ રાખીએ છીએ કે ગમે તો
 “ આપણા ચિત્તનો રસપ્રવાહ એ દિશામાં જતે જાય છે. આપણાં
 “ નિરક્ષર કુટુંબ ઉપર પણ આપણો પ્રીતિરસ એવો જ સ્વયંભૂ
 “ છે, એ રસ પ્રીતિપાત્ર વિપયની પ્રીતિના પ્રત્યાઘાતરૂપે સ્ફુરતો નથી,
 “ પણ જડમાં આત્મચેતન પેડે સ્વપ્રકાશે સ્ફુરે છે.”

“ આપણાં કુટુંબોમાં નિઃસ્વાર્થતાની—નૈઃકામ્યની આશા રાખવી તે

“ જ ખોટી વાત છે. આત્માને લેઈને સર્વ પ્રિય છે એવું શ્રુતિવચન છે
 “ તે સાક્ષરોને ઉદ્દેશ છે તો આપણાં નિરક્ષર પામર કુટુંબીઓને ઉ-
 “ દ્દેશ એમાં શી નવાઈ? તેમના સ્વાર્થની શુક્તિઓમાં પ્રીતિનાં સ્વયંપ્ર-
 “ કાશ મુક્તાઈળ ઢંકાયલાં હોય છે તે શોધી, સ્વચ્છ કરી, ભોગવવાં
 “ એ ઉદ્દાત્ત રસિક જનોનો રસમાર્ગ છે.”

“ સંસારમાં સર્વ જનોનાં ચિત્ત ન્હાની ન્હાની સૃષ્ટિમાં અનેક ત-
 “ ળણુઓ અને અનેક લિપ્સાઓ રાખે છે. આપણાં ચિત્તમાં સરસ્વતી
 “ અથવા રસનો ઉદય થતાં એ સર્વ નાશ પામે છે અને તેને સ્થાને
 “ ખીજી વિભૂતિ રચાય છે. દ્રવ્યવાનોએ દ્રવ્યનું અભિમાન ન ધરતાં
 “ દ્રવ્યહીન બંધુઓ ઉપર દયા આણવાની છે, તેમ સરસ્વતી આદિની
 “ વિભૂતિ ધરનારે નિરક્ષર જનોની ક્ષુદ્ર અને મલિન વાસનાઓ ઉપર દયાજ
 “ આણવાની છે. ધર્મશોધકો કહી ગયા છે કે દયા ધર્મનો મૂલ છે તેમ
 “ તેમની જોડે આપ જોવા કવિયો પણ ઉદ્ધાર કરશે કે દયા પ્રીતિનું
 “ મૂળ છે. આવા આર્દ્ર રસને ધરનાર મહાત્માઓ જ હોય છે કે

“ ઉપકારિણુ યઃ સાધુઃ સાધુત્વે તસ્ય કો ગુણઃ ।

“ અપકારિણુ યઃ સાધુઃ સ સાધુઃ સદ્ધિરુચ્યતે ॥

“ જેમ જેમ કુટુંબજવર્ગ અથવા સ્ત્રીજનની પ્રીતિ વધારે સ્વાર્થ
 “ ભરેલી દેખું છું, તેમ તેમ મહારા હૃદયની પ્રીતિમાં વધારે ઉલ્લાસ
 “ આણવા પ્રયત્ન કરું છું. ઈશ્વરે તેમને કોઈક યોગથી મહારા સંબં-
 “ ધમાં સૃજી મુક્યાં; તેમ કરવાનો તેનો હેતુ તો અગમ્ય છે, પણ
 “ સહૃદય જનોની દૃષ્ટિ એવી જોઈએ કે એ દૃષ્ટિ જ્યાં પડે ત્યાં આ-
 “ ત્મવત્ જુવે, અને નિકટ રહેલાં ઉપર પ્રથમ પડવું એ મહારી
 “ દૃષ્ટિનો ધર્મ છે તો મહારી હૃદયવૃત્તિને હું એવો રસધર્મ શીખવું
 “ છું કે દૃષ્ટિદારા એ વૃત્તિ જ્યાં જુવે ત્યાં આત્મવત્ જુવે અને એ
 “ નિકટદૃષ્ટસંબંધી જનને પણ આત્મતુલ્ય કરવા પ્રયત્ન કરે. આમ
 “ જ જ્યાં જ્યાં દૃષ્ટિ પડે ત્યાં ત્યાં રસધર્મ પ્રવર્તાવું છું અને યત્ર
 “ યત્ર મનો યાતિ તત્ર તત્ર સમાધયઃ એ વાક્યના અનુભવના અભ્યાસનો
 “ આરંભ કુટુંબમાંજ કરું છું. Charity begins at home.”

સરસ્વતીચંદ્રે પત્ર બગલમાં મુક્યો અને હંચું જોઈ વિચાર્યંસ્ત થયો.

“ કુમુદસુંદરી ! આપણી પ્રીતિ શુદ્ધ હતી. દયામૂલક પ્રીતિ તે ક્લસ-
 “ લતા. સમરસમૂલક પ્રીતિ તે મૈત્રી અને દામ્પત્ય પણ મૈત્રીનો જ

“ પ્રકાર છે. ચંદ્રકાંત ! તારા ઘરના દામ્પત્યનો દયામાં સમાસ કરી
 “ દેતો તને જોઈ છું ત્યાં મૈત્રીમૂલક દામ્પત્યને વિષયે તારું હૃદય નિરાશ
 “ થતું જોઈ છું. ચંદ્રકાંત ! તરંગશંકર ! તમારા સંસારનાં ચિત્ર
 “ ઘેરે ઘેર હોય તો દેશની અધોગતિ થતી સમજવી, અને તમારા
 “ ઉચ્ચગ્રાહ માત્ર એ અધોગતિમાંથી સકુટુમ્બ પોતાની જાતને
 “ ઉદ્ધારવાના પ્રયત્ન છે. આર્ય વિદ્વાનો આ ઉદ્ધારને માટે આ પીડા
 “ ભોગવે છે તે વધારે ફલદ કે લોકસામે સુધારાનાં યુદ્ધ થાય છે તે
 “ વધારે ફલદ ? જ્યારે સુધારાનાં વાદિત્ર સમાજોમાં ગાજે છે અને યૌડાંક
 “ પરાક્રમાધિક મનુષ્યોને આશ્રય આપી સુધારાની સિદ્ધિ તેટલાનેજ થતાં
 “ તેમને વિજયમાળા પહેરાવી અને સમાજશાખાઓ સ્થાપી શાંત થાય
 “ છે, ત્યારે આ કુટુમ્બોદ્ધારક વિદ્વાનો વગરવાદિત્રે પોતાનાં આખાં કુટુ-
 “ મ્બને માત્ર આત્મજાળે ઉચ્ચકવાના અપ્રસિદ્ધ પણ વિકટ પ્રયત્નનો ક્લેશ પામે
 “ છે. ખરી વાત છે કે હજી સુધી ગંગાભાભી સમાજમાં જવા યોગ્ય
 “ નથી થયાં અને સુધારાના અગ્રેસર ઉદ્ધતલાલનાં શ્રીમતી પેઠે પુસ્તક
 “ પણ રચતાં નથી અથવા ઇંગ્રેજી ઉદ્ધાર કરી શકતાં નથી; પણ
 “ જ્યારે ઉદ્ધતલાલ માત્ર શ્રીમતીનો અને તેમની પુત્રીઓનો જ ઉદ્ધાર
 “ કરી શકે છે અને તેમને સો ફૂટ ઉન્નતિ આપે છે ત્યારે તરંગશંકર અને
 “ ચંદ્રકાંતનાં આખાં કુટુમ્બ ને કુટુમ્બ દશ દશ ફૂટ ચહેડે છે અને તેમનું
 “ અનુકરણ કરી આશપાસની વસ્તીમાં કેટલું થતું હશે ? આ બેમાં ગમે
 “ તે ફળ વધારે હો પણ ચંદ્રકાંતનો શ્રમ પરોપકારી છે અને જેવો
 “ એ પરોપકાર શુભ છે તેવોજ એ સ્વાર્થપરિત્યાગનો ભરેલો છે. શ્રી-
 “ મતીની વિધાના ઉપભોગમાં ઉદ્ધતલાલનો પોતાનો જ સ્વાર્થ સરે છે
 “ ત્યારે ચંદ્રકાંત અને તરંગશંકરનાં હૃદય દામ્પત્યમૈત્રીની પ્રાપ્તિમાં નિરાશ
 “ છે. અશિક્ષિત સ્ત્રીપુરુષોને આ મૈત્રી સ્વતઃ મળે છે. ખુદ્ધિધન અને
 “ સોભાઅદેવીને અશિક્ષિત મૈત્રી જ છે, પણ શિક્ષિત પુરુષોને અશિ-
 “ ક્ષિત સ્ત્રીઓ સાથે એ મૈત્રી અસંભાવ્ય છે. ત્યાં તો માત્ર ચંદ્રકાં-
 “ તના જેવી વતસલતા જ છે. આખા કુટુમ્બને લાભ આપવામાટે
 “ ચંદ્રકાંતે ગંગાને આપવામાં ન્યૂનતા રાખી છે અને પોતે દામ્પત્યમૈ-
 “ ત્રીથી હીન રહ્યો છે.”

“ એકે સત્પુરુષાઃ પરાર્થઘટકાઃ સ્વાર્થ પરિત્યજ્ય ચે ॥

“ ચંદ્રકાંત ! આ સ્વાર્થપરિત્યાગ તરે ક્યો છે ! આ સત્પુરુષત્વ તારું છે !
 “ પણ શું એ ઉત્તમ વસ્તુના ત્યાગ વિના એવી જ રીતે કુટુમ્બને ફલ

“ આપવાનો માર્ગ નથી? શું ગૃહિણીને દળી નાખ્યા શીવાય કુટુમ્બમુખ
 “ પોપવાનો માર્ગ નથી? કુમુદસુંદરી! ક્ષમા કરજો! તમારા સુખનો ત્યાગ
 “ કર્યાથી એવા સુખવગરની અવસ્થા કેવી રીતે કેટલા વિદ્વાનો વેડે છે
 “ તે આજ જોયું અને મહારી દશાથી તેમની દશા હું સમજી શકીશ.
 “ પ્રિય પિતા! પ્રિય કુમુદ! ખુદ્દે કરેલો ત્યાગ જો અધર્મથી ભરેલો ન
 “ હાય તો મહેં કરેલો ત્યાગ તો કંઈ લેખામાં નથી.”

“ પ્રિય ચંદ્રકાંત, કુટુમ્બવત્સલતાને લીધે જો સ્નેહસૃષ્ટિનું સ્વપ્ન તું
 “ તારા મન્દિરમાં રચી શકતો નથી, જગતવત્સલતાને લીધે જો સ્નેહ-
 “ સૃષ્ટિનો ત્યાગ ખુદ્દે કર્યો, એ જ સૃષ્ટિને પાસે આવતી દેખી હું ત્યાંથી
 “ પલાયિત થઈ ગયો તેમાં મહેં તમે ખોયેલી પ્રાપ્તિનો અંશ પણ ખોયો
 “ નથી. જો કુટુંબકલેશ વેકવાની શક્તિ તમ નિર્ધન મિત્રોમાં આવી રીતે
 “ દેખાઈ છે તે કલેશના માત્ર સ્વપ્નથી હું કમ્પ્યો છું અને...પ્રિય કુમુદ!—
 “ એ કંપનાર પુરુષ તારી પ્રાપ્તિને પાત્ર ન હતો. પણ તારો મહેં વિશ્વાસ-
 “ ધાત કર્યો, તું મહારે લીધે અનેકધા કષ્ટ પામી, એ સર્વનું પ્રાયશ્ચિત્ત કેવી
 “ રીતે કરવું તે અત્યારે મને સુઝવા લાગ્યું છે.”

“ એક દિવસ એવો હતો કે જ્યારે મને સૃષ્ટિમાત્ર કુમુદના સુખ-
 “ સ્વપ્નમય ભાસતી હતી. એક દિવસ એવો આવ્યો કે જ્યારે એ જ
 “ સૃષ્ટિ કુમુદના દુઃખસ્વપ્નથી ભરેલી લાગી અને મહેં ગાયું કે

“ ઉરે ઓ એકલી તું તું! ”

“ હવે હું એ માયાનું સ્વપ્ન નષ્ટ કરી ભગવાન ખુદ્દની પેઠે પ્રાયશ્ચિત્ત
 “ કરીશ. કુમુદસુંદરી! ખુદ્દે જગતના કલ્યાણને અર્થે સ્વપ્રિયાનો કૂર
 “ ત્યાગ કર્યો હતો તેની કવિતા મહેં તમારા ઉપર મોકલી હતી. એજ
 “ કવિતાનો ઉપદેશ હું આજ જાતે લઉં છું અને એ જ મહાપુરુષની
 “ પેઠે હું તમારી ક્ષમા માગવા આવીશ એવો દિવસ આવશે! ”

આમ કહી એ ચારે પાસની શિલાઓનાં શિખર જોતો જોતો ફરવા
 લાગ્યો, અને મધ્યરાત્રે સુતેલી પ્રિયાનો ત્યાગ કરવા નીકળી પડતા ખુદ્દની
 વાણી ફરતો ફરતો સરસ્વતીચંદ્ર ગાવા લાગ્યો.*

“ મુજ પ્રજા મને છે પ્રિય, પ્રિય છે પિતા, પ્રિય પ્રિયા છે,

“ મુજ હૃદય ધડકતું પ્રેમ તેમના ગ્રહી, પ્રીતિ રમ્યા છે.

* આનોહડના લાઈટ આફ એશિયા ઉપરથી સૂચિત.

“ આ રાત્રિ ગાજતી આજ,
 “ મુજ મહેલ તણી ચોપાસ
 “ આ અન્ધકાર વીંટાય,
 “ તે અન્ધકારની મધ્ય
 “ સુધ રહેું પુત્ર—ગૃહરત્ન,

“ એ પ્રજ્ઞ, તાત, તે પ્રિયા, પુત્ર : પ્રીતિરત્નં સર્વ મહારાં છે,
 “ મુજ હૃદય વેગ બળ ધરી ધડકતું, છુટે નહી છોડ્યાં એ. મુજ૦
 “ મુજ હૃદય વીંશે એ જડ્યાં; દાર ભણી જવા ચરણ ઉપડે જ્યાં,
 “ મુજ હૃદયસૂત્ર ખેંચાય પાછું પ્રીતિબળે : જડાયાં એ ત્યાં ! મુજ૦

“ જઈ પલંગ ત્યજી ગૃહદારે,
 “ ત્યાં હૃદય પાછું ખેંચાયે;
 “ જઈ પલંગ ભણી હું પાછો,
 “ સુતી પ્રિયાની જોઈ આંખો,
 “ પોપચાં શિથિલ પથરાયાં,
 “ વિશ્વાસે તેજ મીંચાયાં,
 “ સુતી દીન મક્ષિકા જેવી
 “ પડી રહી પાંપણો કેવી ?

“ એ મૂર્તિ પ્રીતિવિશ્વાસતણી સુતી મુકી જતાં ન જવાયે,
 “ નહી હૃદય ધડકતું મટે, ચરણ જડ થયા કહ્યું ના માતે ! મુજ૦

“ હું વર્તું હવે શા રીતે ?
 “ પ્રીતિ નહીં હારે, નહીં છોટે !
 “ ઓ તાત ! પ્રિયા ! ઓ પુત્ર !
 “ ઓ માત ! પ્રજ્ઞ ! સુખસૂત્ર !
 “ કરું વધુ વધુ સૂક્ષ્મ વિચાર,
 “ ત્યમ ત્યમ આ હૃદય ચીંચાય.
 “ સહ પ્રાણી દુઃખમય ભાસે,
 “ જનતા પીડાતી જગ આખે;

- “ તે સઉની પીડા હૂર કરવા,
 “ કલ્યાણુ જગતમાં ભરવા,
 “ થઈ પ્રબુદ્ધ ગૌતમ આજે,
 “ થઈ તપસ્વી, તપ ગુરુ માંડે !
 “ જગના સઉ આધિ વ્યાધિ
 “ હરવા નવી બુદ્ધિ સાધી.
 “ ઐ તપમાં બુદ્ધ તપાશે,
 “ નવી યજ્ઞ વેદિ મંડાશે.
 “ પશુમાત્ર હવે ઉગરશે,
 “ મુજ પ્રીતિ ઐ હોમે પડશે !
 “ મુજ પ્રીતિ ઐકલી હોમાશે !
 “ ખીન્નું જગત જીવી સુખી થાશે
 “ ઐ તાત ! પ્રિયા ! ઐ પુત્ર !
 “ ઐ માત ! પ્રજા ! સુખસૂત્ર !

- “ મુજ હૃદયપ્રીતિનાં અંગ તમે સઉ ! અંગ સર્વ છે મહારાં !
 “ જન-પશુ જગના કલ્યાણુ યજ્ઞ પર હોમું અંગ સઉ મહારાં ! મુજ૦

- “ હવે શાક્યસિંહ, ગર્જે છે,
 “ પ્રીતિગુફા છોડી, નીકળે છે !
 “ જગ નવું આશવાસન લે છે,
 “ દુષ્ટોનાં ઉર કમ્પે છે,
 “ હવે દ્યાધર્મ પ્રકટે છે,
 “ દીન જગત સુખે જંપે છે,

- “ ઐ નવો મુજ અવતાર ! પ્રિયા ! તે જોઈ દ્યા દીલ ધરજે !
 “ ઐ દ્યાધર્મ સ્થાપવા પરિત્રાન્નિકા થઈ ધર ત્યજજે ! મુજ૦

- “ ઐ હતી પ્રિયા જે કાલ !
 “ તુજ દ્વાર આવશે કાલ,
 “ લઈ ભિક્ષુ-કમંડળ હાથ,
 “ ગૌતમ; તે નીકળે આજ

“ જગદુદ્ધારણને કાળ !

“ ઓ પ્રિયા ! ભુલી મુજ દોષ,

“ ત્યજ પ્રીતિમાયાત્રિદોષ,

“ ધરી હૃદય સત્ય નિર્વાણ,

“ કરી ઉદ્ધરદષ્ટિ તે કાળ,

“ દેજે તું ક્ષમાની ભિક્ષા !

“ લેજે તું ખુદની દીક્ષા !

“ એ મહાધર્મને કાળ ત્યજ પ્રીતિસાળ, સુકવીં મુજ આંસુ,

“ લોહીશ હું જગનાં આંસુ, પ્રિયા થઈ ખુદ તું પણ ત્યજ આંસુ ! મુજ

આટલું ગાઈ રહ્યો ત્યાં આસપાસની પથરની ભીંતોમાંથી એક પાસથ. કુમુદસુંદરીની છાયા ચાલી આવી ખીજ પાસની ભીંતમાં અદશ્ય થઈ ગઈ. એ ભીંતોના શિખર ઉપર ઉગેલા એક મહાન વૃક્ષની શાખા લટકતી લટકતી ભીંતના મધ્ય ભાગ આગળ હીંચકા ખાતી હતી તે શાખાના છેડા આગળના પાંદડાંમાં સરસ્વતીચંદ્રે પોતાની માતા ચંદ્રલક્ષ્મીની આકૃતિ જોઈ, અને પિતાને ઘેર જોયેલી છાંપીના સાદશ્ય ઉપરથી નહાનપણમાં જોયેલી જનનીની છાયા જોળખાતાં પુત્રની આંખમાં આશ્ચર્ય અને અશ્રુ ઉભરાયાં. મૃત માતાનાં દર્શન થતાં પુત્ર સ્તબ્ધ થયો અને હાથ જોડી છાતી આગળ ધરી રાખ્યા અને શું બોલવું, શું પુછવું, ઇત્યાદિ વિચાર કરે છે ત્યાં શાખા ઉપર જોડેલી માતૃછાયાના ઓઠ કુંપળો પેડે ઉઘડવા લાગ્યા અને પાસેની કુંપળોમાં જોડેલી કોકિલાના જેવા રાગથી ઉત્સુક, શાંત, અને કોમળ ઉદ્ધર કરવા લાગ્યા. કોમળ હૃદયની માતા પોતાને મનાવતી હોય અને પોતે નહાતો બાળક હોય એવો સંસાર આ ક્ષણે આ મનસ્વી પુરુષના હૃદય પાસે ખડો થયો.

* “ પુત્ર મુજ ! જા તું ઘેર ! જાની એકવાર !

“ ગમે તેવો છે હોય તુજ તાત મુજ પ્રાણ ! પુત્ર

“ ઉભી ઉભી હું સ્વર્ગમાંથી જોઉં આંસુધાર

“ વહેતી વહેતી અટકતી ન તુજ પિતાને ગાલ ! પુત્ર

“ ભેખ ભગવો લઈ ન જઈશ, જોઈ એને એ

“ રોઈ મરશે હૈયાકાટ, દેહ ત્યજશે એ ! પુત્ર

- “ બાળ વયનો મુકોને તને દેહ ત્યજ્યો મહે,
 “ ત્યાંથી જીવ્યો આંશ તુંમાં ધરીને તાત એ ! પુત્ર
 “ સ્નેહ મહારે કાજ ધર્યો ને હજી ધરે,
 “ કામળ હૈયું ધરતો ત્હારો તાત એ તો એ ! પુત્ર
 “ પુત્ર મહારા ! થાનીં ડાહ્યો ! ઘેર જા હવે !
 “ જોઈ પરલોકમાંથી રોઈ; તાત તુજ રુવે. પુત્ર
 “ નથી ગુમાન, નથી ધુતાર, કોઈ ન, એતું ત્યાં !
 “ એકલો એ રોઈ મરે ! જનીં, પુત્ર, ત્યાં ! પુત્ર
 “ મહે ક્યાર્યા ઘણાક એના દોષ, એ તો એ
 “ ભુલો ગયો તાત ત્હારો, રાખીં ક્ષમાને. પુત્ર
 “ જેવીં ક્ષમા મુજને દે તું, તેવીં ક્ષમા દે
 “ વૃદ્ધ ત્હારા તાતને તું ! રોઈ એ મરે ! પુત્ર
 “ પુત્ર ! તું રીંસા ન ! ઘેર જનીં ! ઘેર જા !
 “ વૃદ્ધ વિકળ તાતને તું હૈયા સાથે રહા ! પુત્ર
 “ પુત્ર ! માનું કહ્યું તું કરની ! ઘેર જનીં ! જા !
 “ વૃદ્ધ વિકલ તાતને તું હૈયાસાથે રહા ! પુત્ર
 “ હક, હડીલા, છોડની તું ! ઘેર જનીં ! જા !
 “ રોતો વિકલ વૃદ્ધ તાત ! હૈયાસાથે રહા ! પુત્ર”

છેલી એ કડી ગાતી ગાતી માતૃચાયા અદૃશ્ય થઈ. એ હ વચ્ચે આખું મુખારવિંદ સંતાડી દેઈ સરસ્વતીચંદ્ર પુષ્કળ રોયો. અ શાંત પડી, આંસુ બંધ કરી, મુખ ઉપરથી હાથ ઉપાડવા લાગ્યો અન ઉપાડતાં ઉપાડતાં બુદ્ધકાવ્યમાંથી ગાયેલી કડી ફરી ગાવો લાગ્યો.

“ ઓ તાત ! પ્રિયા ! ઓ પુત્ર !

“ ઓ માત ! પ્રજા ! સુખસૂત્ર !

“ મુજ હૃદયપ્રીતિનાં અંગ તમે સહ ! અંગ સર્વ છો મહારાં !

“ જન-પશુ-જગના કલ્યાણુ યજ્ઞપર હોમું અંગ સહ મહારાં !”

શાંત પડી થોડી વારે શિલાપર બેસી પોટકામાંથી વળી એક પત્ર ફહાડી વાંચવા લાગ્યો. એ પત્ર ગૂંજરવાતિકના તંત્રી ઉદ્ધતલાલનો લખેલો હતો.

“ પ્રિય ચંદ્રકાંત,

“ તમારો પત્ર પહોચ્યો. સરસ્વતીચંદ્રે પોતાના દ્રવ્યથી, પોતાની
 “ વિદ્યાથી, પોતાના ઉત્સાહથી, અને પોતાના શ્રમથી આપણી નગરીના
 “ સર્વ સાક્ષરમંડળને અને સર્વ દેશવત્સલોને ઉપકારવશ કરી દીધેલા
 “ હતા એટલું કહી બેસી રહીયે તો તેના મૂલ્યના વર્ણનમાં ન્યૂનતા
 “ આવી જાય છે. ઉપકાર કરવો એ તો ગમે તે સત્પુરુષ કરી શકે છે.
 “ પણ આપણો મિત્ર તો આપણાં સર્વ કાર્યોમાં પરોવાઈ ગયો હતો.
 “ ગુરુત્વાકર્ષણ સર્વ પરમાણુઓમાં પરોવાઈ જાય તેમ. દેશમાં વિદ્વાનો
 “ જોઈએ છીએ, દેશવત્સલ પુરુષો જોઈએ છીએ, શ્રીમાન્ પુરુષો જોઈએ
 “ છીએ, વિચારકો જોઈએ છીએ ઉત્સાહકો જોઈએ છીએ, કાર્યગ્રાહી
 “ પુરુષો જોઈએ છીએ, સુધારકો જોઈએ છીએ, લોકવર્ગના પ્રીતિપાત્ર
 “ જનો જોઈએ છીએ, ઈંગ્રેજોના પ્રીતિપાત્રજનો જોઈએ છીએ, ઉદર-
 “ ચિંતાથી મુક્ત અને અવકાશવાળા જોઈએ છીએ, અને ખીજું ધણું
 “ ધણું જોઈએ છીએ. એટલું જ બસ નથી. કારણ શ્રીમાન્ હોય તે
 “ પરોપકારી પણ હોય નહીં અને વિદ્વાન પણ હોય નહીં તે શા
 “ કામનો ? વિદ્વાન હોય તે ધરમાં તુમ્બીપાત્ર વસાવવા રાત્રિ દિવસ
 “ તેને મથવું પડતું હોય તે શા કામનો ? દુઃખી નર્મદ કહી ગયો છે કે

“ પછી શું કરવું કાલ,

“ કુટુમ્બના એવા જ્યાં હાલ ?

“ અદ્રાળ બુદ્ધિનેત્ર વિશાળ !”

“ દલપતરામ પણ ગાઈ ગયા છે કે

“ ભાઈઓ જેની ભારજી ભુંડીરે

“ તેને શિર આપદ ઉંડી રે.

“ નવલરામે ગાયું છે કે

“ ભાઈ તો ભૂગોળ ને ખગોળમાં રમે છે;

“ પેલીનું તો ચિત્ત ચુલામાંલ ?

“ દેશો ! કહોની કેવું આ કુળેકું તે કહેવાય ?

“ માટે આપણે તો સર્વ ક્ષુદ્ર ચિન્તાઓથી મુક્ત અને સર્વ

“ દેશકાર્યોની ઉદ્ધાવક વૃત્તિઓથી અને શક્તિઓથી સમૃદ્ધ સમર્થ

“ શ્રીમાન્ વિદ્વાનો જોઈએ છીએ, અને એ આશાને કેટલેક અંશે સિદ્ધ

“ કરે એવું દૈવત લક્ષ્મીનંદનના ધરમાં સિદ્ધ થવા આવતાં હાથમાંથી

“ જતું રહ્યું ! આહા ! કુમુદસુંદરી જેવાં રત્નનો તેને યોગ થવા

“ આવેલો તે સ્વપ્નવત્ થઈ ગયો ! એવી રસિક સાક્ષર લલના સાથે એ
 “ પુરુષનો યોગ થયો હતો તો આપણા લોક ઉપર કેવાં કેવાં અમૃતની વૃષ્ટિ
 “ થાત ! પણ આ તમારો કુટુંબ્યક્લેશી ગૃહસંસાર—જેને તમે મિથ્યામિ-
 “ માનથી આર્યસંસારનું નામ આપો છો તેનું સત્તાનાશ જન્મે ! તમારી એ
 “ જ દુષ્ટ અવ્યવસ્થા અને મૂર્ખતાના ભણ્ડાર જેવી ગૃહવ્યવસ્થાએ આપણા
 “ હાથમાં આવેલું રત્ન સમુદ્રમાં નાંખી દીધું છે અને હવે ચંદ્રકાંતભાઈ તેને
 “ શોધવા ડુબકાં માર્યા કરે છે ! સરસ્વતીચંદ્ર હાથમાં આવશે તે ઓછો
 “ લાભ નથી, પણ તેને હવે કુમુદસુંદરીનો યોગ અશક્ય છે અને સ્ત્રીજન-
 “ તિની ઉન્નતિનું એક નાવ ભાગી ડુબી ગયું છે. I hope at least
 “ now you will admit that our joint family system
 “ is the worst plague that destroys our countrymen
 “ all throughout the land and eats up all that is
 “ fair and fruitful in the world of our hopes.”

“ સંસારસુધારાનો વિષય લ્યો ! શું તમારે બાળલગ્ન અટકાવવાં છે ?
 “ જ્યાં સુધી જીતી બુદ્ધિનાં અને નિરક્ષર મનુષ્યો તમારા ઘરમાં વસે છે અને
 “ તમારા બાળકોના ઉપરનો તમારો અધિકાર ભગ્ન કરી નાંખે છે, ત્યાં સુધી
 “ આમાનું કાંઈ બનવાનું નથી. શું તમારે વિધવાઓને સઘવા કરવી છે ?
 “ જ્યાં સુધી તમે આવાં આવાં મનુષ્યોને તમારી કમાઈના રોટલા ખવરાવી
 “ તેમના બળની વૃદ્ધિ કરો છો ત્યાં સુધી આમાનું કાંઈ થનાર નથી અને
 “ તમારું પોતાનું બળ બીચારી વિધવાના બળ કરતાં વધનાર નથી. શું
 “ તમારે તમારી પુત્રીઓને સાક્ષર કરવી છે ? શું તમારે તમારી સ્ત્રીને
 “ રસોડાના ધુમાડામાંથી અને વાસણ સાજવાની રાખમાંથી ઉગારી
 “ સરસ્વતીની સુંદર સૃષ્ટિમાં લેવી છે અથવા જીવનનાં જે સાધારણ સુધડ
 “ સુખ અને સુવાસ તમે એકલપેટા થઈ ભોગવો છો તેમાંના કંઈક ભાગ-
 “ નો ભોગ તમારી પ્રિય પત્નીને, તમારી પુત્રીઓને અને તમારા પુત્રોની
 “ સ્ત્રીઓને દેખાડવો છે ? અથવા શું તમારે તમારી પોતાની કમાઈ
 “ અને શક્તિ તથા સ્વતંત્રતાને તમારા ઇષ્ટ સન્માર્ગે વાપરવી છે અને
 “ તેમ કરી તમારી ઈચ્છા વિધાને સાર્થક કરવી છે ? હું તમને કહું છું
 “ કે જ્યાં સુધી તમે કુટુંબના ભેગા વસી તેમની મૂર્ખ ઇચ્છાઓ
 “ પ્રમાણે અને દુષ્ટ વાસનાઓથી તમારાં સમર્થ હાથપગને બેડીમાં
 “ નંખાવા દેશો ત્યાં સુધી આ સર્વ સત્કાર્યોમાંથી એક પણ કાર્ય તમે
 “ કરી શકવાના નથી ! ”

“ ત્યારે અસંખ્ય મધમાળો મધપુડામાં રૂહે છે તેમ આપણા લો-
 “ કમાં, ત્રીજી પહેડીના વડીલનાં બધાં બાળકો અને તેમણે પારકે
 “ ધરથી આણેલી કન્યાઓ, સહજે એકઠાં રહેવાનો ચાલ શાથી પડ્યો
 “ અને તેમાં શો લાભ છે ? પારકા ધરની કન્યાઓ અને પોતાના
 “ ધરની દીકરીઓને એક પ્રીત શી રીતે થવાની ? પ્રાચીન કાળથી
 “ જ શબ્દ બંધાયો છે કે ન નન્દત્ત ઇતિ નનાન્દા—ભાભીને બેઠતિ આ-
 “ નંદ ન પામે તે નણુંદ ! હજારો વર્ષ પહેલાં બંધાયેલી આ શબ્દાર્થ-
 “ રચના જણાવે છે કે નણુંદ અને ભોબ્બઈને બારમો ચંદ્ર એ આ-
 “ પણ દેશનો પરાપૂર્વનો અનુભવ છે. જે એમ છે તો પોતાના ધરની
 “ નણુંદ અને પારકા ધરની “ ભોબ્બઈ ” વચ્ચે પક્ષપાત કરવાના પ્રસંગ
 “ આવતાં નણુંદની મા અને ભોબ્બઈની સામુનું ચિત્ત કોનાપર હસે
 “ અને કોના પર રહે એ તરત સમજાય એવી વાત છે. આવે કાળે
 “ સુડી વચ્ચેના સોપારી જેવા નણુંદના ભાઈ અને ભાભીના વરની
 “ અવસ્થા તમે સમજો છો. તમે કહોશો કે આપણે ભણ્યા તેથી
 “ માળાપને ખોટાં ગણી વહુઓને મડમ કરીએ છીએ તે માળાપને
 “ ગણકારતા નથી. પણ માળાપને છોકરાઓ પરણાવતાં ઓરીયો વીતે
 “ છે, પણ પછી વર વહુના સામું જીવે એટલે વરની માની આંખો
 “ કાતરીયાં ખાય તે વરની બહેનની જીભ સાપણુ પેઠે વિપ્રોહાર કરે
 “ એ તો તમારો જીવના કાળનો આચાર છે.

“ શ્વશ્રુઃ પશ્યતિ નૈવ પશ્યતિ ચદિ ભ્રૂમઙ્ગવક્રેક્ષણા
 “ મર્મચ્છેદપટુ પ્રતિક્ષણમસૌ વ્રૂતે નનાન્દા વચ્ચઃ ।
 “ અન્યાસામપિ કિં વ્રૂર્વામિ ચરિતં સ્મૃત્વા મનો વેવતે
 “ કાન્તઃ સ્તિગ્ધદૃશા વિલોક્યતિ મામેતાવદાગઃ સચ્ચિ ॥

“ Take it, this a New Year's Day present of a toy that
 “ was made by your artist before English education
 “ was born in the land ! એક પાસથી આખા ધરનો ભાર અને
 “ ખીજી પાસ બાળલગ્ન અને કૃત્રિમ પ્રેમાભાસના પુંક મારતાં ઉડી
 “ જાય એવાં હલકાં પુલકાં:— એ બે વચ્ચે ઉભેલો નર ધરના ભારનો
 “ ત્રાસ ઓછો કરવા પુલકાંને : પુંકી મારે એમાં તમને શું નવાઈ
 “ લાગે છે ? ખરી વાત છે કે સ્વતંત્ર અને બળવાન પુરુષો આ
 “ ભારને હલકો કરે છે અને ઉડી જતાં પુલકાંને ટકાવી રાખે છે, પણ
 “ એવા પ્રસંગ આવે છે ત્યારે લોક એને નિન્દે છે અને સ્ત્રીવશ અથવા

“ બાયલો અને પાપી ગણે છે. સ્વાભાવિક સ્વકુટુંબભાર અને લોકાપવા-
 “ દના ધક્કા આમ એક જ પાસ વાગે છે અને તેને ન ગણનાર પુરુષો
 “ જવલે જ નીકળે છે. આવા પુરુષોને ઘેર વહુરો સાસુ ઉપર જીલમ
 “ કરે છે કહ્યેશો તો હું તેની ના નથી કહ્યેતો. તમારાથી એક પગલું
 “ વધારે ભરી હું તો એવું પણ કહું છું કે જે ઘરમાં એક વાર છોક-
 “ રાઓ માવડીયા હોય છે તે જ છોકરાઓ આઘાતપ્રત્યાઘાતના નિયમથી
 “ અથવા પોતાની સ્ત્રી અને સંતતિ ભણીના સ્વાર્થમાં વધારે સુખ-
 “ શાંતિના આસ્વાદનના આવિર્ભાવથી ઉત્તરાવસ્થામાં સ્ત્રીવશ થાય છે,
 “ અને જે વહુરોની જીવાની દુષ્ટ સાસુઓ પોતાની જીવાનીને કાળે
 “ બગાડે છે તે વહુરો સત્તાવાળી થતાં સાસુઓનું ઘડપણ નીચોવી
 “ નીચોવીને બગાડે છે ! લોક ભલે આમાં જીલમ અને પાપ લેખો, પણ
 “ હું તો આ ચિત્રમાં અન્યાયનો બદલો અન્યાય— ઈશ્વરનો જ નિર્મેલો—
 “ જોઉં છું ! આ સંઘટન નનાન્દા શબ્દના જન્મકાળથી ચાલતું આવેલું છે!
 “ શું આપણે એ અવ્યવસ્થા ચાલુ રાખવાને બંધાયલા છીએ? કોઈ પણ
 “ રીતે હું આ બંધન જોતો નથી. પુરુષ, સ્ત્રી, અને અવિવાહિત
 “ બાળકો—એટલાં મળીને એક કુટુંબ ગણવું એ પ્રકૃત છે. એવાં
 “ અનેક કુટુંબોના શમ્ભુમેળાને એક ગણી એ મૂર્ખાઈ અને દુષ્ટતાના
 “ ખીચડાને એક ઘરમાં ભરી બદબદવા દેવો અને એ સમાજને
 “ ‘એક કુટુંબનું’ નામ આપી તેના ઉપર કુટુંબવત્સલ થવાનો
 “ કાંઈ રાખવો એ ચંદ્રકાંતને ગમતું હશે, પણ મને તો તેમાં પ્રકૃત
 “ શુદ્ધાચાર નહીં પણ કેવળ વિકૃતિવાળો ભ્રષ્ટાચાર જ લાગે છે, અને
 “ પરાપૂર્વથી ચાલતો આવેલો છે માટે એ ભ્રષ્ટાચાર જાળવવો એવું
 “ તો તમે પણ નહીં કહો.”

“ આ શમ્ભુમેળાનાં કુટુંબને એકઠાં રાખવાનો આચાર આપણા પૂર્વ-
 “ જોની જંગલી અવસ્થાનું ચિન્હ છે તે આપણે સાચવી રાખેલું છે. પ્રા-
 “ ચીન કાયદાઓનો તત્ત્વશોધક સર હેન્રી મેન્ તમે વાંચ્યો છે. તેણે બહુ
 “ શોધન કરી દર્શાવ્યું છે કે જીવના કાળમાં લોકસ્થિતિ સામાજિક—
 “ tribal-હતી અને સર્વ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સુધારો થતાં એ સ્થિતિ
 “ સામાજિક મટી દૈશિક-territorial- થઈ છે. પ્રજાઓ પૂર્વ સામા-
 “ જિક સાંકળોથી સંઘાતી હતી; સુધારાના યુગમાં દૈશિક સાંકળોથી
 “ સંઘાય છે. પૂર્વે અમુક લોકના દેશ કહેવાતા; હાલ અમુક દેશના લોક,
 “ કહેવાય છે. પૂર્વે આર્યો, દેવો, મ્લેચ્છો, યવનો, રાક્ષસો, સેમીટીક લોક

“ ટ્યુટનો , કેલ્ટ લોક, ફ્રાંક લોક, આદિ લોકવર્ગથી પૃથ્વીનો વિસ્તાર સમ-
 “ જતો; હાલ હીંદુસ્થાન, ઇંગ્લેંડ, ફ્રાંસ, ચીન, આદિ ભૂમિ-વિભા-
 “ ગોથી પૃથ્વીનો વિસ્તાર સમજાય છે. સંક્ષેપમાં આદિકાળ એટલે જંગલી
 “ અવસ્થાને સમયે પ્રજાઓ સ્વજાત્યભિમાન અથવા સ્વલોકાભિમાન ધરતી
 “ ત્યારે સુધારાના યુગમાં સ્વદેશાભિમાન ધરાય છે. આપણી નાતો અને
 “ આપણાં શમ્ભુમેળા થયલાં કુટુંબો એ માત્ર આ દેશના સ્વજાત્યભિમાનના
 “ જંગલી કાળનો અવશેષ બાકી રહેલો છે, અને હવે તેને નષ્ટ કરશે તે
 “ સુખી થશે, ને તેને વળગી રહેશે તે જાતે નષ્ટ થશે અને તેમનો નાશ
 “ થયો એટલે તેમના આ યુગનો પણ નાશ જ થયો સમજવો. સર હે-
 “ તરી એનું સૂત્ર આપણી ભાષામાં લેઈએ તો આદિકાળમાં પ્રજા-માળા
 “ સામાજિક હતી અને એ માળાના મણિકા કુટુંબો હતાં ત્યારે સુધારાના
 “ યુગમાં એ માળા દૈશિક થઈ છે અને તેના મણિકા વ્યક્તિઓ છે;
 “ કુટુંબ એ માત્ર એક નહાની જાતિ છે, નાત એ જરા મહોટી જાતિ
 “ છે. અને લોકવર્ગ એ પુરેપુરી મહોટી જાતિ છે. જાત્યભિમાન અને
 “ કુટુંબાભિમાન આદિકાળનો અવશેષ છે; દેશાભિમાન સુધારાના યુગનો
 “ પ્રવારો છે.”

“ આદિકાળના લોક જંગમ-nomadic-રહેતા. તેઓ કાળે કાળે દેશ
 “ બદલતા અને અમુક તેમનો દેશ હતો એમ કહેવાતું નહો. આખી જાતિ
 “ ને જાતિ આર્યોને નામે ઓળખાઈ, તેની અનેક શાખાઓ સમુદ્રના તરંગો
 “ પેઠે એક પછી એક યુરોપમાં ગઈ, અને એશિયાના દક્ષિણ ભાગમાં
 “ આવી. યુરોપ, ઈરાન, અને હીંદુસ્થાન આમ વસ્યાં છે. આપણા ક્ષત્રિયો,
 “ આપણા બ્રાહ્મણો, આપણા વૈશ્યો, આમ જાતિ-બંધ થઈ આ દેશમાં
 “ વસ્યા. બ્રાહ્મણોએ જાતિઓ અને તેની શાખાઓ જાળવી એટલુંજ
 “ નહી, પણ ગોત્ર અને શાખાઓ જાળવી—કુટુંબોમાંથી એ જાતિ-
 “ ઓ થઈ. આપણામાં એ સામાજિક સાંકળો હતી, પણ લોકને દેશે દેશે
 “ સ્થાયી થવું ગડચું તેમ એ સાંકળો તુટી, અને દેશવાસ, નગરવાસ,
 “ આદિ સંબંધોથી એક બ્રાહ્મણજાતિમાંથી અનેક બ્રાહ્મણો થયા અને
 “ એક વૈશ્યોમાંથી અનેક જાતિનું મહાજન થયું. આ હાલની આપણી
 “ નાત જાતો—એ—નથી સામાજિક સાંકળો, નથી દૈશિક સાંકળો, પણ
 “ એનું મિશ્રણ છે, ત્યારે આપણાં કુટુંબજાતિ કેવળ સામાજિક માળાના
 “ મણિકારૂપે રહ્યાં છે. તમારે આ મણિકા જાળવી રાખવા છે અને
 “ મહારે તે તોડી નાંખવા છે.”

“ તમે કહો છો કે એક કુટુંબનાં અવયવીભૂત મનુષ્ય પરસ્પર
“ ઉપકાર કરવા મથે એ ઉચ્ચગ્રાહ નમાવવો યોગ્ય નથી. ”

“ પ્રથમતો એ તમારો પરોપકારક સંપ્રદાય—altruism—ધુમાડાના
“ બાચકા જેવો છે. એ સંપ્રદાય માત્ર નામનો છે, જેમ નનાન્દા શબ્દને
“ જન્મકાળે આ સંપ્રદાયનો આચાર સસલાનાં શીંગડા જેવો હતા તેવોજ
“ આજ છે, એ ઉચ્ચગ્રાહ Utopia જેવો છે, તમારા કે કોઈના ધરમાં
“ હું તે દેખતો નથી. માત્ર તમારા જેવા કોઈકના મનોરાજ્યમાં તે હશે. ”

“ ખીલું એ ઉચ્ચગ્રાહ અશાસ્ત્રીય છે. અર્થશાસ્ત્રથી એ વિરુદ્ધ છે.
“ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ ગુરુતમ થવાનું શાસ્ત્રીય સાધન એ છે કે
“ દરેક મનુષ્યમાં પોતાનો શ્રમ અને પોતાની બુદ્ધિ એ ઉભયને અત્યંત
“ કસવાની વૃત્તિ અને શક્તિ રહેવી અને વધવી જોઈએ, અને શ્રમ
“ લેનાર અને બુદ્ધિ વાપરનાર મનુષ્યને પોતાના પ્રયત્નનું સંપૂર્ણ ફળ
“ જ્યાં સુધી મળતું નથી ત્યાં સુધી આ વૃત્તિ અને શક્તિ વિકાસ
“ પામતી નથી. એક જણ પરસેવાનાં ટીપાં ઉતારતો કમાય અને તેનો
“ ફલપ્રવાહ ખીલું મનુષ્યો ઉપર ઢોળાય એ આપણાં સામાજિક
“ કુટુંબનો ન્યાય છે, અને શ્રમજીવન અને બુદ્ધિજીવનથી થતાં
“ દ્રવ્યવિકાસને જે શક્તિ અને વૃત્તિનો વિકાસ કેવળ કારણરૂપે આવ-
“ શ્યક છે તે કારણનો આ તમારો કુટુંબન્યાય જડમૂળથી પ્રધ્વંસ
“ કરે છે ! માર્ક ડિયર ચંદ્રકાંત, તમારાં કુટુંબના ન્યાયથી તમારું ચિત્ત
“ વ્યથ થઈ ગયું છે, તમારું શરીર જર્જરિત થયું નથી પણ થશે, અને
“ એ કુટુંબ તમારાં આધિરૂપે, વ્યાધિરૂપે, અને ઉપાધિરૂપે તમને ચારે
“ પાસથી ચટકા ભરે છે તેની વેદના સામે તમારા જ્ઞાનતંતુને જડ કરવા
“ જ્ઞાનમાર્ગ અને “ શીલસુશી ” ની ભાંગ તમે પીચો છો તે વ્યર્થ છે એ
“ નક્કી જાણજો. તમારો દમ્ભ કદાચિત્ થોડા દિવસ ટકશે તો અંતે તે
“ તમને દગો દેશે. અને તમારો પરિણામ ગમે તે થાવ પણ તમારા
“ અસંખ્ય દીન સ્વદેશી મનુષ્યો આ જ્ઞાનમાર્ગ કેવી રીતે મેળવશે અને
“ મળતાસુધી તેમનો કચ્ચર ધાણુ કેવો વળી જશે તેનો તો વિચાર કરો !
“ જ્યાં સુધી આ જંગલી કાળના કુટુંબોના આ શમ્ભુમેળા વેરણુછેરણુ
“ થયા નથી ત્યાં સુધી ચંદ્રકાંત જેવાં રત્ન ઉપરનો કચરો સાફ થાય
“ એ આશા વૃથા છે અને એવા પુરુષોની શક્તિ ઉપર આધાર રાખનાર
“ માણસો ઢોર પેઠે ચંદ્રકાંતના ખીડમાં ચારો ચરશે અને ખેતરોની
“ ઉપયોગી વાડો તોડશે, ગાયો અને ભેંસો જેટલું દુધ નહીં દે, આ-

“ ખલા અને પાડાઓ પેઠે મસ્તી કરશે અને રાંક ગાયોભેરોને રંજડશે,
 “ અને સ્વતંત્ર મનુષ્યશક્તિથી દ્રવ્યોપાર્જન કરવાની શક્તિ કે શરત્વ
 “ તેમનામાં આવવાનાં નથી. તમારાં કુટુંબો ઉપર દયા રાખવી અને
 “ શરીરખળવાળાં ભીખારીઓને દાન કરવું એ ઉભય કાર્ય ઉભય પક્ષકારને
 “ હાનિકારક છે અને સ્વ-પર-પાતક છે ! પણ અર્જુને કમાયલી દ્રૌપ-
 “ દીને પાંચે ભાઈઓએ વહેંચી લેવા મૂર્ખ માતાએ કરેલી ભ્રષ્ટ આજ્ઞા
 “ પાળવાનો જંગલી આચાર લક્ષ્મીબાઈના સંબંધમાં પાળવો એ તમારા
 “ જેવા પંડિતોને પણ પ્રિય છે! સર્વથા દુષ્ટેણ વિદ્યા હજી સુધી તમારા
 “ જેવાઓ ઉપર પડી તે મરુભૂમિમાં વૃષ્ટિ થયા જેવુંજ થયું છે! જોડી કુટું-
 “ મ્બવત્સલતાનો ત્યાગ કરવા સરસ્વતીચંદ્રની છાતી ચાલી નહી એટલા
 “ તેઓ ખાયલા તો ખરા, કારણ કુમુદસુંદરીનો સ્ત્રીકાર કરી પછી લક્ષ્મીનં-
 “ દના દ્રવ્યને લાત મારવી જોઈતી હતી; તેમ કરતાં તેઓ પાછા હટ્યા.
 “ પણ આ ઉત્તમ કાર્ય ન થયું તો મધ્યમ પક્ષ એમને જડ્યા કે જં-
 “ ગલી કુટુંબખળની પાશ માથા ઉપર ફેંકાતી જેતાં સત્વર ચેતી
 “ ગયા અને જળ આગળથી ખસી ગયા, તે એટલી એમની ચતુર-
 “ તાને હું ધન્યવાદ આપું છું ! મહારો આ પત્ર તેમને દેખાડજો અને
 “ મધ્યમ પક્ષમાંથી ચહી ઉત્તમ પક્ષમાં આવવા તેમને સમર્થ કરજો.”

“ આ અર્થશાસ્ત્રનું તાત્પર્ય. હવે નીતિશાસ્ત્ર લ્યો. આપણે કીયું
 “ નીતિશાસ્ત્ર પકડીશું ? સર્વ શાસ્ત્રોમાં ચોરી અને અસત્યનો પ્રતિષેધ છે.
 “ શું તમારા કુટુંબખળોનું બંધારણ એવું છે કે આ બે વસ્તુ ત્યાંથી
 “ દૂર રહે ? રામનું રાજ્ય છીનવી લેવાની આજ્ઞા કૈકેયીએ દશરથની
 “ પાસે કરાવી તે દિવસ એવો હતો કે સત્યપ્રતિજ્ઞાને આધારે ઉધાડે
 “ દિવસે લુટ થતી થવા દેવી પડી. જ્યાં કુટુંબખળો ત્યાં કુટુંબખળ
 “ —patriarch—ના દ્વારા થયેલી અનીતિ જેવી આમ રામરાજ્યમાં થઈ
 “ તેવીજ ધૃતરાષ્ટ્રના છત્ર નીચે અધિકતર ધૃતતાથી થતી આપણે વાંચી
 “ છે. મહોટા નહાના ભાઈઓ ને પુત્રો અને તેમની સ્ત્રીઓ, પુત્રીઓ,
 “ પુત્રપુત્રીઓનાં બાળકો, અને સર્વનાં માતાપિતા:—એ સર્વનાં સમવિ-
 “ પમ ભાગ્યો અને એ સર્વની વચ્ચેના અનેક પક્ષપાત અને રાગદ્રોપનાં
 “ ચિત્ર કૈકેયી અને ધૃતરાષ્ટ્રના યુગથી તે આજ સુધી આ ભૂમિમાં પડી
 “ રહ્યાં છે, અને કૌરવ પાણ્ડવોનાં જેવાં નીતિઅનીતિનાં નહાનાં મહોટાં
 “ ઘૂત અને યુદ્ધ ઘેરઘેર થોડાં અથવા વધારે, ગુપ્ત અથવા પ્રકટ,
 “ મચી રહ્યાં છે. જે દેશના ગૃહસંસારમાં જ પવિત્રતા અને શાંતિને

“ સ્થાને મલિનતા અને ક્ષોભ આમ રોગપ્રકોપ પેઠે નિષ્કંટક વર્તે છે
 “ ત્યાં નીતિનું રાજ્ય છે એવું કહેવા કીયો અનુભવી છાતી ચલાવે છે ?
 “ ઈંગ્રેજી કુટુંબોમાં આવા કુટુંબકલહનો સંભવ જ દૂર છે, ત્યાં મા-
 “ તાઓને પુત્રી અને વધુ વચ્ચે પક્ષપાત કરવાનો અવકાશ જ નથી, ત્યાં
 “ કમાનારની કમાઈના ચૌર ધરના ભીતર ભાગમાં જ સરજી મુકેલા
 “ હોતા નથી; ત્યાં પતિપત્નીનો પ્રેમ અને બાલવયનાં બાળક અને
 “ તેમનાં માતાપિતાવચ્ચેની વત્સલતા શીવાય બીજાં ત્રાહીત મનુષ્યોની
 “ ખટપટ હોતી નથી, અને પરિમિત સંખ્યાવાળું અને પરસ્પરાનુકૂળ
 “ સ્વાર્થવાળું આવું ઈંગ્રેજી કુટુંબ ગૃહસંસારની નીતિ અને શાંતિ અનુ-
 “ ભવે છે; ચોરી, લખાડી અને પરસ્પર વિનાશની રાગદ્વેષ ભરેલી કળા-
 “ ઓને અવકાશ આપતું નથી, અને નહાના ઝુંપડાંઓમાં પણ ઇન્દ્રપુ-
 “ રીના વૈભવ જેટલું સુખ આપનારી કળાઓને ખીલવે છે. પાંચ
 “ હજારની કમાઈવાળો હોંદુ જે વૈભવ ભોગવતો નથી અને જે સુખ, શાંતિ
 “ અને નીતિ એક પાસ પણ જોઈ શકતો નથી તે પચાસ રૂપીઆની
 “ કમાઈવાળો યુરોપીઅન પોતાના રંક ઝુંપડાની અંદર અને પોતાની
 “ ચારે પાસ સ્ટેલાઈટી રાત્રિદિવસ ખડાં કરી શકે છે અને
 “ તેના આનંદથી તે રાત્રે નથી પુલતો એટલો દિવસે પુલે છે અને
 “ દિવસે પુલતો નથી એટલો રાત્રે પુલે છે ! તેની શરીરસંપત્તિ, તેનો
 “ આનંદ, તેનો પ્રેમ, તેનો ધર્મ, અને તેની નીતિ— એ સર્વને માટે
 “ એને અવકાશ છે અને તેને આંચ આવવા દેનાર કૌટુંબિક શમ્ભુ-
 “ મેળાનું નામ તેને ખબર નથી ! એ નર સામાજિક માળાનો મણિદ્રો
 “ નથી, જ્ઞાતિ કે જાતિની વ્યક્તિ નથી, કુટુંબસંકર બાવળમાંનો
 “ કાંટો નથી, પણ એ દૈશિક વાડીમાનું પુલ છે અને વગર જાતિનો
 “ અને વગર કાંટાનો એ અર્ધાંગનો સર્વાળો એક-કુટુંબ-રૂપ વૃક્ષ તે
 “ પોતેજ છે ! પ્રિય ચંદ્રકાંત, તમે એ લોકના પ્રદેશમાં જન્મ્યા હતા
 “ તો જુદા જ ગૃહરાજ્યમાં દીપતા હતા ! જે જીવો તમારા ધરમાં
 “ કુટુંબભાર થઈ જાતે ભ્રષ્ટ થાય છે અને ખીજને ભ્રષ્ટ કરે છે તે પણ ઈંગ્રેજી
 “ ભૂમિમાં જન્મ્યા હતા તો જાતે પુણ્યશાલી થયા હતા અને ખીજનાં
 “ પુણ્યના કારણભૂત થયા હતા ! સ્વાર્થ, પરમાર્થ, અને દેશોત્તતિ—એ સર્વ
 “ સૃષ્ટિની એકત્ર ઉદ્ભાવના જ્યાં આમ થઈ શકે છે એવી આ પાશ્ચાત્ય ગૃહ-
 “ સ્થિતિમાં સન્નીતિ છે કે સરસ્વતીચંદ્ર અને ચંદ્રકાંતજેવા કલ્પવૃક્ષનો નાશ
 “ કરી નાંખે એવા—તીડોનાં વાદળાંથી ભરેલા—આપણા કુટુંબમેળા-
 “ ઓમાં સન્નીતિ છે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં શુદ્ધ નિર્ણય કોને નહીં સુઝે!

“ My dear Chandrakanta ! Our joint family system
 “ has but a blasting influence on the growth of our
 “ individuals, on our economical and moral conditions,
 “ and even on our national and political growth. It
 “ has kept our beings stunted in intelligence and
 “ action. It has turned our best sentiments into
 “ cruel mockeries and machines for grinding down
 “ the nervous systems of our young men and women
 “ in all ranks of life. Our idea that the world is
 “ misery, is special to India, being born of this our
 “ special national engine for destroying all warmth of
 “ youth; and lo, we are all only old men or children
 “ in India in spite of our ages ! And for any reform,
 “ woe be unto every idea of your social or domestic
 “ reconstruction or even improvement so long as you
 “ have not touched the root of the disease and said :
 “ Down with the joint family ! ”

“ પ્રિય ચંદ્રકાંતા હું રેડિકલ છું. અતિસુધારક છું., અને માટે જ લોકાયે
 “ તિરસ્કારમાં આપેલું નામ સ્વીકારી ઉદ્ધતકાલ નામ સ્વીકાર્યું છે.
 “ મહારા મનમાં સિદ્ધાંત બંધાયો છે; અને ઘણા અનુભવે, ઘણા અવ-
 “ લોકને, ઘણા વાચને, અને ઘણા વિચારે, મહારા હૃદયમાં નિશ્ચય રચ્યો છે.
 “ આ આપણા દેશમાં મૂર્ખતા અને દુષ્ટતાની ભરેલી અવ્યવસ્થામાંથી
 “ લોકને ઉદ્ધાર કરવાને માટે ઉદ્ધત થવાની આવશ્યકતા જ છે. ઉદ્ધતિ
 “ વિના આપણી ઉન્નતિ નથી, અને આપણી વિધાના સંસ્કારોને
 “ અને આપણી યુદ્ધિના નિર્ણયોને આ દેહ છતાં કોઈ રીતે પણ સફળ
 “ થયા જોવાની ઇચ્છા હોય તો આ દેશમાં સર્વત્ર કચરાપટ્ટીના ઢગલાઓ
 “ પેઠે રૂઢિને નામે રૂઢ થયેલા મૂર્ખાચાર અને દુષ્ટાચારને ઝાડી ઝાપટી
 “ આપણી સર્વ ભૂમિને સાફ કરી દેવી અને તેમ કરવાને માટે દરેક
 “ મનુષ્યે પ્રથમ આરંભ પોતાના ઘરમાં કરવો. તમે પુછશો કે મ્હું
 “ મહારા ઘરમાં શું કર્યું ?”

“ તો સાંભળો. છોકરાંએ માળાપત્ની આજ્ઞા પાળવી અને ઉપકાર
 “ માનવો એ એ સૂત્ર આપણા લોકમાં મર્યાદાહીન થઈ પ્રવર્ત્યો છે. ગો-

- “ સાંઈજી મહારાજાઓની સેવા ભાવિક સ્ત્રીઓએ તન મન અને ધનથી
 “ કરવી અને તનને એવું અર્પણ કરવું કે વ્યભિચારને પણ દોષરૂપ ન
 “ ગણવે એવો દુષ્ટાચાર એક કાળે હતો તે તમે વાંચ્યું હશે. યોગ્ય
 “ સૂત્રનો અત્યુપયોગ થાય એટલે દુરુપયોગ થાય તેનું આ દૃષ્ટાંત છે.
 “ એજ ન્યાયે માબાપની આજ્ઞા પાળવાનું યોગ્ય સૂત્ર કેવી અયોગ્ય
 “ રીતે લોક સમજે છે તે જુવો. જે વયમાં બાળક બાળક હોય છે અને
 “ તેના પોતાના ભવિષ્ય સુખને માટે જ તેના ઉપર માતાપિતાની આ-
 “ જ્ઞાઓની આવશ્યક નીતિ છે તે વય જતાં એ આજ્ઞાઓ કેવળ અ-
 “ સ્થાને અને અનધિકૃત છે. એ આજ્ઞાઓનો ભાર માતાપિતાના
 “ સ્વાર્થને માટે નથી, પણ બાળકના સ્વાર્થને માટે છે, અને જેમ પુત્ર-
 “ પુત્રીઓનાં શરીર પિતામાતાના જેવડાં થાય છે તેમ તેમની બુદ્ધિઓ
 “ પણ કાળે કરીને પિતામાતાના જેવડી થાય છે. ખરી વાત છે કે
 “ પિતામાતાનો અનુભવ પુત્રપુત્રીઓને ન હોય, પણ તેટલા જ કારણથી
 “ પિતામાતાની આજ્ઞાનો ભાર પુત્રપુત્રીઓ ઉપરથી ઉઠવો યોગ્ય ન
 “ ગણીયે તો તો પિતામાતાનાં વર્ષ હમેશ પુત્રપુત્રીઓથી વધારે હોય
 “ જ અને તેના પ્રમાણમાં તેમનો અનુભવ પણ વધતો જાય અને મા-
 “ તાપિતા મરે ત્યાં સુધી પુત્રપુત્રીઓને માથેથી આજ્ઞાનો ભાર કદી ઉઠવો
 “ નેઈતો નથી. નક્કી, આવું મૂર્ખ અને દુષ્ટ સૂત્ર આપણાં શાસ્ત્રોએ
 “ બાંધ્યું નથી, પણ આપણી હાલની પ્રજા એ સૂત્રને મનમાં માંન્ય
 “ ગણે છે. સત્ય સૂત્ર એ છે કે જે આપણાં શાસ્ત્ર કહી ગયાં છે તે એ કે

“ પ્રાપ્તે ચ ષોડ્શે વર્ષે પુત્રં મિત્રં સમાચરેત્ ।

- “ સોળમે વર્ષે પુત્રને મિત્ર ગણવો તે શા કારણથી અને કેવી રીતે ?
 “ પિતાની આજ્ઞાનું ગૌરવ એ કાળથી નષ્ટ થાય છે અને પુત્રનું સ્વાતંત્ર્ય
 “ સિદ્ધ ગણાય છે. જે પિતાનો અનુભવ એ આજ્ઞાનું કારણ હત તો
 “ આમ ગણાત નહી. જે પિતાનો સ્વાર્થ એ આજ્ઞાનું કારણ હત તો
 “ આમ થાત નહી. જે પિતાએ કરેલા ઉપકાર એ આજ્ઞાનું કારણ
 “ હત તો આમ થાત નહી. ત્યારે એ આજ્ઞા-વિધિનું કારણ શું ?
 “ સોળમા વર્ષ સુધી પુત્રની બુદ્ધિ ઉગતી હતી અને ત્યાં સુધી
 “ એના સ્વાર્થને માટે પિતાની બુદ્ધિને માથે પુત્રને આજ્ઞા કરવાનો
 “ અધિકાર હતો. સોળમે વર્ષે એ કારણ નષ્ટ થતાં કાર્ય નષ્ટ
 “ થયું ગણ્યું. સોળમા વર્ષથી પુત્રની બુદ્ધિ શાસ્ત્રોએ સ્વતં-
 “ ત્રતાને યોગ્ય ગણી અને પિતાની આજ્ઞાનો અધિકાર ખેંચી લીધો.

“ એ કાળથી પછી જે પિતા આજ્ઞા કરેતો તે શાસ્ત્રનિષિદ્ધ છે. ત્યાર
 “ પછી પુત્રની બુદ્ધિને સ્વતંત્રતા આપવામાં જ તેનું કલ્યાણ છે અને
 “ પિતાનામાં અધિક બુદ્ધિ હોય તો તે પુત્રની પાસે મિત્રની પેઠે વાપરે,
 “ પણ તેમ ન કરતાં આજ્ઞા કરવાં જ્ય તો તે પિતા પાપી છે, દુષ્ટ
 “ છે, એ નકી સમજાવે. બુદ્ધિ એ ઈશ્વરનો પ્રસાદ છે, તે ઓછી-
 “ વત્તી આપવી એ ઈશ્વરનું કામ છે, તે જેવી હોય તેવી ઈશ્વરના જ્યો-
 “ તિરૂપ ગણવા યોગ્ય છે. ગાયત્રી દ્વિજમાત્રને તે વાતનું નિત્ય સ્મરણ
 “ કરાવે છે, એ જ્યોતિ મન્દ અથવા ઉત્ર રૂપે પ્રકાશતું હોય તો પણ
 “ તેનું તિરોધાન કરવાનો અધિકાર માત્ર ઈશ્વર અને રાજા શીવાય
 “ બીજા કોઈને નથી, અને જે કાળે એ જ્યોતિનું સ્વાતંત્ર્ય જન્મે ત્યાર
 “ પછી પિતાએ તેના ઉપર આજ્ઞા કરવી એ આ જ્યોતિની અને તેની
 “ સ્વતંત્રતાની હલ્યા કરવા જેવું દુષ્ટ કર્મ છે. કેટલાક પુત્રોની બુદ્ધિ પિ-
 “ તાના કરતાં મન્દ હોય અને તે પુત્રની બુદ્ધિને સ્વતંત્રતા આપવાથી
 “ પુત્રને હાનિ હોય, પણ તે હાનિ થતી અટકાવવા આજ્ઞા કરવાનો
 “ અધિકાર પિતાને પ્રાપ્ત થતો નથી. જે એવી રીતે પિતાને અધિકાર
 “ પ્રાપ્ત થતો હોય તો એ પરિણામ થાય કે પોતાને જગતનાથી ડાહ્યાં
 “ ગણવાનો અભ્યાસ સર્વને છે તે ન્યાયે સર્વ પિતાઓ પોતાને પુત્રનાથી
 “ ડાહ્યા ગણે અને પુત્રનું બુદ્ધિજ્યોતિ કદી સ્વતંત્રતા પામેજ નહી. માટે
 “ જ સુર શાસ્ત્રકારે વયની મર્યાદા મુકી કહ્યું કે સોળ વર્ષે પુત્રમાં આ
 “ જ્યોતિની સંભાવના થવી જોઈએ તે પિતાનો આજ્ઞાધિકાર બંધ થવો.
 “ જોઈએ. સોળને સ્થાને હરાડ કે વીશ કે ગમે તેટલી સંખ્યા મુકવી એ
 “ વાત દેશકાળ પ્રમાણે રાજા અથવા શાસ્ત્ર અથવા દેશાચારના હાથમાં
 “ રૂહે એમાં કાંઈ બાધ નથી. પણ આજ્ઞા કરવાના લોલુપ પિતાના હાથમાં
 “ તે વાત ન હોવી જોઈએ. ગમે તે વયે પણ આ મર્યાદા બંધાય એટલું
 “ બસ છે, પણ મર્યાદાકાળ થયો કે જેમ બાળકી સ્ત્રીર્થવસ્થા પામી
 “ પિતાથી અસ્પૃશ્ય ગણાય છે તેમ પુત્ર પુરુષાવસ્થા પામી પિતાથી અ-
 “ નાજેય ગણાવો જોઈએ. આ વિષયમાં લોકકલ્યાણનું સત્ય સૂત્ર આ છે
 “ તે સર્વ સુધારેલા દેશોમાં મનાયું છે. રોમમાં પિતૃસત્તા — *patria*
 “ *potestas* — ભાગી તે આ જ વિચારે. ઈંગ્લાંડમાં પણ એમ જ થયું છે.
 “ આપણામાં પણ ઉક્ત મર્યાદા લખેલી છે. માત્ર અર્વાચીન કાળમાં જ
 “ આપણે કપાળે એ મર્યાદા ત્રુટી છે અને પુત્રો વૃદ્ધ થતા સુધી માતાપિતા
 “ તેમના ઉપર આજ્ઞા કરવાની લોલુપતા રાખે છે, એ લોલુપતાને અટ-
 “ કાવવા ઈચ્છા રાખનાર પુત્રને માથે કૃતક્રતાનો આરોપ મુકે છે અને

“ સુદ્ધિમાન પુત્રાને પણ મૂર્ખ પિતાઓની મૂર્ખતા અને દુષ્ટતાનું દાસત્વ
 “ કરવું પડે છે અને એ પુત્રોની સ્ત્રીઓને અનેક રાગદ્વેષથી ભરેલી સાસુઓ,
 “ નણંદો વગેરેની યમદંડામાં નિરંતર વાસ કરવો પડે છે. હાલના આપણાં
 “ કૌટુંબિક નીતિશાસ્ત્રનું અથવા અનીતિશાસ્ત્રનું આ પરિણામ છે અને એ
 “ શાસ્ત્રને લતાપ્રહાર કરી ઉદ્ધતલાલે લોકકલ્યાણના શુદ્ધ શાસ્ત્રનો આચાર
 “ પોતાના કુટુંબમાં આરંભ્યો છે.

“ મહારા પિતાએ મને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા જે દ્રવ્ય-વ્યય કર્યો તેને લોક
 “ મહારા ઉપર ઉપકાર કર્યો કહે છે. તમારાં ન્યાયાસનો આગળ મનાતા
 “ જન્મવાહનના સંપ્રદાય પ્રમાણે બાળકને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા પિતા
 “ જે દ્રવ્ય ખરચે તે માતાએ આપેલા ધાવણની જેડે સરખાવેલું છે.
 “ વિદ્યાભ્યાસ પામવા માટે પિતાનો જે ઉપકાર માનવાનો છે તે ધાવણ
 “ આપનારી માતાના ઉપકારથી અધિક નથી. જાતે ઉત્પન્ન કરેલા
 “ બાળકને ધાવણ આપવું તે જાતે વાવેલા ખીજના છોડને પાણી
 “ સિંચવા જેવું છે. પાણી સિંચવાનું કૃત્ય ખીજ વાવવાની ક્રિયાને અંગે
 “ લાગેલું છે અને ધાવણ આપવાનો જનનીધર્મ પુત્રોત્પત્તિને અંગે વળ-
 “ ગેલો છે. પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાનું જે જનની સમજે છે પણ ધાવણ આપ-
 “ વાનું સમજતી નથી તે જનની પોતાના ધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય છે અને
 “ માતાનો ઉપકાર ધાવણ આપવાને માટે માનવાનો નથી, પણ
 “ જન્મ આપવાને માટે હોય તો તે યોગ્ય થાય. જે જનની બાળકને
 “ જન્મ આપી તેનો સંસાર દુઃખમય કરે છે તે જનનીએ આપેલો
 “ જન્મ ઉપકારરૂપ નથી, પણ અપકારરૂપ જ છે; એ જન્મ માતાએ
 “ પ્રીતિભાવે આપ્યો ગણવાનો નથી, પણ શત્રુભાવે આપેલો ગણવાનો
 “ છે. વિદ્યાનું ધાવણ જે પિતા આપતો નથી તે પિતા આ જ ન્યાયે
 “ શત્રુ છે, અને વિદ્યા આપે તે માટે તેનો ઉપકાર માનવાનો નથી,
 “ પણ જે જન્મ આપીને તેને સફળ કરવા પિતાએ પ્રયત્ન કર્યો હોય
 “ તે જન્મને માટે તેટલા પ્રયત્નના પ્રમાણમાં તેનો ઉપકાર માનવો
 “ યોગ્ય છે અને એટલા પ્રયત્નના પ્રમાણમાં જ એની પ્રીતિ વસ્તુરૂપ
 “ ગણવી. બાકી જીવતા પુત્રની સામે શત્રુભાવના પ્રયત્ન કરી, પુત્ર મરતાં
 “ પિતા રડવા બેસે એ રડવાને પ્રીતિ ગણવી તે તો ભસ્મને અગ્નિ કહેવા
 “ જેવું છે. લક્ષ્મીનંદન હવે કલ્પાંત કરે છે તે આવા જ પ્રકારનું છે.
 “ મહારાં માતાપિતાએ વિદ્યાદાન શીવાય ખીજનું જનકકૃત્ય મહારા
 “ પ્રીતિ કરેલું નથી. નહાનપણમાં મહારું લગ્ન કર્યું તે પણ શત્રુકૃત્ય

“ કૃત્યુ એમ હું માનું છું, પણ મૂર્ખતાને લીધે આ શત્રુકૃત્યતાનું
 “ તેમને ભાન ન હતું, પણ આ પણ એક પ્રીતિકૃત્ય છે એવું તેમને
 “ ભાન હતું; માટે જ આ શત્રુકૃત્યને હું જનકકૃત્યની તુલામાં મુકું છું. જનક-
 “ કૃત્યને નામે ઓળખાતા આ શત્રુકૃત્યનું સ્વરૂપ સવેળાએ સમજવાનો
 “ પ્રસંગ આવ્યો એ સરસ્વતીચંદ્રનું મહાભાગ્ય, એ પ્રસંગ આવતાં તરત
 “ ચેતી ગયા એ એમની ચતુરતા, અને એ પ્રસંગ સુધારવાને ઠેકાણે
 “ બગાડી નાંખ્યો એ એમની અનુભવશૂન્યતા !

“ મહારા પિતાએ મને ભણાવ્યો, પરણાવ્યો, અને અનાદિ આપી
 “ ઉછેર્યો. આ ત્રણ જનકકૃત્યને અંગે તેમને ત્રણેક હજાર રૂપીઆનું ખરચ
 “ થયું છે, તેના વ્યાજનું વ્યાજ ગણતાં કુલ સાતેક હજાર રૂપીઆ થાય
 “ છે. મને પરણાવેલી શ્રીમતી પ્રતિ મહારો ધર્મ પાળવામાં મને વિદ્ય
 “ આવે એવાં શત્રુકૃત્ય મહારાં માતાપિતાએ આરંભ્યાં ત્યાંથી તેમનાં જ-
 “ નકકૃત્ય બંધ થયાં અને તેમનાં ભેગા રહેવામાં મને અધર્મ જણાયો. એ
 “ અધર્મ જણાતાં આહારે વ્યવહારે ચ સ્પષ્ટવક્તા સુખી મવેત્ એ ધર્મ મહેં પાળ્યો,
 “ અને કુટુંબીથી જુદા રહેવાનો ધર્મ ધર્મ્ય ગણી સાધ્યો. પિતાના જનક-
 “ કૃત્યનું મૂલ્ય સાત હજારનું થાય તે આંપવા તરત મહારી શક્તિ નથી,
 “ પણ તેનું વ્યાજ તેઓ ઉપજાવી શકત એટલું હું મહારી કમાઈમાંથી ઘસારો
 “ વેદી તેમને આપ્યાં જઉં છું અને જીવીશ ત્યાં સુધી આપીશ. સાત હજાર
 “ રૂપીઆ મહારી પાસે હાલ નથી તે મળશે તેમ તેમ આપીશ એવી મહારી
 “ પ્રતિજ્ઞા છે તે માતાપિતાને જણાવી દીધી છે. આથી વધારે બંધન
 “ મહારે શિર હોય એમ હું સમજતો નથી. ઝ્યેન્સ નગરીમાં એવો
 “ કાયદો હતો કે જે પુત્રને પિતાએ વિધાદાન ન આપ્યું હોય તે પુત્રને
 “ માથે પિતાને તેની વૃદ્ધાવસ્થામાં અન્નવસ્ત્ર આપવાનું બંધન નહી. ઈંગ્રેજ
 “ લોકમાં તો લગ્ન થતાં પુત્ર જુદો જ થાય છે અને સર્વ બંધનથી
 “ મુક્ત થાય છે. પુત્રને માતાપિતાના ઉપકારને નામે અતિબંધનનો દાસ
 “ કરી દેવો આ આપણાં લોકમાં પ્રશસ્ત ગણાય છે, અને કુન્તીમાતાના
 “ કાળથી રૂઠ થયલા આ આચારનો અવશેષ આજ સુધી આપણા લોકમાં
 “ ચિરંજીવ રહેલો છે તે માત્ર સામાજિક કાળની જંગલી પ્રશસ્તિનો આ-
 “ પણાં હૃદય ઉપર રહેલો આવેશ જ છે. પ્રિય ચંદ્રકાંત, હું સરસ્વતીચંદ્ર
 “ પેઠે આવા આવેશને વશ થતો નથી, પણ આવેશહીન વિચારદ્વારા
 “ ધર્માધર્મનો વિવેક કરું છું, અતિધર્મને નામે શિષ્ટ ગણાતાં અતિબંધનને
 “ તીક્ષ્ણ ધારવાળી છરીથી સત્વર કાપી નાંખું છું, અતિસ્વતંત્રતાને રૂપે

“ શોધાતાં અખન્ધન સુંઘી શોધી તેનાથી દૂર રહું છું, અને ધર્મની
 “ તુલા હાથમાં રાખી તેણી પાસ ખેઘડક પ્રવર્તું છું ! જેટલું હું સમજું
 “ છું તેટલું તમે સમજો છો. પણ વ્યાધિ જાણતા છતાં ઔપધ કરતાં
 “ ડરો છો ! તમે Let-Alonist છો ! તમે અપકીર્તિથી દૂર રહો
 “ છો અને ધરમાં અતિખન્ધનેને કરોળીયાઓનાં જાળાં પેઠે ચારે પાસ
 “ વધવા દો છો, તેનું ફળ ભોગવો છો અને ભોગવશો ! તમે તમારું
 “ દેશનું કલ્યાણ કરી શકવાના નથી. લિટનની નવલકથામાંથી નીચલો
 “ સંવાદ તમારા ઉદ્દીપનને માટે લખ્યું છે તે વાંચજો અને વિચારજો !
 “ બાકી બાપનો કુવો કહી તેમાંનું પાણી ખારું હોય તોયે પીવું એ
 “ તો તમને પ્રિય નહી જ હોય !

“તાત્તસ્ય કૂપોऽયમिति ब्रुवाणाः क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति એ એતદ્દેશીય
 “ વાર્તા અને હવે કહું છું લીટનની પારદેશીય વાર્તા.

“ My dear Ma'am,” said the Parson, “there are many
 “ institutions in the country which are very old, look
 “ very decayed, and don't seem of much use; but I
 “ would not pull them down for all that !”

“ You would reform them, then,” said Mrs.
 Hazeldean.

“ No, I would not, Ma'am,” said the Parson,
 stoutly.

“ What on earth would you do, then?” quoth the
 squire.

“ Just let 'em alone,” said the Parson. “ Master
 “ Frank, there's a Latin maxim which was often in
 “ the mouth of Sir Robert Walpole, and which they
 “ ought to put into the Eton Grammar—‘*Quieta non*
 “ *movere*’. If things are quiet, let them be quiet ! I
 “ would not destroy the stocks because that might
 “ seem to the ill-disposed like a license to offend;
 “ and I would not repair the stocks, because that
 “ puts it into people's heads to get into them.”

“ અંદ્રકાંત ભાઈ, તમે આ Parson જેવા છો. ગમે તો અવળા
 “ પ્રવાહોને સત્વર અટકાવી દો; તેમ ન કરો તો તેને સુધારો. પણ

“ હાથપગ વાળી રાખી સર્વ બદવાસ્થળીના સાક્ષિરૂપ થઈ બેસી
 “ રહેવું એ શ્રીકૃષ્ણને પરવડું, કારણ તેમને સ્વધામ પહોચવું હતું.
 “ પણ તમારે તો હજી આખું મહાભારત પાઠી છે માટે એવા મહાત્મા
 “ થવું તમને પરવડવાનું નથી.”

“ આ પત્ર ઘણા વિસ્તારથી લખ્યો છે તેનું કારણ એ કે સરસ્વતી-
 “ ચંદ્ર તમને જડે તો પણ મુંઝાઈ આવવાની ના કહે તો આ પત્ર વાંચે
 “ અને જેવા ચતુર અને મર્મજ્ઞ છે તેવા અનુભવબળગૃત થાય.”

ઉદ્ધતલાલનો પત્ર વાંચી, શ્રાન્ત થઈ, નિઃશ્વાસ નાંખી સરસ્વતીચંદ્ર
 પંખવાર બેસી રહ્યો. વળી પત્રની બેડે ટાંકેલા પત્રમાં ચંદ્રકાંતના અક્ષર
 વાંચવા લાગ્યો.

“ પ્રિય ઉદ્ધતલાલ ! આપણી દુર્વ્યવસ્થાનું જે ચિત્ર તમે પ્રત્યક્ષ કરો
 “ છે તે અસત્ય નથી, પણ એ ચિત્ર અપૂર્ણ છે. આપણાં કુટુંબ
 “ સામાજિક છે, આપણા કુટુંબમાં કુટુંબસંકર છે, એ સંકર જ્ઞાતિ-
 “ સમાજ અને કુટુંબસમાજનાં હિતનું પોષણ કરે છે અને યુરોપી-
 “ યનોમાં પ્રત્યેક મનુષ્ય—પ્રત્યેક વ્યક્તિ—પોતાના ઉચ્ચગ્રાહ શોધી લે છે
 “ તેવી રીતનો વ્યક્તિઓનો ઉચ્ચગ્રાહ આપણા દેશમાં થતો નથી.
 “ કુટુંબભાર વહેનાર સ્ત્રીપુરુષોના મર્મભાગ આ રીતથી ઘસાય છે
 “ અને એ સ્ત્રીપુરુષો અશક્ત થઈ જાય છે, તેમ જ જે કુટુંબોને
 “ તેઓ વૃદ્ધ છે તે કુટુંબોમાં પણ અનેકધા અનર્થકારક દુર્ગુણો પ્રવેશ
 “ કરવા પામે છે. આ સર્વ ચિત્ર તમે આલેખો છો તે ચંદ્રકાંતને ઇષ્ટ
 “ છે. સુધારાના ઇષ્ટ પ્રવાહો મૂળ આગળ અટકે છે તેનું કારણ તમે
 “ આ કૌટુંબિક દુર્વ્યવસ્થાને ગણો છો તે પણ યોગ્ય છે.”

“ પણ તમારા ચિત્રમાં ન્યૂનતા છે તે પૂરવા હું ઇચ્છું છું. કુટું-
 “ બભાર વહેનાર સ્ત્રીપુરુષોના કલ્યાણમાં જ કુટુંબનું કલ્યાણ સ-
 “ માયલું છે એટલી ખુદ્ધિ કુટુંબજનમાં ઉદય પામે તો તેમના
 “ સામે જે પ્રહાર કરવા તમે પ્રયત્ન કરો છો તે પ્રહાર કરવાનું
 “ કારણ અર્ધું ઓછું થઈ જાય. આ ખુદ્ધિ જે જે કુટુંબોમાં હોય છે
 “ ત્યાં ત્યાં ઘણાક અનર્થ ઓછા હોય છે. સામાન્ય વિદ્યાર્થી, સામાન્ય
 “ વિચારથી, અને ભાર વહેનાર ઉપર વિશ્વાસ ઉપજવાથી, આ ખુદ્ધિ
 “ ઉદય પામે એમ છે. વિદ્યા કેમ વધારવી અને ક્યારે વધશે એ તમે
 “ જાણો છો. વિદ્યા વધતાં વિચાર વધશે. વિદ્યા શીવાય પણ વિચાર
 “ વધે છે તે સ્વાભાવિક ખુદ્ધિ અને અનુભવથી થાય છે. આપણા

“ ઉપર કુટુમ્બજનોનો વિશ્વાસ વધારવો એ આપણું કામ છે. એ
 “ વિશ્વાસ ઉપજાવવાની કળા જાણનાર જગતમાં હોય છે તે મહારાં હાલનાં
 “ યજમાન ગૃહિણી ગુણસુંદરીનો ભૂત ઇતિહાસ સાંભળી હું બુદ્ધિગોચર
 “ કરું છું. સાત્વિક વૃત્તિ, નિર્મળ પ્રીતિ, ધૈર્ય, ઉદારતા આદિ અનેક
 “ સદ્ગુણો આ વિશ્વાસ ઉપજાવનારમાં હૈવાં જોઈએ. સામાન્ય મનુષ્યોમાં
 “ તે આવવાં દુર્લભ છે એ સત્ય છે. પણ આ સદ્ગુણોનાં પાત્ર મનુષ્યો
 “ દેશમાં શશશુંગ પેઠે કેવળ દુર્લભ નથી એટલું જાણવવાને માટે હું આ
 “ કહું છું. ”

“ કુટુમ્બના શમ્ભુમેળા ન થતાં પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાનાં સ્ત્રી અને
 “ બાળક સાચવી જુદો રહે તો જે કલ્યાણ થવાનું તમે લખો છો તે
 “ પણ થાય તેની ના નથી. પણ એ માર્ગથી દેશને લાભ થાય એમ
 “ તમે સમજતા હો તો તે ભુલ છે એમ હું કહી શકતો નથી, પણ
 “ એ સિદ્ધાંત યોગ્ય શોધન કરી તમે બાંધ્યો નથી એટલું તો હું કહી
 “ શકું છું. હું તો એ પણ કહું છું કે એ માર્ગથી એ પુરુષ એક કલ્યાણ
 “ શોધી અન્યથા હાનિ પણ પામેછે. પછી એ હાનિ મહોટી કે લાભ
 “ મહોટો એ નીરાળો પ્રશ્ન છે. ”

“ આ વિષયમાં કંઈક અન્વહસ્તિન્યાયનો સંભવ છે. પણ સકે
 “ આંધળાઓના અનુભવને ખોટા ન ગણતાં એ અનુભવોનો સંરવાળો
 “ કરીશું તો સત્ય જડવાનો સંભવ છે. ”

“ હાલ આયુષ્યના વીમા ઉતરે છે, લગ્ન પ્રસંગ તથા ઉત્તરક્રિયાના
 “ વ્યયને માટે વીમા ઉતરે છે, અને એ વીમા વીમાસમાજે ઉતારે છે. કુ-
 “ ટુમ્બને માટે પરસેવો ઉતારી પોતે રજેલું સર્વ દ્રવ્ય કુટુમ્બના પોપ-
 “ ણમાં ખરચી મરી જનારની સ્ત્રી અને તેનાં બાળકનું પોપણુ કરવા
 “ બાકી રહેલું કુટુમ્બ ઇચ્છે છે, એવું પોપણુ ધણા કાળ સુધી નહી
 “ તો થોડા કાળ સુધી આ કુટુમ્બ કરે છે, એ વાત જો સત્ય હોય
 “ તો આ મરનારનો વીમો પણ વગર ઉતરાવ્યે ઉતરાવ્યો સમજવો.
 “ તેણે કરેલો વ્યય આ વીમાને લીધે તેના મરણ પછી ઉગી નીકળે
 “ છે. ખરી વાત છે કે આ ફળ લેવાનો પ્રસંગ સર્વને નથી આવતો.
 “ પણ વીમાકંપનીએ ઉતારેલા વીમાનો લાભ મરીને લેવાનો તો
 “ થોડાંજ મનુષ્યોને હોય છે અને તેમની સંખ્યા ઝાઝી હોય તો વીમા-
 “ કંપની દેવાળું ફાડે. આપણા કુટુમ્બો એ એક જાતની વીમા-
 “ કંપનીઓ જ છે એમ સમજશો તો મહારો ભાવાર્થ સમજાશે. ”

“ કુટુમ્બનાં મનુષ્યો ધરમાં છેક નિરુદ્ધોગી નથી ખેસી રહેતાં. સઉ
 “ પોતપોતાના ગમ્મપ્રમાણે અને ખુદ્ધિપ્રમાણે પરસ્પર સેવા કરે છે અને
 “ અનેક સેવકોનું કામ કરે છે. ખરી વાત છે કે ખહારના ચાકરો
 “ ઉપર અંકુશ રાખીયે તેવો કુટુમ્બજનો ઉપર નથી રખાતો; પણ
 “ ક્રેટલીક રીતે ખહારના ચાકરો ઉપર અનેકધા અંકુશ રાખવા છતાં
 “ જે વિશ્વાસ નથી રખાતો તે કુટુમ્બજન ઉપર રાખી શકાય છે.
 “ એટલું જ નહીં પણ ધરમાં કુટુમ્બ હોય તો તે એક જાતનો કીલ્લો
 “ છે. એ કીલ્લાથી ખહારનાં માણસ ધરની સ્ત્રીઓને ફેસલાવી જવાની
 “ હોમત નથી કરતાં-યુરોપમાં એ કીલ્લાઓની ન્યૂનતાને લીધે ઘેર
 “ ઘેર જે નીતિભીતિ રહે છે તે ત્યાં જઈ આવશે તો જાણશે.
 “ પ્રિય ઉદ્ધતનાલ ! સ્ત્રીઓ ઉપરથી વિશ્વાસ ઉડેલો અનુભવવાથી વધારે
 “ ક્લેશ થાય છે કે તેમની મર્યાદા સાચવી રાખનાર કુટુમ્બથી થતા ક્લેશ
 “ વધારે છે તેની તુક્કા કરવાનો પ્રસંગ મહારે કપાળે હજી સુધી તો આવ્યો
 “ નથી. હું એમ નથી કહેતો કે તમે કહો છો તે ખોટું છે. હું તો તમારા
 “ ચિત્રમાં ઉમેરવાની વસ્તુ દેખાડું છું.”

“ આપણાં સામાજિક કુટુમ્બો દેશને લાભકારક નથી એમ તમે નહીં
 “ કહી શકો. જે અર્થશાસ્ત્ર આજ સુધી યુરોપમાં અભેદ મનાવું હતું
 “ તેમાં સોશયલિસ્ટ સંપ્રદાયે ભેદ પાડ્યો છે. યુરોપમાં એક ધર અત્યંત
 “ શ્રીમંતનું તો જોડે જ અત્યંત નિર્ધનનું હોય છે; ત્યાં શ્રીમંતના ધરમાં-
 “ અન્નના ઢગલા ખરીદવા જેટલું દ્રવ્ય રસરાગમાં ઢોળાય તે જ કાળે
 “ જોડેનો નિર્ધન અપવાસ કરી પગ ઘસતો કહેવાય છે. એ સર્વ દુર્દ-
 “ શાનો નાશ કરી શ્રીમંતને અને નિર્ધનને સર્વ દ્રવ્ય વહેંચી આપવાનો
 “ અભિલાપ ધરનાર જનસંઘ આજ યુરોપમાં ઉભો થયો છે અને જુદે જુદે
 “ નામે રાજ્યોને, પ્રજાઓને અને સર્વ રૂઢ વ્યવહારોને ધ્રુજાવે છે. આ સંપ્રદાય-
 “ વાળાનો ધ્રુજારો એ દેશોમાં કેટલું બળ કરશે, કેટલું ક્ષાવશે, વગેરેની
 “ કલ્પના કરવી આપણે જરૂરની નથી. પણ જે અભિલાપ સોશયલિસ્ટો
 “ રાખે છે તે અભિલાપની ઇષ્ટાપત્તિ આપણા દેશમાં રૂપાન્તરે હું પ્રત્યક્ષ
 “ દેખું છું. એક કમાનારની દ્રવ્યસંપત્તિ અનેક કુટુમ્બજનોના પોપણને
 “ અર્થ આ દેશમાં ઢોળાય છે. નાતો અને વરા કરવાના રીવાજ પણ
 “ એવા જ કારણથી વધ્યા હોય કે ઘણું કમાનારની સંપત્તિ જેમ કુ-
 “ ટુમ્બમાં ઢોળાય તેમ જ્ઞાતિમાં પણ ઢોળાય. આ સર્વ વ્યવસ્થામાં મને
 “ સોશયલિસ્ટ સંપ્રદાય જ આપણા દેશમાં સિદ્ધ થયો લાગે છે. જે

“ સંપ્રદાય યુરોપની વર્તમાનલોકવ્યવસ્થા નીચે જ્વાળામુખી પેઠે
 “ ધુંધવાય છે અને એ વ્યવસ્થાને છિન્ન ભિન્ન કરવાને ધુમાડા ફૂલાડે
 “ છે તે સંપ્રદાયને આપણા દેશમાંથી છિન્ન ભિન્ન કરી યુરોપની
 “ સ્થિતિ ઇચ્છવામાં આ દેશનું કલ્યાણ છે એમ હું કહી શકતો નથી.
 “ આપણો દેશ રંક છે, આપણા લોક શક્તિહીન છે, આપણું રાજ્યતંત્ર
 “ પરતંત્ર છે, અને આપણા કાયદા અને આપણાં દ્રવ્ય પરદેશીઓની
 “ બુદ્ધિઓને અધીન છે, તેવે કાળે તમારા અભિલાષ સિદ્ધ થાય અને
 “ હિમાચળથી સેતુબંધ રામેશ્વર સુધી વસી રહેલાં કરોડો કુટુંબોને
 “ નિરાશ્રિત કરી રાજાતાં મુકી તેમનાં ઉદર ભરનાર સમર્થ કમાના-
 “ રાઓ જુદા નીકળી પડે અને પોતાના એકલપેટા સ્વાર્થને વધા-
 “ રવા કે કુટુંબોના દોષ ફૂલાડવા પ્રયત્ન માંડે તો ઘેર ઘેર કેવો
 “ ક્લેશ ઉભો થાય, આખી આર્ય ભૂમિમાં કેટલી અવ્યવસ્થા થાય,
 “ ચારેપાસ નિર્ઘનતા અને અનાથતા અથવા નિરાશ્રિતતા વિપ-
 “ ત્તિના વાદળ પેઠે ત્રુટી પડે અને ખીન્નું શું શું થાય તે કલ્પાતું
 “ નથી! આવી અવસ્થાના સાધનભૂત થવામાં ધર્મ છે કે અધર્મ
 “ છે તેનો વિચાર તમને સૌપું છું! પ્રિય ઉદ્ધતલાલ! મહારી અને મહારી
 “ ગંગાની સંપત્તિ વધારવાને માટે મહારાં મૂર્ખ વહાલાંઓનો ત્યાગ
 “ કરવાનો પ્રશ્ન ઉઠે છે ત્યારે તેમના જેવી આખી આર્ય પ્રજાની
 “ સ્થિતિ મહારા ચિત્તમાં આમ ખડી થાય છે, કુટુંબવત્સલતા મહારી
 “ દેશવત્સલતાને જાગૃત કરે છે, અને એજ દેશવત્સલતા પાછી મહારી
 “ કુટુંબવત્સલતાને દૃઢ કરે છે! પ્રિય ઉદ્ધતલાલ! મહારી બુદ્ધિ ધણા
 “ ધણા વિચાર કરે છે અને હૃદય ધણી ધણી વૃત્તિઓને અનુભવે છે.
 “ પણ અંતે એ સર્વ દુનીયાનો છેડો મહારા આ ધરમાં જ આવે છે.”

“ અને-અને-એ ધરનું, એ દુનીયાનું, એ વ્યવસ્થાનું કે અવ્યવ-
 “ સ્થાનું, અને એ પ્રજાનું, મન્યન મહારા હૃદયના ગોળામાં વધારે વધારે
 “ થાય છે તેમ તેમ એ ભાગ્યહીન હૃદયમાં તો છાશ ની છાશ જ રહે
 “ છે અને તેના ઉપર તરી આવેલું માખણ તો સરસ્વતીચંદ્રપે ઉછળી
 “ પડી કાણ જાણે ક્યાંક જતું રહ્યું છે! મહારું હૃદય વલોવાયલું નિ-
 “ ર્થક થયું! ”

“ કારણ ? હું સરસ્વતીચંદ્રના અભિલાષ જાણું છું અને એ અભિલાષ
 “ સિદ્ધ થાય તો મહારા સંપ્રદાયના અને તમારા સંપ્રદાયના સર્વના અભિ-
 “ લાષ સિદ્ધ થાય.”

“ તમે ઇચ્છો છો અને હું ઇચ્છું છું એ ઉભય વસ્તુઓ એકત્ર
 “ આણુવાના માર્ગ છે. કુટુંબમેળાના અનર્થ તમે જાણો છો તેમ પ્રા-
 “ ચીન કાળમાં પણ વિદિત હતો. પુત્રાદિક ઉપર અન્નવસ્ત્ર માટે આ-
 “ ધાર રાખી વડીલો વાનપ્રસ્થ દશા સ્વીકારતા તે આ જ અનર્થમાંથી
 “ બચવા અને બચાવવા માટે. ધૃતરાષ્ટ્રનું વાનપ્રસ્થ એવીજ રીતે લેવા-
 “ યહું હતું. આ કાળમાં આ અનર્થ એક રીતે વધ્યા છે તો બીજી
 “ રીતે તેનો ઉપાય પણ સાથે જ જન્મ્યો છે. ઇંગ્રેજી વિદ્યાના પ્રસંગથી
 “ તેમ ઇંગ્રેજી સ્વતંત્રતાના કાળબળથી જીવાનીયા વાળુ એક જાતના રાગ
 “ ફાડે છે અને વડીલો હજી જીના જ રાગ ફાડે છે. આ બે રાગના
 “ વિસંવાદ વર્તમાન કુટુંબફલેશોનું કારણ છે. કાળક્રમે એ કારણ નષ્ટ થશે,
 “ કારણ કે જીના રાગ ફાડનાર કાળવશ થશે અને નવાઓ વૃદ્ધ થશે તે
 “ પોતાના ભૂતઅનુભવ સંભારી પોતાનાં બાળકોથી જીદ રાગ નહીં ફાડે.
 “ તેવો પ્રસંગ આવે ત્યાં સુધીનાં સાંપ્રત કાળમાં થતા કુટુંબફલેશ અને
 “ જ્ઞાતિબંધ પણ અનિવાર્ય છે તો અનિત્ય પણ છે. એ ફલેશઆદિથી ખિન્ન
 “ થનારને આ અનિત્યતાનું સ્મરણ આપી ફાલેવું કે ધીરસ્ત્ર ન મુહ્યતિ.
 “ બાકી આં કાળમાં નોકરી અને બીજા ઉદ્યોગને અર્થે પુત્રો અને ભાઈઓ
 “ વડીલોને દેશમાં મુકી પરદેશના વાસી થાય છે તેનું ફલ પણ પ્રાચીન
 “ વાનપ્રસ્થ જેવું જ થાય છે. માત્ર વાનપ્રસ્થમાં વડીલો વનમાં જતા
 “ અને પુત્રો ઘેર રહેતા અને વનમાં પ્રસંગે જઈ વડીલોને અન્ન વસ્ત્ર
 “ પહોચાડતા, તેને સટે આજ વડીલો ઘેર રહે છે અને પુત્રાદિક
 “ પરદેશ જાય છે, અને અન્નવસ્ત્રાદિકના માર્ગ પણ નીકળે છે.
 “ વડીલો અને જીવાનીયાઓ એક જ ગામમાં રહે છે ત્યાં તમે વર્ણવેલી
 “ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તમે જે માર્ગ ફાડ્યો એવા માર્ગ નીકળે
 “ છે અથવા તો ધરમાં મહારા અને તરંગશંકરના જેવા માર્ગ ફાડનાર
 “ હોય તો તેવા નીકળે છે. આપણા જેવા માર્ગ ફાડનારાની ખોટ નથી.
 “ માત્ર સરસ્વતીચંદ્રે આ અપૂર્વ માર્ગ ફાડ્યો, અને ન આવ્યા તમારી
 “ નાતમાં ને ન આવ્યા મહારી ન્યાતમાં ! ”

“ પ્રિય ઉદ્ધતલાલ ! Subject to all these things that I
 “ have said here, I plead unreservedly and fully
 “ guilty to the charge you have framed so pointedly
 “ against me ! I could have raised my Ganga and
 “ my children to the position which was due to them
 “ from an EDUCATED *paterfamilias*.

“ But the existence of a wider family and my
 “ deference to the feelings of the other heads of that
 “ family have made me sacrifice the higher interests
 “ of my own wife and children. I may be wrong;
 “ I may have sinned. But I may also be right; and
 “ I have tried to err on the safer side,—safer so far
 “ as the fortune of our people may be measured by
 “ that of their numbers.

“ I am not quite what you call a Let-Alonist. The
 “ Hindu ideal is eminently *socialistic* in life and
 “ practice, and, though I am no socialist in aspira-
 “ tions, I feel it a duty to give fair scope to the free
 “ operation of that ideal side by side with the forces
 “ of Western *Individualism* which are stirring our
 “ souls, so that both may by the laws of natural
 “ selection adjust themselves to each other and
 “ bring about a happy combination of the special
 “ blessings of each. The main feature of our Hindu
 “ Socialism is that it is *Protective*. It protects the
 “ purity of the sex from outside influences which
 “ operate elsewhere and are always at the mercy of
 “ accidents and intrigues. It protects the weak, the
 “ infants, the women, and the aged, from starvation
 “ and its consequential crimes. It protects the family
 “ wealth, from the whims and follies of profligates and
 “ imbeciles at home and from the operations of rogues
 “ abroad, by a domestic organisation of people who
 “ can watch like dogs and guard like sentinels. It
 “ protects and protects. Our Western Individualism
 “ is on the other hand essentially *Progressive*, and
 “ Progress is safety in these days. To explain my
 “ whole being in a sentence, I am breathlessly
 “ watching the confluence of socialism and individu-

“ alism, wish welfare to both, am anxious to guard
 “ against socialism becoming oppressive and indivi-
 “ dualism becoming aggressive, for what is protective
 “ has a tendency to become *oppressive* and what is
 “ progressive has a tendency to become *aggressive*.
 “ The sacrifices that one has to make in order to
 “ secure a combination of the two boons without
 “ their abuses, are *mine*, and the blessings of full
 “ individualism are *yours*. I sincerely love you
 “ for the noble blessings with which you have
 “ surrounded yourself. But for poor me, dear friend,
 “ it is of the essence of my sacrifice that I must
 “ abstain from securing them to myself until I am
 “ able to share them more or less with the whole
 “ group of my dear and poor joint family. This
 “ means Poverty, Patience, Forbearance and even
 “ Suffering for at least one generation, and I am
 “ prepared to wait so long or even longer. Perhaps,
 “ nay probably, we shall agree better with our sons
 “ in that new generation than our elders do with
 “ us in this. That’s my hope built upon the fact
 “ that, unlike our elders, we have had the same
 “ education that our sons are receiving now.”

સરસ્વતીચંદ્રે પત્ર પોટકામાં મુક્યો, અને, પોટકું એક પાસ મુકી,
 ઉભો થયો, વિચારગ્રસ્ત થયો, અને અંતે શિલાઓની એક ભીંતથી
 બીજી ભીંત ભણી, અને બીજીથી પહેલી ભણી, એમ હેરાફેરા કરવા લાગ્યો
 અને પોતાની હડપચી ઝાલી, પોતાના મુંબાઈના મિત્રોના પત્રોનું મનન
 કરવા લાગ્યો. ઘડીક ઉભો રૂહે અને ઘડીક ચાલે. આ અસ્વસ્થ દશામાં
 તેનું હૃદય તેના મસ્તિકના વિચારને કવિતારૂપ આપતું હતું, અને હૃદયની
 કવિતા પળે પળે પુવારાના પાણી પેઠે મુખસંપુટમાંથી પુટતી હતી, પણ
 અંતર્વૃત્ત મસ્તિકને કે હૃદયને તે બાહ્ય ક્રિયાનું ભાન ન હતું. માત્ર એ સંગી-
 તને તાલ દેવા તેનાં નેત્ર ઘડીક અચ્ચુપાત કરતાં હતાં અને ઘડીક તે અચ્ચુ-

થી હીન થઈ ડાઘકે નવીન આનંદથી ચળકતાં હતાં અને આનંદમાં પણ આનંદનો અશ્રુપાત થઈ જતો હતો.

દૈન્ય-મુદ્રાથી મકના એક જાડા કાગળ ઉપર જાડી કલમથી તે લખવા લાગ્યો, ગાવા લાગ્યો, અને નિઃશ્વાસ મુકવા લાગ્યો.

“ પ્રિય ચંદ્રકાંત, પ્રિય ભ્રાતૃ, તુજ સંસાર દુઃખમય ભાસે,

“ મહારી આજ જ ઉઘડી આંખ જીવે છે દુઃખ તુજ મુજ પાસે !

“ દુખ દૈત્યસમું દેખાય,

“ તુજ ડોરી કાળજી આય;

“ દુખ, અનેક ધરતું વેશ,

“ તને વીંટી વળે ચોમેર.

“ તે મધ્ય ઉભો તું, સૂર* ,

“ નથી દુખને ગણતો, શૂર !

“ નથી ગણતો વિધિનો દોષ,

“ નથી ધરતો ડાઘ પર રોપ,

“ દુખ-પશુની મૃગયા કાળ જગત-વનમાં તું ધસે એકાંત,

“ મન વ્યાયામ† અમુઝાવી, શરીર કૃશ કરે સુહૃદ વિદ્વાન !

“ પ્રિય ચંદ્રકાંત ! ”

છેલ્લી પંક્તિઓ ગાતાં ગાતાં ચંદ્રકાંત ઉપર દયા, પ્રીતિ, અને બહુમાન હૃદયમાં શાંતરૂપ હતાં તે જલ્દમાન થયાં.

ઉભો રહ્યો.

“ ધન-ગિન્દુ કાળ તપ કરતો,

“ ધન આપું તો ન કર ધરતો,

“ ધનસંગ્રહ કાળે મથતો,

“ પ્રિય જનના દોષ ન ગણતો !

“ એ સ્વાર્થી જનોના લોભ તૃપ્ત કરવા તું બને ઉદાર;

“ ધન-રુધિર ચુસાયે ત્હોય અધન વિદ્વાન ધરે ઉત્સાહ ! ”

“ પ્રિય ચંદ્ર ૦ ”

દ્યાર્દ્ર મુખ થઈ ગયું.

“ તુજ કુટુમ્બ કૃમિતું જાળ,

“ ધરતું તુજ દુખતું ન ભાન,

* સૂર: વિદ્વાન. † વ્યાયામ=કસરત.

“ करतुं शोलाह्न नाह,

“ हेतुं न स्वस्थता-दान ! ”

क्रोध करी, ब्रुकुटि चडावी, पग ह्यकार्यो

“ छे स्वार्थी संगी, ने नारीं स्त्रार्थनी संगी त्हारीं, ओ भाई ! ”
नरम पडी गयो.

“ ते पर तुं वत्सल रहे, देहने हमे, तपस्वीं तुं भाई !

“ प्रिय चंद्र० ”

ह्यको देखे ज्योह्यो.

“ नर्थां मने मर्म आ कुहेतो,

“ अंतर्पणुं अंतर रहेतो ! ! ”

अश्रुधारा आलवा लागी.

“ धिक् धरतो हुं अवतार, धिक् संसार लयां धनना म्हें !

“ धिक् शोध साहसथी लाग, धिक् न रंकता जेधं त्हारी म्हें ! ”

पोतानी वनत उपर तिरस्कार आवी गयो. ओके पत्थर उपर ज्यो.
वणी कुठ्यो. ओके आजना थडउपर पत्र टेकनी लपवा लाग्यो.

“ मुज देश हाथ तुं रत्न

“ हीं धुं विधिये, करीने यत्न;

“ ते उदरयातना डण

“ धुण-ढगलामां हंजय !

“ ओ भाई ! भाई ! मुज भाई ! दुःख तुज जेधं, हृदय मुज शूटे !

“ दुंधीं थतो सुहृदतो द्रोह; देशतो द्रोह; जेधं रहं आ ते !

“ प्रिय चंद्र० ”

नियारमां लीन थई, “ आ स्थितिं शुं निरुपाय छे ? ” ज्यो प्रश्न
कुसवी गावा लाग्यो.

“ धनवान देशमां आज,

“ न धरे अज्ञाननीं भाजा !

“ धन धुण वीशे ते लेणे,

“ धन जेधं समुद्रे रेडे,

“ धन पापपुंजमां शीले,

“ धन धुवे भूर्ज रस होले !

“ ધનવાન સઉનાં માપ માપતી લક્ષ્મી નાય નયવી આ,

“ ગણુવધૂં ગણિકા દર્ષ તાળી, નાયતી પછી નહાસતી પળમાં ! ”

“ પણ-પણુ-આ મહારા દ્રવ્યવાન ભાઈઓ નિરક્ષર છે, મૂર્ખ છે,
 “ તેમનો દોષ શો ક્ષહાડવો ? શું એવા કોઈ વિદ્વાનો નથી કે જેમની
 “ પાસે પરોપકારયોગ્ય દ્રવ્ય પણુ છે ? જો એવા ધનવાન વિદ્વાનો છે,
 “ તો નિરક્ષર ધનવાનોનો દોષ ક્ષહાડવો તે અયોગ્ય છે.”

“ શો ક્ષહાડું મૂર્ખનો દોષ ?

“ શીદ શોધું મૌખ્યના કોપ ?

“ મુજ ભણ્યા ગણ્યા વિદ્વાન ઘણા ધનવાન, તેય છે કેવા ?

“ ધન મળતાં, જડતા નવી ધરી, ભણ્યું ભુલ્યા હોય ઝઘું તેવા !

“ અથવા, હું જ સાક્ષર છતે મૂર્ખ છું !

“ શો ક્ષહાડું અન્યનો દોષ ?

“ શીદ ભરું પરનિન્દાકોપ ?

“ મુજ છે જ લક્ષ્મી આસન,

“ છે સરસ્વતી સુપ્રસન,

“ નથી હોય કર્યો વિચાર

“ હજું સુધી તો મનની માંલ !

“ જગ જેવા ગૃહ ત્યજું આવ્યો,

“ પ્રિય સુહૃદ ન પણુ પરખાયો !

“ મુજ દૃષ્ટિઆગળ ચાલે-

“ ન નિકટ-નહી અંતર-ભાળે !

“ પ્રિયમિત્રમર્મને જેયું, હૃદય મુજ રોયું, સ્વપ્ન ધરી, જાગ્યો !

“ પ્રિય મિત્ર ! તુજ સંતાપ સમજજો હવે ઘડીમાં ભાગ્યો ! ”

વળી વિચાર કરવા લાગ્યો.

“ એક ચંદ્રકાંતના સંસારમાં અનેક ચંદ્રકાંતના સંસાર જેઉં છું. જેવું

“ એકનું દુઃખ તેવાં દુઃખ અનેકને ! વિદ્યા એ લક્ષ્મી નથી; એટલું જ

“ નહી, પણુ સરસ્વતી અને લક્ષ્મીનો વિરોધ જુનો ગણાય છે તે મહું

“ આજ પ્રત્યક્ષ કર્યો. ચંદ્રકાંતની શાંત બુદ્ધિ કુટુમ્બયજ્ઞમાં ગંગાને હોમે

“ છે ! ઉદ્ધતલાલનો બુદ્ધિકોપ શ્રીમતીને આત્મવત્ર કરવાના ઉત્સાહથી

“ કરોળીયાના જેવી કુટુમ્બજ્ઞાને તોડી નાંખી તે જાળના સ્થાનને ઝાપટી

“ નાંખી ચોખું કરવા મહાત્ વિચક માંડે છે. તરંગશંકર સ્ત્રી ઉપર પક્ષપાત
 “ કરે છે, પણ કુટુંબને દૂર નથી કરી શકતો, અને કવિત્વે પ્રકટેલો રસ-
 “ પ્રકાશ સંસારમાં મેળવી શકતો નથી. ગંગા ! પાર્વતીથી શિવજીનું અપમાન
 “ ન ખમાયું—તેવો જ પાર્વતીના જેવો ત્હારામાં ગુણ છે; સ્વામીને માટે
 “ ત્હારા હૃદયમાં રસ છે; ત્હારા સ્વાર્થની ધુળથી તે ઢંકાયો છે અને એ
 “ ધુળ આપતી નાંખવાની સાવરણી ધરમાં વસાવવા દ્રવ્ય જોઈએ તે
 “ ચંદ્રકાંત પાસે નથી.”

નવી સૃષ્ટિનું દર્શન થતાં અને એ સૃષ્ટિનું હાર્દ સમજાતાં સરસ્વતી-
 ચંદ્રનું શરીર કંપવા લાગ્યું, અને તેના ચિત્તમાં નવા ચમકારા થવા લાગ્યા.
 હૃદયમાં પ્રકટેલા વિચારો મુખગાનમાં સ્પુરવા લાગ્યા.—“ આહા ! ”

ચંદ્રકાંત અને તરંગશંકરની દશા સ્મરી બોલ્યો, બોલી બોલી લખતો
 ગયો.

“ નર-રત્ન કંઈ કંઈ ગુપ્તપણે
 “ બહુ આધિ વ્યાધિ ઉપાધિ સહે ;
 “ જનરંકનીં ત્યાં કરવી શી કથા ?
 “ ધનરાશિ નિરર્થક મુજ પજા ! ”

વળી અટકી, વળી ગાવા લાગ્યો.

“ નરરત્ન કંઈકે દરિદ્રદશા—
 “ તણી ધુળ તણે ઢંકાઈ રહ્યાં;
 “ નરરત્ન વિશોધન ના જુ બને ;
 “ ધન-સાધન મુજ અસાધક રહે ! ”

વળી ઉંચું જોઈ બોલ્યો.

“ નરપીયૂપશોધન ના જ બને;
 “ ધનઔપધિ મહારી નકામી રહે ! ”

વળી ઉભો, ઉદ્ધતલાલ અને ચંદ્રકાંતને સરખાવવા લાગ્યો.

“ નરબ્યાધ કંઈ મુજ દેશ વીંશે
 “ દુખપંજર માંહી પુરાઈ રહે;
 “ શૂરબન્ધનમોક્ષ ન કોઈ કરે;
 “ ધિક્ક નિષ્કળ મુજ સઉ ધનને ! ”

ગંગા સ્મરણમાં સ્પુરી.

“ ધરતી રસસુન્દર દ્રામળતા

“ ડ્રાગપુષ્પ ધરે નહીં નારીલતા;

“ ન ખીલે રસપોષક માળી વિના—

“ માળી છે— પણ નિર્ધન છે—

“ શું સિંચે રસ માળી સ્વવિરાવિના ?”

“ ધનરાશિ અચેતન મુજ રહ્યા !”

“ પ્રિય કુમુદ ! તું તો માળી વિનાની જ રહી ! ધન છે—પણ

“ માળી જ નથી. એ ત્હારી દુર્દશા મહે કરી !”

“ પ્રિય હોય, કુમુદ, કંઈ તું મને,

“ પ્રિય હોય, સુમિત્ર, કંઈ તું મને,

“ તમ તુલ્ય અનેક ગુણાકરના

“ ગુણ ખીલવું રાશિ ત્યજી ધનના !”

એના હૃદયમાં આનંદ અને ઉત્સાહનો ઉદય થયો.

“ શિવિરાજ તુલા પર દેહ મુકે,

“ કરું તે જ કથા મુજ દ્રવ્ય તણી !

“ નવનીત બન્યું ઉર જોઈ શકે

“ નહીં અશ્રુભર્યા જનરતન ભણી.

“ ગૃહત્યાગ થયો મુજ સાર્થક સઉ !

“ દીઠ ગુપ્ત પદાર્થ સુદૃશ્ય બહુ !

“ ગૃહભાગી થઈ, ડ્રાગભાગ હવે

“ દઉ દેશતણાં જનદૈવતને !”

આટલું બોલી તે પૃથ્વી ઉપર પલાંડી વાળી બેસી ગયો અને એનો ભગવો અંચળો એના શરીરની આશપાસ વેરાઈ પૃથ્વી ઉપર પથરાઈ રહ્યો. તેના ઉપર દૃષ્ટિ પડતાં એ ચમક્યો, એ કવિતા નહાસતી લાગી અને એકદમ એ ઉભો થયો.

“ સુરસ્વતીચંદ્ર ! એ સર્વ અભિલાષ આ વેશને અનુચિત છે ! જે

“ મૂર્ખતાએ ધર છોડાવી અંહી આણ્યો તે જ મૂર્ખતાએ આજ આ

“ દેશદેશાનું દર્શન કરાવ્યું. તો હવે ત્યજેલું ગૃહ પાછું સ્વીકારવું, ધનભાષને

“ અર્પેલું ધન પાછું લેવા ઇચ્છવું, આ લીધેલો વેશ ત્યજવો—

“ એ તે હવે—મૂર્ખતા કે શાણપણ ? અધર્મ કે ધર્મ ?”

“ અનારમ્મો હિ કાર્યાણાં પ્રથમં વુદ્ધિલક્ષણમ્ ।

“ આરબ્ધસ્થાન્તગમનં દ્વિતીયં વુદ્ધિલક્ષણમ્ ॥

“ પ્રથમ બુદ્ધિલક્ષણુ નષ્ટ થયું, તો ખીજું તો રાખવું. I have
 “ committed myself to this stage—by folly or by
 “ fortune, and I shall be at least consistent with
 “ myself and stick to what I have accepted. That
 “ saves me an amount of thought and vexation.
 “ આપેલું પાછું લેવું એ પાપ છે ! ”

“ દેશનું કલ્યાણુ ધનદારા કરવું ઈશ્વરને સોપું છું. એ કલ્યાણુનાં
 “ સાધન હતાં તે ગયાં તે ઈશ્વરની ઇચ્છા ! નવા પન્થમાંથી નવાં સાધન
 “ શોધીશું. છોડેલાં શસ્ત્ર પાછાં લેવાં નથી ! કુમુદ ! ત્હારે માટે કરેલી પ્રતિજ્ઞા
 “ હવે ત્રુટશે નહીં ! તને દુઃખકુણ્ડમાં નાંખી દીધાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા
 “ જે જવાળામુખ સંન્યાસની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી તેને યોગ્ય વેશ આ જ છે.

“ શું જગતમાં એક પણ પદાર્થ એવો છે કે જેથી ઘેર જવાની વાસના
 “ મહારામાં પ્રકટે? શું પરમાર્થ અથવા દ્યાને નામે મેંહ કરેલું પાપ ધોવાશે
 “ અને લીધેલી પ્રતિજ્ઞા છુટશે ? કુમુદસુંદરી ! તમારો ત્યાગ કરી તમને
 “ જે દુઃખમાં મહારી સ્વચ્છંદતાએ નાંખેલાં છે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત મહારી પ્રતિજ્ઞા
 “ પ્રમાણે જ કરીશ ! અને બુદ્ધની પેઠે આ જ વસ્ત્રો પહેરી તમારી ક્ષમા
 “ એક દિવસ માગીશ. મહારી અલ્પશક્તિ પ્રમાણે આ જ વેશે લોકહિતનો
 “ પ્રયત્ન કરીશ. ”

“ ચંદ્રકાંત, મુંખાઈ છોડવા પહેલાં હું ધારતો હતો કે દેશહિત, લોક-
 “ હિત, અને આત્મહિત, ત્રણે વાંનાં દ્રવ્યવિના સિદ્ધ થઈ શકે છે, અને તે
 “ દ્રવ્યના લાભનો પક્ષવાદ કર્યો, ત્યારે મેંહ તેના સામે પક્ષવાદ કર્યો, અને
 “ મહારા પક્ષને સત્ય માની મેંહ દ્રવ્યનો ત્યાગ કર્યો. ત્હારા પક્ષવાદનું મૂળ
 “ અનુભવ હતું—ત્હારા અનુભવ વિનાનો મહારો પક્ષ હવે મને મૂર્ખતા
 “ ભરેલો લાગે છે અને ત્હારા જેવાઓને ઉપયોગી થવાનું સાધન મેંહ
 “ હાથે કરી ખોયું. હવે એ થયું ન થવાનું થનાર નથી, અને લીધેલી
 “ પ્રતિજ્ઞાઓ છુટનાર નથી, અને દ્રવ્યના સાધન વિના આ શરીરથી જે
 “ અર્થ સરે તે જ યોગ્ય છે. હવે આપણા લોકે સ્વીકારેલો પ્રારબ્ધવાદ
 “ સ્વીકારવામાં મને સુખ લાગે છે. મહારો હાલનો પ્રતિજ્ઞાધર્મ તે વાદને જ
 “ અનુકૂળ લાગે છે. ”

“ તરંગશંકર, પ્રીતિને માયારૂપ અસત્ય ગણવાનું તમે શીખવ્યું તે
 “ પ્રમાણે કુમુદની પ્રીતિનું સ્વપ્ન ક્રહાડી નાંખું તો હું આ મહારા સાંપ્રત
 “ વેશને યોગ્ય કાર્ય કરું—એની ના નહી. પણ પુદ્ગલને સ્વપ્રિયાએ ક્ષમા અર્પી
 “ તે પ્રમાણે હું કુમુદમુંદરીની ક્ષમા મેળવું ત્યાં સુધી પુદ્ગલના શાંત સંન્યા-
 “ સનું શમસુખ લેવાનો મને અધિકાર નથી ! પુદ્ગલના લાગથી એની રાણી
 “ પરહસ્તગત થઈ નહોતી. કુમુદ, તું પ્રમાદને હાથ ગઈ અને અસહ્ય દુઃખ
 “ પામી—તેનું કારણ હું ! લોકદૃષ્ટિએ વિવાહવિધિ થયો નથી ગણી હૃદયે
 “ સ્વીકારેલો વિવાહ તોડવાનું પાપ કરનાર તે હું છું ! ”

“ પ્રિય ચંદ્રકાંત ! પ્રથમ હું મહારી પ્રતિજ્ઞા પાળીશ અને કુમુદનું ઉદાર
 “ ચિત્ત મને શુદ્ધ ક્ષમા અર્પે ત્યાં સુધી હું નિરાધાર અને નિરાકાર—અલખ—
 “ રહી આ વેશે ભટકીશ અને મહારા હૃદયમાં પ્રીતિના અંગારને અહોનિશ
 “ બળવા અને બાળવા દેઢશિ !

“અહો ઓ જીવ મહારા રે !

“દર્ષ આ દંશ દારને,

“ધટે ના ભોગ-સંસાર,

“ ધટે ના શાન્ત સંન્યાસ ! ! ! ”

ક્રોધથી પાસેના પથર ઉપર મુક્રી મારી અને પગ પૃથ્વી ઉપર અક્ષાબ્યો.

“ શરીરે ભસ્મથી છાયો,

“ ઉરે અત્યન્ત સંતાપ્યો,

“ ઉડો જવાળામુખી જેવો,

“ હવે સંન્યાસ આ તેવો ! ”

કપાળે, ઓઠે, અને આંખોમાં ઉગ્ર, તીવ્ર ને દૃઢ નિશ્ચય પ્રકટ્યો.

“ સ્ફુરે પોતે, ન દેખાય,

“ કુમુદની ગન્ધ ગ્રહી વાય,

“ અરણ્યે એકલો વાયુ !

“ જીવન એ ભાવિ છે મહારું ! ”

હાથ આકાશમાં વીંઝ્યો અને મુખ ઉપર આત્મપ્રીતિ અને તૃપ્તિ
 જ્વલિત થઈ.

“ ચંદ્રકાન્ત ! ચંદ્રકાંત ! ક્ષમા કરજે ! કુમુદની ક્ષમા મળતા સુધી
 “ આ પ્રીતિના તપથી તપોમય સંન્યાસ છે, ક્ષમા મળવા પછી શાંત

“ સંન્યાસ છે, અને એ સંન્યાસની શાન્તિને કાળે તને અને મહારા
 “ તારા દેશને સ્મરીશ અને વગર દ્રવ્યે તેમનું હિત કેમ કરવું એ
 “ વિચારી મહારો પક્ષવાદ સિદ્ધ કરીશ.”

પોતાના વેશ ભણી જોઈ હાથેલીથી અંચળાને ઝાલી, તેના ભણી
 જોઈ બોલ્યો.

“ અલખના અરક્ત રક્ત રંગ ! હું તને અપમાન નહી આપું. “પ્રકૃત
 “ વ્યવહારમાં વિહરવું” એવી શિક્ષા મને દીક્ષામાં જ મળેલી છે—તો—
 “ કુમુદવિપયે હું આમ પ્રવાહપતિત થયો છું અને મને આ જ્ઞા-
 “ બામુખ સંન્યાસ અને તેનો વ્યવહાર જ પ્રકૃત છે. એ વ્યવહારમાં
 “ હું વિહાર કરું અને એ પ્રકૃત તપવડે મનને શુદ્ધ કરું તો આ વે-
 “ શથી કંઈ પણ વિરુદ્ધતા નથી—દારણુ આ મહારી દીક્ષા છે !”
 આટલું બોલે છે ત્યાં આકાશમાં કુમુદનો સ્વર સંભળાયો.

“ લીધો લીધો ભગવો બહાલે ભેખ,

“ સુન્દર થયો જોગી રે !

“ મને બહાલો લાગે એનો વેશ,

“ થયો બ્રહ્મભોગી રે !”

ચારે પાસ જોયું પણ કુમુદ જણાઈ નહી.

“ અહા ! મહારા હૃદયના સંસ્કાર બાહ્ય સંસારમાં પ્રતિધ્વનિરૂપે
 “ મૂર્ત થાય છે અને જ્યાં જાઉં છું ત્યાં મને અકળાવે છે—પણ અકળા-
 “ મણુ એ જ મહારું પ્રાયશ્ચિત્ત માની હું તેને યથેચ્છ વર્તવા દેઉં છું.”
 વળી કુમુદનો સ્વર સંભળાયો.

“ ચંદ્ર જોગીની સાથ કુમુદ જોગણુ થઈ ચાલી રે,

“ બહાલા ! પ્રીતિનો સાજીયું મેલ, રમીશું મહાલી રે !”

સ્વર બંધ પાડી, સરસ્વતીચંદ્ર બોલ્યો.

“ હે રમ્ય પ્રિય સ્વર ! પ્રીતિનું આ રમ્ય સ્વપ્ન હું ઇચ્છતો નથી—
 “ એ સ્વપ્નના ઉદ્ગારમાં પાપ છે, અહિત છે. હે અમૂર્ત સ્વર ! એ
 “ ઉદ્ગારને તું શાંત કર અને મહારી દુષ્ટતાના દોષના ઉદ્ગાર કહાડ !”
 આને અન્યથા ઉત્તર મળતો હોય તેમ આ વાક્ય પૂર્ણ થતાં ગુદા
 અને મઠ વચ્ચેની બારીમાં આવી એક બાવાએ ગર્જના કરી—

“ નન્દકો નન્દન એક આનન્દ દેત હય !”

ગુદાની ચારે પાસે પથરની ભીંતોમાં, ઉપર આકાશમાં, નીચે ઝરાના

પાણીમાં, પાસેના વડની શાખાઓની ઘાડી જાળમાં, અને અન્યત્ર સર્વત્ર પ્રતિધ્વનિ ઉઠ્યો.

“ એક આનન્દ દેત હુય !”

એ આનન્દનો સત્કાર સરસ્વતીચંદ્રના હૃદયમાં પણ થયો, અને બારી ભણી મુખ ફેરવ્યું ત્યાં બારીમાંનો સાધુ એના ભણી પ્રસન્ન મુખથી આવવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૭.

કુમારિકા કુસુમ અને વિધવા સુન્દર.

“The husbandless woman exists in two shapes. She is either a spinster or a widow. Most nations permit both institutions to grow up side by side with each other with the result that the reciprocal proportions of the numbers of the two classes undergo fluctuations on principles very similar to those of the two metals of a double currency under the guidance of economical laws. Social science is interested in noting how these fluctuations tell upon the general welfare of the nation. The poet of domestic charms falls in love with the different features of the lights and shades of the twin sisters—the spinster and the widow. There is also a cynical way of subjecting both creatures to a camera observation and comparing the shadows of the two reflected upon its plate. This is especially useful in a country like India where the Hindus have chosen and contrived to escape the fluctuations of a domestic double currency by keeping the widow a permanent coin and excluding the spinster altogether from their mint. The propounders of justice and of the equality of

the two sexes may well protest against this gross injustice to the weaker sex. But, apart from that, no small interest gathers round the questions whether India with this monometallism for her social economics is really a loser on the whole, and whether the world of bimetallists has gained anything substantial, or, to be more serious and less offensive to the fastidious moralist, whether the world has gained on the whole by its submission to the ordinary laws of nature, and India has suffered by working out this artificial system within its families.—*Anonymous.*

ધાત્યતુરનું કુટુંબ એકઠું થઈ ગયું. વૃદ્ધ માન્યતુરે
ધેર આવી કુમુદ વીશે આશા મુકી અને મુકાવી.
પુદ્ધિધનના પત્રથી પ્રમાદધનના મૃત્યુની કૃણ્ણપત્રી
જણાઈ ગઈ. એક દિવસમાં રંક પુત્રીનું અને મૂર્ખ
જામાતાનું મરણ સિદ્ધ થયું. અમાવાસ્યાની રાત્રિના
અંધકારમાં ચોમાસાનાં વાદળાંનો અન્ધકાર ભળે,

ખેવડો અન્ધકાર જગતમાં વ્યાપી જાય, અને નિદ્રાની જડતામાં
વૃષ્ટિના શેત્યની જડતા ભળે, તેમ વિધાત્યતુરના પ્રધાન મહેલમાં થઈ
ગયું. કુમુદ ગયાનો શોક પૂર્ણ વિકાસ પામવા આવ્યો અને
પ્રમાદધનના નામ ઉપર આરોપ, ઠપકા, ગાળો અને શાપની વૃષ્ટિ પુરી થઈ
નહી, ત્યાં પ્રમાદધનના સમાચારે એ ગાળો અને શાપને શાંત કર્યો, અને
વિધવા થતાં પહેલી મૃત્યુ પામેલી પુત્રી ભાર્યશાલી ગણાઈ, અને એ
વિચારે એના ઉપર શોકને શાંત કર્યો. મણિરાજ પોતે સર્વને આશ્વા-
સન આપી પાછા ગયા. મિત્રો, કુટુંબજન, સાતિજન, અધિકારી મંડળ,
રાજમહેલનું મંડળ, અને પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકમંડળ, સર્વની આખો
દિવસ આવજન થઈ અને અનુશોચનના વ્યવહારે શોકના હૃદયરસને
છિન્નભિન્ન કરી નાંખ્યો. અતિશય વ્યવહારવ્યાપારમાં ગયેલા દિવસને
અંતે રાત્રિસમયે શ્રાન્ત થયેલું સર્વ મંડળ વિશ્રાન્તિને ખોળે પડી નિદ્રામાં
પડ્યું. વિધાત્યતુરની નિદ્રા, ઈશ્વરેચ્છાનો વિચાર થતાં ગાઠ થતી,
પુત્રીના ગુણ અને ભાગ્ય સાંભરતાં મસ્તિકમાંથી દૂર થતી, શોક તરી

આવતાં નેત્રદ્વારમાં આવજા કરતી, મોહનો વિજય થતાં નિઃશ્વાસને માર્ગે આપતી અને સંસારનું અસાર સ્વરૂપ સમજાતાં પાછો આવતી, અને અંતે એ પાછો નિદ્રામાં પડતો. પુત્રીનું સૌભાગ્ય અખંડ રહ્યું અને વૈધવ્ય જેવા વારો આવ્યો નહીં એ વિચાર રેતાં રેતાં થઈ આવતો. સારે ગુણસુન્દરી શાંત થતી, પણ રંક અને સુશીલ પુત્રીનાં દુઃખ સાંભરતાં એની આંખમાં આંસુની રેલ ચાલતી. એને આખી રાત નિદ્રા ન આવી, પણ ઘડીક એ સુતી સુતી આંસુ સારતી, ઘડીક પથારીમાં એકી થઈ રેતી, ઘડીક શાંત થઈ ઉઠાડી કે મીચેલી આંખે પણ જાગૃત હૃદયે પડી રહેતી, અને ઘડીક પાસે સુતેલી સુન્દરની સાથે કુમુદની વાતો રેતી કકળતી કરતી.

દિવસે દિવસે શોક જુનો થવા આવ્યો, અને સંસારનો વ્યવહાર સર્વનાં સ્મરણચક્ષુ ઉપર પડેો નાંખવા લાગ્યો; કુમુદના સમાચારથી સર્વ કુટુંબની આ અવસ્થા થઈ એટલા દિવસ તેમના ચિત્તમાંથી કુસુમની ચિન્તા અદૃશ્ય થઈ. માતાના આશ્વાસનમાં-અને શોકવ્યવહારનાં કાર્યોમાંથી પરવારતાં એકલાં-પડવાના પ્રસંગ વધતા ગયા અને તેની સાથે આ બાળકીના હૃદયમાં નવા અનુભવના પરિણામ, નવા વિચાર, અને નવી ચિન્તાએને ભરવા લાગ્યા, અને તે પ્રમાણે પોતાનું ભવિષ્ય બાંધવાની આતુરતા એના એકાંત અવકાશમાં વીજળીના જેવા ચમકારા કરવા લાગી. આણી પાસથી કુસુમ આમ આકર્ષાવા લાગી, સારે ખીજ પાસથી ખીચારી સુન્દરની ચિન્તાઓ વધવા લાગી. વિદુષી છતાં ગુણસુન્દરીને કુમુદનો ધા અતિશય લાગ્યો અને એ હૃદયશૂન્ય બન્યા જેવી દેખાતી હતી અને ગૃહકાર્યથી તેમ કુસુમની ચિન્તાથી કુમુદના શોકે એને મુક્ત કરી. સુન્દર એક પાસથી ગુણસુન્દરીની પાછળ પાછળ ભમતી અને ખીજ પાસથી કુસુમની પાછળ ભમવાનું એની દૃષ્ટિએ મુક્યું નહીં. ગુણસુન્દરીને શોકમુક્ત કરવામાં, અને મોઈ પુત્રીના શોકમાં કુબેલી માતાએ એકલી પડવા દીધેલી કુસુમના સ્વચ્છન્દ લાગતા આવેશને ડાબેલા રાખવામાં, સુન્દરની ચિન્તાઓ વહેંચાઈ ગઈ, અને જન્મપર્યંત પોતાને આભારી કરનારી ગુણોયલ દેરાણીએ કરેલા ઉપકારોનો અદલો વાળવાનો આ ધૃશ્વિરે આપેલો પ્રસંગ જાળવવામાં સુન્દર શિથિલ થઈ નહીં.

પોતાના લતાગૃહના માંડવામાં, પાસેના તળાવની કોર ઉપર, અને આ-

શપાશની ડુંગલીઓમાં, આખો દિવસ અને રાત્રિને પ્રથમ પ્રહરે કુસુમ એકલી એકલી ફરવા લાગી અને પોતાના વિચારની ચક્રદોલાએ (ચક્રોળે) ચહડવા લાગી.

“ પરણ્યાં એટલે પછાં એ વાત નહીં ! કુમુદખેન ! તું ગર્ધ અને પ્ર-
“ માદ્ધન ગયા ! તમે એ જીવતાં હત કે તું એકલી જીવતી હત તો
“ ત્હારા દુઃખનો પાર ન હતો ! એ દુઃખનું કારણ ત્હારો વિવાહ ! વિ-
“ વાહ એ સ્ત્રીજાતનો શત્રુ છે. વૈધવ્યમાંથી મરણે તને છોડવી એ
“ વિચારથી ગુણીયલને આવા દુઃખમાંથી કળ વળે છે ! તેનું કારણ
“ શું ? કુમુદખેન પરણી ન હત અને વિધવા થઈ ન હત તો સુખી
“ હત ! માણસ મરે તો પણ તેનો શોક પાછળ રહે છે તેમ લગ્નદશા
“ સમાપ્ત થાય તો પણ તેની છાયા પાછળ રહે છે—એ છાયા તે વૈધવ્ય !
“ જે લગ્નની છાયા આટલી ભુંડી છે તે લગ્ન કેટલું ભુંડું હોવું જોઈએ ?
“ ખેનના વૈધવ્ય કરતાં એનું મરણ સારું ગણાયું ! માટે આપણે તો
“ વૈધવ્ય પણ નહીં તે લગ્ન પણ નહીં ! માત્ર કાકીને મને પરણાવી આ-
“ કામાં નાંખવાની ઘેલછા લાગી છે. પણ ગુણીયલ હજી બોલતી નથી,
“ અને અત્યાર સુધી હું કુમારિકા રહી છું તે પિતાજીની કૃપાથીજ. ”

આટલો વિચાર કરી એ હરિણી પેઠે દોડી અને ગુલાબના છોડ વચ્ચેની ગલીમાંથી દોડી આવી તળાવ પાસે એક ભુરા કાચની ખરણી જેવી એકક ઉપર બેઠી. એને દોડતી દેખી સુંદર આઘેથી પાસે આવી એને માથે હાથ મુકી બોલવા લાગી.

“ બેટા, તું દોડદોડ કરે એ તે આટલે વયે છોકરી માણસને માટે કંઈ
“ સારું કહેવાય ? તું મ્હોટી થવા આવી ! ”

કુસુમ— “ છોકરી જે પરણી હોય તે પછી દોડે તો તે ખોટું કહે-
“ વાય. પરણ્યા સુધી કુમારિકા ગમે તેવડી હોય તે દોડે. ”

સુંદર— “ પણ હવે ત્હારે પરણવાનું કંઈ છેટે છે ? ગુણીયલને ત્હારી
“ કેટલી ચિન્તા થાય છે તે તને ખબર છે ? કુસુમ, હવે તું કાંઈ કાઢી
“ થા. આવે કાળે માની ચિન્તા તું ઓછી નહીં કરે તો પછી ક્યારે
“ ફરવાની હતી ? ”

આ વાક્યના મર્મભાગે સફળ પ્રહાર કર્યો અને કુસુમ અંકુશમાં આવી ગંભીર થઈ ગઈ. મનુષ્યમાત્રની નિરંકુશતાને પ્રસંગ છોડાવે છે. દુષ્ટા શિક્ષા-રૂપ વિપત્તિના પ્રસંગથી અંકુશમાં આવે છે. મૂર્ખ જનને અંકુશમાં આણવા એક વિપત્તિ ખસ નથી, પણ અનેક વિપત્તિઓના ખપ પડે છે. ચતુર અને

સાધુ પણ અનુભવહીન જનને પોતાની અથવા પારકી વિપત્તિનું દૂરથી પણ
 દર્શન થતાં બોધ મળે છે અને વગર—અંકુશે બોધનો અંકુશ જાતે સ્પુરે
 છે. બોધના અંકુશને યોગ્ય પણ બાળ વયના ઉત્સાહથી ભરેલી યુવાવ-
 સ્થાને આવા દર્શનમાંથી લેવાના પ્રબોધનું ભાન આણનાર પ્રિયબોધક
 મનુષ્ય જોઈએ છીએ. આવો સંયોગ કુસુમને હતો. એના વિકાસની
 નિરંકુશતા જોઈ ગુણસુંદરી હબકતી હતી, ત્યારે સ્વતંત્ર બુદ્ધિવાળાં
 મનુષ્યોની પ્રકૃતિનો સુઝ વિધાયતુર એને ધૈર્ય આપતો હતો અને
 બાલક શરીરરૂપ યજ્ઞ ઉપર બુદ્ધિના અગ્નિને દાસત્વમાં નાંખવાનું પાપ-
 કર્મ ન કરવાનાં કારણ બતાવી એ અગ્નિને કેવી રીતે કેવા તપથી સાધવો
 એ દર્શાવતાં બોલ્યો હતો કે—“ ગુણીયલ ! નવી પરણેલી મુઘ્ધા
 “ સ્ત્રીને જેમ દક્ષ નાયક બળથી નહી પણ કળાથી વશ કરી લે અને
 “ એ મુઘ્ધાનો રસ વધારે, તેમ જ બાળકની બુદ્ધિને પણ કેળવવાની
 “ છે. જે આપણાં બાળક આપણા કરતાં વધારે બુદ્ધિવાળાં થાય એમ
 “ આપણી ઇચ્છા હોય તો તેમની બુદ્ધિને આપણી બુદ્ધિની બેડીઓમાં
 “ કેદ ન કરવી, કારણ માબાપની બુદ્ધિની માત્ર આજ્ઞાકર થવા શીખેલી
 “ બુદ્ધિ સ્વતંત્ર રીતે ઉડવાનો અભ્યાસ પામતી નથી. બાળકની બુદ્ધિને
 “ પગે માબાપે ઘડેલી બેડીઓ નાંખવી નહી, પણ એ બુદ્ધિ જાતે
 “ ચાલે, પડે, અને ઉઠે અને શક્તિ હોય તો દોડે તેમાં માબાપે વિદ્ય ન
 “ નાંખવું. એ બુદ્ધિ પોતાની કળાથી નૃત્ય કરે તો કરવા દેવું. તેને વિદ્યા!
 “ એ અન્ન છે, વિચાર એ વ્યાયામ (કસરત) છે, સ્વતંત્રતા એ તેના
 “ પ્રાણનું પોષણ કરનાર પવન છે, ઉત્સાહ એ એની ક્રીડાભૂમિ છે,
 “ અને સંસારનું અવલોકન એ એને જીવન આપનાર પાણી છે. માતા-
 “ પિતાનો ધર્મ એ છે કે એ પાણી નિર્મળ રાખવું, એ પવન નિર્મળ
 “ અને અપ્રતિરુદ્ધ રાખવો, એ ક્રીડાભૂમિમાં અધમ સંગતિ જવા દેવી
 “ નહી, અને એ વ્યાયામમાં ન્યૂનતા કે અતિશય થાય નહી અને વ્યાયામને
 “ અંતે ફરવા માંડેલા લોહીથી ભરેલી નસોમાં અયોગ્ય પદાર્થને સ્થાને
 “ પોષક અન્ન જાય. માતાપિતા ભણીના અંકુશની સમાપ્તિ આટલામ
 “ થાય છે. બાલ્યાવસ્થામાં આટલા અંકુશમાં રહી બાળકની બુદ્ધિ મરજી
 “ પડે તેવું નૃત્ય કરે તે કરવા દેવું. એ અવસ્થા જેમ જેમ પુરી થતી
 “ જાય તેમ તેમ એ બુદ્ધિના અન્નસાથે બાળકના ભવિષ્ય પ્રયાણને
 “ યોગ્ય ભાથું ભરવું, અને તેની ક્રીડાભૂમિમાં સુખદુઃખોથી ભરેલા
 “ સંસારનાં ચિત્ર મુકવાં, દુષ્ટ પવન નિવારનાર તેમ પવનને સુગન્ધ-
 “ વાહક કરનારા રસ એના ભવનના સર્વ ભાગમાં મુકવાં એટલું સરત

“ રાખવું. યુવાવસ્થા—આદિ પ્રવાહો સ્વતંત્રતાને વધારનાર છે તે કાળે
 “ આવા રસથી જે કામ થશે તે શુદ્ધ શિક્ષાપાઠથી નહીં થાય, માટે એના
 “ વિચારરૂપ વ્યાયામને વધવાનાં સાધન ઉભાં કરવાં પણ તે એવાં હલકાં
 “ ન કરવાં કે પ્રમાદ થાય અને એવાં ભારે ન કરવાં કે અતિશ્રમ
 “ થાય. અને અંતે એના અવલોકનરૂપ જીવનનો પ્રવાહ ગંગા જેવો
 “ રાખવો, અર્થાત્ સર્વ કાળે શુદ્ધ અને જગત્ને પાવન કરનારો કરવો,
 “ અને સર્વગ્રાહી આકાશના પ્રતિબિંબનું સર્વોચ્ચ પ્રતિબિંબ્ય સંગ્રહનારો
 “ કરવો; પ્રાણીમાત્રની તૃષા ભાગનાર, જીવન આપનાર, ચારે પાસની
 “ વનસ્પતિનો પોષક, અને હિમાચલ જેવા ઉચ્ચ સ્થાનમાંથી સર્વદા
 “ પ્રભવ પામતો એ પ્રવાહને કરવો! સમુદ્ર જેવા વિશાળ અને પ્રાણુ-
 “ પોષક પ્રયાણુમાર્ગરૂપ ઇષ્ટાપતિનો—અનેક ગુપ્ત પણ સતત નીતિઓથી—
 “ સાધક ગંગા-પ્રવાહ જેવો બાલક-બુદ્ધિના આ અવલોકનના
 “ પ્રવાહને કરવો. ગુણીયલ ! શુદ્ધ વિદ્યાદાનનો માર્ગ અને
 “ પરિણામ આવે છે, અને પુત્રીનું સ્ત્રીત્વ અને પુત્રનું પુરુષત્વ
 “ લક્ષ્યમાં રાખી આ માર્ગ લેવાય તો તેના નિયમ ઉભયને
 “ સામાન્ય છે અને એ માર્ગ પુત્રમાત્ર અને પુત્રીમાત્રનાં જાતકર્મ
 “ આદિ સંસ્કારોમાંનો એક આવશ્યક સંસ્કાર છે. એ સંસ્કાર ન આપે
 “ તે માતા અથવા પિતા પોતાના ધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય છે. આપણા
 “ લોક ક્ષુદ્ર થયા છે અને શુદ્ધ ધર્મ સમજતા નથી. પણ આ પવિત્ર
 “ ધર્મથી તું ભ્રષ્ટ થઈશ નહીં ! એ વિષયમાં તારા ધર્માધર્મમાં મહારો
 “ ભાગ છે, તું મહારી સહધર્મચારિણી છે, અને આટલા ધર્મનું કૃત્ય હું
 “ તને સોંપું છું, કારણ મને વ્યવહારમાંથી અવકાશ ઓછો મળે છે. પણ
 “ ઇશ્વરે સર્વ રીતિથી અનુકૂળતા કરી આપી, તેને પાત્ર થવા મહેં તને
 “ વિદ્યા આપી છે, અને તું પુત્રીને આપજે અને એની બુદ્ધિને સંસ્કાર
 “ પામેલા મણિ જેવી કરવાનો મહેં તને માર્ગ બતાવેલો છે. ગૃહિણી ગૃહમુ-
 “ ચ્ચતે. માટે આ ગૃહકર્મની સફલતા તારા ઉત્સાહ ઉપર આધાર રાખે છે.
 “ તને આપેલી વિદ્યાને લીધે આ ધર્મમાં તું મહારી સહધર્મચારિણી છે.”

વિદ્યાચતુરે કુસુમના સંબંધમાં આ શિક્ષા આપી હતી તે ગુણસુંદરીએ
 લખી રાખી જિલ્લાએ કરી હતી. પુત્રીને વિદ્યા અને બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્ય
 આપવાનું કારણ કોઈ પુછે ત્યારે પતિવ્રતા ઉત્તરમાં “ પતિઆજ્ઞા ”
 દર્શાવતી હતી. એ આજ્ઞાને કોઈ ભુલભરેલી ગણે ત્યારે પતિપ્ર-
 તિજ્ઞાનું સમર્થન કરવા આ શિક્ષાના અક્ષરોનો સારોદ્ધાર કરી સા-
 ક્ષરો જ્યે પામતી. છતાં સ્ત્રીજાતિને સ્વાભાવિક ભીતિ તે ગુણ-

સુંદરીના હૃદયને પુત્રીના સ્વાતંત્ર્યક્ષલના સંબંધમાં નિરંતર કંપાવતી, અને પોતાની ભીતિ ખરી ન પડે એવું એ નિત્ય ઇચ્છતી. એ ભીતિ ખરી પડશે કે ખોટી એ શંકા ગુણસુંદરીને અને સુન્દરને નિત્ય થતી. એ શંકાનું સમાધાન કાળક્રમે અને કુસુમના પૂર્ણ વિકાસને અંતે જ થાય તેમ હતું. ભત્રીજાને માની ચિન્તાં ઓછી કરવાનું કહેતાં કહેતાં સુન્દરનું હૃદય આ શંકાથી ધડકવા લાગ્યું. વગર-અંકુશે ઉછરેલી કન્યાની ખુદ્ધિમાં વિપત્તિધર્મનો બોધ કેવી રીતે સ્પુરેછે તેનું અવલોકન અનુભવી વિધવા આતુરતાથી કરવા લાગી. એ આતુરતાને લીધે પોતાને પ્રશ્ને પ્રશ્ને કાકી ભત્રીજાનાં નેત્ર ભણી દૃષ્ટિ ધરવા લાગી, અનુભવહીન પણ મેઘા-વિની ખાળાના ઉત્તરે ઉત્તરે તેના અક્ષરોદ્ગાર ભણી પોતાના કર્ણને એકાગ્ર કરવા લાગી, અને એ ઉદ્ગારકાળે અનેક વિકારો અનુભવતી પ્રિય વત્સાના નખથી શિખ સુધીના સર્વ ભાગો ઉપર સહજ સ્પુરતી ચેષ્ટાઓને વત્સલ કાકી અનેક પ્રિય-ચિન્તક ચિન્તાઓથી વીજળી પેઠે સહસા, ત્વરાથી, સર્વતઃ અને ક્ષણભરમાં સુપ્રકાશિત કરવા લાગી.

કાકીનો પાલવ ઝાલી કુસુમ બોલી.—

“કાકી, તમે એમ સમજો છો કે ગુણીયલના દુઃખમાં વધારો કરવા જેવાં
“મહારાં કૃત્ય છે?”

સુન્દર—ના, ત્હારાં કૃત્ય એવાં નથી, પણ ત્હારા વિચાર અને બોલ ગુણીયલની ચિન્તાઓ વધારે છે.

કુન્દર—ત્યારે ગુણીયલ મને જાતે કેમ કહેતાં નથી?

સુન્દર—ત્હારા પિતાજીની આજ્ઞા છે કે ત્હારા વિચાર જાણવા પણ રોકવા નહીં; તેને વાળવા પણ મરડવા નહીં.

કુન્દર—ત્યારે એટલું તો ખરુંકની કે મહારા વિચાર નિર્દોષ છે?

સુન્દર—હું કાંઈ પંડિત નથી. પણ આ વિચાર પ્રમાણે તું ચાલીશ તો વિપરીત કરી બેસવાની અને જાતે દુઃખી થઈ બીજાને દુઃખી કરવાની! ઇંગ્રિજ ભણેલા પુરુષો ધર ચલાવવા બેસે ત્યારે સ્ત્રીજાતે તેમની મરજી પ્રમાણે વર્તવું પડે, પણ એટલી તેમની આજ્ઞા પાળવાથી આપણાં કાળજાં કંપતાં મટે નહીં.

કુન્દર—જ્યારે મહારી ચિન્તા પિતાજી એક રીતે કરે અને ગુણીયલ બીજી રીતે કરે ત્યારે મહારે શું કરવું?

સુન્દરે કુસુમને જરીક ખસેડી અને એક બેઠક ઉપર બેજણ સંક્રાંતિ બેઠાં. સુન્દરે કુસુમને ખગલમાં લીધી.

સુ૦—પુત્રોની સંભાળ પિતા લે અને પુત્રીની માતા લે. જો તું ગુણી-
યક્ષના વિચારમાં વળે તો તારા પિતાને વાંધો નથી.

દુ૦— તો મહારા વિચારને વાળો— એને મરડી નાંખવા શું કરવા
મથો છો? મહારે કુમારાં રહેવું છે. એ વિચારને મરડી નાંખી તમે બધાં
પરાણે પરણાવશો ત્યારે મહારું કંઈ જોર છે? ગાય ને દીકરી—તેને મા-
ખાપ મોકલે ત્યાં જાય.

કુસુમનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું, તેનાં વિશાળ નયન આંસુથી ઉભરાયાં,
બાળક હૃદય દુઃખના આવેશથી ધડકવા લાગ્યું, અને કાકીની છાતી ઉપર
માથું નાંખી બાળા ધીમે ધીમે રોવા લાગી. સુંદરે ઉંડો નિઃશ્વાસ મુક્યો.
“ બેટા કુસુમ ! એક દીકરીને પરણાવી સરાયાં નથી અને બીજી દીકરીનું
“ પ્રારબ્ધ કેવું નીવડશે તે વિચારતાં અમારાં કાળજી કમ્પે છે તો તારા
“ જેવી ચક્રોર જાતને ચિન્તા થાય એમાં નવાઈ નથી. પણ પરણ્યા
“ પછીનાં સઉ દુઃખ કુમારાં રહ્યાંનાં દુઃખથી ઓછાં.”

કુસુમ આંસુ મુકવી મહોં ઉંચું કરી બોલવા લાગી. કાકી, માતાની
ચિન્તા ઓછી કરવાની વાત પડતી મુકી, વાદવિવાદમાં ભલ્યાં લાગ્યાં.
માતાની ચિન્તા ઓછી કરવાની વાતમાં કુસુમને પોતાનું કાળજી હારી
જતું લાગ્યું. વાદવિવાદમાં ઉતરતાં પોતાની બુદ્ધિ ચાલતી લાગી.

“ કાકી, પરણેલાંનાં દુઃખ સઉ દેખાયે છીયે. કુમારાંનાં દુઃખ કાણે
દીધાં છે ?”

સુ૦— ડોસા કુમારા દીધા છે; ડોશી કુમારી દીડી નથી તો તેનું
સુખ કે દુઃખ કશું ચે શી રીતે દેખાય? બાકી અનુમાનથી જોવાનું તે
તો બે પગે ચાલે તે દેખે. ન દેખે એકલી મહારી થેલી કુસુમ !

દુ૦— થેલી ભત્રીજી ન દેખે તો કાણાં કાકી દેખાડે !

સુ૦— જો બાળક પાસે બધી વાતો થાય નહીં અને બાળક મહો-
ટાંની વાતો કરવાના ચાળા કરે ત્યારે મહોટાંએ ન રહેવાનું રહેવું પડે.

દુ૦— એમ કરો ત્યારે.

સુ૦— તું લાજ છોડાવીશ ને છોડીશ પણ મમત મુકવાની નહીં.

દુ૦— વારું એમ. પણ બોલો તો ખરાં.

સુ૦— જોણે મુકી લાજ, તેને નહાંનું સરખું રાજ્ય.

દુ૦— હા ભાઈ, એમ, પણ બોલો.

સુ૦— હું કંઈ તારો ભાઈ નથી. પણ લે, સાંભળ ત્યારે. આ જગતમાં
યોગ સંચાર શે કરવા ચાંચતા રશે ?

કુન્ડા— તેમને તેમ ગમ્યું. ગમવા ન ગમવાની વાત; તેમાં કારણ શાં? કોઈને ભાવે ગમ્યું, ને કોઈને ભાવે તીખું; કોઈને ગમે સંસાર માંડવાનું ને કોઈને ગમે કુમારાં રહેવાનું.

સુન્દર— ના, એમ નથી. ભાવવું ન ભાવવું તેનો આધાર જીભ ઉપર છે. પણ ભુખની વાસના જેવી સંસાર માંડવાની વાસના પ્રાણીમાત્રને વખત આવ્યે થાય છે. જેમ ઝાડમાત્રને પોતપોતાની ઋતુ આવ્યે ફળપુષ્પ થાય છે તેમ પ્રાણીમાત્રમાં યૌવનનો વા વાતાં મોડી વહેલી સંસારની વાસના જાતે ઉત્પન્ન થાય છે.

કુન્ડા— પણ રાણી સાહેબનાં શિક્ષક મિસ્ ડ્યોરા મડમ છે તે હજી કુમારાં છે, ને ખીજું બોલું ?

સુન્દર— બોલને.

કુન્ડા— ના, પણ તમને ખોટું લાગે ને મને વહોડા.

સુન્દર— ના, નહી ખોટું લાગે.

કુન્ડા— ખીજું તમે પણ ક્યારે સંસાર માંડ્યો છે ?

સુન્દર હૃદયનો નિઃશ્વાસ હૃદયમાં ડાખી બોલી.

“ મડમને વાસના નહી થઈ હોય તો થશે ને આજ નહી તો ચાર વર્ષે સંસાર માંડશે. ને બેટા, કાકીની વાત કાકીનું હૃદય જાણે છે કે પરમેશ્વર જાણે છે.”

કુન્ડા— “ ત્યારે તો તમને વાસના થઈ હશે.”

સુન્દર— બોલો, આડું જોતી સ્વસ્થ બનતી સુન્દર બોલી.

“ જો, ઈશ્વરે જ્યાં ક્યાં પ્રાણ અને યૌવન મુક્યાં છે ત્યાં ત્યાં એ

“ વાસના પણ મુકી છે વિધાત્રી, લક્ષ્મીજી, અને પાર્વતી એ જગદમ્યાના

“ સ્વરૂપ; તેમાં પણ એ વાસના પ્રકટી છે તો ત્હારી કાકી જેવી રાંક

“ જાત તે કોણ માત્ર? વાસના તો યૌવન સાથે ઘડાઈ. તે યૌવન

“ સાથે જશે. પણ એ વાસના મારવી એ ડાહ્યાં અને સદ્ગુણી

“ માણસનું કામ.”

કુન્ડામ જ્ય મળ્યો ગણી ઉભી થઈ હસતી હસતી બોલી.

“ ત્યારે એ શુભ કામ કાકીથી બન્યું તે ભત્રીજી બનાવશે! પણ

“ એટલી હરકત સારુ પરણવાના ખાડામાં પડવાનું હોય તો આપણી

“ ચોખી ના.”

સુન્દરે હાથ ઝાલી કુન્ડાને પાછી બેસાડી.

સુન્દર— એશ તો ખરી. એટલામાં પુલી શું ગઈ? આજ મહે ત્હારી સાથે

મહીપણાં માંડ્યાં ત્યારે બધુંગે કહેવું પડશે તે એ કહેવાતું તો હજી
ધણું છે.

કૃ૦—હ્યો કહે. તમને કહેતાં થાક નહીં ચહેડે તો મને સાંભળતાં શો
થાક ચહેડવાનો છે ?

મૃ૦—તું જાણે છે કે વાસના મારવાતું કામ રહેલું છે. પણ એના
જેટલું વિકટ કામ કંઈ નથી. ઋષિ મુનિ અને બ્રહ્મદિક લોકે એનાથી
પરાભવ પામી ભુલો ખાધો છે.

કૃ૦—પણ એ તો તમે પુરુષોની વાત કરી. એ વાસના ગમે તેવી
વિકટ હશે; છતાં જગતમાં સતીઓ કેટલી બધી થઈ ગઈ છે ? હું ધારું
છું કે આ વાસનાને જીતવામાં પુરુષોના કરતાં સ્ત્રીઓ વધારે ક્ષમી હશે,
તેથી જ્યારે પુરુષોમાં મ્હોટા મ્હોટાની ચુકો ગણાઈ છે ત્યારે સ્ત્રીઓમાં
મ્હોટાં મ્હોટાંનું સતીપણું ગણાય છે.

સુન્દરને ભત્રીજાની બુદ્ધિ ઉપર વહાલ ઉપજ્યું તે બોલી.

“ બેટા, તારામાં અનુભવતું કામ સારવા ઈશ્વરે બુદ્ધિ આપી છે.

“ સતીઓ વધારે થઈ છે તેના અર્થ તો બે થાય. એક હૈં કહ્યો તે.

“ અને બીજો એવો થાય કે પુરુષો ઘણું ખરું સારા હોય છે તે માત્ર

“ ભુલો કરનારા આંખે ચહેડે છે, ત્યારે સ્ત્રીઓ ઘણી ખરી નહારી હોય

“ છે તે તેમાંથી માત્ર થોડી સારી નીવડનારીઓ છે તેથી તેમનાં દષ્ટાંત

“ લેવાય છે. આવો જે અર્થ કરનાર કરે, તે પુરુષોની બોલીમાં તે

“ પુસ્તકોમાં લોક આપણુ સ્ત્રીઓને ગાળો દેતા આવ્યા છે કે સ્ત્રીઓ

“ જાતે નહારી તેથી પુરુષ કસાય છે. હવે ખરી વાત જોઈએ તો આમાં

“ કંઈક સાચું છે તે કંઈક ખોટું છે.”

કૃ૦—કેવી રીતે ?

સુ૦—વાસના તો ઈશ્વરે પુરુષ અને સ્ત્રી બેમાં મુકી છે. પણ સ્ત્રીની

વાસનાને માથે કેટલાક અંકુશ ઈશ્વરે મુક્યા છે તે કેટલાક લોકે મુક્યા

છે. સ્ત્રીને લજ્જાનું ભૂષણ છે તે જ એની વાસનાનો અંકુશ છે. જે સ્ત્રી

લજ્જાવતી છે તેની વાસનાને ખહાર પુટી નીકળતાં મહાપ્રયત્ન પડે છે.

માટે આ લજ્જાનું પોષણ કરવું. એમ જ સ્ત્રીને પોતાની જાતનું અભિ-

માન હોય છે અથવા પોતાના કુળનો વિચાર હોય છે તે સર્વ આ વાસ-

નાના અંકુશ છે.

કૃ૦—ત્યારે શું સ્ત્રીઓ આ અંકુશને વશ છે તેથી સારી છે અને તેનું

પોતાનું જાતબળ નથી ?

સુ૦—છે. એ પણ છે અને અંકુશ પણ છે. સ્ત્રીના શરીરમાં બળ નથી, પણ હૃદયમાં એવું બળ છે કે દુષ્ટ પુરુષો સતીના સામું જોતાં કંપે છે. રાવણ જેવો સીતામાતાને હરી ગયો ખરો, પણ અશોક વનમાં બાર વર્ષ માણ રહ્યાં ત્યાં એ દુષ્ટ, તેમના દષ્ટિપાતથી ધ્રુજતો, આવીને જતો રહેતો, અને રામજીના સામી લહડવા છાતી ચલવી, પણ માણના શરીરને અડકી શક્યો નહી. ખેટા, રામજીના કરતાં સીતાજીએ વધારે પરાક્રમ કર્યું અને સ્ત્રીજાતને માથે એમનો હાથ હોય ત્યાં સુધી પુરુષ જખ મારે છે. અને પુરુષો સારા અને પંડિત હોય, પણ જાતે વાસનાને રોકી શકતા નથી ત્યારે સામી સ્ત્રી પોતાનું બળ બતાવી પુરુષને સારે રસ્તે ટકવા દેઈ શકે એમ હોય છે. પુરુષ અને સ્ત્રી બે સારાં હોવા છતાં બે જણને વાસના ઉત્પન્ન થાય તેવે કાળે બે સ્ત્રી ધારે તો તેને બંને બે જણ શુદ્ધ રહી શકે અને વાસના નિષ્ક્રાંત થાય. એવું છતાં સ્ત્રી પોતાનું બળ આવી સારી રીતે વાપરવાને ઠેકાણું પુરુષને લલચાવવા જેસે તો પુરુષનું ગળું નથી કે વાસનાને રોકી શકે. પુરુષની લલચાવી સ્ત્રી ન લલચાય, પણ સ્ત્રીનો લલચાવ્યો પુરુષ ટકી શકે એમ ન ધારવું. આવી જાતનું પોતાનું છતું બળ સ્ત્રીયો ન અજમાવે ત્યારે સાધુ પુરુષો એમને ગાળો દે તે તેમનો વાંક નહી.

કુ૦—ત્યારે મને લાગે છે કે એક પુરુષ અનેક જીવતી સ્ત્રીયો કરે અને સ્ત્રી વિધવા થયા પછી પણ તમારી પેઠે—જાઓ, નહીં કહું. પણ આપણા લોકમાં આવા ચાલ છે તેનું કારણ એ જ હશે કે પોતાની અને પુરુષની વાસના રોકવામાં બધી બાજી સ્ત્રીના હાથમાં છે—

સુ૦—વાહ, દીકરી, જીવતી રહેજે. અને એટલા માટે જ આપણે પુરુષના વાહ નહી. એટલા માટે જ શાસ્ત્રમાં આપણે માથે મર્યાદાઓ મુકી છે.

કુ૦—સુધારાવાળા એમ કહે છે કે પુરુષ બળવાન છે તે સ્ત્રી અબળા છે તેથી પુરુષોએ શાસ્ત્રો કરી સ્ત્રીઓના સુખની મર્યાદાઓ બાંધી અને પોતે સ્વતંત્ર રહ્યા.

સુ૦—ના ખેટા, એ સુધારાવાળા પુરુષો ઝીણવટ સમજતા નથી. બાળા મહોટાની સાથે લહડવા માંડે ત્યારે બાળકની પેઠે અમર્યાદ ન થતાં બાળકનું રક્ષણ કરી તેને કઠેકાણું વાગી જેસે નહી એમ લાપટઝાપટ કરી બાળકને વશ કરવું એ મહોટાનો ધર્મ. નિર્બળ અને બળવાન, સમજી અને અણસમજી એવાંઓના પરસ્પરવ્યવહારમાં બળવાન અને સમજીને માથે મર્યાદા અને ધર્મ હોય છે. સંસારની વાસનાઓને અંગે સ્ત્રી પુરુષ કરતાં વધારે

બળવાળી છે અને સ્ત્રી બળ કરી વાસના રોકી શકે છે માટે શાસ્ત્રે બાંધેલી મર્યાદાઓ પાળવી એ સ્ત્રીના બળનો ધર્મ છે.

કુ૦—જ્યારે એમ સ્ત્રીઓમાં બળ છે ત્યારે મને પરણવાનું કેમ કહો છો ?

સુ૦—બધી સ્ત્રીઓ બળવાળી નથી હોતી.

કુ૦—તે બળવાળી ન હોય તો પરણે અને બળવાળી ન પરણે. આને ઉત્તર સુંદરને બરોબર સુઝ્યો નહીં. તો પણ વિચાર કરતી કરતી બોલી.

“ જો, બળવાળી પોતાના બળને લીધે ન પરણે તો બળવગરની

“ બીજી લાલચોથી ન પરણે. એકજણ ચાલ પાડે તો બધે ઠેકાણે ચાલ

“ પડે, માટે શાસ્ત્રવાળાએ ઘણો વિચાર કરી પાળ બાંધી તેને પાણી

“ ઓળંગી શકે નહીં. બેટા, આપણાં પ્રારબ્ધ આપણાં હાથમાં નથી

“ પણ અનુભવી લોક અને ત્રિકાળ જ્ઞાની ઋષિ મુનિઓ આપણાં પ્રારબ્ધ

“ બાંધી ગયા છે તેમાં સૂર્યલોકનું અને આપણું કલ્યાણ જ રહેલું છે.

“ તેમણે મહારે માટે આવું પ્રારબ્ધ બાંધ્યું અને ત્યારે માટે પરણવાનું

“ પ્રારબ્ધ બાંધ્યું તેમાં મહારાજ મણિરાજ પણ ફેર કરી શકે એમ

“ નથી, તો ત્યારા પિતાજી ભણીની તો આશા ત્યારે મુકવી જ ! ”

કુ૦— વારું, એ તો બધું ઠીક. પણ ધારો કે આરજ્યો, બા-
વીઓ, અને મડમો કુમારી રહે છે તેમ હું પણ રહું તો મને પોતાને
શી હાનિ ?

સુ૦— તું આજ ધારે છે કે ત્યારમાં વાસના રોકવાનું બળ છે,
પણ તે હમેશ તેમજ રહેશે એમ ન ધારવું.

કુ૦—પછી ?

સુ૦—પુરુષને માયાની ખીક, પણ સ્ત્રીને માયા અને કાયા બેની
ખીક,— જ્યાં જાય ત્યાં ખીક. ડગલે ડગલે તે પળે પળે તે વસ્તીમાં
તેમ એકાંતમાં પણ એ ખીકે.

કુ૦— પછી ?

સુ૦— શરીરની રચના ઈશ્વરે એવી કરી છે કે પુરુષ ગમે તેટલી
ભુલો કરે તે જગત જાણે નહીં; પણ સ્ત્રીની એક ભુલથી એવું થવા
વારો આવે કે તેનું શરીર જ તેની અધોગતિ પ્રાસેદ્ધ કરે અને
તેની સુક્રિત ગમે તો બાળહાથી કે ગંભે તો નાત જાત અને લાજને
લાગ કર્યોથી જ થાય. કુસુમ, સંસારના જરીકે સરખા પણ લહાવાની
અનુભવીયણુ વિધવાને પ્રારબ્ધનો સંતોષ રહી શકે પણ સંસારનું

સ્વપ્ન પણ જોણે દીઠું નથી એવી કુમારિકાને આ સંતોષ શી રીતે વળવાનો હતો અને આ પપળામણમાંથી તે શી રીતે તરવાની હતી ?

કું—પછી ?

સું— તું હાલ સમર્થ માતાપિતાની છાયામાં રહે છે અને ત્હાડ-તડકો જાણતી નથી. પણ ત્હારાથી જાતે કમાવા જવાવાનું નથી, ધડપણ મંદવાડ, અને મરણ સહને માથે ભમે છે. તો માખાપની એકઠી કરેલી લક્ષ્મીનો વિશ્વાસ નથી. ત્હારાં માતાપિતાની જે સ્થિતિ આજ છે તે નિત્ય રહેવાની નથી, અને તેમના દેહ નહી હોય ત્યારે તું અશરણ થઈ સંસારમાં એકલી પડીશ, ત્હારી દાઝ દયા જાણનાર કોઈ રહેવાનું નથી, અને તું કાકીના ખેલ સંભારીશ ને રોઈશ— પણ ત્હારાં આસું-દહોનાર અંગનું માણસ તને મળવાનું નથી.

કું— પછી ?

સું— પરણેલી રાંડે તેને પીયર ને સાસરુ બે છે. મ્હારાં ભાઈ ભોજાઈને મ્હારું મ્હો ગમ્યું નહી અને મને ભુખી તરસી ઘરખ્હાર ક્હાડી ત્યારે પરણી હતી તો મ્હારે આટલાં ન્હાની ભાભી હતાં તેને મ્હારી દયા આવી ! ગુણસુંદરી હતાં તો સુન્દર આજ જીવે છે. કોઈ ઠેકાણે દરખારની ખ્હીકે તો કોઈ ઠેકાણે લોકલાજથી, કોઈ ઠેકાણે લોકલાજથી તો કોઈ ઠેકાણે ગયા સ્વામીના સ્મરણથી, કોઈ ઠેકાણે તેથી તો કોઈ ઠેકાણે કુટુંબભાવથી કે દયાથી, મ્હારા જેવી અનેક રાંડીરાંડો સાસરીયામાં સમાસ પામે છે, અને એક ઠેકાણે ભોજાઈને જેનું મ્હો ગમતું નથી તેનું મ્હો સાસરાની દેરાણી જેઠાણી કે દીયર જેઠ જીવે છે અને ખીજે ઠેકાણે સાસરીયાંને દયા ન આવે તો ભાઈ ખ્હેનને સંગ્રહે છે. કુસુમ, વગર પરણેલી કુમારિકા ભાઈને પણ ભારે પડે અને ભાઈ ક્હેશે કે પરણવાનું હાથમાં છતાં પરણતી નથી ને મ્હારે માથે પાંચશેરીયો થઈ બેઠી ! તને ખખર છે કે ગરીબ પીયરમાં પરણેલી દીકરી સાસરે જતાં વાર લગાડે તો ગાજો ખાય છે, તો જન્મારા સુધી માથે પંજા જેવી ખ્હેન કીયા ભાઈને ગમવાની હતી ? ત્હારે ભાઈ આવશે, ને તું સાસરેથી ચાર દિવસની મ્હેમાન થઈ પીયર આવીશ તો ભાઈ ત્હારો સત્કાર કરશે. પણ કુમારી રહી તો ભાઈ ત્હારો ભાર વેઠી શકશે નહી અને તેને ત્હારું મ્હો પણ નહી ગમે. હું વિધવાને સુખ છે તે પણ તું કુમારી રહીશ તો તને નહી મળે !

કુ૦—પછી ?

સુ૦—શું-પછી-પછી-કર્યો કરે છે ? મહે આટલું કહ્યું તેનો કંઈક ઉત્તર તો દે ? અમે કુતરાં તે ભસ ભસ કરીએ તે મોંધીબા મહારાં ખોલ ન ખોલે.

કુ૦—કાકી, ક્રોધે ન ભરાશો. તમે અનુભવની વાતો કહી. તેનો હું ધીમે ધીમે વિચાર કરીશ તે કંઈ માર્ગ કહાડીશ.

સુ૦—શાના માર્ગ કહાડવાની હતી જે ? ભાઈબાપા કર્યે નહી માને તો હાથ પગ બાંધીને મનાવવું પડશે.

કુ૦—તે હાથપગ બાંધજો તે માથું ચે મરડી નાંખજો. એમાં કંઈ લેવા જવું છે ? બાકી વિચાર કરવા જેવું હોય ત્યારે તરત ઉત્તર ન ચે દેવાય.

સુ૦—ન દર્શિ, બાપુ, ન દર્શિ. હું જાણું જ છું તો કે કુમુદ રાંક હતી તેણે મરીને ત્હારી માને દુઃખ દીધું અને તે કુમારી રેહીને દેવાની છે. જીવાનીમાં જેને સાસુ નણંદે જંપી બેસવા ન દીધાં તેને આજ દીકરીએ શી રીતે જંપવા દે ?

કુ૦—તે, કાકી, એ વાત નહી થાય. ગુણીયલતું કહ્યું કરવાની મહે ના કહી નથી. મહારા વિચાર વાળવાની વાત હતી—તે વિચાર તમારાથી વળે તો વાળો. મહારા વિચાર વાળ્યા વગર મહારી મરજી ઉપરાંત કંઈ કરવું હશે તે કરશો તો હું એટલી શ્રદ્ધા રાખીશ કે મહારાં છત્રરૂપ છે તે અનુભવી છો તે જે કરશો તે સારું જ હશે. બાકી મહારા વિચાર તો જે હોય તે. તે ઉપર મહારું જોર નહી.

આટલું ખોલે છે ત્યાં આશપાસ કોઈના પગનો ધસારો થયો. તેની સાથે આ વાતો બંધ પડી અને એ જણુ ધસારાની દિશામાં જવા ઉઠ્યાં.

પ્રકરણ ૮.

ફોરા અને કુસુમ.

જકીય નીતિ જ્યાં જ્યાં ઉદાર, દીર્ઘદષ્ટિવાળી, અને કાર્યગ્રાહી થઈ છે ત્યાં ત્યાં ભિન્ન રાજ્યોના રાજપુરુષોના પરસ્પરસંબંધગાઠ થયા છે. એ રાજ્યના રાજ્યો ભિન્ન હોય તો પરસ્પરનાં લાભનું આસ્વાદન કરવા માટે, અને શત્રુ હોય તો પરસ્પરનાં છિદ્રસ્થાન અને મર્મસ્થાન સુંઘી કહાડવાને માટે એ રાજ્યો દૂર હોવા છતાં સમીપ જવાના ચિત્રમાર્ગ શોધે છે અને રચે છે. અકબર મહારાજના કાળમાં રજપુતોને ભિન્નો કરવામાં આવ્યા હતા અને રજપુતાણીઓને બાદશાહી

જનાનામાં લેવામાં આવી હતી. આજના કાળમાં આ મંત્ર ઇંગ્રેજો સાધતા નથી તેનાં અનેક કારણ છે, પણ જે દેશી રાજાઓ જાતે અથવા પોતાના રાજપુરુષોદ્વારા ઇંગ્રેજ અધિકારીઓમાં ભોજનાદિ વ્યવહારમાં ભળે છે તેને આ મંત્રસાધનાનો કંઈક અનુભવ થાય છે. ચતુર્વર્ણમાં અને ચતુર્વર્ણ બહાર રાજપુતોને ઇદવ્યવહાર ચલવવા શાસ્ત્રથી અને લોકાચારથી સ્વતંત્રતા મળેલી છે તે આ મંત્રસાધનાને અનુકૂળતા આપવાનેજ માટે છે. ભોજન-કાળે અને વિનોદ-વિહારને સ્થાને ઇંગ્રેજોનાં હૃદય ઉઘડે છે એવાં અન્યત્ર ઉઘડતાં નથી. તેમના ધર્મગુરુઓ અને તેમની સ્ત્રીઓ અન્ય પ્રજાઓને તેમનાં હૃદયમાં અવકાશ અપાવી શકે છે એવો અવકાશ અન્ય નિમિત્તોથી ક્વચિતજ મળે છે. આવા અવકાશ મેળવવાને કમલાવતી રાણીને કોઈ ઇંગ્રેજ સ્ત્રીનો પ્રસંગ કરી આપવો એવો સંકલ્પ મલ્લરાજે ઉત્તર કાળમાં યુવરાજ પાસે કરાવ્યો હતો.

મણિરાજ રાજ્યપતિ થયા પછી પિતાનો સંકલ્પ એને અન્ય કારણોથી પણ ઇષ્ટ થયો. શાસ્ત્ર પ્રમાણે આર્ય ક્ષત્રિયોને જેમ ભોજનાદિ ગમે ત્યાંથી ગ્રાહ્ય છે તેમ આર્ય બ્રાહ્મણોને વિદ્યા ગમે ત્યાંથી ગ્રાહ્ય છે. ક્ષત્રિયો રાજ-વિદ્યાના વિષયમાં એ વિદ્યાના બ્રાહ્મણ છે અને ઇંગ્રેજો વિદ્યા આજ રાજ-વિદ્યા છે તે વિદ્યારૂપે તે રાજભવનમાં પૂજ્ય છે. આજ કાલના રાજાઓના રાજવ્યવહારમાં કુલાચારને નામે અનેક અનાચાર ચાલે છે અને રાજકુમારો અને રાજસેવકોના રાજકાર્યમાં અનેક રીતે પ્રતિબંધરૂપ થાય છે. મલ્લ-રાજના કુળાચારનું એક સૂત્ર એ હતું કે “યુગે યુગે યુગાચાર.” પોતાના રાજભવનમાં આ સૂત્રના વિરોધી કુળાચાર પ્રવેશ પામે નહીં અને પર-રાજ્યોના જેવા ગંદાઈ ગયેલા અદીર્ઘદર્શક અને પ્રતિબંધરૂપ કુળાચાર પોતાના કુળને ભ્રષ્ટ કરે નહીં એવા હેતુથી રત્નગરીના રાજભવનમાં સંસ્કૃત વિદ્યા સ્પુરવા દેવામાં આવી હતી તે જ ન્યાયે ઇંગ્રેજો વિદ્યાને પણ માર્ગ આપવો એવો મણિરાજનો સંકલ્પ થયો અને વિદ્યાચતુરે તેનું અભિનન્દન કર્યું. આ યોજના પાર પાડવાને માટે ઇંગ્લેન્ડથી એવ સાહેબની વિધવા દ્વારા કોઈ ઉચ્ચ કુળની ઉચ્ચ શીલવાળી પંડિત સ્ત્રી શોધતાં મિસ ક્લોરા નામની પચીસ વર્ષની કુમારિકા મળી આવી. તેને વર્ષેક દિવસથી કમ-લાવતી રાણીના શિક્ષણકાર્યમાં યોગ્ય હતી, અને પતિવ્રતા રાણી પતિની આજ્ઞા ઉત્સાહથી સ્વીકારી અધિકારપદવી ભુલી જઈ શિષ્યા થઈ શિષ્ય-ધર્મ પાળતી હતી.

કુમુદસુંદરીના શોકમાં ગુણસુંદરી ગ્રસ્ત થવાથી કુસમના મન-ઉદ્ધાનનું જલસેચન મન્દ પડ્યું હતું. કુમલારાણીએ આવતાં જતાં તે જોયું અને

પતિની આજ્ઞા લેઈ ક્લોરાને કુસમ પાસે મોકલવા માંડી. ઈંગ્રેજ કુમારી કલાઓમાં નિષ્પન્ન* હતી તો કુસુમ તે કલાઓની જિજ્ઞાસુ હતી. ક્લોરા દેશી વ્યવહારનો જિજ્ઞાસુ હતી તો કુસુમ ઈંગ્રેજ સ્ત્રીઓના સુધક સંસ્કારોની રસીયણ હતી. ક્લોરાને દેશી સ્ત્રીઓની બુદ્ધિમાં અને ગૃહનીતીમાં ઈર્ષ્યા લાગતું તો ઈંગ્રેજ સંસારમાં શું ગ્રાહ્ય છે અને દેશી સંસારને તે કેટલું અનુકૂલ છે પ્રતિકૂલ છે તે શોધવાનો કુસુમને અભિલાષ હતો. પરસ્પર અપેક્ષાઓ અને વાસનાઓ પૂરવાના આવા યોગથી ક્લોરા અને કુસુમના વાર્તાવિનોદ રસભર થવા માંડ્યા.

કુસુમને ખેસવાના ખંડમાં જવાની નીસરણી ઉપર ચહુડતાં ચહુડતાં એક પાસની ભીંતમાંની ખારીમાંથી કુસુમને પોતાની પાસે આવવા દોડતી ક્લોરાએ જોઈ. એ આવી પહોચતા સુધી પોતે ત્યાંજ ઉભી રહી. એ આંવી એટલે આંગળીએ વળગી ખે જણુ ઉપર ચહુડ્યાં. વાતો ગુજરાતીમાં ચાલી; ક્લોરા ગુજરાતી સમજવા બોલવા પ્રયત્ન કરતી હતી અને ગુંચવારો પડતાં સ્મિત કરતી હતી.

ક્લો. — “મિસ કુસુમ—ખ...હે...ન કુસુમ—કુસુમ ખ...હે...ન.”

કુ. — “ખ...હે...ન નહી, ખહેન.”

ક્લો. — “ખરોખર. લખવા અને વાંચવામાં ત...મા...રી—ખા...ખા...ફેર રાખે છે. “કુસુમ ખહેન! ખરોખર?”

કુ. — “ખરોખર! ક્લોરા ખહેન! મહારા તમારા નામનો અર્થ એકે છે.”

લો. — “ચેસ્! હા. તમે કુસુમ—હું કુસુમ. તમે..કુમારી..હું “કુમારી.”

વાત કરતાં કરતાં ખે જણુ ઉપર આવ્યાં. એક અનેકાસન* ઉપર બેઠાં. કુસુમે ક્લોરાને એક ચીનાઈ ધંખો આપ્યો; તેના પવનથી પરસેવો શાંત કરતી ક્લોરા પુછવા લાગી.”

“આનું નામ શું?”

“વીજણો?”

“તમારી સાથે કાણ હતું?”

* Accomplished.

* અનેક મનુષ્યને ખેસવાનું આસન, કેાગ્ર.

“ મહારાં કાકી સુન્દર. તેમને બોલાવું ? ”

“ હા. ખુશીથી.”

સુન્દરને કુસુમ બોલાવી આવી. સઉ બેઠાં. ક્લોરા બોલી “ આ. વો..જી. ખુશી છો ? ”

સુન્દર—“ હા. કુસુમ તમારાં બહુ વખાણુ કરે છે.”

ક્લો.૦—“ એમની.. મહારા..ઉપર..માયા-છે.”

સુ.૦—“ કુસુમ, મડમ સાહેબ કુમુદ જેવું મધુર અને ઝીણું બોલે છે.”

કુ.૦—“ હા. પણ એમને મડમ સાહેબને ઠેકાણે ક્લોરા બહેન કહેવાનું ગમે છે—ક્લોરા એટલે પુલ, અને કુસુમ એટલે પણ પુલ. અને બે જણુ કુમારાં.”

સુ.૦—“ વારું, ક્લોરા બહેન તમે કુમારાં ક્યાં સુધો રહેશો ? કુસુમને તો હવે પરણવું પડશે.”

ક્લો.૦—સુન્દરકાકી, -એમે, તો બાળક છીએ તે તમે મ..હોટાં. મહોટાં છો. પરણવું હોય તે પરણે. ન પરણવું હોય તે ન પરણે. સઉ ગમવા, “ ન ગમવાની વાત. કુસુમબ-હં-ન-કુસુમબહેન-ને ગમે તો પરણે. મને ન “ ગમે તો ન પરણું. ”

“ સુ.૦—“ પણ તમે એને પરણવાની શીખામણુ આપો. એની મા “ બહુ ચિંતા કરે છે.”

ક્લો.૦—“એમની કુળવણી પુરી થાય અને એમને પ્રીતિ થાય ત્યારે “ પરણે.”

કુ.૦—“કાકી, એ તો અવળે ઠેકાણેથી મદદ માગી. એમના આચાર- “ વિચાર આપણાથી જુદા; ત્યાં તમે ન જાવો. પણ ચાલો હું, તમને “ સંતોષ અપાવું. “ક્લોરા બહેન, તમારે ત્યાં સ્ત્રીનું મન પ્રીતિથી દૂર “ ક્યાર સુધી રહે છે ?”

ક્લો.૦—“ પ્રીતિની સૃષ્ટિ ઈશ્વરના હાથમાં છે.”

કુ.૦—“ પણ સ્ત્રી ધારે તો કુમારિકા થઈ શુદ્ધ રહી શકે કે નહી ? ”

ક્લો.૦—“ અલખત રહી શકે. જેને ઉદ્યોગ છે અને.. ઈશ્વરનું ભય છે.. “ તેને ઈશ્વર.. મદદ આપે.. છેજ.”

સુ.૦—“પણ વીલાયતમાં સ્ત્રીયો તમારા જેવા ઉદ્યોગ કરી શકે છે. “ અમારા દેશમાં તેમ નથી.”

ક્લો.૦—“ચેસ્.. એ ફેક્ટ—એ વાત ખરી. પ..ણ.. પ્રધાનજી દ્રવ્ય- “ વાત છે. બાળથી પુત્રીને પરણાવવી એ અમારા લોક પાપ ગણે છે.

“ અમારા.. ચાલ.. પ્રમાણે પરણવાનાં વર્ષ પણ કુસુમજીને ત્યાં નથી.”

સુ૦—“ આપનું દ્રવ્ય દીકરીને નકામું. વળી દીકરી પરણાવ્યાથી પાપ નથી તે ન પરણાવવી તેમાં પાપ છે. બાકી કન્યાદાન જેવું માખાપને બીજું પુણ્ય નથી. કન્યાદાન જેવું એ કાંઈ બળાત્કાર નથી. કન્યાદાન કન્યાના કલ્યાણ માટે છે તે બાળકનું કલ્યાણ માખાપ ઇચ્છે તેમાં બળાત્કાર ન કહેવાય.”

ઈંગ્રેજ કન્યાથી આ ભાષણ સમજાયું નહીં. કુસુમ તે સમજી અને બીજામાં કહાડવા પ્રયત્ન આરંભ્યો.

“ કહો, કાકી, મરજી હોય તો મહારો અભ્યાસ આરંભીયે. પણ તે ઈંગ્રેજીમાં થવાનો એટલો તમારે વાંધો.”

“ ના જી. તું ભણુ અને હું બેઠી બેઠી જોઈશ કે ઈંગ્રેજી કેમ બોલો છો.”

બે કુમારિકાઓએ એક ઈંગ્રેજી પુસ્તકનું પ્રકરણ આરંભ્યું. તેમાં એક વાક્ય એવું આવ્યું કે “ He continued a lover, though they were married at least five years back.” કુસુમથી આનો વસ્તુ-અર્થ સમજાયો નહીં. કહોરા તે ઈંગ્રેજીમાં જ સમજાવવા લાગી.

“ જ્યાં સુધી પુરુષ અપરિણીત હોય છે ત્યાં સુધી તેને સ્ત્રી ઉપર મોહ જુદો રહે છે. એ કાળની પ્રીતિમાં નવીનતા છે. નવીનતા પુરી થાય અને લગ્ન થાય તે પછી કાળક્રમે મોહ જતો જ બંધ થાય છે એવો નિયમ છે. એ નિયમમાં અપવાદ હોય તેની નવીનતા.”

કુ૦—“ પારસી નાટકમાં એક દિવસ ગાયન હતું તે આવાજ અર્થનું હતું.

“ ગુલ,—પ્રીત કરવી છે સહેલ ઘણી પણ નીભાવ બહુ મુશ્કેલ.”

કુ૦—એમજ.

કુ૦—ત્યારે જે દેશમાં પ્રીતિના કારણથી અને સ્વતંત્રતાથી સ્ત્રીપુરુષો જાતે લગ્ન કરે છે તેનો મોહ આટલોજ?

કુ૦—એમજ.

કુ૦—તે પછીનો પ્રેમ કેવો હોય છે?

કુ૦—લગ્ન પછી દમ્પતીને પરસ્પરગુણદોષનો પરિચય થાય છે, તેને અંતે ઉભયનો ગુણસંવાદ નીકળે ત્યાં મિત્રતા થાય છે અને બાકીનો વર્ગ મુખે દુઃખે કે સંતોષથી જીવે. નિર્વાહ કરે છે અથવા દહડે છે.

—છેલ્લો પરિણામ આવે તો અબળા જાતિને જ રહેવું પડતું હશે?

૧૦—હા...સ્તો.

—ત્યારે અમારા તમારા લોકના આચારોના આરંભમાં ફેર છે! સરખુંજ છે.

૧૦—જે હોય તે એજ, ખરી વાત આ જ છે.

—ત્યારે પુરુષ લગ્ન થતા સુધો રમણ (Lover) હોય છે અને સ્વામી થાય છે.

૧૦—એમજ.

—રાજકવિ ટેનિસનનાં “રાજકુમારી” કાવ્યનો અર્થ આ કુંચીથી શે?

૧૦—શું તમે એ કાવ્ય વાંચ્યું છે?

—મહારી બહેનના વિવાહિત પતિ સરસ્વતીચંદ્રે એ પુસ્તકના કેટલાક મહેન પાસે વાંચ્યા અને સમજાવ્યા હતા ત્યારે હું હતી.

જ્યાં કુસુમના મહેનમાં સરસ્વતીચંદ્રનું નામ સાંભળી સુંદર ચમકી. તેણી ન સમજાયું પણ તર્ક કરવા લાગી.

૧૦—ટેનિસનનું બીજું કાંઈ કાવ્ય તમે વાંચ્યું છે?

—વાંચ્યું છે પણ થોડુંક જ સમજાયું છે. કવચિત્ પિતાજી સમજાવે, મહારાં માતા સમજાવે, કવચિત્ જાતે વાંચ્યું, અને બાકીનું એમનું રહે. તમને અવકાશ મળે ને સમજાવશો તો ઘણી ઉપકૃત થઈશ.

૧૦—એ સમજાવતાં મને બહુ આનંદ થશે. પણ તમને કોઈ ભાગ એ હોય તો બોલો જોઈએ.

—સાંભળો, “ધુન એ મોરિયમ” માંથી બોલું છું.

“ દીઠો મહે સુખભર એ તો દિન!

“ હું તેના ગાનમાં બનું લીન!

“ સમજું બધું સત્ય એ શું હું આ જ ?

“ હતો ન અખંડ એ સુખસાજ;

“ હતો ન પ્રમોદ એ સંપૂર્ણ!

“ સમજવામાં રહ્યું ધણું ન્યૂન.

“ સુખદિનસરિતાના મૂળ પાસ,

“ સુધાજળ જ્યાં ઝરે છે ત્યાંજ,

“ તરે કાળા તિમિર મકર,

“ શરીર પુચ્છ આપટે જળપર!

“ અને ખીહામણું એ નીર,

“ તરે યમના જ જ્યાં એ વીર !”

કુલો.૦—ઉપકાર થયો. મહારી મધુર કુસુમ! તું જે કહેશે તે હું તેને શીખવીશ. એટલું જ નહીં પણ આવી સુંદર શિષ્યાને અન્ય વસ્તુ પણ શીખવીશ—તે શીખશે ?

કુ.૦—તમે શીખવવાની કૃપા કરશો ત્યારે અવશ્ય શીખીશ.

કુલો.૦—પણ તમારા હીંદુસંસારના આચારમાં તેનો સમાસ થયો નહીં હોય તો ?

કુ.૦—એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મહારાં માતાપિતા પાસેથી લેજો. મહારાં પ્રારબ્ધ તેમની આજ્ઞાને વશ છે અને તેમની આજ્ઞાની યોગ્યતા ઉપર મને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે.

આ વાર્તા ચાલે છે એટલામાં માણસ સાથે વિદ્યાચતુરનો નામપત્ર— “કાર્ડ” —આવ્યો. તેને કુલોરાની અનુમતિ મળતાં વિદ્યાચતુરે પ્રવેશ કર્યો. સર્વે ઉભાં થયાં અને ગુજરાતીમાં વાર્તા ચાલી.

કુલો.૦—અંદર આવો....જી. મિસ્. કુસુમનાં શિક્ષણનો વિષય અમે ચર્ચાએ છીએ.

વિ.૦—તેનો પરિણામ શો આવ્યો !

કુલો.૦—તેમની બુદ્ધિ પરિણામ પામી છે. Mr. Pradhānji it will be a privilege to have to teach so very precocious a pupil. I also shall have to learn something from her. My sweet Kusum, will you teach me how to translate the word “precocity” into your Vernacular

કુસુમ નીચું જોઈ રહી.

કુલો.૦—જી.વો. પિતા પાસે bashful..bashful..શરમાળ..જી ગયાં !

કુલોરાએ કુસુમને ગળે હાથ નાંખ્યો અને એના હાથને ચુમ્બન કરી સુંદર ચમકી, પણ કુલોરાએ તે જાણ્યું નહીં.

કુલો.૦—Mr. Pradhānji, what if I teach your sweet child some of *our* accomplishments ?—Say, introduce her to the piano, teach her some singing, some pair

ing and so on? Just turn her into an artist and make her life sweeter?

વિ०—Does Kusum like them?

ફૃલૌં—She has no likes or dislikes. She leaves all to her father with the boundless confidence of a child.

વિ०—Well, considering her social surroundings, it is not possible to say that these otherwise good things will also prove her blessings.

ફૃલૌં—How?

વિ०—You perhaps know that she is bound to marry, and we don't know whether her unknown husband and his people will relish these things.

ફૃલૌં—Why should she be bound to marry? She has a mind to remain as single as I am? You mean *you* will be cruel to her and force her to marry—Such a sweet bird to be forced into marriage? No, no, my good sir, I swear you shan't do anything of that kind!

વિ०—My good lady, you first get your point solved by her and her mother; and then we shall see. વિદ્યા-ચતુર હસતો હસતો બોલ્યો.

વાતો કરતાં કરતાં સર્વ દાદર ઉતર્યાં. ફૃલૌંરા ગાડીમાં બેસી ઘેર ગઈ. વિદ્યાચતુર નહાવા ગયો. સુન્દરે કુસુમનો હાથ ઝાલી રાખી છેટે ધર્યો, અને ચાલતી ચાલતી બોલી. “મેર મોઈ, તહારે હાથે એના ઝોઠ અડક્યા “ તે હાથ અજીઠા થયા—ઘોઈ નાંખજે. એ ઝોઠે શું નહી અડક્યું હોય? “ આજ હાથ વટલાયા, કાલ મ્હોં વટલાવજે, તે પછી એના ઉપદેશથી “ કાળજું વટલાવજે ! ”

વિચારમાં પડેલી કુસુમે ઉત્તર ન દીધો.

માત્ર ઝોઠપર આંગળી મુકી ગણગણતી ચાલી. એકાંત શોધતી ચાલી અને ગણગણતી ગઈ. પાસે ઉભેલી કાકીને ન દેખતી ગણગણતી ગઈ. ગુણસુંદરીને શાંત પાડવા એક સંન્યાસીએ કહેલા શ્લોક સ્મરણમાં મુગ્ધી આવ્યા.

૨ “ પુત્રામિત્રકલત્રેષુ સક્તાઃ સીદન્તિ માનવાઃ ।

“ સરઃપદ્મઘર્ણવે મત્ત્રા જીર્ણા વનગજા ઇવ ॥

“ પરણે તે પડે તે બાબક તો કુમારી પણ પડે. તેનું કોઈ સ્વજન
“ નથી. તેને તો સ્વજનની આશા પણ નિરાશા—ગુણીયલનો શોક
“ ઝોછો કરવા સ્વામીજી કાલ કહેતા હતા તે આજ સમજાયું કે—
“ સ્વજન કોઈ સુખ આપનાર નથી !

૨ “ મન્યે માયેયમજ્ઞાનં યત્સુખં સ્વજનાદપિ ।

“ નિદાઘવારણાયાલં નિજચ્છાયા ન કસ્યચિત્ ॥

“ શું પરણ્યા વિના નહીંજ ચાલે ? તર્જની હતી કરી ઝોડે મુકી.
“ શાસ્ત્રમાં સંબંધમાત્રને દુઃખકર ગણ્યો છે તે કાલ જ સાંભળ્યું!”
છાતીપર હાથ મુકી દૃષ્ટિ મીંચી.

૩ “ યાવતઃ કુસ્તે જન્તુઃ સમ્વધાન્ મનસઃ પ્રિયાન્ ।

“ તાવન્તોઽસ્ય નિઃસન્યન્તે હૃદયે શોકશક્કવઃ ॥ ”

આંખ ઉઘાડી હાથેલીની બેવડ કડે મુકી. તેને કહેતી હોય તેમ
જોઈ રહી. “ બહેન! તું ગઈ તે સુખી થઈ! હું રહી તે દુઃખી થઈ.
“ સ્વામીજી બોધ કરે છે, માતા સાંભળે છે, ને પિતા જાણે છે! છતાં કુસુ-
“ મને તો તે સર્વ ન જોવુંજ છે ને દીવો લેખનેકુવામાં પડવાનું છે!

“ સ્વામીજીએ બરોબરજ કહ્યું કે.

૪ “ એક એવ ચરેન્નિત્યમ્

“ કન્યાયા ઇવ કલ્કણમ્ ॥

“ હું સ્વામીજીને પગે પડી મનનું માગ્યું મહોંગે માગ્યું તો નહી મળે ?

૧. સરોવરના પંકસાગરમાં જીર્ણ વનગજ સરી જાય એમ પુત્ર, મિત્ર
અને સ્ત્રીમાં સકત થયલાં માનવીઓ તેમાં કળી પડે છે.

૨. એમ જાણું છું કે, જે આ સ્વજનનું સુખ કહેવાય છે તે પણ આ માયા
છે, અજ્ઞાન છે. જેમ ગ્રીષ્મનો તાપ બાળવાને પોતાની છાયા બસ નથી
થતી તેવુંજ આ સુખ પણ તે છાયા જેવું છે.

૩. પોતાના મનગમતા જેટલા સંબંધ જન્તુ રચે છે એટલા શોકશંકુ એના
હૃદયમાં ખણાય છે.

૪. કન્યાના કંકણ પેઠે એકલાં એક જ ચરવું.

“સ્વામીજીએ જ કહ્યાણું સ્થાન બતાવ્યું તે તે મને ગમ્યું છે:—

૧ “કુરુક્ષેત્ર: કલ્યાણં પ્રતિવિટપમારોગ્યમટવિ

“સવન્તિ ક્ષેમં તે પુલિન કુશલં મદ્રમુપલા: ।

“નિશાન્તાદસ્વન્તાત્કથમપિ વિનિષ્ક્રાન્તમધુના

“મનોઽસ્માકં દીર્ઘામભિલષતિ યુષ્મત્પરિચિતિમ્ ॥

“એ..આવા..આવા શ્લોક રાતદિવસ સાંભળ્યાં કરીયે, વાંચ્યાં કરીયે,
“તે એવાંજ સ્થાનમાં રહીયે તો પછી બાકી શું બોલ્યું? પણ ગાય
“તે દીકરી તે વળાવે ત્યાં જાય! શું પિતાજી મહારો અભિલાષ પુરો નહી
“પાડે? શું આ મહોટા બાડામાં હું પડવાને જ સરજી છું?

વિચાર કરતી કરતી ચાલી. પોતાના ખંડ આગળ આવી તે વિચારમાં
તે વિચારમાં કમાડ સાથે માથું પછડાવ્યું, લોચે તે ચમકી નહી. ત્યાં
ઉભી ઉભી જગી હોય તેમ બોલવા લાગી.

“હાં હાં! જખ મારે છે. પિતાજી ગમે તે કરે પણ વર મળશે
“ત્યારે પરણાવશે કની? સરસ્વતીચંદ્ર જડવાના જ નથી તે બીજા
“વર મળવાનો જ નથી. પિતા મહારા સામું નહી જુવે પણ અનાથનો
“બેલી ઈશ્વર કહ્યા છે તે એ શું મહારા સામું નહી જુવે?”

નવી આશાના ઉમંગથી સ્વસ્થ થયલી બાળકી કમાડ ઉઘાડી અંદર
પેડી અને કમાડ વાસી દીધાં.

સુન્દર સહ સાંભળતી પાછળ પાછળ ચાલતી હતી તે ઉભી રહી
અને છાતીએ હાથ કુટી બોલી ઉઠી.

“છોકરી! જખ કર્યો! હવે તો તું બાપની એ ન રહી!”

પ્રકરણ. ૯.

સૌભાગ્યદેવીનું અખંડ સૌભાગ્ય.

હસંસારના પ્રશ્ન રાજ્યતંત્રના પ્રશ્નો જેવા જ
“વિકટ છે! સુન્દર ગૌરી કહે છે કે કુસુમને ભણાવી
“ન હત તો આવા અભિલાષ ન રાખત! હાંદુ સંસારી
“કહે છે કે કન્યાને સર્વદા કુમારિકા ન રાખવી. નવીવિદ્યા
“કહે છે કે આપણા ઘરમાં બાળક વયનું પણ મનુષ્ય જ છે

૧. એ મૃગો! તમારું કહ્યાણુ યાવ. વૃક્ષોના શાખાએ શાખાએ
આરોગ્ય જરનારા જંગલ! તું ક્ષેમ રહે! રેતી ભરેલા નદીતીર! તારું
કુશલ હો! એ શિલાઓ! તમારું ભદ્ર હો! દુષ્ટ પરિણામવાળા આ નિશા-
ન્તમાંથી મહાપ્રયત્ન વડે બહાર નીકળી જઈ અમારું મન હવે તમારા દીર્ઘ
પરિચયનો અભિલાષ રાખે છે.

“ અને તેને બલાકારે તો શું પણ સજ્ઞાન વય થતા સુધી પરણાવવાનો
 “ વિચાર પણ અન્યાય છે! કુસુમને વિરક્તિના અભિલાષ છે; આર્યસ્ત્રી-
 “ થોને વૈધવ્ય-કાળ વિના વૈરાગ્ય અશક્ય છે! એના અભિલાષ સિદ્ધ
 “ કરવાથી આ દેશકાળમાં તેને આમરણાન્ત દુઃખ શીવાય અન્ય પરિ-
 “ણામ નથી. ન્યાય જેવો કે પરિણામ? એક પાસ પુત્રોની સ્વતંત્રતા
 “ નષ્ટ કરવાનો અન્યાય અને બીજી પાસ હિંદુસંસારની વ્યવસ્થામાં
 “ કુમારિકા સ્ત્રીને માટે સંજ્ઞ કરેલાં ભયંકર પરિણામ! નવી અને જુની
 “ વિધાઓએ મને આમ સુડી વચ્ચેના સોપારી જેવો કરી દીધો છે!”

આવા વિચારોમાં ડુબી ગયેલો પણ હસતો હસતો વિધાયતુર એક મધ્યાન્હે
 પોતાના આરામાસનમાં ડુબી ગયો, અને કરેલા ભોજનનો નીશો ચડડેલો
 તેથી નિદ્રાવશ થઈ ગયો. થોડી વારે તેની આંખ ઉઘડી ત્યાં સામે એક
 આસનઉપર ગુણસુંદરી બેઠેલી. એના હાથમાં પોસ્ટમાં આવેલા પત્રોના
 લખોટા હતા અને એનાં નેત્રમાં એકાંત અશ્રુધારા ચાલી રહી હતી. પતિ
 જાગતાં તે સ્વસ્થ થઈ ગઈ અને તેના હાથમાં પત્રસમુદાય મુકતી મુકતી
 કરમાયલે મુખે બોલી; “ સાંભાગ્યદેવીએ પણ સ્વર્ગવાસ કર્યો!”

“ હૈં! શું થયું?” કરી વિધાયતુર ચમકી ઉઠ્યો અને પત્રો હાથમાં
 લેતો પત્નીના સામું આતુરતાથી અને શોકથી જોઈ રહ્યો.

“ પુત્ર દુષ્ટ નીવડ્યો અને પરલોકમાં ગયો; કુમુદ પણ ગઈ અને પ્રમા-
 “ દ્યનને લીધે જ ગઈ! સાથે લાગો સર્વ પાસથી માર પડ્યો અને માયાણુ
 “ હૈયું ફાટી ગયું. બુદ્ધિધનભાઈને માથે હવે બાકી ન રહી. આવી
 “ સદ્ગુણી અને સ્નેહાળુ જેડ પંડિત થઈ! પ્રભુને એ જ ગમ્યું. આપણું
 “ દુઃખ હવે દંડાઈ ગયું. ઈશ્વરે કંઈક તેના સામું જોયું છે તે છ માસનો
 “ ગર્ભ પુત્ર અવતર્યો છે. પણ એટલા અણુવિકસ્યા પુલ ઉપરનો આશા
 “ તે તો કાચા સુતરનો તાંતણો!” ગુણસુંદરી બોલી.

વિધાયતુરે કાગળો એક ટેબલ ઉપર મુકી દીધા અને આસનમાં એનું
 શરીર ડુબી ગયું અને આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવ્યું.

“ ગુણીગલ! બહુ માહું થયું! યુવાવસ્થા ધા ભુલે છે, પણ ઉતરતી
 “ અવસ્થામાં પડેલા ધા વકરે છે. જ્યારે સ્ત્રીપુરુષ વૃદ્ધ થાય છે ત્યારે
 “ પરસ્પરઆશ્રયની અપેક્ષા વધે છે. મહારાજ મલ્લરાજને અંતકાળે
 “ એનારાણીની સેવાથી જ ગુણ હતું! ભવવૃત્તિએ સ્નેહનું પરિણામ વૃદ્ધ-
 “ અવસ્થામાં મુક્યું છે—

“ અંદ્રેતં સુખદુઃખયોરનુગુણં સર્વાસ્વવસ્થાસુ યત્

“ વિશ્રામો હૃદયસ્ય યત્ર જરસા યસ્મિન્નહાર્યોરસઃ ।

“ કાલેનાવરણાત્યયાત્ પરિણતં ચત્સ્નેહસારે સ્થિતમ્

“ મદ્રં તસ્ય સુમાનુષસ્ય કથમપ્યેકં હિ તત્પ્રાપ્યતે ॥

“ હરિ ! હરિ ! મહાભુંડું દુઃખ—

ગુ૦—“ પુરુષ પુરુષનો સ્વાર્થ જુવે છે, પણ જે ભીંતો સાથે પડતી
“ નથી અને સૌભાગ્ય સાથે ગયેલાં સૌભાગ્યદેવી તો ભાગ્યશાલી જ થઈ
“ ગયાં. માત્ર સંતાનની દુર્દશાની કુદેણી રહી ગઈ. મહારા બહાલા ! મને
“ એમના જેવા મૃત્યુની વાસના છે. રાજ્યકાર્યમાં આપને મહારી જાત
“ વિસારે પડશે. સ્ત્રીયોને તેમ નથી. એનારાણીનું દૃષ્ટાંત પ્રત્યક્ષ છે.”

વિ૦—“ આપણા દેશમાં ત્યારે આવો ભેદ ગણવાનો અવકાશ છે.
“ આપણા લોકનો વ્યવહાર આપણા સર્વ પુરુષોને માથે આ મહેણું ઉભું
“ રાખે છે.”

ગુ૦—“ મહારાં વચનમાં એવી મર્મવેધકતા મુકું તો આપના સ્નેહને
“ માથે આરોપ મુકતાં મહારોજ સ્નેહ વીંધાય. હું સોળે આની માનું છું કે
“ યુરોપમાં આપણા જન્મ અને સંયોગ હત તો પણ હું આ જ વચન કહીત.”
વિધાયતુર નરમ પજો. “ હું જાણું છું કે તને મહારા ઉપર દયા અને
“ વિશ્વાસ સંપૂર્ણ છે. પણ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે સ્ત્રીપુરુષ પરસ્પર પ્રેમ રાખે
“ છે તે પણ આત્માને જ પ્રાપ્તકામ કરવા માટે છે, અને મને પાંછળ મુકી
“ પ્રથમ જવાની વાતને ઉત્કૃષ્ટ તહે ગણી તે એવા જ કારણથી.”

ગુ૦—“આજ સુધી હું તમારી પાસે હારી નથી તે આજ હારી, પણ
“ ઓ મહારા ચતુર—,મરણ આવશ્યક છે જ તો જેનું જીવન વધારે
“ લોકોપયોગી છે તે જ જીવનને લંબાવવાની વાસના ધટે. આપના જીવનનો
“ સદુપયોગ ક્યાં અને અમો સ્ત્રીયોનો ઉપયોગ કોણ માત્ર ? ”

વિ૦—“ પર્વત મહાન હોય છે પણ તે કોમળ વસુંધરાથી છવાય છે
“ ત્યારે જ પ્રાણીઓને ઉપયોગી થાય છે. જડ જેવા શેલ સમુદ્રવચ્ચે
“ ઉભા હોય છે ત્યારે તો માત્ર બહાણોના વિનાશના જ સાધક થાય છે.”

ગુ૦—“ હું ખીજ વાર હારી ! ઓ મહારા ચતુર ! હું દુઃખી છું. મને
“ મહારો સ્વાર્થ ભુલાવતો હશે અને હું આપને દુઃખનું સાધન થઈશ ! પણ
“ સૌભાગ્ય—દેવીના જેવું જ મૃત્યુ હું ઈશ્વર પાસે માગું છું ! મહારા
“ હૃદયમાં ખીજ વાત પેસતી નથી.”

વિ०—“ તો એ ન્યાય ઈશ્વરને જ સોંપી-એ વાતનો તું વિચાર કરવો
“ જ છોડી દે તો શું ? ”

ગુ०—“ હું છોડું પણ વિચાર છુટતો નથી. કુમુદ ગઈ! હવે એક
“ કુસુમ છે તેને કુમારી રાખો કે પરણાવો! મ્હારું આયુષ્ય ન હોય તો
“ મ્હારે વિચાર ન કરવો પડે. સંસાર દુઃખમય છે. ”

વિ०—“ હવે ખીજી વાત જ કરો. આ પત્રોમાં ત્હેં કહ્યું તે જ છે કે
“ કોઈ મ્હારે જાણવા જેવું વિશેષ છે ? ”

ગુ०—“ એક પત્ર અલકકિશોરીનો છે તે ખીજો વનલીલાનો છે તે
મ્હેં વાંચ્યા છે. ખીજા પત્રો પુરુષોના છે તે મ્હેં ઉઘાડ્યા નથી. ”

વિ०—“ આ જ સમાચાર એમાં હશે ? ”

ગુ०—“ અલકકિશોરી પોતાના પિતાને માટે કુસુમનું માગું કરે છે,
“ વનલીલા પણ એજ વીશે લખે છે. ”

વિદ્યાચતુર આભો ખન્યો. “ કુસુમ ખુદ્ધિધનને માટે ? ”

ગુણસુંદરી સ્વસ્થ રહી બોલી :—“ કનિષ્ઠિકાએ કાલિદાસ કવિનું નામ
“ આળ્યું અને ખીજી આંગળીએ મુકવા જેવો કોઈ મળ્યો નહી તેથી એ
“ આંગળી નામવગરની રહી તે અનામિકા કહેવાઈ. આપની કનિષ્ઠિકાએ
“ જડેલા સરસ્વતીચંદ્ર બોવાયા અને અનામિકા-નામવગરની રહી છે.
“ પણ ત્રીજી આંગળી મ્હોટી છે તે ત્યાં મ્હોટા વયના ખુદ્ધિધનભાઈને
“ મુક્યા વગર છુટકો નથી. દેશ પરદેશ નાતમાં કોઈ ખીજો નથી. ”

વિ०—“ ગુણીયલ, તું શું બોલે છે ? દુઃખ્યા બહેનની ભાણીને માટે
“ જે વયનો વર ત્હેંજ ન જોયો તે કુસુમને માટે જોવાની આ વાત તું
“ શી કરે છે ? ”

ગુ०—“ ખરી વાત છે. કુમુદના દુઃખથી મ્હારી ખુદ્ધિ નષ્ટ થઈ છે તે
“ કુસુમની ચિન્તાથી મન ધુમાડાના પાચકા ભરે છે. પણ મને જે સુઝે છે
“ તે આ. ”

વિ०—“ પ્રમાદને કુમુદ દીર્ઘા તે કાળે ઉતાવળ થઈ ગઈ તો પશ્ચિમ
“ ખુદ્ધિએ પશ્ચાત્તાપ કરાવ્યો. પણ એ તો એકલી વિધાનું જ કન્નેડું
“ હતું અને આ તો સાથે વયનું પણ કન્નેડું ! ”

ગુ०—“ અલકનો પત્ર કાળજી વડોવે છે. તેને કુમુદ ઉપર ખરો
“ સ્નેહ હતો તે વચન આપે છે કે ખુદ્ધિધને દેવી ઉપર જે સ્નેહ રાખેલો
“ તે ઉપરથી સમજી લેવું કે કુસુમને પણ તેવાજ મુખની સીમા થશે. ”

“અને કુમુદને માથે જે વીતી છે તેનો ખંગ વાળવાને આ જ રસ્તો
“ખતાવે છે.”

વિં—એ તો ગમે તે કહે.

ગું—વનલીલા પણ લખે છે કે આ ધર ઉંધું વળ્યું અને બુદ્ધિ-
ધનભાઈને કુમુદનું દુઃખ દેવીના દુઃખ કરતાં વધારે લાગે છે તે સઉમાંથી
એમનો ઉદ્ધાર કરવાનો એક આ જ માર્ગ છે ને તેથી ઘણાંક અંતઃકરણ
શીતળ થશે.

વિં—એ સર્વ કરતાં પણ કુસુમ કુમારી સારી. પુત્રી દેતાં પુત્રીના
જ સ્વાર્થનો વિચાર કરવો.

ગું—આપ શું બોલો છો તેની મને સમજણ નથી પડતી. શું
કુસુમનો સ્વાર્થ કુમારાં રહેવામાં છે? ગમે તો સંસારના પ્રવાહ અવળે
માર્ગે ચાલે છે કે ગમે તો દુઃખથી આપણી બુદ્ધિઓ ખેંચેરી થઈ છે.

વિં—ગુણીયલ, મને પણ એમ જ લાગે છે. મને લાગે છે કે
આપણે બે જણ આજ ઘેલાં થયાં છીએ.

ગું—બીજા બે પત્રો તો વાંચો.

વિદ્યાચતુરે તે પત્ર ટેબલ ઉપર નાંખ્યા.

“હું તો એ પત્રો કાંઈ વાંચતો નથી! ગુણીયલ, સરસ્વતીચંદ્રનું
“તકી થાય ત્યાં સુધો કાંઈ વિચાર કરવો નથી.”

ગું—એ તો સત્ય; પણ આ ચે જાય ને તે ચે જાય એમ ન
થાય! કાંઈ આપણા ઉપર બેશી રહ્યું નથી ને મમતાથી બોલાવનારને
ધક્કો મારી આપણે જ ગરજ ખતાવવી પડે ને મા તું કહેતીતી તે
કહે ન થાય!

વિં—કીક—કીક, જોઈશું.

દ્વાર અર્ધ ઉઘાડું હતું ત્યાં ઉભી ઉભી કુસુમ આ સઉ સાંભળતી
હોય તેમ વિદ્યાચતુરને લાગી, અને તેમ લાગતાં તેણે ધીમે રહી તેને
બોલાવી.

“કુસુમ!”

દ્વાર આગળથી કુસુમ વીજળીના ચમકારા પેઠે ઝપાટાબંધ બીજી
પાસે ચાલી ગઈ. ચાલતાં ચાલતાં માતાપિતાની આંખોને પોતાની
આંખો ખતાવી છતી થતી ગઈ. જન્મ્યા પછી તેમની આજ્ઞા આજ જ
પહેલવહેલી એણે લોપી. એની આંખોમાં તીવ્ર શેષની રતાશ અને અ-

નાથતાના ભાને આણેલાં આંસુની છાલક સ્પષ્ટ હતી. છેત્રી પણ તે બે વાનાં માતાપિતા બોધ શક્યાં. બોધ રહે તે પહેલાં તો તે ચાલતી અદ્વય થઈ ગઈ. દ્વાર આગળ બઈ ગુણસુંદરીએ એને બે ત્રણ વાર બોલાવી. છતાં દુસુમ દેખાઈ પણ નહીં અને બોલી પણ નહીં.

ગુણસુંદરીના મનનો સ્વાભાવિક શાંત ગુણ આજ નતો રહ્યો. પિતા બોલાવે અને પુત્રી ન બોલે તે એનાથી ખમાયું નહીં. શોકમાં ક્રોધ ભળ્યો. રાત્રિ હતી તેમાં વળી કાળાં વાદળાં સ્ફુટ્યાં. પુત્રીની પાસે જતી તેને વિધાયતુરે અટકાવી.

વિં—ગુણીયલ, ત્હારા અને દુસુમના ઉભયના અધિકારમાં જે વાત નથી તે કરવા કરાવવા તું તત્પર થાય છે.

ગુણસુંદરી અટકી. દીન થઈ ગઈ અને બોલી. “ પુત્રીને આટલું લાડ ઘટતું નથી.”

વિં—મન ઉપર બળાત્કાર થતો નથી અને બાળકોનાં મનને વાળ્યાં વગર તેમની ક્રિયાશક્તિ ઉપર બળાત્કાર કરનાર માતાપિતા બાળકને દાસ-ત્વનાં બંધનમાં નાંખવાનું પાપકર્મ કરે છે.

ગું—મહારી બુદ્ધિ કુણ્ડિત થઈ ગઈ છે. આપ કહો છો તેમ હશે. હું આજ સુધી આપની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તી છું અને વર્તશિ. પણ હવે ગમે તો દુસુમના વિચાર અને તેના પ્રયોગ ઉભય આપના એકલાના હાથમાં રાખો અને મને આ ઉપાધિમાંથી મુક્ત કરો; અને ગમે તો સર્વ વાત અમારી સ્ત્રીબુદ્ધિ પ્રમાણે થવા દો. અને આ ઉપાધિમાંથી આપ જાતે મુક્ત થઈ જવ. પણ મહારી સ્ત્રીબુદ્ધિમાં આપનું પૌરુષ ભરવાનું બંધ કરો—સુરંગમાં દારુ ભરવાથી સુરંગનો જ નાશ થાય છે તેમ મહારી બુદ્ધિનું હવે થશે. હું આપને પગે પડી આટલું માગી લેઉં છું.

ગુણસુંદરી ગળગળા થઈ ગઈ અને એક હંડી ખુરશીમાં પડી.

“ જે પુરુષ પુત્રી ઉપર બળ-આજ્ઞા નથી કરતો તે ત્હારા જેવી પતિવ્રતા પ્રિયતમ સ્ત્રી ઉપર કેમ કરશે? બહાલી ગુણીયલ ! ત્હારો ગુંચવારો હું સર્વથા સમજું છું અને તેમાંથી તને મુક્ત કરું છું. પણ એ ભારનો હું જાતે નિર્વાહ કરું તે પ્રસંગે સાક્ષિભૂત થઈ મહારી સાથે રહેવામાં તો નક્કી “ તને કાંઈ પ્રતિબંધ નહીં લાગે.”

આમ કહેતો કહેતો વિધાયતુર ગુણસુંદરી પાસે ગયો અને હાથ ઝાલી તેને ખુરશી ઉપરથી ઉઠાડી.

ભારમુક્ત થવાથી સ્વસ્થ થઈ હોય તેમ તે ઉભી થઈ અને ધીરે રહી
 બોલી: “ પતિસાહચર્યાપતિવ્રતા પતિવૃત્તાડપિ ભવતિ. ઓ મહારા બહાલા ચતુર,
 “ ઓ મહારા વ્રતરૂપ! આપનું વ્રત તે જ મહારું વ્રત જેથી થાય અને આપણું
 “ અદ્વૈત સર્વરૂપે થાય એવું આપનું સાહચર્ય મને આપવા આપ તત્પર થાવ
 “ તે હું અભિનન્દું નહીં તો તો પૂર્વનો સૂર્ય પશ્ચિમમાંજ ઉગશે! આજ
 “ સુધીના અનેક સુખદુઃખોમાં જ્યાં ત્યાં પતિરેવ ગતિઃ સ્ત્રીણામ્ તેનો અનુ-
 “ ભવ મહે કરેલો છે અને આપે કરાવેલો છે, અને ન્હાણુપણુમાં માતાપિ-
 “ તાને તેમ આ વયમાં સંતાનને પણ આપની પ્રીતિ અને આપની આજ્ઞા
 “ કરતાં હું વધારે લેખતી નથી. તેમની સંભાળ ઈશ્વરને સોંપી અને મહારી
 “ સંભાળ આપને સોંપી ! ”

પ્રકરણ ૧૦.

હુસુમની કોટડી.

તાપિતાની વિશ્રમ્ભકથા હુસુમે સાંભળી લીધી અને
 ત્યાંથી જ તેના મનને મ્હોટો ધક્કો લાગ્યો.

પોતાના ખંડમાં તે આવી, દ્વાર બંધ કરી દીધાં,
 અને સુંદર-ઉદ્યાનમાં એક બારી પડતી હતી ત્યાં
 કહેરે ટેકા દેઈ ઉદ્યાનના લાંબા વિસ્તાર ઉપર દૃષ્ટિ
 નાંખતી ઉભી. કાને પડેલા શબ્દોએ એને દિલ્લૂંઠ બનાવી દીધી અને
 તે શબ્દોએ ઉત્પન્ન કરેલી કલ્પનાએ એનાં આંસુને ગાલ ઉપર જ
 સુકવી દીધાં અને તેના ડાઘ બારીમાં આવતા તડકાએ અળકાવવા માંડ્યા.
 એની શેપભરી આંખોની રતાશ લીલા ઝાડોની ઘટા ઉપર પડતાં નરમ
 પડી અને ઝાડો ઉપર પડતા તડકાના પ્રતિવચનને બળે એના મનની
 કલ્પના પણ શ્રાન્ત થઈ અને શ્રાંતિને બળે શાન્ત થઈ ગઈ. આ સર્વ
 સ્થિતિ પામતાં તેના વિચાર બીજી દિશામાં વળ્યા.

“ પિતાજી અને ગુણીયલ—એમાંથી કોઈનો વાંક કહાડવા જેવું નથી-
 તેઓ મહારા સ્વાર્થનો જ વિચાર કરી મહારે માટે જ આટલો ક્લેશ પામે છે.
 મહારા મનની સ્થિતિ તેમને વિદિત હોય તો તેમનો ક્લેશ પણ દૂર
 થાય અને મહારું ધાર્યું પણ મને મળે ! ”

“ આ ઝાડોની ઘટાથી અને આ તડકાથી મહારો ક્લેશ દૂર થયો.
 “ ક્લેશો કહેતાં હતાં કે દેખીતી સૃષ્ટિદ્વારા પણ ઈશ્વર પ્રકટ થાય છે

“ અને મનુષ્યને સુખ અને આનંદ આપે છે તે આ જ ? મીરાંબાઈ ગાંધી

“ ગયાં છે કે—

“ મીરાં ભક્તિ કરે રે પ્રકટકી,

“ ઝો નાથ ! તુમ જનત હો સખ ઘટકી ! ”

“ એ પ્રકટ ઈશ્વર તે આજ હશે ! પ્રતિમામાં અને આ જાડોમાં ને

“ તડકામાં પણ ઈશ્વર પ્રકટ થાય છે અને એ પ્રકટ ઈશ્વરનો મને આજ

“ સાક્ષાત્કાર થયો ! ઝો પ્રકટ પ્રભુ ! મીરાંબાઈ વાઘના પંજામાં પડેલાં

“ બચ્ચાં તો મને તો ત્હારે તે પહેલાં બચાવવાની છે ! તે શું તું મને નહી

“ બચાવે ? હું પણ કહું છું કે

“ કુસુમ ભક્તિ કરે રે પ્રકટકી,

“ ઝો નાથ ! તુમ જનત હો ઈસિ ઘટકી ! ”

થોડી વાર એમની એમ ઉભી. અંતે એક પુરસી પર બેઠી તે જોળામાં હાથ નાંખી વિચાર કરવા લાગી.

“ પુદ્ધિધનની પિતા સ્પષ્ટ ના કહે છે અને ગુણીયલ હા-કહે છે. મેં જાણ્યું કે સરસ્વતીચંદ્ર જડવાના નથી એટલે નીરાંત થઈ, ત્યારે આ નવું ક્યાં જાગ્યું ? મ્હારે એકનું ચે કામ નથી ને બીજાનું એ નથી. ઈશ્વર કરે તે આ વાતમાં ગુણીયલ હારે ને સરસ્વતીચંદ્ર જડે નહી તો મ્હારું ધાર્યું થાય માટે હું પણ હાલ તો એમ જ કરું કે પુદ્ધિધનની ચોખી ના કહું એટલે ગુણીયલ હારશે ને પિતા ક્ષાવશે.”

“ પિતા આ વાતમાં ક્ષાવ્યા એટલે અંતે હું ક્ષાવવાની ! ”

દ્વાર ઉઘાડ્યું અને માતાપિતાને ગયેલાં દીઠાં. તેમના ખંડમાં કુસુમ ગઈ. ટેબલ પર પત્ર હતા તે લીધા — “ પિતા ઉપર મ્હારા સંબંધના કાગળ આવે તે વાંચવામાં ચોરી ખરી! બહેન સરસ્વતીચંદ્રના પત્ર પિતા ઉપરના હોય તોયે ધનીમાની વાંચતી.”

નરભેરામનો પત્ર વિધાયતુરઉપર હતો તેમાં પુદ્ધિધનને માટે કુસુમનું માગણું, અત્યંત આજ્ઞા અને યાચના ભરેલું કર્યું હતું. પુદ્ધિધનની હવે લક્ષ્મી માટે ઇચ્છા નથી પણ મહારાણા સમેત સર્વનો વિચાર દૃઢ છે એમ પણ લખેલું હતું. કુસુમને આશા પડી. પુદ્ધિધનનો પત્ર વાંચવા લાગી.

“ પ્રિય વિધાયતુર,

“ મ્હારા ગૃહસંસારનાં બે રત્ન જોવાયાં, પત્થર હુખ્યો અને તેના ભારથી

“ સંપાઈ તેની તળે રત્ન પણ હુખ્યાં. મ્હારી પુત્રી તથા મ્હારો સહાયક

“ મિત્ર નરભેરામ તેમના પ્રેમને લીધે મને ફરી સંસારમાં પડેલો જેવા
 “ ઇચ્છે છે અને મહારી ઇચ્છાવિરુદ્ધ તેમણે લખેલા પત્ર આપે વાંચ્યા હશે.
 “ તેમના હાથ રોકવાની મહારી શક્તિ નહી, માટે જ એ થયું છે. પણ
 “ એમની કોઈની ઇચ્છા સફળ થવાની નથી એટલું આપ મહારું સિદ્ધાન્ત-
 “ વચન સમજાવો.”

“ મહારા ધરમાંથી કુમુદસુંદરી ગયાં ત્યાંથી મહારું સર્વસ્વ ગયું. મહારો
 “ દુષ્ટ પુત્ર ગયો તે તેણે કરેલા અપરાધને યોગ્ય જ થયેલું છે. મને તેને માટે
 “ તિલમાત્ર પણ શોક નથી — ઉલટો પુત્રજન્મથી ખીલ્યાંએને આનન્દ થાય
 “ એટલો એ પુત્રના મૃત્યુથી મને આનન્દ થયો છે. મહારું ધર અને મહારો
 “ સંસાર એના મૃત્યુથી નિષ્કલંકજ થયો છે.”

“ કુમુદસુંદરીની સાસુ વહુના શોકથી ગર્ભ! તમારો ગુણસુંદરી ઉપર
 “ સ્નેહ છે તે ઉપરથી મહારો મહારી ધર્મપત્ની ઉપરનો સ્નેહ જાણી લેજો.
 “ એણે મહારો વિપત્તિકાળ દીટેલો તે મહારો સંપત્તિકાળ પણ દીટે. સર્વ
 “ દશામાં એ મહારી ભાગીયણ હતી, અને એવી સ્ત્રીનો હું સ્વામી હતો
 “ એટલાથી મહારા હૃદયમાં અભિમાન આવે છે. મહારાં પુણ્યનો સંચય
 “ આટલા ભોગથી ક્ષીણ થયો હશે એટલે એ ગર્ભ. હવે વિશેષ સંસાર-
 “ ભોગની મને વાસના નથી. નવો ભોગ કે નવો અવતાર ઉભય હવે મને
 “ અનિષ્ટ છે.”

“ મહારું વૈરાગ્ય શમશાનવૈરાગ્ય નથી. હું રંક વિધવાનો પુત્ર હતો તે
 “ સુવર્ણપુરના મહારાણાનો પ્રધાન થયો. કુમુદસુંદરી સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજીનો
 “ કે સરસ્વતીનો અવતાર હતાં. તેમના નિવાસથી મહારું ગરીબ
 “ ધર પવિત્ર થઈ ગયું. એની સાસુ જેવી પતિવ્રતાના યોગથી
 “ મહારો આત્મા પવિત્ર થઈ ગયો. જે ઇશ્વરે એ મહાત્મ સંયોગો
 “ વચ્ચે મને મુકવાની કૃપા કરી હતી તે જ ઇશ્વરે હવે મને એ સંયોગથી
 “ મુક્ત કર્યો છે તે તેણે કાંઈ કારણથી જ કરેલું હશે. મહારા મહારાણાની
 “ કૃપા મહારાથી છુટતી નથી. તેમનાં રાજ્યકાર્યમાં કેટલાક મહોટા પ્રસંગો
 “ હજી યાદી છે તે પુરા કરી હું એમની પાસેથી એવું માગવાનો છું કે
 “ મહારે માથેથી ભાર ઉતારી નરભેરામને માથે મુકવો અને મને આત્મ-
 “ કલ્યાણને માટે કાશીવાસ કરવા દેવો. આ યુગમાં સંન્યસ્ત યોગ્ય લાગતું
 “ નથી અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને અંતે જે સંન્યસ્ત થવું જોઈએ તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત
 “ થતા પહેલાં લેવા મને અધિકાર પણ નથી. કાશીનિવાસથી અનેક મહા-
 “ ત્માઓના પ્રસંગ પડશે અને તે શોધવાનો લોભ મને થયેલો છે તે છોડી
 “ હું સંસારમાં પડોશ એવું નરભેરામ માને છે. પણ તે પામર છે અને

“ મહારા મનના અભિલાષ સમજી શકતો નથી માટે જ એ પ્રયત્ન કરે છે.”
 “ દેવી એક બાળક પુત્ર મુકી ગઈ છે. જો તે જીવશે તો તેની બહેનને
 “ હાથે ઉછરશે. નહીં જીવે તો મને શોક નથી. મહોટો કરેલો પુત્ર હુ
 “ થયો અને મુવો, તો વીજળી પેઠે કાણુવાર ચમકતો બાળક સુપુત્ર નીવડશે
 “ એ જાણવું કઠણ છે. એની માતા કૃતકૃત્ય થઈ ગઈ. એ સ્વર્ગમાં ગઈ.
 “ એનો આત્મા સ્વધામ પહોચ્યો ને હજી અમર છે. એનો શોક કરવો તે
 “ મિથ્યા મોહ છે. મને એ મોહ કે શોકમાંનું કંઈ નથી.”

“ બ્યવહારદૃષ્ટિએ જોતાં પણ ઉતરતે વયે લગ્ન કરવાની વૃત્તિ મૂર્ખતા
 “ ભરેલી જ લાગે છે. પ્રધાનપદ સુધીના અનુભવની પ્રાપ્તિથી જો માણસ
 “ ઘડાય તેને તો આ વાત હસ્તામલક જેવી સુદૃશ્ય હોવી જોઈએ. નરભે-
 “ રામની સૂચના યોગ્ય છે એવું જો હું માનું તો તેટલાથી એટલું સિદ્ધ થયું
 “ ગણવું કે મહારી બુદ્ધિ પ્રધાનપદને યોગ્ય નથી એટલું જ નહીં પણ કુદ્ર
 “ છે. કારણ સામાન્ય બુદ્ધિવાળાને પણ આવા મહાન્ પદના અનુભવથી જો
 “ ષોધ મળવો જોઈએ તે ષોધ મને મળ્યો ન હોય તો મહારામાં ષોધ
 “ લેવાની સામાન્ય વિવેકશક્તિ પણ નથી એમ જ માનવાનો પ્રસંગ
 “ આવે. કેવળ પુત્રવાસના પામર જીવને માટે છે. ઉતરતી વયના અને
 “ પ્રધાનપદે ચહડેલા બુદ્ધિમાન પ્રાણીને માટે નથી.”

“ ન્યાયમાર્ગે જોતાં પોતાના સ્વાર્થને માટે પારકી કન્યાનો ભવ બાળવો
 “ અને વૈધવ્યના માર્ગમાં મુકવી એ મહાપાપ લાગે છે. એ પાપ કન્યાના
 “ વૃદ્ધ થતા વરને તેમ આપને ઉભયને માથે છે.”

“ અનેક માર્ગે આ વાતનો વિવેક મહેં કરી જોયો છે. એક કલ્પના
 “ સંરખી પણ આ ઉપાધિ સ્ત્રીકારવામાં દોષ શીવાય અન્ય ક્ષણ જોતી
 “ નથી. નરભેરામ મહારા ઉપરની પ્રીતિને લીધે જ ભુલે છે.”

“ ત્રિ. કુસુમસુંદરીને કોઈ વિદ્વાન્-નીતિમાન્, રૂપવાન્, શ્રીમાન્, યુવાન્
 “ સ્વામી મળે એવો મહારા અંતઃકરણનો આશીર્વાદ છે અને મહારો પોતાનો
 “ આગેલો આશીર્વાદ હું જાતે નિષ્ક્રમ નહીં કરું. કુસુમસુંદરીની નહાની
 “ બહેન તે મહારે પુત્રીરૂપ જ છે.”

બુદ્ધિવનનો આ પત્ર વાંચી રહી તેની સાથે કુસુમનું શેર લોહી ચહણું.
 તેની નિરાશા નષ્ટ થઈ અને આંખમાં તેજ આવ્યું. ઉતાવળથી પોતાના
 ખંડમાં આવી અને છાતીએ હાથ ભીંડી એકલી એકલી ખોલવા લાગી.

“ હા..શ! હવે જગત જખ મારે છે. કુસુમની પ્રાર્થના પ્રભુએ સાંભળી.
 “ બુદ્ધિવનભાઈ! તમારું ઘણું જ કલ્યાણ થજે! તમારા પત્રથી જ મને
 “ ઉપદેશ મળે છે. તમારા જેવા અનુભવી પુરુષોને જો વાત આટલી ઉમરે

“ સત્ય લાગે છે તે મને આજથી લાગે છે. સ્વામીજીની કથામાં પણ મહારો
 “ જ ખોલ ખરો પડે છે. કૂલોરા પહેન પણ મહારી જ ગાડીમાં છે. સરસ્વતી-
 “ ચંદ્રને પણ મહારી જ પેડે છે—એ તો મહારા પ્રથમ ગુરુ. હવે માત્ર
 “ ગુણીયલ અને કાકીને જીતવાં રહ્યાં. સરસ્વતીચંદ્ર નહી જડે એટલે પિતા-
 “ જીતી ચિન્તા નથી. ”

“ કાકી શા શા વાંધા કહાડે છે ? પ્રથમ કહે છે કે વાસના રોકવી કઠણ
 “ છે. પછી કહે છે કે શાસ્ત્રકારો પરણવાની મર્યાદા બાંધી ગયા છે. ત્રીજું
 “ સ્ત્રીની એક ભુલ પ્રકટ થઈ જાય, અને ચોથી વાત એ કે કુમારી
 “ સ્ત્રીને રહેવાનું ઘર ન મળે, ખાવાના પઈસા ન મળે, લોક ચાળા કરે, તે
 “ સ્ત્રીજાતને માયા તે કાયા બેનાં ભય.

“ જો બાવી થઈએ તો આ બધા વાંધા દૂર થાય. મફત ખાવાનું મળે,
 “ પુરુષનો સંગ નહી એટલે સ્ત્રીને લાલચ નહી, અને અનેક સ્ત્રીઓ
 “ વચ્ચે રહેવાનું એટલે પુરુષવર્ગને ખહાર રાખી વગર ભયે રહેવાનો કીલ્લો!
 “ બાવીઓ રહે છે તે પણ શાસ્ત્રની મર્યાદામાં જ હશે કની ?

“ આ ઘરમાંથી નીકળવું પડે એ પહેલું દુઃખ—તે બાવીઓની પેઠે જાડાં
 “ લુગડાં પહેરવાં પડે અને જરખાજરો ખાવો પડે એ બીજું દુઃખ.”

“ પહેલા દુઃખનું તો કંઈ નહી. કાલથી જાડાં લુગડાં તે જરખાજરીની
 “ ટેવ પાડીશું. વાડીમાં માળણને ઘેર લુગડાં, જર, તે બાજરી છે.”

“ નાત જાત બગડવાની બહીક નથી—ક્યાં હાથે રાધતાં આવડતું નથી
 “ જે વટાળ થશે ?.

“ એ ટેવ પાડવા જઈશું તો કાકી તે ગુણીયલ પુછાપુછી કરશે.”

“ કહીશું કે વર ગમે તેવો મળે તે ગરીબ ઘરનો હોય તો જડે લુગડે
 “ તે જરખાજરીએ પણ નીભાવ કરવો પડે કની ? સારો વર મળશે નહી

“ તે મહારું ચાલશે નહી તે મુશકે મારી ગમે તેને પરણાવશે તો ભાગ્ય
 “ પ્રમાણે વર્તવું પણ પડશે.”

“ ત્યારે એ તો એ જ ! એક પન્થ તે દો કાજ ! વળી સ્વામી સારો હોય
 “ તે પણ પ્રથમ મીઠો હોય તે પછી કડવો થાય એ તો કૂલોરાના દેશમાં

“ પણ છે તે આપણામાં પણ છે. તેવું થાય તો શું કરીયે ? માટે એ જ
 “ માર્ગ કે આપણે ટેવ પાડવી. ”

“ સંસ્કૃત ભાષા અને અનુભવની ભાષા બે વાનાં સ્ત્રીયોને સરખાં ! ”
 કંઈકે નવા વિચારમાંથી જાગી હોય તેમ બોલી.

“ સંસ્કૃતમાં શૃંગાર હોય તો છોકરીઓને કાઈ સમજાવે નહી—પરણ્યા
 “ પછી સ્વામી સમજાવે ત્યારે.”

“ વૈરાગ્યની વાતમાં પણ સંસારની વાતો—તે અનુભવ વગર સમજાય
“ નહી.”

“ શૃંગારમાં જે અનુભવ ને વૈરાગ્યમાં જે અનુભવ. સંસ્કૃતનો શૃંગાર
“ સમજાય નહી ને પારકાનો અનુભવ સમજાય નહી. અનુભવનાં વાક્ય
“ સાંભળાયે ને સમજાય નહી તે જાણે તુમડીમાંના કાકરા ખખડ્યા! અનુ-
“ ભવ વગર એ કાકરાની વાત પણ ન સમજાય.”

“ રમણ પરણે એટલે રમણ મટે ને સ્વામી થાય—એ ઇંગ્રેજનો
“ અનુભવ ક્ષોરાએ સમજાવ્યો. એ સમજાયો ત્યારે આપણા લોકનો
શ્લોક પણ સમજાયો!

* “ પુરાઽમૂદસ્માકં પ્રથમસચિમિન્ના તનુરિયમ્
“ તત્તો નુ ત્વં પ્રેયાન્ વયમપિ હતાશા પ્રિયતમા ।
“ ઇદાનીં નાયસ્ત્વં વયમપિ કલત્રં કિમપરમ્
“ હતાનાં પ્રાણાનાં કુલિશકઠિનાનાં ફલમિદમ્ ॥

“ આનો અક્ષરે અક્ષર જાણતી હતી, પણ સ્ત્રીપુરુષતું એક શરીર
“ મટયું અને પ્રેયાન્ ને પ્રિયા એમ એ થયાં, તે પછી તેનાં પણ સ્વામી
“ અને કલત્ર થયાં! આ જાહુની વાત આપણા લોક ભુલી ગયા છે તે
“ ક્ષોરાએ ઇંગ્રેજનો અનુભવ કહ્યો ત્યારે હું સમજી.”

“ ગરજ સરી એટલે વૈદ વેરી! આપણામાં પણ ગાય છે કે—
“ પહેલાં તે બાઈજી એમ કહેતાં જે—વહુ! તું મહારી સાકર રે,
“ હવે તે બાઈજી એમ શું બોલો—“ વહુ, તું મહારી ચાકર રે? ”
“ ત્યારે સર્વ સંસારનો જ માર્ગ આવો છે ત્યારે સરસ્વતીચંદ્ર પહેલેથી
“ ચેલ્યા! મહારે પણ એક જ માર્ગ! ”

“ આ ગુણીયલ અમસ્તાં દુઃખ પામે છે. એ એક પાસનું જ જીવે
“ છે! એ કોણ જાણે શું હશે! પણ કંઈ નહી. ધારેલે રસ્તે—જર,
“ બાજરી, ને જાડાં લુગડાંની ટેવ પાડવી ને જંગલમાં કે ગરીબ ઘરમાં
“ ચાકર વગરની હવે તેમ કામ કરવાની ટેવ પાડવી. એ ટેવ સઉને
“ એક કારણથી ગમશે, મને બીજા કારણથી ગમશે ”

* પ્રથમ કાગમાં આપણા જેનાં શરીર મળી આ એક શરીર હતું. ત્યાર
પછી તમે પ્રિય થયા અને હું માત્ર બીચારી આશાભંગ ભરી તમારી પ્રિયતમા
જ થઈ ગઈ. અને હવે આજના કાગમાં તમે મહારા નાય છો અને હું માત્ર
તમારી સ્ત્રી જ છું. હવે બીજું શું? આ હવે પ્રાણ વજ્રજેવા કઠણ થઈ દેહને
કોડતા નથી તેનું આ રંગ આખવાનું જે કલું બાકી છે તેટલું આખું છું. (પ્રાચીન.)

“ હિમાચલ અને મેનકાએ ઘણીયે એક વાત ધારી, પણ પાર્વતીને
“ વિચાર સિદ્ધ થયો અને સર્વેયે સંમતિ આપી.”

*“ इति ध्रुवेच्छामनुशासती सुताम्

“ शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात् ।

“ क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः

“ पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥

“ મહારાં ગુણીયલ મેના જેવાં છે, હું પાર્વતીની પેટે તપ ઇચ્છું છું—મહારાં
“ ધારેલું કામ મહોટ મહોટાઓ શુભ ગણે છે! તો પાર્વતીની પેટે હું પણ
“ ક્ષાપીશ જ! માટે એ તો એ જ! નવી ટેવનો આરંભ કરવો!”
કુસુમની કોઠડીનું દાર ખખળું અને તેના વચારે વિચાર અને ઉ-
દ્ગાર બંધ પડ્યા.

પ્રકરણ ૧૧.

મહાભારતના અથવા

અથવા

રત્નનગરીની રાજ્યવેધશાળા,

અને

મહાભારતનો અર્થવિસ્તાર.

लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्तते ।

ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति ॥

भवभूति :

ણા ખાચરના સત્કારને અર્થે ભરેલી સભામાં થયેલી

ચર્ચાએ મણિરાજના હૃદયમાં અનેક વિચારો ઉદ્ભવ્યા.

પોતાના પિતાની દીર્ઘદષ્ટિ ઉપર, સંયમ ઉપર અને રાજ્ય-

નીતિ ઉપર એની દૃષ્ટિ જતી ત્યારે એ ઉત્સાહમાં આવતો.

અન્ય રાજાઓના અપભ્રંશ જોતો ત્યારે એ નિરાશ થતો

હતો. ઇંગ્રેજ અધિકારીઓમાંનો દુષ્ટ વર્ગની સત્તાનું પ્રા-

બલ્ય જોઈ એને ક્રોધ ઉપજતો. તેમાંના મૂર્ખ અને ઉન્મત્ત ભાગની ચેષ્ટાઓ

* શંભુ-વર પ્રાપ્ત કરવા તપ આદરવાને જવાની આમ અચલ ઇચ્છા દર્શાવી દેનાર પુત્રીને તેના ધારેલા ઉલ્લભમાંથી મેનકા અટકાવી શકી નહી. ઇષ્ટાર્થને માટે સ્થિર નિશ્ચયવાળા મનને અને નીચા પ્રદેશમાં સરવા માંડેલા પાણીને પાછું અવળી દિશામાં વાળવાને કોની શક્તિ છે?—કુમાર-સમ્ભવ.

નેઈ હૃદયમાં ગૌરવ આવતું. અન્ય દેશી રાજ્યોની દુષ્ટતાનેઈ એ હૃદયમાં શોક ઉભરાતો. તેમની મૂર્ખતા, પ્રમત્તતા અને ભયંકર અવ્યવસ્થાનાં ચિત્ર દૃષ્ટિ આગળ પ્રસક્ત થતાં એનાં નેત્રમાંથી અશ્રુધારાઓ અપ્રતિહત ચાલતી. ઇંગ્રેજ અધિકારીઓમાંના સુસ્ત અને ઉદાત્ત વર્ગના આશ્રયનું પેતે આસ્વાદન કરેલું હતું તે સ્મરણમાં આવતાં આશાના કિરણ દૃષ્ટિમર્યાદા તળે સંતાયલા કોઈ સૂર્યના બિમ્બમાંથી નીકળતા લાંગતા. ઇંગ્રેજ સરકારની રાજ્યનીતિનેઈ તેના મસ્તિકમાં ઘડીક અવ્યવસ્થા થતી અને ઘડીક શાંતિ થતી. આવા ચાર પાંચ દિવસ ગાળ્યા, અને તે પછી એક દિવસે મધ્યાહ્નવેળાએ આશા અને નિરાશા વચ્ચે દોલાયમાન થતો યુવાન રાજા મહમહાભવનના કુરુક્ષેત્ર ભવન નામનાં ખંડમાં એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી આવજવ કરતો હતો.

આ મહમહાભવનની મૂળ યેજના મહારાજે કરી હતી. રાજ્યમાં “બાંધકામ” અથવા “પબ્લિક વર્ક્સ”નાં ખાતાં આજ ઇંગ્રેજી પદ્ધતિથી ચાલતાં જોવામાં આવે છે. દેશ અને નગરની શોભા વધારવી અને સાર્વજનિક ઉપયોગમાં દ્રવ્યવ્યય કરવો એવા બે હેતુથી આજકાલ એ ખાતાનાં ધોરણ પ્રવર્તે છે. ઇંગ્રેજી રાજ્યમાં એ ઉભય હેતુ ધ્યાનમાં રખાય છે અને ઉપયોગ પ્રધાન વસ્તુ ગણાય છે અને શોભા ગૌણ ગણાય છે ત્યારે દેશી રાજ્યોમાં ગમે તો શોભા પ્રધાન ગણીને એક માર્ગે ઉદારતા રખાય છે અને ગમે તો પ્રધાન અને ગૌણ ઉભય ભેદને સરખા ગણી ઉભય વિષયમાં કૃપણતા રખાય છે એવો એક કાળે વિદ્યાચતુરનો અભિપ્રાય હતો. મહારાજની સાથે આ વિષય ચર્ચતાં તે મહારાજે વિશેષ એ બંતાવ્યું કે દેશી રાજ્યોની મહોટી સંખ્યામાં તો આજકાલ એવું જ જોવામાં આવે છે કે રાજ્યો અને તેની જાતની સેવા કરનારાઓના નિવાસના અને ભોગનાં સ્થાનને જ શોભા આપવી અને અનેક રાણીઓ અને રાજપુત્રોના લગ્નાદિ પ્રસંગોમાં તે ભોગવિલાસોમાં પ્રજ્વળના દ્રવ્યનો નાશ કરવો એ કાર્ય જ આજકાલ પ્રધાન ગણાય છે, અને તેમાં પણ જતે દિવસે થોડા ખર્ચે થતા દેશી રીતના ભોગવિલાસને સ્થાને જતે દિવસે ઇંગ્રેજી ધમકની પોલી શોભા, ટુંકા આયુષ્યના પદાર્થો, અને તાત્પર્યને સ્થાને દેખાવ ઉપર પ્રીતિ, એ ત્રણ વસ્તુઓ હાલનાં વ્યયમાં અનેકધા વૃદ્ધિ કરશે. વૃદ્ધ આચારને વળગી રહેનાર વૃદ્ધ કે વિચારથી શૂન્ય યુવાન રાજપુત્રવર્ગ, પ્રજ્વળતું સપત્નીકર્મ કરવામાં તત્પર અને રાજ્યોનું અને રાજકુમારોનું રાજત્વ અને મનુષ્યત્વ ચુસી લેવામાં સ્વાર્થ અને વિલાસ સમજનારી રાણીઓ અને રાજકુમારીઓ, અને એવાં એવાં અનેક ભયસ્થાન દેશી રાજ્યોને શિર ઝઝુમે છે અને સત્કાર્યને સ્થાને દુઃસ્થિતિનું દર્શન કરાવે છે તેને! આલેખ મહારાજે વિદ્યાચતુરને દર્શાવ્યો

હતો. ભીષ્મપિતામહે શરશ્યા ઉપર સુતાં સુતાં ધર્મરાજને અનેક અ-
નુભવથી ભરેલી રાજનીતિ શાન્તિપર્વમાં સમજવી છે તેમ આ વૃદ્ધ મહારાજે
આ દુઃસ્થિતિના સંબંધમાં પોતાના અનુભવ અને વર્તેલા પોતાના વાનપ્રસ્થ
કાળે પોતાના યુવરાજ અને તેના પ્રધાન વિદ્યાચતુરને સમજાવ્યા હતા. જરા-
શંકર પણ એ કાર્યમાં એ મહારાજનું મન્ત્રીપણું કરતો હતો. એ મહારાજનું
નામ અમર રાખવા કોઈ મહોટું ભવન બાંધવાનો યુવાન વર્ગમાંથી સૂચના
એક દિવસ થતાં અને તેની સંમતિ મંગાતા વૃદ્ધ મહારાજે રિમત કર્યું.

“ વિદ્યાચતુર, નામ કોઈનું અમર રહેલું નથી અને રહેવાનું નથી. નામ
“ અને રૂપ એજ ત્ત્વરતાનાં સ્વરૂપ છે. પણ તમારી ઇચ્છાને કંઈક
“ અનુકૂળ થવાય અને ભવિષ્યમાં જ્યાં સુધી આ રાજ્યમાં યુદ્ધિમાન્
“ નીતિમાન્ રાજ્યો રાજ્ય કરવા ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધી તેમની યુદ્ધિને
“ આપણા અનુભવનું કંઈક અવલમ્બન મળે અને પ્રજાપાસેથી આ
“ સિંહાસન પાસે આવેલું દ્રવ્ય પ્રજાને ફળે એવા વ્યયનો માર્ગ કંઈ
“ કહાડીશું.”

આ સૂચના પછી મલ્લરાજે રૂત્તનગરીની રાજ્યવેધશાળા નામના ભવ-
નની કલ્પના^૧ કરી અને યુવરાજે તેનો આલેખ^૨ કરાવી તે પ્રમાણે કાર્ય-
સિદ્ધિ^૩ કરાવી. વૃદ્ધ મહારાજની ઇચ્છા પ્રમાણે તેનું નામ રાજ્યવેધશાળા
(એટલે રાજ્યરૂપ આકાશમાં ગમન કરનાર ગ્રહોની ગતિ આદિનું દર્શન
કરવાની વેધશાળા^૪) પાડ્યું. તેની સાથેજ યુવરાજની ઇચ્છાથી એનું નામ
મલ્લમહાભવન પણ પાડ્યું અને ઉભય નામના લેખ એ ભવનના તોરણ-
ઉપર કોતરાવ્યા. આ તોરણદ્વારમાં^૫ પેસતાં એક વિશાળ અને સુંદર ઉ-
દ્યાનમાં જવું પડતું. અનેક લતાગૃહો, કુબ્જવનો, તળાવો, વાવો, કુવાઓ,
કુંડો, ખેડકો, ઘટાઓ, અને પશુપક્ષિના પંજરોનાં ચિત્ર જેવા સાજવચ્ચે
થઈને જતાં અન્તે એ મહાભવન આવતું.

એ ભવનમાં વૃદ્ધ મહારાજે પોતાના અનુયાયી રાજ્યોના ઉપદેશ
માંટે વિચિત્ર યોજનાઓ કરી કહાડી હતી. અલિન્દમર્ગમાંથી મુખદ્વાર-
માં પેસતાં તરત વિદુરભવન નામનો લાંબો ખંડ આવતો. એ ખંડની
પાછળ બીજા પાંચ ખંડ હતા. એ પાંચ ખંડનાં નામ દુર્યોધનભવન,
દુઃશાસનભવન, કર્ણભવન, દ્રોણભવન અને પિતામહભવન, એવાં હતાં.

૧. Mental design માનસિક કલ્પના. ૨. Written design. ૩ Execution.
૪. Observatory. ૫. Gate.

૬. Porch, Portico. બંગલાના દરવાજા આગળ અગાશી અથવા
આરકા વગેરેવાળી જગા.

આ પાંચે ખંડની દ્વાર દૈરવશાળા નામથી ઓળખાતી. તે પાંચેનાં દ્વાર કુરુક્ષેત્ર નામના એક બીજા લાંબા ખંડમાં પડતાં. એ ખંડની એક પાસ પાંડુભવન અને બીજી પાસ ધૃતરાષ્ટ્રભવન હતાં. કુરુક્ષેત્રની બીજી પાસ દૈરવશાળાની સામે પાંડવશાળા હતી તે તેનાં દ્વાર પણ કુરુક્ષેત્રમાં જ પડતાં. પાંડવશાળાના પાંચ ખંડ નામે ધર્મભવન, ભીમભવન, અર્જુનભવન, નકુલભવન અને સહદેવ ભવન એવાં હતાં. એ પાંચેની પાછળ પાંચાલી ભવન નામનો લાંબો ખંડ હતો અને તેમાં તે પાંચેનાં દ્વાર પડતાં હતાં.

ચંદ્રકાન્ત અને વીરરાવનાં મર્મવેદક વાક્યોને વિધાયતુરે વિદુરભવનમાં ઉત્તર આપેલા હતા તેનાથી મણિરાજને તૃપ્તિ થઈ ન હતી અને મર્મવચન એના મર્મભાગને ગુપ્ત કળાથી કાપતાં હતાં. આ વેદનાના નિવારણને માટે આજ વિધાયતુરે તે બે જણને મદલમહાભવન બેવા બોલાવ્યા હતા અને એ ભવનનાં રહસ્યનું પ્રકટીકરણ કરી એટલાથી જ તેમને તૃપ્ત કરવા અને મણિરાજને શંકારહિત કરવા વિધાયતુરે કલ્પના કરી હતી. તે ઉભય ગૃહસ્થોના પક્ષપાતનું સ્થાન સરસ્વતીચંદ્ર રત્નનગરી આવ્યો હતો ત્યારે આ ભવનમાં આવી ગયો હતો અને નવા વિચાર લેઈ ગયો હતો એ વાતથી એ ગૃહસ્થોને આ સ્થાનમાં આવવા આકર્ષણ થયું હતું. તેમની વાટ જોઈ યુવાન મણિરાજ કુરુક્ષેત્રભવનમાં આતુરતાથી હેરાફેરા કરતો હતો.

થોડીવારમાં અતિથિમંડળને લેઈ વિધાયતુર ત્યાં આવ્યો. કુરુક્ષેત્રની વચ્ચે એકાસન* અને અનેકાસન† સામસામી હતાં તે ઉપર સહ ગોઠવાયા. કેટલીક સાધારણ પૃચ્છા અને વાર્તા થયા પછી આ ભવનસંબંધે વાર્તા ચાલી. વિધાયતુરે એનો ઇતિહાસ કહી બતાવ્યો. મદલરાજનું હૃદય તેમાં જણાતાં વીરરાવને પણ તેના ઉપર પ્રીતિ ઉપજી.

“ કેવું ભવ્ય અંતઃકરણ ! ચંદ્રકાન્ત ! Look at the poetry of His late Highness's heart! There's something stern and magnificent in his views, words, and acts ! ”
વીરરાવે હૃદય પુલાવી ચંદ્રકાન્ત ભણી જોઈ કહ્યું.

“ Undoubtedly 'tis so. And yet but a few days back, in this very building, you abused his fellows ”.

ચંદ્રકાન્ત બોલ્યો.

વીર—છી છી છી છી ! ચન્દ્રકાન્ત ! તમે કંઈ સમજ્યા જ નથી. આખી રાત્રિના આખા આકાશમાં ચંદ્ર વૃદ્ધિક્ષય પામતો એકલો એક ફરે છે તેથી જગત ઉદયતું મટતું નથી અને અન્ધકાર સમસ્ત નાશ પામતો નથી. મલ્લમહારાજની પોતાની જ નિરાશાનું કારણ જુવો ! તમારા દેશના હોલ્લા પેઠે છાપરા ઉપર બોલતા બોલતા તેઓ થાકી ગયા અને માત્ર એક જ બોલ બોલ્યા કે “ એકલો શું કરું ? એકલો શું કરું ? ”

પિતાની સ્તુતિથી તૃપ્ત થતું મણિરાજનું હૃદય આ નિરાશાનું ચિત્ર જોઈ ખિન્ન થયું. તેના હૃદયનો અનુભવી પ્રધાન તે ચેતી ગયો અને ખેદદશાને વ્યથ કરવા ખીજી કથા કરવા લાગ્યો.

“ વીરરાવજી, આ મહાભવનનો ઇતિહાસ તમે સાંભળ્યો હવે ઉઠો અને તેના મર્મભાગ જુવો અને સમજો.”

સઉ ઉઠ્યા. આગળ મણિરાજ અને વિદ્યાચતુર અને પાછળ અન્ય મંડળ ચાલ્યું. કુરુક્ષેત્રની એક પાસ પાંડુભવન હતું તેમાં સઉ પેઠા.

એ ભવનમાં પેસતાં સામે પાણ્ડુરાજની અને એની આશપાશ તેની એ રાણીઓની પ્રતિમાઓ આરસની હતી. પાણ્ડુમૂર્તિના સિંહાસનની આગલી પાસ સુવર્ણક્રેખ હતો.

“ આપકાળે રાજ્યો રાજ્યયોગ શાથી પામે છે ? પ્રથમ રાજ્ય ધરનાર દેહ જોઈએ—જેનાથી રાજવંશ વૃદ્ધિ પામે. આ પ્રત્યક્ષ દેહવાલો દેહી ધૃતરાષ્ટ્ર અન્ધ છે અને તેનો નહાનો ભાઈ શૌર્યાદિક્ષાત્રકલાસંપન્ન રાજત્વ ગુણ છે તે દેખતો છે, સમર્થ છે, અને નહાનો ભાઈ છતાં તે જ રાજ્યનો યોગ પામે છે. રાજ્યયોગકાળે પરાક્રમઅંગ તે આ જ પાણ્ડુ-રાજ છે અને રાજત્વગુણની વંશવૃદ્ધિ એના જ વંશમાં છે. મલ્લરાજના અનુયાયી રાજ્યાધિપો એ રાજનું સત્વ સાચવશે તો નશ્વર સંસારમાં તેમનું રાજત્વ જીર્ણોદ્ધાર પામશે; રાજ્યયોગનો અધિકારી ધૃતરાષ્ટ્ર નથી—પણ પાણ્ડુ છે એ વાત નિત્યસિદ્ધ છે.”

એક પાસની બીંત ઉપર મણિરાજે કોતરાવેલો ઇંગ્રેજી લેખ હતો.—

“ Spirit of Acquisition and Growth! Thou wert born to acquire and to grow and not to enjoy. Thou wert born for Duties and not for Rights! Attempt not to rest from Duties and enjoy any Rights. Power is the sweet charmer by thy side,

“ and awful will be the moment that will tempt thee
 “ to her embraces. For, beware if warning can avail it
 “ against thy frailty, the moment of thy Fruition of
 “ her charms will also be the moment of thy Death!
 “ Great spirit of Dominating Growth! Thy moment
 “ of Fruition of Power will mean the moment of thy
 “ disappearance! So disappeared King Pandu the
 “ moment he rushed into the arms of fair Madri!”

સામી ભીંતે ટુંકો લેખ હતો:—“ રાજ્યોને ભોગ નથી, ધર્મ છે. ભોગ-
 “ વિલાસનો પ્રથમ અમલકાર પાણ્ડુરાજ્યે યમની તરવારમાં દીધો. ર-
 “ ત્નગરીના રાજ્યાધિપો ! આ કથા ભુલશો માં ! ”

વીરરાવ સર્વ વાંચી એક પાસ ઉભો. “ શું આ વાર્તામાં આવું રૂપક છે ?
 “ આ ઉપદેશ પાળનાર રાજા મહેં હજી સુધી દીધો નથી. જે રત્ન-
 “ નગરીમાં એ નિયમ યજાતો હોય તો વીરરાવ એક જણની પાસે
 “ પોતાના ઉદ્ધાર પાછા ખેંચી લેવા બંધાયેલો છે.”

મણિ૦—વીરરાવ, આપણે આ ભવન જેવા આવ્યા છીએ. ટુંક પાળક
 એ ભવનના મહાન ઉચ્ચગ્રાહને પામ્યો છું કે નહી તે જેવા નથી આવ્યા.
 અમારા ઉચ્ચગ્રાહના ઉચ્ચાર જેટલા મહારા આચાર છે એવું માનશો માં. મને
 બાકી એટલું અભિમાન છે કે વૃદ્ધ મહારાજ એ આચારની સીમાને
 પહોંચ્યા હતા. વળી આ મહારે નામે લખાયલા ઉદ્ધારમાં જીવ મુકનાર
 મહારા ગુરુ પ્રધાનજી છે એટલે એ ઉદ્ધારની શક્તિપણુ મહારી સમજશો માં.

વીર૦—જે વિનય મહારા વંશને દુર્લભ છે તે આપણામાં પણે પણે દેખું
 છું. રાજકુળમાં જન્મ પામ્યાનો મહિમા હું આજ પ્રથમ પ્રત્યક્ષ કરું છું.

મણિ૦—હું વિનયવાક્ય બોલતો નથી. સત્ય બોલું છું.

વીર૦—આપ આપના હૃદયમાં જે સત્ય માનો છો તે જ બોલો છો. આ-
 પનો વિનય હૃદયનો છે, કેવળ વાણીનો જ નથી.

ચંદ્ર૦—મહારાજ, રાજ્યયોગનું અંગ પાણ્ડુરાજ્યને ગણો છો તેવા યોગની
 અશક્તિને આ કાળે આમાંથી દેશી રાજ્યોએ શો ઉપદેશ લેવો ?

મણિ૦—વૃદ્ધ મહારાજના ઉપદેશમાત્રના આધાન પ્રધાનજી હતા.
 આપના પ્રશ્નનો ઉત્તર પેલા ગ્રન્થમાંથી મળશે. એ ગ્રન્થમાં પ્રધાનજીએ
 વૃદ્ધમહારાજના વિચાર લખેલા છે.

મહામહાભવનનો મન્ત્રી એક ગ્રન્થ એક ટેબલપરથા લાવ્યો અને તે ઉઘાડી એક ભાગ ચન્દ્રકાન્તને આપ્યો તેમાં વિદ્યાચતુરના હાથનો એક લેખ હતો કે “ રાજ્ય એટલે પૃથ્વી એવું મહામહારાજ સમજતા ન હતા. તેમની ઉદ્ધારયુદ્ધિમાં પૃથ્વી તૃણતુલ્ય હતી. રાજ્ય એટલે રાજત્વ અથવા રાજગુણોનો સમુદાય એવી તેમની યુદ્ધિ હતી. જેમ પૃથ્વી ઉપર એકલા જાળને બળે તૃણ પોતાને કાળે ઉગેછે તેમ પૃથ્વી ઉપર એકલા રાજત્વને બળે રાજસત્તા યોગ્ય ઋતુમાં ઉગેછે. એ સત્તાને લોક રાજ્ય કહે છે, પણ સત્ય જેતાં રાજત્વ સામાન્ય મનુષ્યો કરતાં રાજ્યોમાં વિશેષ છે, અને રાજશબ્દ ઉપરથી થયેલું રાજત્વ, તે જ રાજ્યનો અર્થ છે. પૃથ્વીનો થયલા અને થનાર રાજ્યોની ધર્મશાળા છે, ક્ષેત્ર છે. રાજત્વ તે ધર્મશાળામાં નવી નવી પ્રજાઓને ભરેછે. રાજત્વ તે ક્ષેત્રમાં સત્તાનો ફાલ ભરેછે. મહોટા ક્ષેત્રમાં પાક ઓછો થાય અને ન્હાનામાં ઘણો થાય. તેમ પૃથ્વીનો વિસ્તાર ઓછો હોય એવા ન્હાના પ્રદેશમાં મહોટા પ્રદેશ કરતાં વધારે ફળ ભરનાર રાજત્વ વધારવું તે પણ રાજ્ય વધારવા જેવું જ છે. ઈંગ્રેજ સામ્રાજ્યનાં અંશભૂત દેશી સંસ્થાનોમાં આમ રાજત્વ વધે તો તેપણ રાજ્યયોગની જ વૃદ્ધિ છે. માણ્ડલિક રાજ્યોની આ વૃદ્ધિ ચક્રવર્તીને લાભકારક છે, અને આવી રાજ્યવૃદ્ધિ કરવામાં દેશી રાજ્યો નહીં કાવે તો તે દોષ ચક્રવર્તીનો સમજવો નહીં, પણ દેશી રાજ્યો ઉપર માદ્રીએ ઉપજવેલા મોહનું જ તે કાર્ય સમજવું.”

ચન્દ્રકાન્ત આ ઉત્તરથી સજડ થઈ ગયો, વીરરાવનો ઉન્માદ શિથિલ થઈ ગયો. ઉભય ગૃહસ્થો નિશાસના જ સેવક થઈ ગયા.

ચંદ્ર૦ — આવાં પુસ્તક કેટલાં છે તેનો શો ઉપયોગ થાય છે ?

વીર૦ — આ જમણા ખુણામાં મહોટું આસન શા ઉપયોગમાં આવે છે ?

વિદ્યા૦ — પ્રલેક ભવનમાં આવાં પાંચ પુસ્તકો હોય છે. એક પુસ્તકમાં વૃદ્ધ મહારાજની સૂચનાઓ સ્મરણમાં આણી હું લેખ લખું છું. બીજા પુસ્તકમાં આયુષ્માન્ મહારાજ — પોતાના વિચાર, અનુભવ, અને વિદ્યા વધેછે તેમ તેમ પોતાના ભાવી કાળના અને અનુયાયીઓના ઉપયોગને માટે — પ્રસંગે પ્રસંગે લેખ લખે છે. ત્રીજું પુસ્તક કોરું છે તે ભરવાનું શત્તનગરીના ભાવી રાજ્યે. ચોથું પ્રધાનોએ પોતાના અનુભવ લખવા માટે. અને પાંચમામાં આ ભવનનો સાક્ષર મન્ત્રી આ ચારે પાસના પુસ્તકશાળામાંનાં પુસ્તકોમાંથી ઉતારા, સૂચન, વગેરે મહારાજશ્રીના ઉપયોગને માટે, સંક્ષેપમાં લખે છે. આ જમણા ખુણામાં મહારાજશ્રીને માટે વિચારણાસન છે. આ મહાભવનના પ્રલેક ભવનમાં આ જ મન્ત્રી, આવાં પુસ્તક, અને આવાં આસન છે.

પાણ્ડુભવનનાં પુસ્તકો આ ભવનનાં જ વિષયને સંબંધે છે. આ પુસ્તકોમાં આ ભવનના જ સૂચવેલા વિષય વિચારાય લખાય છે. વિચારણાસન ઉપર દિવસમાં અમુક કાળે બેસવું, આ ગ્રન્થો અને લેખો વિચારવા અને વધારવા, રાજ્યમાં ઉડતા પ્રસંગો આ ભવનના વિષયને લગતા હોય તો તે આ ભવનના જ લેખોને વશ રહી તેના જ સાધનથી વિચાર અને આચારના માર્ગ શોધવા, અને આ ભવનના લેખોની અજ્ઞાઓ પોતાથી અને પોતાના સેવકોથી કેટલી પળે છે અને કેટલી નથી પળતી તેના સૂક્ષ્મ વિચાર કરી આત્મપરીક્ષામાં જાગૃત રહેવું—એટલું કામ આ વિચારણાસન ઉપર અધવાડીયામાં યેઃજેલે સમયે બેસી મહારાજ સ્થિર મનથી કરે છે. આ મહાભવનના પ્રસેક ભવનનો આમ વારો આવે છે.

ચંદ્રકાન્ત અને વીરરાવ અન્યોન્યના સામું જોઈ રહ્યા. અંતે કુન્તીની મૂર્તિનીચેનો લેખ વાંચવા લાગ્યા. “ધૈર્ય અને ક્ષમાનો મૂર્તિ! મહત્ દુઃખોમાં પુત્રોએ યુગના યુગ ક્રહાબ્યા, તે કાળે હું ધૈર્ય કે ક્ષમા ખોઈ નથી. રાજ્યકાર્યને સિદ્ધ કરવા, તારા પાંચ પુત્રોને પરિપાકદશામાં આણવા, અસ્તમાંથી ઉદય જેવા, જે ધર્મતપની આવશ્યકતા છે તે હું તપેલું છે. તારા વિના કોઈ રાજ્યમાં પાણ્ડવોનો જન્મ નથી, ઉદય નથી, સિદ્ધિ નથી.”

આ ખંડમાંથી સર્વ ખહાર નોકળ્યા અને જોડેના ખંડમાં ગયા. જતાં જતાં વિદ્યાચતુર બોલ્યો: “પાણ્ડુભવન રાજ્યયોગનું સાધન છે. બાકીનાં ભવન રાજ્યક્ષેમનાં છે. રાજ્યના યોગક્ષેમની એ વ્યવસ્થા છે. અલભ્યનો લાભ તે યોગ—લખવું પાવન તે ક્ષમ: અલભ્યલાભો યોગ: સ્યાત્ ક્ષમો લઘ્વસ્ય પાલનમ્. પાણ્ડુરાજવિના રાજ્યયોગ નથી, પાંડવકૌરવાદિની યોગ્ય સંસ્થાવિના રાજ્યક્ષેમ નથી. એ ક્ષેમને માટે શુદ્ધ રાજત્વના ક્ષેત્રમાં દેવોના પ્રસાદથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણરૂપ પાણ્ડવો છે તેનાં આ પાંચ ભવન આ પાસ છે. સ્થૂલ અંધ નૃપદેહરૂપ, ધૃતરાષ્ટ્રથી જન્મેલા રાજ્યતન્ત્રરૂપ રાજ્યકાર્યરૂપ—કૌરવો અને તેના સહાયકોનાં ભવન પાંડવભવનોની સામે છે. રાજ્યક્ષેમના દેહમાં જ્ઞાનેન્દ્રિયના સમૂહને ધરનાર ઉત્તમાંગ—મસ્તકરૂપ—આ પાણ્ડવભવનો છે અને કર્મેન્દ્રિયના સમૂહ બાકીના દેહરૂપ આ બાકીનાં ભવન છે. કર્મેન્દ્રિયો ઉપર બળ વાપરવાનાં અધિકારિ જ્ઞાનેન્દ્રિયો જેવાં રાજ્યાવયવોમાં જ્યેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ જે ધર્મ તે ધર્મનું આ ધર્મભવન પાણ્ડુભવનની જોડે જ રચેલું છે.

ધર્મભવનમાં યુધિષ્ઠિરની પ્રતિમા પાસે સહ આવી ઉભા. એટલામાં વિદ્યાચતુરે આટલું દિગ્દર્શન કરાવી દીધું.

યુધિષ્ઠિરની ગંભીર મૂર્તિના ચરણ નીચેના આરસાની તક્તીમાં સુ-
વર્ણલેખ હતો.

“ ગૃહસંસારથી આરંભી રાજ્યસંસારના શિખર ઉપર ચઢતાં મલ્લ-
“ રાજને એક જ પદાર્થમાંથી સ્વસ્થતા જડે છે. તે પદાર્થ તે ધર્મ. આજ
“ કાલ શૈવ વૈષ્ણવ ખ્રિસ્તિ મુસલમાન આદિ મતમતાંતરવાચક શબ્દોમાં
“ જણાતા મમતામૂલક ધર્મસાથે ધર્મરાજના ધર્મને લેવાદેવા નથી. સર્વ
“ પ્રજાઓને, સર્વ દેશમાં, સર્વ યુગમાં, સામાન્ય પૂજનીય ધર્મ તે ધર્મરાજનો
“ ધર્મ છે. રાજ્યયોગ સિદ્ધ કરી રાજ્યક્ષેમની વાસના રાખનાર આર્ય પાણ્ડુ-
“ મહારાજે જ્યેષ્ઠ પુત્રને સ્થાને ધર્મને માગ્યો છે તે મલ્લ પણ એજ માગે છે.
“ દ્રૌપદીવસ્ત્રહરણ કાળે સર્વ પાણ્ડવો આત્મસ્થ પ્રત્યક્ષ સ્થૂલાદી બળનિવારી
“ દેખીતા અતિયોગ્ય ક્રોધવૈરાદિ વિકારોને સંયમી, માત્ર જ્યેષ્ઠબંધુ ધર્મરા-
“ જની આજ્ઞાને વશ રહી, સર્વ અન્ય પદાર્થના ત્યાગી થયા. મલ્લ પણ
“ પોતાના રાજ્યમાં, દેહમાં, અને વંશમાં એજ પરિણામ ઇચ્છે છે ! એ ધર્મનું
“ સ્વરૂપ જાણવું હોય તે વ્યાસમુનિના અક્ષરતીર્થ કાવ્યમાં સ્નાન કરી પવિત્ર
“ થાય. ધર્મ જ જીવતે દેહે સ્વર્ગ પામે છે. ધર્મ જ જગે છે. રાજ્યભારમાં
“ સ્વસ્થ નિદ્રા પણ ધર્મને જ છે. અધર્મની શય્યામાં સુનારને કાંટા જ છે.”

પ્રતિમાનીચેના સ્તંભની આગલી પાસ આ લેખ હતો. બીજી બે પાસ
મહાભારતમાંથી શ્લોક હતા.

એક પાસ લખ્યું હતું. “વાંચનાર! પાણ્ડુરાજને કુન્તી પાસે ધર્મરૂપ યમ-
“ દેવનું આવાહન કરાવી ધર્મરૂપ જ્યેષ્ઠ પુત્ર પ્રથમ માગ્યો તે શું કહીને ?

“અથૈવ ત્વં વરારોહે પ્રયતસ્વ યથાવિધિ ।

‘ ધર્મમાવાહય શુભે સ હિ લોકેષુ પુણ્યમાક્ ॥ ૧ ॥

“અધર્મેણ ન નો ધર્મઃ સંયુજ્યેત કથજ્જન ।

“લોકશ્ચાયં વરારોહે ધર્મોડયમિતિ મન્યતે ॥ ૨ ॥

“ધાર્મિકશ્ચ કુરુણાં ચ સ ભવિષ્યતિ ન સંશયઃ ।

“ધર્મેણ ચાપિ દત્તસ્ય નાધર્મે રંસ્યતે મનઃ ॥ ૩ ॥

“તસ્માદ્ધર્મં પુરસ્કૃત્ય નિયતા ત્વં શુચિસ્મિતે ।

“ઉપચારાભિચારાભ્યાં ધર્મમાવાહયસ્વ વૈ ॥ ૪ ॥ ”

બીજી પાસ લખ્યું હતું.

“ પાણ્ડવોમાં જયરૂપ અર્જુન પોતે ધર્મનીજ આજ્ઞામાં છે, ધર્મના બળ-
“ થી જ જયની આશા રાખે છે, અને ધર્મમાં જ શ્રદ્ધા રાખે છે. તે શું કહે

“ છે ? ધર્મરાજને પોતાને શત્રુબળથી આવસન જોઈ અભ્યુત્થાન ધર્મને ધર્મનું
 “ બળ દર્શાવી સ્તબ્ધ છે:—

- “ પ્રજાયાઽમ્યધિકાન્ શૂરાન્ ગુણયુક્તાન્ વહૂનપિ ।
 “ જયન્ત્યલ્પતરા ચેન તન્નિજોધ વિશામ્પતે ॥ ૧ ॥
 “ તત્ર તે કારણં રાજન્ પ્રવક્ષ્યામ્યનસૂયવે- ।
 “ નારદસ્તમૃપિર્વેદ મીઘ્મદ્રોણૌ ચ પાન્ડવ ॥ ૨ ॥
 “ એવમેવાર્થમાશ્રિત્ય યુદ્ધે દેવાસુરે ઽવર્વાત
 “ પિતામહઃ કિલ પુરા મહેદ્રાદીન્ દિવૌક્સઃ ॥ ૩ ॥
 “ ન તથા વલ્લીર્યામ્યાં જયન્તિ વિજિગીષવઃ ।
 “ યથા સત્યાનુશંસામ્યાં ધર્મેણૈકેન ચાનઘ ॥ ૪ ॥
 “ જ્ઞાત્વા ધર્મમધર્મં ચ લોભં ત્રોદ્યમમાસ્થિતાઃ ।
 “ યુધ્યધ્વમનહંકારા યતો ધર્મસ્તતો જયઃ ॥ ૫ ॥”

મોક્ષપર્વ.

ભવનમન્ત્રીએ પ્રધાનના પુસ્તકમાંથી એક પાનું ઉઘાડી બતાવ્યું; વીરરાવે
 મ્હોટેથી વાંચ્યું.

“The highest sense of Duty and unflinching obedi-
 ence to the Highest Principles of the Eternal Code
 of Morality which can illumine the Soul of the hum-
 blest and the highest for the weal of the world:-
 these have the *first right* to command and control
 Intelligence, Power, and All! So sang the Indian
 Sage and Bard, and lucky is the nation where He will
 be obeyed.”

વીર૦—આ બધાં માનસિક મન્ત્રમાં રાજકીય વિષય શો છે ?

વિદ્વા૦—આ યુધિષ્ઠિરભવનમાં ધર્મરાજની મૂર્તિપાછળ તમે
 જુવો છો. તેમાં થઈને પાછળ પાંચાલીભવનમાં જવાય છે. પાંચાલી
 પ્રગ્નદેવી—તેના પતિઓ એટલે પાલકો પાંચ પાંડવો છે. એનું પાલન કરે-
 નાર પતિઓમાં જ્યેષ્ઠ ધર્મરાજ છે. જેને તમે ધર્મનો માનસિક મન્ત્ર કહો
 છો તે ધર્મરાજને મન પાંચાલીના કરતાં વધારે પ્રિય છે. તે મૂર્તિના ચરણની-
 ચેના લેખથી તમે જુવો છો. પાણ્ડુભવનમાં તમે એક વિચારણાસન જોશું
 તેને દેશણે આ ભવનમાં ત્રણ પુણ્યામાં ત્રણ વિચારણાસન છે અને ચોથામાં
 પુસ્તકો છે. એક વિચારણાસન ઉપર ખેસી ધર્મરાજ ઉપર દૃષ્ટિ કરી મહારાજ

માનસિક ધર્મના વિચાર તેમ આચારની રાજ્યસંબંધમાં વિચારણા કરે છે. આ રાજ્ય અને પરરાજ્ય વચ્ચે, પોતાના જીવનને માટે, અને પોતાના કુટુંબને માટેના ધર્મવિચાર એજ આસનમાં થાય છે. ત્યાર પછીના પુણામાં ખીજું વિચારણાસન છે ત્યાં એસી મહારાજ રાજસેવકોના ધર્મ શોધે છે, રચે છે, અને પોષે છે. મહારાજ યુધિષ્ઠિર વ્યૂહરચનામાં કુશળ હતા. સૈનિક—military—તેમ સભ્ય—civil— રાજસેવકમાત્રની વ્યૂહરચનાના સંબંધની આજ્ઞાઓ આ જ આસનની વિચારણામાંથી જન્મે છે, સર્વ સેવકોના ધર્મ અને તેમની સ્વધર્મનિયંત્રણ—Discipline—ના રશિમઓને (reins-લગામેને) આ સ્થાનમાં જ યમરાજના જેવી ઉચ્ચ દૃષ્ટિથી મહારાજ એવી રાખે છે અને રાજ્યધર્મના અશ્વ જેવા સેવકોનું પાલનનિયમન કરે છે. ત્યાર પછીના પુણામાં ત્રીજું વિચારણાસન જુવો છે ત્યાં એસી મહારાજ, પ્રજામાં રહી પ્રજાના શત્રુ જેવા થતા અપરાધીઓના—અને પરસ્પરબંધુત્વ ભુલ્લી વિચ્છેદમાં પડતા વાદીપ્રતિવાદીઓના— ધર્મ શોધે છે, રચે છે, અને એ રચના પ્રમાણે તીવ્ર ન્યાય થાય છે કે નહીં તે તોળે છે અને તે તુલના પ્રમાણે ન્યાય આજ્ઞાઓ કરી પ્રજાને સ્વસ્થ કરે છે. પ્રત્યેક આસન ઉપર વિચાર કરી પાંચાલીભવનમાં મહારાજ જાય છે. એ પ્રિયતમા મહારાજના આ પ્રયત્નથી પ્રસન્ન થશે કે નહીં અને ચર્ચ કે નહીં તે વાત મહારાજ આતુરતાથી જાણી લે અને એ પ્રિયતમાના પ્રેમાસ્પદ થાય એ લોભ ધર્મરાજની આ પાંચાલીની દૃષ્ટિના પ્રસાદમાંથી મહારાજના સાત્વિક અન્તઃકરણમાં પ્રસરે એટલા માટે વૃદ્ધમહારાજે કરેલી યોજના આ ભવનમાં તમે પ્રત્યક્ષ કરો છો.

વીર૦—Happy is the man who comes to this nobly conceived hall and bows in deep humility to the high and sacred thoughts it fills one with ! A thousand blessings from this poor heart of mine flow towards your Highness as I witness this stern and holy ideal and its fullest, clearest expression.

વીરરાવે મણિરાજના હાથને બળથી ડાબ્યો.

ચંદ્રકાંત વીરરાવના કાનમાં બોલ્યો: “ Mind you, you are treating a prince like a private man quite mannerlessly ! ”

વીરરાવે પણ કાનમાંજ વાત કરી; “ Damn your etiquette

where I simply give a clear form to my admiration! Is not a prince a man?"

અન્ન-૦—“ You are rude, whether you are pleased or pained—like a dog that barks and bites or fawns and licks ! ”

મણિરાજના વચને આ ગુપ્ત વિગ્રહનો અંત આણ્યો અને સહ તેના અવણુમાં વ્યાપ્ત થયા.

મણિ-૦—વીરરાવણ, આ સર્વ વિચારણાસનમાં એમુંછું ત્યાં ધર્મરાજનું દર્શન મહારા ગિત્તમાં અનેક મન્ત્ર મુકે છે, મહારા અભિમાનને શાન્ત કરી નાંખે છે, અને જે ધર્મ પાળવા તેમની તીવ્ર આત્મા પ્રત્યક્ષ થાય છે તે ધર્મ પ્રીયો એ જાણવાની આતુરતા થતાં, પ્રથમ પુછું છું આ ચારે પાસ લટકતી પુસ્તકશાળાને, પછી પુછુંછું દેશકાળને, પછી પુછુંછું મહારા રાજ્યના અનુભવને અને તેનાજ હિતને, અને પછી પુછુંછું મહારા રંક હૃદયને. વૃદ્ધ મહારાજે એ અંણિ ખતાવેલી છે અને એવી રીતે વિચારેલો શોધેલો ધર્મ રાજ્યને હિતકર છે એવું મનાવનારી શ્રદ્ધા વિરાટની સભામાં મહાત્મા મહાશુદ્ધિવાન શરં અર્જુને ધર્મરાજનું અભિજ્ઞાન કરાવતાં કહેલાં વાક્યોમાંથી જન્મતી જોઉંછું.

ભવનમન્ત્રીએ મણિરાજના પુસ્તકમાંથી એ શ્લોક કહાડી એના હાથમાં મુક્યા અને મણિરાજે જાતે તે વાંચ્યા.

“ इन्द्रस्यार्धासनं राजन्नयमारोढुमर्हति ।
 ब्रह्मण्यः श्रुतवांस्यागी यज्ञशीलो दृढव्रतः ॥
 एष विग्रहवान् धर्म एष वीर्यवतां वरः ।
 एष बुद्ध्याधिको लोके तपसां च परायणः ॥
 एषोऽस्त्रं विविधं वेत्ति त्रैलोक्ये सचराचरे ।
 न चैवान्यः पुमान् वेत्ति न वेत्स्यति कदाचन ॥
 दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः ।
 पाण्डवानामतिरथो यज्वा धर्मपरो वशी ॥
 महर्षिकल्पो राजेन्द्रः सर्वलोकेषु विश्रुतः ।
 बलवान् धृतिमान् दक्षः सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥
 अस्य कीर्तिः स्थिता लोके सूर्यस्येवोद्यतः प्रभा ।
 संसरन्ति दिशः सर्वा यशसोऽस्य द्वांशवः ॥

एष वृद्धाननाथांश्च पङ्गुनन्धांश्च मानवान् ।

पुत्रवत्पालयामास प्रजा धर्मेण वै, प्रभुः ॥

एष धर्मे दमे चैव क्रोधे चापि जितव्रतः ।

महाप्रसादो ब्रह्मण्यः सत्यवादी च पार्थिवः ॥

एष धर्मपरो नित्यमनृशंसश्च पाण्डवः ।

कथं नार्हति राजार्हमासनं पृथिवीपते ॥ ”

મણિ૦—વીરરાવણ, આવા સૂક્ષ્મ અને માર્મિક ધર્મના જ્ઞાનનું રહસ્ય સમજ્યા વિના દીર્ઘદષ્ટિ નથી, સત્ય અને નિત્યબળ નથી, સ્વસ્થતા નથી, લોકનું કલ્યાણ નથી, અને રાજનું રાજત્વ નથી. પાંચે પાણ્ડવોમાંથી એક જ જણ પિતામહના ખોધનો અધિકારી ઠર્યો હતો તે કોણ ? મહારાજ ધર્મ રાજ. પાંચે પુત્રોમાં પાણ્ડુ મહારાજે પ્રથમ ઇચ્છ્યો તે કોણ ? ધર્મ. એ ધર્મના ઉચ્ચગ્રાહ હું પણે પણે શોધું છું અને મહારાજ ચરણ તે શોધમાં થાકી જાય છે ત્યારે વૃદ્ધ મહારાજને સ્મરી તેમની ક્ષમા માગું છું—કરણ તેમના પવિત્ર આસન ઉપર ખેસવાની મહારી યોગ્યતામાં ન્યૂનતા આ ધર્મભવનમાં મને અનેકધા દીસી આવે છે અને એક બાળકના જેવું મહારું હૃદય થઈ જાય છે. ધર્મપાલનમાં આમ હૃદય કમ્પે છે, એ પાલનમાં મહારી પોતાની અશક્તિ કે દુર્વૃત્તિ અથવા અન્ય સ્થાનથી આવેલી વિપત્તિ વિદ્ય નાંખે છે ત્યારે વૃદ્ધ મહારાજે ધર્મની સ્તુતિ રચાવેલી છે તે સાંભળી ધૈર્ય પામું છું.

ભવનમંત્રીએ પુસ્તકમાંથી તે સ્તુતિ રૂહાડી અને મણિરાજે કરેલી સંજ્ઞા થઈ વાંચવા માંડી.

“ રાજ્ય પિતાતણું ના જ મળ્યું ! મળતાં છીનવે શઠ ઘૂતકળામાં !

લાખનું મન્દિર ! દ્રૌપદીવસ્ત્રદશા કુરુરાજની દુષ્ટ સભામાં !

તે સ્મરતાં પ્રિય બન્ધુચતુષ્ક ઉંચા ઉછળે ગુરુવૈરથી ક્રોધે !

તે સઉ શાન્ત રહી જ જીવે યમસુત, ધરે મન ધર્મપ્રખેધે !

પાંડુસુતોનું અહિત વિચારી, કુલદ્ધ અધર્મ ભરે ઉરમાહિ;

જાળ રચે કુરુનન્દન કંઈ જ કળાર્થી દયાવણુ પાંડવકાળે ;

સુરઅસુરમુનિથઈ આશ્રય શોધી તપસ્વિવિનાશ વિમર્શે;

એ અપકાર સટે ઉપકાર કર્યા યમનન્દનને જ પ્રકર્ષે !

દુષ્ટ અધર્મ ભરાવ જ ભૂતળ ઉપર ! પાપનું રાજ્ય પ્રવર્તે !

નાશની જાળ રચાવ શિરે ! શિરઉપર દૈત્ય હસો કરી નૃત્યો !

ધર્મ તણા રણમાં ગભરાય ન એ થઈ ધર્મ-યુધિષ્ઠિર એક !

ધર્મથી જન્મ, સ્વદેહથી સ્વર્ગ, ધરે નિજધર્મથી મહલ સ્વટેક !”

પદ પુરું થતાં મણિરાજે ધર્મમૂર્તિને નમસ્કાર કર્યા, અને ધર્મભવન તથા ભીમભવન વચ્ચે આવવાજવાનું દ્વાર હતું તે ભણી સર્વ વળ્યા.

વિધાન — પાંચે પાંડવભવનો વચ્ચે આવાં દ્વાર છે અને કુલજ્યેષ્ઠ ધર્મરાજ ચાર નહાના ભાઈઓને પુછ્યા વિના ધર્મનિર્ણય કરે નહી અને ચાર ભાઈઓ મ્હોટા ભાઈની આજ્ઞા વિના ડગલું ભરે નહી: એવું પાંચે ભાઈઓનું એક્ય કરારે જળવાય કે પરસ્પર દર્શનને માટે અને પૃચ્છા માટે સર્વને એક ખીજનાં ભવનમાં આવવા જવા આવાં દ્વાર હોય ત્યારે તે જ પદ્ધતિથી સર્વ ભવનનાં વિચારણાસન ઉપર બેસી વિચાર કરી તે વિચારોને પરિપાકદશામાં આણવા અંતે આ દ્વારમાં થઈને મહારાજ ધર્મભવનમાં આવે છે, અને દ્વારે દ્વારે આટલો સંકેત લક્ષમાં રાખે છે.

સર્વે ભીમભવનમાં પેદા અને ઉચ્ચ ભીમપ્રતિમા પાસે આવી ઉભા.

વિધાન — ચંદ્રકાંત, વાયુપુત્ર ભીમસેનનું આ ભવન છે. પાંચાલી — પ્રજ્ઞ — નું બળ સાચવનાર — Spirit of Protection, Prestige and Power — તે આ છે. મૂર્તિ ત્રીયે વૃદ્ધ મહારાજનો લેખ વાંચો.

“મહારાજનું બળ એના સૈન્યમાં નથી. એનું સૈન્ય એના દેહને માટે નથી અને એના કુટુંબને માટે પણ નથી. રતનગરીની પાંચાલી પ્રજ્ઞને માટે એટલે એ પ્રજ્ઞના રક્ષણને માટે એ સૈન્ય છે, અને એ સૈન્ય એ પાંચાલીના પ્રાતિકર્ષમાં પ્રવૃત્ત થાય ત્યાં સુધી જ એ સૈન્યમાં બળ છે. એવા બળવાળા એ સૈન્યના આત્મારૂપ ભીમસેન ! વ્યર્જનનું બળ દૂરગામી અસ્ત્રમાં છે તો ત્હારું બળ સમીપધાતી શસ્ત્રમાં છે. એ શસ્ત્રાસ્ત્ર માત્ર ચર્મચક્ષુ દેખે છે તે નથી, પણ હે વાયુપુત્ર ! ત્હારા પિતા વાયુદેવના જેવો અદૃશ્ય સ્પર્શજેય સર્વવ્યાપી અને પ્રાણદાતા એવો ત્હારો પ્રતાપ છે. પાંચાલીનો શુભ પરાભવ કરનાર રાજ્યમાંના અંતઃશત્રુ ક્રીચક — ઉપક્રીચક પેઠે ત્હારા બાહુબળથી અંધકારમાં જ નાશ પામશે. એ સતીનો પ્રકટ પરાભવ કરનાર ત્હારા જ રાજકુળના કુલાંગાર અંતઃશત્રુઓ ત્હારી ગદાના પ્રકટ પ્રહારથી નાશ પામશે. બહારના રાક્ષસો સામે પણ ત્હારું જ બળ સંહાર કરશે. પાંચાલી દુઃખ પામશે ત્યારે પ્રથમ આશ્વાસન ત્હારા બળથી પામશે. ધર્મ-

૧ ઝસુ એટલે ડેકનું — ઉપરથી ડેકવાનું હધીયાર. ૨ ઝસુ = કાપવું ઉપરથી કાપવાનું હધીયાર.

રાજા વિના ત્હારે માથે મ્હોટો ભાર નથી. પણ તેની આજ્ઞામાં રહી પાંચાલીના દુઃખનું નિવારણ કરવું અને વાયુપેઠે એના શત્રુઓનો સર્વતઃ સ્પર્શ કરવો એ ત્હારું કર્તવ્ય છે. માતાને, ધર્માદિ ચાર બંધુઓને, લાક્ષાગૃહમાંથી અને રાક્ષસોમાંથી ઉગારી ખલે લેઈ વાયુપેઠે વહનાર બળ તે તું જ છે.”

વિદ્યા—આ વૃદ્ધ મહારાજે લખાવેલો લેખ છે. લેખસ્તમ્ભની ખે પાસ માત્ર ટુંકા જ લેખ છે.

“ જ્યેષ્ઠ બંધુને પુછ્યા વિના ચાલીશ નહી ” એવો લેખ ધર્મભવન ભણી હતો. “ પાંચાલી પાછળ છે તેના ઉપર સતત દષ્ટિ રાખી તેના શત્રુઓ ભણી સર્વદા જાગૃત રહેજે ” એવો લેખ ખીજી પાસ હતો.

વિદ્યા—ધૃતરાષ્ટ્ર એ રાજાઓનો દેહ છે. દુર્યોધન એ રાજાના દેહને હાથે ઉત્પન્ન થયેલો, રાજાના શતપુત્રો—ભાયાતો અને મિત્રોના હાથમાં ગયેલો, રાજ-નય—Royal policy—છે. દુઃશાસન એ રાજાના હાથમાં દુષ્ટ પ્રજાને શિક્ષા કરનારી દંડશક્તિ છે. આ ત્રણ પુરુષ ધર્મરાજાનું રાજ્ય ખુંચવી લેઈ, પાંચાલીનો જ પરાભવ કરવા પ્રવર્તે, ત્યારે આ ચર્મચક્ષુને સમીપ લાગતા આ શત્રુઓને માટે ગદા૩૫ શસ્ત્ર લેઈ ભીમમૂર્તિ ઉભી છે. આ ભવનનાં પુસ્તકોના લેખ એ વિષયોને ઉદ્દેશી છે. આ ખંડમાં તમે ચાર વિચારણાસન જોશો. પ્રથમ આસન ભીમમૂર્તિની પાછળ છે તેમાં ખેસી મહારાજ પોતાના ચારપુરુષો—spies—ની આ વિષયની વાતો સાંભળે છે, વર્તમાનપત્રો વાંચે છે, અને એ, એવી જાતનાં સાધનો વડે મૂર્તિપાછળના દ્વારમાં દેખાતા પાંચાલીભવન પર દષ્ટિ નાંખી, પ્રજાનાં દુઃખો જોતા રહે છે, અને પોતાના દેહ૩૫ ધૃતરાષ્ટ્રનાથી જાણ્યે અજાણ્યે તેમ દુર્યોધન-દુઃશાસનાદિ ધૃતરાષ્ટ્રના અનેક પુત્રોને હાથે પાંચાલીના કામળ તનમનને ક્યાં ક્યાં વેદના થાય છે તે જોતા રહે છે, અને નગરચર્ચાના વિચાર પણ ત્યાંજ ઘડાય છે. ખીજું આસન આ ખુણામાં છે તેમાં ખેસી વૃકોદરના પોષણનો વિચાર કરે છે. રાજ્યખળનું ઉદર પોષવાને, રાજ્યસેવકોનું ઉદર પોષવાને, અને દુઃખકાળાદિ કાળે એ ઉદર ભુખે મરે નહી માટે, અનેકધા મહાન્ અન્નરાશિ—દ્રવ્યરાશિ—જોઈએ તે સંચયની રક્ષા અને વ્યવસ્થા આ આસનમાં વિચારાય છે. અમારા રાજ્યના Store-keeper અને સેનાના Commissariat ની વ્યવસ્થા એ જ સ્થાને થાય છે. આ પ્રમાણે વિરાટ રાજાના ખાઉધર રસોઈચિાની આ સ્થાને સંભાળ લેવાય છે. દુર્યોધન અને દુઃશાસન આદિનાં ક્રીયાં ક્રીયાં અંગ પાંચાલીને

પીડા કરે છે તે પ્રથમ વિચારણાસનમાં વિચારાયું હોય છે. ત્રીજા આસનમાં એ વિચારના નિર્ણય પ્રમાણે ભીમસેનની ગદા ઉપડે છે. રાજ્યનું જે અંગ દુષ્ટ નીવડે તેને એ ગદા ચૂર્ણ કરે છે. કોઈકનો પગાર કપાતાં તો કોઈકની સેવા ખોવાતાં રાજસેવકો ભીમના ગદાપ્રહાર અનુભવે છે. મહારાજના ભાયાતો પર અને મહારાજની સેવકસેનાપર યોગ્ય પ્રસંગે આ ગદા દર્શાવના પડે છે. મહારાજનું કુટુંબ પણ ધર્મરાજની આજ્ઞા લોપતાં કે પાંચાલીને પરાભવતાં આ ગદાથી ડરે છે. કૃત્લીક પહેડીઓથી રત્નનગરીમાં પ્રજ્વલતસલ મહારાજને જ થયા છે. પણ પ્રજ્વલે માટે શત્રુકર્મ કરવા, અથવા પ્રજ્વરક્ત ભીમસેનને શતહસ્તીના બળથી ડાખી નાંખવા, કોઈ કાળે આ સિંહાસનના ભાવી ધૃતરાષ્ટ્રને વૃત્તિ થાય તો તેને સુધારવા અને જ્ઞાનદૃષ્ટિ ઉપર આણવા તેની બાથમાં જીવતા ભીમસેનને સટે જ નાંખવા લોખંડના ભીમસેનો પણ આ જ આસનમાં ઘડાય છે અને પાંચાલીનું સૌભાગ્ય સંપૂર્ણ કલાથી પોપાય છે. રાજનયરૂપ દુર્યોધન અને દંડશક્તિરૂપ દુઃશાસન પાંચાલીની સેવા કરવાને સટે એના રૂપ ઉપર કુદૃષ્ટિ કરે તો તે નય અને દંડનાં એટલાં દુષ્ટ અંગ પ્રથમ આસનમાંથી દેખાતાં આ આસનમાંથી ભીમની ગદાને વશ થાય છે. ચોથા વિચારણાસનમાં ખેસી મહારાજ પોતાની સેના અને સેવકોમાંથી સારો ભાગ ચાળી કહાડે છે એટલે અન્ય આસનો ઉપર ખેસી જેને પાંચાલીના શત્રુ ગણ્યા હોય તે વર્ગનો બહિષ્કાર કરી બાકીના વર્ગની ગણના કરે છે. તે પછી પ્રથમ આસનપર પાંચાલીનાં દુઃખનાં નિમિત્ત જે જે ગણ્યાં હોય અને જેનો પ્રતીકાર ખીજા અને ત્રીજા આસન ઉપર ન વિચાર્યો હોય તેવા શત્રુઓને ગણી કહાડે છે. પરરાજ્યોમાં થતા શત્રુઓથી અને દુષ્ટાણ તથા વ્યાધિઆદિ શત્રુઓથી પાંચાલીનો જીવ કંપતો રહે છે તે સર્વ શત્રુઓનાં ગણિત આ જ આસન ઉપર બંધાય છે. તે પછી આ શત્રુઓની સાથે પ્રસંગ પછે ગદાયુદ્ધ કરવા માટે અબહિષ્કૃત સેના અને સેવકોને સંજ્ઞ અને શક્તિમત્ કરવાના વિચાર આ જ ચતુર્થાસન ઉપર બંધાય છે. વાયુ જેવી સૂક્ષ્મ સતતગતિવાળા વાયુપુત્રના દર્શનથી આ સર્વ આસનો ઉપરના વિચારો પ્રોત્સાહન પામે છે, અને આ પુસ્તકશાળામાંથી અને અન્ય સાધનોથી આ વિચારો સપક્ષ થાય છે. આ સર્વ રહસ્ય આ ભવનમાં લખવાનાં પેલાં પુસ્તકોમાં છે.

અંક૦—પરરાજ્યના શત્રુ સામે આ યુગમાં સેના તમારે શા કામની?

વિદ્યાચતુર હસીને બોલ્યો:—“ આ યુગમાં વાદ્યુદ્ધ ચલવવાની કળા પ્રાપ્ત કરવી પડે છે અને પરરાજ્યો સાથે તથા સરકાર સાથે સ્વાર્થવિરો-

ધના પ્રશ્ન ઉઠતાં લેખ-આદિનાં શસ્ત્ર અને ખુદ્ધિ તથા કલમની કળાઓ વા-
પરવી પડે છે તે વૃદ્ધ મહારાજની અનન્યખુદ્ધિના પ્રતાપથી આ ચતુર્થાસન
ઉપર સજ્જ થાય છે. ”

વીર૦—ત્યારે શું તમે સેના રાખતા નથી? અથવા રાખોછો તો શું
કરવા ?

વિદ્યા૦—ચક્રવર્તી સમગ્રસામ્રાજ્યના શત્રુ સામે પ્રવર્તે ત્યારે તેની સૈન્ય-
ગંગામાં અમો નહાનાં સંસ્થાનોની લઘુ સેનાનદીઓનાં જળ ભળે એ પ્ર-
સંગને માટે અમે તત્પર રહીએ છીએ. ભાવી યુગમાં શું કરવું પડશે
તે કલ્પાતું નથી પણ રાજ છે તેના રાજત્વને અંગે જ નહાની સરખી
સેના અથવા “ સશસ્ત્ર પ્રાંતરક્ષકો ”—armed police—અમે રાખી-
એ છીએ. તેને તેના યોગ્ય શસ્ત્રાસ્ત્રકળાથી સજ્જ અને શક્તિમત્ કરવા એ
પણ આ ચતુર્થાસન ઉપર જ વિચારાય છે. સંક્ષેપમાં ધર્મરાજની આજ્ઞાઓની
અવજ્ઞા અટકાવવાનું કામ અને અંતઃશત્રુ કે બાહ્યશત્રુ દ્વારા કે વિપત્તિ-
દ્વારા પાંચાલીના થયેલા અથવા થવાના પરાભવના પ્રતીકારનું કામ જે પ્રતાપ
અને બળથી થાય તે સર્વ આ ભીમભવનના ચાર આસનમાં ઉદ્ભવ અને
પરિપાક પામે છે અને આ પુસ્તકશાળા તેનું પોષણ કરે છે.

વીર૦—રાજસેવકો ઉપર ભીમની ગદા પડવા કાળ આવે છે ખરો ?

વિદ્યા૦—રત્નનગરીના રાજસેવકો નીમતાં પહેલાં જ ઘણી સૂક્ષ્મ
સંભાળ રાખવામાં આવે છે અને એમ છતાં પ્રસંગવશાત્ અથવા મનની
નિર્બળતાથી ક્વચિત્ કોઈ સેવક પાંચાલીનું અહિત કે અપ્રિય કરે તો ભી-
મની વાયુગતિથી તે વાત ગુપ્ત રહેવા પામે નહીં અને તેની ગદાથી મુક્ત
રહી શકે નહીં.

ચંદ્ર૦—રાજસેવકોનાં પાલન, શિક્ષણ અને દંડ આ ભવનમાં થાય
છે, પણ તેમને અધિકારમાં પ્રવેશ કરાવે છે કોણ ? પ્રવેશ પહેલાં તેમનું
શોધન કરે છે કોણ ?

વિદ્યા૦—તેનું શોધન થાય અર્જુનભવનમાં; તે પછી કુરુક્ષેત્રમાં આપ્ત
મંડળની અને મન્ત્રીમંડળની યથોચિત સંખ્યાને આમંત્રણ કરી, સર્વ ભવ-
નના વિચાર તે મંડળસાથે કરી, મહારાજ જાતે અધિકાર આપે છે. એક
વાર અધિકાર પામેલા સેવકને આગળ વધારવો હોય તો જે ભવનના
વિચારમાં એના અધિકારનો વિષય આવતો હોય તે ભવનમાં વિચારણા

કરી છેલી આજ્ઞા કેમ કરવી તે ધર્મભવનને સોપાય છે. હવે આપણે અર્જુનભવનમાં જઈએ.

સર્વ તેમાં ગયા. અર્જુનમૂર્તિ ક્ષિપ્રેતન રથમાં આરૂઠ હતી અને એ ભવન સર્વથી મ્હોટું હતું. સારથિસ્થાને સ્થયમાન કૃષ્ણમૂર્તિ હતી. રથના છત્રને અગ્રભાગે ડીનારી ઉપર ચારે પાસ ફરતો ઇંગ્રિજીમાં નહાને અક્ષરે સુવર્ણલેખ્ય હતો:—

“ Hail! Glorious Spirit of Activity, Enterprise, and Progress! Unimpeded, Unbeaten, and All-Powerful! Proceed Forward ever and ever over land and sea and through Heaven itself! For Thou wast Heaven-born.”

વિદ્યા— ચંદ્રકાંતજી, વૃદ્ધમહારાજને આ ભવન પ્રિયતમ હતું. આ ભવનમાં પાંચ વિચારણાસન છે—યોગાસન, નીતિઆસન, ક્રિયાસન, વિજ્યાસન, અને વિભૂતિઆસન. કૃષ્ણ અને અર્જુન, નર અને નારાયણ, એ એના ઇષ્ટયોગથી આ પાંચ આસનના વિચાર સંધાય છે. પોતાનાસહિત પાંચે પાંડવો અને પાંચાલીનાં જન્મહેતુ સક્લ કરનાર રાજકીય પુરુષકાર— પુરુષપ્રયત્ન—તે અર્જુન અને સારથિ શ્રીકૃષ્ણ. ઈશ્વરરૂપાના સારથિપણા વગરના પુરુષકારને કાળાઓ પણ લુંટેછે.

વીર—પ્રધાનજી, આપનું રૂપક ક્ષિપ્ર થઈ ગયું—ક્ષિપ્રતાને પણ સીમા હોય છે. આટલી બધી વિચારણાઓ, તે શાંતિકાળની અને આજના ઇંગ્રેજી યુગની વ્યવસ્થાઓ, તે સર્વનો પણ તમે ભીમની ગદામાં અને અર્જુનના તીરકામઠાંમાં સમાસ કરો તે તો અમારી યુદ્ધિ સહી શકતી નથી.

We should be fools without common sense to accept the pedantry of these far-fetched allegories. Surely our hoary Vyâsa had no idea of any of these your interpretations of his simple designs. I am quite sure the bard contemplated neither your Spirit of Prestige and Power, nor your Angel of Progress, when he penned his bulky volumes to bring into one place his heterogeneous mass of fictions, adages, and nursery tales—and, may be, experiences.

[વધા૦—“વીરરાવણ, આ વાત છેક ઉતાવળ કરવાથી સુઝે એમ નથી.
 “પ્રથમ તો વ્યાસ કવિએ ઐતિહાસિક અથવા કાલ્પનિક વ્યક્તિઓના બંધન
 “નકાળે તેમનામાં રૂપક ગુણનું પણ સાથે સાથે આવાહન કરેલું હોય એમાં
 “શું કંઈ અસંભવિતતા છે? ખીજું એક વાલ્મીકિના રામચંદ્રમાંથી કેટલા
 “કવિજનને કેટલા ભિન્નભિન્નસ્વભાવવાળા રામ વર્ણવેલા છે? એ સ્વભાવ-
 “વૈચિત્ર્યમાં શું એવા કેટલાક પરસ્પરવિધદૃક ગુણો નથી કે જે સાથે લાગા
 “એક જણમાં ન હોઈ શકે? ખરી વાત એ છે કે મહાકવિએ કરેલી એક
 “કલ્પનાને કાળાંતરે અન્યકવિયો દેશકાળની અનુકૂળતા પ્રમાણુ અનેક રૂપ
 “આપેછે તેથી જ મહાકવિનું વીર્ય સફળ અને અમર થાય છે. એવા કવિ-
 “યોનાં કાવ્યનો આત્મા આવીજ રીતે અનેક પુત્રોમાં અવતરે છે. એવા
 “મહાકવિઓની કલ્પનાની વિભૂતિ તો આવી અનેક કલ્પનાઓના
 “પ્રસવમાં જ છે.

“ ગૃહ્ણન્તુ સર્વે યદિ વા યથેચ્છમ્

“ નાસ્તિ ક્ષતિઃ ક્વાપિ કવીશ્વરાણામ્ ॥

“ રત્નેષુ લુપ્તેષુ વહુષ્વમત્યૈઃ

“ અઘ્યાપિ રત્નાકર એવં સિન્ધુઃ ॥

“ મહાકવિનું રત્નાકરત્વ તેની પાસેથી રત્નો લેવાય અને તે રત્નોને અનેક
 “ નામરૂપ અપાય તેમાં જ છે. કાળ-મહાસાગરને તળીયેથી રત્નો શોધી
 “ વર્તમાન સૃષ્ટિમાં મુકનાર રત્નવ્યાપારીઓ તો કવિયો જ છે. એ રત્નોને
 “ નવા ગુણુ આપનાર કવિજન પણ તેમ કરવામાં નિરંકુશ હોય છે.
 “ ત્રીજું આપણામાં જુના મુનિલોકે કાવ્યો કર્યા અને નવા કવિલોકે
 “ કર્યા તેમાં ભવભૂતિ એવો ફેર જણાવે છે કે નવા કવિજનની વાણી
 “ અર્થને અનુસરે છે અને મુનિજનની વાણીને અર્થ અનુસરે છે.
 “ મુનિલોકના પ્રાસાદિક ઉદ્ધાર એવા હતા કે તેમના મિતાક્ષરમાં અનેક
 “ સંસ્કારો ભરાતા અને વધતી બુદ્ધિને વધતા ચમત્કાર આપતા. તેઓ
 “ જે ખીજાક્ષર મુકી ગયા છે તેમાં સૂક્ષ્મદર્શક બુદ્ધિને અક્ષરનો વૃક્ષ જડે
 “ છે. ગોલ્ડસ્મિથે તો લખ્યું કે Remote, unfriended, melan-
 “ choly, slow; એમાં slow શબ્દમાં ભરાયલા અર્થસંસ્કાર સમજ-
 “ વતાં એને ત સુઝ્યું તે ત્રાહીત ઝકતર જહાનસનને યથાર્થ સુઝ્યું. એ
 “ સર્વ સંસ્કાર લેખનકાલે કવિના મસ્તિકમાં અનિર્વચનીય રૂપે સ્ફુરતા
 “ હતા અને તે સર્વનો ગન્ધ slow શબ્દમાં આવ્યો. એ કાળ જતાં કવિની
 “ જ સ્મૃતિ જડ થઈ ચારે સત્પરીક્ષકે તે સર્વ સંસ્કારનું સ્વરૂપ એ શબ્દ-

“ ૩૫ કુસુમકળીમાં સૂક્ષ્મદષ્ટિ નાંખી દેખાણું. માટેજ અને વધારે સખળ
 “ કારણથી વ્યાસવાલ્મીકિના અક્ષરમાં વાણીને અર્થ અનુસરે છે અને
 “ અનુસરનાર અર્થ શોધવો એ એવા કવિની પૂજા કરવા જેવું છે અને
 “ એવા અર્થોનાં દર્શન કરાવવામાં લોકનું કલ્યાણ છે તે વૃદ્ધ મહારાજે
 “ ઇચ્છેલું છે અને અમારું ખીજું મંડળ તેમાં સાધક થયું છે.”

વીર૦—(સ્મિત કરી) એ પણ સુંદર કહ્યું. ચાલો ત્યારે એ દષ્ટિથી
 સમજવો. We shall see what Spirit of Progress you can
 spin out of old man Vyāsa. Only see that you don't
 make things too comical for my prosaic wits.

અર્જુનના રથનાં એક ચક્રની નાલિ ઉપર “ નીતિ ” શબ્દ લખેલો
 હતો અને ખીજની નાલિ ઉપર “ ક્રિયા ” શબ્દ હતો. તે દર્શાવતો વિ-
 ધાયતુર બોલ્યો: “ આ મહાત્માનો રથ નીતિ અને ક્રિયા૩૫ બે ચક્ર ઉપર
 ચાલે છે. તેનું સમાધાન અર્જુનને જે શ્લોક વડે પાંડુરાજાએ કુન્તીપાસે
 માગ્યો હતો તેમાંથી નીકળશે.”

ભવનમન્ત્રીએ મણિરાજનાં પુસ્તકમાંથી એ શ્લોક કહાડ્યા.—

“ અતિમાનુષકર્માણં યશસ્વિનમરિન્દમમ્ ।
 નીતિમન્તં મહાત્માનમાદિત્યસમતેજસમ્ ॥
 દુરાધર્ષે ક્રિયાવન્તમતીવાદ્ભુતદર્શનમ્ ।
 પુત્રં જનય સુશ્રોણિ ધામ ક્ષત્રિયતેજસામ્ ॥ ”

વિદ્યા૦—અર્જુનની નીતિ અને ક્રિયા કેઈ કેઈ અને કેવી કેવી
 હતી તેનો ઉત્તર રથધુરીના અગ્રભાગે બે અશ્વના મસ્તકોની વચ્ચે આ
 શૈષ્યપદ્મમાં તમ્—સુવર્ણ અક્ષરથી લખેલો છે.

ત્યાં જઈ તે અક્ષરો સર્વ જોવા લાગ્યા.

“ અર્જુનનો અવતાર થતાં કુન્તીને આ ગંભીર અશરીરવાણી પ્રત્યક્ષ
 “ થઈ હતી અને તેમાં અર્જુનની નીતિ અને ક્રિયાનાં સ્તોત્ર હતાં.

“ અદિત્યા વિષ્ણુના પ્રીતિર્યથામૂદભિવર્દિતા ।
 તથા વિષ્ણુસમઃ પ્રીતિં વર્દ્યિષ્યતિ તે ડર્જુનઃ ॥
 એષ મદ્રાન્ વશે કૃત્વા કુરુશ્ચ સહ સોમકૈઃ ।
 ચેદિકાશિકરૂપાંશ્ચ કુરુલક્ષ્મીં વહિષ્યતિ ॥
 એતસ્ય ભુજવીર્યેણ લાણ્ડવે હવ્યવાહનઃ ।
 મેદસા સર્વભૂતાનાં તૃપ્તિં યાસ્યતિ વૈ પરામ્ ॥

ગ્રામણીશ્ચ મહીપાલાનેષ જિત્વા મહાવલઃ ।
 શ્રાતૃભિઃ સહિતો વીરહ્રીન્મેધાનાહરિષ્યતિ ॥
 એષ યુદ્ધે મહાદેવં તોષયિષ્યતિ શંકરમ્ ।
 ભદ્રં પાશુપતં નામ તસ્માત્તુષ્ટાદવાપ્સ્યતિ ॥
 તથા દિવ્યાનિ ચાત્રાણિ નિખિલાન્યાહરિષ્યતિ
 વિપ્રનષ્ટાં શ્રિયં ચાયમાહર્તિ પુરુષર્ષભઃ ॥

“ મહાવલ જે નીતિ અને ક્રિયાનાં ખીજ આ વાક્યોમાં જુવે છે તે
 “ એના શોકને શાંત કરે છે અને એના હૃદયને આનંદ આપે છે. સર્વ
 “ પાંડવો દેવપુત્રો છે, પણ ઇન્દ્રનો પુત્ર તો ક્રિયાવાન અર્જુન જ છે. ધર્મ
 “ અને ભીમની તે આજ્ઞા પાળે છે પણ પાંચાલીને પ્રાપ્ત કરનારી ક્રિયા તો
 “ અર્જુનની જ છે. શ્રીકૃષ્ણ પાંચે પાંડવ અને છઠી પાંચાલીના સહાયક
 “ છે પણ તેમણે સારથિપણું તો ક્રિયાવાન અર્જુનનું જ કરેલું છે,
 “ ક્રિયાના પરમજ્ઞાનની ગીતા પણ તેને જ કહેલી છે, અને વિશ્વરૂપ પણ
 “ તેને જ પ્રત્યક્ષ કરાવેલું છે. રત્નનગરીના સિંહાસન ઉપર બેસનાર
 “ કાચ જેવા માનવી! પાંચાલીનો પક્ષપાત અર્જુન ઉપર જ છે, શ્રીકૃ-
 “ ણ્ણનો પણ તેમ જ છે, અને સર્વ પાંડવોના પ્રાણુ પણ તેનામાં જ છે ! તે
 “ અર્જુનની નીતિ અને ક્રિયાનું પોષણ નહી કરે તો પુરુષરત્નોની જનની
 “ રત્નનગરી તમારી નથી તે અવશ્ય સમજજો અને મહાત્મા વ્યાસમુ-
 “ નિયે આ ક્રિયાવાન દેવસ્વરૂપનાં ભૂતભવિષ્ય કહેલાં છે તે રહસ્ય ધ્યા-
 “ નમાં રાખજો.”

“વરુણં ચ કુવેરં ચ ધર્મરાજં ચ પાણ્ડવ ।
 શક્તો હ્યેષ સુરાન્ દ્રષ્ટું તપસા વિક્રમેણ ચ ॥
 ઋષિરેષ મહાતેજા નારાયણસહાયવાન્ ।
 પુરાણઃ શાશ્વતો દેવસ્ત્વજેયો જિષ્ણુરચ્યુતઃ ॥
 અત્રાણીન્દ્રાચ્ચ રુદ્રાચ્ચ લોકપાલેભ્ય એવ ચ ।
 સમાદાય મહાવાહુમર્હત્કર્મ કરિષ્યતિ ॥ ”

ભવનમન્ત્રીએ પ્રધાનનાં પુસ્તકમાંથી આ ભાગ ઉપરની ટીકા વાંચવા માંડી.

“ અર્જુન શસ્ત્રના કરતાં અસ્ત્ર ઉપર વધારે પ્રીતિ રાખે છે. એનાં અસ્ત્ર
 “ જેમ દૂરગામી છે તેમ એ જાતે પણ દૂરગામી છે. એની ગતિ પોતાના રાજ્ય-
 “ બહાર છે, દેશબહાર છે, સમુદ્ર ઉપર છે, સ્વર્ગમાં છે. દૃષ્ટિ, નિપણુતા
 “ અને કર્મ એ ત્રણ અસ્ત્રને અર્જુન આગળ ફેંકે છે. બ્યારે દેશી

“ રાજાઓ પોતપોતાનું સંભાળી એસી રહે છે ત્યારે—અર્જુન સર્વદા આ
 “ ત્રણ અસ્ત્રને ગતિ આપ્યાં જ કરે છે. પૃથ્વીનું સર્વત્ર આચ્છાદન કરી
 “ દેનાર જલનિધિ વરુણ દેવને અર્જુન સુદૃષ્ટ કરી લે છે—જોઈ આવે છે—
 “ એની દૃષ્ટિ અને ગતિ વરુણના મહાસાગરની પેલી પાસ વધે છે.
 “ તેમજ સ્વર્ગના વસનાર—ધનપતિ—કૃષ્ણેરને અને યમરાજ—ધર્મરાજને
 “ એ જોઈ આવે છે. અન્ય દેવો મનુષ્યનાં ભાગ્યના અને પ્રારબ્ધના
 “ અધિષ્ઠાતા છે તે સર્વને અર્જુન જોઈ લે છે. વિદ્યા—આદિ તપ અને
 “ પ્રવાસ આદિ વિક્રમથી આમ તે દ્રષ્ટ થાય છે. એ ક્ષત્રિયરૂપે પૂર્વ
 “ જન્મનો તેજસ્વી વિદ્વાન્ તપસ્વી બ્રાહ્મણ છે, ઋષિ છે. આ જગતની
 “ વૃદ્ધિમતી ક્રિયાનો એ પુરાણ અને સનાતન દેવ છે—He is the old
 “ eternal Spirit of Progress. તે સર્વદા જય ધર્યું છે—
 “ જયેચ્છથી પ્રવૃત્તિ કર્યાં કરે છે—જિજ્ઞુ છે. એ દેવનો માર્ગ રોકનાર
 “ શત્રુઓથી તે છતાય એમ નથી. બ્રાહ્મણ દ્રોણ જ્યારે એનો માર્ગ
 “ રોકશે ત્યારે નારાયણના સાહાય્યવાળો આ નર—ઋષિ અજ્યેય નીવડશે.
 “ વૃદ્ધપુરાણ પિતામહ એનો માર્ગ રોકશે ત્યારે પણ આ પુરાણતમ પુરુષ
 “ જયવાન્ થશે. સૂર્યપુત્ર ઉદાર કર્ણ પણ આ મહાતેજથી તેજસ્વી નરવડે
 “ અસ્ત થશે. આ સર્વ ફળ પામવાને માટે આ ક્રિયાવાન્ રાજપુરુષ,
 “ સ્વર્ગમાં જઈ ઇન્દ્રપાસેથી, હિમાલય જેવા ગિરિરાજના શિખર ઉપરનાં
 “ અરણ્યમાં જઈ કિરાતરૂપ મહાદેવપાસેથી, સમુદ્ર અને પૃથ્વીપાર જઈ
 “ ત્યાંના દેવો અને લોકપાળ પાસેથી, અનેક દિવ્ય અસ્ત્રો મેળવશે અને
 “ મહોટાં કર્મ કરશે. મહાવરાજ અર્જુનનું આ માહાત્મ્ય સ્પષ્ટ જ્ઞેતા
 “ હતા, અને એ અર્જુનની વૃત્તિ, શક્તિ, અને પ્રવૃત્તિ રત્નનગરીના રાજા
 “ યોમાં સનાતન વસે એવી સંભાળ રાખવા આ રાજ્યના પ્રધાનોને
 “ કહી ગયા છે અને આ પત્રદ્વારા કહાવે છે. એ પરમ આજ્ઞાને અનુસરી
 “ આ લેખ લખ્યો છે કે રત્નનગરીનાં રાજ્યરત્નોમાં અર્જુનની દૃષ્ટિ, જિ-
 “ જ્ઞુતા, અને ક્રિયા સનાતન વાસ કરે, અને આ સિંહાસનસ્થ વંશરૂપ
 “ પુરાણપુરુષ પાંચાલીના હૃદયના ઉચ્ચગ્રાહને ઉચ્ચતર લેતો લેતો શા-
 “ શ્વત વૃદ્ધિસમૃદ્ધિનો ભોક્તા થાય.”

વિદ્યા—“ Such, Mr. Virarav, is the Spirit of Pro-
 “ gress drawn by our late Master's hand, if not by Vy-
 “ asa. The Spirit stops not within Indian shores but
 “ invades with mighty enterprise all worlds at home

“ and abroad with his ever-growing Vision, his ever-
 “ restless Agressiveness, and his all-absorbing Action,
 “ and triumphs over all that check the march of
 “ Progress. This is the દૃષ્ટિ, જિજ્ઞુતા, and કર્મ, which the
 “ far-seeing Vyasa has preserved in his work like seeds
 “ for sowing future crops in the land where his
 “ mighty soul had sojourned.”

વીર૦—I think I must hold my tongue at least until we reach the end of this curious chapter of your political literature.

વિદ્યા૦—હવે આ ભવનનાં આસન જુવો. રથના અશ્વની સામે, કુરુક્ષેત્રમાં જવાના દ્વાર આગળ આ યોગાસન છે. ત્યાંથી કૃષ્ણ ઉપર, અર્જુન ઉપર, બાકીનાં પાંડવભવન ઉપર, પાંચાલી ભવનમાં, અને સર્વ કુરુભવન ઉપર થોડી ઘણી દૃષ્ટિ પડે છે. યોગાસન ઉપર શ્રીકૃષ્ણે પાંડવો માટે કરેલી સર્વ ચિંતાના વિચાર કરવાના છે. પારદેશીય વિષયોમાં આ રાજ્યનો પ્રતાપ જળવવા, આ રાજ્યની પ્રજા અને રાજ્યની વર્તમાન અને ભવિષ્ય સ્થિતિ સમૃદ્ધિ વધારવા અને પોષવા, જે જે વિચાર કરવા પડે તે સર્વ વિચાર કરવા આ યોગાસનમાં રાજયોગ સાધવો પડે છે. અર્જુનભવનનાં સર્વ આસનોમાં જે નીતિ અને ક્રિયા ઉછેરાય છે તેનાં ખીજ આ આસનના યોગવડે રોપાય છે. એ ખીજથી ઉગેલી વૃક્ષવાટિકાની વ્યવસ્થા અન્ય આસનોમાં થાય છે, પણ એ વ્યવસ્થાના સર્વ પ્રવાહ ઉપર આ આસનમાંનો યોગ દૃષ્ટિ રાખે છે. શાંતિ, ધૃતિ, શીઘ્રતા, સમયસૂચકતા, પ્રતિભા, સત્ય, ધર્મ, સદૃષ્ટિનો વિજય, આદિ સર્વ સદૃષ્ટિ અને સદસ્તુના સાહાય્યથી, બુદ્ધિ અને અવલોકનના બલથી, રાજશક્તિના અધિકારથી, અને ઈશ્વરે-ચ્છાના સંધાનથી આ આસનમાં શ્રીકૃષ્ણપરમાત્માના ઉપદેશ પ્રમાણે યોગ રચાય છે, વિશ્વરૂપનું દર્શન યોગવિના થાય છે, ક્રિયારમ્ભે અને ક્રિયાકાળે અર્જુનના દ્વેધીભાવનો નિરોધ થાય છે, ધર્મરાજના અતિધર્મ-Superstitions-નો પ્રતિરોધ થાય છે, પાંચાલીનાં પટકુલ પુરાય છે, તેના સ્વામીના પુરુષકારનું સારથિત્વ થાય છે, અને સર્વ સજ્જન અને સદસ્તુથી દેશમાં અને લોકમાં સદ્યુગ બેસાડવામાં આવે છે. શ્રીકૃષ્ણ જેવા યોગેશ્વરની યોગદૃષ્ટિરૂપ દૂરદર્શક કાચનલિકા—telescope—બ્યાસ જેવા ચતુર ગણક ગોઠવી ગયા છે. આ યુગના રાજ્યોના અને મહારા-

લ્યોના અર્જુનની નીતિ અને ક્રિયાઓનો અસ્વધર આત્મા-Progress-આવીજ યોગનલિકાથી દૃષ્ટિમાન થાય છે, પ્રેત્સાહન પામે છે, અને પ્રવૃત્તિમાન થાય છે.

જરીક અટકી પ્રધાન વાલ્યો.

“ This is the Seat of Inspirations and Aspirations,
 “ of the Thinker of the State, of the Thinker that
 “ ever watches and thinks out with the largest heart
 “ and knowledge the lines of Progress that can result
 “ in the public weal, of the thinker that thinks coolly,
 “ dispassionately, and as if without taking more than
 “ the part of the chariot-driver to the Angel of
 “ Progress. This Angel of Thought keeps aloof from
 “ Action even in the midst of the turmoils of the
 “ battle, and his watchful presence at the centre of
 “ the strife is, like that of the *unarmed* Krishna,
 “ intended but to minister to the Soul of the State and
 “ lead her along the right path as she works on the
 “ Body that shrouds her Majesty with Power. He is
 “ ‘Yoga’ itself in the midst of Action, and it is he
 “ who prompts and advises and furthers the cause of
 “ Progress on all sides at all times in all the great
 “ contests and contingencies that gather round
 “ nations and their protectors. વીરરાવણ, ચંદ્રકાંતણ, નહાના
 “ કે મહોટા રાજ્યમાં આવેા કોઈ-Thinker-યોગી-નેઈએ કેને પૂર્ણ અવ-
 “ કાશથી રાજ્યનું અને પ્રજાનું સારથિત્વ કરે. એવા યોગી અને એવા અર્જુન-
 “ નના યોગવિના રાજ્યઓ નિર્માલ્ય છે અને પ્રજાઓ અનાથ છે. એવા યો-
 “ ગને માટે જ આ અર્જુનરથના ધ્વજપટ ઉપર ચળકતો લેખ તમે જુવો કે

“યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ ।

“તત્ર શ્રીવિજયો ભૂતિર્ધ્રુવા નીતિર્મતિર્ગમ ॥ ”

અણિરાજે મન્દ સિમલ કરી ભવનમન્ત્રીને કહ્યું:—“ આપણે ત્યાં કોઈ
 “ દ્વારિકાથી ક્રીયા કૃણવું તે આણવા તે વીશે વૃદ્ધ મહારાજનો લેખ કહાડેા.”
 તે લેખ વંચાયેા.

“ પાંડવોના મન્ત્રી કૃષ્ણ હતા તેવા મન્ત્રી આ રાજ્યના રાજ્યો-
 “ એ રાખવા અને દૂર દ્વારાવતીમાંથી ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં તેડવા. તેમના અશસ્ત્ર
 “ પણ યોગયુક્ત સારથિત્વનો લોભ રાખવો, અને સટે હૃદયથી પૂ-
 “ જ્યભાવ રાખવો. અર્જુનના યોગાસન ઉપર ખેસનાર રાજ્યે એ
 “ આસનનો યોગ આવા મન્ત્રીસમક્ષ આદરવો અને લક્ષ્યમાં રાખવું કે
 “ સદાનુકૂલેષુ હિ કુર્વતે રતિં નૃપેષ્વમાલેષુ ચ સર્વસંપદઃ. રાજને મન્ત્રી
 “ અનુકૂળ જોઈએ—તે ક્રિયાસનમાં, પણ યોગાસનમાં સંપૂર્ણ અંશે
 “ અને નીતિઆસનમાં સમાન અંશે રાજ્યે મન્ત્રીને જ અનુકૂળ થવું.
 “ એ મન્ત્રી પાંડવોનો અને પાંચાલીનો—કૌરવોનો નહી.”

મણિ૦—યોગાસન સામે કુરુક્ષેત્રમાં જવાને માર્ગે જ પ્રધાનજીવું
 “ મન્ત્રાસન” છે.

વિધા૦—હવે આપણે નીતિઆસન ભણી જોઈએ.

ચંદ્ર૦—યોગાસનની વાર્તામાંથી ખસી ખીજ વાતમાં જવાનો આગ્રહ
 પ્રધાનજીનો વિનય કરે એ એમને યોગ્ય છે.

મણિ૦—આપ સત્ય સમજ્યા છો. એટલા માટે મહારા જેવા લઘુ-
 વક્તાને વિદ્વાના વિસ્તાર ખેલવો દુર્ઘટ છતાં આ આસનનો ભેદ બતાવવા
 યત્ન કરવો પડે છે. વધારામાં હવે માત્ર એક બે વાત બાકી છે. ધર્મ-
 રાજના ભવનમાં લેખ હતો કે યતો ધર્મસ્તતો જયઃ । જો કે એ વાત સત્ય
 છે તો પણ અતિધર્મ-નામના રોગનો ધર્મને પણ ભય છે, ઇશ્વરકૃપા વિના
 ધર્મને પણ ફળ આવતાં નથી, અને યોગાસન વિના ધર્મનાં રહસ્ય
 સમજતાં નથી; માટે રથના દક્ષિણ અશ્વની પાસે લેખ છે તે પ્રમાણે
 જયનો ઉક્ત્વ કૃષ્ણમાંથી જ છે તેમ ખીજે લેખ આ વામ અશ્વની
 વામ પાસે લટકાવ્યો છે, અને એ લેખોનાં સમાધાન શ્રીકૃષ્ણના હાથમાંની
 રશનાનાં અને કશાના પડોમાં અનેક યોગરૂપે ગૂઢ રહ્યાં છે તે ગીતા.
 આદિમાંથી સમજાય.

દક્ષિણ લેખ વંચાયો:

યથા તુ નારદઃ પ્રાહ યતઃ કૃષ્ણસ્તતો જયઃ ॥

ગુણભૂતો જયઃ કૃષ્ણે પૃષ્ઠતોન્વેતિ માધવમ્ ।

તદ્યથા વિજયશ્ચાસ્ય સંતતિશ્ચાપરે ગુણાઃ ॥

વામ લેખ વંચાયો:

યતો ધર્મસ્તતઃ કૃષ્ણો યતઃ કૃષ્ણસ્તતો જયઃ ।

મણિં—હવે અન્ય આસનો પ્રધાનશ્રી સમજવશે.

✓ વિદ્યાં—“નીતિ એટલે રાજ્યનીતિ અને રાજનીતિ. પાંચાલી તે પ્રજા અને પાંડવો તે રાજગુણ; તે ઉભયના કલ્યાણને માટે જે સાર્વજનિક વિચારથી રચાય તે રાજ્યનીતિ. રાજ્યનીતિ તે True statesmanship; રાજનીતિ તે માત્ર diplomacy and political craft or statecraft. એકલા રાજની સત્તા સખળ કરવાને રાજ અથવા અમાત્ય જે પરાનુસન્ધાનાદિ કળાઓ વાપરે તે રાજનીતિ. સર્વદર્શન અને યોગથી જે લોકકલ્યાણને લક્ષ્ય કરનાર સિદ્ધાંત રચાય તે યોગાસન ઉપર. એ સિદ્ધાંતનો નિર્વાહ કરવા કેવાં સાધન શોધવાં અને સજ્જ કરવાં એ રાજ્યનીતિ નીતિઆસન ઉપર રચાય છે. તમારું રાષ્ટ્રીય ધર્મશાસ્ત્ર—International law—આ નીતિઆસન ઉપરથી જોવાય છે. ચક્રવર્તી ઇંગ્રેજ સરકાર સાથેનો વ્યવહાર આ નીતિઆસન ઉપરના વિચારમાંથી રચાય છે. This is the Seat of Statesmanship. The Seat of Thought points out the goal. The Seat of Statesmanship finds out the ways and means of reaching the goal, and here too the Seat of Thought watches and guides. Foreign Policy, Treaties, and the like are designed and approved here. Here too the Actions, which the next Seat goes through, are designed. This is the seat of perfecting Arjuna's Designs. યોગાસન ધનુષ્યધર છે. નીતિઆસન તેનું ધનુષ્ય છે. એ ધનુષ્ય ઉપર ક્રિયારૂપ આણુ સહાયવાનું કામ ક્રિયાસન પર થાય છે. વિજય અને વિભૂતિ એ બે વાનાં આ સર્વનાં ફળ છે. રાજ્યનીતિ આ આસનમાં રચાય છે. રાજનીતિ કૌરવભવનમાં રચાય છે અને તેનો અધિકાર રાજ્યનીતિને અનુકૂળ રહેવાનો છે. “ This is the Seat of large-minded Policy for the people and of Perfected Design; and the Spirit that presides over it, reaches with long arms the Greatest Arts of State prevalent in the most distant parts of the world, and, moving more in that line, utilizes and conquers the Powers of Nature and the Spirits of the Age. And in all his designs he creates what is noble, good, and great, and you can never draw him into

anything that is ignoble, bad, and mean. Arjuna is, therefore, called Bibhatsu.

“ न कुर्यां कर्म बीभत्सं युध्यमानः कथंचन ।

तेन देवमनुष्येषु बीभत्सुरिति विश्रुतः ॥

“ યોગાસન પાસે નીતિ-આસન નીતિચક્રની સામે છે. ક્રિયાચક્ર સામે યોગાસનની ખીણ પાસે આ ક્રિયાસન છે.

“ક્રિયાસન સમક્ષનું ક્રિયાચક્ર શા શા ઉપદેશ કરે છે? કૃષ્ણજીને અર્જુનની પ્રથમ ક્રિયા એ કે સમુદ્રઆદિના દેવતા વરુણ પાસેથી અને અગ્નિપાસેથી દિવ્ય અસ્ત્ર મેળવ્યાં. એ અસ્ત્રવડે ઇન્દ્ર, યમ, વાયુ, પર્વત, અશ્વિ-નીકુમાર, ધનપતિ, રુદ્ર, વસુ, આદિ સર્વ દેવોનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર નિષ્ક્રમ કરી નાંખ્યાં—એ ખીણ ક્રિયા. અગ્નિને આગળ કરી, આંડવવનમાં સૃષ્ટિના સર્વ દેવોને વશ કર્યા અને અગ્નિને તૃપ્ત કર્યો. The Angels of Thought and Progress, joined together, subdued all Powers of Nature with arms obtained from fire and water, and to fire were subordinated the other Powers of Nature. This phase of Progress has got a meaning in these days, and this Seat of Progress directs our eyes to this. શિવજી પાસેથી પાશુપત અસ્ત્ર મેળવ્યું—તે પણ અર્જુને. સંહારક શક્તિઉપર એમ જ્ય મેળવ્યો અને તેના સાધનથી એ અસ્ત્ર મેળવ્યું—તે અસ્ત્રનો પ્રભાવ કેવો છે.—

“ अवध्यो नाम नास्त्रत्र त्रैलोक्ये सचराचरे ।

मनसा चक्षुषा वाचा धनुषा च निपात्यते ॥

“મન, ચક્ષુ, અને વાણીથી તેમ ધનુષ્યથી જંગમ તો શું પણ સ્થાવરનો પણ નિપાત કરવાની ક્રિયા આમાં કહી છે. ક્રિયાનાં આ સર્વ અસ્ત્ર તો અર્જુને પરાક્રમથી મેળવ્યાં. પણ એ સ્વર્ગની નીસરણી ઉપર ચહુઓ ત્યાં જ દેવમાત્ર એના દર્શનથી પ્રસન્ન થઈ ગયા અને એને અસ્ત્રો પછી અસ્ત્રો પ્રીતિથી આપવા લાગ્યા. દુરાજનીતિવાળા કૌરવને રાજ્યનીતિનો ક્રિયાવાન નરદેવ પરાભવ પમાડે તે પરાભવરૂપ કર્મને દેવકાર્ય ગણી યમરાજે મૃત્યુ આપનાર મૃત્યુદંડ અર્જુનને આપ્યો, જલેશ્વર વરુણે સર્વને વશ કરનાર વરુણપાશ આપ્યા, અને ધનપતિ કૃષ્ણે “અંતર્ધાન, ઘૃતિકર, અને પ્રસ્થાપન” અસ્ત્ર આપ્યાં. સ્વર્ગના ગન્ધર્વ ચિત્રસેને એને

ઈન્દ્રાગ્રાથો સ્વર્ગનાં વૃત્ય, ગીત, અને વાદિત્ર શીખવ્યાં. સંસારને મૃત્યુ આપવા, બન્ધમાં નાંખવા, અને પ્રસન્ન કરવાની ક્રિયાઓનાં સાધનો ક્રિયાવાનુ અર્જુન પૃથ્વીને છેડે જઈ આવી રીતે લેઈ આવ્યો, તે સર્વ ક્રિયાઓનું દર્શન આ ક્રિયાસનમાંથી થાય છે. એ અસ્ત્રમાત્ર કૌરવો સામે કેમ વાપરવાં તે ભીષ્માદિપર્યંતનાં રહસ્ય સમજ્યાથી સમજશે. આ રત્નનગરી સંસ્થાનના નૌકા-શ્રયો,^૧ અગ્નિરથના માર્ગ,^૨ પરદેશના વ્યાપાર, પ્રજ્ઞનાં પરદેશપ્રસ્થાન,^૩ દેશી અને પરદેશી વ્યાપારીઓના સંબંધ, દેશી તથા પરદેશી વિદ્યાઓ-પદાર્થશાસ્ત્રો—કળાઓ—અને શોધો, એ સર્વ ઉપર અનિમિષ લક્ષ્ય રાખી તે દિશામાં ક્રિયા પામનાર અસ્ત્રોને પાંડવ અને પાંચાલીના કલ્યાણને માટે, ફેંકવાને આ રાજ્યના અર્જુનમાં ઉત્સાહ, શક્તિ, અને યુદ્ધિ આવે એવો માર્ગ આ ક્રિયાસનસ્થ અર્જુનને આ ભવનની સર્વ સામગ્રી દેખાડે છે. “સખ ભૂમિ ગોપાલકી, યામેં અટકે કહાં ?” એ નિયમ માનનાર ગોપાલભક્ત અર્જુનને ધર્મ અને ભીમની આજ્ઞા શીવાય ખીજી ચીજ અટકાવતી નથી. એ “શ્વેતવાહન”^૪નાં સાધન મલિન નહી પણ ઉજ્જવળ હોય છે. વામ અને દક્ષિણ બે હાથ સરખા ગણી તેમાંથી ધ્રુવે તે હાથે બાણ નાંખનાર—Habit, Prejudice, and Superstition વગેરે અભ્યાસદોષથી થયેલી વિક્ષેપશક્તિઓથી મુક્ત રહી ગમે તે હાથે—અર્જુન ક્રિયા કરે છે અને તેથી જ તે સબ્યસાચી કહેવાય છે. This is the seat of free Activity, of execution of Designs, of Enterprise, and, in short, for preparing and furthering without stint or reserve the means and movements of such Progress Policy as may be matured in the seats of Thought and Statesmanship. This seat sends forth ships, merchants, students, scientists, artists, and artisans from Ratnaganari and aspires to import the latest triumphs of art, science, industry, learning and commerce into this country. Even the military and naval education of our cadets, Bhayads and others in foreign schools is attended to here. We propose from this place to carry out a programme of giving a general all-sided lift to the

subjects of this State in all concerns, physical, moral, educational, economical, and in fact in all matters that can raise their life and status.

“ ક્રિયાસનના પાછળ પેલી પાસ ક્રિયાના ઈશ્વરદત્ત ફળરૂપે થતા વિજ્યનો સત્કાર કરવાને વિજ્યાસન છે. વિજ્ય અને જિજ્ઞુ એવાં અર્જુનનાં નામ છે. His conquests are not merely those of arms, but he also makes them by exercising influence over the world outside his kingdom and by extending what people have of late been calling “spheres of influence.” He exports the powers and products of his State to distant fields and brings money. He is, therefore, called the Conqueror of Wealth. અર્જુનનું નામ ધનંજય પણ છે. પરદેશને આ દેશની વસ્તુઓથી મોહિત કરી ત્યાંથી દ્રવ્ય લાવનાર વિજ્ય તે આ જ છે — એ ક્રિયામાં વિજ્યનાં અસ્ત્ર દૂર દેશોમાં ફેંકાય છે. અગ્નિ અને વરુણનાં આપેલાં અસ્ત્ર આ વિજ્ય માટે જિજ્ઞુનાં ફેંકેલાં વધે છે. ખીજી રીતે કૌરવની રાજનીતિ ઉપર પાંડવોની રાજ્યનીતિએ મેળવવાનો તે વિજ્ય પણ આ આસનમાં સમાપ્ત થાય છે. ભીષ્મપિતામહ સામે શિખંડી ઉભો કર્યો, દ્રોણ અને અશ્વત્થામા જેવાની મહાવિદ્યાઓ સામે મહાવિદ્યા ઉભી કરી બ્રહ્મતેજનો દુરુપયોગ નષ્ટ કર્યો, કુર્ણુનો નાશ કર્યો ઇત્યાદિ વિજ્ય શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંયોગથી અર્જુનને પ્રાપ્ત થયા છે તેમાં પણ રાજ્યનીતિનાં રહસ્ય છે. The Spirit of Progress conquers Bhishma—the Grandfather Spirit of Old Wisdom and Tradition, and quiets, without destroying, Drona, the Spirit of Learning and Knowledge, when these lend themselves to the service of a wrong cause—the cause of mere statecraft and royal person as opposed to the weal of the State and People.

“ વિજ્યાસન મુકી એથા ખુણામાં વિભૂતિઆસન છે. વિજ્યનું ફળ વિભૂતિ છે, યુદ્ધકાળ અને શાંતિકાળના વિજ્યને અંતે અર્જુનના સાધનથી પાંડવો અને પાંચાલી નવી વિભૂતિ દેખે છે. દેશવિદેશનાં રત્નો — નરરત્ન અને વસ્તુરત્ન — રાજ્યમાં આવે તે તે રાજ્યની વિભૂતિ રચે છે. It is the Spirit of Progress that imports and attracts

freely and without prejudice the best things and men of foreign birth. It is this Spirit of Importation that makes a nation *great*. અર્જુને પરરાજ્યમાંથી શું શું આણ્યું? પાંચાલાને કાણે આણી? શ્રીકૃષ્ણ જેવા યોગેશ્વરને અશસ્ત્ર રહીને પણ સારથિપણું કરાવવા દારકામાંથી કાણ લેઈ આવ્યું? ખાંડવવન બાળવા જતાં એમનું સાહાય્ય કાણે લીધું? દૈત્ય અને મનુષ્યો વચ્ચેનો વેરભાવ ભુલી દૈત્યકુળના મયદાનવને પોતાને ઘેર કાણે આણ્યો? અનેક દ્રવ્યો અને રત્નોથી મયદાનવે રચેલો સભારૂપ વિભૂતિ કોને લોધે? દૂરદેશથી અસ્ત્રો કાણે આણ્યાં? સ્વર્ગસુધી જઈને મહાવિભૂતિઓ લેઈ પાછું ઘેર કાણે આવ્યું? એ સર્વ કામ અર્જુને કર્યું, દેશવિદેશ ભ્રમણ કરી અનેક કુળાથી વિભૂતિઓ આણનાર ઉદાર અર્જુન વૃદ્ધમહારાજને બહુ પ્રિય હતો. રાજસૂય અને અશ્વમેધ જેવા યજ્ઞ, કૃષ્ણ જેવા મિત્ર અને મંત્રી, કુરુલક્ષ્મીનું વહન, મયની સભા, અને એવી અનેક વિભૂતિઓને પરદેશથી આણી સ્વદેશમાં તેમનો સત્કાર કરનાર રાજ્યપુરુષકાર અર્જુનનાં સ્તોત્ર આ પુસ્તકોમાં ભરેલાં છે. This is the seat of Higher Life achieved and filled by the activities and enterprise of the Spirit of Progress. From the seat of High Thought to that of High Design. From High Design to the seat of full and forward Execution, and from that to Success, the nation is lifted, and from the seat of Success the nation is ushered by the Spirit of Progress into this last seat of Greatness and of High Life and Higher Fruition.

“ વીરરાવ ! ચંદ્રકાંત ! મહેં તમને આ ભવનના લેખોનો અને વૃદ્ધ મહારાજના પ્રિયતમ રાજગુણોનો વિસ્તારબળ દર્શાવી દીધો. તેમના લેખ મને નિઃહાથે આવી ગયા છે; બાકીનાં ભવન ગૌણ છે; તેનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરવાનું; તે કુરુભવનમાં એસી શંકરશર્મા અને પ્રવીણદાસ પાસે કરાવીશું. તમે ઘણો શ્રમ લીધો છે. અમને તો વૃદ્ધ મહારાજ ઉપરનો અમારો સ્નેહ આવી કથાઓ કરતાં તેમના સંસ્કાર સ્મરણમાં આણે છે ને આનંદ આપે છે. પણ તટસ્થ શ્રોતાજનને તે કાંઈક શુષ્ક અને નીરસ લાગે. આપનો મમતા અમારા ઉપર ન હોય તો આટલો શ્રમ લેવો પરવડે જ નહીં. ”

ચંદ્ર૦—મને તો આ સ્થાનમાં કાંઈ નવીન જ આનંદ થયો છે અને પળવાર સરસ્વતીચંદ્રને ભુલી જઈ છું અને પળવાર એના આત્માને આ ભવનમાં ફરતો પ્રત્યક્ષ કરું છું.

વીર૦—સાહેબ! વ્યાસને માથે રૂપક લખી આખું હીંદુસ્થાન ઠગવાનો આરોપ મુકો છો; અને તે રૂપકને પણ ક્લિષ્ટ કરી નાંખો છો: તેથી થતો હાસ્યરસ આનંદરૂપ જ ગણું છું. અને ખુદા વ્યાસને ખાદ કરી તમારાં ભવન અને આસનોના ઉચ્ચગ્રાહ વિચારતાં શુદ્ધ આનંદ થાય છે.

[વધા૦—ચાલો, એ બહુ છે. હવે ખેસીને વાતો આટોપી દેઈએ.

સર્વ કુરુક્ષેત્રમાં ગયા અને ખેટકો ઉપર ખેટા. પ્રવીણુદાસે વિષય આરંભ્યો.

પ્રવી૦—રાજસતાનું સ્વરૂપ માત્રી, તેને દિવ્ય વૈદ્ય અશ્વિદેવના જોડાએ એ પુત્રો આપ્યા —એક સુન્દરતાનું સ્વરૂપ નકુલ, અન્ય પ્રાણતાનું સ્વરૂપ સહદેવ. વૈદ્યદેવોની કૃપાનાં ફળ શરીરનો સુન્દરતા અને શરીરનાં આરોગ્ય-પોષણ એ બે છે. રાજ્ય અને પ્રજા બે મળી જે એક શરીર થાય છે તેની સુન્દરતાને નકુલ જાળવે છે અને તેના આરોગ્ય-પોષણનો પ્રાણ સહદેવ છે.

નકુલ ચિત્રમાર્ગવિદ્ છે. તેના ભવનમાં પાંચાલીની શૃંગારસામગ્રી તૈયાર થાય છે. તેને અર્થે તે રાજ્યનું દ્રવ્ય ખરચે છે. સહદેવ ભંડાર ભરે અને નકુલ ખરચે. રાજ્યસતાનું પ્રથમ સુફળ એ કે રાજ્યનો સમૃદ્ધિ પ્રજાને અર્થે ખરચાય—સુન્દર કળાઓથી, ચિત્રમાર્ગોથી, નકુલભવનમાં તે વિચાર-આચાર રચાય છે. વૈરાટનો અશ્વપાલ થઈ અશ્વિપુત્રે કામ કરેલું છે. રત્નનગરીની પ્રજામાં ઉદ્યોગ આદિનાં ફળ પરદેશમાંથી આણવા અર્જુન પ્રવર્તે છે, પણ પ્રજાનાં મનને આનંદ આપી પ્રજામાં ઉદ્યોગની અને સુન્દરતાની કળાઓનો પ્રવીણુતા અને રસજ્ઞતા ઉત્પન્ન અને વિકસિત કરવી તે નકુલભવનમાં થાય છે. —Nakula introduces and fosters all our indigenous industries and arts, including what you call the fine arts. અમારા ચિત્રકારો, ગાયકો, શિક્ષકારો, ચંત્રકારો આદિ સર્વ કળાનાં સ્થાનમાં નકુલદેવ નિપુણતા, દ્રવ્ય, અને ઉત્સાહ ભરે છે, અને નવા નવા વેશ કહાડતાં તેમને શીખવે છે. પોતાનાં ઘર સુન્દર અને સ્વચ્છ રાખવાં અને સગવડોથી અને વિનોદસ્થાનથી ભરવાં એ કામ સ્ત્રીજાતિ કરે એવું પુરુષથી થતું નથી. તેમજ નગરો, ગામડાં, અને જનપદ દેશ એમાં પણ આ ક્રિયા કરવી પડે છે, તે પ્રજા જાતે કરી શકે એટલું રાજ્યથી નથી થતું. પ્રજાને આ કામમાં અભ્યસ્ત, રસિક, પ્રવૃત્ત અને સુશિક્ષિત રાખવી

એ કામ નકુલ કરે છે—He creates, trains and fosters our Municipalities and Local Self-Governments. શાસ્ત્રો—“સા-યન્સ” —“sciences;” દર્શન—દ્વિલોસોફી, ઉચ્ચ અને સામાન્ય વિદ્યાઓ અને સર્વ લોકમાં તેના પ્રચારો, -High and popular educations, પ્રજ્ઞની જ્ઞાની રૂઢિયોના સુન્દર ભાગનું રક્ષણ અને નવી સુન્દરતાનો સત્કાર, શરીરબળને માટે અને શરીરસૌહાર્યને માટે વ્યાયામશાળાઓ, ઇત્યાદિ પ્રજ્ઞની રંજનસામગ્રી નકુલભવનમાં વિચારાય છે તે રચાય છે. Nakula is our Spirit of Beauty, Arts, and Æsthetics and is Lord Mayor and Chamberlain ministering to the wants and decorations of the towns and chambers of Her Majesty the Páñcháli of this State. He looks after our refinements and manners—he this beautiful Prince of Refinement and Æsthetics. He looks after the physical, mental, sentimental, and moral growth of the people, and his anvil is always working out new and beautiful implements of arts and science for the health, hygiene and recreation of sweet Páñcháli.—

“નકુલભવન મુકી કનિષ્ઠ બન્ધુ સહદેવનું ભવન આવ્યું. વૈરાટને ત્યાં એ ગોસંખ્ય—ગોપાળ—થઈ રહ્યો હતો. ગો એટલે ગાય, પૃથ્વી, વાણી,—દ્રવ્યમાત્ર; તેની સંખ્યા ગણ્યાં કરવી, રક્ષણ કરી રાખવો, અને તેનાં પોષણ—દોહન કરવાં એ આ વૈદ્યપુત્ર સહદેવનું કાર્ય. એ અમારો “સર્વેચ્છર,” surveyor; એ જ અમારો વસુલાતી અધિકારી—રેવન્યુ કમિશનર. એજ કાર્યને અર્થે પ્રજ્ઞનાં ભૂત તથા વર્તમાન જાણી ભવિષ્ય જાણવું અને સુધારવું એ કામ આ વૈદ્યનું—આ પ્રાર્થનું. અમારા દેશની સમૃદ્ધિસંબંધી એટલે ભૂમિ, દ્રવ્ય, આદિ સર્વ અર્થ સંબંધી પ્રશ્નો જાણી સર્વ વાતનો ચિકિત્સા જાણી ઔષધ કરવાં એ આ પ્રાર્થનું કામ. પ્રજ્ઞની સમૃદ્ધિવિચારવા વધારવાના કામને લીધે તેમાંથી રાજભંડાર—કેટલો ભરવો—પાંડવ કૌરવને કેટલું આપવું, રાજ્યએ કેટલો વ્યય કરવો, પ્રજ્ઞને માટે કેટલો વ્યય કરવો, સંગ્રહ કેટલો કરવો, ઇત્યાદિ સર્વ વિચાર અમારા સહદેવભવનમાં થાય છે. Sahadeva is our spirit of Prescience and Prudence. He solves our economical problems and governs and distributes his collections. The

taxpayer's comforts and prospects are at his heart while he gives to the rulers their due.

“ રત્નનગરીના રાજ્યની ખાણો, નંગલો, કૃષિકારો, અને નદીમાતૃ-કતા—canal irrigation, એ આ ગૌસંખ્યનો પ્રાગ્તાને સોંપેલાં છે. લોકનું આરોગ્ય—Public Health, દેશનું આરોગ્ય—Sanitation, એ સર્વ અમારા અશ્વિપુત્ર સહદેવના મનને ઉદ્યોગમાં રાખે છે. એ સહદેવને ત્રિકાળજ્ઞાની કહો, જ્ઞેશી કહો, કે વૈદ્ય કહો—એ સર્વ પાંડવોના આ નહાનકડા ભાઈની યુદ્ધિને સોંપેલાં છે. સર્વ મ્હોટા ભાઈઓ દ્રવ્યના વિષયમાં પોતાના આ નહાના ભાઈને પ્રથમ પુછીને પછી પોતાની વાત કરે છે. સહદેવ ગણી ગણીને વાત કરે છે—He is a cool calculator—just like a merchant.”

વીરરાવ ખડખડીને હસી પડ્યો—“ હા હા હા હા—વાણીયાને વાણીયો ગમ્યો ! Yes, but I admit he *must* be consulted and obeyed too by rash men like myself. Go on, Mr. Pravinadas, I am really thankful.”

પ્રવીણુ — “આ પાંચે ભવનની પાછળ પાંચે પાંડવનાં ભવનમાં જવા આવવાનાં દ્વારવાણું પાંચાલીભવન છે. એ પાંચાલીનું અંતઃપુર છે; શૃંગારભવન છે. It is our People's Hall. પ્રજ્ઞના સર્વ વર્ગને મહારાજ સાથે ગુપ્ત મન્ત્ર કરવાનું આ ભવન છે. અમારા રાજ—પ્રજ્ઞના સમાગમ, “લેવીયો,” ને “ધ્વિનીંગ પાર્ટીઓ” આ ભવનમાં જ ભરાય છે. અમારી પ્રજ્ઞના સર્વ વર્ગના ઉત્સાહ અને અભિલાષ આ જ ભવનમાં મહારાજ પ્રીતિથી જાણી લે છે, અને પાંડવો પાસે તે સફલ કરાવે છે. સહદેવના ભવનની જોડે પાંડુભવન સામે ધૃતરાષ્ટ્રભવન છે. એ “રાજશરીર” ની મૂર્તિનું ભવન છે. પાંડવો જેમ પાંચાલીની ચિંતા કરે છે તેમ કૌરવો રાજશરીરની ચિંતા કરે છે, અને કૌરવભવનોમાં તેની જ ચિંતા થાય છે. ધૃતરાષ્ટ્ર પતે અંધ છે—રાજમાત્ર લોકના અંતઃપ્રવાહ જોવાને અશક્ત છે, માટે જાણ આરયક્ષુ* કહેવાય છે. અંધ ધૃતરાષ્ટ્રને સંજયરૂપ ચાર છે, તે પાંડવ-રાવના સર્વ વર્તમાન એકલા ધૃતરાષ્ટ્રને વિદિત કરે છે. સંજય એકલું ચાર-મે કરતો નથી, પણ પ્રજ્ઞને અર્થે કૌરવપાંડવોનાં પરક્રમ તટસ્થ રહી દેખે અને રાજ્યનીતિ અને રાજનીતિના સર્વ પ્રપંચોના પ્રવાહને આદિથી

*ચાર = છાનો દૂત, spy; ચારની આંખે દેખે તે ચારયક્ષુ.

અંતસુધી પ્રત્યક્ષ કરે છે અને ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે પ્રત્યક્ષ કરાવે છે. He is, like the phonograph, an apparatus for recording and reporting the spiritual and the physical voices that fill all atmosphere in the State——like your journals and newspapers. He is the king's Binocle and Field-glass.

“ આહ્લધર્મ પ્રકટ છે, પણ વૈશ્યકળા કોઈ પણ પુસ્તકમાં નથી. માટે વૈશ્યપ્રજ્ઞના ગુપ્ત મન્ત્ર સમજાવનાર વૈશ્યાપુત્ર યુયુત્સુને સ્વપુત્ર કરી ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાની પાસે રાખે છે. પતિ કરતાં પત્ની વધારે દેખે તો અચ્છ પ્રવલ્લ થાય તે રાજતંત્રમાં ઉચિત નહીં. માટે ગાન્ધારી અંધ પતિની જોડે અંધ થવા આંખે પાટા બાંધે છે. રાણીનું આ પતિવ્રત છે. રાજાના શરીરનો વંશ અજરામર રાખવાનું શતપુત્રવાળા ધૃતરાષ્ટ્રને માથે છે. તેને સો પુત્રો માગેલા મળ્યા તે તેના ભાયાતો જ સમજ્યા. બાકી રાજા જાતે ગાન્ધારીને —એકપત્નીને—વરેલો. તે નિયમ આ રાજ્યમાં પળાય છે. સર્વ કૌરવભવનોમાં એકેક ભયાસન છે તેમાં તે ભવનના અધિષ્ઠાતાનું ભય જોવાય છે. ધૃતરાષ્ટ્ર વંશ વધારનાર છે તેને વત્સલતાનું ભય છે. દુર્યોધનની દુર્નીતિનું ભવિષ્ય તેના જન્મપ્રસંગે ધૃતરાષ્ટ્રને જણાવવામાં આવ્યું હતું. દ્રૌપદીવસ્ત્રહરણપ્રસંગે તેણે તે પુત્રની દુષ્ટતા પ્રત્યક્ષ કરી. શ્રીકૃષ્ણ યુદ્ધપ્રસંગે અટકાવવા પાંડવોપાસેથી આવ્યા ત્યારે પણ તેમ જ થયું. ત્રણે પ્રસંગે જુદાજુદા મહાત્માઓએ ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે તારા પુત્રનો નાશ કરવો અને કંઈ નહીં તો ત્યાગ તો કરવો જ એવો તારો રાજધર્મ છે. પણ એક પ્રસંગે વત્સલ પિતા તે ઉપદેશ માની શક્યો નહીં. પાંડવપક્ષનો વિરોધ કરનાર દુષ્ટ પુત્રને શાસન કરવામાં જે પિતાની વત્સલતા આડે આવશે તે ધૃતરાષ્ટ્રની દુર્દશા પામશે એવો એ ભવનના ભયાસનનો ઉદ્દેશ છે. તે દુર્દશાનાં ખીજ ઉગતાં નષ્ટ કરવા મહારાજ પ્રયત્ન કરે છે. ધૃતરાષ્ટ્ર ધર્મરાજ ઉપર કરેલી અસૂયાનું ભય આ વત્સલતાનું અંગ છે. હવેનાં ભવન શંકરશર્મા સમજાવશે. ”

શંકરશર્મા—“ ખીજુ દુર્યોધનભવન સામે દેખો છો. રાજશરીર ધૃતરાષ્ટ્ર; તેના પ્રથમ પુત્ર જેવો રાજનય તે દુર્યોધન અથવા સુયોધન છે. રાજાના શરીરને પ્રકૃતિપુરુષોમાં અને પ્રજામાં પ્રતિષ્ઠા આપનાર વસ્તુ રાજનય છે.

“ દુરોદરચ્છન્નજિતાં સમીહતે

“ નયેન જેતું જગતીં સુયોધનઃ ।

“અર્જુનમાં જેમ નીતિ અને ક્રિયા પ્રબળ છે તેમ દુર્યોધનમાં નીતિ અને ક્રિયા રાજશરીરને અર્થ છે. અર્જુન રાજ્યનીતિ—Statesmanship—માં કુશળ છે તો દુર્યોધન રાજનીતિ—Diplomacy—માં કુશળ છે. રાજનીતિની ત્વરાને લીધે પાંડવો મામે છતાં શલ્ય જેવો મહારથિ દુર્યોધનના પક્ષમાં આવ્યો. શકવર્ગને વશ કરવાને માટે શકુનિ જેવો મંત્રી એણે શોધ્યો—Set a thief to catch a thiefની નીતિ આ શોધમાં વપરાઈ. કૃણુ જેવા દાતાનો આ રાજનયે સંગ કર્યો અને સર્વ શક્તિઓમાં વડી શક્તિ જે ઉદાર દાતાની તેના ફલથી મહાબળવાન કૃણુ દુર્યોધનના પક્ષમાં લહડ્યો. બ્રહ્મતેજ, બ્રહ્મવિદ્યા અને બ્રહ્મશસ્ત્રના સ્વામી દ્રોણાચાર્ય અને અશ્વત્થામા જેવા બ્રાહ્મણોને લોભાવી આશ્રય આપવાની નીતિ પણ દુર્યોધનની હતી. ભીષ્મપિતામહનું બળ પણ એજ રાજનીતિને વશ રહ્યું. દ્રોણ અને ભીષ્મ પાંડવના ભક્ત હતા છતાં, દુર્યોધનની નીતિએ દ્રવ્યબળથી તેમને સેવક કરી લીધા હતા.” શું કરીયે ? અર્થો વડે અમને દુર્યોધને ભરપુર કર્યા છે એટલે અધર્મના પક્ષની સેવા કરવી એજ અમારો ધર્મ થયો છે” — એ વાક્યનો આ જ્ઞાની પુરુષોને ઉદાર કરવા વારો આવ્યો તે દુર્યોધનની રાજનીતિને બળે. વૈરાટનગર પાસે ભીષ્મ, દ્રોણ અને કૃણુ એકઠા મળી લહડ્યા ત્યારે કૃણુ વિનાના એકલા અર્જુને તેમને હરાવ્યા. પણ દુર્યોધનની રાજનીતિએ તેમના જ કૃણુ પુંકયા ત્યારે એમાંના અકેકા વીરે કૃણુ સાથે નીકળેલા અર્જુનને હંકાવ્યો. ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃણુ, શકુનિ, અને શલ્ય જેવા મહારથિઓને પોતાના પક્ષમાં આટલા બળથી લેઈ શકનાર આવી રાજનીતિ રાજ્યોને યોગ્ય છે. પોતાના સો ભાઈઓ—ભાયાતો—ને પક્ષમાં લેઈ તેમનું પોષણ કરનાર, તેમનું બળ વધારનાર, તેમને વિદ્યા અપાવનાર, રાજનીતિ પણ દુર્યોધનની છે. ભાઈઓ ને ભાયાતો, ધરના વૃદ્ધ, ખહારના શૂર, ખહારની વિદ્યા અને રંક ગૃહમાં પડેલું કૃણુરત્ન, એ સર્વને શોધી આશ્રય અને પોષણ આપનાર રાજનીતિનો અધિષ્ઠાતા દુર્યોધન પાંડવોથી જીતાયો તેનું કારણ યોગેશ્વર કૃણુનો આશ્રય લેવાની અર્જુનની નીતિ. દુર્યોધન અને અર્જુન એક પક્ષમાં હોય તો તો અજ્ઞેય જ થાય. એવી એવી નીતિના વિચારાચારનાં આસન જેડે દુર્યોધનભવનનું ભયાસન ઊભો. પાંડવ અને પાંચાલીની સેવા કરવાને સ્થાને તેમનો વિરોધ કર્યો અને તેમને દુઃખ દીધું અને રાજનીતિ પાપમાર્ગે વળી. એ રાજનય—દુર્યોધનનું મુખ્ય ભયસ્થાન. પાંડવોની યુદ્ધગીતા એવી હતી કે “યુદ્ધધ્વમનહંકારાઃ” ત્યારે દુર્યોધને છેલ્લે સુધી અહંકારને જ સ્વીકાર્યો છે અને કોઈની વાત સાંભળી નથી, એ એનું ખીજું

ભયસ્થાન. આ “અહંકાર,” એટલે કેવળ ગર્વ નહો પણ “ હું” પણ એજ દુર્યોધનનાં દુર્મનિત્યતનું સૂક્ષ્મ ન્યગ્રોધબીજ અને એજ તેનું ભયસ્થાન. A king has no rights for his own *personal* interests and enjoyment. If he thinks he has them, he vitiates the whole policy of the State, and is unfit as Duryodhana to rule a people. જે જંઘા ઉપર આધાર પામી આ રાજનયનું અંગ ટકે છે અને ગદાયુદ્ધ કરે છે તે જંઘા ઉપર અંતે ભીમની ગદા પડશે અને રાજનયને પડતો મુઠ્ઠી રાજનય રાજ્ય કરશે. પોતાના સર્વ મોઘાં સાધનનો નાશ જોયા પછી અંતે એકલું પડી આ રાજનયનું ખાલી થયેલું ખોખું નાશ પામશે. અર્જુન અને ભીમનો પ્રતાપ તેને જોવો પડશે એટલું જ નહીં, પણ ધર્મને દગી દુર્યોધને વશ કરેલા શત્રુને ધર્મ જ મારશે અને સહદેવ જેવા પ્રાણને હાથે શત્રુને જોવો દૂતખેલક મન્ત્રી નાશ પામશે. તે સર્વ જોયા પછી દુર્યોધનનું ખોખું પડશે. The chicaneries and knaveries, the jobberies and the manœuvrings and bunglings, of diplomatic gamblers, in promotion of mere personal ends, must eventually fall under the persistent hammer of the cool and calculating wisdom of patriotic heads whether wearing the crown or not. દુર્યોધનરૂપ રાજનયના અનેક નામવાળા, અનેક ગુણવાળા સો ભાઈઓમાંથી જે ભીમની ગદાથી ખચશે, તેનો નાશ ચિત્ર માર્ગ જાણનાર નકુળને હાથે થશે તે પણ દુર્યોધન જોશે. The Spirit of *Æsthetics* and Arts will stultify the one hundred cadets and military rulers fallen under the evil grip of an ominous self-centred policy. They will be metamorphosed by the policy of Nakula from the bodies of dangerous cadets and rowdy soldiers into those of peaceful and virtuous citizens.

“ આ પછી રાજની દંડશક્તિરૂપ દુઃશાસનનું ભવન. રાજ્યના ખરા અધિકારીઓ પાંડવોની સેવા કરવાને સટે દુર્યોધનને માની; પાંચાલીનાં— પ્રજાનાં—વસ્ત્ર કેશ ખેંચનાર આ દુષ્ટને ભીમની ગદાનું ભય છે, અને વૈરથી ભીમ તેનું સુધિર પીશે. The Spirit of Power and Protection raised by the hand Divine for the service of the nation will one day kill this imp of brute physical

force, this minion of military and regal power, and will, to set an example, drink his blood like a Spirit of Retribution if not revenge. Let rulers beware!

“ આ પછી કર્ણભવન અર્જુન ભવનના સામું છે. એ દાનશક્તિનું સ્વરૂપ છે. દાનશક્તિનો જન્મ પાંડવોની જ માતાથી છે. જે રાજામાં આ શક્તિ નથી હોતે નપુંસક છે. જે રાજામાં આ શક્તિની સીમા હશે તે રાજા મૂર્ખ હશે કે દુષ્ટ હશે તો પણ આ શક્તિને પ્રતાપે ઘણી વાર ટકી શકશે. એને ભય માત્ર એટલું કે કૃષ્ણ જેવા સારથિને લેઈ અર્જુનનો રથ સામે હશે ત્યારે કર્ણનો નાશ સમજવો. એના ગુણદોષ સંભળાવતાં પિતામહે એના દોષ કહેલા છે કે,

“ અકસ્મત્પાણ્ડવાન્ સર્વાનવક્ષિપસિ સુવ્રત ॥

જાતોઽસિ ધર્મલોપેન તતસ્તે વુદ્ધિરીદશી ।

નીચાશ્રયાન્મત્સરિણી દ્વેષિણી ગુણિનામપિ ॥

“ જે આટલા અવગુણ ન હોત તો કર્ણના બાકીના ગુણ મહોટા છે.

“ જાનામિ સમરે વીર્યં શત્રુભિર્દુઃસહં મુવિ ।

બ્રહ્મણ્યતા ચ શૌર્યં ચ દાને ચ પરમાં સ્થિતિમ્ ॥

ન ત્વયા સદશઃ કશ્ચિત્પુરુષેષ્વમરોપમ ॥

“The power of generous gifts, patronage, and munificence, is the greatest prerogative of the Crown. A policy that relies upon the power of its generous hand, will only fail where it marches against the combined forces of the Progressive and Just principles of Public Weal or degenerates into vanities and jealousies.”

“ તે પછી તમે ગુરુભવન દેખો છો. એમાં દ્રોણાચાર્ય અને અશ્વત્થામાની પ્રતિષ્ઠા છે. વિદ્યાને વિદ્યારૂપે અને કલાને કલારૂપે સાધે, જાતે તેનો ઉપયોગ કરે નહી, અને તે વિદ્યા અને કલાનો ઉપયોગ કરી શકનારને તેનો ઉપયોગ શીખવે—એ ગુરુ, એ બ્રાહ્મણ: પછી તેને યજ્ઞોપવીત હો કે ન હો. આર્મસ્ટ્રોંગ અને કૃપ જેવા તોપોના રચનાર આ ન્યાયે બ્રાહ્મણો જ ગણવા. જે આવા બ્રાહ્મણો જાતે યુદ્ધમાં ભજે અને અશિક્ષિત જગત ઉપર પોતાનાં દિવ્ય અસ્ત્ર પ્રહરે તો અધર્મ થાય અને જગતનો નાશ થાય.

આ દેશના બ્રાહ્મણોમાં ધર્મથી શસ્ત્રગ્રાહી માત્ર પરશુરામ થયા છે, અને ધર્મકાર્ય આટોપી રહ્યા પછી એમની ક્ષાત્રશક્તિ પણ નવા અવતારના તેજથી રામાવતારમાં અસ્ત થઈ. દ્રોણ જેવાના સંગ્રહથી જ અર્જુનને અસ્ત્રવિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ, માટે સર્વ આયુષ્ય વિધાના ઉપાર્જન અને દાનમાં ગાળનાર ગુરુજનનો સંગ્રહ તે રાજનીતિનું એક ઉત્તમ કાર્ય છે. પણ એવા બ્રાહ્મણો ગુરુત્વ મુકી યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત્યા, તે પણ ક્ષાત્રના નાશ માટે, તે પણ અર્જુન જેવા શિષ્યના દ્રોહને અર્થે, તે પણ ધર્મસામે અધર્મની સેવાનિમિત્તે—ત્યાં એ ગુરુજનનો નાશ કરવા, અર્જુનનો અતિધર્મ ન ગણકારી, કૃષ્ણસંકેત થયો. When learning abuses its functions and lends its strength to help wicked policies, the Angel of Divine Wisdom must hold up his ægis to protect the Spirit of Progress and, if that Spirit has pious scruples against self-protection, then, to create new agencies for the purpose. અર્જુન તો ગુરુહત્યા કરે નહી ત્યારે દ્રોણનો નાશ કેમ થાય ? બ્રાહ્મણ શસ્ત્ર ધરે અને ક્ષાત્ર કરતાં વધારે પરાક્રમ કરે. પણ બ્રાહ્મણ થયેલું હૃદય ક્ષાત્ર નહીં થાય. શસ્ત્રગ્રાહી બ્રાહ્મણનું આ મર્મસ્થાન. “પુત્ર મુવો” એ સમાચારથી, ક્ષત્રિય ત્યાં અસ્ત્ર ત્યજે નહીં ત્યાં તે બ્રાહ્મણ દ્રોણે ત્યજ્યાં. That is the weak point in a Brahmana. His heart is soft there. યુદ્ધકાળે અનેક ઋષિયો રણક્ષેત્રમાં આવ્યા અને અધર્મને અર્થે કરવા માંડેલું યુદ્ધ પડતું મુકવા દ્રોણને સૂચના કરી. Can a Bráhmana's heart resist an appeal to the eternal principles of Dharma and knock off scruples that his higher nature projects before his eye?—એ ઋષિયોની સૂચનાએ દ્રોણનું હૃદય કંપાવ્યું. એ અવસ્થાએ શીર્ણું કરેલા બ્રહ્મવૃક્ષને ધૂષ્ટધુમને તોડી પાડ્યું. જે અગ્નિકુંડમાંથી પાંચાલી પ્રકટ થઈ હતી તેજ અગ્નિકુંડમાંથી ધસી નીકળેલા અથવા ધૂષ્ટતાવાળા પ્રકાશવાળો ધૂષ્ટધુમ્ન ક્ષત્રિયના ધરમાં પ્રકટ થયો તે બ્રાહ્મણત્વનો દુરુપયોગ કરનાર ગુરુજનને હણવા માટે. He is the Spirit of Audacious Light—Bold Reform—born of Burning Flames to destroy the overgrowth of Learning's Power where this Power is exerted on behalf of the Regal Power and

against the Angel of Progress and his brothers.

“ દ્રોણને ભીમસેને વાક્ય વડે ગદા મારી કહેલું છે કે :

“ यदि नाम न युध्येरन् शिक्षिता ब्रह्मबन्धवः ।

“ स्वकर्मभिरसंतुष्टा न स्म क्षत्रं क्षયं व्रजेत् ॥

“ જેમ શુદ્રાદિને આહ્વાણનાં કર્મ નિષિદ્ધ છે તેમ આહ્વાણને ક્ષત્રિયોનાં કર્મ નિષિદ્ધ છે. તે નિષેધ ન માનનારને શિક્ષા છે. Bhima bears no infringement of Duties and Discipline.

“ એ જ ભવનમાં અશ્વત્થામાનો પણ સમાસ છે. આહ્વાણ વૈરનો પ્રેર્યો શું શું અનિષ્ટ અને અધર્મ્ય-કર્મ કરી એસે તે જાણવું હોય તો અશ્વત્થામાના કર્મ જોવાં. સાક્ષરા વિપરીતા રાક્ષસા ભવન્તિ તેનું એ દૃષ્ટાંત છે. એ આહ્વાણને શ્રીકૃષ્ણનું ચક્ર લેવાનો દુષ્ટ લોભ થયો હતો. એણે નારાયણાસ્ત્ર અને અહ્યાસ્ત્રનો પાંડવો સામે દુરુપયોગ કર્યો. એ અસ્ત્રનાં રહસ્ય જાણનાર શ્રીકૃષ્ણે તેનો પ્રતીકાર અર્જુન પાસે કરાવ્યો. જ્યારે રાજ્યસાગરમાં તોશાન જાગે અને કૌરવો આહ્વાણ પાસે અહ્યાસ્ત્ર ફેંકાવે એટલે અહ્યાસ્ત્રની જ્વાલાઓ પાંડવો સામે આહ્વાણ પાસે ફેંકાવે ત્યારે ક્રિયાવાન અર્જુને તેવુંજ અસ્ત્ર ફેંકવું એટલે એ જ્વાલાઓ સામે એવીજ જ્વાલાઓ ફેંકવી જેથી સ્વલ્પ-તીય જ્વાલાઓ એકબીજામાં શાંત થશે. When the sacerdotal and learned classes yield to being set up in sectarian spirit against the path of what is right and progressive in the State and among the people, the Spirit of Progress may as well raise counter-sects and break the force of the former by allowing them to dash against the latter. This is meeting Brahmâstra with Brahmâstra. It is what we in these days would call setting up journals against journals and congresses against congresses in order to further the cause of Progress and thresh out superior results. આહ્વાણો સામે આહ્વાણ ને શાસ્ત્ર સામે શાસ્ત્ર.

“પણ અશ્વત્થામા અહ્યાસ્ત્ર ન ફેંકતાં માત્ર નારાયણાસ્ત્રજ ફેંકે તો તેના સામે ન થતાં તેની જ્વાલાને અપ્રતિહત બળવા દેવી એટલે એ તેજ જાતેજ શાંત થશે. આહ્વાણો જાતે તોશાન કરવાનું મુકી દેઈ અને પોતાનાં શાસ્ત્રશસ્ત્ર પડતાં મુકી માત્ર જગત્ત્રિયતા શ્રીનારાયણને નામે નારાયણનાં ધર્મશાસ્ત્રનું તેજ

પાંડવો સામે પ્રકટ કરે ત્યારે તો નીતિમાન અર્જુને માત્ર તેને જોયાં જ કરવું, અને તે તેજની જ્વાલાઓને જાતે પ્રકટ થવા દેવી ને તેનો પ્રતિરોધ કરવો નહીં એટલે ધર્મની સેના કણી પાસ છે અને અધર્મની કણી પાસ છે એટલું બતાવી તેજ જાતે જ શાંત થઈ જશે, અને તેનાથી માત્ર ધર્મપક્ષનું જ પ્રકટીકરણ થશે. This is the weapon of Divine Learning. The flames of Divine Learning can never hurt the cause of Righteousness if they are allowed to burn themselves away unopposed; for they can only show where Righteousness is and where it is not. Opposition makes them more critical and searching. These flames can only be fanned and rendered more irresistible by such opposition; while left to themselves they pass away into the lights of Nature and leave no vantage to those that had generated them.

“ દુષ્ટ અશ્વત્થામાને શિક્ષા એટલી જ થઈ કે તેના મસ્તકનો મણિ લેઈ લેવામાં આવ્યો અને મસ્તકમણિહીન ચિરંજીવ થઈ આજસુધી જગતના શૂન્ય દેશોમાં એ ક્વણું કર્યાકરે છે.* મસ્તકનો મણિ તે ઉત્તમાંગમાંના અક્ષરંધ્રમાંનો સદ્બુદ્ધિરૂપ પ્રકાશ. આક્ષણને એનાથી પ્રિયતર શું? હું ધારું છું કે અશ્વત્થામા આવા રૂપમાં આજકાલના અક્ષયંધુઓની જિલ્હાદારા ક્વણે છે—તેમના પૂર્વજોના મસ્તકમાંનો અર્થજ્ઞાનરૂપ મણિ હવે આજના આક્ષણોના મસ્તકમાં નથી અને જેની તેની જીભે માત્ર જ્ઞાનશીવાયના ઉદ્ગારનું ક્વણું ચિરંજીવ જણાય છે તે જ શ્રીકૃષ્ણનો શાપેલો અશ્વત્થામા છે.”

“હવે પિતામહભવન એ છેલું છે. He is the Spirit of the Traditions, Experience, and Wisdom of Ages. પિતામહ એ પુરાણઅનુભવની ભૂતિ છે, એમનું જ્ઞાન, એમની નીતિ, અને એમના સદ્ગુણોમાં આ દેશની આશા છે, પણ અધર્મનો રાજતથ ત્યારે તેને અધર્મના યુદ્ધમાં આગળ કરશે ત્યારે યોગેશ્વર કૃષ્ણ પ્રતિજ્ઞા મુકી શસ્ત્ર ધરશે ને ક્રિયાવાન અર્જુનને ધૃષ્ટતર કરશે, અને કન્યાશરીરમાંથી પુરુષશરીરરૂપે પ્રકટ થયલા શિખંડીને આગળ કરી વિચિત્ર વ્યૂહ રચશે. શિખંડીના આમાં પિતામહ મનસ્વિતાથી અસ્ત્રપ્રદાર નહીં કરે અને શિખંડીની પાછ-

બથી આવતાં બાજોને વશ થશે જે દેશમ

વળગે તેમ ન કરતાં ડૉરવને આશ્રય આપી અર્જુનનો માર્ગ રોકે ત્યારે નીતિમાન

અર્જુને એટલુંજ કરવું કે પિતામહના મનમાંનાજ કાંઈક એવા શિખંડી

જેવા અભ્યાસ અને અધ્યાસ શોધી કહાડવા કે તેના સામું યુદ્ધ કરવામાંથી

પિતામહ નિવૃત્ત થાય અને શરશ્યામાં પડે. The Spirit of Tradition

is invincible. But find out an apparition of some of

the vagaries that are haunted by this Spirit and un-

man his heart and keep yourself shooting from behind

the apparition. The Spirit of Tradition will then lie

prostrate upon a bed of arrows piercing his body

through a thousand new holes. અનુભવથી ૩૬ અને સિદ્ધ

થયલા જ્ઞાનના દેહમાં આ વિધિથી અનેક છિદ્રો પડે છે. પણ પિતામહ

પહ્યાપછી પણ જીવે છે. ૩૬ઓ પહ્યા પછી પણ શરશ્યાપર જીવે

છે. સાત્વિકવૃત્તિવાળા સુપાત્ર ધર્મમૂર્તિ યુધિષ્ઠિરપાસે શ્રીકૃષ્ણયોગેશ્વર

પિતામહ આટલા આયુષ્યનો પરમ લાભ લેવડાવે છે. શાંતિપર્વ અને

અનુશાસનપર્વ જેવી મગ્નૂષાઓમાં ભરેલા ગંભીર ઉદ્દાત્ત અને પરમયુદ્ધિથી

શોધી સંસ્કારેલા અનુભવરત્નોના અક્ષય ભંડાર પિતામહ પાસેથી લેઈ

લેઈ યુધિષ્ઠિર રાજા રાજ્યના અને પ્રજાના પરમ ક્ષેમના આધાર થયા.

What rare wisdom is stored up in the traditions and

customs of our nation? While not yielding to what is

wrong and rotten in them, it is worth our while to see

that we do not allow them to pass away from our

midst before some wise and impartial soul-seers extract

the stores which the Spirit has preserved so long and

is only too willing to hand over to fit and willing

souls. In this hall of this Grandfather-Spirit we try

to sit as his apt pupils with His Highness at our

head and ever jealous when the Spirit seems to lean

in favour of the Kauravas."

શંકરશર્માએ પુરું કર્યું.

વિધા૦—“આ કૌરવભવન પાછળ વિદુરભવન છે—તે અમારા અતિ-થિવર્ગને અને મિત્રોને મળવાનું સ્થાન. એ અમારો Visitors' and Friends' Hall તમે દીરો છે. આ સર્વ ભવનો ઉપર એક માળ છે. તેમાં સઉથી પાછળ સુભદ્ર ભવન છે. સુભદ્રા અથવા મહિષી આસન, પરિક્ષિત અથવા યુવરાજ આસન, ધનસમૃદ્ધિસત્તાસન, અને વિચક્ષણ-જનસંબંધ આસન—એવાં ચાર આસન એ ભવનમાં છે અને એ ચારે ભદ્રના યોગથી રાજઅંગનું તે પ્રજનનું ભદ્ર કેમ વધારવું તે વિચારાય છે. તે ભવન મુકી આગળ મનુષ્યદેહભવન, મોક્ષભવન અને ચક્રવર્તી ભવન છે. ચક્રવર્તી ભવનમાં સરકાર પ્રતિ અમારા આ સામ્રાજ્યના અંશ-રૂપે ધર્મ અને અધિકાર વિચારાય છે; સરકારની નીતિ, સરકારની ક્રિયા, અને સરકારના ઉદ્દેશ અને ઉપદેશ—તે સર્વના સંગ્રહ અને વિચાર થાય છે; અને સરકારના મહોટા અધિકારીઓનો, ચક્રવર્તીના અને અમારા સંબંધપ્રમાણે, સત્કારસમારંભ થાય છે. મોક્ષભવનમાં ચાર આસન છે. ધર્મ અને ભક્તિથી નિર્વાણ, મોક્ષથી નિર્વાણ, રણક્ષેત્રથી નિર્વાણ અને મૃત્યુના અન્ય માર્ગ, એવાં આસનો આ ભવનમાં છે અને મધ્યભાગે કોઈ જીવન્મુક્ત મહાત્મા આવે તેને માટે વ્યાસાસન છે. ત્રીજું ભવન મનુષ્ય-દેહ ભવન છે, તેમાં રાજદેહ, રાજ્યભ્રષ્ટ મનુષ્યદેહ, કારાગ્રહાયુષ્ય, અને ઉત્તરાશ્રમાયુષ્ય—એવાં ચાર આસન છે.

“ સર્વથી છેલ્લું આ આપણે બેઠા છીએ તે કુરુક્ષેત્ર—અમારો “કાઉન્સિલ હાલ ” છે. મધ્યે આ વૃદ્ધ મહારાજ મલ્લરાજની મૂર્તિ આ સ્તમ્ભ ઉપર તમે દેખો છો. સ્તમ્ભની ચારે પાસ આ રાજ્યના ભૂતકાલિહાસનાં સ્મારક ચિત્ર છે. મહારાજમૂર્તિના હાથમાં આ ચક્ર ફરે છે. જેટલાં આ ભવન છે તેટલા દાંતા આ ચક્રને છે અને દરેક દાંતમાંના દૂરદર્શક કાચથી એકેકું ભવન પ્રત્યક્ષ થાય છે. ચક્ર એ આ રાજ્યવેદશાળાનું વેદદર્શક યંત્ર છે. આ પવિત્ર મૂર્તિની પાસે મંત્રિમંડળસહિત એસી મહારાજ રાજ્યકાર્યના વિચાર કરે છે અને પિતાના યોજેલા ભવનોમાંથી એક પણ ભવન અને એક પણ આસનનો ઉપદેશ ભુલાય નહી તે વીશે સાવધાન રહે છે.

ચંદ્ર૦—ત્યારે આ ક્ષેત્રના અને ભવનોના ઉદ્દેશમાં કાંઈ ફેર છે ?

વિધા૦—અમારે સર્વને માટે પ્રસ્તુત કાર્યને સંબંધે ભેગા વિચાર કરવાને કુરુક્ષેત્ર છે. મહારાજના એકાંત વિચારને માટે, એકાંત કાર્યને માટે અને એકાંત અભ્યાસ માટે—for self-training—આ સર્વ ભવનો છે.

એ સર્વમાંનાં વર્ગીકરણ તમે જોયાં. રાજ્યકાર્યમાંનો એક પણ વિષય મહારાજની દૃષ્ટિ ખહાર રહે નહી, વિષયના લગતા ઉદ્દેશ, ઉપદેશ, પુસ્તક શાળાઓ, અનુભવશોધન અને મહારાજના પોતાના પ્રસંગભૂત વિચાર— એ સર્વના સંગ્રહનાં પણ વર્ગીકરણ કરી આ ભવનોમાં રાખેલાં છે. We have found out and developed the classifications of Vyasa sufficiently for our purposes.

ચંદ્ર૦—ઇતિહાસ ગણાતા કાવ્યમાંના પાત્રવર્ગને રૂપકરૂપ કર્યાથી તમારે શિર નારિતકતાનો અપવાદ આવતો નથી ?

વિદ્યાચતુરે સ્મિત કર્યું. “ પાંડવો અને કૌરવોને ઐતિહાસિક પુરુષો ગણવા નહી એવું કહેવાનો ઉદ્દેશ અમે રાખતા નથી. તેવા પુરુષ થઈ ગયા હો કે ન હો એ શોધ કરવો એ તમારા જોવાનું કામ છે. મહાકાવ્યે ઇતિહાસ સાથે રૂપક પણ કેમ મુક્યાં ન હોય ? વ્યાસજીનાં મુકેલાં ખીજનું વર્ગીકરણ કરી વૃદ્ધ મહારાજે આ બોધ અને રમ્યતાનું સ્થાન કરેલું છે.

વીર૦—મહારાજને બોધ અને સુંદરતા તેમ આશ્વાસન પણ આ સ્થાને જ મળવું જોઈએ.

[વધા૦—“ધર્મભવનનો હેતુ જીવતાં સ્વર્ગ આપવાનો જ છે. યોગાસન આગળ શ્રીકૃષ્ણનો ઉપદેશ છે—

“ કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કથંચન ॥

“ આ ઉપદેશ સર્વ ક્રિયાઓને કાળે સ્વસ્થતા અને આશ્વાસન આપે છે. મનુષ્યદેહભવનમાં જઈ મહારાજ સર્વ અવસ્થાઓ માટે તત્પર રહે છે. ચક્રવર્તી ભવનમાં જઈ રાજ્યધર્મના સહાયરૂપ સરકારને દેખે છે અને સરકારના વર્તનમાં દોષ હોય તેનો અન્યભવનોમાં વિચાર કરી, આ કાઉન્સિલ હોલમાં સિદ્ધાંત ઉપર આવે છે અને તેપ્રમાણે નિર્વાહ કરવા મંત્રીઓને આજ્ઞા કરે. તેપછી ધૂળસંબંધે પોતાનો અનધિકાર સ્વીકારી મનુષ્યદેહભવન અને મોક્ષભવનમાંથી આશ્વાસન અને સ્વસ્થતા પામે છે. ભૂતકાળના મહાત્માઓનું અનુભવમૂલક પણ ચમત્કાર ભરેલું બુદ્ધિજ્યોતિ પ્રત્યક્ષ કરી તદ્દ્રૂપ થવાનો ઉત્સાહ અહીં મહારાજ સપક્ષ કરે છે, અને ભવિષ્ય માટે સંભારનો સંગ્રહ કરે છે. Here His Highness provides a kindergarden to study what Bacon called

The Wisdom of the Ancients, and here we also lay the germs for the evolution of a brighter, benigner, future for our State and subjects.

વીરરાવ—મહારો કઠોર વિનોદ જતો રહ્યો અને, પ્રધાનજી, હું પણ તમારી વાતનો વધારે વિચાર કરતાં વધારે આશ્વાસન પામું છું. It is true, your Highness, what the Pradhanji says. It is of no use leading a fidgety life and be mourning and grumbling over things over which we have no control.

ચંદ્રકાંત—મહારાજ, માળાનાજી જપતો જે સામાન્ય મનુષ્યને ઉપયોગ છે એવી જાતનો પણ એથી અનેકધા ઉચ્ચ આશ્વાસક અને પવિત્ર ઉપયોગ આ અનેક ભવનોનાં આસનોના વિચારની આવૃત્તિથી થાય છે. શોધ, ઉપદેશગ્રહણ, અનુભવ, વિદ્યા, બુદ્ધિ, નીતિ, શાસ્ત્રો, પુસ્તકો, વિચાર, અને ક્રિયાવડે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરી પ્રજનનું કલ્યાણ આપ કરી શકશો. અને કોઈ વાતમાં તેનું કલ્યાણ નહીં કરી શકો તો પણ તેમ કરવાનો આપનો ખોતાનો પ્રયત્ન સંપૂર્ણ થયો એટલે બાકીનાં પરિણામ માટે આપને હાથે કંઈ બાકી રહેતું નથી. એટલાથી આપની કૃતકૃત્યતા છે.

વાર૦—My friend is practically blessing your Highness without seeming to do so. It is a political way of doing it, but I do not complain of it after this day's explanations of politics. I too tender unqualified apologies for the vagaries of my ધૃષ્ટદુમ્ન and join in blessing your Highness openly and definitely though in less refined terms.

ચંદ્ર૦—મહારાજ, આપને અમારે માટે આજે ઘણો શ્રમ પહોંચ્યો છે. આપની સુજનતા તો સુપ્રસિદ્ધ છેજ. પણ આજે આ મહાભવનમાં આપના ઉચ્ચગ્રાહનું દર્શન પામી અમે આપના ઉપર કંઈ અન્ય પ્રીતિ જ અનુભવીએ છીએ.

વીર૦—I say "Ditto" to all that has fallen from my friend's lips.

મણિ૦—વીરરાવજી, રાજદેહનાં દર્શન મનુષ્યદેહવાળાને જેટલાં દુર્લભ નથી એટલા મનુષ્યદેહના સંચાર અને વ્યવહાર રાજદેહવાળાને

દુર્લભ છે. આથી આપના જેવા સાક્ષરોના વિચારઆચારનું દર્શન કરવા મને ઘણી આતુરતા રહે છે. અંતઃકરણ અને મુખનાં દ્વાર તમારાં કુટુંબ આગળ ઉઘાડાં રાખો તેમજ મહારી પાસે ઉઘાડોછો, તે મહારા મનને નવું જ દર્શન છે અને નવો જ આનંદ આપે છે.

વીર૦—મહારે કહેવું જોઈએ કે આપના જેવા ઉચ્ચગ્રાહ ધણાક રાજ્યો રાખી શકે તો શંકરશર્મા અને પ્રવીણદાસનાં સ્વપ્ન કંઈક અંશે ખરાં પડે અને ઇંગ્રેજને હાથે દેશી રાજસ્થાનનો નવો ઉદ્ધાર થાય.

શંકર૦—વીરરાવજી આટલું સ્વીકારે તે આ રાજ્યને ઓછું આશા-જનક નથી.

ચંદ્ર૦—મહારાજ, ખીજા રાજ આપના જેવા થાય કે ન થાય, પણ આપ તો ખરો રાજધર્મ યથાશક્તિ પાળવા પ્રવૃત્ત છો, અને આપનો ધર્મ આપની ઉચિત પ્રવૃત્તિથી જ સમાપ્ત થાય છે. તો તે પછી જગત ઉંધું ચતું થાય તેની સાથે આપને લેવા દેવા નથી. આપની આશાઓ, ઉત્સાહો, અને સ્વસ્થતા—એ સર્વ જોઈએ તેટલાં છે. જે ખોધ, અનુભવ, અને ક્રિયાને આપ શોધો છે તે શોધ આ મહાભવનથી સફળ થશે એટલે દેશી રાજ્યમાં રાજ્યનયથી—True Statesmanship-થી જેટલું થઈ શકે તેટલું થશે. તે થયું એટલે આપે પોતાને કૃતકૃત્ય જ માનવા. વિશેષ તો પ્રધાનજી કહે તો ખરું.

વિદ્યા૦—વિશેષ એ કે ભોજનકાળ થયો છે એટલે હવે સર્વ તે કાળનો ધર્મ સાચવવા પ્રવૃત્તિ કરીયે.

સર્વ વેરાયા. મણિરાજનો અંતઃખેદ અતિથિઓનાં છેલાં વચનથી નષ્ટ થયો.

પ્રકરણ ૧૨.

ચંદ્રકાંતના ગુચવારા.

રે તે આ મહાભવનનું શું કામ હતું? સરસ્વતીચંદ્રની
 “ સાથે દેશી રાજ્યોની ચર્ચાને અને આ મહાભાર-
 “ તના અર્થવિસ્તારને શો સંબંધ છે કે જીવતા
 “ મિત્રના શોધની ત્વરામાં આ કથાઓથી વિલંબ
 થાય ?” આવા વિચાર કરતો કરતો ચંદ્રકાંત સૌદર્ય-

ઉદ્યાનના કોટ ઉપર એકલો ફરતો હતો અને એક પાસનો ઉદ્યાન અને

ખીજી પાસ નાગરિકોના વિનોદ માટે રાખેલું ઉઘાડું યોગાન—તે ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવતો હતો. એના મનમાં ઘણી જાતના ગુંથવારા હતા. પ્રથમ એણે વિધાયતુર શોધ કરશે એવી આશા રાખી હતી. ખહારવટીયા, કુસુમના સમાચાર, સામંતનો મંદવાડ આદિ અનેક વિદ્યોએ આ આશાને ખોટી પાડી. જતે શોધવા જવા ચંદ્રકાંતે નિશ્ચય કર્યો ત્યારે ગુણસુંદરીના સ્નેહવ્યંજક શબ્દોએ એને શીતળ કર્યો, પણ ધારેલા શોધમાં કાંઈ પણ વધારો ન થયો. કાલ વિદુરભવનની સભામાં તે આજ કુરુક્ષેત્રની આસપાસનાં ભવનોમાં સરસ પણ પોતાના શોધમાં નિરુપયોગી ચર્ચામાં કાળક્ષેપ થઈ ગયો. સરસ્વતીચંદ્રના ઉપર આટલો સ્નેહ દેખાડનાર ગુણસુંદરીપાસે શી રીતે કહેવું કે હવે મને એકલો જવા ઘો અને તમારા સાહાય્યની મહારે અપેક્ષા નથી ? આ પ્રશ્નોએ ચંદ્રકાંતને મધુર ગુંથવારામાં નાંખ્યો, અને પાધડીનીચે હાથ ધાલી માથું પંપાળતો પંપાળતો તે ચારે પાસ શોધવા લાગ્યો કે ચારે પાસની જડ અને ચેતન સૃષ્ટિમાંથી કાંઈ સૂચના કે સમાધાની મળે છે.

પોતે ફરતો હતો તે કોટના અગ્રભાગે ખુરજના આકારની મેડીયો હતી તેમાં ગુણસુંદરીને બેસવાની શાળાઓ હતી અને નીચે કુસુમનો લતા-મંડપ, જળકુંડ વગેરે હતાં. ત્યાંથી તે કોટના ખીજા છેડા સુધી માત્ર અનેક વૃક્ષોના શિખરભાગ અને વચ્ચે વચ્ચે ભૂમિકાઓ દેખાતાં હતાં. કોટની ખીજી પાસ ક્ષિતિજમાં રત્નનગરીનો કોટ અને તેનાથી ઉંચા પ્રાસાદો—મહેલો—ના ઉપલા ભાગ દેખાતા હતા. ઉઘાન અને નગરના કોટ વચ્ચેના યોગાનમાં અનેક લોક આવ જ કરતા હતા. ગામડાંથી આવેલા અનેક વ્યાપારીઓ હાટ માંડી બેઠેલા હતા, અથવા તેા ધાન્યાદિક વેચવાના પદાર્થ ભરેલાં ગાડાં વચ્ચે વચ્ચે છોડી રાખી દલાલો સાથે અને નગરના વ્યાપારીઓ સાથે મહોટે સ્વરે ભાવ ઠરાવતા હતા. વણજારાની પોઠો, ઉંટ, ઘોડા, ઢોર, અને ઘેટાં બકરાંના વ્યાપારીયો પોતાનાં સ્થાન જમાવી ઉભા અથવા બેઠા હતા. બંદરી માલની ખપત તથા આપણે પણ આ સ્થાને થતી હતી. વચ્ચે વચ્ચે ભીખારીયો, સાધુઓ, ફકીરો અને બ્રાહ્મણો જુદા જુદા રાગ કહાડી, જુદા જુદા ઉચ્ચાર કરી ઉદરપૂર્તિ પામવા ફરતા હતા. એ સર્વ ચિત્ર વચ્ચે દરખારી દોરથી અથવા રાજકીય સત્તાના ચિન્હથી અથવા પટાવાળાઓના પરિવારથી અધિકારીઓ જણાઈ આવતા હતા અને આવજત કરતા હતા.

ચંદ્રકાંતની દૃષ્ટિ આ સર્વ મારઉપર ફરી ફરી ફરી વળતી હતી. “ગં

આટલા મહાન અને ચિત્ર સમુદાયમાં સરસ્વતીચંદ્ર મને શોધવા ન ઉભો હોય? શું એ સઉમાં એના સમાચાર આપનાર કોઈ નહી હોય?"

ખીસામાં હાથ મુકી આળસ મરડે છે ત્યાં તેમાંથી હાથમાં બે ચાર પત્ર આવ્યા. એ પત્ર વાંચેલા હતા. તે પાછા મુક્યા.

“ મુંબાઈમાં ગંગા એટલી માંદી છે કે મહારી ત્યાં જરૂર છે. ભર્યા “ ધરમાં તેના તનમનની આ પ્રસંગે કોઈ સેવા કરનાર નથી એમ “ સંસારીલાલ લખે છે, ને કીકી લખે છે કે તમે નહી આવો તો મહારી “ આ મરી જશે.”

“ કારકુન લખે છે કે મુંબાઈ છોડ્યાથી મહારો ઘંઘો ધુળધાણી થઈ જવા ઉપર છે અને ધરમાં ખરચની વ્યવસ્થા જુદી જ છે.”

“ સરસ્વતીચંદ્રના કરતાં આ વાત વધારે નથી—પણ ગંગા મરે તે “ તો કાળજે ધક્કો લાગે—આવે પ્રસંગે હું ત્યાં ન હઉં તો ઈશ્વરનો અપ- “ રાધી થાઉં—પણ એનો મંદવાડ ક્યાં સુધી પહોચશે તે કહેવાતું નથી “ અને આ શોધ કરવાનું પડતું મુકવું એ તો ચંદ્રકાંતથી નહી થાય.”

માથે ટોપી હતી તે નીચે હાથ ધાલી વાળમાં આંગળી ધસતો ધસતો તે કોટની ભીંત ઉપર આવળ કરવા લાગ્યો. થોડી વારમાં પ્રવીણદાસ અને શંકરશર્મા ઉપર આવ્યા. હાથ મેળવી ચાતો કરતા સર્વ એક મુરજની અગાશીમાં ગયા. સર્વ રવેશ ઉપર બેઠા. ચંદ્રકાંતના મનની કાલાયમાન સ્થિતિ સર્વ સમજ્યા અને તેનું કારણ પુછવા લાગ્યા.

ચંદ્ર૦—આપને વિદિત છે કે સરસ્વતીચંદ્રના શોધને માટે હું અત્ર આ- વેલો છું. આણી પાસ આવ્યો ત્યારે એ શોધ કર્યા વગરનો હતો તેવોજ હજી સુધી છે. ધરમાં મંદવાડ છે ત્યાં પણ મહારી જરૂર છે. મને લાગે છે કે હવે મહારે આપનાથી જુદાં પડવું જોઈએ.

શંકર૦—આપ કણી પાસ જવા ધારો છો ?

ચંદ્ર૦—ધરમાં મંદવાડ છે તેની તો મિત્રોની સહાયતાથી વ્યવસ્થા કરીશ; પણ મિત્રરત્નના શોધ માટે નીકળ્યો છું તેમાં આપ શો આશ્રય આપી શકશો તેની જિજ્ઞાસા આજ સુધી અતૃપ્ત રહી એટલે હવે ઈશ્વરે આપેલાં હાથપગ ચાલે તેણી પાસ ચલવવા કલ્પના છે.

શંકર૦—અમે શો આશ્રય આપીશું પુછો છો તેમાં અમે એટલે આ શરીર કે આ રાજ્ય ?

ચંદ્ર૦—આપ કહો તે.

શંકર—જો આ રાજ્યપાસે આશ્રય માગતા હો તો બે રીતે મળે. રાજ્યમાં કાંઈ અપરાધ થયો હોય તો પોલીસ શોધ કરે. સરસ્વતીચંદ્રના સંબંધમાં અર્થદાસનું ન્યાયાન્વેષણ થવાનું એટલે પોલીસ શોધ કરે છે જ. ખીલું અમારું “ સરભરાખાતું ” રાજ્યના અતિથિવર્ગની સરભરા કરે છે; પણ આપ રાજ્યના અતિથિ નથી. આપ રાજ્યપ્રસંગે પધારેલા નથી. આપ પ્રધાનજીના અતિથિ છો એટલે તેમના કુટુંબ્યવત્ છો અને તેથી મહારાજને મન તથા અમારે મન પણ કુટુંબ્યવત્ છો તે ન્યાયે આપ માગો તે આશ્રય આપવો એ અમારો ધર્મ છે.

ચંદ્ર૦—સરસ્વતીચંદ્ર આપના રાજ્યમાં ગુપ્તપણે સંચાર કરે છે તેને શોધવામાં આપના રાજ્યસ્થાનનો કુટુંબ્યન્યાય શો આશ્રય આપી શકશે તે જાણ્યા પહેલાં મહારી ઇચ્છા વધારે સ્પષ્ટ કરી શી રીતે દર્શાવું?

પ્રવીણ૦—આપ મનમાં સંકેત રાખી વાત કરો છો. પ્રધાનજીના મનમાં એમ છે કે અર્થદાસના સંબંધમાં સરસ્વતીચંદ્રના શરીરનો શોધ પોલીસ કરે છે એટલે આપના શરીરને અથડામણમાં નાંખવાની અગત્ય નથી.

ચંદ્ર૦—પોલીસ શું કરે છે તે જાણવા પામું તો મનની આતુરતા શાંત થાય, સૂચનાં કરું અને શો આશ્રય માગવો તે સમજું.

પ્રવીણ૦—તે આપને જાણવવામાં કાંઈ ઠીક નહીં થાય.

ચંદ્ર૦—મહારે ખોતાને પણ આ શોધને માટે જવાની ઇચ્છા છે તો આ શરીર અથડાવવું પડે તેની ચિંતા પ્રધાનજીએ રાખવી નહીં. મહારી શાન્તિ એવી અથડામણથીજ થશે. હું આટલા દિવસ બેસી રહેલો છું તે મને બહુ ઉદ્વેગ થાય છે.

શાન્તિ૦—આપનું મન રોકાયલું રહે એટલા કારણથી જ મહારાજશ્રી જાતે પ્રધાનજીસહિત મદ્દભવન આદિ સ્થાનોમાં આપની સાથે કાલગમન કરે છે. સરસ્વતીચંદ્રના મિત્ર ઉપરનો કુટુંબ્યભાવ એમને એટલું કરાવે છે.

ચંદ્ર૦—હું જોતે સરસ્વતીચંદ્ર વિષયે સઉના પ્રમાદનું ચિન્હ ગણતો હતો તે આમ સ્નેહનું કાર્ય નીવડે છે, તે જાણી હું સ્વસ્થ થાઉં છું, પણ મહારો ગુંચવારો તો મહારા અથડાવાથીજ મટશે.

પ્રવીણ૦—તેમાં આપની ઇચ્છા પ્રમાણે થશે જ.

શાન્તિ૦—એ વાતનો સત્વર માર્ગ કહાડીશું. ખીલું પ્રધાનજીના શિરનામાથી આ પત્ર આવેલો છે તે કોનો છે તે સમજાવું નથી પણ સરસ્વતી-

ચંદ્રના સંબંધમાં કાંઈક લખેલું છે તેથી આપને જોવા મોકલ્યો છે.

ચંદ્રકાંતે પત્ર લીધો. વાંચ્યો. ગંગાએ પોતાના ઉપર પત્ર લખેલો પણ ઉપર ચંદ્રકાંતનું નામ લખવું રહી ગયેલું અને પ્રધાનનું નામ હતું તેથી પત્રની આ દશા થઈ. તેમાં લખાણ ટુંકું જ હતું.

“ મને મંદવાડ છે પણ તમે એમના એમ પાછા આવશો તે મને કીક
 “ નહી પડે. તમારાં ઘરમાં સર્વને એમ છે કે સરસ્વતીચંદ્ર મરે કે ન જડે
 “ તો તમારા ઘરમાં પધસો આવે. મહારા મંદવાડને ખહાને તમને
 “ ખોલાવવા કાગળ લખે છે તે આ જ મતલબથી. પણ એવો પધસો
 “ આવેલો એ સઉ ખાઈ જશે ને તે નહી રહે તમારી પાસે ને નહી રહે
 “ સરસ્વતીચંદ્ર પાસે. સરસ્વતીચંદ્ર જડશે તો જેટલા તે આપણા છે એટલાં
 “ તમારા ઘરનાં આપણાં નથી. માટે જોટાં સગાનું માનશો નહી ને જોજો
 “ છો તેને જોળજો. ધુતારાલાલનાં માણસ તમારા ઘરમાં આવે છે, જય છે
 “ ને લાંચ લાલચો આપે છે. મહારું નામ દેઈ ખોલાવે તો છેતરાશો નહી ને
 “ આવશો નહી. મને મંદવાડ છે ને મરીશ તેનું મને દુઃખ નથી. કારણ
 “ તમારા ઘરમાં સુખ દીઠું નથી ને દેખવાનું નથી, પણ હું મરીશ તો સર-
 “ સ્વતીચંદ્ર મહારાં છોકરાનું કલ્યાણ કરશે ને તમારા ઘરમાંથી છુટી છોકરાં
 “ તેને હાથ જશે. માટે મહારા મરવાની ચિંતા ન કરતાં સરસ્વતીચંદ્રને
 “ જ સ્વાર્થ રાખજો.”

ચંદ્રકાંતને પરસેવો થઈ આવ્યો ને કપાળપર તેનાં ટીપાં ઉભરાયાં; પણ ઝોઠ કરડી થયેલો વિકાર ખીડી રાખી મુખપર આવેલો ભાવ પાછો ખેંચી લીધો. પત્ર ખીસામાં મુક્યો ને મુકતાં મુકતાં બોલ્યો.

“ આ પત્ર મહારા ઉપર છે. તેનો સાર કોઈ વેળા સમજવીશ. હાલ
 “ તો આપે જે ઉપકાર કરવા ધારેલો છે તે કરો.”

પ્રવીણ૦—બહુ સારું. પ્રધાનજીને સર્વ વાત વિદિત કરી આપને સં-
 દેશો મોકલીશું.

એ જણુ ગયા. ચંદ્રકાંતના ક્ષોભનો પાર રહ્યો નહી. આંણી પાસ ઉઘાન અને પેલી પાસ વસ્તીનો તરવરાટ—કશામાં એનું મન ગયું નહી. એટલામાં આઘેના કોલાહલમાં અનેક અવ્યક્ત, મિશ્ર અને મ્હોટા સ્વર નીકળતા હતા તે વચ્ચેથી એક ઉચ્ચ સ્વરે ગાયેલી—સાખી ચંદ્રકાંતના કાનના પડદા સાથે અથડાઈ.

“ જડ જેવો દ્રવતો શશી,
 “ સ્મરી રસમય શશિકાંત.”

આ શબ્દો દાનમાં પહોંચતાં તે ચમક્યો અને ઉદાનની ખહાર સ્વર બોલનારને શોધવાને તેનાં નયન સહસ્રાં વળી ગયાં.

પ્રકરણ ૧૩.

તારામૈત્રક.

પ્રાતઃકાળે ભક્તિમૈયા અને અન્ય સાધુજનના સાથમાં કુમુદસુંદરી સુંદરગિરિઉપર જવા નીકળી તે જ પ્રાતઃકાળે સરસ્વતીચંદ્ર વિહારપુરી અને રાધેદાસના સાથમાં સુરગ્રામ અને સમુદ્રતટ જેવા પર્વતઉપરથી નીચે જવા નીકળ્યો.

સુંદરગિરિતું પશ્ચિમ અંગ આ કાળે વિચિત્ર રમણીયતા ધરતું હતું. પર્વતની આનતિ^૧ શિખરથી ભૂમિસુધી ધીમે ધીમે થતી હતી અને પહોળાં પગથીયાવાળા મહોટા આરા પેઠે સમુદ્રના તટ સુધી ગોઠવાયલી લાગતી હતી. એ આરાનો નીચેનો ભાગ, કેટલાંક સ્થાન આગળ સુરગ્રામસહિત, દૃષ્ટિમર્યાદાની નીચે ડુબી જઈ આગળ નીકળી આવતા ખડકો નીચે ઢંકાયલો હતો, અને આરાના નીચલા ભાગ સાથે સમુદ્રના મોઢાં અથડાતાં હોય એમ ઉપર ઉભેલાને લાગતું. ચિત્ર વિચિત્ર વૃક્ષોની ઝાડીઓ, લીલાં અને સુકાં ધાસનાં જંગલ, વચ્ચે વચ્ચે ઉઘાડાં કાળાં માથાંવાળા ખડકો અને તેની આણીયાળી શિખાઓ, અને અનેક નહાના મહોટા સર્પ જેવા અને કંઈક દેખાતા ને કંઈક ન દેખાતા વાંકાચુકા રસ્તાઓ, — એ સર્વ પદાર્થ તીર્થવાસી બ્રાહ્મણોના સાથરાઓ પેઠે અને તેમની સામગ્રી પેઠે આરા જેવા ઢોળાવ ઉપર પથરાયલા હતા.

આ બધો ભાગ પશ્ચિમ દિશાનો હતો અને ચૈત્રમાસની વાદળાં વગરની રાત્રિને અંતે સૂર્ય ઉગ્યા પહેલાં તેના કિરણુ પૂર્વમાંથી ચહડી પર્વતના શિખર ઉપરથી પશ્ચિમમાં ઉતરતા હોય એવો મન્દ આભાસ થતો હતો. આકાશ સ્પષ્ટ કેવળ ભુરું અને ડાઘા વગરતું હતું અને છેલામાં છેલ્લો તારો અસ્ત થઈ ગયો હતો. સૂર્ય, તારા અને વાદળાં — એમાંના કંઈ પણ પદાર્થવગરતું, નીચેના સમુદ્રનાં મોઢાં કે પ્રતિબિમ્બશક્તિ કે પ્રવાહકર્મ વગરતું, કરચલી વગરની મહોટી ભુરા વસ્ત્રની છત જેવું આકાશ હતું. તેને એક છેડે સમુદ્રપારની દૃષ્ટિમર્યાદાનો મહોટો તટ હતો અને બીજો છેડે

પર્વતના શિખર આગળનો ઉંચો તટ હતો. પૃથ્વીના શિખરગૃહ^૧ જેવા આ બે તટ વચ્ચે, ગયેલી રાત્રિના અંધકારનેસ્થાને, રંકળનયોગ્ય અને સાદી પણ સુંદર ચળકતી છત ધૃશ્વિરે આમ અત્યારે ચહાવી દીધી હતી તે કાળે સાધુજનોના સથવારામાં કુમુદસુંદરી અર્ધો ઢાળાવ ચહી ગઈ હતી, અને માર્ગની આશપાશની શિલાઓઉપર એ અને સર્વ સ્ત્રીઓ વિશ્રાન્તિ લેવા વાતો કરતી બેઠી હતી.

પર્વત ઉપર જવાના આ માર્ગનો આ સ્થાને મોટો વાંક^૨ પડતો હતો, અને આ મંડળ એવે દેકાણે બેઠું હતું કે ઉપરથી ઉતરનાર છેક ત્યાં આગળ આવે ત્યાં સુધી એમને દેખે નહીં પણ નીચે જનારના ઉપર ત્યાંથી ધણે છેટે સુધી દૃષ્ટિ જાય. માર્ગમાં દેકાણે દેકાણે તર-સ્થાન^૩ હતાં. કેટલાંક તર-સ્થાન માર્ગની બે પાસે હતાં; કેટલાંક માર્ગના બેટની પેઠે આવી રહેતાં. કેટલાંક તરસ્થાન ગોળ અથવા લાંબા ઓટલા પેઠે ચણેલાં હતાં. પ્રસ્તુત તરસ્થાને માર્ગની બે પાસે શિલાઓ નાંખી હતી. એ તર-સ્થાન, વિશ્રામસ્થાન અથવા વીસામા ઉપર થાકેલા વટેમાર્ગી થાકે ઉતારતા.

કુમુદસુંદરી અર્ધો પર્વત ચહી આવી હતી, પણ પ્રાતઃકાળના મધુર ઉત્સાહક^૪ પવનને બળે તેમ હૃદયના ઉત્સાહક પ્રસંગને બળે એને પડેલો અપરિચિત દીર્ઘ શ્રમ જાણે તે અનુભવતીજ ન હોય તેમ સહ સાથે વાર્તાવિનોદમાં ભળી જતી હતી. એના સુંદર ગાલ ઉપર આવેલી રતાશ, એના હાથ પગની અસ્વસ્થ શિથિલતા અને આંગળાનું ઘડી ઘડી વળવું, એના ઉરઃસ્થલઉપરના વસ્ત્રનો કંપ, એના અટકતા બોલ અને તેને ઘડી ઘડી અટકાવનાર શ્વાસ, એની સંકોચાતી આંખો, ભૂલંગ અને કપાળની કરચલીઓ, અને એનાં વસ્ત્ર તથા કેશભારની કંઈકે અવ્યવસ્થા, આ સર્વ એના શારીરક શ્રમના પરિણામ હતા કે એના ઉત્સાહિત મનોરથે પ્રેરેલા આબ્યલ્યનાં કાર્ય હતાં તેનો નિર્ણય કરવો કઠણ હતો. વાસ્તવિકરીતે અર્ધો વાત આ ખરી હતી અને અર્ધો બીજી પણ ખરી હતી, પણ સૂક્ષ્મ વિચાર કરી જાણનારને જ આ બે અવસ્થાઓનું મિશ્રણ સમજાય એમ હતું.

સર્વ સાધુ સ્ત્રીઓ વચ્ચે એકલી કુમુદસુંદરી રૂપથી, વસ્ત્રથી, અને અલંકારથી જુદી પડતી હતી. ભક્તિમૈયા ઉચી, પહોળી, કાળી, અને કદૂપી

૧. માળીયું, રળેટીયું, કાતરીયું, Loft. ૨ વળવું, વાંકું યવું, curve. ૩ માર્ગ "ઉતરવાનાં" સ્થાન, landing places, ચહડતાં ઉતરતાં બેસવાની જગાઓ. ૪ Bracing.

બાવી હતી. બીજી બાવીઓ એનાથી નીચી હતી અને એક વામનરૂપ ઠીંગણી બાવીને બાદ કરતાં બીજી સર્વ કુમુદથી ઘણી ઉંચી હતી, અને ઠીંગણી હતી તે સટે ઘણીજ જાડી હતી. કુમુદનાથી કાળાં તો સર્વ હતાં, પણ પરસ્પર કાળાશ વધતી ઘટતી હતી. જે રંગમાં જ રૂપ બાવી જતું ન હોય તો એકબે સ્ત્રીઓમાં સુંદરતા અને લાવણ્યના ચમકારનો અતિશય હતો. સર્વ બાવીઓનાં વસ્ત્ર તો ભગવાં જ હતાં. માત્ર કુમુદે માતાની પ્રસાદીની ચુંદડી પહેરી હતી તે ઘોળાં ટપકાંવાળી કસુબ્બલ અને રેશમી હતી. એનાં નિત્યનાં વસ્ત્ર એક ઘોળા નહાના કડકામાં બાંધી ઠીંગણી બાવીએ સાથે લીધાં હતાં. સુવર્ણપુરમાં જે અલંકાર પહેરેલા હતાં તે પહેરીને જ એ ડુબી હતી અને તે અલંકાર અત્યારે પણ એના શરીર ઉપર હતા. શરદતુની વાદળીઓ વચ્ચે ચન્દ્રલેખા જેવી દેખાતી કુમુદ આ બાવીઓની વચ્ચે એક પથરા ઉપર બેઠી હતી.

ભક્તિમૈયા કુમુદની પીઠે હાથ ફેરવતી હતી.

“ બેટા મધુરી, આજના જેટલો શ્રમ તો તારે કોઈ દિવસ પણ લેવો નહીં પડ્યો હોય?”

“ ના, પણ અત્યારે સાધુજનની સંગતિ, અને થોડીવાર પછી પવિત્ર સ્થાનનાં દર્શનનો આશા, એ બે લાભનો પ્રાપ્તિથી આ શરીરનો શ્રમ તેમ મનનાં દુઃખ બે વાનાં ભુલી જાઉં છું. મૈયા, યદુરાંગ હવે કેટલે છેટે હશે?” કુમુદે પ્રશ્ન પુછ્યો.

“ હજી તો આપણે અર્ધો માર્ગ આવ્યાં. આવ્યાં એટલું ને એટલું બાકી રહ્યું.”

“ મધુરી મૈયા, તારા કોમળ ચરણ શ્રાંત થયા છે—કમળની ચોળા-યલી નાજો જેવા થયા છે—હું તેનું જરી મર્દન કરું”: ઠીંગણી બાવી બોલી ને કુમુદના પગ ચાંપવા લાગી.

“ વામની મૈયા, આપણા ચરણ સરખા જ છે. મહારા શ્રાંત થાય તો તમારા પણ શ્રાંત જ હશે. માટે રહેવા ઘો.” મન્દ લીલાથી તેના હાથ ખસેડતી ખસેડતી કુમુદ સ્મિત કરી બોલી.

“ મૈયા, મહારા ચરણ છે તો તારા જેવડા પણ લોખંડના થાંભલા જેવા કઠણ છે. ને શ્રમ ઠાંકવા તું મહો મલકાવે છે, પણ કમળપત્ર જેવા મુખમાં જે કોમળતા છે તે કંઈ કઠણ થઈ શકે છે?” વામનીએ ચરણ છોડ્યા નહીં.

“વામની, તારા હાથ-પગના જેવો મહારા હાથ-પગમાં દોષ નથી. માટે તારું કામ મને કરવા દે” : ભક્તિમૈયા હસતાં હસતાં વામનીના હાથ ખસેડી જતે પગ ચાંપવા લાગી.

વામની આંધી ખસતી ખસતી બોલી : “ સંપૂર્ણપણે દોષ દૂર કરવો હોય તો તમે પણ ખસો અને સ્થાને મોહની મૈયાને બેસવા ઘો કે સુંદરને સુંદરતાનો યોગ થાય.”

શ્યામ પણ રૂપવતી મોહની કુમુદની પાસે બેઠી અને ભક્તિ ખસી. ખસતાં ખસતાં હસી અને બોલી.

“ સત્ય વચન તો પાળવું જોઈએ તે પાળું છું, પણ આ બેમાં “ સુંદર કોણ અને સુંદરતા કોણ ?”

વામની અને ભક્તિ ઉભય કુમુદ અને મોહની સામે એક ટશે જોઈ રહ્યાં અને તેમની કીકીઓમાં વિનોદક હાસ્ય રમવા લાગ્યું.

“ આપણને મધુરી મૈયા સુંદર લાગે છે માટે તે સુંદર. એનું રૂપ જેવું “ સુંદર છે તેવા જ એના ગુણ સુંદર છે માટે તે સર્વનો આત્મા પણ “ સુંદરતારૂપ જ હોવો જોઈએ. માટે સુંદર પણ એ અને સુંદરતા પણ એ જ. એનું લક્ષરૂપ સુંદર અને અલખ આત્મા સુંદરતા. કેમ બંસરી મૈયા ?” કુમુદના હાથના કમળનાળ જેટલા બળથી ન અટકતાં તેના ચરણ ચાંપતી ચાંપતી મોહની બીજી રૂપવતી બાવીને પુછવા લાગી. પુછતાં પુછતાં એના શાંત પ્રેમનું લાવણ્ય એના મુખ ઉપર સ્ફુરવા લાગ્યું.

ભક્તિ—બાકીના માર્ગમાં એને આપણે તેડી લઈશું.

કુ—મૈયા, એ તો અધટિત જ થાય. તમ સાધુજનને એવી રીતે ભારરૂપ હું નહીં થઈ પડું. હું ધીમી ધીમી જતે જ ચહડીશ.

બંસરી બીજી પાસથી કુમુદને ભેટી પડી તેને છાતી સંસ્પર્શી બાબી ચુમ્બન કરતી કરતી બોલી.

“ મધુરી ! માજી તને યદુનન્દનના ધામમાં મોકલે છે તે પુણ્યકાર્યમાં તને આશ્રય આપવો એ તો અમ અલખના જોગીકુળમાં અમારું પોતાનું જ પુણ્યબીજ રોપાતું જોવાનો માર્ગ છે. સાંભળ—

“ સાધુ સાધુનો સંગ કરીને

અલખ પ્રભુને પામે રે

અલખ પમાડી જગાડે તેને

લખ ચોર્યાશી નાવે!— શુભ, મેરી મૈયા, હું ! ”

આ પુરું થાય એટલામાં તો તુમડી ઉપર બાંધેલી એક તારની સા-
જક*એકજણી પાસથી લેઈ સજ્જ કરી તેમાં આ કડીઓ મોહની
ઉતારવા લાગી. ગાયન અને વાદ્યના સ્વર પ્રભાતની લક્ષ્મીમાં પ્રસ-
રવા લાગ્યા ત્યાં વામની ઉડી.

“ બ્રહ્માણી, મહાલક્ષ્મી, અને રુદ્રાણી જેવાં તમે ત્રણ જણ એક
ખીજને બાજીને બેઠાં છો ત્યાં મને પણ આનંદની ઊર્મિ ચઢી આવે છે.
મધુરી મૈયા ! મહાસાગર અને ગિરિરાજ વચ્ચે સૂર્યવિનાના આ કોમળ
મધુર આકાશ જેવી તું અમને પ્રિય લાગે છે. તારા હૃદયનાં દુઃખ
અમે કાલ રાત્રે જ દીઠાં છે. અમ સાધુજનના સ્થાનમાં તારાં જેવાં
દુઃખ છેક અપરિચિત નથી, પણ અમે દુઃખને પણ યદુનન્દનનો પ્રસાદ
ગણી ભોગવીએ છીએ. સુંદરતા અને પ્રીતિ એ પણ અમારે ત્યાં પરિ-
ચિત છે; એટલું જ નહીં, પણ તમે સંસારી જનો બ્યારે પ્રીતિ કર્યા
પહેલાં વિવાહ કરો છો ત્યારે અમે સાધુજન હરિભજનમાં લીન રહીએ
છીએ, પુરુષને ન પરણીએ તો શ્રી અલખને શરણ રહીએ છીએ, અને
શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને ત્યાં મહાલક્ષ્મીની કુખમાં જન્મેલો મન્મથ અમારાં
અંતઃકરણમાં જગે છે તો તેની પવિત્ર આજ્ઞાને વશ થઈ વિવાહ પણ
કરીએ છીએ. ભગવાન મન્મથનાં દીધેલાં દુઃખમાં પણ કાંઈક જુદી જ
મધુરતા છે. એનાં આપેલાં સુખદુઃખ અમે ભોગવીએ છીએ તેથી
તારી સ્થિતિ સમજીએ છીએ અને તને તેમાંથી ઉગારીશું. અમારા
સ્નેહનો પરિણામ શ્રીઅલખમાં આવે છે તે સાંભળ અને જે સ્નેહ
કરે તો અમારા જેવોજ રાખજે. દુઃખ, શ્રમ, ઇત્યાદિ વિચાર છોડી દે
અને અમે જે પ્રદેશમાં તને લેઈએ છીએ તેના પ્રેમનું કીર્તન સાંભળ.”

વામની કુમુદના સામી ઉભી રહી જરીક નૃત્ય કરતી ગાવા લાગી,
ખંસરી તેમાં રાગ ભેળવવા લાગી, અને મોહની સાજકનો સ્વર ભેળ-
વવા લાગી.

“ જોની, સુંદરી મૈયા અલખની !
સુંદર લખરૂંપ તું !

* “ ભરથરી ” (ભર્તૃહરિના અનુચર) લોકમાં સાજક નામની સારંગી
ધણું ખરું વપરાય છે.

૧. ‘ જનની જીવે ગોપીચંદની ’ — અને ‘ જોગ લીધે રાજ ભરથરી ’ —
એ રાગ.

નાચી રહી માયા લખતણી,
 તેમાં મન્મથશર તું !—જ્ઞેની૦
 હૃદય કોરે, મૈયા, પુરુષનાં,
 પીતી લખરસ પાન તું;
 એ રે હૃદયમાં સરી જતાં
 ધર અલખનો પ્રકાશ તું !—જ્ઞેની૦
 પ્રીતિ કરીને, મૈયા, પુરુષમાં
 ત્હારો અલખ જગાવની !
 યદુનંદન પ્રભુના આનંદમાં
 શુદ્ધ સ્નેહોને નચાવની ! જ્ઞેની૦
 એ રે દહાવો સંસારનો,
 એ છે સ્નેહનો સારજી !
 એ રે સુન્દર પન્થ મુક્તિનો
 કામળ અખળાને હાથ જી.—જ્ઞેની૦

વામનરૂપ પણ કિન્નરકંઠી સાધુસ્ત્રીનું ગાયન મોહનીના સાજકના કા-
 મળ સ્વરમાં ભળ્યું. એનાજ વામન પણ ચતુર ચરણનું નૃત્ય અને
 લાલિત્યકળાત્રાણા શરીરના હાવભાવ એક થઈ ગયાં અને કણ્ઠ અને
 તન્ત્રી ઉભયના સ્વરોને પોતાનામાં લય પમાડવા લાગ્યાં. ગાય છે કોણ
 તે વગાડે છે કોણ ? ગવાય છે શું તે વાદિત્રમાં ઉતારાય છે શું ? એ
 સ્વર ખોલે છે કે એક ? કંઠ ખોલે છે કે તન્ત્રી ? આ સર્વ પ્રશ્ન
 નિષ્ફળ થાય, પ્રશ્નો સુએજ નહી—એમ ગાયનસામગ્રીનો સંવાદ થયો.
 નવા પ્રાતઃકાળનું કામળ તેજ, મંદ પવનની મિષ્ટ શીતળ લહરી અને
 અનેક સ્વર અને ચિત્રોથી ભરેલા પણ સજીવ એકાકાર પટ જેવા
 લાગતા ગિરિરાજનો આનતિ-પ્રદેશ,—એ સર્વ સંગીતની આ મધુર કલિ-
 કાના પ્રસરતા પરાગથી તન્મય થવા લાગ્યાં. સર્વ સાધુ સ્ત્રીઓ તેના
 પવિત્ર રમણીય આનંદમાં ક્ષણવાર લીન થઈ ગઈ—નવીન રસથી ધૂર્ણા-
 યમાન થવા લાગી. પણ તે જ પદાર્થો કુમુદસુંદરી ઉપર ભિન્ન અવસ્થાનું
 નિમિત્ત થઈ પડ્યાં. વામનીના સંગીતમાંના લખ અલખમાં તેને કંઈ સમ-
 જણ પડી નહી, પણ તેમાં દર્શાવેલા પ્રેમાળ સ્ત્રીના ઉત્સાહનાં મર્મ એનાં
 મર્મને અચિન્ત્યાં વલોવવા લાગ્યાં. ક્ષણ લુલાઈ ગયેલો પુરુષ ક્ષણમાં
 સાછો સ્ફુરી આવ્યો. એ પુરુષના પ્રિયતમ અભિલાષો પ્રથમાવસ્થામાં
 રસ અને ઉત્સાહથી પોતાના કાનમાં અને હૃદયમાં ભરાયા હતા, એ અભિ-

લાપ સિદ્ધ કરવાની શક્તિવૃત્તિવાળા સમર્થ સ્વામીની સાથે પ્રાણયાત્રા અને લોકયાત્રા કરી, તેની સહધર્મચારિણી થઈ, તે સહચારકાળે ઉચ્ચાભિલાષી વિદ્વાન પતિના હૃદયમાં ગુપ્ત મંત્ર પ્રેરવાના પોતાને અભિલાષ થયા હતા. તે કાળ સ્મરણમાં ખડો થયો. વિધાતાની વિચિત્ર ઇચ્છાથી આવા શુદ્ધ સ્નેહની સૃષ્ટિમાં લેઈ જવા તત્પર થયેલો પ્રિયજન ઉદાસીન થઈ ગયો, તેને સ્થાને માત્ર કામદેવતા મંદિરમાંનાં અને શાંત ગૃહસંસારમાંનાં સ્વપ્ન દેખાડનાર પતિનો જ યોગ થયો, એ પતિ પણ શત્રુ થયો, એ સ્વપ્ન પણ નષ્ટ થયાં અને નત્રના પલકારા જેટલા કાળમાં કંઈ કંઈ અનુભવ અને ચમત્કાર જોવા પડ્યા. આ સર્વ ચિત્ર વામનીના ગાને ક્રુમુદના ચિત્તમાં ઉભું કર્યું. સુવર્ણપુરથી નીકળવું શું ? ખ્હારવટીયામાંથી ખચવું શું ? નદી શી ? સમુદ્ર શો ? ચંદ્રાવલી શી ? આત્મહત્યા શી ? તેમાંથી ખચવું શું ? પર્વત શો ? આ નવી યાત્રાનો આરંભ શો કરવો ? સરસ્વતીચંદ્ર-સાધુઓમાં જવા શા ? તેના ઉપર તેમના ગુરુનો પક્ષપાત થવો શો ? એની પાસે હવે જવાની પોતાની વૃત્તિ શી થવી ? પોતે જઈને શું કરવાની હતી ?— ઇત્યાદિ અનેક પ્રશ્નો—સંકલ્પવિકલ્પો—ચોપાસ દેખાતા પથરાઓ પેઠે તેની પાસે ખડા થયા. એ પથરાઓ કાંઈ કામના ન હતા, ભાગે નહીં એવા કઠણ હતા, હવે એના ઉપર ચાલવું અનિવાર્ય હતું, અને કામળ પગને તે ખુંચે એમાં તો નવાઈ શી ? પોતાના વિચાર-પ્રશ્ન પણ કામના ન હતા, ઉત્તર મળે નહીં એવા કઠણ હતા, અનિવાર્ય હતા, અને કામળ હૃદયને અનેક શલ્ય તુલ્ય હતા. વામનીના ગાયનમાં વચ્ચે વચ્ચે સ્વર લંબાતા ત્યારે ક્રુમુદના મનમાં આ વિચારો ઉઠતા, ગાયન-કાળે દીવામી વાટ પેઠે સંકેરાતા અને તેને લીધે જ પાછા સ્થિર જ્વલમાન થતા, અને સાજકતા સ્વરથી કંપતા. ઓઠ્યાં ચાલ્યાવિના, હાલ્યા વિના, સ્તબ્ધરૂપે અને મૌનથી એણે સર્વ સાંભળ્યાં કર્યું પણ પોતાના ચીરાતા હૃદયની ચીસો અનાહત નાદ પેઠે સંભળાવા લાગી અને નેત્રમાં અશ્રુધારા ચાલવા લાગી.

ગાયન અને વૃત્ય થઈ રહ્યું ત્યાં ભક્તિમૈયા ઉઠી અને ઉભેલી વામનીની હડપચી ઝાલી ખેલી ઉઠી—“વામની, આ ગાન, આ સ્થાન, અને આ પ્રભાત અને આ સુંદર સ્વરૂપ:—એ સર્વ શું શ્રીકૃષ્ણપરમાત્માની રાસ-શીલા નીરખાવવા યોગ્ય નથી ?”

આનો ઉત્તર મળતા પહેલાં-તો માર્ગનો વાંક ઓળંગી સરસ્વતીચંદ્ર-ને લેઈ ત્રિહારપુરી અને રાધેદાસ ઉતરી આવ્યા. સ્ત્રીમંડળને જોઈ તેઓ સ્તબ્ધ થઈ સંકેચાઈ ઉભા. તેમને જોઈ સ્ત્રીઓ પણ વીજળીની

ત્વરાથી સાવધાન અને સ્વસ્થ થઈ ઉભી. ભક્તિમયા માર્ગ આગળ જરા આગળ આવી અને તેણે તથા રાધેદાસે યદુશુંગના સાંદ્રેતિક અભિવંદનનો ઉચ્ચાર કર્યો. “ નન્દકો નન્દન એક આનન્દ દેત હય ! ” આ ઉચ્ચારની ગર્જના સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ વિના બાકીના સર્વ મંડળે ફરી અને વધારી તે ગર્જનાને કાળે તેમાં ન ભળેલાં એ જાણી દૃષ્ટિ એક બીજા ઉપર સ્વાભાવિક રીતે વળી. ગર્જના તેનું જ કારણભૂત થઈ. ભગવાં વસ્ત્રમાં દંકાયકો પ્રિયજન તેને શોધનારીથી અલક્ષિત કે અનભિજ્ઞાત રહી શક્યો નહી. કુમુદે તેને ત્વરાથી ઓળખી લીધો. સરસ્વતીચંદ્રે તેને જોઈ, મુખમુદ્રા અને અન્ય સર્વાકારથી દૃષ્ટિ આગળ કુમુદસુંદરી જ ઉભી લાગી; પણ આ સ્થાને એ હોવાનો સંભવ કોઈ પણ રીતે નથી એમ ગણી સ્ત્રીજન ભણીથી નેત્ર પાછું ખેંચી લેવા—નિવૃત્ત કરવા—પ્રવૃત્તિ થઈ, પણ સર્વરૂપે ઇષ્ટ પ્રતિમા જણાઈ તેના ભણીથી નયનને નિવૃત્ત કરવા હૃદયની શક્તિ રહી નહી, અને એ પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિનો પરસ્પર વિરોધ ટાળવા કુમુદનાં અશ્રુપૂર્ણ નેત્રના દૃષ્ટિપાત અશક્ત બીવજ્યા.

શ્યામાસ્વજ્ઞ ચકિત્તહરિણીપ્રેક્ષણે દાષ્ટિપાતમ્
 વક્ત્રચ્છાયાં શશિનિ શિશિનાં વર્હભારેષુ કેશાન્ ।
 ઉત્પશ્યામિ પ્રતનુષુ નદીવીચિષુ ભૂવિલાસાન્
 હન્તૈકસ્મિન્ ક્વચિદપિ ન તે ચાણ્ડિ સાદૃશ્યમસ્તિ ॥*

વિયોગી નાયકને જેનું સર્વદેશીય સાદૃશ્ય આમ જડતું નથી તેવા તેનું સર્વતઃ સાદૃશ્ય આ સ્થાને જોઈ સરસ્વતીચંદ્ર સ્તંબ્ધ થયો, પર થયો, અને માત્ર દૃષ્ટિને અસ્થિર રહેવા દેઈ ઉભો રહ્યો. યદુ-નતી ગર્જનાઓ શાંત થઈ એટલામાં આ સર્વ વિચારો અને વિકારો જ્ઞાનામાં ન ભળતાં શાંત રહેનારનાં હૃદયમાં અને શરીરમાં આવો ઉદ્વેગ રચી રહ્યા. સાધુજનોના મુખમાં ગર્જના હતી અને હૃદયમાં શાંતિ હતી. આ બે સંસારી જનોનાં હૃદયમાં મન્થન હતું અને મુખ ઉપર શાંતિ શાન્તિ હતી.

આ હૃદયમન્થનનું કારણ થયેલી ગર્જના બંધ થઈ તેટલામાં કુમુદ-
 ॥ સર્વ સ્ત્રીમંડળ પુરુષોને ઘેરીને ઉભું અને પ્રશ્નોત્તર થવા લાગ્યા.

ભક્તિ—વિહારપુરી, ગુરુજીના નવીન જૈવાતૃકને લેઈ ક્રીયા પ્રદે-
શમાં અલખ જગવવા જવ છે?

વિહાર—સુરગ્રામનાં પવિત્ર રમણીય સ્થાન એમને દેખાડવાં એવી
ગુરુજીની આજ્ઞા છે.

વામની—નવીનચંદ્રજી તે આ જ કે?

કુમુદ જાણતી છતાં પણવાર કુંપી.
વિહાર—હા, એ જ.

મોહની—લબ્ધતા અને સુન્દરતાનો સંયોગ પુરુષવર્ગમાં આજે જ
પ્રત્યક્ષ કર્યો. વિહારપુરી, કંઈ કંઈ જતોની રમણીય લખ વાસનાઓની
આશાઓને નષ્ટ કરી સ્ત્રીસૃષ્ટિ આ રૂપને પરોક્ષ કરવું ગુરુજીએ
શાથી ઉચિત ધાર્યું?

કુમુદના હૃદયનો નિઃશ્વાસ મુખખંડાર સાકાર થયો—પ્રત્યક્ષ થયો—
લાગ્યો. એની અંતર્ના જિજ્ઞાસાને ધ્રુવ જ્ઞાને માર્ગે જવાનું વાહન
મળ્યું. ત્રીચી રહેતી દષ્ટિને પાંપણોમાંથી ઉંચી વળવા દઈ એ વિહાર-
પુરીના મુખ લણી જોવા લાગી.

વિહારપુરી સ્મિત કરી બોલ્યો: “મોહનીમૈયા, એક સૃષ્ટિથી બીજી
સૃષ્ટિને પરોક્ષ કરવી એ કામ તો શ્રીયદુનંદનની માયાનું છે. ગુરુજી
તો માત્ર અધિકારીઓને શ્રીઅલખનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ કરાવે છે; અને
સૂર્યના પ્રકાશથી ચંદ્ર અને તારાનો પ્રકાશ આહો થઈ જાય છે તેમ
અખલના પ્રકાશથી લખ સૃષ્ટિ શાંત થવી ન થવી એ તો એ
પ્રકાશના અને અધિકારીના બુદ્ધિક્ષેત્રના સંયોગનું પરિણામ છે. ગુરુજી
એ વાતમાં સર્વદા તટસ્થજ રહે છે.”

બંસરી—ત્યારે શું કૃષ્ણ કદમ્બમાં અલખ રહી ગોપિકાજનના
હૃદયને અવશ કરનાર કૃષ્ણ-સ્વરૂપના અલખ જ્યોતિનું લખ ગાન આ
પુરુષના હૃદયમાં ઉતરી શક્યું છે?

વિહાર—બંસરી, ગુરુજી પાસે આવતા પહેલાંયોજ એ બંસરી એ
હૃદયમાં પહોંચેલી જાણી છે.

આ ઉત્તરથી કુમુદ વિના સર્વ સ્ત્રીઓનાં હૃદય તૃપ્ત થયાં. કુમુદનું
હૃદય તો અધિક તૃપ્ત થયું. બંસરીએ સરસ્વતીચંદ્રને પ્રણામ કર્યો અને
શરમાતી શરમાતી બોલી: “સાધુજન! પુરુષ અને સ્ત્રી એ એકજ

વૃક્ષ ઉપર ઉગતી ન્યારી ન્યારી કુસુમકલિકાઓ છે. તેમના રંગ અને સુવાસ ન્યારા છે. પણ તેમનો પરસ્પર સહચાર અનેક ધર્મનો ધરનાર અને અનેક ફલનો દાતાર થાય છે. એ સહચારનું મધુરમાં મધુર સ્વરૂપ તમે સાધો એવો અમારો આશીર્વાદ છે.”

મોહની—એવું સુંદરમાં સુંદર સ્વરૂપ તમે સાધો એવી મહારી આશિષ છે.

ઉભય સુંદરીઓને સરસ્વતીચંદ્રે માત્ર મસ્તક નમાવી મન્દ સ્મિત વડે ઉત્તર આપ્યો—આભાર માન્યો.

વામની હસતી હસતી બોલી : “વિહારપુરી, દક્ષિણામૂર્તિ પેઠે માન ધારી સ્મિત કરતા આ અતિથિનો અને સુંદરગિરિનો સહવાસ કેટલો ધાર્યો છે? ગિરિરાજના કીયા શૃંગ ઉપર અને કીયા ધામમાં એમનો નિવાસ કલ્પ્યો છે?”

શયે—વામનીમૈયા, શ્રવણમનન કરતાં અતિથિના મનમાં સુંદરગિરિ સુંદર ભાસે ત્યાં સુધી એ એનો સહવાસ છે. હાલ તો એ ગુરુજીના અન્તેવાસી છે. કાળક્રમે અનેક શૃંગોમાંથી જે ધામ ઉપર એમનો પક્ષપાત થશે ત્યાં એ વસશે.

વામની—પણ એમના સ્વકંઠમાંથી કોઈ શબ્દનો ઉદ્ગાર અમને લખ થઈ શકશે કે નહીં? સહવાસ એમની ઇચ્છા ઉપર ગુરુજીએ આપ્યો તે ઉચિત છે. પણ એમની ઇચ્છા જાણવી તો બાકી રહી.

સરસ્વતીચંદ્રને હવે ઓઠ ઉઘાડ્યા વિના છુટકો રહ્યા નહી. તેનાં નેત્ર કુસુમભણી તણાતાં હતાં, હૃદય અંતર્માં તે અંતર્માં જ વળાંતું હતું, છતાં ભૂમિકાને ઉચિત વેશ ભજવવો એજ ઉચિત થયું. નેત્ર વશ કરી તે ધીમે ધીમે સ્મિતપૂર્વક બોલ્યો.

“અલક્ષ્યના ભક્તિયોગમાં મગ્ન આર્યાઓ બોલાવશે ત્યારે આ શરીરને બોલવામાં જ સુંદરતા લાગશે. સાધુજન! ગુરુજીએ આ શરીરને જીવનનું દાન કરેલું છે ત્યારથી એ શરીર તેમની ઇચ્છાને જ વશ છે. આ ગિરિરાજ જેવો નામમાં અને દર્શનમાં સુંદર છે તેવીજ એની જડ ચેતન સર્વ સમૃદ્ધિ સુંદર છે. તે સર્વ સુંદર વસ્તુઓમાંથી અને સુંદર સ્થાનોમાંથી કોનો કેટલો સહવાસ મને આપવો એ વિચાર ગુરુજી જ કરશે અને તેમની વૃત્તિ તે જ મહારી પ્રવૃત્તિ સમજવી.”

વામની૦—વાહ, વાહ, નવીનચંદ્રજી, સુંદર છો અને સુંદર બોલો છો.

ભક્તિ૦—એવું સુંદર બોલે છે કે તે સુંદરતાથી લેવાયલી વામનીને પાતાના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કાંઈજ મળ્યું નથી, છતાં બધું મળ્યું હોય તેમ તમ થઈ ગઈ. સુંદરતાનો પ્રભાવ એવો જ લખ થાય છે. વાસુદેવદાસ, તમે સુરગ્રામમાં રાત્રિ ગાળવાના છો કે ગિરિરાજ ઉપર? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો તે તો તમારા હાથની જ વાત છે.

રાધે૦—તમે હાર્યાં. એ બે શીવાય ત્રીજું સ્થાન શું રાત્રિ ગાળવાને માટે નથી?

શિમતપૂર્વક શરીર ઉઝાળી વામની બોલી :—“હા! હા! એ તો ભક્તિમૈયા બુદ્ધ્યાં. ચન્દ્રાવલીનાં માણુ વિહારપુરીના હૃદયમાં ઉતરે તો એ ત્રીજું સ્થાન ખરું.”

સર્વ સાધુ સ્ત્રીઓ શિમત કરવા લાગી. વિહારપુરી ગંભીર થઈ બોલ્યો— “રાધેદાસ, સુંદરતાના વિવાદમાં સ્ત્રીજન જીતે એ સ્વાભાવિક છે. એ વિવાદમાં પડવું એ આપણા ધર્મનો અતિક્રમ કરાવે એવો માર્ગ છે. એ છોડી આપણે અતિથિને લેઈ માર્ગે પડીએ એ જ હવે વધારે ઉચિત છે.”

વામની૦—સુંદરગિરિ ઉપર ચરણ મુકી સુંદરતાનો તિરસ્કાર કરવો એ કૃતમતા છે.

વિહાર૦—સત્ય છે. માટે જ સુંદરતાનો પૂર્વપક્ષ સુંદરીઓની પાસેથી ચરણ કરવાનું રાખી અમે કડેશ પુરુષો તેનો ઉત્તર પક્ષ છોડી દેઈએ છીએ. વામની મૈયા, દિવસ ચહુડશે અને ભગવાન સૂર્યનારાયણ તપશે અને શિક્ષાઓને તપાવશે ત્યારે ખીજા કોઈના ચરણને નહીં તો જે પુષ્પલતાને લેઈ તમે જાવજો તેને કરમાવી નાંખશે. માટે હવે આપણે પોતપોતાને માર્ગે પડીએ.

‘પુષ્પલતા’ શબ્દ ઉચ્ચારતાં કુમુદ ભણી આંગળી કરી. સ્ત્રીમંડળની દૃષ્ટિ એણી પાસ ગઈ અને દૃષ્ટિ જતાં એનું મ્હાન વદન સર્વને ચિંતાવું કારણ થઈ પડ્યું. પુરુષો સાથેનો વિનોદ મુકી સર્વ કુમુદ ભણી વળ્યાં, તેઓ તેમ જતાં ચદુનંદનની ગર્જના કરતા ઉભય સાધુઓ અતિથિને લેઈ માર્ગે પડ્યા. “જી મહારાજ, આ માર્ગે નહીં—આણી પાસ”- કરતા કરતા સાધુઓ અદશ્ય થયા. તેમની પાછળ ચાલતા સરસ્વતીચંદ્રના નેત્રેન્દ્રિયના મૂળ આગળના તંતુ કુમુદ ભણી સ્થિર રહ્યા, પણ નેત્રની બાહ્ય કીકીઓ માર્ગની

દિશામાં બળથી વળી અને તેને કુમુદ પરોક્ષ થઈ. માત્ર “ મધુરી, ખેટા મધુરી ” એટલા શબ્દો બે વાર કર્ણમાં પેઠા અને પછી તેના ભણકારા રણકારો કરી રહ્યા. સર્વ સ્ત્રીઓ પોતાની પાસે આવી છતાં કુમુદની દૃષ્ટિ હઠ કરી યોગીઓની પાછળ જ ગઈ, સરસ્વતીચંદ્રના પગના પાછલા ભાગમાં ઠરી, પગ અદૃશ્ય થતાં તેના અંચળા ઉપર ચહડી, તે અદૃશ્ય થતાં તેના મસ્તકના પાછલા ભાગમાં ઠરી, અને તે અદૃશ્ય થતાં આંસુની ધારાઓમાં ઢંકાઈ જતે અદૃશ્ય થઈ. સાધુજનોના કોમળ દયાળુ પ્રશ્નોને ઉત્તર આપવાને સટે તે વિકળવદનથી તેમના સામું જોઈ રહી. સર્વ સ્ત્રીઓ એક બીજાના સામું જોતી જોતી, પળવાર એક બીજાનો સાથે ધીમે ધીમે કંઈક ચિંતાતુર વાતો કરતી કરતી એકમત થઈ, અને તેને અંતે ભક્તિમૈયાએ કુમુદને ઉપાડી લીધી, છાતી સરસી ડાબી દીધી, અને જતે પગે ચાલવાના હેતુથી એની પાસેથી ઉતરી પડવાના કુમુદના શરીરના આગ્રહી પણ કોમળ પ્રયાસને નિષ્ફળ કરી દેઈ આ ઉંચા બલવત્ શરીરવાળી ભક્તિ અન્ય સ્ત્રીઓ સાથે ગિરિરાજ ઉપર ચહડવા લાગી.

આ તરસ્થાનસુધી આવતાં જોડલો મહોટેથી તેમનો ચિત્તોદ્ધાલનો હતો તેટલીજ ધીમેથી અત્યારે એમની પરસ્પર ગોષ્ટી અટકી અટકી જરી જરી થતી હતી અને તેમાંથી કંઈક શબ્દો ભક્તિના ખભા ઉપર પડેલી કુમુદના કાનમાં જતા હતા.

“ તારામૈત્રક જ ! ” બંસરી મોહનીના કાનમાં ભણી.

“ આંખના તારાઓનું કે આકાશના તારાઓનું ? ”—તેમના મુખ અને કાન વચ્ચે માથું ઘાલતી પગની પહાની ઉપર ઉંચી થતી થતી વામની ઉતાવળું ઉતાવળું પણ ધીમેથી બોલી.

તેને ખસેડી નાંખતી નાંખતી બંસરી ગણગણી—“ નક્ષત્રોનું મૈત્રક તો નક્ષત્ર જાણે, પણ કીકીયોને તો બળવાન વ્યાધિ લાગ્યો.”

વામની વળી ઉછળી અને તેમના કાનમાં બોલી—“ વ્યાધિ લાગ્યો વ્યાધિ લાગ્યો, લાગ્યો મદનઉપાધિ.”

મોહની સર્વને ખસેડી આંસુ સાથે બોલતી સંભળાઈ. “ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા કરે તે ખરું. ક્યાં એ યોગીનો યોગ અને ક્યાં આની પ્રી-
“ તિની મધુરતાં ?—બાકી તારામૈત્રક તો નિઃસન્દેહ જ ! ” નિઃશ્વાસ મુકતી મોહની ભક્તિની પાછળ ચાલી.

સર્વ આલીઓ. તેમના મુખમાં ગોળીના અને શ્લોકના ઉદ્ગાર થતા હતા.
મોહની—“દક્ષિણાનિલ જેવા મધુર યોગી !

“^૧લવંગ્ગલતિકામઙ્ગદયાલુર્દક્ષિણાનિલઃ ।
કથમુન્મૂલ્યત્યેપ માનિનીમાનપર્વતાન્ ॥”

વામની—“શત્રિએ જે પુરુષનું નામાદિ શ્રવણ કર્યું હતું તે આ જ !
યોગી છે હોયે તે આ જ !

“^૨લતાં પુષ્પવર્તી સ્પૃષ્ટ્વા હ્લાતો વિમલવારિણા ।
પુનઃ સંપર્કશઙ્ગીવ મન્દં ચરતિ માસ્તઃ ॥”

આ સાંભળતાં જ ભકિતના ખભા ઉપર કુમુદે નેત્રકમળ ઉઘાડ્યાં
જણાયાં. ત્યાં ખંસરી ઉત્સાહમાં આવતી બોલી ;

“^૩નિસર્ગસૌરમોદ્ધાન્તમ૙ઙ્ગસંગીતશાલિની ।
ઉદિતે વાસરાધીશે સ્મેરાડ્જનિ સરોજિની ॥”

કુમુદને એક ખભેથી ખીજે ખભે ફેરવતી ફેરવતી સામે ઉદય પામેલું
સૂર્યપિંચાળે બેઠી રહી, ભકિતમૈયા બોલી ;

“^૪ક્ષણમયમુપવિષ્ટઃ ક્ષમાતલન્યસ્તપાદઃ
પ્રણતિપરમવેક્ષ્ય પ્રીતમહૂનાય લોકમ્ ।
ભુવનતલમશેષં પ્રત્યવેક્ષિષ્યમાણઃ
ક્ષિતિધરતટપીઠાદુત્થિતઃ સસસપ્તિઃ ॥”

“એ સૂર્ય ક્ષિતિધરપર પાછો આવશે—મૈયા, આવશે. મધુરીને હવે
મધુરે ખભે આપો; એમ કહેતી કહેતી મોહનીએ કુમુદના શરીરને લેવા

૧. લવંગની લતાનો ભંગ કરતાં જેને દયા આવે છે એવો આ દયાળુ
દક્ષિણાનિલ માનિનીના માનપર્વતનું ઉન્મૂલન કેમ કરતો હશે?(પ્રકીર્ણ શ્લોક)

૨. પુષ્પવતી લતાના સ્પર્શથી અભડાઈ વિમલ જળથી નહાઈ, ફરીને
રૂપે સંસર્ગ ધાય એવી શંકાથી આ પવન મન્દ મન્દ ચાલે છે. (પ્રકીર્ણ)

૩. સ્વાભાવિક મુગન્ધથી આકર્ષાયલા ભ્રમરના સંગીતની શ્રીથી શ્રી-
મતી કમલિની, દિવસપતિ ઉદય પામતાં, રિમત કરવા લાગી. (પ્રકીર્ણ)

૪. પૃથ્વીતલ ઉપર પ્રાદ મુકી લણવાર (પર્વતતટ ઉપર) બેઠેલો આ
સૂર્ય, પોતાને પ્રણામ કરવામાં વ્યાપૃત થયેલા પ્રીતિથી પ્રસન્ન થયેલા લોકને
ઉતાવળથી બેઠે લેઈ, માંચે ઉભેલા બાકીના અશેષ ભુવનતળને ઉપરથી,
સામેથી, બેઠે લેવાને માટે. પર્વતના તટ ઉપરથી આ ઉઠે છે!—(પ્રકીર્ણ)

હાથ અરકાણા. તેનો લાભ લેઈ જતે ચાલવા ઉતરી પડવા ઇચ્છતી પોતાની પળવારની અવશતા સ્મરી શરમાતી કુમુદ બોલી;

“મૈયા, તમારે હાથે પરસેવો વાળ્યો છે. મને હવે ઉતરવા દો અને
“ અમૃતપાન કરાવતા સર્વ શ્લોક ફરી ફરી સાંભળવા દો.”

“ મધુરી, એ પરસેવો તારો પોતાનો છે-મહારો નથી.”... ..

પ્રકરણ ૧૪.

સુરગ્રામની યાત્રા.

થક્ષેત્ર સુરગ્રામમાં ઘણાંક દેવાલય હતાં. પણ તે સર્વ ગામખંડાર નદી અને સમુદ્રના તીર ઉપર અને તેમના સંગમ ઉપર હારોહાર ઠંઠબંધ હતાં. ગામમાં માત્ર બે જ માર્ગ પાઘડીપને એકબીજાની આગળ પાછળ સમાંતર રેખામાં આવેલા હતા. એ એ માર્ગની વચ્ચે ઘરોની એક હાર હતી તેમ તેનાથી

માર્ગની બીજી પાસ બે હારો મળી, ત્રણ હારો ઘરની હતી. વચલી હાર બેવડી હતી એટલે એક ઘર આ પાસ અને બીજું બીજીપાસ દ્વારવાળું હતું. એક માર્ગનું નામ ગુરુમાર્ગ અથવા ગોરની શેરી હતી. બીજો માર્ગ ચૌટાને નામે પ્રસિદ્ધ હતો. ગોરની શેરીમાં તીર્થના ગોર-આલણો રહેતા. ચૌટામાં વસવાયા અને વ્યાપારી લોક તથા ખેડુતો રહેતા. શેરી અને ચૌટાની વચલી હારમાં એક મહોટું શિવાલય હતું અને તેનો આશપાશ કહેરાબંધ ઉઘાડો ચોક છોબન્ધના તળવાળો હતો. પૂજા અને દર્શન કરનારનો ભીંડ આબી થતી હતી. કારણ સ્નાન વગેરેમાંથી પરવારી ભોજનસામગ્રીનો આરંભ કરવા જવાનો વેળા હવે સર્વને થતી હતી.

પ્રાતઃકાળે નવ વાગતામાં સુરસ્વતીચંદ્ર પોતાના સાથ સાથે અંહી આવી પહોચ્યો અને આ શિવાલયના આ ચોકની એક પાસના ઓટલા ઉપર બેઠા બેઠા સર્વ થાક ઉતારવા લાગ્યા. મુંબાઈ નગરીના રોણકદાર બંગલાઓમાં રહેલાને ગામડુંજ નવાઈની વાત હતી તો આ સ્થાને કાંઈ વિશેષ લાગે એ સ્વાભાવિક હતું. સુંવણપુરના કારભારીના ઘરમાં અને યદુશૃંગના મઠમાં તો કંઈક ભવ્યતા હતી અને શંજેશ્વરના દેવાલયથી આ દેવાલય બહુ યુદ્ધ

નતનું ન હતું; પણ ચારે પાસનો ગામડા ગામનો દેખાવ તેના મન ઉપર કંઈ વિચિત્ર મુદ્રા પાડતો હતો. કુમુદસુંદરીને દીઠા પછી તે એજ છે એવો નિર્ણય થવામાં ઘણો બાધ હતો, પણ તેના સ્વરૂપના સંસ્કાર મસ્તિકામાંથી ખસતા ન હતા, એટલુંજ નહીં પણ અનેક વિચારોને ઉત્પન્ન કરતા હતા. શિવાલયને જોઈ રાજેશ્વર અને ત્યાંનાં અનેક ઇતિહાસઅનુભવ મનમાં તરવરવા લાગ્યા સહચારી બાવાઓનો સાથે તે ગોષ્ઠીવિનોદ કરતો હતો તેમાં આ સર્વ સંસ્કાર ખડા થઈ વિદ્મનાંખતા હતા. વાર્તા કરતાં વચ્ચે વચ્ચે અધ અધ ઘડી સુધી કાઠ પણ બોલે નહીં એવી વેળા પણ આવતી હતી. આવી માનભરી ઘડીઓમાંની એક ઘડી વહી જતી હતી તેટલામાં એક બ્રાહ્મણ મહાદેવનાં દર્શન કરવા આવ્યો, ઘંટ વગાડવા લાગ્યો, અને દર્શન કરી, ચોખા નાંખી, મંડપના બહારના પગથીઆ ઉપર બેસી પાંચડી ઉતારી બેઠો. દર્શન કરવા આવનાર બે ચાર છોકરાં તેની આસપાસ વીંટાઈ વળ્યાં.

“ અહ્યા છોકરાઓ, જુવો, કહું છું તે સાંભળજો ને જિંહાત્રે કરજો. બધા દેવ તો કપટી છે, પણ આપણા શિવજી તો મહારા જેવા ભોળા છે. માથામાં અક્ષત ન હોય, હાથમાં સ્વભાવ ન હોય, ને કાળજીમાં ભાન ન હોય તે લોક શું નરકમાં પડે છે? ના! અક્ષતવાળાની સંભાળ અક્ષત રાખે ને ભાનવાળાની સંભાળ તેમનું ભાન રાખે. પણ તે કાંઈ ન હોય તે ભોળાઓની સંભાળ ભોળોનાથ રાખે! ભોળાઓનો ભોળોનાથ તો અવતાર કે આકાર વગરનો ગોળ મટોળ એટલા માટે છે કે તેને ભોળાઓ જેમથી ઝાલે તેમ ઝલાય અને સંકતા પાણીની પૂજાથી તૃપ્ત થાય. માટે ડાહ્યા હો તો ભોળાને જ ભજજો !

ભોળા ભોળા શંભુ! વિજ્યાનું પાન !

ધરનું યે ખરચ તહીં--સુવાને રમશાન ! બમ્ ભાળા !”

આમ ખુમ પાડી આ બ્રાહ્મણ ઉઠ્યો અને બાવાઓ પાસે આવ્યો “કહો, બાવાજી, આજ અત્યારે અંહી ક્યાંથી ?

“ મહેતાજી, આ અમારી બેની મધ્યે બેઠેલા અમારા અતિથિ છે તેમને ગુરુજીની આજ્ઞાથી તમારું ક્ષેત્ર બતાવવા લાવ્યા છીએ.” વિહારપુરીએ ઉત્તર દીધો.

મહેતાજી—(સરસ્વતીચંદ્રને નમસ્કાર કરી) આપનું નામ ?

સરસ્વતી—(સામે નમસ્કાર કરી). નવીનચંદ્ર.

મહેતાજી—વર્તમાનપત્રોમાં એક...ચંદ્રની વાત આવે છે તે તો આપ નહીં ?

સરસ્વતી૦—શી વાત આવે છે ?

મહેતાજી—મુંબાઈ છોડી એક વિદ્વાન અદૃશ્ય થઈ ગયા છે તેનું નામ ચંદ્ર ઉપર છે.

સરસ્વતી૦—વાત જાણીએ ત્યારે ઉત્તર દેવાય. તમે ક્રીયા પત્રમાં વાંચ્યું ? અંહી વર્તમાનપત્રો આવે છે ?

મહેતાજી—પાસે જ અમારી શાળા અને પુસ્તકશાળા છે તેમાં છે.

સરસ્વતી૦—ત્યાં ચાલશે ?

“ જી મહારાજ ” કરી તેના સહચારીઓ ઉઠ્યા અને સર્વજન એક માળવગરની ઓરડીઆગળ આવ્યા. તેને દ્વારે એક કાગળ મૂકી તે ઉપર શાહીથી “ પુસ્તકશાળા ” એમ લખ્યું હતું. અંદર પુસ્તકોની પેટી, એક ગાદી, ત્રણ ચાર તકીયા, અને આખી ઓરડીમાં માથેલી જાનમ, એટલી સામગ્રી હતી. ટેબલ પુરશી ન હતાં. ગાદી આગળ એક શેતરંજી ઉપર રાજ્યકર્તાએ મોકલાવેલાં બે વર્તમાનપત્ર હતાં, અને એક પુસ્તકશાળાના વર્ગણી આપનારાની વર્ગણીમાંથી રાખેલું પત્ર હતું. રાજ્યના નિયમ પ્રમાણે દરેક ગામડાની શાળાની પુસ્તકશાળામાં એક વર્તમાનપત્ર મફત અપાતું અને વર્ગણી આપનારાઓ વર્ગણીમાંથી જેટલા પાઠસાનાં વર્તમાનપત્ર મંગાવે તેટલા જ ખર્ચનાં ખીજાં પત્ર રાજ્યમાંથી મળતાં. પુસ્તકોની અમુક સંખ્યાઉપર પણ એવો જ નિયમ હતો. મુંબાઈના એક પત્રમાં લક્ષ્મીનંદનશેઠે પ્રસિદ્ધ કરાવેલા ગદ્ય-પદ્યાત્મક લેખ હતા અને તેને મથાળે “ સરસ્વતીચંદ્રનો શોધ—નંબર ૧૦ ” એવા અક્ષર મહોટમહોટા હતા. એ અક્ષર ઉપર દૃષ્ટિ પડતાં સરસ્વતીચંદ્રનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું અને ઉતાવળથી ફરી ફરી સર્વ વાત વાંચતાં આવતાં આંસુ મહાપ્રયત્નથી તે ડાખી રાખી શક્યો. “ ખીજા કંઈ પત્રો અને સમાચાર છે કે ? ”

મહેતાજી—હા જી, આ રત્નપુરીમાં નીકળતા પત્રમાં અમારા પ્રધાનજીના કુટુંબમાં બનેલા શોકકારક સમાચાર છે.

તે ઉતાવળથી વાંચતાં વાંચતાં સરસ્વતીચંદ્ર ગભરાયો. પ્રમાદધન મુવો, કુમુદસુંદરી ડુખી ગયાં, સૌભાગ્યદેવી ગુજરી ગયાં, અને પુદ્ધિધનને સંન્યસ્તનો વિચાર છે!—આ સર્વ વાંચતાં સરસ્વતીચંદ્ર હચકી

ગયો, છાતી ઉપર હાથ ફેરવવા લાગ્યો, અને નેત્રનાં આંસુ ખાળી ન શક્યો. પોતાની વાત ગુપ્ત રાખવાની શક્તિ ખસવા લાગી.

મહેતાજી—આપને આ સમાચારથી આટલું દુઃખ થાય છે—આપ જ સરસ્વતીચંદ્ર તો નથી?

વિહારં—જી મહારાજ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ શોકનાં શામક છે.

રાધેં—જી મહારાજ, આ સમાચાર સાથે આપનો સંબંધ જાણીયે તો આપનાં દુઃખ હલકાં કરવાનો માર્ગ સુઝે.

વિહારં—ગુરુજી સંસારથી અને દુઃખથી મુક્ત છે, પણ એમના પ્રિયજનને દુઃખથી મુક્ત કરવામાં સંસારને શૂન્ય નથી ગણતા.

સરસ્વતીચંદ્ર શોકને ડાખી શક્યો. તેનાં અશ્રુ દૂર થયાં. માત્ર મુખ ઉપર શોકની છાયા રહી. સર્વને એકઠો ઉત્તર આપવા પ્રયત્ન કર્યો, તેમ કરતાં કપાળે પ્રસ્વેદ-પરસેવો-વજ્યો—તે લહોતો લહોતો ખોલ્યો.

“સરસ્વતીચંદ્ર નહાસી ગયો તેની મને લેશ ચિન્તા નથી. આ મુંબાઈના સમાચાર નિષ્ફળ છે. પણ હું સુવર્ણપુરમાં રહેતો છું અને બુદ્ધિધનમાઈના સૌજન્યનું આસ્વાદન કરેલું છે તેનો આ ક્ષણિક શોક ક્ષણમાં શાંત થયો. સાધુજન, મહારું દુઃખ તો ગુરુજીએ દૂર કર્યું છે જ. હવે તેમને શ્રમ આપવાનો કંઈ અવકાશ નથી.”

મહેતાજીની વિજ્ઞાસા નષ્ટ થઈ. સાધુજન તૃપ્ત થયા. એટલામાં એક-વર્ણિક ગૃહસ્થ આવ્યો અને વિહારપુરીને નમીને ખોલ્યો.

“મહારાજે મહારા ઉપર કૃપા ઓછી કરી દીધી કે પોતે અંહી પ્રધારી મને કહાવ્યું નહી. પણ મહારી લકિતઉપર પ્રભુએ જ નજર કરી તે મને આપનાં દર્શન થયાં. મહારાજ, ત્રણે મૂર્તિઓ રંકને ઘેર પ્રધારી ભોજન લેવાની કૃપા કરો.”

વિહારં—શેઠજી, બ્રાહ્મણપાસે શુદ્ધ અન્ન કરાવો. પર્યટણ કરીને અમે પાછા આવશું.—મહેતાજી, અમારી જોડે ચાલશો ?

મહેતાજી—શાળાની વેળા થતા સુધી સાથે આવી શકીશ. આપને ક્યાં ક્યાં જવું છે ?

વિહારં—પવિત્ર અને રમણીય સ્થાન જોટલાં હોય તેટલાં જોવાં.

મહેતાજી—ત્યારે તો તેને માટે બે ત્રણ દિવસ જોઈએ.

સરસ્વતી—એક સ્થાન જોયે તેના જોવાં બીજાં અનેક જોવાનું વળે એવાં નમુનાનાં સ્થાન દેખાડો.

મહેતાજી—સાંજસુધીમાં તેટલું થઈ શકે.

વિહાર—એવાં સ્થાન તમે કીયાં કીયાં ગણો છો ?

મહેતાજી—નદી અને મહાસાગર ઉપરનાં સર્વ દેવાલયોની પ્રદક્ષિણા કરી લ્યો અને માર્ગમાં મુખ્ય દેવાલય આવે તેનાં ગર્ભાગાર સુધી જોઈ લેવાં. રત્નાકરેશ્વરનું શિવાલય, રાધિકેશજીનું મંદિર, લક્ષ્મીજીનું મંદિર, અને અર્હતનાથનો અપાસરો એટલાં ધામ મનુષ્યે બંધાવેલાં ખરાખર જોવાં. રત્નાકર સાથે નદીનો સંગમ, એટલાં માતાજી, ગિરિરાજની તલેટી પરનો હરિકુંડ, બુદ્ધગુફા, મહાસાગરનો આરો, પેલી પાસનું બંદર, અને મહોટી વાવ—એટલાં સ્થાન પાસે સૃષ્ટિની સુંદરતા જોવાની છે.

સરસ્વતી—એ તો જડ સૃષ્ટિ બતાવી. પણ જોવા જોવી કંઈ ચેતનસૃષ્ટિ પણ હશે.

મહેતાજી—હાજી, જોવા જોવી જીવતી સૃષ્ટિમાં મુખ્ય વસ્તુ હું પોતે, બીજા અમારા ગોર અને ભટ, અને ત્રીજી ચોથી ચીજો અમ સંસારી-જોને માટે છે; આ લેખને માટે નથી.

“ તમારાં દર્શન તો થયાં. હવે પાંચ છ દિવસનાં વર્તમાનપત્ર લેઈ સાથે કોઈને મોકલો તો અવકાશ મળ્યે વાંચીશું; બાકીનો સમય તમે અને વિહારપુરી લેઈ જવ ત્યાં ગાળીશું.” સરસ્વતીચંદ્ર કંઈક સ્મિત કરી બોલ્યો.

રાધે—બધાં સ્થાનોમાં જવાને દેકાણે એકલા રાધિકેશજીના મંદિરમાં જઈયે, કારણ ત્યાં આજ ઠાકોરજીની પ્રતિષ્ઠાનો વાર્ષિક ઉત્સવ હશે.

તે પ્રમાણે ક્યું. માર્ગે ચાલતાં ચાલતાં મહેતાજીએ પુછ્યું.

“ નવીનચંદ્રજી, તમને વર્તમાનપત્રની રસિકતા ક્યાંથી પ્રાપ્ત થઈ ? એ તો અમારી નવી વિધાની સૃષ્ટિ છે.”

સરસ્વતી—નવી વિધાનો મને પણ કંઈક અનુભવ છે. કહો, રાજકીય વગેરે બીજા વર્તમાન શું છે ?

મહેતાજી—રાજકીય સમાચાર ત્રણ જાતના. આ સંસ્થાનના તમે જાણ્યાં કુમુદસુંદરી ગયાં. સામંતસિંહ ગયા. તે રાણો ખાચર રત્નગરીમાં છે. મહોટા રાજ્યના સમાચાર તો જોઈએ તેટલા. કંઈક મ્યુનીસીપાલિટી ખરાખ તો કંઈક ઇંગ્રેજી અમલદાર ખરાખ. કંઈક ઇંગ્રેજી ધોરણ બોલું

તો કંઈક તેનો પ્રયોગ જોયો. કંઈક હસવાનું તો કંઈક કોધે ભરાવાનું ને કંઈક શેવાનું. ત્રીજાં રાજકીય સમાચાર ખીજાં દેશી રાજ્યોના. ત્યાં તો ગમે તો કોઈનાં વખાણનાં યુગાં કુંકાય છે તો કંઈ કોઈને ગધેડે બેસાડાય છે. ત્યાં ધાન ને ચાડીયું માણસ—એ બહાલાં લાગે તેમ પરનિન્દાની વાતો વર્તમાનપત્રોનો રોજગાર વધારનારી થઈ પડી છે. શું કરીયે? જેવા રાજ્ય તેવાં લોક, ને જેવા લોક તેવા રાજ્ય. એ એ જેવા તેવા તેમના કારભારી—એ ત્રણનાં જન, જોડું, ને જત્રા. પ્રજાઓ અભણ, રાંક અન્યાયી, અદેખી, અને વિદ્વંસતોપી. અધિકારીયો સ્વાર્થી, યુશામતીયા, પ્રમત્ત, ઉન્મત્ત, અને માણસથી ડરે પણ ઇશ્વરથી ન ડરનારા. રાજ્યો મૂર્ખ, આળસુ, દમ્ભી, સ્ત્રીલંપટ, દારુડીયા, પ્રજાને ડુબાવનારા, અને જાતે દેવામાં અને દાસોમાં ડુબનારા. વર્તમાનપત્રોની આ વાતો સાંભળી સાંભળીને હું કાઈ ગયો, અને કોઈ કોઈ વખત તો આ પુસ્તકશાળા બંધ કરાવવા પ્રધાનજી ઉપર લખવા વિચાર થાય છે, પણ ખીજા વિચારથી કલમ અટકે છે. છાપુ વાંચવું ને મગજ ઉકાળવું. કાજી ક્યા દુબળા કે સારા શહેરકી ચિન્તા—તેવી આખી દુનીયાની ચિન્તા બંહારી લેવી.

સરસ્વતીચંદ્ર ગંભીર થઈ ગયો. ઉત્તર દીવો નહી. વાર્તા ચાલી નહી. માત્ર સઉના ચરણ ચાલતા હતા. આખા દેશના અનેક વિચારો એના મસ્તિકને અને હૃદયને વલોવવા લાગ્યા.

“મહારો દેશ! મહારી કુમુદ! મહારા પિતા! મહારી મુંબાઈ!—કુમુદ—દેશ—” એવા અવ્યક્ત ઉચ્ચાર આના હૃદયમાં ઉછળવા લાગ્યા. આમ જતાં જતાં દેવાલયો માર્ગમાં આવવા લાગ્યાં અને શાંતિનો મેઘ ઝરમર ઝરમર વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો.

હવે માર્ગમાં એ પાસ નહાનાં મહોટાં દેવાલયોની હારો આવવા લાગી. છેક નહાની દહેરીઓ ચાર પાંચ બહેતની હતી તો મહોટાં દહેરાં એકાદ માળથી બધે માળ જેવડાં ઉંચા પણ હતાં. તેમની બાંધણી, તેમના ઘાટ, તેમના ઇતિહાસ, તેમની વ્યવસ્થા અને વર્તમાન અવસ્થા—આ સર્વ વિષયની વાતો ચાલી. ચાલનારાના પગનાં પગલાં જોડે પલટણોનાં પગલાં પેઠે સરખે વેગે આ વાતો ચાલી, અને સરસ્વતીચંદ્રના જાગેલા સાંસારિક સંસ્કારોને ઘડી ઘડી ઝાંખા કરવા લાગી. “શું નવા યુગને બધે એક દિવસ આ દહેરાં નવાં બંધાતાં બંધ પડશે અને જુનાંમાં પ્રતિમાઓને સ્થાને સમાજને ભરાશે અને સરકારની આપીસો બેસશે?” પ્રશ્ન ઉઠ્યો તેવો ઉત્તર મેળવ્યાવિના જાતે સહજ શાંત થઈ ગયો.

સુરગ્રામની વસ્તી એવી ન હતી કે આ સર્વ રચના ઉભી કરી શકે. પણ એક કાળે આ સ્થાને મહોટું તીર્થ હતું તેવામાં ધણે છેટેથી આવનાર દ્રવ્યવાન યાત્રાળુઓની વાસનાઓએ આ ઠાઠ ઉભો કરેલો હતો. એ ઠાઠ વચ્ચેનો માર્ગ સાંકડો પણ સ્વચ્છ હતો. માણસની દશા બદલાય છે તેમ આ સ્થાનને પણ વારાફેરા અનુભવવા પડ્યા હતા. યાત્રાળુઓની મહોટી ભીંડને! અને મહોટા મેળાઓનો કાળ ગયો. પછી તીર્થ ગોઝારા જેવું થયું. વળી મધરાજના સમયમાં તેનો જીર્ણોદ્ધાર થવા લાગ્યો. વચ્ચે આ દહેરાઓ ઉપર લીલોતરી ઉગી હતી, અને લીલ ખાઝી હતી, અને લુણા લાગ્યો હતો; તેને સ્થાને આજ સર્વ સાફ અને ધોળાવેલું હતું. માર્ગમાં પ્રથમ ધાસ ઉગતું અને પથરાઓ નડતા તેને સ્થાને હવે ધાસનું નામ દેખાતું ન હતું. અને સટે સાફ ખાંધેલો માર્ગ હતો. દહેરાઓ પાસે કાગડા ઉડતા હતા તેને સ્થાને ખીન્ન પક્ષીઓ જણાતાં હતાં. કુવાઓનાં થાળાં ભાગેલાં અને પાણી ગંધાતાં હતાં ત્યાં નવાં થાળાં અને મીઠાં નિર્મળ પાણી થયાં. દહેરાનાં ભાગેલાં પગથીયાં નવાં સમાં કરાવેલાં તેમાં વચ્ચે વચ્ચે દાણા વેરાયલા જેવામાં આવતા હતા તેથી શ્રદ્ધાળુ સ્ત્રીઓનો પગસંચાર જણાતો હતો. જુની નીશાનીમાં માત્ર એટલું જણાતું હતું કે લીમડા, પીપળા, વડ વગેરે પવિત્ર વૃક્ષોએ દહેરાઓની ભીંતોમાં, ધુમટમાં, અને નળીયાંમાં ખેતાની શાખાઓ પેસાડી દીધી હતી. તેને કાપી નાંખવાનું કામ વૃક્ષમાં પણ જીવ ગણનાર દયાળુ વસ્તીને ગમ્યું ન હતું, અને જેમ અનેક પ્રાચીન આચારને આપણે પ્રીતિથી આપણી આશપાશ વીંટાવા દેઈએ છીએ તેમ આ પ્રાચીન ડાળાંઓ અને પાંદડાઓને પણ દહેરાઓની આશપાસ નીરાંતે વીંટાઈ રહેવા દીધાં હતાં. આ સર્વ કથા મહેતાજી અને સરસ્વતીચંદ્ર વચ્ચે માર્ગમાં ચાલતી હતી અને સાધુઓ તેમની પાછળ પાંછળ અનુચર પેઠે પણ છાતી કૂહાડી બોલ્યા ચાલ્યાવિના ચાલતા હતા. દહેરાઓને શાખાઓ નીરાંતે ગમે ત્યાં વળગેલી જેઈ સરસ્વતીચંદ્ર બોલ્યો :

“ મહેતાજી સાહેબ, આર્યોનાં ચિત્તની કોમળતા મનુષ્યજાતિનું રક્ષણ કરી પુરી થતી નથી. પશુપક્ષીને સંભાળી રાખી સંતોષ પામતી નથી પણ વૃક્ષજીવનનું પણ આ પોષણ કરે છે તેમાં તેમની ભુલ હશે પણ એ ભુલ પણ માહાત્મ્યની છે. આવાં કોમળ હૃદયવાળા મહાત્મા ઓની ભૂમિમાં જન્મ લીધાનું અભિમાન આ દેહથી છુટતું નથી એવા કોમળ મહાત્માઓનાં ચિત્ર પ્રત્યક્ષ કરાવતી આ રચના ઉપ પ્રીતિ થાય છે. વિહારપુરી ।”

વિહાર૦—૭ મહારાજ !

સરસ્વતી૦—આ અભિમાન અને આ પ્રીતિ આ ભેખને પાત્ર ખરાં કે નહીં ?

હસીને વિહારપુરી પાછળ ચાલતો ચાલતો બોલવા લાગ્યો. “ ૭ મહારાજ, સત્પુરુષના હૃદયમાં જે પદાર્થ લખ થાય તે અલખને પ્રિય ન હોય, કારણ એવાં હૃદય શ્રીઅલખની વિભૂતિઓમાં શ્રેષ્ઠ છે.”

રાધે૦—ગુરુ ૭ પાસે શ્રવણ કરેલું છે કે વિરક્ત જનોનાં મન અન્યથા શીર્ણ થાય છે અને વિકારમાત્ર શાંત થાય છે ત્યારે પણ રંક ૭વ ઉપર દયા, સમૃદ્ધ સંબંધનનો અનુભવ, દુર્જનોનાં દુષ્કૃત્યોની ઉપેક્ષા, અને અલખની વિભૂતિના દર્શનની પ્રીતિ—એટલો તેમના મનનો સ્વભાવ શેષ રહે છે.

વિહાર૦—૭ મહારાજ, રાધેદાસ યથાર્થ કહે છે.

મહેતા ૭—મહારાજ, ઇંત્રે ૭ વિદ્યા એ સર્વનો અસ્ત કરશે.

સરસ્વતી૦—ઇંત્રે ૭ની સત્તાના કાળમાં અને ઇંત્રે ૭ ભણેલા રાજ-પ્રધાનની સંમતિથી આ ૭ર્ણોદ્ધાર થયો છે.

મહેતા ૭—એ વાત તો સત્ય. કાનની ખુટ પકડું છું.

આમ ગોષ્ઠી ચાલે છે તે સર્વ ચાલ્યાં જાય છે એટલામાં રાધિકેશ ૭નું મંદિર આવ્યું. પંદરેક પગથીયાં ચહી તેમાં જવાનું હતું. પગથીયાં ઉપર મહોટાં કમાડોમાં થઈ માંલ જવાનું હતું. કમાડની માંલલી પાસ બે સામસામી નહાની એટલીઓ હતી. તેમાં એક પાસ થોડા દિવસ થયાં એક પોગીયો રાખ્યો હતો, તે એક કપડાનો કડકો પાથરી ઉપર બેઠો બેઠો ચલમ ફુંકતો હતો. મંદિરને કંઈક ઉપજ હવણાં હવણાંની વધી હતી અને એક સાધુને ભંડારી બાવો કરી અંદર રાખ્યો હતો. સરસ્વતીચંદ્રે આ મંદિરનાં પગથીયાં ઉપર પગ મુક્યો ત્યાં ભંડારીની ઘંટ-ઘડીયાળમાં અગીયારના ટકોરા થયા. તે ગણવા સર્વ પળવાર ઉભા. મંદિરમાં આવી પહોચવું, ઘડીયાળનું વાગવું, ઇત્યાદિ નવી સૃષ્ટિએ ચાલતી વાર્તામાંથી સર્વને જગાડ્યા અને નવા ૭વનને બેતા કર્યા.

એકપાસ મંદિરના આગળનાં મહાદ્વાર અને કોટ, અને બીજી પાસ મંદિરનો મંડપ, અને તેમની વચ્ચે મંદિરની આશપાસ ફરતો ચોક હતો. કોટ અને ચોક વચ્ચે ભંડારી વગેરે મંદિરના સ્થાપક, વ્યવસ્થાપક અને

પૂજક વર્ગને માટે અને તેમના સેવકોને પોતપોતાના કામમાં ઉપયોગી થાય એવી ઓરડીઓ કરી હતી. મંદિરના આગળ મંડપને ત્રણ પાસથી કમાનોવાળા અને કમાડ વગરના ઉંચા દરવાજા હતા. તેની વચ્ચે આરસનો ચોક ને ઉપર ધુમટ હતો. પાછળ ગર્ભાગાર હતું ને તેમાં સિંહાસન હતું. જોડે શ્યામ્બંડ તથા જલગૃહ વગેરે રચના હતી.

નહાનપણથી મુંબાઈ અને ઇંગ્લેન્ડ અભ્યાસના જ પરિચિત પુરુષને આ દેખાવ નવીન લાગે તે પહેલાં તો અંદર હરતા ફરતા તથા ખેડેલા ભક્તમંડળનાં ગાનકીર્તન એના કાનના પડદા સાથે અથડાવા લાગ્યાં અને એના હૃદયના નિત્ય સહવાસી સંસ્કારોને અદૃશ્ય કરી તેને સ્થાને ચૂકી બેઠાં.

એક વૃદ્ધ પણ બળવાન બાંધાવાળી સ્ત્રી કોટમાં પોળીયા પાસે સાથરો નાંખી બેઠી હતી અને પોતાની બંધા-થાબડતી થાબડતી અને શરીર આગળ અને પાછળ વીંઝતી વીંઝતી ગાતી હતી.

“ જાવું છે, જી, — જાવું છે — જાવું છે જરૂર ! (ધુન્)
કાયા તહારી કામ ન આવે, અંખુ થારો તુર ;
એવા સરખા આથમી ગયા ઉગમતા અસુર ! જાવું
મહોટે ઘેર હાથો ઘોડા હળ અને હજુર,
એવા સરખા વહી ગયા — નદીયોનાં પૂર ! જાવું
રહા નથી, રહેશે નહી, રાજા ને મજુર ;
એવા સરખા ઉડી ગયા — આકાનાં તુર ! જાવું
એકી સાથે જમતા હતા દાળ ને મસુર !
દાસ જીવણ કહે, કર જોડી, “ ભજી લ્યો ભરપૂર ! ” જાવું ”

જીવન અને મૃત્યુનો વિચાર સરસ્વતીચંદ્રના મનોરાજ્યમાં એકદમ ખડો થયો. ડોશી ગાઈ રહી તેની સાથે તેના સાથરા ઉપર રૂપીયો રાંટો નાંખવાને હાથ ખીસું ખોળવા લાગ્યો. અંચળાને ખીસું નહી અને રૂપીયો તો સ્વપ્નમાં જ હાથે રહ્યાં. ઉદાર હાથ નિરાશ થઈ પાછો ફર્યો અને હૃદયના એક ભાગે ખીજતે પુછવા માંડ્યું — “ આંવું સંસ્કારરત્ન આપનારી આ સ્ત્રીને બદલામાં આપવાનું દ્રવ્ય તે હવે મહારી પાસે ન મળે ! હાથ ધરીને કંઈ પ્રતિગ્રહ ન કરનારો હું — તે મહારું હૃદય સંસ્કારનો પ્રતિગ્રહ વગર પુછ્યે કરે છે. અથવા પ્રાહ્મણ્યું હૃદય જ્ઞાન અને સંસ્કારના પ્રતિગ્રહ કરવાને માટે જ સરજેલું છે.”

સાંથી પગ ભાગ્યે ઉપજ્યો એટલામાં તો ચોકના ખીજ ભાગમાં કેઈ લહેકા કરી ગાતો હતો તેના લલકારે સંસ્કાર-શોધકને ઉભો રાખ્યો.

“ મુકરર મા...નની કહ્યું મહા...રું,
એક દિન મા...ટીસેં મીલ જ...વું...
એક દિન પં...ખીસેં...ઉડ જ...વું...
મુકરર મા.....નની...કહ્યું મહા..રુઉઉ...”

મહારુના રુતો ઉકાર સાંભળનારનાં કાનમાંથી કાળજમાં પેંદો અને કાળજી વલોવવા લાગ્યો. રુકારનો રણકારો ઘણો પહોચ્યો. સરસ્વતીચંદ્ર દહાડી ઉપર હાથ ફેરવતો ઉભો. ગાનારે એટલામાં તો કેટલીક કડીયો પુરી કરી અને વિચારની ધુનમાં આ વચલો ભાગ કાનમાં કે ધ્યાનમાં પેંસે ત્યાર પહેલાં છેત્રી કડીયો સંભળાઈ. ગાનાર ખીલી ખીલીને ગાવા લાગ્યો.

“ જુડીં રે કા..યા..જુડીં રે માયા
જુ...ઠા માલ ફૂટા...યા...
જુ...ઠા રે તારાં સગાં સંબંધી
ફે...કટ ફે...રા ખા..યા. મુકરર૦
અંત સમે કોઈ કામ ન આવે,
પા.છળથી પરતા..વું.,
ભોળે ભગત કહે ભજુ લ્યો ભાઈ !
હું ગુણુ ગોવિદનાં ગાઉં !..”
મુકરર માનની કહ્યું મહારું,
એક દિન માટીસેં મીલ જવું,
એક દિન પંખીસે..ઉડ...જવું...”

“ ઉડ જવું..ઉડ..જવું :” એ અક્ષરો આજ ચિરંજીવ થયા.

“ કાયા જુડી.. એ સત્ય. ઉડી..જવું.. એ સત્ય. ફેરો ફેકટ થયો કે સાર્થક થયો એ ખીજે પ્રશ્ન. એ ફેરો ક્યારે સાર્થક થયો ગણવો એ ત્રીજે પ્રશ્ન. અને એજ સઉથી કડણુ પ્રશ્ન.”

મહેતાજી—વિહારપુરીજી, આ ગાયું એટલે સુધી બધા ધર્મનો બોધ એક—માયા ખોટી, મૃત્યુ નકી, ને હરિભજન કરી મોક્ષ પામવો ત્યાં સુધી વાંધો નહી, પણ કીયા હરિને ભજવો? વિજ્ઞાને, શંકરને, શક્તિને, ખ્રીસ્તને, કે મહમદ પેગમ્બરને? પેલા મંદિરમાં હતા ત્યાં શિવકીર્તન કરવાં અને અહીયાં શાધાકૃણુનો વિહાર ગાવો. ત્યારે સાચું તે શં ?

શંકેદાસ—શિવ ઓર વિષ્ણુ તો એક જ હય.

મહેતાજી—જે એક જ છે તો આ અનેક નામો... અનેક કથા પુરાણને ભજન શું કરવા જોઈએ? બધું એ એકજ કરોની કે આ નકામી કડાકુટ, નકામાં ખરચ, તે નકામા ઝઘડા ન થાય! ગોળ મટોળ મહારા શિવજીને પાણી પાંદડાની સૈંધી પૂજા કરવી મુકી આ ઢોંગ ને ખરચ શું કરવા કરવાં!

વિહાર૦—મહેતાજી, અલખ તો એકજ છે. પણ તે જ્ઞાનમાર્ગનું લક્ષ્ય છે. લખ પણ એક જ છે—પણ તેના વિહાર અનેક છે અને તે ભક્તિ-માર્ગનું લક્ષ્ય છે. માટે જ ભક્તિ બહુમાર્ગિણી અને બહુરૂપિણી છે. તેમાંથી જે માર્ગે, જે રૂપે, ભક્તિ પામે તે ભક્તિથી ભક્તિનું પરમ સાધ્ય લખરૂપ પમાય છે.

મહેતાજી—પણ અનેક માર્ગ અને અનેક રૂપમાંથી લેવું કીયું ને પડતું કીયું મુકવું?

વિહાર૦—અધિકાર પ્રમાણે.

મહેતાજી૦—શિવ ભજવા કે વિષ્ણુ ભજવા તેમાં અધિકાર શો?

વિહાર૦—જે, બચ્ચા, અધિકાર સર્વમાં છે. લખરૂપનો અનેક લહરી-વાળો પ્રવાહ સર્વ પાસ મહાસાગર પેઠે ચાલી રહ્યો છે. તેમાંની લહરીઓ કુણી પાસ જાય છે? જેની પાછળ જે હોય તેની પાછળ તે જાય છે. તેમજ પિતા પાછળ પુત્ર ને પિતાની ભક્તિ પાછળ પુત્રની ભક્તિ. સર્વ ધર્મ અને સર્વ ક્રિયાઓ સમીપસ્થ પદાર્થોને ઉદ્દેશી વર્તે છે. પિતા કોણ ને પુત્ર કોણ? તેમના પરસ્પર સામીપ્યથી તેમના શરીરના ધર્મ રચાય છે. અનેક બાળકને ભૂખ્યાં રહેવા દેઈ પોતાના બાળકને સ્તન્યપાન^૧ આપવું તે માતાનો ધર્મ ને બાળકનો ધર્મ છે. તેમજ કુટુંબનો ઇષ્ટ દેવ સ્વીકારવા તે બાળકને શીખવવું એ કુટુંબનો અધિકાર.

મહેતાજી૦—ત્યારે તો કુળધર્મ છોડવો નહી.

વિહાર૦—નહી.

સરસ્વતીચંદ્ર રસથી સર્વ સાંભળી રહ્યો હતો તેણે પુછ્યું: “વિહારપુ-રીજી,એ ઉત્તરમાં દોષ નથી!”

વિહારપુરી આગળ આવી પુછવા લાગ્યો: “જી મહારાજ, ક્યા દોષ આતા હે?”

સરસ્વતીચંદ્ર—કાલ સવારે ગુરુકૃપાથી મહારોજ કુળધર્મનો અધિકાર બદલાયો તમે દીકો.

રાધે૦—એ વાત તો સચ.

વિહાર૦—જી મહારોજ, મહારી ચુક થઈ. મહેતાજી, તમારું સમાધાન અમારા નવીન જૈવાતૃક કરશે ને તેનો અમને પણ લાભ મળશે.

સરસ્વ૦—આપને વિદિત હશે કે જન્મનાં જાયતે શૂદ્રઃ સંસ્કારાદ્ દ્વિજ ઉચ્ચતે.

વિહાર૦—હા, જી.

સરસ્વતી૦—જન્મથી ભક્તિમાર્ગમાં જન્મ્યો હોય તે સંસ્કારથી જ્ઞાન-માર્ગમાં જાય.

મહેતાજી—પણ જ્ઞાનમાં જાય તે કંઈ ભક્તિને વખોડે કે?

સરસ્વ૦—વખોડવાની કંઈ આવશ્યકતા નથી. ઉપલે પગથીયે ચહીયે એટલે નીચલા સાથે કંઈ સંબંધ રહેતો નથી. નવો સંબંધ થાય એટલે જુનો જાય. પ્રાતઃકાળેજ વિહારપુરીજીએ ઉપદેશ કર્યો હતો કે અલખનો પ્રકાશ અને અધિકારીની બુદ્ધિ એના સંયોગથી લખસૃષ્ટિ ઉપરામ પામે છે.

વિહારપુરીનો આત્મા અતિ પ્રસન્ન થયો.

“જી મહારોજ, હું તો અલખનાં રહસ્ય શુક્રમુખ પેઠે ઉચ્ચારું છું, પણ આપ તેને પ્રકાશિત કરો છો—”

રાધે૦—અને સાથે અમારાં હૃદયકમળને વિકસાવો છો.

મહેતાજી—નવીનચંદ્રજી મહારોજ, ત્યારે ભક્તિમાર્ગમાંના અનેકમાંથી કયો સ્વીકારવો?

સરસ્વ૦—અનેક સંસ્કારોના અનેક પ્રવાહમાંથી જેનો પટ તમારી બુદ્ધિ ઉપર વધારે બેસે તે ઇચ્છાથી કે અનિચ્છાથી તમે સ્વીકારવાના જ.

વિહારપુરી વિચારમાં પડ્યો હતો તે સ્મરણ વિકસાવી બોલ્યો: “જી મહારોજ, ગુરુજીનું વચન હવે સ્મરણમાં સ્પુર્યું. આપનું વચન તેને અનુસરતું જ છે. સર્વના સરખા જહરાગિને દેશ કાળ પ્રમાણે જુદી જુદી જાતનાં અન્નાદિની આહુતિઓ અપાય છે, તેમ સર્વની સરખી ભક્તિવાસનાને માટે એક દેશમાં વિષ્ણુ પ્રિય છે, બીજામાં શિવ છે, ત્રીજામાં પેગમ્બર છે, અને ચોથામાં વિશ્વાસીયોનો દેવ છે. એ સર્વ સંસ્કાર જન્મ અને સહવાસથી અનધિકારીઓને મળે છે. એ ધર્મોમાંથી એકનો ત્યાગ કરી બીજાનું ગ્રહણ કરવાથી અનધિકારી અધિકારી થતો નથી, પણ ઉલટો બ્રાંત

થાય છે. તેને માટે જ કહેલું છે કે, સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ ॥
પણ અનધિકારી અધિકારી થાય એટલે તો તેને જ્ઞાન સ્વતઃ ઉદય
પામે છે.”

મહેતાજી—તે તમારા જ્ઞાનમાં પણ ક્યાં એકપણું બળ્યું છે? આ જીવો
કપીરપન્થી, જૈન, સાંખ્ય, વેદાન્ત વગેરે—અખો કહે અંધારો કુવો ને
ઝઘડો ભાગી કોઈ ના મુવો— માટે જ તમારા જ્ઞાન કરતાં અમારી જેવી
તેવી પણ ભક્તિ સારી.

વિહારી૦—અલખમાર્ગમાં ભક્તિ તો પ્રથમ સાધન જ છે. યોગજ્ઞા-
નાદિ તો તે પછી છે. અધિકારનો ક્રમ છે.

મહેતાજી—તો ખરું બાકી આ તો શું? જ્ઞાનની બડાશો મારવી એ તો
સર્વને આવડે ને બડાશો મારવા શીવાય ખીજું તો જ્ઞાન પણ નહીં ને
ભક્તિ પણ નહીં.

સઉ વાતો કરતા ચાલતા હતા તે આટલી વાત થઈ એટલામાં તો
મંદિરના મંડપનાં પગથીયાં ચહી અંદર આવ્યા. સરસ્વતીચંદ્રને ખીજું
વર્તમાન પત્રો મંગાવેલાં તે આપી, સમય થયે મહેતાજી શાળામાં ગયા.

મંદિરમાં અત્યારે રાજભોગનો સમય થવાને કંઈક વાર હતી, પણ ધીમે
ધીમે લોક ભરાતા હતા. ગામની વસ્તી થોડી હતી તે થોડાં વરસથી વ-
ધવા માંડી હતી. તેમાં થોડાથોડા પરગામના યાત્રાળુઓ તો હમેશ આવ-
જ કરતા. મંદિરમાં બહુ ભીંડ ક્વચિત્ થતી; પણ શરદ્ઋતુના આકાશમાં
આછી વાદળીઓ અંહી તંહી હોય તેમ દર્શન કરવા આવનાર મંદિરમાં અહીં
તંહી બેઠેલાં, ઉભેલાં, ચાલતાં, પ્રતિમાને નીહાળી રહેતાં, વાતો કરતાં, કીર્તન
કરતાં, અને અમસ્તા રાગ કહાડતાં, યુવક અને વૃદ્ધ સ્ત્રી પુરુષો અને બાળ-
કોનાં આછાં ટોળાં દ્વારોમાં, પગથીયાં ઉપર, ભીંતે અકીંગેલાં, ચોકમાં
અને મંડપમાં ભરાયલાં, લાગતાં હતાં. કોઈ સ્નાન-આદિ કરી પવિત્ર થઈ
ઉઘાડે અંગે ટીલાં ટપકાં સાથે હતાં. મુંબઈવાસીને નિર્માલ્ય લાગે એવાં પણ
ગામડામાં તો સુંદર અને આકર્ષક લાગતાં વસ્ત્રો કોઈએ પહેરેલાં હતાં.
કોઈએ માત્ર અખોટીયાં જ પહેર્યાં હતાં. મહેતાજી ગયા તે વેળા ત્રણે
સાધુવેશ્વ યુવકો આ સ્થાને આવી પહોચ્યા હતા. વિહારપુરી અને શંકે-
દાસ દેવને નમસ્કાર કરી ઉભા. સરસ્વતીચંદ્રનું હૃદય જ મૃદુભાવથી પ્રવણ
થયું અને બાહ્ય આકૃતિ સ્વસ્થ જ રહી.

એના જમણા હાથ ભણી એક ભક્ત એક પગે ઉભો રહી ઇષ્ટદેવની

સુંદરતાના અભિમાનની લહેમાં દેવને એક ટશે ન્યાળી રહી ખીલાગ
ગાતો હતો.

રાધે૦— જ મહારાજ, શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને માટે રાધિકાજી વાસકસ-
જ્જ થઈ આખી રાત વાટ જોઈ રહ્યાં હતાં. સંસારની રાત્રિમાં ભક્ત
પણ તેવીજ વાટ જુવે છે. એ વિયોગ અને આતુરતાને કાળે રાધિકા-
જીએ જેવી રીતે કાળક્ષેપ કર્યો તેનું જ અનુકરણ ભક્ત કરે છે. એ રાત્રિ
પુરી થઈ ત્યારે જ રાધાજીને પ્રભુ મળ્યા. સાધારણ કામી જનનો મેળાપ
રાત્રિ થાય છે. રાધિકાજીની પરા ભક્તિને પ્રભુ વશ થયા તે તો માયાનો
અન્ધકાર ગયો અને આતુર ભક્તિની સીમા આવી ત્યારે. રાધાસ્વરૂપ થઈ
રાધિકેશજીનો ભક્તિયોગ ધરતાં ધરતાં આ ભક્તનું હૃદય દ્રવે છે તે
જુવો.

સરસ્વતીચંદ્રે દષ્ટિ ફેરવી. ગાનાર ભક્તને પોતાના કીર્તનમાં અન્ય
પદાર્થોનું ભાન જ ન હતું. તે એકનું એક પદ ફરી ફરી ગાતો હતો.

“ જલસુત વિલખ ભયે, સુરતખીને જલસુત વિલખ ભયે! (ધ્રુ૦)
હિમસુતાપતિરિપુ* તન પ્રકટે... ખગપતિ^૩ ચખ ન પયે^૪! સુરત૦
સારંગસુતા સારંગ લીયો કરપે... સારંગ^૫ સ્થિર ભયે: સુ૦
સારંગ દેખ રીઝ રહે સારંગ... લે રથ રાખ રહે રે! સુ૦
સારંગસુતઅંક કર લીનો... સારંગચિત્ર^૬ ઠયે; સુત૦
સારંગ દેખ ચોક્રે ઝોહી સારંગ... લે રથ ભાગ ગયેરે. સુ૦
પ્રાત ભયો જખ પ્રકટે કચ્છપનંદન^૭, સંતન સુખ ભયે! સુ૦
સુરદાસ કહત હરિપ્રતાપ વ્રજવનિતા સુખ લહે.^{૧૩} સુ૦”

છેલી પંક્તિ ફરી ફરી ગાઈ અશ્રુ ભર્યો ભક્ત લાંબો થઈ દેવને સાષ્ટાંગ

૧. કમળ; રાધાનાં નેત્રકમળ. ૨. (કૃષ્ણ-ચંદ્રની) સુરત એટલે મુખછખી
વિના. * કામદેવ, મદન. ૩. ખગપતિ=ગરુડપતિ=કૃષ્ણ. ૪. ચખ (ચહુ:
આંખ) ખગપતિને પીતી (પામતી) નથી. ૫. રાધા. ૬. વીણા. ૭. હરિણ.
૮. ચંદ્રમાંનું હરિણ. ૯. સારંગ એટલે દીપ; તેનો પુત્ર કાજળ. કાજળનો અંક
(નીશાની) હાથમાં કર્યો. ૧૦. સારંગ એટલે વાઘ; વાઘનું ચિત્ર. ૧૧. ઠયે=
ચિત્રચું. ૧૨. કચ્છપનંદન=સૂર્ય. ૧૩. કૃષ્ણને વિયોગે રાધાએ વીણા લેઈ
વિનોદ ઇચ્છ્યો, ત્યારે તે સાંભળવા હરિણવર્ગ અને ચંદ્ર સ્તબ્ધ થઈ ઉભા,
રાધાએ વિરહથી ચંદ્રદર્શન ન વેઠાતાં હાથેલીમાં કાજળવડે વાઘ ચિત્ર્યો.
તે જોઈ હરણ નાઠાં. ચંદ્રનું હરણ પણ ખહીન્યું ને રથ લેઈ નાહું તે ચન્દ્ર
અસ્ત થયો ત્યાં સૂર્ય ઉગ્યો ને કૃષ્ણદર્શન પણ થયાં. એ આ પદનો અર્થ.

નમસ્કાર કરી ભીંતને ટેકી ઉભો રહ્યો, અને નેત્ર મીંચાઈ ગયાં. ફરી ફરી સંભળાતાં સર્વને અર્થ બેસી ગયો.

શબ્દો—નવીનચંદ્રે, આ ભક્તરાજે ભક્તિનો યોગ શ્રીરાધિકેશના દર્શનમાં સાધ્યો અને વ્રજવનિતાનું સુખ અનુભવે છે—આ પરાભક્તિનો સમાધિ.

સરસ્વતીચંદ્રે ઉત્તર મુખવડે ન દીધો, પણ તેના હૃદયમાં ધ્વનિ થયો:—
“ 'Tis the yearning for the Beautiful!—for the Beautiful in the Divine. It is the Beauty which the sightseers admire, but to the Bhakta is a trance of intense love. There is a form of beauty floating on the air before his loving eye and singing the sweet melodies of Divine raptures into his wistful ears.”

એક પ્રૌઢ સ્ત્રી મંડપની વચ્ચે દેવનાં દર્શન કરતી કરતી હાથ જોડી ગાતી હતી. તેના આગળ એક તુળસી ભરેલો ટોપલો પડેલો હતો. તેમાંથી લીધેલી એક માળા એના હાથમાંથી લટકતી હતી. એનું શરીર દુઃખીયું અને દુબળું હતું. એના ગાલ બેસો ગયા હતા. એના વસ્ત્રમાં અનેક થીંગડાં હતાં. આ દુઃખી અબળાના પગ આગળ એક બાળક-પુત્ર એના શરીરને બાઝી ઉભો હતો, અને રહી રહીને રોતો હતો. પણ તે કંઈ લક્ષમાં ન લેતાં આ બાળકની માતા માત્ર દેવને ન્યાણી રહી હતી અને એ પ્રતિમામાં આરોપેલો સર્વવ્યાપી ઈશ્વર સાંભળતો હોય તેમ એના મુખમાંથી ધીરે ધીરે અક્ષર ખરતા હતા.

“ મીરાં ભક્તિ કરે રે પ્રકટકી ! નાથ તુમ જનત હો સખ ઘટકી; (ધ્રુ.)
રામમંદિર મીરાં દર્શન આવત, તાલ બજવત ચટકી,
પાયલ ધુધુરુ રમઝુમ વાગત, લાજ સંભાળો ધુંધટકી ! મીરાં
ધ્યાન ધરત મીરાં ધરણીધરનકો ને સેવા કરત ખટપટકી,
શાલિગ્રામકું તુલસી ચહાવત, ભાલ તિલક, માંહી ટપકી ! મીરાં
વિખના પ્યાલા રાણાજીએ ભેજ્યા ને સાધુ સંગત મીરાં ચટકી,
હરિચરણામૃત કરી પી ગઈ મીરાં, જેસી જનત અમૃત ઘટકી. મીં
સુરદોરપર ચલી એક ધારા ને સીર ગગરીપર મટકી,
બાઈ મીરાં કહે પ્રભુ ગીરધર નાગર, એસી સુરત બની જ્યમ નટકી
મીરાં ભક્તિ કરે રે પ્રકટકી !”

“વિખના ખ્યાલા”ની કડી ગાતાં ગાતાં આ સ્ત્રીના નેત્રમાંથી આંસુની ધાર નિરંકુશ થઈ. છેલી કડી ગાતાં તે ઘેલી જેવી દેખાઈ. તેના અંતમાં કંઈક ઉંડું દુઃખ હતું. તેના રોતા બાળક ભણી તે દૃષ્ટિપાત પણ નાંખતી ન હતી. અંતે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મુકી, બાળકને એમનું એમ રહેવા દેઈ, તુળશીનો ટોપલો લેઈ સામી સામી ચાલી અને સિંહાસન ઉપર ઉંઘો વાળ્યો. એ તુળશીની ભેટનો સ્વીકાર થયો જ હોય અને ઈશ્વર ઉપર વિશ્વાસ આવ્યો હોય તેમ આશ્વાસન પામી આ સ્ત્રી સ્વસ્થ વદનથી પાછી આવી, બાળકને ઉચ્ચું, અને તેની પાસે ઠાકોરજીને “જયજય” — “જે જે કરાવી” એક પુરાણી ભાગવતની કથા કરતો હતો તેની પાસે બાળકને ખોળામાં લેઈ સાંભળવા બેઠી.

આ સર્વ પ્રત્યક્ષ કરતો કરતો સરસ્વતીચંદ્ર કહેવા લાગ્યો; “વિહારપુરી, આ સ્ત્રી બહુ દુઃખી હશે અને તેના અનાથ હૃદયમાં એની ભક્તિએ આશ્વાસક અમૃત રેણું તે આજે પ્રત્યક્ષ કર્યું. સુખી જીવને ભક્તિથી શું થાય છે તે જોવાનું બાકી રહ્યું.”

વિહાર—“જી મહારાજ, તે પણ ક્યાંક લખ થશે.”

આ ઉત્તર કાનમાં પહોચતાં પહેલાં તે કુમુદસુંદરી સાંભરી: “કુમુદ ! દુઃખી કુમુદ ! આવા જ દુઃખથી તું હુખી ! તારા જેવાં ફેટલાં સુંદર પુખ્તો દુઃખના ભાર નીચે કચરાઈ ચીમળાઈ નિર્માલ્ય થઈ ધુળ ભેગાં લોકના પગનીચે છુંદાંતાં હશે ! — તારા જેવીજ આ દુઃખીયારી ! તેના જેવું આશ્વાસન તને ન મળી શક્યું ! ઇંગ્રેજી વિદ્યાએ ન આપ્યું, સંસ્કૃત વિદ્યાએ ન આપ્યું, માંતાપિતાએ ન આપ્યું, મહેં ન આપ્યું ! — તે અમૃત આ રંક અશિક્ષિત સ્ત્રીને આ સ્થાને મળ્યું ! — આજ જે સુંદર દુઃખી મુખ દીઠું તે જ તું ન હોય ! તું તે હોય-તો-તને આવું અમૃત ન મળે ? તારાં દુઃખમાં આ અમૃતથી શાન્તિ ન વળે ? એ શાન્તિ આપવી તે મહારા અધિકારમાં નથી. — આ ભેખ — હવે બુદ્ધિધનના ધરના જેટલું પણ — આશ્વાસન આપવા દે એમ નથી ! પ્રમાદધન મુવો. તું વિધવા થઈ. સુંદરગિરિ ઉપર આવી, અલખની સ્વતંત્રતાને પ્રાપ્ત થઈ... મહારા અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત્ત શક્ય થયું — પણ... આ ભેખ... પણ તું તે હોય ખરી ! મળતાં મહેનાં માણસ જગતમાં ક્યાં નથી હોતાં ? — સર્વથા આ સંકલ્પવિકલ્પ અપ્રાપ્તકાલ છે.”

મન સ્વાધીન થયું અને વિચાર બંધ પડ્યા. દેવના સિંહાસન પાસે

ઉભી ઉભી એક સુંદર મુઘ્ધા ગાતી હતી. તેનાં વસ્ત્ર ભગવાં હતાં, પણ મુખ અને અવયવોમાં લાવણ્ય અને લાલિત્ય ઉભય હતાં. એ ત્રણ પુરુષો ક્રેટલેક છેડેથી તેના સામી વિકાર ભરેલી દૃષ્ટિ કરી ઉભા હતા. પણ એની આશપાસ ખીજ સ્ત્રીયો કીલ્લો રચી ફરી વળી હતી, અને વચ્ચેનો માર્ગ જરા વધારે રાખી તેમાં આ મુઘ્ધાને રાખી હતી. એ બાળા ચંદ્રાવલીની ભાણેજ હતી, અને માશીનું અનુકરણ કરી કુમારી રહેવાનો નિશ્ચય કરી બેઠી હતી અને સાધુજનોમાં એવા નિશ્ચયવાળી સ્ત્રીયો મરતા સુધી પરણે નહી-તેની નિન્દા થતી ન હતી. આ મુઘ્ધા પોતાના મનથી શ્રીકૃષ્ણપરમાત્માને જ વરેલી હતી અને તેમ સમજી તેવા જ હાવભાવ કરી દેવને ઉદ્દેશી ગાતી હતી.

“ આવત મોરી ગલીયનમેં ગિરિધારી !

આવત મોરી ગલીયનમેં ગિરિધારી !”

ગલીને એક છેડે પોતે હોય ને બીજે છેડેથી પ્રિયજનને આવતે દેખી આંખો ને હાથ તે છેડા ભણી લંબાવતી હોય તેમ કરવા લાગી અને પ્રિયજનને જોઈ શરમાતી મુઘ્ધા મ્હોં સંતાડતી હોય તેમ અચિન્તી પાછી હડીને મ્હોંપર લાજ તાણવા લાગી.

“ મ્હોં તો છુપ રહી લાજ કુમારી,

“ આવત મોરી ગલીયનમેં ગિરિધારી !—

“ મ્હોં તો છુપ રહી . . લાજ . . કુમારી . . આવત૦”

મ્હોંકું ઉઘાડી નાંખી શ્રીકૃષ્ણને આલિંગન દેવા બે હાથ પ્રસારતી હોય અને ઉમંગમાં આવતી હોય તેમ કરી બોલી.

“ વૃન્દાવનમેં મીલ ગઈ મોહન,

“ છુપ રહો રાધે જ્યું પ્યારી ! આવત૦”

એ ગાતી ગાતી દોડી જઈ મૂર્તિના પગને બાજી ચુમ્પવા લાગી.

વળી આધી ખસી તેને દૃષ્ટિપાતથી લલચાવવા દૃષ્ટિ નાંખી, મનમથન ઘેનમાં આવી ડોલતા મદનવશ પ્રિયને સમાનભાવથી કહેતી હોય તેમ હૈંકાતે ધીરે સ્વરે હાથ લંબાવી ધીમી ધીમી મૂર્તિ ભણી જતી ગાવાં લાગી

“ મીલ જવ, મનમોહન પ્યારે !

“ મોહન પ્યારે! નન્દદુલારે!—મીલ !—”

સરસ્વતીચંદ્રના હૃદયમાં વીજળીના કડાકા પેદે ધ્વનિ થયો !

" I swear—I swear—there is no lascivious note in these lines of our good friend Dayârâm in spite of all that libidinous veneer over them which is meant to dazzle and catch into its flame the unlearned worldly sinking soul in order that she may rise therefrom like the phoenix into the heaven of Devotion. Is then this a lewd religion as they say? Is this mere worship of the fetish as they say? Most certainly not. As I understand and realize the depth of this sweet girl's heart, she is not more distant from the highest purity and the abstractest devotion than Cowper was when he loved and worshipped the Eternal Fair in his Olney hymn. The girl's vision is at this moment stretched over the vistas of Infinity and Beauty and Love far beyond this man-manufactured Idol, far beyond this Temple of clay and stone, exactly like the vision of Byron's Dying Gladiator looking at his distant Dacian dame and children as if they were present before his eyes in the midst of the Roman audience against whom he had closed them. Her ideal is sweet and harmless, and has all the pleasure and sport which they in the West get from their balls and dances! If there be no vice in the latter, surely there is none in this—the former. And have my countrymen a right to object to all this as being a wrong side of religion? No — no — not until the generation that frowns at this can boast of the birth of a new poet of God whose fervour of soul shall be able to soar as high as does the spirit of this song in this child! And—the Christian missionaries—? I think I realize what must always make them fail in a country so rich in the light of

the Heart. Their only chance lies in waiting until our people become colour-blind on this their light-some land. Are they destined to be so blind? No—this sweet girl says—No. Keshab Chunder's last-stage, too, says—No! Evil will be that day for India when these temples of divine raptures will have been turned into the soul-less laboratories and workshops of materialistic ideals! Science I love!—but not at the cost of this—the sweet living heaven of the poverty-stricken angels of my country. Can't give *them* up for the highest blessings of the Western civilization! Poor sweet angels! You shall live through the din and the turmoil that the world wakes with!"

વિચાર થઈ રહ્યા. કુમુદનું મધુરી-સ્વરૂપ સાંભર્યું. જિજ્ઞાસા સુતેલી જાગી. મન ચંચળ થયું. પગ અસ્વસ્થ થયા. મહોટથી બોલાયું.

“વિહારપુરી, આપણે ચાલશું?”

“જી મહારાજ, ભલે ચાલો.”

સરસ્વતીચંદ્ર વિના સર્વ જાણે દેવને પ્રણામ કર્યાં. એ અને તે સર્વ જાણે પાછા ફર્યા અને મંદિર બહાર નીકળ્યા. સામી ચંદ્રાવલી મળી. તેને કોઈ વિહારપુરી આગળ નીકળી ગયો. એ પણ એની પાછળ છેટે ઉંચું જોયા વિના ચાલી ગઈ. ચાલતાં ચાલતાં કંઈક વિચાર થતાં પાછી ફરી, અમે સવિષસને પકડી પાડી ઉભો રાખી પુછવા લાગી.

“શબ્દસજી, મુક્તિમૈયા માર્ગમાં દૃષ્ટ થઈ?”

“હા. હવે તો તે ચંદ્રચુંગ ઉપર પહોંચી હશે.”

“એની સાથે મહારી મધુરી હતી?”

સરસ્વતીચંદ્ર ઉત્તર સૂભાષવા ઉભો.

“કોઈ નીન ગૃહસ્થ કન્યા તો હતી.”

“તે શ્રદ્ધિ હતી કે અશ્રાન્ત હતી?”

“અમે આવ્યા ત્યારે તે હતી. જુદા પડ્યા ત્યારે અને તેથી દુર્ભાગી

“હતી. એ કન્યા ક્યાં છે?”

“તમ પુરુષ જાતિની કઠોરતાનો ભોગ થઈ પડેલી એ બાપડી હુબતી
“હુબતી માતાને શરણુ આવી જીવી છે.”

“જ્યાં ત્યાં અમ પુરુષોનો જ દોષ?”
“છે તે છે.”

“રઘુદાસ, ઉલ્કર્ષના લોભને હું દોષ કુમ કહું? જે લોભ મહે રખાવ્યો
તેને હું દોષ કુમ કહું? પણ આપણે આ વાત પડતી જ મુકવી.
બિન્દુમતીને દીડી?”

“મંદિરમાં છે. ઠાકારજી જોડે પ્રણય અને અભિનય કરતી હતી.”
“પુરુષનો પ્રણય કરવા કરતાં આ વસ્તુ સારી.”

“સત્ય બોલે ત્યાં ના કુમ કહેવાય?”
રાધેદાસ બહાર ચાલ્યો. ચંદ્રાવલી અંદર ચાલી. સરસ્વતીચંદ્ર રાધે-
દાસથી આગળ ચાલતો હતો. વિહારપુરી સહથી આગળ નીકળી ગયો
હતો અને આમની વાટ જોતો માર્ગમાં ઉભો હતો.

ચંદ્રાવલીને બિન્દુમતી સામી મળી અને ભેટી પડી બોલી.
“મૈયા, વિહારપુરી જોડે નવીન કોણુ હતું!”

“આપણે શી ચિન્તા!”
“તેની આકૃતિ રમણીય હતી.”

“ત્યારે ત્યાં પુરુષનું કામ છે?”
“હું તો સહજ પુષ્ટું. એ ધણું કરીને વિષ્ણુદાસજીના અતિથિ છે.”
“હા ત્યારે તો આપણે તેનું કામ છે-મધુરીની કથા તે સાંભળી છે
કની?”

“તે પુરુષ આ?”
“એમ જ હોવું જોઈએ.”

“સૂર્ય ગયે પદ્મિની મીચાય છે તે ચોગ્યજી. મધુરીનાં હુબતી મધુરતા
“અને તીવ્રતા હવે સમજાય છે.”
“સૂર્યા, તું માજીતું મંદિર બે દિવસ બાવાશ?”

“મધુરી વીરો મહારો જીવ ઉચો હતો—તે હવે વધારે ઉચો થયો—”
“તે વંદ્યશૃંગ જીવા ધારો છે?”
હા.”

વળુ વિહાર

“ મહારે તેનું શું કામ છે? મધુરીને સુખ કરી પાછી આવીશ. ”

“ ભલે. જવ ત્યારે. ”

“ કોઈ સ્ત્રીયોને ત્હારી સાથે રહેવાનું કહીશ. ”

“ ક્યારે જશો? ”

“ તે ખેટ જઈને નિર્ણય કરીશું. ”

“ ભલે. ”

“ અથવા—પિન્દુખેટા, તું પણ મહારી સાથે જ ચાલજે; મંદિર એને
“ સાંપીશું. ”

“ કેમ વિચાર ફેરવ્યો? ”

“ શરીર એકલું પડે ત્યારે કાળજી હાથમાં ન રહે—તો વિપરીત
“ થાય. ખેટા, જેને એવું ભય હોય તેણે કોઈ ન મળે તો ખોલતું ખાળક
“ પણ સંગતમાં રાખવું. ”

“ માર્શી, સાધુજનોનો કાળ સર્વદા મનને આમ અંકુશમાં રાખવામાં
“ જ જતો હશે? ”

“ સંસારમાં જન્મ લેનાર સર્વને માટે એ સાધુચરિત ઉચિત છે, તો
“ સાધુનો આ ભેષ ધરે તેનું તો પુછવું શું? ”

“ પણ વિવાહિત જતોને એ પ્રયાસની આવશ્યકતા નહી રહેતી હોય? ”
મન્દ સિમત કરી, મુઘ્ધાને ચુમ્બન કરી, તેને વાંસે જરીક થાળડી,
ચંદ્રાવલી ખોલી.

“ ખેટા, અનેક ભોગ અને ભોંગનાં સાધન હાથમાં છે તેને પણ સ-
“ તોષ દુર્લભ છે તે પામવાને આવું સાધુચરિત જોઈએ છીએ તો ત્હારા
“ જેવી આ ન્હાની સરખી કોમળ દેહલતિકાને શ્રી અલખ ભગવાનના
“ અશરીર યોગથી તમને રહેવા માટે કેટલું જગૃત રહેવું પડે વારું? ખેટા
“ પિન્દુ, તું અને મધુરીના વયમાં બહુ ફેર નથી. ત્હારી સાથે એ
“ મન મુકી વાત કરશે તે એને સુખી કરવામાં તું સાધનભૂત થાય તો
“ એ પુણ્ય ત્હારે ઓછું નથી. માટે પણ મહારી સાથે ચાલ. મન ઉપર
“ જય, માણનો યોગ, અને અન્ય જીવોને સુખી કરવા: એ ત્રણ કામ પુરાં
“ થાય તો સાધુજીવનનું ફળ પૂર્ણ મળ્યું ગણવું. ”

પ્રકરણ ૧૫

કુસુમનું કકણ તપ.

સુમ, ઓ કુસુમ, તને ખોળા ખોળાને તો હું થાકી ગઈ! બબ્બું, આમ તે શું કરતી હઈશિ ?” એમ ખોલતી ખોલતી કુસુમનાં માંડવા આગળ થઈને સુન્દર ઉતાવળા ઉતાવળા ચારેપાસ જોતી જોતી કરતી હતી. આજ પ્રાતઃકાળની તે જડતી ન હતી અને એને માટે નિર્મેલા દાઢપણુ સ્થાનમાં તેનો પત્તો ન હતો. એમ કરતાં કરતાં છેટે માળણુની ઓરડીની પાછળ એક પીપળા તળે કંઈક ધસારો લાગ્યો, કાન માંડ્યા, ખીન્ન ઝડ પાછળ સંતાઈને જોયું, અને જુવે તો એક હાંલામાં કંઈક રાંધવા બેઠેલી કુસુમની પીઠ—માળણુનો જડો સાલ્યો પહેરેલે તેથી—એકદમ ઓળખાઈ નહી... પણ જરીક એક પાસથી જોયું તો કાન, નાક, આંખ, ગાલ—સર્વ કુસુમનાં જ. શ્વાસ રુંધી સ્તબ્ધ થઈ, છાતીએ—હાથ મુકી, કાકી ભત્રીજનો આ ચિત્રવેશ જોઈ રહી. નાક ચહાવી, ઓઠ લંબાવી, આંખો સંકોડી, અનેક ગુંચવારામાં પડી, મનમાં તે મનમાં સુન્દર બડબડી: “આ છોકરીથી તો ત્રાહિ દીનના “ નાથ ! એ શું કરે છે તે શું કરશે તે આપણાથી તો કંઈ સમજાય “ નહી. એની માને દુઃખ આવી પહ્યું એટલે એને સુઝતું નથી તે “ બાપને કારભારમાં દીકરીનું ચરિત્ર વસતું નથી. એવાં એવાંની બુદ્ધિ “ લોપ પામી ગઈ ત્યાં મહારા તે શા આશરા !—છતી થઉં?—ના, “ ના, જોઉં તો ખરી કે આ વેશ આંખરે કેવો ઉતરે છે ? ”

માળણુની ઝુંપડી અને વાડીના કોટવચ્ચે ખાલી જગા હતી અને તે એક પીપળાના ઝાડની છાયાથી ઢંકાઈ હતી. આ ઝાડના મૂળ આગળ કુસુમે ભાંચમાંજ ખાડો ખોદી ચુલો કર્યો હતો અને તેમાં દેવતા સળગાવી ઉપર હાંલીમાં ખીચડી ચહાવી હતી. પોતે પાસે એક ઇંટ ઉપર અર્ધાંતિત—અર્ધાંતક—અધુકડી બેઠી હતી. પોતાના શરીર ઉપરથી સર્વ અલંકાર હાડી મુકેલા હતા, પણ પીપળાના તળ આગળ પોતે કાઈ વેલી પેઠે બેઠેલી લાગતી હતી અને પીપળાનો અલંકાર જતેજ થઈ પ્રડી હતી. કૃષ્ણપક્ષમાં મધ્યરાત્રિયે ચંદ્રગિમ્બ ક્ષિતિજમાં ઉગે અને આસપાસના

પ્રદેશમાં રમ્ય નવીન પ્રકાશ પ્રકટાવી રહે તેમ ઝાડના મેલા થડ આગળ કાળા સાલ્લામાં કુસુમનું ગૌર મુખ્યિગ્ન નવીન કાન્તિ ધરતું હતું. તે જોતાં સુન્દરને ઉમળકો આવ્યો અને છતી થઈ તેને બાઝી પડતી પડતી અટકી.

ઝાડની ડાળો અને પાંદડાં વચ્ચેથી કાચલ ટહુકી ઉઠે તેમ શાન્તિની છાયાથી ઉભરાતા આ સ્થાનમાં કુસુમ બોલી તે સુન્દરનો પગ અટક્યો:

“ જમની, આ ચુલામાંથી દેવતા ઘેર જાય છે ને ધુમાડો થાય છે “ તે ભુંગળી વગર શું કરવું ? ”

ધોડેકે છેટે ઉગેલું ઘાસ એક લાંબી કાંતરવડે એસાને કાપતી કાપતી માળણ બોલી:

“ ઉભાં રહો, ભુંગળી લાવું.”

“ ના ના, ભુંગળી ન હોય તોયે કુંક મરાય એમ કર.”

“ તે વારુ અમ માળીડાંને યે ભુંગળી મળે તે તમને જંગલમાં નહીં “ મળે? ત્યાં તો ઘણાંએ વાંસ હોય.”

“ પણ વાંસને કાપવાનું જોઈએ કની? આપણે તો વગર ભુંગળીયે “ તાપ લાગે એવું બતાવ.”

“ માળણ ઉઠી આવી, તે ચુલા સામું જોતી જોતી બોલી. “ વારું, “ બહેન, તમે કર્મી લોક તેને આ તે શા અકર્મીના ધંધા કરવા? જાવ, “ ઘેર જાવ! જીવો તો ખર આ ધુમાડે તમારી આંખો કરી છે તે— “ કુસુડાનાં પુલ જેવી?”

“ના, તે હું કહું તે કર.”

માળણ કંઈ વિચાર કરી બોલી.

“ પાંદડાં ને ઘાસનો દેવતા—તે પુરો થયો; એ હવે બીજાં સુકાં પાંદડાં “ વીણી લાવ્યા વગર નહીં બળે.”

“ તે તેમ કરતાં તો ખીચડી કાચી કાચી સુકાઈ જશે. તજે છે થોડો “ ભુકો-તે લાગશે. માટે કુંકવાનો રસ્તો બતાવ.”

“ મહારી તો અકુલ ચાલતી નથી. કુંક જેવી કુંકો મારો તે તમારાં “ નાજુક મહોમાં જોર કટલું? હું કુંક મારું તો અભડાવ તે તમારામાં

“ કુંકવાનું જોર નહીં!”

કુસુમ જરાક ઉંચી થઈ વિચારમાં પડીને બોલી ઉઠી. “ જો, ભુંગ-

માને ઠેકાણે આ હાથેલી મ્હોં આગળ રાખું ને કુંક મારું તો દેવતા
સાગશો કની ?”

“ હા, હ્યો, એમ કરી જીવો. ”

કુંક મારતાં આંખમાં રાખ ઉડી ને માળણ હસી પડી.
“ હ્યો હ્યો હવે! જવ ઘેર. જેનું કામ તે તે જ કરે. આવા રુડા ન્હો-

“ ઉપર રાખોડી ઉડી ચ્હોટી તે બાવીઓ જેવાં કાળાં હાત તો તો બરો-
“ બર લાગત.”

“ ત્યારે આ કવી લાગે છે? ” હાથેલી વડે લુલી ત્યાંથી ફરી કુંક મા-
રવાનું કરતી કરતી કુસુમ બોલી, ને ઉત્તર મળતા પહેલાં હાથેલી ધરી કુંક મા-
મારવા લાગી. માળણને ઉત્તર સુઝે ત્યાર પહેલાં ભડકો થયો અને સુંદર
પાસે આવી બોલી ઉઠી.

“ આ દિવસમાં ઘોળા વાદળાઓથી ઢંકાયેલો ચંદ્ર લાગે છે એવું હારું
“ રાખોડીવાળું મ્હોં લાગે છે! કુસુમ !”

કાકીને દેખી કુંકિ ચમકી, અંતે સ્વસ્થ થઈ, હાંલાનું ઢાંકણું ઉઘાડી એક
ઘોયેલા છોડીયાવડે ખીચડીના દાણા કૂહાડી ચાંપી નેતી, એણી પાસ જ

દૃષ્ટિ રાખી, કુસુમ બોલી.
“ કાકી, એ રાખોડી ને એ મ્હોં—એ બે આખરે એક દેખાવાનાં તે
“ આજથી અજમાવી નેહં છું કે એ બેનો અરસપરસ મેળ કેવો થાય
“ છે? આખરનું જે સાથી તેનું આજથીજ હેત કરું છું.”

“ ક્યું ક્યું એ હેત! કુ-આધી-રોજ તવા તવા વેશ કૂહાડે છે તે હવે
“ નહી નભે. ખખડદાર જમની! જે આ છોકરીને અંહી આવવા
“ દીધી તો !”

જમની “ કાકીયા મ્હોં તો ઘણું જે સમજાવ્યાં પણ એ કુંક અમં
જેવાનું માને ? રૂહાડ કરીને આવું આવું કરે છે !”
સુંદર-તે કેમ, કુસુમ, કહું માને છે કે નહી! ઉઠે છે કે ધરમાંથી
વડીલને બોલાવું ?

- ચાંપેલો દાણો હાંલીમાં પાછો નાંખી હાંલી ઢાંકતી ઢાંકતી કાકી ભણી
કુંકિ ફરીને ઉંચું નેઈ કુસુમ બોલવા લાગી.
“ તે શું, કાકી, એમ જણો છો કે વડીલ. કુસુમને તમારી જેઠે
ધમકાવશે? ”

“ ના, તું તો એમની હૈયાની હોડી-લજવામણી! તે તને કેમ ધમકાવે?

“ પણ એટલું તો થશે કે તારા આ ચાળા જેઈ વડીલ દુખના
 “ દરીયામાં હુઅશે. માનું કાળજું બાળે છે ને દાદાનું બાળ ! જેઈ તો
 “ ખરી કે કોનાં કોનાં કાળજું બાળે છે ? ભાયડાઓ છોકરીયોને
 “ ભણાવે ન આમ બગાડે તે તારા બાપ નથી જાણતા, પણ દાદા તો
 “ જાણે છે.”

હાંલી ઉઘાડી માંઘ પાણી રેડતી રેડતી હસતી હસતી પાણીની
 ધાર ભણીજ આંખ રાખી કુસુમ બોલી.

“ કાકી, એ તો ભુલ્યાં. દાદા તો વળી પિતાજી જેટલું પણ કુસુમને
 કહેવાના નહી અને પિતાજીની જેડે તો બહુ બોલાય નહી, પણ દાદાજીને
 તો કહેવાય એટલું કહું.”

મહો. લંબાવી ખભા ઉંચા કરતી સુંદર બોલી: “ઉંહ - તું તે કોઈને
 ગાંધવાની નહી. શું કરીયે આને તે ? પણ બોલ તો ખરી કે આ બધું
 “ શું કરે છે ને આ વેશ શો કહેવો છે ? મને તો તારી કંઈ સમ-
 “ જણ પડતી નથી.”

“ કાકી ! કોઈને ભારે પડ્યા વિના ગરીબ થઈ એકલાં બાવીઓ
 “ પેટે કેમ રહેવાય—આવું કેમ બવાય ને આવું કેમ પહેરાય તે
 શી ખું છું.” ઉભી થઈ, કાકીના સામી ફરતી, પહેરેલા વસ્ત્રનો જડો
 પાલવ હાથમાં ઝાલી બતાવતી, અને આંખવડે હાંલી બતાવતી કુસુમ
 પ્રકુલ મુખથી બોલી અને અંતે જય પામતી હોય તેમ કાકીની આંખો
 સામું તાકીને જેઈ રહી.

“ કુસુમ, તારે કરવું હોય તે કર. પણ આ કંઈ સારું કરતી નથી!”
 ન:શ્વાસ મુકી સુંદર એક ઝાડના ઠુંડા ઉપર લમણે હાથ મુકી બેઠી
 અને કુસુમના ચુલા સામું જેઈ રહી.

થોડી વારે હાંલીમાં જેઈ, ઉભી થઈ બે ચાર પાંદડાં વીણી, કુસુમ
 પત્રાણું કરવા બેઠી, ને તેને સળીયોના કડકાથી સાંધતી સાંધતી બોલી
 “ કાકી, આ અન્ન ખાવું હોય તો ચાલો—એ પણ મિષ્ટ લાગશે, એથી
 “ પણ જરૂરાશિ તમ થશે.”

“ શું આમ લાથમાંથી જવાને બેઠી છે ? તારા ઘરના અન્ન જેવું આ અન્ન
 ન હોય અને એ જાહું અન્ન તારા નાજુક પેટમાં ને નળામાં ખુંચશે ને
 પ્રાતઃકાળે ઔષધ ખાવું પડશે.”

“ કાકી, આ ખીચડી ખાતે તો બે ત્રણ દિવસ થયા.”

“હો! ત્રણ દિવસ થયાં ખાય છે? દીકરી, ગજબ કયાં!”—છાતી ઉપર હાથ મુકતી સુન્દર ચપલેધને ઉભી થઈ અને હાંલીને અડકવા ગઈ.

“હાં, હાં, અડકશો નહી—નવણમાં છું” કુસુમ ગાળી ઉડી.

“હવે જાણ્યું ત્હારું નવણ ને જવણ. જમનીનું લુગડું, જમનીની માટલી, ને જધું નવણમાં હશે ખરું કની?”

“તો, આ જુવો. પણ કાલને માટે ઘોઈ સુકવી મુકેલું લુગડું પેલા-ઝાડની ડાળ ઉપર, ને આ હાંલી તો કુંભારના ધરની નવી છે. કાકી, આવો તો ખરાં; જરા ચાખો તો ખરાં, જુવો તો ખરાં વારું, આમ શું ગાંડાં ફહાડો છો?”

“હા હા, હું ગાંડી, ને તું ગાંડી તે ડાહી. હું તો અડકું છું ને હાંલી ખાંલી જધું લઉં છું ધરમાં ત્હારાં માને ને ખાપને દેખાડવાને.” સુન્દર અડકવા ગઈ, કુસુમે તેને અટકાવી.

“જો, ત્હારે આ વાત તેમનાથી છાતી રાખવી હોય તો એટલું કપુલ કર કે આવું આવું જે જે ધર્તીંગ કરે તેની પ્રથમ મને જાણ કરવી.”

“તે તમે કપુલ કરો છો કે તમારે એ વાત કાઈને ફહેવી નહી?”—
“હા.”

“ને મને અટકાવવી નહી?”

“એ તો અટકાવવાનું હોય ત્યાં અટકાવવીયે પડે!”

“તે ખંજી કે કળથી?”

“કળથી, ખાપું, કળથી. એટલું જે કપુલ તો કર.”

“નક્કી—ખાતરી?”

“હા નક્કી! ખાતરી!”

“જવ ત્યારે કપુલ.”

“ત્યારે ફહે કે આવું આવું શું શું ધાર્યું છે?”

“જુવો. ગુણીયલના મનમાં મને ખુદ્ધનભાઈને પરણાવવાનું છે—તેની આપણે ના છે. ખહેનના સસરા તે મ્હારા વડીલ. પિતાજીના મનમાં મને સરસ્વતીચંદ્રને પરણાવવી છે—તેમાં પણ આપણી ના સમજવી. અને આ ચંદ્રકાંતભાઈના ધરમાં એક છે ને તેના ઉપર મને ખીજ એસાડવાની માગણી તેમના ભાઈએ કરી છે—તે કાગળ પિતાજી ઉપર છે—તેની પણ ના.”

સુન્દર૦—એ વાતની ના તો સમજાઈ. પણ સરસ્વતીચંદ્રની ના કમ કહે છે?

કુસુમ—એ વાતની નામાં છેલેસુધી મને મદદ આપો તો સમજાવું. પિતાજી, દાદાજી, ગુણીયલ, જરાશંકરમામા ને એ બધાંને આ વાતમાં તમારે સમજાવવાં.

સુન્દર૦—તે એટલી બધી હું બંધાઉં તેને સટે તું કેટલું બંધાય છે?

કુસુમ૦—સરસ્વતીચંદ્રને ના પરણવાનું મ્હારું કારણ તમને બદલામાં સમજાવું.

સુન્દર૦—ના, તે એટલામાં બદલો ન વળે; હું બંધાઉં તેના બદલામાં તું સરસ્વતીચંદ્રને પરણવાને બંધાય છે!

કુસુમ૦—આવડી આવડી ના!

એણે “આવડી” ઉચ્ચારતાં હાથના ચાળા કર્યા.

સુન્દર૦—ત્યારે અમારી જે આવડી આવડી ના; આટલી છોકરી મને પટાવે છે—જમની, જો તો ખરી.

જમની—કુસુમબા, ત્યારે કહીજ ઘોને. કાઠીબાને જે મનની વાત ન કહીયે?

કુસુમ૦—જો તમે આટલું બંધાવ તો હું એટલી બંધાઉં કે—સરસ્વતીચંદ્ર જડે ને પોતાના વિચાર ફેરવે તો પણ તેટલાથી કંઈ મ્હારે મ્હારા વિચાર ફેરવવાના નથી—પણ હું પુછું એ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપે ને એવા ઉત્તર આપે કે તેથી મ્હારા મનનું સમાધાન થાય ને મ્હારા વિચાર ફેરવે ને તેમનો ને મ્હારો બેનો વિચાર એક થાય તો પછી હું મને કીક લાગે તે વિચાર કરું—તે વિચાર કરું—હાં—વિચાર કરું; ખીજું કંઈ અત્યારથી બંધાવાનું નહી.

સુન્દર૦—આ જોને—આનું આમ થાય, તેનું તેમ થાય, પેલાનું પેલું થાય—તો પછી મ્હારાં કુસુમ બહેન શું કરે—વિચાર કરે! ખીજું કંઈ ન કરે, પણ વિચાર કરે. જવ અમે તો કંઈ બંધાતાં નથી.

કુસુમ૦—હું તો આ ખાવા બેસું.

પત્રાણું તૈયાર થયું હતું. તેમાં ખીચડી નાંખી કુસુમ ખાવા લાગી. સુન્દર કેડે હાથ ઈ ઉભીજ રહી. વળી સ્મરણ સ્મરતાં બોલી.

“કુસુમ, ખીજી વાતમાં બંધાવાનું પડતું રહ્યું, પણ વાત કહેવા તું બંધાઈ છે તે તો કહે કે ત્હે શાં શાં ધતીંગ ધાર્યો છે?”

કુસુમ હસી પડી. “કાકી, આ અન્નમાં ગેવો નીશો છે કે સાંભરેલું ભુલી જવાય છે.”

સુન્દર.—“હીક છે ત્યારે હું ભુખ્યા ભુલી જઈશ.” સુન્દરે જવા માંડ્યું, કુસુમે તેને ઉભી રાખી.

કુસુમ—ઉભાં તો રહો. જરા મરકરી કરીયે તેમાં સું રીસાવછો જે ! મહારા વિચાર ધારેલા છે તે તું, જમની, કાકીને કહે. પછી બાકી રહેશે તો હું કહીશ.

સુન્દર—કહે બાપુ, જમની, તું કહે; એ નહી કહેવાની.

જમની—કાકીબા, બહેનને તો બાવીની પેઠે રહેતાં શીખવું છે, માળણ પેઠે રહેતાં શીખવું છે, અને બાણવું છે કે અમે બધાં રહીયે છીયે તેમ એમનાથી રહેવાય કે નહી ?

સુન્દર—પછી ?

જમની—હું તો આટલું જ બાણું.

સુન્દર—તેમાં તે શું વધારે કહ્યું ? કેમ કુસુમ ? શું ધાર્યું છે ?

કુસુમ—મ્હોં ધોઈ ઉઠી, અને મ્હોં લહોતી લહોતી આગળ આવી બેલી.

“કાકી, લ્યો હું જ કહીશ. મહારે જમી લેવું હતું તેમાં વાર થાય માટે આટલી ચુકિત કરી ઉતાવળથી જમી લીધું. હવે સાંભળો. આ કાળમાં કુમારી સ્ત્રીયોને દ્રવ્ય વિના ખાવા પીવાનો વાંધો પડે અને મ્હોટાં ઘરનાં બાળકથી રાંક લોકની રહેણી પ્રમાણે રહેવાય નહી એવું તમે જ કહ્યું હતું. મ્હોં મહારી હવે ખાતરી કરી લીધી કે આ લુગડાં મહારાથી પહેરાશે, આ ધાન્ય મને પચશે તે ભાવશે, તે આવે દેકાણે રહેવામાં મને કંઈ હરકત નહી પડે. આ માળણનો માસના બે રૂપીઆના ખરચથી નિર્વાહ થાય છે—લુગડાં, ખાવાનું, અને માટલાં લાકડાં સુધાંત ! બાર માસે એ ચોવીશ રૂપીઆ થયા. તે ચાર ટકા પ્રમાણે છસો રૂપીઆનું વ્યાજ થાય. પિતાજી મને કન્યાદાનમાં એટલી રકમ તો એછામાં એછી આપવાનું ધારશે ત્યારે આ તો એ રકમ પણ નહી જોઈએ. એટલા રૂપીઆ પિતાજી એમને પોતાને નામે રાખવા હોય ત્યાં રાખે અને મને આટલું વ્યાજ અપાવે એટલે આપણે થયું. તેટલામાં તો “તાકડધીના” થાય તે કુમારી કુસુમ મિસ્ દુલોરાનાથી પણ વધારે સુખી થાય.”

સુન્દર—તને આ બધું કાણે શીખવ્યું ?—હશે. હવે એ આવડ ત્હારામાં આવી. ચાલ પછી શું કરવું છે ?

કુસુમ—પિતાજીને નાતજાતની હરકત પડે નહી ત્યાં સુધી મને ધરમાં રાખશે ત્યાંસુધી રહીશ. તેવી હરકત પડવા માંડશે ત્યારે—

સુન્દર—ત્યારે શું ?

કુસુમ—ત્યારે કે—ગાઉં ?—

“ કુસુમ બહેન ચા...લ્યાં...રે...ગોદાવરી ! ”

“ ગોદાવરી જતાં તો પઠસા બેસે, પણ સુરગ્રામ, સુન્દરગિરિની બાવીઓ, અને એવાં એવાં સ્થાન ક્યાં એાછાં છે કે જ્યાં સ્ત્રીની જાતને પણ ભય નથી અને મનજી બંડકરે તેને કેદ કરવાને તો સાધુજનોના કીલ્લા તૈયાર જ છે. કાકી, હવે સુન્દર મીરાંબાઈ થવાને તૈયાર છે.”

સુન્દર—તે ગાંસડાં પોટલાં ક્યારે કરવાનાં છે ?

કુસુમ—આવી જાત્રા કરવાને ગાંસડાં પોટલાં શાં ? શરીરનો રથ અને મનની સ્વારી; કુસુમ ક્હાડે સંધ, ત્યાં તો આનંદની વારી.

સુન્દર—પણ પિતાજી ધરમાં રાખે ત્યાં સુધી તો રહેવું છેની ?

કુસુમ—એમાં કાંઈ વાંધો નથી. માત્ર વચ્ચે એક દિવસ આ બધાં સ્થાન જોવા જવું છે અને ક્યાં દીક પડશે તેનો નિર્ણય કરી રાખવો છે.

સુન્દર—તે ક્યારે ?

કુસુમ—કાંઈ નિમિત્તે પ્રસંગ આવશે.

સુન્દર—કુસુમ, હવે ધરમાં આવવું છે કે નહીં ?

કુસુમ—હાસ્તો, હવે ધર અને આશ્રમ બે કુસુમને મન સરખાં છે, તે પિતાજી અને ગુણીયલ એ બે શિવપાર્વતી જેવાં છે; તેના મન્દિર જેવું આ ધર આશ્રય આપશે ત્યાં સુધી ત્યાં જ આનંદ છે. કાકી, કુસુમનું આયુષ્ય હવે તપોમય સમજવું. મીરાંબાઈનો કાળો કામળો કુસુમને ગમ્યો છે—એને સંસારના બીજા રંગ લાગે નહી તે લાડમાં હોડાય.

સુન્દર—કુસુમ, કન્યાએને વિદ્યા આપતા પહેલાંજ સંસારમાં પરોવવી એ શાસ્ત્ર ત્હારા દૃષ્ટાંતથી વધારે સમજાશે. અને—બીજાં માખાપ પોતાની કન્યાએને વિદ્યા આપતાં ત્હારા દૃષ્ટાંતથી ડરશે અને તે બાપડીએને વિદ્યા નહી મળે—એ સર્વ સંસારનું પાપ—કુસુમ—ત્હારે માયે ! માતાપિતાને અને સંસારને દુઃખી કરી તેનું દુઃખ દેખી પસ્તાજે તે કાકીને સંભારજો

ક્રોધ અને અશ્રુથી ભરેલી સુન્દર ચાલી ગઈ. કુસુમ એઠે આંગળી મુકી પાછળ ઉભી રહી—તેનું મુખકમળ કાકીની છેલી શબ્દવૃષ્ટિના

પ્રહારથી નમી ગયું. નવા ઉંડા વિચારમાં પડી જઈ તે ધીમી ધીમી ચાલવા લાગી. તેના મનના પ્રબળ તાપને દેખી બહારનો તાપ હારી જતો હોય અથવા એવા તાપવાળી સુંદર બાળાને વધારે તાપ ન આપવો એવી સૂર્યને કે મેઘને દયા આવતી હોય—તેમ એક વાદળું સૂર્યની નીચે આવી ગયું, અને કુસુમના મ્લાન શરીર ઉપર છત્રની છાયા થઈ.

“શકુન તો બહુજ સારા થાય છે” —મ્લાનિ ત્યજી કુસુમ કાકીની પાછળ ગઈ, અને શકુનદર્શક આશીર્વાદ હૃદયમાં ઉભેલા સત્વના મુખમાંથી નીકળતો સાંભળતી સાંભળતી હૃદયમાં તે હૃદયમાં સ્વંગૃહમાં ચાલી. તેના હૃદયને આજ એ સત્વ પ્રથમ દેખાયું અને જે ખંડમાં સરસ્વતીચંદ્રના મુખમાંથી ભાષણ સાંભળ્યું હતું ત્યાં, તેના જેવો સ્વર ધારી, એ સત્વ કહેવા લાગ્યું.

“સૌંદર્યોદ્યાનના સુંદર કુસુમ ! તારું ભાગ્ય રાત્રિવિકાસિ કુસુમ જેવું નથી. આ દેશકાળને અપરિચિત સ્વતંત્રતાની જે વાસના તારામાં જન્મી છે તે વાસનાનો પિતા હું છું. એ વાસનાના ખીજનું આજ સુધી શુભ એકાંતમાં તારા ઉરમાં જગત્થી અદૃષ્ટ રક્ષણ અને પોષણ લઈ રહ્યું છે. તારા જેવી જેની માતા અને મ્હારા જેવો જેનો પિતા એ વાસનાને શાનું ભય છે ? ”

પોતાની વાસનાને માથે આવાં “માતાપિતાની” કલ્પનાથી કુસુમ કમ્પી—એ કલ્પનાજ એ વાસનાને ભયંકર લાગી. તે ભયથી એ કમ્પવા માંડે છે ત્યાં ગૃહમાં એક બારીએ વિદ્યાચતુર એકલો ઉભો ઉભો કાંઈ રાજ્યસંબંધી વિચાર કરતો દીકો. કુસુમને દૂરથી જોતાં તેના વિચાર અટક્યા. કુસુમના કૌમારવ્રતની વાસના એને વિદિત હતી અને એનાં મનોરાજ્યને પ્રિય હતી; એ વાસનાનો ઉદય કુસુમમાં થયો તે એને અભિનન્દનીય લાગતો હતો; માત્ર આ દેશકાળમાં એ વાત વ્યવહારવિરુદ્ધ છે અને એ વાસનાનો ઉદય કન્યાને દુઃખકર અને અનિષ્ટકર છે એટલો—આ વિષયની તુલના કરતાં—સામે પક્ષ સમજાયો અને સત્ય લાગ્યો હતો. આ ગુન્યવારામાંથી છુટવાનો માર્ગ તેને હજી જાણો ન હતો. પણ એક પાસથી આ વિષયમાં ગુણસુંદરીની ચિન્તાનો તે અંશભાગી થયો હતો, ત્યારે બીજી પાસથી આ વાસનાની તૃપ્તિ શોધવાને માર્ગે નીકળી પડેલી પુત્રીના તપની વાર્તા સુંદરને મુખે સાંભળી એ ઉત્કર્ષથી પિતાનું હૃદય ધ્રુવ્યું હતું. એટલામાં જ એ ઉત્કર્ષદાત્રી મેઘાવિની દુહિતાને દાદર ઉપર જોઈ પિતાના

હૃદયે હૃદયમાં કાલિદાસની વાણીવડે, પણ ઉચ્ચાર ખોલ્યાવિના, આશીર્વાદ દીધો કે—

“રમ્યાન્તરઃ કમલિનીહરિતૈઃ સરોજૈ-
શ્ચાયાદ્રુમૈર્નિયામિતાર્કમયૂક્તાપઃ ।
ભૂયાત્કુશેશચરજો મૃદુરેણુરસ્યાઃ
શાન્તાનુકૂલપવનૈશ્ચ શિવશ્ચ પન્થાઃ ॥

“કુસુમ ! સંસારમાં ત્હારો માર્ગ આવો કરી આપવા ત્હારો પિતા પ્રયત્ન કરશે. કુમુદ ગઈ તેમ તેને જવા દેવી નથી. આવી દુઃખકારક એક ભુલ થઈ તેવી ખીજી કરવી નથી. જે અવિશ્વાસ અને ભયથી આ મંદિરમાં રહી રહી તું એકાદું આણે છે અને આવું તપ કરે છે તેમાંથી મુક્ત કરી ત્હારા સુંદર સ્વતંત્ર પવિત્ર અભિલાષને સફલ કરે એટલી શક્તિ—એટલી વૃત્તિ—શું મ્હારી અપત્યવત્સલતામાં નથી ? કુસુમ જેવી એક ન્હાની બાલકી—હવે એકલી એજ— તેનો અપરાધીન રહેવાનો, ઉપાધિ મુક્ત રહેવાનો, અભિલાષ, વેળાસર સમજાયો છતાં રત્નનગરીના પ્રધાન જેવો પિતા તેટલો અભિલાષ સિદ્ધ કરવા અશક્ત નીવડે એ દેશકાળનું તારતમ્ય.”

“રંક કુમુદની સ્વતંત્રતા ઉગતા પહેલાંથી મ્હેં નષ્ટ કરી. આ પ્રધાનપદની જંજાળમાંથી જન્મેલા પ્રમાદને બળે મ્હેં એ નષ્ટ કરી. મ્હારા ભાગ્યો-દ્યને કાળે જન્મેલી કુસુમની સ્વતંત્રતાને એનું પ્રારબ્ધ મ્હારી પાસે વિકાસ અપાવે છે. એ વિકાસ આવવો એ મ્હારો ધર્મ મ્હારી દૃષ્ટિમાં જણાય છે.”

“કુમુદનાં દુર્ભાગ્ય જોઈ આ દૃષ્ટિ ઉઘડી—તેનો લાભ કુસુમને મળશે —
“એ તેનું ભાગ્ય. અનાર્થ થઈ ગયલા લોકાચાર ઉપર વિશ્વાસ રાખી હું
“સ્વકાર્યનો અનભિજ્ઞ રહ્યો, મ્હેં મહાપ્રમાદ કર્યો, અને પરિણામમાં કુમુદ
“જેવી સુશીલ રંક પુત્રીરૂપ ગૃહરત્ન ખોયું ! કુસુમને એમ ખોવી નહી
“એ હવે પ્રતિજ્ઞા. પુત્રહીન ગુણીયલે પુત્રીએને પુત્રસમાન ગણી છે, અને
“એકના નાશથી તે આવી વિકલ થઈ છે તો ખીજીના દુઃખથી તેને શું
“નહી થાય ? એના મનની ચિન્તા, અને કુસુમની ચિન્તા—સર્વ હવે
“મ્હારે શિર પડી ! પરણે તે પાળે તે જન્મ આપે તે આત્મજનું જીવન
“સુધારે. કુસુમનું જીવન સુધારવું—એના જેવીના મનોરાજ્યને ધ્વસ્ત કે-
“ર્યાથી નહી પણ સફલ કર્યાથી જ એ જીવન સુધરશે.”

“આ મ્હારા વિચારમાં કેટલું સત્ય છે તે મને સુઝતું નથી. પુત્રી ઉપર

“ માતાપિતાનું વાત્સલ્ય તેમને રંક કરી દે છે, વિકલ કરી દે છે, પરાધીન કરી
 “ દે છે ! કૃષ્ણ મુનિને પણ ક્ષેત્ર પડ્યું હતું કે વૈકલ્ય મમ તાવંદીદૃશમપિ-સ્તે-
 “ હાદરણ્યૌક્સઃ ॥ સર્વથા પુત્રીનો પિતા વિકલ જ છે - પુત્રના દુઃખથી.
 “ પણ એમ જ થતું હશે. બુદ્ધિધન અને સુદમીનંદનને અત્યારે કેવી
 “ તીવ્ર વેદનાઓ થતી હશે ?

“ I fear I am, what they call, *Doting*. A strange
 “ weakness is creeping over my soul, and I don't
 “ know what absurd follies I shall commit next, while
 “ under the magic influence of this awful weakness.
 “ Let it be ! The weakness, if weakness, is noble and
 “ blessed, and I am not going to be frightened out of
 “ it by its being called a weakness. For the sake of
 “ this dear innocent child, I shall, like the poet, say
 “ to my manlier soul—“ Resist not the weakness.”

“ અનાથ બાળક માતાપિતાની પ્રીતિથી જ સનાથ છે. શંકરાચાર્ય
 “ જેવા ત્યાગીએ પણ એ પ્રીતિને પૂજ્ય ગણી છે. માતાપિતા જ્યારે
 “ પુત્રપુત્રીનાં રક્ષક પોષક નહીં થાય ત્યારે બીજું કોણ થશે ? The
 “ State certainly cannot take care of all its children
 “ when parents call parentage an accident and shift
 “ all duty from their own heads. It is, therefore,
 “ for the parents to look to the preservation and
 “ advancement of the cradled world. Parents alone
 “ can do this work most efficiently as being placed
 “ nearest their little ones and able to study their
 “ wants and give them that warmth which can
 “ develop the seeds of adolescence. This is a
 “ function which parental affection alone can best
 “ perform, and, therefore, by the logic of final
 “ causes, the function is also a duty. And I must
 “ perform it best for my little Kusum. When
 “ affection cooperates with duty, custom and con-
 “ vention must be ruled out of order !”

“કુસુમ! લક્ષ્મીના ઉપાધિમાંથી મુક્ત રહેવાનો તારો અભિલાષ દૃઢ રહેશે તો આવા કષ્ટ તપની અપેક્ષા વિના જ તારો પિતા તારા અભિલાષ સિદ્ધ કરશે તે જે સૌંદર્યઉદ્યાનમાં તું આજ રહે છે તેવી જ રમણીય જગામાં એ અભિલાષની વાડી ખીલવશે. એ ધર્મને માટે નાતબત તે પ્રધાનપદ જેવા સર્વ સ્વાર્થનો ત્યાગ કરવા એ તત્પર છે.”

પ્રકરણ ૧૬.

શશી અને શશિકાંત.

ધુન્નના મુખમાંથી સરસ્વતીચંદ્ર સંબંધના પદાક્ષર કાને પડતાં ચંદ્રકાંત સૌંદર્યઉદ્યાનમાંથી ખહાર નીકળ્યો અને લોકસમુદાયમાં કાને પડેલા સ્વરનો ઉચ્ચારનાર શોધ્યો. દમયન્તીને શોધવા નીકળી પડેલા સુદેવનું પ્રેમાનંદકવિએ વર્ણન કર્યું છે કે

“કલ્યુ કાનું ન સાંભળે, છે કલેવરમાં કષ્ટ;

“સુદેવ તે દમયન્તીની ત્યાં મળી દૃષ્ટે દૃષ્ટ”

એ વર્ણનમાં સુદેવના હૃદયની જે વૃત્તિ સમજાય છે તેવી જ વૃત્તિથી, “શશી” અને “શશિકાંત” એટલે ચંદ્ર અને ચંદ્રકાંતનો સંયોગ કરનારી કડી સમજતાં, ચંદ્રકાંતને વાર ન લાગી. આટલામાં જ સરસ્વતીચંદ્ર હશે જાણી આ ઉદ્યાનખહારના લોકવચ્ચે કાન અને આંખને ચોપાસ અતિપ્રવૃત્ત કરતો કરતો એ આગળ ચાલ્યો. હાથની ફૂલાણીઓથી સર્વને ધક્કા મારી તે ઘેલાની પેઠે ધસતો હતો. સર્વ જાતની પાધડીઓ અને સર્વ જાતનાં વસ્ત્રોમાં સરસ્વતીચંદ્રનાં વસ્ત્રનો કે આકારનો આભાસ ન જણ્યો. ધણું શોધી શોધી થાકી પાછો ફરે છે ત્યાં ઉદ્યાનના કીલ્લાની એક પાસ ઉગેલા ઘાસ ઉપર ચાર પાંચ બાવાઓ બેસી ચલમ કુંકતા હતા અને એક બાવો તેમના સામે પગ ઉપર પગ ચહાવી તેમની સાથે વાતો કરતો હતો અને વચ્ચે વચ્ચે “શશિ” અને “શશિકાંત,” વાળી કડી બોલતો હતો. ત્યાં આગળ આવી ચંદ્રકાંત ઉભો અને આ સાધુના મુખમાં આ શબ્દ સાંભળી ચમક્યો.

“નકકી આ મહારો મિત્ર નહોય!—પણ આ પંક્તિયો તો એની “જ!” પાસે ગયો અને બાવાઓની વાતો સાંભળવા લાગ્યો.

“ ક્યા લૈયા! અલખ જગવવાનું છોડી આ નવો સંપ્રદાય ક્યાંથી કહાડો છો?”

“ મહારા ઉદ્ધારમાં જે આત્મા અલખ રહ્યો છે તે તેના અધિકારીનાં કુર્ણુપુટમાં જતાં ત્યાં અલખ જગાવશે.”

જોડે ખેડેલા બાવાને ચલમ આપતો આપતો ખીજો બાવો બોલ્યો.

“ જગાવો અલખ આ ચલમમાં! માર કુંક! એ આપણો સંપ્રદાય.”

“ આ ચલમમાં અલખ અગ્નિ પ્રથમ ભડકારપે લખ થાય છે અને પછી અમારા અંતઃકરણમાં લખ થાય છે-- તમે યદુશંગવાસી તે ન સમજો: ” એક જણ બોલ્યો.

એને ઉત્તર ન મળ્યો. ગાનાર ફરી ગાવા લાગ્યો.

“ સખ સંસારકી ચીલમ ધગાવો, અલખ કુંક વાં કુંકો કુંકો,

“ ચીલમ મીટીકી, અગ્નિ લખકા, અલખ કુંક વાં કુંકો કુંકો !”

“ લૈયા, છોડી દે આ ચલમને તે કુંક આ અલખ કુંક !”

મહાંમાંથી ચલમ પળવાર દૂર રાખી એક જણ હસી પડ્યો: “ દેખો ઝો બોધ દેનેવાલા સાધુ ! લૈયા, ચલમકા આસ્વાદન કખી કીયા હય ?”

એના ઉત્તરમાં ગાનાર માત્ર ગાવા લાગ્યો.

“ મુખકી ચીલમકું મૂર્ખ લેત હય, મે નહી લેનેવાલા !

“ યદુનંદનકી ચીલમ હૃદયમે મેં તે કુંકનેવાલા !”

“ અચ્છ લૈયા, તુમ તુમારી ચીલમ કુંકો ! અમ અમેરી ચીલમ કુંક લેઉંગા”

“ નહીં કાન્તા નહીં નારી, હું, ત્હોય પુરુષ મુજ કાન્ત !

“ જડ જેવો દ્રવતો શશી, સ્મરી રસમય શશિકાન્ત ”

ચંદ્રકાંત ઘેર્યે ખોઈ આગળ આવ્યો તે બાવાને નમસ્કાર કરી પુછવા લાગ્યો.

“ બાવાજી, આપ ક્યાંથી આવો છો તે આ ઉદ્ધારનો અર્થ શો છે ? ”

“ એ ઉદ્ધાર સમજવાનો અધિકારી હશે તે સમજશે. એનું રહસ્ય ખીજાંપાસે પ્રકટ કરવાનો મને નિષેધ છે.”

“ વારું, આટલુંજ ગાવાનું છે કે બાકી કાંઈ ગાવાનું છે ? ”

“ બચ્ચા, તેરા નામ ક્યાં ? ”

“ મહારું નામ ચંદ્રકાંત. ”

“ હાં ? ચંદ્રકાંત ? નામ તો અચ્છ છે. જે નામ પ્રમાણે અર્થ
“ હોય તો મહારું ગાવાનું જાતે જ સમજી લ્યો. તમારો ઉતારો ક્યાં છે ? ”

“ પ્રધાનજીને ત્યાં. ”

“ મહારા જેવો કોઈ સાધુજન થોડા દિવસ ઉપર આપને મળ્યો
“ હતો ? ”

“ હા, મહારાજના બાગ પાસેના તળાવ પાસે. ”
બાવો વિચાર કરી બોલ્યો. “ ચંદ્રકાંતજી, મહું જે ગાયું તેમાં કોઈ
તમને સ્વાર્થ છે ? ”

“ સમજાયલું સત્ય હોય તો તો તમારા ગાયમાં મહારા સર્વ સ્વાર્થ છે.
“ સર્વ સાર છે. ” ચંદ્રકાંત નિઃશ્વાસ મુકી બોલ્યો.

આ પ્રધાનના અતિથિ છે જાણી, અને આ વાતમાં સાર ન લાગતાં,
ચલમ કુંકનાર ઉઠી ચાલી ગયા અને આ બે જણ એકલા પડ્યા. ચારે
પાસ દૃષ્ટિ કરી સાવધ થતો બાવો બોલ્યો: “ ચંદ્રકાંતજી, તમારો સ્વાર્થ
અને સાર કોનામાં છે ? ”

“ શશિકાંતના શશીમાં મહારો સર્વ સ્વાર્થ છે,
“ જે એમ હોય તો હું વિશેષ બોલું તે ઉપરથી અભિજ્ઞાન પામો— ”
ચંદ્રકાંત અત્યાતુર સ્તબ્ધ થઈ સાંભળતો ઉભો. બાવે જાડાં પણ સુ-
ન્દર સ્વરથી ગાવા માંડ્યું.

“ સાંભળો, ચંદ્રકાંતજી, અને પછી મનન કરો— ”
“ સુન્દરગરિનાં શૃંગ ચુમ્બતાં જળધરગણને— ” વગેરે પં-
કિતિયો બાવાએ ગાવા માંડી; “ જગ ત્યજી જનારા તણો પંથ—
“ સંતોને સસ્તો ! ” એ પંક્તિ આવી.

આ પંક્તિ સાંભળતાં ચંદ્રકાંત કંપવા લાગ્યો તે મનમાં બોલ્યો—
“ શું તું જગ છોડી જ દીધું ? ” તેનો વિચાર વધે તે પહેલાં ગા-
યન વાધ્યું, “ દન્દ્રપુરી ” અને “ ચન્દ્રવિકાસિ કમળના ” ત્યાગ સાં-
ભળી તેનું અભિજ્ઞાન સ્પષ્ટ થયું. “ લીધ ભગવો ભેખ વિરક્ત ” —
એ શબ્દ નીકળતાં તો તેનાં નેત્રમાં અશ્રુ રહ્યાં નહીં અને નેત્રમાંથી
નીકળી ગાલ ઉપર આવ્યાં.

“ શું બાવાજી, મહારા ચંદ્રે તમારા જેવો ભેખ લીધો છે ? મને
“ હવે સ્પષ્ટ વાત કહી દો. હું સંસારી છું તે મહારું હૃદય હવે કંઈ

“ નથી કરતું. શું મહારો ચંદ્ર સાધુ થયો? ” લહોવા માંડલાં આંસું વધારે વધારે નીકળવા લાગ્યાં.

ચંદ્રકાંતનાં અશ્રુ જોઈ બાવાના મનમાં પણ પોતાના શ્રોતાનું અભિજ્ઞાન સિદ્ધ થયું, અને આર્દ્ર હૃદયથી તે ચંદ્રકાંત સામે ઉભો રહી એનાં અશ્રુ લહોવા લાગ્યો અને બોલ્યો.

“ બચ્ચા, તારે રજ પણ ગભરાવું નહી. તારા મિત્રરત્નને તું સત્વર પ્રાપ્ત કરીશ. એ અમારું પણ રત્ન છે. એ જીવ તારે માટે તૃપ્તિ છે ને મહારા મુખમાં જે ઉદ્ધાર છે તેનો પ્રભવ એનાજ એ જ મુખમાંથી, એનાજ હૃદયમાંથી, અને એની જ તૃષ્ણામાંથી છે. એ ઉદ્ધારસુધાનું પાન એકવાર કરી લે ને બોધી લે કે “ તારા મિત્રની તારે માટેની તૃષ્ણા તારાથી સમજાય.”

અશ્રુ લહોતો લહોતો મિત્રવિયુક્ત મિત્ર “બોલો બોલો, બાવાજી, બોલો-પરમુખે પણ મિત્રના શબ્દ મિટ છે — પણ —”

“ પણ ” વાળું વાક્ય નીકળવા ન દેતાં બાવાએ આગળ ગાયું અને ગાન પુરું થયું— “ નહી મજે મિત્રઅર્થવ્યુ—યજ્ઞમાં વિદ્ય જ આવે ! ”

“ આવ્યું—ભાઈ, યજ્ઞમાં વિદ્ય જ આવ્યું— તે આ ભેષ લીધો ત્યારથી જ—બાવાજી, હવે મને કાંઈ જાતે કહો—સુન્દરગિર ઉપર મહારો મિત્ર ક્યાં છે? તેનું શરીર કેવું છે? તેના અન્નપાનની વ્યવસ્થા કેવી છે? તેના મનની અવસ્થા કેવી છે? તે મને ક્યારે મળશે? ક્યાં મળશે? મહારે અત્યારે જ નીકળવું છે. આમાંથી જેટલા ઉત્તર દેવાય તેટલા સત્વર આપો. એ જીવમાં અનેક જીવોનું જીવન છે અને મહારું તો સર્વસ્વ તેમાં જ છે. ”

“ બચ્ચા, આ કામ ગુપ્તપણે કરવાની મને આજ્ઞા છે. આ સ્થાન તે સમય તેને પ્રકટ કરવાને અનુકૂળ નથી. તારું રત્ન સુવર્ણની પેટીમાં સાચવી રાખેલું છે અને સર્વ રીતે આનન્દરૂપ છે. એટલું જાણી શાન્ત અને શીતળ થા. તું જેમ મહોટાના ગૃહનો અતિથિ છે તેમ તારો મિત્ર મહાત્માનો પ્રિયતમ અતિથિ છે. જો તને શોધવું જોઈ આવે છે—હું તેમની જિજ્ઞાસાને જાગૃત નહી કરું. ચંદ્રકાંતજી, હું આ સ્થાને સંધ્યાકાળથી પ્રાંતઃકાળ સુધી તમારી વાટ જોઈશ અને એકાંતમાં તમારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાનો સંકેત દેખાડીશ. ”

શંકરશર્મા અને પ્રવીણદાસ ત્યાં આવી પહોચ્યા. ખાવો ચાલ્યો ગયો. ચંદ્રકાંત ગુંચવાતો ઉભો રહ્યો અને આવેલા ગૃહસ્થો સામે ફર્યો. ખાવાની ગોટ્ટીમાં ભંગ પાડનાર આ મિત્રોનો યોગ અત્યારે તેને રજ પણ ગમ્યો નહી. તેના મહો ઉપરનો કડવાટ ઠાંક્યો ન રહ્યો. પણ ખાવો તો ચાલ્યો ગયો અને હવે તો પ્રારબ્ધ જે ઢીલ કરે તેને વશ થવામાં બળાતકારે તૃપ્તિ આણવી પડી. મિત્રના સમાચારના અભિજ્ઞાને ઉત્પન્ન કરેલા સંરંભમાં તે ઉઘાન છોડી મસ્તક ઉપર પાઘડી વિના આટલે સુધી આવેલો હતો. તેનું અચિંત્યું ભાન આવ્યું અને ભાન સાથે લજ્જાયુક્ત થયો. આ નવા મિત્રોને પણ આ દેખાવથી જિજ્ઞાસા અને ચિંતા થઈ હતી અને તે બે જણ સાથે લાગો પ્રશ્ન પુછ્યો કે તમે અંહી આમ ક્યાંથી ?

પ્રકરણ ૧૭.

અન્દકાન્ત, અને કારાગૃહમાં સરસ્વતીચંદનો શોધ.

ધુએ ગુપ્ત રાખવા સૂચવેલી વાત કહ્યા વિના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો જેવો કહણ હતો તેવોજ કંઈ પણ ઉત્તર આપ્યાવિના ચાલે નહી એવી પોતાની સ્થિતિ હતી.

“ મહારા મિત્રના કંઈ સમાચાર જેવું મળવાનું નિમિત્ત લાગવાથી ઉતાવાળમાં હું આમ આવ્યો. ”

“ કંઈ સમાચાર મળ્યા ? ”

“ મળ્યા તે ન મળ્યા જેવા છે તે તેટલા પણ ગુપ્ત રાખવાને હું બંધાઈ ચુક્યો છું ”

“ કાંઈ ચિંતા નહી. આપ કારાગૃહમાં ચાલો; ત્યાં કેટલાક સમાચાર એકઠા થયા છે તે જાણી લેઈશું ને આપની ઇચ્છા સમજી વ્યવસ્થા કરીશું. ” શાંતિશર્માએ કહ્યું.

બંધનપાત્ર કરેલા અપરાધીઓને માટે એક કારાગૃહ, અને ન્યાયનિર્ણય થતા સુધીના બદ્ધશંકિત જનોને માટે બીજું, એમ બે કારાગૃહ એક મંદિરના આગલા પાછલા ભાગોમાં રાખેલાં હતાં. પ્રથમ ગૃહ અપરાધીઓનું કારાગૃહ—પાકું કેદખાનું—કહેવાતું, અને બીજું શંકિતકારાગૃહ અથવા કાચું કેદખાનું કહેવાતું. ઈંગ્રેજી રાજ્યમાં શંકિતકારાગૃહ દેશપાલક-પોલીસ-અધિકારીઓના હાથમાં હોય છે. પણ તેઓ તેમ કરવામાં

બહુ જનો ઉપર ત્રાસ વર્તાવે તે બંધ કરવાના હેતુથી ભીમ-ભવનમાંથી એક આજ્ઞા નીકળી હતી અને તે પછી બે કારાહૃદ એકજ કારાહૃદાધિકારીને સંપ્યાં હતાં, અને દેશપાલકને શંકિતકારામાં માત્ર શોધનને અર્થે જવાના અધિકાર રાખેલા હતા.

ચંદ્રકાંતને લેઈ પ્રવીણદાસ અને શાંતિશર્મા શંકિતકારાના દાર આગળ આવ્યાં ત્યાં દેશપાલક વર્ગના બે કનિષ્ઠ અધિકારીઓ-સીપા-ઇઓ-એમને સામે મળ્યા અને અંતર-અંદર-લેઈ ગયા.

વચ્ચે એક ચોક અને ચોપાસ લોખંડના સળીયાથી કરેલી કોટડીઓ-વાળી ઓસરીયો હતી. તેમાંની અર્ધા કોટડીઓ ખાલી હતી અને અર્ધામાં બન્દીલોક-કેદીઓ-હતા. તેમાંની એકમાં અર્થદાસ બેઠો હતો, તેને કારાધિકારીએ આંગળી વડે દેખાડ્યો અને સર્વ ચોકના મધ્યભાગમાં ખુરશીયો ઉપર બેઠા. થોડી વારમાં હુરભમ, અબ્દુલ્લાખાન અને કુતેહસંગ ત્યાં આવ્યા. તે પછી રત્નનગરીના રોજ્યનો મુખ્ય દેશપાલક કેટલાક પત્રો તથા લખેલાં પુસ્તકો લેઈ આવ્યો.

“ સરદારસિંહ, સરસ્વતીચંદ્ર વીશેના સર્વ સમાચાર પુરાવા સહિત “ ચંદ્રકાંતભાઈને બતાવો ” પ્રવીણદાસે મુખ્ય દેશપાલને કહ્યું.

“ હાજી, અને તેની સાથે એમનો પોતાનો પણ કેટલીક વાતમાં પુરાવો “ લેવો પડશે ” સરદારસિંહ બોલ્યો.

“ બોલો, બોલો, જેમ નિરુપયોગી વાત ઓછી થાય તે ત્વરા વધારે “ થાય એમ કરજો. ” શાંતિશર્મા બોલ્યો.

એક આનિહક-રોજનીશી-નું પુસ્તક સરદારસિંહ ઉઘાડવા લાગ્યો અને ઉઘાડતાં ઉઘાડતાં બોલતો ગયો.

“ હા, સરસ્વતીચંદ્ર કેટલાક માસ સુવર્ણપુરના અમાત્ય બુદ્ધિધનભાઈને ઘેર અતિથિ હતા અને તેમને કારભાર મળ્યો તે જોઈ બીજે દિવસે

“ ત્યાંથી નીકળ્યા... એ નીકળ્યા તેને બીજે દિવસે કુમુદખેન નીકળ્યાં. સુવર્ણપુરની ખહાર રાજેશ્વર મહાદેવ છે ત્યાંથી એક ગાડામાં બેઠા,

“ અને નીકળતા પહેલાં પ્રમાદધનભાઈ તો ખાનગી માણસ નામે રામસેન “ એમને મળી આવ્યો હતો. ચંદ્રકાંતભાઈનો એમના ઉપર પત્ર વાંચી,

“ બુદ્ધિધનભાઈ સાથે કેટલીક વાત ચીત કરી, ચંદ્રકાંતભાઈ મહારાં મિત્ર “ છે એવું કહી, તેમને મળવા જવાને નિમિત્તે એમણે સુવર્ણપુર છોડ્યું.”

ચંદ્ર૦—“ક્યાં મળવાનું હતું ?”

સર૦—ભદ્રેશ્વરમાં. સુવર્ણપુર રહ્યા ત્યાં સુધી એમણે નવીનચંદ્ર નામ ધાર્યું હતું. બુદ્ધિધનભાઈના દરમાં તેઓ રહેતા હતા અને તે જ સંબંધમાં કાંઈ કારણ થવાથી પ્રમાદેવનભાઈને ક્રોધ ચઢ્યો અને તેમણે ક્રોધમાં સમુદ્રમાં પડી આત્મહત્યા કરી.

ચંદ્ર૦—શું કારણ ?

સર૦—તે હાલ ઉપયોગનું નથી અને તેની કથા ગોપ્ય છે. જેટલી વાત કહી તેટલીનો પુરાવો આપણાં માણસોએ સુવર્ણપુરથી જ મેળવ્યો છે. હવે ગાડામાં બેઠા પછીનો પુરાવો છે. તેમની સાથે ગાડામાં વ્યર્થદાસ નામનો પેલો બેઠો છે તે વાણીયો, તેની સ્ત્રી, અને એક બ્રાહ્મણ યોશી એટલાં હતાં. સુન્સિંહ અને ચંદનદાસે તેમને લુટ્યાં. સરસ્વતીચંદ્રે વ્યર્થદાસની સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવા પ્રયત્ન કર્યો. તેમ કરવા જતાં તેમને પોતાને મારી પછાડી ચંદનદાસ અને તેના સ્વાર ધસડી ખેંચી લેઈ ગયા. આટલી વાત નિશ્ચિત છે. હવે પછી જે બન્યું તેની વાર્તા બે ત્રણ રૂપે આપણી પાસે આવી છે તે જ્યાં સુધી અમે તેનો નિર્ણય કરી શકાયે નહી ત્યાંસુધી ન્યાયના ધર્માસન પાસે આ કામ વસ્તુતઃ ચાલવું અશક્ય છે.

ચંદ્ર૦—એ શી વાર્તાઓ છે ?

સર૦—પ્રથમ વાર્તા પ્રમાણે સરસ્વતીચંદ્રને બહારવટીયાઓએ કતલ કર્યા છે.

ચંદ્રકાંત હૃદયમાં કમ્પ્યો. બહારથી અવિકારી દેખાયો.

સર૦—બીજી વાર્તા પ્રમાણે વ્યર્થદાસે મેણિમુદ્રામાટે તેનું ખુન કર્યું. ત્રીજી વાર્તા પ્રમાણે તેઓ કોઈકે સ્થળે વિધમાન છે.

ચંદ્ર૦—તે તમારી ત્રીજી જ વાર્તા સત્ય છે. બીજી વાર્તા હું માનતો નથી. ત્રીજી અસત્ય ઠરે તો પ્રથમ સત્ય હોય.

સર૦—પ્રથમ વાર્તા હીરાલાલ નામનો મુંબાઈનો માણસ કરે છે. તેના કહેવા પ્રમાણે સરસ્વતીચંદ્રનું ખુન બહારવટીયાઓને હાથે બીટિશ હૃદમાં થયું છે—તેમ હશે તો આ કામ ત્યાં ચાલશે.

ચંદ્ર૦—હીરાલાલ લુચ્યો છે-જુરો છે.

સર૦—તે અસ્તુ. અમારાં માણસોની બાતમી પ્રમાણે વ્યર્થદાસે ખુન કરેલું છે અને તે અમારી હૃદમાં થયું છે—પણ એ બાતમી જ છે—પુરાવો શોધવો બાકી છે.

ચંદ્ર૦—તે બાકી જ રહેવાનો છે.

સર૦—તે અસ્તુ. ત્રીજી વાત અર્થદાસ કહે છે, પણ સરસ્વતીચંદ્રના શરીરનો પત્તો તે ખતાવી શકતો નથી.

ચંદ્ર૦— પણ તે સત્ય જ બોલે છે. એ પત્તો આપ મેળવો.

સર૦—તે અસ્તુ. મહારો તથા આપનો અભિપ્રાય એક જ છે. પણ શોધવાનું શરીર જડે ત્યાં સુધી સર્વ વાર્તા સાંભળતી થટે છે. સરસ્વતીચંદ્રનો સગો ધૂર્તલાલ મુંબાઈના કારાગૃહમાં છે. હીરાલાલ તેનો માણસ મારે ખટપટી છે. તેણે જીલ્લાના કલેક્ટરને અરજી કરી છે કે તેની વાર્તાનું શોધન ઇંગ્રેજી કોર્ટમાં થવું જોઈએ. તેનું લખાણ આ રાજ્યસાથે પોલીટિકલ એજેન્ટ દ્વારા ચાલે છે.

ચંદ્ર૦—એની પાસે કંઈ પ્રથમદર્શનીય પુરાવો છે?

સર૦—દેખાતો નથી. પણ અર્થદાસ ઇંગ્રેજી પ્રબ્લ હોય અને અપરાધનું સ્થળ પણ ઇંગ્રેજી હદમાં હોય ત્યારે પ્રથમદર્શનીય પુરાવો હોય ન હોય તેની અમારા પોલીટિકલ એજન્ટ કદી કદી બહુ પરવા નથી કરતા.

ચંદ્ર૦—તે નથી કરતો પણ તમે કટલી કરો છો?

સર૦—આવા પ્રશ્નો અમારે ત્યાં અક્ષરવર્તીભવનમાં વિચારાય છે અને ત્યાંની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન થાય છે. પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં બેત્રણ ગુંચાવારા છે. હીરાલાલ કંઈ કારણથી સરસ્વતીચંદ્રની હત્યા સિદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે અને સરકારી પોલીસમાં પૈસા વેરે છે. પોલીસ કલેક્ટરને સમજાવે છે તે કલેક્ટરનો ચીટનીસ પણ હીરાલાલને વશ છે. એજંસીનો શીરસ્તેદાર પણ તેને વશ છે. પ્રધાનજી સાથે સરસ્વતીચંદ્રનો સંબંધ તુટેલો ગણી તે નિમિત્તે આ પ્રસંગમાં ન્યાય થવાનો અસંભવ ગણી હીરાલાલ આ કામ ઇંગ્રેજી કોર્ટમાં ચલાવવા ઇચ્છે છે અને સર્વ તેને ટેકા આપે છે. આવાં આવાં કારણોથી એજંસી સાધારણ નિયમ પ્રમાણે પુરાવો બસ છે કે નહીં તેનો નિર્ણય અમારી પાસે કરાવવા ઇચ્છતી નથી.

શાંતિ૦—ત્યારે પુરાવો જ ઓછો હોય તો છો ને કામ ચાલતું ઇંગ્રેજી કોર્ટમાં? ત્યાં શું ખોટું થવાનું છે જે?

સર૦—ના જી, પ્રથમ તો અર્થદાસ જે શંકિત છે તે જ એ વાત ઇચ્છતો નથી. ધૂર્તલાલના મનમાં એમ છે કે ગમે તેમ કરી સરસ્વતીચંદ્રને મુક્તિ કરાવવા—પછી કોઈ અપરાધી કરો કે ન કરો—કારણ તેમને તેમ કરવામાં દ્રવ્યનો લાભ છે. અર્થદાસના મનમાં એમ છે કે હીરાલાલ પોતાના

સ્વાર્થને માટે એને મારી પાડશે, અને ઇંગ્રેજ હદમાં કામ ચાલવાની અરજી કરવા હીરાલાલ ધણુએ સમજાવે છે, પણ અર્થદાસ એનો એક થતો નથી ને અરજી કરતો નથી. હીરાલાલના મનમાં એવો પેચ છે કે અર્થદાસ ઇંગ્રેજ કોર્ટમાં જઈ સરસ્વતીચંદ્ર મરેલો કબુલ કરે અને પોતે ખુન નથી કર્યું પણ ખહારવટીયાઓએ કર્યું છે એવું કહે—પછી એની પાસેની મણિમુદ્રાનાં અનુમાનથી કોર્ટ એને શિક્ષા કરે કે છોડે તેની હીરાલાલને બહુ પરવા નથી. સરકારી પોલીસ ધારે તો સરસ્વતીચંદ્રને શોધી શકે એ નક્કી છે તેટલું જ એ પણ નક્કી છે કે તેઓ સરસ્વતીચંદ્રને શોધાવાનું ધારેજ નહીં એટલી હીરાલાલે ચોકસી કરી છે.

ચંદ્રકાંતે એાંઠ પીસ્યા, “ ધૂર્તલાલ કેદમાં પડ્યો પડ્યો પણ આટલા દાવ રમે છે ! ઠીક ! પણ જગડેલી પોલીસ જેને શોધતી નથી તેનો શોધ તમે કેટલે સુધી કર્યો છે ?”

હસતો હસતો સરદારસિંહ બોલ્યો: “ અમે પણ પોલીસ જ છીએ કની ! ઇંગ્રેજ પોલીસને હીરાલાલનું દ્રવ્ય મીઠું લાગે તે અમને કંઈ કડવું લાગવાનું હતું ?”

ચંદ્રકાંત—હું કાંઈ તમારા ઉપર એવો આક્ષેપ નથી કરતો.

સર૦—મુંબાઈગિરી ભાષા આક્ષેપવાળી હશે—આપના મનમાં આક્ષેપ નહીં હોય. પણ હશે. હવે આપની આતુરતા યથાશક્તિ તૃપ્ત કરીશું. જીવો, સાહેબ; ઇંગ્રેજ કોર્ટમાં આ કામ ચાલે ન ચાલે તેની ચિન્તા ચક્રવર્તીભવનને છે—અમારે સાધારણ રીતે ચિન્તા નથી હતી, પણ આ કામમાં તેમ નથી. મુંબાઈમાં તેમ અન્યત્ર શુદ્ધ અંતઃકરણવાળી પોલીસની વૃત્તિ એટલી હોય છે કે ખરે અપરાધી હાથમાં આવ્યો તો તેને જવા દેવો નહીં—પછી ખરા આરોપ ઉપરથી કે ખોટા આરોપ ઉપરથી મરે તેની પોલીસને ચિન્તા નહીં.

“ તમે પોતે પોતાને સર્ટીફિકેટ તો સારું આપો છો !” —ચંદ્રકાંત હસી પડ્યો ને બોલ્યો. સરદારસિંહ ગંભીર મુખ રાખીને જ ઉત્તર દેતો ગયો.

“ હાજી, ન્યાયાધીશોની આંખોમાં તમે પક્ષવાદીઓ ધુળ નાંખો તે અંજાય તો ભલે, પણ અમે ન અંજાઈએ. પણ આ ચર્ચા પડતી મુઠ્ઠી માંડેલી કથા પુરી કરવી સારી છે. જુદાંધનભાઈના ઘરમાં સરસ્વતીચંદ્ર રહેતા હતા તે જ અંડની જોડે પ્રમાદ્યનભાઈનો અંડ હતો. આ સંબંધમાં સુવર્ણપુરમાં અનેક સારી ખોટી વાતો ચાલે છે, અને આ કેસ ઇંગ્રેજ

કોર્ટમાં ચાલશે તો આ વાતનો પુરાવો પાડો હીરાલાલના હાથમાં છે ને તે પુરાવો કોર્ટમાં મુકી, સરસ્વતીચંદ્રનું જીવન શા કારણથી થયું, અને કાણે કરાવ્યું એટલું પાકે પાચે સિદ્ધ કરી, આરોપ અને શિક્ષા કોને માથે પડવા દેવાં તેની ચિંતા અનુમાનો કરનાર ન્યાયાધીશને માટે હીરાલાલ રહેવા દેવાનો છે; પણ વિનાકારણ અમારા પ્રધાનશુના આગકની ફજેતી ઈંગ્રેજી કોર્ટમાં અમે થવા દેનાર નથી!

ચંદ્ર૦—મહારા કામમાં મને પૂર્ણ આશ્રય આપ આપશો એવો હવે મને નિશ્ચય થયો. ચાલો, બોલોજી.

સર૦—હવે સરસ્વતીચંદ્રની વાત કરીયે. જે અર્થદાસનું કહેવું સત્ય હોય તો ત્રિભેટાના વડની પેલી પાસ ઘાસનું ખીડ છે તેમાં અન્નદાસના સ્વારો સરસ્વતીચંદ્રને ઘસડી આણી પડેલો નાંખી નહારી ગયા હતા.^૧ મણિમુદ્રા લેઈ દોડેલો અર્થદાસ રાત્રે એ વડની ડાબામાં સંતાઈ રહેલો હતો, અને બહારવટીયાઓ રાત્રે એ જ વડતળે વાતો કરતા હતાં, તે અર્થદાસે સાંભળી હતી. આપણા એ માણસ તે રાત્રે એ જ વડમાં હતા અને નીચેથી ઉંચા જતા ભડકાનું તેજ અર્થદાસના હાથમાંની વીંટીના હીરા ઉપર ચળકતું હતું^૨ તે એ બે માણસોએ જોયું હતું. બહારવટીયા વેરાયા એટલે એ બે જણમાંથી એક જણ મનાહરપુરીના મુખીને ખબર કરવા ગયું અને ખીજું માણસ અર્થદાસની પાછળ પાછળ ચાલ્યું^૩, અને તેમાંથી આ મુદ્રાનો પત્તો લાગ્યો છે. જે જગાએ અર્થદાસનો તે સરસ્વતીચંદ્રનો ભેટો થયો હતો ત્યાં પાણી અને ઘાખાજરીયાં છે, તેમાંથી પગલાં નીકળેલાં માર્ગ ઉપર જાય છે, અને ત્યાંથી ખીજાં પગલાંઓભેગાં અદૃશ્ય થાય છે. જે ગાડામાં તેમણે પ્રવાસ કરેલો તે ગાડાવાળાને અર્થદાસે ઓળખાવ્યો છે અને તેમાં બધું લુટાતાં એક પોટકું રહી ગયેલું તેમાં કાગળો જેતાં એ સરસ્વતીચંદ્રનું લાગે છે.

“એમ!”—ચંદ્રકાંતે હર્ષમાં આવી ઉદ્ધાર કર્યો.

સર૦—હાજી, અર્થદાસ કહે છે કે એની સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવા સરસ્વતીચંદ્ર ગાડા બહાર કુદી પડ્યા તેવામાં એ પોટકું ગાડામાં રહી ગયું હશે.

“શું મહારા મિત્રે એટલું શૈય દેખાડ્યું?—વાહ! સરદારસિંહ, અર્થદાસ બોલે છે તે સત્યજ છે.” ચંદ્રકાંત વચ્ચે બોલ્યો

૧. ભાગ ૨ પૃષ્ઠ ૧૦. ૨. ભાગ ૨ પૃષ્ઠ ૨૪-૨૫. ૩. ભાગ ૨ પૃષ્ઠ ૧૫. પંક્તિ ૭.

સર૦—તે અસ્તુ. પણ વાંધો એટલો આવે છે કે અર્થદાસ એ માણ-
સનું નામ નવીનચંદ્ર કહેતો નથી. પણ વ્યાંદાભાઈ કહે છે.

ચંદ્ર૦—એમાં કાંઈ નહીં-જે એક નામને બદલે તે બીજા નામને પણ
બદલે.

સર૦—તે જે હોય તે ખરું. હવે અમે અમારા રાજ્યમાં ગામે ગામે
થાણાંઓમાં નવીનચંદ્ર અને વ્યાંદાભાઈને અમુક નીશાનીઓ વડે શોધવા
આજ્ઞાઓ મોકલી છે—પણ કાંઈ ઠેકાણેથી હજી પત્તો નથી.

ચંદ્ર૦—થયું, એનો પત્તો નથી ત્યારે બીજી વાતો ધુળ ને ધાણી.

સર૦—એમ જ છે, પણ હવે કાંઈક આશા પડે છે.

ચંદ્ર૦—શી?

સર૦—આપણી વાતો થાય ને અમારું કામ થાય એવો માર્ગ
હવે લેવાનો છે. આપ અમને સાક્ષ્ય આપો તે આ માણસ લખશે.

“મહારું સાક્ષ્ય! તે શાનું? આ શી ધાંધળ છે?” ચંદ્રકાંત ભડ-
કાને બોલ્યો.

સર૦—હાજી, બોલો. હું સંક્ષેપમાં જ પુછી લેઈશ. આપ આજ
અપૂર્ણ વસ્ત્રો પહેરી સૌન્દર્યોદ્યાનમાંથી બહાર નીકળ્યા હતા અને ત્યાં
કાંઈ સાધુ આપને મળ્યો હતો ?

ચંદ્ર૦—હા. તમે શાથી જાણ્યું?

સર૦—એ પ્રશ્ન અકારણ છે. એ સાધુએ સરસ્વતીચંદ્રની વાત
કરીને આપને તેને મળવાને બોલાવ્યા છે?

ચંદ્રકાંત અટક્યો. સાધુએ જે વાત શુભ રાખવા કહેલી તે કહેવું
જેવું અનિષ્ટ હતું તેવું જ તેનું ગોપન પણ અસત્ય ભાષણ વિના અસાધ્ય
હતું અને અસત્ય તો અનિષ્ટ જ હતું. સરદારસિંહ તેનો શુંયવારો સ-
મજ્યો હોય તેમ બોલ્યો.

“આપને એ વાત શુભ હોય તો બલાતકારે પ્રકટ કરાવવાનું મહારે
કારણ નથી. મહારે એટલું જ કહેવાનું છે કે એ સાધુ આપની પાસે જે
વાત શુભ રીતે કરે તે પુરેપુરી રાખજો અને આપને પોતાની સાથે કંઈ
તેડી જવા કહે તો અમને સમાચાર કહી પછી પુશીથી જાણો અને
જેટલી વાત અમને કહેવી તમને યોગ્ય લાગે તેટલી કહેજો તે કહે ત

વેળાસર ફેરવે. અમે અમારા ચાર મન્ત્રશોધકો—[ડિટ્ટકટિવ—]—
લીએ તેના કરતાં આપ આ મન્ત્ર વધારે સારી રીતે શોધી શક
ગોટલું માત્ર લક્ષ્યમાં રાખજો કે અમને ફેરવા જેવું નહીં ફેરો અ
વેળા વીત્યા પછી ફેરશે તો અમારા હાથમાંથી વાત જતી ર
કોઈ રંક માણસ માર્યા જશે, મુંબાઈમાં સરસ્વતીચંદ્રના પિતા
મિત્રાની યોજનાઓ ઉપર પાણી ફરી વળશે, અને સરસ્વતીચંદ્ર
કુમુદપ્લેનના શત્રુઓ વિપવાર્તાઓ ભર કોર્ટમાં નિર્ભય થઈ કરશે.

ચંદ્ર૦—તે વાતમાં તમને આશ્રય આપવો અને તમારો અ
લેવો એ મહારો નિઃશંક ધર્મ છે.

સર૦—એમજ. પણ એ વાત ખીજાં લક્ષ્યમાં રાખવાની છે.
આપના શીવાય સરસ્વતીચંદ્રની ભાળ ખીજા કોઈને લાગી છે
માલમ પડશે તો એ મહાત્મા તમને પણ નહીં મળે, અને સુવર્ણપુ
જ્યાં આવ્યા ત્યાં છે ત્યાંથી ખીજે સ્થાને જશે. વળી એ ક્યાં છે
કોઈ ગોવા માણસને માલમ પડશે અને તેની જીભ હાલશે તો હ
લાલ માણસે અને સરસ્વતીચંદ્ર જીવતા માલમ પડે તો એમને
કરાવવા એવી એની પ્રતિજ્ઞા છે. મારે પણ આ વાત અત્યંત
રાખવી અને માત્ર મને વેળાસર ફેરવી કે તે જ્યાં હોય ત્યાં એ
રક્ષણમાટે હું વ્યવસ્થા કરી શકું. છેલ્લી વાત આપને ફેરવાની એ
કે હીરાલાલપાસેથી આ નાટક કોર્ટમાં ચહડે ત્યારે ચહડવા દેઈ, તે પ
કોઈ પુરાવો આપે ત્યાર પહેલાં, સરસ્વતીચંદ્રને તે કોર્ટમાં પ્રત્યક્ષ કે
અને તેમને જીવતા સિદ્ધ કરી હીરાલાલની ફરીયાદને જડમૂળથી
કરવી અને ખીજે કોઈ દુષ્ટ પુરાવો આપવાનો પ્રસંગ તોડવો. આવો મ
સંકેત છે તે સિદ્ધ કરાવવા જેટલી સહાયતા તમે સરસ્વતીચંદ્રપાસે અ
શો એટલે આ પોલીસને કે રાજ્યને એમને ખીજા કોઈ પણ સંકો
રાખવાનું કારણ નથી.

“ મને લાગે છે કે આટલું હું કરી શકીશ : ” ચંદ્રકાન્ત વિચાર
કરતો બોલ્યો.

“ ચંદ્રકાન્તમાઈ, આપના ઘરમાં પણ હીરાલાલની ખટપટ છે તે ભુ
માં. ” સરદાર ઉત્તો ઉત્તો બોલ્યો.

“ મહારા ઘરમાં ! ” ચંદ્રકાન્ત અમક્યો : “ મહારા જરીબના ઘરમાં તે
સું કરવાનું હતું ? ”

“શ્રીમંતના રંક મિત્રો શ્રીમંત જ સમજવા. આપના મહોટાભાઈ અને આપનાં માતા ગંગાબાને માથે શોઝ્ય લાવવા પ્રયત્ન કરે છે અને તેમને હીરાલાલનો શેઠ દ્રવ્યની સહાયતા આપે છે.”

“ધૂતલાલને તેથી શું ફળ?”

“આપ સરસ્વતીચંદ્રને શોધવું મુકી ઘેર જવ તો ધૂતલાલ નિશ્ચિન્ત થાય તે એને ફળ.”

“એ તો સમજ્યો—” ચંદ્રકાંત કંઈક હસી પડ્યો. “મૂર્ખ, એમાં તે છેતરાવાના. ગંગા મરે લેયે ચંદ્રકાંત હાથમાં લીધેલું છોડવાનો નથી તે ખીજી બાપડી કરવાની હોળીમાં પડવા માટે તે આ રતનો શોધ કરવો પડતો મુકશે?”

“ત્યારે—તો ક્ષમા કરજો —કાંઈ વધારે પણ સૂચવવું પડશે.”

“સરસ્વતીચંદ્રનું મરણ જોએ છ્વેછે તેઓ જ ગંગાબાની કાશ પણ ફહાડવા છ્વેછે.”

“કારણ?” ચંદ્રકાંતને કપાળે પરસેવો છુટ્યો.

“કારણ એ જ કે મુંબાઈ છોડતી વેળા સરસ્વતીચંદ્રે આપેલા પત્રો તથા દ્રવ્યની કુંચી તમે અંહી હો તે ગંગાબા સ્વર્ગમાં હોય તો જ તેમને મળે. શોઝ્યના ડરથી જો ગંગાબા શત્રુનું કહ્યું નહી કરે તો સ્વર્ગમાં જશે.”

“એ વાત તો ખરી! અરેરે! આ ગુંચવારો સઉથી ભારે આવ્યો!” માથું ખંજવાળતો દાંત પીસતો, ડોકું ધુણાવતો, અને હાથપગ પછાડતો ચંદ્રકાંત બડબડ્યો.

“તેની પણ ચિન્તા ન કરશો. આપ અમને આપના સ્વહસ્તના અક્ષર આપો કે ગંગાબા અમારા માણસ ઉપર વિશ્વાસ રાખે અને તેની જોડે મુંબાઈ છોડી અત્રે આવે અથવા આપના કોઈ સમર્થ મિત્ર મુંબાઈમાં હોય તો તેને ત્યાં જાય.”

“તરંગશંકર—ઉદ્ધતલાલ—ના—તરંગશંકર ગરીબ છે—ઉદ્ધતલાલ પહોચી વળશે—હા, ઉદ્ધતલાલના ઉપર ચીઠી આપું છું તે પરભાઈો પત્ર લખું છું તેને ત્યાં ગંગાને મુકજો.”

“હીક, તમે ગંગાબા ઉપર પરભાઈો પત્ર ન લખશો. તે તેના શત્રુના હાથમાં જશે.”

“બરોબર. પણ તમે આ કામ કેટલા દિવસમાં કરશો?”

“ગંગાબાનું કામ પાંચ દિવસમાં કરીશું. ત્યાં સુધી તો કાંઈ ભય નથી.”

“તો હું ગંગાને તમને સોંપું છું તે સરસ્વતીચંદ્રને મને સોંપો.”

“એમજ. પણ મહેં કહેલી વાતો એકેએક લક્ષ્યમાં રાખજો. ભુલશે તો માર ખાશે.”

અંહીથી સર્વ વેરાયા. સરદારસીંહના શબ્દોના ભણુકારા ચંદ્રકાન્તના કાનમાંથી ગયા નહી. એક પાસ સરસ્વતીચંદ્રને અને બીજી પાસ ગંગાને માથે અક્રમતાં ભયસ્વમોએ એની સ્વસ્થતાનો નાશ કર્યો. અંતે રાત્રિ પડી. રાત્રિયે ચંદ્રકાન્તે બાવાની વાટ જોઈ. પણ તે મળ્યો નહી. સટે કોઈ વટેમાર્ગુ-એ તેના હાથમાં ચીઠી આપી કે “ગુપ્ત વાત પ્રકટ થવાના ભયથી આપણો સંકેત પાર ઉતારવામાં ઢીલ થઈ છે. જો એવું ભય તમે જ ઉત્પન્ન કરશો તો સંકેત નષ્ટ થયો ગણવો. જો ગુપ્ત વાત ગુપ્ત રાખી શકશો તો ખો-યેલો પ્રસંગ પુનઃપ્રાપ્ત થશે.” સૌંદર્યોદાનના દ્વારખંડાર અંધકારમાં ચંદ્રકાન્ત ઉભો હતો ત્યાં એના હાથમાં ચીઠી મુકી વટેમાર્ગુ કંઈકે દોડી ગયો, દ્વારના કાનસના પ્રકાશથી ચીઠી વાંચી ગુન્યવાયલો ચંદ્રકાન્ત વધારે ગુન્યવાયો, ગભરાયો, ખીજવાયો, અને ચિન્તામાં પડ્યો. પ્રાતઃકાળે બાવાને શોધવા, તેન જડે તો એકલાં યદુશૃંગ જવા, મનમાં ઠરાવ કર્યો. એક સ-રસ્વતીચંદ્રને તો શોધવાનો હતો તેમાં ખીજો બાવો શોધવાનો થયો. વિધા-તાની ગતિમાં આવાં વૈચિત્ર્ય જ છે.

પ્રકરણ ૧૮.

અલખ મન્મથ અને લખ સમપદી.^૧

“Fool, not to know that Love endures no tie,

“And Jove but laughs at Lovers' perjury!”

Dryden.

“Let me not to the marriage of true minds

“Admit impediments.”—*Shakespeare.*

બહુદાસના મઠથી અર્ધા દેશને છોટે વિવાહિત સાધુ-એનો મઠ હતો. તે ગૃહસ્થમઠ કહેવાતો. તેની પાછળ તેટલેજ છોટે પરિવ્રાજિકમઠ હતો તેમાં અવિવા-હિત અને વિધવા સાધુસ્ત્રીઓ રહેતી. પરિવ્રાજિક-મઠની રચના વિષ્ણુદાસબાવાના મઠ જેવી હતી. ગૃહસ્થમઠ પણ ઘણી વાતમાં તેવોજ હતો, તેમાં

૧. લખના મંગળ ફેરા અને સાત પગલાં ભરાય છે તે સમપદી.

ફરમાત્ર એટલો હતો કે તેને એક માળ હતો, અને તે ઉપર નહાના નહાના ખંડ ત્યાં વસનાર દમ્પતીઓને માટે હતા, અને દરેક ખંડની પાછળ નહાનો સરખો અગાસીનો કડકો સઉ સઉનો નીરાળો હતો. આ મઠ “વિહાર” નામથી પણ ઓળખાતો. ત્રણે મઠ વચ્ચે પર્વતની લીલોતરી અને શિલાઓ હતી; અને સાધુઓએ તેમાં ધ્યાનયોગ્ય, તપયોગ્ય, અને વિહારયોગ્ય કુંજવન કરેલાં હતાં, અને પર્વત ઉપર ઉડનાર પક્ષીઓ તેમાં ટોળાખંધ આવ જ કરતાં.

ભક્તિમૈયા વગેરેનો સાથ કુમુદસુંદરીને લેઈ ખરે મધ્યાન્હે પરિવ્રાનિકામઠના દ્વાર આગળ આવ્યો. શ્રમથી અને ભુખથી કુમુદસુંદરીનું શરીર શ્રીખમના કુમુદ પેઠે મ્લાન થઈ ગયું હતું, પણ નવી સૃષ્ટિના દર્શનથી સતેજ થવા કામળ પ્રયત્નનો ઉત્સાહ અનુભવતું હતું. માર્ગમાં જ ત્રણે મઠોની સ્થિતિ અને અલખનું રસરહસ્ય એણે સાધવીઓ પાસેથી જાણી લીધાં હતાં અને નવીનચંદ્રનો ઇતિહાસ પણ પ્રસંગે પ્રસંગે પુછી લીધો હતો. એના મનના મર્મ જાણનારી ચતુર વત્સલ સ્ત્રીઓએ એની તૃપ્તિને સર્વોચ્ચ તૃપ્ત કરી હતી અને એની નિરાશાના ઉદરમાં આશાનો ગર્ભ પ્રકટાવ્યો હતો.

મઠના મધ્યભાગે વિશાળ ચોક હતો અને તેની વચ્ચેવચ્ચ એક એટલો અને એટલા ઉપર એક મ્હોટો તુળસીક્યારો અને પીપળો હતાં. તુળસીક્યારાને અઢીંગી પીપળાની છાયામાં કુમુદને બેસાડી અને આશપાશ પરિવ્રાનિકાઓ વીંટાઈ વળી અને અનેક સુંદર પ્રશ્નોત્તરની પરંપરાથી થોડોક કાળ તો અજ્ઞાત જ ચાલ્યો ગયો. અન્તે એક ઓસરીમાં સર્વ ભોજન કરવા બેઠાં. તે પછી સર્વેની છુટી છુટી ટોળીયો પડી ગઈ; અને કોઈ ટોળીમાં જ્ઞાનની, તો કોઈમાં રસની, અને કોઈમાં રસની તો કોઈમાં વ્યવહારની, વાર્તાઓ ચાલી રહી. કોઈ ટોળીમાં અધ્યાત્મ રામાયણ વંચાવા લાગ્યું, તો કોઈમાં તુળસીના ચમત્કાર પ્રકટવા લાગ્યા. એક સ્ત્રી પૂર્વાવસ્થામાં દક્ષિણી હતી, તે “તુકા”ના અલંગ ગાતી હતી અને બેચાર જણીને મરાઠી-ગુજરાતીમાં છટાથી અને રસથી સમજાવતી હતી. બે ત્રણ ટોળીઓમાં ભજન ગવાતાં હતાં અને સાથે તુમ્બુરા સાજક અને એકતારાના સ્વરનો સંવાદ થતો હતો.

આ પ્રમાણે રમણીય પવિત્ર કાળવિનોદ કરતાં ઉત્તર મધ્યાન્હે ચાલ્યો ગયો. કુમુદે કંઈકે નિદ્રા પણ લેઈ લીધી, અને જાગૃત થતાં પર્વતની

ઉત્સાહિની પવનલહરીથી ચારેપાસના સમાજ સાથે ભળી જવા ઉમંગથી પ્રયત્ન કરવા લાગી. તેના મનની સુધરતી દશા જોઈ સાંધવીઓને પણ આનંદ થતો ગયો, અને સંધ્યાકાળે આકાશમાં ચંદ્રોદય થયો તેની સાથે સ્ત્રીવનમાં કુમુદિની જેવી કુમુદ પણ ઉત્પુલ્લ થઈ ભાસી. મઠની ઓસરીમાંથી એક ખારી પર્વતના એક ઉંડા અતટ^૧ ભાગઉપર પડતી હતી, તેને જળીવાળું ખ્હાર લટકતું છત્તું હતું તેમાં કુમુદ ખેડી હતી, અને ઘડીમાં ખારીખ્હાર જોતી હતી તો ઘડીમાં ખારી પાસે ઓસરીમાં ખેડેલી ખંસરી અને મોહનીની વાતો ધ્યાનથી સાંભળતી હતી.

ખારી ખ્હારનો અતટ પચાશેક વામ ઉંડો હતો, સુરગ્રામથી આવવાના માર્ગના એક છેડાના દશ પદર હાથ જોટલી જગાનું વળણ આ અતટને તળીયે આવતું હતું, ત્યાંથી એક પાસના ચ્હડાંવ વચ્ચે તેનું મ્હો દેખાતું હતું, અને એ મ્હો આગળ એ વળણ દિવસે પણ ખારી-એ ઉભેલાંની દૃષ્ટિને અંદરથ થતું હતું. આજે શુકલપક્ષનો મધ્યભાગ હતો અને સંધ્યાકાળથી જ ચંદ્ર આકાશના મધ્યભાગમાં ઉદય પામતો હતો. અતટ આગળના ઉંડા ઉંડાણમાં એનું શાંત તેજ ચમકતું હતું, અને કાળા કહણ અન્ધકાર અને ખડકોના હૃદયની ઉંડામાં ઉંડી અને એકાંતમાં એકાંત ખોમાં ચન્દ્રિકાની કોમળ સૂક્ષ્મ પ્રભા ચન્દનના લેપ પેટે લીંપાઈ જતી હતી, અને એ કહિનતા અને કોમળતાનું સુંદર રસિક તેજસ્વી મિશ્રણ આ દેશકાળના દરયને તેમ દ્રષ્ટીને^૨ પ્રશાંત ગંભીર કરી દેતું હતું. સુરગ્રામ ગયેલા સરસ્વતીચંદ્રને પાછો આવતો આ ખોના તળીયાને માર્ગે શોધતી કુમુદની આંખ એ તળીયાના અન્ધકારમાં પણ ફરકતી છાયાઓથી ચમકતી હતી; એની ચિત્તવૃત્તિ ચન્દ્રિકાનું એ ભાગ ભણીતું જોવું આતુરતાથી લક્ષ્યમાં રાખતી હતી; અને તળીયામાં પવન ગુંચવાયાથી સુસવાટ આવતા કે ખડકોની ખખ્ખોલામાં ઉગેલાં પાંદડાંનો ખખડાટ અથવા તેમની વચ્ચે થઈ નીકળતા પવનનો ઘસારો સંભળાતાં એના કાન સજ્જ અને સાવધાન થઈ જતા હતા.

આવી આતુરતા ભરેલી શાંતિ-અશાન્તિના મિશ્રણસમયે પાસે ખેડેલી ખંસરી અને મોહનીની વાતો સાધારણ હતા તો તેમાં કુમુદનું ચિત્ત ચ્હોટત નહી, પણ ખારી ખ્હારનો દેખાવ શાંત ગંભીર છતાં કુમુદને ઉન્માદક હતો તેવીજ આ સાંધવીઓની ગોષ્ટી શાંત રસથી ભરેલી છતાં કુમુદના મનોરાગની પ્રોત્સાહક હતી.

બંસરી—મોહની, સામે આ આકાશમાં ચન્દ્ર લટક્યો છે તેના સામે મધુરીમૈયાનો મુખચન્દ્ર તોળાઈ રહેલો છે, પણ એ ચન્દ્ર શીતળ અને શાંત છે તેને સટે મધુરીનું પુષ્પજીવન તમ નથી લાગતું?

મોહની—મધુર મધુરી ! તારા પુષ્પજીવનનો જૈવાતૃક ચન્દ્ર આ જ પ્રદેશમાં છે તે જાણી તું શાન્તિ પામ.

કુમુદ૦—પ્રિય બહેનો ! મહારા જીવનને એ ભાન અભાન જોટલું જ સંતાપકર છે. આ આકાશના ચન્દ્રની પ્રત્યક્ષતાથી તેની ચન્દ્રિકાને ભોગવીએ-છીએ, પણ મહારા ચન્દ્રનો પ્રત્યક્ષ સંયોગ મહારે અધર્મ્ય છે અને હું તેની વાસના રાખતી નથી. મહારા હૃદયમાં પ્રકટેલો દ્વાગ્નિ પોતાનું ક્ષેત્ર બાળી દેઈ કાષ્ટાદિને અભાવે જ શાન્ત થશે.

બંસરી—તમારા સંસારી જનોની સ્થિતિ પ્રમાણે તારું કહેવું સત્ય છે.—ગાઢ પ્રેમની ભરેલી માલતીનાં નિઃશ્વાસ સાથે પણ એવો જ ઉદ્ધાર નીકળ્યો હતો:—

* “જ્વલતુ ગગને રાત્રૌ રાત્રાવલખણ્ડકલઃ શશી
દહતુ મદનઃ કિં વા મૃત્યોઃ પરેણ વિધાસ્યતિ ।
મમ તુ દયિતઃ શ્લઘ્યસ્તાતો જનન્યમલાન્વયા
કુલમમલિનં ન ત્વેવાયં જનો ન ચ જીવિતમ્ ॥

“ તમ સંસારી જનોની અવસ્થા આવા લેખોથી અને તારા જેવાં દૃષ્ટાં-તથી અમે સમજી શકીએ છીએ. પણ તું હવે અલખ ભગવાનના આશ્ર-મોમાં આવી છે ત્યાં આ તારા સંસારનાં કૃત્રિમ બંધન છુટી જશે અને તારું કલ્યાણ થશે.”

કુમુદ૦—બહેન, પતિપ્રતાનો ધર્મ તો સર્વ માર્ગમાં એક જ છે અને તેમાંથી ચળવું નહીં એવો મહારો નિશ્ચય છે.

બંસરી—માલતીનો પણ નિશ્ચય જ હતો અને તે ચલ્યો તે જ વાત ધર્મ્ય ગણાઈ.

* પૂર્ણચંદ્ર ગંગામાં રાત્રે રાત્રે જવાલારૂપે પ્રકટે ! મદન મને બાળી નાખો ! —મૃત્યુથી વધારે તે એ શું કરવાનો હતો ? હું તો મહારા શલાઘ્ય તાતને, વિમળ વંશની જનનીને, અને વિમલ કુંજને દયિત ગણું છું. તેના આગળ મહારો પ્રિયજન પણ દયિત નથી અને આ મહારું જીવન પણ દયિત નથી—ભવભૂતિ.

કુમુદ—માલતીને મહારા જેવો પ્રશ્ન ન હતો. એક પાસ માતાપિતાની આરા અને બીજી પાસ પ્રિયજન — એ બેમાંથી કોને પ્રસન્ન કરવું તેટલું જ એને જેવાનું હતું. તેને કંઈ મહારી પેઠે વિવાહિત પતિનાં બંધનમાંથી છુટવાનો દુષ્ટ અભિલાષ ન હતો. મહેં નિશ્ચય કર્યો છે કે એ અભિલાષથી મહારે દૂર રહેવું.

બંસરી—મૈયા, તારા હૃદયની શુદ્ધિ અને મધુરતા તારી પાસે આ શબ્દો બોલાવે છે, પણ સત્ય ધર્મના જ્ઞાન વિનાની કેવળ હૃદયશુદ્ધિથી શુદ્ધ દૃષ્ટિ ઉઘડતી નથી અને શુદ્ધ ધર્મ દેખાતો નથી.

કુમુદ—સર્વ ધર્મ જેને શ્રેષ્ઠ ગણે છે એ પતિવ્રતને પ્રિય ગણવું અને આ જીવિતને અને જીવિતના નાથને અપ્રિય ગણવાં એવો મહારો ધર્મ છે. બંસરી બહેન, તમારી પ્રીતિ મને જે માર્ગે લેવા ઇચ્છે છે અને મને સુખી જેવા ઇચ્છે છે તે માર્ગને મહેં ધણા દિવસથી અશુદ્ધ ગણ્યો છે અને તેણી પાસ દૃષ્ટિ સરખી ન નાંખવા દઉં નિશ્ચય કર્યો છે.

બંસરી—મૈયા, તારા નામાભિધાન જેવો એ નિશ્ચય મધુર છે, પણ તેનો આધાર સત્ય ધર્મ ઉપર નથી.

કુમુદ—કેમ નથી?

બંસરી—પતિવ્રત ઇચ્છનારીના જે પતિવ્રતને તારું વ્રત ગણવું ધર્મ્ય છે એ પતિ કીયો? તું જે દૃષ્ટિને દૂર રાખે છે તે દૃષ્ટિ તારી? કે એ દૃષ્ટિને દૂર રાખનારી દૃષ્ટિ તારી? મધુરી, આ યુગના સંસારી જનોમાં એટલા બધા દુરાચાર રૂઢ થઈ ગયા છે અને એટલા અધર્મ ધર્મ ગણાયા છે કે તારા જેવી સુંદર મધુર પક્ષિણી પણ તેની જાળમાં પડી રીબાય છે. હવે તું આ અમારા સાધુજનોના આશ્રમોમાં આવી; જે વીર્યવાન કલ્યાણકારક આચાર પ્રાચીન આર્યો પાળતા તે, તમારા દૂષિત સંસારથી દૂર રહી, અમે અગ્નિહોત્રીના અગ્નિ પેઠે સાચવી રાખ્યો છે અને અમારા આશ્રમમાં આવી તું એ આચારનો ધર્મ જોઈશ અને જોઈશ એટલે પાળીશ. મધુરી, દુષ્ટ સંસારે જે યુવાનપાસે તારું પાણિયહણ કરાવ્યું તે યુવાનને જાણતાં પહેલાં તું અન્ય જનને મનથી વરી ચુકી હતી અને તે અન્યજન જ તારો પતિ—તારો એક પતિ તે એજ. કન્યા જેને મનથી વરે તે તેનો વર. માતાપિતાનો વરાવેલો કે વરેલો વર તે કન્યાનો વર નહી, અને તેટલા માટે જ શ્રીકૃષ્ણે રુદ્રિમણીનું હરણ કર્યું તે મહાધર્મ ગણાયો. મધુરી, જે અન્દ્રને હે તારો આત્મા આપ્યો તે તારો એકજ પતિ અને જે

યુવાનને ત્હારાં માતાપિતાએ ત્હારું શરીર આપ્યું તે ત્હારો જન્મ-હવે ત્હારું પતિવ્રત કેવું તે સમજ લે.

કુમુદે ઉડો નિઃશ્વાસ મુક્યો અને આંખ ભીની થઈ તે બારી ખહાર જોઈ હોઈ નાંખી. ખહાર જોતાં જોને તળીયે-કંઈક છાયા-કંઈક ઘસારો-લાગ્યો. મોહની ઉડી, કુમુદની પાસેથી નીચે જોયું, અને એની જોડે એને શરીરે હાથ ફેરવતી બોલી.

“ મધુરી, ત્હારા જન્મને જોવાને સંસારે તને જે દૃષ્ટિ વિવાહના નામથી આપી છે તે દૃષ્ટિ ત્હારી નથી—તે વિવાહ ત્હારો નથી. ત્હારા જીવનો શુદ્ધ વિવાહ તો ત્હારા ચંદ્ર સાથે થયો છે અને ત્હારા હૃદયની દૃષ્ટિ તે તો તેના ભણી વળી ચુકી છે જ. ત્હારી પોતાની દૃષ્ટિ તે આ ચર્મચક્ષુને પ્રવૃત્ત કરનારી એ હૃદયદૃષ્ટિ જ; —જે જે મધુરી—આ ખોના તળીયા નીચેની છાયાઓ તને ચકિત કરે છે—શું એ છાયાઓમાં ત્હારા પતિને જતો આવતો તું શંકતી નથી? તું માતાજીની ધ્વજામાંથી આ સ્થાને ચઢી આવી તે એ ચંદ્રના દર્શનને માટે નહીં? એ શંકા કરનારી અને એ દર્શન શોધનારી ત્હારા હૃદયની દૃષ્ટિ તે જ ત્હારી દૃષ્ટિ!—એ દૃષ્ટિ ત્હારા શુદ્ધ પતિને જ વરી છે અને એ દૃષ્ટિને લીધે જ તું પતિવ્રતા છે! માટે દુષ્ટ સંસારના દુષ્ટ આચારોએ જેના સંસર્ગથી ત્હારી દેહલતાને મ્લાન કરી દીધી છે તેનો હવે સર્વથા ત્યાગ કરી ત્હારા શુદ્ધ સત્વને પામ. મધુરી, ત્હારી દૃષ્ટિ તું કહો છે તે નહીં; ત્હારી દૃષ્ટિ તો હું કહું છું તે જ—જે એણે અત્યારે તને રોમાંચથી ભરી દીધી છે.”

કુમુદ—એ સિદ્ધાંતોનો પ્રતિવાદ કે પ્રતિપક્ષ કરવાની મ્હારામાં શક્તિ નથી. મ્હારું ભાવિ તો મ્હું કહું તેમ બંધાઈ ચુક્યું છે—તેમાંથી મને બ્રષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કૃપા કરી ન કરશો.

મોહની—સંસારે ત્હારી બુદ્ધિમાં આટલો બધો ભ્રમ મુકી દીધો છે; અમે તને બ્રષ્ટ નહીં કરીયે—શુદ્ધ સુન્દર કરીશું.

કુમુદ—મ્હારે એવાં શુદ્ધ પણ નથી થવું અને સુન્દર પણ નથી થવું. એ શુદ્ધ અને સૌંદર્યનો ગ્રાહક મને વિડમ્બનારૂપ થયો છે અને જે મ્હારું કલ્યાણ ઇચ્છે તો એ વિડમ્બનામાંથી મને મુક્ત કરો અને તમારા સંસંગની શાન્તિ આપો.

મોહની ગમ્ભીર થઈ દયા આણી બોલી: “ તે જે પ્રાપ્તકાલ થશે ત્યારે મળશે. પણ મધુરી મૈયા, કહે વારું—તું તે ત્હારું શરીર કે ત્હારો અન્તરાત્મા?”

કુમુદ— અણુ એ શરીર અને બળ્યો એ અન્તરાત્મા.

બંસરી.— મોહની મૈયા, જેનાથી મધુરી તમ થાય છે એ વિષય પડતો મુકી દે અને એને શાંતિ મળે એવો કાંઈ વિષય કહાડો.

મોહની— મધુરી, તને શો વિષય વિનોદ આપશે ?

કુમુદ— મહારા સંસાર ભુલી જવાય એવું ગમે તે બોલો.

“ શું બોલીશું ? ” — મોહની અને બંસરી એક બીજાના સામું જોઈ રહ્યાં.

“ આપણા આશ્રમેનાં વર્ણન કરીશું ? ” મોહનીએ પુછ્યું.

બંસરી— મોહની, તને મહારા કરતાં બે વર્ષ વધારે થયાં છે અને ઘણા દિવસથી મન્મથાવતારનું માહાત્મ્ય સમજાવવા હું મને વચન આપેલું છે તે પાળવાનો અવસર સારો છે.

કુમુદ— એ વિના બીજી વાત નથી ?

બંસરી— અમ સાધુજનોમાંથી કોઈ વિહારમઠમાં રહે છે અને કોઈ પરિત્રાન્નિકામઠમાં રહે છે. કોને કીયામાં રહેવાનો અધિકાર છે અને ક્યારે એ અધિકાર બંધ થાય છે કે બદલાય છે તે જાણવા ઉપર અમારી સતત દૃષ્ટિ રહે છે, અને અલખ માર્ગના ગુરુજનોએ સ્ત્રીજનની ચિન્તા રાખી મન્મથાવતારનું માહાત્મ્ય રચી રાખેલું છે તે સર્વ સ્ત્રીઓને શાન્તિપ્રદ થાય છે. મધુરી. તું પણ તેથી શાન્તિ પામીશ.

કુમુદ— મહારા મનોરાગને પ્રદીપ્ત ન કરે એવી તે કથા હોય તો ભલે બોલો.

મોહની— તો બે જણ સાંભળો. બંસરી, શ્રી અલખ ભગવાનનાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર, એ ત્રણ લખરૂપ છે. “ હું એક છું તે અનેક થાઉં ! ” એ કામરૂપ બ્રહ્મા પોતેજ શાશ્વત કામ છે. સર્વસંહારક રુદ્રે એ કામ દૃષ્ટિએ પડતાં તેને ભસ્મ કર્યો, પણ તે અનંગ થઈ અમર રહ્યો. ઉત્પત્તિ અને લયના કારણભૂત લખસ્વરૂપને આમ વશ ન થયો તે કામને જગતસ્થિતિના કારણરૂપ શ્રીયદુનંદને, પોતાને ત્યાં પુત્ર કરી, જન્મ આપ્યો અને આજ્ઞાવશ રાખ્યો તે પ્રદુમ્નરૂપે રહ્યો. બ્રહ્મારૂપે કામદેવ જાતે ઈશ્વર છે. શકરે તેના દેહને બાપ્યો પણ તેના આત્માની અમરતાને વશ થઈ પાર્વતીને પરણી હાર્યા. તેને છતનાર એક—શ્રીયદુનંદન—તેના મંદિરમાં મન્મથનો અવતાર થયો. સમજી ?

બંસરી— ના.

મોહની— સંસારનું પોપણ કરવું તે વિષ્ણુની પ્રવૃત્તિ. એ દેવનાં ભક્તોએ

કામદેવને બ્રહ્માનો અવતાર ગણી, વિષ્ણુનો ત્રિયપુત્ર ગણી અને શંકરથી પણ અન્યે અનંગ ગણી, તેને આદર આપવો. એ સત્વ જગતના કલ્યાણનું સાધન છે અને તેમાં સ્ત્રીજનનું રક્ષણ તો એજ કરે છે.

બંસરી—કેવી રીતે ?

મોહની—જે, ઇતર પ્રાણીઓમાં પરસ્પરસંહાર અને પરસ્પરભક્ષણના ધર્મ પળાય છે ત્યાં કામદેવના પ્રતાપથી સ્ત્રીજનનું રક્ષણ થાય છે. એ જનિઓમાં તું જોઈશ તો દેલ કરતાં મોર સુંદર અને સિંહણ કરતાં સિંહ સુંદર અને અલંકૃત હોય છે—એ જનિઓમાં સુંદરતા પુરુષમાં હોય છે અને તેના મોહપાશમાં પુરુષ સ્ત્રીને નાંખવાને પ્રયાસ કરીને પણ સ્ત્રીના મોહમાં પડે છે અને તેનું રક્ષણ કરે છે અને તેનો ધર્મ-સહચર બને છે. મનુષ્યજનિમાં એથી ઉલટું છે. અજ્ઞાની દશામાં તે રાક્ષસ વિવાહ અને પૈશાચ્ય વિવાહ શોધી રાક્ષસ થાય છે. પણ જે તે જ્ઞાની થાય છે તો તેના જ્ઞાનની જ્વાલા શંકર જેવી થઈ મનમથને ભસ્મસાત્ કરી શકે છે. મયૂરીમાં પોતા ઉપર પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવા સુંદર સુપિચ્છ સુશિખ મયૂર જે મોહથી કલાપ અને નૃત્ય કરી રહે છે તે મોહને પુરુષના ચિત્તમાંથી જ્ઞાનાગ્નિ દગ્ધ કરી નાંખે છે; અને અનેક સુંદરતા અને રસની ભરી સ્ત્રીને શ્રીમનમથ સહાય ન થાય તો જેટલા પુરુષ એટલા કેવળજ્ઞાની થાય તે જ્ઞાની એટલા સંન્યાસી થાય; અને જે પુરુષ જ્ઞાની ન જ થઈ શકે તે મધુરીના શરીરના જર જેવા રાક્ષસ થાય; અને સ્ત્રીયો ગમે તો અશરણ થાય કે ગમે તો દુષ્ટને શરણ થાય. શું ભગવાન મનમથ આવી મુગ્ધ મધુરીને સહાય થયો હત તો એની આ અસહ્ય દુષ્ટવશ અને અશરણ દશા થઈ હત ? બોલ, બંસરી, બોલ.

“નાસ્તો.” બંસરી બોલી. કુમુદ નિરુત્તર થઈનીચી દૃષ્ટિએ મોહનીના ચરણને જોઈ રહી. તેના નેત્રમાં દીનતા આવી અને હૃદયમાં કંઈ નવું સત્વ પ્રવેશ પામતું ભાસ્તું.

મોહની—જ્યારે સંસાર બ્રહ્મ થયો ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના આ જ્યેષ્ઠ પુત્રનો અનાદર થયો અને માત્ર આપણા વિહાર જેવાં સ્થાનોમાં તેની પૂજા થાય છે.

બંસરી—જે તેની પૂજા આવશ્યક જ હોય તો આ પરિવ્રાજિકામઠ શા માટે જોઈએ ? અને આ મહાત્માઓ બ્રહ્મચર્ય પાળે છે તે શું ખોટાં ?

મોહની—બ્રહ્મા જે જાતે જ કામરૂપ છે તેને ત્યાં સરસ્વતી જેવી કુમારિકા અને નારદ જેવા બ્રહ્મચારી શિષ્ટ ગણાય છે, અને તેના જેવાં

અલ્પ-ગાન જેના હૃદયમાં ઉતરે છે તે તેા, જગતના અવણ માટે—ક-
લ્યાણ માટે જ—પોતાના એ અલ્પ ગાનને સાકાર કરી, લખગાન
કરી રહે છે. એવાં નારદ અને સરસ્વતીઓ તેા બ્રહ્મદેવનાં એટલે
કામદેવનાં મોઢાં બાળક છે અને બાકીના સંસારીઓને સ્વપ્નધુ ગણે છે.
એ બ્રહ્માનાં બીજાં બાળકોની પ્રવૃત્તિથી જગતની વૃદ્ધિ છે. આપણા નારદ-
મણુ ગુરુજીની પરિચર્યાના ગાનમાં મગ્ન રહે છે. આપણી સરસ્વતીઓ આ
મહામાં વીણાધારિણી થઈ રહે છે. અને બાકીની આપણી સૃષ્ટિ વિહાર-
મહામાં પ્રધુમ્નજીનું પાલન કરે છે અને શ્રોયદુનંદનની સેવા કરે છે.

અંસરી—સંસારીઓ કામદેવનું પાલન કરે અને સાધુજન પાલન કરે
તેમાં શો ફેર ? સંન્યાસી અને અલ્પ યોગીના વૈરાગ્યમાં શો ફેર ?

મોહની—અંદ્રાવલીના હૃદયના પતિમાં અને મધુરીના શરીરના જીવ પ-
તિમાં જેટલો ફેર છે એટલો સાધુના અને સંસારીના મનમથ-પોપણમાં ફેર.
અંદ્રાવલીનો હૃદયપતિ અલ્પયોગી છે અને મધુરીનો હૃદયપતિ આજ
મુખી અને અશરણુ કરી નાંખનાર સંન્યાસી હતો. હવે થાય તે ખરો.

કુમુદ—“જીવ ” શબ્દ મહારા હૃદયને ખુંચે છે—હું તે પુરુષને જ આ
શરીરનો અધિકારી સમજું છું—એ શ્રદ્ધામાંથી મને બ્રહ્મ કરવાનો પ્રયત્ન
કરો તેા હું તેના સામે હજી ટકી શકીશ. પણ તેની આમ નિન્દા કરો તે
મહારાથી વેઠાતી નથી.

અંસરી—માટે જ તું મધુરી છે. મધુર જનોની હૃદયવૃત્તિને મૂર્ખની કે
દુષ્ટની કે શત્રુની પણ નિન્દા ગમતી નથી. તેમના હૃદયમાં મધુરતા એટલી
ગાંઠ હોય છે કે નિન્દાના કણુમાત્રની ખારાશથી એ મધુરતા અસ્વસ્થ થાય છે.

કુમુદની સાથે છજામાં બેઠેલી મોહની અને ઉમળકાથી આલિંગન દેતી
બોલી: “ મધુરી, તને જે શબ્દ વિષમ લાગે તે અને અવશ્ય નહી કહીયે અને
તને મુખી કરે એવા જ ઉચ્ચાર કરીશું. ઉપકારિણુ ચ: સાધુ: સાધુત્વે તસ્ય કો
ગુણ: । અપકારિણુ ચ: સાધુ: સ સાધુ: સદ્ગિરુચ્યતે ॥ ત્હારા ઉપર આટલું આટલું
વીતાડનારને માટે ત્હારું અંત:કરણુ આટલું દ્રવે છે તે ત્હારી મધુરતાને અને
ખારી નહી કરીયે. પણ પ્રસ્તુત પ્રકરણુના દૃષ્ટાન્તમાં કેઈ પદાર્થ ત્હારા સંસાર-
માંથી લેઈએ તેા ક્ષમા કરજે. અને લખ—બગવાનની વિભૂતિને લખ કરી
તે દ્વારા અલ્પ જગવીયે છીયે, માટે ત્હારા સંસારને પણ લખવિભૂતિના
અંશ ગણી તેની ક્યા કરીશું.

કુમુદ—જે મહારા હૃદયને શાંત કરવાને માટે તેમ કરતાં હો તેા બલે. પણ

એ હૃદયના મર્મસ્થાન સુંથાય એ વિના અન્ય ક્ષણ ન થાય એવી વાત છેડશો નહીં.

મોહની-બાહમ્-મહારી મધુરી-બાહમ્. અમે સર્વથા તેમ કરીશું. તે શાંત થા અને સાંભળ. એક કાળ એવો હતો કે સંસારમાં આઠ જાતના બધા મળી એટલે શુદ્ધ વિવાહ અને અશુદ્ધ વિવાહ ઉભય હતો. કાળાંતરે સંસારે ગાન્ધર્વવિવાહને વર્જ્ય ગણ્યો, પણ અમ અલખ માર્ગના યોગીકુળમાં તે એટલો એ વિવાહ જ પ્રશસ્ત અને અન્ય વિવાહનું મૂળરૂપ ગણ્યો છે. જગતનું કલ્યાણ તેથી જ છે એમ માનીયે છીયે, અને તેનું કારણ એટલું કે ભગવાન મદનનો સ્વયંભૂ અવતાર એ હૃદયમાં સંપૂર્ણ કલાથી પ્રકટે એટલે તેમાં અલખની લખવાસના પ્રકટ થઈ ગણીયે છીયે, અને જે અલખના પ્રત્યક્ષ દર્શનનાં અધિકારી નથી તેને તે અધિકાર પામવાનો એક માર્ગ મન્મથના સ્વયંભૂ અવતારનું જ્યોતિ ઝીલવામાં છે.

ખંસરી— તે તેા સંસારીયો પણ ઝીલે છે.

મોહની—ના, એમ નથી. મદનનો અવતાર એક નથી. મદનવૃક્ષની સ્થિતિ ત્રણ અને અવતાર અનેક છે. કામ, ભોગ અને પ્રીતિ એવી ત્રણ આ વૃક્ષની સ્થિતિ છે. એ વૃક્ષનાં પૃથ્વીતળે ગુપ્ત રહેલાં બીજ અને મૂળની દશા એ કામ; પૃથ્વી બહાર અનેક રસનલિકાઓથી-નસોથી-તરવરતું થક તે ભોગ; અને પત્ર, પુષ્પ, ફલસમૃદ્ધિ તે પ્રીતિ, રતિ, આદિ નામથી શાસ્ત્રકારે વર્ણવી છે. હવે મદનના અવતાર પુછો તેા અનેક છે. પણ પ્રધાનપક્ષ આંગળી બહેકે ગણાય એટલા ચાર છે. પાશવ કામ, જ્વર કામ, પરિશીલક કામ, અને પુત્રાયિત કામ. પશુ જાતિનો કામ તે પાશવ કામ; તેમાં ધર્મવૃત્તિ નથી, અધર્મવૃત્તિ નથી, ને સંકલ્પસૃષ્ટિ નથી—માત્ર આહુષાદિવૃત્તિથી ભોજ્યસૃષ્ટિની દૃષ્ટિસાથે કામવૃક્ષનું બીજ રોપાય છે અને સ્થૂલ ભોગથી પ્રીતિનો ફાલ થાય છે. બીજને જ્વરજનનો કામ તે જ્વર-કામ; એમાં ચક્ષુઃપ્રીતિ, મનઃસંયોગ, આદિ બીજદશાની પરંપરાથી કામનો અવતાર થાય છે, અને સંકલ્પસૃષ્ટિ સૂક્ષ્મ થઈ શકે છે; પણ તે કામ નિરંકુશ છે, અધર્મ્ય છે, મનુષ્યજાતિમાં અવ્યવસ્થા અને વર્ણસંકરનો પ્રેરક છે, પુરુષને અન્ય પુરુષાર્થોમાં બાધક અને વિક્ષેપક છે, સ્ત્રીજાતિની સમ-ષ્ટિના શારીરક તેમ આર્થિક-એટલે જીવિકાના-કલ્યાણનો પરિણામે પ્રધ્વંસક

૧. રસો રતિઃપ્રોત્તિર્ભાવો રાગો વેગઃ સમાપ્તિરિતિ રતિપર્યાયાઃ X X ફલાવસ્થા રતિઃ X X ફલાવસ્થાયાં સુખત્વેન ચિત્તપરિસ્પન્દેન રમણાદ્રતિઃ। (કામશાસ્ત્રકારો)

છે, અને સંતતિનાં સર્વ સદ્ગુણો ઉચ્છેદક છે. નિરંકુશતાનો નિરંકુશ
સ્વાદ-મોહ એ જ આ વૃક્ષનો ખીજાત્મા છે અને એનું ભયંકર વિષ મરણ-
સુધી પહોંચ્યાં કરે છે. પરિશીલક^૧ મદન સંવનન^૨કાલથી વિવાહ સુધી ખીજદ-
શામાં રહે છે, અને વિવાહ પછી જ તેની ભોગદશા અને રતિસમૃદ્ધિ ઉદય
પામે છે. આમરણાન્ત, સંયોગે તેમ વિયોગે, એ ઉદય, આકુચ્યન-
સમ્પ્રસારણ પામતો પામતો, દમ્પતીનાં હૃદયમાંના સ્નેહમય અલખનું અદ્વૈત
લખ કરાવે છે, અને નિષ્કામ વાસનાથી શારીરક કામને, બાલિશ પુત્રવત્,
કવચિત્ લાલન આપે છે તો કવચિત્ તેને અંકુશમાં મુકી, લખરૂપને તેમ
અલખરૂપને લક્ષ્ય કરે છે. વિવાહપછીનો એ પુત્રાયિત કામ અને તન્નન્ય-
પ્રીતિ કીટબ્રમરી-ન્યાયથી આધ્યાત્મિક થઈ જાય છે -- આ દમ્પતી પરસ્પરનાં
સ્થૂલ શરીર જોતાં જોતાં સૂક્ષ્મ શરીર જોવા લાગે છે અને તેમાંથી
પરસ્પરનાં અધ્યાત્મસ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ કરી તેનો ભોગ અને તેની રતિને પામે
છે. એ ઉચ્ચતમ સૂક્ષ્મ પ્રીતિ અલખના વિહારવાસીઓને જ પરિચિત છે.
સુન્દરગિરિ બહારના સંસારી જન એટલી તો અધોગતિને પ્રાપ્ત થયા છે
કે આ અધ્યાત્મપ્રીતિનું સ્વપ્ન પણ જોઈ શકતા નથી. મધુરી ! મહારી
મધુરી ! તારા મનના પતિના સંયોગથી તું આ પ્રીતિને પામત અને
તેનું માહાત્મ્ય અનુભવત; તે શુદ્ધ પ્રીતિમાંથી તારા આ માની લીધેલા
પતિના સંયોગથી તું ભ્રષ્ટ થઈ! શું એ ભ્રષ્ટ સંસારના અધોગત
આચારવિચારમાંથી અમ સાધુજનોનો સંગ તને ઉદ્ધાર નહીં આપી શકે?

કુમુદ વજ્રમય હૃદય કરી બોલી: “ મોહનીમૈયા, જે સ્વપ્નનું ખીજ
ઉડી ગયું તેની વાત પ્રગટી મુકો. એ ખીજદશાનું માહાત્મ્ય મને મહારા
બ્રષ્ટ જનના માહાત્મ્યનું સ્મરણ કરાવે છે, અને હું શરી જેવી એ
મહાત્માના દર્શન કરવાને માટે જ આવી છું-તેના દર્શનથી તૃપ્ત થવું એટલો
જ મહારો અધિકાર છે અને એટલો જ મહારો ઉદ્ધાર છે. એથી વધારે
લોભ તે અતિલોભ છે! એમાં મહારો ઉદ્ધાર નથી, વિનિપાત છે. કૃપા કરી
તે સંબંધે પ્રશ્ન ન પુછતાં એ માહાત્મ્યનું જ પ્રકરણ ચલાવો; કારણ અમ
સંસારી જનોના આચાર વિચાર કરતાં તે જુદી જાતનો તમ સાધુજનોનો
ઉત્કર્ષ મને એટલું આશ્વાસન આપે છે કે મહારા હૃદયશયનું ઉન્મૂલન
કરવાની મહારી અશક્તિને હું અપવિત્ર ગણતી હતી તે નિર્દોષ છે એટલું

૧. શીલ્ = મનથી ધ્યાનમાં આરોપવું. પરિશીલક એટલે વારંવાર શી-
લન કરનાર.

૨. સંવનન = લગ્ન પહેલાં સ્ત્રીને વશ કરવાનો પ્રયત્ન = Courtship, wooing.

આજથી—તમારી કૃપાથી—હું જોઉં છું.” એના શબ્દોચ્ચારમાં એના હૃદયની શાન્તિ સ્પુટ લાગી.

મોહની—મધુરી, તું એથી પણ વધારે જોઈશ. તારો હૃદયદેશ કેવળ નિર્દોષ છે એટલું જ નહીં, પણ તારી એ સ્થિતિને લીધેજ તું હજી પવિત્ર છે. એ દંશ જો તારામાં જાગૃત ન હત તો અમે તને પામર અને દુષ્ટ ગણત. પરિશીલક કામનું લક્ષણ તને કહ્યું એ કામ વિવાહ પહેલાં પરિશીલક હોય છે અને વિવાહ પછી પરિશીલક તેમ જ પુત્રાયિત હોય છે. પણ તમ સંસારી જનોના આચારમાં વિવાહ પહેલાંનું પરિશીલન કે સંવનન તો હતું જ નથી—માત્ર પાછળથી “કેવળપુત્રાયિત” અને સ્થૂલ કામ હોય છે, ભોગ પણ સ્થૂલ હોય છે, અને પ્રીતિ પણ કેવલ સંપ્રત્યયાત્મિકા હોય છે.

કુમુદ—એ પ્રીતિ, એ સંવનન, અને એ પરિશીલન મને અભિજ્ઞાત કરાવો.

“તે તો તારા ઇષ્ટ પુરુષનું કામ-બાકી મોહની મૈયા અનુભવહીન જનને આપી શકે તેટલો બોધ તને આપી શકશે.” ચાલતી વાર્તાના શ્રવણમાં આવી ભણી બેઠેલી બે ત્રણ બીજી સ્ત્રીઓમાંની એક બોલી.

મોહની—ચુપ, પ્રમત્તા, ચુપ! તું મધુરીનાં સુખદુઃખની મધુરતા જાણતી નથી ત્યાં સુધી તને કંઈ કટાક્ષ વચન બોલવાનો અધિકાર નથી. મધુરી, પ્રીતિ ચારે જાતની કહી છે : વિષયાત્મિકા, સંપ્રત્યયાત્મિકા, આભિમાનિકા, અને આભ્યાસિકા. શબ્દરૂપાદિ પ્રત્યક્ષ વિષયોના ભોગથી થાય તે વિષયાત્મિકા પ્રીતિ; એ પાશવ કામનું ફલ હોય છે. જે પુરુષને મહે અથવા મહારા કુટુમ્બે મહારો પતિ માન્યો છે અથવા જેને હું શોધું છું તે આ જ પુરુષ હોવો જોઈએ એવી બુદ્ધિથી—સ્વયંભૂ મદનની સૂચના વિના—તે પુરુષ ઉપર કોઈ સ્ત્રી પ્રીતિ કરે તે સંપ્રત્યયાત્મિકા. તારા શરીરના પતિ ઉપર તું જે મધુર પ્રીતિ રાખે છે તે આવી સંપ્રત્યયાત્મિકા છે. સંબંધાદિનો કોઈ જનમાં અધ્યારોપ કરવો અને તે હેતુથી પ્રીતિ થાય તે આ વિષયના વિચાર વિના, અભ્યાસ વિના, માત્ર સંકલ્પાત્મક જે મન તેના સ્વચ્છન્દ સંકલ્પથી જ, જે ભોગ થાય તેની પ્રીતિ આભિમાનથી

૧. અભ્યાસાદભિમાનાચ તથા સંપ્રત્યયાદપિ ।

વિષયેભ્યશ્ચ તન્નજ્ઞાઃ પ્રીતિમાહુશ્ચતુર્વિધામ્ ॥ (કામશાસ્ત્રકારો.)

૨. Fancy.

થઈ માટે આભિમાનિકી કહી છે. કેવળ કોઈકે સ્વચ્છન્દ સંકલ્પથી જાગેલા, પણ વિષયને ગૌણ ગણનાર, સ્વયંભૂ મદનના ઉલ્કટ યોધના બળથી, પણ યોગ્ય પરિશીલન વિનાની, પ્રીતિ આભિમાનિકી થાય છે. સ્વયંવરે વરાયલાં વરકન્યાની પ્રીતિ અભ્યાસ વિનાની હોવાથી તેમ વિષયને ગૌણ ગણનારી હોવાથી આભિમાનિકી ગણવી. આવી પ્રીતિનું અવલોકન અમ સાધુજનોને થતું નથી અને અમારાં ચિત્ત જ્ઞાનભક્તિને વશ રહે છે તેમાં જાતે એવા સંકલ્પ થતા નથી, માટે હું તેનું દૃષ્ટાન્ત આપી શકતી નથી. પણ એટલું જાણું છું કે અલ્પ ઉપરની અમારી પ્રીતિને અલ્પ ન માનનાર નાસ્તિકો આભિમાનિકી પ્રીતિ ગણે છે. જે નાસ્તિકોની અશ્રદ્ધા સત્ય હોય તો તો તેને મન આપણી ખિન્દમતીની પ્રીતિને તેઓ આભિમાનિકી ગણે તો તેમાં દોષ ન કહેવાય. હવે એથી પ્રીતિ આભ્યાસિકી છે. કર્મણાં પુનઃ પુનરનુષ્ઠાનમભ્યાસઃ. કેવળ વિષયનો, કે સંકલ્પનો, કે અભિમાનનો, ભોગ કરવાને બદલે તેમના વિના અથવા તેમના સહિત પણ કોઈ કર્મના અભ્યાસથી જે પ્રીતિ થાય તે આભ્યાસિકી પ્રીતિ. સ્તન્યપાનની આસક્તિવાળું બાળક માતા ઉપર પ્રીતિ કરે તે આભ્યાસિક : બાળકને વિષયનું ભાન નથી, સંકલ્પ નથી, અભિમાન નથી, પણ માત્ર અભ્યાસ છે. સંસારી જનોમાં બાળકને બાળક સાથે વરકન્યાને નામે ગોઠવવાનો ચાલ છે. તે બાળકયુગને પરસ્પર સાહચર્યના અભ્યાસથી કાલક્રમે આભ્યાસિકી પ્રીતિ થઈ શકે છે અને ત્યાં મુધી આભિમાનિકી પ્રીતિ હોય છે, અથવા ત્યારે જેવા મધુર જીવને સંપ્રત્યયાત્મિક પ્રીતિ હોય છે, અથવા તો અપ્રીતિ અને કલેશ હોય છે—જે અપ્રીતિના ફળનું ત્યારે આભિમાનિકી પ્રીતિના કૃપાત્ર પુરુષે તને આસ્વાદન કરાવેલું છે.

એકેલી સ્ત્રીઓમાંથી એક બેલી ઉઠી: “ મૈયા, સંસારી જનોના ધર્મ જાણવામાં નથી રસ અને નથી લાભ. એને સ્થાને હવે આપણા અલ્પ માર્ગના ધર્મ બોલો.”

મોહની—તું એકેલીજ મહારાં ત્રોત્જનમાં હત તો તેમ કરત. પણ સંસારસાગરમાંની માછલી જેવી આ મધુરી આપણા મીઠા જળમાં ખેંચાઈ આવી છે તેના પ્રાણવાયુને પોતાના સહજ પ્રાણનું રોધન કરી આપણા જળમાંના પ્રાણનું ધારણ કરાવવું છે તેનો માર્ગ તું ન સમજે. મધુરી મૈયા, આ ચાર જાતના કામ; તેના વૃક્ષની ત્રણ દશા, અને તેની ફલપુષ્પ સમૃદ્ધિરૂપ ચાર જાતની પ્રીતિ તને કહી દીધી. હવે તેના પરસ્પરસંબંધ

સમજ, અને અમારા આ માર્ગમાં તે સર્વના વ્યાવર્તક વિશેષ છે તે પણ સમજ. આજ સુતા પહેલાં આ વિષય તને કરબદર જેવો હું કરી આપીશ અને સ્વસ્થ નિદ્રાનો તું ઘણું દિવસે અનુભવ કરીશ.

કુમુદ—તમારી સર્વની હું દુઃખી જીવ ઉપર કૃપા છે.

મોહની—કામ, ભોગ, અને પ્રીતિ, સ્થૂલ શરીરને વિષય કરે છે ત્યારે સ્થૂલ હોય છે; સૂક્ષ્મ શરીરને વિષય કરે છે ત્યારે તે સૂક્ષ્મ હોય છે અને તેને અધ્યાત્મ પણ કહે છે. અમારે ત્યાં કેવળ-સ્થૂલ કામાદિ નથી, પણ સ્થૂલસૂક્ષ્મ અને કેવળસૂક્ષ્મ હોય છે. ધર્મ, ભક્તિ, અને જ્ઞાનથી જેમ મોક્ષ શોધાય છે તેમ આ ઉભય સૂક્ષ્મ કામાદિથી પણ શોધાય છે. અમારાં સાધુજન કેવલ સ્થૂલ કામાદિને સંગ્રહતા નથી અને તેનો નિરોધ કરવામાં અમારી પટસંપત્તિઓ વ્યાપ્ત રહે છે. પણ સૂક્ષ્મ કામાદિનો અમે નિરોધ કરતાં નથી. કન્યાના કંકણ પેઠે કાણે એકલાં અવિવાહિત રહેવું અને અલખની લખવાસનાએ સંયોગવા માંડેલા કીયા જીવ-આણુઓએ ત્રસરેણુકાદિ સંયુક્ત રૂપ પામવાં એ વ્યવસ્થા એ લખ-વાસનાની છે—શ્રી યદુનન્દનની છે, મનુષ્યની નથી. જે જીવ-આણુનાં ભિન્ન સ્ફુરતાં હૃદયમાં મન્મથોદય થાય અને એના મન્થનથી એ હૃદય, ભિન્ન આણુઓ પેઠે, અયસ્કાન્ત અને અયોધાતુ પેઠે, એક ખીજના સાન્નિધ્યમાં આકર્ષાય ત્યારે સાધુઓ એતી લે છે કે વ્યતિષ્જતિ પદાર્થાનાન્તરઃ કોપિ હેતુઃ । આ આન્તર હેતુભૂત લખ-વાસનાથી ઉન્મીલિત થતાં ઉભય હૃદયકમલ પરસ્પરનું સંબોધન અને અભિજ્ઞાને કરે છે અને એ સંયોગ કરવા શ્રી યદુનન્દન ઇચ્છે છે કે નહી તે જાણવા મન્મથને પરિશીલક કરે છે અને પુરુષસાધુ સાધ્વીજનનું સંવનન કરે છે. સ્ત્રી પરિશીલન કરે નહી તે એ સંયોગ-વાસના પુરુષે ત્યજવી, અને પુરુષ સંવનન કરે નહી તે સ્ત્રીએ સંયોગવાસના ત્યજવી, એવી પ્રભુની ઇચ્છા ગણીએ છીએ. પણ જે તેવું કાંઈ ન હોય તે શ્રી યદુનન્દનની ઇચ્છાને અનુકૂળ ગણી તેમના પુત્ર કામદેવ પોતાનાં સર્વ અસ્ત્ર લેઈ પરિશીલન-કાર્યે સ્થૂલસૂક્ષ્મરૂપે સજ્જ થાય તેમનો સત્કાર કરવો એ સાધુજનમાં લખરૂપની અલખપૂજા ગણાય છે. આ પૂજાનો સંવનનથી આરંભ થાય છે, પરિશીલન એ એનો દ્વિતીય પણ દ્વિતર વિધિ છે, અને તે વિધિ નિર્વિઘ્ન સમાપ્ત થાય તે સંસારી જનોના સાત વિવાહ ત્યજી તેમજ તેમનું વરણ-વિધાન-જાળ ત્યજી, અમે ગાન્ધર્વ

વિવાહથી આ સર્વ પૂજા સમાપ્ત કરીએ છીએ અને મદનની કેવળ-પરિશી-
લક દશા પણ સમાપ્ત થાય છે.

કુમુદ—પરિશીલન, સંવનન આદિ શબ્દોના અર્થ સમજાવો. તમારામાં
લગ્નવિધિ નહીં? તમારામાં બાલવિવાહ સમૂળક નહીં? વિધિ નહીં તે વિ-
વાહ કેવો? વિવાહ નહીં તો પછી વૈધવ્ય શાનું ?

ખંસરી હસી પડી—“મધુરી, આજ તો તું છેક મુગ્ધા થઈ ગઈ! એથી
પણ એછી નહોતી બાલા થઈ ગઈ!—કે આ પ્રશ્નો પુછેછે! નવીનચંદ્રજી જે-
વાનું પરિશીલન પામી આ પ્રશ્નો તું પુછેછે તે કેવી નવાઈ! ”

મોહની—ખંસરી, સુરગ્રામમાં સંસારીઓનો સંસર્ગ મને થયો છે તેથી
બાણુંછું કે આપણને જેમ મધુરીના સંસારથી આશ્ચર્ય લાગે છે તેમ આપણા
મદનવૃક્ષથી તેમને પણ આશ્ચર્ય લાગે છે. મધુરી, અમારા વિહારમાં મદનવૃક્ષ,
જેને મદનપ્રરોહ પણ કહીયે છીએ, તેની મૂળ વ્યવસ્થા કામસૂત્રકારોએ સંસા-
રમાટે લખેલાં શાસ્ત્રો ઉપરથી કરી છે. પણ જેમ સંસારીઓ અન્નપાન અને
વિહારનું ક્રૂણ શારીરક પોષણ અને આનન્દમાં શોધે છે તેમ અમે તે સર્વનું
ક્રૂણ લખરૂપના પોષણમાં અને અલખ આનન્દના ષોધનમાં શોધીયે છીએ
અને તેટલા પ્રયોજનને ઉદ્દેશી અમારા રહસ્યસિદ્ધાન્તીઓએ, કામશાસ્ત્રકા-
રોના આશય લેઈ શ્રીકૃષ્ણપુત્ર કામદેવનું માહાત્મ્ય સમજી, તેને અંગે અમારા
મદનપ્રરોહની વ્યવસ્થા કરેલી છે. આથી કામશાસ્ત્રની પરિભાષામાં અલખ-
પ્રીતિના અર્થનો ગુમ્ફ ગુંથી એના જ શબ્દોમાં જુદું પારિભાષિક સમજીયે
છીએ. જો, શીલ શબ્દ મૂળ ગતિવાચક છે. કોઈને પ્રાપ્ત કરવું તે તેનું શીલન.
કોઈના હૃદયને પ્રાપ્ત કરવું તે પણ તેનું શીલન. પરિતઃ ચારે પાસથી વારંવાર
શીલન કરવું તે પરિશીલન. એ શબ્દોનો પ્રયોગ ઘણાં રમણીય સ્થાનમાં થાય
છે. યદનુગમના ચગહનમપિ શીલિતમ્—એમાં ગહનના અંતર્ભાગમાં પ્રાપ્ત થવું અને
તેની ભુલભુલામણીના રહસ્યને પણ પ્રાપ્ત કરવું એ ઉભય અર્થ છે. સ્મેરાનના
સપદિ શીલય સૌધર્મીલિમ્—તેમાં સ્ત્રીએ પુરુષને અને તેનાં હૃદયરહસ્યને પ્રાપ્ત
કરવાનો અર્થ છે. ચલ સલિ કુઙ્ગં સતિમિરપુઙ્ગં શીલય નીલનિચોલમ્—એમાં
નીલ વસ્ત્રમાં લપટાઈ જવાનો અર્થ છે. નીલવસ્ત્ર જેવા અલખ હૃદયનું ર-
હસ્ય પામવા પણ તેમાં એમજ લપટાવું પડે છે. વળી શશ્વચ્છતોસિ મનસા
પરિશીલિતોસિ—એમાં એ શબ્દના સર્વ અર્થોની ક્રૂણાઓ આવી જાય છે.
શીલન શબ્દ આમ ગતિવાચક અને સમાધિવાચક પણ છે. એક હૃદયે
ખીજા હૃદયમાં, વસ્ત્રના હૃદયમાં શરીર થાય તેમ, સમાહિત થવું તે તેનું

શીલન કરવું. લવંગલતાનાં સર્વ અંતર્ભાગમાં ચારે પાસથી વાતો કોમલ પવન ધીરે ધીરે સરી જાય તેમ પુરુષ સ્ત્રીનાં અને સ્ત્રી પુરુષના હૃદયમાં સરે તે પરિશીલન. લલિતલવજ્જલતાપરિશીલનકોમલમલયસમીરે - એમાં અનેક લતાઓ વચ્ચે થઈ આવેલા પવનનું લતાઓએ પરિશીલન કર્યું અને પવને લતાઓનું પરિશીલન કર્યું એમ ઉભય સૂચના છે. મધુરી, નવીનચંદ્રજી જેવાં એ ત્હારું સુંદર પરિશીલન કર્યું અને પછી ત્હારો ત્યાગ કર્યો એ અધર્મ થયો. જ્યાં પરિશીલન સંપૂર્ણ અને ઉભય પક્ષનું થયું ત્યાં વિવાહ જ સમજવો. અમારો અલખમાર્ગ તમને ઉભયને આ ધર્મ પ્રાપ્ત કરાવશે.

કુમુદ-એ કંઈ થવાનું નથી. મૈયા, આપણું પ્રકરણ ચલાવો.

મોહની-એમ ચાલો. પણ લક્ષ્યમાં રાખજે કે રત્નાકરના તરંગ દીર્ઘ કાળ સુધી એક પછી બીજા ગતિમાન રહી અંતે ખડકને તોડે છે એમ અમે તમારો અધર્મ તોડીશું અને તે સુંદર રમણીય વિધિથી તમને પ્રસન્ન કરીને જ કરીશું. હશે. જે સંસારીયોના કામશાસ્ત્રમાં પણ કન્યાશીલન વિહિત છે, વિસ્ત્રમ્ભણ વિહિત છે, અને તેવું જ સંવનન પણ આવશ્યક હોય ત્યારે વિહિત છે. સંવનન એટલે વશીકરણ અને તે માત્ર અનુરંજનલક્ષણ છે. કામસૂત્રકાર કહે છે કે વાલાયામેવં સતિ ધર્માધિગમે સંવનનં શ્લાઘ્યમિતિ ઘોટકમુલ્લ : ॥ જે ધર્મ પ્રાપ્ત થતો હોય તો બાલાનું સંવનન શ્લાઘ્ય છે. વિવાહમાં લાભહોમમાં વર યાચે છે કે ઓ કન્યા, મહે ત્હારું સંવનન કર્યું છે તે અગ્નિનું અનુમત હો' 1" સંવનન વિના વિવાહનો હોમ જ સિદ્ધ નથી. સ્ત્રી વનિતા શા માટે કહેવાય છે? તેનું વનન થયું છે- સંવનન થયું છે, માટે તે વનિતા; સંવનન વિના સ્ત્રી વનિતા થતી જ નથી. પુરુષ સ્વભાવે ધૃષ્ટ છે અને સ્ત્રી લજ્જાવશ પરવશ છે અને તેની હૃદય કલિકાની કોમળ નહાની સરખી પાંખડીઓ પ્રીતિપુરસ્કર સાવધ અદંશ નખ વડે પુરુષે ક્યારે ઉઘાડવી તે, આ વાક્યમાં કહ્યું છે અને તે જ સંવનન પુરુષે સ્ત્રીનું કરવાનું તે મધુરી, ત્હારું નવીનચંદ્રજી કરી ચુક્ય છે, તમારાં હૃદયનું પરસ્પરપરિશીલન સમાપ્ત થઈ ચુક્યું છે, અને હવે તો માત્ર એટલું જ કહેવાનું બાકી રહ્યું છે કે

પુરશ્ચક્ષુરાગસ્તદનુ મનસોડનન્યપરતા
તનુગ્લાનિર્યસ્ય ત્વયિ સમંભવઘટ્ટનં ચ તવ ।

૧. મમ તુભ્યં ચ સંવનનં તદગ્નિરનુમન્યતામિયં સ્વાહા.

युवासोऽयं प्रेयानिह सुवदने मुञ्च जडताम्
विधातुर्वैदग्ध्यं फलतु च सकामोऽस्तुमदनः ॥

यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृद्धिः ॥ नेतरामाद्रियेत ॥ જે જનમાં ચક્ષુને લખ નિબન્ધ અને મનનો અલખ નિબન્ધ તે જનમાં જ આદર કરવો, તે જનમાંજ ઋદ્ધિ છે અને અન્યજનમાં નથી. આ નિબંધ ભગવાન મન્મથ રચે તે પછી સંવનનકાળે અને પરિશીલનદશામાં સ્ત્રીપુરુષ આ મન્મથના મન્થનથી તપ તપે છે અને તે તપમાં સિદ્ધ થાય ત્યારે પરસ્પર-સંકલ્પની પરિપાકદશા થતાં જે પ્રતિજ્ઞાઓ થાય તે ગાન્ધર્વ વિવાહ. હૃદયનો વિવાહ તો પરિશીલનની મંગલ સમાપ્તિ થતાં જ થયો સમજવો; પણ એ અલખ વિવાહમાં લખશરીરનો ભાગ છે માટે લખ પ્રતિજ્ઞાઓ વડે લખ ગાન્ધર્વ વિવાહ ઉચિત છે. મધુરી, તે અને ત્હારા ચંદ્રે આ તપ સાધ્યું છે, ત્હારો પ્રિયજન આ ગિરિરાજ ઉપર છે, અને તું પણ અહીં અલખની પ્રેરી આવેલી છે, તો ત્હારી માલતીના જેવી જડતાને અમે ત્વજ્જીશું અને આવાં સુંદર હૃદય ધડવામાં વિધાતાએ જે ચાતુર્ય વાપર્યું છે તેને તમારા સંયોગથી અમે સફલ કરીશું અને પરિશીલનદશામાં કામનો કામ અપૂરિત રહેલો છે તેને પૂરી અમે મન્મથનું પણ સફળ પૂજન કરીશું.

ક્રુમુદ પોતાને માટે આ સર્વ વાતમાં પોતાનું નામ સાંભળવું તે પાતક ગણતી હતી અને પોતાનું નામ એમાંથી દૂર રખાવવા પ્રયત્ન કરતી હતી— તેણે હવે ધૈર્ય ખોયું અને ચમકી બોલી ઉઠી.

“ મોહનીમૈયા, જે તમારો આવો વિચાર હોય તો મને સત્વર પાછી ચન્દ્રાવલીમૈયા પાસે મોકલી ઘો કે જ્યાં હું પુરુષનું નામ પણ ન સાંભળું. તમારી કથા જેટલી રમણીય અને ખોધક લાગે છે એટલા જ તેમાં આવતા મ્હારા અને મ્હારા પતિસંબંધમાંના ઉદ્ધાર મને કડવા લાગે છે. તમ સાધુજન સ્વયંવર કરો તો ભલે કરો. કન્યાઓ જ્યાં જાતે પોતાનું દાન કરે ત્યાં તમે કહો છો તે સત્ય હો. પણ મને તો મ્હારા પિતાએ જેને અર્પા તેનું આ શરીર આમરણાન્ત થઈ ચુક્યું છે, અને હૃદય ઉપર તો ખળ નથી પણ બાહ્યવ્યાપાર તો મ્હારા પિતાએ વરાવેલા વરને જ શરણ રાખીશ.

મોહની—હું—“હૃદય ઉપર ખળ નથી” તે જ સત્ય છે. મ્હારી મધુરી, જડ શરીરનો વિવાહ નથી, પણ ચેતન હૃદયનો વિવાહ છે. વિવાહ

હૃદયનો છે અને શરીરનો વિવાહ જેને શાસ્ત્રકારો “વરણ-વિધાન” કહે છે તે તો માત્ર તેનું ઉપકરક ઉપલક્ષણ છે. સ્થૂલ શરીરનો વિવાહ સ્થૂલ છે—જડ છે. અમે સૂક્ષ્મ ચેતન વિવાહનો જ સત્કાર કરીએ છીએ જે.—

વ્યૂહાનાં હિ વિવાહાનામનુરાગઃ ફલં ચતઃ

મધ્યમોપિ હિ સદ્યોગો ગાન્ધર્વસ્તેન પૂજિતઃ ॥

સુખત્વાદ્વહુક્લેશાદપિ ચાવરણાદિહ

અનુરાગાત્મકત્વાચ્ચ ગાન્ધર્વઃ પ્રવરો મતઃ ॥

મધુરી, ગાન્ધર્વને ઉત્તમ ગણવાનાં આમાં કારણ ગણાવ્યાં તેમાં એક તો તેની અનુરાગાત્મકતા છે અને બીજું કારણ અવરણ એટલે વરણ-વિધાનનો અભાવ છે. શકુન્તલાદિનાં દૃષ્ટાંત પછી પુરુષોથી કન્યાઓ વચ્ચે થાય નહીં માટે વરણવિધાન પ્રશસ્ત ગણ્યું, પણ તે વિધાન થયું એટલા માટે પરિશીલનની અને સંવનનની આવશ્યકતા મટી જતી નથી. સંસારી જનોએ તે મટાડી અને વિવાહને કેવલ સ્થૂલ કરી નાંખ્યો માટે તે ભ્રષ્ટ થયા. તેમનાં શરીર ત્હારા જેવાં તે જે! કેટલાં નિર્બળ! તેમના સંસાર જે! સુખમય નહીં, પણ કષ્ટમય! સંસારી જનો સદાચારને છોડી દુરાચારમાં અને દુઃખમાં પડવાના માર્ગ ઉપર ભ્રષ્ટ થયા છે ને તેનાં કૃણ ભોગવે છે ને ભોગવશે. મધુરી, એ માર્ગે ચહડી ત્હારા પિતાએ ત્હારા શરીરનું વરણવિધાન કર્યું તેથી ત્હારા અલખ વિવાહને ખાધ નથી આવતો. ધાર કે નવીનચંદ્ર જેડે ત્હારું વરણવિધાન થયું હત અને તેમાં સ્ત્રીમંડળ ખેચાર ગીત ગાવાં ભુલી ગયાં હત—તો તેથી ત્હારો વિવાહ અપૂર્ણ રહેત?

કુમુદ—ના.

મોહની—તેઓએ વરઘોડો ક્હાણ્યો હત નહીં અથવા જ્ઞાતિભોજન કર્યું હત નહીં તો?

કુમુદ—તો પણ કંઈ નહીં. સપ્તપદી એક જ આવશ્યક વિધિ છે.

મોહની—તો નેતિ નેતિ કરી અલખ આત્માનું અભિજ્ઞાન થાય છે તેમ નેતિ નેતિ કરી અલખ મન્મથના અવતારમાં જ વિવાહનું તત્ત્વ તને દર્શાવીશ. સપ્તપદીમાં બે પગલાં વાંકાં ચુકાં મુકાયાં હત તો?

કુમુદ—તેનું કંઈ નહીં.

મોહની—તેમાં પ્રતિજ્ઞાના શબ્દો ત્હારે ઠેકાણે ત્હારો ગોર બોલ્યો હોય તો?

કુમુદ—તે તો નિત્ય થાય છે જ.

મોહની—તો સમજ કે ત્હારો વિવાહ આ વિધાનમાં નથી, પણ સંકલ્પમાં અને સંકલ્પની પ્રતિજ્ઞામાં છે.

કુમુદ—હા, પણ પિતાએ મ્હારા દાનનો સંકલ્પ કર્યો અને પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી.

મોહની—હા, પણ સંકલ્પ કરનાર અને પ્રતિજ્ઞા કરનાર એક કે બે જુદાં? ત્હારા પિતાએ સંકલ્પ કર્યો પણ પ્રતિજ્ઞા ત્હારી પાસે લેવડાવી. સત્ય જ્ઞેતાં વરકન્યા જ સંકલ્પ કરે અને પ્રતિજ્ઞાઓ લે. પિતાએ બલાત્કારે કે આજ્ઞા વડે પુત્રી પાસે પ્રતિજ્ઞાઓ લેવડાવવી એવું કોઈ શાસ્ત્રનું શાસન કે વિધાન નથી. એ તો તમારા મૂર્ખ બ્રહ્મ સંસારી જ્ઞેતાનો આચાર છે. પિતા કન્યાદાન દે તે તો શકુંતલા જેવી આપત્તિમાંથી પુત્રીને ઉગારવાને જ સાક્ષી થાય છે; અને તેની, અને તેને અભાવે છતર કન્યાદાનના અધિકારીઓ છે તેની આવશ્યકતા તો માત્ર ઘોડે ચઢનારનું પેંગડું ઝાલી રાખવાને માટે જ છે. તે ન હોય તો કન્યા જાતે સ્વયંવર કરે—વરણવિધાન વિના અને કન્યાદાન વિના વિવાહ-સિદ્ધિમાં કંઈ બાધ નથી એટલું જ નહીં; પણ બ્રહ્મ માતાપિતા બ્યારે દાનનો અધિકાર વાપરી અવિવાહને વિવાહ નામ આપી કન્યાઓને સંપ્રત્યયાત્મક પ્રીતિની જાળમાં તાંબે, અને એ જાળ અલખભગવાનની કૃપાથી ત્રુટી જાય, ત્યારે તેમાંથી મુક્ત થયેલાં હૃદય અલખ મદનને વશ થઈ પવિત્ર પરિશીલન કરી અલખપ્રીતિનો માર્ગ શોધે તો તે યોજના સુંદર અને ધર્મ્ય છે. સધુરી, એ રમણીય ધર્મ્ય અલખ માર્ગે ત્હારું હૃદય ચહ્યું છે તેને અમે અપૂર્વ સાહાય્ય આપીશું.

કુમુદ—અષ્ટવર્ષા તે ગૌરી વગેરે વાક્યોથી કન્યાવયની મર્યાદા નીમી જે પ્રતિજ્ઞાઓ શાસ્ત્ર તેની પાસે કરાવે છે, અને પિતાએ આપેલું દાન સંપૂર્ણ કરી સ્વામીની સેવા કરવા એ પ્રતિજ્ઞા લેવાય છે, તે નિષ્કળ કરવાનો તમારો પ્રયત્ન અધર્મ્ય છે ને મ્હારી પાસે તો વૃથા છે.

મોહની—વૃથા હો પણ અધર્મ્ય નથી. ત્હું કહેલાં વાક્યો તમ સંસારી જનના કોઈકે દેશ કાળને ઉદ્દેશી કોઈ શાસ્ત્રકારોએ લખેલા છે તેટલા કાળ માટે તે ઉપયોગી હશે. પણ તેમાં સર્વ દેશકાળનો સનાતન ધર્મ નથી. એવો ધર્મ તો અમે પાળીએ છીએ તે છે. જે શાસ્ત્રો ત્હું કહેલાં વાક્ય ઉચ્ચારે છે તેમાં જ બીજું પણ કહેલું છે તે સાંભળ. સંસારી જન બ્રહ્મ અને દુષ્ટ થઈ ગયા છે તેના વર્તનથી તો એ શાસ્ત્ર પણ વિરુદ્ધ છે. તેમાં તો રજ્ઞેદર્શન પહેલાં જે સ્વામી વધૂનો અભિયોગ કરે તેને શિર અધોગતિ અને

બ્રહ્મહત્યા મુકી છે. એ શાસ્ત્ર પણ પ્રસ્તુત વિષયમાં શું કહે છે તે કહું છું. એ શાસ્ત્રોમાં પણ વરણકાલે વધૂએ વરને વરમાળા આરોપવી વિહિત છે. જે પિતાની દાનેચ્છા જ વરણને માટે પર્યાપ્ત હોય તો આ વરમાળાનો વિધિ વ્યર્થ થાય; જે તે વ્યર્થ ન હોય તો વરણમાં કન્યાની ઇચ્છા આવશ્યક છે. શું તે ઇચ્છા ગૌરી રોહિણી આદિ બાલકીઓને હોય છે? શું વરવધૂની પ્રતિજ્ઞાઓ એવી કન્યા બોધપૂર્વક ગ્રહી શકે? કન્યાની વૃત્તિવિના પિતા કન્યા દાન આપે છે એવું શું તેને દેનાર પિતાએ સમજવાનું છે કે લેનાર વરે સમજવાનું છે? શાસ્ત્રપ્રમાણે તો કન્યાદાનને કાળે કામ-સ્તુતિનો^૨ પાઠ યોગ્ય છે તેમાં સ્પષ્ટ મંત્ર છે કે આ દાન કરનાર કામ છે, દાન લેનાર કામ છે, અને દાન જાતે પણ કામ છે. વળી વર કહે છે કે સોમે આ કન્યા ગંધર્વને આપી, ગંધર્વે અગ્નિને આપી અને અગ્નિએ મને આપી. વળી વર કન્યાને કહે છે કે “હું સામ અને તું ઋક, હું ઘૌ અને તું પૃથ્વી, તે આપણે બે વિવહન કરીએ, ચાલ!” વિશેષ વહન તે વિવહન-વિવાહ. સંસારમાં બે જણે એક કાર્ય-એક જીવન-રચી તેનું વહન કરવું તે વિવાહ. જે વધૂ આ વાક્યોના શ્રવણને યોગ્ય છે તે શું તમારી રોહિણી દશાવાળી-કે જે પરિશીલનમાં કે કામમાં સંમળે જ નહીં? મધુરી, આદિ ઋષિઓ એવું ગણુતા ન હતા. તેઓ તો કન્યાપાસે સપ્ત પદ ભરાવતાં વર પાસે કન્યાને “સખા” શબ્દથી સંબોધાવે છે. સખ સપ્તપદા ભવ સા મામનુવ્રતા ભવ અને કન્યાપાસે વરને લગ્નકાળે પગલે પગલે કહેવડાવે છે કે^૩—

^૧સુખદુઃખાનિ સર્વાણિ ત્વયા સહ વિભજ્યતે ।

યત્ર ત્વં તદહં તત્ર પ્રથમે સાબ્રવીદિદમ્ ॥

કુટુમ્બં રક્ષયિષ્યામ્યાવાલવૃદ્ધકાદિદમ્ ।

અસ્તિ નાસ્તીતિ પર્યામિ દ્વિતીયે સાબ્રવીદિદમ્ ॥

૧ પ્રાગ્જોદર્શનાત્પત્નીં નેયાદ્ભત્વા પતત્યધઃ ।

વ્યર્થીકારેણ શુક્રસ્ય બ્રહ્મહત્યામવાપ્નુયાત્ ॥ અશ્વલાયન, સંસ્કારભાસ્કર.

૨ ॐ ક્રોદાત્કસ્મા અદાત્ કામોદાત્ કામાયાદાત્ । કામો દાતા કામઃ પ્રતિ-
ગૃહીતા કામૈતત્તે ॥

૩ સંસ્કારભાસ્કરઃ—૪. પ્રથમ પગલે કન્યાએ વરને કહેવું કે “સર્વ સુખ-
દુઃખનો ત્હારી સાથે વિભાગ કરવામાં આવે છે, જ્યાં તું ત્યાં હું તેવીજ.”
૨. બીજે પગલે કહેવું કે “બાળકથી તે વૃદ્ધ સુધીનું આ કુટુમ્બનું રક્ષણ
કરાવીશ; ને જ છે અને જ નથી તે જોઉં છું.” ૩ ત્રીજે પગલે કહેવું કે

भर्तृभक्तिरता नित्यं सदैव प्रियभाषिणी ।

भविष्यामि पदे चैव तृतीये साव्रवीदिदम् ॥

आर्त्तं आर्त्ता भविष्यामि सुखदुःखसममाग्निनी ।

तवाज्ञां पालयिष्यामि कन्या तूर्यपदेव्रवीत् ॥

ऋतुकाले शुचिस्नाता क्रीडिष्यामि त्वया सह ।

नाहं परतरं गच्छेः कन्या पञ्चपदेव्रवीत् ॥

इहाथ साक्षी नौ विष्णुस्त्वयाऽहं नैव वञ्चिता ।

उभयोः प्रीतिः सम्भूता कन्या षष्ठपदेव्रवीत् ॥

होमयज्ञादिकार्येषु भवामि च सहायिनी ।

धर्मार्थकामकार्येषु कन्या सप्तपदेव्रवीत् ॥

“जे कन्याने माथे आवडी अने आटली प्रतिशाओतो भार मुकाय ते कन्या शुं आठदश वर्षनी केवल जाला होवी जेधंअे? तमारा सांप्रत संसारमां तो कन्याओ स्वमुजे आटलुं जेळी शक्ती नथी अेटलुं तेमनुं सक्राय्य छे, नीडर शुक्रपेठे ते जेळी जय तोपणु शुं? शास्त्रकारे तो अेमज्ज ज्ञेजुं के आ वाक्यो जेळती जेळती कन्या ते समज्जशे अने स्वीकारशे ते ज्ञान अने ते स्वीकार परिशीलन विना थवानां नही. कारण “विष्णु साक्षी छे के आपणी प्रीति जनी चुकी छे” अे छडा पंगलानुं वाक्य हवे करवानी प्रीतिनी प्रतिशा नथी, पणु अे वाक्य जेलायुं ते जाणे जनेली प्रीतिनुं वाक्य छे. दश जार वर्षनी अपरिशीलित अने अपरिशीलक कन्यानां मुज्जमां आ वयन मुकावनार संसारीओ केवा दुष्ट होवा जेधंअे? हज्ज तो समाप्त नथी थतुं. आ पछी वर वधूना जला उपर हाथ मुकी तेना “हृदय” नुं “आलजन” करे छे अने कन्याने अे हृदयने उद्देशी कडे छे के म्हारा प्रतमां त्हारा आ हृदयने मुकुंछुं ते म्हारा जित जेवुं त्हारुं जित हो !

“भर्ता उपर भक्तिमां नित्य रत थर्धश; सदाज्ज प्रियभाषिणी थर्धश.”

४. माथे पंगले तेथे इहेवुं के तुं दुःभी हर्धश तुं हुं दुःभी थर्धश—सुख-दुःखनी सममाग्निनी थर्धश ने त्हारी आशाने पाणीश. “प. पांचमे पंगले

इहेवुं के “ऋतुकाले शुचि स्नात थर्ध त्हारी साथे क्रीडा कराश; हुं जीजने गमन नही करुं.” ६. छठे पंगले इहेवुं के “हवे अंही विष्णु आपण्ठा

साक्षी छे के त्हे मने छेतरी नथीज्ज; आपणी जेनी प्रीति जनी चुकी छे.”

७. सातमे पंगले इहेवुं के होमयज्ञादिकार्येमां तेम धर्मार्थकामकार्येमां हुं त्हारी सहायिनी थर्धश.”:—सप्तपदीमां आ कन्यानी प्रतिशाओ.

“ મમ વ્રતે તે હૃદયં દધામિ મમ ચિત્તમનુચિત્તં તેઽસ્તુ ।

મમ વાચમેકમતા જુષસ્વ પ્રજાપતિષ્ટ્વા નિયુનક્તુમહ્યમ્ ॥

“જે કન્યાના હૃદયને વર આમ ‘આલભન’ કરે તે કન્યાનું વય પરિશીલન અને સંવનન યોગ્ય હોવું જોઈએ. તે પ્રતિજ્ઞા કરી કન્યા કહે કે આપણી પ્રીતિ થઈ ત્યારે વર કહે કે ‘તારા હૃદયને મહે આમ પ્રાપ્ત કર્યું છે તેવું નિત્ય હો !’ પરિશીલન વિના આ કેમ થાય ? અથવા તો વધૂવર આમ બુદ્ધિપૂર્વક સત્ય ઉચ્ચારે તો તે જ પરિશીલક મદનની પરિપાકદશા. તે દશા પામ્યા વિના એ દશાના નામનો દમ્ભવિવાહ સંસારીઓ યોજે છે તેથી શુદ્ધ વિવાહ થતા નથી અને એવા વિવાહથી સંયોજિત સ્ત્રીપુરુષ દમ્પતી નથી. મધુરી, તારા સામ્પદિક વિવાહ કાળે તારી અશિક્ષિત બુદ્ધિની વચ્ચના થઈ ગઈ, એવા વિવાહથી યોગ્યલો પુરુષ તારો પતિ નથી. જેને તને ભગવાન કામદેવે અર્પી છે ને જેની સાથે તારો મન:સંયોગ થયો છે તેની સાથે તારી અલખ પ્રીતિ થઈ છે, તેની સાથે તારો અલખ વિવાહ થયો છે, ને તે જ તારા હૃદયનો અને હૃદય સાથે શરીરનો અધિકૃત ધર્મ્ય પતિ છે. તારા પિતાએ કરેલું કન્યાદાન તો કેવળ વચ્ચના છે.”

કુમુદ૦—અન્ય કન્યાઓને માટે તેમ હો. પણ મહે તો મહારી પ્રતિજ્ઞાઓ બોધપૂર્વક સાંભળી છે ને સ્વીકારી છે.

મોહની—તેમ હો. તો હેં બે જણને પ્રતિજ્ઞાઓ આપી ગણવી. મધુરી, હું તને ભ્રષ્ટ કરવાને મથતી નથી. હું તને શુદ્ધ કરવાને મથું છું. અમ અલખમાર્ગી સાધુજન અલખ વિવાહ કરીએ છીએ. અમારાં સૂક્ષ્મ અલખ શરીરના ચેતનનું વિવહન પ્રથમ થાય છે અને તેવા વિવાહ પછી સ્થૂલ શરીર સ્થૂલ પ્રીતિ કરે છે. અમારો પરિશીલક મદન અને બીજાદશા સમાપ્ત થતાં આ સૂક્ષ્મ વિવાહ થાય છે, તે પછી અમારાં દમ્પતીઓના અલખ જીવ અને સૂક્ષ્મ દેહ અલખ ભોગ ભોગવે છે અને ફલમાં અલખ આભ્યાસિકી પ્રીતિને પામે છે. કર્મપરંપરારૂપ સાહચર્યજીવનનો અભ્યાસ આ પ્રીતિને ઉત્પન્ન કરે છે અને એજ પ્રીતિથી પોષણ પામી નવા નવા અલખ કામભોગમાં પોષણ પામે છે. જ્યાં સુધી દમ્પતીનાં શરીર શીર્ણ થતાં નથી ત્યાં સુધી સ્થૂલ કામ પુત્રાયિત થઈ રહે છે, અને સૂક્ષ્મ કામ દમ્પતીનાં સૂક્ષ્મ દેહને સૂક્ષ્મ ભોગમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. એમાંથી એક સ્થૂલ દેહ શીર્ણ થતાં પુરુષ કિંવા સ્ત્રી સાધુજન એ શીર્ણ દેહને મરેલો ગણે છે પણ સૂક્ષ્મ દેહને અલખમાં લય પામી મુક્ત અને અમર થયો ગણે છે, અને એ અલખ દેહને પ્રત્યક્ષ ગણી સંસારી જનમાં વૈધવ્ય અને મૃતપત્નીક દશાનો મોહશોક થાય છે તે અમારે

ત્યાં થતું નથી. વિવાહિત સાધુ, પતિનો અથવા પત્નીનો સ્થૂલ દેહ પડ્યા પછી, ફરી વિવાહ કરતા નથી એટલુંજ નહીં પણ પોતાના પ્રીતિવિપયને અલખ રૂપે પ્રત્યક્ષ ગણી તેના ભોગનું આસ્વાદન કરે છે અને એની સૂક્ષ્મ પ્રીતિ અવ્યભિચારિણી રહે છે. મધુરી, સંસારી જનો પેટે અમારી વિધવાઓ કરકંકણનો કે સુન્દરવેશનો નાશ કરતી નથી; પણ અલખ પતિને પ્રત્યક્ષ માની, સર્વ સુન્દરતાનું સંરક્ષણ કરી, પિન્દુમતોના જેવા અલખભોગનું અને અલખપ્રીતિનું સતત સુધારવાદન અમો કરીએ છીએ. મધુરી, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ જે—આ કંકણુધર હસ્ત !”

પોતાનો હસ્ત લંબાવી તેમાંનું કંકણુ કુમુદને પ્રપુલ્લ અભિમાનથી અને આનંદથી દર્શાવતી મોહની પ્રેમાવેશમાં આવી ઉભી થઈ, અને નેત્ર મીંચી બોલવા લાગી.

“ મધુરી, મહારા ઇષ્ટ સખાનો સ્થૂલ દેહ પડ્યો છે પણ આ સ્થૂલ ચક્ષુ બંધ કરેછું ત્યાં મહારા એ સખાનાં અલખ સ્વરૂપને અન્તઃશક્ષુથી પ્રત્યક્ષ કરી તે સૌભાગ્યથી આ કંકણુ રાખું છું—અનાહત નાદ જેવો એનો અલખ સ્વર મહારા શ્રવણપુટમાં આવે છે—તેની સંમતિથી આ સ્થૂલ નેત્ર ઉઘાડું છું.”

આટલા પતિભોગથી વિધવા મોહનીના નેત્રમાં આનંદાત્મ આલ્યાં હતાં તે લહોતી લહોતી એ કુમુદ પાસે બેઠી અને બોલવા લાગી.

“ મધુરી, અલખ પ્રીતિજ સત્ય છે, અને તેવી ધર્મ્ય સુન્દર પ્રીતિ ત્હારે નવીનચંદ્ર જેવા મહાત્મા સાથે શુદ્ધ પરિશીલનથી થઈ છે તેજ ત્હારો વિવાહ; અને અન્ય વિવાહ તો ત્હારી વચ્ચના થઈ છે. એ વચ્ચનામાંથી હવે તું મુક્ત થઈ, અને ત્હારી અલખ અને લખ સુન્દરતાનો અધિકારી ત્હારા યોગની વાસના રાખે છે એવું તું જાણે તો તેટલા જ્ઞાનથી ત્હારી સંપ્રત્યાત્મિક પ્રીતિ સર્પની કાંચળી પેટે સ્વતઃ શીર્ણુ નહીં થાય ? શું ત્હારા શુદ્ધ ભાગ્યોત્કર્ષનો પ્રવાહ તું દેખતી નથી ? ”

કુમુદ—તમે કહો છો એવો ભાગ્યોદય આ અવતારમાં તો હું ઇષ્ટ ગણું એમ નથી. તમારી વર્ણવેલી પ્રીતિને મહારું હૃદય પૂજે છે. એવી પ્રીતિ મહારા ભાગ્યમાંથી આવેલી ગઈ, અને હવે તો આ દગ્ધ જીવનું શરીર દગ્ધ થાય તેટલો કાળ આથડવાનું બાકી છે તે ચંદ્રાવલીમૈયાના વિરાગ બોધથી શાંતિ પામી આથડી લેઈશ.

નિરાશ અને શ્રાંત થઈ, અશ્રુ રોકી કુમુદ બોલી.

મોહની—પણ તે શા માટે? નવીનચંદ્ર પ્રતિ ત્હારે શું કાંઈ ધર્મ નથી? સંસારી જનોએ કરેલી ત્હારી વિવાહવચ્ચનાએ શું એ ધર્મમાંથી તને મુક્ત કરી?

સ્થિર સ્વરે કુમુદ બોલી:—ધર્મ—અધર્મનો વિચાર મને હવે સ્પષ્ટ થતો નથી. પણ મ્હારી વિવાહવચ્ચના થઈ નથી. મ્હારી વિવાહ—પ્રતિજ્ઞાએ મ્હં બોધસહિત કરી છે; તેના અર્થગામ્ભીર્યનું પ્રમાણથી મ્હં મનન ન કર્યું, પણ જેને એ પ્રતિજ્ઞાએ આપી તે સાથે અસત્યવાદિની તો હું નહીંજ થાઉં. તેમાં તમારા મુખમાંથી એ પ્રતિજ્ઞાઓના મન્ત્ર આજ આમ સ્પષ્ટ સાંભળીને તો હું એટલો નિશ્ચય કરું છું કે આ શરીર એ પતિને પરાયણ રહેશે. મોહનીમૈયા, આ પાસેની ખોમાં ભરેલા અન્ધકારના ઉપર ચ્હડી ચન્દ્ર જેમ આવો પ્રકાશ ભરે છે તેમ તમારા બોધ મ્હારા હૃદયમાં આજ શ્રાંત મંદ પ્રકાશ ભરે છે, અને તેથી હું બે વાનાં પ્રત્યક્ષ કરું છું. પ્રથમ તો ખોની ખ્હારના સ્પષ્ટ સુન્દર પ્રકાશમાં ન્હાતી આ આકાશમાંની અને પૃથ્વી ઉપરની સૃષ્ટિ જેવી તમ સાધુજનની સ્વતંત્ર પવિત્ર સુન્દર પ્રીતિસૃષ્ટિ જેઉં છું. પછી આ ખોને મુખે આ જળીમાં કેદ થયેલી મ્હારી આંખ, ખ્હાર, ખોમાં, અને આ સ્થાનમાં જુદી જુદી સ્થિતિ જુવે છે તેવી જ મિશ્ર ગતિવાળા મ્હારા અનેક પ્રીતિપ્રવાહોને જેઉં છું—પણ આ ખ્હારના પ્રકાશમાં ન્હાવાનો અધિકાર આ જળીમાં રહેલા પ્રાણીને નથી તેમ મ્હારા ચંદ્રના પ્રીતિપ્રવાહમાં ન્હાવાનો અધિકાર આ પ્રતિજ્ઞાજળીમાં બેઠેલી હું છું તેને નથી.

મોહની—આ મધુરતમ વાક્યોપાસે હું નિરુત્તર છું. મેઘાવિની, અલખ મતના કામશાસ્ત્રમાં મને નિરુત્તર કરનારી તું મળી. પણ આ જળીખ્હાર તને કીયે માર્ગે ક્વે રીતે લેવી અને અલખ પ્રીતિનો આનન્દ તને કેમ અપાવવો એ શોધ હું હજી કરીશ.

કુમુદ—તમે એ શોધ કરશો તો પણ આવા પવિત્ર વૈરાગ્ય પામેલા મ્હારા ચન્દ્રને હું મ્હારા યોગથી ગ્રસ્ત થયેા જેવા ઇચ્છતી નથી.

મોહની—તે ઇચ્છા પુરવી ન પુરવી એ તો અલખનું કામ છે—ત્હારું નથી.

કુમુદ—ભલે, પણ જેને હું મ્હારું કલ્યાણ ગણતી નથી તેનો લાભ મને અપાવવા તમારે શા માટે આટલો આગ્રહ ધરવો?

મોહની—અલખનું કામશાસ્ત્ર જાણનારી મોહની ત્હારી અલખ વાસનાઓ વધારે સમજી શકશે.

કુમુદ—મહારી વાસના મહે તમને કહી દીધી.

મોહની—હારી આલિમાનિકી વાસના કેઈ અને આભ્યાસિકી કેઈ, લખવાસના કેઈ અને અલખ વાસના કેઈ, એ વિષય સમજવામાં અલખનું કામશાસ્ત્ર જે અપૂર્વ દૃષ્ટિ આપે છે તે વડે સર્વ મહારે જાતે સૂક્ષ્મખુદ્ધિથી જોઈ લેવું પડશે. મધુરી, હારી જિજ્ઞા ઉપર જે હૃદયમાધુર્ય લખરૂપે વિલસે છે તે પણ હું જોઉં છું, અને હારી હૃદયશય્યામાં જે અલખ માધુર્ય છે તે પણ હું જોઉં છું. એ લખ માધુર્ય અને અલખ માધુર્ય પરસ્પર સંયુક્ત હોવા છતાં પરસ્પરથી ભિન્ન છે. હું તે ઉભય માધુર્યમાંથી મધ લેઈ મધપુડો રચીશ અને તેમાંનું મધ તને આસ્વાદન માટે આપીશ.

પ્રકરણ ૧૯.

મધુરી માટે મધુરી ચિન્તા.

મુદની કથા થોડાક અવસરમાં—થોડીક ઘડીઓમાં— પરિવ્રાજિકામઠમાં અને વિહારમઠમાં સુપ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ. સંસારધર્મ અને અલખ ધર્મ એ ઉભયના મિશ્રણથી એક જીવનમાં જીવાયલાં એ વિવાહવાળાં જીવનની કથા સર્વ સાધુજનોને ચમત્કાર ભરેલી લાગી અને તેને માટે

અનેક શાસ્ત્રાર્થ અને અનેક ચર્ચાઓ આ ઉભય મઠમાં થવા લાગી. આ સંબંધમાં મધુરીના નામ સાથે નવીનચંદ્રજીનું નામ પણ ગવાયું, પરંતુ મધુરીની સાથેનું એનું વર્તન અધર્મ્ય ગણાયું. તેમ જ પીજી રીતે વિષ્ણુદાસ સ્વામીનો એના ઉપરનો પક્ષપાત વધારે ઉચિત ગણાયો. આટલી વાતમાં સર્વ એકમત થયાં. ચર્ચાનો વિષય માત્ર એટલો જ રહ્યો કે અલખ સંપ્રદાય પ્રમાણે આ એ પ્રેમી જીવનનો યોગ કરાવવો, કે ન કરાવવો અને કરાવવો તો કેવા વિધિથી કરાવવો.

કુમુદ સાધુસ્ત્રીઓમાં રાત્રે સુતી. થોડી વાર તેને સરસ્વતીચંદ્રના વિચાર થયા અને આંખ ઘડીમાં મીંચાય તે ઘડીમાં ઉઘડે. એની બેપાસ મોહની અને બંસરી સુતાં હતાં તે એના ઉપર અને એના મુખ ઉપર ઉચાં થઈ દૃષ્ટિ નાખતાં હતાં અને પાછાં સુઈ જતાં હતાં.

આતઃક્રોધે સરસ્વતીચંદ્રને સાંધુવેશમાં જોઈ કુમુદના ચિત્તને અત્યંત ધક્કો લાગ્યો હતો. આ મઠમાં સાંભળેલી વાતોથી એ ધક્કો જતો રહ્યો અને

એના મનનો કેટલોક ભાર પણ જતો રહ્યો. તે કંઈક સ્વસ્થ થઈ સુતી. પણ નેત્ર મીંચાય ત્યાં પ્રાતઃકાળનું ચિત્ર પ્રત્યક્ષ થાય અને ઉઘડે ત્યાં વિચાર સુઝે.

“ આવા પુરુષ ત્યાગી હોય તે સારું કે સંસારી હોય તે સારું ? ” “ એ સંસારમાં હોય તો કેટલા પ્રાણીનું કેટલું કલ્યાણ કરી શકે? હું તો ભાગ્યહીન છું તે છું પણ આવું રત્ન આ ભસ્મમાં અદૃશ્ય થાય તે તો અનિષ્ટજ ! ” “ હું હવે તેમને શું કહેવા કથવાની હતી ? ” “ અરેરે! એમની ભવ્ય સુન્દર આકૃતિ પ્રાતઃકાળના ચંદ્ર જેવી નિસ્તેજ થઈ ગઈ છે— અંહી તેમને આવું આવાપીવાનું અને આવાં સ્થાનોમાં સુધ્ધિ રહેવાનું—એવા કષ્ટ તપમાં તો શરીર આમ સુકાય જ ! ” “ —પણ તેમના મુખની આનન્દમુદ્રા તો એવી તે એવી જ છે. ” “ સહજે તેમને ખેલાવવા પ્રયત્ન કર્યો ન કર્યો થયો ! ” “ મિતાક્ષર—તે પણ આગ્રહી સાધુજનની ચતુરતાએ કહડાવ્યા. ” “ નક્કી, એમનો શોકશંકુ ઉંડો છે. ઉંડો ઉંડો પણ છે ! ” “ તેમણે નક્કી મને ઓળખી ! ” થોડી વારમાં તેના નયન પાસે પ્રિય મૂર્તિ ઉભી થઈ તે જોતી જોતી કુમુદ સ્વપ્નવશ થઈ. સ્વપ્નમાં લવી.

“ ત્વસ્નેહસંવિદવલમ્બિતજીવિતાનિ

કિંવા મયાપિ ન દિનાન્યતિવાહિતાનિ ॥ ”

મોહની અને ખંસરી બેઠાં થઈ સાંભળવા લાગ્યાં. ફરી તે લવી.

૨ “ શોકશંકુ:

મર્માણિ કૃન્તન્નપિ કિં ન સોઢઃ ॥ ”

મોહની ધીમેથી ખંસરીને કહેવા લાગી: “ ખંસરી, અલખના કામ-તંત્રમાં કહી છે તે ગુહા સેયં પરંપરા. ”

ખંસરી—“ હા, એમજ—

૩ “ દેહાદાભ્યન્તરા લજ્જા લજ્જાસ્વાભ્યન્તરં મઃ:

તતઃ કામસ્તતો ભાષા ગુહા સેયં પરંપરા ॥ ”

મોહની—“ માધવે કહી હતી તેવી જ આ અવસ્થા.

૧. ત્હારા સ્નેહના રાનથી મ્હારા જીવનને ટેકવનાર કેટલા દિવસ મ્હે પણ નથી ગાળ્યા?—ભવભૂતિ.

૨. મમને કાપતા શોકશંકુને પણ મ્હે શું વેઠ્યો નથી?—ભવભૂતિ.

૩. દેહથી આભ્યંતર લજ્જા, સજ્જથી આભ્યંતર મન, તેથી કામ, તેથી ભાષા:—આવી ગુહામાંની ગુહાઓ મુઘ્ધામાં હોય છે.

“ वयोऽवस्थां तस्याः शृणुत सुहृदो यत्र मदनः
प्रगल्भव्यापारश्चरति हृदि मुग्धश्च वपुषि ॥ ”

छेटे ચરણસંચાર સંભળાયો. ભક્તિમૈયા અને વામની મઠનાં આવ્યાં.
મોહની અને અંસરી સામાં આવ્યાં.

“ સર્વ વ્યવસ્થા થઈ ગઈ : ” વામની બોલી.

ભક્તિ—વિહારમઠના કુઞ્જવનમાં યમુનાકુંડ પાસે મંડપ બંધાશે. સાં
ચંદ્રોદયકાળે રાસલીલા આરંભાશે. તે પહેલાં સાયંકાળે ગુરુજી સર્વ સાધુ-
મંડળની નિરીક્ષા કરી લેશે. નવીનચંદ્રજી ગુરુજી સાથે ફરવા નીકળશે.
રાસલીલામાં તેમનું આકર્ષણ કરવાનું બાકી છે. મધુરીમૈયાને ક્યાં ક્યાં
લેવી તે વિચારવાનું છે.

મોહની—તમે ધારોછો તેવું સુલભ કામ નથી.

અંસરી—સંસારે બનાવેલી સંપ્રત્યયાત્મ પ્રીતિની પ્રતિજ્ઞા તેની અલખ
પ્રીતિને ફળવા દે એમ નથી.

મોહની—ત્હારી ભુલ છે. એવાં બંધન માલતીએ તોણ્યાં હતાં ને
મદ્યન્તિકાએ પણ તોણ્યાં હતાં.

ભક્તિ—એ બંધનમાં એને રાખવી કે ન રાખવી એ વિચાર શ્રી
અલખ ભગવાનનો છે. આપણું કામ એટલું છે કે તમ લોહને તમ લોહનો
યોગ કરાવવો: તપ્તેન તપ્તમયસા ઘટનાય યોગ્યમ^૧. આપણાં હૃદયે ધારેલો યોગ
અનવસર હોય તો મન્મથ અનંગ જ રહેશે અને શરીર ધરી રતિને નહી વરે.

મોહની—તે તો અવતાર ધરી ચુક્યો છે.

ભક્તિ—તેણે અવતાર ધર્યો છે કે નહી તે તો તેને અવતાર આપનાર
શ્રી યદુનન્દન જાણે. તું અને હું ન જાણીયે.

અંસરી—ત્યારે આપણું કર્તવ્ય શું ?

ભક્તિ—દૃષ્ટિ પડે અને સત્ય જણાય તે પછી જ ધર્મ જણાય. નવીન-
ચંદ્રજીને મધુરીની અવસ્થા વિદિત થાય તે પછી તેના હૃદયમાં શું લખ થાય
છે તેનાં આપણે સાક્ષી થવું. તેમની બેની વાસનાઓ આપણને લખ થાય

૧. સાધુ સુહૃદ્યવાળી તે પ્રિયાના વચની અવસ્થા શુભો! એના હૃદયમાં
મદન પ્રગલ્ભપણે પોતાના વ્યાપાર ચલવ્યો જાય છે અને એના શરીરમાં
મુગ્ધપણે સંતાર્થ રહેછે: ભવભૂતિ.

૨. કાલિદાસ. “ તપેન્ના લોહ સાથે તપેતું લોહ ઘટાવવું યોગ્ય છે.

તે પછી વિચાર કરવો કે તેમનો સુન્દર યોગ કરાવવા હૃત્તીધર્મ પાળવો કે તેમને શાન્ત વૃત્તિ પમાડવા અલખ પરમાત્માનું બોધન કરવું.

મોહની—ભક્તિમૈયા, બહુ જ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી કહ્યું. ગુરુજી નિરીક્ષા કરવા આવે ત્યારે નવીનચંદ્રજી મધુરીનું અભિજ્ઞાન પામે એવો યોગ રચવો, અને રાસલીલાને અવસરે નવીનચંદ્રજીની વાસના દૂરથી જાણી લેવી અને તે પ્રમાણે પછીનો વિચાર કરવો.

ભક્તિ૦—યોગ્ય છે.

અંસરી—પણ મધુરીની ગુહાપરંપરામાં પ્રવેશ પામવો શી રીતે? સમ્પદીની લખ પ્રતિજ્ઞા અને પરિશીલનના સમાવર્તનની અલખ પ્રતિજ્ઞા વચ્ચે ખેંચાતી મધુરીમૈયાના વીંધાતા મર્મ કેઈ વાસનાથી શાન્ત થશે તે પ્રથમ જાણવું વધારે આવશ્યક નથી?

ભક્તિ—એ પણ સત્ય છે.

મોહની—તેનો વિચાર કરવાને આખી રાત્રિ છે.

વામની૦—પેલી ખારીએ તાણું વાસ્ચું છે?

મોહની૦—કેમ ?

વામની૦—નિરાશ હૃદયનું પ્રેરેલું શરીર સમુદ્રમાંથી બચ્યું તેને આ ખારીખહાર પડવાનો પણ માર્ગ છે.

અંસરી૦—હવે તે હૃદય નિરાશ નથી.

ભક્તિ૦—ના. પણ ઠીક કહ્યું. ચન્દ્રાવલીનું મૂર્તિ હૃદય આજે આપણે આણેલું છે. વામની, જા, તાણું વાંસી આવ.

વામની તાણું વાસવા ગઈ.

સર્વ સ્ત્રીઓએ કુમુદની આશપાશ ધાખણીઓ પાથરી અને સુતી.

નિદ્રાવશ થતી થતી વામની બોલી.

“ ભગવન્ મન્મથ! અલખનાં લખ રૂપ કેટલાં છે? મનુષ્યાવતારના હૃદયને ઉદ્ધાર આપવાનાં સ્થાન કેટલાં છે? પણ શ્રી અલખની ઈચ્છા એવી છે કે યુવજનનો પક્ષપાત તો ત્હારા ઉપરજ થાય!

“ કતિ કતિ ન વસન્તે વલ્લયઃ શાલિનો વા

“ કિસલયસુમનોભિઃ શોભમાનાં વમ્ભુવુઃ ॥

૧. વસન્તઃ ઋતુમાં કેટલી કેટલી વેલીઓ ને કેટલા કેટલા વૃક્ષ કંળીઓથી અને પુષ્પોથી શોભિત ન થયાં? પણ યુવાનોને અને યુવતિઓને હલાલો તો અભિનવ કક્ષીયોના ભારથી લગેલો માત્ર એક રસાલ (આંખો) જ થયો: (મકીર્ણ.)

“ તદપિ યુવજનાનાં પ્રીતયે કેવલોઽમૂત્
 “ અભિનવકલિકાલીમારશાલી રસાલઃ ॥ ”

બંસરી—“રસાલોપમ રસાલ ભગવન્ સ્વયંભૂ મન્મથ ! ત્હારો અવતાર
 જગતને સર્વાગથી કલ્યાણકારક છે.

“ અધિશ્રુતિયાને ત્વમાસિ ભવતઃ પલ્લવચયો
 “ ધુરીણઃ કલ્યાણે તવ જગતિ શાલાઃ શ્રમહરાઃ ॥
 “ મુદે પુષ્પોલ્લેસઃ ફલમપિ ચ તુષ્ટ્યૈ તનુષ્ટતાં ॥
 “ રસાલ ત્વાં તસ્માચ્છયતિ શતશઃ કોકિલકુલમ્ ॥ ”

મોહ૦—સંસારે લેવડાવવી હોય તેટલી પ્રતિજ્ઞાઓ તે લેવડાવે. પણ
 યુવજનનાં હૃદયમાં સત્તા તો જેની છે તેની જ છે. મધુરી, ત્હારો ઉદ્ધાર
 તો એ દેવના અર્ચનમાં જ છે.

ભક્તિ૦—“ આવી સુન્દર સુકોમળ દેહલતિકાને આવાં આવાં દુસ્તર
 સ્થાનોમાં ખેંચી લાવનાર પવન જેવા ભગવન્ મદન !

“ હારો જલાર્દ્રવસનં નલિનીદલાનિ
 “ પ્રાલેચસીકરમુચસ્તુહનાંશુમાસઃ ॥
 “ ચસ્યેન્ધનાનિ સરસાણિ ચ ચન્દનાનિ
 “ નિર્વાણમેષ્યતિ કથં સ મનોભવાગ્નિઃ ॥ ”

“ પ્રાસાદીયતિ વૈળવાદિગહનં દીપીયતિ દ્રાક્તમઃ
 “ પર્યઙ્કીયતિ મૂતલં દ્વપદપિ શ્લક્ષ્ણોપધાનીયતિ ॥

૧. હે રસાલ ! ઉદ્યાનમાં શ્રીમાન તું છે, ત્હારો પલ્લવસમૂહ કલ્યાણમાં
 ધુરીને સ્થાને--અગ્રે-છે, ત્હારી શાખાઓ જગતમાં શ્રમહર છે; ત્હારાં પુ-
 ષ્પોનો ઉલ્લેખ પ્રમેદ-આનન્દ-આપનાર છે; ત્હારું ક્ષણપણુ શરીરધારી-
 ઓને તુષ્ટિ-સંતોષ-આપનાર છે; મોટે જ, ઓ રસાલ, કોકિલોનાં ટોળાં
 સેંકડો સંખ્યાબંધ ત્હારો આશ્રય શોધે છે. (પ્રકીર્ણ)

૨. હાર, જળથી ભીનાં વસ્ત્ર, કમળપત્ર, આકળના છાંટા વધાવનાર ચંદ-
 કિરણ, અને સરસ ચન્દનઃ એ જેનાં કાઠ છે તે મદનરૂપ અગ્નિ કેવી રીતે
 હોલાવાનો હતો? (ખાણ)

૩ કામદેવનો મહિમા કેવો નમસ્કર યોગ્ય છે? તેનાથી વાંસનું વન
 મ્હેલ જેવું થાય છે, અંધકર એકદમ દીવા જેવો થાય છે, પૃથ્વીનું તળીયું
 પલંગ જેવું થાય છે, પત્થર પણ સુંવાળા ઉશીકારૂપ થાય છે, કચરો કુસ્તુરી
 થાય છે, ને બીજું શું કહીયે? જે કામદેવના દૃષ્ટિપાતથી રસાવિષ્ટ યુવકયુગલ
 આવા અમત્કાર—પરતા—અનુભવે છે તે દેવને નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે.
 (પ્રકીર્ણ).

“ कस्तूरीयति कर्दमः किमपरं यूनो रसाविष्टयोः

“ येनालोकितयोः स वन्द्यमहिमा देवो नमस्यः स्मरः ॥ ”

सर्वने उत्तर देती होय तेम कुमुद लवी.

१ “ जलधर जलभरनिकरैरपहर परितापमुद्धतं जगत :

“ नो चेदपसर दूरं हिमकरकरदर्शनं वितर ॥

मोहनी—“ लज्जितमैया, नवीनयंद्रल पासे झोर्षि अेवी हूतीने मे।
क्यो छे ते तेने स्पष्ट समज्जवे छे,

२ “ वितर वारिद वारि द्वातुरे

“ चिरापिपासितचातकपोतके ।

“ प्रंचलिते मरुति क्षणमन्यथा

“ क्व च भवान् क्व पयः क्व च चातकः ॥ ”

निद्रामां ते निद्रामां हा लणी लज्जितमैया शांत निद्रामां पडी.

प्रकरण २०.

सभीकृत्य.*

“ Silence in love bewrays more woe,

“ Than words, though ne'er so witty.”

Sir W. Raleigh.

तःकाण थया प्हेलां परित्राजिकामहंतुं सर्व मंडण जगृत
थर्षि गथुं छुं अने दंतधावन (दातणु) अने प्रातःस्नान
सर्वेये सूर्योदय प्हेलां करी लीधां. धोयेलां भगवां
वस्त्र प्हेरी सर्व साधुस्त्रीओ पोतपोताना प्रातः—
कर्ममां लणी गर्ष. लज्जितमैया वगेरे आपणुं ओणणीतुं
मंडण “ मधुरी ”ने लेर्षि विहारमठना कुञ्जवतोमां जवा

१. हे जलधर मेघ ! गमे तो पाणीनी भुसणधारो वर्षावी जगतना उद्धत
परितापने हर ! अने तेम तुं न करे तो दूर जतो रहे अने अंशकिरणनां द-
र्शन करवा दे. (अन्डकवि)

२. हे मेघ ! द्वात्रिंशे आतुर करेसुं आ आतकुं जग्गु धया काणथी तृषित
छे ने पाणी अंशे छेतेने तुं पाणी आप. जे ते हाल तुं नही आपे तो पछी सं-
सारना संयोग क्षणभंगुर छे, अने आ पवन वार्ध रयो छे. तेथी क्षणमां
तुं क्थां, त्हाके पाणी क्थां ? अने आ आतक क्थां?—अेवुं थर्षि ज्शे ! (प्रकीर्ण)

* वैश्वसिकाज्जनाद्रहसि प्रयोगाञ्छात्रमेकदेशं वा स्त्री गृहीयात् ॥—

નીકળ્યું અને રાત્રે ત્યાં રચવા ધારેલી રાસલીલા વગેરેની પરિપાટી ત્યાંનાં મંડળ પાસેથી જાણી લેવા લાગી અને કુમુદને સમજાવવા લાગી.

પર્વતના એક મહાન્ શૈલને મથાળે પૂર્વરાત્રે ચન્દ્ર પરિપૂર્ણ પ્રકાશ નાંખી શકે અને દક્ષિણના અને પશ્ચિમના પવન આવી શકે એવે સ્થાને એક ખુલો ચોક હતો. ત્રણે મઠ કરતાં એ સ્થાન ઉંચું હતું. ત્રણે મઠોઉપર ત્યાંથી દૃષ્ટિ પડતી અને મઠોમાંથી આ સ્થાન દેખાતું. તેની વચ્ચેવચ એક મહાન્ કદમ્બ વૃક્ષ રોપેલો હતો અને ચારેપાસ છેટે છેટે ન્હાના પણ રમણીય સુવાસિત પુષ્પના રોપાઓ પોષીને ઉછેર્યા હતા. ચોકની ચારે પાસ મનુષ્ય જઈ શકે નહીં એવાં ન્હાનાં પણ ઉંચાં ઉભાં શૈલાગ્રહતાં અને પૃથ્વીઉપર અપ્રસિદ્ધ પણ અનેકરંગી સુન્દર પક્ષિયો ત્યાં બેસતાં, માળા બાંધતાં, અને મધુર કોમળ ગાન કરી રહેતાં. આ ચોક ઉપર મધ્યે યમુના-કુંડ હતો ત્યાં આગળ રાત્રે રાસલીલાની યોજના હતી. સમુદ્રનો પટ ત્યાંથી શુદ્ધ દેખાતો અને એના તરંગની લેખાઓ અને તેમાંના ક્ષીણના ચળકાટ કોઈ ગૌર યુવતિના ઉદરભાગની રોમાવલીઓ જેવા આટલે છેટેથી લાગતા હતા. એ ભાગ ઉપર દૃષ્ટિ નાંખી સઉ ઉભાં અને એ સૃષ્ટિની સુન્દરતાની સ્તુતિ કરવી તે એ સુન્દરતાના ઉપભોગમાં વિદ્ય જોવી લાગી. સર્વ બોલ્યાચાલ્યા વિના, હાલ્યા વિના, કંટલીક વાર માત્ર સમુદ્રનાં અને આકાશનાં દર્શન કરી રહ્યાં અને શાંત આનંદ તેમનાં હૃદયમાં પવનની પેદે પેસવા લાગ્યો.

આ શાન્તિ વામનીએ તોડી.

“ મધુરીમૈયા, સમુદ્રની લહરી અને તે ઉપર થઈ આવતા આ પવનથી તને આનંદ થતો દેખાતો નથી ! તને એ રમણીય પદાર્થોથી કંઈકે ઉલટી જ અસર થાય છે.”

કુમુદ—એ સમુદ્ર મહારા ભૂતકાળનું સ્મરણ કરાવે છે. મહારા હૃદયના સ્વામીએ મને ચન્દ્રિકાની ઉપમા આપી અને પોતાને સમુદ્રની ઉપમા આપી જુહું જુહું લખ્યું હતું કે સમુદ્રના તરંગ ઉછાળવાની શક્તિવાળી

આચાર્યાસ્તુ કન્યાનાં પ્રવૃત્તપુરુષસંપ્રયોગા સહસંપ્રવૃદ્ધા ધાત્રેયિકા તથામૂતા વા સ્વહી સવયાશ્ચ માતૃશ્વસા વિસ્રઘ્વા તત્સ્થાનાયા વૃદ્ધદાસી પૂર્વસંસ્રષ્ટા વા ભિક્ષુકી સ્વસા ચ । વિશ્વાસપ્રયોગાત્ ॥ કન્યાએ કામતંત્રનો ઉપદેશ કેવાકેવા ગુરુપાસે લેવો તેમને આમાં ગણાવ્યા છે. એવો ઉપદેશ કરવાનો “ સખી ” ને અધિકાર એમાં અપાયો છે.

૧. કાર્યક્રમ. Programme.

ચન્દ્રિકાને ધન્ય છે. ચન્દ્રિકા દેખાતી નથી અને સમુદ્ર તો જાતે જ ઉછળ્યાં કરે છે.

વામની—ચન્દ્રિકાના યોગથી તે વધારે ઉછળશે.

કુમુદ—એ ચન્દ્રિકા ઉદય પામશે. અમારી ચન્દ્રિકા તો શિવજીના જટાજૂટમાં ડબ્બાઈ ગઈ છે.

અંસરી—અલખ મદનની નટકળા એ સંતાયલી ચન્દ્રિકા અને ગંભીર સમુદ્ર ઉભયને સર્વાવસ્થામાં વશ કરનારી છે; માટે મુગ્ધ મધુરી, એ નટકળા અમાવાસ્થ્યાએ પણ સમુદ્ર પાસે પરોક્ષ ચન્દ્રિકાનું સ્મરણ કરાવે છે. ત્યારા હૃદયની ભીરુતા તને અવિશ્વાસથી કંપાવે છે. પણ તમારાં જેવાં હૃદય-યુગના યોગ મ્હોં ધણા દીઠા છે.

કુમુદ—જેને નિરાશા જ પ્રિય છે તેને વિષરૂપ આશા આપવાનો પ્રયત્ન શા માટે માંડો છો ?

વામની—તું શું એમ સમજે છે કે નવીનચંદ્રના હૃદયમાંથી પારા પેઠે તું સરી ગઈ છે? મુગ્ધ મધુરી, મ્હોં તમારું તારામૈત્રક સ્પષ્ટ દીઠું છે—જેવો ત્યારા નેત્રમાં રાગ હતો તેવો જ તેનામાં હતો. શું તું એમ કહી શકે છે કે આ મ્હારું બોલવું અસત્ય છે ?

કુમુદના હૃદયકીલ્લા ઉપર આ પ્રશ્ને સફળ છાપો માર્યો. તેને ગઈ કાલનું ભાન આવ્યું, પોતાની અંતર્દેશા અન્યજનને પારદર્શક થઈ લાગી, એ પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર કરાયો નહી, તે ખિન્ન થઈ, લજ્જાવશ થઈ, અને નીચું જોઈ રહી.

વામની—“ શા માટે લજવાય છે? શા માટે કર્તવ્યસિદ્ધિમાં શંકિત રહે છે? અમે ત્હારું સખીકૃત્ય કરવા તૈયાર છીએ. અમે ત્હારું દુઃખકૃત્ય કરવા તૈયાર છીએ. ત્યારા ઇષ્ટજનના હૃદયવીશે તો રજ પણ શંકા રાખીશ નહી. મ્હોં તેનાં નયન ધ્યાનથી જોયાં છે. આ ગિરિરાજઉપર ત્યારા ચરણ મહડતા જોઈ તેને નક્કી નવી આશા આવી છે તે મ્હોં જાણી. શાથી જાણી? મ્હોં તે જનને જોયો તેથી જાણી. તેને કેવો જોયો?—

* રાધાવદનવિલોચનાવિકાસિતવિવિધવિકારવિભંગમ્

જલનિધિમિવ વિધુમંડલદર્શનતરલિતતુલ્ગતરદ્ગમ્

“ અજભળી રહે જ્યમ ઊર્મિ અનંકુથી સાગર શશી અજકંતાં,
ત્યમ પ્રિયવદનની અજપજળપથીજ વિધવિધ ભાવ ભજંતાં
નીરખ્યા રક્ષમય હરિને રતિ તલસંતા. ”

ગીતગોવિન્દ (રા. કે. હ. પુવના ભાષાંતર) ઉપરથી.

हरिमेकरसं चिरमभिलषितविलासम् ॥—

—એવો તહારા ઇષ્ટ જનને મહો તેના દષ્ટિપાતથી જોઈ લીધા છે. માટે આશા નિર્થક ગણી એસી રહેવું એ તને યોગ્ય નથી. તહારો ઇષ્ટ આવા જલનિધિ જેવો જ છે તે તું તેની ચંદ્રિકાજ છે તે તેણે તને જ પ્રથમ કહેલું હતું તે હજી સત્ય છે.”

કુમુદ કંઈક સ્મિત કરી બોલી “ વામનીમૈયા, તમારા કામતન્ત્રના સંપ્રદાય નથી મને આવડતા તે નથી મહારા ચંદ્રને. તમે કહો છો કે કર્તવ્ય ભુલી એસી રહેવું નહી પણ અમ સંસારી જનને તો તે એસી રહેતાંજ આવડેછે. તમ સાધુજનનાં ઉચ્ચ જીવનમાં અમે ખારાં જળાંતાં મત્સ્ય ભળીએ તો અમારું મરણ થાય.”

બંસરી— નિરાશાએ તહારી આશાનું આવરણ કરેલું છે. પણ સ્ત્રીઓની હૃદયગુહા ઉપર જેમ લજ્જતો પટ છે તેમ પુરુષની હૃદયગુહા ઉપર ગમ્ભીરતાનો કંઈક લાગતો પટ છે, તે પટ ફાડી નાંખીશ તો પછી તને જણાશે કે તેના આભ્યંતર ભાગમાં તેનો સત્ય અગ્નિકુંડ હોવાયો નથી. એ અગ્નિ તે એનો કામ, એની જ્વાળા તે એની ભાષા—એ સર્વ હાલ પ્રચ્છન્ન છે તે ઉઘાડ, એટલે ત્યાં તહારા હૃદયનો પ્રતિધ્વનિ સંભળાશે, તહારા હૃદયના બિમ્બનું પ્રતિબિમ્બ દેખાશે, અને તહારું હૃદય જેના પ્રતિબિમ્બરૂપ છે તે બિમ્બ પણ દેખાશે. તહારા અને એના હૃદયના મર્મગ્રન્થિ ગુંચવાયા છે તે તે કાળે ઉકલશે. માટે તેમ કરવાનો માર્ગ લે.

“ ગૃણુ રમણીયતરં તરુણીજનમોહનમધુરિપુરાવમ્
 કુસુમશરાસનશાસનવન્દિતિ પિકનિકરે ભજ ભાવમ્ ॥
 અનિલતરલકિસલ્યનિકરેણ કરેણ લતાનિકુરમ્બમ્
 પ્રેરણમિવ કરમોરુ કરોતિ ગતિં પ્રતિ મુચ્ચ વિલમ્બમ્ ॥

“ તહારી પોતાની હૃદયગુહા પણ અનેક આવરણથી છવાઈ છે અને નવીનચંદ્રથી થયેલા અપ્રિયનો ડાઘ મધુરીના મધુર હૃદયના મર્મભાગમાંથી લહોવાતો નથી. તે લહોવાતો નથી અને પ્રકટ કરાતો નથી ત્યારે તહારી

૧. તરુણીજનમનમોહન મધુરી જે પૌત્ર બંસરી બળવે;
 મદનની આણ મહે કાયલડી ગજવે શુભ, સહો, ભાવે.
 ચંચલપલ્લવ પાણિર્થો તુજને પ્રેરે આ વનવેલી;
 માટે મેલી વિલમ્બ, સસંભ્રમ ગ્રાહ અપટ અલબેલી.
 ગીતગોવિંદ. (રા. કે. હ. પૂવ.)

જિલ્લા ઉપર અનેક નિમિત્તો ચઢી આવે છે તેથી તું જાતે પણ ઠગાય છે. પણ સત્ય વાત સાંભળી લે. અંતરમાં કોપેલી ચંડી ! સાંભળી લે ને કોપ ઉતારી શાશ્વી થા.

“ અધિગતમખિલસખીભિરિદં તવ વપુરપિ-રતિરણસજ્જમ્
 ચણ્ડિ રસિતરશનારવઢિણ્ડમમભિસર સરસમલજ્જમ્ ॥
 સ્મરશરસુભગનલેન સલ્કીમવલમ્બ્ય કરેણ સલીલમ્
 ચલ વલ્યક્રાણિતૈરવ્વબોધય હરિમપિ નિજગતિશીલમ્ ॥ ”

કુમુદે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મુક્યો. તેની આંખમાં પણવાર આંસુ આવ્યાં, પણવારે રતાશ ચઢી આવી, અને વળી આંસુ ઉભરાયાં. “ ખંસરીમૈયા, આ હૃદયના અગ્નિને તેના ભસ્મમાં છવાયલો જ રહેવાલો. તમને જે ક્રિયા માંગલિક અને સુખરૂપ લાગે છે તે મને અધર્મ્ય અને દુઃખરૂપ થઈ પડે છે—વિપરીત થઈ પડે છે. નક્કી, તમારા હૃદયમાં ત્હારી વિડમ્બના ઇષ્ટ નહીજ હોય ! ”

સાધુસ્ત્રીઓને આ સાંભળી હસવું આવ્યું. પણ ભક્તિમૈયા દયા દર્શાવી બોલી.

“ બેટા મધુરી, સુખમાર્ગ દુઃખરૂપ લાગવાનાં ધણાં કારણ હોય છે, અને સ્ત્રીઓને વિશેષ હોય છે. તેમાં તું જેવીમાં તો તે આમ અતિશયપણું પામે તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. આપણુ સ્ત્રીજાતનાં હૃદય કોમળ કહીયે છીયે તે એટલા માટે કે તેમાં ઘાત પડતાં જેવી વાર લાગતી નથી તેવીજ તેમાંથી પ્રત્યાઘાત થતાં પણ વાર લાગતી નથી. ત્હારી પાસે સુખ દુઃખરૂપ થાય છે તેની ચિકિત્સા પણ અમારા શાસ્ત્રમાં છે. અને ત્હારે તેથી કોઈ જાતની ભીતિ રાખવી નહી. તેમજ અમે તો નવીનચન્દ્રજીના હૃદયમાં ત્હારે માટે પ્રેમ જ કલ્પીએ છીએ તેના પ્રેમનો તું તિરસ્કાર કરતી દેખાય છે તે પણ તિરસ્કાર નથી પણ તિરસ્કારાભાસ છે—એવી અમારી ચિકિત્સા છે.

“ સ્લિગ્ધે યત્પરુવાસિ યત્પ્રણમતિ સ્તબ્ધાસિ યદ્રાગિણિ
 દ્વેષસ્થાસિ ચદુન્મુખે વિમુક્ષતાં યાતાસિ તસ્મિન્ પ્રિયે ॥

૧. ચણ્ડી! તું રતિરણધીરધુરંધર ધાયડમલ્લ ગવાયે ;
 માટે રશનાદુંદુભિ દમકવી, ચલ, ત્યજી જાજ, ત્રિયા હે !
 મન્મથમદમીણા મનમોહનને રસીલી ! રસભેરે
 જગવ જગવ જઈને કરકંકણને રણકારે ઘેરે.

ગીતગોવિંદ. (રા. કે. હ. પુવ.)

તશ્ચુક્તં વિપરીતકારિણિ તવ શ્રીલિખ્ણ્ડચર્ચા વિપમ્
શીતાંશુસ્તપનો હિમં હુતવહઃ ક્રીડા મુદો યાતનાઃ ॥ **

મોહની દ્યાર્દ્ર મુખ કરી પાસે આંવી અને કુમુદને વાંસે હાથ ફેરવતી બોલી: “ મધુરી, ત્હારી ચિકિત્સા અમે સશસ્ત્ર કરી છે અને ત્હારું આપધ પણ સશસ્ત્રજ કરીશું. ત્હારે અમારા ઉપર અને અમારા શસ્ત્ર ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી. જે મુખ અત્યારે નિરાશાથી તને દુઃખરૂપ થાય છે તે મુખસમયે પાછાં મુખરૂપ થશે. માટે ત્હારું કહ્યું માન, નવીનચન્દ્રજ્વળના ત્યાગના વિચારનો ત્યાગ કર, અને આવશ્યક હશે અને ત્હારા પગ નહીં ઉપડે તો અમે એ પુરુષને ત્હારી પાસે આણીશું એટલી—તેમની દ્યાર્દ્રતા ઉપર—અમારી શ્રદ્ધા છે.

** “ હરિરભિસરતિ વહતિ મધુપવને
કિમપરમધિકસુખં સલિ ભવને ॥
કતિ ન કથિતમિદમનુપદમચિરમ્
મા પરિહર હરિમતિશયરુચિરમ્ ॥
કિમિતિ વિપીદસિ રોદિષિ વિકલા
વિહસતિ યુવતિસમા તવ સકલા ॥
જનયસિ મનાસિ કિમિતિ ગુરુ સ્વેદમ્
શૃણુ મમ વચનમનીહિતભેદમ્ ॥
હરિરુપયાતુ વદતુ વહુમધુરમ્
કિમિતિ કરોષિ હૃદયમતિવિધુરમ્ ॥ ”

* રાગીશું અણરાગ ને વળગતા આવંતશું વામતા,
મીઠાશું કટુતા, તથા પડી પગે લોટંતશું રુસણાં,
રાખે ઉલટી; તે તુંને ધટતું કે શીતાંશુ ભાનું બને,
બાગે હિમ, વલોવતાં વળી ક્રીડાસુખો મુઝાવી તને! (રા. કે. હ. ધ્રુવનાં
ભાષાન્તર ઉપરથી ગીતગોવિન્દ.)

** મધુનો પવન વહે, હરિ આવે!
શું મુખ, સખી, ઘરમાં પછીં લાગે?
“હરિ સુન્દર છે, હરિને પરિહર માં!”
લવીં કેટલું એ હું ગણતીં તુજ પગલાં?
લવીં એવું ઘડી ઘડીં પ્રથમથકી હું!
હઠીંલી! હઠછોડી ન, સમજી નહીં તું.
રોતીં નિરાશ અનાથ તું શાને?

હસતીં યુવતિ સહ તુજને આજે!
એદ મહા મન લાવતીં શો તું?
ચાગ કરાવું! વચન મુજ શુભ તું.
મધુર મીંડુ વદતા હરિ આવે!
એવું કરું! શીદ હૃદય જુરાવે?
ગીતગોવિન્દ.

કુમુદે કંઈજ ઉત્તર દીધો નહી, પણ તેની આંખમાં આંસુની છાલકો ઉભરાવા લાગી. સામેના સમુદ્રનાં મોજાંની છાલકો આં આંખોને સુખ દેતી મટી અને એમાં કંઈક નવું સત્વ પ્રવેશ પામતું હોય તેમ એ હૃદયને ધરનારીની આકૃતિ થઈ ગઈ. તેનું દુઃખ ઘટવાને બદલે વધતું જોઈ, આશાના ઉત્સાહને સટે મર્મસ્થાનમાંથી ઉભરાતો ક્ષોભ જોઈ, સાધુસ્ત્રીઓ દુઃખી થઈ. તેમને પોતાની ચિકિત્સામાં દોષ લાગ્યો. અને ઔપધ તો તે પછીનું જ. તેમને આ ગુંચવારો થાયછે એટલામાં કુમુદને પાછળથી કોઈએ ખેંચી. તેણે ચમકીને ઉંચું જોવા પ્રયત્ન કર્યો. તે પ્રયત્ન સફળ થયાં પહેલાં તો તેનું દુઃખી રોતું મુખારવિંદ ચંદ્રાવલીની વત્સલ છાતીમાં સમાઈ ગયું અને ચંદ્રાવલીના એ હાથ એના હૃદયને અને શિરને પોતાની છાતી સરસા આંખવા લાગ્યા.

“દુલારી, મધુરી, દુલારી ! મ્હારો જીવ રહ્યો નહી તે હું હવે આવી છું અને ત્હારા હૃદયની શાન્તિ પાછી આપીશું. મોહનીમૈયા, તમારાં વચન મ્હું સાંભળ્યાં છે. પણ આની ચિકિત્સા ઘણી વિકટ છે. એક પાસથી શુદ્ધ આભિમાનિકી અને આભ્યાસિકી પ્રીતિ એક ઉપર અને બીજી પાસથી બીજી ઉપરની સંપ્રત્યયાત્મિક પ્રીતિ— અને એ ઉભયપ્રીતિ પણ કેવળ સ્થૂલ નહી પણ સૂક્ષ્મ—અતિસૂક્ષ્મ—છે. એના સંપ્રત્યયનું શું કરવું અને અભિમાન અને અભ્યાસનું શું કરવું એ તો ચિકિત્સા પછીની વાત. એના સંપ્રત્યયનું રક્ષણ કરી, એના અભિમાન અને અભ્યાસને શાંત વિસ્મૃત કરાવી, શ્રી જગદમ્બાના કલ્યાણકારક હૃદયપાવન કૃપાપ્રસાદનું એને આસ્વાદન કરાવીશું તો શું એને વૈરાગ્યનું શમસુખ પ્રાપ્ત નહી થાય ?”

ચંદ્રાવલીનો અને પોતાની છાતીઓ વચ્ચેથી પોતાના હાથ ખહાર કહાડી ચંદ્રાવલીની કેડ પાછળ એ હાથ વીંટી કુમુદ બોલી ઉઠી: “મ્હારે હવે એ જ જોઈએ છીએ—ચંદ્રાવલી મૈયા, મ્હારે એ જ જોઈએ છીએ. જીવો, આટલું સાંભળતાં મ્હારાં આંસુ ઉડી ગયાં.” કુમુદ આંધી ખસી અને ચંદ્રાવલીના સામું જોઈ વગર આસુએ જોઈ રહી.

મોહની—ચંદ્રાવલી મૈયા, એની નાડી-પરીક્ષા તમે પુરી કરી નથી.

ખંસરી—અમે એની હૃદયગુહામાં કંઈક ઉતરેલાં છીએ.

વામની—તમારી પરીક્ષા સત્ય હોય તો એટ છોડી, યદુશૃંગ ઉપર આવવાની ઉતાવળી ધરૂછા ન થાય.

કુમુદ—સર્વ આરોપને પાત્ર છું, પતિત છું, પણ ઔપધ તો એક જ ચંદ્રાવલીમૈયાવાળું જોઈએ છીએ.

મેહની—તેની શક્તિ ક્યાં અને ત્હારી ક્યાં? જે ઔષધ એકથી જીરવાય છે તે ખીજને મૃત્યુરૂપ થઈ પડે છે.

ચંદ્રાવલી—મધુરી, તને પ્રિય, હિત, અને પથ્ય હશે તે જ માર્ગ શોધીશું. ત્હારી જે ચિકિત્સા કરી આ કૃપાળુ સાધુજનોએ ત્હારું સખીકૃત્ય કરવા માંડ્યું છે તે ગભરાયા વિના કે ક્ષોભ વિના તેમને કરવા દે કે અમારી ચિકિત્સા શુદ્ધ અને સંપૂર્ણ થાય. તેનું ઔષધ કરતી વેળા ત્હારી સંમતિ વિના કંઈ પણ નહીં કરીયે એ સત્ય સમજજો. વિવાસિત અદૃશ્ય સીતાએ રામનું દર્શન કર્યું અને રામનો સ્પર્શ કર્યો તે કાળે જેમ સીતાની પાસે તમસા હતી તેવી જ મને સમજજો. ભક્તિમૈયા, તમે જે સાધનથી ચિકિત્સા આરંભી છે તે કંઈકે જાણું છું, અને બાકીનાં સાધન પછી જણવજો. પણ તે ચિકિત્સાની વેળાએ મ્હારી દુહારીને રજ પણ વ્યથા થાય એમ ન કરશો.

એની પાછળથી બિન્દુમતી આગળ આવી બેઠી. “ મધુરીમૈયા, તું ગભરાઈશ નહીં. ત્હારી અનેક પડવાળી પ્રીતિ જેવી સૂક્ષ્મ તેવી પવિત્ર છે તે તેવીજ રમણીય ઐન્દ્રજલિક છે.

૧ “ તટસ્થં નૈરાશ્યાદપિચ કલુષં વિપ્રિયવશાત્
વિયોગે દીર્ઘેઽસ્મિન્ જ્ઞાતિતિ વટનોત્તામ્મિતમિવ ॥
પ્રસન્નં સૌજન્યાદપિ ચ કરુણૈર્ગાઢકરુણમ્
દ્રવીભૂતં પ્રેમ્ણા તવ હૃદયમસ્મિન્ ક્ષણ ઇવ ॥

“ કેમ બંસરીમૈયા, સત્ય કે નહીં? મને તો દૃષ્ટાંત વાંચેલું સુઝ્યું બાકી અનુભવ તો તમને. ”

બંસરી—ત્હારી મેઘાના તર્કે આગળ અમારા અનુભવનાં અનુમાન પાછાં પડે છે. માટે ત્હારી વાત સાંભળીશું પણ ઔષધકાળે તો અનુભવને જ આગળ આણવો પડશે.

૧. છે આશ તજ્જ બનીયું ઉદાસી, રોય ભર્યું તજવા થકી,
ટમટમીં રહ્યું આ દીર્ઘ કાળ વિયોગમાં મળવા મથી,
સૌજન્યથી સુપ્રસન્ન, બળી પ્રિયજનદુષ્ટે અનુકમ્પથી,
આ ક્ષણ ગળ્યું રસમય હૃદય તુજ પ્રેમ ઉદય થયા થકી.

ઉત્તરરામ 'રા. મણિલાલના ભાષાંતર ઉપરથી. વળી જુવો આ ગ્રંથ ભાગ. ૧ પૃષ્ઠ ૩૦૯.

પ્રકરણ ૨૧.

હૃદયચિકિત્સા અને ઔષધ.

દયા વા સ્નેહો વા ભગવતિ નિજેઽસ્મિન્ શિશુજને

ભવત્યાઃ સંસારાદ્વિરતમપિ ચિત્તં દ્રવયતિ ।

અતશ્ચ પ્રવ્રજ્યાસમયસુલભાચારવિમુક્તઃ

પ્રસક્તસ્તે યત્નઃ પ્રભવતિ પુનર્દૈવમપરમ્ ॥

(હે ભગવતી! આ શિશુજનપ્રતિ તમારી દયા ક્રૂહા કે પ્રીતિ ક્રૂહા-ને ક્રૂહા તે સંસારથી વિરક્ત થયલા તમારા ચિત્તને ઓગાળે છે; અને આથીજ સંસાર છોડતાં તમે કરેલી પ્રતિજ્ઞાઓને જે આચાર સુલભ હોવો જોઈએ તેથી વિમુખ અને અવિચ્છિન્ન આ પ્રયત્ન તમે માંડ્યો છે તે સફળ થવો જોઈએ ! પશ્ચી દૈવ તો છેજ—માલતીમાધવ.)

રિવ્રાજિકામઠમાં કન્યાઓ, વિધવાઓ, અને પરિવ્રાજિકાઓ સર્વનો વાસ હતા અને કન્યાને કામતંત્રના શાસ્ત્રીય ઓધ એમાં કરવા દેવામાં આવતા હતા. પણ કન્યાને પુરુષનો યોગ કરવાની કથા આવે તેના વિચાર-આચાર આ મઠની બહાર અને વિહારમઠની બહાર રાખવામાં આવતા. વિહારમઠમાં પણ માત્ર વિવાહિત દમ્પતી-

ઓના જ વાસ હતા. પરિવ્રાજિકા મઠની અધિષ્ઠાત્રીના પદઉપર કોઈ વિધવાને જ રાખવામાં આવતી. અવિવાહિત, વિવાહિત, અને પરિવ્રાજિક ત્રણે જીવનના અનુભવવાળી કાર્યગ્રાહિણી વિદુષીને આ મઠની અધિષ્ઠાત્રી નીમવામાં આવતી. વિહારમઠમાં વિવાહિત, સુશિક્ષિત, ઉદાર, રસજ્ઞ, શાસ્ત્રસંપન્ન દમ્પતી અધિષ્ઠાતા અને અધિષ્ઠાત્રી નીમાતાં. ચંદ્રાવલી એક કાળે વિહારપુરી સાથે વિવાહિત હતી ત્યારે એ દમ્પતીનો પાસે વિહારમઠનું આધ્યાત્મિક પદ હતું. તે ઉભય પરિવ્રાજિક થયાં એટલે વિહારપુરી વિષ્ણુદાસજીના મઠમાં ગયો અને ચંદ્રાવલી પરિવ્રાજિકામઠની અધિષ્ઠાત્રી થઈ. તે પછી ચંદ્રાવલી સુન્દરગિરિનો ત્યાગ કરી એટમાં ગઈ અને તેને સ્થાને મોહની એ મઠની અધિષ્ઠાત્રી થઈ હતી. એ મઠમાં કોઈ કન્યા મદનોન્મુખ થાય તો તેની વિવાહપર્યન્ત સંભાળ લેવી, તેનું ઉપદેશક સખીકૃત્ય કરવા સખી નીમવી, અને આવશ્યકતા હોય

તો કન્યાને દૂતીનો યોગ કરી આપવો એ પણ અધિક્ષાત્રીનું કર્તવ્ય હતું. સખી અને દૂતી સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ઉભય કામ અને પ્રીતિની અભિચ્છ હોય તે જ યોગ્ય ગણાતી. કામતન્ત્રકારોએ કેવળ સ્થૂલ પ્રીતિનું શાસ્ત્ર બાંધેલું છે ત્યારે આ મહામાં એ શાસ્ત્રને સુધારી તેમાં સૂક્ષ્મ પ્રીતિનું શાસ્ત્ર ઉમેરેલું હતું. સ્થૂલ એટલે લખ પ્રીતિમાંથી સૂક્ષ્મ એટલે અલખ પ્રીતિનું ઉદ્દેશોદય કરાવવું આવશ્યક ગણવું એ અલખના કામશાસ્ત્રનો વ્યવર્તક હતો.

ચન્દ્રાવલી આ સર્વ વિષયમાં પ્રવીણ હતી અને એક કાળે રસિક હતી. વિષ્ણુદાસ ત્રણે અલખમહાના ગુરુ થયા અને અલખમાર્ગને અને મહાને તેમણે નવી પ્રતિષ્ઠા આપી તે પછી પોતાની પાછળ યોગ્ય અધિકારીને અનુયાયી કરવો એટલી તેમની વાસના હતી. પણ ગૃહસ્થ સાધુનો તેને માટે ઉત્તમ અધિકાર ગણાતો ન હતો, અને કેવળ પરિવ્રાજકો તેમના આશ્રય નીચે હતા તેમાં કોઈ એ પદને માટે યોગ્ય બુદ્ધિવાળું ન હતું. વિહારપુરી ઉપર તેમની દૃષ્ટિ હતી પણ તે વિવાહિત હતો. આ વાત ચન્દ્રાવલીને કાને આવતાં ગુરુજીની વાસના તૃપ્ત કરવા, પોતાના સ્વામીનું પારમાર્થિક કલ્યાણ કરવા, સર્વ સાધુજનનું અને અલખમહાનું વ્યવસ્થાતંત્ર કલ્યાણકારક રહે એવી બુદ્ધિથી, અને તે દ્વારા સંસારમાં અલખ-બોધની ગર્જના સફળ થાય એવી વાસનાથી, ચન્દ્રાવલીએ વિહારપુરીને અભિલાષ દર્શાવ્યો કે તેણે ગુરુજી પાસે રહેવું અને તેણે તથા પોતે પ્રવ્રજ્યા સાધવી. સર્પ કાંચળી ઉતારે તેમ મદનવિકારનો ત્યાગ કરી આ દમ્પતી એક બીજને આશીર્વાદ દેઈ વિયુક્ત થયાં, અને તેમની પ્રીતિની અને તેમની વિરક્તિની ચમત્કૃતિભરેલી સુંદર રસિક કથાઓ ત્રણે મહાનાં સાધુજનોમાં ચાલી. પરિવ્રાજિકામહાની અધિક્ષાત્રી થયા પછી પણ સુંદરગિરિ ઉપર દમ્પતી અનાયાસે મળતાં તે પોતે લીધેલા વ્રતને પ્રતિકૂળ ગણી અને પોતાના અને સ્વામીના વૈરાગ્યના ભયનું કારણ ગણી, ચન્દ્રાવલી પર્વત છોડી માતાના ધામમાં ગઈ અને પુરુષરૂપે ઈશ્વરની કલ્પનાને પોતાના વૈરાગ્યને પ્રતિકૂળ ગણી અલખનાં અમ્બા-સ્વરૂપમાં યુક્ત થવા લાગી. આ સ્થિતિ તેણે આજ્ઞામુધી પાળી, પણ કુમુદ ઉપરની દયાએ અને વત્સલતાએ એને પાછી આટલી સંસારિણી કરી દીધી. પરિવ્રાજિકામહાની ખારા પર્વતની ખોમાં પડતી હતી અને સમુદ્રમાં જલશાયિની થવા ઇચ્છનારોનું હૃદય એ ખારીને દેખી શું સાહસ કરવા નહી લલગાય એ વિચારે ઉપજાવેલા ભયને લીધે ચન્દ્રાવલી કુમુદ ગયા પછી જાતે પાછળ પાછળ આવી. એ ભય તો દૂર થયું, પણ પર્વત ઉપર આવ્યા પછી આપણે જે જે વાર્તા જાણીયે

છીયે તે એના જાણવામાં આવી અને અનેક નવીન ગુંચવારા એના વત્સલ હૃદયમાં ઉભા થયાં.

પાછલે પ્રહરે કુમુદને વાંમની અને યંસરોની જોડે ગિરિરાજનાં સુન્દરસ્થાનો જોવા મોકલી, ગયા પ્રકરણમાં વર્ણવેલા ચોકના એક છાયાકુંજમાં એક શિલા ઉપર મોહની, ભક્તિ, અને પિન્દુમતી સાથે ચન્દ્રાવલી બેઠી અને સઉની પાસેથી કુમુદ વીશે તેમણે કહેલી વાર્તા અને ધારેલી યોજના સાંભળી લીધી. તે પછી કટલીક વાર એ એકે આંગળી મુકી ખોલ્યા વિના બેસી રહી અને વિચારમાં પડી અને ખીજનું સર્વ પણ ચુપ રહ્યાં. એટલામાં કુંજ ઉપર હંકાયલી વેલીમાં સંતાયલો કોકિલાએ ટોકો કર્યો તે પિન્દુમતી ઉંચું જોઈ ગાવા લાગી.

“ અનુમતગમના શકુન્તલા
તરુમિરિયં વનવાસવન્ધુભિઃ ।
પરમૃતવિરુતં કલં યથા
પ્રતિવચનીકૃતમેભિરીદૃશમ્ ॥ ”

મોહની—પિન્દુ, આ શ્લોક શાથી ગાયો ?

પિન્દુ૦—મહું મધુરીને આશીર્વાદ દીધો.

મોહની—એને ક્યાં પતિગૃહમાં જવું છે ?

પિન્દુ૦—જશે ?

મોહની૦—કાણે કહ્યું ?

પિન્દુ૦—કોકિલાએ કહ્યું.

ચન્દ્રા૦—બેટા પિન્દુ, તું સત્ય કહે છે. તહું મધુરીને પુછ્યું કે આ ગિરિરાજ ઉપર જે ઉદ્દેશથી તું આવી છે તેનો આત્મા કામ ન હોય તો કીયો છે ?

પિન્દુ૦—એના જેવું જ પુછ્યું.

ચન્દ્રા૦—એણે શો ઉત્તર આપ્યો ?

૧ શકુન્તલાના વનવાસનાં બન્ધુ આ વૃક્ષો છે તેમણે એના જવાને અનુમતિ આપી છે; કારણ કોકિલાનો આકલ કુહુકાર થયો તે કુહુકાર વડે આ વૃક્ષોએ જ આ પ્રત્યુત્તર દીધો છે. (શાકુન્તલ)

પિન્દુ૦—જાનુભાગ' ઉપર હાથ અને હાથેલી ઉપર ગંડસ્થલ^૨ ટેકવી બેસી રહી અને આહું જોઈ કંઈક મનમાં ગાતી અને ગણુગણુતી હતી.

મોહની—

૩ આધિજાનુવાહુમુપધાય નમત્
કરપલ્લાપ્રાનિહિતાનનયા ।
ઉદકાઠિ કઠપરિવાર્તિકલ—
સ્વરશૂન્યગાનપરચાડપરચા ॥ ૨ ॥

ચંદ્રા૦—એ છેલ્લે સુધી કંઈજ બોલી નહી ?

પિન્દુ૦—ના. મહે એને કહ્યું કે અમે નવીનચંદ્રજી પાસે પ્રત્યક્ષ થઈ વિ-
જ્ઞાપ્તિ કરી શકીશું. તો પણ એ બોલી નહી. અન્તે મહે કહ્યું કે તું નહી બોલે
તો અમે અમારી મેજે જે સુઝશે તે જઈને ત્યારે નામે તેમને કહીશું.

ચંદ્રા૦—પછી ?

પિન્દુ૦—તો પણ તે બોલી નહી. ઘણું થયું ત્યારે ઉભી થઈ નીચું જોઈ
રહી, અચ્ચુપાત કર્યો, અને એક પાસ ચાલી ગઈ.

મોહની—એ પણ સમજાયું ;

૨૦ “ નન્તુ સન્દિશેતિ સુદુશોદિતયા-
ત્રપયા ન કિચ્ચન કિલામિદધે ।
નિજમેક્ષિં મન્દમાનિશં નિશિતૈઃ
કૃશિતં શરીરમશરીરશરૈઃ ॥ ”

“ મોહની, તેસ્થાને નવીનચંદ્રજીનું દર્શન થયું તે પહેલાં મધુરીની
અવસ્થા કેવી હતી ? ” વિચાર કરી ચંદ્રાવલીએ મોહની બણી
ફરીને પુછ્યું.

૧ ઢીચણ. ૨ લમણા. ૩ એક યુવતિ ઢીચણ ઉપર હાથનો બાહુભાગ(કહા-
ણોસુધી) ટેકવી બેઠી, તે પલ્લવ જેવી નમતી હાથેલી ઉપર મુખભાગને
ટેકવ્યા; ઉચ્ચા સ્વર વગરના બીણા અગ્યકત મધુર ગાનને કંઠમાં પરિવર્ત-
ન કરાવવા—આળોટાવવા—લાગી અને ઉલ્કંઠા ધરવા લાગી. (માઘ)

૪. “ જરી કંઈ સંદેશો કૂહાવની ! ” એવું દૂતીએ કહ્યું ત્યારે લજ્જાને
લીધે સુસોચનાએ કંઈ પણ જાણે ઉત્તર દીધો ન હોય એમ બોલી નહી
પણ કામના તીક્ષ્ણ બાણોએ રાત્રિદિવસ કૃશ કરી નાંખેલું પોતાનું શરીર
હવું તેને જ માત્ર ધીમેથી એ જોઈ રહ્યા. (માઘ)

મોહની—હતીએ નાયકને નાયિકાની સ્થિતિવર્ણવી હતી તેવી અને કહ્યું હતું તેમ નવીનચંદ્રજીને કહેવા જેવી કે,

“ કિં પૃષ્ઠેન દ્રુતતરમિતો ગમ્યતાં સા પ્રિયા તે
દૃષ્ટા માર્ગે દિવસમલિલં સાસ્રમેકા મયૈવમ્ ।
પાન્થે પાન્થે ત્વમિતિ રમસોદ્ગ્રીવમાલોકયન્તી
દૃષ્ટે દૃષ્ટે ન ભવતિ ભવાનિત્યુદશ્રુર્વલન્તી ॥ ”

ચંદ્રાવલી—ભક્તિમૈયા, તમારું લક્ષ્ય આમાં ક્યારે ગયું?

ભક્તિ૦—નવીનચંદ્રજી ગયા પછી મહારું લક્ષ્ય ખેંચાયું. હું એટલી જડ બાકી તે નીચે ગયા અને અમે ઉપર આવ્યાં તે જુદાં પક્ષાં તે કાળે સૂર્યકિરણ અન્ધકારને શોધે તેમ મધુરીની દૃષ્ટિ નવીનચંદ્રજીના હૃદયને સ્પષ્ટ શોધતી હતી.

મોહની—એમ જ.

“ પ્રણયપ્રકાશનવિદો મધુરાઃ
સુતરામમીષ્ટજનચિત્તહતઃ ।
પ્રજિઘાય કાન્તમનુ મુગ્ધતર-
સ્તરુણીજનો દૃશશ્વાથ સહીઃ ॥ ”

ચંદ્રા૦—ભક્તિમૈયા, તમે નવીનચંદ્રજીના વૈરાગ્યની તે ગુણોત્કર્ષની કથા કરી અને ગુરુજીનો દુર્લભ પક્ષપાત્ જણવ્યો ત્યારે મધુરીની વૃત્તિ કેવી હતી?

ભક્તિ૦—તેનાં ગુણ અને કીર્તિ સાંભળતાં તે સમાધિસ્થ જેવી થતી, અને તેનો વૈરાગ્ય સાંભળતાં વિચારમાં પડતી.

૧. પુછીને શું કામ છે? તું હવે સત્ત્વર અંહીથી એની પાસે ચાલ્યો જા! ત્હારી તે પ્રિયાને મહે આખો દિવસ માર્ગે કેવી રીતે રોતી દીઠી તે સાંભળ ! જે જે વટેમાર્ગે મળે તે તુંજ હર્ષશ એવું જાણી ચમકી ડોક-ઉંચી કરી કરી તેને એ જોવા લાગતી હતી, અને જોઈ જોઈને તે તું નથી એવું સમજતાં તરત આંસુભરી પાછી વળતી હતી. (પ્રકીર્ણ)

૨. અધિક મુગ્ધ તરુણીજન કાન્તની પાછળ પોતાની સહીએને મોકલતી હોય તેમ પોતાની દૃષ્ટિએને મોકલતી હતી; તે દૃષ્ટિરૂપ સહીએ કેવી હતી? મુગ્ધાના ગૂઠ પ્રેમને પ્રકટ કરવાની કળામાં પ્રવીણ, મધુર, અને મુગ્ધાના ઈષ્ટજનનું ચિત્ત સારી પેઠે હરી સેનારી—આ સહીએ જેવી દૃષ્ટિએને અથવા દૃષ્ટિરૂપ સહીએને એ મુગ્ધાએ પ્રિયની પાછળ મોકલી હતી. (માધ)

મોહની૦—એ સમાધિ તો મ્હેં પણ પ્રત્યક્ષ કર્યો છે. નવીનચંદ્રજીને કહેવા જેવું છે કે—

“ તવ સા કથાસુ પરિઘટ્ટયતિ
શ્રવણં ચદન્ગુલિમુખેન મુહુઃ ।
ઘનતાં ધ્રુવં નયતિત્તેન મવદ્—
ગુણપૂર્ણપૂરિતમતૃપ્તતયા ॥ ”

ચન્દ્રા૦—ખેટા બિન્દુ, સાયંકાળે સાધુ દમ્પતીઓએ રાસ વગેરેની પરિપાટી યોજેલી છે ત્યાં નવીનચંદ્રજી આવવાના છે એમ કહી મધુરીને પણ ત્યાં લેવાની વાત કરી ત્યારે એણે શું કહ્યું ?

બિન્દુ૦—માત્ર આકાશ અને પૃથ્વી વચ્ચેનો ભાગ જ્યાં કર્યો અને કંઈ બોલી નહીં.

મોહની —એ પણ સમજાયું.

“ ગતયા પુરઃ પ્રતિ ગવાક્ષમુખં
દધતી રતેન મૃશમુત્સુકતામ્ ।
મુહુરન્તરારાલમુવમસ્તગિરેઃ
સવિતુશ્ચ ચોષિદમિમીતદ્દશા ॥ ”

ચન્દ્રા૦— તેમનો વૈરાગ્ય જોઈ મધુરીને શો વિકાર થયો ?

ભક્તિ—તે કાઈએ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોયું નથી, પણ રાત્રે એ કહેતી હતી કે વિરક્ત ચન્દ્રનો ગ્રાસ કરનારી ધૂમગ્રહની લેખા થવા પોતાની ઇચ્છા નથી.

મોહની—એ ભાષા ગુહામાંની આભ્યન્તર નથી. એ તો આભિમાનિકા વૃત્તિનો ઉદ્ધાર છે. એવા ક્ષણિક અભિમાનથી અલખ વાસના નષ્ટ થતી નથી.

૧. ત્હારી કથા ચાલતી હોય છે ત્યારે આંગળીના ટેરવાંવડે ઘડી ઘડી કાનના ડાબલાને તે સારી રીતે પુરે છે; તેમ તે શા મટિ કરે છે? ત્હારા ગુણની વાતોનાં પુમડાં એ કાનમાં આટલાં ભરાયાથી એને વૃત્તિ વળતી નથી અને તેમને તેમાં વધારે વધારે ઠાંસવા તેને વાસના થાય છે મટિ એ આવું કરે છે. (માઘ)

૨. સામે બારોનો ગોખ હતો તેના ભણી એ સ્ત્રી અતિ ઉત્સુકતા ભરી ગઈ અને ત્યાં જઈ, સૂર્ય અને અસ્તગિરિવચ્ચેના ભાગનું પ્રમાણ એણે ઘડી ઘડી પોતાની દૃષ્ટિ વડે માપ્યું. (માઘ)

ચંદ્રા૦—પણ નવીનચંદ્રને વિરક્ત જોઈ મધુરીને દુઃખ થયું કોઈએ પ્રત્યક્ષ કર્યું નથી.

મોહની—તરસ્થાન આગળ તો અશ્રુધારા બહેતી હતી—આ વેશ તે. એણે પ્રથમ ત્યાં જ જોયો.

ભક્તિ૦—અને આપણા મઠની યોજના અને વિહારમઠની યોજના બણી તેને આશા થઈ હોય તેમ એનો શોક કંઈક શાંત છે.

ચંદ્રા૦—વૈરાગ્યનું માહાત્મ્ય બણીને પણ એવી શાંતિ એને વળી હોય. એના જેવો સંપ્રત્યય નવીનચંદ્રણી વિરક્ત દશાને ધન્ય ગણી એના પોતાના સ્થૂલ કામને વિરક્ત કરે અને પ્રિયજનની વિરક્ત દશાનું રક્ષણ કરે એ પણ સંભવિત છે.

મોહની—તે જે હો તે હો. પણ આ હરિહરનું જોડું તૃપિત હોય ને આ ગિરિરાજ ઉપર તૃષાથી વિપન્ન થાય તે તો અયોગ્ય જ. જે આપણે વિલમ્બ કરીશું તો કંઈ મહાન્ અનર્થ થશે અને વેળા વીત્યા પછી આપણને પશ્ચાત્તાપ થવાનો વારો આવશે કે

“ મધ્યાન્હે દ્વવન્હિનોષ્મસમયે દંદહ્યમાનાદ્દિરેઃ
કુચ્છાન્નિર્ગતમુત્તૃષ્ણં જલમથો વીક્ષ્યૈકરક્ષાક્ષમમ્ ।
પ્રેમ્ણા જીવયિતું મિથઃ પિવ પિવેત્યુચ્ચાર્ય મિથ્યા પિવન્
નિર્મન્નાસ્યમપીતવારિ હરિણદ્વન્દ્વં વિપન્નં વત્તે ॥ ”

ભક્તિ૦—ચક્રવાકમિથુનને રાત્રિનો અન્તરાય છે તે તોડી નાંખો અને પરસ્પરનો દૃષ્ટિયોગ અને ગોઠીયોગ અખાધિત થાય એટલો યોગ કરાવવો એટલું તો આપણું કર્તવ્ય ખરું. પછી પરિશીલનને અંતે તેઓ વિરક્ત હશે તો અસંયુક્ત રહેશે અને રક્ત હશે તો સંયુક્ત થશે. એ તો સર્વ અલખ ભગવાનની યોજના હશે તે ફળ થશે. આપણો ધર્મ સ્પષ્ટ છે.

૧ મધ્યાન્હ કાળ થયો છે અને એ તાપની વેળાએ પર્વત દવના અગ્નિથી ભડભડાટ બળે છે તેમાંથી હરિણહરિણીનું જોડું મહાપ્રયત્ને નીકળી શક્યું અને તૃષાનું માર્યું એ જોડું જળ આગળ આવ્યું પણ જળ તો એકજ જણની રક્ષા કરી શકે એટલું હતું. આ બેમાંથી આ જળ કોણે પીવું? આણે બાણ્યું કે એ જીવે ને એણે બાણ્યું કે આ જીવે. એમ પ્રીતિથી પોતાના જીવની ઉપેક્ષા કરી અને સામાનું જીવન ઇચ્છ્યું. પોતપોતાના મનમાં આમ ધારી, નર અને માદા પાણીમાં ખોદું ખોદું મ્હેં બોળી રહ્યાં અને “ તું પી, તું પી.” એમ એકબીજાને માત્ર કહેવા લાગ્યાં. તેનું ફળ એ થયું કે બેમાંથી કોઈએ પાણી પીવું નહીં અને પ્રેમી જોડું—રક હરિણનું જોડું—વનમાં મરી ગયું. (મકીણી)

મોહની—હરિણુનું જોડું આપણી બુદ્ધિની સ્થૂલતાથી વિપત્ત ન થાય એટલું આપણે જોવાનું.

બિન્દુમતી—માશીમૈયા, મધુરી જાતે જ રાત્રિની વાટ જીવે છે એ પક્ષને ભુલશો નહીં.

ચંદ્રાં—મને લાગે છે કે આપણો વિચારકાળ સમાપ્ત થયો, અને તમે જે વિચાર સિદ્ધ કરો છો તેનો આચાર શોધવો એટલું હવે બાકી રહ્યું.

મોહની—શો માર્ગ લેવો તે પ્રાતઃકાળે મહેં ગાઈ દીધું છે અને મધુરીનાં આંસુએ એ ગાયનને ઝીલ્યું છે તે તમે પ્રત્યક્ષ કર્યું છે. કન્યા વર પાસે જાય કે વર કન્યા પાસે આવે. તે વિના તેમની હૃદયગુહાઓ ઉઘડવાનો સંભવ નથી.

ચંદ્રાવલી વિચારમાં પડી. અંતે બોલી. “ ભક્તિમૈયા, આપણે તો માત્ર દૂતકર્મ હવે બાકી રહ્યું. બે પક્ષને સામાન્ય જન એ કામ ઉપાડનાર કાણ હશે?”

ભક્તિં—કોઈ નથી. નવીનચંદ્રજી માત્ર વિહારપુરી અને રાધેદાસની જોડે ફરે છે અને એકાન્તમાં રહેતા નથી. ગુરુજીની સાથે જ પ્રાયશઃ ગોષ્ઠી ફરે છે અને શય્યા પણ તેમની કુટીની પાસેની ગુફામાં રાખે છે. મધુરીને તો જે કહો તે આપણે.

મોહની—બે દોરડાં સંઘાડશો તો કુવામાં પહોચશો.

ચંદ્રાં—કેવી રીતે ?

મોહની—નાયિકાના કર તમે ઝાલો અને નાયકનો વિહારપુરી ઝાલો.

ભક્તિં—પણ વિહારપુરીનો કાણ ઝાલો ?

મોહની—દયા અને સ્નેહ બે છુટા પડેલા હાથને પરમાર્થસાધન માટે એકઠા કરે ત્યારે. ચંદ્રાબહેન, નવીનચંદ્રજી ઉપર ગુરુજીનો પક્ષપાત સાર્થક થશે તો વિહારપુરી વિહારમઠમાં આવી શકશે; અને નવીનચંદ્રજી વિહારમઠમાં આવશે તો વિહારપુરી ગુરુજીની વાસનાને તૃપ્ત કરશે. જે પરિણામ થશે તેમાં તમારી ઈષ્ટાપત્તિ છે. માટે આ બે હરિણુયુગનો યોગ કરો. તમારા વિના તેમ કરવા બીજું કોઈ સમર્થ નથી.

ભક્તિં—તમે બે જણ થઈ ઉભય પક્ષનાં મર્મસ્થાન સંગ્રહી શકશો, ઉભય પ્રતિ ઉદાર છો, અને મધુરીનો તમારા ઉપર વિશેષ વિશ્વાસ છે.

૧ ચદુમયોઃ સાધારણમુમયત્રોદારં વિશેષતો નાયિકાયાઃ સુવિસ્રબ્ધં તન્ન દૂતકર્મ ॥ (કામતંત્ર.)

ચંદ્રાં—માજીના ચરણમાં જઈ દૂતીકર્મ કરવું શું યોગ્ય છે ?

ભક્તિં—દીકરીની સેવા માટે જ માજીયે તમને મોકલ્યાં છે. ચંદ્રાવલી, અલખનું દૂતીત્વ એ તો આપણું સહજ કાર્ય છે.

ચંદ્રાં— મહે મહારા ઇષ્ટ જનને સંન્યાસ આપ્યો અને જાતે લીધો તે કાળથી સંકલ્પ લીધો છે કે તેનો અને મહારો ચક્ષુ:સંયોગ થવા દેવો નહી.

મોહની—ચંદ્રાવલીનું વૈરાગ્ય એવું નથી કે તે તારામૈત્રકથી તૃષ્ટ થાય.

ચંદ્રાં—અનંગ ભસ્મ થયલો પણ જીવે છે, અને ધૃત-અગ્નિનું સાન્નિધ્ય થાય ને તેમની પ્રકૃતિ મૂળરૂપે રહે તો અનંગને સર્વવ્યાપી ન ગણવો. મોહની, આ કામ તમે જ માથે લ્યો અથવા ભક્તિને સોંપો.

મોહની—એક પાસ આવી સંપ્રતીતા મેઘાવિની અને ખીજી પાસ આવા વિરક્ત ગમ્ભીર નવીનચન્દ્રજી—તેમની પાસે જઈ તેમાંનાં એક પણ હૃદયમાં ચત્ચૂપાત કરવા ચન્દ્રાવલી અને વિહારપુરી વિના ખીજી કોઈનું ગળું નથી. એ બે માંથી એક જણનું પણ ગળું નથી—એ તો તેમનું સંયુક્ત દૂતકર્મ પ્રવર્તે ત્યારે જ કાંઈ ફલની આશા સમજવી.

ભક્તિં—ચન્દ્રાવલી, કેમ શક્તિ રહો છો ?

ચન્દ્રાં—ગમે તેવું વિરક્ત હૃદય પરિશીલક જનની પાસે જતાં કમ્પે છે. મહારા હૃદયનો મને વિશ્વાસ નથી અને પુરુષોનાં હૃદયનું દૃષ્ટાંત તો માદ્રીએ અનુભવેલું છે. ભક્તિમૈયા, જે કલ્યાણયોગને માટે આ હૃદય વિહારપુરી જેવા મહાત્માને ગુરુજીના ચરણમાં જવા દેઈ જાતે જગદમ્યાના ચરણમાં ગયું છે તેણે તે યોગના પ્રયોગને આટલે સુધી સાધી શું હવે પડતો મુકવો ? ના, મહારાથી એવું નહી થાય.

મોહની—અભિમાનિની ! ચન્દ્રાવલી અભિમાનિની ! શ્રીઅલખને પ્રકાશ સર્વ પાસ સર્વ હૃદયમાં પ્રસરે છે તેને શુદ્ધ નિર્મળ સ્વરૂપે અપ્રતિહત વહન પામવામાં અનુકૂલ થવું એ આપણો ધર્મ તમે છોડી દીધો છે ? મધુરીના કલ્યાણને માટે દૂતી થવામાં શું ચન્દ્રાવલી હલકું માને છે ?

ચન્દ્રાં—એવો અર્થનો અનર્થ ન કરો. મધુરીને માટે ચન્દ્રાવલી શું નહી કરે ? પણ ચણાયલી હવેલી તોડી પાડવાનો મને શો અધિકાર છે ?

મોહની—જો એમ હોય તો મધુરીને સમુદ્રમાં સુવા દેવી હતી. એને જીવાડી તો એના જીવનનાં સાકલ્ય ને મુખ આદરવાને માટે ચન્દ્રાવલાથી ના નહી કહેવાય.

ચન્દ્રાવલી એડી હતી ત્યાં જ આંખો મીંચી વિચારમાં પડી. એના હૃદયમાં બળવાળા ધબકારા થયા અને તેનો વેગવાળો સંચાર એના વક્ષસ્થળ ઉપરના વસ્ત્રમાં સર્વેયે દીઠો. એના નેત્રમાં અત્રુપાત થઈ સુકાયો. અંતે હંચું જોઈ ખેલી.

“ મધુરી, ચન્દ્રાવલી તહારી દૂતી થશે. તહારે માટે મહારા પ્રતને હું ભયમાં નાંખીશ. માજીને પુછીને તને મોકલી છે ને હું આવી છું—તે માજી જ મહારા પ્રતનું રક્ષણ કરશે અને તહારું સુખ સાધશે. મોહની, ત્યારે કહી ઘો કે મહારે હવે શું કરવું ?”

મોહની—આજ ગુરુજી સાધુજનની નિરીક્ષા કરવા આવે ને રાત્રે યમુનાકુંડ પાસે રાસલીલા થાય તે કાળે અમે મધુરીને લેઈને જઈશું, નવીનચન્દ્રજીને શોધી વાર્તાવિનોદ કરીશું, અને તે આધા પાછા હશે ત્યારે મધુરી સાથે વિનોદ કરીશું. ચન્દ્રાવલી, તમારે તે સર્વનાં માત્ર મૂક સાક્ષિ થવું અને મધુરી સાથે રાત્રે એકાંત સુવું અને એકાંતમાં તેનું હૃદય ઉઘાડવું. થોડીવાર ષિન્દુમતીને એની વાતોમાં ભળવા દેવી. એ સર્વ પ્રકરણનો સાર પ્રાતઃકાળે વિહારપુરીને તમારે એકાંતમાં કહી દેવો અને તેમનો અભિપ્રાય લેવો. તેઓને નવીનચન્દ્રજીનાં ઇંગિતજ થવા દેવા અને કાલથી નવીનચન્દ્રજી ગુરુજીની ગુફા છોડી અન્યત્ર કોઈ ગુફામાં કે કુંજમાં એકાંતવાસ રાખે અને રાત્રિયે એકાંત રાખે એટલી વ્યવસ્થા વિહારપુરીદ્વારા કરવી. પછીની પરિપાટી તમારા ચાતુર્યનું કૃળ જાણ્યા પછી થશે.

ચન્દ્રાં—હું ધારુ છું કે એટલું તે થશે. પણ હવે એવાં કાર્યમાંથી મહારી બુદ્ધિનો અભ્યાસ વિરત થયો છે અને તેમાં એ બુદ્ધિ બહુ ચાલે એમ મને વિશ્વાસ નથી.

મોહની—તેની કાંઈ ચિન્તા નથી. બીજું કાર્ય એ કે મધુરીના સંપ્રત્યયાત્મિક પ્રોતિનું આવરણ કેવી રીતે તોડવું એ તમે ગમે તો અમને સુઝાડો અને ગમે તો તમે જાતે તોડો.

ચન્દ્રાં—જેમ શ્રી અલખ પરમ જ્યોતિનું દર્શન થતાં હૃદયના લખ અન્ધ જાતે ભિન્ન થાય છે ને સંશયમાત્ર છિન્ન થાય છે, તેમ અલખ મદનનો સૂક્ષ્મ અવતાર આમનાં હૃદયમાં સંપૂર્ણ કલાથી થશે તેની સાથે જ એની પ્રાતિના સંપ્રત્યય અને અભિમાનનાં તિમિર જાતે જ નષ્ટ થશે. માટે તેની ચિન્તા આપણે કરવાની નથી. આપણો તો ધર્મ આટલા જ યોધમાં છે કે

તપ્તેન તપ્તમયસા ઘટનાય યોગ્યર્મ્. એ ઘટનનો પ્રયત્ન કરતાં એમ જણાય છે બાહ્ય ઉપાધિ અને અંતરુપાધિ દૂર થવા છતાં ઘટન થયું નહીં તે એમ સમજવું કે એમાંથી એક પાસતું લોહ શીત હતું અને ઘટન નહીં પણ વિઘટન જ શ્રી પરમ અલખને ઇષ્ટ ગણવું. તેમ થતાં અલખની ઇચ્છામાં આપણી ઇચ્છાને સંગમ પમાડવી અને મધુરીને મહારે માજી પાસે લેઈ જવી.

ભક્તિ—માજીની ઇચ્છા એવી હોય કે મધુરીને નવીનચંદ્રજીને જ સોંપવી તે તે તેમ કરશે.

માહની—વિહારમઠ તેમને ઉદ્ધાર આશ્રય આપશે.

ચિંદુ—હા, તે માશીમૈયાનું હૃદય લપશી પડશે તે તેને પણ એજ મઠ આશ્રય આપશે.

ચંદ્રાવલી ચ્હીડાઈ અને ચિંદુમતીનો હાથ ઝાલી ખસેડી નાંખ્યો. સર્વ હસતાં હસતાં પાછળ ચાલ્યાં અને ચંદ્રાવલી અત્યંત ઉંડા વિચારમાં પડી આગળ ચાલી.

પ્રકરણ ૨૨.

સૂક્ષ્મ શરીરનો સૂક્ષ્મ કામ.

- “ True Love's the gift which God has given
 “ To man alone beneath the heaven ;
 “ It is not fantasy's hot fire,
 “ Whose wishes, soon as granted, fly ;
 “ It liveth not in fierce desire,
 “ With dead desire it does not die ;
 “ It is the secret sympathy,
 “ The silver link, the silken tie,
 “ Which heart to heart, and mind to mind,
 “ In body and in soul can bind.”

Scott's Last Minstrel.

૧. તપેલા લોહનો તપેલા લોહ સાથે યોગ યોગ્ય છે.

યંકાળે ત્રણે મહત્તી નિરીક્ષા કરવા વિષ્ણુદાસ પોતાના મહત્તી સર્વ અધિકારીયોને લેઈ નીકળ્યા, અને તેમનાં અધિષ્ઠાતા અને અધિષ્ઠાત્રીઓને—તેમના મહત્તી સ્થિતિ, મહત્તી સાધુજન અને આગત્તુકે જન, મહત્તી ચાલતા સદ્ભ્યાસ અને સદુદ્યોગ, સદ્ભાસનાઓ

અને અલખખોધન, આદિ વિષયો વીશે—વિવિધ પ્રશ્નો પુછ્યા, વિવિધ સૂચનાઓ કરી, અને સાથે આવેલા સરસ્વતીચંદ્રને એ સર્વ વ્યવસ્થા પગે ચાલતાં ચાલતાં સમજાવી. ચન્દ્રોદયકાળે યમુનાકુંડ પાસે ચોકમાં વિહારમહત્તી સ્ત્રીઓએ રાસલીલા નાટકરૂપે ભજવી. કેટલીક સ્ત્રીઓએ કૃષ્ણના વેશ લીધા હતા અને બાકીની સ્ત્રીઓ ગોપીઓ થઈ હતી. એક સ્ત્રી રાધા થઈ હતી, અને પાંચ છ સખીઓ થઈ હતી. પ્રથમ ગોકુળના ગૃહસંસારનો પ્રવેશ અને તેમાં ગોપિકાઓના ગૃહવ્યવહારનું નાટક ભજવાયું અને તે કાળે માત્ર મોરલીનો અચ્ચક્ત દૂરથી આવતો સ્વર સાંભળી ગોપિકાઓ ચમકતી હતી અને ગૃહ છોડી મધુવનમાં જવા તત્પર થઈ. બીજા પ્રવેશમાં કદમ્બ ઉપર કૃષ્ણ મોરલી વગાડતા હતા ત્યાં તેમને શોધતી શોધતી ગોપિકાઓ વિચ્છલ જેવી આવી, અને કમળની આશપાશ મધુકરીઓનું ટોળું ભમે અને ગુચ્છતરવ કરે તેમ કરવા લાગી. ત્રીજા પ્રવેશમાં એ વૃક્ષ પાસે અનેક રૂપે કૃષ્ણ અને અનેક ગોપિકાઓનો રાસ થયો તેમાં સંગીત, વાદ્ય, અને નૃત્યનો ઉત્તમ સંવાદ થયો હતો. ચોથા પ્રવેશમાં રાધા અને સખીઓ એ મંડળમાંથી જુદી પડી અને રાધા કૃષ્ણ સાથે અદ્વૈતવાસના સંગીતથી દર્શાવવા લાગી. પાંચમા પ્રવેશમાં રાધાકૃષ્ણનું યમુનાતીરે પરસ્પરલીન સંગીત અને નૃત્ય થયું, અને રાસલીલા સમાપ્ત થઈ. પ્રવેશારમ્ભે અને પ્રવેશાન્તે ભજવાયલા અને ભજવવાના ભાગનાં રહસ્ય સ્પષ્ટ કરવાનું કામ આહિની કરતી હતી. તે સર્વને અન્તે આહિનીએ પોતાના આતિથેયનું સુપાત્ર થયેલી અધુરીનું સર્વ સાધુમંડળને અભિજ્ઞાન કરાવ્યું, અને તેની બુદ્ધિ, વિદ્યા, રસિકતા, અને વિપત્તિઓનું દર્શન કરાવવા “ માહું, મને કોઈ જોગી મળ્યો ને વાત કરીને વાહી ”—એ અધુરીનું જોડેલું ગીત અિદુમતી પાસે ગવડાવ્યું, અને અન્તે “ નંદકો નંદન એક આનંદ દેત હય ” એ ગર્જના કરતું કરતું સર્વ મંડળ લગભગ અચરાત્રિયે જુદું પડ્યું, અને દૃષ્ટ અને શ્રુત પદાર્થોની ચર્ચા કરતું કરતું સ્વસ્થાનકોમાં ગયું અને નિદ્રાવશ થયું.

સર્વ નિદ્રાવશ થયાં પણ કુમુદ અને તેના ઉપર વત્સલ થયલું મંડલ જગૃત રહ્યું અને ખીજે એક પ્રહર વાર્તામાં ગાળ્યો. તેઓ સર્વ મઠમાં આવ્યાં હતાં, પણ ચન્દ્રાવલી આવી ન હતી અને ભક્તિ અને વામની પણ છેટે છેટે તેની પાછળ પાછળ ગયાં હતાં. પ્રાતઃકાળ પહેલાં એક પ્રહર બાકી રહ્યો ત્યારે એ ધીમી ધીમી વાતો કરતાં પાછાં આવ્યાં અને મોહનીને એકાંત બોલાવી કંઈક વાત કરી તેઓ સમેત સર્વ નિદ્રાવશ થયાં. સૂર્યાદ્ય પહેલાં તેા રાસલીલા, ગુરુજીએ કરેલી નિરીક્ષા, મધુરીનું જોડેલું ગીત, નવીનચંદ્ર, આદિ અનેક વિષયોની વાતો સર્વ સ્ત્રીમંડળમાં ચાલી રહી, પણ આજ ભિક્ષાપર્યટણનો દિવસ હતો તેથી આ બહુ પહોર્યું નહીં અને કુમુદ નિદ્રામાંથી જાગી તે વેળાએ સર્વ મંડળ અલખ જગવવા નીકળી પડ્યું હતું અને બધો મઠ નિર્મલિક થયો હતો. આખા મઠમાં માત્ર પોતે મોહની, ચન્દ્રાવલી, અને પિન્દુમતી રહેલાં કુમુદની ઉઘડતી આંખને દેખાયાં. સ્નાનાદિ આટોપવામાં પિન્દુ કુમુદને કામ લાગી, અને સર્વ પ્રાતરાહ્નિકમાંથી પરવારી રહ્યાં એટલે મઠના દ્વારમાં અને તેના પગથીયાં ઉપર રહેલું મંડળ બેઠું અને ગોષ્ઠી કરવા લાગ્યું.

“ પિન્દુ, આજ કીયા જ્ઞાનની ગોષ્ઠી કરીશું. ? ” મોહનીએ પુછ્યું.

“ હું તો શ્રીકૃષ્ણપરમાત્માને વરી છું તેને ખીજું જ્ઞાન શું જોઈએ ? પણ શાધાજી જેવી પરાભક્તિનો રસ ઘટ થાય એવી કળા હોય તો બતાવો.” પિન્દુ બોલી.

મોહની—સ્થૂલ શરીરમાં સ્થૂલ કામ અને સ્થૂલ પ્રીતિની ઉત્પત્તિ છે. સ્થૂલ વિષયમાંથી સૂક્ષ્મ શરીર, સૂક્ષ્મ કામ, અને સૂક્ષ્મ પ્રીતિ એ ત્રણ અલખ ભાગને લખ કરવા, અને તેમાંથી અન્તે પરાભક્તિના અલખ અદ્વૈતને લખ કરવું અને અનુભવવું એ મહાકળા રસજ્ઞ દક્ષ સ્ત્રીના સૂક્ષ્મ દેહને સહજ છે.

પિન્દુ—તે કેમ થાય ?

મોહની—જે પુરુષોની અથવા જે સ્ત્રીઓની મિત્રતામાં સ્થૂલકામ હોઈ શકતો નથી, પણ સ્ત્રીપુરુષનો સમાગમ જન્મથી કે સ્થૂલ કામથી પ્રકટ થાય છે. માતાપુત્ર, ભાઈબહેન, આદિના સમાગમ જન્મથી પ્રકટ થાય છે. એથી સ્થૂલ પ્રીતિ મનુષ્યજાતિમાં થતી નથી અને થાય તો અનર્થ અને અધર્મ્યતાનું શિખર જ ગણવું. એવા સમાગમથી માત્ર સૂક્ષ્મ કામ અને સૂક્ષ્મ પ્રીતિ જ પ્રકટ થવી જોઈએ. જે સ્ત્રીપુરુષ આમ સૌંદર્યદિથી સંબંધ

નથી, તેમને ક્વચિત્ આરંભથીજ સૂક્ષ્મ પ્રીતિમાં પડેલાં દેખાયે છીએ. પણ લખુંખરું તેઓનાં પ્રથમ સમાગમ સ્થૂલ કામથી જ બંધાય છે અને સંસારનાં કામસૂત્ર તેને માટે જ બંધાયલાં છે. આપણા અલખ માર્ગમાં અલખના લખસ્વરૂપનો આદર રાખી અલખનું બોધન થાય છે, માટે સ્થૂલ કામાદિને આદર આપવામાં આવે છે પણ તે એવી વાસનાથી કે સ્થૂલ વિષય-માંથી સૂક્ષ્મ વાસનાઓ એટલે સૂક્ષ્મ કામ ઉત્પન્ન થાય. આપણાં શરીરસ્થૂલ પાર્થિવ છે, તે સ્થૂલ અન્નાદિથી પોષણ પામે છે, સ્થૂલ કામથી પ્રવૃત્ત થાય છે, અને સ્થૂલ ભોગ ભોગવો સ્થૂલ પ્રીતિ પામે છે. આ સ્થૂલ લખસૃષ્ટિમાંથી નિવૃત્ત થવા ઇચ્છનાર, સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ શોધે છે. આપણા સ્થૂલ શરીરમાં સૂક્ષ્મ દેહ અંતર્ગત થઈ રહે છે અને એ અલખ સૂક્ષ્મ દેહની અલખ શક્તિનું ઉદ્બોધન કર્યાથી સૂક્ષ્મ વાસનાઓ અને સૂક્ષ્મ કામ પ્રકટ થાય છે. લખ પદાર્થોના અલખ ધર્મોનું જ્ઞાન, આ વાસનાઓને અને આ દેહને પોષે છે. લખનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન તે સૂક્ષ્મ શરીરનું અન્ન છે અને તે અર્ધું સ્થૂલ અન્નની પેઠે બાહ્ય સંસ્કારથી અને અર્ધું પરમ જ્ઞાનની પેઠે અલખ ચેતનના અંતઃસ્વભાવથી સૂક્ષ્મ શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે. અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા, અથાતઃ કર્મજિજ્ઞાસા, અથાતો વ્રહ્મજિજ્ઞાસા આદિ વાક્યોમાં કહેલો સર્વ જિજ્ઞાસાઓ તે આવા સૂક્ષ્મ કામનું એક રૂપ છે અને તેના ભોગથી ગુરુશિષ્ય અને મિત્રાદિ વર્ગ સૂક્ષ્મ પ્રીતિને પામે છે. અલખ માર્ગમાં મધ્યમાધિકારીઓ અનેક શાસ્ત્રોનાં સૂક્ષ્મ જ્ઞાનાન્નથી પોષણ પામે છે. સ્થૂલ અન્નથી જેમ સ્થૂલ કામનાં દીપનાદિ થાય છે તેમ આ સૂક્ષ્મ જ્ઞાનથી સૂક્ષ્મ વાસનાઓનાં દીપનાદિ થાય છે. જે દમ્પતીઓ સ્થૂલ મદનના પ્રભાવથી વ્યતિપક્ત થયાં હોય અને તે પછી જેમનામાં વિદ્યા, ભક્તિ, આદિથી સૂક્ષ્મ દેહ દટ બંધાયો હોય છે તેમનામાં આવી સૂક્ષ્મ વાસનાઓ પ્રકટ થાય છે. આ સૂક્ષ્મ કામના ભોગને અર્થે સ્ત્રી અને પુરુષ સમાગમ રચે છે ત્યારે પુરુષની બુદ્ધિ જે દાન કરે છે તે સ્ત્રીની વૃત્તિથી પોષણ પામે છે. લખસંસારની સર્વ ઉચ્ચનીચ ઘટનામાં જ્યાં જ્યાં આવા સમાગમ થાય છે ત્યાં ત્યાં સ્ત્રીપુરુષનાં સૂક્ષ્મ શરીર સૂક્ષ્મ કામથી રસાવિષ્ટ થાય છે. સ્થૂલકામભોગમાં રસાવિષ્ટ પ્રાણીઓ સલિલમાં પ્રવેશ કરતાં હોય, ક્ષીરમાં જળ અને જળમાં ક્ષીર સંગત થતાં હોય, એવાં સ્થૂલ સંગત જીવનની વાસના રાખે છે; તેવી જ રીતે સૂક્ષ્મ કામ સૂક્ષ્મ શરીરોના ક્ષીરજલ જેવા સમાગમની વાસના રાખે છે. શ્રીરામ સીતાના સૂક્ષ્મ કામ અને સૂક્ષ્મભોગ આવા જ હતા. માધ કવિ “ગૃહિણિ ગહનો જીવનવિધિઃ” કહી સૂક્ષ્મ વાસનાને બળે મરણ પામતાં

પામતાં ધર્મપત્નીના કરપદ્મવનાં આશ્રયમાં રહી નિર્વાણ પામ્યો. શ્રીકૃષ્ણે ઉદ્ધવનો ઉપદેશ સાંભળ્યો તે એમના હૃદયમાં રહેલાં લક્ષ્મીજીએ હૃદયમાંથી સાંભળ્યો એવું માથે વર્ણવ્યું^૨ છે તે ઉત્પ્રેક્ષા પણ આ સૂક્ષ્મપ્રીતિના બનેલા અદ્વૈતને જ ઉદ્દેશીને છે. જયદેવકવિજીના સુખની અષ્ટપદી પદ્માવતીના સૂક્ષ્મ દેહે જ સાંભળી હતી. સ્થૂલ વાસના તે પ્રીતિ વૃદ્ધાવસ્થામાં ક્ષીણ થાય છે, શારીરક દુઃખથી ગ્રસ્ત થાય છે, જીર્ણ થાય છે તેમ તેમ જીર્ણ ઇષ્ટજનનો મોહ છોડી અન્ય જનને ઇષ્ટ ગણવા લલચાય છે; ભોગાન્તે શ્રાન્ત કરે છે, અને શ્રાન્તિને અન્તે પુનરુદીપન કરી શ્રાન્તિ અને દીપનની ઘટમાળ ચલવ્યાં કરે છે, એમાં સ્થૂલ શરીરનું સત્વ નષ્ટ થાય છે, અને સૂક્ષ્મ શરીર મૂઢ થાય છે, અને જેમ જેમ કાળ જાય છે તેમ તેમ માત્ર વ્યસનીના વ્યસન જેવું શુષ્ક નીરસ અને પ્રસંગે દુઃખદ થઈ પડે છે. સૂક્ષ્મ શરીરની વાસનાઓનાં લક્ષણ આ સર્વ વિષયમાં આથી વિપરીત જ ગણી લેવાં. આમરણાંત સૂક્ષ્મ પ્રીતિના જ્વાળા જ્વળી શકે છે, સુખદુઃખમાં અદ્વૈત રહે છે, સર્વાવસ્થામાં અનુગુણ રહે છે, કાળ એને અસ્ત નથી કરતો પણ એનાં આવરણનો નાશ કરે છે, જેમ વધારે કાળ જાય તેમ એ પ્રીતિ પ્રીતિના સારરૂપે પરિણામ પામે છે, અને જરાવસ્થાથી વૃદ્ધ વયની વિકલતાથી તેનો રસ નષ્ટ થતો નથી એવું સત્યાનુભવી ભવભૂતિનું વચન છે. સૂક્ષ્મ પ્રીતિ ધરનાર દમ્પતીના સૂક્ષ્મભોગને સ્પર્ધાનું ભય નથી તે વ્યભિચારની અશક્યતા છે. આ સૂક્ષ્મ ભોગાન્તે શ્રાન્તિ નહી પણ શાન્તિ પ્રકટે છે. એ કામનું દીપન ભોગથી હોલાતું નથી પણ તેની અખંડ જ્વાલા બળ્યાં કરે છે. દીવામાં જેમ તેલ અને પ્રકાશનો સતત સહચાર રહે છે તેમ સૂક્ષ્મ કામનો અને તેના ભોગનો સહચાર રહે છે, દીપન અને શાન્તિનો સહચાર રહે છે, અને ભોગ અને પ્રીતિનો સહચાર રહે છે. શ્રી અલખના પરમ આનંદરૂપને આ સહચારના આનંદમાં એટલું સામ્ય છે કે સૂક્ષ્મ પ્રીતિના જીવનમાં અલખના પરાનંદનો બોધ અલખનું જ્ઞાન થતાં જાતેજ પ્રકટે છે; જેમ વાઘકળાના પ્રવીણ જન પાસે નવું વાઘ આવતાં તે વગાડવાની કળા તેનામાં તરત આવે છે, તેમ સૂક્ષ્મ પ્રીતિના અનુભવીને પરાનંદનું

૧૩૨ શ્રી વિશ્વકલિતાર્થામૌઢ્વૌ વાચમેનામ્

અનુગતનયમાર્ગામર્ગલાં દુર્ણયસ્ય ।

જનિતમુદમુદસ્યાદુચ્ચક્રૈરચ્છિત્તોરઃ—

સ્થલનિયતનિષ્ણગશ્રીશ્રુતાં શુશ્રુવાન્ સઃ ॥ માઘ.

સ્થાન પ્રાપ્ત થતાં એ આનંદનો અનુભવ સાહજિક કળાથી પ્રાપ્ત થાય છે. એટલું જ નહીં પણ સ્થૂલ પ્રીતિને વિયોગ અને મરણ એ શોકનાં કારણ થઈ પડે છે ત્યારે સૂક્ષ્મ પ્રીતિ તે કાળે પણ પૂર્વવત્ ભોગ પામી શકે છે, કારણ એને સ્થૂલ શરીરની અપેક્ષા નથી. તેનાં દૃષ્ટાંત જેવાં હોય તો મહારા સ્થૂલ શરીરને વેધવ્ય પ્રાપ્ત થયું છે તે ચન્દ્રાવલીને સ્થૂલ વિયોગ છે, છતાં મધુરી, તું જો કે અમારી સૂક્ષ્મ પ્રીતિ ઇંધન વિનાના અગ્નિ પેઠે અસ્ત થઈ નથી. પણ રત્નપ્રદીપપેઠે જેવી યોગમાં હતી તેવી જ વિયોગમાં, ઇંધનની અપેક્ષા વિના, હજી પ્રકાશમય છે.

ચન્દ્રાં—મધુરી, ત્હારી પ્રીતિ પણ સૂક્ષ્મ છે.

કુમું—માટે જ તે અન્ધકારમાં અખંડિત રહી છે તે નથી નાશ પામતી તે નથી નાશ પામવા દેતી ! અને માટે જ હું માણના ચરણમાં સ્થૂલ શરીરને રાખી સૂક્ષ્મને ભટકવું હોય ત્યાં ભટકવા દેઈશ.

ચન્દ્રાં—તું નિરાશ થઈ છે.

કુમું—આશા નિરાશા છે ત્યાં નિરાશા જ આશા છે.

ચન્દ્રાં—સ્થૂલ કામને સંયમમાં રાખી સૂક્ષ્મ કામના ભોગની જ તને વાસના હોય તો તે ધર્મ્ય છે તે લભ્ય છે.

કુમું—સ્થૂલ કામને હું દેખતી નથી તે સૂક્ષ્મ કામ દુઃખાગ્નિમાં સૂક્ષ્મ-તમ ભસ્મરૂપ થાય એવું માણ પાસે માગું છું.

ચન્દ્રાં—કુલારી, જે મહાત્માને માટેની ત્હારી સૂક્ષ્મ વાસનાઓ શાંત થતી નથી તેને મહેં કાલ જોયા. વિષ્ણુદાસજી અને મધુરી ઉભયના પરમ પક્ષપાતનું એ ઉચિત સ્થાન છે તે તેની આકૃતિ ઉપરથી જણાય છે. આકૃતિર્ગુણાન્ કથયતિ ॥

કુમું—હોય લ્હોયે શું ને ન હોય લ્હોયે શું ?

મોહની—એમ કેમ કહેવાય ? તમ જેવાના સૂક્ષ્મ કામ તૃપ્ત થાય તો તમને પણ કલ્યાણ ને જગતનું પણ કલ્યાણ.

કુમું—એ કલ્યાણ કરવાનો અધિકાર મધુરી જેવી સુદ્ર કીડીને ક્યાંથી હોય ?

મોહની—રાસલીલા ત્હેં જોઈ, પણ તેનું રહસ્ય તું ભુલી ગઈ. પિન્દુમતી, શ્રીકૃષ્ણના અધર ઉપર ચહડેલી મોરલીની વંશપ્રશસ્તિ કાલ ગવાઈ હતી તે ગા.

પિન્દુમતી ગાવા લાગી.

* “બહુત,...ગુમા...ન...ભરી...રે, મોરલીયાં ! તું બહુત૦ (ધ્રુવ)
બંસરીયાં ! તું બહુત...ગુ... મા ન...ભરી રે! મોર૦
મેં સુતીતી અપને મહેલમે ! હેં મેરી નિન્દ હરીરે ! મો૦
બત વણું તેરી સખ કોઈબને, તું બંગલકી લકડીરે ! મો૦
કૃષ્ણજીવન તુંકો મુખસેં લગત હેં, કર સંગત સધરીરે ! મોર૦ ”

મોહની—મધુરી, તું નવીનચંદ્રના મુખ ઉપર આવી મોરલી થા અને
અમને મોહ પમાડે એવું તેના પ્રભાવથી ગા.

ચંદ્રા૦—કાલ બંસીધુન ગવાઈ હતી તે પણ ગા.

બિન્દુ૦—

* “ બંસીધુ...ન...બ... જ...ર...હી,

બંસીધુ...ન...બ...જ...ર...હી

શ્રીજીમના કે તી.....ર. ! બંસી૦

“ સુરવર મોહ્યા, મહોટા મુનિવર મોહ્યા,

“ મોહ્યા મોહ્યા ગન્ધર્વ અખિલ ! બંસી૦ (અનેક વાર)

“ બંસી રે સુન કર ગઈ બજબાલા,

“ વીસર્યો આ તનકો ચીર ! બંસી૦ (અનેક વાર)

“ બંસીરે સુનક...ર...ગઈઆં રે ખીસરી,

“ બહુવા તજ ગયો ખીર ! બંસી૦” (અનેક વાર)

“ સુરેદાસ હરિ બંસી મુખસેં બબવે,

“ સ્થિર રહો શ્રી મહારાણીજીકો નીર ! બંસી૦” (અનેક વાર)

ચંદ્રા૦—મહાત્માનાં હાથમાં જઈ તેને મુખે ચહી એક જડ બંસરી જ-
ગતને આટલું કલ્યાણ આપે છે તો મધુરી જેવી મેઘાવિની સુન્દરી નવીન-
ચંદ્ર જેવા દક્ષિણ જનના હૃદયમાં વસી કોનું કોનું શું શું કલ્યાણ નહી કરે ?

કુમુદ—મને તે અધિકાર નથી ત્યાં પછી વધારે વાત શી ?

ચંદ્રા૦—આ ત્રણે મઠના ગુરુજનો અને સર્વ સાધુ સ્ત્રીપુરુષોનો પ-
ક્ષપાત જેને આજ આ ઉત્તમોત્તમાધિકારે મુકે છે તેના ઉપર શું તને પક્ષ-
પાત નથી ? શું હારું હૃદય તેના લોભનો ત્યાગ કરી શકશે ?

કુમુદ—આ સર્વ પાપ અને વિપત્તિ એ દુષ્ટ હૃદયને માથે જ છે.

ચંદ્રા—તું હજી મુઘ્ધ છે. પણ હું તારો ને તેનો યોગ કરી આપીશ. તારું સ્થૂલ શરીર તારે જેને વશ રાખવું હોય તેને વશ રાખજે, પણ સૂક્ષ્મ શરીર સૂક્ષ્મ કામના સ્વામીને વશ કરવું પડશે. તે પછી તે તને સ્વતંત્ર રાખે તો માણની પાસે આવજે ને તને અસ્વતંત્ર રાખે તો તેની ધચ્છાને વશ થજે. આમાં તને કાંઈ બાધ નથી. મધુરી, તારે એ મહાત્માને પત્ર લખવો હોય કે સંકેત કરવો હોય કે સંજ્ઞા કરવી હોય કે જે કંઈ ઇચ્છ હોય તે તૈયાર કરી રાખજે. તારી સૂક્ષ્મતમ વાસના હું સમજી શકી છું, અને તું જાતે નહીં ચાલે તો અમે તને ઉચકીને લેઈ જઈશું ને પૃથિવ્યા વઃ શરણં સ તવ સમીપે વર્તંતે એવું કહી સખીજાને શકુન્તલાને દુષ્યન્તને શરણે નાંખી હતી તેમ અમે પણ તને નાંખીશું અને ત્યાં તારું અભિજ્ઞાન કે સત્કાર નહીં થાય તો માણનું મન્દિર ને ચંદ્રાવલીનું હૃદય તારે માટે સર્વદા સજ્જ છે. માટે સમય આપું છું તેમાં સજ્જ થજે. ચંદ્રાવલી ઉઠી બહાર ગઈ.

વિન્દુમતી તેને થોડે મુઠ્ઠી મુઠ્ઠી આવી ને આવતી આવતી ગાંવા લાગી.

“ રતિસુખસારે ગતમભિસારે મદનમનોહરવેશમ્ ।

ન કુરુ નિતમ્બિનિ ગમનવિલમ્બનમનુસર તં હૃદયેશમ્ ॥

ધીરસમીરે યમુનાતીરે વસતિ વને વનમાલી

ગોપીસૂક્ષ્મશરીરવિશોધનચન્ચલલોચનશાલી ॥૦

“મધુરીમૈયા, સૂક્ષ્મશરીરના વિશોધન માટે આવા મહાત્માનો દૃષ્ટિપાત તારા પર થાય તો તે તારે સ્વીકારવો જોઈએ. ”

“ ચંદ્રાવલી મૈયા, સૂક્ષ્મ પ્રીતિને માટે—પણ અભિસરણ કરું એવી હું નથી—” જાગી હોય તેમ કુમુદ બોલી ઉઠી.

મોહની—ચંદ્રાવલી તો ગયાં. તારું શું મનોરાજ્ય ચાલે છે કે, છે તેને દેખતી નથી, ને નથી તેને બોલાવે છે ?

કુમુદ સાવધાન થઈ બોલી: “ ક્ષમા કરો, મોહની મૈયા. શું ચંદ્રાવલીમૈયા, મને અભિસારિકા કરવી ધારે છે ? ”

૧. રતિરસ મનમાં વાંચી વનમાં વિચર્યો હરિ, અલબેલી !

વિલમ જવામાં કરમાં હાવાં, વાલમને મળ બેલી !

યમુના—તીરે વનવા ધીરે વાંચે ત્યાં વનમાળી

સૂક્ષ્મ પ્રીતિનો ભોગી નાગર વાઠ જુવે તુજ, બહાલી !

ગીતગોવિંદ ઉપરથી (રા. કે. હ. ધ્રુવ ઉપરથી)

મોહની—ચંદ્રાવલી જેવી પ્રવ્રજિતા જ્યારે હૂતી કર્મ કરશે ત્યારે અભિસરણ કરવામાં શરમાનારી તું તે કોણ વારું?

કુમુદ—શું ચંદ્રાવલીમૈયા હૂતી—કર્મ કરે છે? એ બોલોછો શું?

મોહની—તું સાંભળે છે તે.

કુમુદ—કેવી રીતે?

મોહની—રાત્રે વિહારપુરીને મળી આવ્યાં. નવીનચંદ્રજી ચંદ્રાવલીની વાર્તા સાંભળે એવો યોગ કરી વિહારપુરીજીએ પછી ભિક્ષાર્થે જવું અને પર્યટનકાળે એકાન્ત શોધી ગુરુજીની સંમતિ પણ માગી લેવી એટલી યોજના વિહારપુરીએ તે ચંદ્રાવલીએ કરી છે. તે યોજના પ્રમાણે ચંદ્રાવલી નવીનચંદ્રજીને શોધવા અત્યારે ગયાં.

કુમુદના મુખ ઉપર વેદના અને ગુંચવારો જણાયો. “આ શું કર્યું બધું? મોહનીમૈયા, મને આ ગિરિરાજ ઉપરથી નીચે ઉતરવાનો માર્ગ બતાવો. મહેં નવીનચંદ્રજીનાં દર્શન કર્યાં. હવે તેથી વધારે મહારે તેમને નથી મળવું.”

મોહની—ચંદ્રાવલીની આજ્ઞા તોડવાનો તને શો અધિકાર છે?

કુમુદ—મહારે પતિત નથી થવું.

મોહની—અયિ ધર્માભિમાનિની ! તું શું એમ સમજે છે કે પોતાના હૃદયને અને સૂક્ષ્મ અભિલાષોને જોખમમાં નાંખી, અંગારા ઉપર ચાલવાની છાતી ચલવી, ત્હારા ઉપરની પ્રીતિને લીધે, ચંદ્રાવલી જેવાં વિરક્ત સાધુજન વિહારપુરી પાસે રાત્રે એકાન્તે ગયાં હશે—ઉભાં હશે—તે સર્વ તને પતિત કરવાને માટે? ત્હારો અને તેમનો પોતાનો ધર્મ તે શું ત્હારા કરતાં ઓછો સમજે છે અને ઓછો ઇચ્છેછે? આં એ મહત્તુ અધિષ્ટાત્રીપણું આટલા દિવસ તેમણે એવી ધર્મનિપુણતાથી, કાર્યદક્ષતાથી, અને ઉદાત્ત સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી કર્યું છે કે ઋષમ પવિત્ર વિષ્ણુદાસજી બાવા પોતે એ ચંદ્રાવલીના હૃદયમાં કંઈ વાસના થઈ જાણે તો વગરપ્રશ્ને તેને પવિત્ર જ માની લે એમ છે. એ ચંદ્રાવલી તને અધર્મને માર્ગે રજ પણ સરવા દે એવી આશા જેવી વ્યર્થ છે તેમ તેવી ભીતિ અકારણ અને બાલિશ છે.

પિન્દુ—મધુરીમૈયા, ત્હારાં સ્થૂલ સૂક્ષ્મ ઉભય શરીરનું સંપૂર્ણપણે રક્ષણ કરી ત્હારે અભિસાર કરવાનું થાય એવી જ યોજના થશે.

કુમુદ—જેને આવા સાધુજન આમ પૂજે છે, જેને એ સર્વ મહાત્માઓ વિરક્ત જાણી આનંદ પામે છે, જેની પવિત્ર સ્થિતિ તમે કાલે જ પ્રત્યક્ષ કરાવી,—તેને એ સ્થાનમાંથી હું ચલિત નહી કરું. ચંદ્રને જેમ દૂરથી જ જોઈ કુમુદ પ્રપુલ્ક થાય છે તેથી વધારે મધુરી નહી કરે.

મોહની—હારા જડ સ્થૂલ શરીરને એ જડ કુમુદ જેવું રાખજે અને હારા સૂક્ષ્મ ચેતન શરીરને ચેતન સપક્ષ ચક્રોર જેવું કરજે. હારા ચંદ્રના હૃદયમાં કોઈ ઉડી વેદના છે એવું વિહારપુરી મૂળથી ધારે છે અને હવે તેમની કલ્પના એવી થઈ છે કે તે વેદના હારે માટેજ હોવી જોઈએ. વિહારપુરીજીએ હારા ચંદ્રના સંબંધમાં ચંદ્રાવલીને એ ત્રણ વાનાં કહેલાં છે તે સાંભળ.

“ રક્ષિતા ન કક્ષુમો નિષેવિતા
નાર્ચિષો વત ચક્રોરચ્ચુપુ ।
કષ્ટમિન્દુરુદયે નિષીયતે
દારુણેન તમસા વલીચસા ॥

“ વળી ખીજું કહ્યું છે કે—

“ યસ્યોદયેનૈવ દિશાં પ્રસાદસ્
તાપાપનોદોઽપિ જગત્ત્રયસ્ય ।
ચક્રોરચ્ચુપુટપારણે તુ
ચન્દ્રસ્ય તસ્યાસ્તિ કિયાન્ પ્રયાસઃ ॥

“ મધુરી, આ આશાના સુધાર્ખીજનું પ્રાશન કર અને વિપરીત-કારિણી મટી ઉચિતકારિણી થા અને સુન્દરગિરિનાં પુણ્ય આશ્રમના આશ્રયવડે સંસારની ભ્રષ્ટ વખતનાઓમાંથી મુક્ત થઈ શુદ્ધ ધર્મ અને રસની વૃદ્ધિને સ્વીકાર. એ સંપ્રદાય પ્રમાણે તો હારું સ્થૂલ શરીર પણ હારા પરિશીલક જને વનિત કરેલું છે, પણ ચંદ્રાવલીમૈયા હારા ઉપર એટલાં વત્સલ છે અને સંસારીઓના ધર્મનાં સુર છે કે તેમણે હારા સ્થૂલ શરીરને હારા સંપ્રત્યયને વશ રહેવા દેઈ માત્ર સૂક્ષ્મ પ્રીતિનો યોગ યોજ્યો છે. હારા શરીરનો ઈશ જેને ગણવો હોય તેને ગણજે, પણ હારા હૃદયનો ઈશ તો એક જ છે. એ હૃદયેશને અનુસરવું તેને તું અભિસરણ કહે કે અનુસરણ કહે પણ તે હારો ધર્મ સૂક્ષ્મ છે તે પળાવવાને ચંદ્રાવલીનું વિરક્ત ચિત્ત ચિન્તા કરે છે.”

૧. અરેરે! હજીતો ચંદ્રે દિશાઓ રંગી નથી કે ચક્રોરની ચાંચમાં પોતાનો પ્રકાશ સીંચ્યો નથી અને તેટલામાં જ આ દારુણ અને વધારે બળવાળો રાહુ, ચંદ્ર ઉગતામાં જ, એને પી બચાવે.—(પ્રકીર્ણ)

૨. જેના હૃદયથીજ દિશાઓ પ્રસન્ન થાયછે અને ત્રણે ભુવનના તાપ શાંત થાય છે તે ચંદ્રને એક અપવાસી ચક્રોરના ચચ્ચુપુટને પારણાં કરાવવામાં તે કેટલો પ્રયાસ પડવાનો હતો? (પ્રકીર્ણ)

બિન્દુ—એ તો એસ્તો. મધુરીબ્હેન, રાત્રિ આવશે અને આમનું આમ કરશે તો ગઈ વેળા પાછી નહી આવે તે પસ્તાશે.

કુમુદે આ વાત કાન ધરી નહી. સહની પાસેથી તે ઉઠી અને રાત્રે જે બારી આગળ બેઠી હતી ત્યાં જઈ બેઠી. બિન્દુમતી બોલ્યાત્યાલ્યા વિના એની પાસે કાગળ, ખડીઓ તે કલમ મુકી આવી તે મોહનીને પુછવા લાગી.

“હવેનો વિધિ”

“એ બારીએ તાળું છે તે રાખજે તે જોડની બારીએ સળીયા છે તે ઉઠાડી રાખજે. એની પાસે શય્યા પાથરી રાખજે. એ આધી પાછી જાય “તે દૃષ્ટિમાં રાખજે તે બાકી એકાંતમાં જ રહેવા દેજે. એકાંત એ જ હવેનો વિધિ છે. હું હવે મહારા આનિહકમાં ભળું છું.”

પ્રકરણ ૨૩.

સરસ્વતીચંદ્ર અને ચંદાવલી.

* ईदृशानां विपाकोपि जायते परमाद्भुतः ।

यत्रोपकरणीभावमायात्येवंविधो जनः ॥ भवभूति.

ધુઓ ભિક્ષાર્થે જાય ત્યારે સરસ્વતીચંદ્ર એકલો આશ્રમમાં રહેતો અને તેની સાથે વિહારપુરી અને રાધેદાસ તથા આશ્રમ સંભાળનાર એક બે જણ રહેતાં. આજ તો વિહારપુરી પણ ભિક્ષાર્થે ગયો હતો. આશ્રમ પાછળની ગુંદામાં સરસ્વતીચંદ્ર એકલો ફેરા ફરતો હતો. રાધેદાસ આગલા દારને ઓટલે બેઠો બેઠો વાંચતો હતો. આશ્રમ સંભાળનાર સાધુઓ સ્વયંપાકાદિ કાર્યની તૈયારી કરતા હતા.

સુરઆમનાં દર્શનને દિવસે સરસ્વતીચંદ્રના મસ્તિકમાં કંઈ કંઈ નવા સંસ્કાર ભરાવા પામ્યા હતા. ગિરિ ઉપરથી ઉતરતાં અનભિક્ષાત કુમુદ મળી અને તેનાં ઇંગિતે તેમ સાધુજનોનાં વિનોદવાક્યોએ એના તર્કને પક્ષીઓ પેઠે

* આવા (મહાત્મા) નો વિપાક પરમ અદ્ભુત થાય છે—કે જેના કલ્યાણ માટે આવાં મહાશય મનુષ્ય સાધનભૂત થાય છે. ઉત્તરરામ.

ઉરાજ્યા. પર્વત નીચે સુરગ્રામની યાત્રામાં મહેતાજી અને તેનાં વર્તમાનપત્રોએ તો આના મસ્તિકમાં મધપુડોજ ઉરાજ્યા. કુમુદ, સૌભાગ્યદેવી, પ્રમાદધન, ખુદ્ધિધન, લક્ષ્મીનંદન, સામંત, આદિના અને કોટુમ્પિક સમાચાર, આદિ અનેક વસ્તુઓ વર્તમાન પત્રમાંથી જાણી લીધી હતી તેના દંશ મસ્તિકમાં લાગવા લાગ્યા. ગઈ કાલની રાસલીલાને અંતે કુમુદનું જોડેલું ગીત ગવાયું તેના અર્થભાનથી તો આ સર્વ વિચારો કરતાં કરતાં વચ્ચે વચ્ચે તે ચમકતો હતો.

“શું આ મધુર ક્રોમલ કાન્તિવાળી મધુરી તે કુમુદ ? સુભદ્રાના મુખ આગળ કુમુદ ડુખી તણાયતી જાનવતુરને જડી નહી, પણ નદીના મુખ આગળના ખેટથી ચહીને ચંહી આવેલી મધુરીની કાંતિ કુમુદ જેવી નથી ? અત્યંત દુઃખથી એ ચિત્રની છાયા જાંખી થઈ છે પણ જાંખી જાંખી એ છાયામાંની રેખાઓ તો કુમુદની જ છે —કાન્તિઃ સર્વ પુરાણચિત્રમાલેના લે-
લાભેરુત્તોયતે* ॥ સુવર્ણપુર છોડ્યાને આંગળીઠેડે ગણીએ એટલા જ દિવસ થયાં તેવામાં એનો કાંતિ શું આટલી બદલાય ! પણ કાલના ગીતમાં તો નક્કી મહારા ઉપર જ કટાક્ષ છે અને તે મહારી રંક કુમુદના હૃદયમાંથી ન હોય તો ખીજ કોના હૃદયમાંથી હોય ! અરેરે ! મહે એને વેધવ્ય પ્રાપ્ત કરાવ્યું ! એ નદીમાં પડી તે મહારે લીધે ! —મહે જ નાંખી ! મહે જ નાંખી. હરિ ! હરિ ! હું જીવું છું ને એને અનિવાર્ય વેધવ્ય પ્રાપ્ત થયું ! હું તો આ વિરક્ત ભેખને ધરવા લાગ્યો ! એને હવે સૌભાગ્યદેવી વિનાનું સાસરું મુનું ! એને તો પ્રમાદધન ગયાનું સ્વપ્ન પણ નહી હોય ! એ સ્વપ્ન એને આવશે તો એને કટલું દુઃખ પડશે ? —મહારાથો તે નહી જોવાય. જો એ કુમુદ જ હોય તો એને જાતે ગુણસુંદરીને ત્યાં પહો-
ચાડી આવીશ. સીતાને વનવાસમાં પહોચાડનાર લક્ષ્મણ પાછા સીતાને મળ્યા ત્યારે નમસ્કાર કરી બોલ્યા હતા કે “માતા, તમને આટલું દુઃખ દેનાર નક્કે લક્ષ્મણ તમને નમસ્કાર કરે છે.” હું પણ ગુણસુંદરી પાસે આવાજ નક્કેપણાથી નમસ્કાર કરીશ ને દુઃખી કુમુદને તેમના હાથમાં મુકીશ ! જે મહે કોઈને દેખાડવું જોઈએ નહી તે ગુણસુંદરીની પાસે દેખાડીશ. નિર્વજ્જ નક્કે દુષ્ટ સરસ્વતીચન્દ્ર ! એ જ હવે ત્હારું પ્રાયશ્ચિત્ત ! —પણ મધુરી તે કુમુદ ખરી ? —

“ચંદ્રકાંત, મહારા કંપતા હૃદયને આધાર આપવાને અને આ ગુંચવા-
રામાંથી મને મુક્ત કરવાને ત્હારી સાત્વિક બુદ્ધિનો ખપ છે, તું મહારે
માટે ભટકે છે—હું તને શોધું છું—પણ હજી સુધી સંયોગ થતો નથી.”

જે સાધુ ચંદ્રકાંતને મળ્યો હતો અને રાત્રે તેને પાછાં મળવાનો સંકેત
કરી મળ્યો ન હતો તે સુન્દરગિરિ ઉપર પાછો આવ્યો હતો. પોલીસ પોતાના
શોધમાં છે, પોલીસ પોતાનો ગતિ તપાસે છે, અને પોતાની અને ચંદ્ર-
કાંતની વાતનો ને સંકેતનો પોલીસને પત્તો મળ્યો છે એટલું જાણતાં સાધુ
સંકેત તોડી પાછો પર્વત ઉપર આવ્યો હતો અને નવીનચંદ્રનું નામ
અને સ્થાન પ્રકટ કર્યા વિના આ સંકેત સિદ્ધ થાય એમ નથી એવા સ-
માચાર સ્વસ્વતીચંદ્રને તેણે કહ્યા હતા. ચાર પાંચ દિવસ વાત ત્હાડી પોડવી
ને પછી યોગ્ય માર્ગે પાછી ઉપાડવી એવો માર્ગ સર્વેયે કુંહાણ્યો. ચંદ્ર-
કાંતના મેળાપમાં આમ વિદ્યમ્બ થયો અને એનો ખપ તો આમ તીવ્ર
થયો. વિચારમાં ને વિચારમાં તે શતપત્ર કમલના ભરેલા ઝરાના ઝીણાં
ગાનમાં લોન થયો. કોમળ નહાના ધાસમાં એક વસ્ત્ર ઉપર તેની શય્યા
હતી તેમાં હાથનું અશીકું કરી સુતો. ઉપરના વડની ડાળીઓ લટકતી હતી
તેના ઉપર એની દૃષ્ટિ ઠરી. અને અંતે પાસે પડેલાં બે ચાર પુસ્તકો
ઉપર એ દૃષ્ટિ જતાં ઉડ્યા ને બેઠો થયો.

અલખ-મહનો પુસ્તકશાળાનાં સર્વ પુસ્તકોનો સંગ્રહ એની દૃષ્ટિને
સ્વાધીન કરી દેવામાં આવ્યો હતો. અલખમર્ગના યોગીઓ સર્વ એલિફે
આમુત્રિક વિષયોનાં શાસ્ત્રો જાણતા અને સંસાર જ્યારે એમ માને છે
કે શાસ્ત્રોનો મહોટો ભાગ માત્ર વાંચવા સાંભળવાનો છે અને આ કલિ-
યુગમાં પાળવાનો નથી, ત્યારે આ યોગીઓ તો સુન્દરગિરિ ઉપર હજી
સત્ય યુગ જ ગણતા અને જે કોઈ શાસ્ત્રને સ્વીકારતા તેના સર્વ ઉપદેશ
પાળતા. પણ સંસારમાં શાસ્ત્રીઓ માત્ર પ્રાચીન શાસ્ત્રનાં લક્ષણ જુવે છે,
અને તેમાંથી અનુકૂળ લક્ષણો સ્વીકારી, પ્રતિકૂળ લક્ષણોને કલિયુગને
નામે ત્યાગ કરવાનો—અને એ ત્યાગના વિષયમાં સંસારનાં અશિક્ષિત મ-
નુષ્યોના સ્વચ્છન્દ આચાર પાળવાનો—માર્ગ આ શાસ્ત્રીઓ અનિન્દિત ગણે
છે અને લોકસંગ્રહને અશાસ્ત્ર માર્ગે પ્રવર્તવા દેછે; ત્યારે આ યોગીઓનો
સંપ્રદાય પ્રાચીન કાળથી એવો જ હતો કે જે લક્ષ્યથી શાસ્ત્રો અને તેનાં
લક્ષણો બંધાયાં છે તે લક્ષ્ય ઉપર જ અનિમિષ સાત્વિક દૃષ્ટિ રાખી, પ્રસંગે
પ્રસંગે લક્ષ્ય વસ્તુનું સિંહાવલોકન કરી, અલખ-અલક્ષ્યના લખ પ્રવાહની
ગતિ પ્રમાણે શાસ્ત્રોને અને લક્ષણોને ઉત્કર્ષ આપવો અને એ લખવિ-

ભૂતિના ઉત્કર્ષના મર્યાદામાં જે કાંઈ શાસ્ત્રશાસન આવે તે સંપૂર્ણ કળાથી પા-
ળવાં. લક્ષ્યાલક્ષ્ય સંપ્રદાયનું કામતંત્ર પણ આ આધારે અને આ પ્રયોજને જે
રચાયલું હતું. જેટલો રસ સરસ્વતીચન્દ્રને એ વાંચવામાં પડ્યો હતો તેથી
અધિક રસ, એ તંત્રના આચાર વિહારમઠમાં પળાતા હતા તે જોવામાં, એને
પડ્યો હતો. ગઈ કાલ વિષ્ણુદાસજી ત્રણે મઠની નિરીક્ષા કરવા ગયા હતા
તેની સાથે એ પણ ગયો હતો, અને પરિવ્રાજિકામઠ તેમ વિહારમઠની
યોજનાઓ આ દેશને માટે અપૂર્વ લાગી અને પાશ્ચાત્યદેશોમાં અનવ-
સ્થિત લાગી, પણ યદુનન્દનના “ગ્રન્થભંડાર”માં દૃષ્ટિ પડ્યાથી એમ
પણ સંભવિત લાગ્યું કે આ દેશના સૌભાગ્યકાળમાં આર્ય જનસમૂહની
વ્યવસ્થા પણ કંઈક આવીજ હશે. એ કાળનું ચિત્ર આ કાળની સાથે
સરખાવતાં એના હૃદયમાં આપણી અર્વાચીન સ્થિતિને માટે શોક ઉદય
પામ્યો અને ભવિષ્યને માટે ભયચિત્ર પ્રત્યક્ષ થયું.

“કેટલો વિનિપાત! જે દેશમાં આ શાસ્ત્ર રચાયાં અને પળાયાં તેમાં
“આજ કેટલી અધોગતિ છે? અથવા એમ પણ કેમ ન હોય કે
“સુંદરગિરિ ઉપર જે વ્યવસ્થા સાધુજનો આમ અગ્નિહોત્ર પેઠે જળવી
“રહ્યા છે તેવી વ્યવસ્થા આ વિશાળ દેશમાં જળવાઈ શકી નહીં? આ
“સ્ત્રીજનનાં કૌમારવ્રત અને વૈરાગ્ય, આ સાધુઓનાં સરલ ચિત્તનાં
“સંવનન અને રસોત્કર્ષ—એ સર્વ દિવ્ય પદાર્થો પાળનાર સાધુજનોની
“સાધુતા કે સરલતા આ વિશાળ લોકસમૂહમાં શી રીતે આવવાની
“હતી? અને તે આવે નહીં તો આ જ દિવ્ય પદાર્થો આ સંસારને
“વિપર્યય કરી મુકે એમાં શી નવાઈ? શું આ ઉત્કર્ષ અર્વાચીન કાળમાં
“ન આવી શકે? પાશ્ચાત્ય સંસારમાં એ ઉત્કર્ષનાં અમૃતકળ અને વિપર્યય
“ઉભય છે—તે જોનાર ત્યાંના વિદ્વાનો અને રાજપુરુષો સ્વદેશી આચારવિ-
“ચારનાં ચક્ષુ ચતુરતાથી ફેરવી શકે છે અને તેમના દેશીઓ તેમનામાં
“વિશ્વાસ રાખી શકે છે. ત્યારે પરદેશી વિદ્યાથી મોહિત ગણાતા વિદ્વાન
“દેશીઓ ઉપર અને પરદેશી રાજપુરુષોની ચતુરતા ઉપર આ દેશ શી
“રીતે શ્રદ્ધા રાખવાનો હતો? જ્યાં સુધી દેશમાં આવી શ્રદ્ધા વિકાસ પામે
“અને શ્રદ્ધેય ગણાવા ઇચ્છનાર વિદ્વાનો અને રાજપુરુષો આ શ્રદ્ધાને
“ચોગ્ય થાય—પોતાની શક્તિથી, વૃત્તિથી, ઉદારતાથી અને પ્રયાસથી
“લોકની શ્રદ્ધાના સુપાત્ર બને ત્યાં સુધી સર્વ દેશોત્કર્ષની વાત વૃથા છે.
“શકુન્તલાના હરિણના હૃદયમાં દુષ્યંતે વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કર્યો નથી
“ત્યાંસુધી એ હરિણ દુષ્યંતના હાથમાંનું કોમળ ઘાસ ખાવાનું નથી

“ અને શકુન્તલા જે આપશે તે એ હરિણુ ખાશે. મહારા વિદ્વાન ભાઈયો
 “ કહે છે કે જુના લોક અમારો ઉપદેશ સાંભળતા નથી અને
 “ પરાપૂર્વની રીતિથી ચાલે છે તે ખરું છે, પણ એ દોષ કોનો ?
 “ જુની રીતિઓ અનેક અનુભવોના માંખણ જેવી છે તે આજ સુધી
 “ લોકહિતની પોષક ગણાઈ છે. તે ગણના ખરી કે ખોટી હો, પણ
 “ તેમના અને તેના ઘડનારા ઉપર લોકને દઢ પાયાવાળી શ્રદ્ધા છે અને
 “ પરદેશી રાજ્યકર્તાએ ઉત્પન્ન કરેલા દેશી પણ યુવાન વર્ગની યુદ્ધિ ઉપર
 “ તેમને વિશ્વાસ સ્વાભાવિક રીતે નથી. કાળખળે આજ નષ્ટ થતી આ રીતિ-
 “ ઓને મહારા ભીરુ દેશી બાન્ધવો શાથી વળગી રહે છે ? ઓ મહારા
 “ અનેકઘા દુઃખી દેશ ! ત્યારે માથે અનેક વાદળ ત્રુટી પડ્યાં છે, પડે છે ને
 “ પડશે. અને અમાવાસ્યાની ગાઢ અંધકાર ભરી રાત્રિ સર્વની દૃષ્ટિને નિ-
 “ બ્ધ કરી દે છે તે કાળે, ઓ મહારા દેશ, નહાતું બાળક માતાને વળગે તેમ
 “ તું આ શ્રદ્ધાને વળગી રહે છે— એ શ્રદ્ધાના એક દીપંથી જેટલું તું દેખે
 “ છે તેટલું આકાશમાં વસતા અનેક પરદેશી તારાઓના પ્રકાશથી તું દેખતું
 “ નથી, તો તે તારાઓનાં પૃથ્વીના કોઈ સરોવરમાં પડેલાં પ્રતિબિમ્બ
 “ જેવા મહારા વિદ્વાન ભાઈઓના પ્રકાશથી મહારો દેશ કંઈ જોઈ શકે નહી
 “ તો તેમાં શી નવાઈ છે ! એ શકુન્તલા જેવી ઓ રીતિ દેવી ! જેવી હું તને
 “ કુચ કરતી દેખું છું તેવોજ આ દેશને ત્યારાં વસ્ત્ર ખેંચી પકડી રાખતો
 “ દેખું છું. એ દર્શન મહારું હૃદય વલોવે છે.

“ यस्य त्वया व्रणविरोहणमिङ्गुदीनाम्
 “ तैलं न्यषिच्यत मुखे कुशसूचिविद्धे ।
 “ श्यामाकमुष्टिपरिवर्द्धितको जहाति
 “ सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते ॥

“ No doubt, we of the new generation have done
 “ nothing to deserve the confidence of our uneducated
 “ countrymen. We are only echoing voices that have
 “ come from the West!—‘Tis a foreign voice reflected

૧ (હે શકુન્તલા !) આ મૃગનું બચ્ચું ત્યારું બાળક જેવું ત્હેં કરી લીધેલું છે
 સામો (શ્યામાક) મુંઠીએ મુંઠીએ ખવડાવી ત્હેં એને મ્હોટું કરેલું છે, એના
 મુખમાં દર્ભનો કાંઠો વાગ્યો ત્યારે ઘા રુઝાડવા તેમાં ઇન્ગુદીનું તેલ ત્હેં પુરેલું
 છે; તે મૃગબાળક (અત્યારે તું જ્યાં બેઠી ત્યારે સ્વાભાવિક પ્રીતિથી)
 ત્યારે માર્ગ રોકી બસે છે ને તે માર્ગને છોડતું જ નથી. (શકુન્તલા)

“ by our hollow-vaulted brains, and those, that perceive
 “ it, refuse to be led by it. We have never even
 “ as much as attempted to find out the wisdom of our
 “ ancestors and yet we have condemned them unheard;
 “ and if somewhere we have dubbed that wisdom
 “ with the name of folly, nowhere have we tried to
 “ recognise that wisdom. I think there is more com-
 “ mon sense and sounder patriotism in the stubborn
 “ and wholesale refusal, by our masses, to consider
 “ or even hear and endure the latest fantasies of their
 “ seduced boys. When we shall have studied that
 “ ancient wisdom and considered both sides, the
 “ people will hear us, follow us, and even accept our
 “ theories of the follies of our best ancestors. We
 “ shall then have deserved the confidence of the
 “ people.”

“ જે લોકશ્રદ્ધા નવા વિદ્વાનો ઉપર નથી બેસતી તે આ અલખના
 “ યોગીઓ ધારે તો કેટલી વારમાં મેળવી શકે? સંસારને શુદ્ધ કરવાને
 “ માટે બેઈએ તેટલું સંસારનું જ્ઞાન, રસિકતા અને વૈરાગ્ય, નિઃસ્વાર્થ
 “ અને સ્વયંભૂ કલ્યાણ કરવાની વાસના, અને આ પુસ્તકો અને આ
 “ સંપ્રદાય : એ સર્વ સાધનથી લોકનું શું શું કલ્યાણ ન થઈ શકે?
 “ સંસારના અતિસંસર્ગથી બંતે બ્રહ્મ થવાના ભયથી— યોગ્ય ભયથી—
 “ આ સાધુઓ સંસારીઓથી દૂર રહી તેમનું જેટલું કલ્યાણ થાય
 “ એટલું કરવાને માટે દૂરથી અલખ જગાવે છે. પણ સંસાર બહુરો
 “ છે તે એ ક્યાંથી સાંભળે? સરસ્વતીચંદ્ર, આ સાધુકુળનો ઉત્કર્ષ કરવો
 “ એ તારો ધર્મ છે.”

“ એમના આચાર સંસારથી અત્યંત જુદા હોવા છતાં સંસાર તેમના
 “ ઉપર શ્રદ્ધા શા માટે રાખે છે? તેમના પવિત્ર શાસ્ત્રમુદિત લોકમુદિત
 “ આશય ઉપર લોકને સ્વાભાવિક શ્રદ્ધા છે. તેમને અભિમાન નથી, મદ
 “ નથી; તેઓ સંસારીઓની સેવા કરવા સુધી તત્પર છે અને મહારા
 “ જેવા માર્ગમાં જડેલા પ્રાણી ઉપર આટલી કૃપા રાખે છે. તેઓ
 “ શરીરધર્મનાં શાસ્ત્ર પાળે છે, રસધર્મ પાળે છે, વૈરાગ્યની શુદ્ધ કળા

“ પામે છે, લોકકલ્યાણને પોતાની વિભૂતિ ગણે છે, અને પોતાના અને
 “ પારકાને એક ગણી પરમ-અલખમાં લીન થાય છે. વિગતમાનમદા
 “ મુદિતાશયા:—તે આ લોક જ છે.”

“ જો મધુરી કુમુદ જ હોય તો આ કલ્યાણસ્થાનમાં આવી મહાત્મ
 “ પરિત્રાન્નિકાઓમાં તેને પૂર્ણ શાંતિ મળશે અને તેટલા જ્ઞાનથી મહારું
 “ હૃદયશલ્ય શાંત થશે. મહારો અને તેનો સંસર્ગ ભયંકર છે—હવે તે
 “ દૂર જ રાખવો. પણ એ ઘેર જાય તે ઠીક કે અંહી રહે તે ઠીક ?”
 આ પ્રશ્ન ઉઠે છે એટલામાં રાધેદાસ અંદર આવ્યો. એના સામું જોયું.
 પાસે આવી રાધેદાસ બોલ્યો, “ જી મહારાજ, ચંદ્રાવલી મૈયા આપનું
 દર્શન ઇચ્છે છે.”

“ મહારું દર્શન! શા માટે !”

“ એ તો તેમના હૃદયમાં જે મંત્ર હોય તે ખરો. મને તે અલખ છે.”

“ તો પુછો તો ખરા! સ્ત્રીજનને મળવું આ વેપને કે દેહને ઉચિત નથી.”

“ પરિત્રાન્નિકા મઠની પરમ પવિત્ર અધિષ્ઠાત્રીને તેમના હૃદયનો મંત્ર
 “ પુછવાનો કોઈ સાધુજનને અધિકાર નથી. તેમનો આત્મા સ્ત્રીરૂપ નથી
 “ અને આપનો આત્મા તેથી ભિન્ન પુરુષરૂપ નથી. પવિત્ર કલ્યાણ
 “ આશયને કાળે અલખનો ભેષ્ય લખ વસ્તુમાત્રને માટે ઉચિત છે. જી મ-
 “ હારાજ, ભગવતી ચંદ્રાવલી મૈયા જ્યારે પ્રવૃત્તિ સ્વીકારે છે ત્યારે કોઈ
 “ પરમ કલ્યાણ કાર્યને અર્થ જ એ પ્રવૃત્તિને સ્વીકારે છે અને તેમનાં
 “ સાધન પણ શુદ્ધ ધર્મ્ય અને રમણીય જ હોય છે. ગુરુજીની પાસે પણ
 “ એ ભગવતીની ગતિ અપ્રતિહત છે.”

નવોનચંદ્ર સાંભળી રહ્યો અને કંઈક વિચારમાં પડી અંતે બોલ્યો, “વિ-
 હારપુરી.....”

“ તેમની અનુમતિ પ્રાતઃકાળથી જ મળી ગઈ છે ” : રાધેદાસ વચ્ચે
 બોલ્યો.

સરં—રાધેદાસજી, તમારી આવી શ્રદ્ધાના પાત્રનો સત્કાર કરવાને
 વિધિ શો છે ?

રાધેં—ગુરુજીને માટે જેવો આદર રાખો છો તેવો જ આ ભગવતી
 માટે રાખજો. જી મહારાજ, અલખ મર્ગનો સંપ્રદાય એવાંને એવું જ
 કહી સંબોધે છે કે,

૨ “ શિશુત્વં સ્ત્રિણં વા ભવતુ નનુ વન્ધ્યાડસિ જગતઃ ।

ગુણાઃ પૂજાસ્થાનં ગુણિષુ ન ચ લિઙ્ગં ન ચ વયઃ ॥ ”

સર૦—એ અભિલાષ મને અનુકૂળ છે. આપ આગળ ચાલો તે મ્હારું તેમને અભિજ્ઞાન કરાવો.

એ જણ આશ્રમખંડાર ગયા ત્યાં ઓટલા ઉપર ચન્દ્રાવલી બેઠી હતી. નવીનચન્દ્રને જોઈને તે ઉભી થઈ. એ જણ પરસ્પર પ્રત્યક્ષ થતાં તત્ક્ષણ રાધેદાસ બોલ્યો.

“ ચન્દ્રાવલીમૈયા, આ અમારા નવીન જેવાતૃક -જેને માટે તમે આટલે દૂરથી આવ્યાં છો. નવીનચન્દ્રજી, આ અમારાં મંગલમૂર્તિ મૈયા-જેનો ઉત્કર્ષ આપના શ્રવણપુટને પ્રાપ્ત થયો છે જ. ”

અત્યારે ચન્દ્રાવલીનાં સર્વ અંગ સુંદરતા અને પવિત્રતાના સર્વ ચમત્કારથી ચમકતાં હતાં. એના દર્શનથી જ નમ્ર અને તૃપ્ત થઈ સરસ્વતીચન્દ્ર મસ્તક નમાવી બોલ્યો “ મૈયા,

૨ “ અજ્જલિરકારિ લોકૈર્ગર્ભાનિમનાસૈવ રજ્જિતા જગતી ।

“ સન્ધ્યાયા ઇવ દૃષ્ટિઃ કસ્ય મનોજ્ઞાં ન ભગવત્યાઃ ॥

“ આ શરીરમાંનું હૃદય આપને શિરવડે તમે છે અને આપની પવિત્ર આજ્ઞા જાણવા ઇચ્છેછે. ”

ચન્દ્રાવલી-સાધુનું હૃદય સાધુને ઓળખી લેછે. રાધેદાસ, મ્હારે એમની સાથે કંઈ મંત્ર કરવો છે.

રાધે૦—હું તેને અનુકૂળ જ છું. આપના શ્રવણપંથથી દૂર પણ નયન-પથમાં પેલા ઝાડ નીચે બેસું છું અને સંજ્ઞા કરશે ત્યાં નિકટ આવીશ.

રાધેદાસ તેટલે છોટે ગયો ને ત્યાં બેઠો. તે બેઠો ત્યાં સુધી તેનાં ઉપર દૃષ્ટિ રાખી, તે પછી ચન્દ્રાવલીએ સરસ્વતીચન્દ્ર ઉપર દૃષ્ટિ કરી. એ નીચું જોઈ રહ્યો હતો.

૧ ત્હારામાં બાળકપણું હો. કે સ્ત્રીપણું હો ! તો પણ જગતે વન્દન કરવા યોગ્ય તું છે જ; ગુણિજનમાં પૂજનું સ્થાન તેમના ગુણ છે— તેમની સ્ત્રી-જાતિપણું કે પુરુષપણું નથી તેમ તેમનાં વયનાં વર્ષ પણ નથી. (ઉત્તરરામ.)

૨ સંધ્યાની દૃષ્ટિ જેવી સુંદર-રમણીય છે તેવીજ આપ ભગવતીની દૃષ્ટિ કેને નથી? એ દૃષ્ટિ પડતામાં લોકો અંજલિવડે હાથ જોડવા મંડી ગયા અને પૃથ્વી, ગ્લાનિને પામી નથી ત્યાર ખેલાં તો, એ દૃષ્ટિથીજ રજિત થઈ. (પ્રાચીન)

ચન્દ્રા૦—નવીનચંદ્રજી, હું આ ઝોટલે બેસું છું; તમે આ પગથીય ઉપર બેસો. મહારે અતિવિસ્મયની ગોઠી કરવાની છે.

જિજ્ઞાસા, આતુરતા, પ્રીતિ, લજ્જા, અને કમ્પતે અનુભવતો સરસ્વ-તીચંદ્ર તે પ્રમાણે બેઠો અને નીચલું પગથીયું જોઈ રહ્યો. ચંદ્રાવલી પણ બેઠી.

ચન્દ્ર૦—નવીનચંદ્રજી, સુન્દરગિરિ ઉપર આપની કીર્તિ આ સૂર્યના પ્રકાશ પેઠે પ્રસરી રહી છે; પણ હું તો નિમ્ન પ્રદેશમાંથી આપના પૂર્વાશ્રમની કથા સાંભળી આવી છું.

સર૦—આપની કીર્તિના શ્રવણપાનમાં જેવી શાન્તિ છે તેવી મહારા પૂર્વાશ્રમની કથામાં ક્લાન્તિ છે. મૈયા, એ આશ્રમનો શુદ્ધ ઇતિહાસ ગુપ્ત છે.

ચન્દ્રા૦—તમારે તે ગુપ્ત રાખવાની ઇચ્છા હશે પણ મને તો તે ઇતિહાસના સાક્ષિભૂત હૃદયના કરેલા ઉદ્ગારથી જણાઈ છે.

સર૦—એ હૃદય જે દેહમન્દિરમાં હતું તે મન્દિર નષ્ટ થયું છે.

નિઃશ્વાસ મુકી સરસ્વતીચંદ્રે નેત્ર ઉપર હાથ ફેરવ્યો.

ચન્દ્રા૦—એ મન્દિર નષ્ટ નથી થયું પણ મ્હાન થયું છે. નવીનચંદ્રજી, એ મન્દિરમાંના હૃદયની કુંચી લેઈને હું આવી છું અને તમને હું તે સોંપી દેઈશ.

સર૦—એ કેમ મનાય? આપ એક શરીરની વાર્તા કરતાં હશે અને હું બીજા શરીરની વાર્તા કરતો હઈશ.

ચન્દ્રા૦—આ ગિરિના તરસ્થાનમાં તે શરીર તમે દીઠું છે ને એ હૃદયનો કટાક્ષ તો કલ તમને લાગી ગયો છે.

સર૦—એ શરીરનું નામાલિધાન જુદું છે.

ચન્દ્રા૦—તમે તમારું નામ બદલ્યું તેમ એ મધુર શરીરને અમે મધુરીનામે ઝાળખીએ છીએ. એ નવીન પણ ઉચિત નામ મહેં જ પાડેલું છે.

સર૦—જો આપ કહો છો તેવી જ સ્થિતિ હોય તો મહારી એક ચિન્તા શાન્ત થશે. આપ જેવાના સત્સંગથી એ શરીરમાંનું વિકલ હૃદય શાંત થશે અને મને ભુલશે. એ શરીરનું સત્ય નામ જણવવાની મહારા ઉપર આપ કૃપા કરી શકશો તો સર્વ પ્રશ્નોનું સમાધાન થશે.

ચન્દ્રા૦—તે નામ મહારાથી પણ ગુપ્ત છે. પણ નામ વિનાની સર્વ હૃદયગુહાની હું તલસ્પર્શી થઈ છું.

સર૦—મૈયા, આપ આજ્ઞા કરશો તે હું સાંભળીશ. માત્ર ગુપ્ત નામ રાખનારની ગુપ્ત વાર્તા પ્રકટ ન કરવી એટલો ધર્મ સાચવીશ.

ચન્દ્રા૦—એ તો ઉચિત છે. આપણી વાતોની સરત એટલી કે તમારું એનું પરસ્પર અભિજ્ઞાન સંપૂર્ણ થાય તો જ મહારી તમારી કથાઓ સત્ય ગણવી ને અભિજ્ઞાન અપૂર્ણ થાય તો સર્વ વાત સ્વપ્નવત્ ગણવી.

સર૦—તો આજ્ઞા કરો.

ચન્દ્રા૦—આપ આ આશ્રમમાં સર્વની સાથે શયન રાખો છો તેને સ્થાને ગુરુજી જાતે જ નીરાળો એકાન્તવાસ આપે તો આપે સ્વીકારવો.

સર૦—ગુરુજીની ઇચ્છા તે આજ્ઞા જ છે.

ચન્દ્રા૦—આપની ઇચ્છા પુછે તો તેમાં પણ આ યોજનાને જ અનુકૂળ રહેવું.

સર૦—આ આશ્રમમાં હું ગુરુજીની પ્રસન્નતા જ ઇચ્છું છું—ખીજી ઇચ્છા દર્શાવતો નથી.

ચન્દ્રા૦—દર્શાવતા નહી હો, પણ રાખતા તો હશેજ.

સર૦—હૃદયતંત્રમાં તો જે હોય તે ખરું.

ચન્દ્રા૦—નવીનચંદ્રજી, તૃપિત ચક્રારી ચન્દ્રપ્રકાશથી જ તમ થશે.

સર૦—મૈયા, તેને ઉપદેશ કરજો કે જે શમપ્રકાશ ચન્દ્રાવલીમૈયા વિહારપુરીજીને આપે છે તે જ પ્રકાશ ચક્રારીને અનેક ચન્દ્રની માળા જેવાં ચન્દ્રાવલી મૈયા આપી શકશે.

ચન્દ્રા૦—તેમાં તમે શું કર્યું ? નવીનચંદ્ર,

“ અથિ કઠોર શમઃ કિલ તે પ્રિયઃ

સ નુ શમો નુ શમસ્ય વિહમ્બના ।

પરગૃહે કિમ્ભૂદરિણીદૃશઃ

કથય નાથ કથં વત મન્યસે ॥”

સરસ્વતીચંદ્રના નેત્રમાં અશ્રુધારા અપ્રતિહત થઈ. ભીંત ભણી મસ્તક ટેકવી તે સાંભળી રહ્યા હતા તે આ સાંભળી ઉંડા પ્રચ્છન્ન આવેશમાં પડી મુખે મન્દ મન્દ ખેલવા લાગ્યો.

૧. અહો કઠોર પુરુષ ! તને શમ પ્રિય છે તે ઠીક. પણ આ તે ત્હારો શમ કે શમને નામે શમની વિહમ્બનાને તું દેખે છે ? પારકા ગૃહમાં મૃગનયનીનું શું થયું હશે તે કહે તો ખરો ! (તેનો નાથ થઈ તેના ઉપર ત્હારા નાથપણાનો ત્હે અધિકાર વાપર્યો છે તે) નાથ ! તું આમાં શું માને છે ? (ઉત્તરરામ ઉપરથી)

“ જોટલો આરોપ મુકો તે સત્ય છે, ઉચિત છે. મૈયા, હવે તો મહારે દુષ્યન્તનું સદ્ગુણ હવું તેનો માત્ર એક અંશ માગવાનો બાકી રહ્યો—”

ચન્દ્રા—તે અંશ હું પ્રાપ્ત કરાવીશ.

સરસ્વતીચંદ્રે આ સાંભળ્યું નહી તે આગળ બોલતો ગયો.

૧“ સુતનુ હૃદયાત્પ્રત્યાદેશવ્યલીકમપૈતુ તે
કિમપિ મનસઃ સંમોહો મે તદા વલવાનમૂત્ ।
પ્રવલત્તમસામેવંપ્રાયાઃ શુભેષુ હિ વૃત્તયઃ
સ્રજમપિ શિરસ્યન્ધઃ ક્ષિપ્તાં ઘુનોત્યહિશઙ્કયા ॥

“ આ શબ્દો બોલી, શકુન્તલાને ચરણે પડી, દુષ્યન્તે ક્ષમા મેળવી. મૈયા, હું એવી ક્ષમા મેળવવાને ઇચ્છું, પણ તે ક્ષમાને માટે દુષ્યન્તની યોગ્યતા હતી એવી મહારી નથી. મને કોઈનો શાપ ન હતો, મહારા મનને ઇષ્ટ જનની વિસ્મૃતિ ન હતી, અને મહે પુલની માળાને સર્પ જાણી ફેંકી દીધી નથી. ઉભય હૃદયની પ્રીતિ જાણી, સર્વ વાત પ્રત્યક્ષ છતાં, કોમળ સુન્દર અને સુગન્ધ પુષ્પમાળાને, જાણી જોઈને ત્રીપ્તમધ્યાન્હમાં સૂર્યના તડકાવચ્ચોવચ બળી જાય એમ, મુકી દીધી. ક્ષમા માગવાનો પણ મહારો અધિકાર નથી; છતાં આ અધમ હૃદય ક્ષમાને ઇચ્છે છે. તે મળે એટલે સંસારમાં મને ખીજી વાસના નથી.”

સરસ્વતીચંદ્ર દીન મુખે ટટાર થઈ બેઠો.

ચન્દ્રાવલી દ્યાર્દ્ર થઈ. તેનાં નેત્રમાં જળ આવ્યું: “ નવીનચન્દ્રજી, મધુરીનો મધુર હૃદયસાગર ક્ષમાના તરંગોથી ઉભરાયે છે તે ઉછળે છે અને તેથી જ એની પ્રીતિની શુદ્ધિનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવે છે. એ કોમળ હૃદયઉપર અમાવાસ્યાના અપ્રત્યક્ષ ચન્દ્રનો સંસ્કાર પણ બળ કરે છે તે બળના પ્રત્યેક હેલારાની સાથે અનેક તરંગ ઉભા થાય છે. નવીનચન્દ્રજી, એ તરંગે તરંગે શોક અને ક્ષમાના આમળા વીંટાય છે. એ માટે તમે નિઃશંક રહો.”

૧. આ સુન્દર શરીરવાળી ! મહે તહારો સ્વીકાર ન કર્યો તેના ડાઘ તહારા હૃદયમાંથી હવે દૂર જાય ! તે પ્રસંગે મહારા મનમાં કોઈ બળવાનું સંમોહ થયો હતો. જેની આશપાશ અન્ધકાર બળવાળો છે તેની વૃત્તિયો શુભ પંદાર્યો પ્રતિ આવી જ થઈ જાય છે, અન્ધના શિર ઉપર પુષ્પની માળા નાંખો તો સાપ જાણીને તેને પણ તરછાડી કહાડી નાંખે. (શકુન્તલ)

સર૦—તેની ઉદારતા જેમ જેમ આમ વધે છે તેમ તેમ મહારી કૃપણતા વધારે વધારે ક્ષુદ્ર લાગે છે, મહારો દોષ ક્ષમાને માટે વધારે વધારે અપાત્ર થાય છે, અને મહારું પ્રાયશ્ચિત્ત વધારે વધારે દુર્લભ બને છે.

ચન્દ્રા૦—મહાત્મા! તમારું એ માહાત્મ્ય મહારી મધુરી ઉત્તમ રીતે પ્રત્યક્ષ કરે છે અને માટે જ એના હૃદયના ચીરા વધારે વધારે દારુણ થતા બન્ય છે.

સર૦—હરિ! હરિ! હું શું કરું? મૈયા, મહારું પ્રાયશ્ચિત્ત નથી જ.

એની આંખમાં વળી આંસુ સરવા લાગ્યાં.

ચન્દ્રા૦—પ્રીતિતંત્રમાં સ્ખલન પામનારનું પ્રાયશ્ચિત્ત એ જ કે પ્રીતિપાત્ર જનના હૃદયને વશ થવું અને એ હૃદય પ્રીત પ્રસન્ન થાય એવાં થવું.

સર૦—તેના હૃદયમાં પવિત્ર સંસ્કારો જ છે—જેને લીધે મહારી આ સ્થિતિથી જ એ હૃદયની પ્રીતિ થશે.

ચન્દ્રા૦—તે તેમ છે કે અન્યથા છે તેનો તો નિર્ણય હજી કરવાનો છે.

સર૦—એમાં શંકા નકામી છે. એ હૃદયની અન્યથાસ્થિતિ અશક્ય છે.

ચન્દ્રા૦—તમે તમારી હાલની સ્થિતિ એને પ્રસન્ન કરવા સ્વીકારો છો કે તમારા પોતાના હૃદયના ઉલ્લાસથી ?

સર૦—ગુરુજનો આદેશ છે કે મહારે પ્રવાહપતિત સ્થિતિને અનુકૂલ રહેવું.

ચન્દ્રા૦—તમારું હૃદય જેવું ઉદાર ઉદાત્ત છે તેવું જ પ્રીતિતંત્રમાં મુગ્ધ છે. મહારી મધુરી આ પર્વત ઉપર ચઢી આવી તે શું તમને આ સ્થિતિમાં અચલિત જેવાને માટે? તમારા પૂર્વાશ્રમના મનોરાજ્યનું સ્મરણ કરી, મન મનનું સાક્ષિ છે એમ સમજી, આ પ્રશ્નનો ઉત્તર દો.

સર૦—તે એમ સમજે છે કે હું દુઃખી છું અને મને દુઃખી સમજી દુઃખમાંથી મુક્ત કરવાની વાસનાએ તેને આંહી સુધી પ્રેરી છે.

ચન્દ્રા૦—તે શું તમે દુઃખી નથી ?

સર૦—એની ક્ષમા મળ્યે મહારું દુઃખ શાન્ત થશે.

ચન્દ્રા૦—જે તમારું દુઃખ એટલાથી શાન્ત થવાનું હોય તો તમે તેના શરીરના પતિના ગૃહમાં ગયા તે શા માટે ? શું તમે ત્યાં એના દુઃખની મશકરી કરવાને માટે ગયા હતા ?

સર૦ — તેના મનમાં હું એવો દુષ્ટ હઉં તો તેમ ગણવું.

ચન્દ્રા૦ — નવીનચંદ્રજી, જે આવેશને બળે તમે તમારા પિતાનો ત્યાગ કર્યો તે જ આવેશને બળે તમે તમારા પ્રીતિપરિપાકની અવગણના કરી. એ જ અવગણના તમારી પવિત્ર પ્રીતિએ સ્વીકારી નહીં અને એ અવગણનાની અવગણના કરી તમારી પ્રીતિએ તમને મધુરી પાસે મોકલ્યા. તમારી ઉદાત્તા એવી છે કે આટલી વાત તો તમે તરત સ્પષ્ટ સ્વીકારવાના.

પળવાર લજ્જાથી નીચું જોઈ સરસ્વતીચંદ્ર બોલ્યો. “મહારા હૃદયતંત્રનું પૃથક્કરણ કરવામાં તમારી પ્રજ્ઞા સફલ હોય એટલી સફલ મહારી પોતાની “ દુઃખમાં હુબેલી પ્રજ્ઞા થઈ શકે એમ નથી. ”

ચન્દ્રા૦ — મહાત્મા ! તમારું રસિક ઉદાત્ત માહાત્મ્ય એવું છે કે તેને તમે પોતે જોઈ શકતા નથી. પણ તમારું જે માહાત્મ્ય તમે જાતે જોઈ શકતા નથી તે મહારી મધુરીની પ્રીતિ સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે. જેમ આપણે આપણાં મુખ આપણી આંખોથી જોઈ શકતાં નથી પણ કાચમાં જોઈએ તો જ દેખાય તેમ મહાત્માઓનાં માહાત્મ્ય તેમને પોતાને જણાતાં નથી પણ તેમના ઉપર વિકસતી અન્ય હૃદયની પ્રીતિના નિર્મલ કાચમાં જ જણાય છે.

સર૦ — હા ! મહારી દુષ્ટતાનું માહાત્મ્ય એ રંક હૃદયને સોળે કળાસાયે પ્રત્યક્ષ જ છે.

ચન્દ્રા૦ — મહાત્મા ! જે તેના હૃદયમાં એવી ભાવના હોય તો એ હૃદય ધરનારી તે મધુરી નહીં ! મહારી મધુરીના મધુર પ્રીતિને તમે કેવા ભાસો છો તે સાંભળી લ્યો.

૧ “ વ્યતિકરિતદિગન્તાઃ શ્વેતમાનૈર્યશોભિઃ
સુકૃતવિલસિતાનાં સ્થાનમૂર્જસ્વલાનામ્ ।
અકલિતમહિમાનઃ કેતનં મહ્ગલાનામ્
કથમપિ સુવનેસ્મિસ્ત્વાદૃશાઃ સંભવન્તિ ॥ ”

સર૦ — હરિ ! હરિ ! હું મહા દુષ્ટ ઉપર તેનો ઉપકાર અપાર થઈ ગયો. મૈયા, હું મહારો જે દારુણ દોષ જોઈ છું તેને જોવાને જ્યારે એ ઉદાર હૃદય આટલું અશક્ત છે ત્યારે મને ક્ષમા તે કોણ આપવાનું હતું? હવે તો ઈશ્વર આપે ત્યારે !

૧ ઉજ્જવલ શ્વેત યતા યશવડે દિશાના છેડાઓને જેમણે રંગ્યા હોય છે, સુકૃતના પ્રતાપી વિલાસોનાં જેઓ સ્થાન છે, જેમનો મહિમા કળાયો નથી, અનેક મંગલોની ધ્વજાસ્વ જેઓ છે એવા ત્હારા જેવા મહાત્માઓ પૃથ્વીમાં પૃથ્વીનાં મહાભાગ્યે જ ક્વચિત્ જન્મે છે (ઉત્તરરામ ઉપરથી)

ચન્દ્રા૦—જ્ઞાનસ્વરૂપ ! આ અલખના પુણ્ય મહામાં તેરતિ શોકમાત્મકિત્.

સર૦—શોક જશે, પણ થયું પાપ નહી ધોવાય.

ચન્દ્રા૦—ગુરુજી, તમને તે ધોવાનો પ્રસંગ પણ પ્રાપ્ત કરાવશે ને ત્યારે તમે અનુભવશો કે—

‘મિથ્યતે હૃદયગ્રથિરિચ્છન્તે સર્વસંશયા : ।

ક્ષીયન્તે चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥

સર૦—માતાજી, સત્ય ક્ષો છો. પણ મહારા મોહનું આવરણ આ ક્ષણે દૂર છે.

ચન્દ્રા૦—મહારે આવી યોજના સાધવી છે કે તમારો ને મધુરીનો એકાન્ત સમાગમ થાય અને તમે એ પરસ્પરઅવસ્થા સાંભળી, સમજી, પરસ્પરસમાધાન કરો, અને તે પછી તમારી બેની ઇચ્છા પ્રમાણે યોગ કે વિયોગ જે ઉચિત હશે તે સાધવામાં અમે સાધનભૂત થઈશું.

સરસ્વતીચંદ્ર વિચારમાં પડી અંતે બોલ્યો.

“ એથી ક્ષણ શું ? ”

ચન્દ્રા૦—તેનું દુઃખ તમે સમજી લેજો અને તમારું દુઃખ એ સમજી લેશે. તેનો વ્યાધિ જાણી તેનો ઉપાય તમારા સમાગમમાં હોય તો તે સમાગમ તમે તેને આપશો એ જ તમને ક્ષમા મળી સમજવી. એનું ઔપધ ખીજું કંઈ હોય તો તે આપવા યત્ન કરશો તો તે પણ તમને ક્ષમા મળી ગણવી. જો તમે એમ સમજતા હો કે ક્ષમાથી તમને શાંતિ મળશે તો તો આટલું કરવા તમે બંધાયલા છો. જો તમારું દુઃખ તમે નહી સમજતા હો તો મધુરીનું હૃદય તો તે અવશ્ય સમજી લેશે અને તેનો ઉપાય કરશે. નવીનચંદ્રજી, જે પરિશીલિત પ્રીતિથી તમારાં બેનાં હૃદય એકત્રોત ન્યાયથી સંધાયાં છે તે પ્રીતિના તંતુ ઉપર બલાત્કાર કરવાથી ઉભય હૃદય ખેંચાય અને ત્રુટે એ પ્રીતિની પ્રકૃતિ છે. કેટલોક કાલ ઉભય હૃદયના તંતુઓનાં યથાપ્રાપ્ત સમાગમનું પાલન કરો, અને ધીમે ધીમે ઉભયની કુળાથી ઉભયની વૃત્તિથી, ઉભયના સંયુક્ત અભિલાષથી, અને ઉભયના પ્રયત્ન-

૧. આત્મા જાણનાર શોકને તરે છે. ૨. એ પરાવાર દૃષ્ટ થાય છે ત્યાં હૃદયગ્રથિ ભેદાય છે, સંશય માત્રનો છેદ થાય છે, ને આનાં કર્મ ક્ષીણ થઈ જાય છે. (પંચદશી.)

સંવાદથી', એ હૃદયના તન્તુઓને ક્લેશ ન પહોચે એમ છુટા કરો. એટલે અંતે નવીનચંદ્રજી વિહારપુરીના છત્રરૂપ થશે અને મધુરી ચન્દ્રાવલીની વસ્ત્રકુટીમાં રહેશે. જો ક્લેશ વિના એ તન્તુ છુટે તહી તો તેમનું પાલન કરવું અને જીવંત જન્મેલાં જીવના તન્તુના શાન્ત સુંદર પટને સુંદરગિરિના વિહારમઠના ભૂષણરૂપ કરવો.

સરસ્વતીચંદ્ર હાજર થયો.

“ મૈયા, ક્ષમા મેળવવાને એ જ માર્ગ છેવો પડે તો નવીનચન્દ્ર વશે કે કવશે તેને માટે સજ્જ થાય એમ ધારો. પણ મધુરીનું પોતાનું હૃદય, એનો એના પતિ ઉપરનો પ્રેમ, અને એ પતિ પ્રતિનો એનો પતિવ્રતા-ધર્મ—એ ત્રણ વાનાં શું આ માર્ગને અનુકૂળ છે ? ”

ચન્દ્રાં—એ વિચાર કરવાનો મધુરીને છે—તમારે નથી.

સરં—એને પુણ્યમાર્ગે પ્રેરવી એ મહારી પ્રીતિનો પ્રધાન અભિલાષ છે.

ચન્દ્રાં—હું જાણી પ્રસન્ન—અતિપ્રસન્ન છું. તમારી જેની પ્રીતિ ચંદ્ર અને કુમુદના જેવી પરસ્પરશરીરને દૂર રાખનારી પણ દૃષ્ટિસંયોગ અને મનઃસંયોગનું રક્ષણ કરનારી છે. એવી સૂક્ષ્મ પ્રીતિને માટે જ તમારાં સૂક્ષ્મ શરીરનો સમાગમ રચવાની અમ સાધુજનોની યોજના છે. તમારાં સ્થૂલ શરીરને અસક્ત રહે કે સક્ત રહે તેમાં અમે ઉદાસીન છીએ.

સરં—કારણ ?

ચન્દ્રાં—અમારા ન્યાયથી તો તમે એના મનમથાવતારે વરાવેલા શુદ્ધ એક પતિ છો, અને એના શરીરના પતિને તો અમે જર ગણીએ છીએ.

સરં—સંસારની ભાવના એથી વિપરીત છે.

ચન્દ્રાં—હા, અમારી અને સંસારની ભાવનાઓમાંથી તમારી ઇચ્છા હોય તેને સ્વીકારો ને ઇચ્છા હોય તેને ત્યજો. એમાં અમારે ઉદાસીનતા છે. સૂક્ષ્મ શરીરોના સૂક્ષ્મ કામ તૃપ્ત થશે તો તે જ પરમ અલખને જગવનાર થાય છે. સ્થૂલ કામ તો માત્ર સાધનરૂપ છે—તેના વિના ક્ષણ પ્રાપ્ત થાય તો અમારે એ કામ ઉપર પક્ષપાત નથી.

૨. જે જાણના પ્રયત્ન પ્રતિ પ્રયત્નની એકકળતા. યુગપદ્નેકાર્થસિદ્ધિરપિ દ્વયતે । યથા મેષયોરભિઘાતે કપિત્યયોર્મેદે મહ્યોર્યુદ્ધે ॥ તેનોમથોરપિ સદશી સુખપ્રતિપત્તિઃ ॥

જાતેરમેદાદમ્પત્યોઃ સદશં સુખમિષ્યતે ।

તસ્માત્તથોપચર્યા સ્ત્રી યથાગ્રે પ્રાપ્તયાદ્રતિસ્ ॥ (કામતન્ત્ર.)

સર૦—તમારે ઉદાસીનતા છે, પણ મ્હારે તો તે કામ વર્જ્ય અને અધર્મ્ય છે એવો ઉપદેશ સ્થિર કરવો પડશે.

ચન્દ્રા૦—તો તેમ કરજો. સૂક્ષ્મ કામ તૃપ્ત થયો એટલે અલખ કલ્યાણનો ધર્મ સચવાયો સમજાયે છીએ.

સર૦—પણ સ્થૂલ કામની દૃષ્ટિમર્યાદામાં અને બાણપથમાં પડવાનું કારણ શું ?

ચન્દ્રા૦—તમે કરેલો અપરાધ—એ મુખ્ય કારણ છે. તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત ઇચ્છો છો—એ વચન તમારા હૃદયનું હોય તો તે બીજું કારણ. પછી કેટલાં કારણ માગો છો? વિષનો વિષવડે પ્રતીકાર કરો.

સર૦—હું આ યોજના સાંભળી ભયથી કમ્પું છું. મૈયા, શુદ્ધ જીવેને ભ્રષ્ટ થવાના ભયમાં નાંખવા એ આ સ્થાનના પુણ્ય માર્ગને ઉચિત નથી.

ચન્દ્રાવલી ભૂકુટી ચ્હડાવી બોલી. “ શું ઉચિત નથી? એ રંક મુઘ્ધાની તમે પ્રીતિ કરી અને પછી તેને કુવામાં નાંખી અને હવે તેમાંથી તમારે તેને ચ્હડાવી ઉચિત નથી? કે એ કુવામાં પડવાનું તમારા સ્વાર્થા હૃદયને ભય લાગે છે અને એ ભયમાંથી પોતે જાતે મુક્ત રહેવાની અન્તર્વાસનાથી આ નિર્ભય બાળને શુદ્ધ માર્ગ દેખાડવાનો દમ્ભ કરવો એ ઉચિત નથી? જો તમે સંસારીઓના માર્ગ પ્રમાણે ધર્માધર્મ ગણતા હો અને એવા ધર્મના આગ્રહી હો તો જે ભયથી તમે ડરો છો તેનાથી ડરો નહીં ને એ ભયકાળે પણ તમારા ધર્મ પ્રમાણે શુદ્ધ રહેવાનું પૌરુષેય બળ ધારો. કલ્યાણ કૃળને માટે યુદ્ધ કરવું પડે તો તેને માટે રખાય એટલાં કવચ અને શસ્ત્રાસ્ત્ર રાખો અને અક્ષત રહો. પણ એ ભયથી કાયર બની, ઉચિતાનુચિતના અનુચિત વિચારથી દોલાયમાન થઈ, જે કાર્ય જાતે ધર્મ્ય અને કલ્યાણકારક તેમ તમારા પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે તે કાર્ય કરવામાં પાછા ન પડો અને વ્યગ્ર ન થાવ. જે તમારાં સૂક્ષ્મ શરીરનો સમાગમ હું ચોખ્ખું છું તેમાં તમે અધર્મ કે અકલ્યાણ દેખો છો ?”

સર૦—આ ભય વિના બીજું કંઈ નથી.

ચન્દ્રા૦—સૂક્ષ્મ શરીરના સમાગમ અને સૂક્ષ્મ પ્રીતિના ચમત્કાર આજ સુધીમાં તમને અનિવાર્ય અને અપ્રતિહતગતિ જણાયા નથી ?

સર૦—મૈયા, હું નિરુત્તર છું.

ચન્દ્રા૦—તમારાં ઉભયનાં હૃદયની શાન્તિ એ સમાગમ વિના બીજા કંઈ માર્ગથી સાધ્ય છે ?

સર૦—હું એવો બીજો માર્ગ દેખી શકતો નથી; છતાં આ સમાગમ ઇચ્છતો નથી ને તેનું કારણ કહી દીધું છે.

ચન્દ્રા૦—તમનેક્ષમા મળવાનો પ્રસંગ માત્ર એવા સમાગમ કાળે જ છે એ તમે જોઈ શકો છો ?

સર૦—એ જોવાનું હવે કાંઈ બાકી રહ્યું નથી.

ચન્દ્રા૦—તો, નવીનચંદ્રજી, આ ભયનો ત્યાગ કરો અને જે એક જ કલ્યાણનો પન્થ છે તે સ્વીકારો. સંસારની રચેલી વિવાહવચ્ચના ઉપર શ્રદ્ધાને લીધે તમારો માનેલો ધર્મ જ મધુરી પાળે છે, અને તે પાળે છે ત્યાં સુધી તમારો સમાગમ ઇચ્છવાની લઘુતા તેના હૃદયને પ્રાપ્ત થઈ નથી. એ તો એમ જ બાણ છે કે,—

“ મર્યાદાનિલયો મહોદધિરયં રત્નાકરો નિશ્ચિતઃ

સર્વાશાપરિપૂરકોઽનુગમિતઃ સંપત્તિહેતોર્મયા ॥

શમ્બૂકોપિ ન લભ્યત કિમપરં રત્નં મહાર્ધં પરમ્

દોષોઽયં ન મહોદધેઃ ફલમિદં જન્માન્તરીયં મમ ॥

“મધુર દુઃખની રસિક અમારી મધુરી તમને સુખ ઇચ્છે છે પણ પોતાને માટે તમારું સુખ ઇચ્છતી નથી. હું આવી છું તે મહારા હૃદયની અને સર્વ સાધ્વીઓની પ્રેરણાથી આવી છું. તેઓ એક પાસથી તમારી શક્તિ દેખે છે અને બીજી પાસથી મધુરીનું દુઃખ દેખે છે ત્યારે નિઃશ્વાસ મુકી અશ્રુ-પાત કરી, તમને તિરસ્કાર પૂર્વક કહે છે તે કહેવે છે કે,—

“ લજ્જામહે વયમહો વચનેઽપિ હન્ત

સાંયાત્રિકાઃ સલિલરાશિમમી વિશન્તિ ।

અંસાધિરોપિતતદીયતટોપકઠ્ઠ—

કૌપેયકામ્બુદૃતયો ચંદુદીર્ણતૃષ્ણાઃ ॥

“મધુરીએ તમારી પાસે આવવાની સ્પષ્ટ ના પાડી અને સાધુજનોના આગ્રહથી આવવા હું સજ્જ થઈ ત્યારે એક રસાર્ક સાધ્વીએ તમને કહેવાનું મને કહ્યું છે કે—

૧. આ મહાસાગર મર્યાદાનું સ્થાન છે, નિશ્ચિત રત્નાકર છે, અને સર્વ આશાઓને પરિપૂર્ણ કરનાર છે, અને સંપત્તિને માટે મહે તેનું અનુગમન કર્યું પણ મને એક પઈસો પણ ન મળ્યો તો મૂલ્યવાન રત્નની તો વાત જ શી કરવી? આ કંઈ મહાસાગરનો દોષ નથી, પણ મહારા પોતાના જ જન્માંતરનું ઇળ છે (પ્રકીર્ણ).

૨. આ તો એવું જ કે તે કહેતાં પણ અમે લાજીએ છીએ. તે એ કે આ સાંયાત્રિકા (વહાણમાં ફરનાર વ્યાપારીયો) આવા પાણીથી ભરેલા સાગર ઉપર બંધ છે છતાં અત્યંત તૃષ્ણાવાળા થઈ કુવાના પાણીથી ભરેલી મસકો એ જ સાગરના તીર ઉપર એમને અભા ઉપર લેઈ રાખવી પડે છે. (પ્રકીર્ણ)

“‘વદ્વીચીભિઃ સ્પૃશાસિ ગંગનં ચત્ત્વપાતાલમૂલમ્
 રત્નૈરુદ્દીપયસિ પયસા ચાત્પિઘત્સે ધારિત્રીમ્ ।
 ધિક્ સર્વે તત્ત્વ જલનિઘે યદ્વિમુચ્યાશ્રુધારાઃ
 તીરે નીરગ્રહણરસિકેનાધ્વગેનોદ્દિશ્ણતોડસિ ॥

“સર્વ સાધુસ્ત્રોત્તો તમારી સૂક્ષ્મ માનસિક પ્રીતિનો જ ક્લોહ્ય ધર છે છે. સ્થૂલ પ્રીતિનો વિચાર તેમનાં હૃદયમાં લધુમાત્ર છે. હે રાજહંસ ! તમે માત્ર અશરીર માનસપ્રીતિના માનસ સરોવરની જ કમલિનીને જ તમારા સૌહૃદથી સનાથ કરો તો તેટલું બસ છે. પરિવ્રાજિકામઠની અધિષ્ઠાત્રી તમને ક્ષાલે છે કે.—

“‘કચ્ચિદેવં સમયં સમાગતં
 ત્વાં ન વિસ્મરતિ શશ્વદમ્બુજમ્ ॥
 માનસે વિહર હંસ માનસે
 મા વિમુજ્ઞ પુનરસ્ય સૌહૃદમ્ ॥

“વિહારમઠની અધિષ્ઠાત્રી અનેક તંત્રોના વિચાર કરી નિર્ણયપૂર્વક ક્ષાલે છે કે—સંસારમાં પરમ અલખના અસંખ્ય લખ ખેત્રોમાંથી તમને જે આશય પ્રિય હશે તે રમણીય જ હશે. તમારું અલખ ખોધન અને લખ તૃપ્તિ ઉભય રમણીય જ થયાં. તો પણ મધુરીની માનસ પ્રીતિ વિના ન્યૂનતા છે.

“‘સૈવ સૈવ સરસી રમણીયા
 યત્ર યત્ર વલતે તવ રાગઃ ।
 રાજહંસ રસિક સ્મરણીયા
 શ્રીમતા તદપિ માનસકેલિઃ ॥

૧. મોળવડે તું ગંગાનો સ્પર્શ કરે છે, રત્નોવડે તું પાતાળને પ્રકાશિત કરે છે, અને ધરતીતું તું આચ્છાદન કરે છે; તારા એ સર્વે પરાક્રમને ધિક્-કાર છે—કારણ પાણી લેવાનો રસીયો પ્રવાંસી તારા તીર ઉપર આં-સુની ધારાઓ મુકી તારો ત્યાગ કરે છે (પ્રકીર્ણ).

૨. હે હંસ ! માત્ર થોડો સમય આ કમળને તારો સમાગમ થયા હતા; તેટલામાં તો નિત્ય કાળ સુધી તે તને બુલતું નથી. માટે માનસ (સરોવર) માં વિહાર કર—રે—માનસમાં વિહાર કર, પણ આવી ભિન્નતાનો ત્યાગ ન કરીશ. (પ્રકીર્ણ.)

૩. જેના જેના ભણી તારી પ્રીતિ વળે છે તે તે જ સરસી (સરોવર) રમણીય છે; તો પણ હે રસિક રાજહંસ, તું શ્રીમાત્ર છે. તેણે માનસકીડા સ્મરણી બોધ્યે ડીયે. (પ્રકીર્ણ.)

“અને છેલું વાક્ય—તમારા ઉચિતાનુચિત અને ધર્માધર્મના વિચારે સંબંધે—હું કહું છું તે એટલું જ કે—

“ ૧. હા હન્ત માનસસરઃસલિલાવતંસ
 રે રાજહંસ પ્રયસોઃ પ્રવિવેચનાય ।
 ચેચ્છક્તિમાન્ સ્વલુ ભવાન્ન તદા કિમુ સ્યાત્
 કિં વા કપોત ઉત વા કલ્પવિઙ્કપોતઃ ॥

“જો મધુરી સર્વ વાત તમે સ્વીકારતા હો પણ માત્ર શમસુષ્પના અભિ-
 લાપથી અથવા પરમ જ્યોતિના યોગના લાભથી મધુરીને તેની સંમતિ વિના
 દૂર રાખતા હો તો તમે અલખમાર્ગનો યોગ સમજ્યા નથી તે ગુરુજી પાસે
 સમજી લેજો. આ ગિરિરાજના યોગીઓ અલક્ષ્ય અને લક્ષ્ય ઉભયના
 યોગી છે અને લક્ષ્યનો તિરસ્કાર કરવામાં પોતાના અદ્વૈતને આધાર ગણે
 છે. એ માર્ગમાં તો શ્રી અલખની લખવિભૂતિને પૂજનીય ગણી
 અલખ જ્યોતિનો સમાધિ જનકમહાત્માના જેવો સાધવો એજ શ્રેષ્ઠ
 ગણાય છે. શ્રી શમચંદ્રને મુખે જે જનકની સ્તુતિ થઈ છે કે—

“ ૨. છત્રચ્છાયા તિરયતિ ન યદ્યત્ત ચ સ્પ્રષ્ટુમીષ્ટે
 દૃપ્યદ્ગન્ધદ્વિપમદમર્ષીપદ્મકનામા કલ્પકઃ ।
 લીલાંલોલઃ શમયતિ ન ચચ્ચામરાણાં સમીરઃ
 સ્ફીતં જ્યોતિઃ કિમપિ તદમી મૂમુજઃ શીલયન્તિ ॥

“ સત્ય વાત છે કે સંસારમાં રહેવું અને શમસુષ્પ સાચવવું એ ઉભય
 ક્રિયાઓનું સમકક્ષીન સંમેલન ધણું વિકટ, સૂક્ષ્મ, અને દુર્લભ
 છે અને તે મેળવતાં મેળવતાં ઉભય ક્રિયામાં ઉભયબ્રહ્મ થતાં
 હશે. પણ જે ચિત્ત તે પરમ લાભને પામી શકે છે તેનું માહાત્મ્ય
 અલૌકિક થાય છે, તેમનાથી લોકનું અપૂર્વ કલ્યાણ થાય છે, અને લોક
 જેને ઈશ્વરેચ્છા કહે છે અને અમે જેને અલખનું લખચાસનાસ્વરૂપ

૧. હા! અરેરે! માનસસરોવરના સલિલના ભૂષણરૂપ આ રાજહંસ!
 દુઃખપાણીનો વિવેક કરવા જ્યારે તું જ શક્તિમાન નથી ત્યારે એ વિવેક તે
 શું કપોત કરી શકશે કે અકલાનું બચ્ચું કરી શકશે? (પ્રકીર્ણ)

૨. આ મહારાજ જે શુદ્ધ અનિર્વચનીય જ્યોતિનું ધ્યાન ધરે છે તે
 જ્યોતિને એમના છત્રની છાયા ઠાંકતી નથી; મત્ત ગન્ધગળના મદનું કા-
 જળ જેવા મધીપંક નામનું કલંક તેનો સ્પર્શ કરવા પામતું નથી; ચામરોને
 લીલાથી કંપતો પવન તેને શાંત કરતો નથી; એવા શુદ્ધ જ્યોતિનું આ
 મહારાજ ધ્યાન ધરે છે (પ્રસન્નરાધવ).

કહીયે છીયે તે વાસના આવાં ચિત્તની સિદ્ધિથી જ થાય છે. વિશ્વા-
મિત્રે ક્ષત્રિયપદ છોડી બ્રહ્મર્ષિપદ શોધ્યું તેમણે એ ઉભય પદનાં પાલક
જનક મહાત્માની સ્તુતિ કેવી કરી છે તે સાંભળો.

“ જ્યાઘાતઃ કાર્મુકસ્ય શ્રયતિ કરતલં કણ્ઠમોંકારનાદઃ
તેજો માતિ પ્રતાપાભિધમવનિતલે જ્યોતિરાત્મીયમન્તઃ ।
રાજ્યં સિંહાસનશ્રીઃ શમમપિ પરમં વક્તિ પદ્માસનશ્રીઃ
યેષાં તે ચૂયમેતે નિમિકુલકુમુદાનન્દચન્દ્રા નરેન્દ્રાઃ ॥

“નવીનચન્દ્ર, અન્તે મહારે એટલું જ રહેવાનું બાકી રહ્યું છે કે રાજ્યા-
દિની ઉપાધિ વિનાના, માત્ર અર્ધાંગના યોગથી સકલાંગ રહેનાર
યાજ્ઞવલ્ક્ય અને મૈત્રેયીની પેઠે, અને વસિષ્ઠ અને અરુન્ધતીની પેઠે,
સચ્ચિદાનંદમય અદ્વૈતરસ અનુભવવે એ વિહારમઠના યોગીયોની સ્વાતુ-
ભૂતિ છે તેમાં તમારા જીવાત્મામાં ત્રસરેણુકાદૈત પામવા મહારી મધુ-
રીનો કલ્યાણ જીવાત્મા સર્વ પ્રકારે યોગ્ય છે. અમે તેના અને તમારો
ક્ષણવાર સહવાસ યોજીશું તેમાં તમારે સર્વથા અનુકૂળ થવું અને તે
સહવાસને કાળે તમારા પરસ્પર પક્ષપાતના સંમેલનનું પરિણામ તમને
જે અધિકાર આપે તે કરવા તમે સ્વતંત્ર છો. જે એ અધિકાર તમારે
વિહારમઠમાં જવાનો થાય તો ત્યાં જજો અને આ મઠમાં રહેવાનો થાય
તો અંહી રહેજો. પણ આ અધિકાર પરીક્ષાસંવેદન^૨ વિના જણાઈ
શકતો નથી અને તમારો થોડોક પણ સહવાસ થાય તે વિના તમારા
મન્મથાવતારનું અને અધિકારનું પરીક્ષાસંવેદન થવાનું નહી, માટે તેટલી
રીતે તમારે અમને અનુકૂળ થવું. બીજે રૂપે હું ઉક્ત શબ્દોની પુન-
રુક્તિ કરું છું.”

સર૦—“સાક્ષાત્ સરસ્વતીદેવીનો ઉપદેશ ક્રીયા અંતઃકરણ પાસે
આસાધારણ નહી કરાવે ? પણ મૈયા, વ્યાસ જેવા પિતાના ઉપદેશ શુક
મુનિને માટે અપર્યાપ્ત નીવડ્યા તેમ મહારા અંતરાત્માનું ભય આપના

૧. તમારા હાથના તળીયાને બાણની પણ્ણના ઘસારાના ધા પડ્યાછે;
તમારા કંઠમાં ઓંકારનાદ છે; પ્રતાપ નામનું તમારું તેજ પૃથ્વીતલમાં પ્ર-
કાશે છે અને અંતર્માં આત્મજ્યોતિ પ્રકાશે છે, સિંહાસનલક્ષ્મી તમારું
રાજત્વ જણાવે છે ને પદ્માસનલક્ષ્મી તમારા શમને જણાવે છે: જેનામાં
આવા આવા ગુણ છે તે તમે નિમિકુલ રૂપ કુમુદના આનન્દચન્દ્ર નરેન્દ્ર છો.
(પ્રસન્નરાધવ.)

૨. પરીક્ષા કરી સત્ય જાણી લેવું. Verification.

ઉપદેશથી નષ્ટ ન થાય તો ક્ષમા કરશો. હું શુદ્ધ અન્તઃકરણપૂર્વક માનું છું તે કહું છું કે—

“ ભવાદશીનાં સાધવીનાં મે વચ્ચન્મદ્ગલં મતમ્ ।

તસ્મિન્નકરુણે પાપે વૃથા વઃ કરુણા મયિ ॥

“આપનાં સર્વ વચન સત્ય છે, અનિવાર્ય છે, રમણીય છે અને સૂક્ષ્મ વિચારે ધર્મ્ય પણ છે. પણ જે પ્રીતિ મહારા શમાભિનાષને શમની વિડમ્બના જ આપે છે તે જ પ્રીતિ કોઈકે અનિર્વચનીય કારણથી મને આ દુઃખમાં પડી રહેવા પ્રેરે છે.”

અન્દ્રા૦—મહાત્મા ! એતદ્દિ પરિભૂતાનાં પ્રાયશ્ચિત્તં મનસ્વિનામ્ । એ પ્રાયશ્ચિત્તનો અવધિ હવે સમાપ્ત થાય છે.

સર૦—જે હૃદયને જે પ્રીતિ જોડે છે તે જ પ્રીતિ મહારા હૃદયમાંથી ભુસાય તો આપની આજ્ઞાનું ધારણ કરવામાં વિધ્ન નડે નહીં,

અન્દ્રા૦—તે ભુસાવાની નથી.

અહેતુઃ પક્ષપાતો યસ્તસ્ય નાસ્તિ પ્રતિક્રિયા ।

સ હિ સ્નેહાત્મકસ્તન્તુરન્તર્મર્માણિ સીવ્યતિ ॥

સર૦—જે તે ભુસાવાની નથી તો મહારી મૂર્ખતાનો ભોગ થયલી રંક મુગ્ધાને કરવાનો ઉપદેશ જે માર્ગથી નિષ્ફળ થાય તે માર્ગ હું કોઈ રીતે લેહું ? જેણે દોષ કરેલો છે તેણે તો આ શમવિડમ્બના વેઠવી જ જોઈએ અને એ દોષને લીધે દુઃખી થઈ છે તેને શુદ્ધ શમ મળવો જોઈએ. જે પક્ષપાત અને સ્નેહ આ બે હૃદયના તન્તુઓને શીવે છે તે સ્નેહની પ્રતિક્રિયા નથી તો જે જીવ શમવિડમ્બનાને યોગ્ય છે તે વિડમ્બના વેઠશે, અને જે પવિત્ર જીવ શમને પાત્ર છે તેને તે મળશે—એટલે મહારી વાસના તૃપ્ત થશે.

અન્દ્રા૦—તમારી જાતને શિક્ષા કરવી કે નહીં તે કર્મ અને ફલનાં સંયોજક ઈશ્વરના હાથમાં રાખેા. પણ જે જીવને શમ આપવા ઇચ્છે છે તેને તે તમે જાતેજ આપો.

૧. તમારાં જેવાં સાધવીનું અને મહારું જેને મંગલ ગણેલું છે તેના ઉપર નિર્દય થનાર પાપી જે હું તેને માટે તમે વૃથા દયા આણો છો. (ઉત્તર રામ ઉપરથી).

૨. પરિભવ પામેલા મનસ્વીઓનું આ જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

(ઉત્તર રામ).

૩. હેતુ વગરનો જે પક્ષપાત થાય છે તેની પ્રતિક્રિયા નથી. અન્તર્મર્મભાગોને શીવી લેનાર સ્નેહાત્મક તન્તુ તે એજ.

(ઉત્તર રામ).

સરં—આવાં ઘૂત અને અગ્નિનો સંયોગ થયો એટલે ઇન્દ્રિયગ્રા-
મનો અવિશ્વાસ જ રાખવો. સ્થૂલ પ્રીતિમાંથી સૂક્ષ્મ પ્રીતિ થાય
તો તે પ્રકૃતિનો સ્વભાવ છે, પણ સૂક્ષ્મમાંથી સ્થૂલ થાય એ તો
દુઃસહ છે.

ચન્દ્રાં—“જે જીવ સૂક્ષ્મ શરીરનો અભિમાની છે તેને તો તે દુઃસહ
હો. પણ કાંઈ પણ શરીરના નિરભિમાની જીવને સૂક્ષ્મ સ્થૂલ સરખાં છે.
તેણે તો રાગ-દ્વેષનો મદ દૂર રાખવો એટલે થયું. એ મદ અને એ
માનવગરનો જીવ સ્વભાવથી શાન્તિ પામે છે.

“રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાનિન્દ્રિયૈશ્ચરન્ ।

આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥

પ્રસાદે સર્વદુઃખાનાં હાનિરસ્યોપજાયતે ।

પ્રસન્નચેતસો હ્યાશુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥

“નવીનચંદ્રજી, જ્યાં ત્યાગથી શમ ન મળે પણ શમનું વિહંગન થાય
ત્યાં શમ પ્રાપ્ત કરવાનો આ જ માર્ગ છે કે રાગદ્વેષ વિના ઇન્દ્રિયોને
ચરવા દેવી.”

સરં—તે પછીના જ શ્લોકમાં કહ્યું છે કે

‘ઇન્દ્રિયાણાં હિ ચરતાં ચન્મનોઽનુવિધીયતે ।

તદસ્ય હરતિ પ્રજ્ઞાં વાયુર્નાવમિવામ્ભસિ ॥

ચન્દ્રાં—એ બધાં વાક્યોમાં કાંઈ વિરોધ નથી. ઇન્દ્રિયોવડે વિપ-
ચને ચરવા, પણ તે ઇન્દ્રિયોને વશ ન થવું અને રાગદ્વેષ વિનાના રહી
આ ઉભય વિધિ પળાય તો પ્રસાદ એટલે શમ પ્રાપ્ત થાય છે. સૂક્ષ્મ
દેહ ઉપર રાગ અને સ્થૂલ ઉપર દ્વેષ ન રાખવો. સૂક્ષ્મ દેહનો સંયોગ
તો સ્વયંભૂ થઈ ગયો છે, તેનો નિર્વાહ કરવો; અને સ્થૂલ દેહનો સંયોગ
સ્વયંભૂ થાય તો તેનો દ્વેષ ન કરવો. ને તેના ઉપર રાગી થઈ તેને
શોધવો નહીં ને તેનું અસ્થાને અકાળે અધર્મે બળ થવા દેવું નહીં;

૧. રાગદ્વેષથી મુક્ત થયેલ જ સ્વાધીન ઇન્દ્રિયદ્વારા વિષયોને ચરનાર ને
પોતાના મનને સ્વાધીન રાખનાર પ્રસાદને પામે છે. એ પ્રસાદથી એનાં
સર્વ દુઃખની હાનિ થાય છે. પ્રસાદ પામેલાં ચિત્તની જ બુદ્ધિ ત્વરાથી
પર્યવસ્થાન—ચિત્તરતા પામે છે. (ગીતા.)

૨. ચરનાર ઇન્દ્રિયોને જ મન વશ થાય છે ત્યારે તે મન એની
બુદ્ધિને—પાછીમાં નોકાને યવન ખેંચે તેમ—ખેંચી બાંધે છે. (ગીતા.)

“કામકામી” ન થવું અને “કામદ્રેષી” પણ ન થવું. નદીઓ જેમ સમુદ્રમાં વહેતી વહેતી જાતે આવે છે તેમ કામરૂપ નદી ધર્મથી જાતે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સમુદ્ર પેઠે તેને અવકાશ આપવો એ જ શાંતિ, એજ નિર્મમતા અને એજ નિરહંકાર.

“આપૂર્વ્યમાણમચલપ્રતિષ્ઠં

સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશન્તિ ચદ્વત્ ।

તદ્વત્કામા ચં પ્રવિશન્તિ સર્વે

સ શાન્તિમાપ્નોતિ ન કામકામી ॥

“વિહાય કામાન્ યઃ સર્વાન્ પુમાંશ્ચરતિ નિઃસ્પૃહઃ

નિર્મમો નિરહંકારઃ સ શાન્તિમધિગચ્છતિ ॥”

સર૦—મને કામ પ્રાપ્ત થયો નથી.

ચન્દ્રા૦—સૂક્ષ્મ કામ થયો છે.

સર૦—પણ સ્થૂલ કામને ભોજન માટે આમન્ત્રણ કરવું તે શા માટે? એટલો રાગ શા માટે?

ચન્દ્રા૦—એમાંથી એક હૃદયને પણ એ રાગ નથી. એમ છતાં તે હોય કે પ્રાપ્ત થાય તો તે મધુરીને હશે એમ ધારો. પણ તમને તો તે નથી એમ કહો છો.

સર૦—તેને આમન્ત્રણ કરું તો તે પ્રાપ્ત થયો જ ગણવો.

ચન્દ્રા૦—જનક રાજા જેવો યોગ સાધવાતું મહે તમને કહ્યું. એવા યોગને કાળે રાજાને ઉપાધિજન્ય અનેક ભય હોય છે. તેટલાથી મહાત્માઓ એવા યોગનો અનારમ્ભ કે ત્યાગ નથી કરતા. તમારું અધર્મભય તો માત્ર સંસારે માની લીધેલા તે માની લેવડાવેલા સંપ્રત્યય વડે રચેલા ભ્રમથી જ ઉત્પન્ન થયેલું છે અને તે ભય પણ તમારી દૃઢતા ને અચલતા જેતાં પ્રમાણમાં ક્ષુદ્ર છે. એવાં ભયને લેખામાં ન લેવાં તે તેને આમન્ત્રણ કર્યું કહેવાય નહીં.

સર૦—ધારો કે એ યોગ સાધતાં આ ભય સત્ય પશું અને આપણે યોગભ્રષ્ટ થયા તો ?

૧. સમુદ્ર નવાં પાણીથી સર્વદા ભરાતો ભરાતો પણ અચલ પ્રતિષ્ઠાવાળો રહે છે તેમાં જેમ આ પાણી લેઈ જનારી નદીઓ સમાય છે, તેમ સર્વકામ જેમાં પ્રવેશ કરી સમાય છે તે શાન્તિને પામે છે; કામનો કામી તે શાન્તિ પાળતો નથી.

૨. સર્વ કામનો ત્યાગ કરી, સ્પૃહા વિના, મમતા વિના, અને અહંકાર વિના જે પુરુષ એના જ વિષયોને પ્રારબ્ધ ભોગથી ચરે છે તે શાન્તિને પામે છે (ગીતા).

અન્દ્રાં—“તો તેમાં હાનિ કંઈ નથી. આ અવતારમાં યોગબ્રહ્મ થયેલો મહાત્મા આવતા અવતારમાં બાકીનો લાભ મેળવશે. અર્જુનને પણ આવી જ શંકા થઈ હતી અને કૃષ્ણ પરમાત્માએ એનું સમાધાન કરેલું હતું તે તમને વિદિત હશે.

“અર્જુને કહ્યું કે—

“અયતિઃ શ્રદ્ધયોપેતો યોગાચ્છલિતમાનસઃ

× × × × × × ×

કચ્ચિન્નોમયવિભ્રષ્ટચ્છિન્નામિવ નશ્યતિ ॥

“ત્યારે તેને ઉત્તર મળ્યા કે

“પાર્થ નૈવેહ નામુત્ર વિનાશસ્તસ્ય વિદ્યતે ।

ન હિ કલ્યાણકૃત્કાશ્ચિદુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥

પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાંલ્લોકાનુષિત્વા શાશ્વતીઃ સમાઃ ।

શુચીનાં શ્રીમતાં ગૈહે યોગબ્રહ્મોઽભિજાયતે ॥

અથવા યોગિનામેવ કુલે ભવતિ ધીમતામ્ ।

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥

તત્ર તં બુદ્ધિસંયોગં લભતે પૌર્વદેહિકમ્ ।

યતતે ચ તતો મૂયઃ સંસિદ્ધૌ કુરુનન્દન ॥

पूर्वाभ्यासेन तेनैव हियते ह्यवशोहि सः ।

જિજ્ઞાસુરાપિ યોગસ્ય શબ્દબ્રહ્માત્તિવર્તતે ॥

પ્રયત્નાદ્યતમાનસ્તુ યોગી સંશુદ્ધકિલ્વિષઃ ।

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥

૧ શ્રદ્ધાવાન પણ અયતિનું મન યોગથી અજો ત્યારે ઉભયમાંથી બ્રહ્મ થયેલો પુરુષ છિન્ન થયેલું વાદ્યું ન આકાશનું ને ન પૃથ્વીનું થાય તેમ થઈ, શું તે નાશ પામતો નથી? (ગીતા) ૨, હે અર્જુન ! આ લોકમાં કે પરલોકમાં તેનો નાશ તો થતો જ નથી; બાપુ! કલ્યાણ કરનાર કાઈ પણ દુર્ગતિને પામતો નથી જ. તેવો યોગબ્રહ્મ જીવ પુણ્યકૃત્ લોકને પામે છે, અસંખ્ય વર્ષો સુધી ત્યાં રહે છે, અને શુચિ શ્રીમાન્ જનના ધરમાં જન્મે છે અથવા તો ધીમાન્ યોગીના જ કુળમાં જન્મે છે. આથી જન્મ લોકમાં અધિક દુર્લભ છે. હે અર્જુન ! આ ત્યાં જન્મમાં પૂર્વ દેહના જ પેલા બુદ્ધિસંયોગને એ પામે છે અને તે પછી સંસિદ્ધ થવાને ઘણો યત્ન કરે છે. એ તો એ પૂર્વાભ્યાસને લીધે જ આમ એ અવશ થઈ ખેંચાય છે. યોગનો જિજ્ઞાસુ પણ શબ્દબ્રહ્મ જે વેદ તેથી તે આગળ જાય છે. પ્રયત્નવડે યતમાન યોગી અજ્ઞાનપ્રતિબંધમાંથી મુક્ત થઈ, અનેક જન્મમાં સંસિદ્ધ થઈ, અને પરા ગતિને પામે છે. (ગીતા)

“નવીનચંદ્રજી, પૂર્વ જન્મના પુણ્ય કર્મથી હાલની સદાસનાઓને, સદૃત્તિઓને, અને જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયા છે તે જ સત્કર્મની પરિપાકદશા આ જન્મમાં પામશે અને આ જન્મમાં યોગબ્રહ્મ થશે તો આવતા જન્મમાં પામશે. પડવાના ભયથી બાળક ચાલતાં શીખવાનું છોડી દેતું નથી પણ પડી પડીને ઉઠે છે તે તેથી જ ચાલતાં શીખે છે. જે ભયથી તમે ડરો છો તે જ તમને કાળે કરીને તમારી ઇષ્ટસિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરાવશે. સંસાર માત્ર છોડી મુકેલા બાણુની ગતિ જેવો છે તે અલખની ઇચ્છાથી વેગ બંધ પડતા સુધી ગતિમાંથી વિરત થતો નથી અને વેગ સમાપ્ત થતાં ગતિ કરતો નથી. સદાસનાનો સંસાર પણ આવો છે તે તમને ફળ દીધા વગર શાંત નહીં થાય અને ભયથી ડરો છો તે મિથ્યા છે.”*

સર૦—આ પ્રમાણે થશે એવી શ્રદ્ધા તો દૃઢ થાય ત્યારે ખરી.

ચન્દ્રા૦—અવશ્ય એમજ. પણ

“આવિર્ભૂતજ્યોતિષાં યોગસિદ્ધાઃ

યે વ્યાહારાસ્તેષુ મા સંશયોભૂત્ ।

મદ્રા હ્યેષાં વાચિ લક્ષ્મીર્નિષ્ક્રા

નૈતે વાચં વિપ્લુતાં વ્યાહરન્તિ ॥

“જે યોગદૃષ્ટિને પરમ અલક્ષ્ય લક્ષ્ય થાય છે તેને પૂર્વાપર જન્મના વસ્થા લક્ષ્ય થાય તેમાં શી નવાઈ છે? નવીનચંદ્રજી, તેવું લક્ષ્ય તમારે પ્રત્યક્ષ કરવું હોય તો તેટલો યોગ સાધો. તમને પણ યોગસિદ્ધ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થશે અને શ્રદ્ધાની અપેક્ષા વિના તે વસ્તુ જોઈ શકશો કે જેને માટે આજ તો તમારે શ્રદ્ધા જ આવશ્યક છે. એ શ્રદ્ધા વિના જાતે શું જોવું ને કેમ જોવું તેનો માર્ગ ગુરુજી દેખાડશે.”

* જૈન સંપ્રદાયમાં પણ સત્પુરુષોની ઉર્ધ્વગતિ માની છે, ચંદ્રપ્રભાચરિતમાં કહ્યું છે કે:—

ક્ષીણકર્મા તત્તો જીવઃ સ્વદેહાકૃતિમુદ્ગહન્

ઝર્ધ્વે સ્વભાવતો યાતિ વન્હિજ્વાલાકલાપવત્ ॥

લોકાગ્રં પ્રાપ્ય તત્રાસૌ સ્થિરતામવમ્લવત્તે

ગતિહેતોરભાવેન ધર્મસ્ય પરતો ગતિઃ ॥

૧ જેને પરમ જ્યોતિનો આવિર્ભાવ થયો છે તેવા મહાત્માઓનાં વાક્ય યોગસિદ્ધ હોય છે. તેમાં સંશય ન કરવો, કારણ એમની વાણીમાં જ મંગલ લક્ષ્મી સિદ્ધિરૂપે વળગેલી રહે છે. તેઓ જેવી તેવી એટલે અસત્ય નીવડે એવી વાણી બોલતા નથી. (ઉત્તર રામ ઉપરથી.)

સૂર૦—^૧મુક્તવાણગતિપ્રાયઃ સંસારસ્તુ શરીરિણામ્ એ મંત્રનું દર્શાવેલું શા યોગબ્રહ્મ જનના પુનરાવર્તનમાં હશે.

અન્દા૦—એમ જ. હા સુપર્યા^૨ આદિ શ્રુતિ છે તેમાં ઈશ અને અનીશ બે પક્ષી કહેલાં છે. સંસારસમષ્ટિ^૩ જેવો ઈશનો ઉપાધિ છે તેમ વ્યષ્ટિ^૪ના સંસાર અનીશના ઉપાધિ છે. આણુની ગતિ જેવા એ સંસાર ગણવા, આણુ જેવાં સંસારીનાં તે સંસારનાં નામરૂપ ગણવાં, ધનુષ્ય જેવું પ્રથમ અવતારમાંના જન્મનું કારણ અલખના વાસનાસ્વરૂપને ગણવું અને એ સ્વરૂપની શાન્તિને મુક્તિ ગણવી. એ ઉપાધિથી ઉપહિત ઈશ અભોક્તા છે તે અનીશ ભોક્તા છે. જ્યાં સુધી આણુની ગતિ છે ત્યાં સુધી ભોક્તાની ભુક્તિ છે. અનીશ યોગથી ઈશની સાથે સામ્ય પામે ત્યાં સુધી તેના ભોગસંસાર પ્રવાહરૂપ ધરે છે તે એ વાસનાસ્વરૂપ શાન્ત થાય એટલે પ્રવાહરૂપ પણ શાન્ત થાય. જે યોગબ્રહ્મ થયા વિના સંસિદ્ધ થાય છે તેમની આણુગતિ ત્વરિત હોય છે; યોગબ્રહ્મની ગતિ વધારે કાલ ટકે છે પણ ત્વરિત હોય છે; પામર જીવની ગતિ મન્દ મન્દ પુનરાવર્તન પામનારી હોય છે. એવા જીવ

“નદ્યાં કીટા ઇવાવર્તાદાવર્તાન્તરમાશુ તે

વ્રજન્તો જન્મનો જન્મ લમન્તે નૈવ નિર્વૃત્તિમ્ ॥

“સંસારકર્મનો પરિપાક થતા સુધી તેમની આ દશા રહે છે. પ્રવાસીના પગ સ્વપ્નામ આવતાં ત્વરિત ઉપડે છે તેમ કર્મપરિપાક પામનારની ગતિ પણ ત્વરિત થાય છે અને તેથીજ યોગબ્રહ્મ કે યોગસિદ્ધિ ઉભયની ગતિ ત્વરિત છે. એ ગતિની ત્વરા વધે તેમ તેમ એના ભોગ સૂક્ષ્મતર થાય છે અને હોલાતી વાટ હોલાતાં હોલાતાં અતિશય પ્રકાશ ધરે છે તેમ તેમ આ ભોગ સૂક્ષ્મતમ થાય છે ને તેમ થાય ત્યાં સૂક્ષ્મ શરીર સૂક્ષ્મતમ થયું ગણવું અને તેમાંથી વાસનાક્ષય થાય છે. માટે નવીનચંદ્રજી, યોગમાંથી બ્રહ્મ થનારના ભોગ પણ કલ્યાણકારક છે એવો અલક્ષ્યાલક્ષ્યનો એક સિદ્ધાંત છે. વિષય જેમ વિષયને ખેંચે છે તેમ સદસ્તના પૂર્વાભ્યાસમાં પણ એવી શક્તિ છે કે સાધુઓ તેનાથી ખેંચાય છે. દ્વિચત્તે હ્યવશો હિ સઃ ॥ એક વૃક્ષ ઉપર ઈશ ને અનીશ ઉભય છે. ભોગી અનીશ અને સાક્ષી

૧. ત્રીજો ભાગ પૃષ્ઠ ૧૦૦.

૨. ત્રીજો ભાગ પૃષ્ઠ ૧૨૫. ૩ The macrocosm & The microcosm. ૫ નદીમાં એક વમળમાંથી ખીળમાં કીડાઓ ત્વરાથી જાય તેમ તેઓ એક જન્મમાંથી ખીળમાં જતા નિર્વૃત્તિ પામતા જ નથી; પંચદશી.

ઈશિની એક દૃષ્ટિ થતાં ઈશિ અનીશને આમ આકર્ષે છે અને સ્વસમાન કરેછે. એનું નામ ઈશિરની કૃપા. એનું નામ ઉભય પક્ષીની મિત્રતા. આગન્તુક મિત્રનો સ્વર સાંભળી, અત્રપર બેઠેલો મિત્ર જેમ આતુરતાથી અત્રનો ત્યાગ કરતો નથી પણ કોળીયા ત્વરાથી ભરી લેછે અને આવેલા મિત્રને મળવા દોડે છે તેમ જ સૂક્ષ્મ પ્રીતિના ભોગી અનીશ સાધુઓ ઈશિને જોઈ ભોગને સૂક્ષ્મતર કરે છે. નવીનચંદ્રજી, તમને જે માર્ગ દર્શાવ્યો છે તે કલ્યાણકારક જ છે તે મધુરીની મધુર કલ્યાણી મતિ તેમાં તમને અપૂર્વ સાહાય્ય આપશે એમ સર્વ સાધુજનની શ્રદ્ધા છે. નવીનચંદ્રજી, તમારી પ્રીતિ બાણુતી પેઠે ધનુષ્ય ઉપરથી છુટી ચુકી છે તે તેના પ્રતિરોધનો પ્રયત્ન મિથ્યાદમ્ભ છે. એ દમ્ભરૂપ અભિમાનનો ત્યાગ કરી, કલ્યાણ આશય ધરી, પ્રાપ્ત પ્રવાહમાં પ્રવૃત્ત થાવ, અને સર્વ જન જેનું મોહન કરે છે તે આશયને કલ્યાણરૂપ જ સમજો.

“ વિગતમાનમદા મુરિતાશયા:

શરદુપોઢશશાઙ્કસમત્વિષ: ।

પ્રકૃતસંવ્યવહારવિહારિણસ્

ત્વિહ સુખં વિહરન્તિ મહાધિય: ॥ ”

સરસ્વતીચંદ્ર પોતાને દીક્ષામાં મળેલા શ્લોકના આ ઉપયોગથી ચમક્યો અને નિશાસાથી પ્રેરાયો.

“ મૈયા, આ શ્લોકમાંનો વ્યવહાર કીયો, તે આશય કીયો, અને શશાંકનું ઉપમેય શું ? ”

ચન્દ્રાન્—આતુર્માસમાં જગતના પોષણને અર્થે વૃષ્ટિ કરવા વાદળો આકાશમાં ઉભરાય છે અને ચંદ્રનું દીર્ઘકાળસુધી આચ્છાદન કરે છે તે પ્રમાણે મહાત્માઓનાં સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શરીર પ્રથમ જાતે સુખદ સુપુષ્ટ થાય છે અને પછી જગતના કલ્યાણને અર્થે ક્રિયાવૃષ્ટિ કરે છે ત્યાં સુધી એ અલખના સ્તુલિંગરૂપ એ મહાત્માઓ પ્રચ્છન્ન રહે છે અને તે પછી જ શરદ્ ઋતુના સકલ ચંદ્ર જેવા થાય છે. તેમની કૃપાનાં કાર્યનું અનુભવી જગત તેમના આશયને પુણ્ય ગણવા બેઠેલો વિશ્વાસ તે પછી જ રાખે છે અને તેમના આશય લોકમુદિત ત્યાર પછી જ ગણાય છે. જે જે સદસ્તુ એમની આશપાશના પ્રવાહમાં આવે છે તેની સાથે જ તેઓ શુદ્ધ ઉત્કૃષ્ટ વ્યવહાર રચે છે; તેમાં ન્યૂનતા રાખતા નથી અને ભાવી અને અપરોક્ષ વ્યવહારની કામના રાખતા નથી. આ લખ વ્યવહારમાં

પોતાના મુદ્ધિત આશયના પ્રેર્યા એ મહાત્માઓ લોકના કલ્યાણ ભણી પ્રવૃત્ત થાય છે. તમોગુણનું ફળ આલસ્ય છે; રજસનું ફળ સકામ પ્રવૃત્તિ છે; અને સત્ત્વનું ફળ આવી નિષ્કામ લોકોપકારક પ્રવૃત્તિ છે.

સર૦—નિસ્ત્રૈગુણ્યના માર્ગ ઉપર જનારને તો નિષ્કામ પ્રવૃત્તિ પણ નિરર્થક.

ચન્દ્રા૦—અલ્પ પરમાત્મા સાથે અદ્વૈતનો અનુભવ કરનાર આત્માનીજ સ્થિતિ નિસ્ત્રૈગુણ્ય છે; પણ જ્યાં સુધી કારણ શરીર શીર્ણ થયું નથી ત્યાં સુધી ત્રણે શરીર ત્રિગુણાત્મક છે. સૂક્ષ્મ શરીરને સૂક્ષ્મતમ કરનાર ગુણ સાત્ત્વિક છે; સૂક્ષ્મ શરીર સૂક્ષ્મતમ થાય ત્યારે જ અન્ય વાસનાઓનો ક્ષય થાય છે અને કારણશરીર માત્ર લોકોપકારક સાત્ત્વિક વાસનારૂપે સ્પુરે છે અને એ વાસનામાં વસતા મુદ્ધિત આશયની પ્રેરેલી પ્રવૃત્તિનું આસ્વાદન જગત કરી શકે છે.

સર૦—એ આશય કેવા હોય છે તે એ પ્રવૃત્તિ કેવી થાય છે? કંઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં ન પડનારને કંઈ હાનિ છે?

ચન્દ્રા૦—વ્યષ્ટિ અથવા વ્યક્તિનું વાસનાબીજ અને કારણશરીર તેના સર્વ જન્મજન્માંતરમાં એકજ રહે છે. મૃત્યુથી, સ્થૂલ શરીર બદલાય છે, સૂક્ષ્મ શરીર વિકાસ પામે છે, અને કારણશરીર પ્રથમ વિકાસ પામે છે અને સદ્વાસનાઓના ઉદય પછી હાસ પામતું જાય છે. સૂક્ષ્મ શરીર અને કારણશરીર મૃત્યુથી નાશ પામતાં નથી. સ્થૂલ શરીર બદલાય છે એટલે શૂન્ય થતું નથી પણ પંચભૂતરૂપ સ્વયોનિમાં પાછું ભળે છે તે સૂક્ષ્મ શરીરની આશપાસ નવું સ્થૂલ શરીર વીંટાય તો વીંટાય. સંસારીઓમાં એમ મનાય છે કે મરે તે શૂન્ય થાય—તેનો નાશ થાય. નાશ કશાનો થતો નથી. વસ્તુમાત્ર સ્વયોનિમાં પરિપાક પામી આવિર્ભાવ પામે છે. રુના તન્તુ તણાઈને સૂત્ર થાય, સૂત્રસમૂહ અન્ય પરિપાક પામી પટ થાય, પટ જીર્ણ થઈ ક્ષાટી જાય, અને અંતે તિરોધાન પામે એટલે સ્વયોનિમાં ભળે. સ્થૂલ શરીર પણ એવીજ ગતિને પામે છે અને તેની ગતિ ગર્ભાધાનથી આરંભાઈ દેહદાહાદિકાળે સ્વયોનિમાં લીન થાય છે. વનસ્પતિના દેહ કેવળ સ્થૂલ છે તેનાં બીજમાં તેમના સૂક્ષ્મ દેહ તિરોધિત રહે છે અને કૃપિકર્માદિને બળે એ બીજમાંથી અન્ય સ્થૂલ દેહને આવિર્ભાવ આપવાની શક્તિનું ધારણ કરે છે. પાશવયોનિમાં સૂક્ષ્મ દેહ જાતે આવિર્ભાવ પામે છે, અને વૃક્ષાદિની પેઠે તેમનાં બીજમાં અંતર્હિત રહી સ્થૂલ કામાદિને અને સંતતિને ઉત્પન્ન કરે છે. એટલું જ નહી

પણ વનસ્પતિમાં જેમ સૂક્ષ્મ દેહ અંતર્હિત રહી સ્પુરે છે તેમ પશુ આદિમાં વાસનાદેહ અંતર્હિત રહી સ્પુરે છે, અને આવિર્ભૂત સૂક્ષ્મ દેહના કોકડામાં વીંટાઈ મૃત્યુ પછી પુનર્જન્મ ધરે છે. મનુષ્ય જાતિમાં આ ત્રણે દેહ સંપૂર્ણપણે આવિર્ભાવ પામે છે. સ્થૂલ દેહનાં અવસ્થાચક્રની ગતિથી તેમ પોતાની શક્તિથી મનુષ્યનો સૂક્ષ્મ દેહ સૂક્ષ્મતર થાય છે અને કારણશરીર પોષાય છે. સ્થૂલ શરીરમાંથી આવિર્ભાવ પામેલું—નીકળેલું—સૂક્ષ્મ શરીર પોતાના પૂર્વ સંસ્કારના સંગ્રહને સાથે રાખે છે. અન્ન બ્રહ્મ અને તળાય તેમ અનેક સંસ્કારોના પરિપાકથી સૂક્ષ્મ શરીર, સિદ્ધાન્ત જેવું, સૂક્ષ્મતર અને સિદ્ધ થાય ત્યાં સુધી, વાસનાશરીર વધ્યાં કરે છે. પણ સૂક્ષ્મ શરીરની સિદ્ધ દશા થતાં તૃપ્ત થતું વાસનાશરીર કૃણ્ણપક્ષના ચંદ્ર પેઠે હ્રાસ પામવા માંડે છે. એ શરીરનો હ્રાસ થવા માંજો ત્યાં સૂક્ષ્મ શરીરે આ ઉપાર્જિત કરેલી શક્તિની પ્રવૃત્તિ, આશપાશના સંસારના કલ્યાણને અર્થે સુપુષ્પના સુગન્ધ પેઠે, વિસ્તાર અને વિકાસ પામે છે, એ વિસ્તાર અને વિકાસથી સૂક્ષ્મ શરીર સૂક્ષ્મતમ થાય છે, અને સંસારના કલ્યાણમાં ખેંચાતી વાસના, અહંતા મમતા છોડી, માન-મદ-ના અવચ્છેદથી મુક્ત થઈ, સમષ્ટિરૂપ સ્વયેનિમાં ભળે છે તે શાંત થાય છે. વાસના શરીર શાંત થયું એટલે તેલ ખુટી દીવે ભભુકીને શાંત થાય છે અને વાટ કોયલારૂપે પડી રહે છે તેમ સૂક્ષ્મ શરીર સૂક્ષ્મતમ થઈ શાંત થાય છે અને સ્થૂલની દશા વાટના જેવી થાય છે. આવા પરિપાક વિના અતૃપ્ત વાસનાની શાન્તિ જણાય તો તેને અલખવાદીઓ સૂક્ષ્મ શરીરનું પૂતનીકરણ અથવા પૂતીકરણ અને કારણશરીરની આત્મહત્યા કહે છે—કારણ એ ઉપમાન-ઉપમેયનાં સર્વ વિશેષણ સમાન જ છે અને તેમની સ્તુતિનિન્દાનાં નિદાન એક છે. છિન્નઅભ્ર પેઠે ઉભય લોકમાંથી ભ્રષ્ટ થવાની અર્જુનની જે શંકા વીશે મહેં તમને કહ્યું તે છિન્નાભ્રતા આવા પૂતનીકરણાદિથી થાય છે. આવી છિન્નાભ્રતા પામેલો જીવ સૃષ્ટિને આરંભે જ્યાંથી નીકળ્યો હોય ત્યાંથી ફરી નીકળે છે તે ક્યાં જવાનો છે તે વાત અંધકાર જેવી થાય છે. તેને માટે જ શ્રુતિવાક્ય છે કે કેવળ વિદ્યાના બળથી વાસનાને નષ્ટ કરનાર આત્મધાતી અન્ધતમ તિમિરમાં પ્રવેશ કરે છે. આવી શ્રુતિ છે અને માટે જ સ્થૂલ શરીર પોતાના વિપાકથી જ શીર્ણ થાય તે ધર્મ્ય છે તેમ સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીર અસિદ્ધ દશામાં નહીં પણ સર્વતઃ સંસિદ્ધ થઈ સર્વ કર્મવિપાકને અન્તે જાતે

જ સ્વયોનિર્મા પ્રાપ્ત થાય તે જ આશય મુદ્દિત છે. લક્ષ્યધર્મપ્રતિપાદિની શ્રુતિયો તમે જાણી હશે તે સર્વ આ જ આશયને વ્યક્તિનો હિરણ્મય કોશ ગણે છે. પુરુષમાં પુરુષ અતિરોહ પામે છે અને અમૃતત્વનો ધરાઈ થાય છે તે આ જ આશયથી. જીવની સ્પૃલિંગસ્થિતિ મુદ્દિત છે તે આ જ આશયથી. અને સંપૂર્ણ અલખ પરાવરમાંથી જે લખ સંપૂર્ણતાનું આદાન કરતાં છતાં પણ અલખની સંપૂર્ણતા જ શેષ રહેછે તે લખ સંપૂર્ણતા પણ આ જ આશયની સિદ્ધિથી થાય છે. અસિદ્ધ દશામાં અધીર વૈરાગ્યને બળે એ આશયમાંથી નિવૃત્ત થવાથી શમ પ્રાપ્ત થતો નથી પણ તમોગુણ ઉજ્જ્વલણ પામે છે. નવીનચંદ્રજી, શુદ્ધ શમ પામવાનો અધિકાર કેવા વિધિથી પ્રાપ્ત થાય છે તે તમને કહી દીધું.

સર૦—નિસ્ત્રૈગુણ્યે પથિ વિચરતાં કો વિધિઃ કો નિષેધઃ એ વાક્યમાં તે વિધિ જ અવિહિત છે.

અન્દ્રા૦—મુદ્દિત આશયથી પ્રવાહપ્રવૃત્તિ પામનારને માટે જે વિધિ અને નિષેધ છે તે એ આશયમાં દાડિમના કળીયા પેઠે સમાયલા રહે છે. તે આશય જાતે સ્વતઃ શુદ્ધ હોય છે. એ આશયની ગતિ નિસ્ત્રૈગુણ્ય માર્ગમાં જ છે. જાતે સ્વયંભૂ વિધિનિષેધરૂપ એ આશયના વિધિનિષેધ દર્શાવવામાં શ્રુતિ અનુચરકૃત્ય કરવા તત્પર છે અને શાસ્ત્ર અસમર્થ છે. એ આશયના વિધિનિષેધ પવનના પ્રવાહ પેઠે આત્મોત્થિત છે અને પવનથી કે ચંદ્રથી ઉત્થાન પામતા જલતરંગ જેવા પરબલાકૃષ્ટ થતા નથી માટે જ તેમને માટે વચન છે કે તેમનો કો વિધિઃ કો નિષેધઃ

સર૦—એવા આશયમાંથી ક્રીયા અને ફેટલા આશય અલખયોગીને પ્રવૃત્ત કરે છે ?

અન્દ્રા૦—મનુષ્ય પોતાના દેહના કલ્યાણ માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે ત્યારે તેનું કૃત્ય અવચ્છિન્ન હોય છે, કારણ દેહનાં સુખ અનન્ત થતાં નથી. પરમાત્મદર્શનને માટે પ્રવૃત્ત થનારનો માર્ગ આમરણાન્ત પહોંચે છે પણ તે માર્ગ જ્ઞાની જનોએ શોધી દર્શાવેલા છે અને નેત્ર ઉઘાડે તેને જડે એવા છે. પરંતુ લોકકલ્યાણના માર્ગે લોકસંખ્યાના જેટલા અસંખ્ય છે; ભિન્ન ભિન્ન અનેક સુખી દુઃખી જનોની વૃત્તિઓ અને વાસનાઓ જેવા એ માર્ગે સર્વતોમુખ અને અનન્ત છે. નવીનચંદ્રજી, એવા માર્ગે તમ

૧. ત્રીજો ભાગ પૃ. ૧૨૦. ૨. ત્રીજો ભાગ પૃ. ૧૨૧. ૩. ત્રીજો ભાગ પૃ. ૧૨૧.
૪. ત્રીજો ભાગ પૃ. ૧૨૨-૩.

જેવાં ચતુર વિદ્વાન્ રસિક જ્ઞાનિ ઉદાત્ત હૃદયોના મનોરથ જ જાણી દે-
ખાડી શકે છે. દ્રવ્ય, અધિકાર, આદિ શક્તિયોવાળામાં આ મનોરથ
જાગે છે ત્યારે અદ્ભુત રૂપ ધરે છે. એવા મનોરથ ધરનાર મહાશય મ-
નની ઇચ્છાને ચંદ્રાવલી તો શું પણ સમર્થ ગુરુજી વિષ્ણુદાસ કે સ્મૃતિ
કે શ્રુતિ કોઈ પણ તુલિત કરી શકે એમ નથી. તેમને તેમ તુલિત
કરવાનું સાધન જ નથી.

^૧વાસરગમ્યમતૂરોરમ્વરમવની ચ વામનૈકપદા ।

જલધિરપિ પોતલદ્વ્યઃ સતાં મનઃ કેન તુલ્યામઃ ॥

એનું કારણ એ જ કે મનુષ્યો પોતાને માટે મનોરથ બાંધે છે તેના
કરતાં અનેકધા સંધાન પામેલા તેમને માટે સજ્જનોએ બાંધેલાં મનોરથ
વિભુ હોય છે.

^૨નાલ્પીયસિ નિવઘ્નન્તિ પદમુન્નતચેતસઃ ।

યેષાં ભુવનલાભેડપિ નિઃસીમાનો મનોરથાઃ ॥

એવા પરોપકારી સજ્જનોના મનોરથ, કોનું કલ્યાણ કરવું, કોનું ક-
લ્યાણ કરવું, તે કેમ કરું, ક્યારે કરું, ઇત્યાદિ ચિન્તાઓ રૂપ પાંખો ઉ-
પર એસી અપ્રતિહતપણે ફર્યા કરે છે.

^૩સન્તોડપિ સન્તઃ ક્વ કિરન્તુ તેજઃ

ક્વ નુ જ્વલન્તુ ક્વ નનુ પ્રથન્તામ્ ।

વિધાય સદ્ધા નનુ વેધસૈવ

બ્રહ્માણ્ડકોણે ઘટદીપકલ્પાઃ ॥

૧ આકાશમાં અરુણ એક દિવસમાં પ્રવાસ કરી રહે છે; પૃથ્વીને વામને
એક પગલે ભરી દીધી; સમુદ્રનું લંઘન પણ નોકા કરે છે; પણ સત્પુરુષોનાં
મન શાનીવડે શાનીસાયે તોળીયે? પ્રકીર્ણ,

૨ મ્હોટાં ચિન્તવાળાઓને ભુવનલાભ થાય તો પણ તેમના મનોરથોની
હદ આવતી નથી; તેઓ અલ્પ પદાર્થમાં પોતાના પદને બંધન પામવા
દેતા નથી. પ્રકીર્ણ,

૩ જટલા સત્પુરુષો છતમાં છે તેમની વાત કરીયે તોપણ તેઓ પોતાનું
તેજ ક્યાં વેરે? ક્યાં જ્વલમાન થાય? ક્યાં વિસ્તારવિકાસ પામે, વારુ? તેમને
બ્રહ્માએ ઉત્પન્ન કર્યા છે ખરા પણ દીવો સળગાવી તેને ઘડાંમાં સૂધી રા-
ખીયે તેમ એ બ્રહ્માએ તેમને ઉત્પન્ન કરી બ્રહ્માણ્ડરૂપ ખુણામાં કેદ કરી
રાખ્યા છે ને પોતાનું તેજ બહાર ફેલાડવા દેતો નથી. બાકી એ સત્પુરુ-
ષોની જવાલાઓ તો બ્રહ્માંડ ભેદીને પણ 'ચાલે તો બહાર નીકળું નીકળું'
કરી રહેલી છે. (પ્રકીર્ણ)

પરોપકારના મનોરથના વિષય આવા સીમવિનાના અને અસંખ્ય છે તેની મર્યાદા માત્ર પરોપકારી જનની અવસ્થા વડે વધે છે ઘટે છે. જનક જેવા રાજા શુક મુનિનું તેમ ઇન્દ્રનું કલ્યાણ કરવા સમર્થ હતા ત્યારે ચન્દ્રાવલી માત્ર રંક મંધુરીનું કલ્યાણ કરવા આટલો પ્રયાસ કરી શકે છે ને વધારે કરવા તેની શક્તિ નથી. આ જ નવીનચંદ્રજી કોઈ ઉચ્ચ પદ ઉપર હોય તો કેટલાનું કલ્યાણ કરી શકે?”

સરસ્વતીચંદ્રે નિઃશ્વાસ મુક્યો.

ચન્દ્રાં—“તમારી દશા બદલાશે તેમ ધનલોભીના લોભ પેટે તમારા પરોપકારી મનોરથ બદલાશે.

परिक्षीणः कश्चिस्पृहयति यवानां प्रसृतये
स पश्चात्संपूर्णो कलयति धरित्रो तृणसमाम् ।
अतश्चानैकान्त्याहुस्तुलघुतयार्थेषु धनिनाम्
अवस्था वस्तूनि प्रथयति च संकोचयति च ॥

પોતાની અવસ્થા પ્રમાણે પરોપકારીના મનોરથ નહાના મ્હોટા હોય છે. જેમ કે રંક ગાય જાતે કંઈ પરોપકાર કરવા અશક્ત છે પણ તેનું દોહન કરનારને આનંદથી અમૃત આપે છે અને દોહકની અનેકધા કામધેનુ થાય છે. જતા આવતા સર્વ પથિકજન, કૃમિગણ, પથિગણ આદિ ઉપર ઉપકાર કરી શકનાર વૃક્ષ છે—તે દોહનની અપેક્ષા રાખ્યા વિના સામીપ્ય-માત્રથી જ ઉપકાર કરે છે. મૂળથી મુખસુધીના પ્રદેશ ઉપર વસનાર આવનાર સર્વ પ્રાણીને નદી ઉપકૃત કરે છે. પોતાની પાસે કોઈ ન આવે પણ પોતે જ ઉપકાર્ય જનોના પ્રદેશના શિર ઉપર ચઢી ઉપકાર કરતો જય એ મેઘનું કૃત્ય નદીના કૃત્ય કરતાં વિશેષ છે. મેઘ તો વર્ષમાં ચાતુર્માસથી જ વર્ષે પણ ચન્દ્રના ઉપકાર તો આરે માસ છે. ચન્દ્રના ઉપકાર કલાવાન વૃદ્ધિક્ષયના પાત્ર છે, પણ સૂર્યના ઉપકાર તો સર્વદા સ-માન અમેય છે. મેઘ, ચન્દ્ર, ને સૂર્ય સ્વયુગે ઉપકાર કરનારનાં ઉત્તરોત્તર દૃષ્ટાંત

૧ કોઈ મનુષ્ય દુઃખાદિથી હીન અને દરિદ્ર થાય છે ત્યારે માત્ર જવની મુકી ઇચ્છે છે; એવો વખત આવે છે કે એનો એ માણસ પાછળથી આખી પૃથ્વીને તૂણ જેટલી ગણે છે. માટે દુઃખવાન જનોનાં દુઃખના વધારે ઓછા-પણા પ્રમાણે અનેક પરિણામ થાય છે અને તેથી જણાય છે કે મનુષ્યની અવસ્થા વસ્તુઓને નહાની મ્હોટી કરે છે. ભર્તૃહરિ.

છે. ^૧ નવીનચંદ્રજી, એ સર્વ પરોપકારીયોના આશય તેમની અવસ્થા પ્રમાણે સંક્રમણવિકાસ પામે છે—તેમાં અલખના યોગીઓનો આશય, સંસારના ભ્રષ્ટાચારથી દૂર રહી, માત્ર વૃક્ષના જેવા ઉપકાર કરવાથી તૃપ્ત થાય છે.

“ ^૨ છાયાવન્તો ગતવ્યાલાઃ સ્વારોહાઃ ફલદાયિનઃ
માર્ગદ્રુમા મહાન્તશ્ચ પરેષામેવ ભૂતયે ॥

નવીનચંદ્રજી, સંસારની સમૃદ્ધિથી શૂન્ય અને સંસારના વ્યવહારના અણ પણ સદ્ધિધામાં, સદ્રસમાં, અને સદ્ધતિમાં સમૃદ્ધ અને વ્યૂહ એવા આ ગિરિરાજ ઉપરના સાધુસમાજના આશય, મહારાજ મણિરાજને જેવા પ્રિય છે તેવા, તેની રંક અણ પ્રજ્વળે પણ પ્રિય છે—પ્રિય છે તે એટલા માટે કે તેમાં તે સર્વને વિશ્વાસ છે. અથવા—

^૩ વિષ્વક્તપોવનકુમારસમર્પ્યમાણ-
શ્યામાક્તણ્ડુલહતાં ચ પિપીલિકાનામ્ ।
શ્રેણીભિરાશ્રમપથાઃ પ્રથમાનચિત્ર-
પત્રાવલીવલયિનો મુદમાવહન્તિ ॥

નવીનચંદ્રજી, જે આશ્રમમાં આમ કીડીયોને અન્ન આપી તૃપ્ત કરવાનો રમણીય મુદ્દિત આશય પ્રવર્તે છે ત્યાં આવી આપ જેવા ચન્દ્ર શું મહારી ચક્રારીને તૃપ્ત શાંત કરવાની ના પાડશે?”

સર૦—તેના આશય પણ ઉચ્ચ જ હશે.

૧ રવિશ્વન્દ્રો ઘના વૃક્ષા નદી ગાવશ્ચ સજ્જનાઃ
સ્તે પરોપકારાય યુગે દૈવેન નિર્મિતાઃ ॥

૨. માર્ગ ઉપરના વૃક્ષ અને મહાત્માઓ પારકાના કલ્યાણને માટે જ જીવે છે, તમ પથિકોને માટે તેમની પાસે છાયા છે—તે તમ જનને આકર્ષે છે. તેમનામાં સર્પ કે એવા ભયંકર ગુણ કે પદાર્થ નથી કે જેને ક્ષીયે તેમની પાસે આવેલા શરણાર્થી પસ્તાય. તેઓ જાતે જ ઉગેલા હોય છે—તેમને માટે કોઈ માળીને કે ખેડુને ચિન્તા કરવી પડી નથી, અને કોઈની પાસે ઉપકાર ક્ષીયા વિના તેઓ ક્ષણદાતા થાય છે. (પ્રકીર્ણ)

૩ આશ્રમોના માર્ગોમાં કીડીયો ઉભરાતી ચાલે છે; તપોવનના કુમારો સામાના ચોખા તેમને માટે વેરે તે ચોખા લેઈ આ કીડીયોની હારો આ માર્ગો ઉપર ચોપાસ ચાલે છે અને વિસ્તાર પામતાં ચિત્ર પત્રાવલીઓનાં કુંડાળાં જેવી આ હારો લાગે છે: એવા રમ્ય આશ્રમમાર્ગ આનન્દભોગ આપે છે. (પ્રકીર્ણ)

ચન્દ્રાન્—“તે તો એક જ વાત કહે છે તેને નિઃશ્વાસે નિઃશ્વાસે આપને વિષયે એક જ ઉદ્ધાર થાય છે કે,

૧ દહ્યમાનેન મનસા દૈવાદેવ વિહાય મામ્ ।

લોકોત્તરેણ સત્ત્વેન જગત્પુણ્યૈઃ સ જીવતિ ॥

નવીનચંદ્રજી, તમને કહેવાનું સર્વ કહી ચુકી છું. મહારી વિશ્વપ્તિ સ્વીકારવી તે તમારા હાથમાં છે. જેવા તમે હૃદયથી સાધુજન છો તેવી જ મધુરી છે. ઉભય હૃદયમાં સાધુજનનાં રહસ્ય સ્પુરે છે.

૨ પ્રિયપ્રાયા વૃત્તિવિનયમધુરો વાચિ નિયમઃ

પ્રકૃત્યા કલ્યાણી મતિરનવગીતઃ પરિચયઃ ।

પુરો વા પશ્ચાદ્વા તદિદમવિપર્યાસિતરસમ્

રહસ્યં સાધનામનુષધિ વિશુદ્ધં વિજયતે ॥

નવીનચંદ્રજી, તમે આવા સાધુજન છો, સાધુજનના આશય સમજો છો, મધુરીનું હુઃખ આ હૃદયથી જોવાનું નથી, હું પણ કંઈક વિરક્ત છું તે મહારાં પ્રતનો ત્યાગ કરી એ મધુરીને માટે આપની પાસે આવી છું અને એને માટે કહો કે મહારા પોતાના સમસ્તુખને માટે કહો પણ આ સ્ત્રીજી હૃદયે માણનું મન્દિર મુકાવી મને તમારી પાસે આણી છે. સમસ્ત સાધુમંડળનું માન રાખીને, કે મધુરીની દયા કરીને, કે આ

૧. બળતા બળતા મન વડે એણે મહારા ત્યાગ કર્યો તે માત્ર દૈવના બળાત્કારથી જ; એવો ત્યાગ કરી એ કાંઈ જાતે પણ વાર પણ જીવે એમ છે? છતાં એ જીવે છે તે તો પોતાના લોકોત્તર સત્ત્વને લીધે અને જગતનાં પુણ્યને બળે જીવે છે. (ઉત્તરરામ ઉપરથી)

૨. સાધુજનોનું રહસ્ય સર્વથા વિજયથી વર્તે છે; તે કેવું છે માટે એમ વિજય પામે છે? તેમનાં હૃદયની વૃત્તિ પ્રિયગુણોથી છલોછલ ભરાયલી હોય છે, તેમની વાણીમાં નિયમ હોય છે તે વિનયથી મધુર હોય છે, તેમની બુદ્ધિ સ્વભાવથી જ કલ્યાણી-જીવેને માટે કલ્યાણકારક-હોય છે, અને તેમના પરિચયમાં નિન્દાપાત્ર પદાર્થનો સેશ હોતો નથી. જગતના રસ આગળ ઇષ્ટ હોય છે તો પાછળ બગડે છે ને પાછળથી ઇષ્ટ થાય તો પ્રથમ દશામાં વાંધાભરેલા હોય છે, પણ સાધુજનના નિર્દોષ સાત્વિક પ્રીતિકર રસ તો પ્રથમ કે પછી, આગળ કે પાછળ, સર્વદા સર્વથા વિપર્યય વિનાના જ રહે છે. સાધુજનોનું નિષ્કપટ નિર્દોષ વિશુદ્ધ રહસ્ય હોય છે તે આ જ! અને તે જ વિજયથી પ્રવર્તે છે. (ઉત્તરરામ.)

મહારા. હૃદયના ઉદ્ધાર સત્ય માત્રીને, કે આપની ઉદ્ધાર દક્ષ યુદ્ધિની પ્રેરણાથી, મહારી રંક વિશ્વસિ સ્વીકારો. વધારે કહેવાની મહારામાં શક્તિ નથી. સત્યનો બલવત્તર બોધ કરવા જેટલું મહારામાં જ્ઞાન નથી, ધર્મનું શુદ્ધ તર તારતમ્ય કહાડવાની મહારામાં યુદ્ધિ નથી, રસરહસ્ય વધારે પ્રદીપ્ત કરવાનો આ હૃદયનો અભ્યાસ ઘણા કાળના વૈરાગ્યથી કટાઈ ગયો છે, અને મહારા હૃદયને તે મહારી પ્રવૃત્તિને આશ્રય આપી શકનાર વિહારપુરી આપનું અનુચરત્વ કરે છે તે આપની પાસે આવા વિષયમાં પ્રવૃત્ત થાય એવું ઇચ્છવાનો મને અધિકાર નથી. નવીનચંદ્રજી, હું આપની પાસે હાથ જોડી ઉભી રહું છું અને સાધુજન પાસેથી આટલી ભિક્ષા માગતાં શરમાતી નથી.”

આટલું બોલતાં બોલતાં ચન્દ્રાવળી ગળગળી થઈ ગઈ. તેના નેત્રમાં આંસુ ભરાયાં. દાંત ભીંડી, ઉંચે શ્વાસે, ઉંચી આંખે, હાથ જોડી તે ઉભી રહી. અનેક વિચારો અને વૃત્તિઓથી અમુઝાતો સરસ્વતીચંદ્ર પળવાર વિચારમાં પડી ઉત્તર શોધવા લાગ્યો. ત્યાં ચન્દ્રાવલીના હૃદયનો ઉત્કમ્પ સ્પષ્ટ દેખાયો, ભરાયલાં આંસુ ગરવા લાગ્યાં, ઓઠ ઉધડવા લાગ્યા.

“સાધુજન ! વિહારપુરી વિના ખીજા કોઈ પુરુષના સામું આ આંખોએ આજ સુધી ઉંચું જોયું નથી તે તમારા મુખચન્દ્રની મધુર દ્યાર્દતાનો પ્રકાશ જોતી ઉભી છું. મને શી આજ્ઞા છે?”

સરસ્વતીચંદ્ર હજી વિચારમાં જ હતો—એનાં નેત્ર એના હૃદય સામે વળ્યાં હતાં.

“સાધુજન, શી આજ્ઞા છે?” ફરી ચન્દ્રાવલીએ પુછ્યું.

સરસ્વતીચંદ્ર ચમકી ઉઠ્યો હોય તેમ એણે અચીન્ત્યું ઉંચું જોયું. નીચેથી ઉંચું જોયું તેટલામાં એની આંખમાં આંસુ આવી પાણુ ગયાં તે સુકાઈ પાણુ ગયાં. અતિનમ્ર વદનકાન્તિ કરી, હાથ જોડી તે બોલ્યો.

“મૈયા, મને પુત્ર જાણ્યો તે પુત્રના ઉપર જે ક્ષમા, વત્સલતા, અને ઉદ્ધાર ચિન્તાવૃત્તિ માતા રાખે તેવી આપે મહારા ઉપર રાખી. માતાજી, આપની આજ્ઞા તોડવાનો મને અધિકાર નથી. શુદ્ધિ અને યુદ્ધિનો સમાગમ યોજી જે સૂક્ષ્મ ભેદવાળી યોજના આપે આટલી આટલી દીર્ઘ દષ્ટિથી રચી છે તેને હું અનુકૂળ થઈશ, અને જે મધુરીને આપ મહારી કહો છો, તેનું અભિજ્ઞાન થશે તો તેના કહ્યાણુનો માર્ગ તેને દર્શાવીશ.”

“ને તમારા કલ્યાણનો માર્ગ તે તમને દર્શાવે તો તે પણ તમે જોશો.”—ચન્દ્રાવલીએ કંઈક અટકતાં અટકતાં કહ્યું.

“ઉભયના વિચાર ને વૃત્તિનો સમાગમ દૈવ કરાવશે તેવો કરીશ.” સરસ્વતીચંદ્ર બોલ્યો.

“સાધુજન, તમારું કલ્યાણ થજો. હું તમારી પવિત્ર સેવામાં કોઈ રીતે કામ લાગું એવું કંઈ કહેવાનું બાકી છે?”

સર૦—“મહારે કોઈને કંઈ પણ આ વિષયમાં કહેવાનું થશે તો તે આપને જ કહેવાનું થશે.

આશ્વાસનેહમક્તીનાં ત્વમેવાલમ્બનં મહત્ ।

પ્રકૃષ્ટસ્યેવ ધર્મસ્ય પ્રસાદો મૂર્તિસન્ચરઃ ॥

આપે મને પ્રકૃષ્ટ ધર્મનું તારતમ્ય સૂક્ષ્મ ભેદ કરી શીખવ્યું છે. આજ સુધી મહારી બુદ્ધિ અસંતુષ્ટ રહેતી અને હૃદય તમ રહેતું તેને આપે અતિ વત્સલતાથી તૃપ્તિ અને શાન્તિના માર્ગનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. જે વસ્તુ હું ગુરુજીને પુછી શકત નહી અને જે મને કહેવામાં વિહારપુરીજી સંક્રામ્ય પામત તે વસ્તુનું આપે મને જ્ઞાન આપ્યું છે. અને અંતે જે અનાથ હૃદયનો મહે વિનાકારણ ક્ષોભ કરેલો છે તેને શાન્તિ આપવામાં આપનું જ સાહાય્ય છે એ મહારાં સર્વ કલ્યાણ કરતાં ગુરુતર કલ્યાણ કર્યું છે. આપે મને અને મહારા આશ્વાસ્ય જનને પરમ આશ્વાસન આપ્યું છે. આપના હૃદયમાં ઉભય ઉપર ગુરુ પ્રીતિ સ્પુરે છે અને આપનાં સુપ્રસિદ્ધ વ્રત છોડવી આ પ્રતિકૂળ પ્રવૃત્તિમાં આપને પ્રેરે છે. પરમ અલક્ષ્ય અને તેની લક્ષ્ય વિભૂતિ ઉભયની આ આપ ભક્તિસાધના કરો છે. આપ આથી સૂક્ષ્મ ધર્મના પ્રસાદરૂપ ભાસો છો તેવાં જ સૂક્ષ્મતમ રસના પ્રસાદરૂપ છો.

પ્રીતિવૈરાગ્યવિદ્યાનાં ત્વમેવાલમ્બનં મહત્ ।

પ્રકૃષ્ટસ્ય રસસ્યેવ પ્રસાદો મૂર્તિસન્ચરઃ ॥

૧ દુઃખી જન ઉપરનો અનુરાગ તે આશ્વાસન, વચમાં અને જ્ઞાનાદિમાં બાળક ઉપર તેમ સમાન જન ઉપરનો અનુરાગ તે રનેહ; અને પૂજ્યજન ઉપરનો અનુરાગ તે ભક્તિ:—એ તથા વસ્તુનો તું જ મ્હોટો આધાર છે. પ્રકૃષ્ટ એટલે પ્રકર્યવાન ધર્મનું મૂળ કારણ આ તથા અનુરાગ છે: તે કારણોનો મ્હોટો આધાર તું જ છે—તેના કાર્યભૂત પ્રકૃષ્ટ ધર્મના પ્રસાદની મૂર્તિ પણ તું જ જાણે હોય એવી તું છે. એ ધર્મના પ્રસાદનો કારણરૂપે તેમ કાર્યરૂપે સાક્ષાત્કાર તું જ કરાવે છે. (ઉત્તરરામ ઉપરથી)

૨ પ્રીતિ, વૈરાગ્ય, અને વિદ્યાનો મ્હોટો આધાર તું જ છે—જાણે કે પ્રકૃષ્ટ રસના પ્રસાદની મૂર્તિ તું જ છે.

પ્રીતિ, વૈરાગ્ય, અને વિદ્યા—એ ત્રિપુટીના અપૂર્વ સમાગમથી ઉભરાતો રસ જગતમાં સંપૂર્ણપણે જોવામાં આવતો નથી. જગતના મહોટા ભાગને તો તેની કદપના પણ નથી. મૈયા, આવી સદ્સ્તુઓની સંપત્તિના સમાગમનું સ્થાન આપનામાં હોવાથી એ સંપત્તિને બળે અપૂર્વ રસનો પ્રકર્ષ અને પ્રસાદ આપે આજ મને પ્રત્યક્ષ કરાવ્યો છે. ધર્મ અને રસનાં એવાં રૂપનો એકત્ર સમાગમ આપે આપનામાં મને પ્રત્યક્ષ કરાવ્યો છે તે જ મહારા ઉપર આજ સુધી કોઈએ ન કરેલી કૃપા કરી છે તેના બદલામાં હું શું કરી શકું?”

અન્દ્રા૦—નવીનચંદ્રજી, આત્મશ્યાધા સાંભળવાનું એક કાળે મહારે આવશ્યક હતું. હવે તે આવશ્યક નથી. મહારા સ્વભાવને તે અનુકૂળ નથી. પણ તમારા જેવા સાધુજનના ઉદ્ધાર હૃદયમાંથી જ નીકળે છે અને એવાં હૃદયની પ્રસન્નતાનું હું નિમિત્ત થાઉં એટલું ફળ મને ઇષ્ટ છે. પણ હવે તેનો વધારે લોભ તે અતિલોભ થાય. વળી આપણા આ સમાગમનું પ્રયોજન કૃપા કરી તમે સફળ કર્યું છે તે જ બદલાથી મને સંતોષ થયો છે. હવે તો જે પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા તમે સ્વીકાર્યું છે તે પ્રવૃત્તિમાં તમારી ઉદ્ધારતા અને દક્ષતા સફળ થાવ અને મધુરીના અને તમારા પવિત્ર આશય સિદ્ધ થાવ એ આશીર્વાદ છે.

સર૦—મહારા હૃદયમાં આજ સુધી કોઈકે બલવાન અંધકાર વ્યાપ રહ્યો હતો તેમાંથી મને પ્રથમ મુક્ત કરનાર ઉષા^૩ દેવી તે આપ છે. હું આપની સ્તુતિ કરતો નથી, પણ કાલે જે જોયું અને સાંભળ્યું તેનો આજ અનુભવ થયો તે આપના જ પ્રકાશથી થયો છે. આજ હું અંધકારમાંથી મુક્ત થયો તે જ આપના આશીર્વાદની સિદ્ધિ.

ગઈ કાલ વિષ્ણુદાસ નિરીક્ષા કરવા નીકળ્યા હતા તે અન્દ્રાવલી ઉભી દીડી ત્યાં સર્વ બાવાઓએ અલખગર્જના કરી હતી, યદુનન્દનનો જય પોકાર્યો હતો અને અન્દ્રાવલીનો જય પણ પોકાર્યો હતો. વિષ્ણુદાસજી પોતે અન્દ્રાવલી પાસે ગયા હતા અને તેનું કુશળ પુછી, રાસલીલા જોવા જવા આજ્ઞા કરી, એટલી અને માતાના મન્દિરની અને નૈવેદ્યાદિની અવસ્થા પુછી લીધી હતી. રાસલીલાપ્રસંગે વિષ્ણુદાસજી ન હતા પણ વિહારપુરીએ સાધુજનોને રાસરહસ્યનો ઉપદેશ સંમળવ્યો હતો. એ ઉપદેશ થઈ રહેતા સુધી અન્દ્રાવલી એક ચિત્તથી શ્રવણ અને ધ્યાન ધરી ઉભી હતી અને સાધુઓના આગ્રહથી તે સર્વ સ્ત્રીપુરુષોમાં અગ્રભાગે

વિહારપુરી સામી જ ઉભી હતી. ઉપદેશ કરી રહી વિહારપુરીએ સર્વ સાધુઓને આશીર્વાદ દીધા અને પ્રણામ કર્યા, તે પ્રસંગે ચન્દ્રાવલીને પણ પ્રણામ કર્યા, અને સ્ત્રી પુરુષ સર્વ સાધુઓએ તે ક્ષણે આનન્દ અને ઉત્સાહથી ચન્દ્રાવલીમૈયાનો અલખ જગલ્યો ને જય પોકાર્યો. આ સર્વ ચિત્ર સરસ્વતીચંદ્રે વિસ્મયથી પ્રત્યક્ષ કર્યું હતું પણ એ ચિત્રનું માહાત્મ્ય તેના હૃદયમાં આજ સમજાયું અને સાધુજનોના એવા પક્ષપાતના આ ઉત્તમ પાત્રને ચરણે પડવા અત્યારે તેનું નમ્ર દીન થયેલું હૃદય તત્પર થયું. ચન્દ્રાવલીએ હવે પોતે જવાની આજ્ઞા માગી તેના ઉત્તરમાં એ આ સ્ત્રીને માટેના પૂજ્યભાવનો અનુભવી બની બોલ્યો.

“ મૈયા, આપના હૃદયના અમૃતોદારથી હું એવો તૃપ્ત નથી થયો કે હવે તેની તૃપ્તિ નથી એમ હું કહું. પણ જે કૃપા આપે આ જીવ ઉપર કરી છે તેની મર્યાદા કેટલી રાખવી એ આપના પોતાના આધિકારની વાત છે. હું તો માત્ર હવે આપને વન્દન કરવામાં જ મ્હારું કલ્યાણ માનું છું. વસિષ્ઠ જેવા વિહારપુરીજીનાં અરુન્ધતી જેવાં ચન્દ્રાવલી—તેમના સમાગમનો આધિકારી હું આજ થયો અને ઉષા દેવી પેઠે આપે મ્હારો અધિકાર નષ્ટ કર્યો તો મ્હારે ક્ષેવાનું એટલું જ બાકી રહે છે કે—

‘યયા પૂતમ્મન્યો નિધિરપિ પવિત્રસ્ય મહસઃ
પતિસ્તે સાધૂનામપિ खलु गुरुणां गुरुतमः ।
त्रिलोकीमङ्गल्यामवनितललोलेन शिरसा
जगद्वन्द्यां देवीमुपसामिव वन्दे भगवतीम् ॥”

સરસ્વતીચંદ્રે ચન્દ્રાવલીને ચરણે પડવાનું કર્યું ત્યાં એ સાધવીનાં પરપુરુષ-સ્પર્શના ત્યાગી કરકમલે આ પુરુષના શરીરને પોતાને ચરણે પડતાં અટકાવ્યું અને એ ઉભો થતાં એ બોલી.

“ નવીનચન્દ્રજી, આ ગિરિરાજના યોગીઓ આવા પ્રણામ યદુનન્દનને જ કરે છે—ગુરુજી પણ એવા પ્રણામ પોતાને થવા દેતા નથી. તો હું તો

૧. સૂર્યોદય પ્હેલાંનું પ્રભાત; મળરુકું.

૨. ત્હારો પતિ મ્હોટામાં મ્હોટા સાધુઓમાં પવિત્ર તેજનો નિધિ છે, તે પણ ત્હારાથી પવિત્ર થયો મનાય છે, ત્રિલોકની તું મંગલકારિણી છે; તું જગતની વન્ધ છે, ઉષા દેવી જેવી ભગવતી ! પૃથ્વીતળ ઉપર મ્હારું મસ્તક નાંખી તે વડે તને નમું છું. (ઉત્તરરામ ઉપરથી).

કોણ માત્ર ? સર્વથા હવે કાલાતિપાત થાય છે માટે તમે હવે તમારા પુણ્ય વિચાર કરો અને હું જાઉં છું—”

ચન્દ્રાવલી ગઈ. સરસ્વતીચંદ્ર તેની પુઠપાછળ દૃષ્ટિ નાંખી રહ્યા. એ દૃષ્ટિમાં એનું ધ્યાન હતું એટલામાં એનું મુખ બોલવા લાગ્યું—

“ The reason firm, the temperate will,
Endurance, foresight, strength, and skill;
A perfect woman, nobly plann'd,
To warn, to comfort and command. ”

એના મનમાં ભાષા ઉદય પામી.

“ સુન્દરગિરિ ! કેવાં સુન્દર મનુષ્યને તું આશ્રય આપે છે ? ચન્દ્રાવલી ! જે કાળે તમારા જેવી આર્યાઓ આ નિમ્નદેશમાં પ્રકાશતી હશે, જે કાળે વિદ્યા, રસ, અને પવિત્રતાના સંગમનાં તીર્થ આ દેશને ઉચ્ચદેશના અનુભવ કરાવતાં હશે, આજની અશિક્ષિત સૌભાગ્યદેવીની પ્રેમાસ્પદ શુદ્ધ સુન્દરતા આવી સૂક્ષ્મ — શરીરની સમૃદ્ધિઓ સાથે ગંગાયમુના જેવો સંગમ પામતી હશે—તે કાળ ગયો જ ! આર્યદેશ અધોગતિને પામ્યો તે તેથી જ ! ”

“ ચન્દ્રાવલીમૈયા ! મ્હારી દીક્ષાના મંત્રનું રહસ્ય તમે વળી જુદું જ સમજાવ્યું ! ”

“ She has shown me the evolution of the individual soul from its first flash to its last goal ! And she challenges me to verify its truth by the practice of Yoga ! And if we believe in Western science upon mere faith, on the ground that it is open to verification if we want, can I refuse some similar reception to so proud a production of my own countrymen ? And she has shown me the place of love in the economy of Nature. She has shown me how ‘ life is real— life is earnest ! ’ She has carried me through the transmigration scheme in a novel but tangible way. And she has done it all to console

and sweeten a sweet life like my Kumud's and to settle, into some realistic practical form, a dreamy vagabond like myself !—My Kumud !—Ah ! I feel fired by thy name !”

“ હા ! કુમુદ—કુમુદસુંદરી ! ચન્દ્રાવલીમૈયાની આ સર્વ કૃપા ત્હારે માટે. મ્હારાં પ્રાયશ્ચિત્તનો અવધિ સમીપમાં દેખાય છે. પણ...પણ...”

આકાશમાં વનલીલાનો સ્વર સંભળાયો

“ અબળ સલુણી સખી મૃગનયની તું !

“ હૈ મોહન વશ કીયો રે !”

સુરસ્વતીચંદ્ર ચમક્યો. બુદ્ધિધનના ધરમાં કુમુદસુંદરી સાથે ગાળેલી ઘડી સાંભરીને શરીર કમ્પવા લાગ્યું.

“ સ્થૂલ શરીરનો વિશ્વાસ શો ? ચન્દ્રાવલીનો અભિપ્રાય ઇંગ્લેન્ડ વિના જોવો લાગે છે.

“ The same love that tempts us into sin,

“ If it be true love, works out its redemption !”

“ જે ધૈર્યે તે કાળે રક્ષણ કર્યું તે આજ સહાયભૂત નહીં થાય ? તે કાળે અવસર સૂક્ષ્મ હતો, પરગૃહમાં પ્રતિષ્ઠાને ભય હતું અને અન્ય ભય હતું—આ સ્થાને સાધુજનો એવાં સર્વ ભયને નષ્ટ કરે છે—ત્યાં તો ધર્મતું જ આ ભય । એ ભયને પણ ચન્દ્રાવલી લેખતાં નથી; તેમને મન તો હું જ કુમુદનો પતિ છું અને પ્રમાદ જર છે.

“ My associations cannot accept this reasoning, even though ethically the lady has an unanswerable case for truth in the argument that all Hindu marriages are null and void ! The law, however, is not with her. The construction of our vast Society and the hard facts of life in it, make it only vastly and extremely perilous to admit her argument in practice.

૧. લૌકિક.

૧ Lytton's Lady of Lyons.

Alas, that what seems so sound to unprejudiced reasoning and to the unartificial but artistic conscience of refined natural instincts, should have so totally lost its once sublime and august position from the ethical pantheon of our modern Hinduism! Blessed be these few sacred remnants of those days of the spiritual light and purity of my country” !

“ હું પતિ કે પ્રમાદ પતિ એ પ્રશ્ન પ્રમાદના મરણથી શાન્ત થાય છે. આ સાધુલોકના શાસ્ત્રથી કે પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રથી કે રાજકીય ન્યાયશાસ્ત્રથી કુમુદનું પાણિગ્રહણ અધર્મ્ય નથી. પણ મને તેની વાસના નથી. કુમુદસુંદરીની અત્યાર સુધીની રમણીય પવિત્ર ચિત્તવૃત્તિના ચિત્રમાં આ પાણિગ્રહણથી કલંક બેસે તે તો દુઃસહ જ. સર્વથા સ્થૂલ શરીરને દૂર રાખી સૂક્ષ્મ શરીરનો જ સમાગમ રચવો, અને કુમુદસુંદરી પરિવ્રાજિકામઠમાં અથવા અન્દ્રાવલી પાસે આયુષ્ય ગાળે, એ ચિત્ર જ રમ્ય છે.

“પણ...આ...વિચાર કરવાનો મને શો અધિકાર છે? મહેં તો તેનો અપરાધ સંપૂર્ણ કર્યો. એ અપરાધ ઘોષ નાંખવાનો માર્ગ માત્ર એટલો જ કે એ અપરાધનું બલિદાન થયેલી શરીરિણીને જે માર્ગે શાન્તિ મળે તે માર્ગે આપવી. એ માર્ગ રમણીય છે કે નહીં, ધર્મ્ય છે કે નહીં, એ વિચારનો અધિકાર મને નથી—તેને છે. અથવા અલખકામતન્ત્ર પ્રમાણે તો આ વિચારનો અધિકાર કુમુદને સોંપી મહારે તટસ્થ રહેવું એ પણ ધર્મ્ય નથી. એ તન્ત્ર પ્રમાણે તો એ દુઃખી હૃદયનું પરિશીલન કરી, તેની અનેક ગુણઓમાં ગુપ્ત રહેલાં મર્મ શોધી, એ શોધથી જે માર્ગે જડે તે લેવો એ જ મહારો ધર્મ છે. અર્જુનનું રક્ષણ કરવા શ્રીકૃષ્ણે પ્રતિજ્ઞાનો ત્યાગ કરી ચક્ર લીધું હતું તે જ રીતે સંસારના ધર્મની અવગણના કરવાથી એ અનાથ હૃદયનો ઉદ્ધાર થાય એમ હોય તો તે કરવો એ મહારો ધર્મ !”

“ અતિતીવ્ર ધર્મ ! શું તું કુમુદને સંસારમાં નાંખવા મને પ્રેરશે? શું તેને પુનર્વિવાહિત કરાવવા તું મને આગળ કરશે? અથવા બુદ્ધિ-ધન અને સૌભાગ્યદેવી જેવાંની વત્સલતાની ભોગિની શું એવાં હૃદયની પ્રીતિ ભુલી જશે? અથવા!—તે ગમે તેમ હો! પ્રમાદ ગમે તેવો

હો ! પણ એના મરણના ત્રાસકારક સમાચાર એને મ્હોડે કુદેનાર હું જ થઈશ ? એ સમાચારથી એને દુઃખ નહીં થાય ? કેવું દુઃખ થશે ? તે મ્હારાથી કેમ જોવાશે ? દુષ્ટ હૃદય ! એ જોવાનું કે ન જોવાનું—તે વિચારવાનો તને શો અધિકાર છે ? સરસ્વતીચંદ્ર ! સરસ્વતીચંદ્ર ! સુન્દર-ગિરિના વિચિત્ર માર્ગ તને શા શા ધર્મ નહીં દેખાડે ? ”

“ અથવા—રૂહો—હું એ દુઃખ ખમવાને પણ આ સમાચાર કુમુદ-સુન્દરીને સંભળાવું—તો—તો—અંતે કદાચિત્ એ દુઃખ ભુલે અને સ્થૂલ વિવાહ ઇચ્છવાના લોભમાં પડે...અથવા...પતિમૃત્યુથી પોતાને સ્વતંત્ર થયેલી માની...વિવાહના લોભ જેટલું ધૈર્ય પણ...ન રાખે... તો તે અધો-ગતિ નહીં ? ... તે કાળે મ્હારું મનોખળ શું ? મ્હારો અધિકાર શો ? મ્હારો ધર્મ શો ? તે વિચારવાની તે કાળે મ્હારી શક્તિ શી ? અથવા મ-ધુરી કુમુદસુન્દરીને ઠેકાણે ખીજી કોઈ સ્ત્રી નીકળી અને તે છતાં મોહમાં પડી મ્હારે કુદેવું પડે કે—

“ इदमुपनतमेवं रूपमाक्लिष्टकान्ति
 प्रथमपरिगृहीतं स्यान्नवेत्यव्यवस्यन् ।
 भ्रमरइव निशान्ते कुन्दमन्तस्तुपारं
 न खलु सपदि भोक्तुं नैव शक्नोमि मोक्तुम् ॥

“ તો મ્હારે શું કરવું ? ”

“ પ્રમાદના સમાચાર તો નહીં જ કહું. તે સમાચાર તેણે નથી જાણ્યા ત્યાં સુધી એ પતિવ્રતા પોતાના મન ઉપર અંકુશ રાખશે. તે સમાચાર ન જાણવા છતાં પણ એનું મન ચલિત થશે તો...તો...હું તો સમાચાર જાણું છું તે જે પ્રવૃત્તિ ખીજી રીતે બાધશૂન્ય છે તે કરેલા અપરાધને ધોવાને માટે ધર્મરૂપ છે તેમાં વશે કે કવશે પડવું એ જ પ્રાયશ્ચિત્તી સમાચાર તો હું નહીં જ કહું ! ”

“ No. That shall not be, and that for the simple reason that I cannot bear to see thy soul in anguish.

જેની કાન્તિ ક્લિષ્ટ નથી તેવું આ રૂપ મ્હારી પાસે આણ્યું છે તેનો સ્વીકાર પ્રથમ થયો હશે કે નહીં તેનો નિર્ણય નથી થઈ શકતો અને પ્રાતઃકાળે હિમથી ભરેલા કુન્દપુષ્પમાંના ભ્રમરથી નથી તેમાં રૂહેવાનું ને નથી તે મુકાવું તેમ હું પણ આ રૂપનો સહસા ભોગ કે ત્યાગ બેમાંથી એક પણ કરી શકતો નથી. શાકુન્તલ.

Sweet angel at my helm ! I shall neither crush thee with news which can only make thee writhe, nor insult thee with idle conceptions of what thou art not, but shall see thee as soft and sweet and pure as thou always hast been. And if my love believes thee to be that, what fear can my heart harbour from thee and thy soul ? Ah ! Whither am I drifting ? Sweet Kumud”!

“ My soul is an enchanted boat
That, like a sleeping swan, doth float
Upon the silver waves of thy sweet singing,
And thine doth like an angel sit
Beside the helm conducting it.”

“ ગુણસુન્દરીના હૃદયની પ્રતિમા ! સૌભાગ્યદેવીના પવિત્ર પક્ષપાતના પાત્ર ! તું જે માર્ગે મને પ્રેરીશ તે સુન્દર અને ધર્મ્ય જ હશે ! તારી વાસનાનું ગાન મહારા કાનમાં સંભળાય છે અને તે પવિત્ર જ છે ! ”

એના કાનમાં સંભળાયલું ગાન આજ ફરી સંભળાવા લાગ્યું : ચક્ર પેઠે ચારે પાસ ફરવા લાગ્યું.

“ વાંસલડી વાજે ! જોગીડા ! તું વાંસલડી વાજે !

× × × × × ×

લખ્યા લેખ મિથ્યા નહીં થાયે,
સંસારિણી જોગણુ થઈ જાયે ! વાંસલડીં
જોગીડા ! તું સમશ્યામાં ગાજે,
જોગણુ આવી સાંભળશે સાંજે ! વાંસલડીં
મૌરલીમાં સ્નેહભર્યું વાજે,
અવ્યક્તનું વ્યંગ્ય બધું ગાજે. વાંસલડીં
વાંસલડીમાં લખતું અલખ વાજે,
મહારા તારા અદ્વૈતને ગાજે ! વાંસલડીં
અલખ તુજ સૂક્ષ્મ સનાતન જે,
કુમુદને તું તેમાં પરોવ્યાં જાજે ! વાંસલડીં
હું, તું, તે અલખ સનાતન, એ

ત્રણે રાસ અદ્વૈતમાં જ રમે ! વાંસલડી૦
 હૃદય આ અલખ રસે નાવ જ છે,
 નાવિક તેમાં ચતુર તું સાવધ છે : વાંસલડી૦
 જિવંહાને દાંતની ભીતિ તે શી ?
 કુમુદને સ્પર્શે નહી જ શશી ! વાંસલડી૦
 જામે જ્યાં જગતમાંહી રાતલડી,
 પ્રદક્ષિણું એકાંત કરતો શશી, વાંસલડી૦
 પ્રભા એની ચોમગ ચળકે જ્યાં,
 પશ્યું રંક કુમુદ જ વિકસે ત્યાં. વાંસલડી૦
 નહી ચંદ્ર ભોગ કુમુદનો ધરે,
 કુમુદ એના શીલનથી જ હસે; વાંસલડી૦
 એવો યોગ સાધુજનોને ગમે,
 એવે સમે શમદમ સાથે રમે. વાંસલડી૦
 સુન્દરગિરિ સુન્દર યોગ રચે,
 મહારા તહારા હૃદયનો રાસ મચે. વાંસલડી૦
 સંસાર આ અધમ ને બ્રહ્મ પશ્યો,
 છુટ્યાં ત્યાંથી, ઉદ્ધાર ઈશે ધણો. વાંસલડી૦
 સંસાર એ છોડી, છુટ્યાં બે છીયે;
 જવું પાછાં તેમાં નથી કદીયે. વાંસલડી૦
 સુન્દરગિરિ સન્તસમાગમ દે;
 લતાકુન્જ એકાંત આશ્રમ દે; વાંસલડી૦
 વિકારથી શૂન્ય વિહારો વહે,
 પવન પેઠે ધીર ને શાંત સરે; વાંસલડી૦
 વહાલા ચન્દ્ર ! ત્યાં હું સુગન્ધ વહું,
 વિકસું ને સચેતન હૃદય ધરું. વાંસલડી૦
 પાંખડીયો આ ફરફર થાતી ખીલે;
 રસિકના સૂક્ષ્મ રસોને ઝીલે ! વાંસલડી૦
 અખંડ સચન્દ્ર એ રાત રહો !
 અલખ પ્રીતિ કુમુદની અચળ રહો ! વાંસલડી૦ ”

પ્રવેદાસ ચન્દ્રાવલી જોડે વાતો કરવામાં રોકાયો હતો. તે પાછો આવ્યો
 કે આ સૃષ્ટિ શાંત થઈ.

પ્રકરણ ૨૪.

વિષ્ણુદાસબાવાનું સામર્થ્યને સરસ્વતીચન્દના

મૂકમ શરીરની સંસિદ્ધિના માર્ગ.

તથા મહાપથ આતત ઉમૌ ગ્રામૌ ગચ્છતીમં ચામું
 ચૈવમેવૈતા આદિત્યસ્ય રશ્મય ઉમૌ લોકૌ ગચ્છન્તીમં ચામુષ્મા-
 દાદિત્યાત્પ્રતાયન્તે તા આસુ નાડીષુ સૃષ્ણા આમ્યો નાડીમ્યઃ પ્રતાયન્તે
 તેઽમુષ્મિન્નાદિત્યે સૃષ્ણાઃ । તથત્રૈત્સુપ્તઃ સમસ્તઃ સંપ્રસન્નઃ
 સ્વપ્નં ન વિજાનાત્યાસુ તદા નાડીષુ સૃષ્ણો ભવતિ તં ન કશ્ચન
 પાપ્મા સ્પૃશતિ તેજસા હિ તદા સંપન્નો ભવતિ ॥ છાંદોગ્યોપનિષદ્.

વિષ્ણુદાસ બાવા સુન્દરગિરિ ઉપર હોય ત્યારે તેમનું
 આન્હિક નિશ્ચિત પ્રનાલિકા પ્રમાણે ચાલતું. પણ
 સાધુસંઘ પર્વત ઉપરથી ઉતરી નીચલા દેશમાં અલખ
 જગવવા જતો તે પ્રસંગે તો તેમનો કાળ જ્ઞાનવાર્તામાં
 જ જતો. અમુક સ્થાનનો સંકેત કરી ત્યાં વિષ્ણુદાસ
 જે ચાર સાધુઓ સાથે મધ્યાહ્ન ગાળતા અને ખીજ

સર્વ સાધુઓ ચારે પાસ છુટા છુટા વેરાઈ જતા. સૂર્ય જરા નમે એટલે
 વિષ્ણુદાસ પણ પાસેના કોઈ ગામમાં કે નગરમાં, મઠમાં કે તીર્થમાં,
 ઉપદેશ કરવા જતા, અને સંસારી વિદ્વાનો તેમની પાસે આવે તેને બોધ
 આપતા. સન્ધ્યાકાળે અન્ધકાર પડે ત્યાં સાધુઓ સંકેતસ્થાનમાં મળે,
 શ્રમ ઉતારે, મળેલી ભિક્ષામાં ફલમૂલ હોય તેનું પ્રાશન કરે અથવા
 રસોઈ કરી જમે, અને અંતે સુન્દરગિરિ પાછા જાય.

રત્નનગરી અને મનહરપુરી વચ્ચે એક મહોટું હિમસર નામનું સરોવર
 હતું, અને ચંદ્રાવલી સરસ્વતીચંદ્રને મળી પાછી ગઈ તે પળે આ સરોવર
 સુધી સાધુઓ પહોચી ગયા અને તેને તીરે લીંબડા, આંબા, અને પીપળાના
 વૃક્ષોની ઘટાવાળું સ્થાન હતું ત્યાં સંકેતસ્થાન રાખી સઉ વેરાવા લાગ્યા.
 વિહારમઠનો અધિષ્ઠાતા જ્ઞાનભારતી, વૃદ્ધ બ્રહ્મચારી સાધુ જ્ઞાનકીદાસ,
 વિહારપુરી, અને જે ખીજ સાધુઓ વિષ્ણુદાસ પાસે રહ્યા. આ જે ખીજ
 સાધુઓ મૂળ સંસારી હતા અને વિષ્ણુદાસની પેટે જ પૂર્વાશ્રમનો ત્યાગ
 કરી સાધુ થયા હતા. એ જે જણ વીશ બાવીશ વર્ષનો હતા, ઈત્રેજી જીવતા
 હતા, અને વિરક્ત લાગતા હતા. તેમાંનો એક સ્વભાવે શાંત અને બુદ્ધિમાં

જરા જડ હતો. તેણે પોતાનું નામ શાંતિદાસ પાડ્યું હતું. ખીજો સ્વભાવમાં તેમ બુદ્ધિમાં જરી મસ્ત હતો અને તેને એટલી બધી વાતોમાં શંકા થતી કે એણે પોતાનું નામ જાતે જ શંકાપુરી પાડ્યું હતું અને, મશકરીમાં શાંતિદાસને શંકાભારતી નામ આપી, શંખભારતી ઉચ્ચાર કરતો હતો. શાંતિદાસ તેમાં પણ શાંતિ રાખતો હતો. સુન્દરગિરિનો સંપ્રદાય એવો હતો કે નવા સાધુઓને અલખ જગત્તવા કે ભિક્ષાર્થે મોકલવા નહી પણ વર્ષાવધિ ગુરુના અન્તેવાંસી થઈ રહે.

સરોવરના આરા ઉપર દૃષ્ટિ પડે એવે સ્થાને એક આંખાના થડ આગળ મૃગયર્મ પાથરી સર્વેયે વિષ્ણુદાસમાટે બેઠક રાખી. શંકાપુરી અને શાંતિદાસ સરોવરમાં તરવા પડ્યા. બાકીનું મંડળ ગુરુની આશપાશ બેઠું. સરોવર ભણી દૃષ્ટિ ફેરવી વિષ્ણુદાસ બોલ્યા.

“ વિહારપુરી, ત્હારું હૃદય આ સ્થાનના જેવું શાંત અને શીતળ છે— તેનું કારણ ચન્દ્રાવલીમૈયાની અસ્પૃશ્ય ઉચ્ચ શાખાસમૃદ્ધિની જ છાયા છે. નવીનચંદ્રજીનું હૃદય આ સરોવર જેવું છે, શીતળ છે, શાન્ત છે, અમૃતથી ભરેલું છે, અગાધ છે, પણ એના અંતર્ભાગમાં-શાં સત્વ તિરોહિત છે તે સમન્નતું નથી. ”

વિહારપુરી કંઈ સ્મિત કરી બોલ્યો “ એ સરોવરને માથે વૃક્ષોની છાયા નથી અને સૂર્યના તાપથી તેમાંનો રસ સુકાય છે. વિહારપુરીને માથે છાયા ન હોય તો પણ તાપથી સહસા સુકાય નહી એવો એનો પૃથ્વી જેવો જડ સ્વભાવ છે. ”

શાંતભારતી:—ગુરુજી, ચન્દ્રાવલીમૈયાએ ચિકિત્સા કરી તો ઔષધ પણ તેમનું જ દર્શાવેલું કરવું યોગ્ય છે.

જાનકીદાસ૦—તે સર્વ તો રાત્રિયે જણાશે.—

વિહાર૦—રાત્રિએ જો નવી સૃષ્ટિ રચવાનો સંભવ હોય તો દિવસે તેની યોજના કહી રાખીયે તે ઠીક.

વિષ્ણુ૦—વિહારપુરી !

વિહાર૦—જી મહારાજ !

વિષ્ણુ૦—આજ રાત્રિથી નવીનચંદ્રજીને ચિરંજીવશૃંગમાં વાસ આપવો.

જ્ઞાનકી૦—તેમને તો વિહારમઠ પાસે કંઈ સ્થાન મળે તો ઠીક, કે ચિકિત્સા પુરી થયે એ મઠરૂપ ઔષધ પણ પાસે જડે.

જ્ઞાન૦—ધારેલી ચિકિત્સા અયથાર્થ નીવડશે તો વિરક્ત નવીન-ચંદ્રજીને જ્ઞાનકીદાસની યોજનાથી પોતાનો તિરસ્કાર થયો લાગશે.

વિળજી૦—વિહારપુરી શું ધારે છે?

વિહાર૦—આપની યોજના શાં કારણથી વિચારી છે?

વિળજી૦—કારણ અને કાર્ય ઉભય મહોટાં છે.

વિહાર૦—તેથી જ મહારો પ્રશ્ન છે.

વિળજી૦—તમે ત્રણે સાધુજન યદુશૃંગના સંપ્રદાયના વિચારઆચારમાં પ્રવીણ છો અને ઉદાર છો. આ સંપ્રદાય પ્રમાણે આપણા ત્રણે મઠના મહત્ત્વનું કાર્ય કરવા વધારે અધિકાર કેનો?

“ એ જોવાનો અધિકાર તો આપનો: ” જ્ઞાનકીદાસ બોલ્યો.

“ રસ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, આદિ શિષ્ટ પદાર્થોનો સમુચ્ચય ક્યાં ઉત્કૃષ્ટ છે તેની

“ પરીક્ષા આપે આપના સામર્થ્યથી કરવાની છે: ” જ્ઞાનભારતીએ કહ્યું.

“ એ સર્વ સત્ય છે. પણ તે ઉપરાંત આ પણ સત્ય છે કે સંસારનાં

“ અનુભવ અને સાધુજનના ઉત્કર્ષ એ ઉભયનાં જાતે અનુભવ અને અવ-

“ લોકન જોણે ક્યાં હોય અને તેમાંનું અલક્ષ્ય નવનીત જોણે કહાણું હોય

“ તે જ આ મહોતું સ્થાયિ કલ્યાણ કરી શકે છે અને માટે જ આપ આ

“ મંગલ પદમાં વિરાજમાન છો: ” વિહારપુરીએ વિળજીદાસને કહ્યું.

વિળજી૦—તેવું પાત્ર શોધી કહાડી તેને આ પદને યોગ્ય કરવા—સિદ્ધ

કરવા—આજથી પ્રયત્ન માંડવો એ આ દેહનો ધર્મ છે. આજ સુધી સાધુ-

જનોને સર્વાનુભવે એવું ગણાતું હતું કે વિહારપુરી આ સિદ્ધિને પાત્ર છે.

હવે વિહારપુરી જ એમ ગણે છે કે સંસારનાં અનુભવી, સાધુજનના

ઉત્કર્ષમાં સ્વભાવસિદ્ધ, અને અન્ય સર્વ યોગ્યતાઓથી સમૃદ્ધ નવી-

નચંદ્રજીને જ આપણા મંગલકાર્યમાં સિદ્ધ કરવા ઉચિત છે.

વિહાર૦—તેમાં કંઈ બ્રાન્તિ નથી.

જ્ઞાનકી૦—નવીનચંદ્ર વિહારમઠના અધિકારી હોય તો આ પરમ સિદ્ધિને માટે તેમની યોગ્યતામાં ન્યૂનતા આવે.

જ્ઞાન૦—વિહારમઠના અધિષ્ઠાતાનું સ્થાન ભોગવ્યાથી જ વિહાર-પુરીજી આજ સિદ્ધ થયા છે, અને એવા પણ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે

કે જ્યારે વિહારમહત્તા અધિષ્ઠાતા અને ત્રણે મહત્તા મહત્તનો અધિકાર એક જ સમર્થ પુરુષની પાસે હોતો.

વિષ્ણુ—પણ એમાં વધારે પુણ્યકાર્ય શું ?

જ્ઞાન—મહત્તને સ્થાને એસવાને પ્રસંગે પરિવ્રજિત હોય અને ત્યાર પહેલાંના સર્વ અનુભવમાં સિદ્ધ હોય તેનો જ અધિકાર પુણ્ય. તેવો અધિકારી ન મળે તો મધ્યમ પક્ષે મહારા જેવાનો અધિકાર.

વિહાર—જ મહારાજ, આપનાં સંસિદ્ધ વિચારમાં નવીનચંદ્રણથી જ સર્વ મહત્તે કલ્યાણ થઈ શકશે ને મહારા વિચારમાં પણ તેમ જ છે તો તેઓ વિહારી હશે કે ત્યાગી હશે તે વિચાર ઉપેક્ષા કરવા જેવો છે. તેમનામાં યુદ્ધિ, રસ અને જ્ઞાન અપૂર્વ છે.

વિષ્ણુ—જે તેમ જ છે તો વિચાર દુર્ઘટ નથી અને મહારા મનનાં કારણ કાર્ય સાંભળો. જ્યોતિઃશાસ્ત્રને અનેક રીતે વિચારતાં નવીનચંદ્રને કાંઈ મહાન્ ત્યાગનો યોગ છે અને યદુશુંગને તેનાથી મહાન્ લાભનો યોગ છે. તેમનો સર્વ સાધુઓને જે જે અનુભવ થાય છે તે જ્યોતિઃશાસ્ત્રના ઉદ્ધારને પુષ્ટિ આપે છે. પણ વિહારપુરી એ પુરુષના ઉંડાં મર્મસ્થાનમાં કંઈક દુઃખ દેખે છે અને દુઃખ હોય તો તે વાસનાજન્ય હોવું જોઈએ. સ્ત્રીવિષયમાં પણ આ પુરુષને અપૂર્વ ત્યાગનો યોગ છે અને જે એમનું દુઃખ તત્સંબંધિની વાસનાથી હોય તો પણ એ વાસના અગ્નિપરના જળ પેડે સ્વતઃ નષ્ટ થશે, અને ચંદ્રાવલીમૈયાની સૂચનાના પ્રયોગમાં મને કાંઈ ભીતિ લાગતી નથી. આપણા સાધુજનો, દિવસે એકાન્તમાં પણ અન્ય સાધુજનોના શ્રવણપથથી દૂર રહી તેમના નયનપથમાં રહીને જ, પરિશીલન અને સંવનન કરે છે. પણ ચંદ્રાવલીની સૂચના સત્ય હોય તો આમાં તો તે ઉભય વિધિ સમાપ્ત થઈ ગયા છે અને આપણે માત્ર એટલું જ કહેવાનું બાકી રહે છે કે, દમ્પતી, વિહારમહત્તો વાસ સ્વીકારો. એમ કહેવું કે નહી તે તો એ જે જણ મળે ને નિશ્ચય કરે તે ખરો. પણ એ મેળાપ અને નિશ્ચયને માટે પ્રસંગ આપવા વિહારમહ વિના ખીજા સ્થાનની આવશ્યકતા છે.

વિહાર—એ વિચાર તો આપે સૂક્ષ્મ અને સત્ય જ કર્યો.

વિષ્ણુ—એ ખીજું સ્થાન તો ચિરંજીવશુંગ જ ઉચિત છે. નવીનચંદ્રણને દેહાન્તરિત અનેક જન્મસિદ્ધિઓ અનેકધા પરિપાક પમાડે છે તે સ્પષ્ટ છે અને એટલી સિદ્ધિથી સિદ્ધ થયલાને ચિરંજીવશુંગઉપર સિદ્ધ

પુરુષોનો સમાગમ થવાનો. નવીનચંદ્રજીને એ અપૂર્વ લાભ થાય તો આ ત્રણે મહત્ત્વ અપૂર્વ કલ્યાણ કરી શકશે. ચન્દ્રાવલીમૈયા એક કારણથી આ કાર્ય પ્રિય ગણશે; હું બીજાં કારણથી પ્રિય ગણીશ.

જ્ઞાન—આખે ઉત્તમ વિચાર કર્યો. મધુરીમૈયાના સંસ્કાર પણ ચમત્કારક છે અને સિદ્ધશેનકાળે આ દમ્પતીનો સહચાર રસ અને જ્ઞાનનો સૂક્ષ્મ યોગ પામશે.

શંકાપુરી અને શાંતિદાસ આવી બેઠા હતા તેમાંથી શંકાપુરી બોલી ઉઠ્યો.

“ પુરુષની જન્મસિદ્ધિથી સ્ત્રીને પણ જન્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી હશે? ”

વિષ્ણુ—સર્વ તારામંડળ વચ્ચે ગુરુવાકર્ષણનું નાડીચક્ર છે એવું પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રમાં છે એમ તમે કહેતા હતા ?

શંકા—જી હા. હું ઇંગ્રેજી વિદ્યા ભણ્યો છું તેમાં આ વાત સિદ્ધ કરી છે.

વિષ્ણુ—યોગશાસ્ત્રમાં, જ્યોતિ:શાસ્ત્રમાં, અને અલક્ષ્યમતનાં લક્ષ્ય-શાસ્ત્રમાં પણ એવાં જ નાડીચક્ર વર્ણવેલાં છે, અને તે ચક્ર તે શાસ્ત્રના અનુભવી લક્ષ્યદ્રષ્ટાઓને પ્રત્યક્ષ થાય છે. ખગોળશાસ્ત્રના નાડીચક્ર પેઠે જ્યોતિ:શાસ્ત્રનું નાડીચક્ર પણ અલક્ષ્ય અને માત્ર પરીક્ષાસંવેદ્ય છે. મનુષ્યનાં શરીર, બુદ્ધિ, વાસનાઓ, અને ભાગ્ય સૂર્યમંડળના અને ગ્રહોપગ્રહોનાં નાડીચક્રમાં પ્રવર્તે છે. અનેક નક્ષત્રોથી ભરેલી દ્વાદશ રાશિઓના તારામંડળની વચ્ચે ઊર્ણનાભિની જાળ પેઠે સૂક્ષ્મ નાડીચક્ર છે તેમાં સૂર્યમંડળમાંનું ગ્રહમંડળ બંધાર્ધ સંધાર્ધ સીવાર્ધ ગયું છે અને અનન્ત અહ્માણ્ડમાંનાં સર્વ મહત્ત્વ અંગને અને આણુઅંગને, જડને અને ચેતનને, કર્મજાળને અને ભાગ્યજાળને, વાસનાજાળને અને ભોગજાળને, આ સર્વ નાડીચક્રોના પ્રવાહોમાં અને પ્રતિપ્રવાહોમાં તરીને અને ડુબીને, પરિપાક પામવા પડે છે. આ નાડીચક્રની નાડીઓમાં પ્રીતિનાં નાડીચક્રનો અંશરૂપે અંતર્ભાવ છે. સંસારીઓમાં લગ્નાદિકાર્યમાં પુરુષ ધર્મક્રિયામાં પ્રવર્તે અને સ્ત્રી તેને માત્ર પ્રાણિરુપ્શ કરી સ્થિર રહે એટલાથી જ એ સ્ત્રીનો ધર્મસહચાર સફલ થઈ શકે છે તે તમે જોયું હશે. શુદ્ધ ધર્મ્ય પ્રીતિથી સંધાયલાં દમ્પતી વચ્ચે આવાં નાડીચક્ર છે, અને સાંકળને એક છેડે ખેંચે આખી સાંકળ ખેંચાય છે તેમ જન્મસિદ્ધિના નાડીચક્રના બજથી ઉત્કર્ષ પામનાર સ્વામી જોડે પતિવ્રતા પણ આકર્ષાય છે. તે બે એક નથે નથાય છે, સમાન પ્રારબ્ધમાં પ્રવર્તે છે, અને સમાન ભાગ્યભોગનું આસ્વાદન કરે છે. સંસારીઓમાં જે

સમાગમોત્કર્ષ ધુણાક્ષરન્યાયે જ થાય છે તે અલક્ષ્યસંપ્રદાયનાં દમ્પતી-
ઓમાં સ્વભાવસિદ્ધ પરિપાક પામે છે. નવીનચંદ્રજી પાછળ મધુરીમયા
આત્રાજ કોઈ નાડીચક્રના બળથી આકર્ષાઈ આવેલાં છે અને તે જ નાડીચક્ર
તેમના અનાગત પ્રારબ્ધનો ઉત્કર્ષ ચિરંજીવચૂંગ ઉપર રચે તો તેને લક્ષ્ય-
વિભૂતિ જ ગણવી.

શંકાપુરી—જે એ ઉત્કર્ષ જાતે જ રચાવાનો હોય તો આપ જેવા
વિરક્ત મહાત્માએ આ સ્ત્રીપુરુષને એકલાં કરવાની ક્ષુદ્ર પ્રવૃત્તિમાં શુ
કરવા પડ્યું પડે ? એ કામ તો વિહારમઠના અધિષ્ઠાતાનું છે.

જ્ઞાન૦—શંકાપુરી, તમે શાંતિદાસને માટે જે ઉપનામ આપો છે
તેવા તમે પણ શંખભારતી દેખાવ છો. ગુરુજીની અને અલખ સંપ્રદાયની
અવજ્ઞા કરનાર જન આપણા મઠમાંથી બહિષ્કાર પામે છે.

શાંતિદાસ—ખરી વાત છે. માખાપ છોકરાંને પરણાવે અને ભેગાં
રાખે તેમ ગુરુજી કરે છે તેમાં એમનો દોષ કહાડવો એ તો કૃતદ્વિતા થાય.

વિહારપુરીથી હસી પડાયું: “ જી મહારાજ, નિમ્નદેશનાં બ્રહ્મ સંસા-
રીયોના સંસ્કાર આ સાધુઓમાંથી ધસાઈ જવાની હજી ઘણી વાર છે એ-
ટલામાં, એ સંસારનો અનુભવ આપને હતો તેના સાધનથી, આપ આમને
તૃપ્ત શાંત કરી શકશો.

જ્ઞાનકી૦—શાંતિદાસ ઉચિત વચન બોલે છે. તેઓ પણ સંસારી હતા.
અને એમનાં સંસારસંસ્કારી વચનથી સંસારસંસ્કારવાળા શંકાપુરીની
શંકા શાંત થવી જોઈએ. વિપ્રસ્ય વિવ્રમૌષ્ઠમ્.

વિષ્ણુ૦—શંકાપુરીની શંકા સ્થાને થઈ છે. અનેક પ્રવાસીઓ ભિન્ન
ભિન્ન માર્ગે થઈને એક જ સ્થાનમાં પહોંચે અને તેમાંના કોઈકને એવી
બ્રાન્તિ થાય કે જે માર્ગે થઈને હું આવ્યો છું તે માર્ગે આ સર્વ આવ્યા
હશે—તો તે બ્રાન્તિ અસ્થાને નથી. વિહારમઠના અધિષ્ઠાતાના સૂક્ષ્મ ધર્મ
જાળવનાર જ્ઞાનભારતી નવીનચંદ્રજીને માટે જે યોગ ઇચ્છે છે તેનું તાર-
તમ્ય સમજી શકવા જેટલો તેમનો પરિચય શંકાપુરીને થયો નથી, તે એની
દૃષ્ટિમાંથી સંસારનાં મમતા અને અહંકારથી બનેલા ભેદભેદ ખસી ગયા
નથી. સંસાર સ્ત્રીને શુદ્ધ ગણે છે અને સ્ત્રીપુરુષના યોગમાં શારીરક પ્રયોગ
અને સંતાનવાસના વિના બીજાં કશું લેખતો નથી. જ્ઞાનભારતી ! હું પણ
જો જ સંસારમાં હતો, અને સ્ત્રીપુરુષને અને શિશુશુદ્ધાદિને કેવળ આત્મરૂપ

માની લખ સંયોગોમાં અલખ પરમાર્થ જોવા શીખતાં મને પોતાને ધણો કાળ લાગ્યો હતો, અને શંકાપુરી તો ગિરિરાજ ઉપર નવાં જ છે. તેમની અને નવીનચંદ્રજીની દૃષ્ટિએને સરખાવી નવીનચંદ્રજીનો ઉત્કર્ષ સમજી લ્યો! જ્ઞાનભારતી નવીનચંદ્રજીનો ઉત્કર્ષ એક દિશામાં ધમ્મ છે; હું ખીજી દિશામાં ધમ્મુંધું; એમના ચિત્તમાં એક માર્ગ છે. મહારા ચિત્તમાં ખીજો માર્ગ છે. મહારા માર્ગનું ફળ નવીનચંદ્રજીને ચિરંજીવશૃંગમાં વાસ આપવાથી આવે છે. જ્ઞાનભારતીના માર્ગનું ફળ પણ એ જ આવે છે. મહારા હાથમાંનાં રજ્જુમાં શંકાપુરીને આ ધર્મસાદૃશ્યથી સર્પની ભ્રાંતિ થઈ.

શંકા૦—ભલે તેમ હો. પણ જો જ્યોતિ:શાસ્ત્ર પ્રમાણે આપનો ઉદ્દેશ ગ્રહયોગથી જ ફળે એમ છે તો આપે આટલી પણ પ્રવૃત્તિ શા માટે કરવી? તેના પ્રારબ્ધમાં હશે તે થશે એમ માની તટસ્થ કેમ ન રહેવું?

શાંતિ૦— ગુરુજી, પણ નવીનચંદ્રજીને અને મધુરીને એક સ્થાનમાં રાખવાનું તો આપને પણ સંમત છે—તો પછી આપના અને જ્ઞાનભારતીના માર્ગ જુદા કેમ?

વિજ્ઞાન૦—શંકાપુરી, જ્યોતિ:શાસ્ત્રથી મનુષ્યની ગતિ અને ઈશ્વર-ચ્છાના માર્ગ પ્રકાશમાં આવે છે; તેનાથી મનુષ્યના ધર્મ નષ્ટ થતા નથી. નવીનચંદ્રજીનું શરીર જંગલમાંથી અને અંધકારમાંથી ગ્રહોના નાડીચક્રના વેગથી આપણા હાથમાં આવ્યું અને આપણે તેના સમાગમના નિમિત્ત થયા. ફલાદેશે સ્પષ્ટ કર્યું કે એ શરીર આપણા અલખ કાર્યમાં રત્નરૂપ થશે. એ પુરુષના અતુલવથી અને પરિચયથી આપણે તેની અમૂલ્યતા અને તેના શુદ્ધ સિદ્ધ સંસ્કાર પ્રત્યક્ષ કર્યા, અને તેના તેજનો ચમત્કાર દીઠો. કોઈપણ અલખ-સ્ત્રુલિંગની દીપ્તિનો પૂર્ણ સત્કાર કરવો અને તેના શુભ સંસ્કારને સૂક્ષ્મ કરવા એટલો તો અલખ-મઠનો સામાન્ય ધર્મ છે—કે જેને બળે તમે અને શાંતિદાસ આ સાધુજનોની ક્ષમાના અને આશ્રયના ગ્રાહક થઈ શક્યા છો. તો નવીનચંદ્રજી જેવા તેજસ્વી મનસ્વી સ્ત્રુલિંગની જ્વાલાએને જગાડવાને તો આ મઠ જે કરે તે ઓછું છે. એ જ્વાલાએના જગવાથી જો આ મઠનું કલ્યાણ જ થતું હોય અને તે જ્વાલાએની મધ્યે ઉભા રહી સર્વ સાધુજન જ્વાલામાલી જેવા થઈ જતા હોય તો તો તેમ કરવા પ્રયત્ન કરવો એ આપણો અનિવાર્ય ધર્મ છે અને ગ્રહોનો ફલાદેશ એ ધર્મદીપમાં તૈલ પુરે છે. જે ફલાદેશની સિદ્ધિએ આપણને આ રત્ન આપ્યું તે જ ફલાદેશ આપણે શિર આ ધર્મ મુકે છે.

શંકા૦—ફલાદેશમાં અને આપણી દૃષ્ટિથી ભાસતા ધર્મમાં વિરોધ આવે ત્યારે શું કરવું? ફલાદેશ કહે કે કે કાલ મરવાનું છે અને વ્યવહારદૃષ્ટિ કહે કે આજ વિવાહ કરવો ત્યારે શું કરવું?

વિષ્ણુ૦—ધર્મકાર્યની વ્યવસ્થા એવી છે કે અલક્ષ્ય પરમાત્માની લક્ષ્ય દૃષ્ટિ સત્પુરુષના હૃદયમાં સ્પુરે છે તેને જ પ્રથમ આદર આપવો. એ દૃષ્ટિથી કંઈક ધર્મ આવશ્યક ભાસે છે, કંઈક પદાર્થ અધર્મરૂપજ ભાસે છે, અને અન્ય વસ્તુઓમાં ધર્મ કે અધર્મ કંઈ હોતું નથી. લક્ષ્ય દૃષ્ટિને જે ધર્મ આવશ્યક લાગે તે સર્વથા કાર્ય છે—ફલાદેશ તો શું પણ ગુરુવચનનો પણ તેમાં અનાદર સાધનભૂત હોય તો તે યોગ્ય છે. પ્રહલાદે પિતાના વચનનો આ ધર્મકાર્યે અનાદર કર્યો. લક્ષ્યદૃષ્ટિને અધર્મ્ય લાગે તે એવીજ રીતે સર્વથા ત્યાજ્ય છે. તૃતીય વસ્તુ ગ્રાહ્ય પણ નથી, હેય પણ નથી. એમાં તો મનુષ્ય પોતાના સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શરીરોની રસવૃત્તિ પ્રમાણે વર્તવા સ્વતંત્ર છે. એ સ્વતંત્રતાના અધિકારી ઉપર બલાત્કાર ન કરવો—એ બુદ્ધિમંદ ન કરવો પણ એ અધિકારીને—તેના પોતાના લખ-અલખ સંસ્કારોને બળે પરિપાક પામવા દેવો એ અલખ સંપ્રદાયનો એક મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે. એવા વિષયમાં ફલાદેશનો શ્રદ્ધાળુ જન શ્રદ્ધા પ્રમાણે વર્તે તો તો ફલાદેશ અશુદ્ધ નીવડે હાનિ થવાનું ભય અને શુદ્ધ નીવડે લાભ થવાનો સંભવ. એ ભય અને સંભવ તો વ્યવહારના વ્યાપારના અંગભૂત છે; સાધુજનો તેમાં ઉદ્દાસીન છે—કારણ વ્યવહારમાં તેઓ સંક્રાંચ-ધર્મ પાળે છે એટલે શરીર આદિના વ્યવહારમાં તેઓ પ્રાપ્ત સ્થિતિને અનુકૂલ થઈ જાય છે અને અપ્રાપ્તથી સંક્રુચિત રહી તેની વાસના રાખતા નથી. વિહારમઠની વ્યવસ્થા આ જ ધર્મ પ્રમાણે રાખવામાં આવે છે. વિહારમઠમાં સૂક્ષ્મ શરીરનાં લગ્ન થાય છે અને સ્થૂલના મરણનું ભય રાખવામાં આવતું નથી. જે ભગવાન અલખ મદન દમ્પતીને પરિશીલનાદિથી સિદ્ધ કરી વિવાહિત કરવા પ્રયત્ન કરે તો તેમાં ફલાદેશના કે મરણના ભયથી સાધુજનો કમ્પતા નથી. નવીનચંદ્રજીને ચિરંજીવ શૃંગમાં મોકલવા મને એક કાર્ય માટે કલ્યાણ ધર્મ લાગે છે; જ્ઞાનભારતીને ખીજા કાર્ય માટે લાગે છે. નવીનચંદ્રજીના કલ્યાણમાં મધુરીમૈયાના કલ્યાણનું નાડીચક્ર ભજેલું હોય તો અત્રણ પરમાત્માની તે ઇચ્છાને પેલા કલ્યાણ ધર્મને વહન આપનારી ગણુવી તે તે ઇચ્છાથી પ્રતિકૂળ થવું તે અધર્મ છે.

શંકા૦—આપ પરમાત્માની ઇચ્છાને પ્રબળ ગણોછો કે શ્રદ્ધાના નાડીચક્રના અનિવાર્ય વેગને?

વિષ્ણુ૦—પરમાત્માના વિશ્વરૂપમાં—અલખના લખરૂપમાં—ગ્રહો અં-
શભૂત છે અને તેમનાં નાડીચક્રનું મૂળ પરમાત્માની ઇચ્છા સાથે જ
સંધાયું છે અને એ નાડીચક્ર ઉપર અને આપણાં સર્વના ઉપર એ પરમ
ઇચ્છા ઇશરૂપે-નિયંતારૂપે-પ્રવર્તે છે. યોગશાસ્ત્રનાં, ગ્રહોનાં અને
નક્ષત્રોનાં, અને એવાં અનેક નાડીચક્ર સર્વ લખ સંસારનું અદ્વૈત આપણી
દૃષ્ટિમાં પ્રત્યક્ષ કરાવી શકે છે. પણ એ દૃષ્ટિ આ ચર્મચક્ષુથી ભિન્ન છે.

શંકા૦—પણ ગ્રહોપગ્રહની શુદ્ધ સ્થિતિ આપણા લોક ક્યાં જાણતા
હતા? આપણા લોક સૂર્યને ફરતો માનતા, હાલની વિદ્યાથી પૃથ્વી ફરતી
મનાય છે, અને ગ્રહો તો ઘણાક નવા શોધાયા છે. એ સર્વના અજ્ઞાનને
કાળે બાંધેલાં જાતક-તાજક તો બ્રાન્તિરૂપ જ હોવાં જોઈએ.

વિષ્ણુ૦—અલખ રહસ્યનું શાસ્ત્ર અલખના જેવું એક અને નિત્ય છે.
અલખના લખરૂપનાં શાસ્ત્રપ્રકરણ અનેક અને અનિત્ય છે, કારણ લખ-
જ્ઞાન વ્યક્તિઓની દૃષ્ટિઓનાં મીલનો-મીલન અને ગ્રહણશક્તિઓના
ઉપર આધાર રાખે છે. નક્ષત્રશાસ્ત્ર સ્વરાજ્યનાશ પછી આ દેશમાં
કુણ્ઠિત થયું છે તે અન્યત્ર વૃદ્ધિ પામ્યું હશે. એ વૃદ્ધિથી લક્ષણ ફેરવવાં
પડે પણ નવા અને જુનાઓ ઉભયના લક્ષિત પદાર્થ લક્ષ્ય કર્યા વિના
લક્ષણ ફેરવાતાં નથી, અને ગ્રહોપગ્રહોનાં નાડીચક્રોને સંબંધે નવા શોધ
થયા હોય તો આપણો લખમાર્ગ તેને પ્રતિકૂળ નથી. એ શોધનથી
આપણાં ગણિત ફરે તે સ્વાભાવિક છે પણ અપૂર્વ અનુભવથી જે નિયમો
લક્ષ્યદ્રષ્ટાઓએ શોધી કહ્યા છે તે સ્વમજ્જન જેવા છે એવો વાદ કરવો
સુલભ છે પણ અનુભવથી સિદ્ધ કરવાની વાતો તો જાતે જ સ્વમજ્જન
જેવી છે. પૃથ્વી ગોળ છે કે નહીં અને સૂર્ય ફરે છે કે નહીં ઇત્યાદિ
પ્રશ્નો આપણા લક્ષ્યદ્રષ્ટાઓને સુઝ્યા હતા* અને તેમના અનુયાયી
પંડિતોની દૃષ્ટિ લક્ષણદર્શનથી તૃપ્ત થઈ કુણ્ઠિત થઈ ન હત તો લક્ષ્યદૃષ્ટિ
પરિપાક પામત અને તમારા પ્રશ્નનું સમાધાન થાત.† જાતક-તાજકમાં

* A *Siddhānta* declares that the earth is round and unsupported in space. x x Aryabhatta seems to have reached by independent observations the knowledge of the earth's movement on its axis and to have availed himself of the science of his time in calculating the precession of the equinoxes and the length of the orbital times of planets: *Astrological Self-Instructor*, by B. Suryanarayana Row, B. A., of Bellary.

† The astronomical tables found in the possession of Tiruvallore astro-
nomers, and taken to France in the last century, have now been found

હુલો હશે માટે તેને નિરાધાર કહેનારે પોતાની અહસ્થિતિ બાણી વેળા-
વેળા પોતાના ઇતિહાસ સાથે સરખાવવી અને તેમ કર્યા પછી એ
શાસ્ત્રના સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવો એ જ ન્યાય છે. શંકાપુરી,
બાનકીદાસ પાસે તમારી જન્મપત્રિકા કરાવો અને એ શાસ્ત્રનું અધ્યાપન
અને તેના અનુભવ કરી પછી આ પ્રશ્ન પુછો.

શંકા—નવીનચંદ્રજીનો ક્ષાદેશ શો છે અને શા ઉપરથી આપે
કહાણો ? તેના જન્મક્ષર તો આપની પાસે હશે નહીં.

વિષ્ણુ—પ્રશ્નલક્ષ ક્ષાદી, મહારી પોતાની જન્મકુંડલીના સંયોગો
સાથે મેળવી, સહ કર્યું અને તેથી સ્પષ્ટ થયું કે આ પુરુષને યૂપયોગ છે.

શંકા—તેનું ક્ષણ શું ?

વિષ્ણુ—બાનકીદાસ, આમની જિજ્ઞાસાને તૃપ્ત કરો.

બાનકી—

ધીરોદારો યજ્ઞકર્માનુસારો
નાનાવિદ્યાસદ્વિચારો નરો વૈ ।
યસ્યોત્પત્તૌ જાયતે યૂપયોગો
યોગો લક્ષ્મ્યા જાયતે તસ્ય નૂનમ્ ॥

તેમાં વળી ગુરુ બીજા સ્થાનમાં હોય તો વિશેષ ક્ષણ એવું છે કે,

સદ્રૂપવિદ્યાગુણકીર્તિયુક્તઃ
સંલ્યક્તવૈરોઽપિ નરો ગરીયાન્ ।
ત્યાગી સુશીલો દ્રવિણેન પૂર્ણો
ગીર્વાણવન્દ્યે દ્રવિણોપયાતે ॥

to be more correct than those given out by the best of the astro-
nomers of the present day. "Fabulous" cycles of years given by the
Hindu astronomers in their almanacks have been receiving greater
and greater confirmation from the hands of the geologist and the
psychologist. x x x I do not think I have put forth any wild
theory which requires to be knocked down at once by young men who
treat so lightly our sciences, without the least effort on their part to go
into their details. A congress of the Rishis seems to have been held,
with the object of thoroughly investigating the physical phenomena, and
at its head stood Maharshi Matanga with Sonbhari for his assistant. They
framed more than a hundred thousand Sutras x x In the portion of the
work I have seen the Sutras relate to Sondamini or electricity and magnet-
ism. It also gives the composition of the sun, the planets, the earth, &c.

—Suryanarayana Row.

વિષ્ણુ૦—આમાં ધણા ધણા ગુણોનો આ નરમાં સંયોગ કહેલો છે અને તે તેમાં હોય તો તેઓ આ મઠનું પરમ કલ્યાણ કરી શકશે. ત્યાગી હોવા છતાં દ્રવ્યથી પૂર્ણતાનો યોગ તો આવા મઠના અધિષ્ઠાતાઓમાં જ સંભવે. તેઓ દ્રવ્યવાન હોય-દ્રવ્યનું અધિષ્ઠાન થાય; પણ ભાર મુકવાના સ્થાણ પેઠે દ્રવ્યને માત્ર ભારરૂપે ઝીલે અને સાધુજનોનાં કલ્યાણ કાર્યમાં એ ભારથી મુક્ત થાય અને જાતે ત્યાગી રહે. આપણા ત્રણે મઠનો નિર્વાહ આ રાજ્યના મહારાજાની કૃપાથી અને લોકની શ્રદ્ધાથી આજ સુધી થયો છે. મહારાજાની કૃપાનો આધાર આપણી યોગ્યતા છે—તે યોગ્યતા નષ્ટ થાય તો એ કૃપા ભલે નષ્ટ થાય. પણ એ શ્રદ્ધા હવે લોકમાંથી યુગમાહાત્મ્યને બળે ધસાવાની. લોકના આચાર દિવસે દિવસે અધોગતિ પામતા જાય છે અને તેમની અધોગત શ્રદ્ધા છે એવી રાખવી હોય તો આપણા સાંપ્રત સંપ્રદાયમાંથી અને આચારમાંથી ભ્રષ્ટ થઈ આપણે ઘેલા લોકના દેશમાં ઘેલા અને ભ્રષ્ટમાં ભ્રષ્ટ થઈ એ તો જ બનશે. સુન્દરગિરિ ઉપરના સાધુજનો આજ સુધી એવા વિનિપાતથી મુક્ત રહ્યા છે તે આ લોકની શ્રદ્ધાના લોભમાં તણાઈ એ વિનિપાતને સમીપ આવવા નહીં દે. આપણે એ શ્રદ્ધા વિના અને એ લોકના આશ્રયવિના નિર્વાહ કરવાના માર્ગ જોઈએ. સંસારમાં કેવો યુગ પ્રવર્તે છે, તેનો ઉદ્ધાર કેમ કરવો, છતાં તેના સંસર્ગથી કેમ મુક્ત અને દૂર રહેવું, સુન્દરગિરિનો ઉત્કર્ષ કેમ રાખવો, અને સાધુજનોનો કૃપા દ્રવ્યથી નિર્વાહ કરવો એ સર્વ આવા દ્રવ્યયોગવાળા વિદ્યાવાન, મતિમાન પુરુષ વિના બીજાને સુઝે એમ નથી અને માટે જ હું નવીન-ચંદ્રમાં સાધુઓનો ઉત્કર્ષ જોઉં છું.

શંકા૦—પણ યજ્ઞકર્મનું અનુસરણ કરવાનું અલખમાર્ગમાં નથી, નવીન-ચંદ્રમાં નથી, અને આ શ્લોકમાં આવ્યું.

વિષ્ણુ૦—ક્યા બચ્ચા? સખમે શંકા? આપણા સંપ્રદાયમાં યજ્ઞકર્મ નથી એમ કોણે કહ્યું? અલક્ષ્યમાં લક્ષ્યની સ્થિતિ કેવી છે તે જાણવતાં આપણા ભાષ્યકાર કહે છે કે લક્ષ્ય વસ્તુ બ્યારે આવિર્ભાવ પામે છે ત્યારે તે યજ્ઞરૂપે જ્વલમાન થાય છે. આ સંબંધમાં ઘણીક શ્રુતિઓના આધાર આવી પોતે સમજાવે છે કે

एषु मन्त्रेषु पुरुषः पशुः पुरुषो हविः पुरुष एव च
 यज्ञ इति योऽयं यज्ञ उक्तः स एव लक्ष्यरूपो यज्ञः
 सर्वत्र प्रज्वलति । सैवेयमिष्टिरस्मात्सिद्धांति ।
 येयं पशुमारमिष्टिरन्यैः क्रियते सा तु निन्द्याऽस्मिन् युगे ।
 कलौ त्वेक एवायं यज्ञो लक्ष्यधर्मधारकः ॥

શંકાપુરી ! અલખના લખયજનો કર્મવિધિ અવકાશે જ્ઞાનભારતી પાસેથી કે વિહારપુરી પાસેથી શીખી લેવાનો અધિકાર તને આપું છું. એ યજ્ઞકર્મમાં નવીનચન્દ્ર ઉત્તમ કૃતિ કરશે. એ એકલા દ્રવ્યનાજ ત્યાગી થઈ તૃપ્ત નહીં થાય. તેમનો ત્યાગ અનેકધા સૂક્ષ્મ થશે—દ્રવ્યનો ત્યાગ, દ્રવ્યનો હોમ, દ્રવ્યનોખલિ—એ સર્વ આ સૂક્ષ્મ ત્યાગનાયજ્ઞમાં સાધનભૂત થશે, અને અંધુરીમૈયાની સૂક્ષ્મ પ્રીતિના યોગનો યોગી એ પ્રીતિમાંથી સ્થૂલ તો શું પણ અનેકધા સૂક્ષ્મ યજ્ઞવિધિ રચી સૂક્ષ્મ આહુતિઓ આપશે, સૂક્ષ્મ ત્યાગ કરશે, અને એ યજ્ઞની સૂક્ષ્મ અલક્ષ્ય ને લક્ષ્ય ઉભય જવાલાઓને યદુશૃંગના સાધુજનો એક દિવસે પ્રત્યક્ષ કરશે એવો મહારો સિદ્ધાન્ત છે તે એવી મહારી શ્રદ્ધા છે. ખચ્ચા શંકાપુરી, જે સંસારનો છેલ્લો ત્યાગ કર્યો છે તેમાં સર્વ પદાર્થ સ્થૂલ દૃષ્ટિથી જોવાય છે તે સંસ્કારનો અને તે અભ્યાસનો ત્યાગ કરી યદુશૃંગ ઉપરના સર્વ પદાર્થોને અધ્યાત્મ દૃષ્ટિથી જોવાના સૂક્ષ્મ સંસ્કારોને પ્રાપ્ત કર અને તે સંસ્કારોને તારા સૂક્ષ્મ દેહમાં અભ્યસ્ત કર.

શંકા૦—જી મહારાજ, પ્રસ્તુત વિષયમાં આપે મહારી શંકાઓનું સમાધાન કર્યું છે તેનું હું મનન કરીશ. આપે સૂચવેલા માર્ગથી હું આપની કૃપાનો અધિકતર પાત્ર થઈશ.

શાંતિ૦—જી મહારાજ, હવે કાંઈ મહારી શંકાઓનું પણ સમાધાન કરવાની કૃપા કરશો ?

વિષય૦—તમારા અધિકારનો વિષય હશે તો તમારું સમાધાન થશે.

શાંતિ૦—પુરુષ અને સ્ત્રીનો એકત્ર એકાંત સમાગમ થવા દેવો અને પછી તેમનાં સ્થૂલ શરીર દૂર રહેશે એવી કલ્પના સ્થૂલ શરીરની શક્તિથી વિરુદ્ધ નથી ? તે એકાંતમાં મળે એટલે ખીજી વાતો ખોટી અને એક વાત ખરી.

“જીવો, જીવો, ભાઈ શંખભારતીને શંકા થઈ. ઉઠ, ભાઈ, ઉઠ. ખહાર જઈએ ને તારી વિડમ્બનામાંથી ગુરુજીને મુક્ત કરીએ. હું તારું સમાધાન કરીશ.” શંકાપુરીએ કહ્યું.

શાંતિ૦—હવે તું તે શું સમાધાન કરવાનો હતો ? ઘરની સ્ત્રીનો ત્યાગ કરી બિન્દુમતીનું પરિશીલન કરતાં કાવ્યો નહીં તે જ તું કે નહીં ?

“ખરેખરે શંખભારતી છે. કુટ માથું” શંકાપુરી એક પાસે માન શીખી બેઠો. જાનકીદાસે હસવા માંડ્યું. જ્ઞાનભારતીને કંઈક ક્રોધ થયો જણાયો. વિહારપુરી ગમડ્યો. વિષ્ણુદાસ શાંત રહી સાંભળી રહ્યા તે અંતે બોલ્યા.

“શાંતિદાસ, ઉત્તમ ગ્રહદશાને બળે કોઈક મહાત્માઓનો સંયમ એવે કાળે પણ અચળ રહો શકે છે, અધમ ગ્રહદશાને બળે કોઈક દુષ્ટ જનો સ્ત્રીશૂન્ય દેશમાં પણ સ્ત્રીયોને ફસાવે છે અને વિષયને શોધે છે. સંસારીયોનો તમને અનુભવ છે તેમાં મહોટો ભાગ મધ્યમ પક્ષનો છે—તેમને સ્ત્રીપુત્રની વાસના હોય છે, તેમનામાં પાશવ કામ સર્વદા જગૃત હોય છે, અને એ કામ વિના અન્ય કામને તેઓ ઓળખતા નથી, માટે જ ગમે તે સ્ત્રી અને ગમે તે પુરુષનો યોગ રચી—તે યોગને વિવાહનું નામ આપી—તેથી તૃપ્ત થાય છે. જે સૂક્ષ્મ પ્રીતિથી મનુષ્યની સ્થૂલ વાસનાં સૂક્ષ્મ સંયમને વશ થાય છે તે પ્રીતિનું કે સંયમનું સંસારને ભાન નથી માટે જ ત્યાં સ્ત્રીપુરુષ પરસ્પર વિશ્વાસ કરતાં નથી અને એકબીજાથી ડરતાં ફરે છે. વિહારમઠમાં તો વિવાહિત અને ગૃહસ્થ સાધુઓને અમુક મર્યાદામાં સંયમ પાળવો પડે છે; અને મૂર્ખ સંસારીઓ બહુધા અનિયમને સ્થાને નિયમ પાળે છે, ને નિયમને સ્થાને અનિયમ પાળે છે, ત્યારે કામશાસ્ત્રનું સૂત્ર છે કે શરીરસ્થિતિહેતુત્વાદાહારધર્માણો હિ કામાઃ ફલમૂતાશ્ચ ધર્માર્થયોઃ એ સૂત્રમાં સમર્થોશ્ચાલક્ષ્યસૂક્ષ્માવવોધને એટલો પાઠ વધારી તેનું રહસ્ય સારી રીતે સમજી લેઈ વિહારમઠનાં દમ્પતીઓ એ શાસ્ત્રની મર્યાદામાં વિહરે છે, અને એ દમ્પતીઓ પોતાનાં સ્થૂલ શરીરને પણ વૈદ્યકશાસ્ત્રની અને કામશાસ્ત્રની નિયંત્રણાઓને વશ રાખે છે. આથી સ્ત્રીપુરુષનો સંબંધ અંહી અધ્યાત્મ ગણાય છે ને સ્ત્રીનો ઉત્કર્ષ પુરુષથી ન્યૂન ગણાતો નથી. નવીનચન્દ્રજી તમારા સંસારમાંથી આવ્યા છે, તે છતાં આ વિષયોમાંના ઉત્કૃષ્ટ ભાગ તેમને હસ્તામલક જેવા છે, તેમને સૂક્ષ્મ પ્રીતિમાં અને સૂક્ષ્મ ત્યાગમાં જન્મસિદ્ધિ છે, તેમના ઉત્તમ ગ્રહ પણ એમને એમાં શક્તિ આપે છે, અને બ્રહ્મ સંસાર વિના અન્ય પદાર્થના જ્ઞાનવિનાની તમારી ખુદ્ધિ જે સમાગમની કલ્પનાથી કમ્પે છે તે સમાગમકાળે, ઉર્વશી પાસે અર્જુને દર્શાવ્યો એવા સ્વભાવસિદ્ધ સંયમમાં, અચળ રહેવાનો નવીનચન્દ્રજીને શક્તિ છે એવું મહારું ગણિત છે. યદુશૃંગ ઉપરના સાધુઓ સ્ત્રીપુરુષોને અધ્યાત્મ દૃષ્ટિથી જુવે છે અને તેમના સ્થૂલ વિકાસને અધર્મ્ય વિકાસ આપવા દેવાના માર્ગ બંધ રાખવામાં આવે છે અને ધર્મ્ય પરિણામ પામવામાં અંકુશ રાખવામાં આવતો નથી—માટે જ આ ધડીએ ચન્દ્રાવલીમૈયા નવીનચન્દ્રજીસાથે અત્યારે સર્વ સાધુજનોને વિદિત રહી એકાંત ગોષ્ઠી કરવા ગયાં હશે તે છતાં તેમની પવિત્રતા ઉપર શંકાપુરીને પણ શંકા થઈ નથી. તમારા સંસારમાં તો એવા બનાવથી,—મધપુડો

ઉરાજો હોય તે તેની માખો ગણુગણુ તે દંશ દે એવી મધમાખોની દશાને લોક પ્રાપ્ત થાય અને આ ખે પવિત્ર સ્ત્રીપુરુપના આત્માને ન આળખતાં એ લોક તેમનાં શરીરને જ દેખે અને વિપરીત ભાવનાઓ કરવાં ખેસે. એ સંસારની ભાવનાઓનો તમે હવે ત્યાગ કરો, અને યદુશુંગની નવીન વિશુદ્ધ ભાવનાઓને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રથમ પ્રયત્ન કરો. જ્ઞાનભારતી, શાંતિ-દાસને આ ભાવનાઓ પ્રાપ્ત કરાવવાનું કામ તમારા મઠમાંના કોઈ સાધુને સોંપજો.”

શાંતિદાસ પ્રસન્ન થયો. એ તે શંકાપુરી રજા લેઈ ખહાર ગયા. રહેલા મંડળસાથે વાર્તા વાંધી.

વિળુ—હવે મહારે તમને ત્રણને એકાન્ત વાત કરવાની છે; ગુપ્ત છે તે ગુપ્ત રાખવાની છે.

ત્રણે જણ સંજ્ઞ થયા.

વિળુ—કાલથી પાંચ દિવસ મહારે દેહ જીવવિનાનો એકલો પજો રહેશે તેનું રક્ષણ તમોએ, ગુપ્ત મંત્ર રાખી, કરવું.

“ જ મહારાજ, આપની આજ્ઞાથી કોઈ પદાર્થમાં વિશેષ નથી તો આપના શરીરસંરક્ષણમાં તો પુછવું જ શું ?” વિહારપુરી બોલ્યો.

“ એમાં કોઈ શંકા જ ન કરવી.” જાનકીદાસ બોલ્યો.

જ્ઞાન—સર્વ તેમાં સાવધાન ને સંજ્ઞ છીએ.

વિળુ—આ શરીર હવે જર્જરિત થયું છે અને નવીનચંદ્રજીને સિદ્ધ કરવામાં મહારાથી હવે એક જ ક્રિયા થઈ શકે એમ છે. તેને અનેક ભાષાઓનું જ્ઞાન છે અને અનેક વિદ્યાઓ ને સંસ્કારો તેની બુદ્ધિમાં ભર્યા છે. તેની સ્થૂલ તો શું પણ સૂક્ષ્મ વાસનાઓ પણ આપણને પરોક્ષ છે. એની વાસનાઓ એવી તો સૂક્ષ્મતમ છે કે તેને દગ્ધ થવાનો કાળ બહુ દૂર નથી. એ અસંપ્રજ્ઞાત યોગના અધિકારી છે અને જપાકુસુમ જેવી એની સૂક્ષ્મ વૃત્તિઓનો નિરોધ થશે તો એ પરમ અલક્ષ્ય સ્વરૂપમાં અવસ્થિત થશે. કાલથી પાંચ દિવસમાંની અનુકૂળ રાત્રિઓમાં અનુકૂળ મુહૂર્તોમાં હું તેમના શરીરમાં પ્રવેશ પામવા યત્ન કરીશ અને મહારા ચિત્તદ્વારા એમના ચિત્તમાં પ્રવેશ કરી ચિત્તની વૃત્તિઓનો દાહ કરવા પ્રયત્ન કરીશ. બાકીનાં કાળમાં હું મહારે પોતાને અર્થેજ યોગસ્થ રહીશ. એ રાત્રિઓમાં મહારા શરીર ખહાર નીકળેલા ચિત્તની વિદેહાસિદ્ધિના યોગથી નવીનચંદ્રજીને પણ પ્રકાશાવરણનો યથા-પ્રારંભ ક્ષય પ્રાપ્ત થશે. હું જાતે એ દશામાં મૂર્ધન્યોતિમાં સંચલ થઈ

સિદ્ધ-દર્શન કરીશ, અને મહારા અને નવીનચંદ્રજીના ચિક્ષાતુ જેટલા સંગત હશે તેટલા પ્રમાણમાં, જે સિદ્ધને હું જોઈશ તેને એ પણ કંઈ જોશે. જે વિષયોમાં હું આ શરીરે નવીનચંદ્રજીની જિજ્ઞાસાને અને વાસનાને શાંત કરવા શક્ત નથી તેને એ સિદ્ધ પુરુષો શાંત કરશે. ખીજું કંઈ નહીં થાય તો એ દર્શનથી ઋતંભરા^૧ પ્રજ્ઞાનાં ખીજ એમના હૃદયમાં પડશે.

વિહાર૦—ઈત્રેજી વાસનાને સિદ્ધજન શું કરશે?

વિષ્ણુ૦—યમદ્વારની પેલી પાસ સત્પુરુષોનાં સૂક્ષ્મ શરીર સાર્વભાષિક સિદ્ધરૂપે જીવે છે અને તેમાં આર્ય-અનાર્યનો ભેદ નથી. જે સિદ્ધરૂપ નવીનચંદ્રજીને અભિમત હશે તે જ એમને પ્રત્યક્ષ થશે. એમના ચિત્તસરોવરમાં નિર્મળી^૨ નાંખી હોય તેમ આ દર્શનથી તેમાંનાં સર્વ લીલ અને મળ છુટાં પડશે, તેમની સર્વ શંકાઓનું સમાધાન થશે, અને સૂર્યના પ્રકાશથી અન્ધકાર નષ્ટ થાય અને સદસ્તુઓ દૃષ્ટ થાય તેમ નવીનચંદ્રજીના ચિત્તમાં તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે થશે.

જ્ઞાન૦—આપની શક્તિ તેમના કરતાં અનેકધા વિશેષ છે; આપ જાતે જીવન્મુક્ત છો અને આવા સાહસ વિના તૃપ્ત, કૃતકૃત્ય, અને મુક્ત છો. જેમ આપે સર્વ વિધાને સંપાદિત જાતે કરી તેમ એ ભલે કરે, પણ આમ હઠદાન કરવાનું કારણ શું? એ મહાસાહસ આરંભવા જેવું ડ્રજ દેખાતું નથી.

જ્ઞાનકી૦—નવીનચંદ્રજીને ગ્રહયોગ જ સિદ્ધ છે તો આપનું આ અતિ-સાહસ નિરર્થક છે.

વિહાર૦—જી મહારાજ, આપને અને એમને ઉભયને મોક્ષવસ્તુ જ્ઞાન-સાધ્ય છે તો તે ટુંકો માર્ગ મુકી કેવળ સાધનરૂપ યોગસિદ્ધિના વિકટ માર્ગ અન્ય મિથ્યાપ્રપચ્ય જેવા લાગતા નથી?

વિષ્ણુ૦—જે આટલું કર્તવ્ય હોય તો સાહસ અસાહસનો વિચાર કર્તવ્ય નથી. કેવળ પરમ અલક્ષ્ય તત્વનો વિચાર કરીયે તો, વિહારપુરી, તું જે કહે છે તે જ સત્ય છે. પણ જે એ અલક્ષ્યના લક્ષ્ય સ્વરૂપના ધર્મ વિચારીયે તો જે ન્યાયે કૃષ્ણપરમાત્મા પાણ્ડવોના સાધનભૂત થતા હતા તે જ

૧ ઋતંભરા પ્રજ્ઞાનું વર્ણન હવેના પ્રકરણમાં આવશે. ૨. જળમાંથી કચરો નીચે ખેસાડવાને અને તે ઉપર નીતરી રહીને પાણી નિર્મળ કરવાને માટે નિર્મળી નામનો પદાર્થ પાણીમાં નાંખવાનો કાશીમાં પરિચય છે.

ન્યાયે આ વસ્તુ કર્તવ્ય છે. ઇશિરૂપ લક્ષ્યપરમાત્મા અનીશ જીવના ઉપર કૃપા કરી તેને પોતાના દૃષ્ટિપાતવડે પોતાનું સામ્ય આપે છે તે જ કૃપાને સ્થાને ઇશિનું સામ્ય પામેલા જીવસ્પુલિંગ અન્ય જીવોપર પ્રીતિ રાખે છે અને પ્રીતિને બળે તેને પોતાનું સામ્ય આપે છે. એક તરુ ઉપર વળગેલા ઇશિ અને અનીશની, તેમ અનીશ અને અનીશની, વચ્ચે આવાં નાડીચક્ર છે. સત્પુરુષોની ઊર્ધ્વ ગતિમાં અને અસત્પુરુષોની અધોગતિમાં આ ચક્ર સાધનભૂત થાય છે. મહારી અને નવીનચંદ્રજીની વચ્ચે તેમ તેની અને સાધુજનોની વચ્ચે આવાં નાડીચક્ર બંધાર્થ ચુક્યું છે, અને નવીનચંદ્રજી મહારીનેડે એક નાડીથી સંધાર્થ ઊર્ધ્વગતિ પામે તો તે મહારો લક્ષ્યધર્મ છે. વિહારપુરી, નવીનચંદ્રજી જાગૃત અવસ્થામાં કે સ્વપ્નમાં આ નાડીસંયોગનું આકર્ષણ અનુભવશે અને તેથી ઉતરતે પ્રકારે, મધુરીમૈયા તેમની સાથે સત્ય નાડીબન્ધથી સંગત હશે તો, એ પણ આ આકર્ષણના હેતુરૂપ અનુભવશે. અન્ય વિરાગમૂલક સંપ્રદાયમાં લક્ષ્ય ધર્મનો અનાદર કરી અલક્ષ્ય સાધન શ્રેષ્ઠ ગણાય છે; પણ આપણામાં તો લક્ષ્યધર્મનો આદર કરીનેજ અલક્ષ્યાવગાહન થાય છે.

લક્ષ્યધર્માન્ સમાદત્ય લક્ષ્યાત્મા લક્ષતે સ્વયમ્

અલક્ષ્યે ચાવગાહેત સોડ્યમાત્મપ્રવોધવાન્ ॥

એ મન્ત્રનું રહસ્ય તો આવા લક્ષ્યધર્મથી જ સધાય છે. પરસ્પરનું ઉદ્દેશોધન કરવું એ આ ધર્મોમાં પરમધર્મ છે તે સાધવાનો વારો આજ મહારે-શિર છે, કારણ ધારેલું કાર્ય મહારા વિના ખીજથી સાધ્ય નથી. બચ્ચાં વિહારપુરી, જે સ્વરૂપે લક્ષ્યધર્મ વિહારમહામાં શિષ્ટ છે અને જેનો ત્યાગ આપણે કરીએ છીએ તે ધર્મપ્રાપ્ત ત્યાગ ત્યાગકામી થઈને નથી કરતા, પણ એ ત્યાગ બલેજ લક્ષ્યધર્મ થાય છે ત્યારે આપણે તેને સ્વીકારીએ છીએ. તો પછી નવીનચંદ્રજી જેવા સાધુજન પ્રતિ આવો સૂક્ષ્મ લક્ષ્યધર્મ પાળવો એ તો સર્વ સાધુજનોને અલક્ષ્યમાં અવગાહન કરાવવાનો માર્ગ જ ગણવો.

૧. ત્રીજો ભાગ: પૃષ્ઠ ૧૨૫.

૨. ભાગ ૩. પૃષ્ઠ ૧૦૦ અને ૧૧૩-૧૧૪.

प्रकरण २५.

सनातन धर्म.

अथवा

साधुजनानां पंचमहायज्ञः.

Then the World-honoured spake : "Scatter not rice
But offer loving thoughts and acts to all :
To parents as the East, where rises light ;
To teachers as the South, whence rich gifts come ;
To wife and children as West, where gleam
Colours of love and calm, and all days end ;
To friends and kinsmen and all men as North ;
To humblest living things beneath, to Saints
And Angels and the blessed dead above :
So that all evil be shut off, and so
The six main quarters will be safely kept. "

Arnold's Light of Asia.

The 'freedom' and 'modernity,' the 'progress' and 'truth' of these fellows are not ours. We have nothing in common with them. They wish for self-indulgence ; we wish for work. They wish to drown consciousness in the unconscious ; we wish to strengthen and enrich consciousness. They wish for evasive ideation and babble ; we wish for attention, observation, and knowledge. The true criterion by which true moderns may be recognised and distinguished from impostors calling themselves moderns may be this : Whoever preaches absence of discipline is an enemy of progress, and whoever worships his 'I' is an enemy to society. Socie-

ty has for its first premise, neighbourly love and capacity for self-sacrifice; and progress is the effect of an ever more rigorous subjugation of the beast in man, of an ever tenser self-restraint, an ever keener sense of duty and responsibility. The emancipation for which we are striving is of the judgment, not of the appetites. In the profoundly penetrating words of Scripture (Matt. v. 17), 'Think not that I am come to destroy the law, or the prophets; I am not come to destroy, but to fulfil.'

Max Nordau's Degeneration.

Serene will be our days and bright
And happy will our nature be,
When love is an unerring light
And joy its own security.

Wordsworth's Ode to Duty.

જીજ્ઞાસુ બાવા અને સાધુસમાજ અલખ જગવી રાત્રિ-
યે પાછા આવ્યા. પ્રાતઃકાળનું આનિહક થઈ રહ્યા પછી
મહત્તી પાછળના ભાગમાં વિજીજ્ઞાસુ, ઉત્તમાધિકારી
સાધુજનો, અને સરસ્વતીચંદ્ર બેઠા અને વિજીજ્ઞાસુ
પ્રસંગ કહાણો.

“ નવીનચંદ્રજી, શ્રીયદુનન્દનને નમસ્કાર ન કરનારે ચન્દ્રાવલીમૈયાને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરવા પ્રયત્ન કર્યો તેને માટે તે તમારે માટે તમારો સંસાર શા અભિપ્રાય બાંધશે ? ”

“ જી, સંસાર છોડી આપનો આશ્રય પામનાર આપના અભિપ્રાયનો વધારે નિરાસુ છે. નમસ્કાર કર્યો તે એ પવિત્ર મૈયાના અલખ આત્માને અને તેના સંસિદ્ધ હૃવસ્પુલિંગને. સ્ત્રીશરીરરૂપ શક્તિમાં ગુપ્ત રહેલા એ હૃદયરત્નને આ શરીરમાંના હૃદયે હૃદયાભિમાન ધરીને પોતાની ભક્તિ દર્શાવવાનો એ માર્ગ લીધો. માતૃબ્યોતિ પાસે પુત્રબ્યોતિ જાતે જ નમી પડ્યું. એકને નમસ્કાર કર્યો અને અન્યને ન કર્યો તેનું કારણ એ હૃદય

અને એ જ્યોતિ છે. આ દેશના સંસારીયો સ્ત્રીપુરુષમાં જે ભેદ સ્વીકારે છે તે આપના ચરણમાં આવ્યા પછી હું કેવળ ભુલી જ ગયો છું.”

વિષ્ણુ—નવીનચંદ્રજી એ, ભક્તિથી અને એ પ્રયત્નથી યદુશુંગનું સર્વ સાધુમંડળ તમારા ઉપર સુરક્ત થયું છે.

સર—તેમની સાધુતા હું પગલે પગલે અનુભવું છું.

વિષ્ણુ—નવીનચંદ્રજી, સાધુવૃત્તિનું પરમ રહસ્ય તમે તમારા સ્વભાવની શુદ્ધતાથી અપ્રયત્ને પામ્યા.

સર—સંસારે બીડાવેલા હૃદયને સાધુસમાગમ સૂર્ય પેઠે ઉઘાડે છે અને તેમાં પોતાના કિરણને ભરે છે.

વિષ્ણુ—સૂર્યકિરણ તો સર્વત્ર પડે છે પણ કમળપત્ર જ તેના સંસર્ગને સફલ કરી શકે છે.

સર—સંસારના ઉચ્ચનીચ પ્રપંચોની રચનામાં પોતાના કીયા સ્પુલિંગને કેટલી શક્તિ આપવી એ લક્ષ્યસ્વરૂપના ઇશિ-આત્માની ઇચ્છાની વાત છે.

વિષ્ણુદાસ અતિ પ્રસન્ન થયા અને ખોલ્યા.

“ નવીનચંદ્રજી, તમારા ઉત્તર સાંભળવાનો મને એટલો લોભ થાય છે કે કરવાની વાત ભુલી હું બીજા પ્રસંગોમાં ઉતરી ગઈ છું. તમારે માટે મહારા મનમાં હું એક નવી યોજના એવી ધારું છું કે કાલથી થોડા દિવસ લાગટ હું યોગસ્થ રહીશ અને તેટલો કાળ તમારે ચિરંજીવશુંગપર એકાંતમાં ગાળવો.

સર—આપની આજ્ઞા કે ઇચ્છાને અનુકૂળ થવા મહારું ચિત્ત મૂળથી જ તત્પર છે તેમાં ચંદ્રાવલીમૈયાને આ વિષયમાં તો કાન હું પ્રતિજ્ઞા આપી ચુક્યો છું એટલે મહારે દ્વિગુણધર્મબન્ધનથી આપની ઇચ્છાને અનુસરવાનું છે.

વિષ્ણુ—ચંદ્રાલીમૈયાની ઇચ્છાઓ ધર્મ્ય અને કલ્યાણી જ હોય છે એવી અમારી અચલ શ્રદ્ધા છે. એમણે પોતાની ઇચ્છા તમને સકારણુ દર્શાવી હશે; મહારી ઇચ્છા બીજા કારણથી છે.

સર—તેમાં પણ આજ્ઞા ગુરુણામવિચારણીયા.

વિષ્ણુ—એ સૂત્ર સંસારમાં તેની વ્યવસ્થાને માટે અમુક મર્યાદામાં કલ્યાણકારક છે. પણ આ સ્થાને તો “ આજ્ઞા ” શબ્દનો વ્યવહાર સાધુ-જનની સુશીલતાનું જ ફળ છે. આ સ્થાનના ગુરુજન શિષ્યવર્ગમાં અત્ત-

દ્વયના ઉદ્દેશોવનને માટે જ પ્રવૃત્તિ કરે છે અને આજ્ઞાથી એ ઉદ્દેશોવન થતું નથી, પણ ધરમાંના બાળકને બારી ખુલારથી સાદ કરીએ તે તે પોતાની પ્રીતિથી તે નિઃશાસથી બારી આગળ આવી બેઠા પામે તે માર્ગનું જ અનુકરણ અમે કરાવીએ છીએ. માટે મહારી ઇચ્છાનાં કારણ બાણી લ્યો. નવીનચંદ્રજી, ચિરંજીવશુંગનું મહાત્મ્ય એવું છે કે ત્યાંનો અધિકારી અને નિવાસી ગમે તો સિદ્ધદર્શન કરે છે, ગમે તો જાતે સિદ્ધ થાય છે, ગમે તો ચિરંજીવ સુકૃત કરે છે, ગમે તો લોકકલ્યાણને માટે ચિરંજીવ થાય છે અને ગમે તો આ વસુન્ધરાના પ્રાચીન ચિરંજીવ મહાત્માઓનું દર્શન કરે છે. કોઈ મહાત્માઓને ત્યાં તુરીયાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ મહાત્માઓ ત્યાં જગૃત અવસ્થામાં સર્વ પ્રત્યક્ષ કરે છે. કોઈ કલ્યાણ સ્વપ્નામાં સર્વ પ્રત્યક્ષ કરે છે અને કોઈને ત્યાં પરમ સુપુત્રિ થાય છે અને તેના બાળથી સુતેલો જીવ ત્રિવિધ તાપમાંથી મુક્ત થઈને જ પાછો જાગે છે. અનેક ઉત્તમ વૃદ્ધ મહાત્માઓના નિવાસથી ચિરંજીવશુંગ સિદ્ધ થયું છે અને આવાં પરમકલ્યાણ કરવા સમર્થ થયું છે. એ શુંગ ઉપર હું તમને આજ રાત્રિથી નિવાસ આપું છું. એ નિવાસનું ફળ પ્રાપ્ત કરવાના અધિકારમાં કે માર્ગમાં કોઈ વિઘ્ન હોય તો તેને દૂર કરવાને માટે મહારી યોગસ્થ અવસ્થા તમને કંઈ અપૂર્વ સિદ્ધાંજન પ્રાપ્ત કરવા યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરશે. આ સર્વ ફળ માટે હું તમને ચિરંજીવશુંગ ઉપર ઉચિત કાળ નિવાસ આપવા ઇચ્છું છું.

સરં — આપની કૃપા દિવસે દિવસે વધે છે. અને મહારી શક્તિ તથા યોગ્યતા કરતાં આપ મને વધારે અધિકારી ગણો છો.

વિહારં — એ તો ગુરુજીના અધિકારની વાત. તેમાં આપણે પ્રશ્ન ઉદ્ભવવા યોગ્ય નથી. એમણે આપેલા અધિકારને આપ વિશેષ ગણુશો તો શંકાપુરી તેને પોતાને મળેલા અધિકારને ન્યૂન ગણુશો અને સાધુઓની અવ્યવસ્થા થશે.

સરં — ઈશ્વર એ અવ્યવસ્થાને આવા સુવ્યવસ્થિત સ્થાનમાંથી દૂર રાખે! પણ મહારા મનમાં એ ચાર વાતનું સમાધાન ગુરુજીની પાસેથી લેવાનું છે; કારણ હવે મળવાના અવકાશમાં તેનો ઉપયોગ કરવો પડે એમ છે.

વિગ્નં — તે પુછવાનો તમને અધિકાર છે. અન્ય અધિકારીઓના પ્રશ્ના ઉપર ત્યારે આપણે નિયંત્રણા મુકીએ છીએ ત્યારે ઉત્તમાધિકારીઓને સર્વ પ્રશ્ન પુછવાનો અધિકાર છે.

સરં — ત્યાગ શ્રેયં કે ગૃહસ્થપદ શ્રેયં? ત્યાગનો અધિકારી કાણ અને

ગૃહસ્થપદનો અધિકારી કોણ ? પિતા, પત્ની, ગુરુ, અને પોતે - એ ચારના અભિપ્રાયમાં ભેદ હોય ત્યારે વધારે અધિકાર કોનો? સ્ત્રીનો નિષ્કારણ અને અપ્રતીકાર્ય ત્યાગ કરનારનું પ્રાયશ્ચિત્ત શું ? સંસાર, ધર્મ, અને શાસ્ત્ર એ ત્રણનું સંઘટન થાય ત્યારે જ્યનો અધિકાર કોને ? વૈરાગ્ય, રસ, અને ધર્મ એ ત્રણના સંઘટનકાળે જ્યનો અધિકાર કોને ? આ ભેષ્ણના ત્યાગને અધોગતિ ગણવી કે નહીં ? એ ત્યાગનો અધિકાર કોને ખરો તે કોને નહીં? સંસારે બંધાવેલા સંપ્રત્યયથી ઉત્પન્ન થયેલા ધર્મનાં બંધન આ સ્થાનની પવિત્ર પ્રાપ્તિથી ક્યારે અને કેવી રીતે છુટે છે ? અનેક લોકના અનેક વર્ગમાં સનાતન સામાન્ય અપ્રતિહત ધર્મ કીયો ?

આનો ઉત્તર મળતા પહેલાં ખહારથી કાંઈ સ્વર સંભળાયા. અનેક સાધુઓ સંબ્રમમાં પડી ઉતાવળા ચાલતા કે ઉઠતા હોય એવા ઘસારા સંભળાયા અને તેની સાથે યુમ પડી કે “ ચદુનન્દનકો જ્ય ! ચન્દ્રાવલીમૈયાકો જ્ય ! ” તે યુમો બંધ પડતા પહેલાં મંદિરની ઘંટાઓનો સ્વર સંભળાયો. થોડી વારમાં કુમુંદસુંદરીને અને દશ ખાર સાધ્વીજનને સાથે લેઈ, તારાઓને અગ્રભાગે શુકના તારાને સાથે રાખી ઉભેલી ચન્દ્રલેખા જેવી, ચન્દ્રાવલી વિષ્ણુદાસજીના આ આશ્રમભાગમાં આવી. વિષ્ણુદાસ વિના સર્વ મંડળ ઉભું થયું અને ચન્દ્રાવલીને નમસ્કાર કરવા લાગ્યું. સર્વને અને ગુરુજીને નમસ્કાર કરતું, લજ્જથી ગાલ ઉપર રતાશ ધરતું, નમાવેલાં મુખકમળની માળા જેવું, સાધ્વીમંડળ વિષ્ણુદાસ પાસે આવી ઉભું રહ્યું. ચન્દ્રાવલી કંઈકે ક્ષણપુખ્પ વિષ્ણુદાસજીના ચરણ પાસે મુકી પાછી આવી ઉભી. વિષ્ણુદાસ અંતે હાથ ઉંચો કરી સર્વને આશીર્વાદ દેતા બોલ્યા.

“ “ સ્વાગતં ભવતીનાં પરમં ચચ્છાશ્વતમલક્યં મદ્રાણામપિ મદ્રં તદસ્તુ સર્વાસાં વઃ।
 “ ચન્દ્રાવલીમૈયા, સર્વને લેઈ સ્વસ્થ બેસો અને આ સાધુસ્થાન પાસેથી
 “ કેવો સત્કાર લેઈને તેને તે સત્કાર આપવાનું અધિકારી ગણવાની કૃપા
 “ કરો છો ? ”

એક પાસ સાધુઓ બેઠા. બીજી પાસ ચન્દ્રાવલી અને તેનું મંડળ બેઠું. સરસ્વતીચંદ્રને આ દેખાવમાં વિચિત્ર ભવ્યતા લાગી. અંચળા અને જટાવાળા એક પાસ પ્રચણ્ડ અને પુષ્ટ જ્ઞાની બાવાઓ, સામી હારમાં સર્વોગી એકેકું ભગવું વસ્ત્ર ધરનારી સ્ત્રીઓ અને તેને અગ્રભાગે કુમુંદ

૧. આપ સાધ્વીજનો ભલે પધાર્યાં! ભદ્રોનું પણ ભદ્ર જે પરમ શાશ્વત અલક્ષ્ય છે તે આપ સર્વેનું હો! !

સહિત ચન્દ્રાવલી, અને એ હારને શિરોભાગે શ્વેતજટાધર તેમ વય અને યોગસાધનથી જર્જરિત થયલાં હાડકાંના પચ્ચર જેવા પણ તેજસ્વી વિષ્ણુદાસઃ વચ્ચે હિમાલય અને ત્યાંથી નીકળતી ગંગાચમુનાના પ્રવાહ જેવો આ સમાગમ સરસ્વતીચંદ્રને દર્શનીય લાગ્યો. પણ એ પ્રવાહો પાસે ક્વચિત્ ગુપ્ત સરસ્વતીગંગા જેવી કુમુદસુંદરી ભણી એની આંખ જેવી ત્વરાથી જતી તેવીજ ત્વરાથી ત્યાં આગળથી પાછી ફરતી. વીજળીના ચમકારાની પળમાં પ્રવાસી પોતાના માર્ગનાં એ પગલાં શોધી લે એમ આટલા દૃષ્ટિપાતની પળમાં કુમુદસુંદરીની દૃષ્ટિ એ દૃષ્ટિપાતની પ્રેરકવૃત્તિ જોઈ લેતી હતી. ચન્દ્રાવલી આ વેળા વિષ્ણુદાસને ઉત્તર દેતી હતી.

“ ગુરુજી, આપની કૃપા એજ સાધુજનનો સત્કાર છે. આ મધુરી મહારી
 “ દુહારી તેને ગિરિરાજ ઉપર મહેં આવવા દીધી ખરી, પણ હૃદયની
 “ ચિન્તાએ મને એની પાછળ આણી. હું આવી તો આપનાં અને આપના
 “ આશ્રમનાં દર્શન કરાવવાનો લાભ પણ એને આપવો ઉચિત લાગ્યો,
 “ અને એ નિમિત્તે આપનો જે જ્ઞાનવિનોદ ચાલતો હોય તેનાં સાક્ષી
 “ થવાનો અમને સર્વને લાભ આપો અને સાધુજનોને મળતા એ
 “ મહાલાભમાં અમે વિદ્વૃષ્ટ ન થઈએ માટે આપની ચર્ચા ચલાવવાની
 “ કૃપા કરો.”

વિહારપુરી: “ જી મહારાજ, નવીનચંદ્રજીના પ્રશ્નોના સમાધાનનો પ્રસંગ ચાલે છે તે તો આ સર્વને સવિશેષ પ્રિય થશે,”

“ જે પ્રસંગ અંહી મળે છે તેમાં સાધુજનો ન્હાનાં મહોટાં સર્વ સત્ય
 “ વચન જ ઉચ્ચારે છે. એ ઉચ્ચારમાં વક્ત્રવાણી વિનાનો ચાતુર્યવિલાસ
 “ અને વિનીત મધુરતા જેટલાં અક્ષરે અક્ષરે ઉભરાય છે તેટલાંજ
 “ લજ્જાશીલ સ્પષ્ટતા અને અહંકારશૂન્ય સિદ્ધાન્તવાદમાં કોઈ પાશું
 “ પડતું નથી. વૌદ્ધારો મત્સરવસ્ત્રાઃ કહેનાર ભર્તૃહરિ ખીચારો નિમ્ન
 “ દેશના સંસારમાં ભટક્યો હશે અને આ સ્થાનનો અપરિચિત રહ્યો
 “ હશે.” સરસ્વતીચંદ્રના હૃદયમાં આ વિચાર દીપ્ત થયા અને વિષ્ણુ-
 દાસના ઉદ્ધાર સાંભળી શાન્ત થયા.

વિષ્ણુ—“ નવીનચંદ્રજી, સંસારને માટે મનુઆદિમહાત્માઓએ ધર્મશાસ્ત્ર રચેલાં છે તેમ સાધુજનોને માટે અલક્ષ્યસિદ્ધાન્તકારે લક્ષ્ય-

ધર્મસંગ્રહ રચેલો છે તે આપણા ભણ્ણરમાં તમે જોયો હશે. જ્ઞાની પુરુષ કૃતકૃત્ય મુક્ત થયા પછી તેનું પોતાનું પોતાની જાતને માટે કાંઈ કર્તવ્ય નથી પણ તેની પ્રવૃત્તિ માત્ર લોકસંગ્રહને માટે જ કહી છે. પણ લોક-સંગ્રહ કેવી પ્રવૃત્તિથી થાય છે તે આપણા લક્ષ્યધર્મસંગ્રહમાં જ વર્ણવેલું છે. સાધુજન સ્વભાવે સંતુષ્ટ છે અને સંસારનો ત્યાગ કર્યા પછી સુન્દરગિરિ ઉપર માત્ર પોતાની સંસિદ્ધિને માટે આમરણાન્ત પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે છે જે વિદ્વાન સાધુ સંસિદ્ધ જ હોય તેને તો તે અર્થે પણ પ્રવૃત્તિ નથી. તેનું વચન તો એટલું જ છે કે,—

- ૧ “ પ્રારબ્ધકર્મણિ ક્ષીણે વ્યવહારો નિવર્ત્તે
- “ કર્માક્ષયે ત્વસૌ નૈવ શામ્યેદ્ ધ્યાનસહસ્રતઃ ॥
- “ વિક્ષેપો નાસ્તિ યસ્માન્મે ન સમાધિસ્તતો મમ
- “ વિક્ષેપો વા સમાધિર્વા મનસઃ સ્યાદ્વિકારિણઃ ॥
- “ નિત્યાનુભવરૂપસ્ય કો મે વાનુભવઃ પૃથક્
- “ કૃતં કૃત્યં પ્રાપ્તિયં પ્રાપ્તિમિત્યેવ નિશ્ચયઃ ॥

“ જ્ઞાનીને આમ વ્યવહાર નથી તે પોતાને માટે નથી; પણ જગતના કલ્યાણને માટેની તેની પ્રવૃત્તિ નષ્ટ નથી થતી.

- ૨ “ વ્યવહારો લૌકિકો વા શાસ્ત્રીયો વાન્યથાપિ વા ।
- “ મમાકર્તૃરલેપસ્ય યથારબ્ધઃ પ્રવર્ત્તતામ્ ॥
- “ અથવા કૃતકૃત્યોઽપિ લોકાનુગ્રહવામ્યયા ॥
- “ શાસ્ત્રીયેણૈવ માર્ગેણ વર્ત્તેહં કા મમ ક્ષતિઃ ॥

“ જગતનું કલ્યાણ કરવાનું તેનું કારણ શું? પરમ અલક્ષ્યના દર્શનથી મોક્ષ થાય છે એ સત્ય છે, પણ એ તો માત્ર સ્વદ્ધર્મ અને વાસના શરી-

૧ પંચદશી.—“ પ્રારબ્ધ કર્મ ક્ષીણ થતાં વ્યવહાર નિવૃત્ત થાય છે અને કર્મનો ક્ષય થયો નથી ત્યાંસુધી સહસ્ર ધ્યાનથી પણ વ્યવહારશાન્તિ થવાની જ નથી. મ્હારે કાંઈ વિક્ષેપ નથી તો મ્હારે સમાધિ પણ નથી વિક્ષેપ અને સમાધિ તો વિકારી મનને માટે છે. અથવા હું જાતેજ નિત્યાનુભવરૂપ છું. તેને જુદો અનુભવ તે શો? મ્હારો તો એવો જ નિશ્ચય છે કે કરવાનું હતું તે કરી લીધું અને મેળવવાનું હતું તે મેળવી લીધું છે.

૨ હું જાતે અકર્તા છું, અલેપ છું! તે મ્હારો વ્યવહાર લૌકિક હોઈને કે શાસ્ત્રીય હોઈને, કે અન્યથા પણ જેવો પ્રારબ્ધ છે તેવો પ્રવર્તો. અથવા હું કૃતકૃત્ય છું, તોપણ લોકઉપર અનુગ્રહ કરવાના કામથી શાસ્ત્રીય માર્ગેજ હું વર્તું તો તેમાં કાંઈ ક્ષતિ નથી. પંચદશી.

“ રતાં વાસનાંજન્ય સુખદુઃખાદિથી થતા શોકદર્પાદિમાંથી મુક્ત થવાય
 “ છે. કારણ આત્મા તો બદ્ધ કે મુક્ત કંઈ નથી. સ્થૂલસૂક્ષ્મ તો
 “ કર્મવિપાકની પૂર્ણાહુતિથી જ છુટે છે.

૧ “ પ્રિયેષુ સ્વેષુ સુકૃતમપ્રિયેષુ ચ દુષ્કૃતમ્ ।

“ વિસૃજ્ય ધ્યાનયોગેન બ્રહ્માભ્યેતિ સનાતનમ્ ॥

“ સંસારીઓમાં પ્રિય-અપ્રિય હોય તેમાં આ શાસ્ત્ર સત્ય હો. પણ સાધુ-
 “ જનને તો અપ્રિય કોઈ નથી. પણ સંસારમાં તેમનો પણ દ્વેષ કરનાર
 “ હોય છે. ને તેમને માટે તો શ્રુતિ વચન છે કે. —

૨ “ તસ્ય પુત્રા દાયમુપવ્યન્તિ સુહૃદઃ સાધુકૃત્યમ્ દ્વિષન્તઃ પાપકૃત્યમ્ ॥

“ લક્ષ્ય સંસારમાં કંઈ નષ્ટ થતું નથી, પણ સર્વ વસ્તુઓ સ્વયોનિમાં
 “ શાંત થાય છે માટે લક્ષ્યરૂપમાંથી મળેલી કર્મજન્ય સંપત્તિવિપત્તિ-
 “ ઓનો ઓજ તેમના યોનિ સ્વરૂપમાં હોમ કરવાથી કર્મજળ શાન્ત
 “ થાય છે અને સ્થૂલ સૂક્ષ્મ દેહ છુટે છે. આ વિધિ ધીમે ધીમે ઘૈર્યથી
 “ પામવાનો છે; એનું ઈળ સહસા કેવળ જ્ઞાનથી હાથમાં આવે એમ
 “ નથી. બીજી શ્રુતિ કહે છે કે. —

૩ “ ભૂતેષુ ભૂતેષુ વિચિત્ર ધીરાઃ પ્રેત્યાસ્માલ્લોકાદમૃતા ભવન્તિ ॥

“ સાધુજનને ધીરે ધીરે પોતાની પ્રવૃત્તિથી પોતાની શક્તિ-સમૃદ્ધિ ભૂત-
 “ માત્રમાં સંક્રાંત કરી દેવી અને લક્ષ્યરૂપમાંથી સ્થૂલરૂપે લીધેલા શરીર-
 “ રત્નને ઉત્તમ સંસ્કારોથી પરિપાકવત્ સૂક્ષ્મરૂપ આપી લક્ષ્યરૂપનાં ભૂત-
 “ સંગ્રહરૂપ શરીરને ઓળે પાછું સોંપી દેવું—એ જ શરીરબંધનની
 “ બાણુગતિનો શુદ્ધ સંસિદ્ધ અન્ત છે. ભૂતમાત્રરૂપ યજ્ઞમાં સ્થૂલ
 “ સૂક્ષ્મ શરીરોનો તેમની પ્રવૃત્તિઓ સાથે હોમ થાય એ જ અલખનો
 “ લખ્યજ્ઞ છે.

૧ પોતાના પ્રિયજનને સુકૃતનું અને અપ્રિયજનને દુષ્કૃતનું દાન કરી દેઈ
 ધ્યાનયોગવડે યોગી સનાતન બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે. મનુ.

૨ તેના પુત્રો વારસાને પામે છે, સુહૃદ્યવાળા એટલે તેના મિત્રો તેના
 સાધુકૃત્યને પામે છે, ને તેનો દ્વેષ કરનારા તેના પાપકૃત્યને પામે છે.

૩ આ ભૂતોમાં વેર્યું, તે ભૂતોમાં વેર્યું, એમ ભૂતોમાં (પોતાનાં કૃત્ય અને
 સમૃદ્ધિઓને) વેરતાં વેરતાં ધીર (મહાત્માઓ) આ લોકમાંથી નીકળી અ-
 મૃત થાય છે. (કેનોપનિષદ્)

“ સંસારીઓ પોતાની જાતને માટે સહ પ્રવૃત્તિઓ કરે છે તે તેમની
 “ દશાનું ફળ છે. સાધુજનો પરમ અલખના લખ સ્વરૂપની જગતકલ્યા-
 “ નુકર ઇચ્છામાં પોતાની ઇચ્છાઓનો અને પ્રવૃત્તિઓનો હોમ કરે છે.
 “ પરમ પુરુષે માંડેલા પરમ યજ્ઞમાં સાધુજનો આમ પોતપોતાની
 “ આહુતિઓ આપે છે, અને પોતાની સ્થૂલસૂક્ષ્મ સમૃદ્ધિઓને સ્થૂલ-
 “ સૂક્ષ્મ ભૂતપ્રાણમાં વેરી દે છે અને તેટલા હોમથી અયસ્કાંતમાં લોહ-
 “ સંક્રાંત થાય તેમ સાધુજનોનાં પુણ્ય તેમના ઉપર પ્રીતિ રાખનારને
 “ પ્રાપ્ત થાય છે તે તેમનાં પાપકૃત્ય તેમના ઉપર દ્રેપ રાખનારમાં સ્વભા-
 “ વળળથી પ્રાપ્ત થાય છે અને તેને અન્તે રાગદ્વેષરહિ એ સાધુજનો
 “ એ દેહથી મુક્ત થઈ વિદેહ કૈવલ્ય પામે છે.

“ આપણુ સાધુજનોના લક્ષ્યધર્મની પ્રવૃત્તિનું મૂળ પ્રયોજન આંતુ
 “ છે. જ્યાં સુધી તેમનાં શરીર વિદ્યમાન છે ત્યાં સુધી લોકનું કલ્યાણ
 “ કરવામાં આયુષ્ય ગાળવું એને જ તેઓ ધર્મ ગણે છે, અને આર્ય
 “ અનાર્ય, સર્વ ધર્મ એકદેશીય નીવડ્યા છે ત્યારે આ આપણો લક્ષ્યધર્મ
 “ સ્વભાવથી સર્વદેશીય અને સનાતન છે, કારણુ જગતનું કલ્યાણુ કરવું
 “ એ સર્વદા સર્વત્ર સાધુજનનું લક્ષણુ ગણાયું છે તે ગણાશે. નવીનચંદ્રણ,
 “ સાધુજનોના સર્વ ધર્મ આટલામાં પર્યાપ્ત થાય છે. જ્ઞાની કે અજ્ઞાની
 “ સર્વને માટે ધર્મ છે, તે ત્યાગીને પણ ધર્મ છે. માટે જ પ્રથમ કહ્યું છે કે,

“ ધર્મ જ્ઞાનૈઃ સંચિનુયાદ્વલ્મીકમિવ પુત્તિકાઃ ।

“ પરલોકસહાયાર્થે સર્વભૂતાન્યપીડયન્ ॥

“ નામુત્ર હિ સહાયાર્થે પિતા માતા ચ તિષ્ઠતઃ ।

૧ રાહડાને જેમ ક્રીડીઓ સંગ્રિત કરે છે તેમ મનુષ્યે પરલોકસહાયને
 અર્થે, સર્વભૂતોની પીડા નિવારતાં નિવારતાં, ધીમે ધીમે ધર્મનો સંગ્રથ
 કરવો. પરલોકમાં સહાયને અર્થે પિતાને માતા ઉભાં રહેતાં નથી, પુત્રદારા
 કે જ્ઞાતિજન ઉભાં રહેતાં નથી, માત્ર એકલો ધર્મ ઉભો રહે છે. જન્તુ એકલો
 જન્મે છે, એકલો જ પ્રલય પામે છે, એકલો સુદૃતને અને એકલો જ
 દુષ્ટતને ભોગવે છે. જ્યારે લોકડા લેહાડાની પેઠે તેના મરેલા શરીરનું ઉત્સ-
 જન કરી બાન્ધવો વિમુખ્ થઈ પાંછા જાય છે ત્યારે ધર્મ તેની પાછળ
 જાય છે. માટે સહાયને અર્થે ધીમે ધીમે ધર્મનો સંગ્રથ કરવો. કારણુ ધર્મરૂપ
 સહાયથી દુસ્તર તિમિરને તરી જવાય છે. તપવડે જેના દોષ નાશ પામ્યા
 છે એવા ધર્મપ્રધાન પુરુષને તેના શરીરસાથે જીવતો ને જીવતો પ્રકાશમયરૂપે
 પરલોકમાં (ધર્મ) લેઈ જાય છે. મનુ.

“ न पुत्रदारा न ज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठति केवलः ॥

“ एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रलीयते ।

“ एकोनुमुक्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥

“ मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं क्षितौ ।

“ विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति ॥

“ तस्माद्धर्मं सहायार्थं नित्यं संचिनुयाच्छनैः

“ धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम् ॥

“ धर्मप्रधानं पुरुषं तपसा हतकिल्बिषम्

“ परलोकं नयत्याशु भास्वन्तं स्वशरीरिणम् ॥

“ संसारीने भाटे धर्म आवो छे तो संन्यासीने भाटे धर्म मनुअे न
‘ डहेलाछे.

“ नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।

“ कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशं भृतको यथा ॥

“ अवेक्षेत गतीर्नृणां कर्मदोषसमुद्भवाः ।

“ निरये चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये ॥

“ विप्रयोगं प्रियैश्चैव संयोगं च तथा उप्रियैः ।

“ जरया चाभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीडनम् ॥

“ देहादुत्क्रमणं चास्मात् पुनर्गर्भं च संभवम् ।

१. मरणनुं तेम जीवितनुं गेकनुं पणु अभिनन्दन तेणे-संन्यासीअे न करवुं; सेवक स्वामीनी आजानी वाट णुवे तेम काणनी न वाट जेवी. कर्म-दोषधी इत्यत्र थयली मनुष्यनी गतिअेनुं अवलोकन कर्यां करवुं; तेमअे श्रीअे वस्तुअे पणु तेणे जेवांनी छे—जेभके मनुष्योना नरकपात, यम-लोकमां वेदनाअे, प्रियवस्तुना वियोग, अप्रियना संयोग, वृद्धावस्थाधी थतो पराभव, व्याधिअेधी थती पीडाअे, आ देहमांथी नीकणवुं, इरी-गर्भमां संभव, हृत्तरकरोडो योनिअेमां आ अंतरात्मानी संसृतिधी, अने शरीरीअेने अधर्मधी थता दुःअयोग अने धर्मार्थधी थतो अक्षय सुअयोगः अे सर्वनी अतुर्थाअेअे अवेक्षा (अवलोकन) करवी. वणी योगवडे परमात्मानी सूक्ष्मतानी अने उत्तम अधम देहमां समुत्पत्तिनी अन्वीक्षा तेणे करवी. पोते स्वाअम धर्ममांथी दूषित थाय तो पणु गमे ते आअमधी तृप्त रही धर्म अरयो अने सर्व भूतो प्रति सभान रूहेवुं; कारण संन्यासनुं अिन्ह न धर्मनुं कारण छे अेम नथी. वणी वियां नीयां भूतोमां अंतरात्मानी न गति छे ते अकृतात्म जनोधी जेवाय समलय अेवी नथी तेने आ आअमवाणाअे ध्यानयोगधी जेध लेवी. (मनु)

“ યોનિકોટિસહસ્રેષુ સૃતીશ્ચાસ્ત્યાન્તરાત્મનઃ ॥

“ અધર્મપ્રભવં ચૈવ દુઃસ્વયોગં શરીરિણામ્

“ ધર્માર્થપ્રભવં ચૈવ સુખસંયોગમક્ષયમ્ ॥

“ સૂક્ષ્મતાં ચાન્વવેક્ષેત યોગેન પરમાત્મનઃ ।

“ દેહેષુ ચ સમુપ્પાત્તિમુત્તમેષ્વધમેષુ ચ ॥

“ દૂષિતોપિ ચરેદ્ધર્મં યત્ર તત્રાશ્રમે રતઃ ।

“ સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ ન લિહ્ગં ધર્મકારણમ્ ॥

“ ઉચ્ચાવચેષુ ભૂતેષુ દુર્જ્ઞેયામકૃતાત્મભિઃ ।

“ ધ્યાનયોગેન સંપશ્યેદ્ભ્રતિમસ્ત્યાન્તરાત્મનઃ ॥

“ સંન્યાસીને માથે તેના આશ્રમપ્રમાણે આવા ધર્મ છે. મધપુડામાંથી
 “ મધ લેઈ લીધા પછી તે નકામો થાય છે તેમ શાસ્ત્રનાં રહસ્ય જાણી
 “ લેનાર સંન્યાસીને પુસ્તકમાત્ર નકામું પડે છે. પરમાત્માને પામી તે
 “ કૃતકૃત્ય થાય છે. પણ તેટલું કરી બેસી રહેવામાં તેના આયુ-
 “ જ્યનો ધર્મ સમાપ્ત નથી. પણ પ્રવ્રજિત જને સંસારમાં સ્થાનેથી
 “ સ્થાને અને ગ્રામથી ગ્રામે પ્રવાસ કરવાનું છે અને તે પ્રવાસમાં
 “ તમને મનુનાં વાક્ય કહી બતાવ્યાં તેમાંના ધર્મ પાળવાના છે. એ
 “ વાક્યોમાં સંન્યસ્તર્યાવાળાએ સંસારમાંના પદાર્થો જાતે લક્ષ્ય કરવા-જાતે
 “ તેનું અવલોકન કરવાનું છે, જાતે તેના વિચાર કરવાના છે, જાતે શોધન
 “ કરવાનું છે, સર્વ ભૂત ઉપર સમતા રાખવાની છે, અને પરમાત્માની
 “ સૂક્ષ્મતા અનુભૂત કરવાની છે. પરમાત્માની જે ગતિ અનાત્મવાત્
 “ જનને અજ્ઞેય છે તે આવા ત્યાગીએ જાણવાની છે અને સંસારને
 “ બોધવાની છે. ત્યાગીને માટે આ ધર્મ લખ્યા છે અને તે પછી
 “ સંસારના ઉદ્ધારને માટે સંસારમાં એના અનુભવોના ઉદ્ધાર અને
 “ ઉદ્બોધન કરવાનાં છે. કૃતકૃત્ય ત્યાગીને શિર પણ લોકકલ્યાણના આવા
 “ ધર્મ પ્રાચીન કાળથી મુકાયા છે, અને સંસારી તેમ ત્યાગી ઉભયને
 “ શિર એ ધર્મનું બંધન આયુષ્યપર્યન્ત અનિવાર્ય છે.

“ સંસારીયોનાં ધર્મશાસ્ત્ર અસંખ્ય દેશકાળના વિચારથી બંધાયાં છે
 “ ત્યારે લક્ષ્યધર્મસંગ્રહ માત્ર સર્વ દેશકાળની સનાતન સાધુતાના જ
 “ વિચારથી રચાયા છે. સંસારીયોના મુખ્ય ધર્મ જેમ પંચમહાયજ્ઞમાં
 “ સમાપ્ત થાય છે તેમ સાધુતાના ધર્મ પણ પંચમહાયજ્ઞમાં જ સમાપ્ત
 “ થાય છે. પણ સંસારીયોના યજ્ઞ સ્થૂલ સામગ્રીથી યજ્ઞય છે અને
 “ યજ્ઞદર્શન સંસારને લક્ષ્ય થાય છે ત્યારે સાધુઓના યજ્ઞ તેમનાથી

“ અલક્ષ્ય રહે છે અને તેની સામગ્રી શૂદ્ધ હોય છે. સંસારના યજ્ઞ ધણું
 “ ખરું સકામ હોય છે અને નિષ્કામ હોય છે ત્યારે પણ પોતાના
 “ કલ્યાણને જ માટે હોય છે, દેહના કલ્યાણને માટે હોય છે કે પોતાના
 “ જીવના કલ્યાણને માટે હોય છે અને લોકનું કલ્યાણ એ તો માત્ર
 “ આ આત્મકલ્યાણનું સાધન જ હોય છે. પિતા, પુત્ર, વગેરે સર્વ
 “ પદાર્થો તો શું પણ બ્રહ્મ જાતે પણ આત્માના જ કામને માટે પ્રિય
 “ છે એવું યાજ્ઞવલ્ક્ય-વચન આ સંસારીઓનાં જ હૃદયને માટે છે.
 “ સાધુજનોનાં હૃદયમાં તો આત્માને માટે પણ કામ નથી અને
 “ અનાત્માને માટે પણ નથી. તેમના ધર્મ તો કેવળ નિષ્કામ લોક-
 “ કલ્યાણાર્થ યજ્ઞરૂપ જ છે. ધર્મ જગતનું ધારણ કરે છે, અને ધર્મનું
 “ ધારણ પરમાત્મ પરમ અલક્ષ્યનું લક્ષ્યસ્વરૂપ પોતે કરે છે, માટે
 “ જ એ લક્ષ્યસ્વરૂપ લક્ષ્યપુરુષરૂપના ધારેલા ધર્મયજ્ઞની અંશભૂત
 “ જ્વાળાઓ જેવાં યજ્ઞને સાધુઓનાં જીવસ્પુલિંગ રચે છે. જે સંસારના
 “ મૂળ પાસે બ્રહ્માને, અને મુખ પાસે શિવને, નામે ઈશ્વરનાં રૂપ હિમા-
 “ ચળ અને સમુદ્ર જેવાં ગણેલાં છે તે એ વચ્ચેની સંસારગંગાના આખા
 “ પ્રવાહને પાળનાર એ જ ઈશ્વરનું વિષ્ણુનામે અભિમાન રાખી આ
 “ મઠ તેને પૂજે છે. એ આભિમાનિકા પ્રીતિનો પાત્ર લક્ષ્ય પુરુષ વિષ્ણુ-
 “ પરમાત્મા સંસારમાં વ્યાપી રહી સંસારના ધર્મનું પાલન કરે છે.

“ ત્રીણિ પદા વિચક્રમે વિષ્ણુર્ગોપા અદામ્યઃ ।

“ અત્તો ધર્માણિ ધારયન્ ॥

“ વિષ્ણોઃ કર્માણિ પश्यત યત્તો વ્રતાન્તિ પસ્પશે ।

“ ઇન્દ્રસ્ય યુજ્યઃ સત્વા ॥

“ એ પરમ પુરુષ જાતે જ યજ્ઞરૂપે પ્રજ્વલમાન થાય છે અને આર્યોનો
 “ સનાતન ધર્મ એમાંથી જ પ્રભવ પામે છે.

૧. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્.

૨. કોઈને હાથે જેની હિંસા થાય એમ નથી એવા પૃથ્વીપાલક વિષ્ણુએ આ ત્રિલોકમાં ધર્મોનું ધારણ કરતાં કરતાંજ તેમાં ત્રણ પગલાંથી વિક્રમ કર્યો.

૩. જેનાથી યજ્ઞમાનો યજ્ઞવ્રતનો સ્પર્શ કરી શકે છે એવાં વિષ્ણુનાં પાલકકર્મ જીવો ! યજ્ઞના ઇન્દ્રના તે યોગ્ય સહાય છે.

“ યજ્ઞેન યજ્ઞમયજન્ત દેવાસ્તાનિ ધર્માણિ પ્રથમાન્યાસન્ ॥ ”

“ એ શ્રેષ્ઠ યજ્ઞમાં એ પરમ પુરુષ જાતે જ યજ્ઞનું પશુ થાય છે,
 “ વસન્ત એનું આજ્ય^૩ થાય છે, ગ્રીષ્મ ઇન્દ્રન, થાય છે, અને શરદ્
 “ હ્રિવિ^૪ થાય છે. ચારે વેદ એ યજ્ઞમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એમાં યજ્ઞમાન
 “ અને હોતા દેવો અને ઋષિજનો થાય છે. એ પુરુષસાથે અદ્વૈત
 “ પામવાનો આપણો વિધિ એ યજ્ઞમાં ભજવાથી સધાય છે. વ્યષ્ટિ
 “ અને સમષ્ટિની પ્રવૃત્તિઓનો અભેદ થાય એટલી આમાં ફલજિઘત્સા^૫
 “ છે. આ ફલજિઘત્સાને જ શુદ્ધ નૈષ્કામ્ય અને બ્રહ્માર્પણ કહે છે.
 “ જીવ અને ઈશ્વરનો, ઈશિ, અને અનીશનો, અદ્વૈતયોગ આથી જ
 “ સધાય છે. બ્રહ્મ, ઈશિ અને જીવ, અથવા પરમ અલક્ષ્ય, પરમ
 “ લક્ષ્ય પુરુષ, અને જીવસ્તુલિંગ એ ત્રણેનો ત્રિયોગ સાધવાનું આ
 “ પ્રથમ પગલું છે. કર્મમાત્રનો યોગિ લક્ષ્ય બ્રહ્મ છે અને લક્ષ્ય બ્રહ્મનો
 “ યોગિ અલક્ષ્ય અક્ષર બ્રહ્મ છે. સ્વયૈનિલાભથી કર્મ લક્ષ્ય બ્રહ્મમાં
 “ અને લક્ષ્ય અલક્ષ્યમાં શાંત થાય છે તે આ જ ત્રિયોગથી થાય છે.
 “ ભૂતમાત્રને આત્મવત્ ગણી આત્મસાત્ કરવાનો માર્ગ તો આપણા
 “ પંચમહાયજ્ઞથી જ સધાય છે, તેમાં આત્મી નિષ્કામતા, આવા શિષ્ટતમ
 “ હેતુ, અને સર્વભૂતના કલ્યાણરૂપ આત્મી ફળ છે.

“ સંસારના પંચમહાયજ્ઞ પિતૃયજ્ઞ, મનુષ્યયજ્ઞ, ભૂતયજ્ઞ, દેવયજ્ઞ અને
 “ બ્રહ્મયજ્ઞ એવા ગણાય છે. સાધુજનોના યજ્ઞોનાં નામ એવાં જ છે પણ
 “ તે યજ્ઞોના આત્મા અને શરીર જુદા પ્રકારનાં છે. પરમ પુરુષના
 “ પરમયજ્ઞમાં પુરુષ પોતે જ પશુસ્થાને બલિરૂપ થઈ હોમાય છે, તેમ
 “ પુરુષસ્તુલિંગ જીવાત્મા સાધુજનોના આ પંચયજ્ઞમાં જાતે જ પશુવત્
 “ હોમાય છે—જીવાત્મા સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીર સહ વર્તમાન આમાં
 “ પશુ થઈ મેધ્ય થાય છે. ભોગાયતન સ્થૂલ શરીર છે તે આ યજ્ઞની વેદી
 “ થાય છે. વ્યોમચારી પક્ષી ચાંચમાંનું ફળ કોઈ વૃક્ષ ઉપર બેઠા વિના
 “ ભોગવી શકતું નથી તેમ જન્મપરંપરાનું પક્ષી સૂક્ષ્મ શરીર સ્થૂલશરી-

૧. દેવોએ યજ્ઞવડે યજ્ઞનો યાગ કર્યો! પ્રથમ ધર્મ આવા હતા.
 ૨. યજ્ઞમાં બલિદાનમાં આપવાનું પશુ—બકરો વગેરે. ૩. ઘી.
 ૪. બળતણ. ૫. હોમવાનું અન્નાદિ. ત્રીજો ભાગ. પૃષ્ઠ ૧૧૪.
 ૬. ત્રીજો ભાગ પૃષ્ઠ ૧૧૪. ૭. ત્રીજો ભાગ. પૃષ્ઠ ૧૧૪. ૮. ત્રીજો ભાગ
 પૃષ્ઠ ૧૧૬-૧૨૦.

“ રમાં હોય ત્યારે જ ભોક્તા થાય છે. આ વેદિ ઉપર ચ્હાવિના આ પશુ
 “ યજ્ઞપલિ પણ થઈ શકતું નથી. એ વેદી અને એ પશુને સુસમૃદ્ધ
 “ રાખવાં એ આ યજ્ઞનો પૂર્વ વિધિ છે અને હોમાદિ ઉત્તર વિધિ છે.
 “ પશુ વિષયે સૂત્રો છે કે હ્રદાયં મહાદેવાય જુષ્ટો વદ્વસ્વોત્તે તં વદ્વયેત સંપન્ન-
 “ દન્તમૃષમં વા ॥ પશુનો આ વર્ધનવિધિ આવશ્યક છે. સાધુજનોનાં
 “ સૂક્ષ્માદિ શરીર આ ત્રણે મંત્રોમાં આ વિધિપ્રમાણે પુષ્ટ, પવિત્ર અને,
 “ વર્ધમાન રાખવામાં આવે છે. તારામૈત્રક અને ગ્રહદશાના બળથી
 “ જે દમ્પતી ત્રસરેણુક અવસ્થા પામે છે તેમનાં સૂક્ષ્મ શરીર સૂક્ષ્મ
 “ અદ્વૈત પામી ત્રસરેણુ થયલા સંવૃદ્ધપીન પશુનો યાગ કરે છે અને એ
 “ અદ્વૈતથી જ એ પશુ વર્દિત થઈ યાગયોગ્ય થાય છે. વિહારમહતું
 “ શાસ્ત્ર આ વિધિને ઉદ્દેશીને જ રચેલું છે. જે સ્ત્રીપુરુષને આવો યોગ
 “ પ્રાપ્ત થતો નથી અને કુમારીના કંકણ પેઠે એકાકી વિહાર કરી શકે
 “ છે તેને ત્યાગધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે અને બીજા બે મઠ તેને માટે છે.
 “ સ્થૂલ યજ્ઞોની વેદી અને પશુનો સંયોગ ઘણો મોડો મનુષ્યનો ક્યો
 “ થાય છે; પણ સૂક્ષ્મ શરીરનો અને સ્થૂલ શરીરનો સંયોગ સ્થૂલ શરી-
 “ રના જન્મસાયે લક્ષ્યપુરુષ જાતે જ રચે છે, અને એ સંયોગ રચાય
 “ છે ત્યારથી જ એ પશુ અને એ વેદીનો સંયોગ થાય છે. એ સંયોગ
 “ થયો કે એ પશુ પરમ લક્ષ્ય પુરુષની ઇચ્છાથી, કુટુમ્બાદિના
 “ પ્રયત્નથી, અને અન્ય નિમિત્તોથી, દિને દિને વધે છે, પુષ્ટ થાય છે,
 “ અને સંપૂર્ણ અથવા ન્યૂનાધિક કલાને પામે છે. એ પશુના આ
 “ પોષણાદિમાં સાધનભૂત થવું એ સાધુજનો પોતાનો પ્રથમ ધર્મ અને
 “ સર્વ યજ્ઞોનો આવશ્યક વિધિ ગણે છે. જેવી રીતે આ પશુની વૃદ્ધિ
 “ વિહિત છે તેવી જ રીતે યજ્ઞસામગ્રીનો અને પશુનો દિવસે દિવસે
 “ વધતો ભાર ઝીલવાને તેમ ચિરંજીવ અગ્નિનો સતત તાપ વેઠવાને
 “ માટે આ યજ્ઞની વેદીને પણ સમર્થ કરવામાં આવે છે. સ્થૂલ અને
 “ સૂક્ષ્મ શરીરોનાં પોષણાદિને માટે આ મંત્રોમાં જે વ્યવસ્થા છે તેનું
 “ આત્મ કારણ છે, અને એ વ્યવસ્થાને અંગે આવશ્યક ન હોય એવો
 “ કોઈ પણ ભોગ ઇચ્છવો તે સાધુઓમાં અધર્મ અને કામરૂપ મનાય
 “ છે અને તેને દૂર રાખવામાં આવે છે.

૧. રુદ્ર મહાદેવની વૃષ્ટિ માટે બોલાયલો તું વૃદ્ધિ પામ!—એમ કહી તેને
 દાંત આવે અથવા પુત્રોત્પાદનયોગ્ય વયનો તે થાય ત્યાં સુધી તેનું વર્ધન
 કરવું:” આશ્વલાયનીય ગૃહ્યસૂત્ર.

“ આ વેદીને, પશુને, અને યજ્ઞસામગ્રીને, સંભૂત કરવા જે જે શુભ
 “ પદાર્થો જોઈએ તે તે કૃત્રી રીતે વસાવવા? સંસારીઓના યજ્ઞમાં કાષ્ઠ,
 “ ધૂત, આદિ સામગ્રી સંભાર જોઈએ તેમ સાધુજનોના યજ્ઞસંભારમાં
 “ સુંદરતા, રસ, પ્રીતિ, ભક્તિ, આદિ ગુણો અને ભિક્ષાદિને માટે જોઈતો
 “ સંગ્રહ જોઈએ છીએ. રાજસી વૃત્તિવાળો સંસારી જેટલા ઉત્સાહ
 “ અને પ્રયત્નથી ધર્માર્થકામ માટે ઐહિક પદાર્થોનો અને શક્તિઓનો
 “ સંગ્રહ કરે છે અને તેમના ભોગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તેવા અને તેટલાજ
 “ ઉત્સાહ અને પ્રયત્નથી પણ સાત્વિક વૃત્તિથી સાધુજનો પોતાના
 “ આવા યજ્ઞસંભારની વિવૃદ્ધિને માટે તેના પોતેજ ભોક્તા હોય એમ
 “ પ્રવૃત્ત થાય છે. એ પ્રવૃત્તિથી આ સંભાર કૃત્રી રીતે સંગ્રહાય છે એ
 “ જોવાનું હવે રહ્યું. બાલક બ્યારે ગર્ભાવસ્થામાં હોય છે ત્યારે તેના
 “ મુખને ભોજનની કે પાનની શક્તિ હોતી નથી. તેવે કાળે નાળંબન્ધ-
 “ નને દ્વારે બાળકના ઉદરમાં માતાના ઉદરમાં પકવ થયેલો પોપણુ-
 “ સંભાર પહોચે છે તેમ સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ શરીરની ઇન્દ્રિયોદ્ધારા અને સૂક્ષ્મ
 “ શરીરની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા પૃથ્વીમાતાના ઉદરમાં ઐહિક સંપત્તિઓને રૂપે
 “ પકવ થયેલો યજ્ઞસંભાર સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શરીરોમાં પહોચે છે અને યજ્ઞની
 “ વેદીને અને યજ્ઞના પશુને તેમ યજ્ઞ ઉપરના અગ્નિને સર્વ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ
 “ સાધનોથી સંભૂત ને ભૂષિત કરે છે. પરમ લક્ષ્ય પુરુષની સર્વવ્યાપિની
 “ અલક્ષ્ય જ્વાલાઓ દશે દિશાએ લાગી રહી છે તે જ્વાલાઓ આવાં
 “ સંભૂત શરીરોનો જ સ્પર્શ કરે છે અને જીવસ્પૃહિંગના પંચમહાયજ્ઞ
 “ ત્યારે જ આરંભાય છે.

“ એ યજ્ઞોમાં પ્રથમ પિતૃયજ્ઞ છે. સંસારને માટે આ યજ્ઞ જુદો છે
 “ ને સાધુજનોને માટે જુદો છે. સંસારીજનને પુત્રપિત્રાદિ સંબંધ પ્રાપ્ત
 “ થાય છે અને પિતૃવર્ગ આયુષ્માન્ હોય તો તેમની પ્રત્યક્ષ તૃપ્તિ માટે-
 “ આ યજ્ઞ છે અને તે પછી તો તેમનાં સૂક્ષ્મ શરીરની પરોક્ષ તૃપ્તિને
 “ માટે છે. પ્રત્યક્ષ તૃપ્તિ પુત્રને જ પરમાર્થરૂપ છે પણ પિતામાતાદિ
 “ આ તૃપ્તિના અભ્યાસથી તેનાં લોભી થાય છે અને તેમનાં પોતાનાં
 “ સૂક્ષ્મ શરીરોની એવી કામનાઓથી અધોગતિ થાય છે. તેમની
 “ કામનાઓને અતિતૃપ્ત કરવા જેવા પિતૃયજ્ઞ પુત્રો આરંભે તો બીજા
 “ ચાર યજ્ઞોમાં તેમની પ્રવૃત્તિ યથોચિત થઈ શકતી નથી અને તેનું
 “ પાપ એવી તૃપ્તિની કામનાવાળાં પિતામાતાને લાગે છે. એટલું જ
 “ નહીં પણ એ કામનાઓના અભ્યાસથી પિતામાતાના પોતાના

“ પંચયજ્ઞ પણ અપૂર્ણ રહે છે. મનુષ્યમાત્રના સર્વ યજ્ઞ યથોચિત પ્રમા-
 “ણમાં થાય તો જ પરમપુરુષનો પુરુષયજ્ઞ દીક્ષ થાય છે; માટે પિતૃ-
 “યજ્ઞની આ સ્થિતિથી પુરુષયજ્ઞનો પણ પિતામાતા દોષ કરે છે.
 “પિતામાતા અને જ્યેષ્ઠ કુટુંબી રૂપ પિતૃલોક, પુત્રલોક, અને જગત
 “એમાંથી કોઈના કલ્યાણને માટે આ સ્થિતિ અનુકૂળ નથી. માટે
 “સાધુજનોએ પિતૃયજ્ઞનો ત્યાગ કરી તેને સ્થાને મહ્યજ્ઞની વ્યવસ્થા
 “રાખી છે. મૃત પિતૃજનની તૃપ્તિને માટે સંસારીઓમાં યજ્ઞ થાય છે.
 “પણ સત્ય જોતાં તો મૃત્યુ પછી પિતાપુત્રાદિક સંબંધ નષ્ટ થાય છે
 “અને પિતૃલોકમાં સર્વ જીવ સૂક્ષ્મરૂપે સ્થિર છે. પિતૃલોકનો ઉદ્ધાર
 “પુત્રના સંન્યાસથી થાય છે તેમ તેની સાધુતાથી પણ થાય છે. સાધુ-
 “જનની સાધુતા અને સાધુયજ્ઞો પિતૃલોકને તૃપ્ત કરી ઉદ્ધાર આપવા
 “એકલાં જાતે જ સમર્થ છે. અને બાકી તો તમને કહ્યું કે અલક્ષ્ય
 “પરમાત્માના જીવસ્ફુલિંગને તો પિતા, પિતામહ, પ્રપિતામહ, કે
 “સંબંધી કોઈ છે જ નહી—તેનું તો સર્વત્ર આત્મરૂપ જ છે. અને
 “વ્યવહારદૃષ્ટિથી જીવે તો પણ તેમની તૃપ્તિ તો માત્ર હંસપદથી થાય છે.
 “પિતા આદિ પિતૃવર્ગ પિતૃત્વસંબંધનો સનાતન ત્યાગ કરી આ ભૂતળ
 “ઉપર નહી પણ પરલોકમાં વસે છે અને તેમની તૃપ્તિને માટે ભૂતળમાં
 “આપેલી નિવાપાંજલિ માત્ર હંસપદ જેવી આવશ્યક ગણી એ તૃપ્તિ
 “શિદ્ધ થશે એવી શ્રદ્ધાયુક્ત ઉપેક્ષા સંસારીઓ કરે છે. પણ શુદ્ધ
 “દૃષ્ટિએ જોતાં તો પિતૃલોક એહિક સંબંધનો ત્યાગ કરી દેવયજ્ઞમાં જ
 “સાધ્ય છે માટે કહ્યું છે કે.

“ વંસૂન્ વદન્તિ વૈ પિતૃન્

“ સુદ્રાંશ્ચૈવ પિતામહાન્ ।

“ પ્રપિતામહાંશ્ચાદિત્યાન્

“ શ્રુતિરેષાં સનાતની ॥

“ આવાં ગુરુપ્રયોજનને ઉદ્દેશી સાધુજનો સર્વ પિતૃયજ્ઞનો ત્યાગ કરે
 “છે અને સાધુપિતાઓ પુત્રપાસે એવા યજ્ઞ કરાવતા જ નથી એટલું
 “નહી પણ તેનો નિષેધ કરે છે. સાધુપિતાઓ સર્વદા પુત્રોઉપર નિષ્કામ
 “નિર્ભય પ્રીતિ જ રાખે છે, અને પુત્રોને પુત્રવત્ નહી પણ આત્મવત્

૧. હંસપદ—કાકપદ—કાક પગલું અથવા કાઠ પગલું—caret.

૨. પિતા વસુ કહ્યા છે. પિતામહ સુદ કહ્યા છે, અને પ્રપિતામહ આદિત્ય કહ્યા છે એવી સનાતન શ્રુતિ છે: મનુ.

જીવે છે, અને કૈવલ્ય પામેલા સાધુનું શ્રાદ્ધ તેના ગુણકીર્તનથી તે જ્ઞાનોલેખથી જ કરે છે.

“ આ પિતૃયજ્ઞને સ્થાને આપણે ત્યાં મઠયજ્ઞ ગણાય છે. પુત્રશરીર-
 “ માંનાં પશુવેદીઆદિ યજ્ઞસમર્થ થાય ત્યાં સુધી પિતામાતા પુત્ર-
 “ પુત્રીનું આતિથેય કરી તેનું પાલનવર્ધન કરે છે અને તે પછી તેને આ
 “ અલખમહેને દત્તક આપે છે અને પોતાના અધિકારનો ત્યાગ કરે છે.
 “ આવા પુત્રને માત્ર મઠયજ્ઞ કરવાનો રહે છે તે સર્વ પિતૃયજ્ઞના ધર્મથી તે
 “ મુક્ત થાય છે. સાધુસત્કાર, ગુરુસત્કાર, આશ્રમસત્કાર, મઠસત્કાર,
 “ શ્રીયદુનન્દનસત્કાર, આદિ ધર્મોમાં પ્રવૃત્ત રહી સાધુજન મઠયજ્ઞ
 “ યાવદાયુષ્ય અખણ્ડ રાખે છે. માતાપિતા અને પુત્ર વચ્ચે સંસારે
 “ જે ધર્મ પળાવવા ઉત્તમ છે તેણે સ્વાર્થી વાંસનાઓને બળે જેને
 “ સંસાર પાળતો નથી તે ધર્મ સાધુવૃન્દ અને સાધુઓ વચ્ચે અધ્યા-
 “ ત્મદૃષ્ટિથી પળાય છે.

“ મઠયજ્ઞ કરતાં વધતા કાળમાં સાધુઓ મનુષ્યયજ્ઞ કરવાનો છે. મનુ-
 “ ષ્યની તૃપ્તિને માટે આ યજ્ઞ સધાય છે. સાધુઓ યજ્ઞમાન પણ પોતે
 “ થાય છે અને યજ્ઞપશુ પણ પોતે જ સૂક્ષ્મશરીરથી થાય છે. આ
 “ યજ્ઞમાન પોતાની પાસે આવનાર મનુષ્યમાત્રને તૃપ્ત કરવાનો યજ્ઞ
 “ માંડે છે. સમષ્ટિ પરમાત્મામાંથી જીવસ્પુલિંગ તનખા પેટે પુટવા માંડે
 “ અને અનેક સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શરીરોને વાહન કરી અનેક ભવોમાં લોકયાત્રા
 “ કરે એટલામાં એને પોતાના જેવીજ લોકયાત્રા કરેનાર અનેક
 “ સ્પુલિંગોનો માર્ગમાં સમાગમ થાય છે. એ યાત્રાને કાળે અનેકધા
 “ તેની પાસે નવાં નવાં મનુષ્યો આવે છે; આ લોકમાંથી આવે છે તેમ
 “ પરલોકમાંથી પણ આવે છે. પરલોકમાંથી પુત્રપૌત્રાદિરૂપે આવે છે;
 “ આ લોકમાંથી અતિથિરૂપે આવે છે, મિત્રરૂપે આવે છે. સ્ત્રીરૂપે આવે
 “ છે, કુટુંબરૂપે આવે છે, અને વ્યવહારાદિમાં પ્રડતા અનેક સમ્બન્ધોને
 “ નિમિત્તે આવે છે. કેટલાંકે મનુષ્ય આપણે ત્યાં આવતાં નથી પણ આ-
 “ પણને આપણા પ્રવાસમાં માર્ગે બોલાવે છે અને તેમનો સત્કાર કરવાનો
 “ પ્રાપ્ત થાય છે; માતાપિતાના મન્દિરમાં આપણે પરલોકમાંથી પ્રાપ્ત
 “ થઈએ છીએ અને આપણે તેમના અતિથિ થઈએ છીએ. જ્યાં
 “ સુધી આપણી બાલ્યાવસ્થામાં આપણે યજ્ઞ કરવાને સમર્થ નથી થતા
 “ ત્યાં સુધી આપણે માતાપિતાનાં અતિથિ થઈએ છીએ, અને યાગ-
 “ શક્તિ આવતાં અતિથિ મટી યજ્ઞમાન થઈએ છીએ અને તેઓને.

“ અતિથિતુલ્ય ગણવાનો કૃતજ ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ આકારક^૧
 “ અતિથિ છે, અને બીજા અતિથિઓ આગતુક હોય છે. આવાં
 “ આકારક અતિથિની તૃપ્તિને માટેનો યજ્ઞ તે પિતૃયજ્ઞ જ છે, પણ
 “ સાધુજનોમાં પિતા અને અન્ય સાધુઓનો સરખો જ સત્કાર કરવામાં
 “ આવે છે અને સર્વને અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી જોવામાં આવે છે, માટે આપણે
 “ ત્યાં આ પિતૃયજ્ઞના ધર્મનો મનુષ્યયજ્ઞમાં જ સમાસ કરેલો છે. જેવી
 “ રીતે માતાપિતા આકારક અતિથિ છે તેમજ જ્ઞાતિમાં, માતૃ-
 “ ભૂમિ એટલે સ્વદેશમાં, અને સર્વ વસુંધરામાં, જે જે મનુષ્યસંઘ
 “ વસે છે તે સર્વ સાધુજનોના આકારક અતિથિ છે અને માતાપિતા
 “ જેવાં જ પિતૃયજ્ઞનાં અધિકારી છે. આપણે ત્યાં તેનો પણ મનુષ્ય-
 “ યજ્ઞમાં સમાસ કરેલો છે. જાતે આવેલા અતિથિમાં કેટલાકને
 “ આપણે પોતે આમન્ત્રણ કરેલું હોય છે તે આમન્ત્રિત અતિથિ છે.
 “ પુત્રપુત્રીઓ આવાં અતિથિ છે. પત્ની પતિ પાસે આવે છે અને પતિ
 “ પત્ની પાસે આવે છે. સંસારી જનોમાં સંવનન અને પરિશીલન શૂન્ય
 “ થયાં છે અને આપણા સાધુજનોમાં રહેલાં છે. સાધુજનોમાં નક્ષત્ર-
 “ યોગના બળથી, પરસ્પર નાડીચક્રના વેગથી, અને મન્મથાવતારના
 “ ઉદયથી, આકર્ષાઈ દમ્પતી અચસ્કાન્ત^૨ અને અયોધાતુ^૩ પેઠે પરસ્પર
 “ જોડે ત્રસરેણુક અદ્વૈત પામે છે. એવા અદ્વૈતમાં અતિથિભાવ આવતો
 “ નથી. દમ્પતીનો ધર્મસહચાર આવા અદ્વૈતથી જ થાય છે. સંસારી-
 “ યોમાં એક કાળે આવા વિવાહ થતા ત્યારે ધર્માર્થકામમોક્ષ સર્વમાં
 “ આ અદ્વૈત સહચાર થતા. આપણા સાધુજનોએ પુરુષાર્થના
 “ શોધનની ઉપેક્ષા કરી છે અને માત્ર પચ્ચયજ્ઞને જ સાધે છે. તેમનામાં
 “ દમ્પતીભાવ તો આ યજ્ઞને માટે જ અદ્વૈત છે. જેમ લખમઠની તૃપ્તિ
 “ માટે સર્વ સાધુજનો અનામન્ત્રિત સમાગમ રચી સર્વ પોતપોતાના બ-
 “ ણીની ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તે છે અને એ ક્રિયાઓની સંગત પ્રવૃત્તિઓથી
 “ મઠકાર્ય સધાય છે, જેમ સંસારીયો જ્ઞાતિભોજનકાળે પરસ્પર સાહાય
 “ આપી સર્વના ભોજનસમારમ્ભ પાર ઉતારે છે, તેમ અદ્વૈતસહચારી
 “ દમ્પતી પરસ્પર સામર્થ્યથી, પરસ્પર સાહાય્યથી, પરસ્પર અભિલા-
 “ પથી, અને પરસ્પર પ્રવૃત્તિથી, સર્વાંગી સૂક્ષ્મ અદ્વૈતયોગવડે, પાંચે

૧. આકુરતે સ્વાર્થે इत्याकारकः । પોતાના અર્થને માટે યજ્ઞમાનને બાલાવે
ને પોતે અતિથિ થાય તે આકારક, આમન્ત્રણ કરનાર.

૨. સોહયુગ્મક. ૩. સોહ.

‘યજ્ઞોને માટે એકજ સમારમ્ભ માંડે છે, અને તેનું દૃષ્ટાન્ત જોવું હોય
તો, નવીનચંદ્રજી, ચંદ્રાવલીમૈયા અને વિહારપુરીના મહાસમારંભની
‘ જ્વાલાઓનું અદ્વૈત પ્રત્યક્ષ કરો.’”

દમ્પતી ગુરુજીના મુખની સ્તુતિથી લજ્જાવશ થઈ નીચું જોઈ રહ્યાં.

વિષ્ણુ—“ હૃદયનું અદ્વૈત, પ્રાતિની સૂક્ષ્મતા, અને ધર્મસહચારની
‘ સંપૂર્ણતા, એ ત્રણના સાધનથી દમ્પતી પરસ્પર આપ્યાયન^૧ ને માટે
‘ જે યજ્ઞ રચે છે તેને અમે પ્રીતિયજ્ઞ કહીએ છીએ. બાકીના સર્વ
‘ મનુષ્યયજ્ઞને અતિથિયજ્ઞ^૨ કહીએ છીએ તેનું સામાન્ય લક્ષણ એ કે
‘ એ યજ્ઞના ધર્મનું તારતમ્ય યજ્ઞમાન અને અતિથિના પરસ્પર ધર્મ-
‘ માંથી જ જડે છે. આ યજ્ઞમાં અતિથિ આકારક, આગન્તુક કે
‘ આમન્ત્રિત હોય છે. આકારક અતિથિનું આતિથેય^૩ આયુષ્ય પહોચે
‘ આંસુધી પહોચે છે; માતાપિતાનાં, માતૃભૂમિનાં, અને લોકનાં કલ્યાણ-
‘ માંથી નિવૃત્ત થવાતું નથી. માતાપિતા પુત્રને સંન્યસ્તની અનુમતિ આપી
‘ પોતાના આતિથેયમાંથી મુક્ત કરે. પણ લોકકલ્યાણના ધર્મમાંતો
‘ અનુમતિ આપનાર હોતું જ નથી અને સંન્યાસીથી પણ તેનો ત્યાગ
‘ થાય એમ નથી તે તમને કહું છે. આગન્તુક અતિથિનું આતિથેય
‘ તેની તૃપ્તિથી સમાપ્ત થાય છે, તેની યોગ્યતાથી અવચ્છિન્ન^૪ થાય
‘ છે, તેના નિર્ગમનથી^૫ નિવૃત્ત થાય છે, અને તેની સાધુતાથી સાધ્ય
‘ થાય છે. તેની તૃપ્તિ જાતે જ અસંભાવ્ય હોય તો તેની સંભાવના
‘ પ્રાપ્ત થતી નથી. તેની યોગ્યતા હોય નહીં તો તેનું આતિથેય જ
‘ પ્રાપ્ત થતું નથી. તેની સાધુતામાં ન્યૂનતા હોય તેટલું તેનું આતિ-
‘ થેય પણ અસાધ્ય છે. સંસારી જનોનાં ધર્મશાસ્ત્રમાં પાત્રાપાત્ર અ-
‘ તિથિની વ્યવસ્થા એક જાતની છે; સાધુજનોમાં પાત્રાપાત્રવિવેક
‘ અન્ય રીતનો છે. સર્વ મનુષ્યોનું સર્વ પ્રકારે આતિથેય થવું અશક્ય
‘ છે માટે પંચયજ્ઞ સાધવાની શક્તિવૃત્તિવાળાને જ પાત્ર ગણવે એવી
‘ મર્યાદા છે. તેવાના આતિથેયથી યજ્ઞવિભૂતિવધે છે ને લોકકલ્યાણ
‘ સંવૃદ્ધ થાય છે.

૧. પરસ્પરનું પોષણ—તર્પણ—યદા વૈ મિથુનો સમાગચ્છત આપયતો વૈ
તાવન્યોન્યસ્ય કામમ્ ॥ છાન્દોગ્ય. ૨ અતિથિની તૃપ્તિમાંતેનો યજ્ઞ ૩. જેમા-
નગીરી, ખાતર. ૪. અવચ્છેદવાળું, હૃદવાળું. ૫. બહાર નીકળી જવું.

“ १ यत्किंचिदपि दातव्यं याचितेनानसूयया ।

“ उत्पत्स्यते हि तत्पात्रं यत्तारयति सर्वतः ॥

“ સંસારી જન્મને માટે સંસ્કારી દિવ્જને જ પાત્ર અતિથિ ગણેલા
“ છે. સાધુજનો તેમનો તેમ વ્રાત્ય જન્મનો સર્વનો સત્કાર કરે છે. વિદ્વતા
“ અને સાધુતા એ ઉભય સાધુઓના આતિથેયને માટે યોગ્યતા આપે છે.
“ આકારક અને આમન્ત્રિત અતિથિને માટે આવી મર્યાદા નથી, અને
“ અદ્વૈતભાવક દમ્પતી તો પરસ્પરનાં અતિથિ નથી માટે તેમને મર્યાદા પ્રાપ્ત
“ થતી નથી. સંબંધકાળથી અતિથિ જીવનમાં કે મરણકાળે છુટાં પડ-
“ વાનો સંકલ્પ રાખે છે માટે જ તે અતિથિ છે.

“ ३ अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादातिथिरुच्यते ॥

“ પિતાપુત્રાદિ સર્વ સંબંધમાં, સૂક્ષ્મ શરીરોના સંયોગ થતા નથી
“ અને થાય છે તો અનિત્ય અને અપૂર્ણ હોય છે, અને સ્થૂલ
“ શરીરના સંબંધ તો નિત્ય હતા જ નથી. માટે આ સર્વ સંયોગમાં
“ અતિથિભાવ છે. સાધુજનોના પ્રીતિયજ્ઞનું મૂળ સૂક્ષ્મશરીરના અદ્વૈત-
“ મૂલક હોય છે અને સ્થૂલ શરીરને અભાવે પણ એ અદ્વૈત રાખવાનો
“ સંકલ્પ મનોગત હોય છે માટે તેમાં આતિથેય આવતું નથી. સંસારી
“ જન્મોમાં કન્યાદાનાદિ વિધિથી સંવનન વિના માત્ર સ્થૂલ શરીરોનો જ
“ વિવાહ થાય છે ત્યાંતો અદ્વૈત નહીં પણ અનિત્ય આતિથેય જ છે. એવા
“ આતિથેયમાંથી પ્રારબ્ધ કર્મને યોગે સૂક્ષ્મ પ્રીતિ અને અદ્વૈત-સંકલ્પ
“ ઉભય પક્ષમાં થાય તે તે પ્રમાણે અદ્વૈત થાય તો આતિથેયધર્મ સમાપ્ત
“ થાય તે પ્રીતિયજ્ઞ જ બાકી રહે. પણ તેમ ન થાય તો તો આતિથેય જ
“ પ્રાપ્ત થાય. સંસારમાં કન્યાઓનું લગ્ન તેમની અજ્ઞાનાવસ્થામાં થાય છે
“ અને વર ક્વચિત્ અજ્ઞાન અને ક્વચિત્ યોગ્ય વયના હોય છે. યોગ્ય
“ વયના વરે કન્યાને આમન્ત્રિત અતિથિ ગણવી ધર્મ્ય છે. અજ્ઞાન દશા-
“ વાળા વરે કન્યાને આકારક અતિથિ ગણવાની છે. સર્વ કન્યાઓએ વરને
“ આકારક અતિથિ ગણવાના છે. આ સંબંધમાં પરસ્પર ધર્મસહચાર અને
“ પરસ્પર ત્યાગના ધર્મ આકારક આમન્ત્રિત આતિથેયના શાસ્ત્ર પ્રમાણે

૧. જેની યાચના થઈ છે તેણે અસૂયા વિના જે કાંઈ બને તે કંઈ પણ
આપવું; કારણ એ દાનથી એવું કાંઈ પાત્ર જન ઉત્પન્ન થશે કે જે સર્વ પાસથી
તારશે-મનુ. ૨. દિવ્જ સંસ્કાર જેને બાકી હોય એવા બ્રહ્મચારી.

૩. અતિથિ એટલા માટે કે તેની સ્થિતિ જ અનિત્ય છે. મનુ.

“ પાળવા યોગ્ય છે. બાકી પ્રીતિયજ્ઞમાં તો સંકલ્પ જ નિત્ય સૂક્ષ્મ સંબં-
 “ ધનો હોય છે તેમાં સૂક્ષ્મ શરીરનો વિયોગ કે ત્યાગ સંભવતો નથી.
 “ એ યજ્ઞમાં યોગ્યાયોગ્યતાનો વિચાર પ્રાપ્ત થતો નથી. તેમજ આમ-
 “ ન્ત્રિત અને આકારક અતિથિની યોગ્યતાનો વિચાર પણ પ્રાપ્ત થતો
 “ નથી. આમન્ત્રિતની યોગ્યતા વિચારવી હોય તો આમન્ત્રણ કરવા પહેલાં
 “ વિચારવાની છે; આમન્ત્રણ પછી આ વિચાર અધર્મ્ય છે. આકારક
 “ અતિથિ માતાપિતાદિની યોગ્યતા તો અવિચાર્ય જ છે. એ વિચાર તો
 “ માત્ર આગન્તુક અતિથિનો સત્કાર કરતાં જ કરવાનો છે. જે આગન્તુક
 “ અતિથિ વિદ્વાન અથવા સાર્થુપ્રકૃતિ નથી તેને સાધુજન મનુષ્ય-
 “ યજ્ઞમાંથી દૂર કરી તેનો માત્ર ભૂતયજ્ઞમાં સમાસ કરે છે.

“ શુનાં ચ પતિતાનોં-ચ

“ શ્વપચાં પાપરોગિણામ્ ।

“ વાયસાનાં કૃમીણાં ચ

“ શનકૈર્નિવપેદ્ધુવિ ॥

“ અતિથિયજ્ઞનાં અનધિકારી મનુષ્યોનો સહચાર મનુષ્યોમાં નથી,
 “ પણ શ્વાનવાયસાદિ જન્તુઓ સાથે જ છે; માટે તેમની તૃપ્તિ,
 “ તેમનાથી દૂર રહી, આ જન્તુઓની પેઠે ભૂતયજ્ઞથી જ કરવાની
 “ છે. એ સર્વ એતન ભૂતોનો યજ્ઞ તેમના ઉદ્ધાર માટે કરવાનો છે
 “ તે સર્વ ભૂતો માટે દયા રાખવાનો છે; માટે આ યજ્ઞને દયાયજ્ઞ
 “ પણ કહે છે. એતન ભૂતોના ઉદ્ધાર માટે ઈશ્વરે સૃજેલી દયાની
 “ મર્યાદા પણ છે. જે ભૂતોનાં સંસર્ગથી યજ્ઞનાં પશુને કે વેદીને
 “ કે સામગ્રીને એટલું ભય હોય કે પામર ભૂત ઉપર દયા કરતાં
 “ મહાયજ્ઞને જ બંધ કરવો પડે અથવા યજ્ઞનાં પશુ કે વેદી ભ્રષ્ટ કે
 “ નષ્ટ કરવાં પડે—ત્યારે તે ભૂતનો ઉદ્ધાર આપણે હાથે થાય એમ
 “ નથી એ જોઈ લેવું, અને એવા ઉદ્ધાર વિના ખીજા કાર્યમાં દયા
 “ કોઈ ધર્મથી કારણભૂત થતી નથી. દયાને માટે જ દયા કરવી,
 “ દયાને સાધન નહીં પણ સાધ્ય ગણવી, એવો ધર્મ નથી. આ વાત
 “ ભુલવાથી સીતામાતા રાવણના હાથમાં ગયાં.

૧. શ્વાન, પતિત. જન, શ્વાનાદિના ભક્ષણ ઉપર વૃત્તિ કરનાર ચાણ્ડા-
 લાદિ જન, પાપ રોગવાળા જન, કાગડા, અને કૃમિ: આટલાંને બધા આપવું
 ને તે તેમનો સ્પર્શ કરીને ન આપવું પણ તેમનાથી લેવાય એમ ધીમે
 રહી પૃથ્વી ઉપર તે બધાંનું નિવપન કરવું. મનુ.

“ આ વિના ખીજો ભૂતયજ્ઞ વ્યવહારયજ્ઞ છે. સર્વ યજ્ઞના સાધન
 “ માટે થોડી ઘણી પ્રવૃત્તિમાં સર્વ મનુષ્યોએ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શરીરનો
 “ વ્યય કરવો પડે છે અથવા એ શરીરના વ્યય વડે સંપાદિત
 “ કરેલાં ધનઆદિ સાધનનો વ્યય કરવો પડે છે. પૃથ્વી પાસેથી
 “ અન્ન માગતાં, સેવક પાસેથી સેવા માગતાં, સેવ્યજન પાસેથી
 “ વેતન માગતાં, અથવા પાસેથી રથસેવા માગતાં, એ સર્વ યાચનાઓના
 “ બદલામાં પ્રવૃત્તિ કે વ્યય કરવો પડે છે, અને જે કોઈ યજ્ઞને માટે
 “ જ આ પ્રવૃત્તિને વ્યય હોય તો તે જાતે જ યજ્ઞરૂપ થાય છે. એ
 “ યજ્ઞ ફલાપેક્ષી હોય છે માટે તે સકામયજ્ઞ અથવા વ્યવહારયજ્ઞ
 “ કહેવાય છે. એ યજ્ઞમાં જડચેતન સર્વ ભૂતોની સાથે વ્યવહાર
 “ થાય છે માટે તેને ભૂતયજ્ઞ કહ્યો છે. સંસારીયો સકામ યજ્ઞ કરે છે
 “ તેમના તો સર્વ યજ્ઞ એક રીતે વ્યવહારયજ્ઞ જ છે.”

“ લક્ષ્ય પુરુષના ત્રિદંશ વિનાનો અસ્તિત્વવત્ અંશ છે તે જડભૂ-
 “ તોમાં છે. જન્તુઓમાં પણ આ જડ અંશ છે. મનુષ્યમાં પણ છે.
 “ બુદ્ધિમાં પણ છે અને અંતઃકરણમાં પણ છે. તે સૃષ્ટિ ઉપર દૃષ્ટિ
 “ નાંખ્યાથી, તેનાં અવલોકન અને પ્રયોગ કર્યાથી, તેનાં ગુણશક્તિ
 “ શોધ્યાથી, તેનું શાસ્ત્ર બાંધ્યાથી, સર્વ સૃષ્ટિ સાથેનો તેનો સંબંધ
 “ જાણ્યાથી, અને સંક્ષેપમાં શુભસ્ફુલિંગના ચિત્સ્વરૂપનો પ્રકાશ આ સૃષ્ટિ
 “ ઉપર પડે છે ત્યારે, તેના સત્વાંશમાં ત્રિદંશનાં કિરણ પડે છે, તે પદાર્થો
 “ મહાયજ્ઞમાં હોમાય છે, અને યજ્ઞરૂપે તેમનો ઉદ્ધાર થાય છે. આ
 “ યજ્ઞનું નામ વિદાયજ્ઞ છે, તે અનંત છે, અને તેની મર્યાદા નથી. એ
 “ યજ્ઞ પણ ભૂતયજ્ઞ જ છે. વિદ્વાનો, શાસ્ત્રીઓ, દર્શનદ્રષ્ટાઓ, અને
 “ કવિજનોને આ મહાયજ્ઞ ઉપર કલ્યાણકારક પક્ષપાત છે. જે વિશ્વ-
 “ રૂપનાં દર્શન ઋતંભરા પ્રજ્ઞાવાળો ગોર્ગી મહાપ્રયત્ને પામી શકે છે તે દર્શ-
 “ નનાં વિદ્યુત્ જેવા અમકારા વિદાયજ્ઞના સાધકા પ્રત્યક્ષ કરે છે.

“ મહાયજ્ઞની સાધના અન્ય સર્વ યજ્ઞોની સાધના માટે સાધનરૂપ છે
 “ અને સાધુજનોની સાધુતાના રક્ષણને માટે અને સંસારના સંસર્ગથી
 “ તેમને દૂર રાખવાને માટે આવશ્યક છે. મનુષ્યલોકમાં સૂક્ષ્મ શરી-
 “ રની શ્રેષ્ઠતા સ્વીકારાય છે તે છતાં શુભતો નર ભદ્રા પામશે કહેવાય છે
 “ અને સૂક્ષ્મ શરીરના સર્વ પુરુષાર્થને પડતા મુષ્ટી સ્થૂલ શરીરના
 “ આયુષ્યનું રક્ષણ કરવામાં આવે છે અને કહેવામાં આવે છે કે—

ત્યજેદેકં કુલસ્યાર્થે ગ્રામસ્યાર્થે કુલં ત્યજેત્ ।

ગ્રામં જનપદસ્યાર્થે હ્યાત્માર્થે પૃથિવીં ત્યજેત્ ॥

“ સંસારી જનોમાં જેમ આત્મશરીરને અર્થે પૃથ્વીનો ત્યાગ કરવો
 “ શિષ્ટ છે તેમ સાધુજનોમાં મહાયજને અર્થે સર્વ ઇતર યજનો ત્યાગ
 “ આવશ્યક હોય તો તે ધર્મ્ય ગણાયછે; કારણ મઠ વગર સાધુજનો જ
 “ નહી થાય. સકામધર્મ પાળનાર સંસારીયોને અધર્મથી કે ક્ષુદ્ર આશયથી
 “ નહી પણ સર્વ કામ અને ધર્મને માટે શરીરની આવશ્યકતા છે માટે
 “ જ તેનું પ્રથમ રક્ષણ ઉક્ત પ્રકારે યોગ્ય છે. આપણે ત્યાં તો તેનો
 “ રક્ષણવિધિ વેદીપશુવર્ધનમાં આવી ગયો.

“ મનુષ્યયજ્ઞોમાં એવો પ્રસંગ આવે કે એક યજ્ઞવિધિ સાથે અન્ય
 “ યજ્ઞવિધિનો વિરોધ આવે ત્યારે શું કરવું? પ્રીતિયજ્ઞ, આકારક અ-
 “ તિથિયજ્ઞ, આમન્ત્રિતઅતિથિયજ્ઞ, અને આગન્તુકઅતિથિયજ્ઞ એટલા
 “ મનુષ્યયજ્ઞ તમને કહ્યા. પ્રીતિયજ્ઞમાં તો દમ્પતીનો અદ્વૈતભાવે યજ્ઞમાં
 “ ધર્મસહચાર છે તો કોઈ પણ યજ્ઞમાં પ્રવૃત્ત થવું ન થવું એ ઉભય
 “ દમ્પતીની સંયુક્ત વાસનાથી જ થવાનું; માટે આ યજ્ઞને ખીન્ન
 “ યજ્ઞ સાથેનો વિરોધ કહીએ તો વદતો વ્યાઘાત થાય. પ્રીતિયજ્ઞનાં
 “ યજ્ઞમાન દમ્પતીનાં સૂક્ષ્મ શરીરના અમરયોગનો નાશ તો બ્રહ્મા પણ
 “ કરી શકે એમ નથી અને દમ્પતી જાતે પણ કરી શકે એમ નથી.
 “ એમને તો માત્ર સ્થૂલ શરીરનાં વિયોગ કરવા કાળ આવે તે કોઈ
 “ મહાયજ્ઞને માટે તેમ કરવું યોગ્ય લાગે તો ઉભયની અદ્વૈત ઇચ્છાથી
 “ તેમ કરતાં કાંઈ બાધ નથી. આવાં દમ્પતીનું તો સર્વત્ર યજ્ઞમાનત્વ અ-
 “ દ્વૈતરૂપે છે. માટે જ કહ્યું છે કે પશ્ચાદ્ગૃહપતિઃ પત્ની ચૈ ॥ જે યજ્ઞ યજ્ઞમાનના
 “ એક અર્ધાંગને ઇષ્ટ હોય તે ખીન્ન અર્ધાંગને પણ હોય જ. માટે જ યજ્ઞને
 “ અંતે પશ્ચાત્ ગૃહપતિ અને પત્નીને એક વાક્યથી સ્મર્યાં. એટલુંજ નહી
 “ પણ દમ્પતીના શુદ્ધાદ્વૈતના અધિકારથી સીતામાતાના સ્થૂલ શરીરને
 “ શ્રીરામચંદ્રે પ્રબ્લ લોકના કલ્યાણને અર્થે વિવાસન આપ્યું અને તે માટે
 “ સીતામાતાએ એમનો દોષ કહાણ્યો નથી. એ પ્રીતિયજ્ઞના અદ્વૈતનું
 “ પરમદૃષ્ટાંત છે. ચંદ્રાવલી મૈયાનું એવું જ દૃષ્ટાંત તો તમને સુસ્પષ્ટ છે.

૧. કુળને અર્થે એક કુટુંબીને ત્યજવો, ગ્રામને માટે કુળ ત્યજવું, લોકને માટે ગ્રામ ત્યજવું, ને આત્માને એટલે પોતાને માટે પૃથ્વીને ત્યજવી.

(પ્રકીર્ણ.)

૨. પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્ર.

“ પણ પ્રીતિયજ્ઞ વિનાના અતિથિરૂપ પતિપત્નીનાં દ્વૈત છે. માટે તેમને
 “ માટે આવો અદ્વૈત આચાર થતોજ નથી. આવાં પતિપત્નીએ તો પર-
 “ સ્પર દ્વૈત સ્વીકારી એક બીજાનું આતિથેય કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.
 “ દૈવવશાત્ અથવા કર્મપાકવશાત્ એવા પણ પ્રસંગ આવે છે કે
 “ સંવનનપરિશીલનમાં કાંઈ અશુદ્ધિ કે અસિદ્ધિ કે અન્ય દોષ રહી
 “ જવાથી દમ્પતીના અદ્વૈતભાવમાં વિદ્વ આવા છે. આવાં દમ્પતી પણ
 “ અદ્વૈતમાંથી સ્ખલિત થઈ પરસ્પર-અતિથિરૂપ થઈ જાય છે ને તેમને
 “ શિર અતિથિધર્મ આવે છે.

“ ખરેખર ધર્મસંઘટ્ટન તો અતિથિયજ્ઞમાં આવે એમ છે અને સંસારી-
 “ જનોના ગુંચવારા તેમાં જ આવે છે. લક્ષ્યધર્મસંગ્રહમાં તો સાધુજનો
 “ માટે સ્પષ્ટ તારતમ્ય કહાડેલું છે. આકારક અને આમન્ત્રિત અતિથિ-
 “ યોગી યોગ્યતા કે અયોગ્યતા જોવાનો પ્રસંગ નથી. જેને આંપણે જ્ઞાતા-
 “ જ્ઞાત કર્મબળે આમન્ત્રણ કર્યું તેને પાછળથી કહેવું કે તું અયોગ્ય છે
 “ માટે તારું આમન્ત્રણ નિષ્ફળ કરું છું તે તું તારે માર્ગે પાછો જા-એ
 “ ઉચ્ચાર અધર્મ્ય છે. પુત્રરૂપે કે પત્નીરૂપે આમન્ત્રિત અતિથિનો
 “ સર્વથા નિર્વાહ કરવો એ જ ધર્મ છે. પુત્રનું આમન્ત્રણ કર્યું તેનાં પરંતુ-
 “ વેદીને યજ્ઞસમર્થ કર્યા પછી તે આમન્ત્રિત અતિથિ મટી જઈ કેવળ
 “ આગન્તુક અતિથિ થાય છે ને તે પછી તેની યોગ્યાયોગ્યતાના વિચાર
 “ નિર્દોષ છે. આમન્ત્રિત પત્નીનું આતિથેય તો તેની સંમતિવિના અંધ
 “ ન જ થાય. આકારક અને આગન્તુક અતિથિનો સત્કાર કરવા માટે
 “ પણ આમન્ત્રિત અતિથિના સત્કારમાં ન્યૂનતા રાખવી એ મહાન્ અધર્મ
 “ છે; તેના તો નિર્વાહમાં જ ધર્મ છે.

“ આકારક પિતામાતાદિનો પુત્ર પ્રથમ અતિથિ થાય છે ને તે પછી
 “ પુત્ર યજ્ઞસમર્થ થાય ત્યારે તે પિતૃયજ્ઞ કરી શકે છે. માતાપિતાની અશ-
 “ રણુ અવસ્થામાં તો પિતૃયજ્ઞ આવશ્યક અને અત્યાજ્ય છે. પણ અન્ય
 “ કાલે તેમ નથી. માતાપિતા સામાન્ય રીતે પુત્રના મન્દિરમાં અતિથિ
 “ નથી, પણ પુત્ર માતાપિતાનાં મન્દિરમાં અતિથિ છે. આતિથેયધર્મમાંથી
 “ યજ્ઞમાનં મુક્ત થતો નથી, પણ અતિથિ યજ્ઞમાનંમન્દિરનો ત્યાગ કરવાં
 “ સ્વતંત્ર છે. માટે આવે અન્ય કાલે પિતૃયજ્ઞ અન્ય યજ્ઞોને પ્રતિકૂલ થાય
 “ તો પુત્ર યજ્ઞમાનના મન્દિરમાંથી પ્રવ્રજિત થાય તે નિર્દોષ છે. પણ તે
 “ પ્રવ્રજ્યા આવા કાંઈ યજ્ઞને અર્થે જ હોવી જોઈએ. અન્ય યજ્ઞના કાર્યની
 “ અપેક્ષા ન હોય તો પિતૃયજ્ઞ અત્યાજ્ય છે.

“ અન્ય આકારક અતિથિને માટે આવો ધર્મ નથી. પતિ કે પત્ની જે
 “ કોઈ આકારક અતિથિ હોય તેને મન્દિરમાં રહેવા દેઈ યજ્ઞમાન જાતે
 “ પ્રવ્રજિત થઈ શકે નહી. પિતામાતાનો તો પુત્ર જાતે આમન્ત્રિત અતિ-
 “ થિ છે માટે તેમની પાસેથી તે પ્રવ્રજિત થાય, પણ જે અતિથિનો અને
 “ એનો યોગ અનામન્ત્રિત અને અનાગન્તુક થયલો છે તે અતિથિની
 “ પાસેથી તો આતિથેય પડતું મુકી યજ્ઞમાનથી પ્રવ્રજ્યા થાય જ નહી.
 “ માતૃભૂમિ અને મનુષ્યલોકનો પણ સાધુજાતને આવો જ યોગ છે, અને
 “ જે સાધુ તેમનું આતિથેય કરવા, તેમનો યજ્ઞમાન થવા, સમર્થ છે તેણે
 “ તો યજ્ઞમાનકૃત્યમાંથી નિવૃત્ત થવાય જ નહી. આવાં આકારક અતિ-
 “ થિને સુસંભૂત દશામાં મુકાય અથવા તેમ કરવાની શક્તિ હીન થાય
 “ તો જ એમના એ યજ્ઞમાંથી નિવૃત્ત થવાય છે.

“ જે અતિથિ જાતે આગન્તુક છે તેની આતિથેયતા સમાગમપર્યંત
 “ અથવા અતિથિની નિવૃત્તિ પર્યંત પહોચે છે અથવા અન્યયજ્ઞકા-
 “ ર્યમાં એ આતિથેય વિધકર થાય ત્યારે તેમાંથી નિવૃત્ત થયું એવી
 “ મર્યાદા છે.

“ વિધાયજ્ઞનું ફળ મનુષ્યયજ્ઞની સમૃદ્ધિ છે માટે મનુષ્યયજ્ઞમાં વિધકર
 “ ન થાય ત્યાં સુધી એ યજ્ઞ વિહિત છે. વ્યવહારયજ્ઞ સર્વ યજ્ઞમાં સાધન-
 “ ભૂત છે અને એનું સાધનરૂપ નષ્ટ થાય તો એ યજ્ઞ પડતો મુકાય.

“ દયાયજ્ઞ ભૂતમાત્રના ઉદ્ધાર માટે છે અને મનુષ્યસૃષ્ટિ ન હોય તો એ
 “ યજ્ઞ અને ઉદ્ધાર અશક્ય થાય. માટે મનુષ્યયજ્ઞનું પાલન કરીને જ
 “ દયાયજ્ઞ સાધવાનો છે.

“ મહાયજ્ઞ, મનુષ્યયજ્ઞ, અને ભૂતયજ્ઞ, એ ત્રણ લક્ષ્ય પુરુષના મહાયજ્ઞ
 “ છે અને તેમને લક્ષ્યયજ્ઞ કહીયે છીયે. એ વિનાના એ યજ્ઞ દેવયજ્ઞ અને
 “ બ્રહ્મયજ્ઞ છે. તેને અલક્ષ્યયજ્ઞ કહ્યા છે. દેવયજ્ઞમાં અલક્ષ્ય અને
 “ લક્ષ્ય પરમાત્માના અદ્વૈત સ્વરૂપનો યજ્ઞ થાય છે અને બ્રહ્મયજ્ઞમાં
 “ કેવળ અલક્ષ્ય પરમાત્માનો યજ્ઞ થાય છે. ઉભય અલક્ષ્યયજ્ઞ ઉત્તમા-
 “ ધિકારીએને માટે જ છે, પણ દેવયજ્ઞમાં મધ્યમાધિકારીએને સાક્ષી
 “ કરવામાં આવે છે.

“ મનુષ્યનાં અંતઃકરણાદિમાં વસતું બુદ્ધિસત્ય દેવોનું અધિષ્ઠાન છે અને

“ તેથી દેવશબ્દનો પ્રયોગ સાત્ત્વિકબુદ્ધિસત્ત્વનું વાચક થાય છે. આ બુદ્ધિસ-
 “ ત્વની તૃપ્તિમાં જ દેવોની તૃપ્તિ છે માટે તે ઉભયની તૃપ્ત્યર્થે માંડેલા ય-
 “ ગને દેવયજ્ઞ કહ્યા છે. ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયોએ પ્રત્યક્ષ કરેલાં સત્ય તે
 “ સત્ય નથી, પણ સાત્ત્વિક બુદ્ધિસત્ત્વને જે પ્રત્યક્ષ થાય તે જ સત્ય છે,
 “ માટે શ્રુતિ ઉચ્ચારે છે કે

૨. “ સત્યમેવ દેવા અનૃતં મનુષ્યા इदमहमनृता-

“ तस्यमुपैमांते ! अने एतद्ध वै देवा

“ व्रतं चरान्त यत्सत्यम् ॥

“ સાત્ત્વિક બુદ્ધિસત્ત્વનું જે વ્રત ચરે છે તે જ સત્ય છે. સંસારમાં જે જે
 “ સત્ય કહેવાય છે તે સર્વ શાસ્ત્રમાં સત્ય હોય છે એમ નથી. ચંદ્રનું તેજ
 “ સંસાર ચંદ્રનું જ ગણે છે, પણ શાસ્ત્ર તેને સૂર્યનું તેજ ગણે છે, માટે સં-
 “ સારનું ગણેલું તે અસત્ય અને શાસ્ત્રવચન કહે છે તે સત્ય. લક્ષ્ય-
 “ પુરુષની કૃતિનો ભેદ શાસ્ત્રથી પમાય છે : સૂર્યચંદ્રાદિની ગતિ, અ-
 “ જ્ઞપરમાણુથી તે વિભુ સત્ત્વોનો ગતિક્રમ, મનુષ્યાદિ સર્વ પ્રાણીઓના
 “ સંસાર અને તેમની વ્યવસ્થાઓનો પ્રવાહ, આદિ સર્વ ઐહિક સત્ત્વોના
 “ સંઘ અને તેમનાં યંત્ર સર્વદા ગતિમત્ હોય છે. એ સંઘ અને તેમનાં
 “ ગતિયંત્રનું યથાર્થ સ્વરૂપ લક્ષ્યદ્રષ્ટાઓ શોધે છે અને તેનાં શાસ્ત્ર રચે છે.
 “ આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ થયેલા સત્યને ઋત કહે છે. ઋ ધાતુ ગતિવાચક છે
 “ અને ઋત પદાર્થોની અત્યંત ઋતિ થાય ત્યારે તે નિર્ઋતિ કહેવાય છે.
 “ આ પદાર્થો પ્રથમ અલક્ષ્ય હોય છે. પછી લક્ષ્ય થાય છે અને
 “ પછી અલક્ષ્ય થાય છે. તે જાય એટલે તેની પાછળ ખીન્ને

૧. “ In the Upanishads *deva* is used in the sense of forces or faculties. The senses are frequently called the *devas*, the *prānas*, the vital spirits:” Max Muller's Lectures on the Origin and Growth of Religion.

૨. દેવો જ સત્ય—ઋત છે; મનુષ્યો ઋત વિનાના અનૃત છે. માટે આ હું અનૃત છોડી સત્યને પામું છું. શતપથ બ્રાહ્મણ. ૩. આ જે સત્ય છે તે જ વ્રત દેવો ચરે છે. શતપથ. ૪. एतद्धि ब्रह्म दीप्यते यदादित्यो दृश्यते !

X X तस्य चन्द्रमसमेव तेजो गच्छतीति श्रुतिः ॥ सूर्यनું તેજ ચંદ્રમાં કેવી રીતે સમાય છે તે એક ઉપમાથી જણાય છે. तदोजः संप्रविष्टोहमामोद इव मास्तम् । उष्णांशुरिव शीतांशुं मृत्पात्रमिव वा पयः ॥ યોગવાસિષ્ઠ : ઉત્તર નિદ્રાણ પ્રકરણ: સર્ગ ૧૩૭, શ્લોક ૨૭. શ્લોક ૨૩ માં रात्राविंदुमिवाकर्षक प्रवेश करती लक्ष्मी છે.

“ પદાર્થ ઉભો હોય. આ સર્વ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય વાળા અસંખ્ય
 “ પદાર્થોનું અનન્ત સંઘચક્ર અને તેમના ગતિચક્રની સમષ્ટિ તે જ ઋત
 “ પદાર્થોની ઋતિ. વિધાયજ્ઞના વિક્ષાન્ યજમાનો તર્ક અને અનુમાનથી એ
 “ ઋતિના અંશેને શોધી કહાડે છે અને સંસારની વ્યવસ્થાને સુદૃષ્ટ
 “ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. માટે જ તે વિધાના શોધકો એક રીતે યોગીના
 “ તુલ્યજ છે. પણ વિધાયજ્ઞની જ્વાલાથી વ્યક્તિઓની ખુદ્ધિઓ આ ચક્રસ-
 “ મષ્ટિના માત્ર કોઈ કોઈ એકદેશીય અવયવોને જ પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે અને
 “ અન્ય દેશ ઉપર ખુદ્ધિ પહોચે ત્યારે કાંઈ વધારે ઋતાંશ પ્રત્યક્ષ થાય છે.
 “ સકલ અને સંપૂર્ણ ઋત તે યોગીને ઋતમ્ભરા પ્રજ્ઞા પ્રાપ્ત કર્યાથી જ જડે
 “ છે. યોગીના ખુદ્ધિસત્વને અધ્યાત્મપ્રસાદ થાય ત્યારે તેને ભૂતાર્થવિષય જે
 “ પ્રજ્ઞાલોક તે એક ક્રમે યુગપત્ સાથે લાગો સર્વાંગે પ્રત્યક્ષ થાય છે, સર્વ
 “ દિશા અને ત્રિકાળ સાથે લાગાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. આ દૃષ્ટિનો વિષય તે જ
 “ ઋત. ખુદ્ધિસત્વ પ્રકાશસ્વભાવ છે અને સર્વાર્થદર્શનસમર્થ છે, પણ તેના

૧. The word which in the Zend corresponds to Sanskrit Rita is Asha—× × × Think only what it was to believe in a Rita, in an order of the world. × × × How many, I say, have found their last peace and comfort in a contemplation of the Rita, of the order of the world, whether manifested in the unvarying movement of the stars, or revealed in the unvarying number of the petals, and stamens, and pistils, of the smallest forget-me-not! How many have felt that to belong to this kosmos, to this beautiful order of nature, is something at least to rest on, something to trust, something to believe when everything else has failed! × × × What then we have learnt from the Veda is this, that the ancestors of our race in India did not only believe in divine powers more or less manifest to their senses, in rivers and mountains, in the sky and the sea, in the thunder and rain, but that their senses likewise suggested to them two of the most essential elements of all religion, the concept of the infinite, and the concept of order and law, as revealed before them, the one in the golden sea behind the dawn, the other in the daily path of the sun. These two precepts, which sooner or later must be taken in and minded by every human being, were at first no more than an impulse, but their impulsive force would not rest till it had beaten into the minds of the fathers of our race the deep and indelible impression that 'all is right': and filled them with a hope, and more than a hope, that 'all will be right.' *Max Muller's Lectures on the Origin and Growth of Religion.*

૨—૬ યદા નિર્વિચારસ્ય સમાધૈર્વૈશારઘં જાયતે તદા યોગિનો ભવત્યધ્યાત્મપ્રસાદઃ । ભૂતાર્થવિષયઃ ક્રમાનુરોધી સ્ફુટઃ પ્રજ્ઞાલોકઃ તથા ચોક્તમ્ । પ્રજ્ઞા-

“ ઉપરનું તમ બેટલા રજસ્થી ઉધડે એટલા જ દેશને તરત પ્રત્યક્ષ કરે છે,
 “ અને સાત્વિકઅંશની પ્રાપ્તિથી રજસ્ પણ નાશ પામે છે ત્યારે સર્વભૂતાર્થ
 “ એ બુદ્ધિસત્વ પાસે પ્રત્યક્ષ થાય છે. આ પ્રત્યક્ષ વિષય તેજ ઋતમ્ભરા
 “ પ્રેરાનું ઋત. એ ઋતને પામનાર યોગી ઋતના અધિષ્ઠાતા ઈશ્વરમાં વૈપમ્ય
 “ કે નૈર્ઘ્ણ્ય આદિ દોષ બેતો નથી. ઈશ્વર જે ઋતથી સાપેક્ષ છે તે ઋત-
 “ ધર્મમાં જ લક્ષ્યરૂપ ઈશનું વિશુદ્ધ દર્શન થાય છે. વૈરાટસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ
 “ અર્જુનને બતાવ્યું તે આ ઋત જ ! ઋત પામનાર પ્રજ્ઞા લક્ષ્ય પુરુષની
 “ સર્વ અપેક્ષાનું ને સર્વ કૃતિનું રહસ્ય સમજે છે, લક્ષ્યપુરુષના ચિદાનં-
 “ દમાં અદ્વૈત પામે છે, અને ઋતના પ્રકાશનથી સંસારના ઉદ્ધારના
 “ અને સંસારના કલ્યાણના માર્ગ બાણી શકે છે. શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા,
 “ શ્રી બુદ્ધ ભગવાન, આદિ અનેક યોગીશ્વરો આ ઋતમ્ભરા પ્રજ્ઞા પામ્યા
 “ હતા. આવા ઋતનું દર્શન કરવાને અને સંસારનું કલ્યાણ કરવાને
 “ યોગીલોક જે સાધે છે તે દેવયજ્ઞ, અને દેવયજ્ઞને ઋતયજ્ઞ પણ ગણ્યો છે.
 “ ઋત આમ સત્ય જ છે, પણ પરમ અલક્ષ્ય સત્યથી તે વિલક્ષણ છે.
 “ પરમ અલક્ષ્ય પરમાત્માનું નિત્ય શુદ્ધ સ્થાણુ નિરવયવ સ્વરૂપ એ જ

પ્રસાદમારુદ્ધ અશોચ્યઃ શોચતો જનાન્ । મૂમિસ્થાનિવ શૈલસ્થઃ સર્વાન્ પ્રાજ્ઞાનુપ-
 ર્યતિ । તસ્મિન્ સમાહિતાચિત્તસ્ય યા પ્રજ્ઞા જાયતે તસ્યા ઋતમ્ભરોતિ સંજ્ઞા
 ભવતિ । અન્વર્થા ચ સા સત્યમેવ વિભર્તિ । इति योगसूत्रभाष्यं वैयासिकम् ॥ તત્ર
 વાચસ્પત્યમ્ યથા ॥ મૂતાર્થવિષય इति नात्मविषयः । किं तु तदाधारो बुद्धिसत्त्वं
 हि प्रकाशस्वभावं सर्वार्थदर्शनसमर्थमपि तमसावृतं यत्रैव रजसोद्वाच्येत तत्रैव
 गृह्णाति । यदात्वभ्याસवैराग्याभ्यामपास्तरजस्तमोमलमनवद्यवैशारद्यपुद्योतते तदा-
 स्यातिपतितममस्तमानमेयसोम્નः प्रकाशानन्त्ये सति किं नाम यत्र गोचरम् ॥

૧-૩ વૈપમ્યનૈર્ઘ્ણ્યે નેશ્વરસ્ય પ્રસજ્યેતે । કસ્માત્સાપેક્ષત્વાત્ । સાપેક્ષો હીશ્વરો
 વિષમાં સૃષ્ટિ નિર્મિતીતે । કિમપેક્ષત इति चेत् । धर्माधर्मावपेक्षत इति वदामः ।
 ईश्वरस्तु पर्जन्यवद्द्रष्टव्यः । यथा हि पर्जन्यो ब्रौहियवादिसृष्टौ साधारणं कारणं
 भवति । ब्रौहियवादिदैषम्ये तु तत्तद्बीजगतान्येवासाधारणानि कारणानि भवन्ति ।
 एवमीश्वरो देवमनुष्यादिसृष्टौ साधारणं कारणं भवति । देवमनुष्यादिवૈપમ્યે
 તુ તત્તજ્જીવગતાન્યેવાસાધારણાનિ કર્માણિ કારણાનિ ભવન્તિ । એવમીશ્વરઃ
 સાપેક્ષત્વાત્ર વૈપમ્યનૈર્ઘ્ણ્યાભ્યાં દુષ્યતિ । કથં પુનરવગમ્યતે સાપેક્ષ ईश्वरो
 नीचमध्यमोत्तमं संसारं निर्मितीति इति । तथाहि दर्शयति श्रुतिः । एष ह्येव
 साधु कर्म कारयति तं यमोभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपत एष उ एवासाधुकर्म-
 कारयति तं यमधो तिनीषते ॥ इति ब्रह्मसूत्रे शांकरभाष्यम् ।

“ એક પરમ સત્ય છે. મનુષ્યને પ્રત્યક્ષ થતાં રૂપ સર્વ અનૃત અને
 “ અસત્ય છે. વિધાયજ્ઞના યજ્ઞમાનને પ્રત્યક્ષ થતો ઋતાંશ એક-
 “ દેશીય હોય છે માટે જ નવો ઋતાંશ પ્રાપ્ત થતાં એ અંશનો
 “ નવીનરૂપે સમુચ્ચય પ્રાપ્ત થાય છે. અને માટે જ તર્કની અપ્રતિગ્ર
 “ અને અનિત્યત્વ કહ્યાં છે. ઋતમ્ભર પ્રાણને પ્રત્યક્ષ થતું ઋત-
 “ સ્વરૂપ સંપૂર્ણ અને સકલ છે, પણ સાવયવ છે; એ અવયવ ચંચળ
 “ છે, અને સર્વ બ્રહ્માણ્ડાદિની ઋતિ નિત્ય છે, પણ ઋતિવિષયભૂત
 “ અવયવોના સંબંધ નિત્ય નથી—જેમ આકાશમાં તારામંડળની ગતિ
 “ નિત્ય છે પણ તેમની ગતિના અવચ્છેદ નિત્ય નથી. લક્ષ્ય રૂપના
 “ અવયવભૂત મનુષ્યલોક તે ભૂતલોકનું લક્ષ્ય કલ્યાણ આ ઋતના પ્રાણ
 “ સાક્ષીઓ જ જાણી શકે છે. અન્યને તે અલક્ષ્ય છે. સર્વ લક્ષ્ય યજ્ઞોના
 “ વિધિની શુદ્ધતા ઋતયજ્ઞથીજ પ્રાપ્ત કરાય છે. લક્ષ્ય અને અલક્ષ્યના
 “ અદ્વૈતનો યોગ પણ ઋતમ્ભર પ્રાણો જ સંપૂર્ણ કળાથી પામી શકે છે.
 “ આ ઋતથી વિલક્ષણ પરમ નિત્ય સત્યનો યજ્ઞ તે બ્રહ્મયજ્ઞ અથવા
 “ સત્યયજ્ઞ કહ્યો છે. જેમ ઋતમ્ભરનો પ્રજાલોક ભૂતાર્થવિષય છે તેમ
 “ આ સત્યદષ્ટિ આત્મવિષય છે. પરમ અલક્ષ્ય સૂક્ષ્મતમ બ્રહ્મ નિષ્કલ
 “ અને વિરજ અસિરૂપે સુવર્ણમય અને ઋતકોશમાં રહેલું છે^૧ એ
 “ બ્રહ્મરૂપ સત્યનું મુખ ઋતરૂપ સુવર્ણમય પાત્રથી ઢંકાયલું છે,^૨ તે ઋત
 “ યજ્ઞ અને સત્યયજ્ઞના સંયોગથી ઉઘાડવાનું છે. લક્ષ્ય અલક્ષ્ય પરાવર
 “ અને જીવસ્કુલિંગનો ત્રિયોગ યોગ આ ઉભય યજ્ઞોના યોગથી જ
 “ થાય છે. લક્ષ્ય ધર્મ અને અલક્ષ્ય સત્યનો યોગ પણ આથી જ થાય
 “ છે. મહાત્માઓ પ્રથમ સર્વે લક્ષ્ય યજ્ઞોની કર્મ-સાધના કરી એ મહા-
 “ તપને અંતે ધ્યાનયોગ અને જ્ઞાનયોગનાં તપ કરે છે તેને અંતે તે
 “ તપ પૂર્ણકલાથી થઈ રહેતાં તેમાંથી ઋત અને સત્યનો ઉદય સાથે
 “ લાગો પ્રત્યક્ષ થાય છે માટે જ શ્રુતિવચન છે કે ઋતં ચ સત્યં ચામીદ્વા-
 “ ત્તપસોઽધ્યજાયત^૩ ॥

૧. કૂટસ્થાનિત્યતા પુરુષસ્ય । પરિણામિનિત્યતા ગુણનામ્ । યસ્મિન્પરિણમ-
માને તત્ત્વં ન વિહન્યતે તન્નિત્યમ્ । યોગસૂત્રે વ્યાસમાધ્યમ્ ।

૨. ૩. ત્રીજો ભાગ પૃષ્ઠ ૧૨૦.

૪. જેમ બળતણનું ઈન્ધન-કાષ્ટ-બરોબર સળગે ત્યારે તેમાંથી એક ભ-
ડકાની અનેક જ્વાળાઓ થાય તેમ (યોગીનું) તપ સારો રીતે સળગ્યું ત્યારે
ઋત અને સત્યની જે જ્વાળાઓ ધરનાર એક ભડકા એ તપનો પાસે
ત્યક્ષ થયો.

“ વૃક્ષશાખામાં જેમ બંને પાંદડાં સાથે સાથે તે સામાંસામી ઉગે છે અને
 “ તેની વચ્ચે ફલપુષ્પસમૃદ્ધિ આવે છે, તેમ તપોવૃક્ષની શાખામાં ઋત
 “ અને સત્ય સાથે સાથે તે સામાં સામાં ઉભાં રહે છે તે ફલપુષ્પને સ્થાને
 “ ધર્મ ઉદય પામે છે. તે કાળને પરિણામે સમાધિ ધર્મમેધરૂપે ઉદય
 “ પામે છે અને જગતના કલ્યાણને માટે અનેક અમૃતધારાઓને એ
 “ મેધ જગતના શિર ઉપર વર્ષે છે. કૃતભોગાપવર્ગ એટલે કૃતકૃત્ય અને
 “ પુરુષાર્થશૂન્ય કાર્યકારણાત્મક ગુણોના પ્રતિપ્રસવે આવા મેધોદયથી
 “ થાય છે અને ઋતયજ્ઞ સધાય છે.

“ નવીનચંદ્ર, આ ધર્મ સનાતન છે, એ સર્વ દેશકાલને માટે છે.
 “ માત્ર એ અસાધુજનને માટે નથી. જે સાધુજનો અધિકારક્રમે મઠય-
 “ જ્ઞથી આરંભી ચ્હડશે તે બુદ્ધિમાન હશે તો કાળક્રમે પચ્ચમહાયજ્ઞ
 “ સાધી શકશે, લક્ષ્યાલક્ષ્યનો યોગ પામશે, પુનરાવૃત્તિ નહીં પામે, અને
 “ પરમાનંદની સ્વાનુભૂતિ પામશે. ભગવાન બુદ્ધના દયાધર્મને સ્થાને આ-
 “ તિથેયધર્મની વ્યવસ્થા રચનારને સૂક્ષ્મ ઋતયજ્ઞની સાધનાના ફલોદયને
 “ કાળે આ યજ્ઞોની વ્યવસ્થાનો યોગ પ્રાપ્ત થયો છે. ઋત અને સત્યના
 “ ધર્મ અલક્ષ્ય-લક્ષ્ય-માર્ગમાંજ પ્રવર્તાવેલા છે. કેવળ યજ્ઞધર્મમાં અધ્યા-
 “ ત્મદૃષ્ટિ નથી, કેવળ વ્યવહારધર્મમાં સત્યદૃષ્ટિ નથી, અને કેવળ દયાધ-
 “ ર્મમાં ઋતદૃષ્ટિ નથી પણ માત્ર ગુણનિરપેક્ષ દયા જ છે. ઋત અને
 “ સત્યના અધ્યાત્મ અને સનાતન અગ્નિમાં સિદ્ધ કરેલાં આતિથેય અને
 “ યજ્ઞોની વ્યવસ્થા જ સર્વ લોકને અને સર્વ કાળને માટે છે.

“ તમારા પ્રશ્નોના મુખ્ય ભાગનું સમાધાન આમાં આપી ગયું. પણ
 “ વિશેષ સાંભળો. સંસારીજનોમાં ધર્મશાસ્ત્રો અનેક છે, ને છે તેમને દેશ-

૧. ચદાયં બ્રાહ્મણઃ પ્રસંખ્યાનેડપ્યકુસીદસ્તતોપિ ન કિંચિત્પ્રાર્થયતે તન્નાપિ
 વિરક્તસ્ય સર્વથા વિવેકંદ્યાતિરેવ ભવતીતિ સંસ્કારવીજક્ષયાન્નાસ્ય પ્રત્યયાન્તરાણ્યુ-
 ત્પવન્તે તદાસ્ય ધર્મમેધો નામ સમાધિર્ભવતિ । તતઃ ક્લેશકર્મનિવૃત્તિઃ । ક્લેશકર્મ-
 નિવૃત્તૌ જીવન્નેવ વિદ્વાન્ ત્રિમુક્તો ભવતિ । સર્વેઃ ક્લેશકર્મવરણૈર્વિમુક્તસ્ય જ્ઞાન-
 સ્યાનન્ત્યં ભવતિ । તતસ્તસ્ય ધર્મમેધસ્યોદયાત્કૃતાર્થાનાં ગુણાનાં પરિણામક્રમઃ
 પરિસમાપ્યતે । કૃતભોગાપવર્ગાનાં પુરુષાર્થશૂન્યાનાં યઃ પ્રતિપ્રસવઃ કાર્યકારણાત્મકા-
 નાં ગુણાનાં તત્કૈવલ્યં સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠા ॥ યોગશાસ્ત્રે વ્યાસભાષ્યમ્ ॥

૨. પ્રસવ=પ્રસૂત-ફુલની કળી. પ્રતિપ્રસવ સામી ઉગેલી કળી.

“ કાળ સર્વકળાથી સ્વીકારતો નથી. પણ સનાતન ધર્મનું લક્ષણ તો મનુઃ

“ એ જ કહેલું છે કે—

“ વિદ્વદ્ધિઃ સેવિતઃ સદ્ધિર્નિત્યમદ્વેષરાગિભિઃ ।

“ હૃદયેનામ્યનુજ્ઞાતો યો ધર્મસ્તં નિવોધત ॥

“ આમાં દેશકાળની તો શું પણ વેદવિધિની પણ મર્યાદા રાખી નથી.

“ વિદ્વાન્ અને રાગદ્વેષહીન સાધુજન જે ધર્મનો કેવળ ખોધ જ કરે છે

“ એટલું નહીં પણ જે ધર્મનું નિત્ય જાતે સેવન કરે છે તે જ ધર્મ શ્રેષ્ઠ

“ કહ્યો. એ એવા સાધુજન તો મ્લેચ્છ કે શૂદ્રાદિમાં પણ હોય છે અને તેવા

“ સાધુજન જેનું નિત્ય સેવન કરે તે ધર્મ—એ ધર્મને કોઈ શાસ્ત્રની અનુજ્ઞા

“ પણ જોઈતી નથી. ધર્મવિચારક જે જાતે ઉક્તપ્રકારનો સાધુજન

“ હોય તો આવા આચારને પોતાના હૃદયની અનુજ્ઞા છે કે નહીં એટલું જ

“ પુછવાનું તેને રહે છે, અને તે અનુજ્ઞા મળે તો પછી કશાની અપેક્ષા

“ નથી. ચતુર્થાશ્રમીને માટે મનુએ જે વિધિ અને શાસ્ત્ર દર્શાવ્યાં છે તે જ

“ આવા સાધુજને સેવવાનાં છે તે એ કે—

“ દૃષ્ટિપૂતં ન્યસેત્પાદં વસ્ત્રપૂતં જલં પિવેત્ ।

“ સત્યપૂતાં વદેદ્વાચં મનઃપૂતં સમાચરેત્ ॥

“ સાધુજનોનાં મન-હૃદય સ્વયંપવિત્ર હોય છે અને તેમાં થઈને જે વિચાર

“ અને ક્રિયાઓ નીકળે તેમની મલિનતા એમનાં મનના સ્પર્શથી જ સન્નર્ધ

“ પ્રથમથી મળ પેઠે નીકળી ગયલી હોય છે. પાણી, ભસ્મ, અગ્નિ આદિથી

“ જેમ વાસણને પવિત્ર કરીએ તેમ એમના મન વડે જ વિચાર અને

“ આચાર પવિત્ર થાય છે. આવી રીતે મનઃપૂત આચરણને જ સાધુ-

“ જનો હૃદયથી અનુમત કરે છે. પ્રથમ ઉક્ત પ્રકારના સાધુજનો જે

“ આચરણનું નિત્ય સેવન કરતા હોય અને જેને કોઈ સાધુએ પોતે

“ મનઃપૂત કરેલું હોય એવું આચરણ તે જ ધર્મ છે અને તે વિનાના

“ ધર્મો શાસ્ત્રોમાં લખ્યા હોય તો પણ તે માત્ર સૂચનારૂપ ગણવાના છે;

“ કારણ સાધુજનને આજ્ઞા કરવાનો અધિકાર તેના મન વિના ખીજા

“ કોઈને નથી.

“ સાધુજનો વિહારમઠમાં હોય છે તો પણ ત્યાગી છે. ત્યાગી હોય

“ તોપણ તેને શિર પંચમહાયજ્ઞના ધર્મ છે. ત્રસરેણુક જીવનથી વિહાર-

૧. દંષ્ટિથી શુદ્ધ કરી પગ મુકવો, વસ્ત્રથી શુદ્ધ કરી જળ પીવું, સત્યથી શુદ્ધ કરી વાણી ઉચ્ચારવી, અને મનથી શુદ્ધ કરી આચરણ આચરવું.— મનુ.

“ મઠમાં રહી ધર્મસહચર જીવનાં અદ્વૈતસહચારવડે એ ધર્મ પાળવા કે
 “ ખીજા બે મઠમાં કુમારીના કુંકણ જેવું જીવને રાખી પાળવા તેનો
 “ નિર્ણય કરવામાં કોઈ કામકામી કે કામદેષી નથી થતું. સાધુજનો
 “ સ્વભાવથી બ્રહ્મચારી રહે છે તેને ત્રસરેણુકજીવનમાં આકર્ષવા કે નહી,
 “ એ અલખ મહનાવતારના અધિકારની વાત છે. પ્રાચીનકાળમાં ચાર
 “ આશ્રમ ઉત્તરોત્તર ક્રમથી વિહિત હતા. પણ મનુએ કહેલું છે કે યુગે
 “ યુગે યુગહાસાનુરૂપ ધર્મવૈલક્ષણ્ય^૨ પ્રાપ્ત થાય છે. આ યુગમાં ચાર
 “ આશ્રમ અનુક્રમ નથી. માટે લક્ષ્યધર્મમાં બે આશ્રમ કહેલા છે—એક
 “ સંસારી જનોનો અને ખીજો સાધુજનોનો. બ્રહ્મચર્ય અને સંન્યસ્તને
 “ સ્થાને આ મઠ છે. વાનપ્રસ્થને સ્થાને વિહારમઠ છે. અને કન્યાઓ,
 “ સ્ત્રીલશરીરે વિધવાઓ પણ સૂક્ષ્મ શરીરે સંધવાઓ, અને પ્રવ્રજિ-
 “ તાઓ—એ સર્વની વ્યવસ્થા ત્રીજા મઠમાં થાય છે. એ સર્વનાં સામાન્ય
 “ લક્ષણ બે છે. તેમાં પ્રથમ લક્ષણ અહંતામાં અને મમતામાં વિરક્તિ,
 “ અને ખીજું લક્ષણ સ્વભાવસાધુતા છે.

“ વાનપ્રસ્થને વિષયે મનુએ કહેલું છે કે—

- ૧ “ ગૃહસ્થસ્તુ યદા પંચેદ્દલીપલિતમાત્મનઃ ।
 “ અપત્યસ્યૈવ ચાપત્યં તદારણ્યં સમાશ્રયેત્ ॥
 “ સંત્યજ્ય ગ્રામ્યમાહારં સર્વં ચૈવ પરિચ્છદમ્ ।
 “ પુત્રેષુ ભાર્યાં નિક્ષિપ્ય વનં ગચ્છેત્સહૈવ વા ॥
 “ અપ્રયત્નઃ સુખાર્થેષુ વ્રહ્મચારી ધરાશયઃ ।
 “ શરણેષ્વમમશ્ચૈવ વૃક્ષમૂલનિકેતનઃ ॥

૧. સત્યયુગના એક અંશનો હાસ એટલે ક્ષય થતાં ખીજો યુગ, તેમાંથી હાસ થતાં ત્રીજો, અને તેમાંથી હાસ થતાં ચોથો કલિયુગ એવી યોજના છે.

૨. ધર્મની વિલક્ષણતા; યુગે યુગે ધર્મોતું જુદાપણું.

૩. જ્યારે પોતાને શરીરે કરચલીઓ અને માથે વળીયાં જણાય અને અગત્યનું અગત્ય દૃષ્ટાય ત્યારે ગૃહસ્થે અરણ્યમાં જવું. સર્વ ગ્રામ્ય આહારનો અને વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરીને, અને ભાર્યા પુત્રને સોંપી અથવા સાથેજ લેઈ વનમાં જવું. ત્યાં સુખાર્થમાં અપ્રયત્ન રહેવું, બ્રહ્મચારી રહેવું, પૃથ્વી ઉપર સુવું, નિવાસસ્થાનમાં મમતા ન રાખવી, અને વૃક્ષોનાં મૂળ આગળ સુવું. મનુ.

“ અને ચતુર્થાશ્રમને વિષયે તે કહે છે કે તૃતીયાશ્રમ પુરો કરી
 “ ચતુર્થ લેવો, અને તે લેવાનો અધિકાર અનધિકાર વિચારતાં
 “ કહે છે કે.—

૧ “ ઋણાનિ ત્રીણ્યપાકૃત્ય મનો મોક્ષે નિવેશયેત્ ।

“ અનપાકૃત્ય મોક્ષં તુ સેવમાનો વ્રજત્યધઃ ॥

“ અન્ય આશ્રમોમાંથી પણ પરભાર્યા ચતુર્થાશ્રમ લેવાનો માર્ગ જા-
 “ બાલશ્રુતિ દર્શાવે છે કે—

૨ “ બ્રહ્મચર્યે સમાપ્ય ગૃહી ભવેદ્ગૃહી ભૂત્વા વની ભવેદ્વની ભૂત્વા પ્રવ્રજેદિતરથા
 “ બ્રહ્મચર્યાદેવ પ્રવ્રજેદ્ગૃહાદ્વા વનાદ્વા ॥

“ ગૃહસ્થને ત્યાગી થવાનો અધિકાર ત્રણ ઋણુમાંથી મુક્ત થયા વિના
 “ નથી મળતો એ કહ્યું. બ્રહ્મચારીને અને વનસ્થને એ અધિકાર મેળ-
 “ વવાનો માર્ગ મનુ જ કહે છે કે—

૩ “ પ્રાજાપત્યાં નિરૂપ્યોષ્ટિં સર્વવેદસદૈક્ષિણામ્ ।

“ આત્મન્યગ્રીન્ સમારોપ્ય બ્રાહ્મણઃ પ્રવ્રજેદ્ગૃહાત્ ॥

“ યો દત્ત્વા સર્વભૂતેભ્યઃ પ્રવ્રજત્યમયં ગૃહાત્ ।

“ તસ્ય તેજોમયા લોકા ભવન્તિ બ્રહ્મવાદિનઃ ॥

“ આ સર્વ વાક્યોમાં વાનપ્રસ્થ તેમ સંન્યાસને માટે અધિકાર કહેલા
 “ છે તેમાંથી ગમે તે રીતે ગમે તે દ્વારે આ યુગનો મનુષ્ય એ એમાંથી
 “ એક આશ્રમનો અધિકારી થાય તે આપણા મહનો અધિકારી થાય,
 “ એમાં તો નવાઈ જ નથી. પણ કેવળ બ્રહ્મચારી પણ નિરહંકાર અને
 “ નિર્મળ હોય તો અધિકારી થાય છે. પણ આમાંના કેટલાક વિષયમાં
 “ અંહીનો સંપ્રદાય ભિન્ન છે. જેમ કે ગૃહસ્થ ત્રણ ઋણુમાંથી અનૂણી

૧. ત્રણ ઋણુ એટલે દેવામાંથી મુક્ત થઈ પછી મોક્ષમાં મન કરવું
 એમ મુક્ત થયા વિના જે મોક્ષનું સેવન કરે છે તે અધોગતિ પામે છે: મનુ.

૨. બ્રહ્મચર્યને સમાપ્ત કરી ગૃહી થવું, ગૃહી થઈ વની એટલે વાનપ્રસ્થ
 થવું, વની થઈ પ્રવ્રજિત થવું, અથવા બ્રહ્મચર્યમાંથી, ગૃહમાંથી, કે વન-
 માંથી પ્રવ્રજિત થવું.

૩. સર્વ વેદોવડે દક્ષિણા સહિત પ્રાણપત્ય યજ્ઞનું નિરૂપણ કરી અને
 અગ્નિઓનું આત્મામાં સમારોપણ કરી, બ્રાહ્મણે ગૃહમાંથી પ્રવ્રજિત થવું.
 સર્વ ભૂતોને દાન કરી દેઈ ભયવિના ગૃહમાંથી જે બ્રહ્મવાદી પ્રવ્રજિત
 થાય છે તે તેજોમય લોકને પામે છે: મનુ.

“ ધર્મ પછી ત્યાગી થવાનું ઉપર લખ્યું છે તે સ્વાધ્યાય, પુત્રોત્પાદન
 “ અને યજ્ઞ, એ ત્રણને ત્રણ ઋણ ગણેલાં છે. તેને સ્થાને લક્ષ્યધર્મની
 “ વ્યવસ્થામાં પુત્રોત્પાદનને ઋણ નથી ગણ્યું. અદ્વૈત થયલાં દમ્પતીની
 “ તે પુત્રવાસના હોય તે બેની હોય; તેમાં તે વાસના બાતે જ આ
 “ ઋણમાંથી મુક્ત કરાવવા પ્રત્યક્ષ છે તે પછી ઋણાવૃણ્યનો વિચાર બાકી
 “ રહેતો નથી. આતિથેય ધર્મ પાળનાર સંસારી દમ્પતીઓનાં પરસ્પર
 “ ઋણ તે આતિથેયધર્મથી નિર્ણીત થાય છે અને મનુષ્યયજ્ઞમાં તેનો
 “ અંતર્ભાવ છે; માટે ત્યાગના પ્રસંગમાં પુત્રોત્પાદનનો ઋણવિચાર પ્રાપ્ત
 “ થતો જ નથી. બાકીનાં બે ઋણ જે સ્વાધ્યાય અને યજ્ઞ કહ્યાં તે તે
 “ અલખદીક્ષા પછી પણ સાધવાનાં છે. માટે આ ઋણવ્યવસ્થાની
 “ સાધુજનોએ ઉપેક્ષા કરી છે.

“ પણ આ મઠને માટે અધિકારી થવાને સંસારીએ ત્રણ ઋણમાંથી
 “ અતૃણી થવું જોઈએ એટલી વ્યવસ્થા સ્વીકારી લક્ષ્યધર્મમાં એ ઋણનાં
 “ લક્ષણ જુદાં બતાવ્યાં છે. હૃદયનો સાધુજન સંસારી હોય તેપણ તેને
 “ પંચયજ્ઞ વિના બીજો ધર્મ નથી, બીજું ઋણ નથી. તેમાંથી મહાયજ્ઞ,
 “ દેવયજ્ઞ, અને બ્રહ્મયજ્ઞ તે અલખદીક્ષા પછી જ ઉત્તમ રીતે સધાય
 “ એવા છે. પણ મનુષ્યયજ્ઞ અને ભૂતયજ્ઞનું સમર્થન કંઈક રીતે આ
 “ મઠમાં અધિક થાય છે તે એટલીક રીતે સંસારમાં વધારે થાય
 “ છે. આકારકઅતિથિયજ્ઞમાંના પિતૃયજ્ઞનો કોઈ આવશ્યક વિધિ
 “ બાકી રહી ગયો હોય અથવા આકારક પત્ની કે પતિના આતિ-
 “ થેયનું કોઈ કાર્ય બાકી હોય અને તે પત્ની કે પતિ મઠમાં સહચાર
 “ કરવાની વાસનાવાળાં ન હોય તે તે એટલો અતિથિયજ્ઞ ઋણ ગણી
 “ તેની પૂર્ણાહુતિ સંસારમાં રહીને જ કરવી યોગ્ય છે. તેમજ માતૃભૂ-
 “ મિનું કે મનુષ્યલોકનું કલ્યાણ સંસારના અને સાંસારિક પદાર્થોના આશ્રય-
 “ થી જ થાય એમ હોય તે તે વિષયે પોતાની કલ્યાણશક્તિનો વિચાર
 “ કરી એ આકારકઅતિથિયજ્ઞ પણ સંસારમાં રહીને જ કરવાનો ધર્મ
 “ છે. આમન્ત્રિત અતિથિના આતિથેયની પૂર્ણાહુતિ તે સંસારી સંસા-
 “ રમાં જ રહીને કરી શકે અને તેની પૂર્ણાહુતિ સુધી એ ઋણમાંથી મુક્ત
 “ થવાતું નથી. આગન્તુક અતિથિનું આતિથેય તે અન્ય યજ્ઞકાર્ય પ્રાપ્ત
 “ થતા સાથેજ સમાપ્ત થાય છે. ભૂતયજ્ઞનું ઋણ માતૃભૂમિના તે મનુષ્ય-
 “ લોકના યજ્ઞના ઋણનું સધર્મ છે, અને એ સર્વનાં ઋણમાંથી મુક્ત થ-
 “ વાતું શાસન એક જ પ્રકારનું છે. આ પ્રમાણે સંસારીને શિર આકારક-

“ તિથિયજ્ઞ, આમન્ત્રિતાતિથિયજ્ઞ, અને ભૂતયજ્ઞ—એ ત્રણનાં ઋણ-
 “ માંથી મુક્ત થયા વિના મહ્યજ્ઞનો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણ
 “ આ ત્રણે પ્રકારે અનૃણી ન થયેલાં મનુષ્યનાં સૂક્ષ્મ શરીર સાધુસં-
 “ સ્કારને માટે અસિદ્ધ હોય છે એટલું જ નહીં, પણ મનુષ્યયજ્ઞ અને
 “ ભૂતયજ્ઞને આવી રીતે અસમાપ્ત રાખવાથી મનુષ્યલોકની અને ભૂતસં-
 “ ધની દુઃસ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ થવાથી લક્ષ્યપરમાત્માના પરમયજ્ઞમાં
 “ વિદ્ય આંવે છે, અને તેથી જ મનુષ્યનો ભૂતસંઘમાં અંતર્ભાવ કરી તમને
 “ કહ્યા પ્રમાણે મનુષ્યે કહ્યું છે કે સર્વ ભૂતોને દાન કરીને જ પ્રવ્રજ્યા ઘટે
 “ છે. એ દાન તે, ધરને તાણું વાસી નીકળ્યાથી, નથી થતું, પણ ધરમાંની
 “ વસ્તુઓનો યથાવિધિ ભૂતયજ્ઞ કર્યાથી થાય છે ! આ પ્રમાણે સંસારસ્થના
 “ આશ્રમનું પાલન સર્વ આશ્રમનો આધાર હોવાથી જ મનુ કહી ગયા
 “ છે કે—

૧ “ યથા નદીનદાઃ સર્વે સાગરે યાન્તિ સંસ્થિતિમ્ ।

“ તથૈવાશ્રમિણઃ સર્વે ગૃહસ્થે યાન્તિ સંસ્થિતિમ્ ॥

“ લક્ષ્ય ધર્મમાં તો એટલે સુધી કહેલું છે કે મનુષ્યયજ્ઞના કોઈ મહાન
 “ સમારંભને માટે આવશ્યક હોય તો સાધુજન સંસારીઓમાં સંસારીવત્
 “ એટલો કાળ આચરણુ કરે અને કન્યાદિની ઉપેક્ષા કરે તો પણ ધર્મ્ય છે.
 “ કારણ ન લિઙ્ગં ધર્મકારણમ્ . સાધુજનનાં સર્વ ધર્મનું રહસ્ય જે નિષ્કામ
 “ પંચમહાયજ્ઞ તે તમને સ્પષ્ટ દર્શાવ્યા. સંસારી શાસ્ત્રમાં અગ્નિ વિનાનો
 “ યજ્ઞ નથી, પણ આપણામાં તો સાધુજન સંસારનો ત્યાગ કરી આ
 “ મઠોમાં આવે તે પળથી જ સર્વ અગ્નિનો સમારોપ આત્મવસ્તુમાં જ
 “ કરે છે.

૨ “ આત્મન્યગ્નીન્ સમારોપ્ય જુહ્વીતાત્માનાત્મના ॥

“ અને લક્ષ્યધર્મસંગ્રહથી અને સર્વ શાસ્ત્રોથી પણ જે સાધુજનની યુદ્ધિ
 “ આગળ ચાલે તેને માટે તો એવો ઉત્તમોત્તમાધિકાર છે કે—

૩ “ સંત્યજ્ય સર્વશાસ્ત્રાણિ સંત્યજ્યામું ચ સંગ્રહમ્ ।

“ ઋતપૂતં મનઃપૂતં સત્યપૂતં સમાચરેત્ ॥

૧. નદીઓ અને નદો સર્વ જેમ સાગરમાં સંસ્થિતિ પામે છે તેમ સર્વ આશ્રમીઓ ગ્રહસ્થાશ્રમીમાં સંસ્થિતિ પામે છે.

૨. યજ્ઞના અગ્નિઓનું પોતાના આત્મામાં સમારોપણુ કરી, આત્માવડે આત્માનો હોમ કરવો. ૩. (આવા અધિકારીએ) સર્વ શાસ્ત્રોનો તો શું પણ

“ વત્ર વત્ર ન્યસેત્પાદં પદ્યેચ્છૃણ્વીત વા વદેત્ ।

“ આત્માન્નિયજમાનોડયં તત્ર તત્રાતિથિર્વિરાટ્ ॥

“ હવે માત્ર આ યજ્ઞકર્તાઓનાં દૃષ્ટાંત આપવાં રહ્યાં તે સાંભળો. આ-
 “ પણા ત્રિમૂર્તિ દેવોમાં પ્રથમ બ્રહ્મા; તેમણે આમન્ત્રિતઅતિથિરૂપની
 “ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી અને કર્યો જાય છે. આ સૃષ્ટિ મનુષ્યાદિ સર્વ જન્તુ
 “ સમેત છે. તે બ્રહ્મદેવનો આમન્ત્રિત અતિથિગણ છે. તેમને માટે બ્રહ્મા
 “ પુત્રયજ્ઞ કર્યો કરે છે, જેને ઉત્પન્ન કરે તેને તેજ પળથી યજ્ઞસમર્થ
 “ અને યજ્ઞસામગ્રીથી સંભૂત કરવાનો પ્રયોગ રચે છે. ગર્ભને માટે
 “ ગર્ભાશયમાં, ખાલકને માટે ધાવણમાં, સંતતિને માટે માતાપિતાની પ્રીતિમાં,
 “ સંસારવૃદ્ધિને માટે યુવજનના મદનાવતારમાં, અજ્ઞ સંસારના ઉદ્ધોધનને
 “ માટે સાધુજનોના અલખખોધનમાં, અને એવાં અસંખ્ય સ્થાનોમાં
 “ ઉત્પન્ન સૃષ્ટિના નિર્વાહ, સંસિદ્ધિ, અને ઉદ્ધાર માટે સામગ્રીઓ અને
 “ શક્તિયો બ્રહ્મદેવ ભરી રાખે છે, તે પછી તેઓ નિષ્કામ રહે છે,
 “ અને વિષ્ણુના હાથમાં સર્વ સૃષ્ટિ સોંપી દેઈ પોતે તટસ્થ રહે છે,
 “ અને અન્ય દેવોની પૂજા સર્વ કરે છે ત્યારે બ્રહ્માએ પોતાની પૂજા
 “ કરાવવાનો ઉત્સાહ કોઈનામાં સૃજ્યો નથી તો તેમનાં મંદિર તો
 “ ક્યાંથી હોય? સર્વદા સમસ્ત બ્રહ્માંડમાં બ્રહ્માનો પુત્રયજ્ઞ આમ જ્વ-
 “ લમાન થઈ રહ્યો છે. એ પિતા કોઈની પાસે પિતૃયજ્ઞ કરાવતા નથી.
 “ વિષ્ણુના હાથમાં સૃષ્ટિ આવી એટલે તેમણે અવતારો લેઈ યજ્ઞ
 “ કરવા માંડ્યા. પ્રથમ પાંચ અવતારમાં તેમણે યજ્ઞસામગ્રી સંભૂત કરી.
 “ કચ્છપાવતારે દેવોનાં સૂક્ષ્મ શરીરને અમૃત આપી યજ્ઞપશુને સંવૃદ્ધિત
 “ કર્યો. મત્સ્યાવતારે યજ્ઞને માટે વેદવિધિનો ઉદ્ધાર કર્યો. નરસિંહાવતારે
 “ પિતાને હાથે મૃત્યુ પામતા પ્રલહાદનાં શરીરરૂપ વેદીનું પાલન કર્યું.
 “ વરાહે એ વેદીને સ્થાન આપનારી પૃથ્વીનું પાલન કર્યું. યજ્ઞસામગ્રી-
 “ થી ભરેલી એ વસુંધરાનું માપ લેઈ તેનો યથેચ્છ ઉપયોગ કરવાની
 “ શક્તિ વામને દેવોને આપી.

“ યજ્ઞસામગ્રી આમ અનેક અંગે તત્પર થઈ એટલે પરશુરામે વિ-
 “ ઘાયજ્ઞ અને અલક્ષ્યયજ્ઞોની ઋદ્ધિમાટે ઉદ્રિક્તા ક્ષત્રિયોનો નાશ કર્યો.

આ લક્ષ્યધર્મસંગ્રહનો પણ ત્યાગ કરીને ઋતપૂત, મનઃપૂત અને સત્યપૂત
 એમ ત્રણ ગણણે ગણેલું આચરણ આચરવું. ૧ એક આત્માન્નિનો જ યજ્ઞ
 સાધનાર આ યજ્ઞમાન જ્યાં જ્યાં પગ મુકેકે કંઈ સાંભળે કે કંઈ બોલે ત્યાં
 ત્યાં વિરાટ પોતે તેના અતિથિ થાય છે.

“ આ ઋદ્ધિથી સમૃદ્ધિ થયલા ઋષિઓ પાસેથી યજ્ઞવિધિ જાણી લેઈ
 “ શ્રીરામચંદ્રજીએ સૂક્ષ્મ ધર્મોથી સંભૂત કરેલો પિતૃયજ્ઞ કર્યો, અને સી-
 “ તાને માટે પ્રીતિયજ્ઞ કરવા તેને વનમાં સાથે લેઈ ગયા અને રાક્ષસ-
 “ રાજ સાથે યુદ્ધ કર્યો. દશરથજીનું વચન સત્યપ્રતિજ્ઞ કર્યું. કૌશલ્યાને
 “ સાથે આવતાં રોક્યાં ત્યારે સીતાને સાથે લીધાં, અને એજ સીતાના
 “ પ્રીતિયજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ થઈ ત્યાં આકારકઅતિથિરૂપ સ્વપ્રજ્ઞ તેની
 “ તૃપ્તિને માટે માતૃભૂમિયજ્ઞ કરી પોતાના અર્ધાંગ સીતાને અદ્વૈતપ્રીતિના
 “ અધિકારથી તેમાં હોમ્યાં ને તેમને વનવાસ આપ્યો. તે પછી કૃષ્ણાવતારમાં
 “ શ્રીકૃષ્ણપરમાત્માએ અનેક મહાયજ્ઞ કર્યા. પિતામાતાને માટે પરાક્રમ
 “ કરી તેમને રાજ્ય આપી પિતૃયજ્ઞ કર્યો. મધુપુરીને દુષ્ટ અસુરોના ત્રાસ-
 “ માંથી મુક્ત કરી સ્વભૂમિયજ્ઞ કર્યો. પાંડવોને વિજય આપી લોકનું કલ્યાણ
 “ કરી લોકયજ્ઞ કર્યો. અર્જુનને અનેક વિદ્યાઓ અનેક સ્થાનમાંથી
 “ અપાવી તેની પાસે વિદ્યાયજ્ઞ કરાવ્યા. અર્જુનને વૈરાટ સ્વરૂપ
 “ પ્રત્યક્ષ કરાવી ઋતયજ્ઞ કર્યો અને ગીતા ઉપદેશી સત્યયજ્ઞ કર્યો.
 “ આમન્ત્રિત પત્નીયજ્ઞ તે અનેક નારીઓના એ સ્વામીને ત્યાં નિત્ય
 “ થતા. તે પછી છુદ્ધાવતારે દયાયજ્ઞની જ્વાલાઓ સર્વ ભૂતળમાં સર્વ
 “ ભૂતોને માટે પ્રવર્તીવી. વિષ્ણુપરમાત્માના જે જે અવતારમાં મનુષ્ય-
 “ યજ્ઞ થયા તે તે અવતારમાં મહાલક્ષ્મી સાથે જ અવતરતાં, અને
 “ જન્મેજન્મ એ ઉભયનો પ્રીતિયજ્ઞ અદ્વૈતરૂપે જ્વલમાન થતો. સર્વને
 “ અંતે વિષ્ણુનું કાર્ય સમાપ્ત થતાં, સંહારકર્મથી સંસાર શ્મશાનરૂપ થતાં,
 “ તે શ્મશાનમાં શિવરૂપ પરમાત્મા એકાંતે અલક્ષ્ય સત્ય જે બ્રહ્મ તેમાં
 “ સમાધિસ્થ થઈ પરમ બ્રહ્મયજ્ઞ સાધે છે. એ સર્વ યજ્ઞોમાં યજ્ઞોની વિશ્વ-
 “ વ્યાપિની જ્વાલાઓરૂપે મહાશક્તિ આ ત્રણે દેવોની સાથે ધર્મ-
 “ સહચાર કરે છે, બ્રહ્મા સાથે વિદ્યાત્રી કૃત્ય કરે છે, વિષ્ણુ સાથે મહા-
 “ લક્ષ્મી કૃત્ય કરે છે, અને શંકર સાથે ચંડી કૃત્ય કરે છે.

“ વિશ્વરૂપમાં આ પુરુષયજ્ઞ મચી રહ્યો છે. તેમાંથી સાધુજનો દૃષ્ટાંત
 “ લે છે અને પોતાના ઇષ્ટ યજ્ઞ શક્તિ અને સ્થિતિ પ્રમાણે સાધે છે. લક્ષ્ય-
 “ પરમાત્માના પદનખમાંથી નીકળતી સંસારગંગાના પ્રવાહમાં કોઈ જીવની
 “ સ્થિતિ મૂળ આગળ, તે કોઈની મુખ આગળ હોય છે; કોઈની
 “ સ્થિતિ પ્રવાહને તળીયે હોય છે તે બીજીની. મધ્યભાગમાં હોય છે
 “ અને ત્રીજીની સ્થિતિ પ્રવાહના તરંગના શિરોભાગ ઉપર હોય છે.
 “ આ પ્રવાહના જે ભાગમાં જે જીવ પોતાની સ્થિતિ જુવે તે ભાગની

“ અપેક્ષા પ્રમાણે તે જીવના ધર્મ રચાય છે, અને આ ધર્મ પ્રમાણેના
 “ યજ્ઞ એ જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. આ ધર્મવિશેષને પ્રવાહપતિત ધર્મ
 “ કહ્યો છે તે યજ્ઞવિશેષને પ્રવાહોત્થ યજ્ઞ કહ્યા છે. નવીનચંદ્રજી, દૃષ્ટાંત
 “ સહિત તમને લક્ષ્ય ધર્મના આ મર્મભાગ કહ્યા, શેષ મૂળ ગ્રન્થમાંથી
 “ લેઈ શકશો, અને તમારા પ્રવાહપતિત ધર્મ અને પ્રવાહોત્થ યજ્ઞ
 “ તમારે જાતે જ શોધી લેવાના છે. આપણા મહાયજ્ઞ એ જ આપણા
 “ ધર્મ અને એજ આપણાં પ્રાયશ્ચિત્ત; તેમાંથી તમારે માટે શાનું ગ્રહણ
 “ કરવું તે પ્રશ્નનો ઉત્તર તમે તમારા પોતાની હૃદયશુદ્ધિને બળે મન:-
 “ પૂત કરી લેજો. ચિરંજીવશૃંગ તમારાં સ્થૂલસૂક્ષ્મ શરીરમાંનાં વેદીપશુ-
 “ રૂપ ઉત્તમાવયવોનું ઉત્તમયજ્ઞ માટે આપ્યાયન કરશે. આપ્યાયન્તુ મમાદ્ગાનિ
 “ એ મન્ત્ર તો તમે નિત્ય સાંભળો છો. વેદી અને પશુના આપ્યાયનની
 “ સમાપ્તિ જે યજ્ઞચર્યાનું કારણ છે તે ચર્ચા તમને પ્રાપ્ત હો! નવીન-
 “ ચંદ્રજી, આ જ યજ્ઞચર્યા, આ જ બ્રહ્મચર્યા, આ જ ધર્મચર્યા, અને
 “ આ જ ઉત્તમ ભદ્ર છે. એ જ ઋત છે, એ જ સત્ય છે, એ જ સંપ્ર-
 “ સાદ છે, એ જ આત્મા છે, એ જ પરમાત્મા છે, એ જ અદ્વૈત સેતુ છે,
 “ એ જ આપણે પામીએ છીએ.

“ અથ ચ એવ સંપ્રસાદોઽસ્માચ્છરીરાત્સમુત્થાય પરં જ્યોતિરુપસંપચ સ્વેન
 “ રૂપેણાભિનિષ્પચત એવ આત્મેતિ હોવાચેદમમૃતમમયમેતદ્ભવેતિ તસ્ય હ વા એતસ્ય
 “ બ્રહ્મણો નામ સત્યમિતિ ॥

“ અથ ચ આત્મા સ સેતુર્વિધૃતિરેષાં લોકાનામસંભેદાય નૈતં સેતુમહોરાત્રે
 “ તરતો ન જરા ન મૃત્યુર્ન શોકો ન સુકૃતં ન દુષ્કૃતં સર્વે પાપ્માનોઽતો
 “ નિવર્તન્તેઽપહતપાપ્મા હ્યેવ બ્રહ્મલોકઃ ॥

૧. હવે જે આ સંપ્રસાદ નામનો જીવાત્મા આ શરીરમાંથી ઉત્થાન
 પામી, પરંબળ્યોતિને પ્રાપ્ત થઈ, પોતાના રૂપને પામે છે. તે આત્મા એમ
 તેણે કહ્યું. વળી કહ્યું કે અમૃત તે એ, અભય તે એ, બ્રહ્મ તે એ, અને એ
 બ્રહ્મનું નામ સત્ય છે. હવે આ સર્વ લોકનો નાશ થાય નહીં માટે તેમને
 અર્થે આધારભૂત પુલ છે. જે આ આત્મા તે એ પુલ છે, આધાર છે. લોક
 જેને રાત્રિ દિવસ કહે છે તે બંદ આ પુલસુધી પહોંચી શકતું નથી; વૃદ્ધાવસ્થા
 પણ ત્યાં સુધી પહોંચતી નથી; તેમજ મૃત્યુ કે શોક કે સુકૃત કે દુષ્કૃત આ
 પુલને પામતાં નથી. સર્વ પાપ આ પુલ આગળથી પાછાં હઠે છે, કારણ
 બ્રહ્મલોકમાં પાપનો નાશ જ છે. આ લોકને જેઓ બ્રહ્મચર્યાથી શોધે છે
 તેમનો જ બ્રહ્મલોક થાય છે તેમનો જ કામચાર થાય છે. હવે લોક જેને
 યજ્ઞ કહે છે તે આ બ્રહ્મચર્યા જ છે તે જ જાતા છે, તે તેને બ્રહ્મચર્યા વડે જ

“ તથ એવૈતં લોકં બ્રહ્મચર્યેણાનુવિન્દન્તિ તેષામેવૈષ બ્રહ્મલોકસ્તેષાં સર્વેષુ
“ લોકેષુ કામચારો ભવતિ ॥

“ અથ યદ્યજ્ઞ ઇત્યાચક્ષતે બ્રહ્મચર્યમેવ તદ્બ્રહ્મચર્યેણ હ્યેવ યો જ્ઞાતા તં વિન્દ-
“ તેઽથ યદિષ્ટમિત્યાચક્ષતે બ્રહ્મચર્યમેવ તત્ બ્રહ્મચર્યેણ હ્યેવેષ્વાઽઽત્માનમનુવિ-
“ ન્દતે ॥ અથ યત્સત્રાયણમિત્યાચક્ષતે બ્રહ્મચર્યમેવ તદ્બ્રહ્મચર્યેણ હ્યેવ સત આ-
“ ત્મનઃપ્રાણં વિન્દતેઽથ યન્મૌનમિત્યાચક્ષતે બ્રહ્મચર્યમેવ તદ્બ્રહ્મચર્યેણ હ્યેવાઽઽ
“ ત્માનમનુવિદ્ય મનુતે ॥

“ આ યજ્ઞ, આ સત્ય, આ બ્રહ્મ, આ યજ્ઞચર્યા, આ સત્યચર્યા, આ
“ બ્રહ્મચર્યા, ઉત્તમાધિકારી સાધુજનોમાં છે, ઉત્તમાધિકારીણી સાધ્વી-
“ યોમાં છે, આ દેહમાં છે, આ મઠમાં છે, આ સર્વમાં છે—એ પરમ
“ અલક્ષ્ય પરાવર પ્રત્યક્ષાનુભવરૂપે સર્વ ઉત્તમાધિકારીયોને પ્રાપ્ત થાવ !
“ ઓં શાન્તિ ! ”

વિષ્ણુદાસજીએ સાધુ સાધ્વીઓને ઉંચો હાથ કરી આ આશીર્વાદ
આપી મૌન ધાર્યું. બહાર મંદિરમાં શંખનાદ થયો. તેની સાથે સર્વ મંડળ
ઉઠ્યું. સઉની આગળ વિહારપુરી અને ચંદ્રાવલી સજ્જેડે ચાલ્યાં. તેની
પાછળ સાધ્વીઓનાં જોડકાં, કુમુદને આગળ કરી, ચાલ્યાં. તેમની પાછળ
ચાર પાંચ હાથને છેટે વિષ્ણુદાસ ચાલતા હતા. તેમની પાછળ સરસ્વ-
તીચંદ્ર, અને તેની પાછળ સાધુજનોનાં જોડકાં ચાલતાં હતાં. વિહાર-
પુરી અને ચંદ્રાવલી કંઈક ઉંચે પણ ધીર મન્દ મધુર સ્વરે હારેમીંડે સ્તોત્ર
ગાતાં હતાં અને સાધ્વીઓ મધુર ઝીણે સ્વરે ઝીલતી હતી. વિષ્ણુદાસ અને
સાધુઓ મનમાં ગાતા ગાતા બોલ્યાવિના ચાલતા હતા. મંદિરની ઓસ-
રીનું દાર આવ્યું ત્યાં સર્વ ઉભાં રહ્યાં અને સ્તોત્ર પુરું કર્યું. ઓસરીમાં
ચાલી વાડામાંથી અદૃશ્ય થયાં ત્યાં વિષ્ણુદાસના જયની બુમો પડી અને
અંતે સર્વ પાસ સાધુઓ અને સાધ્વીઓ સર્વની સંગત બુમો પડી કે
“ નન્દકો નન્દન એક આનન્દ દેત હય ! ” શંખનાદ અને ઘંટાનાદ તેમ
ભળ્યા, અને પળવાર ઉપર વિષ્ણુદાસે જે સ્થાને ગમ્ભીર ઉપદેશ કર્યો

પ્રાપ્ત કરે છે. લોક જેને ઇષ્ટિ કહે છે તે આ બ્રહ્મચર્ય જ. બ્રહ્મચર્યથીજ ઇષ્ટિ
કરી જ્ઞાતા આત્માને પામે છે. અનેક યજ્ઞમાનો મળી સત્વસ્તુનું ત્રણ કરવા
યજ્ઞ કરે છે તે યજ્ઞનું નામ સત્રાયણ કહેવાય છે—હવે લોક જેને સત્રાયણ કહે
છે તે આ બ્રહ્મચર્ય જ છે. બ્રહ્મચર્ય વડેજ સદ્વસ્તુ જે આત્મા છે તેનું જ્ઞાતા
ત્રણ કરે છે. વળી લોક જેને મૌન કહે છે તે પણ બ્રહ્મચર્યજ છે. બ્રહ્મચર્ય
વડેજ જાણી લીધેલા આત્માનું જ્ઞાતા ધ્યાન ધરે છે.—છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ.

હતો ત્યાં માત્ર પૃથ્વી, વૃક્ષો, લતાઓ, શિલાઓ, ઝરા, અને પક્ષીઓ
ગમ્ભીરતાની સર્વવ્યાપિની એકાકાર છાયારૂપે રહ્યાં:

મકરણુ ૨૬.

ચિરંજીવશૃંગનાં શિખર ઉપર ચન્દ્રોદય.

જ્જીવશૃંગ સુન્દરગિરિના સર્વ શૃંગોમાં ઉંચામાં ઉંચું
હતું અને ચદુશૃંગની પાછળ આવેલું હતું. છતાં ચદુશૃંગ
અને ચિરંજીવશૃંગ વચ્ચે ઉંચાનીચા ખડકોમાં, ખી-
ણોમાં, અને ઝાડો ને તાડોનાં જંગલોમાં, થઈને જવાનો
બે કલાકનો માર્ગ હતો; એ શૃંગના શિખર ઉપર એક
મહાન ગોળ કીલ્લા જેવી પણ સ્વાભાવિક ખડકોની

ભીંત હતી, અને એ ગોળ ભીંતની વચ્ચે પહાડના પથરાઓમાં મ્હોટી
મ્હોટી ગુફાઓ હતી. આમાંની કેટલીક ગુફાઓ સ્વાભાવિક હતી અને
કેટલીક મનુષ્યની કારીગરીએ કાતરી કૂહાડી હતી. આવી આશરે પચાસ
પોણોસો ગુફાઓ હશે. તેની વચ્ચે એક નિર્મળ અને મીઠા પાણીનો સાં-
કડો ઝરો વરસાદના આધાર વિના બારેમાસ રહેતો. અને તેની આશપાસ
ઉંચા પથરા આવેલા હોવાથી તેમાં સૂર્યનો પ્રકાશ જતો, પણ તડકા તો
ખરા મધ્યાન્હે પણ જઈ શકતો ન હતો. એ ઝરો દસ પંદર ગુફાઓની
વચ્ચે થઈને વહેતો, એક બે ગુફાઓની તો પ્રદક્ષિણા જ કરતો, અને તે
છતાં તે કંઈક એવી રીતે આવેલો હતો કે એની એકપાસની ગુફાની એમાં
બારી પડતી હોય તો ખીણ પાસની ગુફાની પછીત પડે. કેટલીક ગુફા-
ઓની તબે થઈને અને કોઈની વચ્ચે થઈને પણ વહેતો હતો.

સર્વ ગુફાઓમાં મ્હોટી ગુફાના ઉપર તો બે માળ હતા અને તેના ઉપર
અગાશી હતી. એ અગાશી જડા પાકા કાળા પંથરની હતી અને ત્યાંથી આ
શૃંગની અને પર્વતની ચારે પાસ દૃષ્ટિ જતી હતી. એની નીચેનો માળ પથ-
રના જડા જડા થાંભલા ઉપર હતો અને થાંભલાઓની વચ્ચે ભાગ ઉઘાડો
હતો પણ ચિરંજીવશૃંગના કીલ્લા કરતાં ઉંચો ન હતો. આ માળના થાંભ-
લાઓમાં બૌદ્ધકાળના કેટલાક બનાવોનાં ચિત્ર કાતરેલાં હતાં. તેની ની-
ચેના માળને એકપાસ ભીંત હતી અને ત્રણ પાસ થાંભલા હતા. એ ભીંતે
પાંચ યોગારૂઢ પણ ધનુષ્યબાણધારી પુરુષોની મૂર્તિઓ હતી. તેને કોઈક
પાંડવોની મૂર્તિઓમાં લેખતા અને કોઈકના મત પ્રમાણે અશોક મહારાજના

રાજ્યમાં તે તે પછી મળતા સમાજોમાંના કેટલાક મહાત્માઓની અમૂર્તિઓ હતી. છેક નીચલા માળને ત્રણ પાસ ભાંતો હતી, અને ચોથી પાસ ઝરો હતો. ઝરા અને ગુફાવચ્ચે પગથીયાં અને લાંબા પગ મુકાય એટલા એટલા હતા. તે એટલા ઉપર ઝરાની લગોલગ થઈ ગુફાની બહાર જવાતું હતું. ઝરાની સામી પાસ મહોટ્ટી ઉચી પથરની ભાંત હતી. ઝરામાં વચ્ચે વચ્ચે કમળ હતાં. છેક ઉપલે માળેથી જોડેની ગુફામાં જવા આવવાનો પથરનો પુલ હતો, અને એ પુલની તળે ઝરો અને એ પાસ આ બે ગુફાઓની પછીતોની બારીઓ પુલથી સંધાતી હતી. આ ગુફાનું નામ સૌમનસ્યગુફા હતું.

વિષ્ણુદાસની આજ્ઞા પ્રમાણે સરસ્વતીચંદ્રને આ ગુફામાં આણવામાં આવ્યો. તે વેળા સાયંકાળ થવા આવ્યો હતો, અને સૂર્યાસ્ત થયો હતો પણ દિવસ દેખાતો હતો. ઝરાની પાસે પાસે થઈને સરસ્વતીચંદ્ર, રાધેદાસ, જ્ઞાનભારતી, અને બીજા બે ત્રણ બાવાઓ આ ગુફામાં આવ્યા. આ બાવાનાં નામ સુંદરદાસ, સુરદાસ, અને માયાપુરી એવાં હતાં. તેઓ મઠના મધ્યમાધિકારી હતા. તેમની સાથે પાણીનાં પાત્ર અને ફલ અને કન્દના સંગ્રહ રાખી લીધેલાં હતાં. ગુફા પાસેના એટલાઓ ઉપર સંભાળથી ચાલતા ચાલતા સર્વ પગથીયાં ઉપર ચઢી પાસે બેઠા. જ્ઞાનભારતીએ વાત કહાડી.

“ નવીનચંદ્રજી મહારાજ, આ ગુફાનું નામ સૌમનસ્યગુફા છે. આ
 “ તેના તળીયાનો ભાગ સર્વ પ્રવાસી સાધુઓને માટે છે. ઉપલો-ભાગ
 “ સિદ્ધદર્શનના અધિકારીઓને માટે છે. અનધિકારી જન માળ ઉપર
 “ રાત્રિ ગાળે તો તેને ભૂતપ્રેતાદિ દુષ્ટ સત્ત્વો પ્રલક્ષ થાય છે, અને જો-
 “ નાર બીજે દિવસે ઉન્મત્ત થઈ પાછો ફરે છે તે ક્વચિત્ જીવ પણ ખુવે
 “ છે. સાધારણ મનુષ્યને આ સ્થાન દિવસે પણ ભયંકર લાગે છે અને
 “ સાથે ઝાઝો સંગાત ન હોય તો લોક એકલકુલ અંહી આવતા નથી.
 “ પણ યોગીજનોને અને તપસ્વીઓને માટે આ સ્થાન ઉત્તમ છે અને
 “ અનેક અપાર્થિવ સંસ્કારોનું પ્રદીપક થાય છે. આપને અંહી પંચરાત્રિ
 “ ગાળવાની છે તે ઉપલા માળ ઉપર શુભ વસ્તુના વિચારમાં ગાળવાની
 “ છે. આપની સેવા માટે અમ સાધુજનો રાત્રિ દિવસ આ છેક નીચલે
 “ સ્થાને જ નિવાસ કરીશું, બોલાવશો ત્યારે ઉપર આવીશું, અને આજ્ઞા
 “ કરશે તેનું પાલન કરીશું.”

આ વાત ચાલે છે એટલામાં ઝરામાંનું પાણી એક સ્વચ્છ પાત્રમાં એક જણે આણ્યું ને સર્વેને પાયું. થોડી વાર બેસી સર્વ ઉપર ચઢ્યા. ભીંતમાં ને ભીંતમાં થઈ ઉપર જવાની એક સીડી હતી તે ઉપરથી ઉપલે પ્રથમ માળે અને ત્યાંથી તેથી ઉપલે માળે ચઢ્યા. આ માળે થાંભલાઓની આસપાસ અને માળની ચારેપાસે બેઠકવાળો એટલો હતો અને વચ્ચેવચ્ચ પથરની ઉભી નિસરણિ હતી તેમાં થઈને અગાશીમાં જવાનું હતું. અગાશીમાં વરસાદ આવી શકતો હતો તેથી થોડી થોડી લીલોતરી ઉગી હતી. સાધુજનોએ ત્યાં ઝાડી ઝાપટી સાફ કર્યું, અને તળેને માળે એટલા પણ સાફ કર્યા. પાણીનું પાત્ર મુક્યું, અને ચન્દ્રોદય થતા પહેલાં આજ્ઞા માગી નીચે ગયા. નીચે જતાં જતાં રાધેદાસ ઉભો રહ્યો ને બોલ્યો: “ જી મહારાજ, આ સ્થાનમાં પ્રતિધ્વનિ “ એટલો બધો થાય છે કે વાત નહી. પણ ઉપરના માળનો ધ્વનિ નીચલે “ માળે સંભળાતો નથી, અને અમને બોલાવવા હોય તો નીચેના દારની “ ભણી, સામા એટલા આગળ આવી, ઝરાભણી નીચું જોઈ, થોડોક “ સ્વર કરશે તો પણ છેક નીચેથી અમે સાંભળીશું. ”

સર્વે ગયા. સરસ્વતીચંદ્ર એકલો પડ્યો. મિત્રોના પત્રનું પોટકું માત્ર તેની બગલમાં હતું. ઉપર જઈ અગાશીમાં ચારે પાસ દૃષ્ટિ કરી તો પૃથ્વીની ગોળ મર્યાદા અને ગોળ આકાશ તેની દૃષ્ટિમાં સમાઈ ગયાં. અગાશી વચ્ચેવચ્ચ એક લાંબી શિલા લીલા ધાસવાળી હતી તે ઉપર બેઠો.

“ Now,

“ I am monarch of all I survey,

“ My right there is none to dispute !

“ કેવું ભવ્ય એકાન્તસ્થાન ! ગુરુજીએ મને અહીં મોકલવાનું એક પ્રયોજન કહેલું છે, ચન્દાવલીએ ખીન્નું કહેલું છે, અને મહારું હૃદય “ તેમાંના એક ઉપર પણ વિચાર કરવાને આજ અશક્ત છે. શા શા “ વિચાર કરું ? ચંદ્રકાન્તના ? ગંગાના ? સંસારીલાલના ? ઉદ્ધતલાલના ? “ તરંગશંકરના ? વીરરાવના ? ધરના ? પિતાના ? ધૂર્તલાલના ? ગુમા- “ નાના ?—અથવા સર્વ વિચારને ડુબાડનાર કુમુદના ?

“ કુમુદસુંદરી ડુબી ગયાં. તે અહીં ક્યાંથી હોય ? મધુરીમૈયા “ સર્વાકારે તેના જોવાં છે—તેમનું ગાયન, એ ગાયનનો વિષય, અને

“ તેમનો સ્વર કુમુદસુંદરીના જેવોજ છે ! પણ ચન્દ્રાવલીમૈયાએ
 “ દર્શાવેલા માર્ગ કુમુદસુંદરીનાથી ઉલટા છે.—તે તે માર્ગ સ્વીકારે એ
 “ અશક્ય છે.

“ પિતા મહારે માટે વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધિસૂચન' છપાવે છે—
 “ પ્રમાદધન અને સૌભાગ્યદેવી ગયાં ! —સુરગ્રામના મહેતાજીએ વર્ત-
 “ માનપત્રો વંચાવ્યાં ! મહારા દેશની રાજકીય વિપત્તિઓ તેણે મહારી-
 “ પાસે ખડી કરી ! — મુંખાઈ ! તારા યજ્ઞનો હું ઋણી છું!—

“ જાવું છે જી ! જાવું છે ! જાવું છે જરૂર ! ”

સુરગ્રામનાં મંદિરનાં દર્શન પુનઃ પ્રત્યક્ષ થયાં.

“ એક દિન પંખીસેં ઉડ જાવું ! ”

“ પંખી ઝાડની એક ડાળથી ખીજીએ તે ખીજીથી ત્રીજીએ ઉડીને એસે
 “ તેમજ મહેં કર્યું છે—ચિરંજીવશૃંગ ઉપર હું પક્ષી થઈ આવ્યો—
 “ પરમાત્મા ! મહારે અંહીથી ક્યાં ઉડવાનું છે ? ”

થોડી વાર વિચારશૂન્ય મૌન ધર્યું. અંતે સુરગ્રામમાંનું પદ સાંભર્યું.

“ જલસુત વિલખ ભયે ! સુરતખીન જલસુત વિલખ ભયે ! ”

“ રાત્રિના જલસુત ! કુમુદ ! શું તું આમ વિલખ છે ? અથવા રાણાએ
 “ મીરાંજીને માટે વિષ મોકલ્યું હતું તેમ મહેં તારો ત્યાગ કરી પત્ર મોકલ્યો.
 “ તે પ્રમાદને સોંપી—તે એ કામના એ પ્યાલામાં શું વિષ હતું ?—ઉદાર
 “ કુમુદસુંદરી !— મહેં ઝેર મોકલ્યું પણ તમે શું કર્યું ? —

“ વીખના પ્યાલા રાણાજીએ મોકલ્યા; સાધુસંગત મીરાં અટકી !

“ હરિચરણામૃત કરી પી ગઈ મીરાં જેસી જાનત અમૃત ઘટકી !

“ એ ગાનારીના ઉંડા હૃદયશલ્ય વચ્ચે અને તારા હૃદયશલ્ય વચ્ચે
 “ કાંઈ ભેદ નથી ! કુમુદ ! તારું ઉદારચરિત ચન્દ્રાવલી જેવાં વિરક્ત
 “ સાધ્વીના હૃદયને કમ્પાવે તો તેમાં કાંઈ નવીનતા નથી.”

તેના કાનના પડદા સાથે ષિન્દુમતીનો સ્વર અપટાયો.

“ વૃન્દાવનમેં મીલ ગઈ મોહન,

“ છુપ રહી રાધે જ્યું પ્યારી !

“ આવત મોરી ગલીયનમેં ગીરધારી ! ”

સરસ્વતીચંદ્ર ચમક્યો. “ એમ જ! શું કુમુદસુંદરીને છુપાયલાં મ્હારે
 “ જોવાનાં રહ્યાં? એ મને શું કહેશે? હું એમને શો ઉપદેશ કરીશ? કેવી
 “ ક્ષમા માગીશ? પુદ્ધિધનના ધરમાં જે અંકુશ હતો તેથી હું અને એ ઉ-
 “ ભય આ સ્થાનમાં મુક્ત છીએ, એ મુક્તપણું તે જ ભયરૂપ છે. પ્રીતિ-
 “ યજ્ઞ—અદ્વૈત યજ્ઞ—વિહારપુરી અને ચન્દ્રાવલીના જેવો—શું અમારાથી
 “ સાધ્ય નહી થાય? પ્રમાદ ગયો—લક્ષ્યધર્મ અને પાશ્ચાત્યધર્મ જુદે
 “ જુદે માર્ગે લેઈ જઈ એક જ સ્થાનમાં આણે છે! આર્યસંસારના વ્ય-
 “ વહારતું ધર્મશાસ્ત્ર જુદું છે—આ લેખ લેઈ મહેં સંસારના વૈભવનો
 “ ત્યાગ કર્યો છે—સંસારના ધર્મનો ત્યાગ નથી કર્યો. સંસારના સંપ્રત્ય-
 “ યથી હજી મ્હારું હૃદય મુક્ત થતું નથી. ત્રણે સ્થાનના ધર્મજળવાય એવો
 “ શો માર્ગ લેઉં?—કુમુદ! તારા મનમાં શું હશે? તારા હૃદયમાં લખ-
 “ ભોગની વાસનાઓ ભરી હોય તેને તૃપ્ત કરવામાં મ્હારે જે ધર્મસંકટ
 “ હતું તે પ્રમાદના મૃત્યુથી શાંત થયું છે. જે મહેં કરેલાં પાપને લીધે
 “ હવે મ્હારો ધર્મ તને તૃપ્ત કરવાનો જ હોય તો લોકાપવાદનું ભય માથે
 “ જોડારી લેવું એ ધર્મ પણ શું પ્રાપ્ત થતો નથી? તારી આવી
 “ વાસનાઓનો નાશ કરવાનો તારા ઉપર બલાતકાર કરવો
 “ એ શું મ્હારે માટે ધર્મ્ય છે?—અથવા આ સર્વ વિચારો
 “ શું મ્હારા પોતાના જ હૃદયમાંની અજ્ઞાત વાસનાનો અજ્ઞાત
 “ ઉદય નથી જણવતાં? Is not my wish father to these
 “ thoughts? Or, rather, am I not now succumbing to
 “ the rush of my own latent will-power itself? Heaven
 “ knows whither I am drifting ! ”

ચંદ્રોદય થયો, ચૈત્રશુદ્ધ એકાદશીની આ રાત્રિ હતી, અને પોણું ભરેલું
 ચંદ્રબિમ્બ પૂર્વદિશાની ક્ષિતિજરેખાથી કેટલેક ઉંચે ઉગ્યું અને સૌમનસ્ય
 ગુફાની અગાશીમાં તેનાં કિરણ વાંકાં ઉંચાં થઈ આવવા લાગ્યાં. પર્વતની
 પૂર્વ તળેટીનો અને રત્નનગરીના માર્ગનો તેમ મૃગજળનો દેખાવ રાત્રિથી
 ઠંકાતો હતો, છતાં ચંદ્રિકાથી નવીન સ્પૃષ્ટતા ધરતો હતો. સ્ત્રીના અંગને ન
 ઠાંકે ને ન પ્રત્યક્ષ કરે એવી ઝીણી મલમલની મ્હોટી ચાદર પેઠે સૃષ્ટિ ઉપર
 ચંદ્રિકા ઠંકાતી હતી અને ચંતુર રસિક જનની આંખને અણુસારા કરતી
 હતી. સરસ્વતીચંદ્ર અગાશીની પશ્ચિમ પાસે ગયો. પોતાની ગુફાની પા-
 છળ ઝરો, તેની પાછળની ગુફાની ઉંચી પછીત, એ પછીતમાંની એકલ
 બારી, અને પછીતો વચ્ચેનો પુલ, - એ એકાંત શાંત દેખાવથી એનું હૃદય

કંઈક શાંત થયું. એ શાંતિથી, માખીઓ ઉડી જાય એમ, વિચાર શાંત થયા અને છેક આધે પશ્ચિમ સમુદ્રની કાળી રેખા જોવા લાગ્યો. આંખ એ જ દિશાએ ઠરી અને પોતાની ગુફાથી સમુદ્રરેખા સુધી હેરાફેરા કરવા લાગી. એ હેરાફેરા કરતાં જોડની ગુફાના મથાળાના ધાખામાંના દાદર જોવા ભાગમાં દીવાનો પ્રકાશ દેખાયો. એ પ્રકાશથી વળી વિચાર જાગ્યા. વિચાર જાગતાં વચલા પુલ આગળથી ખારીમાં દૃષ્ટિ પડી ને પુલ ઉપર પડી. ખારીમાં દીવાનો પ્રકાશ દેખાયો. એ પ્રકાશ પુલ ઉપર લંબાતો હતો. પુલ બાળકના ઘોડીયાનાં આકારનો, વગર-ઘડેલી શિલાઓ ગોઠવી, કરેલો હતો. સરસ્વતીચંદ્ર અગાશીમાંથી નીચે ઉતર્યો અને પોતાના ભણીની પુલની પાસની ખારીમાં દૃષ્ટિ કરે છે તો તેમાં સ્ત્રીનો આકાર દેખાયો, દેખાતાં એ પળવાર ઓઠે આંગળી મુકી ઉભો રહ્યો, અને તરત જ દૂર ખસી ગયો.

ઉત્તર પાસને ઓટલે ઉશીકાને સ્થાને એનું પોટકું હતું. સાધુજનોએ એના શયનને માટે પથરના ઓટલા ઉપર એક ભગવું વસ્ત્ર પાથર્યું હતું અને એક પાસ જળકળ રાખ્યાં હતાં. ત્યાં આગળ એ વિચારમાં પડી બેઠો. પોતે વિચારમાં છે કે વિકારમાં તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો. પુલ ભણીથી આંખને પાછી ખેંચી લીધી, પણ કાન તો એણી પાસે જ રહ્યાં. ચંદ્ર ઉંચો ચઢ્યો અને આ માંજમાંથી પણ દેખાવા લાગ્યો. પર્વતના શિખર ઉપરનો પવન સમુદ્રનાં ઉછળતાં મોજાં પેઠે ગાજવા લાગ્યો. તાડોનાં ને ઝાડોનાં પાંદડાંના ખંડખંડાટ કાનમાં વીંજાવા લાગ્યાં. સરસ્વતીચંદ્ર એકલા ચંદ્રને જ જોઈ રહ્યો અને સ્વરમાત્રને સાંભળવા લાગ્યો. પુલ ભણીથી પણ કંઈક સ્વર આવવા લાગ્યાં, આવતા સાથે હૃદયને ઉછાળવા લાગ્યાં, અને ઉછળેલા હૃદયમાંની જિજ્ઞાસાએ એને ઉઠાડ્યો, પુલ પાસે આણ્યો, અને સર્વ સ્વરોને ભુલાવી પુલભણીથી આવતો સ્વર સાંભળવા તેને પ્રેર્યો. પુલની પેલી પાસ ખારીમાં દીવાના પ્રકાશ વિના કાંઈ દેખાતું ન હતું. આણીપાસની ખારીની સાંખસાથે લપાઈ બાઝી રહી, કાન અને હૃદયને ઉંચાં કરી, અન્ય વિચારોનો ત્યાગ કરી, આંતુરતાની મૂર્તિ જોવા સરસ્વતીચંદ્ર પથરાઓમાં પથરા પેઠે જડ જોવા સ્તબ્ધ થઈ ઉભો રહ્યો.

પ્રકરણ ૨૭.

ગુફાના પુલની ખીજ પાસ.

મનસ્ય ગુફાની પાછળની ગુફામાં સાધ્વીજનોએ કુમુદસુન્દરીને ગુફાદર્શનને નિમિત્તે આણી હતી. ભક્તિ-મૈયા, વામની, આદિ દશેક શરીરે બળવાળી સાધ્વીઓએ અનેક ગુફાઓ દેખાડી અંતે પુલની પાછળની ગુફામાં એને આણી. ત્રૈત્ર શુદમાં આ ગુફાની પાછળના એક વૃક્ષમાં અનેક પક્ષીઓ ભરાતાં અને તેમાં કોયલો પણ ઘણી આવતી. હજી વસન્તઋતુ ગણાતી હતી અને આજની રાત્રિ આ સુંદર સ્થાને ગાળીશું એવો સંકેત તેમણે કુમુદ સાથે પ્રથમથી જ કર્યો હતો.

આ ગુફાનું નામ વસન્તગુહા હતું અને તેનું બંધારણ સૌમનસ્યગુહાના જેવું જ હતું. માત્ર એનું સ્થાન જરી નીચાણમાં હતું અને તેને લીધે આખી ગુફા જોડની ગુફાઓથી નીચી લાગતી.

સાધ્વીઓએ એ રાત્રિચર્યાને માટે ફલાહાર અને શયનવસ્ત્રો રાખેલાં હતાં તે સર્વ નીચલે માળે રાખી ઉપલે માળે આવ્યાં અને એક ઓટલા ઉપર જેસી ખહારનું સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોવા લાગ્યાં. કુમુદ તેમાં ભાગ લેતી હતી. અંતે વાર્તાવિનોદ પણ બંધ રહ્યા અને સર્વ માત્ર જોવામાં લીન થયાં. કેટલીકવાર આ મૌન રહ્યું. અંતે સાયંકાળ થયો અને એક જણીએ, દીવાસળી વતે, એક કોડીયામાં વાટ મુકી સળગાવી. સળગાવતી સળગાવતી તે ખેલી.

“ મધુરીમૈયા, ગુરુજીએ નવીનચંદ્રજીને જે શૃંગ ઉપર પંચરાત્રિવાસ
 “ આપવો કલ્પેલો છે તે આ જ ! આની જોડેની ગુફામાં જ તે હશે
 “ અને નહી હોય તો આવશે. અમે આખી રાત્રિ નીચલે માળે ગાળીશું
 “ અને તને આ સ્થાનમાં જ આખી રાત્રિ રાખીશું. આ ત્હારી પાછળ
 “ ત્હારા શરીરને યોગ્ય મૃદુ શય્યા છે અને આહારદ્રવ્ય અને જળ છે,
 “ અને દીપ છે. અમે તને આ સ્થાને ત્હારા ભાગ્યને આશ્રયે એકલી
 “ મુકી નીચે ચાલ્યાં જઈશું.”

કુમુદ ભડકી. “ શું બોલો છો ? તમે મને છેતરી ! આ ભયંકર સ્થાન
 “ નમાં હું એકલી કેમ રાત્રિ ગાળવાની હતી ? હું તમારી સાથે નીચે જ
 , આવીશ.”

“ મૈયા, સાધુજનને આ સ્થાનમાં ભય નથી. તેમાં તને ભય લાગશે તો
“ તેમાંથી તારનાર હૃદય પાસેથી જ જડી આવશે.” પ્રીતિમાનિની બોલી.

“ મધુરી, આપણુ સ્ત્રીના હૃદયતંત્રનો સ્વભાવ આવે પ્રસંગે જ
“ વિપરીતકલ્પક અને વિપરીતકારી થાય છે. તને અમે છેતરી નથી.”
ભક્તિમૈયા બોલી.

કુમુદ૦—ત્યારે મને વગર સૂચવ્યે નિમિત્ત ક્ષહાડી અહીં કેમ આણી ?

ભક્તિ૦—ચન્દ્રાવલીમૈયાએ ત્હારી ચિકિત્સા અને ત્હારું ઔષધ
યોજ્યું છે તે તું જાણે છે. મોહનીમૈયાએ ત્હારા અભિસરણનો માર્ગ
આ ઔષધના સાધનમાટે સૂચવેલો તે પણ તું જાણે છે. ચન્દ્રાવલીમૈયાએ
ત્હારું દૂતકર્મ કર્યું અને વિહારપુરીજીના સાહાયથી આ સ્થાનમાં
નવીનચન્દ્રજીને જે સિદ્ધિ માટે મોકલવા ગુરુજીની આજ્ઞા મેળવી છે
તે હું ગુરુજીને સ્વમુખે જ સાંભળ્યું. કહે વારુ, હવે તે તને ખીજ કંઈ
સૂચના કરવાની બાકી રહી કે ત્હારી વંચના કર્યાનો આરોપ સાધુજનોને
શિર મુકે છે ?

કુમુદ૦—મ્હારી સંમતિ વિના કંઈ પણ કરવાનું નથી એમ મને
ચન્દ્રાવલીમૈયાએ સ્પષ્ટ કહ્યું હતું.

ભક્તિ૦—અને હજી સુધી અમે સર્વ તને એ જ કહીયે છીયે.

કુમુદ૦—તો અહીં આણવામાં મ્હારી સંમતિ કેમ ન લીધી ?

ભક્તિ૦—મધુરીમૈયા, ચન્દ્રાવલી અને મોહની જેવી નિપુણ વિદુ-
ષીઓ ત્હારા જેવી મુગ્ધાઓના હૃદયના મંત્ર વધારે સમજે છે તે ત્હારા
મુખની સંમતિ શોધતાં નથી પણ ત્હારા હૃદયની સંમતિને બહુ સૂક્ષ્મમાં
કળાથી જાણી શકે છે.

વામની—મધુરી, શું તું એ મહાશયાઓને શિર ત્હારા હૃદયથી
આરોપ મુકે છે ? તો જો. ચન્દ્રાવલીમૈયા અને વિહારપુરીજીએ ત્હારું
સંયુક્ત દૂતકર્મ કર્યું તેથી તું અજાણી રહી નથી. અમે ત્હારું સખીકૃત્ય
કરીયે છીએ તે પણ ગાજી વગાડીને કરીયે છીયે. અમારાં જેવાંથી,
આરંભી ગુરુજી જેવાએ જે જે સૂચનાઓ ત્હારા દેખતાં કરેલી તે ભ-
ક્તિમૈયાએ તને કહી બતાવી. એ સર્વ જાણીને, જેવી રીતે માજીના
મંદિરમાંથી તું ચદુશુંગ ઉપર ચહડી આવી તેમ ચદુશુંગ ઉપરથી આ
શુંગ ઉપર ચહડી આવી. આથી તે વધારે શું સંમતિને માથે શીંગડાં
ઉગતાં હશે ?

કુમુદસુંદરી વિચારમાં પડી, બોલ્યા વિના નીચું જોઈ રહી. પ્રીતિ-
માનિનીએ તેને વાંસે હાથ ફેરવવા માંડ્યા.

“ બેટા મધુરી, તું કાઈ રીતે ગભરાઈશ નહી. તારી ઇચ્છા પાછાં
“ જવાની હશે તો પ્રાતઃકાળે અવશ્ય જઈશું. પણ દુષ્ટ સંસારે અનેક
“ વંચનાઓનાં જાળ રચી તારા હૃદયમાં અમુજણુ ભરી દીધી છે ને
“ આ મહાત્મા જોડે આટલા આટલા માસ સુધી તને વાત સરખી
“ કરવા પણ દીધી નથી—એક ઘડી હૃદય ઉઘાડવાનો અવસર આપ્યો
“ નથી—તેની સાથે બે ઘડી આજની રાત તું બોલી લે, તારે કહેવાનું
“ તે કહી લે, ને તેને કહેવાનું હોય તે સાંભળી લે! આથી ખીજું કાંઈ
“ પણ કરવાનું અમે તને કહેવાનું નથી. તારી સૂક્ષ્મ પ્રીતિનું ફળ તું
“ આટલાથી મેળવીશ અને પછી પ્રાતઃકાળે તું કહીશ તો ચંદ્રાવલીમૈયા
“ તને માંજ પાસે લેઈ જશે.”

કુમુદ બોલ્યા વિના નીચું જોઈ રહી અને એનું સ્મરણ આ વાક્યમાંનું
સત્ય સ્વીકારતું હોય તેમ બુદ્ધિધનના મન્દિરમાં પોતે ગાયેલી કડીયો
અત્યારે હૃદય હૃદયમાં જ ગાવા લાગ્યું.

“ પૂર્વ જન્મનો સંબંધી તે ખડો હૃદયમાં થાય!
“ હૃવતી પણ જડસમો પ્રિયમૂર્તિ જોઈ નયન અકળાય!
“ પરિચિત પ્રિય રહી ઉભો પાસે નહોં બોલે, નહોં બોલું!
“ અપ્રસંગ ભજવતું ચીરાતું મર્મસ્થળ ક્યાં બોલું ? ?”

બુદ્ધિમૈયા નામની સાધ્વી સહની પાછળ બેઠી હતી તે બોલી.

“ મધુરીમૈયા! જે પંચમહાયજ્ઞનો ઉપદેશ નવીનચંદ્રજીને મળ્યો છે તે
“ જ તારા શ્રવણ પુટમાં મધુધારા જેઠે ટપકેલો છે. એ મહાત્મા સાથે
“ મહાયજ્ઞોમાં સહચારિણી થવાનો અને અદ્વૈત પામવાનો લોભ શું તને
“ નથી થતો? એ યજ્ઞોમાં એ મહાત્માની વેદી આન્તરાગ્નિથી તપ્ત અને
“ દીપ્ત અને અને તેનું સૂક્ષ્મ શરીર સંભૂત થઈ હોમાય ત્યારે તે વેદીનું
“ અને પશુનું શું તારે આખ્યાયન નથી કરવું ?”

કુમુદ—એ અધિકાર આપવાના અધિકારીએ જ્યાં સુધી મને એ
આધિકાર આપ્યો નથી ત્યાં સુધી સર્વ વાત વૃથા છે, મારે એ અધિકાર
શોધવો નથી.

પ્રીતિ—એ સત્ય છે, એટલા માટેજ અમે તને અંહી એકલી મુકીને જઈશું. તારી ઇચ્છા હોય અને તું અમારી સાથે સંદેશો મોકલીશ તો અમે તે લેઈ જઈશું ને ઉત્તર આણીશું. તેમ ન કરવું હોય તો અંહી બેઠી બેઠી તું જે કંઈ ઉચ્ચારીશ કે ગાઈશ તે જોડની ગુફામાં બેઠા બેઠા નવીનચંદ્રજી જરૂર સાંભળશે. તેમને તારું અભિજ્ઞાન થશે તો અદ્વૈતબળે કે પ્રીતિબળે, રસબળે કે દયાબળે, સાધુજનોની યોજનાને બળે કે ગ્રહદશાને બળે, પણ સર્વથા શ્રી લક્ષ્મણ ઈશ્વરની ઇચ્છાને બળે આ મહાત્મા તારા હૃદયને શીતળ ને શાંત કરવા આવશે. તે ન આવે તો—માનિની !—તું એમની પાસે જઈશ નહીં અને પ્રાતઃકાળે તું કહીશ ત્યાં જઈશું. ત્યાં સુધી મનઃપૂત કરી જે વસ્તુ સુઝે તે આદરજે.

સર્વ ઉઠ્યાં અને કુમુદને એકલી મુકી નીચે ચાલ્યાં ગયાં. કુમુદે તેમની પાછળ ઉઠવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેનું શરીર પૃથ્વી સાથે ચોટાટું હોય એમ થયું ને એની ઇચ્છાને વશ થયું નહીં. ચારે પાસે રાત્રિ અને ચન્દ્રિકા એકઠાં નીતરતાં હતાં, અને ઉઠવા ઇચ્છનારીને પૃથ્વી સાથે ડાખી દેતાં હતાં. અંતે તે ઉઠી પણ એના ચરણ દાદર પાસે ન જતાં પુલ ભણીની ખારી ભણી વળ્યા, ખારી ખહાર દૃષ્ટિ જતાં પાછી વળી, અને દૃષ્ટિ કરનારી એટલા ઉપર બેઠી અને છાતીએ હાથ મુકી ત્યાં બેસી જ રહી.

એના હૃદયમાં શું હતું તે એ પોતે જ સમજતી ન હતી. એ બિચારને વશ છે કે વિકારને વશ છે તે એના શરીર ઉપરથી જણાય એમ ન હતું. પણ બિન્દુમતીએ એને એકલી મુક્યા પછી એણે કવિતા જોડી કહાડી હતી. તેમાં અર્ધા કવિતા તરંગશંકરની જોડેલી હતી. ઈંગ્રેજ કવિ ગોલ્ડસ્મિથના “ હર્મિટ ” નામના લઘુકાવ્યનું તરંગ-શંકરે રૂપાન્તર કર્યું હતું. તેની એક પ્રતિલિપિર રત્નનગરીમાં સરસ્વતીચન્દ્રે કુમુદને આપી હતી. તેમાંથી અર્ધો ભાગ રાખી ખાકીના અર્ધો ભાગની કવિતા કુમુદે પોતે જોડી ઉમેરી હતી. આ કવિતા સરસ્વતીચંદ્ર સાંભળે એમ અત્યારે ગાવા ઉપર એનું ચિત્ત વળ્યું, વળેલું ચિત્ત પાછું ફર્યું. ન ગાવાનો નિશ્ચય થયો.

“ એક વાર અગ્નિનો અનુભવ કર્યો—ખીજી વાર એ અગ્નિમાં પડવાની કાંઈ આવશ્યકતા નથી. ”

“ હવે એ કાંઈ મુંખાઈ જાય એમ નથી. આવા વિરક્ત પદનો સ્વી-

“ કાર કરી હવે કંઈ એ તેનો ત્યાગ કરવાના હતા ? અંહી જ સુખી થશે.
 “ મહારા વિના તે સુખી છે અને એમના વિના હું—સુખી તો નથી—
 “ પણ સંતુષ્ટ રહીશ અને માણના ચરણમાં હૃદયનો યોગ કરીશ.”

થોડી વાર તે બેઠી, વળી ઉઠી, ગુફાની ત્રણે ઉઘાડી પાસે દૃષ્ટિ કરવા લાગી, ચંદ્ર દીઠો તે ચમકી, પુલની ખારી ભણી વળી, ત્યાં ઉભી રહી, પુલની પેલી પાસની છાયા દીઠી, વળી ચમકી, વળી પાછી વળી, અને વચ્ચોવચ એક પથર ઉપર બેઠી.

ઓઠે આંગળ મુકી—“ પ્રસંગ ગયો મળવાનો નથી. ઈશ્વરે જ ન્યારે
 “ ધક્કેલી ધક્કેલી અહીં સુધી મોકલી છે ત્યારે હું તેની ઇચ્છાને વશ
 “ થઈ પ્રસંગનો લાભ લેઈશ. જે મહારૂંજ મન પવિત્ર છે તો સરસ્વ-
 “ તીચંદ્રને તેનાથી શું ભય હતું અને મને પણ શું ભય હતું ? પણ એ-
 “ ટહું તો ખરું કે મહારા મનના ગુંચવારાની ગાંઠો તેમનાથીજ ઉકલશે
 “ અને—સુખ તો આ અવતારમાં નથી. પણ—ધર્મ અને શાંતિનો માર્ગ
 “ તેઓ મને ખતાવી શકશે !”

“ પણ મહારે માટે તેમને હલકો વિચાર આવશે. મહારે માટે તેમણે
 “ શું ધાર્યું હશે અને હવે શું ધારશે ? ઈશ્વર જાણે.”
 “ માણ, મને જીવાડી છે તો જીવનનો વિધિ દેખાડો.”
 “ એ તો એ જ.”

થોડી વાર તે બેસી રહી—અને અંતે—હીમંત આણી મુખ ઉઘડી ગયું અને ગાવા લાગ્યું.

પ્રકરણ ૨૮.

હૃદયની વાસનાનાં ગાન.

અથવા

ચેતન વિનાની વૃત્તિ—ઉક્તિ અને શ્રોતા વિનાની પ્રત્યુક્તિ.

“ More close and close his foot-steps wind:

“ The Magic Music in his heart

“ Beats quick and quicker, till he find

“ The quiet chamber far apart. ”

Tennyson's Day-Dream.

“ સજ્જન ! બાતાં સ્નેહકી ઇસ મુખ કહી ન બન્ય !
 “ મુગેકું સુપનો ભયો ! સમજ સમજ પરતાય ! ”

(લૈાકિક)

“ इत्थं त्वयैव कथितप्रणयप्रसादः ।
 “ संकल्पनिर्वृतिषु संस्तुत एष दासः ॥ ”

માલતીમાધવમ્ ।

સન્તગુદામાંથી નીકળતો કુમુદનો સ્વર પુલની વચ્ચે થઈ સૌમનસ્યગુદામાં જવા લાગ્યો; કુમુદની હૃદયગુદામાંથી નીકળી સરસ્વતીચંદ્રની હૃદયગુદામાં જવા લાગ્યો અને પ્રતિધ્વનિના ચમત્કારને વીજળીપેઠે ચમકાવવા લાગ્યો. કુમુદનો સ્વર સરસ્વતીચંદ્ર ન ઓળખે એવું હોય નહી—જે સ્વર કુમુદ દૂર હતી તે કાળે આના કાનમાં ભણકારા ભરતો હતો અને વાંસળી પેઠે મધુર ગાન કરતો હતો તે સ્વર જાતે કુમુદના સ્વમુખમાંથી જ પ્રત્યક્ષ થાય ત્યારે એ ભણકારાના રસિકના હૃદયમાં શો ધમધમાટ થાય તેની તો માત્ર કલ્પના જ થાય એમ છે.—તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજાય એમ નથી તો તેનું વર્ણન તો શી રીતે સંપૂર્ણ થાય? એ હૃદયનું હૃદય, એ હૃદય ધરનારીને કોમળ કંઠ, અને ચન્દ્રોદયની વેળાએ આ ગુદાઓ જેવું એકાન્ત! ગાન એ સર્વના સંયોગરૂપ જ હતું.

૧ “ જોગીરાજ ! ઉભા રહો જરી,
 “ મને વાટ બતાવોની ખરી;
 “ પડી વનમાં આ રાત અંધારી,
 “ ભમું એકલો ધરને વીસારી. ”

સરસ્વતીચંદ્ર નરજાતિ વાચક “ એકલો ” શબ્દ સાંભળી ચમક્યો.
 “ શું આ કોઈ પુરુષ ગાય છે ? ” ગાન વાધ્યું.

“ નથી પગલાં ઉપડતાં મહારાં,
 “ થાકે આવે છે આંખ અંધારાં.
 “ પંથ પુરો થતો નથી આજ,
 “ વાધું હું ત્યાં વધે વનવાટ ! ”

૧. ઓખાહરણનો રાગ.

“ My lord ! આ તો તરંગશંકરનું કાવ્ય—કુમુદને જ આપેલું તે
 “ કુમુદવિના ખીજું કોણ ગાય ? પણ હું આ સ્થાને છું તે શું એને ખબર
 “ નહીં હોય ? ” સરસ્વતીચંદ્રના વિચાર ગાનની કડીઓએ અટકાવ્યા.

“ દીવા જેવું પણ દેખાય,
 “ જવા ત્યાં મુજ મન લલચાય;
 “ ત્યાં તો રહેતા હશે કોઈ સંત,
 “ મહારા દુઃખનો આણુશે અંત.
 “ જોગીરાજ ! એ વાટ ખતાવો;
 “ દયા એટલી મુજ પર લાવો. ”

સર—“ નક્કી ! આ સંબોધન મને તો નથીજ કર્યું. ચાલો, હવે એ
 “ સંબોધનને ઉત્તર મળશે. ”

સ્વર વાદ્યો.

‘ જોગી બોલ્યા: “ બેટા, રખે જાતો,
 “ એણીપાસ રખે લલચાતો;
 “ એ તો ભૂતનો ભડકો જાણુ,
 “ બોલાવે ને કરે પછી હાણુ.
 “ ભુખ્યાંતરસ્યાંને આદર આપે,
 “ લુખું સુકું મળે તે જમાડે,
 “ એવી આ છે ગુફા મુજ રંક;
 “ બેટા, તેમાં તું આવ નિઃશંક.
 “ ધૂળ ને વણુખેડેલું ધાન,
 “ શય્યા કાજ ડુંગાં ધાસપાન,
 “ રૂડાં ઝરણું નિર્મળ પાણી,
 “ મુખં, શાન્તિ, ને આનંદવાણી:—
 “ એવું અક્ષયપાત્ર છે અંહી,
 “ હરિ પ્રત્યક્ષ થાય છે સહી.
 “ બેટા, એવા આશ્રમમાં તું આવ્યો,
 “ ગયો સમજ ચિન્તાતણો વારો. ”

“ હું ઇચ્છું છું કે હું તને એવો જ બોધ આપી શકું. ” સરસ્વતી
 “ બોલ્યા; ગાનતો ચાલ્યુંજ.

“ દુઃખ સંસારનાં નથી સાચાં;
 “ મન માનવનાં-એક કાચાં;
 “ મળે ક્રોળીયો ઉદર ભરાય,
 “ તમુ પૃથ્વી સારે સુવા કામ;
 “ પણ વાર છે કરવો સમાસ,
 “ લ્હોય મન ન ઠરે કરી હાશ.
 “ પ્રભુએ તો સરજેલું છે સુખ !
 “ મન મનનું જોળી લે છે દુઃખ.”
 ‘ નિશાકુસુમ સરે શાંત શાંત,
 ‘ તેમ જોગી જોલ્યા શબ્દ દાંત.
 ‘ આગળ પાછળ ચાલ્યા જોય,
 ‘ ઝાંપો ઉઘાડી પેઠા છેય,
 ‘ રાત વાધી, વંઠલાં જોલે,
 ‘ અન્ય સઉ પડ્યાં નિદ્રામાં મેળે;
 ‘ તેવે સમે જગે જોગીરાજ,
 ‘ ધીમે તાપે કરે સ્વયંપાક.^૨
 ‘ તપે અંગારા એકાંત શાંત,
 ‘ રંગ આપતો મંદ પ્રકાશ,
 ‘ ધીમે ધીમે જળે છે કાષ્ઠ,
 ‘ ધીમે ધીમે જોલે એનો તાપ;
 ‘ જોલે તોરી ભરાઈ ભીંતમાંજ,
 ‘ દોડે અંહી તંહી જોલે માર્જર;
 ‘ દ્વાર વાગે વાંસળી-સમો વા ય,
 ‘ પ્હોર રાતના ચાલ્યા જાય.”

પવનનો સ્વર પુલની જે પાસની બારીઓમાં ગાજતો ગાતો જતો...
 હતો અને જે પાસનાં હૃદય ચીરતો હતો—રાત પણ વાધતી હતી.

‘ જોગી આ સઉ શાંતિ ઝીલે છે,
 ‘ શાંત વાતો કરતા ઝીલે છે.
 ‘ ધીમું ધીમું જોલે ને હસાવે,
 ‘ થાકેલાનો થાક નસાડે.

‘ કથા ગોષ્ઠી કંઈ કંઈ કુહાડે,
 ‘ બોધ આપે ને શાંતિ પમાડે.
 ‘ અન્ન મધુરું જમે ને જમાડે,
 ‘ એ પર અતિથિને રુચિ કરાવે. ”

“ કુમુદ! કુમુદ! પન્થમહાયજ્ઞનો ઉપદેશ સાંભળ્યા પછી આતિથેય-
 “ ધર્મના આટલા આવા મધુર વિધિ તું મને બતાવતી નથી તો કેને
 “ બતાવે છે? કુમુદ, દુઃખી પ્રવાસી કુમુદ, સાધુજનોનું આતિથેય તને
 “ શાંતિ પમાડી શક્યું નથી જ! નક્કી, આ નવો ધર્મ મ્હારે શિર
 “ ઉદય પામે છે—પણ—” સરસ્વતીચંદ્ર એટલું મનમાં બોલ્યો પણ
 કાન તો ઉઘાડા જ હતા તેમાં કુમુદના સ્વર જતા અટક્યા નહીં.

‘ પંથો બાધું ન બાધું કરે છે,
 ‘ પંથો શુંણ્યું ન શુંણ્યું કરે છે,
 ‘ ઉંડા વિચારમાં પડી જાય,
 ‘ ગાલે ઉતરે છે આંસુની ધાર.”

સરસ્વતી—શું તારી આ દશા છે ?

ઉત્તરમાં ગાન જ વાધ્યું.

‘ એની દેખી દશા એવી જોગી,
 ‘ દયા આણી થયા દુઃખભોગી.
 ‘ અન્ન પડતું મુકી પાસે આવ્યા,
 ‘ ફરી ફરી વળી પુછવા લાગ્યા:—
 “ બોલ, બેટા, તને શું થાય ?
 “ તારે હૃદયે શાંતો પજો ધા ય ?
 “ ધરનો વૈભવ ત્યજી અંહી આવ્યો ?
 “ એણું આવ્યું કે કાઈએ કુહાડ્યો ?
 “ દગો દીધો કે મિત્રે શું, ભાઈ ?
 “ મળી કંઈણ હૃદયની શું નારી ?
 “ બેટા, વાત વિચાર તું સાચી,
 “ માયા સંસારની બધી કાચી.
 “ કુહાવે લક્ષ્મી તો ચંચળ નારી,
 “ નહારી જાય, દઈ હાથ તાળી;

- “ સુખ એનું કરે ચમકાર,
 “ જ્ઞેતા જ્ઞેતામાં થાય અંધાર;
 “ સુખ એનું તો મૃગજળ જેવું,
 “ થતાં સમીપ પડે ખોટું એવું.
 “ મિત્રતામાં યે મળે ન કાંઈ,
 “ એ તો સ્વાર્થની છે જ સગાઈ;
 “ એને નામે હુરકાય તે ભોળા,
 “ એને વિશ્વાસે રહે તે તો રૂંહોળા;
 “ લક્ષ્મી ને કીર્તિ જ્યાં જ્યાં જાય,
 “ છાયા જેવા મિત્રા પુઠે થાય;
 “ જે એ છાયાને ઝાલવા જાય,
 “ ઘસે હાથ ને ખત્તા તે ખાય.
 “ સ્ત્રીની પ્રીતિ તો એથી યે ખોટી,
 “ મોહજળ નાંખે જ્ઞેતી જ્ઞેતી;
 “ જળ નાંખે, જ્ઞેતામાં ફસાવે,
 “ ફાવે ત્યાં જ એ ધુતકારી નાંખે;
 “ ફૂલાવે અખળા ને નરને નચાવે,
 “ ગોરી ગુમાનભરી પછી રાચે;
 “ નરના દુઃખની મરકરી કરતી,
 “ નારી પ્રીતિ ખરી નવ ધરતી.
 “ પ્રીતિની હુંફ પંખી ધરે કો,
 “ સુરલોકમાં હો કે નહી હો.
 “ પ્રીતિને નામે સળગાવી આગ,
 “ નારી નરને કરે છે ખાખ;
 “ મોહમાયા ને જ્ઞેગણી ફૂલાવે,
 “ નારી નરને ન જંપે સુવા દે;
 “ ખેટા, શાને વેઠવી એની શૂળો ?
 “ એની પ્રીતિમાં મુકની પુજો ? ”

આ છેલી કડી મ્હોટે ઉછળતે સ્વરે ગવાઈ.

‘ જ્ઞેગી ખોલતો ઉરકેરાય,

‘ પંથી સાંભળતો શરમાય;

' નીચું જુવે, તે ડસડસી રુવે,
 ' ગાલે નારંગીનો રંગ ચુવે.
 ' બહારે નાજુક વાદળી ચાલે,
 ' રંગ ઉજળા પળેપળ કાલે,
 ' સુંદરતાના લલિત ચમકાર
 ' અંગે ઉઠતા તેવા જણાય;
 ' જોગી જુવે છે, આભો બને છે,
 ' પંથી નવો નવો વેશ ધરે છે,'

સરસ્વતીચંદ્ર પુલ ઉપર આકર્ષાયો તે તેની આંખો અંદરના રૂપ ઉપર આકર્ષાઈ.

' આંખો ચંચળ થઈ ચળકે છે,
 ' ઝોઠ કુંપળો પઠે ઉઘડે છે;
 ' પંથી સુંદરીરૂપ થઈ બન્ય,
 ' જોગી ભડકે, ઉંચો નીચો થાય.'

સરસ્વતીચંદ્ર પુલની પેલી પાસની બારી બહાર સાળમાં લપાઈ પુલમાં ઉભો ને કાન અને આંખો માંડ્યાં. "કુમુદસુંદરી, બને પોતાનો જ દોષ કહાડનારી અને પ્રિય જનની દયા જ જાણનારી આ મહાશયાના "ચિત્ત જેવું ચિત્ત તમારું છે તેમ તેના જેવુંજ આ તમારું રૂપ હું "અત્યારે પ્રત્યક્ષ કરું છું. પણ સ્ત્રીની પ્રીતિનો આવો તિરસ્કાર મ્હે "કદી કર્યો નથી, અને જો એ તિરસ્કારબુદ્ધિથી મ્હે તમારો ત્યાગ "કર્યો તમે સમજતાં હો તો તેના આરોપમાંથી મુક્ત થવાનો મ્હારો "ધર્મ મને તમારી પાસે મોકલશે." કુમુદ છત સામું જોઈ, છાતીએ હાથ મુકી, આંસુ લહોતી લહોતી ને વચ્ચે વચ્ચે ઉશ્કેરાતી ગાયાં જ જતી હતી.

' હાથ જોડી રેતી ખોલી બાળા:-

"ક્ષમા કરજો મને, જોગીરાજ !

"જગપાવન ને નિર્વિકાર

"શાંત દાંત વસો ચોગીરાજ,

"એવા દિવ્ય આશ્રમની માંભ

"પગ મુક્યા પાપણીએ આંજ.

"તમ દર્શનનો અધિકાર,

"નથી જોતે, એવી હું છું નાર."

સરસ્વતીચંદ્ર મનમાં ગાજી ઉઠ્યો અને અધિકાર આપવા લાગ્યો:
 “ ના-ના-કુમુદ ! તું પવિત્ર છે તે હું જાણું છું—જગત ભલે ખડકો
 “ મારતું કે તને સૌભાગ્યદેવીથી ઉતરતી ગણતું. પણ તારે જે વિકટ
 “ સૂક્ષ્મ પ્રસંગો આવી ગયા તેમાં પણ જ્ય પામનારી સતી તો તું જ
 “ છે ! અગ્નિમાં ચાલી છે તે તું ! પાપી તો હું જ છું કે જેણે તને અવદ-
 “ શામાં આણી અને તેમાંથી છોડવા હજી સુધી જેની છાતી ચાલતી
 “ નથી તે આ સ્થાને આમ બાયલા પેટે ઉભો રહ્યો છું !” મન આમ
 “ ગર્જ્યું ત્યાં કાન તો સાંભળ્યા જ કરતા હતા.

“ ક્ષમા કરજો મને, યોગીરાજ,
 “ કહી દઉં મહારાં વીતકની વાત.
 “ શુણી અબલા તણા અપરાધ,
 “ કૃપા કરજો, અહો કૃપાનાથ !”

સરસ્વતીચંદ્ર ક્વચિત્ પણ આતુર થઈ સાંભળવા સંજ્ઞ થઈ ઉભો.

“ તમ દર્શનથી દુઃખ નહાસે,
 “ બોધ ઘો ત્યાં ત્રિવિધ તાપ ભાગે.”

“ આ ભાગ તો તરંગશકરનો રંગેલો નથી ! કુમુદ ! તારા હૃદયની
 “ વાત હવે તું ગાવા માંડી અને પવનના ઝપાટા આગળના દીવા પેટે
 “ મહારું હૃદય હવે કંપવા લાગે છે! કંપાવ, કુમુદ, એને કંપાવ ! હવે મહારા
 “ પ્રાયશ્ચિત્ત વિધિનો આરંભ થયો ! આરંભ પામેલું ગાન વાધ્યું. ”

“ બોધની હું ન જો અધિકારી,
 “ પ્રભુ, ક્ષમજો, પામર જીવ જાણી !”

આ શબ્દોએ સરસ્વતીચંદ્રનાં નેત્રમાં આંસુ આણ્યાં.

“ બોધ લેતાં ભુલી કે ઠગાઈ,
 “ બોધ લેતાં લેતાં હું ફસાઈ ”

આત્મદોષનો શોધક ઉદારચિન્તાથી સાંભળવા લાગ્યો.

“ બોધ લેતી લેતી હું ન જાગી,
 “ બોધ દેનારથી ભુરકાઈ.
 “ મને એવો મળ્યો એક જોગી,
 “ પ્રીતિ ખોટી જાણી ખરી બોધી. ”

આત્મદોષનું ભાન પામનારે નિઃશ્વાસ મુક્યો.

“ પ્રીતિ જાગી હૈયે મુજ સાચી ,

“ પ્રીતિ નરની યે જોઈ લીધ અઝી.

“ ખરી પ્રીતિ ધરી, ખોટી દીડી,

“ નરે ગેરુ ધર્યો ને કહી પીડી! ”

ચારે આંખોમાં આંસુની છાત્રકો વાગવા લાગી. સરસ્વતીચંદ્રે દુઃખમાં ને દુઃખમાં જાત ઉપર રોપ આણી પોતાનો અર્ધો ગોઠ કર્યો.

“ સ્ત્રીની પ્રીતિ હશે કંઈક ખોટી,

“ નર કંઈક મુકે એને રોતી.”

પુલ્કની બે પાસ નિઃશ્વાસ ચાલતા હતા.

“ નારી અખળા છે, ને છે ભોળી,

“ હજે એને જ્ઞાની જોગી ભોગી.

“ રાંક થઈ પડી રહે ભોળી ખાળા,

“ નર આવી કરે ત્યાં ચાળા;

“ ભોળી અખળાને પ્રેમે ફસાવે,

“ ફાવે ત્યાં પાછી ધુતકારી નાંખે. ”

‘ This is sharp retort ’ સરસ્વતીચંદ્રે છાતી ઉપર હાથ મુક્યો.

“ જ્ઞાની જ્ઞાનહીનાને નચાવે,

“ પ્રીતિભાંગ પાઠને એને રાચે ! ”

“ પાઈ ખરી ! પાઈ તે પાઈ ! પણ રાચતો નથી ! ” ગાનને ઉત્તર મળ્યો.

“ સ્ત્રીના દુઃખની મરકરી કરતો,

“ પ્રીતિ-સ્વપ્ન દેખાડીને હગતો !

“ પ્રીતિ પુરુષમાં હો કે નહી હો,

“ સ્ત્રીને દ્રામળ હૈયે ખરી હોં !

“ નહોતી જાણતી પ્રીતિનું નામ,

“ નહોતી સ્વપ્નેયે જાણતી દ્રામ,

“ તેને કાને ડુંક્યો નરે મન્ત્ર,

“ સાથે મુક્યું મનોભવતન્ત્ર;

“ એણે રેલાવ્યો અબળામાં પ્રેમ,
 “ રેલે સરિતા ચોમાસે જેમ.
 “ રસ જાણ્યો તે નીવડી આગ,
 “ દેહ બળતાં, બચ્યો નહી વાળ.”

“ મહારી બુદ્ધિમાં જીનાં, સ્વપ્ન ફરી તરવરે છે અને નવાં સ્વપ્ન
 “ ઉભરાય છે ! સ્થૂલ પ્રીતિ ! તું પણ પ્રસંગ આવ્યે બળ કરવા.
 “ ચુકતી નથી.” કુમુદના મુખ ઉપર નવીન શોક અને નવી
 સુંદરતા ચમકવા લાગ્યાં તે તે જોનારના હૃદયમાં નવી જાતનો કંપ થયો.
 કંપાવનાર ગાન કંઈ અટક્યું ન હતું.

“ પ્રેમી અબળાને પ્રેમે ભુલાવી,
 “ ધીકધીકતા અગ્નિમાં ચલાવી.
 “ શીતળ થાવાને વનમાં આવી,
 “ નિરાશા છે લલાટે લખાવી !”

“ ખરી વાત છે ? દુષ્ટ જીવ, કુમુદની આશા અને નિરાશાની લ-
 “ ગામે તારા જ હાથમાં રહી છે અને તારે તો વૈરાગ્યમાં ઘોરવું છે !”
 નવાં સ્વપ્નોએ સાંભળનારને મર્મવચન કહ્યું. આગળ ચાલતી કવિતા
 હજી વધારે મર્મભેદક નીવડતી હતી.

“ ઘર છોડ્યું તે વનમાં આવી,
 “ ટુંકું ભાગ્ય ત્યાંયે સાથ લાવી.
 “ તમ જેવાનો સત્સંગ થાય,
 “ લ્હોય મટતો નમનનો ઉચાટ.”

“ સત્સંગ ” શબ્દે હજી નવાં વિચાર જગાડ્યા.

“ જગ પાવન તે નિર્વિકાર
 “ શાંત દાંત તમે, યોગીરાજ !”

“ હું ઇચ્છું છું—કુમુદ, હું ઇચ્છું છું કે તું જેવો મને કલ્પે છે
 “ તેવો હું હઉં ને ન હઉં તો થઉં. પણ આ ઇચ્છા તે તારી નિરા-
 “ શાની છે કે આશાની છે ? તારી હૃદયગુલા ઘણી ઉંડી તે સૂક્ષ્મ
 “ છે ત્યાં તારા મર્મસ્થાનમાં પહોચવું એ હવે મહારો ધર્મ.”

“ તેને શરણુ વૃથા હું આવી,
 “ શોક મૂઠ વિઝારિણી નારી !

“ સુધા સલિલથીં દૂપ ભર્યો છે,
 “ તૃપા ભાગવા ઈશે કર્યો છે,
 “ તેને થાળે બેઠી ગુણહીને
 “ હું ન અવતરી સલિલનું મીન.
 “ પાણી જોઈ છું તે રોઈછું,
 “ કુવાકાંઠે તૃપાથી મરું છું.
 “ કહું છું કે મરું છું તે જીવું છું !
 “ મરવા મથીં મથીંને જે જીવું છું !
 “ હાડે હાડે બધેથી શુંજીછું,
 “ પુઠે પુઠે લોચે હું ભમું છું;
 “ આશા છે નહી, લોચે ધરુંછું;
 “ જીવ છે નહી લોચે જીવું છું ! ”

“—’Tis the severest struggle of the heart !” સરસ્વ-
 તીચંદ્ર બોલ્યો, અને કુમુદે પાછળની ભીંતમાં માથું પાછળથી કુટ્યું, પણ
 અંબોડએ એ પ્રહારમાંથી એને બચાવી. સરસ્વતીચંદ્રે એ જોયું—એનું
 હૃદય ચીરાયું—અંદર જવા તત્પર થયો; પણ કુમુદ સજ્જ થઈને ફરી
 ગાવા લાગી એટલે અટક્યો. કુમુદનું મ્હોં હવે તીવ્રતર થતા શોકથી
 ઘેલું થતું હતું તે જોનારની આંખો દયાથી જોવા લાગી.

“ છું અભાગણી પાપણી એવી,
 “ નથી અધમ કોઈ મુજ જેવી.
 “ ક્યાં હું એ ? ક્યાં તમે યોગિરાજ,
 “ જેમાં પુણ્યસુધા ઉભરાય ?
 “ ત્યાગી પુદ્ગ શુણ્યા ભગવાન,
 “ ત્યાગી પ્રત્યક્ષ છે ભગવાન ! ”

કષ્ટ જનને મુખે સ્તુતિ સાંભળી રોમાંચ થયો.

“ સેવે દૃષ્ટિથીં શશીને કુમુદ !
 “ જીવે દૂરથી તે જાને પુલ્કા ! ”

૧ ' ગુણ ' એટલે કુવામાં પાણી ભરવાનું દોરડું અને બીજો અર્થ સામાન્ય
 કહાયે કીચે તે ગુણ. ૨ સુવાનું ઉભું થવું.

“ કુમુદ ! મહારી કુમુદ ! હારું અભિજ્ઞાન હવે સંપૂર્ણ થયું ! મધુરી
 “ અને મધુર કુમુદ તે એક જ ! હવે એને પળવાર વધારે આમ બહીલી
 “ રાખવી તે તરફડીયાં મારતી જોવી એ મહારાથી નહીં બને ! પ્રમા-
 “ દધનના ધરમાં એમ જોવું તે જ ધર્મ હતો—હવે તેમ જોઈ
 “ રૂહેવું એ જ અધર્મ છે”—છેક વસન્તગુફાની ખારી સુધી પગલું
 ભર્યું. કુમુદ ગાવાની લહેમાં હત નહીં તેા અવશ્ય તેને જોઈ શકત.
 તે ઉભી થઈ અને સામી રવેશ ઉપરથી દેખાતા ચંદ્રને જોઈ રહી—
 એ ચંદ્રને જ કૂહેવા લાગી—ક્રમણ હાથેલીઓ જોડી નમસ્કાર કરી
 ઉભી રહી તે ચંદ્રને જ કૂહેવા લાગી.

“ સેવે દૃષ્ટિથી શશીને કુમુદ !
 “ જુવે દૂરથી તે બને પ્રુલ્લ !
 “ છોડી મલિન મદનના ઉપાધિ,
 “ દૃષ્ટિસેવા પ્રભુની કરું આવી,
 “ તો હું ભાગ્ય જોયેલું પામું,
 “ ખોધ શાન્તિ સુધાપાન જાન્યું.
 “ રહ્યો મનમાં મને ક્ષોભ ઝાઝો,
 “ શાંત પડતો ઉછળતો પાછો.
 “ મુક્ત કરવા તેમાંથી સમર્થ
 “ એક પુરુષ તમે, નહીં અન્ય !”

સરસ્વતીચંદ્રનું હૃદય હાથમાં ન રહ્યું—તેણે ખારીના ઉમરા ઉપર
 પગ મુક્યો—પણ કુમુદની દૃષ્ટિ તેા આકાશના ચંદ્ર સામી જ હતી. તે
 ભાનમાં ગાતી હતી કે ખેભાન લવતી હતી તે સમજાયું નહીં. ભાનમાં
 હોય તેા સરસ્વતીચંદ્રને દીક્ષા વિના રૂહે ?

“ તપ ભગ્ન તમારું કરવા,
 “ યોગીરાજ, આવી નથી હું આ.
 “ તપક્ષેત્રની વાડ વધારું,
 “ પશુમાત્રને દૂર જ કૂહાડું !
 “ ક્ષેત્રમધ્યે રહી કૃષિ કરજો !
 “ વિધ્નહીન જ તપ આદરજો !”

કુમુદ સરસ્વતીચંદ્રના સામી કરી, તેની આંખ આની આંખ સામે
 ઉભી રહી પણ જોતી હોય એમ દેખાયું નહીં. એના સામી ઉભી રહીને

જ એ ગાવા લાગી તે એ પત્થર જેવો દિઠ્ઠમૂઠ થઈને ઉભો તે માત્ર આંખનાં આંસુથી જ છવતો લાગતો હતો.

“ ભદ્રામુદ્રા સમો ઉપદેશ,
“ બહારથી જોઈ ત્યજીશ હું ક્લેશ !”

છેક એભાન જેવાની પાસે કોઈ યંત્રની સત્તાથી ચાલતી તે ખેલતી કાચની પુતળા પેટું કુમુદ છેક સરસ્વતીચંદ્ર પાસે આવી તે ઉભી, તે નમસ્કાર કરી નરમ સ્વરે કહેવા લાગી.

“ કૃપારસથી ભર્યાં યોગિરાજ !
“ જન્યું આટલો હું અધિકાર.”

“ કુમુદસુંદરી ! ”—સરસ્વતીચંદ્ર ખેલ્યો અને કુમુદનો હાથ ઝાલ્યો—પણ તે હાથ વાળ્યો નહી—એની નસો અસ્થિ જેવી કઠણ લાગી. માત્ર ઉઘાડી પણ શૂન્ય આંખથી તે ખેલતા મુખતી તેનું ચેતન જણાતું હતું.

“ પૂર્વ આશ્રમને સંભારી,
“ મહ્યાં ગુપ્ત વચનને માની,
“ થઈ અશરણ અખળા ખાળા
“ માગે આટલી પ્રીતિની જવાબા !”

જે હાથ વાળ્યો વળતો ન હતો તે જાતે ઉચકાયો તે લાંબો થઈ સરસ્વતી-ચંદ્રના ખભા ઉપર જાતે ટેકાયો, અને પાછો તે સ્થિતિમાં પણ એ શરીરની વચ્ચે પત્થરનો પુલ હોય એમ કઠણ થઈ ગયો. કુમુદની આંખોમાં દીનતા અને આર્જવ હતાં તે સરસ્વતીચંદ્રની આંખો સામી તે વળી હતી, છતાં પણ તે કોઈ પત્થરની મૂર્તિની જ આંખો જેવી લાગી. એ સ્થિતિમાં આ નાજુક શરીર જાતે ઉભું તે ગાવાં લાગ્યું.

“ ભવસાગરમાં નથી પડવું !
“ મન મલિન મળે નથી ભરવું !
“ રસ હૈંડો દીધો રસનાથે,
“ રસ મળતા નીચોવ્યા ત્યાગે !”

એનો હાથ સરસ્વતીચંદ્રના ખભા ઉપર ખળથી ચંપાતો હતો.

“ કાયા કૈંકી દીધી કાચનાથે,
“ પ્રાણના જ હર્યા યમરાજે !”

“ કુમુદ સુંદરી ! ”—ઉત્તરમાં ગાન જ ચાલ્યું.

“ ફેંકી કાયા ને ફેંક્યા મહેં પ્રાણુ !

“ માગ્યો જળમાં ને નરકમાં માગ !

“ કાયા ફેંકી દીધી જળનાથે !

“ પ્રાણુ લીધા ન નરકને નાથે !

“ પ્રાણુધારિણી કાયા એ આજે

“ પડી છે પ્રાણુનાથને પાયે ! ”

ખમા ઉપરથી હાથ ઉપજ્યો ને ખીજા હાથ સાથે જોડાયો. કુમુદના એ હાથ પોતાના શરીર આગળ જંઘા સુધી લટકી નમી અંજલિપુટ થઈ ખીજયા ! સરસ્વતીચંદ્રના ચરણ ભણીજ એ હાથ નમ્યા ને એ હાથ ધરનારીની દૃષ્ટિ, એનું મસ્તક, સર્વ સરસ્વતીચંદ્રના ચરણ ભણીજ “ પ્રાણુ-નાથને પાયે ” શબ્દ ખેલતાં ખેલતાં નમ્યાં અને વળ્યાં, ને તેનેજ એ કૂહેવા લાગી.

“ કાયા પ્રાણુનો યોગ ન માગે !

“ પ્રાણુ પ્રાણુપણથી ન રાયે.

“ પ્રાણુનાથને શરણુ પડ્યાં એ !

“ પ્રાણુનાથ તારે કે હુખાડે !

“ પ્રાણુનાથ, હુખાડો કે તારો !

“ રસ નષ્ટ કરો કે વધારો !

“ ક્ષમા આપો કે ક્રોધથી શાપો !

“ હાથ ઝાલો કે લાતથી મારો !

“ વિઘાતાએ તો લેખ લખ્યા છે:—

“ પ્રાણુનાથ શું પ્રાણુ જડ્યા છે ! ”

“ કુમુદસુંદરી !—કુમુદ !—આ દશા—” આ ઉદ્ધાર નીકળતાં ગાન અટક્યું ને સટે ગદ્ય નીકળ્યું ને કુમુદ ખડખડ હસી પડી.

“ હું! આટલે દિવસે—પાછી—હું કુમુદ થઈ!—કુમુદસુંદરી નહી:—
“ પ્રિય કુમુદ ” થઈ-હા ! તો હવે સાંભળો હૃદયની વાત હૃદય ખેલશે !
હું નહી ખોલું.”

“ અરે રે ! હજી એ ખેભાન છે ને ખેભાન સ્થિતિમાં જ ઉભી છે, ખેલે છે ને ગાય છે:” સરસ્વતીચંદ્ર કંઈકે ઝીણેથી ખોલ્યો તે સાંભળ્યું હોય તેમ ખેભાન કુમુદ ખોલી.

“ હા ! મહારો ચંદ્ર બોલ્યો ! ચંદ્ર ! સાંભળો — ઘણું દિવસે બોલ્યા તે સાંભળો ! ” બેભાન મુખ પણ દીન થયું તે ગાવા લાગ્યું.

“ નથી સતીપણું હુથી સધાયું,

“ પતિવ્રતપણું તો નથી જાયું.

“ મને મુઝે ને શુદ્ધિ અશુદ્ધિ;

“ મહારી ચાલે નહી કંઈ ખુદ્ધિ

“ તેને ખુદ્ધિ ને શુદ્ધિ દેવા,

“ અશરણને શરણ નિજ લેવા,

“ આદિકાળે રસિક ઘેર આવ્યો;

“ આજે એ તો એ નર કર આવ્યો.

“ ઘડે એવો વિધાતા યોગ.

“ જો જો તારા, ચંદ્ર, ચંદ્ર ! ”

“ એ તો એ નર આવ્યો ! હવે ક્યાં જાય ? ” કુમુદ લવતી લવતી આકાશના તારા ભણી જોતી જોતી હૂંફવા લાગી. “ જો જો તારા ! જો જો ચંદ્ર ! ચંદ્ર હાથમાં આવ્યો—સરસ્વતીચંદ્રનું નામ નવીનચંદ્ર થઈ ગયું. પણ એ ચંદ્ર હાથમાં આવ્યો—ભગવાં વસ્ત્ર ધર્યા—ભગવું તો ભગવું પણ હવે નહી જવા દહું ! જોગીરાજ ! ” સરસ્વતીચંદ્રનો અંચળો ખંચવા લાગી—ખંચતી ખંચતી ગાવા લાગી.

“ હાથ આવ્યો યોગી ! હાથ મહારો

“ બ્રહ્મ છે, છે દેહ ગોઝરો ! ”

અંચળો મુખી દીધો. પોતાના હાથ અને શરીર સામું જોતી જોતી રેતી રેતી ગાવા લાગી.

“ શુદ્ધ ખુદ્ધ ને પાવન નાથ !

“ રખે ઝાલો આ બ્રહ્મ જ હાથ ! ”

હાથ દૂર લેઈ લીધો ને આઘી ખસી ગઈ ને છેટે ઉભી રહી પ્રણામ કરતી રેતી ગાતી હતી.

“ પ્રભુ ! જાણવું તેજ તમારું,

“ શુદ્ધ શરીર નિયંત્રું હું મહારું.

“ જીવ ઝાલ્યો પ્રથમથી જે મહારો,

“ તેને બોધ આપીને ઉગારો.

“ જોને લોક મનોભૂ હૂંફે, —

- “ અંગજ્વરને અનંગ ગણે છે—
 “ એ તો કામ, નહીં નિષ્કામ;
 “ પશુ એ તો, ન પાવનપાદ;
 “ એ અસુર, સુરેશ નહીં એ;
 “ એ તો તિમિર, પ્રકાશ નહીં એ.
 “ દેવ હૃદયનો સ્નેહ તે જુદો,
 “ અશરીર પ્રીતિને કામ કેવો ?
 “ પ્રીતિ અશરીર જીવે જીવોમાં,
 “ ઈશ પોતે ધરે પ્રીતિ સહમાં.
 “ સંપ્રસાદ જે બોધસ્વરૂપ
 “ તે તો સાત્ત્વિક પ્રીતિનું મૂળ.
 “ ત્યાગી જન જે ધરે સત્સંગ,
 “ તેનું પ્રીતિ અનંગ જ અંગ.
 “ ઈશજીવની પ્રીતિ થતી જે
 “ સુધાસ્યન્દિની ભક્તિ થકી તે.
 “ પ્રીતિ અશરીર એવી હું ધારું;
 “ સૃજ ઈશે તે કેમ નિવારું ?
 “ પ્રીતિભાજન એક જે પામી
 “ રંક કુમુદ, તે છે નભચારી !
 “ સુધાકિરણ ઝરો ! ભગવાન !
 “ શાંત એકાંત ઘો પ્રીતિદાન !
 “ માગું અશરીર બોધપ્રબોધ !
 “ પુરો પાડો વિશુદ્ધ જ લોભ !
 “ યોગી ! યોગ પામી જેનો સિદ્ધ
 “ બનો તીરનિધિ ગમ્ભીર,
 “ તેને તીરે આવી હું સરિતા,
 “ છોડી નર્ગ, તોડી ઢગ રેતીના !
 “ પૂર લાંબે છેટેથી આવ્યું !
 “ રહ્યું એ નહીં કાઈનું રાખ્યું !
 “ જીવે વાટ ભરતીની એ એક;
 “ રચે વિશ્વભર સંકે...ત !...”

છેલી લીટી લંબાતા ત્રુટતા મન્દ પડતા સ્વરવડે ગવાઈ અને ગવાતાં ગવાતાં અંધ પડી. અંદરથી ખેંચાતી કોઈ સાંકળના ખેંચાણથી આંખો પણ મીંચાઈ, મ્હોં મીંચાણું, ક્રિયા અંધ થઈ, અને કોડો ભાગી ગઈ હોય તેમ વળી ગઈ અને કોમળ દેહલતા વળી જઈ બળથી પોતાની પીઠ ઉપર પડી. નીચે કંકણ અને ખડખડા પથરાઓનું તળ હતું ને જરીક પાછળ દાદર હતો તે ઉપર પડી જ હત તે એ શરીરલતાને હાનિ પહોચત. પણ તે પડવા માંડે છે એટલામાં તે સરસ્વતીચંદ્ર લાંબી ફલંગ ભરી પાસે દોડી આવ્યો ને એની પીઠ નીચે હાથ નાંખી એ એ હાથ ઉપર એને ઝીલી લીધી. હાથ ઉપર ચતી પડી રહેલી મૂર્છાવશ દુખીયારી કુમુદનાં દીન મુખ ઉપર પોતાનાં નેત્રનાં આંસુ ટપકતાં હતાં તેને વારવાને અશક્ત પુરુષ એ દુઃખના કરમાયલા ભાર જેવી દેહલતાને ઝાલી ગુફાના આ માળની વચ્ચેવચ્ચ ઉભો રહ્યો, શું કરવું તે વિચારવા લાગ્યો, અને મૂર્છાવંશ મુખ સામું જોઈ દીન મુખે કહેવા લાગ્યો.

“ કુમુદસુંદરી ! જાગૃત થાવ ! હું સરસ્વતીચંદ્ર છું. ”

ઉત્તર ન મળતાં, અર્ધઘડી ઉભો રહ્યો છતાં મૂર્છા વળવાનું ચિન્હ ન જણાતાં, વચ્ચેવચ્ચ પલાંદી વાળી બેસે અને પોતાના જોળામાં કુમુદને સુવાડી. મૂર્છામાં પણ સુંદર લાગતા અને ચંદ્રપ્રકાશથી સ્પષ્ટ દેખાતા તેના મુખ ઉપર આ પુરુષની દૃષ્ટિ નિરંકુશ વળી રહી. અચેતન પણ કોમળ સ્ત્રીઅંગનો અનિવાર્ય અપ્રતિકાર્ય સ્પર્શ એને રોમાંચિત કરવા લાગ્યો અને પળવાર એની યુદ્ધિને શરીરમાં વીંછીના ચહુડતા વિષ જેવા ઉન્માદે અસ્વતંત્ર કરી દીધી. સર્પના વિષથી લહેર આવે તેમ આ દૃષ્ટિમોહથી અને સ્પર્શમોહથી આ યુદ્ધિની નસોમાં મોહનિદ્રાની લહેરો જણાવા લાગી. પણ એટલામાં ખહારથી અચીંત્યા આવતા પવનને એક અપાટે એને જાગૃત કર્યો, કુમુદની દુઃખી અવસ્થાની, પોતાના દોષની, અને યુદ્ધિનના ઘરમાં પડેલા પ્રસંગની, તુલનાના વિચાર એના મનમાં ઉભરાવા લાગ્યા, અને મનુષ્યને માંથે અસહ્ય ભાર પડતાં બેસી જાય તેમ એ મન્મથ-ઉન્માદ આ વિચારોના ભારથી શાંત થઈ ગયો. વિકાર રક્ષણે કંઈ પણ સ્વતંત્ર વિચાર ઉત્પન્ન થાય તો વિકાર આમ ડબ્બાઈ જાય એવો આ નવો અનુભવ અને શોધ થયો ગણી સરસ્વતીચંદ્ર કંઈક નિર્ભય થયો અને ઔષધતુલ્ય થયેલા એવા વિચારનું વધારે વધારે પરિશીલન કરવા લાગ્યો.

“શ્રીમતીને હિસ્ટીરિયા—વાયુ થયો ડાકતરે કહ્યો હતો તેના જેવી જ આની અવસ્થા છે અને તે પ્રમાણે જ આને ઉપચાર ઘટે. તેનું આ સ્થાને હું શી રીતે સંપાદન કરું? ચંદ્રનો પ્રકાશ અને સુકુમાર લાવણ્યમયી શીત પવનની દહેરો તો અંહી જોઈએ એટલી છે—તો એ જાગૃત થાય ત્યાં સુધી આ અવસ્થામાં જ ખેસી રહેવું યોગ્ય છે—એ પ્રકાશ અને દહેરો એના શરીર ઉપર આવે એમ ખેસું:—” તેમ એ ખેડો.

“મને કાંઈ અનુભવ નથી પણ ઉદ્ધતલાલને લાંબો અનુભવ છે તે કહેતા હતા કે વીલાયતમાં લગ્ન પહેલાં હિસ્ટીરીયા થાય છે તે લગ્ન પછી મટી જાય છે, અને આ દેશમાં લગ્ન પછી એ રોગ થાય છે તે સાસુ મરતા સુધી કે વહુ સ્વતંત્ર થતા સુધી પહોંચે છે. આના ઉપરથી એમણે એવો અર્થાન્તરન્યાસ^૧ શોધ્યો છે કે સ્ત્રીઓની વાસનાઓ વીલાયતમાં લગ્નથી તૃપ્ત થાય છે અને આ દેશમાં પરાધીન વૃત્તિઓ, ચારેપાસ ભરી દીધેલાં કૃત્રિમ સંબંધીઓના જુલમ-જાળ માંથી સ્વતંત્ર થવાથી, તૃપ્ત થાય છે. કુમુદસુંદરી! તમારે ઉભય વાતમાં અતૃપ્તિ ન હતી? એક વાતમાં વિધાતાએ તમને સ્વતંત્ર કર્યાં—ખીજી વાત મહારા હાથમાં છે. તમારા હૃદયનું ગાન સાંભળ્યું! તેમાં જે પવિત્ર સૂક્ષ્મ પ્રીતિની વાસના સ્પુરે છે તેની તૃપ્તિ તો હવે કંઈ કહણુ નથી પણ સ્ત્રીની હૃદયગુહાના મર્મ કંઈ આટલા ગાનથી કદી સમજાય એમ છે? સ્થૂલ વાસનાઓનાં ઉદ્દીપન અને શાંતિનાં પ્રકરણુ આ સાધુઓ સમજે છે એવું કોણુ સમજે છે? એ વાસનાઓ કુમુદના કોમળ હૃદયમાં છે કે નહી તે જાણવું આવા સાધુજનોને પણ દુર્ઘટ થઈ પડ્યું છે. મહારી દૃષ્ટિસેવા કર્યાથી આ સુકુમાર લાવણ્યમયી દેહલતામાંનું રસચેતન શું શાંત થશે? કુમુદ પોતે જ પોતાની વાસનાઓ શું સ્પષ્ટ જાણી શકે છે? સ્ત્રીઓની વાસનાઓને એમનાં શરીર જાણે છે—એમના શરીરવિલાસ જાણે છે, એટલી એમનાં મન જાણી શકતાં નથી. તો મહારે શું કરવું? અથવા સ્થૂલ વાસનાનો વિચાર પોતાના હૃદયમાં ઉદય પામતા જોઈને જ શું આવી ધમિષ્ઠ અને ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિની બાળાને ક્લેશ અને ક્ષોભ નહી થતાં હોય?—સર્વથા જે હો તે હો—આ હો કે એ હો—પણુ આ કુસુમસુકુમાર હૃદયનું દુઃખ અતિસૂક્ષ્મ દશાને પામ્યું છે; ને દુષ્ટ સરસ્વતીચંદ્ર ! તે સર્વનું કૂર કારણુ તું જ છે—તું એકલો છે ! નથી પ્રમાદને નથી ખીજું કોઈ ! હરિ ! હરિ ! હું શું કરું?”

“શું કરું ? આ દુઃખી દેહને ખોળામાં રાખી હું તેને જોયાં કરું છું તે વિચારને સ્થાને વિચાર થાય છે—ને આ સમયે વિચાર થાય તે તે મહારી દુષ્ટતાની પરાકાષ્ટા ! કુમુદ ! ત્હે ત્હારું ગાન કર્યું—હું હવે મ્હારું ગાન કરી કાળક્ષેપ કરીશ—મ્હારા વિચારથી એ ગાનને ભરીશ. કુમુદે પોતાનું ગાન સાંભળ્યું નથી, જનણ્યું નથી, તે ખીજું કોઈ સાંભળે છે એવું તેને ભાન પણ રહ્યું નથી. પોતાના હૃદયને શાંત કરવા સ્વસ્થ દશામાં ચિત્તે જોડેલું ગાન આ દશામાં મહારી પાસે જતે નીકળી પડ્યું; તેથી ઉલટું મ્હારું ગાન હવે મહારી અસ્વસ્થ દશામાં જોડવું પડે છે, અને હું તે ગાન જોડીશ, સમજાશ, તે પોતાને કાને સાંભળીશ પણ મૂર્છાવશ કુમુદ તે નહીં સાંભળે ! તે નહીં સાંભળે તે જ ઉત્તમ છે. ચંદ્રપ્રકાશ અને પવનની હૃદયોની પેઠે મ્હારું ગાન એની મૂર્છાને વાળે તે એ જ મ્હારો પરમ લાભ ! ને એ નહીં સાંભળે કે સમજે તે મ્હારો જ્ઞાતનો સ્વાર્થ !” થોડીવાર તે સ્વસ્થ રહ્યા, યોદ્યો નહીં, હાલ્યો નહીં, માત્ર ચંદ્ર અને કુમુદમુખની તુલના કરતો હોય તેમ વારાફરતી તે બેના સામું જોતો હતો. એ મુખ પોતાને—સરસ્વતીચંદ્રને—ઠપકો દેતું લાગ્યું ને તરત વીજળીની ત્વરાથી તે મુખ જોનાર આંખે આંખના સૂત્રધારને—સરસ્વતીચંદ્રના હૃદયને—એ ઠપકો પહોચાણ્યો ત્યાં એ કંઈક ઉંચે અને કંઈક નીચે સ્વરે ગાવા લાગ્યો.

“ દોંધાં છોડી પિતામાતા,

“ ત્યજી વહાલી ગુણી દારા !

“ ગયો, વહાલી, ગયો આવ્યો !

“ હૃદયનો ભેદ ના ભાગ્યો.

“ બુદ્ધિધનના ઘરમાં સંસારની રીતિએ એ ભેદભાગવા ન જ દીધો”.— ગાન સાથે ગદ્ય પણ મ્હોટે સ્વરે ઉચ્ચારાયું, તે નિઃશ્વાસ વિના ખીજી કોઈએ તેમાં અંતરાય નાંખ્યો નહીં.

“ ન જોવાયું, ન જોલાયું,

“ હૃદય આ ના ઉઘાડાયું !

“ પોંધું ત્હે, પાયું મ્હે, વિપ !

“ હવે કુદું વૃથા શિર.”

“ જે મતિ પીછે ઉપજી—સો મતિ આગે હોત —તો, સરસ્વતીચંદ્ર ! “ આ મૂર્ખતા ન થાત !” કુમુદના મુખ સામું ચાચક જેવું દીન મુખ કરી પશ્ચાત્તપ જન જોઈ રહ્યો.

“ અહો ઉદાર ઓ વહાલી !

“ અહો સુકમારી ! ઉર ફાટી

“ ગયું તહારું, રહ્યું મહારું

“ બની દારુણ ગોઝારું !

“ સંસારે કરાવેલા દુષ્ટ જનના પરામર્શથી આ સુન્દર પવિત્ર શરીર
“ જેવું સત્ય દૂષિત થયું—તે દોષ પણ મહારો જ !

“ શરીર તહારું, હૃદય મહારું,

“ કર્યું આ મહું જ ગોઝારું !

“ પણ તહે તો તહારા પરસ્પરસંઘટ્ટક ધર્મ સાચવ્યા અને તહારે
“ પોતાને માટે સુભાગ્યરૂપ અને મહારા ભાગ્યને માટે શિક્ષારૂપ આ
“ સ્થિતિને તું પામી—તું દુઃખની બેભાન થઈ, કામની અને સર્વ
“ જગતની નિષ્કામ થઈ, અને મહારે તેથી ઉલટું છે. અને તું—

“ મળી ત્યારે મળી આમ !

“ કર્યો તહે ભસ્મવત્ કામ.

“ કામ ! કામ ! શિવજી જેમ વિષધરની ધારાઓ જેવા સર્પને પોતાના
“ શરીરની આશપાશ વીંટાવા દે છે અને મસ્તક ઉપર અમૃતમયી ગંગાને
“ અને સુધાકર ચંદ્રને સ્થાન આપે છે તેમ કુમુદસુંદરીએ આ દુઃ-
“ અવિષથી ભરેલા શરીરના સ્વામીને શરીર સોંપી દીધું અને અમૃતમય
“ હૃદય મને સોંપ્યું હતું તે મહારામાં જ રાખ્યું !

“ સાધુ ધર્મ અને સંસારધર્મનો આ સૂક્ષ્મ પણ ક્લેશકર સંયોગ રાખવો
“ એ તને જ આવજ્યું ! તું જ સતી ! તું જ શાણી ! ઉદારતા અને
“ શુદ્ધિ પણ તહારી જ છે. પ્રિય કુમુદ ! પતિવ્રતાપણું તહારામાં જાયું પણ
“ છે ને પરિપાક પામ્યું પણ છે !—સતીપણું તહે મહાતપથી—અત્યુગ્ર
“ આંતરાગ્નિની જ્વાળાઓની વચ્ચે બેસીને જાયું છે ! જે તું સતી નહી
“ અને પતિવ્રતા નહી— તો સંસારમાં કીયા મનુષ્યસત્યનો અંતરાત્મા
“ પોતાનામાં તહારા જેવી શક્તિ પ્રત્યક્ષ કરે છે ! જે દુષ્ટ સંસાર તને
“ નિન્દે છે તેને છોડી આપણે જે સાધુજનોમાં આવ્યાં છીએ ત્યાં
“ આવા જ પ્રશ્નો પુછાય છે !

“ અહો ઉદાર ! ઓ વહાલી.

“ સતી તું શુદ્ધ ! ઓ શાણી !

“ હૃદય જ્યાં જોણું ત્યાં જોણું !

“ શરીર જ્યાં હોમ્યું ત્યાં હોમ્યું !

“ મૂઠામાં પડી પડી કુમુદ—આ સાંભળજે તારા હૃદયે તારે જે
 “ માર્ગે તને લીધી છે તે જ વિશુદ્ધ છે અને તે જ સાધુજનોનો મુદ્દિત
 “ માર્ગ છે. તું અધર્મને પગથીયે ચઢી જ નથી. મહારા હૃદય સાથે તારું
 “ હૃદય ત્રસરેણુક સંબંધ પામ્યું તે કોને લીધે ? તારાં માતાપિતાની ઇચ્છા-
 “ થી અને ઇશ્વરે રચેલા કોઈ સંકેતથી ! એવા પરમ અદ્વૈત
 “ પામેલાં હૃદયને એક ખીજથી છુટાં પાડવાની શક્તિ કોનામાં
 “ છે ? જેમ એક વાર વિશ્વરૂપ દર્શનથી પરમાત્માનું અદ્વૈત પામેલો
 “ જીવાત્મા પુનઃદ્વૈત પામતો નથી તેમ એકવાર પ્રીતિયજ્ઞ કરવા ધર્મ
 “ અદ્વૈત પામેલાં હૃદય દ્વૈત પામતાં નથી. એ અદ્વૈતાગ્નિ આપણા
 “ આવસથમાં પ્રકટાયો તે પ્રકટાયો ! તે હોલવવાનું એકે શાસ્ત્રમાં લખ્યું
 “ નથી. તારા હૃદયમાં તે ન હોલાયો—એ તારો ધર્મ ને એ તારો
 “ ઉત્કર્ષ ! તેને જગતની વચ્ચના નષ્ટ કરી શકી નહી ! અને તેની સાથે
 “ જ તારા પિતાએ તને પ્રમાદ સોંપ્યો—તે તારો પતિરૂપ આકારક
 “ અતિથિ થયો ! અર્વાચીન આર્યાઓ એવા અતિથિના આતિથેય
 “ માટે યજ્ઞ માંડે છે તે માતાપિતાએ કરેલાં વાગ્દાનની પ્રતિજ્ઞા પાળ-
 “ વાને ! હાલનાં એ લગ્ન તે સર્વ પિતૃયજ્ઞ જ ! દશરથની પ્રતિજ્ઞા રામે
 “ પાળી તેમ આ આર્યાઓ આવી પ્રતિજ્ઞાઓ પાળવાને જ આતિથેય-
 “ યજ્ઞ માંડે છે. કુમુદસુંદરી ! એક પાસથી અદ્વૈતાગ્નિ અને ખીજ
 “ પાસથી આવો આતિથેયાગ્નિ પ્રકટ કરી તેની વચ્ચે આ અનાથ અશ-
 “ રણ હૃદયને ને શરીરને તપ-સાધના કરવા મુક્યાં, અને એક પાસ હૃદયનો
 “ હોમ અને ખીજ પાસ શરીરનો હોમ કરવા માંડ્યો—એ અદૃષ્ટપૂર્વ
 “ યજ્ઞ કર્યા તે તે તમે ! કુમુદસુંદરી ! પોતાની જાતનો તિરસ્કાર કરી આ-
 “ વા યજ્ઞમાનકૃત્યની નિન્દા ન કરશો ! સનાતન અદ્વૈત રસધર્મ અને અ-
 “ ર્વાચીન અતિથિ-પતિ-યજ્ઞ એ એ સાધવાનું પુણ્ય તે તમારું જ છો તે-
 “ કુમુદસુંદરી ! મૂઠામાંથી જગીને જીવો !

“ અહો રસધર્મ વરનારી !

“ અતિથિ-પતિ-યજ્ઞ યજ્ઞનારી !

“ ન ભુલાતું તું ના ભુલી !

“ વિવાહની વચ્ચના હુલી !

“ તમે અશરણુ નથી ! જે પ્રીતિયજ્ઞમાં હું તમારી સાથે સંધાયો છું—
 “ તે મહારામાં પણ જાગૃત જ રહ્યો છે. પ્રમાદધને તમારો ત્યાગ કર્યો
 “ અને તેનું આતિથેય કરવાનું હવે તમારે શિર રહ્યું નથી. હવે તો તમારે
 “ માટે એક જ આપણો યજ્ઞ બાકી રહ્યો છે—તેમાં તો કષ્ટસાધના કાંઈ
 “ નથી. મહેં તમારા શરીરનો ત્યાગ કર્યો હતો—હૃદયનો ત્યાગ પણ સુલભ થશે
 “ જાણ્યું તે—ખોટું પણું—અને—ખોટું થયું ! અને હવે એ સર્વ ત્યાગને સટે
 “ આપણું પુરાણુ અદ્વૈત નવો અવતાર ધરે છે. કુમુદસુંદરી ! મૂર્છામાંથી
 “ જાગીને જીવો !

“ હવે આ ભેખ મહેં ધાર્યો,
 “ નવો રસધર્મ છે જાઓ;
 “ જીહ્વા જગધર્મ દહિં તોડી
 “ કુમુદને કાજ, કર જોડી !
 “ પ્રમાદી વાયુએ તોજું
 “ કુમુદને સ્થાનથી મોજું !
 “ અતિથિશું ધર્મના બંધ
 “ અધર્મીએ કાંધા બંધ.
 “ અતિથિ જે કરે ત્યાગ,
 “ કાંધે કોનો જ યજ્ઞમાન ?
 “ કુમુદિની મૂળથી ત્રુટી !
 “ કૃતક^૧ જગ-ધર્મથી છુટી !

“ પ્રિય કુમુદ ! તારા અતિથિએ તેને ટાળી ને તારી ! મૂર્છાથી જગ
 “ અને આ આપણો નવો અવતાર થયો તે જો !” એના મૂર્છાવશં
 મુખ સામું એ જોવા લાગ્યો ને એ જાગૃત હોય તેમ એને કહેવા
 લાગ્યો. “ પ્રિય કુમુદ ! આપણે હવે ક્યાં છીએ તે તો જો !

“ હવે ગિરિરાજ પર આંચાં,
 “ સુધર્મી સાધુને ભાંચાં;
 “ પ્રિયા ! ત્યજ સર્વ ભયને તું !
 “ પરાપ્રીતિ—યજ્ઞ રચને તું !”

આખા સુંદર શરીર ઉપર ચન્દ્રનાં કિરણુ, દૃષ્ટિ પેઠે; પડતાં હતાં, એને
 આશ્વાસન આપતાં હોય તેમ પ્રિયજનના હાથ પેઠે એના શરીરતલ ઉપર

કરતાં હતાં, અને તે છતાં એનો મૂર્છાભાર ઉતારવા અશક્ત નીવડતાં હતાં. એ સર્વ સ્થાનમાં, એ સર્વ ક્રિયામાં, અને એ સર્વ પરિણામમાં સરસ્વતીચંદ્રની દૃષ્ટિ ફરી વળી અને જોળામાં પડેલી મધુરતાની મૂર્તિને કંઈક ઉંચી ફરી કહેવા લાગ્યો.

“ પણું શબ્દતુલ્ય ચેતન આ;

“ ત્યજ મૂર્છા સચેત તું થા !

“ સુધાકર આ સુધા વર્ષે;

“ તને નહોં કેમ તે સ્પર્શે ?

“ અથવા તારા અન્તરાત્માને સ્થૂલ ચન્દ્રકિરણુ ન જ સ્પર્શવાં લેઈએ.

“ પણું શું મહારો સ્વર પણું એ અન્તરાત્માને ન પહોંચી શકે ?”

સુતેલીની હડપચી ઝાલવા જતો જતો અટક્યો.

“ તને ખોલાવવા કે જગાડવાને માટે તારા મુખનો સ્પર્શ કરવા મને

“ અધિકાર નથી ? નથી જ. તો હાથ દૂર રાખી પુછુંછું.

“ સુતી, બહાલી, તું મુજ ખોળે;

“ મુખે તું કેમ ના ખોલે ?

“ અથવા આ સ્થાને તને સુવાડી રાખી છે તેના કરતાં શિક્ષા ઉપર

“ સુવું શું તારી ધર્મખુદ્ધિ વધારે સારું ગણે છે ? હું શું કરું ?

“ સુતી, બહાલી, તું મુજ ખોળે,

“ મુખેથી કેમ ના ખોલે ?

“ શિક્ષાને આર્થો શું સારી

“ ગણે શય્યા તું, ગુણી નારી ?

“ ગણે જે એમ તો, બહાલી,

“ કહી દે નેત્ર ઉઘાડી;

“ સુકોમળ ગાત્ર આ તારું

“ શિક્ષાપર કેમ સુવાડું ?”

ચંદ્રના કિરણથી પ્રકાશિત થયેલું ગૌર શરીર લેઈ રહ્યો. જોળામાં લેતી વેળા જ તેનું વસ્ત્ર કોઈ કોઈ સ્થાનેથી સર્થું હતું અને પવનથી કપાળ-ઉપર લટોમાંથી કોઈ કોઈ વાળ ઊડતા હતા. સરસ્વતીચંદ્રની દૃષ્ટિ આ સર્વ ઉપર પડતાં કંઈક ચમકી; વસ્ત્ર અને કેશ સમાં કરવા લોભાયો; લોભ ઉત્પન્ન થતાં એ લોભને અટકાવી પોતાના હાથને અટકાવ્યો અને દયામળે મુખે કહેવા લાગ્યો.

“ સર્થું તુજ વસ્ત્ર જાતે આ,

“ ઉડે તુજ કેશ વાયે આ;

“ સમારું કે સમારું ના ?

“ કહી દે, પ્રાણુ! બેઠી થા.

“ હરિ ! હરિ ! ચન્દ્રનાં કિરણુ અને પવનની લહરીને ન ગાંઠતાં
“ ત્હારે કપાળે આ અવસ્થામાં પણ પરસેવો કેમ વળે છે ?

“ કપાળે સ્વેદ આ ઝાઝા,

“ પવનથી ના જ દહોવાતો;

“ ક્ષમા કરજે—હું દહોઉં તે.”

“ તું જો, જાગી, હું દહોઉં તે.”

એનો પરસેવો હાથ વડે દહોયો અને તે હાથપર વળગ્યો તેમાં કાંઈ નવીનતા હોય તેમ એ પરસેવાને એ જોઈ રહ્યો. પોતાના હાથ ઉપરથી તે દહોઈ નાંખતાં જીવ ન ચાલ્યો—પણ અંતે અંચળા ઉપર દહોયો. પરસેવો થયો તો મૂર્છા પણ વળે એવું કહી સુતેલીના નાક આગળ હાથ ધરી તેમાંથી નીકળતા શ્વાસનું પ્રમાણ જોવા લાગ્યો.

“ જડે ના જીવ કાયામાં,

“ સરે આ શ્વાસ નાસામાં;

“ રહે ના ધૈર્ય; તે જોઈ;

“ ક્ષમા કરજે, ઉરે રોઈ.”

નિઃશ્વાસ મુકી નાક આગળથી હાથ લેઈ લીધો. લેતાં લેતાં મૂર્છાવશ નેત્રની પાંપણોમાંથી આંસુ નીકળતાં ટપકતાં જણાયાં. કંઈક આશા અને કંઈ લોભ ધરી, અને કંઈક અચકાઈ, આ મીંચાયલી આંખો, પથરાયલી પાંપણો, ચંદ્રના કિરણથી પ્રકાશિત પરપોટા જેવાં લાગતા મોતી જેવાં સરી પડતાં આંસુ, અને વર્ષાદના બિન્દુથી ભીના કમળના પત્ર જેવા ગાલ : આ સર્વ દીપક સામગ્રી ઉપર દૃષ્ટિ ઠરી પણ દીપ્ત થવાને સટે દીન બની.

“ મીંચાયાં નેત્ર, ત્હોયે આ

“ સરે આંસુ તણી ધારા !

“ કરી ભોંનીં પાંપણો તેણે,
“ પડે સરીં પાસ બે તે તે.”

એ આંસુ લહોવા લાગ્યો ! પુરુપથી અસ્પૃશ્ય સુન્દર દ્રોમળ પોપચાં
ને ગાલ ઉપર આ હાથ ફરવા લાગ્યો તેની સાથે આ પુરુપના હૃદયમાં કંઈ
તાર પહોચ્યો હોય તેમ ચમકારો થયો.

“ પ્રિયા ! આ આંસુ લહોતો હું;
“ વદનશશિખિમ્બ જોતો હું;
“ અધિકૃત, આંસુ એ લહોવા,
“ હું, ના મુખકાન્તિ તુજ જોવા.

“ પ્રમાદના મન્દિરમાં આંસુ લહોવાનો અધિકાર ન હતો તે આજ પ્રાપ્ત થ-
“યો. પણ જે મુખ જોવા, જે મુખ ઉપર મોહ પામવા, ત્યાં અધિકાર ન
“હતો તે તો આજ પણ નથી જ. પણ ક્ષમા કરજે ! જોયા વિના ન રહે-
“વાયું તે જોયું—જોઈશું—ને જોયાં કરું છું. અહો ! પ્રથમ સમાગમ-
“કાળના ને આજના મુખમાં શો આ ફેર ?

“ હંડી મૂઠા થકી, ઉંડે
“ હૃદયદુઃખે, ઉંડું બુડે
“ પ્રવાતથી પદ્મ ત્યમ, આ ક્યાં
“ દુખી મુખ ? મુગ્ધ મુખ તે ક્યાં ?”

એ મુગ્ધ મુખ સાંભરતાં, દુઃખકાળે પણ આજ તેની સુન્દરતા ત્યાં
પ્રત્યક્ષ થતાં, સરસ્વતીચન્દ્ર કંઈકે ભાન ભુલ્યો, અને એ ગાલ અને જોઈ
સુધી પોતાનું મુખ નીચું નમાવી અચિન્ત્યો ચમક્યો, અટક્યો, અને પો-
તાનું મુખ ઉંચું લેઈ લીધું ને પોતાની જાતને ઠપકો દેવા લાગ્યો.

“ સરસ્વતીચન્દ્ર ! આ પવિત્ર જીવે રાખેલા પરમ વિશ્વાસનો ધાત તારે
“ જ હાથે થાય તો તો વિપરીત જ થાય ! તારી અધોગતિ તો પછી,
“ પણ આ પાપ તો નહીં જ વેદાય.

“ તપ્યાં ઉર શીત કરવાને,
“ વિકારોને શમવવાને,
“ ઉંડા વ્રણોને રુઝવવાને,
“ અમૃતરસરાશિ દ્રવવાને,

“ અધરપુટ મન્મથે ભરીયું,
 “ મૃદુપણું ગાલમાં વસીયું;
 “ પ્રીતિજીવના વિના શબ્દ એ!
 “ અધર્મઋતુવીરો વિપ એ !

“ આ અધર પુટ અને ગાલ શબ્દ તો નથી જ ! પણ તેની ધર્મઋતુ ગર્ધ
 “ ને હવે આવે એમ નથી. કુમુદ ! તું જાગ, ઉઠ, ને આ દુષ્ટ ખોળાને
 “ ત્યાગ કર ! આ શરીરના સ્થૂલ મર્મ હવે મહારા હૃદય ઉપર ચહડાઈ
 “ કરે છે !”

કુમુદસુંદરીની છાતીના ભાગ સામું એ જોઈ રહ્યો, ત્યાંથી દૃષ્ટિ
 બળાત્કારે ખેંચી લેઈ ચન્દ્ર ભણી ને સામા થાંભલા ભણી હઠ કરી વાળવા
 લાગ્યો, પણ સર્વ બળાત્કારને હડસેલી દૃષ્ટિ તો ખોતાને ધૃષ્ટ સ્થાને જ વ-
 ળવા લાગી. સરસ્વતીચન્દ્ર હવે અકળાયો.

“ અતિરમણીય એ વેલી !
 “ ઉરે મુજ વાસના રેલી !
 “ ધડકતું ઉર તુજ ભાણું,
 “ સમાવા ત્યાં જ લોભાહું !
 “ નથી અધિકાર જેવા જે,
 “ હૃદયફળ ! માં જ લોભાવો.
 “ કંઈ કંઈ લોભ સંસ્કાર
 “ સુતા જગો ! હવે જવ !”

જરાક ધૈર્ય અને જાગૃતિ ધારી ખોલ્યો.

“ અહો લોભાવતી વેલી !
 “ હતી તું મહાલવી સહેલી.
 “ કલાપી હવે હું ઉડું પાસે !
 “ નમાવું ન એસીને ડાળે !”

“ અહા ! સ્મરણનું શુભ વિસ્મરણ થાય છે ત્યાં જ વિસ્મરણને સ્થાને
 “ દુષ્ટ સ્મરણ થવા માંડે છે ! અરે ! આ વિડમ્બનામાંથી કેવી રીતે મુક્ત
 “ રહું ?”

કુમુદસુંદરીએ વાળેલી સોડ આગળથી વસ્ત્ર છુટું પડી ફરફરતું હતું
 તે પાછું એની સોડમાં ધાલતો ધાલતો, એ પ્રવૃત્તિપ્રસંગે મૂર્છામાં પણ

મોહક શરીરનો અન્નણ્યે સ્પર્શ થતાં ચમકતો સરસ્વતીચંદ્ર મનને છૂટી સ્વસ્થ થવા આવતો હતો ત્યાં કુમુદની સુંદર સુંવાળી ચુંદડી ઘડીકમાં પગ આગળથી ઉડતી, ઘડીમાં માથેથી ખસતી, ઘડીમાં છાતીના છેડા આગળ સરતી, અને પોતાને સ્વસ્થ માનનારને ફરી ફરી હંકાવતી હતી. એ અમુઝણમાં પણ સ્વસ્થ થવાનો પ્રયત્ન કરતો સાધુઅભિલાષી એક પાસથી જ્યાં જ્યાં વસ્ત્ર સરે ત્યાં ત્યાં સમું કરવા લાગ્યો અને ખીજી પાસ તે તે સર્વ ક્રિયાથી મદનવિપત્તી દહેરો અનુભવવા લાગ્યો અને તેના અસહ્ય વેગથી ધૂણાયમાન થતો લાગ્યો.

“હરિ ! હરિ ! હરિ ! હરિ ! હં ! હં ! હં ! હં ! કુમુદસુંદરી ! હવે તો
 “ જાગો ! તમારી મૂર્છાથી તમે સુખમાં છો; અને મહારા ભાગ્યને માટે તો
 “ ગમે તો આ વિષજ્વાલામાંથી છુટવાને માટે ગમે તો મને તમારા જેવી
 “ મૂર્છા થાવ કે ગમે તો તમે જાગીને દૂર ખેસો ને તમારા પવિત્ર આત્માના
 “ તેજથી તમારા શરીરનું મોહક વિષ નિવારો !”

મુખ ઉપર કંટાળો આવી ગયો; છતાં સર્વ શરીરમાં નવા વિકાર સરી જતા હતા અને હૃદયને ને યુદ્ધિને પરવશ કરવા મહાભારત અને અસહ્ય પ્રયાસ માંડતા હતા. તે ત્રાસવૃદ્ધિને કાળે છત્રી જેવા ગાને વાધવા પ્રયત્ન કર્યો; પણ તેનો થડકતો રાગ, રાતી થતી આંખ, અને શરીરમાં વ્યાપતી ઉષ્ણતા અને રોમાંચિતતા, એ સર્વ આ વિષથી વધતી જડતાને સ્પષ્ટ કરતાં હતાં. કુમુદસુંદરીના ગાનમાં કડીયો ગવાઈ હતી કે—

“ દેહ બળતાં બચ્યો નહી વાળ ”

અને “ પ્રેમી અબળાને પ્રેમે લુલાવી,

“ ધીક ધીકતા અગ્નિમાં ચલાવી !”

વગેરે કડીયોમાંનો અર્થ હવે સરસ્વતીચંદ્રને અનુભવથી સમજાયો, સમાન દુઃખની દુખીયારી ઉપર દયા આવી, અને જે જાણે પોતપોતાનાં દુઃખમાંથી છુટવાનો એક જ પરસ્પરસામાન્ય માર્ગ સુઝયો—ગમે તો ખેચે કુખવું ને ગમે તો ખેચે તરવું ! “ પ્રાણનાથ ! તારો કે દુખાડો !” વગેરે દીન યાચનાઓ હવે સમજાઈ. પવન તો હજી વાતો જ હતો અને કુમુદનાં વસ્ત્રની કૂર અવ્યવસ્થા અટકાવવાનો વીર પ્રયત્ન પણ તેવો જ ચાલુ હતો, તે ભેગું મદનપવનને અટકાવનાર ગાન પણ તેમજ આલ્યું:—

“ પવન ! મર્યાદ ના તોડ !
 “ વીંખેર ન વાળો આ સોડ !
 “ ઝોણી મૃદુ સુંદરી આ તું
 “ ઉરાડ ન ! અંગ શરમાતું.
 “ સુ-ગડ ઘટ પાટલી વાળી,
 “ નદીમૂળ છાતી^૧ જ્યમ ઝાંડી;
 “ પવન ! આ અંહી જ રહેવા દે !
 “ મદન ! તુજ બાણુ રહેવા દે !

“ આટલે સુધી સહું છું—આગળ વિશ્વાસ નથી—પવન ! મદન !
 “ હવે બસ કરો ! Now have done with your nonsenses !
 “ હરિ ! હરિ !”

નેત્રમાં ઘડીક રતાશ ને ઘડીક આંસુ જણાતાં હતાં અને શીત જ્વરથી પોતે કમ્પતો હોય એમ શરીરમાં તહાડવાવા લાગી. તેવે કાળે વળી મૂર્છાવશ મુખ ઉપર જોઈ રહ્યો ને ફરી જાગ્યો હોય એમ થયું, અને એમ જાગતાં જાગતાં ઝોકાં પણ ખાતો હતો.

“ લતા કરમાઈ આ શોકે,
 “ મધુરતા ન મુકતી લોચે !
 “ કિરણ શશીનાં પ્રકટ એ કરે !
 “ ન જોવાનું હું જોતો ! અરે !
 “ હું લોભી છું, હું લોભાતો;
 “ હું દુઃખી છું, હું દુઃખાતો;
 “ હું ઝેરી છું, હું વિષ વાતો,
 “ પ્રિયા-ઉરમાં હું વિષ લહાતો !
 “ પ્રિયા ! મૂર્છા તું છોડી દે !
 “ શરમની ગાંઠ તોડી દે !
 “ તું કાજે હું કરું શું ? કહે !
 “ હૃદયપર શલ્ય શાને ંહે ?”

મુખ ઉપર કંઈક ઉત્સાહ જણાયો, ને ખેલતાં ખેલતાં હાથ ઉંચો થયો.

૧. છાતું એ ધાતુ ઉપરથી છાતી એટલે ઢાંકતી.

- “ હવે આવ્યાં નવે દેશે,
 “ હવે ફરીયે નવે વેશે;
 “ નથી સંસારની ભીતિ;
 “ ત્યજી સંસારની રીતિ.
 “ સગાં સંસારનાં છોડ્યાં,
 “ છુટ્યાં તેઓથી તરછોડ્યાં.
 “ વિશુદ્ધ જ સાધુનો પન્થા !
 “ ધરીયે આપણે કન્થા.^૧
 “ ગિરિવર રમ્ય પ્રાવને આ;
 “ જગતમાં ના જડે એ સમા;
 “ અંહી એકાન્ત ને શાન્ત^૨
 “ વસીયે, ઠહાલી, રહી દાન્ત.^૩

- “ કુમુદસુન્દરી ! તમને જગાડવાને જેટલા અગ્નિમાં ચાલવું પડે તેટલા
 “ અગ્નિમાં ચાલીને પણ તમને જગાડવા પ્રયત્ન કર્યા વિના છુટકો નથી.
 “ અદૃશ્ય સીતાએ મૂર્છિત રામચંદ્રનો જે અધિકારથી કરસ્પર્શ કર્યો
 “ પવિત્ર ભવભૂતિએ વર્ણવેલો છે તે જ અધિકારથી તમને જાગૃત કરવા
 “ તેવો જ પ્રયત્ન કરું છું તે ક્ષમા કરજો ! તમારી કે મહારી આ અવસ્થા
 “ હવે મહારાથી જેવાતી નથી, વેદાતી નથી.”

કુમુદ મૂર્છાથી કંઈક છુટી થતી હોય અને મૂર્છામાંથી નીકળી નિદ્રામાં પ્રવેશ કરતી હોય એમ એના શરીરની શિથિલ થતી નસોની પ્રત્યક્ષ થતી ક્રોમળતાથી લાગ્યું—એટલામાં તો ખોળામાં ને ખોળામાં એણે પાસું ફેરવ્યું ને આના ઉરોભાગને એના ઉરઃસ્થલનો કંઈક સ્પર્શ થતાં જેવી મદનની લહેરોની તેવી જ ધર્મભંગની જાગૃતિની સાથેલાગી ચમત્કૃતિ સરસ્વતીચંદ્રમાં પ્રકટ થઈ. એમાસાના જળથી ભરેલા આકાશવ્યાપી મેઘમાં જેમ એક-પાસ જળની રચામતા, શીતતા, અને જડતા વધવા માંડે તેમ ખીજ પાસથી વીજળીના ચમકારા ને ત્રીજ પાસથી ગર્જના થઈ પરિણામમાં મેઘ દ્રવવા-વૃષ્ટિ કરવા—માંડે તેમ અત્યારે મદન અને ધર્મવિચારો વચ્ચે ડોલતા સરસ્વતીચંદ્રને થયું.

૧. સાધુજનોને ખેડેરવાને ભગવું વસ્ત્ર. ૨. જેણે અન્તરિન્દ્રિયોનો શમ એટલે શાન્તિ પ્રાપ્ત કરી છે તે. ૩. બાહ્યેન્દ્રિયોનો દમ એટલે દમન જેણે કરેલું છે તે.

“ ગમે તે થાવ ! ગમે તે થાવ ! તરવાનાં હૃદયે તો પણ આ મૂર્છાને
 “ છેદ સાધનરૂપ છે ને કુબવાનાં હૃદયે તો પણ એ જ સાધન છે. માટે
 “ એ છેદ તો અવશ્ય કરવો. આ સ્પર્શને અમૃત ગણું તો મૂર્છાછેદવિના
 “ પૂર્ણ તૃપ્તિ નથી ને વિષ ગણું તો પણ એ જ છેદ વિના વિષનો પ્રતીકાર
 “ નથી. કુમુદ ! પ્રિય કુમુદ ! તને “પ્રિયા” કહું કે ન કહું?—જે હો તે હો.
 “ હવે તો તું જગ ને ત્હારો ન સાથે મ્હારો ભેગો ઉદ્ધાર ત્હારે ઇષ્ટ માર્ગે
 “ તું કર !”

હૃદય સાથે ચંપાઈ હતી તે ~~અજ્ઞાન~~ મૂર્તિને અજ્ઞાણતાં કે જાણીને
 એણે પોતાના હાથને આધાર માંડી ત્યાં જ ટકવા દીધી, અને માત્ર
 પોતાના હૃદયમાંથી એના પરામૃષ્ટ હૃદયમાં પ્રાણવિનિમય કરી કહેવા ઇચ્છ-
 તો હોય તેમ તે જ સ્થિતિમાં ગાવા લાગ્યો—મ્હોં જગાડી ગાવા લાગ્યો.

“ પ્રિયા ! મૂર્છાથી છુટી થા !
 “ પ્રિયા ! ખોળેથી ખેડી થા !
 “ સરિતા ! પૂરભરી આવી,
 “ અટકો રહી કેમ આ આવી ?”

હૃદય હૃદય સાથે જાણ્યે કે અજાણ્યે ચંપાઈ ગયું !

“ કરે સત્કાર સાગર આ,
 “ ઉછાળે નીર-ઝાલર આ !
 “ હવે વિશ્વમ્ભરે જે રચ્યો,
 “ પ્રિયા, સંકેત તે આ મચ્યો !”

એને પાછી ખોળામાં ચતી સુવાડી, અને એનું મુખ ઝાલી કહેવા લાગ્યો.

“ પ્રિયા ! મૂર્છાથી છુટી થા !
 “ પ્રિયા ! ખોળેથી ખેડી થા !
 “ ઉઘાડી આંખ, જો ને જો !
 “ અલખ-સંકેત શો આ મચ્યો ?”

માત્ર એક હાથ એના માથા તળે રાખી અને બીજો હાથ ખોળા
 ખ્હાર પડેલા પગ તળે રાખી, માથાને અને પગને ઉંચાં ટેકવી રાખી, એના
 સર્વ શરીર ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવતો સર્વ શરીરને કહેતો હોય તેમ કહેવા લાગ્યો.

“ નવે દેશે નવા વેશ !
 “ જગતનું કામ નહોં લેશ !

“ નવા વિશુદ્ધ ધર લોભ !

“ મને તે લોભમાં ચોળ ”

કુમુદના શરીરના મર્મભાગમાં રહેલા અંતરાત્માને કહેતો હોય તેમ હવે તેને મીચી કહેવા લાગ્યો.

“ પ્રિયા ! મૂર્છાથી છુટી થા !

“ પ્રિયા ! ખોળેથી ખેડી થા !

“ દિવસ દુખના ગયા નહાશી !

“ ભર્યા તુળ કાળ રસરાશિ.”

સરસ્વતીચંદ્રની અંતર્દષ્ટિ ઉઘડી. કુમુદના અંતરાત્માને કહેતો હોય તેમ મીચેલી આંખેળ કહેવા લાગ્યો.

“ પ્રિયા ! મૂર્છાથી છુટી થા !

“ પ્રિયા ! ખોળેથી ખેડી થા !

“ ઉઘાડી આગળા? દેને !

“ મનઃપૂત, ભારું ગણો, લેને ! ”

ગાન બંધ રહ્યું પણ ઉભયની ખીણ અવસ્થા હતી એવીને એવી રહી. કુમુદસુંદરી ખોળામાં જ અચેતન રહી. એના માથા નીચે ને પગ નીચે જ સરસ્વતીચંદ્રના હાથ રહ્યા. સરસ્વતીચંદ્રની આંખો મીચાયલી જ રહી. એ પોતે ખેડો હતો તેમ જ ખેડેલો જ રહ્યો. પવન વાતો હતો તેમ વાતો જ રહ્યો અને ચંદ્રનો પ્રકાશ જ્યાં પડતો હતો ત્યાં જ પડી રહ્યો. એક ફેર માત્ર એટલો પણો કે સરસ્વતીચંદ્રનો જીવ કંઈક ઉંડો ઉતરી પણો હોય એમ એનું બાહ્ય ચેતન એના અંતરાત્મામાં લીન થયું, અને એ આમ નિવૃત્ત થયો. એટલે સ્વતંત્ર થયલા પવનની નિરંકુશ લહરીઓથી કુમુદનું વસ્ત્ર ફરફરવા લાગ્યું. ખીણે પ્રેર એ પણો કે ગાન શાંત થતાં કુમુદનું મસ્તિક ગાનની અસરની પરિપૂર્ણતાથી કે ગાનની શાન્તિથી શાન્ત થયું અને એની મૂર્છા ત્રુટી કે નિદ્રા છુટી. તેમ થતાં પ્રિયસ્પર્શના મોહથી પોતાને સ્વપ્નમાં માનતી અથવા આનંદસ્વપ્નમાં પડતી કુમુદ કેટલીક વાર સુધી એમની એમ હાથ્યાચાથ્યા વિના ખોળામાં જ પડી રહી. પડી રહી તે પવનથી ઉડેલા વસ્ત્રના ભાને જગૃત થઈ અને આંખ ઉઘાડી. પૃથ્વી-ઉપર આકાશમાં ચંદ્ર લટકે તેમ પોતાના ઉપર ઉંચે લટકતું પ્રિયમુખ એ ચાર પળ સુધી આ ઉઘડેલી આંખે જોયાં કર્યું અને અંતરાત્મા જાગ્યો

ન હોય તેમ કુમુદ ત્યાંજ પડી રહી. ખીજી બે ચાર પળ વીતી એટલામાં અંતરાત્મા જાગ્યો અને પોતાનું વસ્ત્ર સમું કરતી કુમુદ ખોળામાંથી ઉઠી સામી દૂર બેઠી અને પ્રિયજનની સમાધિસ્થ જેવી પ્રિયમૂર્તિનું દૃષ્ટિસેવન કરવા લાગી. એ દૃષ્ટિ તૃપ્ત થતા પહેલાં પોતાના શરીર ભણી ભાન ગયુંને વિચાર થયો.

“ નક્કી ! સરસ્વતીચંદ્રને જવર આવ્યો છે—એમનું શરીર અતિ ઉજ્જ્વળ
 “ હતું તે મહેં અનુભવ્યું— ત્યાં વાતી હોય એમ એમને રોમાંચ્ય થયો
 “ તે મહેં સ્પર્શ્યો. પણ આંખો શાથી મીંચી છે ? અરેરે ! લક્ષ્મીન-
 “ દનના વૈભવના ભોગીની આવાં સ્થાનમાં આથી ખીજી શી દશા થાય ?
 “ અથવા આ સર્વનું કારણ હું પોતે તો નથી ? પેલી દુષ્ટ મર્મદારક
 “ ભસ્મવાળી રાત્રિએ મને આવો જ જવર હતો ! શું આ અનંગજવર
 “ એમને થયો છે ? જો એજ આ જવર હોય તો આમ એ છેક નિશ્ચયેષ્ટ
 “ ન બેસી રહે. મદનમહાજવરમાં સપડાયલા વશી ત્યાગી મહાત્મા આ-
 “ વાજ ઉગ્ર સમાધિથી એ વિપમજવરને શાંત કરી શકતા હશે ! હું
 “ એમને ઉઠાડું ? જો એ આવા સમાધિમાં હોય તો એમને ઉઠાડવા
 “ એ મહાત્ અનર્થ. જો તેમ ન હોય, અને આ કેવળ જવરનો કે કોઈ
 “ વ્યાધિનો પરિણામ હોય તો ઈશ્વરે મને આવે કાળે એમની સેવા
 “ કરવાને જ મોકલી !—અને એમને જગાડવા એ જ મહારું કામ—તો
 “ હું શું કરું ?”

સરસ્વતીચંદ્ર માંચેલી આંખે પલાંડી વાળી બેસી રહ્યો હતો તેના સામી થોડે છેટે ઉઘાડી આંખે એને કુમુદ જોઈ રહી. પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના, હાલ્યા ચાલ્યા વિના, વિચારમાત્ર બંધ કરી, વિકારને વેગળા રાખી, એક ઢીંચણ ઉપર હાથની ક્ષણી રાખી અને એ હાથ ઉપર હડપચી ટેકવી, અનિમિષ એક ટરો સામા મુખમાં પોતાના સકલ અંતરાત્માનો યોગ કરી, ઉંડા સ્નેહ અને ઉચ્ચ અભિલાષની મૂર્તિ જેવી, તપસ્વિની બાળા પળે પળને યુગ ગણતી ગણતી, બેસી રહી.

પ્રકરણ ૨૯.

હૃદયના ભેદનું ભાગવું.

“ All precious things, discover'd late,
 “ To those that seek them issue forth ;
 “ For love in sequel works with fate,
 “ And draws the veil from hidden worth.”

Tennyson's Day-Dream.

“ And so love—

“ Vaster in being free from toils of sense—
 “ Was wisest stooping to the weaker heart;
 “ And so the feet of sweet Yaşodharà
 “ Passed into peace and bliss, being softly led.”

Arnold's Light of Asia.

રસ્વતીચંદ્ર ! સરસ્વતીચંદ્ર ! હું કુમુદ આપને બોલાવું છું—” સામી બેઠી બેઠી કુમુદ ક્રેટલીક વારે બોલી.

પવનની ગર્જના પર્વત ઉપર થતી હતી તે વચ્ચે પણ આ ઝીણો સ્વર સરસ્વતીચંદ્રના કાનમાં પેઠો અને એને એની વિચારનિદ્રામાંથી જગાડ્યો. ધીમે રહી એણે આંખ ઉઘાડી પોતાના બોળામાં જોયું

અને હવે હલકા થયલા બોળાનો ભાર ધટ્ટ રૂપે સામે બેઠેલો જોયો.

સર૦—કુમુદમુન્દરી, મહેં તમને બહુ દુઃખી કર્યો !

કુમુદ૦— થનારી થઈ ગઈ—બનવાની. બની ગઈ. આપે મહારા ભાગ્યને આપની જોડે ઉરાડવા પ્રયત્ન કર્યો—એ ભાગ્યમાં એવી રીતે પણ ઉડવાની શક્તિ ન હતી તેથી પડવાનું જ હતું તે પણ. આપનો એમાં હું દોષ કહાડતી નથી. શકુન્તલાના પ્રેમને દુષ્યન્ત જેવા પુરુષ ભુલી જાય ત્યારે તો દુર્વાસા જેવાના શાપનું જ અનુમાન કરવું ચંદ્રાવલી-બહેને આ વિષયમાં મહારી હૃદયભાવના આપને કહેલી જ છે તો તે વિષયે હૃદયશલ્યને સમૂળાં કહાડી નાંખો.

સર૦—થયેલી મૂર્ખતા અને દુષ્ટતા ચિત્તમાંથી ખસતી નથી.

કુમુદ—એમ શું બોલો છો ? આપની ભુલ થઈ હશે. પણ દુષ્ટ તો આપ નથી જ. જે આપનામાં દુષ્ટતાનો અંશ હતો તે સર્વસ્વ છોડી આ દુષ્ટ શરીરની પાછળ આમ આપ ભટકત નહી, અથવા ભટકત તો આ મહામોહની એ ઘડી જે આપે પ્રત્યક્ષ કરી તે કાળમાં એ મોહને વશ થઈ આ શરીરની જુદી જ અવસ્થા આપે કરી દીધી હતી.

સર—એમાં મહેં કાંઈ નવું નથી કર્યું.

કુમુદ—આપ મહારાથી અન્ય સર્વ રીતે અધિક છો; પણ સંસારનાં દુઃખના અનુભવમાં હું વધારે ઘડાઈ છું અને જેવી ઘડી આપને ગાળવી પડી છે તેના કષ્ટનો પણ મને અનુભવ છે.

સર—તમને એમ નથી લાગતું કે આ વાત કરી દુષ્ટ સંસ્કારોને દૂર કરવા કરતાં એ વાત કરવી જ નહી તે વધારે ક્ષેમકારક છે ?

કુમુદ—એ તો અનુભવસિદ્ધ છે.

ફૂલેતાં ફૂલેતાં એણે કમ્પારી ખાધી ને તે સરસ્વતીચંદ્રે દીડી.

સર—તમને જોઈ રહું છું ત્યારે મનમાં એવો પ્રશ્ન ઉઠે છે કે દુષ્ટતા તે આવી વાત કરવામાં હશે કે નહી કરવામાં હશે ?

કુમુદ—દુષ્ટતા તો આ મુખમાં જ છે કે જેના દર્શનથી આપના જેવા ત્યાગીને આવું દુઃખ થાય છે. સ્ત્રીઓની દૃષ્ટિમાં જ આવું વિષ ભરેલું છે.

સર—હરિ ! હરિ ! કુમુદસુંદરી ! જે એવું વિષ સ્ત્રીઓની દૃષ્ટિમાં હોય તો તે પુરુષની વાણીમાં પણ છે કે જેના ઉદ્ગારે તમને અસહ્ય અગ્નિમાં ચલાવ્યાં.

કુમુદસુંદરી શરમાઈ ગઈ, નીચું જોઈ રહી, અને અંતે સ્વસ્થ થઈ બોલી.

“ મને હવે ભાન આવે છે કે સાધુજનો મને અંહી એકલી મુકી ગયાં તે વેળાએ મહેં મહારા હૃદયના ઉભરા ક્ષણે જોડી રાખેલું કાવ્ય ગાવા માંડ્યું હતું. મને લાગે છે કે તે મહારી મૂર્છાકાળે પણ ચાલ્યું રહ્યું હશે તે આપના પવિત્ર સુખી કાનમાં કંટક જેવા અનેક પગવાળા કાનખજૂરા પેઠે પેસી ગયું હશે. પણ ક્ષમા કરજો, એ જે થયું હોય તે આ શરીરની પરવશતાને લીધેજ.

સર—તમારા શરીરને તો સુવર્ણપુરમાં ઘણા કાળ પ્રત્યક્ષ કર્યું હતું; પણ હૃદયને તો એ ગાને જ પ્રત્યક્ષ કરાવ્યું અને એટલા માટેજ મહારી સ્વાર્થી વૃત્તિને એ દર્શન કરાવનારી તમારી મૂર્છા મને ઘણી પ્રિય થઈ પડી હતી.

કુમુદ૦—મહારે પણ એમ જ ગણવાનું કારણ છે. આપના પવિત્ર ખોળાને દૂષિત કરી આ શરીર તેમાં પડી રહ્યું હતું ત્યારે ખોલવાની કે હાલવા ચાલવાની મહારામાં શક્તિ ન હતી તે નયન બંધ હતાં તે ઉઘાડવાની શક્તિ ન હતી; પણ કાન ઘણો કાળ જાગૃત હતા. કાચના ગોળામાં રાખેલો જન્તુ કાચમાંથી ખહારની સૃષ્ટિનું અવલોકન કરી માંહને માંહ ફર્યા કરે અને ખહારના પદાર્થોની ગતિથી ચમકે તેમ કાચ જેવા જડ પણ મહારાથી પારદર્શક મહારા શરીરમાં મહારા હૃદયની સ્થિતિ એ જન્તુના જેવી પરાધીન જાગૃત હતી. આપના તપોમય સ્નેહના મધુર ઉદ્ધાર પણ મહારા કાનમાં ને હૃદયમાં તે કાળે જ કંઈક આવ્યા અને મહારા અનેક સંશયને તેમણે દૂર કર્યા.

સરસ્વતીચંદ્ર ચમક્યો.

“ ત્યારે મહારે માટેનો તમારો અભિપ્રાય ઘણો હલકો થઈ ગયો હશે!”

કુમુદ૦—શા માટે ચમકો છો ? જેવસ્તુના અજ્ઞાને અને સંદેહે સુવર્ણપુરમાંની મહારી સ્થિતિના કરતાં વધારે દુઃખ મને દીધું હતું તે આ ઉદ્ધારોથી મને પ્રકટ થઈ છે. અને તેથી તે દુઃખ દૂર થયું છે; અને આપનું દુઃખ કંઈ દૂર કરવાની મહારામાં શક્તિ છે અને તેમ કરવાનો સાધુજનોએ પ્રસંગ આપ્યો છે તે સફળ કરવાનો માર્ગ પણ આ ઉદ્ધારોથી જ મને જડશે.

સર૦—મનની પરવશ દશામાં નીકળેલા ઉદ્ધારોથી મહારો ન્યાય કરવો ઉચિત નથી.

કુમુદ૦—એ ન્યાયથી આપને કંઈ કલંક લાગતું નથી.

સર૦—ચંદ્રનું કલંક તો અહ્યાયે જ ઘડેલું લાગે છે પણ આ તેને ઢાંકનારી વાદળીનો પડદો હતો તે પવને ખસેડી નાંખ્યો.

કુમુદ૦—ચંદ્ર અને કુમુદને પરસ્પરપ્રત્યક્ષતા કરાવનાર એ પવન બહુ મોટું નીવડ્યો ! સરસ્વતીચંદ્ર ! હું તમારી—આપની—પાસે હું શું કહું ?

સર૦—મને “આપ” ન કહેતાં આપણા આદિકાળને સ્મરી “તમે” કહીને ખોલાવો, એટલે બાકીનું બીજું જે જે કહેવાનું હશે તે જાતે જ કહેવાઈ જશે.

“આદિકાળ સ્વપ્નવત્ થયો—જતો રહ્યો ! હવે તો હું પણ બદલાઈને તમે પણ બદલાયા. જે વિશેષણ એકના મુખને અને બીજાના કાનને અમૃતરૂપ અને ભૂપણરૂપ હતાં તેનો હવે ત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો

“ પડે છે.” કુમુદે નિઃશ્વાસ મુઠી કહ્યું.

“ સાધુજનોની સાધુતાને સાધુ પદાર્થો પ્રયત્નનો જ ત્યાગ કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં સંદેહ પડે ત્યાં સત્પુરુષોનાં અંતઃકરણને પ્રમાણ ગણવાં એવું દુષ્યન્તતું વચન છે.” સરસ્વતીચંદ્ર ધીમે રહી બોલ્યો.

કુમુદ૦—કાવ્યોને પ્રમાણ ગણવાનો કાળ હવે વીતી ગયો.

સર૦—મહારી મૂર્ખતાએ આ કાળ આણ્યો.

કુમુદ૦—તમે શું કરો ? પ્રારબ્ધ ભુલાવે છે ત્યારે વુદ્ધયઃ કુબ્જગામિન્ધો મવાન્તિ મહતામપિ^૨. મહારા વિદ્વાન, અનુભવી અને ચતુર પિતાને પણ થોડા દિવસ વિલમ્બ કરી તમારી વાટ જોવાતું ન સુઝતું અને મહારો ઉતાવળે વિવાહ કરી દેવામાં જ મહારું કલ્યાણ લાગ્યું ત્યારે એમ જ સુઝે છે કે ઈશ્વરની જ ઇચ્છા બળવાળી છે. એવા એવા અનુભવીઓ ભુલે ત્યારે આવે સૂક્ષ્મ પ્રસંગે તમારી બુદ્ધિ તમને ભુલાવે તે મહારા દુઃખના પ્રદેશમાં મૃગજળ જેવું મહારું સુખ તમને પ્રત્યક્ષ કરાવે તેમાં તમારો શો દોષ !

સર૦—કુમુદ—કુમુદસુન્દરી ! તમારા જેવા હૃદયમાં આવી ઉદારતા અને આવું શાણપણ દેખું છું તેથી પણ મહારો મોહ ઘટવાને સટે વધે છે.

કુમુદ૦—તમારી આંખો ઝેંકાય છે, તમારો સ્વર થડકાય છે, અને-શ-રીર ધ્રુજે છે. તમારું દુઃખ મને કહી ઘો.

સર૦—તમારું દુઃખ તે જ મહારું દુઃખ છે-તમને સુખી જોઈશ ત્યારે હું સુખી થઈશ.

કુમુદ૦—પણ અત્યારની આ અવસ્થા શાથી ?

સર૦—મને મહારી અવસ્થાનું ભાન નથી.

કુમુદ૦—તમે મહારું એક કહ્યું કરશો ?

સર૦—એ કહ્યું કરવામાં જ મહારું પ્રાયશ્ચિત્ત રહેલું છે.

કુમુદ૦—તો સાધુજનોએ રાખી મુકેલા આ ફલાહારથી જરૂરાગ્રિત તૃપ્ત કરી આપ નિદ્રા લ્યો તે તેમણે આપણે માટે યોજેલી પંચરાત્રિના શેષ ભાગમાં નિદ્રાન્તે ઉભય હૃદયનું પરસ્પરસમાધાન કરવાનો અવકાશ પુષ્ટિ મળશે.

સર૦—તમે પ્રસાદ લ્યો તો હું લેઉં.

એક મહોટા પાંદડા ઉપર ફલાહાર પીરસ્યો. ખીજું પાંદડું હતું નહીં. કુમુદે “પછીથી ખાઈશ” કહ્યું. સરસ્વતીચંદ્રે તે માન્યું નહીં. અંતે એક પાં-

૧. સતાં હિ સન્દેહપદેષુ વસ્તુષુ પ્રમાણમન્તઃકરણપ્રવૃત્તયઃ ॥ ૨. મહોટાઓની બુદ્ધિઓ પણ વાંકી ચાલે છે.

દહાંમાં સર્વ ફળ મુકી બે જણે ભોજન કર્યું. ભોજનકાળે ઝાઝી વાર્તા ચાલી નહી. ચર્વણકાળે જાણ્યે અજાણ્યે એક બીજા સામું જોઈ રહેતાં હતાં અને મોહપાશ તેમની બેની આશપાસ વધારે વધારે વીંટાતો હતો; પણ તેની અનુભવીયણ કુમુદ એતી અને સત્વર ઉપાય યોજવા બીજી વાતો કહાડવા લાગી.

“મહારા ત્રિતમાં એમ લાગે છે કે આપણે એક બીજાને સત્ય નામે વાત ન કરવી પણ સાધુજનોમાં જે નામ પ્રસિદ્ધ છે તેનોજ ઉચ્ચાર કરવો; તમને આગળ ઉપર એમ લાગે કે હવે પ્રસિદ્ધ થવું ત્યારે જ મહારા પિતાશ્રીના આ રાજ્યમાં એમની પ્રતિષ્ઠા ન્યૂન થાય નહી તેમ મહારે છતાં થવું.”

સર૦— યોગ્ય છે. તેમાં દોષ માત્ર એટલો છે કે ‘મધુરી’ એ નામના ઉચ્ચારથી તમારી મધુરતા ઉપર લક્ષ્ય જાય છે.

કુમુદ૦—સંસારમાં ઘણી જાતના સંબંધોએ એક બીજાના નામો-ચ્ચાર કર્યા વિના જીવતા સુધી પરસ્પર વ્યવહાર નીભાવે છે.

સર૦—હા. પણ તેમાં તો ઘણુંખરું દમ્પતીઓમાં જ એવો વ્યવહાર હોય છે, અને તેવાં આપણે ન છતાં તે સંબંધ પ્રમાણે સંબોધન કરવાં એ પણ મનને સૂચક થશે અને મોહનાં કારણભૂત થાય એવું ભય રહેશે.

કુમુદ૦—તો મહારા ચંદ્ર—હું તમને ચંદ્ર કહી સંબોધીશ—તમે મને ગમે તે કહેજો અને તમે મહારા ચંદ્ર થઈ મહારા મોહતિમિરનો નાશ થાય એવું કંઈ કરજો. હું પણ તમને નવીન કહેતાં કંઈ કંઈ આચકા ખાઉં છું. વાતો કરતાં કરતાં બે જણે એક જ ફળ સાથે લાગું લીધું, બેનાં આંગળાં અડક્યાં, બેને નવા ચમકારા થયા, બે એત્યાં, બેયે ફળ પડતું મુક્યું તે પોતપોતાના હાથ ખેંચી લીધા, અને ફળ બેના હાથમાંથી પડ્યું હાથ પાછા ખેંચ્યા પણ નેત્ર તો નેત્રને જ વશ રહ્યાં. કુમુદે પડેલું ફળ પાછું લેઈ સરસ્વતીચંદ્રને આપ્યું.

પંચેન સર્વત્ર છે તેને દૂર કરવાને પંખાથી ધક્કો મારીયે તો પવન દૂર જવાને સટે પાસે જ વધે છે, પણ જ્યારે ચારે પાસના આવા પવન વિના બીજે સ્થાને જીવન જ નથી ત્યારે તો પવનને કેવળ બંધ કરવાના પ્રયત્ન કરતાં આપણાં શરીરનું જ આચ્છાદન કરવું યોગ્ય છે. આવા સમાગમકાળે આવો વિક્ષેપ આવા પવન જેવો થાય ત્યારે તો તેના પ્રતીકાર માટે એ વિક્ષેપનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન પડતો મુકી વિક્ષેપક શક્તિની અને પોતાની વચ્ચે અંતરપટ મુકવો જ સારો એવી કલ્પના સર-

સ્વતીચંદ્રને થઈ. પણ અંતરપટ શાનો કરવો તે સુઝ્યું નહી. એટલામાં એની મનોવૃત્તિ સમજી હોય એમ કુમુદે પ્રશ્ન પુછ્યા.

“ આપે પિતાનો ત્યાગ કર્યો તે તેમના ઉપર અથવા ખીજા કોઈ ઉપર
 “ ક્રોધથી કર્યો કે ઓછું આવ્યાથી કર્યો કે કંઈ ખીજા કારણથી? મહારો
 “ ત્યાગ કેવી બુદ્ધિથી કર્યો? સુવર્ણપુર ક્રીયા અભિલાષથી આવ્યા?
 “ ત્યાંથી અંહી શાથી અને કેવી રીતે આવ્યા? અંહીથી હવે ક્યાં જવું
 “ અને શું કરવું ધારો છે? મહારે માટે.....” આ બધું વાક્ય પુરું થતા
 પહેલાં એના હાથમાંના ફળનો ગલ એના પગની પહાની ઉપર
 પડ્યો હતો તે ઉપર એનું ધ્યાન ન હતું; પણ સરસ્વતીચંદ્રની દૃષ્ટિ—
 એ ગલ ઉપર અને સુન્દર પહાની ઉપર—ચંદ્રપ્રકાશમાં આ ગલ સુન્દર
 ચિત્રરૂપે પડેલો હતો તે ઉપર—પડી હતી. કુમુદ છેલું વાક્ય બોલે
 તે પહેલાં તે સરસ્વતીચંદ્રે આ ગલને હાથવડે લોહી નાંખ્યો પણ લોહલા
 સ્થાનને જ જોઈ રહ્યો. એ તાલ કળાઈ જતાં કુમુદે પોતાની પહાની
 પાછી ખેંચી લીધી અને પોતે પહેરેલા વસ્ત્રની કોર પહાની ઉપર
 ઢાંકી દીધી. પહાની સંતોઈ જતાં તે જોવાનું બંધ થયું અને જોનાર
 સાવધાન થઈ ગયો.

સર૦—આ પ્રશ્નોના ઉત્તર દીધાથી આપણો ભેદ ભાગશે અને હું
 જાતે શાંત થઈશ એમ લાગે છે, પણ એ શાંતિ ખરેખરી મળશે કે
 તેને સ્થાને કંઈ ખીજું પરિણામ થશે તે તો, આજ રાતના આપણા
 અનુભવોનો વિચાર કરતાં, કંઈ સ્પષ્ટ સમજાય એમ નથી.

કુમુદ૦—સાધુજનો એવું માને છે કે ઉત્કૃષ્ટ રસ અને શુદ્ધ ધર્મ, દમ્પતી
 જેવાં, એકજ છે અને તેમની સંગત પ્રેરણા જે દિશામાં થાય ત્યાં
 જવામાં અનિશ્ચિત પરિણામનાં ભય-અભય ગણવાં યોગ્ય નથી. આંતરે
 અનુસરીને જ મહેં પણ એવો નિશ્ચય કર્યો છે કે આપની સેવા પ્રાપ્ત
 થાય તો મહારે પણ ખીજું કંઈ જોવું નથી. આપના ચરણમાં મહારી
 અધોગતિ થાવ કે ઉન્નતિ થાવ તેનો વિચાર મહેં છોડી દીધો છે. ઓ
 મહારા ચંદ્ર! તમારા વિના હવે મહારે કોઈ નથી અને તમારી મધુ-
 રીને તમારા કલંક જેવી ગણીને કલંકિત થાવ કે તમારી કલાઓમાંની એક
 કલા ગણી કલાવાનુ રહો—એમાંથી તમને અનુકૂળ પડે તે કરો! પણ
 મહારાથી તમારાં દુઃખ અને તમારાં મર્મ ગુપ્ત ન રાખશો! મને એટલો
 અધિકાર આપો.

સર૦—“તમને એ અધિકાર નહી આપું તો ખીજા કોને આપીશ ?
મને મહારા સ્વાર્થનો તો શું પણ મહારા ધર્મનો પણ બાધ તમને સુખી
કરવામાં અંતરાયરૂપ થાય તો હું તેને ન ગણવાને તત્પર છું.”

ધર્માત્યયો મે यदि कश्चिदेवम्
जनापवादः सुखविप्लवो वा ।
प्रत्युद्गमिष्याम्युरसा तु तत्तत्
त्वत्सौख्यलब्धेन मनःसुखेन ॥

“ મધુરી ! ‘ મધુરી ’ શબ્દથી મોહ કાલ થતો હોય તો આજ થાય,
પણ તે નામથી જ અથવા જે કંઈ અન્ય પ્રવૃત્તિથી કે નિવૃત્તિથી તમને
જે શાન્તિ થાય તેનાથી તે આપવી એ મહારી વાસના છે. મહારું સર્વસ્વ જે
કંઈ હોય તેના હવનથી પણ તમને સુખ મળે તો એજ મહારું સુખ છે.
માટે મહારું સુખ સાધવાની તમારી વાસનાની તૃપ્તિ તમે પોતાની જાતને
સુખી કરશો તેથી જ થશે.”

કુમુદ૦—ભલે. પણ તમે મહારું સુખ ઇચ્છો છો કે મહારું કલ્યાણ
ઇચ્છો છો ?

સર૦—તમને સુખની ઇચ્છા હોય તો તમારું સુખ ઇચ્છું છું અને
તમને કલ્યાણની ઇચ્છા હોય તો કલ્યાણ ઇચ્છું છું.

કુમુદ૦—તમારે પોતાને માટે શું ઇચ્છો છો ?

સર૦—મહારે તો સુખ પણ નથી જોઈતું ને કલ્યાણ પણ નથી જોઈતું.
મને તો શાન્તિ મળે અને મહારા ધર્મમાં ન ચુકું એટલું જ જોઈએ.

કુમુદ૦—તમે શાંતિમાં સુખ માનો છો ને ધર્મમાં કલ્યાણ માનો છો ?
ને તે બેને ઇચ્છો છો ?

સર૦—માતું છું તો તમે કહો છો તે જ. બાકી જ્યાં સુધી ધર્મથી
શાંતિ ન મળે ત્યાં સુધી શાંતિને પણ અધર્મરૂપ ગણી તેને ઇચ્છતો નથી.

કુમુદ૦—એ શાંતિને ધર્મરૂપ ક્યારે ગણશો ?

સર૦—તમને શાંત અને તૃપ્ત જોઈશ ત્યારે.

કુમુદ૦—તમારો ધર્મ કીયો ?

સર૦—જે પંચમહાયજ્ઞનો ગુરુજીએ, આપણને એને ઉદ્દેશી, ઉપદેશ કર્યો તે આ દેશના તેમ પાશ્ચાત્ય દેશના સાધુસમાજને પ્રિય છે અને તે જ નહાનપણથી પ્રિય ગણેલો મહારો ધર્મ, તે તે જ તમારો ધર્મ. બાકીની ધર્મકથા સંસારીઓને માટે છે—આપણે માટે નથી.

કુમુદ૦—તો મહારા ચંદ્ર, તમે કરેલા સર્વ ત્યાગની કથા, અને તેમાં તમે જે ધર્મ ધાર્યો હોય તે, કહો. મને મહારું સુખ તેમાં જ લાગે છે તે તે સર્વ વિચારી મહે જે પ્રશ્નો ગણી ગાંઠી કરેલા છે તે સર્વના ઉત્તર આપી મહારા મનતું સમાધાન કરો અને એમ કરતાં કોઈ અનર્થના ભયથી આચક્રા ખાશો નહી.

સર૦—જે એમ જ છે તો કુમુદસુંદરી—મધુરી—મધુરી, સાંભળી લ્યો. મહારે મહોયે મહારે મહારી મૂર્ખતા કે દુષ્ટતા કહી બતાવવી પડે તો તે પણ એક પ્રાયશ્ચિત્ત જ છે તે પ્રાયશ્ચિત્ત તો હું ઇચ્છું છું જ. પિતાનો અને લક્ષ્મીનો ત્યાગ મહે શાથી કર્યો પુછો છો? એ ત્યાગ મહે પિતા-માતાને દુઃખમાંથી અને પુત્રયજ્ઞના ઋણમાંથી મુક્ત કરવાને માટે કર્યો, મહારી અને તમારી પ્રીતિ થાય તે તેમને. ગમતું હશે અને તેથી જ તેમને સુખ હશે જાણી, તમારું દર્શન કે અભિજ્ઞાન સરખું ન હોવા છતાં પિતાએ તમારી સાથે કરેલો મહારો વિવાહ મહે સ્વીકાર્યો. આ સ્વીકાર મહે શા માટે કર્યો એમ તમે પુછશો. હું કહું છું તે માનવું હોય તો માનવું કે પિતાની તૃપ્તિ વિના બીજું કોઈ એ પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજન મહારે નહતું. મહારી વાસનાઓ નહાનપણમાંથી ધર છોડવા અને સંસારના મર્મભાગ જેવા માટે પ્રવાસ કરવાની હતી તે તમે જાણો છો. મને લક્ષ્મીની વાસના ન હતી તે જાણો છો. માટે જ માની શકશો કે તમારા વિવાહનો સત્કાર, પ્રથમ પળે, કેવળ પિતૃયજ્ઞમાં મહારી સૂક્ષ્મ વાસનાઓની આહુતિરૂપે હતો, પિતાએ માંડેલા પુત્રયજ્ઞમાં તેમના ભણીથી આરંભેલા આતિથેયના સ્વીકારરૂપે હતો. એક મંગળ મુહૂર્તમાં મને તેમણે વિદિત કર્યું તે મહે જાણ્યું કે તમારી પ્રીતિના યજ્ઞમાં આદરેલી મહારી આહુતિ તેમને પ્રિય નથી. મહે તમારી સુંદર છબી કરાવી તેના દર્શનથી પ્રીતિરસ પીધો. મહે તેમને મળી ગયો. આપણે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. મહે તેમને આપવા વીંટી કરાવી. એ સર્વ માતાપિતાને ન રુચ્યું, તે તમારે માટે વિપરીત ભાવના કરી તેમણે દુઃસહ આરોપ મુક્યા. જે કારણથી તમારો વિવાહ સ્વીકાર્યો હતો તે કારણ બોલું પહું. જે કારણથી ગૃહ અને લક્ષ્મીનો સ્વીકાર કર્યો હતો તે કારણ બોલું પહું. મહારા સુખ કરતાં મહારો ત્યાગ માતા-

પિતાની વાસનાઓને વધારે અનુકૂળ થશે એવું સિદ્ધ થયું. એ સિદ્ધ થયું તેની સાથે જ એ ત્યાગ ન કરવાનો ધર્મ વિરામ પામ્યો અને એ ત્યાગ કરવાનો ધર્મ ઉદય પામ્યો. ભાવતું હતું અને વૈદ્યે કહ્યું. મહારો પ્રિય ત્યાગ જ મને શોધતો આવ્યો અને હું તેને ભેટી પડ્યો. કહો, હવે શું પુછવું છે ?

કુમુદ—જગતના કહેવા પ્રમાણે તો પિતાનાં વચન તમારાથી સહી ન શકાયાં ને રોપમાં ને રોપમાં સર્વના ત્યાગનું તમે અતિસાહસ કર્યું.

સર—મહેં પણ એ વાત વર્તમાનપત્રોમાં વાંચી છે. પણ તે માનનારનું અજ્ઞાન છે. મને રોપનો અભ્યાસ હતો નહીં અને છે નહીં. સાધુ જનો દોષ કરતા નથી ને પામર જનો દોષ કરે ત્યારે ક્ષમા જ ધટે છે.^૧ તેમાં માતાપિતાના દોષ તો જોવાયે નહીં અને સટે તેમના પ્રતિ સર્વા-શે ક્ષમા રાખવી એ તો આકારાક્રાંતિથિયજનો આવશ્યક વિધિ છે. બુદ્ધ-વતારનાં પૂર્વજન્મની કથાઓ ગણાય છે તેમાંથી કેટલીક મહેં તમને કહી છે. તેમાં બિસન્નતકની કથા એવી છે કે સર્વ ભાઈઓની સાથે વાનપ્રસ્થ થઈ બુદ્ધ પોતે બોધિસત્ત્વરૂપે રહેતા હતા અને સર્વ ભાઈઓ બિસપ્રાશન કરતા હતા. પાંચ છ દિવસ સુધી ઇન્દ્ર બોધિસત્ત્વના ભાગનાં બિસ ગુપ્ત રીતે હરી ગયો. બિસ બોવાયાની વાત પ્રસિદ્ધ કરવાથી ભાઈઓને દુઃખ થશે અને પોતાને તો આહાર-અનાહારમાં સમદૃષ્ટિ હતી તેથી બોધિસત્ત્વે એ વાત કા-ધને કહી નહીં, વાત જાતે અન્ય કારણથી ઉઘાડી પડી ત્યાં સુધી અપવાસ થયા, રોપ કે તર્ક તેમણે કર્યા નહીં, અને શરીર કૃશ થયું પણ જાતે સુપ્ર-સન્ન જ રહ્યા. મધુરી ! અપરમાતાના રાજ્યમાં ઈશ્વરકૃપાથી હું આવી પ્રસન્નતા રાખી શક્યો ને રોપમાં સમજ્યો નહીં. મહારા ઉદયનું મહારું પૃથક્કરણ બુલ ભરેલું હશે—પણ સત્ય માનજો કે હું હજી એમ જાણું છું કે હું પિતા ઉપર રોપ કરી ત્યાગી નથી થયો. મને કાઈની અપ્રીતિ તમ કરતી નથી. હું તો તેમના ઉપરની પ્રીતિને લીધે તેમનું દુઃખ જોઈ તમ થયો ને તેમની તપ્તિ ટાળી તૃપ્તિ આપી. તેમણે મહારું અપમાન કર્યું હોય તો તે આ એક વાર જ થયું અને તેનાથી તેમના અસંખ્ય પૂર્વ ઉપકાર મહારાથી બુલાયા નથી. પણ શ્રદ્ધા વિનાની પૂજા, ઉદય વિનાનું આતિથેય, અને સ્નેહ વિનાની પર્યુપાસના એ સર્વ, પાણી વિનાના તળાવ પેઠે, ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. આવે કાળે સાધુજનોને માટે આ જ વિધિ પ્રાપ્તક્રમ છે;

૧. મરણવ્યાધિદુઃખાર્તે લોભદ્વેષવશીકૃતે ।

દગ્ધે દુશ્ચરિતે શોચ્યે કઃ કોપં કર્તુમર્હતિ ॥

આ જ માર્ગ પ્રસન્ન, સુગમ, સ્ફુટ, સુન્દર, અને ધર્મ્ય છે. મહાખોધનું આ વચન છે? તે તે સર્વ સાધુજનોને માન્ય છે.

કુમુદ૦—પણ એ પ્રસંગે શું તમને દુઃખ નથી થયું ?

સર૦—દુઃખ થયાની ના કહેવાતી નથી. પણ તે દુઃખ મહારે પોતાને માટે થયું નથી. પિતાના કૃત્યમાં અધર્મ લાગ્યો, અને તેમના પોતાના અકલ્યાણકારક અધર્મમાં તેમની પ્રવૃત્તિ જોઈ તેમના ઉપરના મહારા પ્રીતિયોગને લીધે મને સંતાપ થયો.?

કુમુદ૦—એ સંતાપમાંથી તમે શી રીતે મુક્ત થયા ?

સર૦—તેમના ચિત્તને શાંતિ થશે એ વિચારે સંતાપને શાંત કર્યો.

કુમુદ૦—કોઈ બાળક સર્પ સાથે રમવા ઇચ્છે અને સર્પને પકડતા સુધી રોયાં કરે તે શાંત થાય નહીં; તે બાળકનું સર્પ પકડવાથી અકલ્યાણ થાય તે થવા દેઈ શાંત કરવું તે ધર્મ કે રોવા દેવું તે ધર્મ ?

સર૦—જો બાળક નથી અથવા પારકું બાળક હોઈને આપણો ઉપદેશ માને એમ નથી તેની ઇચ્છાવિરુદ્ધ કલ્યાણ કરવાનો ધર્મ નથી. પિતાને ઉપદેશ કરવો તેમની જિજ્ઞાસા વિના પ્રાપ્ત થતો નથી. એ તો બહુ થાય તો વિનયપૂર્વક સ્નેહપૂર્વક સૂચના પિતાને પુત્રે કરવી હોય તો તેટલો ધર્મ છે. બાકીનો પુત્રનો ધર્મ પિતાના મંદિરમાં રહી તેમનું આતિથેય કરવાનો છે; પિતાને આ યજમાન ઉપર અનાદર થાય એટલે યજમાન પુત્ર સ્નેહશૂન્ય પિતૃમંદિરમાં રહેવાનો અધિકારી નથી.

૧. વિમધ્યભાવાદપિ હીનશોભે યાયાં ન સત્કારાવિધૌ સ્વયં ચેત્ ।

સઙ્ગાદગત્યા જહતાવલાદ્વા નન્વર્ધચન્દ્રામિનયોત્તરઃ સ્યાત્ ॥

પ્રાપ્તક્રમોઽયં વિધિરત્ર તેન યાસ્યામિ નાપ્રીત્યમિતસચિત્તઃ ।

एकावमानाभेहता हि सत्सु पूर्वोपकारा न समीभवन्ति ॥

आस्तिग्धभावस्तु न पर्युपास्यस्तोयाधिना शुष्क इवोदपानः ।

प्रयत्नसाध्यापि ततोऽर्थसिद्धिर्यस्माद्भवेदाकलुषा कृशा च ॥

प्रसन्न एव त्वभिगम्यरूपः शरद्विशुद्धाम्बुमहाद्भदाभः ।

सुखार्थिनः क्लेशपराङ्मुखस्य लोकप्रसिद्धः स्फुट एष मार्गः ॥

जातकमाला.

૨. ગાત્રચ્છદેઽપ્યક્ષતક્ષાન્તિ ધીરં ચિત્તં તસ્ય પ્રક્ષેમાણસ્ય સાધોઃ ।

नासीद्दुःखं प्रीतियोगान्नृपं तु भ्रष्टं धर्माद्वीक्ष्य संतापमाप ॥

जातकमाला.

કુમુદ૦—તમે એમને શાન્તિ ઇચ્છી હશે; પણ તમારા ત્યાગથી શાન્તિને સ્થાને તેમને શોક નહી થયો હોય એમ તમે માનો છો? એવા શોકની અવગણના કરવી અને તેમની એકાદ ભુલ મનમાં આણવી એ શું પુત્ર-ધર્મ છે કે ક્ષમા છે?

સૂર૦—એમને શોકે એમના હૃદયમાં અનુતાપ કર્યો હશે; વર્તમાનપત્રો-થી તેમ જાણાય છે. પણ આ વાતમાં એ ધર્મનું તારતમ્ય મને જુદો માર્ગ બતાવે છે. મહારાદોષ વિના તેમની મહારા ઉપર અપ્રીતિ થઈ તેમાં મને ઇષ્ટાપત્તિ છે; કારણ પ્રીતિ દુઃખનું કારણ થાય છે તે આ અપ્રીતિથી મહારા સંબંધી વાસનાઓ તેમના હૃદયમાંથી ઓછી થાય તે એ મને ભુલે તેટલો હું પિતૃયજ્ઞમાંથી મુક્ત ગ્રહું. બાકી તેમના ઉપરની મહારી પ્રીતિ હતી એથી વધી છે; ઘટ્ટી નથી. માત્ર મહારા મનોરાજ્યના સૃજેલા ધર્મબન્ધનથી બંધાઈને હું એ પ્રીતિની વાસનાઓને શાંત કરું છું. જે કારણથી મહારી વાસનાઓને હું શાંત કરું છું તે જ કારણથી એમની વાસનાઓને તૃપ્ત કરવાની મહારી વાસનાને પણ શાંત કરું છું તે એમના શોકના અનુતાપમાંથી તેમને મુક્ત કરવાની મહારી વાસનાને પણ શાંત કરું છું. સંસારમાં મનાતા ધર્મ પ્રમાણે, સંસારની પ્રીતિના નય પ્રમાણે, એ શોકની અવગણના અધર્મ્ય છે, પણ સાધુજનોના અધ્યાત્મ ધર્મનો પન્થ જુદો છે તે સુંબાર્ષ છોડતા પહેલાં મહે તેનો વિચાર કર્યો હતો. પિતાપુત્રાદિ સર્વ સંબંધ ભ્રમરૂપ છે, આ કસ્મિંક છે, અને અનિત્ય છે. મરણાદિથી એ ભ્રમ દૂર થવાનું કારણ પ્રાપ્ત થયા પછી પણ મનુષ્યો પોતાના અજ્ઞાનને લીધે એ ભ્રમમાંથી મુક્ત ન થતાં અનુતપ્ત થાય છે. અતિથિસત્કારને માટેના ધર્મમાંથી પિતાએ મુક્ત કરેલો યજ્ઞમાન સાધુ પુત્ર અન્ય મહાયજ્ઞો માટે પ્રવૃત્ત થાય ત્યાં કુટુંબજનને થતાં અનુશોચનને બ્રાન્ત કે ક્ષણિક ગણી પોતાને પન્થે પળવાને એ સ્વતંત્ર છે.

કુમુદ૦—આપના યજ્ઞ કરવાનું પિતાએ અપમાન કરતા સુધી સુઝ્યું ન હતું. આ યજ્ઞવિધિ પણ આજસુધી આપ જાણતા ન હતા. એ અપમાનાદિને તો આપે નિમિત્ત કર્યા. એ નિમિત્ત થયાં ન હતા તો આ જ્ઞાન-વિચારનો પ્રયોગ આપ કરત નહી.

સૂર૦—ખરી વાત છે કે ગુરુજનો ઉપદેશ આજ જ સાંભળ્યો. પણ મહારી પોતાની બુદ્ધિથી જે નીતિ અને જે ધર્મ મને ઘણા કાળથી યોગ્ય લાગ્યા છે તે નીતિધર્મના વિધિઓમાં અને આ યજ્ઞકાર્યના વિધિઓમાં નામફેર વિના ખીજ દેર સ્વલ્પ છે, તે આજ યજ્ઞકથા તમે સાંભળી માટે યજ્ઞકાર્યની ભાષામાં મહારાં કારણ તમારી બુદ્ધિને અનુદ્રૂળ થશે જાણી એ

ભાષામાં તમારી સાથે વાત કરું છું. બાકીના પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે સ-
કાર્યમાં કંઈ નહોતો પ્રસંગ પણ નિમિત્તભૂત થાય તો તેનો લાભ લેવામાં
ચતુર સાધુએ ચુકવું નહીં એવો ધર્મ છે. બોધિસત્ત્વ શેઠ દુકાનમાં બેઠા બેઠા
કામ કરતા હતા તેના કુટુંબજનોમાં બ્રાન્તિથી ગપ ચાલી કે શેઠ પ્રવ્રજિત
થયા અને ગૃહિણી આદિ સર્વ જન શેઠ મુવા હોય એમ અનુત્તમ થયાં. તે
પ્રસંગથી જ સ્વયના પામી શેઠ પ્રવ્રજિત થઈ વનમાં ચાલ્યા, અને શેઠ
કરતાં કુટુંબજન પછી મળ્યાં તેમને મધુર અક્ષર કહી પાછાં વાળ્યાં
તે વળ્યાં. આપણામાં કલ્યાણ ધર્મ છે એવી લોકમાં વાત ચાલે તો તે
સત્ય કરવી યોગ્ય ગણી શેઠ ચાલ્યા ગયા. તો મહેં તો મહારે માટે યજ્ઞ-
માનની અપ્રીતિ સ્પષ્ટ દેખી તેનું ગૃહ છોડ્યું છે.

ક્રુમુદ૦—અનુતાપથી તપતી તેમની પ્રીતિને આપે કેવળ શુષ્ક ગણીને
કે પ્રીતિમાત્રને મિથ્યા ગણીને પિતાનો ત્યાગ કર્યો ? જો તેમની પ્રીતિ શુષ્ક
ગણી તો મહારી પ્રીતિ કેવી ગણી ? અને જો પ્રીતિમાત્રને મિથ્યા ગણી
પિતાનો અને મહારો બેનો ત્યાગ કર્યો હોય તો મહારે માટે આટલા તપો-
છો કેમ અને તેમના દુઃખનું નિવારણ કરવા મુંબાઈ જવાનું કેમ ધારતા
નથી ? શું પિતાના કરતાં મને વિશેષ ગણો છો ?

સર૦—આ મનુષ્ય ન્યૂન અને આ મનુષ્ય વિશેષ એવી ગણ-
નાઓ સંસારમાં રાગદ્વેષ પ્રમાણે થાય છે. સાધુજનો એવી ગણના
સામાના ગુણપ્રમાણથી અને પોતાના ધર્મપ્રમાણથી કરે છે. મધુરી,
સ્ત્રી કરતાં માતા અધિક અથવા માતા કરતાં સ્ત્રી અધિક એવી
ગણનાઓ પોતપોતાના રાગદ્વેષ પ્રમાણે અને સ્વભાવ પ્રમાણે સંસારીયો
કરે છે. સત્ય જોતાં, માતા પણ અતિથિ છે અને સંસારની રીતે પરણા-
વેલી સ્ત્રી પણ અતિથિ છે. તે બે જણનો યજ્ઞમાન પોતાના ધર્મનો કામ
કેવાં ધોરણે રહે છે તે ગુરુજીએ તમને સમજાવ્યું છે. સાધુઓના ધર્મના
આવા કામથી રામે કૌશલ્યાને દશરથપાસે રાખ્યાં, અને સીતાને પોતાની
સાથે લેવાનો નિશ્ચય કરતી વેળા “આ વાતમાં માતાપિતા સંમત

૧. કલ્યાણધર્મેતિ યદા નરેન્દ્ર સંભાવનામેતિ મનુષ્યધર્મા ।

તસ્યા ન હીયેત નરઃ સધર્મા હિયાપિ તાવદુરમુદ્ધરેત્તામ્ ॥

સંભાવનાયાં ગુણભાવનાયાં સંદૃશ્યમાનો હિ યથા તથા વા ।

વિશેષતો માતિ ચશઃપ્રસિદ્ધ્યા સ્યાત્ ત્વન્યથા શુષ્ક ઇવોદપાનઃ ॥

જાતકમાલા.

થશે કે નહી ? ” એ પ્રશ્ન પણ એમને સુઝ્યો નથી. દમ્પતીના અંદૈતનું આવું પરિણામ છે અને સંસારને તે ગમતું નથી તેનું કારણ એટલું જ છે કે તેના લગ્નવિધિથી સ્ત્રીપુરુષનાં શરીરને પરસ્પર-અતિથિ કરી દેવાના રૂઠ આચારે સંસારની દૃષ્ટિમર્યાદામાંથી દમ્પતીનાં શુદ્ધ રૂપનું સ્વપ્ન સરખું હાંકી ફૂંચ્યું છે. મધુરી ! મહેં પિતાના કરતાં સ્ત્રીને વધારે ગણી હત તો હું જુદો આવાસ માંડી સ્ત્રીસાથે તેમનાથી જુદો રહેત; પણ તેથી તેમને જે દુઃખ થાત તેનો પ્રતીકાર, અને તમારું તેમનું કલ્યાણ, સર્વને સાથે લાગી સાધવાનો મને જે એક જ માર્ગ સુઝ્યો તે મહેં લીધો. પ્રીતિને મિથ્યા ગણવી કે નહી એ તો અંદ્રાવલીમૈયા તમને મહારા કરતાં વધારે સારી રીતે સમજવશે ને તે વિષયમાં મહેં કંઈક બોધ એમની પાસેથી જ લીધો છે. બાકી પિતાની કે તમારી કોઈની પ્રીતિને મહેં શુદ્ધ તો નથી જ ગણી. તમારી પ્રીતિ શુદ્ધ ગણી હત તો આજ મને પરમ શમસુખ મળ્યું હત. પિતાની પ્રીતિને શુદ્ધ ગણી હત તો આજ અત્યારે આપણે જે મુંબાઈનગરીનાં કોઈ મહેલમાં હત. તમારા ઉપરની પ્રીતિને લીધે હું અત્યારે તપું છું તો પિતા ઉપરની પ્રીતિથી નથી તપતો એમ નથી. પણ મહેં ઉત્પન્ન કરેલા તમારા દુઃખનું નિવારણ કરવું એ મહારો ધર્મ છે, અને પિતાની જ તૃપ્તિને માટે કરેલા ત્યાગનો ત્યાગ કરવો એ હવે અધર્મ છે. એ ત્યાગ તો થયો તે થયો. હાથીના દાંત બહાર નીકળ્યા તે નીકળ્યા.

કુમુદ૦—પિતાના તેમ મહારા ઉભયના દુઃખનું કારણ તમારો ત્યાગ છે તો મહારા દુઃખના નિવારણમાં ધર્મ ક્યાંથી આવ્યો અને તેમના દુઃખના નિવારણમાં અધર્મ કેમ આવ્યો ?

સર૦—ઉભયના દુઃખનું કારણ મહારો ત્યાગ છે એ વાત ખરી નથી. તમારા દુઃખનું કારણ મહેં જ તમારા હૃદયમાં ઉત્પન્ન કરેલી પ્રીતિ છે. પિતાના દુઃખનું કારણ પણ મહારા ઉપરની તેમની પ્રીતિ જ છે; પણ એ પ્રીતિને મહેં ઉત્પન્ન કરેલી નથી, મહેં આમન્ત્રિત કરી નથી, અને એ પ્રીતિનો પ્રદીપ મને વાક્યો ફૂટેલી વેળાએ તેમણે હોલવી નાંખ્યો તો ફરી દીવાસળીથી બળેલી વાટને મુખે પિતા હવે નવો દીવો સળંગાવે તેનાં પરિણામનો પ્રતીકાર કરવો મને પ્રાપ્ત થતો નથી. જે પ્રીતિ શબ્દ થઈ તેના પ્રેતને ચેતનરૂપ ગણી ઘરમાં વાસ આપવો ઘટતો નથી. એ પ્રેત તો પ્રેતાને પીપળે જ વસે.

કુમુદ૦—તમારા હૃદયમાં હજી શુભ ઉંડો રોપ છે તે તમારી પાસે આમ બોલાવે છે. તેમની પ્રીતિ કદી હોલાઈ નથી—માત્ર પવનના અપા-

ટાથી નીચી નમી ગઈ હતી, તે પતન જતાં ટટ્ટાર ઉભી થઈ પ્રથમના કરતાં વધારે તેજથી બળતી હશે. તેમની પ્રીતિ શબ્દપ થઈ ન હતી— માત્ર મૂર્છાવશ થઈ હતી. જેવી કૃપા કરી મને આપે આ પવિત્ર ખોળામાં મહારી મૂર્છાકાળે બળવી રાખી અને અત્યારે. આમ ગોઠીસુખ આપોછે, તે જ ન્યાયે તેવી જ કૃપાથી પિતાની મૂર્છાવશ પ્રીતિની આપે પળવાર સંભાવના કરી લેવી હતી. ઓ મહારા ચંદ્ર ! આ ખત્રાસમાંથી મુક્ત થઈ પિતાના હૃદયાકાશને પાછું પ્રકાશિત કરો ! મહારું તો થયું તે થયું ! પણ જેનું મહાદુઃખ—વૃક્ષાવસ્થાનું દુઃખ—વિચારથી કળાય નહી અને આંખોથી જેવાય નહી એવું હશે અને જેનો ઉપાય માત્ર તમારા એકલાના જ હાથમાં છે તેને તમે તરત શાંત કરો. તેમ નહી કરો તો ગયો કાળ આવશે નહી અને દશરથરાજની પેઠે તેમના શરીરને કોઈ મહાન્ અનર્થ થઈ જશે તો તમને અતુલ પશ્ચાત્તાપ થશે! તે પશ્ચાત્તાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપના હાથમાં નહી રહે અને આપને એક દુઃખમાં તમ થતા જેઉં છું તેને બીજા દુઃખાગ્નિની જ્વાળામાં પડેલા જેઈશ ! જે મને સુખી કરવાને ઇચ્છતા હો તો આ દુઃખ મહારે જેવા વેળા ન આવે એવું અત્યારથી કરો ! મહારા ચંદ્ર ! હું આપને બહુ સવેળા ચેતાવું છું અને પગે લાગી ખોળો પાથરી માગી લેઉં છું !

સર૦—તમે મહારી ભુલ કહાડી અને તે ખરી કહાડી છે. મને અત્યારે કંઈકે રોષ મહાજો એટલી વાત તમે સત્ય સમજ્યાં. પણ ત્યાગકાળે તો પિતા ઉપર કે કોઈ ઉપર રોષ ન હતો. હું પિતાના મન્દિરમાં તમારી સાથે રહું તો તમને કેવાં દુઃખ થવાનાં તેનો પિતાનાં મર્મવાક્યોએ મને શુદ્ધ પ્રત્યક્ષવત્ તર્કવિચાર કરાવ્યો હતો. અને એમના ગૃહમાં રહેવું અને તમારી સાથે લગ્ન કરવું, એ બે વાનાં સાથેલાગાં કરવાં તો તે કાળે જ વર્જ્ય ગણ્યાં હતાં એ અત્યારે સાંભર્યું. પણ તે નિર્ણય રોષ-પૂર્વક કર્યો ન હતો, વિચારપૂર્વક કર્યો હતો. પણ આજ સુધીમાં મને આજના જેવો પણ રોષ મહાજો નથી, ત્યાગકાળે પણ મહાજો નથી, અને અત્યારે મહાજો છે તે પણ પિતા ઉપર નથી મહાજો. માત્ર આપણા લોક-તંત્રમાં વ્યાપી ગયેલી જે અવ્યવસ્થાને બળે તમારાં જેવાં પુષ્પ ધુળમાં રગદોળાય છે અને શુદ્ધ પ્રીતિતંત્રની વાડીએ દેશમાંથી નષ્ટ થઈ છે તેનું દૃષ્ટાંત પ્રત્યક્ષ થતાં માત્ર મહારું ચિત્ત અત્યારે ઉકળી આવ્યું ! તમે એ અવ્યવસ્થાનાં ભોગ થઈ પડ્યાં છો; આજ સુધી જેના ઉપર મહારું ધ્યાન ગયું ન હતું એવી તમારી મધુરતાના રસનું હું અત્યારે પાન કરું છું. તે

આવો મધુર જીવ-આવું મધુર શરીર—આ અવ્યવસ્થાનો ભોગ થઈ પડ્યાં છે અને હું તે પાપકર્મમાં સાધનભૂત થયો છું—એ સર્વ વિચાર મહારા આ ઉકળાટને બહુ વધારી મુકે છે. ત્યાગકાળે આટલી વાત પ્રત્યક્ષ હત તો હું શું કરત તે કહેવાતું નથી, પણ એટલું તો પૂર્ણ રીતે સ્મરણમાં છે કે આવો પણ રોષ તે કાળે મને ન હતો.

કુમુદ—તો પિતાના દુઃખનું નિવારણ કરવા આપે પાછાં કેમ ન જવું તેનો શાંત વત્સલ વિચાર હવે કરો.

સર—જે પ્રશ્નો તમે પુછોછો તેવાજ પુછનાર મિત્ર અન્નકાન્ત ત્યાગવિચારને કાળે પાસે હતો, ને તેણે તેનો પક્ષવાદ રાત્રિના બાર વાગતા સુધી કર્યો હતો. તેના ગયા પછી આખી રાત મહેં શાંતિથી વિચાર કરીને ત્યાગ કર્યો છે.

કુમુદ—એ વિચાર શા કર્યો હતા ?

સર—તમે સાધુજનોમાં આવ્યાં છો ને તેમની પ્રીતિ જીવો છો; એ નિષ્કામ પ્રીતિ છે અને તે માટેજ સર્વદા પૂજનીય છે. સંસારી જનોની પ્રીતિ સકામ હોય છે માટે તેનો સત્કાર એ પ્રીતિમાંની કામનાની યોગ્યતા પ્રમાણે જ કરવાનો પ્રાપ્ત થાય છે. જે પાસની કામના હોય ત્યારે જે જણની કામનાની તૃપ્તિથી પ્રીતિનું આયુષ્ય પૂર્ણ થાય છે. એક પાસની કામના હોય ત્યારે તેની તૃપ્તિથી પ્રીતિનું આયુષ્ય પૂર્ણ થાય છે. કામના નષ્ટ, શાંત, અથવા પૂર્ણ થયા પછી આવી પ્રીતિનું તો શબ્દ જ સમજવું. આમાંની કામને ઉદ્દેશીને સર્વ પદાર્થ—પુત્ર, સ્ત્રી, પિતામાતા, આદિ સર્વ પદાર્થ પ્રિય થાય છે” એવી શ્રુતિ આવી પ્રીતિને માટે યથાર્થ છે. કામનાવાળા જે અતિથિની કામનાને યજમાનની અપેક્ષા રહેતી નથી તે યજમાને તે કામનાવાળા અતિથિની પોતાના ઉપરની પ્રીતિનો તે પ્રસંગ પછી પણ સત્કાર કરવો એ સંસારમાં રૂઢ છે, પણ સાધુજનોનાં ચિત્ત તેવે કાળે આ મિથ્યા પ્રીતિના પાશમાંથી છુટા થવાનો ધર્મ જીવે છે તે ધર્મ મહેં જોયો ને લેઈ લીધો.

કુમુદ—એમ છુટા થવું તેને ધર્મ શા માટે ગણો છો ? ધરમાં રહીને પણ સર્વ ધર્મની સાધના કેમ ન થઈ શકે ? પિતાના દુઃખનું નિવારણ એ શું તમારો ધર્મ નહી ? શું મહારા સસરાજીએ વિકટ કારભારતંત્રમાં રહી તપ કર્યું નથી ? કે શું મહારાં ગુણીયલે કુટુમ્બજનનમાં રહી તપ કર્યું નથી ?

સર—જેને જે સ્થિતિ સ્વભાવથી મળે તેણે તે સ્થિતિયોગ્ય તપ પ્રાદરવું ઉચિત છે. જેનો સ્વભાવ કામનારૂપ હોય તેણે તેને અનુકૂળ કામ કરવું; ઇન્દ્રિયનભાઈને કારભારની કામના તીવ્ર હતી. હું મૂળથી નિષ્કામ

ધું. તમારાં પવિત્ર જનનીને કુટુંબજાળમાં સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ, અને પોતાના ગુણોત્કર્ષથી તમારા પિતા સાથે અદ્વૈતયજ્ઞમાં સહચારનો ધર્મ તેમને પ્રાપ્ત થયો અને એ યજ્ઞને પુણ્યે એમની અદ્વૈતકામના સિદ્ધ થઈ છે. મહારે કામના કંઈ નહીં અને પિતાની પુત્રકામનાઓમાંથી એક વાર મુક્ત થઈ આજ આ સ્થિતિને હું પામ્યો તે મહારું સદ્ગુણ જ. પિતા મહારા વિયોગથી અથવા પોતાના પશ્ચાત્તાપથી અત્યારે દુઃખી હશે. તેઓ દુઃખી નહીં થાય એમ મહેં ધાર્યું જ ન હતું. પણ જો એ દુઃખમાંથી મુક્ત કરવા હું ઘેર રહ્યો હતો તો ગુમાનખાની વૃત્તિના અનુરોધનો તેમનો ધર્મ તેમને વિશેષ દુઃખ કરત અને અત્યારે પાછો જઈ તો તેમને તરત સુખ થાય પણ પરિણામે એનું એ દુઃખ મહારા અને તેમના આયુષ્યના સમાગમપર્યંત થાય. મહેં તેમને આવા આયુષ્યપર્યંતના વિશેષ દુઃખમાંથી મુક્ત કર્યા અને તેમ કરતાં તેમને આટલું અન્ય દુઃખ થાય તેમાં મહારો ઉપાય નથી. આવા પ્રસંગે સંસારના બંધમાંથી મુક્ત કરે છે તે ત્યાગીને ત્યાગનો અધિકાર આપે છે. વળી મહારા પાછાં ગયાથી તેમને સુખ થવાનું હોય તો થાય પણ ગુમાનખાને તો મહારા પાછા જવાથી અધિકતર દુઃખ થવાનું તેનું કારણ હું થવા ઇચ્છતો નથી. મહારે જે વૈભવ જોઈતો નથી તે વૈભવવાળા ગૃહનો સ્વીકાર કરું તો ગુમાનખાને ફરી કુંકવાડા કરવા પડે તે પિતાને સાંભળવા પડે. આ શમસ્થાનનો ત્યાગ કરાવી આવા વિગ્રહ સ્થાનમાં મને મોકલવાનું તમે નહીં ઇચ્છો! વળી એકને સુખી કરવા બીજાને અર્થવા એને પણ આમ દુઃખી કરું તો તો અધર્મ જ થાય. પરિણામનો કે ધર્મનો જે વિચાર કરું છું તેથી એ જ નિશ્ચય દૃઢ થયાં કરે છે કે મહારે પાછાં જવું તે અધર્મ છે; અને અધર્મમાંથી દૂર થવાને પ્રસંગે પિતાને, મને, કે તમને કે અન્યને થવાનાં લાભહાનિ જોવાનાં નથી. જ્યાં સુધી ગૃહવસ્તુ સનો ધર્મ છે ત્યાંસુધી તે સ્વીકારવો, જ્યાં તે અધર્મરૂપ થાય ત્યાં તેનો ત્યાગ કરવો. પ્રવૃત્તિના પરાક્રમધર્મ ગૃહવાસસ્થિતિથી પ્રાપ્ત થાય તો તે અન્તઃશમથી પાળવાના છે, અને અન્ય સ્થિતિથી પરાક્રમશક્તિ વિરામ પામે તો દમસ્થિતિ જ પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મથી નિષ્કામ કર્મ કરનારને ઉભય વૃત્તિમાં શમ જ છે અને તેથી જ ધર્મમાર્ગનો પ્રશમરૂપ એક જ રસ કહેલો છે. ધર્મથી પ્રવૃત્તિની સ્થિતિવાળા જનો પોતાના માર્ગમાં જાતે આવતાં સુખનું

૧. તદ્વર્જનીયાન્ પરિવર્જયન્તં પરિગ્રહાન્ વિગ્રહહેતુભૂતાન્ ।

ક્રોધોચ્છિરસ્કાનિવ ક્ષુણ્ણસર્પાન્યુક્તોસિ માં દેવ ન સંતિષેદ્દુસ્ ॥ (બાલકમંદા)

આસ્વાદન કરે તો ભલે, પણ સુખની આશાથી ધર્મનો પરિભવ તેમણે કરવો પડે તો તે ગૃહનો ત્યાગ જ પ્રાપ્ત થાય છે.^૧

કુમુદ૦—આપની મહારા ઉપરની પ્રીતિને લીધે મહારે માટે ધર્મના અત્યયથી કલંકિત થઈને પણ મહારું સુખ જેવા ઇચ્છે છે તો પિતા ઉપરની પ્રીતિ અધર્મથી કેમ કરે છે?

સર૦—હું પિતાને માટે જે કંઈ કરું છું કે નથી કરતો તેમાં પ્રીતિ કે અપ્રીતિ કારણભૂત નથી. તેમજ તમારે માટે જે કરવા તત્પર છું તેમાં પણ કેવળ પ્રીતિ કારણભૂત નથી. ત્યાગકાળે જે જે કામ મહે કર્યા તેમાં પણ આદિકારણ પ્રીતિ-અપ્રીતિ ન હતાં. મહે જે જે કર્યું છે કે કરવું અનુચિત ધાર્યું છે તે મહારી ધર્મખુદ્ધિના કારણથી કર્યું કે ન કર્યું સમજવું. આમજનોની પ્રીતિને મહારે ગૃહત્યાગ પ્રિય ન હોય એ હું સમજતો હતો. પણ તેમની પ્રીતિના શુદ્ધ સ્વભાવની મહે ચિંકિત્સા કરી. ગૃહનો ત્યાગ ન કરવાનું સમજવનાં ચંદ્રકાંતે ઘણાં કઠણ વચન મને કહ્યાં હતાં તે એના મનથી ન્યાય્ય હતાં અને મિત્રપ્રીતિના ઉદ્ધારરૂપ હતાં અને તેને સત્ય લાગેલા ધર્મરૂપ હતાં. આ વચનથી મિત્રપ્રીતિની મહારી પ્રીતિ વધી, પણ મહારે ધર્મ તો મહારા હૃદયપાવકમાં પાવન થાય—મહારે પોતાનો મનઃપૂત થાય—તે જ મહારે પાળવાનો હતો તે મહે પાળ્યો. મહારા ગૃહત્યાગ કરતાં ગૃહવાસમાં ચંદ્રકાંત જેવા આમજનો સાથી કલ્યાણ માને છે? શું ગૃહત્યાગમાં કંઈ પાપ છે કે તેમાંથી મને નિવૃત્ત કરવા તે ઇચ્છે છે અને એ ઇચ્છા મહારાથી ન પુરાતાં શોક કરે છે? કાઈ મરી ગયો હોય કે મરવાનો થયો હોય અથવા ધર્મથી ભ્રષ્ટ થયો હોય તે આમ જન રેવા એસે તો તે સમજાય પણ હું જીવતે મહારે માટે ચંદ્રકાંત અને પિતા આટલું દુઃખ ધરશે એ મહે જાણ્યું પણ મહારા મનને પુછ્યું કે એ દુઃખ ધરશે

૧. यदि धर्ममुपैति नास्ति गेहमथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वाद्गृहवासं क इवात्मवान् भजेत् ॥

परिभूय सुखाशया हि धर्म नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ (બતકમાલા)

૨. वनाद्गृहं श्रेय इदं त्वमीपां स्वस्थेषु चित्तेषु कथं नु रुढम् ।

यन्निर्विशङ्का वनसंश्रयान्માં पापप्रसङ्गादिव वारयन्ति ॥

मृतो मरिष्यन्नपि वा मनुष्यश्च्युतश्च धर्मादिति रोदितव्यम् ।

कथा नु बुद्ध्या वनवासकामं मामेव जीवन्तममी रुदन्ति ॥ (બતકમાલા)

તે કંઈ બુદ્ધિથી ? આ સર્વનો મહે ત્યાગકાળે વિચાર કર્યો. તેમની પોતાની પ્રીતિ ગૃહસંસાર અને ગૃહવાસ ઉપર જેવી લાગી તેવી જ મહારા ઉપર પણ લાગી પણ વધારે કોના ઉપર હશે એમ મહે મહારા મનને પુછ્યું. જે ગૃહ ઉપર તેમને વધારે પ્રીતિ હોય તો તેઓ ઘેર રહેવાને સ્વતંત્ર છે તો તેમનો મહારા જવાથી થવાનો અશ્રુપાત કંઈક મહારે માટેની પ્રીતિને લીધે હોવો જોઈએ. જે મહારા ઉપર ગૃહવાસ કરતાં વધારે પ્રીતિ હોય તો મહારી પેટે ત્યાગી થઈ મહારી સાથે આવવાની હું કોઈને ના કહેતો નથી. છતાં ન ધર છોડવાદે ને ન છોડીને આવે તો એમ સમજવું કે તેમની પ્રીતિ મહારા કરતાં ગૃહ ઉપર વધારે છે, અને ધરને કે મને કોઈને ન છોડતાં મહારે, તેમનો, અને પોતાનો ત્રણેનો સમાગમ રાખવામાં તેઓ પોતાનું સુખ માને છે અને તેથી મહારા કલ્યાણનો વિચાર તેમને સુઝતો નથી અથવા પ્રિય થતો નથી. અથવા તો મહારા ગુણમાં એવી કંઈ ન્યૂનતા છે કે જેથી આવું સ્નેહી મંડળ મહારી સાથે ત્યાગી થવા ઇચ્છેજ નહી—મહારામાં જ કંઈ નિર્ગુણપણું હોવું જોઈએ. ૧ નિર્ગુણ માણસને પણ આપત્તિકાળે એ ત્રણ મિત્રો તો હોય છે તો ગુણીજનને અનેક હોય પણ તેમાંથીયે તેની સાથે ધર છોડીને આવવા નીકળનાર એક મિત્ર પણ અતિદુર્લભ હોય તે જ ગૃહત્યાગને સ્વાભાવિક ગણ્યું. ૨ વળી વિચાર કરતાં લાગ્યું કે મહારામાં ગુણ હશે તો કોઈ મિત્ર સ્નેહના બળથી પાછળ જતે આ-કર્ષણે, સ્નેહના ને મહારામાં ગુણ નહી હોય ને સાથે નહી આવે તો તેનો દોષ ગણવાનું કારણ નથી. જે મહારામાં ગુણ છતાં સાથે કોઈ ન આવે તો એમ સમજવું યોગ્ય લાગ્યું કે રોતાં કંકળતાં આપ્તજન એક પાસ ગૃહ-વાસનાથી આકર્ષાય છે ને ખીજ પાસથી મહારા ઉપરની પ્રીતિથી આકર્ષાય છે; આને બંને રૂવે છે ને તેને બંને મહારા જેવો ત્યાગ કરવાનું તેમને સુઝતું નથી. જે તેમને તેમ સુઝશે તો મહારે ફરી વિચારવાનું કારણ થશે—જે નહી સુઝે તો તેઓ સંસારનાં સુખદુઃખથી પ્રારબ્ધ પ્રમાણે આકર્ષણે ને મરણકાળે બદલે અત્યારથીજ હું ગૃહવાસના બંધનમાંથી—કુટુંબ-

૧ મદ્વિપ્રયોગસ્ત્વથ શોકેત્તુર્મયા સમં કિં ન વને વસન્તિ ।

ગેહાનિ ચેત્કાન્તતરાણિ મત્તઃ કોન્વાદરો વાપ્પપરિવ્યયેન ॥ જાતકમાલા.

૨ મમૈવ વા નિર્ગુણભાવ એષ નાનુવ્રજન્ત્યય વનાય ચન્મામ્ ।

ગુણાવવદ્દાનિ હિ માનસાનિ કસ્યાસ્તિ વિશ્લેષયિતું પ્રભુત્વમ્ ॥ જાતકમાલા.

૩ દ્વિત્રાણિ મિત્રાણિ ભવન્ત્યવશ્યમાપદ્વતસ્યાપિ સુનિર્ગુણસ્ય ।

ગંહાય એકોડપ્યતિદુર્લભસ્તુ ગુણોદિતસ્યાપિ વનપ્રયાણે ॥ જાતકમાલા.

અતિથિયોના યજ્ઞમાન ધર્મમાંથી—અને તેની સાથે પ્રીતિયોગથી—છુટી
એકલો ભમીશ એવો સંકલ્પ કર્યો. મહારા ત્યાગથી ખિન્ન થનારનો એક
આવા માર્ગથી ઓછો થવો ન થવો તે તેમના હાથમાં ગણ્યું અને
પોતાના હાથમાંનું.....ફળ તેમણે.....ખાવું કે ન ખાવું તે તેમના
પોતાના અધિકારની વાત ગણી, તેમની પ્રીતિની તૃપ્તિ કે તપ્તિ કરવામાં
મહારા કરતાં તેમનો પોતાનો અધિકાર શ્રેષ્ઠ અને ઉચિત ગણી, મહેં નિર્ણય
કર્યો કે તેઓ, મહારું માન તેમના પોતાના સમાન ગણી, શોકનું જે
આપધ તેમના પોતાના હાથમાં હું દેખું છું તે છતાં તેનો સ્વીકાર કરતા
નથી તો તેમની પ્રીતિને, તેમના શોકને, અને એ શોકથી તેમને જે
પ્રદાનિષ્ટ સુખદુઃખરૂપ ફલ થાય તેમને, નરુ લોકના જેલ જેવાં, મોહમય
આવરણ જેવાં, અને જગતાં છતાં ઉંધું છું કહેનાર ખાળકની શકતા જેવાં,
અચ્ચુદ્ધ અને પામર ગણી, તેની તૃપ્તિ મહારા યજ્ઞમાં અવિધેય ગણી,
મહેં આ શરીરનાં સર્વ સંબંધીયોનો, લક્ષ્મીનો, અને ગૃહનો પરમધર્મ-
રૂપ ત્યાગ કર્યો, અને કર્યો તે કર્યો. મહેં પ્રીતિઅપ્રીતિથી કાંઈ કર્યું નથી.

કુમુદ૦—સર્વની પ્રીતિની એવી ગણના કરી તો મહારી પ્રીતિની
જુદી ગણના કેમ કરી ?

સુર૦—મહેં તમને કહ્યું કે પ્રીતિને બળે કાંઈ મહારી પાછળ નીકળવાનો
વિચાર કરે તો જ તેની પ્રીતિને મહારી પાસે મહારા ત્યાગનો વિચાર
કરવેલાં જેવી મહેં ગણી હતી. તમે જાતે સ્વતંત્ર ન હતાં, તમારું પ્રારબ્ધ
વમારું માતાપિતાના હાથમાં દીઠું, તેમણે મને લક્ષ્મીમાન પિતાનો
ગૃહસ્થ પુત્ર ગણી તમારું વાગ્દાન કર્યું હોવું જોઈએ એમ મહેં ધાર્યું,

૧. દુઃખવદાનો વ્યસનોદયેષુ વાપ્નોદ્રમાન્મૂર્ત્ત ઇવોપલબ્ધઃ ।

સંહટમૂલોઽપિ સુહૃસ્ત્રભાવઃ શાઠ્યં પ્રયાત્યત્ર વિનાનુવૃત્યા ॥

નિવારણાર્થાનિ સગદ્ગદાનિ વાક્યાનિ સાશ્રૂણિ ચ લોચનાનિ ।

પ્રણામલોલાનિ શિરાંણિ ચૈષાં માનં સમાનસ્ય યથા કરોતિ ॥

સ્નેહસ્તથૈવાર્હતિ કર્તુમેષાં શ્લાઘ્યામનુપ્રવ્રજનેઽપિ બુદ્ધિમ્ ।

મામૃન્નટાનામિવ વૃત્તમેતદ્વીઙ્ગકરં સજ્જનમાનસાનામ્ ॥

પરત્ર ચૈવેહ ચ દુઃસ્વહેતૂન્કામાન્વિહાતું ન સમુત્સહન્તે ।

તપોવનં તદ્વિપરીતમેતે ત્યજન્તિ માં ચાવ ધિગસ્તુ મોહમ્ ॥

ચૈવિંપ્રલબ્ધાઃ સુહૃદો મમૈતે ન યાન્તિ શાન્તિં નિશ્ચિલાશ્ચ લોકાઃ ।

તપોવનોપાર્જિતસત્પ્રભાવસ્તાનેવ દોષાન્પ્રસર્મ નિહન્મિ ॥

અને તેમણે પ્રિય ગણેલાં મહારાં ગૃહ અને લક્ષ્મીનો મહેં ત્યાગ કર્યો પછી મહારો સંબંધ તેમને અપ્રિય લાગશે માટે તેમને તેમના વાગ્દાનના ઋણ માંથી મુક્ત કરવાના નિશ્ચયથી મહેં તેમને અને તમને પણ લખ્યા હતા.

કુમુદ૦—તમે એમના ઉચ્ચગ્રાહને બહુ પામર ગણ્યો.

સર૦—તમારો તેમણે તરત જ અન્ય સ્થાને વિવાહ કર્યો તેથી મહારી ગણના ખરી પડી.

કુમુદ૦—સંસારની રૂઢિપ્રમાણે તેમણે મહારું બગડેલું પ્રારબ્ધ સુધારવા વિચાર કરી આમ કર્યું. બીજું શું કરે?

સર૦—તેમણે કર્યું તે અયોગ્ય કર્યું એમ હું કહેતો જ નથી. મહારે કહેવાનું તો માત્ર એટલું જ છે કે બીજાં આમ જનની પ્રીતિના જેવી જ એમની પ્રીતિની ગણના કરવામાં મહેં સુક ખાધી નથી તે આથી સહ થયું. તેમની પ્રીતિ જુદી જાતની હતી અને મહારી દરિદ્ર અને ભટકતી દશામાં પણ તમારી પ્રીતિને યોગ્ય તેઓ મને ગણતાં હતાં તો તેમણે કોઈ બીજાં જ માર્ગ લીધો હતો.

કુમુદ૦—તે તેમને સુખયું નહીં.

સર૦—યથાર્થ છે. સામાન્ય સંબંધીઓનાથી જુદા માર્ગ ક્યારે સુખે કે જોનારને આપણા ઉપર નિષ્કામ પ્રીતિ હોય તો જ. સર્વ મનુષ્યને બંધે લોચન હોય છે, પણ આવી પ્રીતિથી વળી ત્રીજું અતિરેચનીય લોચન પ્રકટ થાય છે અને નવી દૃષ્ટિ આપી નવા માર્ગ સુઝાડે છે. તમારાં વચનો અને તમારી અવસ્થાનો વિચાર કરતાં તમને એ ત્રીજું લોચન હોય એવું મને પ્રથમ પણે સુખયું નહીં, પણ પાછળથી વિચાર થયો કે રખેતે તમને એ ત્રીજું લોચન હોય! એ વિચારને બળે, એ શંકાને બળે, મહારું હૃદય વલોવાવા લાગ્યું અને તેમાંથી હું માખણું કહોડું ત્યાર પહેલાં તો તમારા પ્રારબ્ધે તમારા શરીરને હોમી દીધું તે મહારા વલાણાને નકાસું કરી દીધું! તમને સુખમાં અને સંતોષમાં જોઈ તો મહારા હૃદયનું નિષ્ફળ મન્થન બંધ પડે અને હું મહારા ત્યાગથી મળેલાં ધારેલો શમ પાસું એ સ્વાર્થા ધારણથી હું સુવર્ણપુરમાં આવ્યો. સુવર્ણપુરને અનુભવે સિદ્ધ કર્યું કે મહારો ધર્મ શાંત સંન્યસનનો નથી પણ વ્યર્થ સંન્યાસની વિડમ્બનામાં ભ્રમણ કરવાનો છે. તમારું મહારાથી જોવાયું પણ નહીં તે અટકાવાયું પણ નહીં. પશ્ચિમ બુદ્ધિથી સુઝેલું મહારું શાણપણ તમને આપવાની પ્રવૃત્તિ કરી અને મહારાથી ન બુલાતી વાત તમે બુલી જવ એવો માત્ર શક્તાથી ભરેલો ઉપદેશ તમને

આપવાનું હાથમાં હતું તે આપીને હું ત્યાંથી નીકળ્યો ને અંહી આવ્યો. અત્યંત દુઃખને બળે અને શુદ્ધ પ્રીતિની જ્વાળાએ તમારું ગુપ્ત રહેલું ત્રીજું લોચન ઉઘાડ્યું. અને તમે અંહી આવ્યાં ! કુમુદસુન્દરી ! તમારા ત્રીજાં લોચનની જ્વાળાએ આજ મહારું પણ ત્રીજું લોચન ઉઘાડ્યું છે અને તમારા હૃદયમાં તો શું પણ તમારા શરીરમાં જે હું જુદી જ મોહક સુન્દરતા દેખું છું અને એ લોચન હજી શું શું કરાવશે તે સમજાવું નથી. તમારે માટે ધર્મનો અભય કરવા હું તત્પર નથી—તમારો પક્ષપાત હું કરતો નથી—એ ધર્માત્મ્યની અને એ પક્ષપાતની સર્વ વૃત્તિનો અને શક્તિનો સૂત્રધાર તો આ ત્રીજું લોચન જ છે. આ લોચનના પ્રકાશ તમારી અને મહારી પાસે નવાં સ્વપ્ન ઉભાં કરાવે છે અને નવા અભિલાષ ઉભા કરે છે.

કુમુદ—એક વારના સાહસનું પરિણામ પામનારે બીજું સાહસ આરંભતા પહેલાં વિચાર કરવો જોઈએ. તમે કહો છો કે તમારી અનુવૃત્તિ કરી હું તમારી પાછળ આવી શકી હત તો તમે જુદો વિચાર કરત. તમે શું કરત ? ગૃહત્યાગ પડતો મુક્ત ? એ વેળા આ વીશે શો વિચાર કર્યો હતો ? હવેના આજના મહારા અનુભવ પછી મહારું ભાગ્ય કેવે માર્ગે લેવાનો અભિલાષ રાખો છો ? સર્વ પ્રશ્નો પુછ્યા પણ આ બે પ્રશ્નો પુછતાં મહારું હૃદય કંપે છે. સરસ્વતીચંદ્ર ! તમે મહારામાં એવો શો દોષ દીરો હતો કે તમે જાતે મહારામાં ઊત્પન્ન કરેલી પ્રીતિની પરીક્ષા કરવાનું આમ બાકી ગણ્યું ? મહારા પિતાની વાત ગમે તે હો, પણ હું તો મુગ્ધ હતી, તમારાથી કાંઈ તાંતણે બંધાઈ હતી, મહારું હૃદય તમારામાં પરોવાયું હતું—વણાઈ ગયું હતું ! મહારી ચિન્તા તમારે જાતે કરવાની ન હતી ? તમે તે ચિન્તા તે કાળે કેવી કરી અને અત્યારે કેવી કરો છો ? નહી, હવે તો મહારી પરીક્ષા સંપૂર્ણ થઈ હશે ? હું કેવી રીતે પાસ નપાસ થઈ છું તે કહી દો—થોડા શબ્દોમાં સ્પષ્ટ વચન કહી દેજો—તમારા હૃદય ઉપર એક પાતળો સરખો પણ પડદો હવે ન રાખશો. હવે રાખશો તો કુમુદની ત્રીજી આંખ એનો પોતાનો જ પ્રલય કરશે તે નિશ્ચિત જાણજો. ઓ મહારા બહાલા ! આવું આવું સુન્દર વાંચેલું ને વિચારેલું તેનો આવો દૂર પ્રયોગ આમ મહારા ઉપર જ કર્યો ?

આ બોલતાં કુમુદની આંખો આંસુથી છલકાતી હતી.

સર—હું એ સર્વ વાતમાં મહારો અપરાધ સંપૂર્ણ રીતે સ્વીકારું છું. મહારી મૃષ્ટતા અને મહારો દોષ તમને વસતો ન હતો ત્યાં સુધી મહારું

પ્રાયશ્ચિત્ત ન હતું. હું કેવો દુષ્ટ છું તે તમે આજ સમજ્યાં. અને હવે હું તમારી પાસેથી ક્ષમાનો કંઈ અધિકારી થયો હઉં તો તે મને આપજો તે ન થયો હઉં તો ગમે તે માર્ગે પણ મહારાથી તમારા અત્યંત દુઃખી મનને સુખ પ્રાપ્ત થશે તો તે જ આ દુઃખી જીવને શાંતિ આપશે.

કુમુદ—સરસ્વતીચંદ્ર ! આ દીનતા છોડીને મહારી નિઃશ્વાસ તૃપ્ત કરશો તો મને હજી તમારામાં એટલે સુધી વિશ્વાસ છે કે મહારી અને તમારી ઉભયની શાન્તિ અને તૃપ્તિ સાથે લાગી થશે. સંસાર દુષ્ટ છે તેમાં પડેલાં નિર્મળ પાણી મેલાં થાય છે. વિદ્યા રસાયણ જેવી છે તે વાપરતાં આવડે તો ગમે તેવા પાણીને નિર્મળ કરે અને ન આવડે તો તેમાં પ્રાણુધાતક રસ પણ ભરે. જ્ઞાન તો અગ્નિના જેવું છે તે તેના પર પડેલાં નિર્મળ અને મલિન ઉભય પાણી ઉડી જાય છે. નિષ્કામ અને ઉચ્ચ રસની પ્રીતિ એકલી જ પાણીમાં નિર્મળી^૧ પેડે ગમે તે હૃદયમાં પડતાં વાર એ હૃદયને નિર્મળ કરી નાંખે છે અને તેને પીવા જેવું કરે છે. મહારા ચંદ્રની વિદ્યાએ મને ઠગી—અને એ વિદ્યાએ આપણો આવો વિયોગ કરાવ્યો. કુમુદ હવે એ વિદ્યાનો વિશ્વાસ નહીં કરે. તમારી વિદ્યાને સ્થાને પરમ જ્ઞાન તમને પ્રાપ્ત થયું હોય અને આ ભગવી કૃત્યાએ તમારા પિતાના અભિલાપ સર્વથા નષ્ટ જ કર્યાં હોય તો તે જ જ્ઞાન વડે મહારા પણ સર્વ વિકારનો નાશ કરી દો. પણ તમે કેવળ જ્ઞાની નથી, તમારી પ્રીતિ જ્ઞાનનાથી છુટી પડી ગઈ નથી, તે તમે તમારી પ્રીતિને ઝોળખતા નથી એટલી હું તેને ઝોળખું છું—એ પ્રીતિમાં જ મહારી આશા છે તે તે તમારી પાસે ઉત્તમ ઉત્તર જ અપાવશે.

સર—એ તો જે કરે તે ખરું. ચંદ્રનો ન્યાય કુમુદના હાથમાં નથી પણ એના હૃદયમાં જ છે. તમે મને એ પ્રશ્ન પુછ્યા—નહીં વારુ ? એક તો એ કે ત્યાગકાળે મહેં તમારો શો વિચાર કર્યો અને ખીજે એ કે અત્યારે શો વિચાર કરું છું.

કુમુદ—એ જ.

સરસ્વતીચંદ્રે નિઃશ્વાસ મુકી વાર્તા ચલાવી.

“ મુંબ્યાઈમાં તો એટલો જ વિચાર કર્યો હતો કે રત્નનગરી જવું અને અજ્ઞાતરૂપે તમારા મનની ઇચ્છા જાણી લેવી.”

કુમુદ— જાણીને શું કરવું હતું ?

^૧ આ પદાર્થ મેલા પાણીમાં નાંખ્યાથી મેલ નીચે જસે છે તે નિર્મળ પીવા જેવું પાણી ઉપર તરે છે.

સર૦—તમારી પ્રીતિ પ્રબલિત હોય તો તમારી પ્રાસે છતાં થઈ તમારા પિતાને મળવું ધાર્યું હતું. એ તમારા વિવાહને અનુકૂળ થાત તો સ્ત્રીતાને લેઈ રામ ગયા તે દમયન્તીને લેઈ નળ ગયો હતો તેમ હું તમને સાથે લેઈ જાત. તમારા પિતા તમને અનુકૂળ ન થયા હતા તો તમારું પ્રારબ્ધ નક્કી કરવા તમે સમર્થ થાત ત્યાં સુધી હું મહારી ઇષ્ટ યાત્રામાં મગ્ન રહેત અને સમયપરિપાક થતાં તમને મહારી સાથે લેવા આવત. તેમ ન થયું. સમુદ્રમાર્ગે રત્નગરી આવતાં પ્રતિકૂળ પવનને લીધે દિવસ વીતી ગયા. ત્યાં આવ્યો ત્યારે તો તમે સુવર્ણપુર ગયાં હતાં તે પંછીનો ઇતિહાસ તમે જાણો છો.

કુમુદ૦—હા...શ! આજ મહારા હૃદયનું મહાશલ્ય દૂર થયું. મને હાનિ કરનાર તમે ન નીવડ્યા—વિધાતા નીવડ્યો. મહેં બે કટાક્ષનાં વચન કહ્યાં તે હવે ઉતાવળ કરી લાગે છે. આજ મને સિદ્ધ થયું જણાયું કે તમારી પ્રીતિમાં ધર્મ રહેલો છે તે તમારા ધર્મમાં આ રંક જાત ઉપર પ્રીતિ રહેલી છે. મહેં તમને વગર તપાસે મહેણું દીધું. મને પ્રથમથી આ કેમ કહ્યું નહીં કે તમને એ વચન કહી દુઃખી કરવાના પાપમાંથી હું ઉગરત ? વારુ, ત્યારે મને લખેલા પત્ર કે શ્લોકમાં તો તે કંઈ ન હતું.

સર૦—ના, ન હતું. એ પત્ર તો તમને મહારા ભણીના ઋણમાંથી મુક્ત કરવા લખ્યો હતો; પણ રજની વાટ જીવે તો ફરતો ફરતો ખીજે દિવસે ચન્દ્ર પણ આવી પહોંચે એટલી ખારી તમારી આશાને માટે મહારા શ્લોકની અન્યોક્તિમાં ધ્વનિત હતી.

કુમુદ૦—હા ! મહારામાં જ એટલી જડતા કે તે ધ્વનિ મહારીપાસે ખહેરા આગળના ગાયન જેવો રહ્યો ! મહારું ભાગ્ય જ દુકું.

કુમુદે ક્રપાળે આંગળી અરકાડી.

સર૦—હવે આ સ્થાનમાં આ સમાગમ થવાનો પ્રસંગ આવતાં તમારે માટે બે ત્રણ વિચાર મહેં કર્યા છે તે બાકીના તમારે કરવાના રાખ્યા છે.

કુમુદ૦—કે—

સર૦—બ્રહ્મચર્ય અને ચતુર્થાશ્રમ તો એકલી સ્થિતિને માટે છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં દમ્પતી ગૃહમાં રહે છે તો વાનપ્રસ્થમાં વનમાં રહે છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં તે સુષ્પને માટે પ્રયત્ન કરે છે તો વાનપ્રસ્થમાં કલ્યાણને માટે પ્રયત્ન કરે છે. ગૃહસ્થાશ્રમના બ્યાપારો અપ્રયત્ને જેટલું કલ્યાણ થાય તેટલું થવા દે છે તે તેને માટે પ્રયત્નનો અવકાશ મળતો નથી. વાનપ્રસ્થમાં મુખ્યાર્થને માટે તિસ્કાર નથી તો પ્રયત્ન પણ કરવામાં આવતો

નથી. અધર્મ અને પાપ તો ઉભયમાં વર્ચ્ય છે. આણું વાનપ્રસ્થ આપણે માટે વિહિત છે. તેના ત્રણ પ્રકાર થાય છે. ત્રણેમાં પ્રીતિના અદ્વૈત યજ્ઞ સધાય છે. પ્રથમ પ્રકારમાં તારામૈત્રક યજ્ઞ સધાય છે. ચુડુઓધી અને તેની સ્ત્રી વનમાં પ્રવ્રજિત સ્થિતિમાં રહેતાં હતાં અને એકબીજાની દૃષ્ટિ આગળ પ્રત્યક્ષ રહી સ્ત્રી સ્વામીની પરિચર્યા કરતી હતી અને સ્વામી સ્ત્રીને ઉપદેશ કરતો હતો. દમ્પતીની આવી અસ્પર્શ દૃષ્ટિસેવાનાં જડ દૃષ્ટાંત ચંદ્ર અને કુમુદનાં, ને સૂર્ય અને કમળનાં, છે. એ દૃષ્ટિસેવાનાં આયુષ્યમાં દમ્પતીની વેદીઓ સમીપ અને પ્રત્યક્ષ રહે છે અને સૂક્ષ્મ શરીરરૂપ પશુનો સંયોગ રહે છે અને તેમના યાગવિધિમાં સર્વથા સર્વદા અદ્વૈત પામેલા પશુનાં અર્દ્ધાંગ પ્રત્યક્ષ સમાગમથી યજ્ઞ કરે છે. એથી વધારે સમાગમ વાનપ્રસ્થ દમ્પતી એકાગ્નિ યજ્ઞમાં રાખે છે. રામ અને સીતાએ નેવિશ્વંતર^૨ અને તેની સ્ત્રીએ આવા યજ્ઞના એકાગ્નિ, વેદીઓનું અદ્વૈત રાખી, રાખ્યા હતા. ત્રીજી સ્થિતિ પરોક્ષ વેદીની છે. એ સ્થિતિ વિહારપુરી ને ચંદ્રાવલીમૈયા પાળે છે તે. એ જ સ્થિતિ દ્રૌપદીએ વૈરાટરાજના નગરમાં સૈરંધ્રિરૂપે પાળી હતી. એમાં આત્માગ્નિનું અદ્વૈત રહે છે તે ક્રિયાગ્નિની જ્વાલાઓ એક દિશામાં બળે છે પણ તેમની વેદીઓ પરસ્પરથી પરોક્ષ રહે છે. આ ત્રણ માર્ગ મને સુઝે છે. એથી ચોથો તમને સુઝે તે.

કુમુદ૦—એમાંથી કીયા માર્ગમાં અધર્મનું ભય ? તમે સર્વ વાતમાં ધર્મવિચાર કરોછો તો ધર્મના અત્યયની ભીતિ ન રાખવાની શાથી ધારી? સર્વમાંથી કલ્યાણનો માર્ગ કીયો? તમે જેને એકાગ્નિયજ્ઞ કહો છો તેમાં શું અધર્મની ભીતિ નથી ?

સર૦—લોકવ્યવસ્થા જેથી ઉત્તમ થાય અને આત્મસિદ્ધિમાં વિઘ્ન ન આવે એવાં બંધનથી સર્વ સાધુજનો જાતે બંધાય છે અને એ બંધન તે એમના ધર્મ અને એવાં બંધનનો ત્યાગ તે અધર્મ. સંસારીજનો

૧. સ તયાડનુગમ્યમાનશ્ચક્રવાક ઇવ ચક્રવાક્યા ગ્રામનગરાનિગમાનનુવિચરન્કદાચિત્કૃતમક્તકૃત્યઃ કસ્મિશ્ચિત્પ્રવિવિક્તે શ્રીમતિ નાનાતરુગહનોપશોભિતે ઘનપ્રચ્છાયે કૃતોપકાર ઇવ ક્વચિત્કચિદ્દિનકરકિરણચન્દ્રકૈર્નાનાકુસુમરજોડવકીર્ણધરણીતલે શુચૌ વનોદેશે ધ્યાનવિધિમનુષ્ટાય સાયાહ્નસમયે વ્યુત્થાય સમાધેઃ પાંસુકુલાનિ સીવ્યતિ સ્મ ॥ સાપિ પ્રવ્રજિતા તસ્યૈવ નાતિદૂરે વૃક્ષમૂલમુપશોભયમાના દેવતેવ સ્વેન વપુષઃ પ્રમાવેણ વિરાજમાના તદુપદિષ્ટેન મનસ્કારાવિધિના ધ્યાયતિ સ્મ ॥ જાતકમાલા.

રાગદ્વેષથી અને અજ્ઞાનથી પોતાનો શુદ્ધ ધર્મ જાણી શકતા નથી, માટે તેમને માટે શાસ્ત્રાદિની આજ્ઞા અને વ્યવસ્થા છે. સાધુઓ પોતાના ધર્મ અધર્મ જાતે જોઈ શકે છે અને તેથીજ તેઓને મનઃપૂત કરેલા કાર્યને ધર્મરૂપ ગણવાનો અધિકાર છે. કુમુદસુંદરી! મધુરી! સાધુજનો જેને અધર્મ ગણે છે એવો અધર્મ તો મહારા બતાવેલાં એક પણ માર્ગમાં નથી. સંસાર જેને અધર્મ ગણે છે તેનું ભય એકાગ્નિયજ્ઞમાં છે. જે કારણથી હું લોકાપવાદની અવગણના કરવી ધર્મ્ય ગણું છું તે જ કારણથી સંસારના મતેલા આ અધર્મની ઉપેક્ષા કરું છું. સંસાર છોડે તેને સંસારની વ્યવસ્થાના ધર્મ પાળવાની આવશ્યકતા નથી. તેમના ધર્મ તો નિષ્કામ અને મનઃપૂત માર્ગ ઉપર યાત્રા કરવામાં જ સમાપ્ત થાય છે.

કુમુદ૦—કામાદિ વિકારોને અવકાશ આપવો એ નિષ્કામતા કેમ કહેવાય? એ તો વાંઝણીને પુત્ર છે કહીએ ને કામને નિષ્કામ કહીએ તે એ વાત એકજ જાતની થઈ ગણવી.

સૂર૦—યજ્ઞાર્થ વેદીનું પોપણ અને તર્પણ ઉભય આવશ્યક છે. અન્ય તાપથી તપ્ત ન હોય તો જ વેદી યજ્ઞાગ્નિના તાપને જલેવાને માટે સમર્થ થાય છે. જે અંતરાત્માની સૂક્ષ્મ ગતિથી ત્રસરેણુકજીવન બંધાય જ તો તેની વેદીઓ અન્યતાપથી અતપ્ત હોય તો જ યજ્ઞાગ્નિને માટે સમર્થ થાય છે. જરૂરાગ્નિની શાંતિથી જેમ એકાંગ વેદી પુષ્ટ થાય છે, તેમ કામાગ્નિની શાંતિથી ત્રસરેણુક વેદી તૃપ્ત થાય છે. કોઈ ધર્મકાર્યને માટે આ તાપને નષ્ટ કરવા આવશ્યક હોય તો સાધુજનો ક્ષુધાસહનને અને અહમ્કારને પોતાના ધર્મરૂપ ગણે છે અને તેવે સમયે પણ જે ઇન્દ્રિયઆમને વશ નથી રાખી શકતાં તે પામર અને કામકામી ગણાય છે. સાધુજનોના યજ્ઞવિધિને માટે ત્રસરેણુક જીવનને જે સમર્થ વેદી જોઈએ તે વેદીને કામાદિના પરાજયના ફલેશમાં નાંખવાથી નિર્બળ કરવામાં આવે તે તેથી યજ્ઞમાં ન્યૂનતા આવે તો સાધુઓ તેને એક પ્રકારની શમવિડમ્બનાના રૂપનો અધર્મ ગણે છે ને એવો અધર્મ ત્યાગી કામદ્રેષી ગણાય છે. માટે જે કામની તૃપ્તિમાં કામને કામ પણ નથી અને દ્વેષ પણ નથી તે કામને નિષ્કામ કહેલો છે ને તેનો યોગ સાધુજન વિના બીજાનાં હૃદયને થવો અશક્ય છે. મધુરી! મહે જે માર્ગ દર્શાવેલા છે તે સર્વ માર્ગ સાધુજનોના સૂક્ષ્મ સનાતન ધર્મની દૃષ્ટિવડે પાવન કરેલા છે, અને તમને તેમાંથી જે પવિત્ર લાગે તે સ્વીકારવા અધિકારી છા.

કુમુદ૦—જે ક્લેશને શમવિડમ્બના ક્લેશ છે તેનું શું આપે જાણી જોઈને સહન નથી કર્યું? જે કર્યું છે તે તે ધર્મ ધારીને કે અધર્મ ધારીને કર્યું છે? તેમાં ધર્મ હોય તે કીયો છે?

સર૦—એ ક્લેશ મહં અનુભવ્યો છે તે જાણી જોઈને ધર્મ ગણીને વેઠેલો છે. મહારા યજ્ઞને તે ક્લેશ પ્રતિકૂળ નથી. પણ એ ક્લેશનો અનારંભ પ્રતિકૂળ છે, અને માટેજ એ ક્લેશ મહારે ધર્મરૂપ છે.

કુમુદ૦—એ છેલ્લી કહી તે પ્રતિકૂળતા કેઈ પાસની છે?

સર૦—શુદ્ધ અપ્રતિહત દમ્પતીધર્મમાં પણ કામાદિનો એકને આદર હોય તે ખીજને અનાદર હોય તે તેની તૃપ્તિ આદરવાળા અંગે શોધવી અધર્મ છે; અને આદરવાળાના આદરને અનાદર જન પ્રતિકૂળ થાય તે તે એ અનાદરવાળા અંગનો અધર્મ છે.

કુમુદ૦—ધર્મ એનો એક હોય. એકનો ધર્મ તે ખીજનો અધર્મ કેવી રીતે થાય?

સર૦—દરિદ્ર યજ્ઞમાનને ઘેર પૂજ્ય અતિથિ આવે ત્યારે દરિદ્રતા છતાં યજ્ઞમાન આદર કરે તે જ તેનો ધર્મ, અને એ દરિદ્રતામાં ઉમેરો થવા દેઈ અતિથિ એ આદરનો સ્વીકાર કરે તે તે એ અતિથિનો અધર્મ.

કુમુદ૦—એક પાસ આદર અને ખીજ પાસ અનાદર હોય તે રસભંગનો શ્રાવણ, પણ દયાળુ યજ્ઞમાનનો ધર્મ તે અતિથિનો અધર્મ સંભવી શકે એવી સૂક્ષ્મ વ્યવસ્થાનો પ્રસંગ આજ જ જાણ્યો.

સર૦—રસભંગ થાય તે જડતાથી અને ધર્મભંગ થાય તે દુષ્ટતાથી.

કુમુદ૦—સત્ય છે. આપ શુદ્ધ ધર્મને શ્રેષ્ઠ રસના માર્ગના પ્રાણ છે. મહારું હૃદય આજ અપૂર્વ શાન્તિ અનુભવે છે અને મહારી વાસનામાત્ર તૃપ્ત થઈ લાગે છે. હવે માત્ર મહારો ધર્મ શો તે વિચારવાનો ધર્મ પણ આપે મહારે શિર મુક્યો તેટલું બાકી.

સર૦—હૃદય હૃદયની દૃષ્ટિ ભિન્ન હોય છે, શક્તિ ભિન્ન હોય છે, અને પોતપોતાની દૃષ્ટિનું તે વૃત્તિનું સંવેદન^૧ તે સર્વ જાને જ કરી શકે છે માટે આ વ્યવસ્થા તમને દર્શાવી છે.

૧. અનાદરોત્ક્રાન્થિતયોઃ પ્રસિધ્યતા મમાગમેનાપિ રતિર્ન. માં પ્રતિ ॥ કાલિ-દાસ.

૨. સંવેદન 'શબ્દમાં intuitive perception તેમ instinctive impulse એ બે અર્થના ધ્વનિ છે.

કુમુદ૦—સૂક્ષ્મ પ્રીતિના અદ્વૈતમાં દૃષ્ટિનાં તેમં શક્તિનાં સંવેદન પણ અદ્વૈત પામે છે.

સર૦—એ પ્રીતિની પરિપાકદશાનું ફળ થાય છે.

કુમુદ૦—હું એ દશાની વાંટ જોઈશિ.

સર૦—તમે તે જોવા અધિકારી છો.

કુમુદ૦—આપણી પ્રીતિના આદિકાળમાં આપે જે વચનામૃત મહારા હૃદયમાં મહારાથી જીરવાય એવું કરી રેડ્યું હતું તે જ વચનામૃતના અનુભવનું અત્યારે આસ્વાદન કરું છું. પ્રિય ચન્દ્ર ! તમે જે રસધર્મ સમજાવ્યા તેના ઘનથી તમારા મનની ને તેના ગ્રહણથી મહારા મનની શાન્તિ અને તૃપ્તિ દેખાય છે તે તે વચનામૃતના અનુભવનો સ્વાદ આપે છે.

સર૦—કીયું તે વચન ?

કુમુદ૦—તે કહું—

“ Our feet now, every palm,

“ Are sandalled with calm,

And the dew of our wings is a rain of balm;

“ And beyond our eyes

“ The human love lies

“ Which makes all it gazes on paradise.”

“ માત્ર ભૂતકાળનું સ્મરણ થાય છે ત્યારે આ શાન્તિ ભગ્ન થાય છે.”

સર૦— તરતિ શોકપાત્મવિત્ એ શ્રુતિનો યથાર્થ અવબોધ આ શાન્તિના વર્ષાદને વરસાવે છે તેનો અભિષેક તમે પણ કાળક્રમે અનુભવશે તે ઇચ્છામાં પણ એ જ ક્વિ માર્ગ દર્શાવે છે કે—

“ To suffer woes which hope thinks infinite;

“ To forgive wrongs darker than death or night;

“ To defy Power which seems omnipotent;

“ To love and bear; to hope till hope creates

“ From its own wreck the thing it contemplates;

“ Neither to change, nor falter, nor repent;

“ This, like thy glory, Titan, is to be

“ Good, great, and joyous, beautiful and free;
“ This is alone Life, Joy, Empire, and Victory””

કુમુદ૦—એ પણ સમજવેલું છે તે હવે સત્ય લાગે છે. માત્ર આ કલ્યાણની સિદ્ધિનો હવે પછીનો માર્ગ કેવો લેવો તેને માટે વિચાર કરવાનો મને સોંપેલો છે તે મ્હારે કરવાનો બાકી રહે છે.

સર૦—તમારા સુન્દર હૃદયમાં જે બુદ્ધિ અને અભિલાષ થશે તે સુન્દર જ થશે.

કુમુદ૦—એનો કંઈ નિયમ નથી.

પ્રકરણ ૩૦.

સિદ્ધ લોકમાં યાત્રા ને સિદ્ધાંગનાઓનો પ્રસાદ,

અથવા

શુદ્ધ પ્રીતિની સિદ્ધિનું સંગત સ્વપ્ન.

Before the starry threshold of Jove's Court
My mansion is, where those immortal shapes
Of bright aerial spirits live insphered
In regions mild of calm and serene air,
Above the smoke and stir of this dim spot
Which men call Earth, and with low-thoughted
care,

Confined and pestered in this pinfold here,
Strive to keep up this frail and feverish being,
Unmindful of the crown that Virtue gives,
After this mortal change, to her true servants
Amongst the enthroned gods on sainted seats.
Yet some there be that by due steps aspire
To lay their just hands on that golden key
That opes the palace of Eternity.

To such my errand is; and, but for such,
I would not soil these pure ambrosial weeds
With the rank vapours of this sin-worn mould.

Milton's Comus.

જણ થોડી વાર નીચું જોઈ, થોડી વાર એક ખીલનાં
સામું એક ટશે જોઈ, જેસી રહ્યાં. ફલાહારનું પાંદડું
ખાલી થઈ ક્યારનું વચ્ચે પડી રહ્યું હતું તેને એક પવનને
ઝપાટે આવામાં ઉરાડી દીધું, અને ઉડીને સરસ્વતીચંદ્રના
ખોળામાં, જ્યાં પ્રથમ કુમુદ સુતી હતી ત્યાં, પહોં. કુમુદનું

લક્ષ્ય એણી પાસ પ્રથમ ખેંચાયું ને એણે એ પાંદડું લેઈ લીધું ને ઉડીને ખહાર
નાંખી દીધું. પાંદડું લેતાં લેતાં થએલા અજ્ઞાત સ્પર્શના મન્મથચમત્કારને
જળે ખહાર નાંખવા જતી જતી અને નાંખતી નાંખતી પણ તે કંઈક પરવશ
થતી હતી, અને પાણીનો હેલારો એક પાસનો થાય ને પવનનો ઝપાટો
સામી પાસનો આવે ત્યારે કમળની નાળ એક પાસ ખેંચાય ને તેનું પત્ર-
સંપુટ અવળું વળી જાય તેમ તે નાળ જેવું શરીર રવેશ ભણી ખેંચાયું
અને મુખકમળ પાછું વળતું હતું. સરસ્વતીચંદ્ર પણ ખેઠો ખેઠો તે જ જોયાં
કરતો હતો અને સમુદ્રની ભરતીની સાથે માછલાં તણાય તેમ એના તન-
મનના વેગ સાથે એની આંખો પણ આમ આગળ ધક્કેલાતી હતી. છતાં
એ ઉઠ્યો નહી અને કુમુદ પહોં આવીને પ્રથમને સ્થાને પાછી ખેડી. ખેસતાં
ખેસતાં આકાશને ને ચંદ્રને જોઈ રહી કહેવા લાગી.

“ અર્ધ રાત્રિ વીતી ગઈ. આપ હવે કંઈ નિદ્રા લેશો ?”

“ હા. ”

“ ક્યાં સ્થાન આપને ઇષ્ટ થશે ?”

“ જે તમને ઇષ્ટ હશે તે જ મને ઇષ્ટ થશે. ”

કુમુદ વિચારમાં પડી જોઈ રહી. “ આ વાક્ય દ્વિઅર્થાં નથી ?
એનો અર્થ કેવો લેવો ?” મનમાં શંકા થઈ ને મને જ તેનું સમાધાન
કરી ઉત્તર દેવડાવ્યો. “ પ્રિયચંદ્ર ! મ્હારે માટે જે ઇષ્ટ હોય તે જ
આપને માટે ઇષ્ટ હોવાનો સંદેહ છે ત્યાં સુધી આપને માટે મને આપના
વાળી શુદ્ધ ઇષ્ટ છે ત્યાં આપ પધારો, અને હું મ્હારે માટે આ જ સ્થાન
ઇષ્ટ ગણું છું. આપ હવે પધારો. ”

“એ જ ઉત્તમ વાત છે.” સરસ્વતીચંદ્ર ધીમે રહી ઉઠ્યો, જરીક વાર દૃષ્ટિવડે કુમુદનું સર્વોગ ધ્યાનમાં લેઈ લેઈ, પુલ ભણી ફર્યો અને ઘણી વાર લગાડી પગલા પછી પગલું ભરતો ચાલ્યો. કુમુદ પણ ઉઠી તેની પાછળ પાછળ ચાલી—તેને એણે જોઈ પણ કંઈ ખોલ્યો નહી. કુમુદે પોતાને માટે પાથરેલી પથારી સાથે લેઈ લીધી તે બે જણ સૌમનસ્યગુણમાં પુલ ઉપર થઈને આવ્યાં. સાધુજનોએ સરસ્વતીચંદ્રને માટે વસ્ત્ર પાથર્યું હતું તે કુમુદે લેઈ લીધું, તેને સ્થાને પોતાની કંઈક જાડી પથારી પાથરી, તે ઉપર મૂળ વસ્ત્ર ચાદર પેઠે પાથર્યું, અને પોતે પાછી ફરી.

સર૦—તમે એવી શિક્ષા પર સુશો ને મને આ ક્રોમળ પથારીમાં સુવાની આજ્ઞા કરશો તો મને નિદ્રા નહી આવે.

કુમુદ૦—પથારી એક ને સુનાર બે ત્યાં પૂજનીય જને પથારીનો સ્વીકાર કરવો એ પૂજક જનના ઉપર અનુગ્રહ કરવાનો માર્ગ છે.

સર૦—સાધુજનોમાં એવા લેદનાં કાર્ય વર્ત્યં ગણાય છે.

કુમુદ૦—હું હજી સાધુતા પામી નથી. મહારું હૃદય હજી સંસારી જ છે.

સર૦—તમે સાધુ જ છો.

કુમુદ૦—આપ મહારા અતિથિ છો.

સર૦—મને શિક્ષાશયનનો પરિચય છે ને મને પ્રિય પણ તે જ છે અથવા તમે મહારાં અતિથિ છો.

કુમુદ૦—મને ગમતી વાત કરવાનું આખું વચન આપેલું છે.

સર૦—હું ગંધાયો છું.—તો વધારે નહી તો આ મહારા વાણું જ વસ્ત્ર અને મહારી કન્થાનો સ્વીકાર કરી લેઈ જવ ને તેના ઉપર શયન કરવું.

કુમુદ૦—ભલે, એટલાથી પ્રસન્ન થાવ.

કુમુદ તે લેઈને પુલ ઉપરથી ચાલી. સરસ્વતીચંદ્ર સુઈ ગયા. કુમુદ કન્થા વગેરે ખોળામાં લેઈને પોતાની ગુણમાં એટલા ઉપર બેઠી. તેને નિદ્રા દેખાઈ નહી. કન્થાને જોઈ રહી અને તેને એક હાથે ઉંચી કરી જોવા લાગી.

“કુમુદ ! જેના પવિત્ર ખોળામાં તારા ભ્રષ્ટ શરીરને અદ્વિષિત વાસ મળ્યો તેની પવિત્ર કન્થાને શું તું તારા શરીર નીચે ડાબી ચાંપીને નિદ્રા પામીશ ? મહાત્માના શરીરનું રક્ષણ કરનારી પવિત્ર કન્થા ! આજની રાત્ર

તને એ મહાત્માનો પ્રસાદ ગણી મહારી છાતી સાથે ચાંપી રાખીશ અને તારી પવિત્ર ઉંઠથી નિદ્રા પામીશ. કન્યા ! આ પતિત હૃદયને તું પાવન કરજે.”

એ વસ્ત્રો એ હાથ વચ્ચે ધાલી, છાતી સરસાં ચાંપી રાખી, કુમુદ ઓટલા ઉપર સુતી. સુતાં સુતાં પણ નિદ્રાને ઠેકાણે વિચાર આવવા લાગ્યા ને આંખો મીંચાઈ ઉઘડવા ને ઉઘડી મીંચાવા લાગી.

“ શુદ્ધ પ્રીતિ તે આ જ !—મહારા હૃદયમાંની નહી પણ એ મહાત્માના હૃદયમાં છે તે જ ! કેવું ઉદાર અને શુદ્ધ હૃદય ? મહારી ક્ષુદ્રતા તો એમાં વસતી જ નથી ! મહારા ઉપર આ તે કેવો પક્ષપાત ! સંસારમાં પિતાના કરતાં પત્ની ઓછી ગણાય છે. પિતાના કરતાં, માતાના કરતાં, ને કુટુંબમાત્ર કરતાં પતિને વિશેષ ગણવા એ વાતને ઉત્તમ ગણનાર જે સંસાર છે તે જ સંસાર પતિનો પત્ની ભણી આવેો ધર્મ ગણતો નથી ને એ ધર્મને અધર્મ ગણે છે. મહારો ચંદ્ર મહારે માટે એ અધર્મ ગણતો ધર્મ પાળે છે, ને સાધુજનો તે વાતનું અનુમોદન કરે છે ! મહારું શરીર અન્ય સ્થાનને વરી ચુક્યું. વરણુની મહારી પ્રતિજ્ઞાએને પળાવવા મહારા ચંદ્ર ઇચ્છે છે; ને આ શરીર સંપૂર્ણ રીતે તેમને વશ હોવા છતાં, મનને વારી શકે છે—મનને મારે છે ! કેવી પ્રીતિ ! એનો બદલો હું શી રીતે વાળું ? એમને માટે હું શું કરું ?”

“ મન મારવું એ કેવું કઠણ કામ છે ? મને તેનો તૂર અનુભવ થયો છે ને ઈશ્વરકૃપાએ આપેલાં નિમિત્તાથી—મહારા બળથી નહી—હું શક્તી શકી. પણ આ તો ખોતાને બળે જ છતે છે ! હું એમને સ્વાધીન છતાં છતે છે. ને તે શા માટે ? ખોતાને તો ધર્મના અત્યયનો ને લોકના અપવાદનો પણ વાંધો નથી; માત્ર જે મને અનિષ્ટ છે તેને તેટલાથી જ એ અધર્મ ગણે છે.”

“ આજે હું પણ મનને વારી શકી છું. મ્હં તો મનને માત્ર વાર્યું પણ એમણે તો માર્યું. હું તો સંસારના સ્વાદની અનુભવીયણ છું પણ એમનાં રસેન્દ્રિય તો આજ સુધી અભોક્તાની દશામાં જ રહ્યાં છે, ભોગના અનુભવનો રસ કલ્પનામાં પૂર્ણ વિકાસથી સ્પુરે છે ને હૃદયમાં ભરેલો છે, છતાં આવે પ્રસંગે મર્યાદા ન તોડવાની એ હૃદયમાં અપૂર્વ શક્તિ છે તે આજ મ્હં જોઈ ન હત તો એવી શક્તિ કાઈમાં હોય એમ હું માનત નહી. આવા દૃઢ હૃદયને ઠાંકનારી પવિત્ર કન્યા !”

કન્યાને છાતીમાં ચાંપી, આંખો મીંચાઈ ગઈ. ફેટલીક વારે ઝળકીને જાગી.

“ એ શરીરમાં જ્વર હતો. આંખોનો પ્રવાહ મહારા આ શરીર ઉપર હતો. એ હૃદયની વાસના સ્પષ્ટ હતી. ફલાહાર ! માત્ર આંગળીને જ આંગળી અડકી હતી—પણ—પણ—”

“ એ જ્વર મહારે માટે, એ તુમુલ મનોમથન મહારે માટે જ—એ એ-મનું મહાયુદ્ધ મહારી ઇચ્છના અભાવને લીધે જ—”

વળી નિદ્રા આવી. વળી કંઈક ભયંકર સ્વપ્ન થતાં છળી ગર્ધને જાગી ઉઠી બેઠી થઈ.

“હું નિર્દય છું. ને તે પણ એમના બાણી નિર્દય છું! દયા ધર્મકે મૂલ હય! આ સ્થાનમાં જ્વરના વેગથી એમના શિરમાં પિત્ત ચહડી જશે-તો-”

વળી સુષ્ક ગર્ધને નિદ્રા પણ આવી. વળી જાગી.

“ નિદ્રા ! તું કેમ આમ દૂર રહે છે ? આજ તો મન નિશ્ચિન્ત છે ને તૂમ છે. હવે એ સ્વચ્છન્દી મન શામાં ભમે છે ને નિદ્રામાં વિદ્ર પાડે છે તે મને પોતાને પણ સુઝતું નથી.”

આંખો ચોળતી ચોળતી કન્થા ખોળામાં રાખી બેઠી થઈ.

“ હું જોઉં તો ખરી કે એમની પણ મહારા જેવી સ્થિતિ તો નથી ને હવે એમના જ્વરનું કેમ છે ?”

ધીમે ધીમે તે પુલ ઉપર ગર્ધને સામેના દ્વારમાં એક હાથ કોડે દેઈ ને ખીજા હાથની બગલમાં કન્થા વગેરે રાખી ઉભી રહી.

સામા ઓટલા ઉપર સરસ્વતીચંદ્ર સુતો હતો. એ ઓટલો પાંચ છ હાથ લાંબો ને એક હાથ પહોળો હતો. તેના એક છેડા ઉપર પગ રાખી, તેના મધ્ય ભાગમાં માથું રાખી, સરસ્વતીચંદ્ર સુતો હતો, ઉંધતો હતો, ને લવતો હતો.

“ એકના દુઃખમાં અનેકનાં દુઃખ જોઉં છું. કુમુદસુંદરી, ચંદ્રકાન્ત, તરંગશંકર, ઉદ્ધતલાલ, ગુણસુંદરી, સૌભાગ્યદેવી.—સર્વનાં દુઃખ સૂક્ષ્મ-દર્શક કાચવડે જોઈ લીધાં અને, એ મહારા આર્ય દેશ, તહારી ભયંકર અનાથતા જોઈ હું કમ્પુ છું. હું શું કરું ? કુમુદસુંદરી, તમારો ત્યાગ મેં ન કર્યો હત તો તમારા અદ્વૈતસહચારમાં રહી દેશની આ સ્થિતિ સુધારવા હું મથત. કુમારો પુરુષ આ દેશમાં સ્ત્રીઓમાંથી બહિષ્કારમાં છે, અને સ્ત્રીવર્ગનું કલ્યાણ તમારા જેવી સ્ત્રીના સાધન વિના અશક્ય છે—

પણ હવે કામવનનાં વાઘવરુ તમારા સહચારના માર્ગ વચ્ચે ઉભાં રહે છે તે મને કમ્પાવે છે.”

તે લવતો બંધ પડ્યો તે કુમુદસુંદરી સર્વ સાંભળતી હતી. તે છેક પાસે આવીને કન્યા પોતાને ખભે નાંખી સુંદર કાન્તવદન જોતી ઉભી રહી.

“ ઝો મહારા દેશવત્સવ. રસિક પવિત્ર કાન્ત !” એટલું કુમુદથી બોલાઈ જવાયું, સુતેલા નરના શરીર ઉપરના માત્ર પવનને જ—હાથ પહોળા લાંબા કરી—આલિંગન દીધું તે હાથ નીચા પડતા પહેલાં પાંચ ખેંચી લીધા, સુતેલા અધરપુટ ઉપર બે તસુ ઉંચે જાગતું અધરપુટ પળવાર લટકી રહ્યું અને ચહેડેલો મેઢ વર્ષ્યા વિના વેરાઈ જાય તેમ, જાતે જ પાછું ઉંચું થઈ ગયું, અને પ્રથમ ઉભી હતી તેમ ટટાર ઉભી રહી. એમ ઉભી રહેતાં રહેતાં લવી: “આવી સુંદર પવિત્ર યોગમૂર્તિને મહારા દૃષ્ટ સ્પર્શથી દૂષિત ખંડિત નહી જ કરું !”

વળી. સરસ્વતીચંદ્ર લવ્યો.

“ Oh; summoning stars! I come! Oh mournful
earth!

“ For thee and thine, I lay aside my youth,
“ My throne, my joys, my golden days, my nights,
“ My happy palace—and thine arms, sweet Queen!
“ Harder to put aside than all the rest!”

* * * * *

“ Now am I fixed, and now I will depart!”

* * * * *

“ And now the hour is come when I should quit

“ This golden prison where my heart is caged !”

આ સ્વપ્નના ઉદ્ગાર સાંભળતી કુમુદ ઉભી રહી અને એની આંખમાં આનન્દનાં આંસુ આવી ગયાં.

“ નકી—એમના ત્યાગકાળનું જ આ મનોરાજ્ય એમને આ સ્વપ્નરૂપે પ્રત્યક્ષ થાય છે તે એમના મહાત્યાગનું કારણ પણ આવું સૂક્ષ્મ સુંદર અને કલ્યાણકારક છે!”

પોતાના હૃદય પર હાથ મુકી લવી.

“ ક્ષુદ્ર હૃદય! આવા મહાશય હૃદયને ત્હારી પ્રીતિના પાંજરામાં
 “ પૂરવાની ત્હારી યોગ્યતા તે ત્હે શાથી જાણી! એ હૃદયના તો કોઈ
 “ ન્હાના સરખા ખુણામાં પણ પડી રહેવાને તને સ્થાન મળે તો પણ
 “ ત્હારું મહાભાગ્ય અને એમની પરમકૃપા! મ્હેં એમના પર રોષ ધર્યો,
 “ એમને દોષ દીધો, એમના ભણીની અનેક આશાઓ રાખી, એ સર્વ
 “ મ્હારી જડતા અને દુષ્ટતાનું જ પરિણામ! યોગિરાજ! મને ક્ષમા
 “ કરો! તમારો ચરણસ્પર્શ કરવાનો માત્ર અધિકાર માગું છું અને તે
 “ પણ તમારી ક્ષમા માગવાને માટે! તમે તો ક્ષમાથી પણ વિશેષ
 “ આપ્યું છે, આટલાથી પણ અનેકધા વિશેષ અધિકાર વગરમાગ્યે
 “ આપી દીધો છે! તમે તમારે કરવાનું મ્હારું આતિથ્ય કરી ચુક્યા,
 “ પણ તેનો સર્વ રીતે લાભ લેવાની મ્હારી યોગ્યતાનો વિચાર કરવાનો
 “ ધર્મ મ્હારે શિર બાકી છે. મ્હારે આવી સુંદર યોગભૂતિને ખંડિત
 “ નથી કરવી! માત્ર ચરણસ્પર્શ જ કરીશ.”

કુમુદ ધ્રુજતી ધ્રુજતી આ ચરણ ભણી ગઈ અને ચરણ આગળ
 કંઈક જગા હતી ત્યાં, ચરણ ભણી દટી કરી રહી, બેસી ગઈ, બેસી
 રહી, પણ ચરણનો સ્પર્શ કરવા છાતી ચાલી નહી.

“ મહાત્માના ચરણસ્પર્શમાં તો સંસાર પણ દોષ ગણતો નથી ને
 “ એ તો પાવન થવાનો જ માર્ગ છે.”

સરસ્વતીચંદ્રના ચરણનાં ચાંપવાં એણે, ધીરે રહી, ધીમેથી. જાણ્યાં,
 ત્યાં પોતાનું મસ્તક અરકાણું, ચરણનાં તળીયાંને મધ્યભાગે ચુમ્બન કર્યું,
 અને અંતે એ તળીયાં પોતાના ખોળામાં મુકી, હાથવડે ઝાલી રાખી,
 ભીંતને ટેકે, કન્થાને ઉશીકે રાખી, બેઠી બેઠી ગાઠ નિદ્રાને વશ થઈ ગઈ.
 સરસ્વતીચંદ્ર પણ લવનો બંધ થઈ ગયો ને નિદ્રાદેવી એકલી જાગતી રહી.

નિદ્રા જાગતી હતી અને પોતાને વશ થયલાં હૃદયમાં સ્વપ્નની સામ-
 ગ્રી ભરતી હતી.

આપણા તેમ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનો એક અભિપ્રાય છે કે જાગૃત દશાના
 સંસ્કારોથી^૧ થતા પ્રત્યય^૨ સ્વપ્નરૂપે સ્ફુરે છે.^૩ પણ આ વિષયનું શાસ્ત્ર
 આથી વધારે ઝાઝું ધખ્યું નથી. સ્વપ્નમાં કોઈ કવિતા રચે છે તો કોઈ
 શાસ્ત્રવિચાર પણ સાધે છે.^૪ આ સર્વ વાતો તો સાંભળી છે પણ બે

૧. સંસ્કાર: Association. ૨. પ્રત્યય: Impression. ૩. જાગૃતસંસ્કાર-
 રજ: પ્રત્યય: સ્વપ્ન: (પચ્ચ દશીની ટીકા.) ૪. Carpenter's Mental Physiology.

જાણુને એક જ સ્વપ્ન એકજ કાળે થતું સાંભળ્યું નથી પણ તેનો અનુ-
ભવ સૌમનસ્યગુણમાં આજ થવા લાગ્યો.

સરસ્વતીચંદ્ર ચતો સુતો હતો અને એના મુખ ઉપર ચંદ્રનો કામળ પ્રકાશ પથરાયો હતો. એના ચરણ આગળ બેઠેલી નિદ્રાવશ કુમુદની આંખો નિદ્રામાં પણ અર્ધ-ઉઘાડી રહી ગઈ હતી અને પ્રથમ જોનારને તે જાગતી જાગતી સરસ્વતીચંદ્રને એક ટશે જોઈ રહેલી લાગે એવી એની સ્થિતિ હતી. આવી સ્થિતિમાં તેમને સાથેલાગો સ્વપ્નાદ્ય થવા લાગ્યો અને સ્વપ્નમાં પણ એક જ દર્શન થવા લાગ્યું. તેનું કારણ અનેક રીતે કલ્પાઈ શકે તેમ છે. લલાટ પાછળના અન્તર્ભાગમાં મનુષ્યનું મસ્તિક છે તે સ્વપ્ન-સૃષ્ટિ તેમાં ઉદય પામે છે. સરસ્વતીચંદ્રના મસ્તિકમાંની સ્વપ્નસૃષ્ટિનું કારણભૂત તેજ, એના લલાટપ્હાર લલાટ ઉપર રમતા ચંદ્રપ્રકાશ-માં ચંદ્રકિરણની નાડીઓમાં, વાદળીમાં પાણી ચઢે તેમ, નાડી-આકર્ષ-ણથી આકર્ષાઈ ચઢ્યું હોય અને તેમાંથી કુમુદની આંખના ઉઘાડા ભાગમાં થઈને એના મસ્તિકમાં ગયું હોય; અથવા ચંદ્રપ્રકાશમાં જ ઉત્પન્ન થયેલું સ્વપ્ન બે જાણનાં સામસામાં મસ્તિકમાં સાથેલાગું સર્જે હોય; અથવા નવા શોધાયલા “રોનજન” કિરણના^૧ યંત્ર જેવી શક્તિ કોઈ સંયોગથી કુમુદના મસ્તિકમાં આવી હોય તે તેના પ્રભાવથી તે પ્રિયજનના મસ્તિકને કે હૃદયને પારદર્શક કરી જોઈ શકી હોય; અથવા એના ગ્રહસંયોગે આ દશા આણી હોય; અથવા પ્રાણવિનિમયના કોઈ નિય-મથી આ ચમત્કાર બન્યો હોય; અથવા કુમુદે કરેલા ચરણસ્પર્શથી જ એને આ સંગત-સ્વપ્નનો લાભ પ્રાપ્ત થયો હોય; અથવા વિષ્ણુદાસ બાવાએ આજથી સાધવા માંડેલી યોગસિદ્ધિનું જ આ ફળ-એમના પરાક્રમરૂપ-હોય. આમાંથી ગમે તે એક અથવા અનેક કારણને બળે અથવા અ-ધૃતિતઘટના રચવામાં પ્રવીણ ક્ષેત્રવાતી માયાના ગમે તે બીજા કાર્યને બળે આજ આ બે મસ્તિકમાં બળવાન સંગત સ્વપ્નાદ્ય થવા લાગ્યો. આ જાગતી સૃષ્ટિની કથા મુકી, પ્રિય વાંચનાર, આપણે પણ ગુપ્ત શાંત રહી આ સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરીશું, સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદસુંદરીની પાછળ પાછળ ચાલ્યા જઈશું, અને આપણાં ચર્મચક્ષુથી જે જોવાય તે જોઈશું.

૧. Capillary attraction. ૨. આ Röntgen Rays, અથવા X Rays. નામના કિરણયંત્રમાં એવી શક્તિ છે કે શરીરના અપારદર્શક ભાગની અંદરના પદાર્થ પણ આ યંત્રથી જોવાય છે.

ચંદ્ર મધ્યાકાશમાંથી પશ્ચિમ દિશા ભણી ઉતરવા લાગ્યો ત્યાં સુધી તેનો પ્રકાશ સરસ્વતીચંદ્ર ઉપર પડતો હતો તે હવે માત્ર એના મુખ વિના ખીલ ભાગપરથી ક્રમે કરી અંધ થયો. ચંદ્ર વસન્તગુફાથી ઢંકાયો અને સૌમનસ્યગુફામાં અંધકાર વ્યાપ્યો. છેક તળીયાને ભાગે સાધુઓ ગાઠ અસ્વપ્ન નિદ્રામાં પડ્યા હતા અને ઉપલે માળે સરસ્વતી-ચંદ્ર અને કુમુદ ઉંડી પણ સ્વપ્નભરી એકાન્ત નિદ્રામાં હતાં. ગુફાખંડાર શાંત અને ધીરા પવનના સર્વ પારદર્શક ભાગમાં ચંદ્રિકા ઉતરી પડી હતી અને ઝાકળ સર્વ સ્થાનોના ખંડારની સપાટી ઉપર શીતળતા ભરતું હતું. સૌમનસ્યગુફાના આ અંધારા ખંડમાં આ પ્રસંગે સર્વ વસ્તુ દેખાતી અંધ થઈ, અને અંધકારની ઘાડી છાયાને જોવાને કે જોઈને ખંડીયાને હવે કોઈ રહું નહીં.

સરસ્વતીચંદ્ર આ વેળાએ પોતાના સ્વપ્નમાં આ ગુફાની ખંડારના ઝરા-ઓની એક પાસની પાળ ઉપર થઈને ચાલતો હતો અને કુમુદમુંદરી પણ એની પાછળ પાછળ બોલ્યા ચાલ્યા વિના ચાલતી હતી. તે પોતાની પાછળ છે કે નહીં એ વાત સરસ્વતીચંદ્રના ધ્યાનમાં હોય એવું અનુમાન કરવાનું ચિન્હ ન હતું; માત્ર તે એટલે ધીમે પગલે ચાલતો હતો કે કુમુદ થાકે નહીં એવા વિચારથી જ આમ ચાલતો હોય એવું અનુમાન થઈ શકે એમ હતું. હવે આપણે નામ દેઈશું તે આ સ્વપ્નમાંના જીવોનું ગણવું અને સર્વ સૃષ્ટિ પણ સ્વપ્નની જ ગણવી.

ઝરાના પાણીમાં ચંદ્રિકા પ્રસરતી હતી અને તેની સાથે આ પાળ ઉપર ચાલનારાંનાં પ્રતિબિમ્બનું જોડું પણ તેમાં પડતું હતું અને તેમની જોડે જોડે ચાલતું હતું. આમ ઘણીવાર ચાલ્યાં તે અંતે એક કીલ્લા જેવી ભીંત જણાઈ. તેની વચ્ચે મ્હોટું ઉંચું ગોપુર^૧ હતું તેમાં થઈને બે જણ ખંડાર નીકળ્યાં. ત્યાં એક મ્હોટા યોગાનમાં આવી ઉભાં રહ્યાં. ચારે પાસ અંધકારના સ્તંભ જેવાં વૃક્ષ ઉભાં હતાં અને પાંદડાંના ખડખ-ડાટથી તેમાં પવનની ગતિ જણાતી હતી. પૂર્ણ ચંદ્રનું બિમ્બ માથે આવ્યું તે ઉંચાં મુખ કરી બે જણે જોયું ત્યાં એ ચંદ્રની નીચે થઈને એક રૂપેરી વાદળી સરવા લાગી તે ચંદ્ર દેખાતો અંધ થઈ ગયો. પાછું પૃથ્વી ઉપર જુવે તે પહેલાં તે વાદળીમાંથી પુલના ગોટા જેવો કંઈકે પદાર્થ નીચે સરી પડતો લાગ્યો.

આ રૂપાનાં પુલના જેવો ગોટો જેમ જેમ નીચે ઉતરતો ગયો તેમ તેમ

મહાદેવે થતો ગયો, અને મહાદેવે થતો ગયો તેમ તેમ વધારે વધારે સ્પષ્ટ દેખાતો ગયો. થોડીક વારમાં તે કોઈ દેવીના જેવા આકારવાળો લાગ્યો. કુમુદસુંદરી નીચે હાથ જોડી એક પાસ ખસી ગઈ, અને સરસ્વતીચંદ્ર ખીજ પાસ ખસી ગયો ને એ દેવીને ખે જણુની વચ્ચે ઉતરવાનો માર્ગ આપ્યો. એ દેવીનું અંગ સ્ફટિકમણિ જેવું હતું અને સ્ફટિકની મૂર્તિપેટે ખે જણુની વચ્ચે આવી ઉભી. જુવે તો સૌભાગ્યદેવીની જ આકૃતિ આ સ્ફટિક શરીરધારી ઉભેલી.

સરસ્વતીચંદ્રના સાથમાં આવેલી ઉભેલી કુમુદ સાસુનું શરીર જોઈ લજવાઈ ગઈ અને પોતે ક્ષમાને પણ પાત્ર નથી અને હવે કંઈ ખોલવાનો પણ માર્ગ નથી એવું ધારતી હોય એમ મુખ છેક નીચું કરી ઉભી રહી. પણ સરસ્વતીચંદ્ર આગળ આવ્યો ને વિનયથી ખોલવા લાગ્યો.

“ પવિત્ર સૌભાગ્યરૂપ સૌભાગ્યદેવીની મૂર્તિ! ચંદ્રલોકમાંથી ઉતરી
 “ આ સ્ફટિક શરીરને દેખું છું તે સૌભાગ્યદેવી ન હોય તો ખીજું જે કોઈ
 “ પવિત્ર સત્ત્વ તમે હો તેના અભિજ્ઞાનનો હું અધિકારી હઉં તો તે અભિ-
 “ જ્ઞાનની કૃપા માગું છું.”

“ સરસ્વતીચંદ્ર ! હું સૌભાગ્યદેવીનું જ સિદ્ધ શરીર છું અને આ પ્ર-
 “ દેશમાં તમારું એનું આગમન મહારા સ્થાનમાંથી જોઈ અંહી આવું છું.
 “ કુમુદસુંદરી ! પાસે આવો.” દિવ્ય મૂર્તિના મુખમાંથી સ્વર નીકળ્યા.

કુમુદ ખીટી ખીટી પાસે આવી, પાસે આવી સાસુને પગે પડી, પણ આંસુ સાથે નીકળતાં હુસકાં, ઉપરાંત વધારે ઉચ્ચાર કરી શકી નહી.

“ કુમુદસુંદરી ! ખેટા કુમુદસુંદરી ! તમે હવે પૃથ્વીના છેડા ઉપર છો, અ-
 “ ને પૃથ્વીના ધર્મ ભુલી સિદ્ધ લોકનાં અને તેમના ધર્મનાં દર્શન કરવાનાં
 “ અધિકારી થયાં છો !” દિવ્ય મૂર્તિના મુખમાંથી આશ્વાસક શબ્દ ની-
 કળ્યો ને તેના પવિત્ર હાથે કુમુદને ઉભી કરી છાતી સરસી ચાંપી.

કુમુદ તેની છાતીમાં જ માથું ડાખી રાખી ખોલવા લાગી.

“ દેવી ! મનુષ્યરૂપે દેવી હતાં— માતા હતાં— તેને આજ આવે રૂપે
 જોઉં છું— ને હું તો બ્રહ્મ હતી, આપના ગૃહમાં નિવાસને યોગ્ય ન હતી તે
 હવે વધારે દૂષિત થઈ છું. આપના પવિત્ર શરીરને મહારા સ્પર્શથી દૂષિત
 કરો છો તેને સ્થાને મને કોઈ અતિશૂદ્રી પેટે— ચાણાલિની પેટે— દૂર
 ઉભી રહેવા ઘો.”

સૌં—ત્હારા હૃદયની વાત જાણીને જ હું તને શુદ્ધ કરવા આવી છું. તું હવે થોડી વારમાં સિદ્ધલોકની અતિથિ થઈશ અને આ પુરુષરતને જે જે સિદ્ધજન પ્રિય હશે તેનાં દર્શન કરીશ. પણ તું પોતાને બ્રહ્મ સમજે છે ત્યાં સુધી તને એ લોકના દેશમાં જવાનો અધિકાર નથી. સાધુજનોએ તને શુદ્ધ ધર્મ સમજાવ્યો છે, પણ સંસારે વચ્ચના કરી ત્હારા મન ઉપર અધર્મને ધર્મ ગણવાની મુદ્રા પાડી છે. સાધુજનોના ઉપદેશથી તે મુદ્રા ન ગઈ તે દૂર કરવા હું આવી છું. મહું પૃથ્વી ઉપરથી દેહ છોડ્યો છે અને સિદ્ધ લોકમાં વસું છું. અન્ય સંપત્તિવાળાને તેમ શુદ્ધ અદ્વૈત પ્રીતિયજ્ઞ કરનારને પણ આ દેશનો અધિકાર મળે છે. મ્હારા સ્વામી આ દેશમાં આવશે ત્યાં સુધી હું અંહી છું ને તે ત્યાં છે તોપણ તેમને દેખી શકું છું તે જોયાં કરીશ ને એ પોતે સિદ્ધ થશે એટલે અમે જે જણ આ શરીરનો ત્યાગ કરી સાથે મુક્ત થઈશું. સંસારની વચ્ચનાએ ત્હારા આવા યજ્ઞમાં મહાવિદ્ધ નાંખ્યું તેમાં હું નિમિત્તભૂત થઈ તે સંસારમાં હતી ત્યાં સુધી સમજી નહીં પણ આ દેશની દિવ્ય દૃષ્ટિએ મને તે વાત દેખાડી છે. એટા, મ્હારો પુત્ર ત્હારો અધિકારી ન હતો. ત્હારો અધિકારી આ ત્હારી પાછળ છે તેની સાથે જ તું વરેલી છે.

કુમુદ્—જે. એમ હોય તો તો આર્ય સ્ત્રીયો સર્વ વર્ષા વિનાની અને નરકની અધિકારી ગણવી જોઈએ. દેવી ! તમારું લગ્ન પણ મ્હારા જેવું જ વચ્ચનારૂપ નહીં ? તમે પતિને માટે આ સિદ્ધ લોકમાં પણ વાટ જીવો છો. તે મ્હારી ગતિ જીવો કેમ ?

સૌં—એમ નથી. આર્યજાલાઓ માતાપિતાના અને લોકાચારના બળથી અજ્ઞાત દશામાં લગ્નાભાસ નામના યજ્ઞાભાસમાં હોમાય છે. તે પછી સાસરે જાય છે ને સમજણી થાય છે ત્યારથી સાસરે જે તપ કરે છે તે તેમના પિતૃયજ્ઞની વેદી ઉપર થાય છે; એ તપનાં પુણ્ય એ જાલાને, અને એનાં પાપ એનાં માતાપિતાને, મળે છે—કારણ એને વેદી ઉપર મુકનાર માતાપિતાની જ તૃપ્તિ માટે એ દુહિતા તપ તપે છે, અને શુદ્ધ વિવાહથી અવિવાહિત પતિને પતિ ગણે છે. તે પછી પરમ ભાગ્યને બળે, ઈશ્વરની કૃપાને બળે, અને પોતાની પરમ સાધુતાને બળે, આવી જાળા આવા પતિ સાથે અદ્વૈત-પ્રીતિથી સંધાય છે તેનું પરમ પુણ્ય તેને પોતાને મળે છે તે મને મળ્યું ને હું અંહી આવી. પણ જેણે એક પુરુષના મહાચારમાં આવા યજ્ઞ આરંભ્યો તેને તે યજ્ઞ છોડી પિતૃયજ્ઞને માટે એ પતિયજ્ઞનો ત્યાગ કરાવ્યો તે બહુ અધર્મ્ય છે. એટા, એ ત્યાગ ત્હારાં માતાપિતાની કૃષ્ટિએ ત્હારી

પાસે કરાવ્યો તે અધર્મનું ફળ અત્યારે તેઓ અનેકધા ભોગવે છે. સાધુ-
જનોને પ્રયાસે તું એ અધર્મમાંથી છુટી, અને હેં કરેલા ચરણસ્પર્શથી તું
ત્હારા શુદ્ધ પતિની પતિવ્રતા બની ને પુણ્યના ફલોદયથી તું આ પવિત્ર દે-
શનો અધિકાર પામી છે.

કુમુદસુંદરી આ મૂર્તિની છાતી આગળથી દૂર થઈ, સામી ઉભી, બોલ-
વા લાગી.

“હું સ્વપ્ન દેખું છું, અને સ્વપ્નમાં જે દેવીને દેખું છું તે મ્હારાં જીવતાં
દેવી જેવું તમે બોલતાં નથી તેા આ સ્વપ્નથી કેમ છેતરાઉં ?”

સૌં—સંસારનું જન્મતે અમારું સ્વપ્ન છેને સંસારનું સ્વપ્ન તે અ-
મારું જન્મત છે. જે દેવીના ઉપર ત્હારી આવી પ્રીતિ હતી તેણે તે દેહનો
ત્યાગ કર્યો છે ને તું અત્યારે તેનાજ સિદ્ધ સૂક્ષ્મ શરીરને જુવે છે. મ્હા-
રા વિચાર ને ઉદ્ધારમાં તને કેઈ નવીનતા લાગતી હશે; પણ યમરાજ જીવન
અને મૃત્યુ વચ્ચેનો પડદો ચીરી નાંખે છે તેની સાથે મૃત્યુનાં અધિકારી શ-
રીર મૃત્યુના અનન્ત અન્ધકારમાં જાય છે અને જીવનનાં અધિકારી શરીર
આ ચિરંજીવ સિદ્ધશાને પામે છે ને અર્ધ જીવનવાળી પૃથ્વીમાંથી પૂર્ણ
જીવનવાળા સિદ્ધ લોકને પામે છે. તે કાળે તેમને સર્વ શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય
છે. તે જ્ઞાન મને પ્રાપ્ત થયું છે ને તેથી હતી એની એ જ ત્હારી દેવી હું
જુદું બોલું છું.

કુમુદ વિચારમાં પડી. પછી ઉચું બોઈ સરસ્વતીચંદ્રના સામું
બોલા લાગી.

સૌં—તું હવે ત્હારા શુદ્ધ પતિ ઉપર દ્રષ્ટિ કરે છે. મ્હારો પુત્ર તે ત્હારો
પતિ નથી. એક નર સાથે હૃદય બેડીને પછી અન્ય પુરુષ સાથે કોઈ
રીતેના વિવાહથી કે વિવાહના નામથી ત્હારી પેઠે બેડાયલી સ્ત્રીનું દૃષ્ટાન્ત
આર્ય દેશમાં નથી. કારણ વિવાહયોગ્ય હૃદયવાળી કન્યા ત્યાં કન્યાવસ્થા
દેખતી નથી. એવા હૃદયવાળી કન્યા ત્હારા પિતાએ તને જ થવા દીધી
એ તેમણે પરમ પુણ્ય કર્યું. કુમુદ, મ્હારા પુત્રના વરણકાળે અમે ત્હારાં ને
મ્હારા પુત્રના શરીર ઉપર નિસ્તેજ વચ્ચના કડકાનાં છેડાછેડ નાંખ્યાં હતાં અને
ત્હારું તેનું પાણિગ્રહણ કરાવ્યું હતું. તેને સ્થાને અત્યારે આ તમારી બેની
પીઠ પાછળ અદ્વૈતરૂપે દેખાતા તેજનાં છેડા હું નાંખું છું તે તમારા સ્કન્ધ
ઉપર થઈને તમારાં હૃદય ઉપર આવ્યા છે તે બે! અને સ્થૂલ પાણિગ્રહણને
સ્થાને સૂક્ષ્મ હૃદયગ્રહણ-હૃદયયોગ-રચાય છે તેના પવિત્ર ચમત્કાર અ-
નુભવો! એ છેડા અને એ ચમત્કાર બેવાની શક્તિ તમને પ્રાપ્ત થાય !

એ જણે જેવા માંડ્યું તેા દિવ્ય પ્રકાશમય વસ્ત્ર પોતાની પાછળથી, વરકન્યાનાં છેડાછેડ પેઠે, સાંધતું દેખાયું તે તેનો એક છેડો ખભે થઈને સુરસ્વતીચંદ્રના હૃદયમાં જડાયો હતો, તે ખીજો કુમુદના હૃદયમાં જડાયો હતો. આનું દર્શન થતાં એની આંખોમાં નવું તેજ આવ્યું તે તેજ-વાળી આંખો ઉપર સૌભાગ્યદેવીની આંખોનું તેજ પ્રસરવા લાગ્યું. તેની સાથે એ જણ વરકન્યા પેઠે એ વસ્ત્રના આકર્ષણથી જ સાથે સાથે જોડાઈને ઉભાં. સૌભાગ્યદેવીની મૂર્તિ પાસે આવી તેમને માથે અકેકા હાથ મુકી ઉભી ને બોલી—

“હું પ્રમાદધનની માતા તે પ્રમાદધનના આતિથ્યમાંથી કુમુદસુંદરીને મુક્ત કરી તેમના શુદ્ધ પતિ જેડે તેમનો નિયોગ કરું છું અને સિદ્ધ લોકમાં સ્હડવાનાં એ દમ્પતીને અધિકારી કરું છું. આ લોકમાં, નથી મનુષ્ય લોકના જેવી ઉદરયાતના, નથી મદનયાતના, નથી લોકવાસના, નથી રાગ, નથી દ્વેષ, નથી પુરુપાર્થ, નથી સુખ, નથી દુઃખ, નથી અહંતા, નથી મમતા, પણ માત્ર શુદ્ધ સાત્ત્વિક પ્રજ્ઞાયક્ષુ છે, કલ્યાણકર દષ્ટિ છે, સર્વભૂતાત્મક વૃત્તિ છે, પૃથ્વી ઉપરના નિવાસકાળે આરંભેલા યજ્ઞના સમાવર્તનની નિષ્કામ વાસના છે, એ વાસનાની તૃપ્તિને માટે તમારા જેવાં સિદ્ધિમાર્ગની કામનાંવાળાં હૃદયમાં સિદ્ધ જનોના સૂક્ષ્મ સંચાર છે, એ હૃદયોનાં યજ્ઞોમાં સિદ્ધ જનોના સૂક્ષ્મતમ યજ્ઞોની જ્વાલાઓના સ્પર્શ છે અને આહુતિદાન છે, અને એમ સિદ્ધોના યજ્ઞાંતે મોક્ષ છે. આ વિના ખીજું સ્વર્ગ નથી, આ વિના ખીજો કલ્પવૃક્ષ નથી, અને આ લોક વિના ખીજા દેવ નથી. સિદ્ધ શક્તિના પ્રભાવથી હું તમને એને નવી લોકયાત્રામાં પ્રેરું છું, અને સિદ્ધ લોકના અવ્યય દેશમાં યાત્રા કરવાની શક્તિ આપું છું. કુમુદસુંદરી, તમારી તૃપ્તિને માટે મહારા હૃદયે મૃત્યુલોકમાં આરંભેલા પુત્ર-યજ્ઞની આ પૂર્ણાહુતિ છે તે તમારા હૃદયમાં ફલેઆહિલેથી થાવો કુમુદસુંદરી, તમારે, અને તમારે લીધે તમારા શુદ્ધ સ્વામીને, માથે આ તેજોમય સિદ્ધલેપ હું રેહું છું તે તમારે શરીરે લગ્નના પાનેતરના સૂક્ષ્મ વસ્ત્ર પેઠે વળગી જશે તે તેના બળથી સિદ્ધ લોકના ભયંકર વિપધરોની વિપજ્વાલાઓ તમને સ્પર્શ નહી કરે, અને તમે તેમાં નિઃશંક નિર્ભય સંચાર કરી શકશો!”

આની સાથે એ સ્ફટિક મૂર્તિના હાથમાંથી તેમનાં શરીર ઉપર પુષ્પ-વૃષ્ટિ થઈ, અને તે સુંદર પુષ્પો રસમય વૃષ્ટિના છાંટા થઈ એને શરીરે વળગ્યાં, અને એ છાંટાના રેલા, લેપ પેઠે, વસ્ત્ર પેઠે, ચળકવા લાગ્યા.

“કુમુદસુન્દરી, સરસ્વતીચન્દ્ર, હવે મ્હારે જવાનીવેળા આવી. તમારે કંઈ પુછવું છે કે માગવું છે ?” સ્ત્રાંટિક મૂર્તિ બોલી.

સર૦—દેવી ! આ દેશમાં અમે ભોમીયાં નથી અને ક્યાં છીએ ને ક્યાં જઈશું તે જાણતાં નથી, માટે તેનું કંઈ જ્ઞાન આપવાની કૃપા કરશો ?

સૌ૦—સૂર્ય અને પૃથ્વીની વચ્ચેના પ્રદેશમાં મનુષ્યથી ન જોવાતો સિદ્ધ લોકનો પ્રદેશ છે તેના પિતામહનગરની નીચે તમે ઉભાં છો. એ નગર ઉડતા દ્વીપ પેઠે તમારા ઉપર ભમે છે તે મ્હારાંથી દેખાય છે ને તમને દેખાવાને વાર છે. તમારાં પગલાં સાંભળતાં હું તમારી પાસે આવી તેમ અન્ય સિદ્ધ જન તમારાં પગલાં સાંભળી તમારી પાસે આવશે ને તમને યોગ્ય સાધન ને યોગ્ય દૃષ્ટિ આપશે.

સર૦—ખીજું કાણુ આંવશે ?

સૌ૦—જે આપશે તેને તમારું હૃદય જ ઓળખી લેશે. હું એટલું જાણું છું કે મ્હારી પાછળ તમારી માતા ચન્દ્રલક્ષ્મી હતાં અને મ્હારાં કરતાં સિદ્ધ ભૂમિમાં તેમનો નિવાસ વધારે થયલો છે, પૃથ્વી ઉપર તેમનું તપ મ્હારા કરતાં વિશેષ થયલું છે, ને તેમની સિદ્ધિ પણ પ્રમાણમાં વિશેષ છે. તમારે માટે તેમણે આરંભેલો યજ્ઞ પૂર્ણ થયો નથી માટે તે મળશે.

સર૦—તેમનું તપ તમારા કરતાં વિશેષ શી રીતે ?

સૌ૦—મ્હારે મ્હારા સ્વામી સાથે કુમારિકાવસ્થામાંથીજ અદ્વૈતયોગ થયો હતો અને તેનું કહ્યાણુક્રમ મ્હું પ્રથમથીજ આખવા માંજું. આ સંદ્ધમ રસનો અમૃતલેપ મ્હારા ઉપર મૂળથી રેડાયો હતો, પણ ચન્દ્રલક્ષ્મીનો અદ્વૈતયોગ ઘણા દુઃખને અંતે રચાયો હતો અને તેમ થતાં કાણીક વિષમય જ્વાલાઓ વચ્ચે તેમને તપ કરવું પડ્યું હતું. એ યોગ માણુ મરણકાળે શિથિલ થયો અને તમારા જેવા તેના પુત્રને અપરમાતા મળશે એવું ભય જીવતાં છતાં તેમણે જ્ઞેયું હતું, અને માતાનું હૃદય કમ્પ્યું હતું. તે છતાં તેમણે તમારા પિતાને માટે દુષ્ટ વિચાર કર્યો નથી, તેમને કદોર શબ્દ કહ્યો નથી. તેમના ઉપર અમૃત-પ્રીતિ રાખી છે, અને તેમના ઉપર જ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ રાખી, તેમને ફરી લક્ષ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી સંમતિ આપી, આનંદથી દેહ છોડ્યો છે. આવું તપ તેમને કરવું પડ્યું છે અને જે મૃત્યુલોકમાં વધારે તપ કરે છે તેની આ લોકમાં વધારે સિદ્ધિ થાય છે. સરસ્વતીચન્દ્ર, તમારા ચરણ જાતે આ દેશમાં તમને પવિત્ર સ્થા-

તેમાં જ લેઈ જશે માટે ક્યાં જવું એ વિચાર કરશે મા. કુમુદસુંદરી, હું તમારી સાસુ નથી; તમારી શુદ્ધ સાસુ હવે તમને મળશે. મહારી વાસના છોડી તેમને તમે પૂજાને, તેમનું તપ મહારા કરતાં અનેકધા અધિક છે, હું તેમનાં પગલાંને ઘસારો સાંભળું છું, અને એ મહાશયા મહાસિક્ષાના પવિત્ર ચરણના માર્ગને રોકતી ઉભી છું તે ત્યાંથી દૂર થાઉં છું !

આ મૂર્તિનું સ્ફટિક શરીર ધીમે ધીમે ઓગળતું હોય, વરાળ પેઠે સ્ફટિક ઉડી જતો હોય, તેમ એ શરીર ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થઈ ગયું; ને તેમ થતાં થતાં તેના સર્વાંગમાં યુક્તિધનની છાયા, નદીમાં આકાશનું પ્રતિબિમ્બ તરે તેમ, તરતું દેખાયું. પળવારમાં બિમ્બ અને પ્રતિબિમ્બ અદૃશ્ય થઈ ગયાં અને એ મૂર્તિએ વિવાહિત કરેલાં દમ્પતી એક બીજને ગળે હાથ નાંખી, તેજેમય વસ્ત્રથી હૃદયની નાડીઓનું અદ્વૈત પામી, સન્નેડે, ચકિત થઈ, હવે શું થાય છે તેની વાટ જોઈ ઉભાં રહ્યાં.

થોડી વારમાં તેઓ નીચેથી ઉચકાતાં, ઉચાં થતાં, લાગ્યાં. ગમે તો તેમને કોઈ અદૃશ્યરૂપે ઉપર ખેંચતું હોય, ગમે તો એમનાં શરીર પવનથી પણ હલકાં થયાં હોય ને છુટાં મુકેલાં બલુનની પેઠે ઉંચાં ચઢતાં હોય, અથવા ગમે તો પૃથ્વીમાં ગુસ્તવાકર્ષણથી વિપરીત શક્તિ જાગીને તેમને ઉપર ધક્કેલતી હોય, તેમ આ બે જણ ધીમે ધીમે આકાશ ભણી અદ્ધર ચઢવા લાગ્યાં ને રુપેરી વાદળામાં આવ્યાં ત્યાં ચઢતાં અટક્યાં. એક મૃગાકાર વાદળીમાંથી તેમના ભણી કોઈ અદ્ધર ચાલી આવતું દેખાયું ને પાસે આવ્યું ત્યાં સરસ્વતીચંદ્રે પોતાની માતાનું સ્વરૂપ ઓળખ્યું ને તેણે ઓળખ્યું તેની સાથે એના સ્કન્ધ ઉપરના તેજેમય વસ્ત્રમાં સરતા કોઈ પ્રવાહની શક્તિથી કુમુદસુંદરીએ પણ ઓળખ્યું. બે જણ ચન્દ્રલક્ષ્મીની મૂર્તિને સન્નેડે પ્રણામ કરી ઉભાં અને રુપેરી વાદળાથી બનેલા શરીરવાળા ચન્દ્રલક્ષ્મીની મૂર્તિ અમૃત જેવાં વચન ઝરવા લાગી:—

“ પુત્ર અને વધૂ! સૌભાગ્યદેવીએ તમને સંસ્કારેલાં છે ને મહારા જે તપનું તેમણે વર્ણન કર્યું તે તપની સિદ્ધિથી હું આ કલ્યાણ દેહને પામી છું. પુત્ર! જે પિતૃયજ્ઞને માટે સ્ત્રીતો, લક્ષ્મીતો, અને ગૃહનો તું ત્યાગ કર્યો તે જ ત્યાગ ત્હારા પિતાના અધર્મરૂપ હતો, તેનું કષ્ટ પરિણામ તે હાલ ભોગવે છે ને તે કષ્ટથી તે સિદ્ધ થાય એવા તેમના યજ્ઞમાં હું અંહીથી પણ સદા-યભૂત છું. ત્હારો પિતૃયજ્ઞ સમાપ્ત થયો અને પ્રોતિયજ્ઞ આરંભાયો છે ને તેની સાથે ત્હારા પ્રારબ્ધમાર્ગમાં નવા મહાન્ મનુષ્યયજ્ઞના અગ્નિ સળગતા

હું ત્હારા હૃદયમાં જોઉં છું. એમાંના યજ્ઞના વિધિના શોધનને માટે આજ તું પિતામહ પુરમાં જઈશ, અને ત્યાં ત્હારા કાર્યમાં તને સાધન હું આપું છું તે લેતો જા.”

“ એ નગર આ મેઘ-સ્થાનથી પણ ઉંચું છે. નીચે પૃથ્વી પર મનુષ્યસૃષ્ટિમાં બનેલા ને બનતા બનાવોનાં પ્રતિબિમ્બ, ઉંચાં મહાદી, ગન્ધર્વનગરીની સૃષ્ટિ પેડે, પિતામહપુરના કેટલાક ભાગમાં, તેજનાં જાળાં પેડે બાઝેલાં છે; એ જાળાંમાં વચ્ચે વચ્ચે કેટલાંક સ્થાને મહોટા-મહોટા માટીના રાફડા બાઝેલા છે ને રાફડાના અંદરના ભાગમાં પણ અનેક સૃષ્ટિયો છે. કેટલાક બનાવોનાં પ્રતિબિમ્બ તેજોમય થાય છે ત્યારે કેટલાકનાં પ્રતિબિમ્બને સ્થાને આવા રાફડા બાઝે છે. એ રાફડા ખોદવાને આ દિવ્ય પાવડો તને આપું છું, તેમાંનાં ભાંયરાંમાં ઉતરવાને આ નિસરણિ આપું છું, અને તેજનાં જાળાંમાં તેમ અન્યત્ર તરવાને માટે આ બે પાંખો તમને આપું છું. એક પાંખ કુમુદને બાંધું છું, એક તને બાંધું છું, ને પાવડો ને નિસરણી પોતાની ગતિથી તમારી જોડે જોડે ઉડીને ચાલ્યાં આવશે ને ઇચ્છશે ત્યાં તમને કામ લાગશે.”

“ મહારા સ્વભાવને લીધે આ પદાર્થોની મને સિદ્ધિ થઈ છે તે તમને આપું છું. કુમુદસુંદરી ! મહારી પાછળ ઉપર તમારાં પિતામહી ધર્મલક્ષ્મી તમારી બેની વાટ જુઓ છે. તેમનું તપ મહારા કરતાં વધારે છે. તેમણે પ્રીતિયજ્ઞનો સ્વાદ આખ્યો નથી, પણ માત્ર પિતૃયજ્ઞમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા અતિથિ-પતિની સેવા કરતાં અનન્ત દુઃખ વેદેલું છે. એ દુઃખથી, એ દુઃખના શાન્ત દીર્ઘ સહનથી, એ સહનકાળે સર્વદા સ્પુરેલી ધર્મબુદ્ધિથી, ધર્મલક્ષ્મીનું સૂક્ષ્મ શરીર સિદ્ધ થઈ આ દેશમાં વસે છે. તે તમને થોડા કાળમાં મળશે અને તેમના તપઃપ્રભાવના પ્રમાણમાં તમને ગુરુતર સાધન આપશે.”

અંદ્રલક્ષ્મી અદૃશ્ય થઈ ગઈ, વાદળાંમાં ભળી ગઈ, ને નિસરણિ પાવડ સાથે પોતાની પાંખોને બળે આ બે જણુ ઉંચે ઉંચે ઉડવા લાગ્યાં. થોડી વારમાં મેઘમાળાના ઉપરનો અને સ્વચ્છ પ્રદેશ આવ્યો ત્યાં ધર્મલક્ષ્મીનું વૃદ્ધ શરીર એક પાસથી આવ્યું. ધર્મલક્ષ્મી નિરાધાર ઉભી રહી અને બોલવા લાગી.

“ જામાતા અને પુત્રી ! દુઃખસહન એ એક મહાતપ છે. જે દુઃખથી મનુષ્યલોક થાકે છે તે દુઃખનું મહું સહન કર્યું તો તેનું ફળ મને

કલ્યાણરૂપ થયું છે. એ સહનથી હું સિદ્ધ થઈ છું. તે એ સિદ્ધિથી આ કલ્યાણદેહને અને એ ભદ્રમણિને પામી છું. એ મણિનાં આભરણ કરી તમને આપું છું તે લ્યો. તેમાંની એક આ ચિન્તામણિની મુદ્રા તમે પૂજ્ય જ્ઞમાતા છો તેમની આંગળીયે પહેરાવું છું. એ મુદ્રાના મણિ ઉપર દૃષ્ટિ કરી સિદ્ધનગરના જે ભાગનું રહસ્ય જાણવા ઇચ્છશો તે તમને ઓધિત થશે. એ મુદ્રાથી જે સિદ્ધ કે સિદ્ધાંગનાનું તમે ચિન્તન કરશો તે તમને દેખાશે અને જે લક્ષ્ય ભણી ગતિ ઇચ્છશો તેનો માર્ગ તમને સુપ્રકાશિત થશે. બેટા કુમુદ! આ સ્પર્શમણિથી — પારસમણિથી — જડેલું મંગલસૂત્ર ત્હારે કંઠે પહેરાવું છું તેનો ત્હારી છાતી ઉપર સ્પર્શ થશે તે પ્રકાશ પડશે, અને એ છાતીમાં પવિત્ર અને ધાર્મિક સંસ્કારોના ઉલ્લેખ પાડી તે સ્પર્શ અને પ્રકાશ તને શાંત અને સુખી કરશે. લોકયાત્રાને કાળે ત્હારાં જેવાં ઉપર જે જે દુઃખો પડે છે તે દુઃખોમાં કલ્યાણનાં ખીજ જાતે રોપાય છે તે દુઃખના સરોવર ઉપર તરવાને તુંખીફલે અનાયાસે મળી આવે છે. એ ખીજને અને એ ફળને આ સ્પર્શમણિ ત્હારા હૃદયના સ્વભાવરૂપ કરશે. આ સિદ્ધલોકની યાત્રામાં ત્હારા પતિની દૃષ્ટિથી જે જે પદાર્થ તું જોઈશ તેનું સૌંદર્ય તને આ સૂત્રના પ્રકાશથી પ્રત્યક્ષ થશે, અને મ્હોટા રાફડાઓની ધુળ ભેગી કનકની રેતી ગુપ્ત હશે કે ધુળમાં ઢંકાયલાં રત્ન હશે તે તને જાતે દેખાશે. તને આમ આ સૂત્રથી જે જે પદાર્થ પ્રત્યક્ષ થશે તે સર્વ સૌભાગ્યદેવીએ આપેલા તેજોમય વસ્ત્રમાં થઈને ત્હારા સ્વામીને ત્હારા કરતાં વિશેષ પ્રકાશથી પ્રત્યક્ષ થશે. સરસ્વતીચંદ્ર! તમે જે વિશુદ્ધ લોભથી પ્રીતિયત્ન આરંભેલો છે તેનું સમાવર્તન મ્હારી કુમુદ એના આ દેહથી જ દેખશે, અને તેનાં પુણ્યફળ જગત ઉપર મેઘ પેઠે સુવૃષ્ટ થશે. ચિન્તામણિ! પારસમણિ! મ્હારી પાસેથી જઈ મ્હારે ઇષ્ટ સ્થાને વસો!”

તેનું વાક્ય પુરું થતા પહેલાં મુદ્રા સરસ્વતીચંદ્રની આંગળીએ ચળકવ લાગી તે મંગલસૂત્ર કુમુદના પયોધરભાર ઉપર વીજળી પેઠે ચમકારા કરવા લાગ્યું, તે બે જણ પિતામહીને ચરણે ઉપકારથી પડવા માંડે છે ત્યાં તો પિતામહી અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

પ્રણામકાળે મીચેલી આંખો બે જણ ઉઘાડે છે ત્યાં તે પહેલાંથી જ પાસે આવી રહેલો કોઈ મહાત્મ નગરનો ઉંચો કોટ તેમના માર્ગને રોકતો દૃષ્ટિયે પડ્યો.

પ્રકરણ ૩૧.

પિતામહુપુરમાં આર્ય સંસારનાં પ્રતિબિમ્બ,
અને

પ્રીતિની મણિમય સામગ્રીના સંપ્રસાદ.

And on her lover's arm she leant,
And round her waist she felt it fold,
And far across the hill they went
In that new world which is the old.

Tennyson's Day-Dream.

I sate beside a sage's bed
And the lamp was burning red
Near the book where he had fed;
When a Dream with plumes of flame
To his pillow hovering came
And I knew it was the same
Which had kindled long ago
Pity, eloquence, and woe ;
And the world awhile below
Wore the shade the lustre made.
It has borne me here as fleet
As Desire's lightning feet ;
I must ride it back ere morrow,
Or the sage will wake in sorrow.

“A spirit of the mind” — “Shelley's Prometheus Unbound.”

લા ચંદ્ર ! આ શું છે ?”

“ પિતામહુપુરનો આ કોટ છે.”

“ તમારું મહારું દેવત છુટયે કેટલો કાળ થયો ?”

“ જગતમાંથી સ્વપ્નમાં જતાં થાય તેટલો. તેને
કોઈક પણ કહે છે, કોઈક યુગ કહે છે.”

“ આજ તમારા સર્વ શરીરનો ગાઢ સંસર્ગ કરી ઉભી છું. છતાં શાન્તિ
 “ ભોગવું છું ને કાલ ચરણસ્પર્શથી જ મદનજ્વાલામાં હું ખળતી હતી
 “ તેનું કારણ શું ?”

“ એ જ્વાલા ત્હારા સ્થૂલ શરીરમાં જન્મી હતી. આજનો સમાગમ
 “ સૂક્ષ્મ શરીરથી જ છે, અને એ શરીર પણ સિદ્ધલોકના પ્રદેશમાં
 “ તેમના ઘ્રાણગ્રાહી શુદ્ધ પવનથી પોષિત છે.”

“ તમને એવી જ્વાલાનો અનુભવ છે ?”

“ ત્હારા મંગલસૂત્રને એ પુછજે. એ જ્વાલાનો અને એની શાન્તિ
 “ માટેના આપણા કટ તપનો સાક્ષી આપણા હૃદયને સાંધનાર અને
 “ સૌભાગ્યદેવીએ પ્રત્યક્ષ કરાવેલો આ પટ છે અને આપણી વાસનાનો
 “ ઇતિહાસ એ પટને લીધે તું દેખે છે.”

“ હા.”

“ અને આ મંગલસૂત્રમાં એ મન્થનનું માખણ તું દેખે છે.”

“ હા.”

આટલું બે જણ બોલે છે ત્યાં પાસેના કોટના ગોપુરમાં પચાશેક કુતરા-
 એનું ભસવું સંભળાયું. થોડીવારમાં મ્હોટા મ્હોટા કુતરાઓ પગના નખવડે
 પૃથ્વીનાં પડ ખણુતા ખણુતા અને નાકવટે તેના અંતર્ભાગને સુંઘતા સુંઘતા
 આ બે જણની આશપાશ ફરી વળ્યા. તોપણ બે જણે ચાલ્યાં કર્યું. અને
 મ્હોટામાં મ્હોટો કુતરો સરસ્વતીચંદ્રની સામે આવી મનુષ્યની વાણીથી
 બોલવા લાગ્યો.

“ મૃત્યુલોકનાં માનવી! તમે અંહી શા કારણથી આવો છો ને...
 “ કોણ છો ?”

બે જણ ઉભાં રહ્યાં ને સરસ્વતીચંદ્ર બોલ્યો.

“ અમર સિદ્ધાંગનાઓએ અમારા ચરણને આણીપાસ પ્રેર્યા છે ને
 અમે તેમનાં બાળક છીએ. પણ તમે કોણ છો અને આ સ્થાને શા અધિ-
 કારમાં છો ?”

ધ્યાન.—પાણ્ડવોએ સ્વર્ગને માટે મહાપ્રસ્થાન કર્યું ત્યારે અમારા પૂર્વજ
 ધર્મરાજની સાથે સ્વર્ગમાં સ્વદેહથી ગયા હતા. તે પછી સિદ્ધલોકનાં
 ઘણાંક ગોપુરમાં અમે દ્વારપાળનું કામ કરીએ છીએ. ધર્મરાજના કાળથી
 અમે તેમના ધર્મસંગ્રહનું અધર્મોથી રક્ષણ કરીએ છીએ.

સર૦—કેવી રીતે રક્ષણ કરો છો ?

શ્વાન૦—સિદ્ધજનો તો આ પુરમાં પોતાની સ્વગતિથી આવે છે પણ કાઈ કાઈ કાળે તમારી પેઠે મનુષ્યો પણ આવે છે. મનુષ્ય પૃથ્વી ઉપરથી અંહી જેમ જેમ પાસે આવે તેમ તેમ અમને તેમનો ગંધ નીચેથી આવે છે. એ મનુષ્યમાં કેવા ગુણ છે તે તેને સુંઘીને અને જોઈને અમે જાણી જઈએ છીએ. જે તેની દૃષ્ટિ સાત્ત્વિક હોય છે તો અમે તેને ગોપુરમાં અક્ષત જવા દેઈએ છીએ. જે તેની દૃષ્ટિ રાજસી હોય છે તો અમે તેના શરીરને ન્યૂનાધિક જયકાં ભરી પછી જવા દેઈએ છીએ. જે તેની દૃષ્ટિ તામસી હોય તો તેના સર્વ શરીરનું ભક્ષણ કરીએ છીએ તે તેના હાડકાં ગોપુરની પાસેના કુંડમાં નાંખીએ છીએ. આટલો અમારો માટે આહાર નિર્મલો છે તે આટલો અમારો ધર્મ અને અધિકાર નિર્મલો છે.

સર૦—આ વ્યવસ્થાનું પ્રયોજન શું ને ક્ષણ શું?

શ્વાન૦—ભીષ્મપિતામહે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને જ પોતાની પાસેથી ઉપદેશ લેવા યોગ્ય ગણ્યા હતા અને યુધિષ્ઠિર મહારાજ જેવા સાત્ત્વિક દૃષ્ટિવાળાઓને જ પિતામહપુરનું રહસ્ય દેખાડવાનું છે. રાજસી દૃષ્ટિવાળા જનો રાગદ્વેષની અને મમતા તથા અહંકારની દૃષ્ટિએ જ જુએછે. પિતામહપુરનાં રહસ્ય તેમને દેખાય છે પણ રાગદ્વેષને લીધે તેમને માત્ર એકદેશીય અથવા વેંકીભૂત દર્શન જ થાય છે. અંહીથી આવા જન્તુ પાછા જઈ જગતને છેતરે નહી અને તેમના રાગદ્વેષ જગતમાં ઉઘાડા પડે એવું કરવાને અમે તેમને કરડીએ છીએ એટલે આ પુરમાં તેમ જગતમાં એ લોક જ્યાં ફરેછે ત્યાં તેમને હડકવા હાલે છે તે તેમની દૃષ્ટિથી અને તેમના સ્પર્શથી જડ મનુષ્યોને એવોને એવો હડકવા હાલેછે; પણ એ દૃષ્ટિવાળાઓને જોઈ પ્રાણ મનુષ્યો તેમને વર્ચ્ય ગણેછે અને આ પુરવિષયે તેમણે કરેલી કથાઓને સત્ય ગણતા નથી. તામસી દૃષ્ટિવાળાનો તો નાશ જ થયે છે.

સર૦—તમારું નગર જેવામાં રાગદ્વેષ શાના થાય?

શ્વાન.—હૃદયના રાગદ્વેષ વ્યવહારમાં હોય છે તેમ દૃષ્ટિના રાગદ્વેષ આવે સ્થાને આર્વિભૂત થાય છે. અમારો શ્વાનવર્ગ તમારા સંસારીયોમાં અપવિત્ર ગણાય છે તે યુરોપના સંસારીયોમાં ગૃહ્ય ગણાય છે ત્યારે ધર્મરાજે તેને પોતાની સાથે સ્વર્ગમાં જીવતો લીધો તે સાત્ત્વિક દૃષ્ટિ. આસમુનિયે નિગોગ સ્ત્રીકાર્યો, પિતામહે કૌમારવ્રત પાળ્યું, રામચંદ્રે શબ્દરીના કરડેલાં બદરીફલ ખાધાં, ભીમસેને રાક્ષસી જેડે વિવાહ કર્યો, ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિઓ સાત્ત્વિક દૃષ્ટિમાંથી થઈ હતી. તમારા સંસારીયોમાં મનુષ્યની એક જાત ખીજનાં મુખદુઃખ ન ગણતાં પોતાની જ જાતનો પક્ષપાત કરેછે,

વિવાહમાં, ભોજનમાં, આચારમાં, તે વિચારમાં અમુક વસ્તુ પોતાની જાતની કે પોતાની ગણે છે તે અન્યને પારકી ગણે છે, પોતાની ક્રિયાને મિથ્યાદમ્ભથી શિષ્ટ ગણે છે તે અન્ય ક્રિયાઓને અધર્મ ગણે છે, અમુક વાણી સત્ય હોવા છતાં ન ખોલવા જેવી ગણે છે અને ગમે તો તે ખોલવાને કાળે લજ્જાદિ નિમિત્તથી ખોલતા નથી તે સત્યને સંતાડે છે અથવા અસત્ય ખોલે છે અથવા જાતે જ પોતાના સંપ્રત્યયોનાં સત્યાસત્ય વિચારવામાં ઉપેક્ષા રાખે છે તે તે છતાં તે સંપ્રત્યયોને વળગી રહે છે—ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારેથી રાગદ્વેષની દૃષ્ટિની સૃષ્ટિ પ્રત્યક્ષ થાય છે. રાગદ્વેષ વિના, મમતા વિના, અધ્યાત્મ દૃષ્ટિથી, જે દર્શન થાય તે જ સાત્ત્વિક.

સરં—દેશવત્સલતામાં મમતા આવે.

શ્વાન.—ધર્મબુદ્ધિથી દેશપ્રીતિ થાય તે સાત્ત્વિક તે મમતાદિથી થાય તે રાજસી પ્રીતિ સ્વદેશની કે પરદેશની પ્રજાઓની પ્રલયકારિણી થાય છે.

સરં—સર્વ પોતાના ધર્મની બુદ્ધિથી જ દેશ ઉપર પ્રીતિ રચે છે.

શ્વાન.—પણ જે ધર્મ સાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી દૃષ્ટ નથી તે રાજસ છે. સૂર્યના પ્રકાશની પેઠે સનાતન મનુષ્યધર્મનો લાગ કરી પોતાની ભૂમિના ધર્મનો હઠ-ગ્રાહ કરનાર પુરુષ રાગદ્વેષી છે તે સત્ય અને ઋત ઉભયથી દૂર જાય છે. સનાતન ધર્મને પાળી, જન્મભૂમિના ધર્મને સત્યપૂત કરી, પછી તે બે ઉપર દૃષ્ટિ કરનારની દૃષ્ટિ સાત્ત્વિક છે. મનુષ્યોને માટે આટલી ભેદબુદ્ધિની ક્ષમા છે; બાકી સિદ્ધજનોને તો ભેદબુદ્ધિ વિનાના સાત્ત્વિક સનાતન ધર્મ જ સર્વદા પ્રત્યક્ષ રહે છે. પોતાની અપરમાતા માત્રીને જોઈ પોતાને થયેલી અને ધર્મવિચારથી અટકાવેલી વિષયવાસનાને ધર્મરાજ બાહિરાજ પાસે સ્વીકારતાં લજ્જાવાયા નહીં કે ડર નહીં કે અટક્યા નહીં ત્યારે જ એમની દૃષ્ટિ સાત્ત્વિક ગણાઈને બાહિરાજ એ તેમને દર્શન આપ્યું. તમે બે જણ તો પૃથ્વી ઉપર જઈ તમારો આ સંબંધ સ્વીકારતાં શરમાશો—એ દૃષ્ટિ સાત્ત્વિક નહીં.

સરં—જો એમ હોય તો તમે અમને કેમ તરત બચકાં ભરતા નથી? અમે યોગ્ય શિક્ષા લેવા તત્પર છીએ.

શ્વાન.—આવો પ્રશ્ન પુછીને તમે અમારો તેમ કરવાનો અધિકાર બંધ કર્યો.

સરં—શી રીતે?

શ્વાન.—મનુષ્ય આમ શિક્ષા જાતે માગી શકે છે તે સાત્ત્વિક દૃષ્ટિને બળે જ. અમારે તો બીજાં કારણ પણ હવું તે તે એ કે જે ચિન્તા-

મણિ ને સ્પર્શમણિ તમે મુદ્રામાં ને મંગળસૂત્રમાં ધારો છો તે તમને આ ધામમાં સાત્ત્વિક દૃષ્ટિ જ આપશે એવું તમારું ભવિષ્ય મ્હું સુંઘી કહાડ્યું હતું, અને તે ભવિષ્ય કાળનો તમારા પ્રશ્ને વર્તમાન આરમ્ભ કર્યો. હવે તમારી યાત્રામાં તમે શીઘ્ર પ્રવૃત્ત થાવ અને આ ગોપુરમાં યર્ષ્યાદ્યાં જવ.

સર૦—શ્વરાજ! આ ધામમાં છેલામાં છેલું મનુષ્ય ક્યારે કાણ ગતિ પામી શક્યું હતું?

શ્વાન.—સ્તનગરીના મહારાજ મહારાજ હાલ સિદ્ધ છે તે એકકાળે તમારીપેઠે આવ્યા હતા. તેમણે પૃથ્વીમાં સ્ત્રીખમભવન^૧ આ ધામ જોઈને જ કરેલું છે.

સર૦—શ્વરાજ! મ્હું તે જોયું છે. અમને કંઈ સૂચના કે ઉપદેશ આપના ભણીથી દેશો?

શ્વાન.—અમે શ્વલોક વસ્ત્રાદિ દમ્ભને ધારતા નથી પણ મનુષ્યો તે વાણીમાં, વિચારમાં, વૃત્તિઓમાં ને આચારમાં અનેક રીતે ગોપ્યાગોપ્ય-ભેદ રાખી અસત્ય-પ્રપચ્ચના ખેલની સૃષ્ટિ ઉભી કરે છે. એવા ભેદને માટેના સર્વ દમ્ભનો ત્યાગ તમને પ્રાપ્ત થાવ એટલો હું તમને ઉપદેશ અને આશીર્વાદ આપું છું. એટલી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયેથી તમારા સંસારી-યોનાં સુખદુઃખનું શુદ્ધ દર્શન કરી શકશો ને તેમ થશે ત્યારે તમે તેમનું કલ્યાણ કરવાની તમારી સૂક્ષ્મ વાસનાને તૃપ્ત કરી શકશો. આ સિદ્ધલોકના દ્વીપ સમસ્ત પૃથ્વી ઉપર તરેછે; ને તમે હાલ આર્યદેશ ઉપર છો તેનાં પ્રતિબિમ્બ પિતામહના કુણ્ડમાં આ દ્વીપો ઉપરથી જોજો, પિતામહના ઉપર અંધાયલા રાઘવજોને સાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી જોજો, ને પછી ગંગામૈયાના ખોળામાં સુતેલા પિતામહનાં દર્શન કરી એ માતા પાસેથી ને પુત્ર પાસેથી તમારા દેશના કલ્યાણ માર્ગનો ઉપદેશ લેજો. મહારાજની યોજનાનાં પાંડુકુરુભવનો જોનારને આ ઉપદેશ સુગમ પડશે.

આટલું ખોલી કુતરાઓ વેરાઈ ગયા ને સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદસુંદરી, હિમ ઉપર સરવાની ચક્રવાળી પાંદુકાઓ^૨ પહેરી સરતાં હોય તેમ, ગોપુરની તળે સરી ગયાં ને ત્યાંથી વેગભર્યાં સર્યા તે અંદર પિતામહકુંડના આરા ઉપરના સોનારૂપાના સળીયાના કઠેરા આગળ અટક્યાં:

૧. પૃષ્ઠ ૨૪૬-૨૪૭. ૨. ઈંગ્લેન્ડે Skating ની કસરત કરેછે, ત્યારે બરફ ઉપર પર્ણડાંવાળો પાવડીઓ પહેરી ખસેછે, આપણાં બાળકનો ભાષામાં બોલીએ તે 'અંસુરીયાં ખાયછે.'

આ કુંડ એકાદ ગાઉ લાંબો પહોળો હશે અને તેમાં ચારે પાસ પાણીના જેવું તેજ ચળકતું ભરેલું હતું અને એ તેજમાં મહોટા મહોટા ખેટ હતા. પોતાને મળેલી મુદ્રા જોતો જોતો સરસ્વતીચંદ્ર ખોલવા લાગ્યો.

“કુમુદ, આ મહાકુંડમાં આપણા દેશનું પ્રાચીન તેજ ભરેલું છે તે પૃથ્વી ઉપરથી દેખાતું નથી. એની વચ્ચે આ મહોટા મહોટા ખેટ છે તેમાં જવાને આ તેજમાં તરવું પડે છે. જે લોકને આ કુતરાઓ બચકાં ભરે છે તે આ તેજ ઉપર પડતું મુકે છે, ને પારદર્શક પવન જેવા તેજમાં થઈ એ લોક નીચે પૃથ્વી પર પડે છે. આ તેજનો જરીક ચમકારો તેમને થતાં તેમનું વધારે ભાન બંધ થાય છે ને એ ચમકારાથી લાગેલો હડકવા લેઈને આ લોક આપણા દેશમાં ફરે છે, પણ તેમનો અનુભવ એ ચમકારાથી વધારે વાતનો નથી અને એ દગ્ધજ્ઞાનવાળાં પૃથ્વીપર પડેલાં માણસ ભયંકર થાય છે—તેનું પ્રતિબિમ્બ પણ જો !”

તેજમાં જોતી જોતી કુમુદ ખોલી: “આહા! શાં યુદ્ધ? એક હાથીને અનેક સ્થાને વળગેલા આંધળાઓ પોતપોતાની વાત પ્રતિપાદન કરવા લહડી મરે તે અન્ધહસ્તિન્યાયનું આ પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંત!—પણ ઉદાત્ત સ્વામી! આ લોક પણ ઉપકારક છે. જીવો! આ તેજની નીચે આખા દેશમાં અન્ધકારનો મહાસાગર ભરેલો છે તે પણ દેશની વર્તમાન દશાનું પ્રતિબિમ્બ જ છે ને તેમાં દીવાઓ પેઠે આ શ્વરાજના કરડેલા જીવો તરે છે. દીવાસળી સળગાવી ન હોય પણ જરીક ધસી હોય તો તેથી પણ પ્રકાશનો તારા જેવો ચમકાર જણાય છે તેવો આ લોકનો પ્રકાશ અંધકારમાં ઉપયોગી થાય છે. પ્રાણનાથ! તેમનો તિરસ્કાર ન કરશો. તેઓ પણ પ્રીતિપાત્ર છે.”

સરસ્વતીચંદ્ર એના મંગળસૂત્ર આગળ આલિંગન દેઈ ખોલ્યો; “સત્ય કહ્યું—સુંદર કહ્યું! એ સુંદરતાના મૂળને જ હું આ આલિંગન દેઉં છું.”

કુમુદ આ ક્રિયાનો સત્કાર કરતી કરતી ખોલી; “એ તેજ પેલા રાક્ષાઓ “નીચેથી પુવારા પેઠે પુટી નીકળતું દેખાય છે.”

સરસ્વતીચંદ્ર એનો આ સંસર્ગ મુકી એ પુવારા જેવા લાગ્યો.

“ભારતયુદ્ધ પછી પિતામહ શરશય્યામાં પહોડ્યા હતા ને ધર્મરાજ સ્વર્ગમાં ગયા તેવામાં જ આ દેશના એ પિતામહે ચિરંજીવ ગંગામાં પ્રવેશ કર્યો છે. તેમનો દેહ જડ વસ્તુમાં ભળી નષ્ટ થયો નથી. કુમુદ, આ રાક્ષાઓવાળા ખેટોમાં રાક્ષાઓ બાઝ્યા છે તે પિતામહના ગંગાને ખોળે સમાધિસ્થ થયલા શરીર ઉપર બાઝ્યા છે ને આ તેજના પુવારા એમના એ શરીરમાંથી પુટે છે”.

કુમુદ૦ આપણે તે જોવા ત્યાં જઈશું ?

સર૦— આપણું અદ્વૈત એવું છે કે ત્હારી બુદ્ધિ તે મ્હારી તે મ્હારી તે ત્હારી ! મ્હારી વાસના તે ત્હારી તે ત્હારી તે મ્હારી ! જો ! જો ! આ વાસના થતાં જ આપણી પાંખો આપણને ઉપાડે છે તે આપણે આ પવિત્ર તેજોરાશિ ઉપર ઉડીએ છીએ !

કુમુદ૦—શા ગમ્ભીર અને કલ્યાણુ તેજનો મહાસાગર ! આર્યોના પુરાણુ વિસ્તીર્ણુ મહાસાગર ! તને અમારા પ્રણામ છે તે તું ત્હારી નીચેના અન્ધકારને નષ્ટ કરી અમારા દેશને પ્રકાશિત કર.

સર૦—મ્હારી પણ એ જ વાસના છે—એ, કાળે કરીને, તૃપ્ત થશે, પણ તે કાળ, આપણે આ સિદ્ધલોકમાં સિદ્ધરૂપ થઈશું ત્યારે, પરિપાક પામી પ્રત્યક્ષ થશે. યોગ્ય કાળની વાટ જોવી એ પણ ધર્મ છે. કુમુદ ! આ સાગર ઉપર કેવો મધુર દિવ્ય પવન વાય છે ? પૃથ્વી ઉપર તેવો પવન સ્વપ્નમાં પણ દેખાતો નથી.

કુમુદ૦—એ પવનમાં તરાવી આ પાંખોએ આપણને ક્યાં આણ્યાં ?

સર૦—આપણે આ પ્રથમ રાજ્ડાના શિખરભાગ ઉપર આવી પહોચ્યાં, અને તેમાં થઈ એને તળાવે ઉતરીશું ત્યારે પિતામહનાં અને ગંગામૈયાનાં દર્શન થશે.

ખેટ ઉપર એક મહોટો ટેકરો હતો તેના ઉપર કંઈ સ્થિર ભૂમિ હતી ત્યાં આમને એમની પાંખોએ ઉભાં રાખ્યાં.

સર૦—આ ટેકરીનો આટલો ભાગ નક્કુર છે તે બાકીનો ઘણો ખરો ભાગ ખોલો છે તેમાં પગ પડશે તો નીચે માટીમાં કળી જવાય એમ છે.

કુમુદ૦—આ ટેકરી સાથી થઈ હશે ?

સર૦—પિતામહે ગંગાવાસ કર્યો તે પછી એમની બુદ્ધિના આશ્રય વિનાના દેશમાં મનુષ્યોની બુદ્ધિએ ક્ષય પામી તે ક્ષીણુ બુદ્ધિથી આ સર્વ માટીના ખોલા ઢગ રચાયા છે.

કુમુદ૦—આ માટી એકલી નથી. માટીમાં વચ્ચે વચ્ચે પોપડા દેખાય છે ત્યાં અનેક કીડીયો ઝો ચાલે !—વચ્ચે વચ્ચે કશાકના પ્રકાશ પણ દેખાય છે.

સર૦—હા. આ કીડીયો જેવું દેખાય છે તે આપણા દેશની અર્વાચીન મનુષ્યસૃષ્ટિનાં પ્રતિગિમ્બ છે—આશરે વીશથી ત્રીશ કોટિ જન્તુ આ

સર્વ રાક્ષાઓમાં થઈને જીવે છે. આ રાક્ષાઓ તેમની ઘણા યુગની પ્રવૃત્તિનું પરિણામ છે. આના ઉપર પણ ક્રીડાઓથી નવા ખેટ બંધાતા જાય છે તે તેમને દેખાતું હશે.

કુમુદ૦—વચ્ચે પ્રકાશ શાના છે ?

સર૦—આમાં કેટલેક સ્થાને શાન્ત શ્વેત પ્રકાશ છે તે કેટલેક સ્થાને રંગીન પ્રકાશ છે. શાન્ત સાત્ત્વિક જ્ઞાની મહાત્માઓએ આ જન્તુઓને માટે જે માર્ગ રચેલા છે તેમાં શ્વેત પ્રકાશ છે. રજ્જેગુણી અથવા અર્ધજ્ઞાની પણ તીવ્ર બુદ્ધિવાળાઓએ એવા જ હેતુથી જે માર્ગ રચેલા છે તેમાં રંગીન પ્રકાશ છે. બાકીની રાક્ષાની માટી તેમજબુદ્ધિવાળા જન્તુઓએ પાડેલાં દરથી, નળીયેથી, તે ઉધાઈ તથા કરોળીયાના જેવી જાળોથી ભરાયેલી છે.

કુમુદ૦—આપણે એના અંતર્ભાગમાં શી રીતે જઈ શકીશું ?

સરસ્વતી ચંદ્ર ઉત્તર દેવાને સટે પાંચ ઉપર ઉડ્યો, પાછળ કુમુદ ઉડી, તે એક શ્વેત પ્રકાશવાળા કોતરમાં જઈ અદ્ધર લટક્યાં. ત્યાં નિસરણિ એમના પગ આગળ આવી ઉભી રહી તે ઉપર બે જણ ઉતરવા લાગ્યાં. જેમ જેમ નીચે ઉતર્યા તેમ તેમ નિસરણિ નીચે આવતી ગઈ. ચારે પાસે ચંદ્રના જેવો શ્વેત પ્રકાશ, તેની આશપાશ નદીઓના પુલના ભુગળાં જેવી ભીંતો, અને દૂર ઉપર આકાશ તે નીચે તેનું પ્રતિબિમ્બ—એ સૃષ્ટિની વચ્ચે નિસરણિ આમને ઉતારવા લાગી.

સર૦—આ ભીંતો પારદર્શક કાચ જેવી છે તેમાંથી ખહારની સૃષ્ટિ જીવો. હવે આ જન્તુઓ કદમાં નહાનાં પણ મનુષ્યોને આકારે દેખાય છે. ઉંઢાળામાં ખારની જમીન જેમ તરડાઈ જાય છે તે કડકા કડકા થઈ જાય છે તેમ આ ચારે પાસની માટીમાં થયું છે—એ માટી જીવતી છે. જીવતાં જન્તુઓ આમ છુટાં પડ્યાથી, ક્ષુદ્ર ગતિવાળાં થઈ જવાથી, માટી જેવાં થઈ ગયાં છે તે પોતપોતાના કડકામાં, દરમાં, જાળામાં, તે નેજામાં સર્વ બ્વહાર રચે છે તે જેવા જેવા છે.

કુમુદ૦—જ્યારે એક કડકો ખીજ સાથે એકઠો રહી શકતો નથી તે એક ખીજના ઉપર પડી બે કડકા સાથે અથડાવા જેવા થાય છે તે ચારે પાસથી માટીના ઢગ થવાના થાય છે ત્યારે કોઈકે પરસ્પરસામાન્ય જ્ઞાતિ-સત્વને બળે અનેક જન્તુઓ જ્ઞાતિના અકેકા થાંભલાને રૂપે ઉભા રહેલા છે, તે સર્વ થાંભલાઓ છેક નીચેથી સંઘાયા છે.

સર૦—જે, આ દેશખ્હારથી પવનના ઝપાટા આવે છે એટલે આ સર્વ થાંભલાઓ કમ્પે છે ને એક ખીજ સાથે અથડાઈ ભાગી જવા માંડે છે. સર્વ એકરૂપ થશે ત્યારે પવનનું ખળ નહી ચાલે.

કુમુદ૦— તે તો કોણ જાણે—આં છોટે ખીજ દેશના રાફડાઓ છે તેમાં તમે ક્હો છો તેમ છે. છતાં માટી ગરે છે ને ઢગલા થાય છે ને પશ્ચિમના પવન તે સર્વને કંપાવે છે.—કોઈ મોડા—કોઈ વહેલા—એટલા જ ફેર છે.

સર૦—આ થાંભલાઓમાં જન્તુઓનો શો કચ્ચર ધાણુ વળે છે? કુમુદ, જે તો ખરી !

કુમુદ૦—એણી પાસ જ મહારી દૃષ્ટિ છે

સર૦—ક્રીડીયોના જેવા કણુસંગ્રહ જેવા ધનસંગ્રહ આ થાંભલાઓમાં કેકાણુ કેકાણુ, ચોમાસાની માટીમાંથી ઉત્પન્ન થતા જીવ પેદે, સજીવ થઈ દોડે છે ને એક પાસથી પવન તેમને ઉરાડી લેઈ જાય છે તો ખીજ પાસથી આ જન્તુઓ જ તે સંગ્રહને માટી ભેગા ભેળવી પોતાની લાળથી ખાળી નાંખે છે, ને કણુ લાવનાર જન્તુઓ તો અભોક્તા રહી શ્રમજીવન જ ગાળે છે ને શ્રમજીવી જન ક્ષીણ થતાં એ તારનાર તેમ કુખનાર એમ બંને વર્ગ હુબે છે.

કુમુદ૦—એ તો જ્ઞાતિયજ્ઞ થાય છે ને આ કણુની ને લાળની ચીકારથી થાંભલાઓના પણ કડકા થઈ જતા નથી. ખાકી પવન તો બધેથી વાય છે.

સર૦—આ જ્ઞાતિયજ્ઞનો અર્ધર્થ તો જે ! અતિથિ જાતે જ યજ્ઞમાન પાસે યજ્ઞ કરાવે છે! આ ભડકાઓમાં કેટલાં જન્તુ જાતે ધસડાઈ આવી ભસ્મ થાય છે ? દ્રવ્ય અને બુદ્ધિ ઉભયના નાશનું આ જાતે વસાવેલું સાધન !

કુમુદ૦—બુદ્ધિના નાશનો પ્રતીકાર તો ઘટે, પણ દ્રવ્ય તો યોગ્ય હસ્તમાં ન હોય તો ગયું જ સારું.

સર૦—અહા ! કુમુદ ! ત્યારા મંગલસૂત્રે ભયંકર પણ મુન્દર સત્ય કહ્યું. આ દેશ બુદ્ધિના નાશથી અત્યંત દરિદ્ર થશે તો તે ઇશ્વરની ઇચ્છાથી જ ! આ દેશને દરિદ્ર થવાના માર્ગ આ જન્તુઓ જાતે જ રચે છે તેના ચીલા ઉધાઈના દર જેવા જે તો ખરી—કેટલા બધા ચારે પાસે ઘાડા જંગલ જેવા દેખાય છે ? પિતાઓ પુત્રપુત્રીની તૃપ્તિ માટે યજ્ઞ ન આરંભતાં, પોતાની તૃપ્તિમાટે તેમને જ એ યજ્ઞમાં હોમે છે. હરિ ! હરિ ! આ કન્યાવિક્રય કરનાર અને પોતાના લોભને માટે વર્ત-

નાર પિતાઓ પશુપક્ષીનું માંસ ખાવામાં અધર્મ ગણે છે પણ પુત્રીનું જીવતું માંસ ખાતાં ડરતા નથી. આ શું ? માતાઓ પુત્રવધૂની વચ્ચે ઘુસી જઈ તેમને છુટાં પારેછે! ને પ્રીતિયજ્ઞના કાળ પહેલાં તો તેની સ્થૂલ વેદીઓ માટે ખાડાઓ ખોદી માખાપ તેમાં બાળકોને ફેંકી દે છે ! જો ! જો ! પેલાં જન્તુઓ સ્ત્રીઓને માખાપના મુખમાં હોમે છે તો પેલાં જન્તુ માખાપને સ્ત્રીના મુખમાં હોમે છે ને પેલાં દુષ્ટો તો જો ! એમની સ્ત્રીઓ એમના પોતાના ચરણ તળે ચંપાયછે ને તેના શરીર ઉપર બેસી એ જન્તુઓ નીરાંતે એકલપેટાં પેટ ભરેછે ને કેવળ સ્વાર્થી વ્યવહાર ચલવેછે ! શા અધર્મ ?

ક્રુમુદ૦—જેવી સ્ત્રીઓ છે તેવા પુરુષો છે. પુરુષને સુંદર શુદ્ધ કરવો એ સ્ત્રીની ચતુરતાનું કામ.

સર૦—ક્રુમુદ૦ જેવી ચતુર ઉદાર સ્ત્રીઓ બધાંને ક્યાંથી મળે ? ક્રુમુદ૦! આ દર્શન જેવું ભયંકર છે તેવું જ દયાપાત્ર છે. તેઓ જાતે શરીરને, સંતતિને, ધનને, ને ધર્મને નષ્ટ કરેછે, જાતે વ્યાધિઓ વહોરી લેછે, જાતે આધિથી બનેછે, ને જાતે ઉપાધિઓ તળે ચગદાયછે. આમાંથી તેમને શી રીતે મુક્ત કરીયે ?

ક્રુમુદ૦—તેમને દૃષ્ટિ જ નથી તે આપો.

આટલો પ્રસંગ થતા થતામાં તો એ જણ બહુ જ નીચે ઉતરી પહોંચ્યાં હતાં. પોતાના ભુંગળાને તળીયું આવ્યું લાગ્યું. ચારે પાસ હવે યોગાન હતું અને ચાર માર્ગ નીકળતા હતા. એ ચારે માર્ગના મધ્ય ભાગમાં એ જણ ઉભાં. પોતાના ભુંગળાવાળો શ્વેત પ્રકાશ આ યોગાનમાંના તે માર્ગો ઉપરના પ્રકાશ સાથે ભળી જતો હતો. માથા ઉપર આકાશને ટેકાણે મહોટી કાળી શિલાઓની છત હતી અને તેમાં સ્થાને સ્થાને મહોટાં મહોટાં છિદ્રે હતાં તેમાંથી પોતે પ્રથમ જોયેલી રંગીન પ્રકાશવાળી તળીયોનાં મૂળ વડવાઈઓ પેઠે લટકતાં હતાં અને વડવાઈએ વડવાઈએ અનેક નહાનામહોટા નાગ અને અજગરો બાઝી હોંચકા ખાતા હતા.

સર૦—ક્રુમુદ૦! વર્તમાન કાળના રાષ્ટ્રકાઓમાંથી ઉતરી આપણે હવે અશોક મહારાજના પ્રાચીન આકાશમાર્ગમાં આવ્યાં છીએ. આપણા દેશનો દેશી, મહોટામાં મહોટો, સમર્થમાં સમર્થ અને સાધુમાં સાધુ મહારાજ એ અશોક હતો.^૧ આ દેશનો ઉગ્ર મધ્યાનહકાળ

૧. The dominions of Asoka extended from Kandahar, Ghazna, and the Hindu Kush, as far as the mouth of the Ganges, from Kashmere down

આ મહારાજના રાજ્યમાં હતો. ભગવાન ગૌતમ બુદ્ધના અવતારે પ્રકટેલો દ્યાધર્મ સંસારમાં ચાલ્યો ત્યારથી હજાર બારસો વર્ષ પર્યંત એ ધર્મ આ દેશમાં વધ્યો, રહ્યો, ઘટ્યો, અને ક્ષીણ થઈ પરદેશમાં રેલાતો ચાલ્યો ગયો. બૌદ્ધ યુગના મધ્યાન્હકાળમાં ચંદ્રગુપ્ત મહારાજના પૌત્ર અને બિન્દુસાર મહારાજના પુત્ર પ્રતાપી ચક્રવર્તી આ મહારાજ પ્રિયદર્શી અશોકે રાજ્ય કર્યું, જાતે બૌદ્ધ હોવા છતાં બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ ઉભય ધર્મોનું પ્રતિપાલન તેમણે કર્યું. આ સાત્ત્વિક દૃષ્ટિવાળા મહારાજના રાજ્યના સાત્ત્વિક પ્રકાશનાં પ્રતિબિમ્બના પુણ્ય પ્રવાહ વચ્ચે આપણે ઉભાં છીએ.

કુમુદ૦— આ વડવાઈઓ શી ? આ સર્પ શા ?

સર૦— આ ત્યારે પાસનો શ્વેત પ્રકાશ ધણા વિસ્તારવાળા દેશકાળમાં અનેક મહાત્માઓની સાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ પ્રસારેલો છે, ત્યારે

to the upper and lower course of the Godavari. . . . According to his inscriptions, the influence of Asoka extended even beyond these limits. At the boundaries of the earth, so we are told, were to be found the two cures established by him, the cure for men, and the cure for animals. Wherever healing herbs, roots, and fruit trees were not in existence, they were brought and planted by his order, and wells were dug by the wayside. This was done among the Cholas and Pidas, in the Kingdom of the Keralaputra, and on Tamraparni (Ceylon). . . . The Cholas and Pidas lay to the South of the Deccan, the former on the upper Krishna, the latter on the Palaru. Keralaputra, i.e., the son of Kerala, is the ruler of the State founded by Brahmans on the Southern half of the Malabar Coast. It is clear from this, no less than from the conquest of Kalinga by Asoka, how successful in the times of the earliest rulers of the house of the Mauryas, was the power of Aryan India collected in that Kingdom in forcing its way to the South, both on the coasts and in the interior of the Deccan; and at the same time that these inscriptions confirm the statement of Singhalese tradition about the connection in which Asoka stood with this island (Ceylon), they also show that Asoka not only maintained, but extended the relations into which his grandfather had entered with Seleucidæ, and his father with the kingdom of the Ptolemies. Asoka is not only in connection with . . . his neighbour Antiochus who sat on the throne from 262 to 247 B. C., and with . . . Ptolemy Philadelphus of Egypt (285-248 B.C.) but also with Antigonus Gonnates of Macedonia (278-258 B. C.), with . . . Alexander of Epirus (272-258 B. C.), and even with Magaz, King of Cyrene. . . .

Chanragupta succeeded not only in breaking down the rule of the foreigner over the Indus, but in uniting the territory of India, from the Indus to the Gulf of Bengal, from the Himalayas to the Vindhayas, into one mighty Kingdom. His grandson (Asoka) extended his kingdom x x and

આ બલિષ્ઠ નાગલોકે ઉપરના સર્વ રાજ્યાઓના રંગીન પ્રકાશની સૃષ્ટિને રચી છે અને વડવાઈઓએ લટકી રહી એ સૃષ્ટિને અનેક યુગથી ધરી રાખી છે. કુમુદ ! પોતાનું નામ સાંભળતાં આ તૈજસ નાગલોક કૃણા માંડવા મંડી ગયા છે તે જો ! થોડી વારમાં તેમની વિપજવાલાઓની શક્તિને આપણે જોઈશું.

થોડી વારમાં મ્હોટા મ્હોટા રાતા, પીળા, લીલા, કાળા, ને ઘોળા નાગ એ બે જણની આશપાસ વેગથી ડુંડાળાં રચી ફરી વળવા લાગ્યા. પણ પાસે જઈ જઈને તેમના દિવ્ય લેપની શક્તિથી પાછા ફરી પોતાની સભા ભરી કંઈ અવ્યક્ત ચર્ચા કરવા લાગ્યા. અંતે એક સઉથી મ્હોટો જડો વૃદ્ધ નાગ પોતાનું પેટ કટ્ટથી પણ વેગથી ઘસડતો ઘસડતો આમની સામે આવી ઉભો અને એમના શરીર જેટલી ઉંચી કૃણા કરી એમની સામે વિષની જ્વાલા ફુંકવા લાગ્યો. બીજા નાગનાં પણ વિષ ચારે પાસ ઉડવા લાગ્યાં અને ચારે પાસના પ્રકાશમાં ભયંકર કાળાશ વ્યાપી ગઈ. નહાનાં બાળક સર્પની શક્તિ ન સમજતાં ગમે તો તેને ઝાલવા જાય ને ગમે તો તેની સાથે રમવા જાય તેમ આ બે જણ આ વિષવૃષ્ટિને શાન્તિથી અને કૌતુકથી ઝીલવા લાગ્યાં. અંતે ધીમે ધીમે તે વૃષ્ટિ શાન્ત થઈ, તેજ અને પવન શુદ્ધ થયાં, અને સામો ઉભેલો વૃદ્ધ નાગ દિવ્ય વાણી વડે બોલવા લાગ્યો.

“પૃથ્વી ઉપરનાં ક્રામળ બાળક ! અમારી ભયંકર સૃષ્ટિમાં તમે કેવી વાસનાથી આવ્યાં છો ને અમારી વિષજ્વાલાઓને કેઈ શક્તિથી સહી જાવ છો ? ”

proclaimed his (Buddha's) rules as the law of the State. This seemed to be the dawn of a happy day for India. The combination of all the tribes could not but secure the independence of the country ; the oppression of the hereditary despotism seemed to be softened by the precepts of a rational morality ; a brisk trade with the West appeared to give the last blow to the exclusiveness and rigidity of Brahmanism, and the religion of equality and brotherly love seemed to assure the rise of a new social order and the free movement of the intellectual powers of the people.

A sterner fate overtook the Indians × × × × × It was not attacks from without, but the dissensions of the grandsons of Asoka that rent asunder the great Indian Empire ; the dynasty of the Mauryas fell. × × × Neither the power of the Sungas nor that of the Guptas was sufficient to maintain the national unity and protect the regions of the West from the foreigner. × × × But the land of the Ganges maintained its independence. The civilization of the Deccan was not interrupted, and the national forces still sufficed to remove at length the power of the foreigner even in the West.—*Ancient History of India : by Prof. Max Duncker, translated from the German by Abbott.*

સર૦— શુદ્ધ સિદ્ધાંગનાઓએ કૃત્રેલી પ્રેરણાથી અને તેમણે જ આપેલી શક્તિથી અમારાં ગમન અને સહન બને છે. અમને અમારી કોઈ પણ વાસનાને બળે અંહી આવ્યાનું ભાન નથી.

નાગ— તમે સાત્ત્વિક સત્ત્વોની શક્તિથી સુરક્ષિત હો નહીં તો અમારા વિપશ્વાસને બળે ઉપરના રાક્ષાઓમાં પહોચી ગયાં હત. તમને વાસના હત તો અમારા વિપદંશ તમને લાગી ગયા હત. તેમ થયું નથી માટે તમારા વાક્યમાં સત્ય હોવું જોઈએ.

સર૦—અમને વાસનાઓ નથી એમ નથી પણ તે વાસનાઓએ અમને આ સ્થાનમાં પ્રેર્યાં નથી.

નાગ૦—તો તમારી વાસનાઓને દર્શાવી દો.

સર૦—અમારી વાસના આ પ્રદેશમાં જે જે જાણુવા યોગ્ય હોય તે જાણુવા-જોવા-ની છે અને તેમાં તમારી અવસ્થા, તમારી શક્તિ, તે તમારાં કારણકાર્ય જાણુવાની વાસના છે.

નાગલોક ખળભળી ઉઠ્યો.

“ શા માટે ? શા માટે ? ” એમ સર્વેત્ર ધ્વનિ સંભળાયો.

સર૦—ઉપરથી અંહી નીચે સુધી શુદ્ધ તેજના ભુંગળામાં થઈને આવતાં આ મહાન દ્વીપમાં અનેક ચીરાઓ તે કાટો પડેલી અમે જોઈ, એ દ્વીપના હજારો કટકા થઈ બંધાયેલા ઉંચા સ્તંભ જોયા, અને તેમાંના જન્તુઓના અધર્મ પણ જોયા. આ સર્વ તમારે શિર દેખીયે છીયે અને એ અધર્મનાં મૂળને તમે બાઝી રહ્યા છો તો તમને ઓળખવા એ મ્હારો ધર્મ છે.

આટલું વચન નીકળતાં ફરી સર્પમાત્રના મુખમાંથી સુસવાટા અને ઝેરી ડુંદો નીકળવા લાગ્યાં અને આખા ભોંયરામાં ચારે પાસ ઉભરાતા દોડતા સર્પો સળવંળવા લાગ્યા. સામે ઉભેલો નાગ તો ઉભો હતો તેમ જ રહ્યો — માત્ર તેની બે હલો મુખખહાર નીકળી પોતાના ઓઠ ચાટવા લાગી, મુછના વાળ ઉંચા ઉભા થયા, તે તેમાંથી અગ્નિના તનખા ઝરવા લાગ્યા. ચારે પાસ લીલાંપીળાં ઝેર વર્ષાં રહ્યાં તેની મધ્યે ઉભેલાં આ પ્રાણીને મહાનાગ કહેવા લાગ્યો.

નાગ૦—અમ નાગલોકના દોષ જાણુવાની છાતી ચલાવનાર માનવી! અમે ત્હારા દેશના શાસ્ત્રકારો, સ્મૃતિકારો તે પુરાણકારોનાં પ્રતિબિમ્બ છીયે. લોકવ્યર્થના પંચિતો, ત્રિકાળના વિચારથી લોકવ્યવસ્થાની રૂઢિઓની

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને પ્રસંગ પણે નિર્ઘૃતિ^૧ પણ રચેછે; તે સમર્થ પંડિ-
તોનાં અને વ્યવસ્થાકારોનાં પ્રતિબિમ્બ અમે છીએ, તે આ સર્વ સંસાર-
ભારમાં વ્યવસ્થાનો જે અનન્ત અશ્વત્થ^૨ ચારે પાસ અસંખ્ય શાખાઓ
પ્રસારી ઉભો છે તે પૃથ્વીના મૃત્યુ લોકને વિસ્મય પમાડે છે તે વૃક્ષરા-
જનાં આ સર્વ મૂળનું જે કારણથી અમે ઉત્પાદન કર્યું તે જ કારણથી
હજી તેનું રક્ષણ અને વર્ધન કરીએ છીએ અને કરીશું ! સાત્ત્વિક દૃષ્ટિને
પ્રલક્ષ થતા ધર્માધર્મ નામના દમ્ભનું અમે પવનાશન લોક ભક્ષણ ક-
રતા નથી.

ચારે પાસના પ્રકાશની શ્યામતા વધવા લાગી.

સર૦—તમે સાત્ત્વિક ધર્મને વર્જ્ય ગણો છો તો શાને ભક્ષ્ય ગણો છો ?
ક્રીયા પવનનું ભક્ષણ કરો છો ?

નાગ.—સાંભળ, રે મુગ્ધ માનવી ! અમારો આહાર સત્ય વિના બીજો
નથી અને એ આહાર મળે તો અમે ધર્મને પણ ઈચ્છતા નથી; કારણ
ધર્મ સત્યની પાછળ દોડે છે, સત્ય ધર્મ પાછળ દોડતું નથી. ત્રિગુણાત્મક
સૃષ્ટિ કેવળ સાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જોવી એ સત્યના મ્હોટા અંશને ઢાંકી નહાના
અંશને જોવા જેવું છે. તમારા સંસારમાં કે મનુષ્યલોકમાં રાજસી અને
તામસી વૃત્તિ સંસારના ગળા સુધી ભરેલી છે તે સાત્ત્વિક વૃત્તિ તો માત્ર
તહારા જેવા મુગ્ધ જનના મનોરાજ્યની જ સૃષ્ટિ છે. જેમ ક્ષાર સમુદ્રમાં
કોઈ સ્થાને મિષ્ટ જલનું ઝરણ નીકળે તો તેના ઉપર ક્ષાર સમુદ્રના તરંગ
ફરી વળે તેમ તમ લોકના સંસારમાં સાત્ત્વિક ગુણના વિરલ ઝરાઓ ક્ષાર
જળનાં વહન નીચે અંપાઈ ગયલા જ રહેછે. જેમ તામસી દૃષ્ટિ તે સર્વત્ર અ-
દૃષ્ટિ જ છે તેમ સાત્ત્વિક દૃષ્ટિમાં રજ્જેગુણ અને તમોગુણનાં જે જે કાર્ય ભણી
ક્ષમાદૃષ્ટિ રહેછે તે તે દિશા ભણીની તેની અદૃષ્ટિ જ છે. સ્ત્રીપુરુષની પ્રી-
તિને તું શુદ્ધ સાત્ત્વિક ગણતો હઈશ તો વધારે અનુભવથી તહારી ભુલ
ભાગશે. તમે જે જણ કોઈ પુણ્ય સિદ્ધિથી સર્વદા સાત્ત્વિક રહી શકશે
તો તેથી કાંઈ બાકીનું જગત સાત્ત્વિક થઈ જવાનું નથી, પ્રાણીઓ
પરસ્પરનું ભક્ષણ કરતાં મટવાનાં નથી, કુટુંબોના અંતઃકોલાહલ મટ-
વાના નથી, પાપી જનોની સંખ્યા એક ધર્મમાં પ્રવર્તશે તો એથી અધિક
પાપીઓ તેની પાછળ પલટણ પેઠે ઉભા થતા અટકવાના નથી, રાજાઓ-
ના રાજ્યલોભ અને અધર્મવિગ્રહ ધટવાના નથી, અને અન્ય પ્રાણીયો પેઠે
મનુષ્યોમાં તે રાજાઓમાં પણ મ્હોટું નહાનાને ખાય એ નિયમ લુપ્ત થવાનો

નથી. આ સર્વ મલિન વસ્તુઓને દૃષ્ટિખંડાર રાખી કરેલું ધર્મના ને ન્યાયના પાયાનું ચણતર રેતીમાં થયા જેવું ગણવાનું છે, ને એ મલિન માર્ગના કોયલાની વ્યવસ્થા રાખવી ને કોયલાથી કાળાં ન જ થવું એ અભિલાષ દમ્ભનો અને મમતાનો પરિણામ છે. અમે એ અભિલાષને ના નથી કહેતા પણ તેનો સાગ કરવાનું આવશ્યક લાગે તો તેમ પણ કરવા તત્પર રહીએ છીએ. અમે તો માત્ર આ દેશની ત્રિગુણાત્મક સૃષ્ટિના સર્વ અંશ પર પૂર્ણ દૃષ્ટિ રાખી અમારી રચના કરી છે, ને તમે જુવો છો કે જ્યારે જુહુભગવાનની ને અશોક મહારાજની સાત્ત્વિક સૃષ્ટિ ધુળના કોટ પેઠે બંધાઈ ઉડી ગઈ છે ત્યારે અમારી ત્રિગુણાત્મક દૃષ્ટિની સૃષ્ટિ હજી વર્તમાન છે ને પરદેશી પવનના કપાટા સામી હિમાચલ પેઠે સ્તંભ ધારી ઉભી રહી છે. તમારા વિહારમઠના જેવાં લગ્નનો અમે નાશ કર્યો છે, બાળકીમાત્રને પરણાવીએ છીએ ને વિધવામાત્રને અપરિણીત રાખીએ છીએ, કુટુંબોના માળા એક જ વૃક્ષ ઉપર બાંધીએ છીએ, જ્ઞાતિઓના રોપાને ક્ષેત્ર ખંડાર શાખાવાનું થવા દેતા નથી ને ક્ષેત્ર ખંડારનાં પ્રાણીને આ ક્ષેત્રમાં આવવા દેતા નથી, સ્ત્રીપુરુષની સ્વચ્છન્દ પ્રીતિને સટે કુટુંબજનોની પરસ્પર એકલોહીની પ્રીતિ રચીએ છીએ, આવી અનેક અવસ્થાઓના પ્રકાશના રસોને આ વડંતી વડવાઈઓનાંજ નલિકા-જળોમાં થઈને તેના ઉપરના સ્તંભોમાં બહેવા દેઈએ છીએ, અને એ સૃષ્ટિનું પોપણ પણ આ વડવાઈઓને આમ બાંધી રહીને જ કરીએ છીએ. એ વડવાઈઓથી અમને છુટા પાડનારને માટે અમારી વિપજવાલાઓ છે, એ વડવાઈના વિસ્તાર ઉપર વંચ્યાં જાય તેને પ્રતિકૂળ થનારને માટે પણ એ જ જવાલાઓ છે, અને તમારા દેશને માટે ત્રિગુણાત્મક દૃષ્ટિથી રચેલી વ્યવસ્થાનો, મનન કે વાણીના કે કર્મના રત્નેગુણથી કે તમોગુણથી, ભંગ કરનારને માટે અમારી જવાલાઓ આ નીચેથી છેક ઉંચે સુધી ચઢી પહોંચી જવાને સમર્થ છે. અનેક જાતના વિકારોમાંથી, દુઃખોમાંથી, અને ભયમાંથી ઉદ્ધાર કરી રાખવાને અમે તમારા દેશની વ્યવસ્થાને ધરી રાખી છે ને તેના અંતઃશત્રુઓ તેમ બાહ્ય શત્રુઓ સર્વને માટે અમારી વિપજવાલાઓ વરાળ પેઠે સર્વદા ઉચે ચઢ્યાં કરે છે.

સર—તમે તે આ દેશની વ્યવસ્થાને સુધારી છે કે બગાડી છે ? તમે તે આ દેશની આશાઓમાં વિષ નાંખ્યું છે કે અમૃત નાંખ્યું છે ?

વિપત્તિ વધારે ભયંકર થઈ. સામેનો નાગ ઉત્તર દીધા વિના આમની આરે પાસ વીંટાવા લાગ્યો અને તેનું મ્હોં કોઈ કાળા કોતર પેઠે પહોળું

થઈ અંદરનાં કૂર દાંતને અને ઠગારી જીભને દેખાડવા લાગ્યું—એટલામાં કુમુદસુંદરી તેના સ્પર્શથી ઉછળી અને સરસ્વતીચંદ્રને બાઝી પડી બોલી ઉઠી.

“ જીવો, પ્રાણનાથ, આ સર્વ નાગરાજનાં મસ્તક મુકુટધર છે ને એ મુકુટોમાં શાં તેજસ્વી રત્ન છે ?”

સર૦—પ્રિયા, સીતાની દૃષ્ટિ સુવર્ણમૃગ ઉપર પડી હતી તેમ તો તને નથી થયું? તું આ વિષદૃષ્ટિમાં તેજ અને રત્નો ક્યાં જીવે છે!

નાગ, બળવાળી ચુડ ભરવી, આ બે જાણુની આશપાશ વીંટાયો અને તેઓ સામાસામી આલિંગન દેતાં હોય તેમ સજડ ભીંડાયાં. ભીંડાયાં તેની સાથે કુમુદનું મંગળસૂત્ર સરસ્વતીચંદ્રના હૃદયમાં ચંપાયું ને તેની સાથે જ તે બોલી ઉઠ્યો.

“ કુમુદ! કુમુદ! તું સત્ય કહે છે! આર્યદેશના ખરા અને સનાતન મુકુટધર રાજાઓ તો આ નાગલોક જ છે! આપણે જેમને રાજાઓ અને ચત્રવર્તીઓ કહીએ છીએ તે તો નામના! તેમના મુકુટમણિ ખોટા! શુદ્ધ મણિ તો આ રાજાઓના જ મુકુટોમાં છે તે હું હવે ત્હારી પેઠે દેખું છું! હા! શું સુંદર દર્શન છે ?”

આ વચન નીકળતાં નાગની ચુડ છુટી, તેણે તેમને છોડી દીધાં, વિષવૃષ્ટિ શાંત થવા લાગી, નાગલોક વડવાઈઓ ઉપર ચહુડવા લાગ્યા, અને સ્વપ્નનાં દમ્પતી આગળ ઉભેલા નાગરાજને સ્થાને મ્હોટો રત્નો ઢગલો—અન્નકૂટ જેવો—ઉભો થયલો દેખાયો. એ ઢગલાના તેજ આગળ આ દમ્પતીનાં નયનમાં કંઈક અંજવાં વળવા લાગ્યાં. પણ પછી પણ જવા લાગી તેમ તેમ ચારે પાસની સૃષ્ટિમાં અદ્ભુત ફેરફાર થઈ જવા લાગ્યા. ઉપરની કાળી છતને સ્થાને સુંદર રંગોથી રંગીન પણ પારદર્શક ખીલોરની છત થઈ ગઈ ને વડવાઈઓ પણ ખીલોરના ઝાડ પેઠે લટકવા લાગી. એ ઝાડમાં કાચના પ્યાલા, કાચનાં ધડા, ને કાચની ત્રાસકો, ઝુલવા લાગી, ને તે સર્વમાં અમૂલ્ય સુંદર રત્નો દીવાની ઉભી જ્યોતો પેઠે પ્રકાશી રહ્યાં. ઉપલી છત ને નીચલી ભૂમિકા વચ્ચે કોઈ વિશાળ સુંદર વાડીઓ ખીલી રહી ને તેમાં સ્થાને સ્થાને સ્વર્ગના જેવા વૃક્ષો, કુણ્ડો, પુવારા, ન્હાના ઝરા, ચિત્ર વિચિત્ર રંગોના ફુલથી લચી રહેલી વેલીઓ, ને ન્હાના કોમળ છોડવાઓ ઉપર બેઠેલાં પુલના ફાલ : એમ રમણીય સૃષ્ટિ દૃષ્ટિમાં અનેકધા અમૃત ભરવા લાગી.

કુમુદ૦— પ્રિય હૃદય! પેલી નાગલોકની ભયંકર સૃષ્ટિ ક્યાં જતી રહી

અને આ શું થઈ ગયું ? પ્રદેશ એ નો એ છે ને તેમાંની સામગ્રી આ ટલી પલટાઈ ગઈ એ તે શો ચમત્કાર ?

સર૦—જે નાગલોક વિપન્નાલાઓને ઉરાડે છે તે જ નાગલોક આ મણિસંગ્રહને ધરે છે. જેની દૃષ્ટિમાં વિપ છે તેના દૃષ્ટિવિપની સામે નાગલોક વધારે બલવાન વિપ ઉરાડે છે ને વિપથી વિપનો નાશ કરે છે. જેની દૃષ્ટિમાં રત્નમય પ્રકાશ દીપે છે તેને નાગલોક આવાં મણિદર્શન આપે છે. સાત્તિક દૃષ્ટિને વિપ અને રત્ન ઉભયનાં દર્શન સાથે લાગાં થાય છે. આપણી માનુષ દૃષ્ટિએ પ્રથમ આ વિપનું દર્શન કરાવ્યું ને વિપવરના અસહ્ય બળનું સહન કરવામાં આપણાં હૃદય અદ્વૈત પામ્યાં. એ અદ્વૈતને બળે ત્હારાં પવિત્ર મંગળસૂત્રમાંના સ્પર્શમણિનો આપણે ગાઠ સ્પર્શ કર્યો, એ સ્પર્શમાં આપણું અદ્વૈત થયું, અને એ મણિને અને અદ્વૈતને પ્રતાપે અત્યારે આ પૂજનીય રત્નરાશિનાં દર્શન કરીયે છીયે.

કુમુદ૦—આ ઉપરના ખીલોરમાંથી નીચેનાં રત્નો ઉપર ને વનસ્પતિઓ ઉપર સુંદર રંગનાં ચિત્ર પડે છે ને તેમની વચ્ચે સપ્તરંગી કિરણનાં બ્જા ગુંથાય છે. ^૧

સર૦—મહારો ચિન્તામણિ તને આ દર્શન આપે છે.

કુમુદ૦—ચારે પાસના પ્રકાશ વધારે વધારે સુંદર થાય છે.

સર૦—પ્રિયદર્શી મહારાજની તેજસ્વિની છાયા સહસ્ત્ર વર્ષસુધી પહોંચી છે. આપણે દીઠા તે સર્વ નાગલોક આ છાયામાં જ પરિપાક પામેલા છે. ઉપર જે. આ સુંદર છતની ઉપર આ તેજની છાયા જતી નથી ત્યાં નાગલોકના પ્રકાશનાં કિરણ, વૃક્ષની શાખાઓ પેદે, ઉંચાં પુટે છે, અને ઉપરથી જે જે રાક્ષસો ઉપર આપણે દૃષ્ટિ નાંખતાં આવ્યાં છીયે તે રાક્ષસોના મૂળમાં આ કિરણ સ્ફુરે છે.

કુમુદ૦—એ મૂળ અસંખ્ય છે, મૂળે મૂળે મહાયજ્ઞોની વેદીયો દેખું છું, વેદીયે વેદીયે પવિત્ર અગ્નિજ્વાળાઓ છે ને અગ્નિમાં—આ-- શું હોમાય છે ?

સર૦—યાજ્ઞકનાં જ સૂક્ષ્મ શરીરો હોમાયાં છે ને અનેક પુસ્તકોને અને અનેક વ્યવસ્થાઓને રૂપે તેમ એ યજ્ઞદેવની પ્રસાદી રૂપે ઉપર ભસ્મ ઉડે છે ને ચાર પાસની પ્રગ્ન તેમાં ન્હાય છે. અનેક ઋષિજીવનના સૂક્ષ્મ હોમ આ સંત્રાયણમાં થયા છે.

કુમુદ.—આ નીચે જે ઉત્તમ શ્વેત પ્રકાશ છે તે ઉપર કેમ નથી જતો ?

સર૦—બુદ્ધ ભગવાનનો પ્રકાશ આ વાડીમાંથી ધીરે ધીરે ખુલાર આ-
કર્ષાય છે, તે આપણા પ્રદેશની નીચે પિતામહના મન્દિરના શિખરના
સુવર્ણકલશ છે તેમાંથી કોઈ નવા પવન તે નવા પ્રકાશ આ શ્વેતપ્રકાશમાં
થઈને છત ઉપર ચઢે છે. ઉપર જે દેખીએ છીએ તે આ બે પ્રકાશનું મિ-
શ્રણ છે. આ નવા પ્રકાશના વેગથી આ શ્વેત પ્રકાશ મિશ્રરૂપે કુટલોક ઉપર
ચઢે છે તે બાકીનો ચારે પાસ ઢોળાઈ જાય છે.

કુમુદ૦—આ આપણી પાસેના રત્નરાશિમાં પણ અનેક પ્રતિબિમ્બ
દેખાય છે.

કુમુદે એ રાશિમાંથી પોતાના બે હાથ ભરી રત્ન લીધાં અને અંજલિમાં
ઝાલી રાખી તેમાં તે ઉપરની છતમાં વારાફરતી જેવા લાગી.

સર૦— કુમુદ, એમાં જેને તે જેતી જેતી ફૂલે. આજ યુરોપમાં
જેવાં સંવનન અને પ્રીતિલગ્ન રચાય છે તેવાં જ આ આશપાશના આપણા
દેશમાં થતાં નથી? ઉપર જે જ્ઞાતિયોના અનેક સ્તમ્ભ તે ચીરા જણાતા
હતા તેને સ્થાને અંહી ચારેપાસ માત્ર એક જ પૃથ્વી જણાતી નથી? ત્યાં,
ઉદારતા, સાધુતા, દયા આદિ રંગની જ વૃષ્ટિ આ એકાકાર થયેલી ધર્મ-
ભૂમિમાં થતી નથી? એ વૃષ્ટિનાં કદ્યાણુકળથી લોક સમૃદ્ધ તેજસ્વી
વીર્યવાન તે યશસ્વી થતા નથી? કુમુદ, સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી રત્નાંજલિ જેઈ
લે અને હારા પ્રેમાળ હૃદયના ઉદ્ગારથી વર્ણવ.

૧. This was the time of internal reform and foreigner's contact. A feeling of nation and national unity began to grow and culminated in the Empire of Asoka. We had Vikrama and Sálivahana at a later stage of this age, and the presence of the foreigner served to weld India into one nation, one empire, and one aspiration. The tribal feeling had disappeared, political circumstances developed a national feeling, and Buddha's religion created a cosmopolitan feeling, shook the foundations of the growth of the old four orders or classes, and called upon the Brahamana and the Sudra, the Aryan and the non-Aryan, man and woman, to join hands in one common creed and faith. The caste which had reached an inchoate or embryonic condition seemed crushed. He himself had set the example of diverging from tradition and heredity by giving up his kingdom and asserted the independence of the human soul against the conventional controls of patriarchs and heredity in professions and privileges. In their places he substituted the precept of love and rationalistic salvation. x x x The disintegration of family brought on the independence of the individual, and sons and wives began to work towards higher ideals for the emancipation of the individual soul from the stultifying influences of patriarchal control in matters intellectual and sentimental. If man thus rose in the

કુમુદ૦—હૃદયવલ્લભ! સર્વ ભારતવર્ષમાં એક જ—નહી મન્દ, નહી ઉચ્ચ, એવો—રમણીય પ્રકાશ દેખુંછું. ન્હાનાં ગામડાંમાં ને મ્હોટાં નગરોમાં આનન્દનાં ગીત સાંભળું છું—સર્વત્ર સાંભળુંછું. અરણ્યોમાં; પર્વતો ઉપર, નદીતીરે ને સમુદ્રતીરે, સાધુજનોની નિર્ભય નિરંકુશ કલ્યાણ ચર્ચા, જ્યાં જોઈછું ત્યાં, હૃદયને પ્રપુલ્લ કરેછે. મનુષ્યસૃષ્ટિના સ્થૂલ દેહમાં આરોગ્ય, વીર્ય, સુંદરતા, ને સુધડતા જોઈ છું. આજના આપણુ જનગૃહ લોક તો પ્રમાણમાં વામન, ક્ષીણ, ને રોગી છે; બાળક જેવા ઉપરના રાક્ષસોમાં દેખાય છે; યુદ્ધિમાં, વિદ્યામાં, સાધુતામાં, પ્રીતિમાં અને સર્વ સદ્સ્તુમાં પણ આ નીચેના પ્રતિબિમ્બિત લોકમાં ને આપણા હાલના લોકમાં એવાજ ફેર છે. સ્વામિનાથ ! ખરી મહાયાત્રાઓ તો આ લોક જ કરે છે. દક્ષિણમાં લંકા, જવા, ને સુમાત્રા; ઉત્તરમાં ત્રિવિષ્ટપ (તીબેટ), ચીન, કન્દહાર, તાતાર, ને રોમ; પશ્ચિમમાં મિસરદેશ; પૂર્વમાં બ્રહ્મદેશ ને સીયામ; એ સર્વ દેશો સુધી પૃથ્વી ઉપર ને સમુદ્ર ઉપર ભારતવર્ષના પંડિતો ને વ્યાપારીઓ દોડાદોડ કરી રહ્યા છે ને એમના રથ ને એમનાં વહાણુ હું અંહીથી સંખ્યાબંધ જતાં આવતાં જોઈછું ! ઓ મહારા વહાલા ! આ લોકની છાતીઓ કેવી ચાલે છે ? અને એમને ઘેર તો કંઈક જુદી જ સૃષ્ટિ દેખાય છે. ચાંદીના હીંદોળા ઉપર સંવનનથી પરણેલાં દમ્પતી ગામે ગામ ને દેશે દેશ દેખાય છે. કામદેવના બાણુના ટંકાર, કામદેવનાં જય અને પરાજય, વૈભવ, સુખ, સમૃદ્ધિ, ભોગ, અને ત્યાગ : સર્વ દર્શન આ પ્રદેશમાં મનભર મનહર થાય છે. માતાપિતાની સેવા કરવામાં પરિશીલિત દમ્પતીઓ સ્થાને સ્થાને અઢૈતાબિલાપથી પ્રવૃત્ત થાય છે; ને માતાપિતા એ દમ્પતીઓની સેવાથી તૃપ્ત થાય છે પણ એ તૃપ્તિના કરતાં, પુત્રવધૂના અર્થ, કામ, ને સ્નેહ જેવામાં ને વધારવામાં ને પોતાનાથી સ્વતંત્ર થતાં જેવામાં વધારે આનન્દ માને છે. કોઈ કુટુંબમાં કુલેશ દેખાતો નથી. સ્થાને સ્થાને અનાથ લોકની સેવા થાયછે. આ લોકે દ્રવ્ય કમાતાં થાકે છે પણ તેનો પરમાર્થમાં વ્યય કરતાં થાકતા નથી. સ્થળે સ્થળે લોકનાં ટોળાં લોકની ચિન્તા કરી રાજને સ્વસ્થ રાખે છે ને રાજનો પ્રજનાં અનુરજ્જનમાં જ તૃપ્તિ માને છે. ઋષિસોદ અનેક વિદ્યાઓ સાધે છે, અનેક શાસ્ત્રોનાં લક્ષ્ય ઉપર દૃષ્ટિ કરી રહ્યા છે, શાસ્ત્રોની પ્રવૃત્તિ લોકસંઘના ઔદિક ને આમુત્રિક કલ્યા-

sphere of his importance to the nation, woman also rose in the sphere of her rule. She began to be adored with scientific and artistic chivalry by men, and we have precepts and applications of the science of refined love and courtship in this age in our country. (*Pirats Notes*).

ણ ભણી જ થાય છે. બાળક, તરુણ, ને વૃદ્ધ સર્વ અંહી પ્રપુલ્ક થાય છે. સ્ત્રી, પુરુષ, કુટુંબ, જનપદ, રાજ્ય, અને રાજ્ય : સર્વમાં રસના, જ્ઞાનના, દ્રવ્યના, સાત્ત્વિક દૃષ્ટિના, અને સનાતન તેમ આર્ય ઉભય ધર્મોના, ઉત્કર્ષતી જ્વાળાઓના કુણ્ડ સ્થાને સ્થાને દેખુંછું. સર્વ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ વીર્યવતી, સુંદર, અને વર્ધમાન છે. કાલિદાસ અને ભવભૂતિ, વિક્રમ અને શાલિવાહન—અને એવી અનેક તેજસ્વિની છાયાઓને હું અંહી સ્વતંત્ર ચાલતી દેખુંછું. ઓ મહારા બહાલા ! આ પ્રિય-દર્શનથી જે તૃપ્તિ થાય છે તેથી જ આજની યાત્રા સફળ થાય છે.

સર૦—તું જુવે છે તે સર્વ હું પણ જોઉંછું ને ત્હારી તૃપ્તિમાં સમભાગી થાઉં છું.

કુમુદ૦—હવે આ મહારા હાથમાંનાં રત્નો ઉપર તમે દૃષ્ટિ કરો—મહારા સ્પર્શમણિનો સ્પર્શ કરીને જુવો ને તમારા ચિન્તામણિની ચિન્તાનો તેને સમાગમ પમાડો. પૌરુષ અને સ્ત્રીણુ હૃદયના ગાઠ સર્વાંગી આશ્લેષ વિના એ સમાગમ દુર્લભ છે.

સરસ્વતીચંદ્ર તેમ કરી ઉભો ને કુમુદના કરપક્ષવને પોતાના લોચન સુધી લેઈ તેમાંનાં રત્નોને જોવા લાગ્યો.

સર૦—કુમુદ ! ઉપર પૃથ્વીના જે અનેક સ્તમ્ભ ને અનેક ચીરા છે તેને સ્થાને આપણી નીચે સ્વસ્તિક' ના આકારના ચાર ચીરા છે ને તેમની વચ્ચે પૃથ્વીના ચાર વર્ણુ વાળા ચાર ભાગ છે. એક ભાગમાં શ્વેત વર્ણુ છે, બીજામાં લોહિત વર્ણુ છે, ત્રીજામાં સુવર્ણુ છે, ને ચોથામાં શ્યામ વર્ણુ છે. એ ચાતુર્વર્ણુના ચાર પ્રદેશ વચ્ચે ચીરા પડવા માંડ્યા છે; પણ તે વચ્ચે સ્થળે સ્થળે, જુલતા સુવર્ણુરંગી પુલ બંધાતા જાય છે ને એ ચીરા પર કુદી જાય તેને તે પણ અનુકૂળ છે. આ પૂર્વ ભણીના પ્રદેશથી ખુદ્ધ ભગવાનનો પ્રકાશ આવવા લાગે છે ને ચારે વર્ણુની ધાતુઓને હિમની પેઠે ઓગાળવા લાગે છે. આશપાશની ભેખડો ચીરાઓમાં ધસી પડતી દેખું છું. અને અંતે આપણી નીચે એ પૃથ્વી એકાકાર થઈ ગઈ દેખાય છે.

કુમુદ૦—તો ઉપર આપણે પાછા ચીરા ને કડકા શાથી દીઠા ?

સર૦—આ છતની ઉપર થોડે સુધી જેવું સુંદર દર્શન છે તેવું જ

ખીભત્સ ત્રિવ્ર તેથી ઉપર છે.* પ્રીતિયજ્ઞને નામે બ્રહ્મદમ્પતીઓ પિતૃયજ્ઞની વેદીઓને તોડી પાડે છે, તે સ્થૂલ શરીરની તામસી વૃત્તિઓમાં લીન થઈ જાય છે તે—ઓ—પેલા મહે પ્રથમ ખતાવેલા સત્રાયણના ભસ્મના ગોટાની પાછળ આ સ્થૂલ પ્રીતિવાળાં પશુઓનાં ટોળાં મસ્તી કરી રહ્યાં છે. જેવાં તે તેવાં માતાપિતા થતાં દેખાય છે તે આ સર્વ બ્રહ્મચારને અટકાવવા, નાગલોક ચારે પાસે દોડોદોડ કરી રહ્યા છે! ક્ષુદ્રમનુષ્યની વાસનાઓને શાંત કરવા તે શાંત ન થાય તો નષ્ટ કરવા સુધીની ધારણા કરી, નાગલોક એ મનુષ્યોની દૃષ્ટિઓ અને વાસનાઓ ભણી પોતાના વિપત્તિ વૃષ્ટિ કરી રહ્યા છે! આહા! એ વૃષ્ટિબલ ભયંકર થાય છે. રસમાત્ર અને સ્ત્રી માત્રનાં મનોરાજ્યના પાયા

* Buddhism failed just where it succeeded. It destroyed tradition, had no tradition of its own, had no positive side beyond the cure of evils, and its missionaries found that the popular warmth was cooling with the lapse of time. At the same time, its social reconstruction led to freethinking in social and domestic matters. The earlier literature of the Reconstruction period shows the passing of the people into conditions where realism and materialism preponderated Prostitution became a popular institution without any feeling of repugnance. Nay, prostitutes were frequented as repositories of art and learning. Gallantry becomes rampant at wells and tanks, and at inns and places of recreation frequented by private ladies and travelling lovers. The times go down until they reach the age of open grossness, libidinous sensualism and hard drinking. (*Private Notes.*)

૧ The wiser and cooler heads in the country longed for a remedy, and the age of reconstruction was followed by the age of reaction. Child-marriages, seclusion of women, perpetual widowhood, and a lot of other things now known to us were accepted by this age to cure itself of the loathsome moral diseases which the methods of the age of reconstruction had brought into our Indian world as their latest results. The reactionary leaders attempted to stem the tide of moral debasement at its very source: They destroyed the temptations to man and woman in the name of love and courtship by ordering the disposal of girls before the age that would victimise them to the grossness and licenses of the age of libertines who shock our sense in the latest Sanscrit literature The reactionary leaders introduced these and other drastic measures, to rid the land of the moral debasement that had become rampant in the land as the result of the riches, luxuries, free-thought and free-living, which the growth and prosperity of the Indian Empire had introduced among the people—among whom the individual had been asserting himself over the family as the family had asserted itself over the tribe. Similar circumstances transformed the Romans of sterner virtues into the Romans of

આ વિષની તીવ્રતાથી ઢળી પડે છે તે તેમની પ્રીતિની સૃષ્ટિ વરાળ જેવી થઈ કંઈકે ઉડી જતી હું દેખું છું. સટે પ્રીતિનાં અનભિજ્ઞ બાળકોને પરણાવવા માતાપિતાઓનાં હૃદય કુદકારા મારે છે. અહો ! વિષ અને ક્રમા લીલું છમ જેવું થાય છે તે સંસારના શરીરને આટલી હાનિ પહોંચાડે છે અને તે જ વિષ પેલા સ્થૂલ થઈ જતા સંસારના દેહની બ્રહ્મ થઈ જતી પ્રીતિની અનાચાર ભરેલી નસોમાં વ્યાપી જાય છે તે એ શરીરનો સમૂળો નાશ કરે છે! આહા! ધૈર્ય, સ્થૈર્ય, ચાતુર્ય, અને વીર્યવાળા વૈદ્યાનું કામ કરવા મંડી જતા નાગલોક ચારે પાસના સંસારને ઝાપટે છે, જેને તેને દંશ દે છે, અને એ સંસારની નસોમાં વહેતું, માંસરુધિરમાં ભરાયતું, અને વાત-પિત્ત-કફને દુષ્ટ કરનારું સર્વ રોગ-વિષ પોતાના લીલા વિષવડે નષ્ટ કરી દે છે તે આ રોગી દેશના રોગી લોકમાં નવી જાતનું આરોગ્ય તે નવું બળ આપે છે. કુમુદ ! તારા સ્પર્શમણિની શક્તિથી નાગલોકના વિષમાં પણ આવું સુંદર ફળ દેખાય છે.

કુમુદ૦—સ્વામિનાથ ! આપણામાં પણ કંઈકે એવો જ રોગ દેખીને જ નાગલોકે આ વિષવૃષ્ટિ આપણા ભણી કરી દેખાય છે !

સર૦—એમજ !

જે જણના હૃદયમાંથી આ ઉદ્ધાર થયા તેની સાથે જ રત્નરાશિમાંથી મધુર અને ગમ્ભીર સ્વર નીકળવા લાગ્યો, અને કુમુદનો હાથમાંનાં રત્ન પણ દિવ્ય વાણી વડે તેમાં ભળવા લાગ્યાં.

“ સાત્વિક દૃષ્ટિનાં અધિકારી માનવીઓ ! જે માનવી પારકા ગુણ “ અને પોતાના દોષ દેખી શકે છે તે આવી દૃષ્ટિનાં અધિકારી છે. તમે તેવો

imperial luxuries when they fell into the abyss of vices which made the empire fall. The Moghals of Babar and Akbar fell under similar transformation in the time of Alamgir. The national life of a great people which was so crushed out at Rome and among the Romans by the want of the moral physician and physic, was also threatened by a similar plague at the close of our reconstruction period. But the physicians were ready in India, and the leaders of the reactionary period took upon themselves the cure of the country by utilizing the socialistic forces which were never extinct among their nation. The self-isolated higher castes with their gorgeous equipments of new marriage laws and new social adjustments were made to drop up in the land to rid it of the new plague. Their physic subordinated the individual to the family, and the family to the caste, and the power of individual intellect and will to do mischief to the system was nipped in the bud with a set purpose.—(Private Notes).

“ અધિકાર પ્રાપ્ત કરેલો છે તો અમરત્નલોકની દીન વાણી શુભો! ઉપરના
 “ યજ્ઞોના ભસ્મરાશિ ને ધુમાડાના ગોઠા ઉપર નાગલોકના વિપથી સર્વત્ર
 “ આરોગ્ય થતું તમે દીઠું—એ આરોગ્ય વિપ અને રત્નના, એક શિરમાં,
 “ સમાગમથી થયેલું છે. એ આરોગ્યકાળનો પ્રકાશ પેલા ભસ્મથી અને
 “ ધુમાડાથી પણ ઉંચે બંધાયેલો છે. અમારા કિરણથી એ પ્રકાશ વીર્યવાન
 “ હતો અને મણિધર વિપધરોના વિપની કૃપાથી એ પ્રકાશના શત્રુ ધ્વસ્ત
 “ હતા. એ પ્રકાશના કાંઈ ઉપર તમે બીજાં મલિન મૃત્તિકાનાં પડ જોશો.
 “ એ પડ તમોગુણના ઉલ્લંઘનથી બંધાયું છે ને ભરેલાં છે. આ સ્થાનના
 “ વિપધરોનું વિપ એટલે દૂર સંપૂર્ણતાથી પહોંચી શકતું નથી અને
 “ અમારો પ્રકાશ પણ ત્યાં પૂર્ણ શક્તિથી જઈ શકતો નથી. વિષળવાળાઓ
 “ જે અન્ધકારને અને તમોગુણને ભસ્મસાત્ કરતી હતી તે અન્ધકાર
 “ અને તમોગુણ આ પડમાં નિરંકુશપણે નિષ્કંટક વધ્યાં જાય છે
 “ ને તેના રાક્ષસ બંધાયેલા તે જ તમે ઉપર પ્રત્યક્ષ કર્યા છે. આ તમો-
 “ ગુણના ધસારાથી પ્રાચીન ચાર ખડકોની વચ્ચેના ઝુલતા પુલ તુટી
 “ જાય છે, ખડકો કમ્પે છે, એક બીજા સાથે અથડાય છે ને પછડાઈ
 “ તે સર્વના કડકા પડે છે. જ્ઞાતિઓના કડકા ને તેમની વચ્ચેના
 “ ચીરા આમ એ જ તામસી શક્તિથી થયા છે ને વધ્યાં ગયા છે.
 “ અમ વિપધર—મણિધર—લોકની દૃષ્ટિ તો છેઃ ઉપર સુધી આકાશ-
 “ સુધી પહોંચે છે અને આ યુગના લોક અમારો તિરસ્કાર કરે છે, વિડમ્બ-
 “ ના કરે છે, ને અમને ગાળો દેછે તે સર્વ અમે આ સ્થાનથી જોઈ
 “ શકીએ છીએ. પણ તેમનો પ્રતીકાર આટલે દૂરથી કરવા અમે સમર્થ
 “ નથી. જો તમે તે લોકનાં માનવી હો ને એ લોકમાં પાછાં જવ તો
 “ અમારાં વિપતું અને રત્નતું સમર્થન કરજો. જો કોઈ યુક્તિયોથી અ-
 “ મારી બાંધેલી રંગીન પ્રકાશવાળી પ્રનાલિકાઓના રંગ દેખો તો તેમને
 “ અમારા મણિપ્રકાશનો સમાગમ કરાવજો. જો એ પ્રનાલિકાઓમાં
 “ ફરતાં અમારા વંશનાં પણ અધોગતિ પામેલાં અળશીયાં દેખો તો તે-
 “ મને અમારા મણિનું અને વિપતું પ્રતિભાન આપજો ને અમારી પ્રણા-
 “ લિકાઓનું સત્વ ક્ષણે શીખવજો. એ તામસી દૃષ્ટિના દેશના અન્ય
 “ છવો એ રાક્ષસોની માટીમાં ડબ્બાઈ ચંપાઈને અને એ માટી બાઈ-
 “ ને અંતે નષ્ટ થઈ જતે માટી થાય છે; તે જન્તુઓને અમારી પ્રણાલિ-
 “ કામથી અમારા પ્રકાશનું ને અમારા વિપતું સત્ત્વ ધીમે ધીમે થોડું
 “ થોડું કે ટીપે ટીપે પાવો. જ્યાં સુધી આ સર્વ સ્થાનમાં અમારી દૃષ્ટિ

“ પહેલે છે તે અમારાં નામની કીર્તિ સમજી કે અણુસમજી થાય છે ત્યાં
 “ સુધી અમારા સામર્થ્યનાં અંકુર સફળ કરવાની અમે કંઈક આશા રા-
 “ ખીએ છીએ અને જ્યાં સુધી એવી એવી આશા રાખીએ છીએ ત્યાં સુધી
 “ આ વડવાઈએને અમે નાગલોક વળગી રહીશું તે ઊર્ધ્વદૃષ્ટિ રહી અ-
 “ મારાં વિપની તે પ્રકાશની જ્વાલાઓ ઊર્ધ્વગામિની કરી રાખીશું તે
 “ ધ્રુવારાની પેડે ઉંચી દ્રેક્યાં કરીશું. સહસ્ર વર્ષોથી અમે માત્ર
 “ પવનનું—સંસારને જીવન આપનાર અદૃશ્ય વિદ્યાપવનનું—લક્ષણ કરી
 “ આ વડવાઈએને બાઝી રહ્યા છીએ તે આરંભેલા કામનો ત્યાગ ભય-
 “ થી કે અસમ્યદૃષ્ટિથી કરવાના નથી. ગમે તો રાક્ષસોની માટીના કા-
 “ આ પથરા થઈ જશે એટલે તે પરહસ્તથી ભાગશે પછી અમારી દૃષ્ટિ
 “ બંધ થઈ જશે, અને ગમે તો એ રાક્ષસોને કોઈ નવા યુગનાં મનુ-
 “ બ્ય ઓગાળશે તે અમારી પ્રણાલિકાઓ કરતાં વધારે વીર્યવતી પ્રણા-
 “ લિકાઓને બાંધશે ત્યાં સુધી અમે નાગલોક આવું જ તપ કર્યાં કરીશું
 “ તે તે પછી જે મહાન્ વડમાંથી આ વડવાઈઓ નીકળી છે તેના ઉપર
 “ થઈને એ વડના થડ ઉપર જઈશું તે ત્યાંથી તેના મૂળમાં આ નીચેની
 “ ભૂમિકામાં અમારા પિતૃલોકના અધિષ્ઠાતા શેષનાગમાં લીન થઈ જઈશું;
 “ ત્યાં સુધી અમે અમારા તપનું અને મહાયજ્ઞનું સમાવર્તન નહીં કરીએ.
 “ માનવીઓ! આ ઉપરની તામસી સૃષ્ટિના મળથી તે વિપથી લિપ્ત થવાનું
 “ ભય તમને ન હોય તો પિતામહનાં દર્શન કરવા પહેલાં એ સૃષ્ટિમાં પણ
 “ તમે જઈ આવો, તે જો એ ભય તમને હોય તો આ મણિરાશિ ઉપર
 “ છતમાં અમારા પ્રકાશનો સ્તમ્ભ ઉંચો ચઢે છે તેમાં દૃષ્ટિ કરશો તોપણ
 “ થોડું ઘણું જોઈ શકશો.”

રત્નરાશિની વાણી શાંત થઈને એ જણની પાસે રત્નરાશિમાંથી ચઢતો
 તો પ્રકાશસ્તમ્ભ રહ્યો. સમુદ્રમાંથી વાદળીયો વાણી પીતી કહેવાય છે તે
 વાણી ઉંચું ચઢે છે તેના જળસ્તમ્ભ થાય છે તેવા આ પ્રકાશસ્તમ્ભમાં
 થઈને રત્નાકર જેવા રત્નનિધિનો પ્રકાશ ઉંચે ચઢતો હતો. તેની વચ્ચે એ
 જણ ઉંચું જોતાં જોતાં ઉભાં રહ્યાં તે તેની સાથે જ એ પ્રકાશનાં ઊર્ધ્વ
 વેગથી ધક્કેલાઈ ઉપર ઉભાં તે પાંખો કામ લાગી.

રાક્ષસોને મથાળે જે સ્થાનથી પોતે પ્રથમ અંતર્ભાગમાં આવ્યાં હતાં
 તે સ્થાન ઉપર આ તેજના ધક્કાથી એ જણ આવીને ઉભાં તે ઉઘાડા આ-
 કાશના પ્રકાશ અને પવનથી સ્વસ્થ થયાં. રાક્ષસના દ્વીપની આશપાશ
 પિતામહના તેજોનિધિનાં મોજાં ઉછળતાં હતાં તે તેની લહેરોથી તવીન

શાંત વળવા લાગી. એ જલ્પ સાથે સાથે બોલ્યા ચાલ્યા વિના લહેરો ભોગ-
વતાં બેઠાં. થોડીક વાર પછી સરસ્વતીચંદ્રે કુમુદને ખભે હાથ મુકી કહ્યું.

“કુમુદ, આ આપણી પાસેની માટી હાલે છે ?”

“હા.”

એ જલ્પ ઉભાં થયાં. થોડી વારમાં હાલતી માટીમાં પાવડો હાલતો જલ્પાગો, તે એક મહોટા કોતર જેવું છિદ્ર પડ્યું. તેમાં કેટલાક જન્તુઓ દેખાયા. તેમની આશપાશ નાગલોકવાળા પ્રેકાશસ્તમ્ભનો અમ્પાર જળહ-
ળી રહ્યો તે જન્તુઓમાંથી કેટલાંકની છળીઓ તો કેટલાંકનાં સ્વરૂપ સરસ્વ-
તીચંદ્રને ઓળખીતાં લાગ્યાં.

“કુમુદ! કુમુદ ! આ તો આપણા સુધારાવાળા મિત્રોનું પ્રતિબિમ્બ છે.

“જે ! જે ! આ માટીને શુદ્ધ કરવાને, આ માટીમાંના કૃમિગણને સચે-

“તન કરવાને, આ ચેતન જન્તુઓ કેવો સુંદર પ્રયત્ન કરે છે ?—અરે

“પણ માટી તો છે ત્યાંની ત્યાં ને તેવી ને તેવી જ રહે છે....આ જન્તુઓ

“તો પ્રયત્ન નિષ્ફળ થાય છે, તમોગુણનો વિકાસ થતો નથી, તે કંઈક

“વિગિત્ર કોલાહલ કાને આવે છે.”

કુમુદ—જુવો, જુવો, તેમનાં આયુષ્ય પાણીના રેલા પેઠે માટીમાં
લીન થાય છે તે માટીથી અચેતન રત્નો લીંપાઈ જાય તેવી આમની દશા
થાય છે. આપણે એમને માટે શું કરીએ ?

સર—આ તો આપણે માત્ર પ્રતિબિમ્બ જોઈએ છીએ. પ્રતિબિમ્બ
ઉપર દયા નિરર્થક છે. પણ પેલો કોલાહલ વધે છે. આ રત્ન જેવા જન્તુ-
ઓની આશપાશ કોઈકે સ્થાને માટી તો કોઈકે સ્થાને વિપજવાલાઓ ફરી
વળે છે.

કુમુદ—એ તો સમજાયું. આ જન્તુઓને જરાક સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જુઓ.
તેમને મુખ ને જિહ્વા પૂર્ણ છે પણ કાકદૃષ્ટિ પેઠે એ આંખો વચ્ચે
કીકી એકજ છે. આ રાક્ષા ઉપરના આકાશમાં કૃપિલોક દિવ્ય
ઓપધિયો લેઈ વાહનાં પેઠે આવજન કરે છે તેમાંથી સરી
આવતાં પરાગ એ કીકીઓમાં ભરાય છે તે તે પરાગનાં પડ
આ જન્તુઓની એકની એક કીકીયો ઉપર બંધાય છે એટલે એમને
દૃષ્ટિવિકાર થાય છે. ઓ “હારા બહાલા ! આ રત્ન જેવાં જન્તુઓની
આંખોનાં પડ દૂર કરો તે એમને ખીજી કીકીયો પણ પ્રાપ્ત કરાવો.

૧. એવંત દૃષ્ટિઃ કાવસ્વ એવો પ્રાચીન મત છે. તે પ્રમાણે કાગડાની એકજ
કીકી ઘડીકમાં એક આંખમાં જાય તે ઘડીકમાં ખીજીમાં આવે.

સર૦—જેવી રીતે કપિલોકની પાસેથી પડેલો પરાગ તેમની આંખોમાં પડે છે તેવી જ રીતે અને પરાગની સાથેજ નાગલોકનો મણિ-પ્રકાશ તેમની આંખોમાં પડશે ત્યારે આમની અંકુષી કીકીની દૃષ્ટિ શુદ્ધ થશે. તે એથી વધારે દુર્લભ સાત્ત્વિક પ્રકાશની પ્રાપ્તિ વિના ખીજી કીકીયો આવવી તો અશક્ય છે.

કુમુદ૦—આ કોલાહલ શો છે ?

સર૦—આ જન્તુઓને અંકુષી આંખ છે તે ખીજાં જન્તુઓ તો ક્ષેવળ અન્ધ જ છે તે થોડાંક જન્તુઓની કીકીયો ઉંધી પુતળીની અવળી છે; તે સઉની ભોંડાભોંડમાં એક ખીજા સાથે અથડાય છે, લહડી મરે છે, તે કોલાહલ કરે છે.

કુમુદ૦—અવળી કીકીયોવાળાં કોણ છે તે અન્ધ કોણ છે ?

સર૦—નાગલોકની રચેલી રંગીન પ્રણાલિકાઓમાં જતાં આવતાં જન્તુઓની કીકીઓ વસ્તુઓના સ્થિતિના વ્યુત્ક્રમ દેખે છે અને એ સાંકડી પ્રણાલિકાઓનાં પ્રતિબિમ્બ વિનાનાં અન્ય સત્ત્વનું એમની કીકી-યોમાં પ્રતિફલન થતું નથી. બાકીના જન્તુઓ તો તામસી વૃત્તિના રચેલા અજ્ઞાનથી જ અન્ધ છે. તેમની ગતિથી માટીમાં ચીલા જેવી રેખાઓ પડે છે તે તેમાં થઈ અન્ય એવાં જન્તુઓ, કીકીયો પાછળ કીકીયો જાય તેમ, ચાલે છે. તેમને તો માટીનું જ ભક્ષણ છે તે માટીમાં જ જીવન છે. તેનાંના કોઈકે જીવો આ અવળી કીકીવાળા જીવને સુંધી સુંધી તેમની પાછળ પાછળ જાય છે અને કોઈકે જીવો પેલા એક કીકીવાળા જીવોની પાછળ ચાલ્યા જાય છે, તે નાગલોકનું વિષ આમનાથી જીરવાતું નથી તે જીભ ઉપર પણ લેવાતું નથી એટલે એ સર્વ જીવો ગમે તો આયુષ્ય પુટતા સુધી વિષદંશથી દુઃખી રોગી થાય છે તે ગમે તો એ વિષની દુઃસહતાથી એમનાં સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શરીર આ માટીને પણ ભ્રષ્ટ કરનાર સ્વરૂપમાં પરિણત થાય છે.

કુમુદ૦—આ દેખાવ અતિકરુણ છે.

સર૦—તો પણ તેમાં એ સાત્ત્વિક તેજની પ્રણાલિકાઓ જણાય છે તે ભાગ્યખળે તેમાં આવી જતાં જન્તુ એટલી વાર સુખી અને શાંત થાય છે.

કુમુદ૦—પેલી પ્રણાલિકા સામે ચળકે છે તે શ્વેત છે.

સર૦—હા, પણ એની ચારે પાસ પેલી માટીનો ધસારો થાય છે.

કુમુદ—અરે ! એ શ્વેત પ્રકાશ ચંપાઈ જશે. સ્વામિનાથ ! એ ભયમાંથી એને ઉગારો.

સરસ્વતીચંદ્ર સ્મિત કરી બોલ્યો : “ શ્વેત પ્રકાશ એમ ચંપાતા નથી- એ પ્રકાશ તો આ માટી નીચેથી ઉપસીને ઉપર આવે છે તે એ પ્રકાશને માર્ગ આપવા તેના ઉપરથી ખસી જઈ માટી આશપાશ વેરાઈ જાય છે. જો, જો, કુમુદ ! બે સ્થાનેથી આ પ્રકાશના અંકુર ફૂટે છે—જો—જો ! ”

કુમુદ એકદમ ચમકી ઉભી થઈ.

“ જો મહારા બહાલા ! એ તો મહારી ગુણીયલની અને મહારા પિતાની છાયાઓ ! એ અંહી ક્યાંથી ? ”

સર—તે તેની પાછળના કોતરમાંથી બુદ્ધિધનભાઈની છાયા હિંચી આવે છે ! આ સઉ પેલા પાવડની શક્તિથી પ્રત્યક્ષ થાય છે. આ પવિત્ર પૂજ્ય મૂર્તિએને પ્રણામ કરી ઉભી રહે—એ છાયાઓ આપણા ભણી આવે છે.

પ્રથમ છાયા ગુણસુન્દરી અને વિદ્યાચતુરની આવી. વિદ્યાચતુરના હાથમાં એક મહોટો ગોળો હતો તેમાં રત્નનગરીનું રાજ્યતન્ત્ર નકશાના ચિત્ર પેદે ઉપસેલું હતું અને તેના ભણી અચુક દૃષ્ટિ રાખી એ ચાલતો હતો. ગુણસુન્દરી ઘડીક એની પાછળ ચાલતી હતી, ઘડીક જોડે ચાલતી હતી, તે ઘડીક આગળ ચાલતી હતી. પણ એની દૃષ્ટિ વિદ્યાચતુરના ઉપર જ રહેતી ને એના હાથમાંનો ગોળો પડી જાય નહીં અથવા એ પોતે એના ભારથી કે શ્રમથી પડી જાય નહીં એટલી એની—એ સ્વામીની—વ્યવસ્થા રાખતી હતી. એ બે જણની આગળ એમની ખીજ નહાની છાયા, વૃક્ષની છાયા પેદે, લંબાતી હતી અને તેમાં એક સુંદર ચિત્ર ચાલતું હતું. એ ચિત્રમાં ગુણસુન્દરીનું કુટુંબજાળ રાક્ષાના જન્તુઓ પેદે તરવરતું હતું તે સર્વની વચ્ચે એક વેદી ઉપર ગુણસુન્દરી બેસીને સતીની પેદે બળતી હતી. એના બળતા શરીરમાંથી ઉકળતી અમૃતધારાઓ ઉડતી હતી તે પેલાં કૃમિગણના મુખમાં તે જાય એવો પ્રયત્ન ગુણસુન્દરી કરતી હતી. તે ધારાના અમૃતધાવણના અતિલોભથી એ ધારાને ન સ્વીકારી ગુણસુન્દરીના શરીરને જ એ કૃમિગણ વળગી જતા હતા તે અમૃત ચુસવા ચટકા ભરતા હતા. એ સર્વ તપની તપસ્વિની ઉપર અગ્નિની જ્વાળાઓ હિંચી અને લાલ થઈ સળગતી હતી તે આકાશ સુધી એ પ્રતિબિંબનું પ્રતિબિંબ પડતું હતું. આવી છાયાને આગળ ચલવતી વિદ્યાચતુર અને ગુણસુન્દરીની છાયાઓ કુમુદની પાસે આવી. કુમુદ તેમને હાથ જોડી શિરવડે

પ્રણામ કરી ઉભી રહી ને છાયાઓ ચાલી ગઈ. તેમની પાછળ માત્ર ગુણસુન્દરીના સ્વરના ભણકારા રહી ગયા તેમાં “ કુમુદ ! મહારી કુમુદ ! ” એટલા અક્ષર લંબાતા હતા. આ ચિત્ર જોઈને અને સ્વર સાંભળીને કુમુદ ગળગળી થઈ ગઈ. સરસ્વતીચંદ્રને કંઈક કહેવા ન્તયછે એટલામાં યુદ્ધિધનની છાયા આવી. પ્રથમ તો મોટા નહાના કૃમિયોનું જળ ખાઝ્યું હતું, તેમાં જડસિંહના દરબારનું, શઠરાયનું, ભૂપસિંહનું, અને યુદ્ધિધનનું પોતાનું મંડળ, સર્વ—કૃમિરૂપે, તીડોના વાદળારૂપે, તરવરવા લાગ્યું. અને તેની વચ્ચેથી સર્વના શિરપર ચહી યુદ્ધિધનની છાયા, કોડીયામાંના દીવાની જ્યોત પેઠે, ઉભી થઈ પ્રકાશવા લાગી. એના એક હાથમાં એક જન્તુ હતો તે સ્પષ્ટ જોતાં પ્રમાદધન દેખાતો હતો. યુદ્ધિધને પોતાના હાથમાં લેઈ દૂર—તેજની નીચેના અંધકારમાં—તેને ફેંકી દીધો ને પોતે પોતાના મુખથી માત્ર “ કુમુદસુન્દરી ! તમારા શત્રુને આ શિક્ષા ! ” એવો ઉચ્ચાર કરતો હતો. એની પાછળ સૌભાગ્યદેવી સિદ્ધાંગનારૂપે આકર્ષાતી ખેંચાતી ચાલતી હતી અને એની વચ્ચેના તેજના પટમાં હાથવડે કંઈક દિવ્ય ચિત્ર વણતી હતી.

આ છાયાઓ આમ ચાલતી ચાલતી સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદની પાસે થઈને ગઈ અને પિતામહકુંડની વચ્ચેના તેજનાં મોજાં ઉપર ચાલવા લાગી. થોડી વારે રાફડામાંથી ઉંચી ચહી ખીજી પણ એવી અનેક છાયાઓ આવી ચાલી ગઈ. મેનારાણીની છાયા કાળાં વસ્ત્ર પહેરી શોકભરી આકાશમાર્ગે ચાલી ને તેની પાછળ પાછળ સિદ્ધસ્વરૂપે મલ્લરાજ મહારાજ એક કમળ હાથમાં રાખી અને મેનાના હૃદયકમળમાં અરકાડતા હતા અને કમળના અગ્ર ભાગમાંથી ગાન નીકળતું હતું કે—

“ શંખ ધરે રિપુ-હૃદય-વિદારણ જે ત્રિભુવનનો નાથ,

“ ભક્તહૃદયના સાન્ત્વન કાળે પદ્મ ધરે તે હાથ !

“ મેના ! તારી પ્રીતિ છે જ સનાથ ! ”

વળી થોડે છેટે ચન્દ્રલક્ષ્મીની સિદ્ધ મૂર્તિ પોતાના હાથમાં લક્ષ્મીનન્દનની શીર્ણુ છાયાને સુતેલી લેઈને ચાલતી હતી અને પોતાના મુખમાંનો જૈવાતૃક ઉચ્છ્વાસ એ છાયાને જીવ આપવા તેના મુખમાં ધીમે ધીમે ડુંકતી હતી. આ વિના પણ ખીજી અનેક છાયાઓ રાફડાઓમાંથી નીકળવા લાગી અને તેમની પાછળ રાફડામાંની નલિકાઓમાં થઈને ભેરીનાદ નીકળતો હતો કે—

“ રાક્ષાઓને તોડી પાડવા ઇચ્છનારાં મનુષ્યો ! આવી આવી સાત્વિક છાયાની રત્નમૂર્તિઓ નાગલોકના મણિપ્રકાશથી અમારા હૃદયમાં ભરેલી છે તે રાક્ષાઓને કે અમને તોડી પાડતાં તે પણ ચગદાઈ ચંપાઈ જશે ! માટે જે કરો તે વિચારજો ! આવી મૂર્તિઓ તમે જાતે ઉભી કરો તે પછી જ અમારો ધ્વંસ ધારજો ! રાક્ષાઓ છે તો અમે છીએ તે એમનો નાશ કરવામાં પણ સાત્વિક દૃષ્ટિ નહી રાખો તો હાથે ખોચેલાં રત્ન તમો ફરી પામવાના નથી તે નાગલોકની શક્તિ તમારામાં આવવાની નથી ! ”

આ સ્વર બંધ થયો ત્યાં રાક્ષાઓ ખડખડ હસી પડતા હોય તેવો નાદ થયો તે તેની સાથે તેમાંથી રેતી તે પથરા ઉછળવા લાગ્યા તે અંતે સ્વર થયો કે—

“ રત્નનલિકાઓ ! તમે સ્ત્રીજાતિ છો તેથી આ મિથ્યા ભયથી કંપોછો ! તમને તે અમને તોડનારાની શક્તિ જેવી હોય તો જુવો આ કાણુ કૃમિલોકની દશા ! ”

આ સ્વર પણ બંધ પડ્યો તે તેની સાથે અનેક મનુષ્યો લોકના કુહાડા લેઈ રાક્ષાઓ ઉપર તીવ્ર પ્રહાર કરતાં જણાયાં. પણ જ્યાં તેઓ કુહાડાથી ખાડો પાડે ત્યાં તેની સાથે ચારપાસથી માટી ધસી પડતી હતી, એ માટી ખાડામાં પુરાઈ જતી હતી, અને ખોદનાર મૂર્તિઓ પણ એ માટીમાં ખસી પડી કળી જતી હતી અને માટી ખહાર તો માત્ર કોઈકે કુહાડાની ધાર તો કોઈકે કુહાડાનો હાથો, કોઈકે મનુષ્યના વાળ તો કોઈના હાથ તે કોઈના પગ, એવો હૃદયવેધક દેખાવ દેખાતો હતો. આ જન્તુઓની પાછળ આકાશવાણી થતી હતી—

“ Martyrs of Truth, Righteousness, and Purity !

“ It is resultless and needlessly dangerous to delve

“ these hollow crumbling all-absorbing hillocks.

“ Follow rather the lights that have created them ;

“ and the hands, that have evolved them by some

“ stern decree of fate, will help you right loyally in

“ transforming them into such purer, sounder, and

“ beneficent shapes as all will hail. Bring but the

“ rich chemicals that will melt and not destroy these

“ sandy piles. Bring but the patience, the per-

“ severance, the skill, the art, and the science, that will
 “ melt these ancient sands and earthworks which a
 “ seeming maniac has laboured to build up for ages,
 “ and out of them this nation will find a vast aur-
 “ iferous yield, and the sandy alloy will evaporate.”

આ સ્વર સરસ્વતીચન્દ્ર સાંભળ્યો તેની સાથે સાથે એનું હૃદય ધડકવા
 લાગ્યું ને ત્યાં હાથ મુકતી કુમુદનું હૃદય પણ ધડકવા લાગ્યું. બે જણ
 ઉઠ્યાં ત્યાં સર્વ સ્વર શાંત થઈ ગયા અને છાયાઓ એક પછી એક અદૃશ્ય
 થઈ જવા લાગી. સર્વને અંતે લક્ષ્મીનંદનની છાયા, તેની પાછળ યુદ્ધિધનની
 છાયા, ને તેની પાછળ વિદ્યાચતુરની અને ગુણસુન્દરીની છાયાઓ એકલી
 પોતપોતાની સિદ્ધ સહચારિણીઓ સાથે તેજના કુણ્ડ ઉપર અટકી ઉભી.
 અટકતાં અટકતાં વિદ્યાચતુરની છાયા, ગુણસુન્દરીની છાયાને ઉઠાડી
 ગાવા લાગી. સરસ્વતીચન્દ્ર ને કુમુદ હાથ જોડી પ્રણામ કરી સાંભળતાં ઉભાં.

“ તપ્યાં તપ ત્હોય હરિ ક્યાંથી ?

“ જપ્યા જપ ત્હોય હરિ ક્યાંથી ?

“ ન પૂજ્યા, ન તીર્થ્યા,

“ મળે એ ! બહાલી, લે શોધી.

“ ખમી ત્હે કષ્ટ, દીધ સુખો !

“ હણ્યાં સર્વે તણાં દુઃખો !

“ ન યશ એમાં જરી લીધો,

“ હૃદયનો ધા ખમી લીધો.

“ મુક્યો સઉ સ્વાર્થને આધો,

“ જીવાનીનો ત્યજ્યો લ્હાવો !

“ લડાવીં ન રંક પુત્રીને,

“ ન સંભારી જ જનનીને.

“ તપ્યું તપ એ અહોનિશ,

“ જપ્યો જપ કર્મ-જગદીશ !

“ મનસ્વિની ! યોગિની ! ખાલા !

“ મને તુજ યોગ આ બહાલા !

“ હરિ ! ત્હારા હૃદયમાં એ !

“ સદા તું પૂજજે એને !

“ ઝીંજનો ઇશ છે બહાર,
 “ ગુણીયલ ઇશમાં માય.
 “ ખમી દુઃખ, સુખ દેવાની
 “ સદા જો હોંસ રહેવાની,
 “ પ્રભુ તુજથી નહી ન્યારો
 “ કદીયે, બહાલી, રહેવાનો.
 “ નથી એથી ઝીંજો ધર્મ.
 “ પ્રભુનો નહી ઝીંજો મર્મ.
 “ ઝીંજો ના મોક્ષ આથી કે,
 “ મને જે તું બહાલી આથી હા !
 “ ભવોભવ આપણે એક ;
 “ ગુણીયલ ! જાળવે ટેક !
 “ વસોતુજ કાળજે નાથ !
 “ હું જે ત્યાં ને તું જે ત્યાં જ ! ”

આ ગાન આરંભાયું તે કાળે ગુણસુન્દરી ધરનાં વાસણુ સાજતી ને ઝાડુ
 ફલાડતી દેખાઈ ને તેનાં પુસ્તક દૂર પડી ફાટી જતાં જણાયાં. વિદ્યાચતુ-
 રની છાયા ખેસી પડી ને, એ પુસ્તક એકઠાં કરી હાથમાં લેઈ, ગુણસુન્દ-
 રીની છાયાની દાસી પેઠે ઉભી ત્યાં ધર્મલક્ષ્મીની સિદ્ધ મૂર્તિ દેખાઈ. એના
 દૃષ્ટિપાતથી ગુણસુન્દરીની પાસેનાં વાસણુ સુવર્ણમય થઈ ગયાં, ઝાડુ પુ-
 સ્તકમય થઈ ગયું, વાસણુને ચોપડેલી રાખ રત્નમય થઈ ગઈ,
 ને ઝાડુતળેનો કચરો અક્ષરમય થઈ ગયો. વિદ્યાચતુરના હાથમાંનાં
 પુસ્તક ત્યાંથી ઉડી ગુણસુન્દરીના હૃદય ઉપર મોતીની માળા થઈ ગયાં.
 ધર્મલક્ષ્મી અંતે સ્વસ્થ થઈ કૃમુદને ફહેવા લાગી.

“ એટા ! મહારા કરતાં ત્હારી માતાનું તપ વધારે ઉગ્ર છે ને મહું જે
 “ દેવોની પૂજા કરી છે તેના કરતાં ત્હારી માતાએ કરેલી પૂજાનો ઇ-
 “ શ્વરે અનેકધા વધારે સૂક્ષ્મ ને શાશ્વત સત્કાર કરેલો છે તેનો પ્રભાવ તું
 “ જુવે છે. એણે માત્ર મહારા જેવાનાં આશીર્વાદ-કૃપણ ચિત્તાને તૃપ્ત ક-
 “ રવાના, અને પતિનાં માતાપિતાની મૂર્ખ વાસનાઓને પતિની પેઠે જ
 “ તૃપ્ત કરવાના, કર્મમાં ઇશ્વરને પ્રત્યક્ષ કરેલો છે અને ઇશ્વરની પૂજા
 “ ગણી છે. તે મહાપૂજનું કથાણુદ્રણ તે આજ ભોગવે છે ને ભોગવશે.

“ મહારા પુત્રે આરંભેલા પિતૃયજ્ઞમાં ત્હારી માતા અદ્વૈત રસથી જોડાઈને
 “ પતિનો ભાર પોતાને મોથે લીધો, પોતાની નિન્દા કરનારના ઉપર
 “ ક્રોધે ભરાઈ નથી, સ્તુતિથી પ્રપુલ્ક થઈ નથી, દુઃખકાળે શોકમાં કળી
 “ ગઈ નથી, વિદ્યાથી કે સંપત્તિથી ગર્વિત થઈ નથી, તે જે
 “ સાત્વિક પ્રકાશમાં તમે એ જણે સહચાર કર્યો તેવો જ સાત્વિક
 “ પ્રકાશ એ મહાપતિવ્રતાનાં નિષ્કામ પ્રીતિયજ્ઞ ઉપર સળંગ્યો છે તે
 “ સળંગે છે. એટા, આ પવિત્ર દર્શનથી તું બોધ તે શાન્તિ પામજે.
 “ હું સિદ્ધ સ્વરૂપે પણ ત્હારી માતાની છાયાની દાસી થવાને જ યોગ્ય છું.
 “ ત્હારા દાદા એ વાતે પ્રથમથી સમજ્યા હતા. તે એ સમજણથી જ
 “ એમણે ત્હારી માતાની ભક્તિ કરેલી છે અને તેના પુણ્યથી એમનાં
 “ સર્વ પાપ પૃથ્વી ઉપર જ ધોવાઈ ગયાં છે. એ પુણ્ય થયેલો જીવ આ
 “ ભક્તિથી સિદ્ધ થઈ અંહી આવશે. એ પ્રથમથી સમજ્યા તે વાત
 “ હું સિદ્ધ થયા પછી સમજી. ત્હારી માતા જેવી મહાતપસ્વિની સાત્વિક
 “ મહાપતિવ્રતાની પાસે હું એના ચરણની રજ જેવી છું, અને ત્હારા
 “ પિતાને પણ એની સેવા કરવા પામવાના પ્રસંગથી જ પુણ્યશાલી થયો
 “ સમજજે. ”

આ સ્વર બંધ થયો ત્યાં એ સ્વર પાસેની છાયાઓ કંઈક ઝાંખી થવા
 લાગી તે સટે ધુલ્લિધનની છાયા વધારે ચળકવા લાગી. થોડી વારમાં એ
 છાયાને શરીરે સંન્યાસીનાં ભગવાં વસ્ત્ર દેખાયાં તે તેની પાસે ઉભી ઉભી
 અલકકિશોરી, “ ભાભી! આવો! ભાભી! આવો! દેવી ગઈ, પણ તમે
 “ આવો!” કરી, મહોટેથી હૈયાફાટ આત્મન્દ કરતી દેખાઈ.

આની સાથે જ ચન્દ્રલક્ષ્મીના હાથમાંની લક્ષ્મીનંદનની છાયાના આખા
 મુખ ઉપર આંસુ રેલાતાં દેખાયાં તે પર્વત ઉપર રાત્રે તારા ચળકે તેનાં
 જેવો પ્રકાશ ધારણ કરીને ચળકવા લાગ્યાં તે ત્યાં આગળથી અનેક
 ખરતા તારાઓના તેજસ્વી લંખાતા તાર પેઠે એના શરીરપરથી નીચેનાં
 કુણ્ડમાં ટપકવા તે પ્રતિબિમ્બ નાંખવા લાગ્યાં. એટલામાં એના હૃદયમાંથી
 ઉછળતા હોય એવા સ્વર એના મુખમાંથી આકાશ ભણી જવા લાગ્યાં;
 “ ભાઈ, ભાઈ, મહીનામાં નહી આવો તો હું જીવવાનો નથી! હા!”

થોડી વારમાં સર્વ સ્વર બંધ થઈ ગયા અને મોજના ખળભળાટ તે
 પવનના વધતા સુસવાટા વિના ધીન્નું કાંઈ સંભળાવું બંધ થઈ ગયું. આકા-
 શમાં વીજળી ચમકારા કરવા લાગી તે પિતામહકુણ્ડમાં ભયંકર પ્રતિબિમ્બ
 નાંખવા લાગી. ચંદ્રમા અસ્ત થયો તે એની પાછળના પ્રકાશની પીટ ઉપર

એસી અંધકારે ચન્દ્રને અને ચન્દ્રપ્રકાશને ચગદી ચાંપી ભાંયભેગા કરી નાંખ્યા. વીજળીના ચમકારા થતાં જગત જોટલું ભયંકર થતું તેથી વધારે ભયંકર, ચમકારો શાંત થતાં, થતું અને, વળી ચમકારો થતાં, વધારે ભયંકર થતું. પવનના સુસવાટા વધ્યા ને ઉપર આકાશમાં પછડાવા લાગ્યા તેમ કુંડનાં મોજાંને પણ ઉછાળવા ને ગભવવા લાગ્યા. અંધકાર અને ગર્જનાઓ દશે દિશાએ વ્યાપી ગયાં ને સરસ્વતીચન્દ્ર અને કુમુદ એક ખીન્નાનાં શરીર દેખતાં બંધ થઈ ગયાં. માત્ર દિવ્ય હૃદયબંધથી સ્વામીને ઓળખી ભયભીત કુમુદ એને ગાઠ આલિંગન દેઈ ઉભી ત્યાં પ્રથમ વીજળીનો કાકો, હજાર તોપો સાથે લાગી પુટે તેના જેવો, થયો ને તે સાથે, આંખ ઉઘડી મીંચાય એટલા પલકારા જોટલી પળમાં, એનો ચમકારો થઈ શાંત થઈ ગયો ને અંધકાર એના ઉપર ચઢી બેઠો. એ પ્રકાશની પળમાં આ બે જણે પોતાના સર્વ વડીલવર્ગને તેજકુંડનાં મોજાંમાં ડુબી જતાં દીકાં ને ચારે પાસની ગર્જના વચ્ચે—

“કુમુદ ! કુમુદ !” “ભાઈ ! ભાઈ !” “ભાભી ! ઓ ભાભી !” એવી દુઃખભરી કારમી ચીસો સંભળાઈ.

વીજળીનો ખીન્ને ચમકારો થતાં આ સ્વપ્નના સરસ્વતીચન્દ્રે સ્વપ્નની કુમુદને છળેલી આંસુભરી અને પોતાને વળગી પડેલી જોઈલીધી, ને ચમકારો બંધ પડે તે પહેલાં તો તેમની પાંખોએ તેમને ઉચક્યાં અને જે દિશામાંથી સ્તેહી જતોના દુઃખની ચીસો સંભળાતી હતી તે દિશામાં વીજળીના કરતાં વધારે વેગથી લીધાં. પળવારમાં એ બે શરીર આ કુંડમાં આ અંધકાર, ગર્જનાઓ, મોજાં, અને ચીસો વચ્ચે ઉડી પડ્યાં; પડી કુંડને તળીયે ડુબ્યાં; ને ડુબ્યાં તેની સાથે તેમનું આ મહાસ્વપ્ન વિરામ પામ્યું, ને સૌમનેશ્વરગુફાના ઓટલા ઉપર સરસ્વતીચન્દ્રના ચરણને પોતાના ખોળામાં લેઈ છાતી સાથે ચાંપી રાખી, બેઠી બેઠી, અંચળાને ઉશીકે ઉંઘતી કુમુદસુંદરીના સ્થૂલ શરીરને જ જોવાનું બાકી રહ્યું. પણ એવામાં જ આકાશનો ચન્દ્ર અસ્તાચળની પાછળ કુદી પડ્યો ને એ શરીરનું દર્શન કરાવનાર ચન્દ્રપ્રકાશના ઉપર પણ અંધકારનો પડદો પડી ગયો. હવે તો આ બે જીવ જગે ત્યારે તેમનો પોતાનો અંતઃપ્રકાશ કેવી સૃષ્ટિ રચે છે તે જોવાના કાળની વાટ જોવી બાકી રહી.

પ્રકરણ ૩૨.

ચબમાન કે અતિથિ ?

અથવા

પુણ્યપાપમાં પણ પરાર્થબુદ્ધિની સત્તા.

Thyself and thy belongings

Are not thine own so proper, as to waste
 Thyself upon thy virtues, they on thee.
 Heaven doth with us, as we with torches do,
 Not light them for themselves ; for if our virtues
 Did not go forth of us, 'twere all alike
 As if we had them not. Spirits are not finely touch'd
 But to fine issues ; nor Nature never lends
 The smallest scruple of her excellence,
 But, like a thrifty goddess, she determines
 Herself the glory of a creditor—
 Both thanks and use.

Shakespeare's Measure for Measure.

સ્વાર્થો यस્ય પરાર્થ એવ સ પુમાનેકઃ સતામગ્રણીઃ ॥ પ્રકીર્ણ.

મની નિદ્રા ઘણીવાર ટકી નહી. ચૈત્રના શુકલ પક્ષની એકાદશીની રાત્રિનો હેલો પ્રહર સામાન્ય મનુષ્યને શાન્ત નિદ્રા આપે તેણે કુમુદને જગાડી. જગ્યા પછી સ્થૂલ સ્પર્શના સુષ્પના સ્વપ્ને એની આંખોને થોડી વાર ઉઘડવા દીધી નહી અને ઉઘવા પણ દીધી નહી. અંતે પાછલી રાત્રે પાસેના કોઈ વૃક્ષમાં કોયલ ટોકી ને તેની સાથે એનું હૃદય જગ્યું. જગતાની સાથે પોતાના ચરણસ્પર્શને સ્થાને પરિણામ પામેલા મોહક સ્પર્શનું ભાન આવ્યું. એ ભાન આવતાં એ એકલી એકલી મનમાં મુઝાઈ; મુઝવણ છુટતાં લજવાઈ; લજગ વિકસતાં સંકોચાઈ; સંકોચ પામતાં પામતાં ગભરાઈ; ગભરાતી ગભરાતી ખીની; ખીતી ખીતી પ્રિયચરણને દૂર કરી ઉઠી જવા ગઈ; ઉઠતા

પહેલાં એ ચરણુ જવરવાળા લાગ્યા; તેમાં જવર લાગતાં તેને મદનજવર કહ્યો; તે કલ્પનાની સાથે દયા ને પ્રીતિની ધારાઓ છુટી; એ ધારાઓએ એને પાછી રસમાં ડુબાડી; રસે એને લલચાવી ને લોભાવી; લાલચે અને લોભે એને ઉઠતી અટકાવી ને આ સર્વ વિડમ્બનાનું કારણ નષ્ટ થતું થતું જાયું. થયેલું સ્વપ્ન સાંમરતાં એ વિડમ્બના વધી. વિડમ્બના વધતાં સ્વપ્નનું સ્મરણ સવિશેષ થયું. સ્વપ્નના વિશિષ્ટ ભાગનું સ્મરણ થતાં માતા, પિતા, અને શ્વશુરજનની છાંપીઓ, સ્વપ્નને અંતે દીરેલી હતી તે પ્રત્યક્ષ થઈ. તેમ થતાં એ ચમકી. ચમકતાં વાર જ સંપૂર્ણ જાગૃત થઈ, પ્રિય ચરણને ધીમે રહી ઓટલા ઉપર સુવાજ્યા ને પોતે અંધારામાં દૂર જતી રહી, અને હજી નિદ્રામાં જ હોય તેમ ત્વરાથી ઓટલાથી બે હાથ છેટે નીચે ભાંચ ઉપર અંચળાનું ઉશીકું કરી સુઈ ગઈ ને નિદ્રાવશ પણ થઈ.

મૃદુલ સ્પર્શનો અપરિચિત સંસ્વતીચંદ્ર કુમુદે નિદ્રાકાળે નિદ્રામાં રચેલી સ્પર્શસૃષ્ટિના ચમત્કારથી, સુપુષ્પિતના સ્વપ્નને અંતે, જાગૃત સ્વપ્નમાં પહોં હતો અને એ સ્વપ્નકાળે અનેક તર્ક અને વિકારોના સુખાભિલાપમાં, જાગરણવાળું મનુષ્ય નિદ્રામાં ઘસડાય તેમ, અવશ અને અજ્ઞાત ઘસડાતો હતો. એ સ્વપ્નનું કારણ દૂર થતાં તે આમ ઘસડાતો મટ્યો ને સાવધાન થઈ બેઠો થયો. બેસીને ચાર પાસ તથા ઉંચે ને નીચે દૃષ્ટિ ફેરવવા લાગ્યો. અંધકારની પરિચિત થયેલી આંખ અંધકારમાં પણ જોઈ શકવા લાગી ને થોડે છેટે નીચે સુતેલી કુમુદની શરીરાકૃતિ તેણે જોઈ. “કાણુ સુતું છે ? કુમુદ સુંદરી ?” એવું કહેવા જતો જતો અટક્યો અને એક હાથ હડપચીએ ને ખીજે છાતી ઉપર મુકી ઇષ્ટ વિષય જોતો જોતો ઉભો રહ્યો; ન ચાહ્યો, ન બેઠો. ખહારના આકાશમાં એક પાસથી અંધકાર ને એક પાસથી તારા ચમકતા હતા તેમ આના મસ્તિકમાં એક પાસથી સુખાભિલાપની વાસના સર્વવ્યાપિની થઈ ખડી થઈ ગઈ તો ખીજી પાસથી જ્ઞાનપ્રકાશના વિચાર પણ એ અંધકારને માથે ચમકારા કરવા લાગ્યા. એના પગના ઘસારાથી શ્વાનનિદ્રાને ભોગવતી કુમુદ જાગી, ને ઓટલા પાછળના આકાશના તારાના પ્રકાશની અંતે પોતાની વચ્ચે કુમુદે સરસ્વતીચંદ્રની છાયા ઉભી દીડી તો તે જ ક્ષણે વિચારના તારાઓએ એ છાયાના માનસિક અન્ધકારવચ્ચે વિશુદ્ધિની દીવાસળી સળગાવી આ ભાગ્યશાળી પુરુષને દેખતો કર્યો ને આંખો ચોળતો ચોળતો તે તરત ઓટલા ઉપર બેઠો ને “ શું કરવું ! શો ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે ?” એ પ્રશ્નોના વિચારમાં પહોં ત્યાં વિકાર વિસ્મૃતિને વશ થઈ શાંત થઈ ગયા.

“ કુમુદસુંદરી ! તમે અંહી સુતાં છો ? તમે જાગો છો ? ” “ સરસ્વતીચંદ્ર ! કેમ બેઠા છો ? નિદ્રા નથી આવતી ? ” એમ બે જાણનાં મુખમાંથી સામાસામી પ્રશ્નો સાથેલાગા નીકળ્યાં. કુમુદ પણ બેઠી થઈ.

“ વસન્તગુફામાં પહેલી રાત્રે એકલી પડી એટલે આપના વિચાર થવા લાગ્યા ને નિદ્રા ન આવતાં અંહી આવી. ” સરસ્વતીચંદ્રનો ઉત્તર નીકળતા પહેલાં કુમુદે બોલવાનો આરંભ કર્યો ને એ આરંભને અવકાશ આપવા પુરુષો પોતાના શબ્દ કંઠમાં રોકી દીધા.

સર૦ — તમે આ એટલા ઉપર બેઠાં હતાં ?

કુમુદ શરમાઈ ને ગુંચવાઈ પણ અંતે બોલવાની છાતી ચલાવી.

“ હા. પ્રથમ તો આપના શરીરમાં મહેં જ્વર જાણ્યો હતો તે ચિન્તાએ અહીં મોકલી અને એ ચિન્તામાંથી આપના શરીરની ખરી સ્થિતિ જાણવા સ્પર્શ વિના અન્ય માર્ગ નહોતો. અનેક વિચાર કરી આપના ચરણસ્પર્શથી એ કાર્ય પણ સધાશે ને હું પવિત્ર પણ થઈશ એવા વિચારથી આપના ચરણને બોળામાં રાખી હું બેઠી ને બેસતામાં જ નિદ્રા પ્રાપ્ત થઈ. તેમાંથી જાગતાં હું દૂર ખસી અંહી સુતી ને અંહી પણ નિદ્રાવશ હતી તે આપના પગના ધસારાથી જાગી ઉઠી. ”

સર૦ — તમારી નિદ્રામાં મહેં ભંગ પાડ્યો ખરો ?

કુમુદ૦ — જોણે આજ સ્વસ્થનિદ્રાનું સ્વરૂપ મને દેખાડ્યું તેને તે સ્વરૂપમાં ભાત પાડવાનો પણ અધિકાર છે.

સર૦ — તમારો વિશુદ્ધ લોભ મહારા ચરણના સ્પર્શથી દૂષિત થયો.

કુમુદ૦ — પવિત્રતા અને દૂષિતતાના સ્વભાવ મનની સ્થિતિ પ્રમાણે બંધાય છે. નિદ્રાને વશ થઈ જવાથી મહેં મહારા ને આપના વિશુદ્ધ લોભને અલિત કર્યાં છે. મહારી તો નિદ્રાનો જ ભંગ થયો હશે પણ આપના તો તપનો પણ ભંગ મહારાથી થઈ ગયો હશે. હું તો ભાગ્યથી જ દૂષિત છું ને આપને તો મહેં પોતે દૂષિત કર્યાં.

સર૦ — તમને સર્વ અધિકાર મહેં સોંપી જ દીધા છે. તમારા હૃદયની જે વાસનાની તૃપ્તિ શોધશો તે મહારા ભાગ્યમાંથી તમારે તમારી જાતે લેઈ લેવાનો અધિકાર તમને મહારું હૃદય સોંપે છે, કારણ તે વિધિથી જ મહારું પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

કુમુદ૦ — આપ હવે પ્રાયશ્ચિત્તની કથા જવા દો — તે વસ્તુના નામશ્રવણથી જ હું કમ્પું છું.

સર૦—હું તેમ કરવા પણ તત્પર છું.

કુમુદ૦—મહારા રસ અને ધર્મ વિચારવાનું કાલ મહારા ઉપર આપે રાખ્યું હતું તે વિચારનાં સાધન મને સ્પષ્ટ કરો એવો મહારા મનમાં અભિલાષ છે.

સર૦—તમે પ્રશ્ન કરશો તેમ તેમ તે સિદ્ધ થશે.

કુમુદ૦—આપ મહારું આતિથેય કરો છો—

સર૦—તમે મહારું આતિથેય કરો છો તેવું હું તમારું કરું છું.

કુમુદ૦—આપણા બેમાં યજ્ઞમાન કોણુ ને અતિથિ કોણુ ?

સર૦—મહારે મન તમે અતિથિ ને તમારે મન હું.

કુમુદ૦—પ્રીતિયજ્ઞમાં પણ તેમ થાય છે ?

સર૦—ના. તેમાં તો બે હૃદયનું અદ્વૈત હોય છે. સામાસામી દર્પણ મુખ્યાં હોય ત્યારે એકમાં પડતું પ્રતિબિમ્બ તરત જ બીજામાં પડે અને તે પાછું મહેલામાં પડે અને એ રીતે અનેક પ્રતિબિમ્બ આ બે દર્પણમાં નથી સૃષ્ટિ રચે છે. એવા જ વિધિથી પ્રીતિબદ્ધ દમ્પતીઓનાં હૃદયમાં વિચાર અને અભિલાષ અદ્વૈત પામી રચાય ત્યારે તેમાંથી જે ક્રિયા ઉદ્ભવ પામે તેની જ્વાલાઓથી અદ્વૈત યજ્ઞ રચાય છે.

કુમુદ૦—આપણું એવું અદ્વૈત રચાવામાં કેમ બાધ છે ?

સર૦—તે અદ્વૈત મનુષ્યનું રચ્યું રચાતું નથી; એનો પ્રભવ તો ઈશ્વરની ઇચ્છામાં છે.

કુમુદ૦—મહારા અભિલાષ આપણા બેના કલ્યાણને જ શોધે છે, ને સુખવાસનાનો તિરસ્કાર કરે છે; પણ વાસના જાતેજ છુટતી નથી.

સર૦—આવી વાસનાઓ બે પાસના અદ્વૈતયજ્ઞથી જ છુટે છે. જિવ્હા ઉપર શર્કરાનો સ્પર્શ થતાં જ જિવ્હા દ્રવે ને આસ્વાદ્ય વસ્તુને મૃદુ કરી જકરાશિમાં હોમે તે તેનો સ્વભાવ છે; આ પરિણામ અનિવાર્ય છે. પણ જિવ્હામાં લાલસા હોય નહીં તે શર્કરા આપનાર હાથ સંકુચિત રહે ત્યારે ઉભયનાં બે કાર્ય એક પન્થે થાય છે.

કુમુદ૦—આ વસ્તુ એવી છે કે તેની વાત કરતાં કરતાં લાલસા દારુના દગલા પેઠે સળગી ઉડે છે ને વાત કર્યા વિના તો એક હૃદય બીજા પાસે ઉઘડી શકતું નથી. લાલસાનો નાશ કરવાની લાલસાને માટે પણ હૃદય ઉઘટે ત્યારે વાત થાય.

સર૦—કેટલીક લાલસાઓ મૌનથી પણ તૃપ્ત કરાય છે. જે પ્રવાસીઓ ંગલમાં પ્રવાસે સાથે સાથે નીકળે. તેમને સામે ચોર મળે ત્યારે એવે પ્રવાસીએને ભય લાગે. એ ભયની વાત એક પ્રવાસી ખીજને કરે, ત્યારે આ ખીજનામાં ભય ન હોય તો ઉત્પન્ન થાય, અને ખીજને ભય થયું હોય તો તેનું ગુપ્ત ભય, આવા સાથીને પણ ભય લાગતું જણી, વધે. પરસ્પરનાં હૃદય ઉઘડવાથી આ જે જણનું ભય વધે અને ઉભયનાં મન નિર્બળ થાય. તેને સટે આ જે જણ પોતપોતાનું ભય પોતાના મનમાં રાખે તે ખહારથી હીમત દેખાડે તો એ ખીજને હીમત આવે અને તેમ કરતાં ખહેલાને પણ હીમત આવે—મૌનથી જેમ આ જે જણ એના હૃદયનું ભય નષ્ટ કરે છે, તેમ સ્ત્રીપુરુષ પોતપોતાની લાલસાઓને પોતાના હૃદયપટમાં ગુપ્ત રાખે તે હૃદયના એટલા ભાગને ઉઘાડે નહી તો ઉભયની લાલસાઓ, તેલ વગરના દીવા પેઠે, ધીમે ધીમે જલતે જ ક્ષીણ થઈ જાય છે.

કુમુદ૦—લાલસા, તૃપ્ત થવાની અનુકૂળતાના ભાનથી જ, વધે છે.

સર૦—એ ભાન ભયંકર છે ખરું.

કુમુદ૦—પ્રારબ્ધયોગે તે ભય પ્રાપ્ત થાય તો શો ઉપાય ?

સર૦—એક પ્રારબ્ધયોગનો પ્રતીકાર ખીજ પ્રારબ્ધ યોગથી જ બની શકે—ઈશ્વરની કૃપાથી જ થાય—મનુષ્યનો અહંકાર આવા વિષયમાં વૃથા દમ્ભ જ સમજવો.

કુમુદ૦—એ તો સત્ય જ છે. પણ આવે પ્રસંગે મનુષ્યના હાથમાં યથાશક્તિ વાંપરવાનું શસ્ત્ર કીયું ?

સર૦—વિષયની વિસ્મૃતિ, સંકલ્પનો સંકોચ, સદ્વિચારનો ઉદય, અને નિશ્ચયની સ્મૃતિ—એટલી સંપત્તિથી મનની લાલસા હટ્ટે છે તો ખરી. બાકી તેના નાશનો ઉપાય તો સૂક્ષ્મ શરીરની સંપૂર્ણ સંસિદ્ધિ જ છે.

કુમુદ૦—જેમ લાલસા એકદમ સળગી ઉઠે છે તેમ એકદમ શાંત પણ થતી નહી હોય ?

સર૦—પવન અગ્નિના ભડકાને વધારે છે તેમ હોલવી પણ નાંખે છે. જેને ઇષ્ટ ગણી લાલસા રાખીએ છીએ તેમાં કોઈ વિચિત્ર દોષનું નવું અણુ-ધાર્યું દર્શન એ લાલસાની વાન્તિ કરાવી દે છે. તે જ રીતે વિવેકની વિસ્મૃતિથી જ્ઞાનીને મોહ થયો હોય તો તે વિવેકની જ સ્મૃતિના અમકારની સાથે એ મોહ ઉતરી જાય છે.

કુમુદ૦—આ વાસનાનું જળ ઈશ્વરે શા માટે પ્રવર્તાવ્યું હશે? એ જળ

આખા સંસારને વ્યર્થ ઉંચો નીચો કરતી દેખાય છે. એનાં સુખ પણ ખોટાં ને દુઃખ પણ ખોટાં.

સરં—સુખ દુઃખ ખોટાં છે તે તો એમજ. પણ ઈશ્વરની રચનાઓ સાધ્યસાધનભાવ વિનાની હોતી નથી.

કુમુદં—વાસનાઓ તો અન્તે દુઃખની જ સાધક છે ને એમનો તો નાશ જ થયે.

સરં—તમે આ ઓટલે આવી પાસે બેસો—હું સમજવું કે વાસનાનો પણ ઉપયોગ છે.

કુમુદં—ના, હું તો નીચે બેઠી જ સારી છું. ધૃત આગળથી વન્હિ દૂર રાખ્યો જ સારો.

સરં—એ વાત પણ ખરી ને એ વાત તમે જ મ્હારા સ્મરણમાં આણી તેથી મને હવે તમારી નિવાસનાનું ખીજ દેખાય છે. કુમુદસુન્દરી ! વાસનાના નાશનો હેતુ તમે યથાર્થ સમજ્યાં છો તો તેને માટે શક્તિ પણ ઈશ્વર આપશે. તો હવે વાસનાનું ઈળ સાંભળો. જડ પદાર્થને જ્ઞાન કે વાસના કંઈ નથી તોપણ જડ ધર્મના નિયમ પાળી તેમની સૃષ્ટિ ટકી રહી છે ને ચાલી રહી છે. પશુપક્ષિઓમાં ને કૃમિઆદિમાં પ્રત્યક્ષદષ્ટિનાં જ્ઞાન ને વાસના છે તેથી તેમનાં સ્થૂલ શરીરનાં રક્ષણ થાય છે તેમ તેમની ભિન્નભિન્ન જાતિઓ ભોજન પામે છે. મનુષ્ય જાતિ પણ જંગલી દશામાં એવી જ સ્થિતિમાં હોય છે ને પરિપાક્રમે કાળે કરીને તેની યુદ્ધિ અને વાસનાઓ પરોક્ષ વસ્તુઓનું ગ્રહણ કરે છે. આટલા ભેદના પ્રમાણમાં મનુષ્યની સ્થૂલ યુદ્ધિ અને વાસનાઓ સૂક્ષ્મ થતી જાય છે, અને શુદ્ધ જ્ઞાનનો ઉદય આવી પરોક્ષગ્રાહિણી યુદ્ધિમાંથી થાય છે તેમ શુદ્ધ ધર્મનો ઉદય મનુષ્યોમાં આવી સૂક્ષ્મ થતી વાસનાઓમાંથી પ્રકટ થાય છે. અન્ય પ્રાણીઓને વાસનાઓ છે ને સુખદુઃખના ઉદ્દેશવાળી અપેક્ષાઓ છે તે અપેક્ષાવાળી સૃષ્ટિના પોપણ માટે મનુષ્યોમાંથી કેટલાંકમાં ધર્મયુદ્ધિ ઉદય પામે છે. જે એવી સૃષ્ટિ હોય નહી તો સર્વ જ્ઞાની હોય કે જડ હોય, ને જડપ્રતિ જેમ ધર્મ છેજ નહી તેમ જ્ઞાની પુરુષો કોઈના આંતિથેયના યજમાન થવા ઇચ્છતા જ નથી. ચર્મચક્ષુને પરોક્ષ રૂહેતા ધર્મ જ્ઞાનીને પ્રત્યક્ષ થાય છે ને એ ધર્મથી જગતની વ્યવસ્થાઓનું પોપણ થાય છે તે જ ધર્મને સ્થાને ધર્મના ઉદય પહેલાં અજ્ઞાનીમાં ઈશ્વર વાસનાઓ મુકે છે તે એજ વ્યવસ્થાના પોપણને માટે. એવી વાસનાઓ ન હોય તો માતાપિતા પોતાની પ્રજાનું પોપણ શું કરવા કરે ? આજકની અનાથ

દશાના પોષણયોગ્ય વાસનાઓ સ્ત્રીના હૃદયમાં ધાવણની સાથે જ જન્મે છે તે આ કઠોર કર્કશ સંસારમાં તે બાળકને સનાથ કરે છે. સ્ત્રીપુરુષની વાસનાઓ પણ એમજ તેમનાં મર્મસ્થાનનું પોષણ કરે છે. કામશાસ્ત્રમાં કામને આહાર-સધર્મ ગણેલા છે, શરીરસ્થિતિના હેતુ ગણેલા છે. સ્થૂલ-દૃષ્ટિથી આ વાત મનુષ્યની વ્યક્તિયોને ઉદ્દેશી કહેલી લાગે છે, અને તેમ કંઈક છે પણ ખરું; પણ પ્રધાન પક્ષે તેમ નથી. એ વાક્ય તો મનુષ્યલોકની સમષ્ટિને ઉદ્દેશે છે. જેમ વ્યક્તિયોના આહારથી આ સમષ્ટિસંસારનાં શરીર પોષણ પામે છે તેમ જ વ્યક્તિયો કામસેવન કરે તો લોકસંખ્યાનાં શરીરની સંખ્યાનું તે સ્થિતિનું પોષણ થાય; માટે સમષ્ટિને કામ આહાર-સધર્મ છે તે તેનો દ્વેષ લોકનાશક છે. પણ સંસારના અનેક પ્રસંગોએ ઉપવાસથી વ્યક્તિ પોતાનું ને સંસારનું કલ્યાણ કરી શકે છે તેવું જ કલ્યાણ કામના ત્યાગથી થાય તો ત્યાગ ધર્મરૂપ થાય છે.

કૃમુદ્—જે ક્ષુધા અને તૃષ્ણા જેવી એ વાસનાઓ સંસારને માટે કલ્યાણકારક હોય તો પછી તેમાંનાં સુખદુઃખના ભયથી તેમનો નાશ કરવો તે અનુચિત નથી ?

સૂર—વાસનાઓની ઉપમા ક્ષુધા અને તૃષ્ણા સાથે નથી, પણ જ્ઞાનેન્દ્રિયોની વૃત્તિયો સાથે છે. ક્ષુધા અને તૃષ્ણાનાં કારણ અને વિકાસ સર્વત્ર શક્તિરૂપ છે તે મનુષ્યથી અનિવાર્ય છે. સમુદ્રના ભરતી ઓટ પેઠે તેમનાં આકુંચન પ્રસારણ થયાં કરે છે તે સંસારની દૈનિક પ્રવૃત્તિસ્થિતિનાં એ કારણ છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયો સ્વેચ્છાએ સ્વાનુકૂલ જ્ઞાનનું ગ્રહણ કરે છે તે એ જ્ઞાનમાંના રસ આપી તેના અમુક પ્રકારની લાલસા રાખે છે. કર્ણેન્દ્રિય શબ્દજ્ઞાનના ગાનસ્વરૂપની, નાસેન્દ્રિય ગન્ધજ્ઞાનના સૌગન્ધિકની, ચક્ષુ સુંદર રૂપાકારની, અને જિહ્વા સ્વાદની, લાલસા રાખતાં આમ શીખે છે. એ શબ્દજ્ઞાનાદિ વિષયના ગ્રહણ સાથે અંતઃકરણની વૃત્તિના સંયોગથી આવી લાલસાઓ મનુષ્યને કોઈ નવી સૃષ્ટિમાં પ્રેરે છે. આમ આ ઇન્દ્રિયોદ્વારા આવેલા કંઈ કંઈ જ્ઞાનવિશેષનું અંતઃકરણ ચર્વિતચર્વણ કરે છે તે તે ચર્વિત વિષય અંતઃકરણમાં ગર્ભપેઠે સ્પન્દમાન થાય છે ત્યાં એ ગર્ભની માતા જેવી અંતઃકરણની પોતાનીજ કોઈક વૃત્તિ તેને પ્રીતિથી પોષે છે તે અપૂર્વ સ્તન્યપાન આપે છે. આ પ્રીતિ, આ સ્તન્ય-તે અંતઃકરણમાંથી વાસનારૂપે આ ગર્ભવિષયના ઉપર દ્રવે છે-વર્ષે છે. આ વૃત્તિ તો આ વાસનાઓનું રસનેન્દ્રિય છે

અને જિલ્લા ઉપર અન્ન દેખી આવતા અમીરસ પેઠે આ વૃત્તિમાં વિપય-
ચિન્તનથી આ વાસના—આ રસલાલસા—વિકાસ પામે છે. પણ તે લાલ-
સાઓની પ્રવૃત્તિ નદીઓનાં પૂર જેવી છે, સેતુ ખાંધી મર્યાદામાં રખાય
છે, એમના પૂરનો અશિષ્ટ માર્ગેથી વ્યભિચાર^૧ કરાવી પરીચાહ^૨ પણ
થાય છે, અને દીર્ઘદૃષ્ટિવાળાં મેઘાવી મનુષ્ય તેની ઉત્પત્તિને જ અટ-
કાવે છે. આ વાસનાઓનાં કારણ નિવાર્ય છે, તેમની ગતિ રોકી શકાય
છે, તે તેમના માર્ગમાં મર્યાદા મુકી શકાય છે, જ્ઞાન અને રસ ઉભયમાં
આવી સ્વાધીનતા છે, અને સ્વાધીનતા છે માટે જ તેને સ્વાધીન રાખ-
વાના અને તેને અધીન થવાના ધર્મ પ્રત્યક્ષ થાય છે. જેમ તરવારથી
સજ્જનનું રક્ષણ પણ થાય છે તે હુલા પણ થાય છે તેમ આ વાસના-
ઓથી સંસારની વ્યવસ્થાઓ ધડાય છે પણ ખરી ને ભગાય છે પણ
ખરી. એ વ્યવસ્થા ખગડે તે માર્ગે જનારે વાસનાનો નિરોધ કરવાનો
ધર્મ છે તે એ વ્યવસ્થા સુધરે ત્યાં વાસનાનું પોપણ ધર્મ્ય છે. બીજે
સ્થાને ગુણદોષનો પ્રસંગ નથી એટલે ધર્માધર્મનો વિચાર પ્રાપ્ત જ થતો
નથી તે મનુષ્યની સ્વેચ્છા જ ત્યાં સ્વતંત્ર છે. જ્યાં તેની સ્વેચ્છાને આવી
સ્વતંત્રતા નથી હતાં તેની ગતિનો નિરોધ પણ નથી ત્યાં ધર્મનું બંધન
છે તે તે બંધનનો તિરસ્કાર કરવો તે જ પાપ.

કૃમુદ૦—દમ્પતીની વાસનાઓમાં સ્વેચ્છાની જ મર્યાદા હશે કે
અન્ય મર્યાદાઓ પણ હશે? તેમના નિરોધનો પ્રસંગ ક્યારે આવે?

સર૦—શાસ્ત્રકરોએ તેમાં પણ એકાદશી, અનધ્યાય, અને અનુદ્યો-
ગના જેવી વ્યવસ્થાઓ રાખી છે તે વ્યવહારમાં પણ શાણાં મનુષ્યો તેને
રાખે છે. સાધુજનો જેને સૂક્ષ્મ પ્રીતિ ડૂંદે છે તેની સામગ્રી તો બવા-
લામુખ્ય પર્વતનાં ગૂઢ શિખરો જેવી યુગના યુગ સુધી રહી શકે છે તે
એ શિખરોના અંતર્ભાગમાં ગૂઢ પરિપાક પામી આપણે જાણીએ નહી
તેવે પ્રસંગે શિખરો તોડી એ પ્રીતિ ખહાર ભલુકી નીકળે છે તે આ-
પણુને તેની નવી અજ્ઞાત અનિવાર્ય રેલાતી સૃષ્ટિમાં ડુબાડે છે. તેની
વ્યવસ્થા કે ગતિ આપણા હાથમાં નથી ત્યારે સંસાર જેને પ્રીતિ ડૂંદે છે
પણુ સત્ય જેતાં જે આવી સ્થૂલ વાસનાઓ જ છે તેની સ્થૂલ વ્યવસ્થા
સાધુજનોનાં સૂક્ષ્મ શરીરરૂપ જ્યોતિના તાપથી, તે રંગથી, તે પ્રકાશની
શક્તિથી કરીએ તેવી થઈ શકે છે.

૧. પોતાનો માર્ગ ઊંડી બીજે પ્રવર્તવું તે. ૨. રેલ અને પૂર આવતાં
તેના પાશીને જવાને કરી આપાયે તે માર્ગ. કાંસ. ૩. “ અણુજો.”

ક્રુમુદ્—સાધુજનો પ્રીતિને જ લક્ષ્યનું કારણ માને છે તે આપણા લોકમાં શું મનાય છે તે તો સમજાતું નથી. જો સાધુજનોની ખુદ્ધિ યથાર્થ હોય તો વિવાહના સમ્પદી આદિના વિધિને શા માટે આવશ્યક ગણ્યા હશે? જો આપણા લોકની ખુદ્ધિ યથાર્થ હોય તો તે સંવનનને પરિશીલનમાં જ અનીતિનો દોષ રોપાય. જો સાધુજનોની ખુદ્ધિ યથાર્થ હોય તો આપણા લોકનાં લક્ષ્યમાત્ર અનીતિરૂપ છે તે તેમ પરણેલાં દમ્પતી છુટાં પડે તે સ્વેચ્છાએ નવા પ્રીતિયજ્ઞ માંડે તે ધર્મ થાય. સાધુજનોમાં વિવાહના વિધિ શા માટે રૂઠ થયા હશે અને સંસારીઓમાં વિવાહ જાતેજ શા માટે થતા હશે તે સમજાતું નથી. એવા વિવાહ વિના દમ્પતી દમ્પતી થાય તો તેમની વાસનાઓનો નિરોધ ઘટે કે નહી તે ઘટે તો શા માટે?—

સર૦—વિશ્વકર્તાની સર્વ રચનાઓમાં વ્યવસ્થા હોય છે તે મનુષ્ય-સૃષ્ટિની કેટલીક વ્યવસ્થાઓ મનુષ્યને નિમિત્ત કરી મનુષ્યને હાથે જ તે કરાવે છે અને કેટલીક વ્યવસ્થાઓ અન્ય નિમિત્તોદ્વારા કરાવે છે. ઈશ્વરની આ સર્વ વ્યવસ્થાઓ વચ્ચેથી પોતાના ધર્મ શોધી કાઢી સાધુજનો મનુષ્યોને માટે સર્વ દેશમાં તે સર્વ કાળમાં જે વ્યવસ્થા સાચવે છે તે સનાતન ધર્મની વ્યવસ્થાઓ છે. પણ પોતપોતાના દેશકાળની વિશેષ વ્યવસ્થાઓને ઉદ્દેશી પ્રૌઢ અને સ્મર્ય મનુષ્યો તે દેશકાળને માટે જે વિશેષ વ્યવસ્થાઓ રચે છે તે અલ્પકાલિક અને દૈશિક ધર્મની અંગભૂત થાય છે. આ વિશેષ-ધર્મોની વ્યવસ્થા પણ લોકકલ્યાણના જ ઉદ્દેશ રાખે છે. સાધુજનોના સનાતન ધર્મના વિધિ સનાતન છે, અને આરોગ્યવાળાં અંતઃકરણને માટે છે. એ આરોગ્યને સ્થાને કંઈ રોગ હોય ત્યારે તેને માટે વિશેષ ધર્મ રચાય છે તે જેમ જેમ પ્રજામાં આરોગ્ય આવતું જાય તેમ તેમ વિશેષધર્મનો ત્યાગ અને સનાતન ધર્મનો સ્વીકાર થાય છે. સનાતન ધર્મ આહાર જેવો છે; વિશેષધર્મ ઔષધ જેવો છે. ઔષધકાળે ઔષધ તે આહારકાળે આહાર રાખવાં એવી સનાતન ધર્મની જ વ્યવસ્થા છે. સંવનન અને પરિશીલન એ સનાતન ધર્મના વિધિ છે અને શુદ્ધ હૃદયોના શુદ્ધ સંયોગથી હૃદયના ગાન્ધર્વ વિવાહ રચાય ત્યાં જ સનાતન વિવાહની પ્રતિજ્ઞાઓ બંધાઈ ચુકી સમજવી. વિવાહ એ આવી પ્રતિજ્ઞાના સાકાર લેખ જેવો વિધિ છે અને સૂક્ષ્મ શરીરોના સૂક્ષ્મ વિવાહનું સ્થૂલદૃષ્ટિને માટે પ્રત્યક્ષ મૂર્તરૂપ છે. સર્વ દેશના સાધુજનોએ આ વ્યવસ્થા સર્વના કલ્યાણને માટે બાંધી છે તે સ્વીકારી છે. વિવાહ સ્વીકારનાર સાધુદમ્પતી આ વિધિવ્યવસ્થાથી પોતાના પ્રીતિયજ્ઞનો આરં-

ભટાણ પ્રસિદ્ધ કરેછે અને તે યજ્ઞમાં ભંગ પડે એવાં કાર્યથી દૂર રહેવાની પ્રત્યક્ષ સૂચના લેવામાં, કૃષિકાર વર્ગનાં ક્ષેત્રની વાડો અને ગ્રામ તથા નગરો વચ્ચેના સીમના બાણુ પેઠે, અન્ય સાધુજનો વિવાહના વરણુવિધિને સંજ્ઞા રૂપે આવશ્યક ગણે છે. સનાતન ધર્મના વિવાહનું કારણુ પ્રીતિ છે તે જ્ઞ પણ પ્રીતિ છે. સંસારની સુંદરતા અને વૃદ્ધિ પણ એવી પ્રાતિથી જ છે, તે એ પ્રીતિ આટલી મર્યાદામાં હૃદયમાં રચાય તો સાધુજનો તેને વિશ્વકર્તાની વ્યવસ્થાનો અંશ ગણી સ્વીકારે છે. બાળકના સાદા શરીરમાં યૌવનકાળે નવાં અંગ અને નવી વ્યવસ્થાઓ થાય છે તેની પેઠે જ પ્રીતિ પણ નવું અંગ થાય છે તે જેમ નવાં સ્થૂલ અંગનો ત્યાગ નથી થતો તેમ પ્રીતિનો પણ નથી થતો. આ દેશમાં કોઈ કાળે પ્રીતિવૃક્ષના આ મૂળમાં તે થડમાં તે તેમને ઉગવાની ભૂમિમાં કંઈક મહાન્ રોગ જણાયાથી તે જ્ઞણુનારાઓએ પ્રીતિવૃક્ષનાં બીજની અને ભૂમિની ઉપેક્ષા કરીછે. કેટલાક છોડ અને રોપાઓ ન્હાનાં કુંડાંમાં ઉપરથી રોપીયે છીયે તે કુંડાંની તળેની પડધીને લીધે એ રોપા ભૂમિમાં પહોચતા નથી તેમ પ્રીતિનાં બીજને ભૂમિની ઉપેક્ષા કરનાર વ્યવસ્થાપકોએ, આ દેશમાં પ્રીતિના છોડ બાળવિવાહનાં કુંડામાં ઉપરથી રોપી, એ છોડનાં રક્ષણુ તે ગોપણુ જેટલાં થઈ શકે તેટલામાં જ સંતોષ માનેલોછે, અને તેમણે દીઠેલા રોગના કરતાં આટલી વ્યવસ્થામાં ઓછી હાનિ ને વધારે લાભ ગણ્યોછે. કુમુદસુંદરી ! આપણા લોકમાં વસીયે ત્યાં સુધી આપણું અને તેમનું કલ્યાણુ તેમની વ્યવસ્થા પાળવામાં છે અને તે જ ધર્મ છે. આપણે એ લોકનો ત્યાગ પ્રાપ્ત થાય ને સાધુજનોનાં અંશભૂત થઈએ ત્યાંથી સાધુજનોના સનાતન ધર્મ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. આપણે તેમનાં અંશભૂત થયાં છીયે એવો, સર્વ સાધુજનોએ, આપણી પરીક્ષા કરી, નિર્ણય કયાં છે— માટે આપણે તેમના સનાતન ધર્મનાં અધિકારી થયાં છીયે તે સંસારના લોકધર્મથી મુક્ત થયાં છીયે.

આટલું વચન નીકળતાં કુમુદસુંદરી એકદમ ઉઠી ને ઓટલા ઉપર સરસ્વતીચંદ્રથી કંઈક દૂર છતાં પાસે બેઠી ને બોલી.

“ જો સદ્વિચારને અંતે તમે આ જ નિર્ણય ઉપર આવો છો તો આમ તમારી પાસે બેસવું એ જ મહારો ધર્મ છે.”

સરં—શા માટે ?

કુમુદ—જો વાસનામાં અધર્મ નથી તેની તૃપ્તિ એ જ શાન્તિ છે, તે દયા એ પણ એક વાસના છે.

સર૦—તમે ક્રાના ઉપર દયા આણો છો ?

કુમુદ૦—તમારા શરીરમાં જ્વર મ્હે પ્રત્યક્ષ કરેલો છે ને તેનું ઔષધ કરવું એ યજ્ઞમાનનો ધર્મ છે.

સરસ્વતીચંદ્ર હસી પડ્યો ને એક હાથ લાંબો કર્યો.

“ તમે ઠગાયાં. જુવો મહારો હાથ-તે શીતળ છે કે ઉજ્જળ છે ?”

કુમુદસુંદરી તે હાથ ઝાલી રહી.

“ આ હાથ અત્યારે તો સ્વસ્થ, શાંત, ને શીતળ છે.—શું આશ્ચર્ય ?—રાત્રિયે તેમ ન હતું.”

સર૦—તમારો હાથ ઉજ્જળ છે—પણ અનુજ્જળ થવા લાગે છે.

કુમુદ૦—તમારો હાથ ઉજ્જળ થવા માંડે છે.

સર૦—કુમુદસુંદરી, મહારો હાથ મુકી દેશો એટલે પાછો અનુજ્જળ થઈ જશે ને તમારો તો થયો જ છે. આવાં ક્ષણિક કારણોથી, વીજળી પેઠે, ક્ષણમાં દષ્ટ અને ક્ષણમાં નષ્ટ થતા વિકારોને માટે દયા આણવી એ ધર્મ નથી. આપણી સતત વાસના તો કલ્યાણની છે, ક્ષણિક મુખની કે ક્ષણિક દુઃખના નાશની નથી.

હાથ મુકી દેતી દેતી કુમુદ બોલી.

“ તમે સત્ય કહ્યું. મહારા સ્પર્શથી તમને જ્વર થાય છે ને એ સ્પર્શને અભાવે જ્વર શાંત થાય છે. મને તમારી દયા આવે છે ત્યારે મને એવો જ્વર આવે છે.”

સર૦—એ દયા અસ્થાને છે.

કુમુદ૦—તે અસ્થાને હો કે સ્થાને હો; તે ધર્મથી આવશ્યક હો કે ન હો, પણ તેમાં અધર્મ તો નથીજ ને ?

સરસ્વતીચંદ્ર વિચાર કરી બોલ્યો.

“ તે પણ છે. કુમુદસુંદરી ! લોકવ્યવસ્થાને માટે રાજા ધારા કરે તે પણ તેની આજ્ઞાઓનો સમૂહ છે. રાજાથી પરોક્ષ હૃદયે, કોઈ દેખે નહી ને જાણે નહી એવું હોય, તો પણ આ આજ્ઞા અંતઃકરણથી પાળવી એ સર્વ સાધુજનોનો સનાતન ધર્મ છે ને લોકનું તેમ લોકવ્યવસ્થાનું કલ્યાણ પણ તેમાં છે.”

કુમુદ૦—રાજાની કેઈ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થવાનું આપણને ભય છે ?

સર૦—તમારું વય એ આજા પ્રમાણે બાળક છે, અજ્ઞાન છે—ત્યાં સુધી તમારું પ્રારબ્ધ તમારા હાથમાં નથી પણ તમારા પિતાના હાથમાં છે. તેમની સંમતિ વિના આ વયમાં આપણા સંસર્ગનો કે વિવાહનો રાજ્જાથી નિષેધ છે. પરિત્રાજિકામકમાં કે ચંદ્રાવલીમૈયા પાસે જે વર્ષ રૂઢેશો તો તે પછી યોગ્ય વિધિથી વિહાર મકમાં જવાને રાજ્જભણીતો પણ બાધ નહી આવે. સંસારની કલ્યાણકર વ્યવસ્થા કરવી તે રાજ્જનો ધર્મ છે તે તે ધર્મને અનુવર્તી તેણે ધર્મબુદ્ધિથી કરેલી આજ્ઞાએને સાધુજનો શિર ઉપર રહડાવે છે. લોકવ્યવસ્થાને માટે ચિન્તા કરી રાજ્જએ કરેલી આજ્ઞાને નિષ્ક્રમ કરવી એ સાધુજનોના મનથી લોકનાં અકલ્યાણનો અને અવ્યવસ્થાનો માર્ગ છે અને એ માર્ગ સાધુજનોએ વર્જ્ય છે. એટલા વિષયમાં ધર્મમૂર્તિ રાજ્જને ગુરુ ગણી આજ્ઞા ગુહ્ણામવિચારણીયા એ પથ્ય નિયમનું સાધુજનો સેવન કરેછે.

કુમુદ૦—એ બાધની કથા તમે અત્યાર સુધી ભુલી ગયા હતા?

સર૦—ના. એ બાધ તમને નથી આવતો પણ મને એકલાને જ આવેછે. રાજ્જજ્ઞાનો અપરાધી હું થઈશિ—તમે નહી થાવ; એ અપરાધને માટે શિક્ષાપાત્ર હું થઈશિ— તમે નહી થાવ. એ શિક્ષાને પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ ગણી મહારા શિરપર વહેરી લેવા હું સજ્જ છું અને ત્યાં સુધી એ અપરાધ કરવાની વાસના હું રાખતો નથી પણ અન્ય ધર્મને બળે તેના પ્રસંગનો પ્રતીકાર કરી શકતો નથી ત્યાં સુધી, હું ઈશ્વરને ઘેર નિર્દોષ છું અને ઈશ્વરને ઘેર પણ તેથી મહારો અપરાધ હશે તો તેની શિક્ષા પણ મહારે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ જ છે. એ શિક્ષાની મને વાસના હતી અને તેથી મહું તમને આ બાધની વાત કહી ન હતી. તે, તમારી કલ્યાણવાસના પ્રત્યક્ષ કરી એટલે, અને તમારા પ્રશ્નનો સત્ય ઉત્તર આવશ્યક થયો એટલે, હવે મહું કહી દીધી.

કુમુદ૦—આ શરીર છે ત્યાં સુધી આ દયા તો નષ્ટ થવાની નથી. કાલ રાત્રે તમે મને ત્રણ માર્ગ બતાવ્યા હતા તેમાંથી ચંદ્રાવલીમૈયા જેવા પરોક્ષવેદીના યજ્ઞ આપણે જે વર્ષ પાળીશું તે તે પછી પર્યુક્ટીમાં રૂઢેવું કે વિહારમાં રૂઢેવું કે હાલની પેઠે રૂઢેવું તેનો વિચાર બનશે તેટલો આ પબ્ધ રાત્રિમાં કરીશું ને બાકીનો અવકાશ કરીશું. એ પરોક્ષવેદીને કાળે ક્રમ વર્તવું તે પણ આ પબ્ધ રાત્રિમાં જ વિચારીશું. જે વર્ષ થતા સુધી ને તેટલા કાળ માટે રાજ્જભયમાં તમારું શરીરરત્ન પડે એ કામ તો નહીજ કરું.

સર૦—આપણે કલ્યાણમાર્ગે પ્રવર્તવું તે કેવળ આપણે માટે જ છે એમ નથી. જે રાજા તોડવાનું આપણે ભય ગણીએ છીએ તેથી મને શિક્ષા થવાનું ભય મહારા હૃદયનો કંઈ પણ સ્પર્શ નથી કરતું; પણ આ પરમપવિત્ર સાધુજનોની કીર્તિ અને સ્થિતિ ઉભયને આપણી પ્રવૃત્તિને લીધે રાજભયમાં અને લોકભયમાં આવી પડવું પડશે. તેમણે કરેલા આપણા અત્યંત આતિથેયનો આ બદલો દુષ્ટ થશે.

કુમુદ૦—પવિત્રતામાં પણ આમ પરમાર્થ દર્શાવી આપે મહારા હૃદયને અતિદૃઢ કર્યું. સાધુજનોને ભયમાં ન નાંખવાની વાસનાથી મહારી સર્વ વાસના ભસ્મ થઈ સમન્ને.

સર૦—પ્રભાત થવા લાગ્યો.

કુમુદ૦—સૃષ્ટિના પ્રભાત સાથે આપણો પણ પ્રભાત જ થાયછે.

સર૦—એ પ્રભાતની સૃષ્ટિ આપણે કેવી રચવી તેનો વિચાર તમને સોંપું છું.

કુમુદ૦— તે યોગ્ય કરોછો. એ વિચાર ગૃહકાર્યના જેવો છે માટે મહારે જ કરવો ઘટે છે. મહારી સાથે આવેલાં સાધુજન ઉઠ્યાં હશે તેમને હું મળીશ ને આપના મંડળને આપ મળો. જે સાધુજનો આ સ્થાનમાં આપણને પ્રેરે છે તેમની ઇચ્છાને અનુકૂળ લાગશે તે કાળે હું પાછી આપની સેવામાં આવીશ ને હજી મહારે આપની પાસે જાણી લેવાનું છે કે આપ આયુષ્યશેષ કેમ ગાળવાના છો, આત્મહિત અને લોકહિત કેમ સાધવાના છો, અને હું તેમાં કેવી રીતે સાધનભૂત થઈ શકીશ. આ સર્વ વાત જાણી લેઈ પછી હું મહારે કરવાના વિચાર કરીશ. આપ જે બુદ્ધિ અને રસનાં પવિત્ર જ્યોતિને આપશો તેનું હું પૂર્ણ પ્રીતિથી પોપણ કરીશ. હવે આ કન્થાનું ધારણ કરો. હું આપની આજ્ઞા માગું છું.

આ સૂક્ષ્મપ્રીતિએ નેડેલી નેડ પળવાર છુટી પડી. કુમુદ પુલ ઉપર થઈ અદૃશ્ય થઈ. અદૃશ્ય થતા પહેલાં, સ્થૂલશરીરને દૂર રાખનાર જીવોનાં સૂક્ષ્મ શરીરોની માત્ર દૃષ્ટિએ, વીદાયગીરીનું આલિંગન લેઈ લીધું.

પ્રકરણ ૩૩.

સૂક્ષ્મ પ્રીતિની લોકયાત્રા.

And we shall sit at endless feast,
Enjoying each the other's good;
What vaster dream can hit the mood
Of Love on Earth?—*Tennyson.*

या कौमुदी नयनयोर्भवतः सुजन्मा ।
तस्या भवानपि मनोरथवन्धवन्धुः ॥

માલતીમાધવ.

મુદ્મુન્દરી વસન્તગુહાને ઉપલે માળેથી નીચે ગઈ તો સર્વ સાધ્વીયોને પોતપોતાના પ્રાતઃકાળના આહ્નિકમાં રોકાયલી દીડી. જે સાધ્વીઓએ પાસેના જંગલમાંથી દંતધાવનને માટે દાતણ આણ્યાં હતાં અને કડકા કરી સઉમાં બહેચતી હતી. જે સ્ત્રીયો સર્વને પાસેના ઝરાઓમાંથી ક્રીયામાં નહાવાને લેઈ જવાં તેનો વિચાર કરતી હતી. જે સાધ્વીઓ આ ગુહાને સ્વચ્છ કરતી હતી, અને બાકીનું મંડળ સ્ત્રીજનો પરમાર્થ કૃપી રીતે પ્રાપ્ત કરે તેની ચર્ચા કરતું હતું. કુમુદના પગ નીસરણીને ઉપલે પગથીયે દેખાતાં ભક્તિમૈયા તેના ભણી જોઈ રહી અને કુમુદનો નેત્રભાગ દેખાતાં કહેવા લાગી.

“મધુરીમૈયા, દંતધાવન કરી, આ શું પાસેના નિર્મળ ઝરાઓમાં આપણે સ્નાન કરવા જવાનું હતું છે.”

કુમુદ—જ્યાં સાધુજનોની પ્રવૃત્તિ ત્યાં મ્હારી.

પ્રીતિમાનિતી—હારા મુખની પ્રસન્નતા ઉપરથી અમે ઝોમ જ સમજીએ છીએ.

વામની—મધુરી, સાધુજનોને શિર રાત્રિએ આરોપનું વાદળું ચલકું હતું તે ચન્દ્રકિરણથી વેરાઈ ગયું હશે.

કુમુદ—હું ક્ષુદ્ર સંસારિણીને શુદ્ધ કરવા સાધુજનોનું જ માહાત્મ્ય સમર્થ છે. તે સમર્થતાને ધ્રુવડ જેવી હું દિવસે જોઈ શકી નહી તે રાત્રિસમયે દેખતી થઈ છે.

વામની૦—એ સમર્થતાએ તને સુખી કરી કની ?

કુમુદ૦—એ સમર્થતાએ મને શુદ્ધ અને શાંત કરી.

ભક્તિ૦—મધુરી, તારી તૃપ્તિ જોઈ ચન્દ્રાવલીનું હૃદય ઘણું શીતળ થશે.

બુદ્ધા—મધુરીમૈયા શાંત થઈ છે તો તૃપ્ત પણ થશે. જ્યાં સુધી એના અદ્વૈતાગ્નિની સુંદર જ્વાલાઓ જગતને પ્રત્યક્ષ થઈ નથી ત્યાં સુધીનો કાળ રમણીય આધ્યાયનમાં જશે ને તૃપ્તિનો કાળ તો મહાત્મા પૂર્ણાહુતિ રચશે ત્યારે આવશે.

પ્રીતિ૦—મધુર મધુરી! જે સાધુતાએ તને શુદ્ધ અને શાંત કરી છે તે જ સાધુતા તારું કલ્યાણ કરશે.

કુમુદ૦—આપની મતિ આવી કલ્યાણકર છે તો તે સફળ થશે.

વામની૦—મધુરી, તું સુખી થઈ જાણીશું ત્યારે અમે સુખી થઈશું. તું હજી કંઈક વિચારમાં પડે છે.

કુમુદ૦—દુઃખની ભીતિથી હું કમ્પુછું ખરી, પણ સુખના કરતાં કલ્યાણને વધારે પ્રાર્થું છું. એ પ્રાર્થના મને વિચારમાં નાંખે છે.

વામની૦—વારુ, તું વિહારમઠમાં ક્યારથી જઈશ ને સાધુનો વેશ ક્યારથી ધારીશ ?

કુમુદ૦ કંઈ જોલી નહી.

પ્રીતિ૦—વામની, તું તારા ધર્મનો અતિક્રમ કરે છે. જે અદ્વૈતાગ્નિની વેદીનું પોપણ કરવા સાધુજનોના પરિશ્રમથી મધુરીમૈયા તત્પર થઈ છે તે અગ્નિસાધનના એક પણ મંત્ર કે વિધિનું દર્શન ઇચ્છ્યા તને કે મને અધિકાર નથી. દયિતદયિતાનો યોગ થતાં સખીકૃત્ય સમાપ્ત થાય છે. તે પછી તેમની પ્રીતિના પડદાને ઉંચો કરી કરી તેમાં ડોકીયાં કરવાના કામને સાધુજન અધર્મ ગણે છે. પ્રીતિનું બાલવય થઈ રહેતાં તેનાં અંગ પર આચ્છાદન જ ઘટે છે ને એ મર્યાદા સર્વને કલ્યાણકર છે. જેની ચિન્તા નવીનચંદ્રણના હૃદયમાં સ્હડી ચુકી છે તેની ચિન્તા આપણે કરીએ તો આપણામાં પ્રગલ્ભતા નો દોષ પણ આવ્યો સમજી લેવો. માટે, વામની હવે તારા કુતૂહલને સાધુજનોને અનુચિત ગણી એ કુતૂહલનો નિરોધ કરી દે અને આપણા ઋણના મ્હોટા ભાગમાંથી આપણે મુક્ત થયાં ગણી,

તું નિવૃત્તિ પામ. મધુરીમૈયા, ત્હારી ખુદ્ધિ કલ્યાણી છે તે સુખના કરતાં મ્હોટા સત્પદાર્થોનો તને યોગ કરાવશે અને તમારી અલખ પ્રીતિમાં અને-ક કલ્યાણ-સમૃદ્ધિને ભરશે. સાધુજનોએ ત્હારી ચિકિત્સા કરી ને ઔપધ-વિધિ દર્શાવ્યો તે ઉભયની સફલતા થવા માંડી છે ને તેના પરિણામમાં તું શુદ્ધ, શાંત, અને કલ્યાણપાત્ર થઈશ તેટલું ફળ અમારી હુદ્ધ શક્તિ-એને માટે ન્હાતું સુનું નથી. સાધુજનો, આ મંગળ દિવસને યોગ્ય મંગળ કાર્ય કરવાનો આરંભ કરો અને ચન્દ્રાવલીમૈયાને એ સમાચાર તરત ગુપ્તપણે ફેલાવો.

આ મંડળી આમ વાતો કરતી કરતી ખ્હાર સ્નાનાદિક આહ્નિકને માટે ગઈ ને છેક મધ્યાહને પાછી આવી.

આણી પાસ કુમુદ ગયા પછી સરસ્વતીચંદ્ર પણ નીચે ઉતર્યો ને સાધુ-જનોને મળી પોતાનું આહ્નિક કરી તરત ઉપર આવ્યો, ને કુમુદસુન્દરી પાછી આવી ત્યાં સુધી સાધુજનોએ આપેલા એક મ્હોટા ડોરા પુસ્તકમાં પોતે રાત્રિયે દીકેલાં વિચિત્ર સ્વપ્નની કથા ઉતારી. જે સ્વપ્ન લાગતાં કલાક એકલાક થયા હશે તેની કથા ઉતારતાં ચાર કલાક થયા. તે લેખ પુરો કરી, ફરી ફરી વાંચી, તેનો વિચાર કરતો એટલા ઉપર બેઠો ને આશપાશનો દેખાવ જોવા લાગ્યો. જોતો જોતો વચ્ચે વચ્ચે પોતાનું પોટકું ઉઘાડી ચંદ્ર-કાન્તના પત્રો પણ વાંચતો હતો. ઘણો કાળ એમ ગયો ત્યાં કુમુદસુન્દરી પાછી આવી ને કાગળોના પોટકાની ખીણ પાસે બેઠી.

સર૦—તમે આજ કેવી રીતે કાળક્ષેપ કર્યો ?

કુમુદ૦—સાધુજનોના આહ્નિકને આટોપી આ ફલાહાર લેઈ આવી-એ જ.

પોતાના પાલવ તળેની થાળી ઉઘાડી, કાગળો વચ્ચે માર્ગ કરી, ત્યાં થાળી મુકી, અને ખીજે ફેરો ખાઈ આવી એક સ્વચ્છ શુદ્ધ દુધનો કલશ લેઈ આવી.

કુમુદ૦—આ શો સમારમ્ભ છે ?

સર૦—આજ મને વિચિત્ર બોધક સ્વપ્ન થયું હતું તે આ પુસ્તકમાં લખી ફેલાવું છે.

કુમુદ એ વાંચવામાં લીન થઈ. સરસ્વતીચંદ્ર એના મુખ સામું જોઈ રહ્યા અને સર્વ સુંદર અવયવો જોવામાં લીન થયો. થોડુંક વાંચી વિચારમાં પડી કુમુદ અટકી અને સરસ્વતીચંદ્રના નેત્રના

વ્યાપારને જોઈ રહી, પણ તેનું સરસ્વતીચંદ્રને ભાન ન હતું. અંતે એને જગાડતી હોય તેમ સ્મિત કરી કુમુદ બોલી.

“ સ્થૂલ કામ ને સૂક્ષ્મ કામ વચ્ચેની ભીંત કીલ્લા જેવી છે પણ એક-માંથી બીજામાં ચોરી કરી નીકળી પડવાનાં ધાર બહુ છે. ”

સરસ્વતીચંદ્ર સાવધાન થયો.

“ સત્ય છે. તરવારની ધાર ઉપર ચાલવું ને તરવાર પંગમાં પેંસી જાય નહીં એવી સંભાળ રાખવા જેવું આ અસિધારાવ્રત છે. ”

કુમુદ—એમ જ છે. નિત્ય જોઈએ છીએ એવાં શરીરમાં આવી અને આટલી બધી મોહની ક્યાં ભરી રાખી હશે કે તેને હડસેલી ધક્કા મારવા છતાં પણ ખસતી નથી ને માત્ર ખસેડવા માટે આટલા પ્રયાસ કરવા પડે છે ?

સર—આપણે જે સત્ત્વને ખસેડવાને આટલો પ્રયાસ કરવો પડે છે તે જ સત્ત્વનું અભિનન્દન કરવું એ બીજાનો ધર્મ થાય છે ને તેમણે કહેવું પડે છે કે ‘Resist not the weakness’ ! અલખના સાધુજનો આનો વિવેક સારો સમજે છે. કુમુદસુંદરી, અભ્યાસથી અને અવધાનથી આપણે આ કષ્ટસાગરને તરી જઈશું.

કુમુદ—લગ્ન કાળે કરેલી પ્રતિજ્ઞા ન તોડવાની પ્રતિજ્ઞાને પ્રાતઃકાળે દયાએ ભુલાવી હતી. તમારી પાસે કરેલી પ્રતિજ્ઞાને ભુલું એમ નથી.

સર—તમે આ વાંચ્યું ?

કુમુદ—વિચાર કરું છું કે વાંચ્યું કે ન વાંચ્યું ?

સર—વાંચવામાં કંઈ બાધ છે ?

કુમુદ—મને પણ આજ મહાસ્વપ્ન થયું હતું તેનોજ આ ઇતિહાસ આપે જણ્યે લખ્યો હોય એમ છે. ને એમાં પણ મોહક ભાગ છે તે સ્વપ્નસ્થ મટી જગૃતસ્થ થાય તો આ પ્રતિજ્ઞા તુટે.

સર—શું તમને પણ આવું સ્વપ્ન થયું હતું ? તેમાં ને આમ કંઈ ફેર નથી ?

કુમુદ—કંઈ ફેર નથી. માત્ર આમાં આપની સહચારિણી કોણ હતી તે આપે લખ્યું નથી તે દેહાણે મહારું નામ લખ્યું હત તો બરોબર મહારું જ સ્વપ્ન પૂર્ણ થાત.

સર૦—સ્વપ્નશાસ્ત્રના પણ વિચિત્ર ચમત્કારો છે. કુમુદસુંદરી ! આ સ્વપ્નમાં મહાબોધ છે.

કુમુદ૦—છે જ. આપના જેવાના સંસ્કારો એવાં સ્વપ્નમાં અવિક્ષિપ્ત સ્વરૂપ પામે છે. જે વિષયોમાં આપ અનેક ગ્રન્થ લખી શકો તે વિષયો ગુરુજના પ્રતાપથી આપને આમ સ્વપ્નકાળમાં પ્રત્યક્ષ થયા છે, તે આપની પ્રીતિને યોગે મને પણ પ્રત્યક્ષ થયા. આવું થવાના સંભવની વાતો સાધ્વીજનોએ મને પ્રથમથી કહી હતી અને માટે જ હું ચરણસ્પર્શના લોભમાંથી સ્વપ્ન સમાપ્ત થતા સુધી છુટી શકી નહીં.

સર૦—કુમુદસુંદરી ! હું બહુ દુઃખી છું.

કુમુદ૦—મહારા દુઃખનો નાશ આપે ક્યો તે આપના દુઃખનો મહારાથી નાશ નહીં થઈ શકે તો હું તેમાં ધર્મસહચારિણી સમભાગિની થઈશ.

સર૦—તમારું દુઃખ મને વીંછીના દંશ પેડે શરીરમાં અંદર સાલતું હતું, પણ આ દુઃખ તો પવન પેડે ચાર પાસથી બાંધી લે છે.

કુમુદ૦—એ દુઃખ શું છે !

સર૦—આપણા દેશની તે લોકની સ્થિતિ—એ હવે મહારું એકલું દુઃખ છે. તેમાંથી કેમ મુક્ત થવું એ વિચાર હૃદયને હલમલાવી નાંખે છે.

કુમુદ૦—ગુરુજના રચેલાં સ્વપ્નાદિ યોગ એ દુઃખનો નાશ કરશે અથવા નાશનો માર્ગ બતાવશે.

સર૦—ક્યાં આ એકાન્તવાસી સાધુજન અને ક્યાં આ અનેક વાયુચક્ર જેવા ગુંચવારાઓથી ભરેલી દેશની દશા ? હું તેની તમારી પાસે પણ શી વાત કરું ?

કુમુદ૦—હું એ વાતો સાંભળવાને પાત્ર નથી તે સમજવાને શક્તિવાળી નથી; પણ તે સાંભળવા—સમજવા—નો અધિકાર મને ધીમે ધીમે આપવો એ આપની કૃપાને યોગ્ય કાર્ય છે.

સર૦—એ તો આપણા સહવાસનો જેવો કામ.

કુમુદ૦—એ કામ અંધાર્થ ચુક્યો આપને દેખાતો નથી ?

સર૦—સાધુજનોને જે કામ વ્યવસ્થિત છે તેમાં સંસાર ગમે તેવે કાળે અવ્યવસ્થા નાંખી શકશે.

કુમુદ૦—તમારા વિના મહારે કોઈ રહું નથી, અને સાધુજનોએ ઘડેલી વ્યવસ્થાથી જે આપની પવિત્ર સ્થિતિ જાળવાઈ શકશે તો પછી મને મળેલો લાભ આપ પાછો ખેંચી નહીં લ્યો.

સર૦—હું તો નહીં ખેંચી લેઉં; પણ તમારો ધર્મ તમને કેવે પ્રસંગે કૃણી પાસ નહીં પ્રેરે એ કહેવાતું નથી.

કુમુદ૦—પ્રેરશે ત્યારે પ્રેરશે. મહારો ખપ આપના વિના ખીજું કોઈ કરે એમ હવે નથી. જગત મને હુબેલી સમજતું હશે. માતાપિતા અને શ્વશુરગૃહ પણ એ જ બુદ્ધિથી મહારો શોક કરી રહ્યું હશે અને કાળ-ક્રમે તેમનાં મનમાંથી હું ખસવાં પણ માંડી હઈશ. હું એ સંસારને મનથી વિસારું છું; આપ પણ વિસારો. જ્યાં સુધી આપણે અધર્મના માર્ગથી દૂર છીએ ત્યાં સુધી ભાવી પ્રસંગોએ શું થશે તે શું નહીં થાય એ તક કરવા તે પેટ ચોળી પીડા ઉભી કરવા જેવું નથી?

સર૦—એ પણ સત્ય છે.

કુમુદ૦—તો એ વાત પડતી મુકો તે મને કહો કે આપ આ આશ્રમમાં આપનો કાળ કેવી રીતે ગાળવા ધારો છો? તે આપના મનના સંતાપને કેવી રીતે દૂર કરવા ઇચ્છો છો?

સર૦—મહારું આત્મહિત વિચારવાનાં સાધન તો આ મઠોમાં ઘણાં પડ્યાં છે. દેશહિત કરવાને માટે દ્રવ્યની અને પ્રતિષ્ઠાની મહત્તા જોઈએ તે અંહી નથી, પણ દ્રવ્ય અને પ્રતિષ્ઠા ઉભય હોય તો તે વડે દેશહિત કેમ કરવું તે આ ભવ્ય સ્થાનમાં રહી સુઝશે તેવું અન્યત્ર નહીં સુઝે. લોકહિત—સર્વ પૃથ્વી—લોક—નું હિત—એ સાધવાની શક્તિ તો દ્રવ્ય અને પ્રતિષ્ઠાથી પણ દુર્લભ છે; એ શક્તિ તો કેમ પ્રાપ્ત કરવી એ જ વિકટ પ્રશ્ન છે. તેનું સમાધાન સુન્દરગિરિ સુઝાડશે.

કુમુદ૦—એ વસ્તુઓને જોનાર ને દેખાડનાર તો આપની બુદ્ધિ અને વિદ્યા જ છે; તેમાં સુન્દરગિરિ શી અધિકતા કરવાનો હતો? સંસારના પ્રશ્નોનું સમાધાન સંસાર જ કરી શકે ને અંહી તો સંસાર ભણી આપે આંખો જ મીચીને અદ્રષ્ટા થવાનું છે.

સર૦—વિદ્યા બુદ્ધિને વ્યાયામ અને શક્તિ આપે છે. સંસાર એ વ્યાયામને અને શક્તિને વિષય આપે છે. પણ એવા વિષયનું જ્ઞાનેન્દ્રિયમાં ગ્રહણ કરી તેનું ચર્ચણ ને પાચન કરવાનો અવકાશ અને પ્રભાવ આવાં સ્થાનમાં સવિશેષ મળે છે એમ પાશ્ચાત્યો માને છે તે અનુભવે છે તેમ આપણા પ્રાચીન લોક પણ સમજતા હતા અને આપણી બુદ્ધિમાં જે

૧. અલમેષ વિલોકિતઃ પ્રજાનાં સહસા સંતતિમંહસાં વિહન્તુમ્ ।

ઘનવર્ત્મ સહસ્રધેવ કુર્વન્ હિમગૌરૈરચલાધિપઃ શિરોભિઃ ॥

વૌતજન્મજરસં પરં શુચિ બ્રહ્મણઃ પદમુપૈત્તમિચ્છતામ્ ।

આગમાદિવ તમોપહાદિતઃ સંમન્તિ મતયો ભવચ્છિદઃ ॥

કિરાતાર્જુન; ઇન્દ્રકીલવર્ણનમ્.

નવું સ્વાસ્થ્ય આપણે અનુભવીએ છીએ તે પણ આ ગિરિરાજનો જ મહિમા સમજવો. તીર્થોમાં તેમ ક્ષેત્રવિશેષોમાં તેનાં સૌન્દર્યથી, શાન્તિથી, ભવ્યતાથી, અને એવાં અનેક કારણોથી કંઈક એવી શક્તિવાળો સૂક્ષ્મ પવન વહન કરે છે કે તેનાથી આપણા સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ભાગોમાં—જડ અને ચેતન અવયવોમાં—નવીન પવિત્રતા, ખુદ્ધિ, અને સ્વસ્થતા ઝરાના પાણી પેઠે, પુવારા પેઠે, સ્ફુરી આવે છે.

કુમુદ૦—એ તો સત્ય હશે. મહારી પોતાની ખુદ્ધિને પણ કંઈક આવો જ લાભ મળ્યો લાગે છે.

સર૦—તો વિચારો—પ્રસંગ મળ્યે સમજવું છું કે મહારા અનેક નિર્ધન વિદ્વાન મિત્રોને મુંબાઈ જેવી ઘટ વસ્તીમાં ખારે માસ ભરાઈ રહેવું પડે છે અને ઈંગ્રેજોની પેઠે આવાં સ્થાનમાં આવી આરોગ્ય અને સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્તિને તેમની પાસે નથી દ્રવ્ય અને નથી અવકાશ—એટલો વિચાર થતાં મને કેવું દુઃખ થવું જોઈએ? આ ગિરિરાજના દર્શનથી મને એક લાભ તો આ દુઃખનો થયો છે.

કુમુદ૦—આપના ઉદાર દેશવત્સલ હૃદયને એ દુઃખ તો ખરું, પણ એ દુઃખના લાભને લાભ કેમ ગણાણો?

સર૦—કેમ ગણું છું? મુંબાઈ હતો ત્યારે સુખતું ન હતું કે મહારા આટલા બધા દ્રવ્યનો ઉપયોગ શો કરવો ને આ ગિરિરાજે ને આ પોટકામાંના પત્રોએ આ નવી ખુદ્ધિ આપી ને એમ હવે સમજું છું કે ખીણું કંઈ ન થાય તો મહારા એ વિદ્વાનોને માટે આ દ્રવ્ય ખરચી તેમને આવા ગિરિરાજ ઉપર રાખું ને તેમનાં આરોગ્ય ને ખુદ્ધિઓ વધારું !

કુમુદ૦—શ્રીકૃષ્ણના હૃદયમાં તેમના ભક્તો અને વિપ્રો હતા તેમ આપના હૃદયમાં આ વિદ્વાનો છે.

સર૦—એમ જ. આપણા દેશનું અને દેશમાંના લોકનું કલ્યાણ કરવાની શક્તિ આજ બે વર્ગમાં છે. પ્રથમ છે ઈંગ્રેજોમાં અને પછી છે આ વિદ્વાનોમાં.

કુમુદ૦—ઈંગ્રેજોમાં તો શક્તિ ખરી.

સર૦—ને વિદ્વાનો વિદ્વાનો ઉપયોગ કરવાની શક્તિ પામે તો તેમનામાં પણ દેશસેવાની શક્તિ સ્ફુરે. તેમના ઈંગ્રેજોના પરસ્પર સંમેલનથી, પરસ્પરાનુકૂલ પ્રવૃત્તિથી, અને પરસ્પર પ્રેમબંધનથી, આ શક્તિ ઉભયમાં વિકાસ પામશે ત્યારે આખા આર્યદેશની

શ્રદ્ધાના તેઓ પાત્ર થશે. ક્રુમુદા! ગુણીયલખા ઉપર જે અનુકૂળતા તમારા ચતુર પિતાની હતી તેવી આપણા વિદ્વાનો ઉપર ઈંગ્રેજોની થશે, અને એ પિતાની તેમ પિતાના કુટુંબની સંભાળ લેવાની જે શક્તિ ગુણીયલખાને તેમની ક્ષમાએ, ઉદારતાએ, ધીરતાએ, સ્વાર્ષણે, અને ચતુરતાએ આપી હતી તેવી શક્તિથી આપણા વિદ્વાનો આપણા દેશની સંભાળ લેતાં શીખશે ત્યારે સર્વનું કલ્યાણ થશે. મહારી આવી શ્રદ્ધા છે માટે જ સર્વ કરતાં હું આપણા વિદ્વાનોને મહારા હૃદયમાં સતતવાસ આપું છું, અને તેમને માટે આવી આવી ચિન્તાઓ કર્યા કરું છું.

ક્રુમુદા—તમે તેમને માટે શું ઇચ્છો છો?

સર—તેમનાં ગૃહરાજ્યમાં ગુણસુન્દરીયો, ક્રુમુદસુન્દરીયો, સામાન્ય-દેવીયો, ને અન્દ્રાવલીયો ફરતી જોવા ઇચ્છું છું. તેમનાં વૈભવ વધેલા જોવા ઇચ્છું છું. તેમના ભંડાર ભરાતા જોવા ઇચ્છું છું. તેમને આધિ અને વ્યાધિથી મુક્ત, આરોગ્ય, સુશરીર, સ્વસ્થ, અને સ્વતંત્ર જોવા ઇચ્છું છું. એમને ત્યાં સરસ્વતી અને લક્ષ્મીના સમાગમ દૃઢ જોવા ઇચ્છું છું. એમને ત્યાં પ્રીતિ અને સદ્ગુણના સહચાર થતા જોવા ઇચ્છું છું. એમનામાં દેશોત્તિની વાસનાઓને વીર્યવતી અને ફલવતી થતી જોવા ઇચ્છું છું. ક્રુમુદસુન્દરી! રાત્રે આપણે જે મહાન્ રાક્ષાઓ જોયા તે રાક્ષાઓની ધુળ તેમનાં શરીરની ચારે પાસેથી ઉડી જાય અને સોનાની ખાણોના પ્રદેશ ઉપરની કાખ્યનની રેતીનાં વાદળ એમની આશપાશ ઉડી રહે એવું જોવા ઇચ્છું છું. એ રેતી કાખ્યનમયી થાય તે આ રાક્ષાઓમાંનાં સર્વ જન્તુઓને એ કાખ્યનની સમૃદ્ધિ મળે, રંગીન ને શ્વેત પ્રકાશના માર્ગોમાં પ્રવૃત્તિ મળે, અને સ્થાને સ્થાને જે મણિમય ઉદાનમાં આપણે ઉભાં હતાં એવું અંહી થઈ જાય એ જોવાની મહારી તીવ્ર વાસના છે.

મુદા ૦—એ વાસના કેવાં સાધનથી તૃપ્ત કરવા ધારો છો?

સર—એ સાધનનું ખીજ દ્રવ્ય મહારી પાસે હતું તે મહેં નાંખી દીધું.

ક્રુમુદા—તમે મને ઓસ્તેનનું વાક્ય એક કાળે સંભળાવ્યું હતું કે It is a truth universally acknowledged that a man in possession of a good fortune must be in want of a wife. આમાં પણ તમારા સાધનનું ખીજ કંઈ રહ્યું નથી?

સર—છે તો છે, ને નથી તો નથી.

ક્રુમુદ૦—તમે ધડી ધડી કહેતા હતા કે આર્યદેશની સ્ત્રીયોને આર્યા-
પદને યોગ્ય ઉત્કર્ષ આપવાની તમારી વાસના છે-તે હજી છે કે નથી ?

સર૦—શું કહું ? એ વાસનાની વસ્તુ વળી એથી પણ વધારે દુર્લભ
છે તે તેની પ્રાપ્તિના માર્ગને માટે પૂર્વે કરેલાં મનોરાજ્યને સ્મરું છું તેની
સાથે જ તમારા પણ સંસ્કારો હૃદયમાં ખડા થાય છે તે કહેવડવે છે કે—

इदमकुलमवस्तुप्रार्थनादुनिवारम्

प्रथमसोप मनो मे पञ्चवाणः क्षिणोति ॥

ક્રુમુદ૦—જે વસ્તુ આપને આજ નહી તેા બે વર્ષે પ્રાપ્ત થવી સુલભ છે
તેને દુર્લભ ગણવા જેવી અધીરતા તમારામાં નાંખી નથી જ, The time
will come you need not fly.

સર૦—કાળ તેને સુલભ કરશે પણ આપણી ધર્મશુદ્ધિ શું સુઝાડશે તે
કાણ જાણે છે ? ક્રુમુદસુંદરીનો ત્યાગ ન કર્યો હત તેા પચ્ચગ્નાણથી નિર્ભય
રહી તેમને જ સ્વરૂપે-તેમના જ દ્વારા-મ્હારો જીવ સર્વ સ્ત્રીસૃષ્ટિનાં સુખ-
દુઃખના દુર્લભ દર્શનને સુલભ કરી લેત અને તેના ઉપાય શોધત. પવિત્ર
પ્રિયજન ! એ નિર્ભયતા હવે મને મળવામાં જેટલી શંકા છે તેટલી જ
દેશની સ્ત્રીસૃષ્ટિનાં સૂક્ષ્મ શરીરની ત્રિકલિસા થવી અવિવાહિત વેધને માટે
દુર્લભ અને અનુચિત છે. સ્ત્રીની નાડી જેતાં તે નાડીના સ્પર્શથી જ
જ્યારે તે નાડી કે વેધની પોતાની નાડી અમકે ત્યારે વેધે નાડી જેવી જ
મુકી દેવી યોગ્ય છે. મન્મથનો પરાભવ કરવો કેવો વિકટ છે તે આપણે
આજ પ્રત્યક્ષ કર્યું છે. તમારી અપૂર્વ સહાયતા મને ન મળી હત તેા
મન્મથે આજ મ્હારી ધજા તોડી પાડી હત. સ્ત્રીસૃષ્ટિનાં દુઃખ દૂર કરવાનાં
સાધનમાં આવી સહાયતા ન મળે તેને એ સાધન દુર્લભ છે-છતાં એ
સાધનના સાધ્યને પ્રાપ્ત કરવાની મ્હારી વાસના ખસતી નથી માટે જ હું
અસુલભ વસ્તુની પ્રાર્થના કરનાર મૂર્ખ છું. કોઈ નિમિત્તે કોઈ સ્ત્રીનું મ્હારે
દર્શન થાય છે ત્યાં તમને દેખું છું, તે તમને સ્મરું છું ત્યાં સર્વ સ્ત્રીજન-
તિનાં સુખદુઃખ સ્મરું છું. તમને દેખું છું કે સ્મરું છું તેની સાથે સ્વયંભૂ
મન્મથ મ્હારો સામો ધતુર્ધર થઈ ઉભો રહે છે તે તેનાં ભયથી તમારું
સ્મરણ કરાવનાર કંઈ પણ મનોરાજ્ય લાગે તે પડતું મુકું છું. પણ પેલા
રાદ્ડાઓમાંથી જે દિવ્ય મૂર્તિઓ નીકળી કાલ આપણી પાસે ઉપદેશ
કરતી આવી ગઈ એવી અનેક મૂર્તિઓ નીકળતી જેવાની મ્હારી વાસના
તો ખસતી જ નથી !

કુમુદ૦—તમારાં નેત્રપુટમાંથી આ અશ્રુધારાઓ વહી નીચે છે તે મહારા હૃદયને વીંધે છે. તમે સ્વસ્થ થાવ. તમારા સાધ્યમાં હું સાધનભૂત થઈશ ને ધર્મને જ માર્ગે થઈશ.

સર૦—કુમુદસુન્દરી ! આ પત્રોના ઢગલા પ્રિય ચંદ્રકાંતના હાથમાંથી પ્રારબ્ધે મહારા હાથમાં ખેંચી આણ્યા છે તે વાંચું છું ને હૃદય કાટે છે. મહારા પ્રિય મિત્રો ને દેશનાં નીવડ્યાં રત્નો ધુળમાં રગદોળાય છે તે આજ સુધી હું જાણતો ન હતો તે આ પત્રોથી માત્ર કંઈક જાણ્યું ને કેટલું હજી દૃષ્ટિખંડાર હશે ? પ્રમાદધને તમને સુખી કર્યો હતો હું જાતે બહુ સુખી થાત—પણ તેમણે અવળું કર્યું તેથીજ સ્ત્રીજાતિની દુઃખસૃષ્ટિનાં કંઈક કિરણ મહારા નેત્રમાં આવવા પામ્યાં ! આ સૃષ્ટિમાં કેટલી સ્ત્રીયાની કેટલી વેદનાઓ ઉભરાતી હશે, કેટલાં કોમળ હૃદય દળાઈ જતાં હશે, કેટલાં આંસુની નદીયો ચાલતી હશે ? ચંદ્રકાન્તના દુઃખનાં પત્ર વાંચ્યા પણ આ દુઃખો ક્રીયા પત્રોમાંથી જડવાનાં હતાં ? લક્ષ્મીનો અને તમારો ત્યાગ કરતી વેળા આ મિત્રો પ્રત્યક્ષ હતો તો મહારો ધર્મ કંઈ જુદો જ પ્રાપ્ત થાત. હું મહારા રાક્ષસમાંથી છુટવા પામ્યો પણ તેની સાથે આ સર્વ જોવાના પ્રકાશજોવાનું મહારું નેત્ર પણ મહે હાથે કરીકેડી દીધું અને આર્યલોકની અર્ધી વસ્તીની અને તે પણ સુન્દર અનાથ વસ્તીની દશા સુધારવાનું મહારું સાધન મહે જાતે ભાગી નાંખ્યું. હવે તો બની બનાઈ બન ગઈ એ વાત સત્ય છે. પણ—તોપણ—હવે આ વિષયમાં શું કરવું, આ સર્વનાં દુઃખ કેવાં હશે, એ કેમ જાણવાં, એ કેમ મટાડવાં, એ સર્વ વિચાર થાય છે ત્યારે તમે અત્યારે દેખોછો એવી અશ્રુધારા આ નયનોમાં ચાલે છે, કહ્યું માનતી નથી, અને અટકતી નથી. હું એ ધારાઓ જોઈને જ તૃપ્ત થાઉંછું, જે વાતમાં મહારો ઉપાય નથી તેમાં કંઈ ધર્માધર્મ પણ નથી ને જેવી રીતે મહારી વાસનાને શાંત કરતી વેળા તૃપ્ત થાઉંછું તેથી ઉલટી રીતે આ અશ્રુઓને જોવા દેઈને તૃપ્ત થાઉંછું.

કુમુદ૦—જે ત્યાગ જાતે ધર્મબુદ્ધિથી કર્યો તેના અણુધાર્યા પરિણામથી ખિન્ન થવું એ અધર્મ નથી ?

સર૦—જે વાત હાથમાં છે તે કરવા ન કરવામાં ધર્માધર્મ છે. જે હાથમાં નથી તેમાં ધર્મ પણ નથી ને અધર્મ પણ નથી. સીતાનો ધર્મબુદ્ધિથી ત્યાગ કરી રામચંદ્ર પ્રીતિને બળે રોચા હતા. કુમુદસુન્દરી, ધર્મપ્રમાણે આપણે પ્રીતિને લાત મારી પ્રવૃત્તિના વિષયમાંથી ખંડાર કાઢાડવા સમર્થ થઈએ છીએ પણ પ્રીતિને હૃદયમાંથી કાઢાડવી તે આપણા

હાથની વાત નથી. પ્રીતિની ઉત્પત્તિ જેવી અનિવાર્ય છે તેવી તેની નિવૃત્તિ પણ અસાધ્ય છે. અને તેટલા માટે જ પ્રમાદધનના મન્દિરમાં સરસ્વતીચંદ્રની અનુક્રમ્પા તમે કરી તે ધર્મરૂપ જ હતી.

કુમુદ૦—શુદ્ધ ઔપધખળે આંખનાં પડળ ખરી પડે છે તેમ શુદ્ધ પરમ જ્ઞાનથી પ્રીતિનો પટ હૃદયમાંથી સરી પડે છે એમ મહાત્માઓના અનુભવ છે.

સર૦—તે સત્ય છે. પણ પ્રારબ્ધવાદનો અને જ્ઞાનનો પણ દુરુપયોગ થાય છે. જે કાળે ધર્મથી કંઈ ક્રિયા કર્તવ્ય થાય છે તે કાળે પ્રારબ્ધવાદી થઈ ખેસી રહેવું ને ક્રિયાના આરંભમાંથી નિવૃત્ત થવું એ મહાન અધર્મ છે. પ્રારબ્ધવાદનો ઉપયોગ સુખદુઃખની નિવૃત્તિને માટે છે, ધર્મની નિવૃત્તિને માટે નથી; તેમ જ જ્ઞાનનો ઉપયોગ અલક્ષ્યસ્વરૂપના પ્રબોધને માટે છે. લક્ષ્યધર્મની નિવૃત્તિને માટે નથી; અહંકાર અને મમતાના પ્રધ્વંસને માટે છે, સર્વ ભૂતાત્મતામાંથી ઉત્પન્ન થતા પંચમહાયજ્ઞના પ્રધ્વંસને માટે નથી. આરંભવાચક પ્રારબ્ધમાં અનારંભના ધર્મ જોનાર, કર્મ શબ્દનો અકર્મ ભાગ્યવાચક અર્થે પ્રયોગ કરનાર, ઉંધી પુતળીની આંખોવાળાં જન્તુ આપણે પેલા રાક્ષાઓમાં જોયાં તેમણે આ દેશનાં સજીવ પવનને અને પાણીને સ્થાને જડ ચીકણી માટીના ખડક ઉભા કર્યા છે. તેમની તામસી દૃષ્ટિના પ્રભાવથી જ જ્ઞાનનો આવો દુરુપયોગ થયો છે, આત્માશ્નિના યજ્ઞ હોલાઈ ગયા છે, ને દેખીયે છીયે એ દેશકાળ આપણે શિર ખડો થયો છે. અહંકાર ને મમતામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી સકામ અને વાસનાયુક્ત પ્રીતિ આપણા સૂક્ષ્મ શરીરમાંથી ખસી જાય તો તે જ્ઞાનનું સાક્ષ્ય છે. નિરહંકાર અને નિર્મમ સર્વભૂતાત્મકતાના પરિણામરૂપ નિઃકામ શૂલ-અભોગી મહાયજ્ઞમાં પ્રીતિ જ્યારે સાધન થાય છે ત્યારે જ એ યજ્ઞમાં આહુતિ શુદ્ધ સત્વર અને સંપૂર્ણ થાય છે. જીવ, ઈશ્વર, ને બ્રહ્મની જેવી ત્રિપુટી ગણી છે તેવી જ ક્રિયા, ધર્મ, ને જ્ઞાનની ત્રિપુટી છે. ધર્મને ક્રિયાના નિયંતાનો અધિકાર છે, ને જ્ઞાન તે નિર્ગુણ અને કૃતકૃત્ય ધર્મનું ક્ષણ છે. ધર્મ કૃતકૃત્ય થાય ત્યાં સુધીનું જ્ઞાન સંસિદ્ધ દશામાં સોળે કળાથી પ્રકાશ પામતું નથી અને ધર્મવિનાનું સંપૂર્ણ કહેવાતું જ્ઞાન તે, અસ્ત થયલા સંપૂર્ણચન્દ્ર જેવું, છતે પ્રકાશે, અંધકારરૂપ છે. એકલા આવા જ્ઞાનનું સેવન કરનારની ગતિને શ્રુતિમાં અંધતિમિરથી ભરેલી કહી છે અને તેવા જન્તુ “અસૂર્ય” લોકને પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહેલું છે. અંહીના સાધુજનો આનો મર્મ સમજે છે.

આવા ગ્રહણથી મુક્ત થયેલું જ્ઞાન તે જ સાત્વિક જ્ઞાન છે અને એજ જ્ઞાનપદને પામનાર સાધુજન બ્રહ્મદૈત પામે છે. એવા સાત્વિક જ્ઞાનરૂપ થયેલાં સાધુજનોના મનુષ્યયજ્ઞોમાં પ્રીતિ સોમરસનું કામ કરે છે; અને, કુમુદસુંદરી, શું તમારે માટે, કે શું આ દેશને માટે, માંડેલા મહારા મહાયજ્ઞને માટે પ્રાપ્ત થયેલા મહારા સોમરસને હું ધર્મરૂપ જ ગણું છું તે તે ઉપરથી ઇંગ્લેન્ડ કવિનું વાક્ય સમજાવે કે—

'Tis better to have lov'd and lost
Than never to have lov'd at all.*

કુમુદ—પ્રીતિ પણ શું વાસના નથી ?

સર—સકામ વાસનારૂપ પ્રીતિ તે વાસના છે. તે કામથી ઉત્પન્ન થાય છે તે કામક્ષયથી ક્ષીણ થાય છે. નિષ્કામ પ્રીતિ જ્વાલારૂપ છે, પૃથ્વી અને ચંદ્રની વચ્ચેના પરસ્પર ગુરુત્વાકર્ષણના જેવી સહચાર-પ્રદક્ષિણાની સાધક છે, અને કેવળ સ્વયંભૂ છે. એ સ્વયંભૂ છે માટે જ જ્ઞાનવિના અન્યથી નિવાર્ય નથી, તે પ્રીતિ ધર્મ્ય હોય છે ત્યારે જ્ઞાન પણ એનું નિવારક નથી. માતાપિતાની પ્રીતિનું નિવારણ કોઈ જ્ઞાન કરતું નથી. તે સહ આ કારણની કલ્પનાથી. સ્ત્રીપુરુષની પ્રીતિને આપણા લોક ક્ષુદ્ર ગણે છે. તે તેમાં વાસનાની કલ્પનાથી. આર્યસંસાર એવો ક્ષુદ્ર થઈ ગયો છે કે દમ્પતીવચ્ચે પ્રીતિનું મૂળ કામવાસના વિના કે પુત્રવાસના વિના અન્ય હોવાનો સંભવ પણ સ્વીકારતું નથી એવું ચંદ્રકાંત કહેતો હતો અને તેના કહેવામાં કોણ જાણે કેટલું સત્ય હશે ?

કુમુદ—ત્યાગકાળે આપે દેશહિત દ્રવ્યવિના કેવી રીતે કરવા ધારેલું ?

સર—સંસારમાં સ્થાને સ્થાને યાત્રા કરી, અવલોકન કરી, બોધ આપી,—

કુમુદ—ભગવાન યુદ્ધની પેઠે ?

સર—કઈક એમ જ.

કુમુદ—હવે વિચાર શાથી ફર્યો ?

સર—તવા જ્યેષ્ઠા રાજકુમારી ગઠ્ઠા એવા તો બાઝી ગયા છે કે તે પ્રકાશથી પીંગળો એમ નથી, અગ્નિથી બળે એમ નથી, તે કુહાડાથી ખોદી નંખાય એમ નથી. જ્યાં નાગલોકનાં મણિ અને વિપ પણ નિષ્કળ થાય છે ત્યાં મહારા જેવાના શબ્દોદ્ધારની શી શક્તિ ? યુદ્ધ ભગવાનની

* Tennyson's "In Memoriam."

વાણી પ્રકારમય જન્તુઓમાં ફરી વળતી હતી. આ કાળની વાણીનો જડ રાજ્યઓમાં પડ્યા પણ નથી થતો.

કુમુદ૦—હવે કેઈ શક્તિ તમારી પાસે હોય તો કામ લાગે એવી છે?

સર૦—વિદ્યા, સાધુતા, અને લક્ષ્મી એ ત્રણ શક્તિયો જોઈએ તેમાં ત્રીજી નથી ને એથી તમારા હૃદયમાં છે તે જાણાણે.

કુમુદ૦—ત્રીજી એથી ન હોય તો ન જ ચાલે ?

સર૦—સોમરસનું પાન જે સુઝાડે તે ખરું.

કુમુદ૦—કેવા પ્રકારનો સોમ ?

સર૦—દેશયજ્ઞમાં દેશપ્રીતિ એ જ સોમરસ.

કુમુદ૦—તે ક્યારે સુઝાડશે !

સર૦—એ રસથી આ હૃદયમાં સમુદ્રમન્થન થઈ રહેશે ત્યારે.

કુમુદ૦—આજ આપણે વિકાર વગર ફલાહાર લેઈ લીધો.

સર૦—દેશની પ્રીતિમાં વ્યક્તિની સ્થૂલ પ્રીતિ પેલા રાજ્યમાંના કુહાડાની દશાને પામી.

કુમુદ૦—હું ત્યારે તમારા આ દેશપ્રીતિના નવા રાજ્યનું પોપણ કરીશ ને તેના આ કુહાડાને તેમાં ડુબવા દેઈશ.

સર૦—મહો તમને કંઈ હવું કે તમે જે કંઈ કરશો તે શુદ્ધ અને સુંદર જ હશે.

કુમુદ૦—હું તો આપની પાસે રહી શકવાના મહારા લોભી સ્વાર્થને માટે આમ કરવાની છું.

સર૦—સૂક્ષ્મ સુંદર વાસનાઓમાંથી પારકાનું પણ કલ્યાણ થવા પામે છે તેનું આ દષ્ટાંત.

કુમુદ૦—સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ સર્વ વાસનાઓની વાત જ ન કરવી; 'સ્વાર્થ' શબ્દ કરતાં 'વાસના' શબ્દ વધારે સૂચક અને ઉદ્દીપક છે.

સર૦—એમ લાગે છે.

કુમુદ૦—એ વિક્ષેપશક્તિનો જ વિક્ષેપ કરવાનો માર્ગ એ કે મહારે હવે જવું અને આપે આપનો લેખ હાથમાં લેવો.

સર૦—તમે ક્યારે આવશો ?

કુમુદ૦—સાધુજનો પ્રસાદ તૈયાર કરે છે તેમાં હું સહાયબૃત થઈશ ને સાયંકાળે આવીશ.

સર૦—સાયંકાળ પણ સૂચક ને દીપક છે.

કુમુદ૦—હું ઉઠવા જાઉં છું ને જતી જતી બેસું છું. આપનો હાથ લાંબો થયો છે ને મ્હારો પાલવ તેમાં પકડાયો છે.

સર૦—અલકબ્હેન પાસે એ હાથને જે શક્તિયે પવિત્ર રાખ્યો તે આ-
જ પણ રાખી શકશે.

કુમુદ૦—આપે આપની મેળે જ પાલવને છોડ્યો છે. મ્હારા કરતાં આપની સમર્થતા વિશેષ છે.

સર૦—પવિત્ર રૂહેવામાં પણ આપણું અદ્વૈત જ સહાયક છે.

કુમુદ૦—એ પણ સત્ય છે. પણ શું આપણે એવાં અનાથ અને ક્ષુદ્ર પામર પ્રાણી છીએ કે ઘડી ઘડી આમ આટલા પ્રયાસ કરીએ છીએ ત્યારે જ આમ વ્યવસ્થિત રહી શકીએ છીએ?

સર૦—સર્વ સુવ્યવસ્થાનો લાભ અહંકારના ત્યાગથી, દીર્ઘ સૂક્ષ્મ તપથી અત્યંત સાવધતાથી, અને સસિદ્ધસાધક યુદ્ધિપ્રયોગથી જ થાય છે. માન અને મદનો ત્યાગ કરી યુદ્ધિથી મુદ્ધિતાશયને માર્ગે પ્રવર્તવું એવી મને દીક્ષા છે.

કુમુદ૦—તેની સિદ્ધિ અસ્તુ ! હું આજ્ઞા માગું છું.

સર૦—જવાની ત્વરા જ છે ?

કુમુદ૦—પોતાનો પણ વિશ્વાસ નહી ત્યાં ધર્મની ગતિ ત્વરિત કર્યા-
થી જ લાભ છે.

સર૦—મહેં તમને દુઃખમાં નાંખ્યાં તેને સટે તમે મ્હારું કલ્યાણ સા-
ધો છો.

કુમુદ૦—ને સાથે મ્હારું પણ સાધું છું.

સર૦—શ્ચિર તેમાં સિદ્ધિ આપો.

પ્રકરણ ૩૪.

અર્જુનના વાયુરથ અને દાવાનળ.

For, while the tired waves, slowly breaking,
Seem scarce one painful inch to gain,
Far back, through creek and inlet making,
Comes silent, flooding in, the main.

Quotation.

एवमुक्तः स भगवान् दाशार्हेणार्जुनेन च ।
 तैजसं रूपमास्थाय दावं दग्धुं प्रचक्रमे ॥
 सर्वतः परिवार्याथ सप्तार्चिर्ज्वलनस्तथा ।
 ददाह खाण्डवं दावं युगान्तमिव दर्शयन् ॥
 तौ रथाभ्यां रथिश्रेष्ठौ दावस्योभयतः स्थितौ ।
 दिक्षु सर्वासु भूतानां चक्राते कदनं महत् ॥

મહાભારત—આદિપર્વ.

(ઉપરના શ્લોકમાં કૃષ્ણ અને અર્જુને ખાંડવવનમાં દાવાનળ લગાડી તેમાંનાં ચારે દિશાનાં ભૂતોનો સંહાર કરી અગ્નિને તૃપ્ત કર્યાનું વર્ણન છે.)

नानाश्रान्ताय श्रीरस्ताति रोहित शुश्रुम ।
 पापो नृषद्वरो जन इन्द्र इचरतः सखा ॥
 पुष्पिण्यौ चरते जङ्घे भूष्णुरात्मा फलप्रहिः ।
 शैरेऽस्य सर्वे पाप्मानः श्रमेण प्रपथे हताः ॥
 आस्ते मग आसीनस्योर्ध्वस्तिष्ठति तिष्ठतः ।
 शेते निपथमानस्य चराति चरतो भगः ॥
 कलिः शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः ।
 उत्तिष्ठन्नेता भवति कृतं संपथते चरन् ॥

અર્થ:—“હે રોહિત! એવી શ્રુતિ છે કે જુદી જુદી અનેક રીતોથી શ્રાન્ત થાય તેને માટે શ્રી છે—કરે તે ચરે! એસી રહેનાર ને ન કરનાર લોક પાપી છે! ઇન્દ્ર તો કરનાર ચરનારનો જ સખા છે! જ્યારે એ પુષ્પિણી જંઘાઓ ચરે છે ત્યારે આત્મા ફલપ્રહી થાય છે; પ્રવાસમાં શ્રમ વડે કરીને એનાં સર્વ પાપ સુધ્ધ જાય છે. એસનારનું ભાગ્ય એસી જાય છે; ઉઠનારનું ઉડે છે; સુનારનું સુધ્ધ જાય છે; અને ચાલનારનું ભાગ્ય ચાલવા-વધવા—માંડે છે. સુધ્ધ રહેનાર કલિયુગ થાય છે; એસનાર દ્વાપર થાય છે; ઉઠનાર ત્રેતા થાય છે. અને કરનાર—ચાલનાર—ઉઠોગી લોક કૃતયુગને—સત્યયુગને પામે છે—કૃતયુગરૂપ થાય છે.”

(ઐતરેય બ્રાહ્મણ: ઇન્દ્રે કરેલો ઉપદેશ)
 ધુજનોના પ્રસાદમાં ભળી જઈ સરસ્વતીચન્દ્ર સાધુઓ સાથે ત્રિરંગવશુંગના પ્રદેશો જોવા એક દિશામાં ફરવા ગયો, અને કુમુદસુન્દરીને લેઈ સાધવીઓ પણ ખીછ દિશામાં ફરવા ગઈ. શુંગના કોટની ખૂલાર એક ન્હાનું સરખું તળાવ હતું તેની ચારે પાસ આરા

હતા. એ આરા ઉપર સરસ્વતીચન્દ્ર સર્વની સાથમાં ફરતો હતો તેવામાં શંકાપુરી ને શાન્તિદાસ પણ ત્યાં આવી મહાજ્યા. સરસ્વતીચન્દ્ર જરાક સઉથી છુટો પડી ઉભો ત્યાં શંકાપુરી એની પાસે આવી પહોચ્યો ને ધીમે રહી એના કાનમાં ફૂલેતો હોય તેમ બોલ્યો:

“ નવીનચન્દ્ર, સાધુનો વેશ લેઈ આવાં કામ કરે છે? પણ સરત “ રાખજે કે પસ્તાવું પડશે. See how you dissipate yourself “ under this mask ! ”

એને ઈંગ્રેજી બોલતો જોઈ અને આવાં વાક્ય ઉચ્ચારતો જોઈ સર-સ્વતીચન્દ્ર કંઈક ચમક્યો, પણ તરત સ્વસ્થ થઈ બોલ્યો; “ ભાઈ, હું “ ધારું છું કે સાધુતાનું રહસ્ય તમે જાણુશો તેમ તેમ મને જાણખશો, “ અને તેમ તેમ આ શબ્દો તમને દુઃખ કરશે; માટે સંસારની પ્રપંચ- “ જાળનાં સ્વપ્ન જોવાનો અભ્યાસ નીચલા દેશમાં પણો છે તે ભુલી “ જઈ સુન્દરગિરિના અભ્યાસના સંસ્કાર પામવા જેટલું ધૈર્ય આણો ને “ તે પછી મહારો ન્યાય જે કરવો હોય તે કરજો.”

સુરદાસ અને માયાપુરી સાધુઓ આમની પાછળ ઉભા હતા તેમણે આ ચર્ચા સાંભળી ને કંઈક ક્રોધ કરી આગળ આવ્યા ને માયાપુરી શંકાપુરીનો હાથ ઝાલી બોલ્યો. “ ઉત્તમાધિકારી સાધુજનની સાથે “ રાખવાનો વિનયધર્મ જે સાધુ પાળી શકતો નથી તે સુન્દરગિરિનો પણ “ અધિકારી નથી અને પુનઃ આવું વર્તન કરશો તો મળિરાજ “ મહારાજે આપેલા અધિકારથી ગુરુજી તમને નિમ્ન પ્રદેશમાં મોકલી દે “ એવી સૂચના મહારે કરવી પડશે.”

શંકાપુરી શાન્તિદાસને લેઈ બોલ્યા વિના ચાલ્યો ગયો અને કોટની ખીજી પાસ સાધવીઓ હતી ત્યાં જઈ તેમનાથી છોટે એક રસ્તાને છોડે બેસી કુમુદસુન્દરી સામે તાકી તાકીને જોવા લાગ્યો. કુમુદસુન્દરી જરાક ચમકી ને એને છળતી જોઈ ખીજી સાધવીઓએ એની આશપાશ વીંટાઈ વળી ભક્તિ ને વામનીને શંકાપુરી પાસે મોકલી.

વામની૦—બિન્દુમતીને ત્રાસ દેનાર તમે ખરા કની ?

શંકા૦—તે પુછવાનો તમને શો અધિકાર ?

ભક્તિ૦—તમે સંસારમાંથી નવા આવેલા જાણી સાધવીઓએ એક વાર તમને ક્ષમા આપી છે. જ્યાં સાધવીજનો વિશ્રાંતિ લેવા કે વિહાર કરવા બેઠી કે ફરતી હોય ત્યાં આમ બેસી રહેવું ને દૃષ્ટિને નિરંકુશ રાખવી તે સંસારીઓમાં નિર્દોષ ગણાતું હશે, પણ અમારે ત્યાં અસાધુતા ગણાય છે.

માટે તમને પુછવાનો તો શું પણ અવશ્ય લાગે તો ઉચ્છીને આ શિલાઓ ઉપરથી નીચલા પ્રદેશમાં પડે એમ ગગડાવી પાડવાનો પણ અમને અધિકાર છે. તે અધિકાર વાપરવા જોઈલી અમારી સંખ્યા અને શારીરક શક્તિ છે. માટે કૃપા કરી આલ્યા જાવ — નહી તો અમારો પૂર્ણ અધિકાર અમે વાપરીશું.

શંકા—ક્ષમા કરજો. અમે સહજ એકા હતા તે જાઈએ છીએ. આ બનાવો ગુફામાં જઈ સહી ભુલી ગયાં, અને સાયંકાળે સરસ્વતીચંદ્ર પોતાની ગુફામાં છેક ઉપલી અગાશીમાં બેસી ચારે પાસની સુંદર ચિત્ર જેવી સૃષ્ટિને શાંત વૃત્તિથી એક પાસથી જોતો જોતો બેઠો અને પોતાની પાછળ આવી ઉભેલી કુમુદસુંદરીના પગનો ધસારો આ જોવાની દહેમાં સંભળાયો નહી. થોડી વારે કુમુદ જ ધીમે રહી બોલી.

“ સરસ્વતીચંદ્રા ! ”

સરસ્વતીચંદ્રે પાછળ જોયું, કુમુદ થોડે છેટે બેઠી, તે બે જાણુ સૃષ્ટિને જોવા લાગ્યાં. થોડી વારમાં આકાશમાં ચન્દ્રબિમ્બ દેખાયું તે, અંધકાર વચ્ચે તેમ તેમ, પ્રકાશમાં વધવા લાગ્યું. તો પણ દિવસ હજી અસ્ત થયો ન હતો અને ચારે પાસનાં પર્વતનાં શિખરો, આદેનાં ઝાડો, અને તેથી આદેની ભૂરેખા, એ સર્વે ઉપરથી રંગ ખસી જતા દેખાતા હતા અને સટે એકલા આકાશ અને છાયાની સૃષ્ટિ દૃષ્ટિમર્યાદામાં ઉપસી આવતી હતી. પક્ષીઓ પૃથ્વીમાં સમાઈ ગયાં લાગ્યાં તે માત્ર છેક ઉંચે કોઈકે પક્ષી દેખાતું ન દેખાતું હતું. આ સર્વ સૃષ્ટિ ઉપર ઉંચેથી આવતી ચન્દ્રની ચંદની પથરાતી હતી—ખીડતી હતી. થોડી વારમાં તે ખીડાઈ જ ગઈ અને દિવસ ડંખાઈને બે પડની વચ્ચે થઈને ખંહાર નીકળી ગયો લાગ્યો. આ શાંતિને પોતે વધારતી હતી કે તોડતી હતી એની સમજણ કોઈને પડે નહી એવી રીતે આ સર્વ જોતી જોતી કુમુદ બોલી.

“ વિવાહવિધિમાં વર કન્યાને કહેછે કે હું આકાશ ને તું પૃથ્વી— તે શાથી ? આ મનોરથનું રહસ્ય શું હશે તે વિવાહથી એ મનોરથ કેવી રીતે પુરાતો હશે ? ”

સર—આકાશ પૃથ્વીનું આચ્છાદન કરેછે તે જાણ વાંચે, તે પૃથ્વી તે ધારે છે.

કુમુદ જરાક અચકી, તે અટકી. કંઈક બોલ કરડી, અંતે બોલી “ એટલો સ્થૂલ અર્થ જ હશે ? ”

સરસ્વતીચંદ્ર આ પ્રશ્નથી સંજ્ઞ થયો તે વિચાર કરી બોલવા લાગ્યો:
 “ નાસ્તો ! આપણાં શાસ્ત્ર પ્રમાણે પૃથ્વીના અંગભૂત સમુદ્રનું પાણી
 આકાશમાં ચઢે છે તે આકાશ મેઘરૂપ ગર્ભનું ધારણ કરે છે; તે મેઘ
 પૃથ્વી ઉપર વર્ષે છે તે પૃથ્વી એ વૃષ્ટિના સિંચેલા જળને ગર્ભરૂપે ધરે છે
 તે તેમાંથી અનેક સમૃદ્ધિઓને રસિક રૂપરંગ આપી પરમ પુરુષના
 મહાયજ્ઞને સમૃદ્ધ કરે છે; એ જ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ અર્થ જોતાં પૃથ્વી જેવી
 સ્ત્રીના હૃદયના રસ આકાશ જેવા આચ્છાદક પુરુષના હૃદયમાં ચઢે છે,
 ત્યાં ગર્ભરૂપે રહે છે અને ત્યાંથી પાછા સ્ત્રીના હૃદયમાં સુવૃષ્ટ થાય છે.
 સ્ત્રી પણ એ રસથી સગર્ભ થઈ નવી સમૃદ્ધિઓને જન્મ આપે છે તે
 દમ્પતીના યજ્ઞમાં ઉપયોગી થાય છે. કુમુદસુંદરી ! સૂક્ષ્મ રસની પ્રથમ
 ઉત્પત્તિ જેવી સ્ત્રીના હૃદયમાં છે તેમ એ રસનો લય પણ એજ હૃદયમાં
 છે તે ફળદાતા પણ એજ હૃદય છે. પુરુષ તો માત્ર મધ્યકાળે એ રસનો
 લેનાર થઈને તેનો જ પાછો આપનાર થાય છે. ”

કુમુદ૦—એટલો બધો વિચાર આ ઉપમામાં હશે ?

સર૦—એની સાથે જ બીજી ઉપમા છે કે સ્ત્રી તે ઋતુ છે તે પુરુષ
 તે સામ છે. ઋક્સંહિતાના સાગરમાંથી સામની ઉત્પત્તિ છે તે સ્થિતિ છે
 તેવીજ સમુદ્રવાળી પૃથ્વીમાંથી આકાશના મેઘની, તે તેવીજ સ્ત્રીના
 હૃદયમાંથી પુરુષના હૃદયની, ઉત્પત્તિ સ્થિતિ છે.

કુમુદ૦—જે એટલું હોય તો બીજું આ પણ તેમાં બહુ કે પૃથ્વીના
 સાગરનું બહુ પાણી આકાશના જ પ્રતાપથી મીઠું થાય છે તે ઋક્સં-
 હિતાના ઉચ્ચાર સામરૂપ પામીને ગાનરૂપ થાય છે. સ્ત્રીહૃદય પણ
 પુરુષના હૃદયને પામીને અને પુરુષના હૃદયની શક્તિથીજ જીભને તે
 કાનને માટે મધુર થઈ જતું હોય તો હોય.

સરસ્વતીચંદ્રે સ્મિત કર્યું: “ સ્વપ્નનું મંગળસૂત્ર અત્યારે પણ તમારા હૃદ-
 યને શક્તિ આપતું દેખાય છે. તમે કહો છો તે પણ સત્ય છે. માટે જ
 લોકયાત્રામાં પ્રીતિરથના બે અશ્વ પેડે એક ધુરીએ જોડાયલાં દમ્પતી-
 હૃદય રથમાં બેઠેલાં દમ્પતીજીવનનું વહન કરે છે તે તેમના યજ્ઞ તેમના
 પરસ્પરબળથી વેગ પામે છે. ”

કુમુદ૦—લોકયાત્રાને માટે આવી ધુરીએ જોડાવું તે વિવાહ ! એમ
 જ કે નહીં ?

સર૦—એમ જ.

કુમુદ૦—આપણા દેશમાં તેની અવસ્થા કેવી હશે ?

સર૦—આ પ્રશ્ન મહારું દુઃખ તાજું કરે છે ! કુમુદસુન્દરી, આવી ધુરીઓ આપણા દેશમાં તો પેલા રાક્ષાઓમાંથી નીકળેલી તેજસ્વી છાયાઓ જેવી જ છે—તે બાકી તો રાક્ષાઓમાંનાં માટી તે જન્તુ તમે જોયાં.

કુમુદ૦—આપણે તે રાક્ષામાંથી મુક્ત થયાં છીએ.

સર૦—આપણાં સૂક્ષ્મ શરીર તમારા જ રસને ધારે છે.

કુમુદ૦—પણ એ રાક્ષાઓને સ્થાને તેની પાસેના પ્રકાશમય કુંડ કે તળેના મણિમય માર્ગ શું કોઈ દિવસ પણ નહીં ઉત્પન્ન થાય ?

સર૦—ઈશ્વરને શું અશક્ય છે ? પણ એ રાક્ષાઓ પ્રકાશમય થતાં ઘણી વાર તે ઢીલ થશે તે તેટલામાં પરદેશી પવનથી એ રાક્ષાસુદ્ધાંત તેમના આધારભૂત ખડકોની શી સ્થિતિ થશે તે કલ્પાતું નથી. પરદેશી અગ્નિરથમાંનાં મનુષ્યોની ત્વરા આગળ આપણાં ક્ષુદ્ર જન્તુઓ પહોચી વળવાનાં નથી તે જ્યારે ચારે પાસથી પવન વાશે ત્યારે તો સર્વ દોલાયમાન થશે. કુમુદસુન્દરી ! પાશ્ચાત્ય પવનોના ઝપાટાઓ વચ્ચે આપણા રાક્ષાઓ ઉભા છે તેના કણેકણ આકાશમાં ઉડશે. એ રાક્ષાઓની રેતીનાં ઉડતાં વાદળ આ પૃથ્વી પરના અત્યારના અન્ધકાર પેઠે જામી જશે તે આટલો ચન્દ્ર દેખાય છે તે પણ પાછલી રાત્રે અસ્ત થશે.

કુમુદ૦—આ રાત્રિનો અન્ધકાર ચન્દ્રની ચન્દ્રિકાથી ચંપાય છે તે ચન્દ્રના અસ્ત પછી થોડી વારે જ સૂર્ય ઉદય પામશે.

સર૦—તમારું મંગળસૂત્ર આજના જગૃતમાં ઉજ્જૃમ્ભણ પામે છે તે મહારા નેત્ર આગળ આપણી અને આકાશની વચ્ચે કંઈનિવાં જ સત્ત્વ તરતાં ઉડતાં દેખાય છે.

કુમુદ૦—આ ગુફાઓમાંનાં પુતળાં છવતાં થઈ ઉંચે ઉડતાં હોય એમ લાગે છે. મહારી આંખો નિદ્રાથી ઘેરાય છે.

કુમુદ અગાંશી વચ્ચે નિદ્રાવશ થઈ ગઈ—સુઈ ગઈ.

સરસ્વતીચંદ્ર પણ નિદ્રામાં પડ્યો.

ચંદ્રિકા ચળકતા પાણીમાં રમતી હોય તેમ આમનાં શરીર ઉપર રમવા લાગી. આકાશમાં ચંદ્ર ચળકતા રુના ઢગલા જેવા એક લાંબા વાદળાથી છવાતો હતો. થોડી વારે કોણ જાણે ક્યાંથી થોડું થોડું ચારે પાસ ઝાંકળ પડવા લાગ્યું તે કોણ જાણે ક્યાંથી આમનાં મસ્તિકમાં સ્વપ્ન સરવા લાગ્યાં. થોડી વારમાં કુમુદ ઝબકી ઉઠી તે સરસ્વતીચંદ્રને ઉઠાડી કહેવા લાગી.

“અંહી ઝાકળ પડે છે, આપણે નિદ્રાણુ છીએ, નીચે જઈ સુઈએ-
ચાલો.”

નિદ્રામાં ડોલતો ડોલતો સરસ્વતીચંદ્ર આગળ ચાલ્યો. એને સંભાળતી સંભાળતી કુમુદ પાછળ ચાલી. નીચે જઈ એક ઝોટલા ઉપર સરસ્વતીચંદ્ર સુઈ ગયો તે ખીજી પાસને ઝોટલે કુમુદ સુઈ ગઈ. પણ વારમાં નિદ્રા આવી તો તેને પગલે સ્વપ્ન પણ આવવા લાગ્યું—એને એક જ સ્વપ્ન થયું.

સ્વપ્નનો પ્રથમ ચમકારો થયો તેની સાથે સિદ્ધાંગનાઓની પ્રસાદીઓ જાતે પ્રાપ્ત થઈ ગઈ. તેજોમય વસ્ત્રના છેડાઓથી બે જણ સંધાયાં, પાં-
જો પ્રાપ્ત થઈ, અને તેની સાથે જ સૌમનસ્યગુફાની અગાશીમાંથી બે જણ ચન્દ્રલોક ભણી ઉડવા લાગ્યાં. થોડી વારમાં તેમની અને પૃથ્વી-
ની વચ્ચે ઘણું અંતર પડી ગયું. ઉડ્યાં તેવામાં તો ક્વચિત્ ધ્રુવડ અને ક્વચિત્ ચક્રોર વિના ખીજું કોઈ પક્ષિ તેમને મળતું ન હતું. ધીમે ધીમે તે સર્વ પણ બંધ થયાં અને માત્ર ચન્દ્રના પ્રકાશથી ચળકતાં વાદળાં ચાર પાસ છુટાં છવાયાં ઉડતાં મળ્યાં. ધીમે ધીમે તે પણ બંધ થઈ ગયાં. નીચેની પૃથ્વી છાયા અને ચન્દ્રિકાના સંયોગથી દ્વિરંગી લાગવા લાગી અને ઉપરનું આકાશ ઉંચું જતું દેખાયું તે તારામંડળ પાસે આવતું લાગ્યું.

આવે સ્થાને બે જણ દશે દિશાઓની સુંદરતા જોવા ઉડતાં ઉડતાં અટક્યાં તે અદ્ધર લટક્યાં-ત્યાં તેમની સામે ક્ષત્રિયવેશધારી છાયા આવતી દેખાઈ. મહારાજના ભાયાત સામંતરાજની તે મૂર્તિ હતી. સરસ્વતીચંદ્રે તેને ઝોળખી તે એ બોલે તે પહેલાં આ છાયા જ બોલી.

“સરસ્વતીચંદ્ર, મહારી રાજભક્તિથી આ દેશ સુધી હું આવ્યો છું પણ સિદ્ધનગરમાં પ્રવેશ પામવાનો અધિકાર સાત્ત્વિક દ્રષ્ટાઓને જ છે તે હું તેવો દ્રષ્ટા થાઉં ત્યાં સુધી આ બાલ દેશમાં ફરું છું. મને જે અધિકાર મૃત્યુ પછી પણ મળ્યો નથી તે તમને આજથી છે તો મહારા ઉપર એક કૃપા કરજો. આ મહારા પૌપટને તમારી જોડે આવવા દેશો તો આવશે. મહારી વાસનાઓ તે જિજ્ઞાસાઓ તેને જિજ્ઞાસા છે તે તમે જ્યાં જશો ત્યાં તે તેના ઉચ્ચાર કરે સારે સારે સાંભળજો તે તેને કોઈ ઉત્તર ન આપે તો તમે આપજો. એની જિજ્ઞાસા એ ઉત્તર મને કહી બતાવશે એટલે મહારી વાસના શાંત થશે તે જિજ્ઞાસા તૃપ્ત થશે તેની સાથે મહારી દૃષ્ટિ સાત્ત્વિક થશે એવો સિદ્ધાદેશ છે.”

સર૦—એટલું હું આનન્દથી કરીશ. પણ અમે કુણીપાસ જઈએ છીએ તે તમે કહી શકશો?

સામન્ત૦ -આ સ્થાને પૃથ્વીના વાયુ બંધ થાય છે તે જરીક ચહડ-
શો કે સૂર્યમંડળનાં એકલાં આકર્ષણના મહાસાગરમાં તમે જશો. આપ-
ણા મૃત્યુલોકનાં ભાગ્યનાં આકર્ષણ કરનાર ચિરંજીવો જ સિદ્ધનગરમાં
દર્શન આપે છે તે તમને થોડીવારમાં મળશે. આખી પૃથ્વીના મનુષ્યલો-
કનાં ભાગ્યની દોરીઓ તમે અંહી જોશો તે આપણા દેશની દોરીઓ પણ
તમે જોશો.

આટલું ખોલતામાં એ છાયા અદૃશ્ય થઈ તે મ્હોટા વાદળા જેવું વાયુ-
વિમાન—બલન—દ્રષ્ટિયે પડ્યું. એ વિમાનમાંથી અનેક સોનારુપાની તે
અન્ય ધાતુઓની દોરીઓ નીચે લટકતી હતી તે પૃથ્વીના ગોળા ભણી ખેં-
ચાતી હતી તેમ પૃથ્વીને ખેંચતી હતી. આ વિમાનમાંના આસન ઉપર
પ્રકાશમય ધનુર્ધર મૂર્તિઓ દેખાતી હતી; તેમનું ધ્યાન તેમની ક્રિયાઓમાં
હતું અને તેમની ક્રિયામાત્ર આ દોરીઓ દ્વારા થતી હતી.

સર૦—કુમુદ ! મધરાજ મહારાજે જે મહાત્મા અર્જુનનો સાક્ષાત્કાર
પામી પોતાની રાજ્યવેદશાળા બંધાવી છે તે અર્જુનદેવનું આપણે આ
વિમાનમાં દર્શન કરીએ છીએ. તું તેમનું કલ્યાણકારક મુખ તો જો !

કુમુદ૦—સંસાર એમ જાણે છે કે ગાણ્ડીવધનુનો ધરનાર અસ્ત
થયો છે !

સર૦—આપણા દેશમાંથી તે અસ્ત થયો છે પણ સૂર્ય અને ચંદ્ર
જેવો જ તે ચિરંજીવ પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા જ કરે છે.

કુમુદ૦—આજ એમની ચંદ્રિકા ક્રીયા ગોલાધમાં સ્ફુરે છે ?

સર૦—નીચેની પૃથ્વી જેઈશ તો તે દેખાશે. આ વિમાનમાંથી
લટકતી દોરીઓ જે જે પ્રદેશમાં ખેંચાય છે ત્યાં અર્જુનના મુખચંદ્રની
ચંદ્રિકા સ્ફુરે છે.

કુમુદ૦—પૃથ્વી ઉપર એની દોરીઓ ખેંચનાર તો બહુ દેખાય છે !
એ ખેંચનાર તે તે મનુષ્યો છે કે ઇતર પ્રાણીઓ છે ?

સર૦—તેમની મનુષ્યક્રિયાઓ તે શુદ્ધ રૂપરંગ તો પૃથ્વી ઉપર
જતરી શું ત્યારે જણાશે, પણ અંહીથી તો વિચિત્ર પ્રાણીઓ જ દેખાય
છે. આપણે જે પૃથ્વી દેખીએ છીએ તે પૃથ્વી નથી પણ પિતામહ-
પુરમાં પડેલી પૃથ્વીની ગોળ છાયાઓ છે તે આ વિમાનની દોરીઓ તે
પ્રતિબિમ્બરૂપ છાયાઓ મુઘી જ દેખાય છે તે તે પછી તો ગુરુત્વાકર્ષણ
પેદા અને અદૃશ્ય સ્વરૂપે અને દ્વલપરિપાકમાં જ દૃશ્યરૂપે જણાય છે.

કુમુદ૦—આ દેરીયો કાણુ ખેંચે છે?

સર૦—એક પાસ પૃથ્વીનો પૂર્વ ભાગ છે તે ખીજી પાસ પશ્ચિમ ભાગ છે તે બેનાં પ્રાણીયો જુદાં જુદાં છે તેમાંથી કોઈ ખેંચે છે તે કોઈ નથી ખેંચતાં.

કુમુદ૦—આ પેલી પાસ કીયો પ્રદેશ છે?

સર૦—એ ભૂમધ્ય સમુદ્ર પાસેના ગિરિરાજ છે તે અંહીથી પાળે જેવા લાગે છે. તેના પશ્ચિમ તટ ઉપર અર્જુનનો વાયુરથ આજ ચાલે છે. એના પૂર્વ તટ ભણી એ રથની પુઠ છે.

કુમુદ૦—પૂર્વ તટે કાણુ વસે છે તે પશ્ચિમમાં કાણુ વસે છે?

સર૦—આ રથ પ્રથમ એ પાળોના પૂર્વ ભાગમાં તે દક્ષિણ ભાગમાં ચાલતો હતો. હાલ તમે જુવો છો કે એ પશ્ચિમ તટથી પણ પશ્ચિમમાં જતાં છેક પશ્ચિમે દીપ છે ત્યાં કપિલોક વસે છે તે આ રથનાં સુવર્ણ-સૂત્ર એ કપિલોક અતિખળથી ખેંચે છે. એની નીચે જે પશ્ચિરાજ ખીજું સૂત્ર ખેંચે છે તે દિવસે ગરુડ થાય છે તે રાત્રે ચક્રાર થાય છે—આપણને તે આજ ઉભય રૂપે દેખાય છે તે આ ચિન્તામણિની શક્તિથી. ત્રીજી પાસથી ઉપરનું સૂત્ર પેલો ગજરાજ ખેંચી રહેલો છે તે તેની દક્ષિણ ટોકા કરતો રસિક મયૂર એક સૂત્ર ખેંચે છે.

આ વાક્ય નીકળી રહ્યું તેની સાથે સામન્તનો પોપટ ઉડવા તે ગાવા લાગ્યો:

“ હા ! હા !

“ કેકાભિર્નીલકણ્યસ્તિરયાતિ વચનં તાણ્ડવાદુચ્છિલ્લખ્ણડઃ ।

“ કાન્તામન્તઃપ્રમોદાદભિસરાતિ મદમ્રાન્તતારશ્વકોરઃ ॥

“ ગોલાહ્-ગૂલઃ કપોલં હુરયાતિ રજસા કૌસુમેન પ્રિચાયાઃ ।

“ કં યાચે યત્ર તત્રાપ્યનવસરગ્રસ્ત એવાર્થિભાવઃ ॥ ”

કુમુદ૦—આ વૃક્ષ શુક શું કહે છે તે કોની વાતો કરે છે. અને એને શું બોધ્યું છે છીયે?

સર૦—આપણા દેશની દેશવત્સલ રાજસી વાસનાઓનું સૂક્ષ્મ શ્રવ-ન તે આ સિદ્ધનગરનો પુરાણુ પોપટ છે. આપણા દેશનો ઉદ્ધાર કેમ થાય તે વિષયનું એ રાત્રિદિવસ રટણુ કર્યાં કરે છે. એ વાસનાની તૃપ્તિને માટે એ અર્થી છે તે એ તૃપ્તિને માટે જ યોગ્ય સ્થાને યાચના કરે છે.

આ પોપટ વળી બોલવા લાગ્યો.

“હું કાંઈ જેની તેની પાસે યાચના કરતો નથી. પણ મહારી યાચના સાંભળી તેને સફળ કરવાના અધિકારી પાસે જ જવાનો વિચાર કરું છું. પરંતુ ત્યાં પણ તેમની પોતાની પ્રવૃત્તિને લીધે મહારું કોઈ સાંભળે એમ નથી તેથી આ પાંખો ઉપર એક વૃક્ષથી ખીજે વૃક્ષે આથડું છું. આ પુરાણ પ્રાચીન મયૂર મૂળ કાર્તિકસ્વામીનું વાહન હતો તે રોમના રાજ્યમાં એના ટોકા થતા હતા ત્યારે અર્જુન ત્યાં મેઘ પેડે વર્ષતો હતો. કાર્તિકસ્વામી ત્યાંથી ગયા તોપણ મયૂરને પાછળ મુકીને ગયા તે આજ સુધી એ મયૂર ચિરંજીવ રહ્યો છે તે ઘડીમાં પીછાંતો કલાપ કરી વૃલ્ય કરે છે તે ઘડીમાં કલાપને સંકેલી દે છે તે ઘડીમાં પાડી નાંખે છે. હાલમાં તેનો કલાપ ઉઘડે છે પણ એ મયૂરનામાં પોતાની મયૂરીનું પોતાના જ વૃક્ષ ઉપર રંજન કરવા ઉપરાંત વધારે શક્તિ, વૃત્તિ, કે ગતિ કાંઈ જ નથી તેની યાચના કરીને શું કરું? એ દેશના સંસારથી મહારા દેશના સંસારે શી સૂચના લેવી? એ મયૂરની પોતાની ગતિ બહુ ઉંચી હવે નથી. તે જાતે રમણીય, સુંદર, ને રસિક છે. પણ મહારા દેશમાં એના જેવા મયૂર થઈ ગયા છે તે નાશ પણ પામ્યા છે.”

પોપટ આટલું બોલ્યો ત્યાં મયૂરે ઝાલેલા સૂત્રમાંથી સ્વર નીકળવા લાગ્યા:

“મૂર્ખ પોપટ! દેખે તેને માટે સ્થાને સ્થાને ઉપદેશ છે ને વધારે દેખનાર આત્મપરીક્ષકને તો પોતાના જીવનમાં જ ઉપદેશ છે. ત્યારે દેશ મહારા દેશ-જેવો એક કાળે હશે; પણ તું જેતો નથી કે ત્યારે દેશમાં જે અતેક ખડકો બંધાયા છે તે તેના પર રાફડા બંધાયા છે તે તમારાં જન્તુ-ઓને જડ કરી નાંખે છે, તેમની ગતિને રોકે છે, તેમની દૃષ્ટિને અન્ધ કરે છે, તેમના જ્ઞાનને બધિર કરે છે, તે તેમનાં રસેન્દ્રિયને માટીનાં રસિક કરી મુકે છે? ક્રીયા અધિકારથી આવો દેશ અર્જુનનો પ્રસાદ ઇચ્છે છે? મહારા દેશની સ્થિતિમાંથી ત્યારે જેવા વ્યાધિ મહું વેળાસર દૂર કરેલા છે. ઘડીમાં પડી, ઘડીમાં ઉઠી, અસ્તોદ્યનાં અતેક ચત્રોમાં ફરી હું સજીવ રહ્યો છું ને આજ અર્જુનના વિમાન સાથે ઉડું છું!”

પોપટ ખીજ દોરી જેવા લાગ્યો ને ફેલા લાગ્યો “આ દોરી ઝાલી
“રાખનાર પારીસ નગરના અને તેના દેશના ચક્રાર! તું દિવસે ગરુ-
“ડની ગતિ ને શક્તિ ધરાવે છે ને રાત્રે ચક્રાર થઈ ચન્દ્રબિમ્બ ભણી
“ઉડે છે! ત્યારામાં બળ અને રસ ઉભય છે! મહારા દેશમાં પણ

“ એક કાળે તેવું જ હતું. મહારા દેશનો એવો શો દોષ છે કે આ
 “ દોરીયો અલવા જેમ એ દેશ પ્રયત્ન કરે છે તેમ તેમ હાથમાં આવી
 “ ન આવી દોરીયો સરી પડે છે, હેલારે ચ્હડે છે, ને અમારી પાસે
 “ તેનો તન્તુ પણ રહેતો નથી ? ”

ચક્રારપક્ષી અર્જુનના રથની દોરી ઝાલી ઉડતું હતું તે ઉભું રહ્યું.

“ પૂર્વના પવનના અનુભવી પોપટ! પશ્ચિમની મહારી સ્વતન્ત્ર ઉદાર
 “ પ્રજ્ઞના ઉચ્ચગ્રાહ રાત્રે ચક્રાર જેવા થાય છે ને દિવસે ગરુડ જેવા
 “ થાય છે. મહારી પ્રજ્ઞના ભવિષ્યમાં પૃથ્વીની સર્વ પ્રજ્ઞઓનું ભ-
 “ વિષ્ય બંધાયલું છે—એમ હું ગણું છું તે સત્ય હો કે ન હો—પણ
 “ અમારી આવી શ્રદ્ધા જ ઉચ્ચગ્રાહિણી છે ને અર્જુનના રથનાં
 “ રત્નજડિત સૂત્રો અલવાની વૃત્તિ અને શક્તિ આપનાર તે એ જ
 “ શ્રદ્ધા છે! પૃથ્વીની સર્વ પ્રજ્ઞઓ મળી જે સમષ્ટિ થાય છે તે શરી-
 “ રના ઉત્તમાંગનું મરિતક—મગજ—તે અમે છીએ! અમારા સંસ્કારી
 “ અભિલાષ અમે સર્વ મનુષ્યજાતિઓમાં વીજળીના તારથી મોક-
 “ લીશું ને જેની શક્તિ હશે તે તેને ઝીલશે ને સચેતન થશે. અમે
 “ ત્હારા જડ દેશ ઉપર રાજ્ય કરવા ઇચ્છતા નથી, પણ ચન્દ્ર જેવા
 “ અભિલાષ ભણી ઉડીએ છીએ ને ત્હારા દેશને એ અભિલાષ નોંધતો
 “ હોય તો તેનાં સાધન સંપાડવાં એ ત્હારા હાથની વાત છે. પોપટ!
 “ મિથ્યાધર્મની અને અવિચારની જાળમાંથી તું જાતે મુક્ત થા ને ત્હારા
 “ દેશને મુક્ત કર.”

પોપટ૦—અરે ભુંડા ચક્રાર! મહેં જાણ્યું કે આ મયૂર મને પોતાના
 જેવો જાતે કલાપ કરવાનું શીખવશે ને તું ત્હારા સમર્થ ગરુડ-રૂપ જેવું
 પ્રજ્ઞસત્તાક રૂપ ધારવાની કળા શીખવીશ. તમે જે જાણે મહારી આ-
 શાને નષ્ટ કરી ને ઉલટા મહારા દોષ દર્શાવે છે.

ચક્રાર૦—મૂર્ખ પોપટ! ત્હારે ગરુડ જેવું થવું હોય તો ત્હારા દોષ
 પહેલા જાણી લે—આત્મપરીક્ષક થા. આત્મપરીક્ષક શક્તિ અને આત્મ-
 દોષદર્શક દૃષ્ટિ મહારાં પ્રિય સાક્ષર બાળકોને હું ધાવણમાં આપું છું તેમ તું

૧. In M. Zola's case it has always been his purpose to expose the evils from which society suffers, in the hope of directing attention to them and thereby hastening a remedy; and thus, in the course of his works, he could not do otherwise than drag the whole frightful mass of human villainy and degradation into the full light of day.

L. A. Vizetelli's Preface to his translation of Zola's "Paris."

આપ. મહારા પ્રજ્ઞસત્તાક સ્વરૂપથી તું મોહ પામીશ નહીં. એ સ્વરૂપ તો આ ચંદ્રિકાના પાનને માટે હું ધરું છું અને જ્યારે પરાક્રમ કરવું હોય ત્યારે તો નેપોલીયનો જેવાઓ જ મને ગરુડનું સ્વરૂપ આપે છે. ત્યારે ગરુડ જેવાં થવું હોય તો જે કપિલોક સાથે તું સંધાયો છે તેને ખભે એસી બન તે તે લેઈ જાય ત્યાં જ. રાજન નામના અનેક સામન્તોના ચક્રના ચક્રવર્તી ગરુડલોકનું સ્વરૂપ ત્યારે કપિલોક ક્યાં ધારતા નથી જે ગરુડનો લોભ તું અન્યત્ર કરે છે? ચંદ્રિકાનું પાન કરવું પ્રિય હોય તો મહારા જેવું સ્વરૂપ ક્યાં વિના મહારા કરતાં વિશેષ પાન ચંદ્રિકાંતની શિલાઓ કરે છે — તેમાં ત્યારે તો માત્ર ચંદ્રિકાનું સ્થાન જાણવાની આવશ્યકતા છે, મહારું સ્વરૂપ પામવાની કંઈ જરૂર નથી.

પ્રોપાટ૦ — અમે અસ્ત્રહીન લોક એ ચંદ્રિકાને શું કરવાના હતા ?

ચંદ્રિકા૦ — તું આશ્વાસન પામ. જે લોક અને પ્રાણીઓ આજ અસ્ત્ર ધરે છે તેમનાં અસ્ત્ર બને એમના હાથમાંથી ખરી પડશે. એક કાળ એવો આવશે કે જ્યારે સર્વ પૃથ્વીમાં એક શાંત ચંદ્રિકા પ્રકાશશે અને મનુષ્યને હાથે મનુષ્યનું શરીર ક્ષત નહીં થાય. ક્ષતતા ક્ષત કરવામાં નથી પણ ક્ષતથી ત્રાણ કરવામાં છે — ક્ષતાતિક્રમ ત્રાયત્વ ઇત્યુદ્ગ્રઃ ક્ષતસ્ય શબ્દો મુવનાધિહૃદઃ — એ ત્યારે દેશનું વાક્ય સર્વ પૃથ્વીમાં સત્ય થશે અને કેવળ સત્ય, ન્યાય, અને શાંતિનો યુગ થોડા કાળમાં પ્રવર્તશે — એ મહારું ચંદ્રબિમ્બ — અને એ જ મહારી ચંદ્રિકા ! જે સાંભળ — આ મહારું જાણેલું અર્જુનરથનું સૂત્ર બોલવા માંડે છે તે સાંભળ :

એ સૂત્ર કમ્પવા લાગ્યું ને તેમાંથી શાંત શ્વેત પ્રકાશના અંકુર પુટવા લાગ્યા ને તેમાંથી શબ્દોચ્ચાર નીકળવા લાગ્યા.

“ In the twentieth century, there will be an extraordinary nation. This nation will be great, but its greatness will not prevent it from being free In the twentieth century, the country of this nation will be called Europe, and in after centuries, as it still and ever develops, it will be called Mankind. . . . Throughout historical times, the world has ever had a city which has been The City. The brain is a necessity. Nothing can be accomplished without the organ whence come both initiative and will.

Acephalous civilization is beyond conception. It is from three cities, Jerusalem, Athens, Rome, that the modern world has been evolved. They did their work. Of Jerusalem there now remains but a gibbet, Calvary ; of Athens, a ruin, the Parthenon ; of Rome, a phantom, its empire. Are these cities dead, then ? No. A broken eggshell does not necessarily imply that the egg has been destroyed ; it rather signifies that the bird has come forth from it, and lives. From out of those shells lying yonder—Rome, Athens, and Jerusalem—the human ideal has sprung and soared. From Rome has come Power ; from Athens, Art ; from Jerusalem, Freedom ; the great, the beautiful, the true. . . . And they live anew in Paris, which in one way has resuscitated Rome, in another Athens, and in another Jerusalem ; for from the cry of Golgotha came the principle of the Rights of Man. And Paris also had had its crucified ; one that has been crucified for eighteen hundred years—its People. But the function of Paris has been to spread ideas. Its never ending duty is to scatter truths over the world, a duty it incessantly discharges. Paris is a sower, sowing the darkness with sparks of light. It is Paris which, without a pause, stirs up the fire of *Progress*. It casts superstitions and fanaticism, and hatred and folly and prejudice on to this fire, and from the darkness comes a blaze of light. . . . Moreover, Paris is like the centre of our nervous system ; each of its quivers is felt throughout the world. . . . And, further, it is like a ship sailing on through storms and whirlpools to unknown Atlantides, and ever towing the fleet of mankind in its wake. There can be no greater ecstasy than that which

comes from the perception of the universal advance, when one hears the echoes of the receding of tempests, the creaking of the rigging and the panting of the toiling crew, when one feels the straining of the timbers, and realises the speed with which, in spite of all, one happily travels onward. Search the whole world through; it is ever upon the deck of Paris that one may best hear the flapping and quivering of the full-spread, invisible sails of human Progress.”*

આ સ્વર બંધ પશ્યો તેની સાથે અર્જુનરથની દોરીઓમાં નવા તેજના ચમકારા થવા લાગ્યા તે તેને વળગી રહી તેને ખેંચનાર ચક્રોરની પાંખો વધતી વધતી ગરુડના જેવી થવા લાગી. અંતે ચક્રોર ખોલ્યો.

“ પોપટ ! તું કપિલોકની ભીતિ રાખીશ નહી. જે કલ્યાણયુગ અ-
 “ મારા સત્વથી સંસારમાં ખેસવાનો છે તેના આગમન પહેલાં આ વહી
 “ જતા યુગમાં જાદવાસ્થળી થશે; દીવો હોલાતાં હોલાતાં ઝખુકે; મનુષ્ય
 “ મરતો મરતો સન્નિપાત ને ત્રિદોષથી લવવા માંડે; તેમ આ યુદ્ધકાળ
 “ ઉન્માદ પામશે ને જગતને કંપાવશે. “ We shall then witness
 “ *War's last agony*;† and *war will kill war* and
 “ the spirit of war. જ્યારે સંસાર આમ પ્રસવવેદના ભોગવશે
 “ ત્યારે નવો યુગ ખેસવાનો અને જે સૂત્રો અમે તાણીયે છીયે
 “ તે આખી પૃથ્વીનાં મનુષ્યોને ખેંચશે. તે કાળે,—પોપટ, ત્હારા દેશનું
 “ પણુ સર્વના ભેગું કલ્યાણુ થશે. એ કલ્યાણુ પ્રાપ્ત કરવાને માટે અ-
 “ સ્ત્રની કે શસ્ત્રની આવશ્યકતા નથી, અને ખીન્ન જે સત્વથી એ
 “ કલ્યાણુ પ્રાપ્ત કરાય છે તે ત્હારા દેશમાં છે કે નથી તે ત્હારા લોકના
 “ ઇતિહાસને પુછ, ત્હારા લોકનાં મનોરાજ્યને પુછ, અને ત્હારી નૌકાના
 “ મુદ્દન આગળ ખેડેલા કપિલોકને પુછ. જેમાં સર્વ મનુષ્યલોકને આશા છે
 “ તેમાં પણુ તું આશા બાંધી ન શકે તો આ સિદ્ધનગરમાં છેટે ત્હારા
 “ દેશના ચિરંજીવો છે તેને જઈને પુછ. પણુ આત્મપરીક્ષાનો ત્યાગ કરી
 “ પારકા દોષ જ વિચારવાની મૂર્ખતા ન કરીશ ! ”

ચક્રોર પોતાના રજ્જુ ઉપર હીંચકા ખાવા લાગ્યો, તે પોપટે ઉત્તર દીવો નહી. સુરસ્વતીચન્દ્ર ને કુમુદ સુવર્ણસૂત્ર ભાગી દેવાં ને એના આ-

મળા ઝાલ્યા તેની સાથે તેનાં ઉપસૂત્ર ગુદાં પડી ગયાં. એ ઉપ-
સૂત્રો અંહી વલોવવાના વલોણુની દોરીયો પેઠે ચારે પાસ ઉડવા લાગ્યાં તે
તેના છેડાઓ પૃથ્વીની ચારે પાસના સમુદ્રમાં ઘોળાવા લાગ્યા. એ સમુદ્ર
પોતાના ભવ્ય વિસ્તાર સાથે નીચે અને ચારે પાસ ખળખળ ઘોલતો
પ્રત્યક્ષ થયો તે તેના તરંગો હંચા હંચા ઉછળવા લાગ્યા તે ચન્દ્રનાં
અસંખ્ય પ્રતિબિમ્બોનાં વક્રીકરણુ પામેલાં કિરણુથી ચળકવા લાગ્યા.
આ કેવળ સમુદ્ર નહી પણ ક્રમેક્રમે મહાસાગર જણાયો. થોડી વારમાં
એ મહાસાગર પૃથ્વીના પંચમહાસાગરથી ભરેલો દેખાયો.

સર૦—આ દિવ્ય સ્વપ્નની સહચારિણી પ્રિયા ! આ મહાસાગરોનો
ઠાઠ તો જો ! કેટલા દ્વીપ ! કેટલા ખંડ ! તરંગનો તે ખડકોનો તો
પાર જ નથી !

કુમુદ૦—ઓ મહારા પ્રિયતમ ! આ મહાસાગરો ઉપર ચારે પાસ
કપિલોકનાં યૂથનાં યૂથ ચાલે છે ! જ્યાં દ્વીપ ત્યાં દિવ્ય શક્તિવાળા વાન-
રોને દેખું જ છું ! આ લોક ઘડીકમાં વાયુને વશ કરે છે તો ઘડીકમાં
એનાં મોજાંને જ વશ કરે છે તે ત્રીજે સ્થાને અગ્નિને તે આકાશમાંની
વીજળીને વશ કરે છે !

સર૦—વરુણ, વાયુ, અગ્નિ, અને ઇન્દ્ર સર્વ અર્જુનને સાધનભૂત
થયા છે તે અર્જુને તેમના દેશમાં પોતાનો રથ ફેરવેલો છે. કુમુદ ! આવા
આ રથ જ્યાં ફરે ત્યાં સત્યયુગ સમજવો એવો અર્જુનના પિતા ઇન્દ્રનો
ઉપદેશ છે.^૧

પોપટ—પણ ખીજાં લોકને મુકી આ કપિલોકમાં આજ કેમ આટલું
ખળ છે ?

સર૦—અર્જુન કપિકેતન છે તેનું બધું રહસ્ય આપણા ચિરંજીવો
કહ્યે. પણ એ કપિલોક ચરે છે તેથી ઇન્દ્રપુત્ર તેનો પક્ષપાત કરે તે જ
સ્વાભાવિક છે. આપણા લોક સુધી રહે છે માટે તેમાં કલ્પિયુગ છે
અને આ લોક ચરે છે માટે સ્વર્ગનો મહારાજ તેમનો મિત્ર જ છે.
ઇન્દ્ર ઇચ્છતઃ સખા ! એ ઇન્દ્રનું જ વચન છે. એ ઇન્દ્રનો પુત્ર આવા પ્રવાસ
ન કરે તો ખીજું કાણ કરે ? કુમુદ ! ઉત્તમ સ્વપ્નની સહચારિણી પ્રિય
કુમુદ ! ઇન્દ્રરાજે કહેલા કૃતયુગના તીર ઉપર ચરતાં આ અનેક સત્વોને
જોઈ લે ! આ મયૂર અને ચક્રોર કેવળ પશ્ચિધર્મથી ઉડે છે તે પેલા છેટેના

૧. આ પ્રકરણને મથાળે મુકેલા ઐતરેય બ્રાહ્મણના શ્લોક.

ઋક્ષ : અને ગજરાજ મહાખળથી ચાલે છે તે તેમના પંજામાં તે પગલાંમાં વિદ્યુત ખળ છે ત્યારે આ કપિલોકનાં કમાન જેવાં અસ્થિપંજર તે સ્નાયુઓ તેમને પક્ષીની પેઠે સમુદ્ર ઝાળંગવાની શક્તિ આપે છે તે તેમની સ્થિતિસ્થાપકતા તેમને સર્વ ક્લેશનું સહન કરવાની શક્તિ આપે છે. આફ્રિકાના તાપને તે હિમાલયના હિમને તેઓ વેડી શકે છે, તે જ્યાં કુદે છે ત્યાં રહી શકે છે. કુમુદ ! ઋક્ષ અને ગજ જ્યારે પગે ચાલે છે ત્યારે વાનરલોક મ્હોટી મ્હોટી ઢાળો ભરે છે તે ઝાડે ઝાડે, પર્વતો ઉપર, રણોમાં, તે સમુદ્રો ઉપર કુદાકુદ કરી આ ચોખંડ પૃથ્વીમાં તેઓ અર્જુનના રથનાં અસંખ્ય સૂત્રો ખેંચી જાય છે. તું જુવે છે કે આ મહાસાગરમાં જ્યાં જ્યાં નોકાઓના સ્વડ તે ધુમાડાના ગોટ ચાલે છે ત્યાં તુતક ઉપર કે સુકાન ઉપર કે સંચા ઉપર કપિલોક જ હોય છે ?

કુમુદ—આ ચિત્રદર્શન હું મહાવિસ્મયથી જોઉં છું. અર્જુનદેવ તેમને ખાલુ લાડ લડાવે છે.

પોપટ—અર્જુન આટલો પક્ષપાત શા માટે કરે છે ?

“ ત્હારા ચિરંજીવોને પુછજે ! ” આકાશવાણી થઈ.

સર૦—આ એમનાં ખેંચેલાં અર્જુનરથનાં સૂત્ર તો જો ! તેમાં શી ક્રિયા ચાલે છે ?

કુમુદ૦—આ વાનરોએ એ દોરડાંના તન્તુમાત્રને છુટા કરી નાંખ્યા છે ! અને એના ઝીણામાં ઝીણા તન્તુ તે મ્હારા હાથ જેવા જડા છે ! કોઈ તન્તુમાંથી વિદ્યા વીજળીના અમકારા પેઠે નીકળે છે તો કોઈમાંથી ધનના ઢગલા વાહણાં પેઠે નીકળે છે. બીજા તન્તુઓની ક્રિયાઓનો પાર નથી, હું જોઉં છું, મોહું છું, પણ વર્ણન કરી શકતી નથી. પેલા ગજ અને ઋક્ષ કાણુ છે ?

સર૦—ઋક્ષ લોક રશિયાનો છે તે પેલો પ્રાચીન ગજ તે જમંનીના મહારાજ્યનું સ્વરૂપ છે. આ કપિલોકમાં જ્યારે પાખ્યાલીનું રાજ્ય છે ત્યારે ઋક્ષ અને ગજલોકમાં દુર્યોધનનું રાજ્ય છે.

કુમુદ૦—એ લોક શું અર્જુનના રથથી ખેંચાતા નથી ?

સર૦—એ રથનાં દોરડાં ઝાલવા તે ખેંચવા એમના દુર્યોધન મહાપ્રયત્ન કરે છે. પણ જ્યાં પાખ્યાલી સુખી નથી ત્યાં અર્જુનના રથની ગતિ ધીમી હોય છે. આ ઋક્ષલોકનાં રીંછની શંખણી જેવી રીંછડી પાખ્યાલીની કાંઈ

પણ સમૃદ્ધિ પામી નથી. ગજરાજની પાખ્યાલી હસ્તિની છે તે હસ્તી અને હસ્તિની ઉભયની પ્રીતિ ઝાઝી છે પણ તેની પ્રીતિક્રિયાના સંસ્કાર સંપૂર્ણ નથી.

કુમુદ૦— શી રીતે?

સર૦—હાથીની સુંડમાં જે સૂત્ર છે તેનોજ સ્વર નીકળે છે તે સાંભળો.

એ સ્વર સંભળાયો.

“ લીલોત્ખાતમૃગાલકાણ્ડકવલચ્છેદેષુ સંપાતિતાઃ ।

“ પુષ્યત્પુષ્કરવાસિતસ્ય પયંસો ગણ્ડૂપસંક્રાન્તયઃ ॥

“ સેકઃ સીકરિણા કરેણ વિહિતઃ કાસં વિરામે પુન-

“ ન સ્નેહાદનરાલવાલનાલિનીપત્રાતપત્રં ધૃતમ્ ॥

સર૦—આપણે અંહી બહુ વેળા વીતી ગઈ. આપણા ચિરંજીવોને જોવાને તેટલો વિલમ્બ થાય છે.

કુમુદ૦—સત્ય છે—પણ આ પોપટ કંઈકે બોલે છે.

પોપટ૦—અમેરિકાના, અને મહાસાગરો વચ્ચે ઉભેલા દ્વિપોમાંના, કપિલોક ! તમને મહારી વાસના અને જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવાનો અવકાશ નથી ?

દોરડે દોરડે કપિલોકનાં ટોળાં વળગી પડેલા હતાં તે ગર્જ ઉઠ્યાં.

“ England expects every man to do his *Duty*. Do thou thine !”

પોપટ૦—મહારો દેશ ક્યારે મહારી સ્થિતિમાં આવશે ? એની જન્મ-પત્રિકા કરો !

એક કપિ દોરડે વળગી ચહડતો ચહડતો ઉંચે આવ્યો તે બોલવા લાગ્યો.

“ પોપટ ! તને કહ્યું કે તારો ધર્મ જાણુ તે તે પ્રમાણુ વર્ત. એટલે તારાં દેશનું કલ્યાણુ થશે. ટુંકી શીખામણુ શા માટે સમજતો નથી ?”

પોપટ૦—આ ચક્રારે લાંબી શીખામણુ દેઈ પોતાની બડાશો મારી તે અંતે આખી દુનીયામાં જાદવાસ્થળી થવાની બતાવી તે છતાં મહારે કરવાનું તો કંઈ ન બતાવ્યું ! તમે એક પાસથી લહડો છો તે અનેક દેશનાં અનેક પ્રાણીયો ઉપર અનેક અધર્મ કરો છો તે મને ટુંકો ધર્મ બતાવો છો તે શું તમારો કપટદમ્ભ નથી ?

વાનર—અમે શો અધર્મ કર્યો ? અર્જુનના રથને દેશે દેશ ખેંચવો એ અમારો ધર્મ છે તે જે લોક એ રથનાં સૂત્ર જાલતા નથી તેને અમે લલચાવી, ખીવડાવી, નખ ભરી, એ સૂત્ર જાલતાં શીખવીએ છીએ. આમાં અમે અધર્મ જોતા નથી. તમે તમારા દેશમાં જ અર્જુનની ક્રિયાઓ જુવો. અનેક રાજ્યોને અને રાજ્યોને, અનેક ભૂતોને અને રાજ્યોને, વશ કરવામાં તમારા અર્જુને જે અધર્મ કર્યો હોય તે અમે તે કરીએ છીએ તે તેનો માર્ગ જે ધર્મનો હોય તે અમારો પણ ધર્મનો છે. મૂર્ખ પોપટ ! જે અર્જુનનો રથ અમે ખેંચીએ છીએ તે અર્જુન ત્હારા જ દેશમાં જન્મેલો છે તે ત્હારો દેશ ભ્રષ્ટ થયો એટલે અર્જુને એનો ત્યાગ કર્યો. એ અર્જુનેજ અમારા લોકને પોતાના અધિકારી ગણ્યા છે. તેની નીતિ તે ક્રિયા ત્હારા દેશમાં ખીજરૂપે હતી તેને અમારા લોકની બુદ્ધિએ વૃક્ષનું રૂપ આપ્યું છે, તે તેનાં ફલ-પુષ્પનો ત્હારા દેશને પણ સ્વાદ અમારો આપ્યો પડવા લાગ્યો છે. છતાં ત્હારા રાજડાઓમાં આ વાયુરથનાં લંગર નાંખવા જેટલી ખીલી તેમાં ઠોકીએ તેટલામાં ત્હારો દેશ રોકુટ કરવા બેસે છે તે ત્હારા દેશના માનેલા ધર્મ તે ધર્મ કે અમારા ધર્મ તે ધર્મ તેનો વિચાર ત્હારા દેશના ચિરંજીવોને પુછી જોજો.

શર—કપિરાજ, તમારા લોકમાં બે યૂથ દેખાય છે. તેનો શો વિવેક છે?

વાનર—તમારા દેશના વાલી અને સુગ્રીવના જેવા અમારામાં પણ બે ભેદ છે. અમારા વાલી અને સુગ્રીવ ઉભય અમારી પાંચાલીની અનન્ય સેવા કરે છે પણ એ સેવાના વિધિમાં તમારા શ્રીત સ્માર્ત વર્ગ જેવા ભેદ છે; સુગ્રીવપક્ષ સનાતન ધર્મને દિવસે દિવસે વધારે વધારે સંસ્કાર આપી તે પ્રમાણે વર્તવા ઇચ્છેછે; વાલીપક્ષ દેશકાળના ધર્મને અનુકૂળ હોય તેટલો જ સનાતન ધર્મ સ્વીકારે છે. પેલા ચક્રાર પક્ષીએ જે અભિલાષ બતાવ્યો તેમાં તે પોતાના રાજનગરને ઉત્કર્ષ આપે છે તે બાદ કરશે તે બાકીનો ઉત્કર્ષ સુગ્રીવના અભિલાષનો વિષય છે. હું વાલીપક્ષમાં છું.

પોપટ—વાલી ધર્મની વાર્તા કરે તે કાણ સાંભળે ?

વાનર—અમારા અભિલાષ અમારી પાંચાલીના કલ્યાણને માટે બંધાય છે; તમારા દેશના પાંડવો વચ્ચે પાંચાલીની કલકમથી સેવા કરતા હતા. અમે બે ભાઈઓ કલકમથી નહી પણ પાંચાલીની મનોવૃત્તિ પ્રમાણે તેની સેવાનો અધિકાર પામીએ છીએ. સુગ્રીવપક્ષ સેવા કરે છે અમારી પાંચાલીની, પણ તેમનું ચિત્ત સર્વ મનુષ્યજાતિને જ પાંચાલી ગણે છે તે શશશૃંગ જેવા અભિલાષો બાંધી અનેક મૃગતૃણાઓ પાછળ દોડે છે.

“ We believe in the survival of the fittest and labour to be fittest. They believe in their power of making the unfit fit and fail, and by failures fall among the unfit class.” “ Unless the vigorous nation or race can continue, as throughout history, to expand and grow stronger at the expense of the decaying nation or race, the fundamental condition of *human advance* will not be fulfilled, and a stage of stagnancy, ending in social death, will be substituted for a State of Progress. The only means, revealed to us by past experience, whereby the vigorous people has supplanted the weaker, has been war, without which change and movement must have ceased. Thus viewed, it will be seen that war appears simply a phase in that tremendous and ceaseless process of competition which prevails alike on sea and land—in the ocean-depths, in the paths of the air, in field and forest, throughout insect and animal and vegetable life. The recoil from war, which is felt by so many minds, is only another instance of the *eternal* contrast between the upward trend of the human spirit and the physical environment by which that spirit is conditioned. But to strive to reach the ideal by a short cut, is not only to fail to attain it, but also actually to postpone its arrival.¹ ”

प्रेम—The cat is out of the bag at last. Enough ! I can bear or bear no longer. My country has no hope from thee.

वामर—Nor from thee and thy people, either.

प्रेम—You wish my extinction, then ?

वामर—It is not a question of my wish but a matter

¹ From the *Nineteenth Century*, Feb. 1899, p. 222.

inevitable in the long run unless you strive to benefit by our Society which I am sure you won't.

પોપટ—Would you struggle then to hasten my extinction—if you believe in my doom as an inevitable result of an inexorable law ? Why waste your strength to achieve what is sure to come to you without that waste ?

વાનર—You are a fatalist ; I am not.

પોપટ—You would commit a sin because it is destined.

વાનર—I do my duty even when I know the result.

પોપટ—I am undone.

વાનર—I can't help it. It is your own doing.

આ ઝપાઝપી ચાલે છે એટલામાં એક બીજા વૃદ્ધ વાનર એક બીજા મુવર્ણરજ્જુ ઉપર ચઢી આવ્યો ને બોલવા લાગ્યો.

વૃદ્ધ વાનર—રંક પોપટ ! હું સુગ્રીવપક્ષનો વૃદ્ધ વાનર તારા આશ્વાસન માટે ઉપર ચઢી આવ્યો છું.

પોપટ—બધા દુઃખ છે. શું તું અમારા સ્વાર્થ કરતાં તારા સ્વાર્થને ઓછો ગણે એવો છે ? અમારા દેટલા બધા દેશી રાજાઓને તમારા લોદે વચન આપી આપી દુઃખ છે ? કરાર કરી તોડ્યા છે ? દિવસે દિવસે પાયમાલ કર્યા છે ? અમારી પ્રજાને દેવી દેવી આશાઓ આપી તોડી છે ? દેટલી પ્રતિજ્ઞાઓ મિથ્યા કરી છે ?

વૃદ્ધ વાનર—પોપટ ! તારી વાસનાના તીવ્ર દુઃખે તને ઘેલો કર્યો છે. એક મનુષ્યના આયુષ્યમાં પણ એવું થાય છે કે ધર્મથી કરેલી પ્રતિજ્ઞાઓનું પાલન ગમે તો અશક્ય થાય છે ને ગમે તો અધર્મ થાય છે; અને તેવી સ્થિતિમાં જ તમારા દેશના કુણા પોતાની અને ધર્મરાજાની પ્રતિજ્ઞાઓ મિથ્યા કર્યાના પ્રસંગે આવ્યા કહેવાય છે. તો પછી જીવતાં મનુષ્યોએ મુલકાં મનુષ્યોએ કરેલી પ્રતિજ્ઞાઓને સર્વથા પાળવી એવો જો તું ધર્મ સમજતો હોય તો તારી ભુલ છે. તારા કહેવાતા રાજાઓને માટે અમારા લોદે કરેલી પ્રતિજ્ઞાઓનું શાસ્ત્ર આ વાલીપક્ષીના હાથમાંના સૂત્રમાંથી નીકળે છે તે સાંભળ.

એ સૂત્રમાંથી સ્વર નીકળ્યો.

“ In truth, there are the seeds of decay in every protectorate, however light is the controlling hand and serious at the outset is the desire to keep alive the native Government. Insensibly goes on an attenuation of authority, and a paralysis creeps over the native Administration when a civilized power, strong and ambitious, daily confronts a weak, apathetic Government, and efficient and honest European officials press reforms on functionaries incapable, dilatory, and corrupt. Insensibly a protectorate approximates to annexation and all the more quickly if the agents of the protecting power are active and capable. Not necessarily from ambition or bad faith, but in obedience to an inexorable law, the weak power becomes weaker, and an education goes on fitting the subject for continued subjection Legal forms refuse to lend themselves to the contradictory conditions such as are found arrayed against each other in conflicts between facts and documents, and diplomacy has to recognise facts to see what is really good for the people.”¹

વૃદ્ધ વાનર—આવે કાળે પ્રતિજ્ઞાઓને વળગી રહેવું એ અહંકાર છે. કોઈને ભોજન આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હોય તે તે પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવાથી તેનું મરણ થવાનું લાગે તો તેને મારવાને માટે પ્રતિજ્ઞા પાળવી એવો ધર્મ નથી. અસત્ય વચન ન ઉચ્ચારવું અને સત્ય જ બોલવું એ સનાતન ધર્મ છે. પણ પ્રતિજ્ઞા અને સત્ય વચન જુદા જુદા પદાર્થો છે તે લ્હારા ચિરંજીવો તને શીખવશે. આ અર્જુન ધર્મનો સેવક છે પણ ધર્મ કૃષ્ણનો સેવક છે તે કૃષ્ણને જ આ શાસ્ત્રમાં સિદ્ધિ હતી. તે પણ લ્હારા ચિરંજીવોને પુછજે.

પોપટ—ભલે આ સર્વમાં ધર્મ ન હો, પણ કીયો તે ધર્મ છે કે જે તમારો અર્જુન પાળે છે તે પળાવે છે?

૨૦ વાન—વાલીના ખેંચેલા તારમાંથી નીકળેલા સ્વર હેં સાંભળ્યા. એ સ્વરનું તારતમ્ય તમારા અર્જુનનાં પરાક્રમથી પણ જોઈ લે. ખાંડવ વનમાં અસંખ્ય ભૂતોને જે દાવાગ્નિએ અર્જુન અને કૃષ્ણનું સાહાય્ય પામી જાળ્યાં હતાં તે જ સર્વ ભૂતનો સંહારક દાવાગ્નિ આ કાળમાં સર્વ સંસારને વીંટી લે છે. સમુદ્રના દેવ વરુણની પાસેથી અગ્નિને પ્રતાપે તમારા અર્જુનને જે રથ અને અસ્ત્ર મળ્યાં હતાં તે જ અમારા અર્જુનને એ જ વરુણ પાસેથી એ જ અગ્નિના પ્રતાપથી મળ્યાં છે, અને એવો જ દાવાગ્નિ સર્વ ભૂતોની આશપાસ સળગાવતો એવો જ રથ આ યુગમાં ફરી વળે છે. એ વરુણના આપેલા અને આ મહાસાગરો ઉપર ચાલતાં આ રથની ધ્વજયટિ ઉપર અમે કપિલોક અમારા સિંહકેતનને—British Lion ને—લેઈ ખેસીયે છીયે.’ અમારી જોડે એ જ રથને શિરે ખીલ્લું પ્રાણી પણ ખેસે છે તે તમે જોયાં ને જોશો. ભાઈ પોપટ, ત્હારામાં ઉડવાની શક્તિ હોય તો ઉડીને આ રથ ઉપર ખેસી જા. ત્હારો અમારો અર્જુન જુદો નથી, પણ પ્રવાસે નીકળેલો અર્જુન ત્હારા દેશને છોડી આગ્ની પાસ આજ ફરે છે ને પંચમહાસાગર અને વચલી પૃથ્વી ઉપર એના વાયુરથનાં ચક્ર જેવાં આ અસંખ્ય સૂત્રો સર્વ દેશના વાતાવરણમાં ફરી વળે છે—તેનો ધર્મ હજી વધારે સમજવો હોય તો ત્હારા ચિરંજીવોને પુછજે. મયૂરે તને કહ્યું તે સત્ય છે, ચંદ્રે કહ્યું તે પણ સત્ય છે, આ વાલીએ કહ્યું સત્ય છે, ને હું કહું છું તે પણ સત્ય છે. અમે પાળીયે છીયે તે ધર્મ ત્હારા દેશમાં પ્રવર્તશે તો તું આ રથની ધ્વજયટિ ઉપર ખેસશે ને જો તે તેમ નહી પ્રવર્તે તો તે અને તું બે જણ અર્જુને પ્રકટાવેલા દાવાગ્નિની જવાલાઓમાં ભસ્મ થઈ જશો. તેમાં અમારો દોષ કહાડશો નહીં...અમે તો માત્ર એ રથ દોડે છે તેમ તેને માથે ખેંચાઈએ છીયે ને કલોલ કરીયે છીયે. ત્હારે અમારા આનન્દમાં ભાગ લેવો હોય તો ત્હારા કપિલોકને તેટલા માટે જ ત્હારે ત્યાં મોકલ્યા છે—

૧. તાપનીયા નુલનિરા ધ્વજયાટિરનુત્તમા ॥
 તસ્યાં તુ વાનરો દિવ્યઃ સિંહશાર્દૂલવેતનઃ ।
 દિવ્યક્ષત્રિવ તત્ર સ્મ સંસ્થિતો મૂર્ધન્યશોભત ॥
 ધ્વજે ભૂતાનિ તત્રાસ્તુ વિવિધાનિ મહાન્તિ ચ ।
 તત્રારિપુસંન્યાનાં શ્રુત્વા સંજ્ઞા પ્રણશ્યતિ ॥ મહાભારત.
 આદિપર્વ, ખાંડવદહનપર્વ. અર્જુનને મળેલા રથનું વર્ણન.

પોપટ—તે તમે તે વાલી મોકલ્યા છે કે સુગ્રીવ? તમારે ત્યાં પણ તમે વૃદ્ધ થયા છે તે તમારા કરતાં સંખ્યામાં તે બળમાં વાલીલોક વધી ગયા છે તે તમારો ભાવ કોણ પુછે છે કે અમારો પુછશે? માટે જ મહારું પ્રથમથી કહેવું છે કે

“કં યાચે યત્ર તત્રાપ્યનવસરગ્રસ્ત એવાથિભાવઃ ॥”

આટલું બોલતાં બોલતાં પક્ષીના નેત્રમાંથી અશ્રુધારાઓ ચાલી અને નીચેના મહાસાગરમાં ટપકવા લાગી. તેની સાથે વૃદ્ધ વાનર નીચે ઉતરવા લાગ્યો, વાયુરથનાં સૂત્રો પવનના ઝપાટાથી દૂર ખેંચાઈ જઈ અદૃશ્ય થઈ ગયાં, અને માત્ર ઉપર વાયુરથનું તળીયું તે નીચે મહાસાગરનો અપાર વિસ્તાર દૃષ્ટિવિષયમાં બાકી રહ્યાં. પોપટની અશ્રુધારાઓ કોઈવાદના પેઠે નીચે વર્ષવા લાગી, કુમુદ તે બેઠે શેવા જેવી થઈ, તે માત્ર સરસ્વતીચંદ્ર ઘડીક ઉચે તે ઘડી નીચે બેઠે રહ્યો. પોપટને અને કુમુદને બેતાં એ પણ દ્યાર્દ્ર થયો તે કુમુદને છાતી સરસી ડાબી તેને, પોપટ સાંભળે એમ, કહેવા લાગ્યો.

“કુમુદ ! પ્રિય કુમુદ ! પ્રસન્ન થા ! આપણા દેશ ઉપર ઈશ્વરની કૃપા થશે. પાંડુરાજ્યે પાંચ પુત્ર માગ્યા ત્યારે પ્રથમ પુત્ર જે ધર્મ માગ્યો તે જ ધર્મને આ અર્જુન પણ પોતાનો બ્યેટ બંધુ ગણે છે. આપણો દેશ દ્રવ્યહીન છે, દુઃખી છે, ક્ષેત્રી છે, અધર્મી છે, શસ્ત્રહીન છે, પ્રવાસહીન છે, પ્રારબ્ધવાદી છતાં પ્રારબ્ધહીન છે, વિદ્યાહીન છે અને તેનો નાશ સમીપ દેખાય છે તેવે કાળે પણ આશાનાં ચિન્હ બે । આટલે દિવસે જે ધર્મને આ પાશ્ચાત્ય અર્જુને મહોટો ભાઈ ગણ્યો છે તેનો અવતાર આપણા

1. In like manner it is qualities such as humanity, strength, and uprightness of character, and devotion to the immediate calls of duty without thought of brilliant ends and ideal results which have largely contributed to render English rule in India successful when similar experiments elsewhere have been disastrous. It is to the exercise of qualities of this class that we must also chiefly attribute the success which has so far attended the political experiment of extraordinary difficulty which England has undertaken in Egypt. And it is upon just the same qualities, and not upon any ideal schemes for solving the social problem, that we must depend to carry us safely through the social revolution which will be upon us in the twentieth century, and which will put to the most severe test which it has yet had to endure, the social efficiency of the various sections of the Western peoples.

It must be noticed that the conclusion which is here emphasized is the same towards which the historian with the methods hitherto at his command

દેશમાં પાંડુરાજને સર્વથી પહેલો માગ્યો છે. એ ધર્મના અવતાર ગઈ કાલે આપણે પિતામહપુરમાં દીડા. મહારાજ મધુરાજની વેદશાળામાં તેનું જ શોધન છે. એ પુણ્ય અવતાર આપણા રાજ્યોમાં થશે ત્યારે આપણે ત્યાં પણ અર્જુનનો રથ આવશે.”

ક્રમુદ સરસ્વતીચન્દ્રની છાતીએ જ વળગી રહી ખેલવા લાગી.

has been already slowly feeling his way. Said Mr. Lecky recently, speaking of the prosperity of nations and the causes thereof as indicated by history: “Its foundation is laid in pure domestic life, in commercial integrity, in a high standard of moral worth and of public spirit, in simple habits, in courage, uprightness, and a certain soundness and moderation of judgment which springs quite as much from character as from intellect. If you would form a wise judgment of the future of a nation, observe carefully whether these qualities are increasing or decaying It is by observing this moral current that you can best cast the horoscope of a nation.”

This is the utterance of that department of knowledge which, sooner or later, when its true foundations are perceived, must become the greatest of all the sciences. It is the still small voice which anticipates the verdict which will be pronounced with larger knowledge, and in more emphatic terms, by evolutionary science, when at no distant date it must enable us, as we have never been enabled before, “to look beyond the smoke and turmoil of our petty quarrels, and to detect, in the slow developments of the past, the great permanent forces that are bearing nations onward to improvement or decay.”

The fuller light in which we are thus able to view the great fundamental problems of society cannot be without a strengthening and steady-
ing influence on character. We see that, under all the complex appearances our Western Civilization presents, the central process working itself out in our midst is one which is ever tending to bring, for the first time in the history of the race, all the people into the competition of life on a footing of equality of opportunity. . . . For in the vast process of change in progress it is always the conditions of social efficiency, and not those which individuals or classes may desire for themselves, that the unseen evolutionary forces at work amongst us are engaged in developing. It is by the standard of social efficiency that we as individuals are ever being tested. It is in this quality of social efficiency that nations and peoples are being continually, and for the most part unconsciously, pitted against each other in the complex rivalry of life. And it is in those sections of the race where, for the time being, this quality obtains the highest development, that we have present all the conditions favourable to success and acclimacy.

“ઓ મહારા પ્રિયતમ આશ્વાસક ! મને તેની કાંઈ આશા પડતી નથી ! ધર્મનો અવતાર આપણા દેશમાં થાય, તે પછી અર્જુનનો થાય, ને તેટલામાં જે યુગ વહી જશે તેટલામાં તો આ દાવાશિની જ્વાળાઓ એમાં ફરી વળશે ને આ પોપટ, હું, અને તમે સર્વ તેમાં સપડાઈ જઈશું ! ઈશ્વર અનાથનો નાથ કહેવાય છે ને રંકનો ખેલી કહેવાય છે. એ શાસ્ત્ર અને તેની સાથે આપણી સર્વ આશાઓ આ જ્વાળાઓનાં ભયંકર મુખમાં હોમાઈ જશે ! મરવા પછી વરવાની આશા જેવી આ આશા ખોટી છે ! દેવં દુર્વલઘાતકમ્ ! ”

સર—કુમુદ ! તું શા માટે ગભરાય છે ! આ પોપટને મન એમ વસેલું છે કે આવા સાધારણ ધર્મના પાલનથી દેશનું શું કલ્યાણ થવાનું હતું ? એ પોપટ ક્ષત્રિય છે, ક્ષત્રિય સત્તાના મહાસાગરનાં મોજાંની ગતિ જીવે છે, ને તેમાં આપણા દેશની દીનતા જોઈને નિરાશ થાય છે. પણ તું મને ભેટે છે ને તારું મંગળસૂત્ર મહારા મુદ્રામણિ સાથે ઘસાય છે તેના પ્રતાપથી થતું આ નવું જ દર્શન થાય છે તે જો. આ આપણી પાંખો હવે ઉડે છે ને આપણને જીવ દેશમાં આણે છે. આપણા હિમાચલ ગિરિરાજના શિખર ઉપર આપણે જઈએ છીએ. જો તો ખરી ! અર્જુનના વિમાનની દોરીયો દશે દિશાથી ખેંચતાં પ્રાણીયો ઉત્તર પ્રદેશમાં છેટે પૂર્વ મહાસાગર પાસે કોલાહલ કરી મુકે છે ને આ કચ્ચર ઘાણ વળી રહ્યો છે તે કાનને ખહેરા કરી મુકે છે. આ ગિરિરાજ નીચે દક્ષિણમાં આપણા દેશની સુંદર વાડી ખીલી રહી છે ને લોક દેખતા નથી પણ કપિલોકની ચતુરતા પેલી દોરીયોને વાળ જેવી વણી મુકી આખી વાડીના કુવાઓને માથે જાળ પેઠે ભરવે છે ને તેનું ફળ થોડા કાળમાં કંઈ અહ્મુત જ થશે. પેલા મયૂરનાથી વધારે કલાપ આપણે દેશે કર્યા છે પણ તે જોનારી આપણા દેશની પાંચાલી મૂંઝવણ થઈ ને સુતી છે ને આ મયૂરના કલાપ ભૂતકાળના સ્વપ્ન જેવા થઈ ગયા છે—પણ તું જો કે પેલા કપિલોક જ એ કલાપ જોવાના રસિક થાય છે ! આપણી પાંચાલીનું આરોગ્ય અને શરીરસૌંદર્ય આપણા સાત્ત્વિક દ્રષ્ટાઓ ને નાગલોક જોતા ને રચતા હતા અને તે કાળે પણ આપણો કલાપી કલાપ કરતો હતો ! ચક્રોરના અભિલાષ પાર પડે કે ન પડે, પણ તું જો તો ખરી કે પેલા રાક્ષસો વચ્ચે થઈને નીકળેલો આપણી ગીર્વાણ સરસ્વતીના પ્રકાશનો ખમ્ખો અર્જુનના દાવાનળમાંથી આપણને રક્ષે છે ને અર્જુનના પક્ષમાં આપણને લેવાનો અભિલાષી થાય છે; એટલું જ નહી પણ કપિલોકનું અને આપણા આર્યોનું આર્યત્વ અને બન્ધુત્વ એ બન્નામાંથી નીકળી

કપિલોકને તો શું પણ પેલા મયૂરને અને ચક્રારને પણ છાંટે છે ! ચક્રારને ચંદ્રદર્શન છે તેથી જ થાય છે, પણ આપણે ત્યાં તો ખુદ ભગવાન ચંદ્રલોકમાં જન્મે ગયા છે તે તેમની સાથે પચાશ કોટિ મનુષ્યોને ચંદ્રયોગ થયો છે. આપણા આવા દેશનાં બાલક ચંદ્રલોક પામશે. ક્ષત્રિય યુગનો નાશ પરશુરામે કર્યો, જ્ઞાતકાસ્થલીથી થયો, તેમ આ ચક્રાર પણ આ કાળમાં સનાતન ધર્મને બળે આવા યુગનો નાશ દેખે છે તેમાં તું અસંભવિત શું જુવે છે? જો! જો! સર્વ પૃથ્વીના લોક બ્રાહ્મણ થઈ જશે તે આપણા બ્રાહ્મણો શરૂ થયા છે તે પણ બ્રાહ્મણ થશે. શરૂ ને મ્લેચ્છ સર્વ લોક ગોક બ્રહ્મરંગની શાંતિમાં રંગાશે ! સર્વત્ર અલખ લખ થશે ! જો ! જો ! કપિલોકના પરસ્પર કોલાહલ આપણને ખહેરા કરી મુકે છે, કપિલોકે આપણાં શસ્ત્ર લેઈ લીધાં છે, આપણાં ધનસંગ્રહ તેમના તેજમાં તણાય છે, આપણાં અનેક રત્ન તેમની દોડાદોડમાં ચંપાઈ જાય છે તે ધુળધાણી થાય છે, આપણાં અન્નમાં તેઓ ભાગ પડાવે છે ! પણ આ સર્વની સાથે કપિરાજે તને વચન કહ્યાં તેથી સમજ કે આપણો ને તેમનો અર્જુન મૂળ ગોક છે—એ અર્જુન ધર્મરાજનો ભાઈ છે—તેમને તેમ આપણે રત્નો ધર્મસ્તનો જયઃ ની જ સિદ્ધિ માન્ય છે ! આટલું આટલું છતાં આપણે અર્જુને આ ખાંડવવનમાં સળગાવેલા દાવાશિમાં સપડાઈશું તો તે કોનો દોષ ? કપિલોકનો ? તેમનામાં વાલી ને સુગ્રીવ ઉભય છે ત્યારે આપણામાં હાલ તો રાક્ષસો જ છે, તેમાંના જન્તુઓ કુદ્ર અશક્ત ને જડ છે, ને આપણી પ્રકાશમયી મૂર્તિઓ છે તે આ મલિન રાક્ષસોમાં ડટાઈ ગઈ છે ! આપણે તેને ક્ષમાડીશું ! કુમુદ ! ત્હારા મહારા હૃદયોનું અદ્વૈત આપણા રાક્ષસોમાંનાં રત્નોને ધુળથી છુટાં કરી સંસ્કારી કરશે ને તેમના વધતા પ્રકાશથી આ રાક્ષસોની માટી ઓગળી જશે ને તેને સ્થાને ત્હારા આ સ્પર્શમણિ જેવા અનેક સ્પર્શમણિના પર્વત આ દેશના ધરતીકમ્પને અંતે ઉભા થશે કુમુદ ! કુમુદ ! આપણી આંખોથી આ પાસે પાસેનાં ખ-જેવાં—આકાશ જેવાં—સુખદુઃખ એકલાં દેખાય છે તે જેવાં મુકી દે, તેમનાં મોઢાં ગણવાનો વ્યર્થ શ્રમ છોડી દે, અને ત્હારા સ્પર્શમણિની સત્તાથી પેલા વિશાળ આકાશની પણ ઉપરના આકાશમાં વસતી આકાશગંગાનાં રત્ન જેવા માંડ ને આપણા દેશના ત્રિરંજીવોના તપોવનરૂપ કુરુક્ષેત્રમાં—ચાલ ! આપણે ત્યાં કરી લેઈએ ! ત્રીતી વેળા કરી નદી આવે ! આવજ તું ત્યાં છું—તું પૃથ્વી છે !”

“ અખંડ રૂંદા આ, અખંડ રૂંદા આ, આપણી માઝમ રાત !”

પ્રકરણ ૩૫.

કુરુદેશના ચિરંજીવો અને ભારતવર્ષનું ભવિષ્ય.

Such is the aspect of this shore;
 'Tis Greece, but living Greece no more!
 So coldly sweet, so deadly fair,
 We start, for soul is wanting there.
 Here is the loveliness of death
 That parts not quite with parting breath;
 But beauty with that fearful bloom,
 That hue which haunts it to the tomb,
 Expression's last receding ray,
 A gilded halo hovering round decay,
 The farewell beam of feeling past away !
 Spark of that flame, perchance of heavenly birth
 Which gleams, but warms no more its cherish'd
 earth !

× × × × × × ×
 Approach thou craven crouching slave !

× × × × × × ×
 These scenes, their story not unknown,
 Arise and make again your own;
 Snatch from the ashes of your sires
 The embers of the former fires !

Byron's Giaour.

And thou Delhi, whom I am looking down upon
 from the top of a minaret ! Delhi, the barbarous, the
 cultivated, the heroic ! What do I see ? A fortress,
 a mosque, a plain ! A fortress where through cen-
 turies of glorious deeds or fearful crimes, dark plots
 and secret tragedies, the great figures of thine

Emperors have retained uninterrupted power. A mosque—the Great Mosque—Jumma Musjid, the majestic symbol of the crescent whose conquests thou, less favoured than Vienna, wert unable to arrest. A plain watered with blood, the scene of struggles which have more than once decided the fate of millions of human beings. That is what thou wert. *This is what thou art now:—a broken mirror reflecting the destinies of India.* × × ×

× × × × × × × × × × ×

But it is not the contingency of Russian aggression that would disturb me, if I were an Englishman. The internal policy to be pursued in India is the subject that would absorb my attention. I confess that certain ideas which enjoy great favour in certain quarters would give me food for reflection, and none more than *the scheme of welding into a single nation the diverse races which inhabit the peninsula, of creating a new nation, and of creating her in the image of the English.* × × × British rule is firmly seated in India; England has only one enemy to fear—*herself.*

*Through the British Empire: by
Baron Von Hubner, formerly Austrian
Ambassador in Paris and Rome.*

In their national life the Indians have exhibited down to our days their long-practised and often-tried *courage of patience.* . . . With this they have retained a costly possession, that inclination towards the highest intellectual attainments which runs through their whole history. This treasure is still vigorous in the hearts of the best Indians, and ap-

pears the more certainly to promise a brighter future as the government which now controls the nation has come to an earnest though late resolution to rule with the help of the Indians for the good of the people, while the intellectual force and cultivation of their western tribesmen are disclosing themselves ever more clearly to the eager activity of eminent Hindus.

“Prof. Max Duncker’s Ancient History of India,” translated from the German by E. Abbott.

“To the Aryans I give the world!” So ran the prophecy of an ancient Hindu seer, and on this prophecy, which history attests, Herr Arnoldson builds his theory as to the fulfilment of the Hope of the Ages—the World’s Peace. × × The Aryans were homed together once × × × × × The Utopia of Victor Hugo’s vision × × × × means no more, no less, than the tardy re-union of the Aryan family, divided now against itself.

Review of Reviews, 15th July 1901, p. 92.

अथ धृतराष्ट्र उवाच । धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।

मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥

મહાભારત, મીઘ્મપર્વ.

મનાં સરસ્વતીચન્દ્ર, કુમુદ, અને પોપટ ઉડ્યાં તે છેક કુરુક્ષેત્રની સામેના હિમાલયનાં શિખર ઉપર આવી તેનાથી પણ ઉંચે લટક્યાં. તેની પાછળનો મધ્ય એશિયાનો ભાગ, ટીબેટ, તાતાર, તે ચીન ત્યાંથી દૃષ્ટિએ પડતાં હતાં અને તેમાં દૂર દૃષ્ટિમર્યાદામાં

રીંછના ઝુંડ ઉભાં થઈ પાછલા પગ ઉપર ચાલતાં દેખાયાં. તેમાંથી ટ્રાઈકિ પૂર્વ સમુદ્ર ભણી જતાં હતાં તે ટ્રાઈકિ હિમાલય ભણી આવતાં હતાં. ખીલ્લાં પણ અનેક પશુઓ પૂર્વ, પશ્ચિમ, અને ઉત્તરમાં દોડાદોડ કરી મુકતાં હતાં અને માત્ર રીંછને દેખી આંધાં પાછાં થઈ જતાં હતાં. પશ્ચિમમાં પર્વતોની ખીણોમાં અનેક વરુ ટોળાખંધ ફરતાં હતાં. તેમના

ભણી પુક ડરી આપણાં સ્વપ્નચારી પાત્રો દક્ષિણ દિશા ભણી દૃષ્ટિ ડરી ઉભાં, તો નીચે ત્રિકોણાકાર ભારતવર્ષ ને તેની ત્રણે પાસે મહાસાગરની ઊંઘો ઉછળતી દેખાઈ ને એ ઊંઘોના પછાડની ગર્જના છેક આમના ડાનના પડદા સાથે અથડાવા લાગી. આ સર્વ જોવામાં તેઓ રોડાયાં છે તેવામાં પોતે ઉભેલાં હતાં તે તટની નીચે પાસેથી જ સ્વર સંભળાયો ને તેનો પ્રથમ અક્ષર ડાનમાં આવતાં જો જણુ કાન માંડી સાંભળવા લાગ્યાં ને સ્વરનું મૂળ આંખ વડે શોધવા લાગ્યાં. સ્વર સ્પષ્ટ હતો.

“ ઉત્કુળ્લાર્જુનસર્જવાસિતવહત્પાશ્ચાત્યજ્ઞામસ્ત્—

“ પ્રેક્ષ્વોલસ્ત્રાલિતેન્દ્રનીલશકલસ્તિગ્વામ્નુદશ્રેણયઃ ।

“ ધારાસિક્તવસુન્ધરાસુરભયઃ પ્રાપ્તાસ્ત એતેઽધુના

“ ધર્માન્મોવિગમાગમચ્ચતિકરશ્રીવાહિણો વાસરાઃ ॥”

સર૦—કુમુદ, આ જોયું છેટે કુરુક્ષેત્ર ? ત્યાંથી આ ધીર ગંભીર સ્વર આવે છે

કુમુદ૦—આપણી પેટે પૃથ્વીનો સ્પર્શ કર્યા વિના એના ઉપર દૃષ્ટિ રાખી જોતી જોતી આ કોઈ દિવ્ય છાયા છે.

સર૦—આ મહારો ચિન્તામણિ એ છાયાનું પ્રતિબિમ્બ ધારે છે ને અત્યાર સુધી અદૃષ્ટપૂર્વ હતી એવી કોઈ સુંદરતા એ મણિમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે.

કુમુદ૦—હા, હું પણ આપણા અદ્વૈતથી જોઉં છું.

સર૦—એ તો ભગવાન પરશુરામ પોતે જ ! વિષ્ણુના સર્વ અવતાર પોતપોતાના યુગનો ઉદ્ધાર કરી સ્વધામમાં ગયા ત્યારે આટલો અવતાર સર્વ યુગમાં આ દેશનો ઉદ્ધાર કરવા ચિરંજીવ રહેલો છે. રામાવતારમાં શ્રીરામે આ અવતારનું તેજ શાંત કરી, પોતાનું તેજ પ્રકટ કર્યું ત્યારથી આ શાંત જ્યોતિ પુરુષરૂપે પૃથ્વીનો ત્યાગ કરી પૃથ્વીના વાતાવરણમાં આ દેશના શિર ઉપર પોપક મેઘ પેટે ફર્યા કરે છે, રાત્રે રાત્રે આ કુરુક્ષેત્રના ઉપરના ભાગમાં આવી વાસો કરે છે, ને આ દેશની અને આ ક્ષેત્રની ચિન્તા કર્યા કરે છે.

કુમુદ૦—એમણે કરેલા ઉદ્ધાર સમજાયા નહી.

સર૦—અનેક યુગોના ચિરંજીવ આ અવતારની અકેષી ઘડીમાં આપણાં વર્ષોનો સમાસ થાય છે. આજ તપમાં વિવેકર થતાં સહસ્ત્રાબ્દનું જોયું મર્દનીય પણ સંસારના કલ્યાણને અર્થે અન્ય પ્રસંગે કૃષ્ણાવતારમાં

પ્રિય ગણેશો અને હવે પરિપાક પામી ઉત્પુલ્લ થતો અર્જુનદેવ અર્જુન-
નૃસિંહપેટે ચારે પાસ પોતાના વાસથી સંસારને સુવાસિત કરી રહ્યો છે તે
સુવાસને સંસારમાં પ્રસારતો પશ્ચિમનો પવન આ નીચેના પ્રદેશમાં વેગથી
વાઈ રહ્યો છે, મહાસાગરોમાંથી ઉત્પન્ન થએલી સમૃદ્ધ મેઘમાળાઓને
આ પવન આ દેશમાં આણે છે તે વર્ષાવે છે, તેની ધારાઓથી
પૃથ્વીનો સુગન્ધ ઉંચે ઉડે છે, અને મનુષ્યોનાં શરીરો ઘડીમાં પરિસ્વેદ-
પરસેવા-થી નહાય છે તે અકળાય છે તે ઘડીમાં પવનના ઝપાટાંથી પર-
સેવાને સુકાતો અનુભવે છે ! આ દેશનાં મનુષ્યોમાં કલ્યાણકારક સુખદુઃ-
ખના આવા વારાફેરા થતા પરશુરામજી અત્યારે પ્રત્યક્ષ કરે છે અને
કુરુક્ષેત્ર ઉપરની મેઘમાળાઓ વચ્ચે પોતાના આશ્રમમાં ફેરા ફેરવે, તેમની
આ ગમ્ભીર વાણી આપણે સાંભળી.

કુમુદ૦—આ કુરુક્ષેત્ર એમને શાથી આટલું પ્રિય છે ?

સર૦—આ એમના આશ્રમ નીચે જે વિશાળ મેદાન દેખાય છે
તેને આપણા લોક હાલ પાણીપતનું મેદાન કહે છે. એજ સ્થાન પ્રાચીન
કાળમાં કુરુક્ષેત્ર નામે પ્રસિદ્ધ હતું. કુમુદ ! જ્યારે જ્યારે આપણા દેશના
ક્ષત્રિયોનાં ભાગ્ય અને દુર્ભાગ્યનાં ખીજ રોપવાને ક્ષત્રિયો અને ક્ષત્રિયોના પ્રતિ-
ભટોના મહાભારત જેવાં યુદ્ધો થયાં છે ત્યારે આ રણક્ષેત્રમાં તે યુદ્ધોનો ટુંકો
પણ ભયંકર અને છેલ્લો નિર્ણય થયો છે. પાંડવો અને દ્રૌપદોનાં
પ્રચલ્લ યુદ્ધ અરાઠ દિવસ સુધી આ સ્થાને થયાં, લાખો શૂરવીરોનાં
ઘડ એ જંગમાં પડ્યાં, અને મહાભારતના સ્ત્રીપર્વમાં એ અસંખ્ય શૂર-
વીરો પ્રેતરૂપે દેખાયા વર્ણવેલા છે. ખીજવાર ઉત્તર દેશમાંથી બાબર
બાદશાહે આવી આ દેશમાંના મહારાજ ઈબ્રાહિમ લોદી સાથે મહાયુદ્ધ
કર્યું તે પણ આ જ રણક્ષેત્રમાં થયું અને ચાળીશ હજાર વીરોનાં મડદાં
આ સ્થાને રોળાયાં છે ! આ મરનારાઓની ભૂતાવળી ઘણા કાળ સુધી આ
સ્થાનના યાત્રાળુને કારમી ચીસો પાડી ચમકાવતી હતી. અકબર બાદશા-
હના ખુદરામખાને હુમુને હરોળ્યો તે પણ આ સ્થાને. પેશવાઓની મુછનો
વાળ સદાશિવરાવ ભાઉ પણ આ સ્થાને જ રણજંગમાં રોળાયો તે એ

૧. Sounds of wailing and terror were long heard by night on the field of battle (at Panipat) which was haunted. Abdal Kádar, the author of the Tarikhe Bedauni, mentions having himself heard them, while crossing the field with a party, who, filled with awe, repeated the holy name of God as a preservative, and passed on.

Erskine's History of India: 1
Baber, Battle of Panipat. 5

લાખ ચોદાઓ એની સાથે લોહીની રેલોમાં ડટાયાં ! આ ભયંકર પણ સિદ્ધ રણક્ષેત્ર પાસેનાં પ્રાચીન હુસ્તિનાપુર અને અર્વાચીન દીલ્હીના ચક્રવર્તી મહારાજના દિવ્ય વૈભવ આ યુદ્ધોમાંનાં લોહીની સિન્ધુ જેવી મહાનદીઓને તળીયે હજી સુધી દેખાય છે ! ક્ષત્રિયોના સંહારના આ ક્ષેત્રમાં, પોતાનાં કૃષ્ણાવતારના પ્રિયસખા અર્જુનની શરવૃષ્ટિઓના આ વિજયસ્થાનમાં, ચિરંજીવ ભગવાન પરશુરામ આટલી પ્રીતિથી રાત્રે રાત્રે વાસો કરે તેમાં શી નવાઈ છે ?

કુમુદ૦—એમના આશ્રમ નીચે કીયાં સત્ત્વ ફરતાં દેખાય છે ?

સર૦—“ સૂર્યગિળનાં કિરણ જેમ ચારે દિશાનાં સત્ત્વોને પ્રકાશિત કરે છે તેમ આ આશ્રમનો પ્રભાવ એની નીચે ચારે પાસનાં પ્રદેશમાં જણાય છે. એની નીચે તો આવું કુરુક્ષેત્ર છે જ. પણ એ ક્ષેત્રની એક પાસ સિન્ધુ સુધી ને બીજી પાસ ગંગા સુધીના પ્રદેશમાં આ ચિરંજીવ મહાત્માની છાયામાં કુરુક્ષેત્રના બીજા અનેક ચિરંજીવો હજી સુધી વસે છે. પૂર્વમાં આપણે જોયેલા પિતામહપુર નીચે ગંગાનો પ્રદેશ છે ને ગંગાના પાણીમાંથી પેલો તેજરાશિ દેખાય છે તે સીમ્પિતામહના હજી સુધી ચિરંજીવ રહેલા ગંગામાં સુતેલા શરીરમાંથી નીકળે છે. એમની આશ-પાશ શેપનાગ ચિરંજીવ થઈને એમનું સમાધિસ્થ દશાને વશ થયેલું શરીર જળવૈ રાખે છે. વચ્ચે પેલો ધૂમકેતુ જેવો દેખાય છે તે ચિરંજીવ ગાંડો અશ્વત્થામા આખા દેશમાં—હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી—દોડ દોડ કરી રહેલો છે. તે અત્યારે અત્યારે કુરુક્ષેત્રમાં આવે છે ને કોઈ દિવસ ડાહ્યા થાય છે તો કોઈ દિવસ વિશકેરાય છે ને કોઈ દિવસ વળી અનેક પ-શ્ચાતાપથી તમ થઈ મોટે સ્વરે રુવે છે.

“ પાંડવોએ હિમાલયમાં થઈ ત્રિવિષ્ટપમાં સ્વર્ગારોહણ કર્યું અને ત્યાંથી મેરુપર્વત ઓળંગી ઉત્તરમાં ગયા છે. પારસી દેશમાં, યવન દેશમાં અને બીજા અનેક દેશોમાં તેઓએ ઈર્ષા કર્યું છે ને પાંચાલીની લક્ષ્મી પણ તેમની જોડે છાયા પેટે ગઈ છે. પણ એ જ દેવીનો આ દેશમાં અવતાર હજી ચિરંજીવ છે તેની છાયા ગાન્ધર્વનગરની છાયા પેટે આ ક્ષેત્રના શિરોભાગમાં પ્રતિબિમ્બિત થાય છે. તે કાળે ત્રિવિષ્ટપમાંથી અંહી આવવાના માર્ગ સુધી પાંડવોની છાયા પણ જ્યાં હોય છે ત્યાંથી અંહી સુધી પથરાતી આવે છે. તે કાળે સર્વ ચિરંજીવો આ પાંચાલીની આ-શપાશ તેનાં દર્શન કરવા આવે છે. એ કાળે વાનપ્રસ્થ દશામાં આ દેશમાં ચિરંજીવિની થયલી કુન્તી પાંચાલીની છાયા પાસે આવી બેસે છે.

પાખ્યાલીની છાયા નીચે છેક પૃથ્વીપર કુરુક્ષેત્રમાં અર્જુનનો રથ ચાલતો હતો ત્યાં આજ એવા જ રથનું છત્ર ખેંચતો અને ખાંધતો ચિરંજીવ હનુમાન ઉભો છે. આ સર્વ ચિરંજીવોને આપણે થોડી વારમાં પ્રત્યક્ષ કરીશું.

કુમુદ૦—આપણે પ્રથમ કોને મળીશું ? આપણે શું કંઈ ખુમાખુમ જેવું સંભળાય છે ?

સર૦—અશ્વત્થામા રડે છે ને પરશુરામ એક પાસથી તેને જોઈ રહે છે ને ખીજી પાસથી કૌચરન્દ્ર ભણી દૃષ્ટિ કરે છે ને તેમના શરીરમાંથી અગ્નિના તનખા નીકળે છે. વળી પેલી પાસ ભીષ્મપિતામહની સ્થિતિ જોઈ એકે રામ આંગળી મુકે છે. પાખ્યાલીની છાયા જુવે છે ત્યારે દયાથી અત્યુપાત કરે છે ને ઉપાય શોધે છે. કુન્તીને દેખે છે ત્યારે તેને આશ્વાસન આપે છે. પાંડવોની છાયાઓને દેખે છે ત્યારે કંઈક સંજાઓ કરે છે, ને હનુમાનને દેખે છે ત્યારે પાસે જઈ કંઈક વાતો કરે છે.

કુમુદ૦—પાંડવોની છાયા કણી પાસેથી આવે છે ?

સર૦—કૌચરન્દ્ર ભણીથી તેઓ ગયા છે ને એમની છાયાઓ ફરતી ફરતી પશ્ચિમ સમુદ્રમાં વાદળો પેઠે ભમે છે ને કુરુક્ષેત્ર ઉપર ઉપરનાં વાદળોંઓ ભેગી એ છાયાઓ આવતી દેખાય છે.

કુમુદ૦—આપણે પિતામહ પાસે પ્રથમ ચાલો.

સર૦—આ પાંખો અભિલાપની સિદ્ધિ અભિલાપની સાથે જ આપે છે. જો આપણે ઉડીએ છીએ. ગંગાના મૂળ આગળ આવ્યાં.

આ સ્થાને ગંગાનો પ્રવાહ ઝીણો ઝીણો હિમાલયના એક છિદ્રમાંથી નીકળતો હતો. એક લાંબી રેખા જેવી એ નદી દેખાતી હતી. ઉપર ખડાડી ઝાડોની ઘટા હતી ને તેમાંથી ચંદ્રનાં કિરણ નદીના પાણીમાં ટપકતાં હોય તેમ ચળકતાં હતાં. આ સ્થાને પેલા છિદ્ર આગળ સરસ્વતીચંદ્રનો પાવડો જરીક અડક્યો ને છિદ્ર ઉપરની શિલાઓ ખસી ગઈ. તેની સાથે ગુપ્તગંગા પ્રકટ થઈ. પેલા છિદ્રને સ્થાને મહોટો કુંડ દેખાયો. તેમાંથી મહાનદી મહાસ્વર કરી નીકળતી હતી અને તેની વચ્ચેવચ શેપનાગ પિતામહના શરીરની ચારે પાસે પોતાનું શરીર વીંટી ફણાનું તેમના શરીર ઉપર છત્ર ધરી બેસે હતો. તેમના દિવ્ય પ્રચણ્ડ શરીરમાં ઘણા યુગ ઉપર અર્જુને મારેલા બાણ ખુંપી ગયા હતા તેના ખહાર રહી ગયેલા પાછલા ભાગ હજી દેખાતા હતા ને તેમની નીચે પણ શરશય્યા જ હતી. એમનું શરીર ઘણા યુગની શુધાથી સુકાઈ ગયું હતું અને અચેતન જેવું લાગતું હતું, પણ ગંગાનો

એક ઝરે તેમના મુખમાં નિરંતર વહાં કરતો હતો તેના પાનથી એમનું શરીર અમૃતમય થઈ ગયું હતું. શરીરની નસો, અસ્થિ, અને અન્ય સર્વે શારીરક તત્ત્વો પારદર્શક રત્નોના વાસણમાં રાખેલા ચિત્ર પેડે દેખાતાં હતાં, અને તેમાં હુમેલા બાણ સોનાની ખીલીયો જેવા દેખાતા હતા. વચકા રત્નની આશપાશની સુવર્ણમુદ્રા પેડે વીંટાયલા નાગની સહસ્ત્ર દ્રણાઓ ઉપર ડાલી રહી હતી.

એક નાગનાં મુખે આગળ આવી સિદ્ધનગરનું અતિથિ-નેહું ઉભું, તે નાગ કંઈક અમક્યો.

નાગ—માનવીઓ, કેમ અંહી આવ્યાં છો ?

સર—પિતામહનાં દર્શન કરવાની વાસનાથી. અમે તેમનું પુર અને તેના કુંડમાં રહેલા અમકાર જેવા તે તે પછી એમનાં પોતાનાં દર્શન કરવા ઇચ્છીએ છીએ. તમે શામાટે અને કેટલા કાળથી એમને વીંટી વળ્યા છો ?

નાગ—ત્યારથી પાંડવોએ આ દેશ છોડ્યો ત્યારથી પિતામહ અંહી છે. તમે રાજાઓ નીચે વડવાઈએને બાહેલા નાગ દીકા છે તેમનો હું આદિ પુરુષ છું. જે કારણથી તેઓ વડવાઈએને બાઝી રહ્યા છે તે જ કારણથી હું પિતામહનું આમ રક્ષણ કરું છું. કારણ જે ગંગામાં હું વસું છું તેની મને આવી આશા છે.

સર—પિતામહનું રક્ષણ કેનાથી કરો છો ?

નાગ—તમે થોડે છેટે અશ્વત્થામાને જ્ઞેશો. એ બ્રાહ્મણ શ્રીકૃષ્ણના શાપથી ઉન્માદદશા ભોગવે છે તે તમે જે રાજાઓ જેવા તે આ બ્રાહ્મણની જ કરેલી અવ્યવસ્થાઓનું પરિણામ છે.

પોપટ બોલી ઉઠ્યો : “ સત્ય કહ્યું, નાગરાજ, સત્ય કહ્યું ! બ્રાહ્મણ-બુદ્ધિએ જ આ દેશમાંથી પાંડવોને હાંકી ફેલાવ્યા છે ! ”

નાગ—હું પણ બ્રાહ્મણ જ છું. ત્હારી બુદ્ધિમાં જે આ બ્રાહ્મણ-બુદ્ધિનો તિરસ્કાર સ્પુરે છે તે પણ એ અશ્વત્થામાને જ પ્રતાપે. પિતામહની છાયામાં તે એમના યુગમાં બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો એક યજ્ઞમાં પરસ્પર સહાયભૂત થતા તે એ શરણ્યા પર પડ્યા એટલે ગાંડા અશ્વત્થામાએ આ રાજાનાં જળાં બાંધી દીધાં—ને—પોપટ ! ત્હારી બુદ્ધિ પણ એ રાજાના આધિકારીએ જ બાંધી દીધેલી છે. હું તને આ પવિત્ર ગંગાજળ છાંટું છું તેથી એ ત્હારા બંધ છુટી જશે.

ગંગાનું પાણી ઉછળવા લાગ્યું તે સર્વને તેના પવિત્ર જળના છાંટા ઉડ્યા.

સર૦—તમે અશ્વત્થામાને શરીરે આ પવિત્ર જળનો અભિષેક કેમ કરતા નથી ?

નાગ—હૃડકાયલા સત્વને પાણી જોયાથી જે અસર થાય તે પિશાચગૃહીત સત્વને અડદ છાંટયાથી જે અસર થાય તે અસર આ ગંગાજળથી આ ઉન્માદદશાવાળા ચિરંજીવને થાય એમ છે. આ બ્રાહ્મણનો અને તેની સાથે આ દેશનો ઉદ્ધાર તેનો અવધિ આવ્યે થશે.

સર૦—એ બ્રાહ્મણમાં તે ઋષિમુનિઓમાં શો ફેર છે? એ શા માટે ગાંડો થયો છે? તમે કહે છે તે અવધિ ક્યારે આવશે ?

નાગ—આજ કાલ આ રાક્ષસોમાં હું બ્રાહ્મણુજાતિને માથે તમારાં સર્વ દુઃખોને માટે આરોપ મુકાર્તો સાંભળું છું. તે આરોપકતા એકદેશીય જ્ઞાનને લીધે છે. ક્ષત્રિયો પોતાનો ધર્મ ચુકે તે જેટલું નિન્દ્ય ગણાતું તેટલું જ બ્રાહ્મણ પોતાનો ધર્મ ચુકે તે ગણાતું. કુરુક્ષેત્રમાં પ્રથમ આર્ય લોક હતા, પછી મ્લેચ્છ લોક આવ્યા, અને હવે પાછા આર્ય લોક આવ્યા છે.

પોપટ—શું હવેના કપિલોક આર્યો છે ?

નાગ—હા. આ ત્રણે જણના યુગમાં એકલા બ્રાહ્મણો તો શું પણ સર્વ અન્ય વર્ણોમાં જે જે સુવ્યવસ્થાઓ રચાય છે તે સ્વધર્મસ્થ બ્રાહ્મણોથી જ રચાય છે. એ બ્રાહ્મણો મ્લેચ્છોમાં પણ અવતરે છે તે રાક્ષસોમાં પણ અવતરે છે. તેમના બ્રાહ્મણાવતાર તે તેમની બ્રાહ્મણુબુદ્ધિની સિદ્ધિ અને પરિણતિ જોનાર ઓળખી શકે છે. તે જ રીતે સાધુજનોમાં દુષ્ટજનોનો અવતાર પણ તેની બુદ્ધિથી અને વાસનાથી ઓળખાઈ આવે છે. શૂદ્ર મહારાજઓમાં અશોક જેવા અવતાર ક્ષત્રિયરૂપે બ્રાહ્મણના જ થયા છે; મ્લેચ્છ મહારાજઓમાં અકબરશાહ જેવા અવતાર પણ એવા જ થયા છે; કપિલોકમાં પણ એવા જ અવતાર થયા છે, થાય છે, તે થશે. તમે જે ચક્રોરની વાણી સાંભળી તે પણ બ્રાહ્મણનો અવતાર છે. પક્ષી ! તું ક્ષત્રિયનો અવતાર છે ને- અશ્વત્થામા બ્રાહ્મણના દોષઅંશનો અવતાર છે. એ દુષ્ટ બ્રાહ્મણે પરશુરામ જેવાઓના

૨ અથોપપત્તિં છલનાપરોડપરામવાપ્ય શૈલૂષ ઈર્વેપ મૂલિકામ્ ।

તિરોહિતાત્મા શિશુપાલસંજયા પ્રતીયતે સન્પ્રતિ સોડપ્યસઃ પરૈઃ ॥

વલાવલેપાદધુનાપિ પૂર્વવત્પ્રવાધ્યતે તેન જગજ્જિગીષુણા ।

સતીવ યોષિત્પ્રકૃતિઃ સુનિશ્ચલા પુમાંસમમ્બ્યોતિ ભવાન્તરેષ્વપિ ॥

માઘ.

સુદૃષ્ટાંતમાંથી કુદૃષ્ટાંતનો ઓધ લીધો. ધર્મસ્થ ક્ષત્રિયોનો નાશ કરવા આ બ્રાહ્મણ અને તેના પિતા વિધર્મસ્થ ધર્ષ યુદ્ધ કરવા નીકળ્યા. પણ ક્રોધ મહાત્માએ જ્યારે માત્ર ધર્મયુદ્ધ જ કર્યું ત્યારે આ દુષ્ટ બ્રાહ્મણે અધર્મહત્યાઓ જ કરી, મુનેલા નિદ્રાંવશ શત્રુઓને હણ્યા, ઉત્તરાના ગર્ભને હણ્યો, રાત્રિએ વિમાર્ગગામી ધર્ષ આ કૃત્ય કર્યું, બ્રહ્માસ્ત્રને દુષ્ટ કાર્યમાં યોજ્યું, અને અંતે અભિમાનથી શ્રીકૃષ્ણનું ચક્ર લેવાની પણ વાસના રાખી. અહંકાર અને મમતા એ આસુરી સંપત્તિનાં ખીજ છે તે આ બ્રાહ્મણમાં ઉજ્જ્વલ્લભણ પામ્યાં અને પાંડવોએ સમાપ્તિ પર આણેલા ધર્મવિજયનું કલ્યાણુદ્ધન નિષ્ફળ કરવા આ બ્રાહ્મણરૂપ અસુરે માયિક પ્રપંચ આરંભ્યા. અર્જુન અને કૃષ્ણપરમાત્મા જેવાઓને આનો નાશ કરવો કઠણ ન હતો. પણ અનેક પરિપાકના સંઘર્ષ સંસારની વ્યવસ્થા બળુનાર આ જે મહાત્માઓએ અને શુભો તે શ્રીકૃષ્ણે તેનાં જે જે પાપ તેને મ્હાંડે ગણી બતાવી શાપ દીધો તે શાપમાં એના મૃત્યુ કરતાં એની ચિરંજીવિતા વધારે શાપસાધક ગણી. આ દુષ્ટે બાલકનો અને ગર્ભનો નાશ કર્યો તેટલા માટે જ શ્રીકૃષ્ણે શાપ દીધો હતો તે શબ્દો આ કુરુક્ષેત્રમાં રાત્રે રાત્રે સંભળાય છે- તે સાંભળો !

રાત્રિને આ પ્રસંગે શ્રીકૃષ્ણના શાપના શબ્દ કુરુક્ષેત્રનાં હંડાં કાતરોમાંથી સંભળાવા લાગ્યા અને તેના નાદના પ્રતિધ્વનિ છેક કૌમ્યરન્ધ્ર સુધી થવા લાગ્યા.

“ દુષ્ટ બ્રાહ્મણ ! સર્વ મનીષી લોક તને કાપુરૂપ ગણી ઓળખે છે ! અનેક વાર પાપ કર્મનો કરનાર ! બાલજીવિતના ધાતક ! તું હવે તારા પાપકર્મનું ફલ સાંભળ ! ત્રણ સહસ્ત્ર વર્ષો સુધી આ પૃથ્વી ઉપર તું ચિરંજીવી ધર્ષ ભૂતપ્રેતના જેવો સંચાર કરતો કર્યો કરીશ. કદી કાઠની જેડે કાંઈ ઓળખાણુ તું પામવાનો નથી. નિર્ગન દેશોમાં જ્યાં કાઠની જેડે બોલવાનું નહી હોય ત્યાં સાહાય્ય વિના તું ભટકીશ. જનપદમાં તારી નિધતિ નહી થાય ! પર્વતોમાં તે અરણ્યોમાં, સર્વ બ્યાધિઓથી પીડા પામતો પામતો, લોહી અને પરુથી દુર્ગન્ધ મારતો, તું આ સંસારમાં ભટકજે ! અને જે ગર્ભનો તું ધાત કરેલો છે તે ગર્ભને મ્હારા તપના બળથી હું પુનર્જન આપીશ તે તે ગર્ભ—તારી સર્વ આશાઓને ધ્વસ્ત કરી—આ દેશમાં જ્ઞાન પામશે, અસ્ત્રસિદ્ધિ પામશે તે દીર્ઘકાળ રાજ્ય કરશે ! ને તે સર્વ જેતો જેતો તું બળ્યાં કરજે !”

આ શાપનો ઉચ્ચાર શાન્ત થયો તેની સાથે ચારે પાસથી ખીજ નાદ સંભળાવા લાગ્યા. છેક ક્હાનપુરનાં રમશાનોમાંથી મરેલી સ્ત્રીઓની અને મરેલાં બાળકોની કારમી મરણગીસો સંભળાવા લાગી અને સર્વનાં કાં-
ળનાંમાં વાગવા લાગી.

નાગ૦—પોપટ ! અશ્વત્થામાએ જે ઘોર કર્મ કૃષ્ણાવતારમાં કર્યું હતું તે પેલા કૃષ્ણપુરમાં—ક્હાનપુરમાં—ખીજ આહિણુનામધારી અશ્વત્થામાએ આ યુગમાં કર્યું છે તેનાં મારેલાં સ્ત્રીબાલસમુદાયની આ સ્ત્રીસો સાંભળ ! એ જ અશ્વત્થામા કૃષ્ણાવતાર પછી અનેક વેળાએ આમ પોતાનું સ્વરૂપ આ સ્થાનમાં પ્રકટ કરે છે તે આ યુગના અશ્વત્થામાને પણ પુરાણ અશ્વત્થામા પેઠે ભટકવું પડ્યું છે કે નહી તે શોધી લે જે ! આ કુરુક્ષેત્રમાં અશ્વત્થામા આ રીતે ઘડીક આહ્મણુ થયો છે તો ઘડીક મુસલમાન થયો છે તે બાકીનો કાળ આર્યદેશના પેલા રાજાઓ રચવામાં ગાળે છે, બ્રહ્મ-બન્ધુઓનાં મગજમાં પેંસી ધુણે છે, ક્ષત્રિયોને વ્યસની કરે છે, વૈશ્યો-પાસે ખોટાં ગણિત ને ખોટા વ્યાપાર કરાવે છે, ને શૂદ્રોને બીખ માગતા ને ચોરી કરતા કરે છે. આ દેશનાં મનુષ્યોને તે એક ખીજ સાથે હળી-મળી ખાવાપીવા દેતો નથી, કોઈ પરણે કે મરે કે ગમે તે કોઈ નવું થાય એટલે તેનાં સગાં વહાલાંનાં મગજમાં ભરાય છે ને તેમનાં ધન અનેક જડ માર્ગે તેમને જ હાથે માટીમાં ઢોળાવી દે છે ને કમાનારને કપાળે ફરી કમાવાનો પરસેવો જ રાખે છે. પોપટ ! અશ્વત્થામા બાળકોને દમ્પતી બનાવી એક-શય્યામાં સુવાડે છે ને તેમનાં શરીરનો નાશ કરે છે. જેનામાં બળ હોય તેને મસ્ત કરે છે. જેનામાં વિદ્યા હોય તેને લોભી કરે છે. આ-તો મ્હોં દૃષ્ટાંત કહ્યાં. પિતામહે તો શાંતિપર્વમાં અને અનુશાસન પર્વમાં કેવા કેવા ધર્મ કહેલા છે ? એ સર્વ વ્યવહાર આ ઘેલો થયેલો અશ્વત્થામા જ્યાં જ્યાં ફરે છે ત્યાંથી ધ્વસ્ત કરે છે. એ અશ્વત્થામા હવે આહ્મણુ નથી. ઘડીકમાં તે જનોઈ પહેરી રાખે છે ને ઘડીમાં તોડી નાંખે છે ને વળી પહેરે છે. ઘડીમાં તે શૂદ્ર થાય છે ને ઘડીમાં મ્લેચ્છ થાય છે. સ્ત્રીઓની અને બાળકોની, ધનની ને ધર્મની, વિદ્યાની અને કળાની, મનની અને તનની, ગૃહસંસારની ને રાજ્યોની, આહ્મણુની અને ક્ષત્રિયોની કળાની ને શક્તિની, અવ્યવસ્થાને આ ગાંડો દિવસે દિવસે છાનોમાનો અનેક વેશોથી વધારતો જ જાય છે, અને પોતાના સર્વ વ્યાધિઓમાં આર્ય દેશને ભાગીયો કરીને જ રાજ થતો એકલો એકલો નાચે છે ને કુદે છે ! અને કાળે કાળે આખા દેશનાં ભાગ્યનાં ખીજ રોપવાના આ ક્ષેત્રમ

આવી કંઈકંઈ નીચ કર્મ કરે છે, દુષ્ટ ખીજ વાવે છે, ને કાવે છે ત્યારે પ્રકટ પણ થાય છે. જ્યાં સુધી એ ગાંડો ભમ્યાં કરે છે ત્યાં સુધી હું ગંગા-મંથાના પવિત્ર જળમાં રહી પિતામહનું રક્ષણ કર્યો કરું છું. ક્યાં પિતામહની ભવ્ય સૃષ્ટિ અને ક્યાં આ ગાંડાના રાફડાઓ ! ક્યાં સૂક્ષ્મ અને મહાન્ અનુભવની વ્યવસ્થા અને ક્યાં ઘેલછાની કલ્પનાએ રચેલા ધુમાડાના ગોટા જેવા વહેમની, અને ક્ષુદ્ર ગતિવાળાં અંધ જન્તુઓએ પાડેલા ચીલાઓ-થી પડેલી રૂઠિઓની, અવ્યવસ્થા ! એ ગાંડો અંહી આવે છે ત્યાંથી મહારે મહારી હજારે ડણાઓ માંડી-સજ્જ થવું પડે છે !

પોપટ—એ રાફડાઓને કોઈ તોડી પાડે કે ખાળી નાંખે તો ?

નાગ—એ રાફડાઓ અસંખ્ય જન્તુઓથી ભરેલા તેમના માળાઓ જેવા છે, તેમના મધપુડાઓ જેવા છે. તેનો નાશ કરવો એ શિવશક્તિનું કામ છે. મનુષ્ય તેનો સહસા નાશ કરશે તો એ રાફડા જેટલી વ્યવસ્થા પણ નહી રહે અને સર્વ જન્તુઓના સંસાર કલેશમય થશે. પોપટ, એ રાફડાઓને એક પાસથી કપિલોક ધીમે તાપે શેરે છે ને ખીછ પાસથી અશ્વત્થામાનું આયુષ્ય પુરું થતું જાય છે તે જ વ્યવસ્થા કલ્યાણકારક છે.

પોપટ—આ અવ્યવસ્થા આજ સુધી વધારનાર તો આ બ્રાહ્મણ જ !

નાગ—ના, ના. મેંહ કહ્યું કે અશ્વત્થામા તો પૂર્વ અવતારથી આસુરી સંપત્તિવાળો છે. પૂર્વ જન્મનો એ અસુર બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મી અનેક વેશે ફરે છે. શુદ્ધ બ્રાહ્મણો તો મહારા જેવા નાગકુળમાં જ છે—તેને આ માનવીઓએ જોયા છે. અમે સર્વ સત્ત્વોમાં સર્વ ભૂતોનો એક જ આત્મા પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ, પણ વ્યવહારમાં—માતાએ પુત્રની બાલ્યાવસ્થામાં વ્યવસ્થા રાખવાની છે તે પ્રમાણે—આ લોકમાં અમે જન્મ્યા માટે તેની વ્યવસ્થા રચીએ-છીએ.

સર૦—તમારી વ્યવસ્થામાં ને પિતામહની વ્યવસ્થામાં શા ફેર ?

નાગ—આર્ય ઋષિમુનિઓના અને રાજપ્રજાઓના સૂક્ષ્મ અનુભવો વડે પિતામહનું આ દિવ્ય શરીર ઘણાં વર્ષોના બ્રહ્મચર્યથી અંધારું સમૃદ્ધ થયેલું છે. સ્વર્ગમાંથી આવેલી દિવ્ય બુદ્ધિગંગાથી એમનો જન્મ છે; પૃથ્વીના અનુભવથી એમનું આયુષ્ય ભરાયું છે. અમુક શાસ્ત્ર અમુક વર્ગના જ અનુભવથી અંધાય છે; ગંગાનાં શતમુખ જેવા શતમુખ અનુભવથી ભીષ્મ પિતામહે વ્યવસ્થાનો ક્ષીરસાગર ભર્યો છે તેમાં સર્વ શાસ્ત્રની નદીઓનાં પાણી ભળેલાં છે. અમે નાગલોક આ

નદીઓ જેવા છીએ; ગંગાપુત્ર સાગર જેવા છે. એ સાગર ઉપર બંધાયલી મેઘમાળાથી અમારી નદીઓ પુષ્ટ થાય છે. સાધારણ ભૂતસંઘને માટે નદીઓ છે; પણ સર્વ કુવાનાં, વાવેનાં, સરોવરોનાં, અને નદીઓનાં મૂળોમાં વહેનાર અનન્તસલિલનો ઝરો તો મનુષ્યની સંસ્કારી બુદ્ધિરૂપ ગુપ્તગંગા-પાતાળગંગા-ને રૂપે જ પ્રવાહ પામે છે તે પિતામહ એ ગંગામાંથી પ્રકટ થયા છે. જ્યારે અશ્વત્થામાનું આયુષ્ય સમાપ્ત થશે ત્યારે અર્જુન આ દેશમાં ગાણ્ડીવ ધનુષ્યનો ટંકાર કરશે. પિતામહનાં શરીરમાં રોપાયલા આ અર્જુનના બાણ એ ટંકારથી જગૃત થશે-સજીવ થશે. પણ સજીવ થતામાં જ આ બાણ પિતામહના શરીરમાંથી પાછાં છુટશે તે રાક્ષસોમાં થઈને જ પોતાનો ઊર્ધ્વ માર્ગ કરશે અને રાક્ષસોને વીંધી નાંખી આરપાર નીકળી જતાં જતાં એ રાક્ષસોને સ્થાને નવી રચના કરશે. એ બાણ તે કાળે અર્જુનના ભાથારૂપ સ્વયોનિને પાછાં પ્રાપ્ત કરશે તે પિતામહનું શરીર આ દેશમાં નવા યૌવનથી ઉભું થશે, ઉપરના પોતાના પુરમાં સંચાર કરશે, અને તમે ત્યાં જે જે પદાર્થ જોયા છે તે તે નવું શુદ્ધ સમર્થરૂપ ધરશે. જે કૌરવોની સેવાના ધર્મથી એમને અર્જુનના પ્રતિરથી થવું પડ્યું હતું તે કૌરવોની છેલ્લી છાંયા અશ્વત્થામાના આયુષ્ય સાથે આ દેશમાંથી સમાપ્ત થઈ નિવૃત્ત થશે તે પિતામહ કેવળ પાંડવોની જ ચિન્તા કરશે. માનવીઓ ! પિતામહ પાસે ધર્મરાજ પણ બાળક છે તે ધર્મરાજને ધર્મનો ઉપદેશ પિતામહ પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલો છે. આજનાં તમારા દેશકાળમાં અશ્વત્થામા, જાતે જ ધર્મરાજના અને ધર્મના અસંખ્ય વેશ ધારી, ભમે છે તે લોકસંઘને ભમાવે છે. એ અશ્વત્થામાનું આયુષ્ય સમાપ્ત થશે ત્યારે જ શુદ્ધ સનાતન ધર્મ અને તેનો પિતામહ તમારા લોકસંઘને પોતાના પ્રકાશમય સંસ્કારોથી દ્વિજત્વ આપશે, ત્યારે જ વ્યાસનારાયણ જેવા યોગદર્શી સર્વભૂતાત્મક બ્રાહ્મણો આ દેશને પોતાના ચરણસ્પર્શનો અને ઉપદેશનો અધિકારી ગણશે, ત્યારે જ આ દેશમાં સત્યયુગ પાછો આવશે ! નિરાશ થયલાં માનવીઓ ! તમારી આશાઓનાં ખીજ આ સિદ્ધ ક્ષેત્રમાં જ છે; તે ખીજને સદ્ગુણ કરવાની કળા આ ગંગામાં સ્નાન કરી પામે.

શેષનાગ બોલતો બંધ પડ્યો તે તેની સાથે આ બે જણની પાંખોએ તેમને ઉંચક્યાં તે ગંગામાં સ્નાન કરાવી બહાર ફેલાવ્યાં, તે પાણીમાં ડુબકી મારતી વેળા મીંચાયલી આંખો ઉઘડી ત્યારબહેલાંતો એ પાંખોએ એમને ચાચુના વેગથી ખીજે સ્થાને લીધાં તે આ દેખાવ અદ્દશ્ય થયો. આંખો મીં-

આઈને ક્ષત્રી તેના વચગાળાની વેળામાં એમના કાનમાં ચાસો, ગાન, અને રે-ગીટના સ્વર પેઠાને આંખો ઉઘડ્યા પછી પણ બન્ધ ને પડ્યા પણ વધ્યા. પરંતુ આંખ આગળ તો માત્ર ચન્દ્રકાને. ચાદર પેઠે છાંટી સુતેલા મેદાન વિના ખીલું કાંઈ દેખાયું નહી. એ સ્વરો વચ્ચે આ શૂન્ય ચન્દ્રપ્રકાશિત મેદાનમાં એમની પાંખો એમને વાયુના વેગથી ધક્કેલવા લાગી—ધક્કેલવા લાગી કહેવાતું કારણ એ કે એમનાં હૃદય આ સ્વરોથી એક દિશામાં ખેંચાતાં હતાં ને શરીરને ખીલુ દિશામાં આ ઝાડ કે પહાડ કે અન્ય પદાર્થથી શૂન્ય દેખાતા મેદાન ઉપર પાંખો લેતી હતી. સ્વરો પોતાની સંખ્યા ને મિશ્રતાથી જેવા ભયંકર લાગતા હતા તેવું જ આ મેદાન પોતાની આવી શૂન્યતાથી અને સાદાઈથી આ રાત્રિની વેળાએ ભયંકર લાગતું હતું.

આ મેદાનમાં નક્કુર પૃથ્વી ઉપર તેઓ હવે ઉભાં તો થોડે છેટે એક અતિવૃદ્ધ બ્રાહ્મણ લાંબો પડી ચતો સુતેલો દેખાયો. આમને જોઈ તે ઉભો થયો ને એટલો તો ઉંચો વધવા લાગ્યો કે એના વાળ વાહળાંમાં પહોચવા લાગ્યા. સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદને આ રાક્ષસી મનુષ્યે હાથેલીમાં ઉંચાં ઉચકા લીધાં ને પોતાના મુખ સામાં ધરી, વાહળું ગાળતું હોય એવા મહા-ટા સ્વરથી, કહેવા લાગ્યો.

“ મને જોળખ્યો ? હું પેલો અશ્વત્થામા—જેણે સર્વ ક્ષત્રિયો, બ્રાહ્મણો, અને વૈશ્યોનું અને તેમની કળાઓનું નિકન્દન કર્યું—અં ! હં ! હં ! હં ! હં ! તમે પેલી વૈતરણીના જળમાં નહાયાં છો ખરાં ! કેવો દુર્ગન્ધ તમારા શરીરમાં એ જળનો પેઠો છે ! એમાં નહાય છે તે ઘેલા થાય છે—ખે-સો ! ખસો ! ”

એણે આ ખે જણને હાથમાંથી અદ્ધર મુકી દીધાં ને જ્યાં મુક્યાં ત્યાં પાંખો ઉપર ટકી ઉભાં.

સર૦— ચિરંજીવી ! અમે ગંગાજળમાં નહાયાં છીએ.

અશ્વ૦—ગાંડા માણસ ! એ જ મહારી વૈતરણી ! એમાં જે ડાહું હોય તે મહારે મન ગાંડું અને એનું ગાંડું તે મહારું ડાહું. મહારી સૃષ્ટિ બ્રહ્માની સૃષ્ટિથી જુદી છે. હું બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને રુદ્ર ત્રણેનું કામ સાથેલાગું એકહું એકલો કરું છું ને આ સ્થાને તમે આવ્યાં છો તો મહારું પરાક્રમ જોઈ લ્યો !

અશ્વત્થામાએ વેગથી દોટ મુકી ને અદૃશ્ય થયો તેની સાથે એક-પાસથી રાક્ષસો નીચેનો મણિમય પ્રદેશ દૃષ્ટિગોચર થયો, ખીલુ પાસથી અદ્ધર પાદશાહની બાંધેલી હવેલીઓ આકાશ વચ્ચે લટકવા

લાગી, ત્રીજે સ્થાને પૃથ્વી પર શિવાજીનું સિંહાસન અને છત્ર શિવાજીની જીવંતી મૂર્તિ સાથે ઉભાં થયાં, ચોથે સ્થાને કુરુક્ષેત્રમાં અર્જુનનો જયધ્વજ ઉડવા લાગ્યો, અને સર્વ સ્થાને સર્વ વ્યાપક ઇશ્વરનું પરમ જ્યોતિ પ્રકાશનું લાગ્યું. એ દેખાવ દેખાયો તેની સાથે જ ઉપરથી અનેક રૂપ ધરી અશ્વત્થામા તે સર્વના ઉપર કુદકા મારી લુસકા મારવા લાગ્યો, અને તે જ ક્ષણે જોતા જોતામાં આ સર્વ દિવ્ય વ્યવસ્થાને ઠેકાણે અનન્ત અવસ્થા વ્યાપી ગઈ. મણિમય પ્રદેશનાં મણિયંત્ર ત્રુટીગયાં, મણિ ચારે પાસ ગડબડી ધુળમાં ને સમુદ્રમાં છુટા છુટા ડુળી ગયા, અને નાગલોક કોઈ ચંપાઈ ગયા તેા કોઈ પાતાળમાં અનેક દરોમાં થઈ સરી ગયા. અકબરની હવેલીયોના કડકા થઈ છત્ર વિનાનાં ખંડેર ઉભાં રહ્યાં ને તે સર્વ ઉપર કેદખાનામાંથી પાદશાહ શાહજહાન રોવા લાગ્યો ને દારાનું છુંદું પડેલું કાપેલું લોહીવાળું મસ્તક લેઈ એક થાળી આરતી પેઠે અહર ફરવા લાગી. શિવાજી મહારાજ પોતાના છત્ર અને સિંહાસનના કડકાઓ નીચે ડટાઈ ગયા અને તેમના વંશજોમાંનો એક મોઢલ જનાનામાં રમવા લાગ્યો ને બીજો સતારાના પારદર્શક બન્ધીખાનામાં, શીશીમાં ઉતારેલા ભૂતના જેવો, દેખાવા લાગ્યો. નીચે અર્જુનના રથધ્વજ ઉપર અશ્વત્થામા કુદ્યો ને તેની સાથે રથ અદૃશ્ય થયો, અર્જુન જાતે સ્વર્ગમાં ગયો, અને પાંડવોનો વંશ નાશ પામ્યો—સૌપ્તિક પર્વનાં ભયંકર ચિત્ર ખડાં થયાં. જ્યાં વ્યાસમુનિયે વેદની સંહિતા કરી હતી, મહાભારતની વ્યવસ્થા કરી હતી, અને એક ઇશ્વરનું જ્યોતિ થોડી વાર ઉપર અનવચ્છિત એક શુદ્ધ પ્રકાશથી પ્રકાશનું હતું ત્યાં તે સર્વ વ્યવસ્થાદર્શનનું મન્દિર આ બ્રહ્મણુના કુદકારાથી કમ્પવા લાગ્યું. પળવારમાં એ સુંદર મન્દિરના સર્વ ભાગોના સાંધે સાંધા છુટા થઈ તેના કડકે કડકા થઈ ગયા ને તે કડકાનો અવ્યવસ્થિત ઢગલો થઈ પડ્યો. એ ઢગલામાંના કડકા થોડી વારમાં ચારે પાસ લુટાવા લાગ્યા ને આખા કુરુક્ષેત્રમાં અશ્વત્થામાની શક્તિથી નવી જળ પથરાઈ ગઈ. અકેકી શ્રુતિના અનેક પરસ્પર વિરોધી અર્થ થઈ ગયા. એક સ્મૃતિની ગાંધોમાં બીજી સ્મૃતિની ગાંધો ગુંચવાઈ ને ગાંધો ઉકેલનારાથી જે ગાંધ ઉકલે નહી ત્યાં તેઓ છરી લેઈ ને કાપ મુકવા લાગ્યા, અને અન્તે તે પણ ગુંચવારાનાં જળને પડતાં મુકી ચાલી જવા લાગ્યા ને બીજા વટેમાર્ગુઓ એ જળમાં ચાલતાં ચાલતાં હુધે માથે પડવા લાગ્યા. બહાણુ ખડક ઉપર અથડાય ને ઉતારુઓ તેનાં ત્રુટેલાં છુટેલાં પાટીયાં ને લાકડાં હાથમાં આવે તે ઝાલી તરવાનું સાધન શોધે ને બાથોડીયાં મારે તેમ એક ઇશ્વરનાં

અનેક સુધટિત નામોમાંથી અનેક ઈશ્વરને પકડી કુરુક્ષેત્રના વાતાવ-
રણમાં અનેક જન્તુઓ સમુદ્રનાં માછલાં પેઠે તરવા લાગ્યાં. આવા આવા
અસંખ્ય દેખાવ કુરુક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થઈ દેશ-પારના મહાસાગરો સુધી
બીજા મહાસાગરો પેઠે રેલાવા લાગ્યા, અને ક્રીયા મહાસાગરનું પાણી
ક્રીયા મહાસાગરને ધક્કેલે છે તે જેવા જેવું થયું.

અન્તે આ મહાસાગરોમાંથી વચ્ચોવચ અશ્વત્થામા નીકળ્યો અને વા-
દળાં સુધી વ્યાપી રહી ગર્જવા લાગ્યો.

“ માનવીઓ ! મહારુદ્રનાથી અધિક સંહારક શક્તિ મહારી છે તે
મહે દેખાડી ! હવે બ્રહ્માની પેઠે આ મહે મહાસાગરની સૃષ્ટિ ઘડી તે
પણુ તમે જુવો છો. અકબર બાદશાહની હવેલીયોનાં ખંડેર કરી તેમાં
પેલો ઐરંગઝીબ બાદશાહ ઉભો થાય છે તે જુવો ! એ કાણુ ? એ મ્લે-
ચ્છોમાં મહારો પ્રકટ અવતાર ! આ સમુદ્રમાં હું ઉભો થાઉં છું તેમ
શિવાજીના સિંહાસન ઉપર પેલા ઉભા થાય છે તે કાણુ ? પેશવાઓ !
એ તો પેશવાઓરૂપે હું પોતે ! રઘુનાથરાવ તે હું જ—આ કુરુક્ષેત્ર સુધી
ધવળ ઉરાડનાર તે અટક આગળ સેનાના ઘોડાઓને પાણી પાનાર એ
તે હું ! તે પેલા મણિ અને નાગને સ્થાને—તેમનાં માથાં ઉપર—રાક્ષા
દેવો છો તે સૃષ્ટિનો બ્રહ્મા પણુ હું ! હવે મહારી વૈષ્ણવી માયા
જુવો ! ”

થોડી વારમાં કુરુક્ષેત્રમાંના સર્વ દેખાવ દેખાતા બંધ થઈ ગયા તે પ્રથમ
હતું તેવું શાંત એકાંત થયું તે ધીમે ધીમે તેમાં યાત્રાળુઓ, વણુજારાઓ,
વ્યાપારીઓ, વસવાયા લોક, રજપુતો, રાજાઓ, રાણીઓ, બ્રાહ્મણો,
ભીખારીઓ, શૂદ્રો, સ્ત્રીઓ, તે બાળકો—એ સર્વનો મ્હોટો મેળો તરવરવા
લાગ્યો. તે સર્વ વસ્તીની વચ્ચે એક મ્હોટો ચક્રડોળ ફરતો હતો તે તેને
ફેરવવાના ચક્ર ઉપર એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ બેઠો હતો.

“ આ બ્રાહ્મણના શુભ શરીરને કાઈ જાડનું બળી ગયેલું થડ ધારીને
તેમાં ઘરેણીયોનાં ટોળાં વસતાં હોય તેમ એના જાડાં જાડાં નાડીયોનાં
ગુંચળાંથી તેમાં જાડાં પડી ગયાં હતાં અને કદી કદી તો તે શ્રવતી
ઘરેણીયો જેવાં જ થતાં હતાં. દેવદેવીઓને પગે લાગવાથી તેના શ્યામ
કપાળ ઉપર સોજો આવેલો હતો. કાઈ કુવાદીએ આપેલું સિદ્ધાંજન

૧. આશ્વઠીત કાલમ્બરીમાં વૃદ્ધ દ્રવિડ ધાર્મિકનું વર્ણન છે તેમાંથી ફેરફાર
કરી હવેનું આ બ્રાહ્મણનું વર્ણન લીધું છે. ૨. ઇગનલાલ હરિલાલ પંડ્યાએ
ફેરલું ભાષાંતર: આવૃત્તિ ૩. પૃષ્ઠ ૨૭૪—૭૭ ઉપરથી.

આંજવાથી એની એક આંખ કુટી ગઈ હતી ત્હોયે ખીજમાં કંઈ અંજન આપવાની સળીને અહર્નિશ ઝીણી કર્યા કરતો હતો. કોઈક કડવા પદાર્થની વાટનો પ્રયોગ કરી આટલી આંખમાં પણ તે દિવસે દિવસે વધારે વધારે અંધકાર આણતો હતો. જંગલનાં પ્રાણીયોના દાંત ને ઝડોમાંથી જાણ્યા અજાણ્યાં અનેક અંજન ને ઔષધનો સંગ્રહ કરી પોતાની ચારે પાસ પાથર્યો હતો. લીલાં પત્રનો રસ ને કાચલાની શા-હીથી ભરેલો મેલો ખડીયો લેઈ તે ઘડી ઘડી ઉઠ ખેસ કરતો હતો. ફરતો ફરતો ઝડોનાં પાંદડાં તોડી તે ઉપર ગમે તો દેવોનાં સ્તોત્ર લખતો હતો ને ગમે તો ભૂતપ્રેતના મંત્ર લખતો હતો. કોઈ સ્થાને એકદમ દ્રવ્ય મેળવવાના લોભથી એને નિધિવાદનો વ્યાધિ લાગ્યો હતો ને ધાતુવાદનો વાયુ વાયો હતો. પર્વતોમાંનાં અને જંગલોમાંનાં અનેક ખંડેરોના ચમત્કારોની વાતોમાં તે મહાયર હતો. ભૂત વળગેલાં માણસો ઉપર રાઈ નાંખતો નાંખતો તેમની લપડાકો ખાઈ ખાઈને એના કાન ચપટા થઈ ગયા હતા. એક જુનો તમ્બુરો આડો અવળો રાખી તેને ખેસુર કરી વગાડતો હતો. આખો દિવસ માથું હલાવી હલાવીને તે મચ્છરના જેવો ગણુગણુટ કરી મુકતો હતો. એણે અશ્વ-અહ્લચર્ય લીધેલું હતું ને તેથી પ્રવાસ કરતાં કરતાં અંહી આવી એની આશપાશ વસતી વૃદ્ધ સંન્યાસિનીયોના ઉપર ને આવતી જતી શ્રદ્ધાળુ વિધવાઓ ઉપર વારંવાર સ્ત્રીવશીકરણનું ચૂર્ણ નાંખ્યાં કરતો હતો. એની પૂજનો સાગન કોઈ જરીક આડો અવળો કરે તો ક્રોધ-કરી દાંતીયાં કરતો હતો ને કોઈ વેળા તો પૂજવાની દેવીના પણ ચાળા પાડતો હતો. કોઈ વટેમાર્ગુઓ એટલામાં ઉતારો રાખવાનું કરે તો તેમની સાથે લહડતો અને લહડતાં લહડતાં મારામારીમાં પડી જવાથી એનો વાંસો ભાગી ગયો હતો ને દાંત કોઈ પક્ષાં હતા તો કોઈ હાલી ગયા હતા. ખીજ કોઈ નવા આવેલા ધાર્મિકને લોક આદર કરે તે જોઈ તેમના ઉપર દ્વેષ રાખતો હતો ને સંસ્કારરહિત હોવાથી ગમે તેમ વર્તતો હતો. એ લંગડો હોવાથી ધીમે ધીમે ચાલતો હતો ને ખહેરો હોવાથી સંજાથી-સાનથી-વાત કરતો હતો. શૂન્ય દેવાલયમાં સુવા જતો ત્યાં એને કૃષ્ણ સર્પ કેરહ્યા હતા ને પુષ્પો તોડતાં ભ્રમરોએ દંશ દીધા હતા. હોળીમાં લોક એને ભાગી તુટી ખાટમાં ખેસાડી કોઈ વૃદ્ધ દાસી સાથે પરણાવતા હતા. ઘણાં ઘણાં મન્દિરમાં પ્રતિ-શયન કર્યા છતાં તે કંઈ ફલ પામ્યો ન હતો. અનેક બાધાઓ રાખેલી નિ-ષ્ફળ ગયલી તે છતાં નવી નવી બાધાઓ રાખતો હતો. વિવિધ વ્યાધિઓ

થી, આધયેથી, ને ઉપાધયેથી પીડાતી દુઃસ્થિતિને પણ તે પોતાના કુટુંબની પેઠે પાળતો હતો. બહુ વ્યસનયુક્ત મૂર્ખતાએ જાણે અનેક પુત્ર-પુત્રીઓ પ્રસવી હોય એમ દર્શાવતો હતો. અનેક દંડ વાગ્યાથી શરીરે દીમડાંને લીધે, ક્રોધને પણ ફળ આવ્યાં હોય તેમ એ બતાવતો હતો. સર્વ અવયવ ઉપર દીવાથી દાઝાનાં આંદાં પરેલાં તેથી પોતાના ક્લેશને પણ તેટલાં મુખ આવ્યાં હોય એમ જણાવતો હતો. વગર કારણે ખુમે પાડીને લોકને બોલાવાથી તેમણે પગ ઝાલી ઝાલીને તેને સંકડો વાર ખેંચેલો તેથી- તેનો પ્રવાહ પણ જાણે સપ્રવાહ હોય એમ દેખાડતો હતો.” આ આહ્વાણની આ સ્થિતિ જોઈ પોપટ હસવા લાગ્યો, કુમુદ દયાથી રોવા લાગી અને સરસ્વતીચંદ્ર સૂક્ષ્મ વિચારમાં પહોંચી એટલામાં તે અશ્વત્થામાના મેળામાં સ્થાને સ્થાને ગાઠ અંધકાર વ્યાપી ગયો અને તેની વચ્ચેવચ્ચે અનેક હોળીયોના ભડકા જેવાં દૂહરોં ઉભાં થયાં અને તેના ઉચ્ચ પ્રકાશથી આખો મેળો નવા રંગોથી ચળકવા લાગ્યો. દૂહરે દૂહરે નવીન રાગ નીકળવા લાગ્યા ને આકાશના તારાઓ પણ સાથે ગાનમાં ભળવા લાગ્યા. તેની સાથે પિતામહપુરના રાજાઓમાંથી અનેક પ્રકાશની નળીયો ને છાયાઓ ચમકવા લાગી ને સઉની વચ્ચેવચ્ચે વરસતા વાદળા ઉપર એવા જ વાદળા પેઠે તરતો તરતો અશ્વત્થામા ઘડીમાં હૃદયવેધક ને ઘડીમાં શાંતિ-વર્ષક વાંસળી વગાડતો ગાવા લાગ્યો. આ જોતો સાંભળતો વિસ્મિત બની સરસ્વતીચંદ્ર બોલ્યો.

“ કુમુદ ! આહ્વાણ કવિએ જે વર્ણનખીજ ચોંદસો વર્ષ ઉપર લખેલું તે આજના આ વૃદ્ધ પુરુષમાં વિકાસ પામ્યું છે ! ચિરંજીવી અશ્વત્થામાનું જ આ પણ એક સ્વરૂપ ! જે વિષ્ણુએ એને ચિરંજીવી કર્યો તેની કૃતિની એ આમ અનુકૃતિ કરે છે. આર્ય સંસારનું પાલણુ પોપણુ આ લેલો માણસ આ વેશથી કરે છે. તું જો કે આ વસ્તીથી તરતરતા મેળામાંનાં કેટલાં મનુષ્ય આને પૂજે છે, એનો ચેપ લેઈને જાય છે, અને એ ચેપને આપણા લોકના સંસારમાં પ્રસારે છે ? આપણા આખા દેશે, સૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળની આપણી સર્વ પ્રજાએ, એવાં તે શાં પાપ કર્યાં હશે કે જેથી આવા દુષ્ટ રોગીએ વિપમય કરેલા આ પ્રજા અનિવાર્ય વાતાવરણમાં આપણા આટલા કરોડો આર્યોને જન્મી વસવું પડતું હશે ? આને તે શા મેળે ચિરાયુષ્ય મળ્યું હશે ? એને આયુષ્ય આપી સર્વ લોકના આયુષ્યમાં ઈશ્વરે શાથી વિપ્રવવાહ રેલ્યો હશે ? મને કંઈ સમજાવું પડતી નથી. અથવા આ સુંદર દૂહરોં, આ તેજસ્વી છાયાઓ,

ને આ ઉંડું ગાન—એ સર્વ તો મનને બ્રાંત કરી નાંખે છે ! એ નથી સમજતો ઘેલો ને નથી સમજતો ડાલો !”

“ એ તો તમારા બ્રાહ્મણ ! મહારાજના પ્રિય બ્રાહ્મણ !” પોપટ બોલી ઉઠ્યો. દુઃખી સ્ત્રીપુરુષે તેને ઉત્તર આપ્યો નહી. જોતા જોતામાં એ મેળા ઉપર વાદળા પેટે એક પલંગ તરવા લાગ્યો—તેમાં પાંચાલીની ક્ષીણ શીર્ષ મૂર્તિ મૂર્છાવશ ચતી સુતી હતી ને તેનાં એ નેત્રમાંથી કાન ઉપર ચર્ધને આંસુની ધારા ટપકતી હતી. પલંગની એ પાસે ચર્ધને નીચે વૃષ્ટિ પેટે આ આંસુ ટપકતાં હતાં અને પેલા મેળાનાં માણસ એ આંસુની ધારાએના ખારા પાણીને સત્ય - મેઘરાજનું શુદ્ધ જળ જાણીને જ આનંદથી પીતાં હતાં. આ પાંચાલીના શરીરને પગના નખથી તે છાતી સુધી વસ્ત્રોથી ઢાંકતો અને સુરક્ષિત કરતો એક મહાન વાનર પલંગની એક પાસે બેઠો હતો, ને એના મુખ ઉપર પંખો નાંખતો હતો. પણ એની છાતી બધી ઉઘાડી હતી અને આ વાનર એક પાસના સ્તનને ધાવતો હતો, ને બીજી પાસ પેલો વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ નીચેથી આવી બેઠો ને એ પાસના સ્તનને અતિ બળથી ધાવવા લાગ્યો. એના શિર આગળ ઉશીકે ક્ષમા અને ધીરતાની મૂર્તિ કુન્તી બેઠી હતી. આ અતિશ્વેત ક્રેશ વાળી અતિવૃદ્ધ ડોશી આ દુઃખથી વિકલ ચર્ધ માત્ર દુઃખી વધૂનાં કમળપત્ર જેવાં મીંચાયલાં નયનો ભણી ઘણા યુગથી જોઈ રહી હતી અને એ મીંચાયલાં નયનોમાંથી ગરતાં આંસુ લોહી લોહીને એના વૃદ્ધ કરચલીયોવાળા હાથ, ઘણો કાળ પાણીમાં રાખ્યાથી થાય તેમ, ઘોળા ને પોચા પડી ગયા હતા ને એની વૃદ્ધ છાતીનો પાલવ એ આંસુ સુકવતાં સુકવતાં ભીનો ચર્ધ કોહી ગયો હતો. ઘડીમાં એ પેલા કપિનું માથું જરીક આંધું ખસેડી ધાવણથી વછોડતી હતી ને તેના સામું કંઈક ટપકા ભરી આંખે જોઈ રહેતી હતી તો ઘડીકમાં પેલા વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનું માથું આંધું ખસેડવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરતી હતી. કુન્તીનો આશ્વાસક હાથ વધૂના શરીર ઉપર ફરતો ત્યાં સુધી પાંચાલી આંખે મીંચી સ્વસ્થ પડી રહેતી હતી, અને એ હાથ કંઈ કારણથી દૂર થાય ત્યાં તેને પાછો ખેંચી રાખતી હતી ને કંઈક ધીમું ધીમું ઝીણું ઝીણું ન સંભળાય એવું બોલતી બોલતી ઓઠ ફૂડાવતી હતી.

કુમુદથી જોઈ રહેવાયું નહી અને તે સરસ્વતીચન્દ્રનાથી આગળ આવી પાંચાલીના પગ આગળ બેસી વાનરને પગે લાગી હાથ જોડી દીન વચન કહેવા લાગી.

“કૃપિરાજ ! પાખ્યાલીમાતાની શરીરસંપત્તિ આ બેવડા ધાવણ આગળ નહી ટકે ! આ દુષ્ટનું નિવારણ તો અશક્ય છે પણ આપ તો માતાના ભક્ત છો.”

કૃપિ— સુન્દર બાળકી ! હું અર્જુનના ધ્વજનો હનુમાન હું તે આટલું નહાનું રૂપ ધરી માતાજીની ખાસે થોડોક કાળ થયાં આમ બેસું છું. ત્યાં સુધી કુરુક્ષેત્ર આ અશ્વત્થામાની માયાથી અને વરુનાં ટોળાંથી ભરાયલું હતું ત્યાં સુધી હું માત્ર સાગરના તીર ઉપર ફરતો હતો. એ વરુનાં ટોળાંએ માતાનું સર્વસ્વ લુટી લીધું છે તે જે પરમાત્માએ કૈારવેની સભામાં માતાનાં પટકુળ પુર્યાં તે જ પરમાત્માએ માતાનું શરીર અનેક ચિન્તાઓથી તે સાધનથી આમ આવું રક્ષિત રાખ્યું છે અને જેણે જેણે માતાનો પરાભવ કરેલો છે તે સર્વેને અનેક સાધનથી ધ્વસ્ત કર્યા છે. એ સર્વનો ધ્વંસ કરવાને માટે હાલ મને આજ્ઞા થઈ છે તે અમ વાનર-લોકને જેટલી કળાઓ આવડે છે તે કળાઓથી માતાનાં સુખનું પોષણ કરીયે છીયે. પણ આ કળમૂળ વગરના સ્થાનમાં આટલા ધાવણવિના અન્ય રીતે અમારી પ્રાણયાત્રા થાય એમ નથી તે અમારી પ્રાણયાત્રા થાય નહી તો માતાનું સંરક્ષણ આ લોકમાં અન્ય કોઈ કરનાર નથી માટે જ અમે આટલો સ્વીકાર કરીયે છીયે.

કૃમુદ— પણ કાંઈ મર્યાદા રાખો તો ઠીક.

હનુમાન— મર્યાદા તો અમે રાખીયે છીયે. પણ ભીમસેન જેવા વાયુ-પુત્ર વૃકોદર છે તેમ હું પણ વાયુપુત્ર છું તે મહારું હૃદય અર્જુનની પ્રિય-પત્નીનું ભક્ત છે; પણ મહારો જઠરાગ્નિ મહારા ઉદરને વૃકોદર કરી મુકે છે.

સર૦— ચિરંજીવ ! તમારા દેશના અનેક કૃપિલોક પણ આ રીતે જ સ્તન્યપાન કરે છે તે આ દેશનાં બાળક ભુખે મરે છે.

હનુ૦— તે સત્ય છે. પણ જેમ જેમ પાંડવોનો સંચાર આ દેશમાં વધશે તેમ તેમ ગમે તો અમારો વાલીપક્ષ સુગ્રીવને માન્ય કરશે, ગમે તો આ દુષ્ટ આ સ્થાનથી દૂર થશે તે અમારે તે બાળકોના આ દેશને માટે માનું ધાવણ બસ થશે, અને ગમે તો સ્વામી-સંયોગથી માતાં આરોગ્ય અને શરીરસંપત્તિ એમને સર્વનાં અક્ષયપાત્ર જેવાં કરી મુકશે.

પોપટ— પણ આ બ્રાહ્મણનું શું કરશે? તમારી બ્રાહ્મણપુત્રિના અર્જુને એને છવતો મુક્યો !

“ હું કાંઈ આહારુ નથી. હું તો કપિ જેવો ગમે તો એક વર્ણનો નથી. તે ગમે તો ચારે વર્ણનો છું તે તેના ઉપરાંત મ્યેચ વર્ણનો પણ છું. કુરુ-ક્ષેત્રમાં મહે કેટલા કેટલા અવતાર લીધા છે તે શું તમે લોક જાણતાં નથી? ”, અશ્વત્થામા ગર્જ ઉઠ્યો તે ધાવવાનું છોડી, પોતાનું રાક્ષસી સ્વરૂપ લેઈ, પલંગથી આવે ભમવા લાગ્યો.

તેની પાછળ હનૂમાને પણ નીચે પ્રૌઠ સ્વરૂપ ધરી ફેરા ફરવા માંડ્યા તે મુખે ગાવા માંડ્યું.

“ કાણુ એ સમાના કામિની દત્ત-કૃષ્ણીયેલ રામા ? ”

“ કુન્તીમાતા ! આટલી ક્ષમા તે ધીરતા રાખી તો થોડી વધારે રાખો. “ જુવો ! જુવો ! પાંચે ભાઈઓની છાયાઓ દેખાય છે તે ક્ષિતિજમાં રામમૂર્તિ પણ પાગ્યાલીમાતાના ભાર્યને તેનું સૌભાગ્યકૃણ આપવા હેરા-ફેરા કરે છે ! એમનાં પટકુળનો પૂરતાર અર્જુનનો સારથિ જ્યાં સુધી આપણી સર્વની ચિન્તા કરે છે ત્યાં સુધી શોક નિષ્કારણ છે. ”

પાગ્યાલીનો સ્વર આવવા લાગ્યો:

“ હરિ ! હરિ ! ત્યજને ગયા તમે ;
“ હૃદયની વ્યથા શી પછી શમે ?
“ હરિ ! હરિસમાં સર્વ જાળ એ
“ રજનિમાં હણ્યાં બ્રહ્મરાક્ષસે ! ”

કુન્તીનો સ્વર સંભળાયો :

“ દુખ ન આમ તું ધાર, દીકરી !
“ હરિ તને ત્યજને ગયા નથી.
“ હરિસમાં હણી જાળને, કદી
“ સુખ થકી સુતો વિપ્ર આ નથી. ”

પાગ્યાલી—“ પ્રિયતમા તું છે એવું કંઈ કહી

“ હિમગિરિશિરે મુજને મુકી !

“ મુકી ગયા પતિ પાંચ એકલી

૧. નરસિંહ મહેતાની લખેલો આ કડી છે. અર્થ—શેલડીના છોલ ઉતારતાં કૃષ્ણને છરી વાગીને લોહી નીકળ્યું તે વેળા પાગ્યાલીએ પોતાનું ખેરેલું વસ્ત્ર ફાડી તેના કડકાથી એ લોહી અટકાવ્યું તે તેના બદલામાં શ્રીકૃષ્ણે કૌરવસભામાં અણીની વેળાએ ચીર ઉપર ચીર પુર્યા, આમ જેની દત્ત વસ્તુને કૃણ આવ્યાં હોય તે “ દત્તકૃષ્ણીયેલ ” કામિની પાગ્યાલી જેવી કોણ છે? ૨. હરિ એટલે સિંહ જેવા. ૩. અશ્વત્થામા તે બ્રહ્મરાક્ષસ.

“ શબ સમી, ગયા યુગ કંઈ વહી ! ”

કુન્તી— “ મુઝી તને, મુઝી સર્વ ભાઈને,
 “ શરીરી સંચર્યા ધર્મ ને હુચે;
 “ કુસ્તણે કુળે ધર્મ ને ત્યજે,
 “ જીવો જીવી ઘણું તે અંહી ઝુરે ! ”

પાન્ડ્યાલી— “ સ્મરણમાં નથી આવતો મને
 “ કંદોય તેમનો કંઈ અધર્મ ને !
 “ કૂર સભા વીશે તેજ સંચમે
 “ સુરસમા જ ને શું અધર્મો તે ? ”

કુન્તી— “ દોઢરી, ડાહી તું; ધર્મની ગતિ
 “ ભુઝી ગઈ કંઈ હઈશ તું રતિ;
 “ કંઈ ભુલ્યા હશે બન્ધુ ચાર એ;
 “ ટચલી આંગળી ખોઈ ધર્મોચે. ”

પાન્ડ્યાલી— “ નથી ખમાતું આ સ્તન્ય-પાન ને,
 “ વળગી પાસ બે દુષ્ટ આ કરે;
 “ સુત જ હોત ને પાંચ જીવતા,
 “ ધરત મુજશું આ સમે દયા. ”

કુન્તી— “ દોઢરી, ડાહી તું ! ધર્મની ગતિ,
 “ પુછી શ્રીકૃષ્ણને જાણી લે બધી.
 “ હરિ વસ્યો ગુહાકેશને ધવળે,
 “ નથી જ દુષ્ટ એ, ધર્મ નેઈ લે ! ”

પાન્ડ્યાલી— “ મુજ સુતો હણ્યા શત્રુ બ્રાહ્મણે,
 “ વળગી પાન એ સ્તન્યનું કરે ! ”

૧. દુર્યોધનની કૂરસભામાં પાન્ડ્યાલીનાં વસ્ત્રહરણને કાળે ધર્મરાજની આંખ ઉપરથી તેમની આજ્ઞા સમજી જઈ, બાકીના ચાર ભાઈઓએ ક્રોધ વશે રાજ્યો અને પોતાની પરાક્રમશક્તિરૂપ તેજનો સંચમ કર્યા-પોતાનું સર્વ બળ, યુદ્ધનાં સાધન, અને રાજ્યસંપત્તિ પોતાના હાથમાં છતાં માત્ર ધર્મરાજની ઇચ્છાને વશ રહી, પોતાનું પરાક્રમ બતાવતાં અટક્યા—એવા ધર્મોચેને અધર્મો કેમ કહેવા? ૨. કપિ, વાનર. ૩. અર્જુન.

“ નથી હું પૂતના, ના જ કૃષ્ણ એ,
“ ક્યમ જ દુષ્ટ એ જીવને હરે?”

કુ૦ --- “ દોઢરી, ડાહી તું; ધારની ક્ષમા;
“ કંઈક કર્મના યોગ એ થયા.
“ ગતિ પ્રભુ તણી કંઈ કળાય ના;
“ દિવ જીવે પીતો સ્તન્ય તુજ આ!
“ ગતિ જ સૂક્ષ્મ એ અંતરાત્મની,
“ પ્રકટ થાતી જ્યાં પાકતી ઘડી;
“ સમય પાકતો, ધર્મ પાકતો,
“ નરહરિ^૧ થતો પાકો તે છતો!
“ દોઢરી, ડાહી તું, ધૈર્ય ધારની!
“ પ્રભુ સમીપ તે, દૃષ્ટિ નાંખની!
“ યુગ ગયા, ગયા કલ્પ કોટિ કંઈ,
“ પ્રભુની દૃષ્ટિ તો છે જ જે હતી!”

અશ્વત્થામા ઉત્તરાનો વેશ લેઈ આમના ખાટલા ઉપર બેસે તે કપિની
નિન્દા ગાવા લાગ્યો.

“ કહું છું રોઈને ઓ પિતામહી!
“ સ્વજન આ કપિને ગણો નહી.
“ કપિ અને હરિ મુજ કાંતને
“ મુકી રણે ગયા, લેઈ પાર્થને;
“ હૃદયના ઋણુ પાર્થનો લઈ
“ રથ, ગયા કંઈ માર્યોએ હરિ!
“ કપટજ્ઞાન તો કૌરવે રચ્યું!
“ હતું અજ્ઞણ્યું શું વિશ્વનાથતું?
“ ક્યમ જ નાથને એકલા મુકી,
“ સમય સાર્ધીને, એ ગયા સુધી?”

૧. નરસિંહ, નૃસિંહ, વિષ્ણુ. ૨. ભોળા. ૩. માર્યો એટલે માયાવી, કપટી
હરિ શબ્દના બે અર્થ થાય છે, વાનર અને કૃષ્ણ. અભિમન્યુને યુદ્ધ કરવું
પડ્યું તે ખેલાં હરિ એટલે કૃષ્ણ સારથિ અને હરિ એટલે ધ્વજ ઉપરનો
કપિ, એમ બે હરિ અર્જુનના રથને દુરુક્ષેત્રમાંથી અન્ય કાર્યને માટે લેઈ
ગયા. ૪. સુધી એટલે સુખાદિવાળા.

“ જરૂર જાણુજો, ઓ પિતામહી !

“ જરૂર જાણુજો, મહારી માવડી !

“ કપટમાં રમે કૃષ્ણ ને કપિ,

“ સ્તનથી લે કપિ પ્રાણને સુશી ! ”

પાખ્યાલીએ આંખ ઉઘાડી, પણ માંહીનાં આંસુને લીધે જોઈ શકી નહી, ને આંખ પાછી મીંચી. કુન્તી તે જોઈ રહી પાખ્યાલીને માથે હાથ દેરવતી બોલવા લાગી.

“ દોંકરી ડાહીં તું ! દુઃખમાં હુલી ;

“ કપટ-ઉત્તરા આ ! ન જ ભુલી ;

“ ભગિનીની કુળે દૈત્ય જન્મીયો ;

“ હરિ જ જગતા ! દૂકીં એ દોંધો !

“ કુરુકુળે ઉગ્યો શત્રુ ધર્મનો, ”

“ ભરીં જ લોહીંથી પૃથ્વીને શમ્યો !

“ હત જણી હણ્યો જન્મતાં જ જો,

“ જીવત પૃથ્વીં ને યુગ સત્યનો. ”

“ કુરુકુળે ઉગ્યો વૃક્ષ ધર્મનો, ”

“ જગતીં જીવતી સંપીંને ગયો.

“ ભગિની-પુત્રને જે હરિ હણ્યો,

“ હત સુગર્ભને તે જ પ્રાણ દે ! ”

“ કુરુસ્થળે ઉગ્યો કૌરવનો જયો ! ”

“ જીવીં જીવી રચે ધ્વંસ વિશ્વનો !

૧. અભિમન્યુ પૂર્વ જન્મે અસુર હતો તે પાંડવકુળમાં જીવવો યોગ્ય નહી એમ ગણી એના મૃત્યુનો પ્રસંગ હરિએ આણ્યો ને તદનુસાર મામાએ ભાણેજ મરાવ્યો—સગપણ કરતાં ધર્મ વધારે ગણ્યો. ૨. દુર્યોધન ૩. દુર્યોધનને જન્મકાળે વ્યાસ મુનિએ ધૃતરાષ્ટ્રને અને ગાન્ધારીને મૂચવ્યું હતું કે આ પુત્ર અધર્મ વર્તાવશે અને તમારા સર્વ પુત્રના અને લોકના સંહારનું મૂળ થશે માટે એનો અત્યારથી જ ધાત કરો. પુત્ર—વાસનાવાળાં માતાપિતાથી આ રાજધર્મ ન પળાયો અને વ્યાસની વાણી ફળી. ૪. ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર. ૫. જે કૃષ્ણે પાંડવોના મંદિરમાંથી અધર્મરૂપ અભિમન્યુને મરાવ્યો તે જ કૃષ્ણે એની સ્ત્રીના પરીક્ષિતરૂપ ગર્ભને અશ્વત્થામાએ મારેલો સજીવ કર્યો. એ બે કાર્ય ધર્મને માટે કરનાર શ્રીકૃષ્ણ એક જ હતા. ૬. અશ્વત્થામારૂપ કૌરવ—કવચ.

- “ કુરુસ્થળે ઉગ્યા વૃક્ષ ધર્મનો,^૧
 “ નમી નમી બધા વિશ્વમાં ખીલ્યા !
 “ કુરુકુળે મુવો શત્રુ ધર્મનો,^૨
 “ જીવી જીવી ધરે ધર્મ પ્રેતનો !
 “ પવનરૂપ એ સંચરે બધે !
 “ ડર ન, દીકરી ! ધ્વસ્ત એ થશે !
 “ કુરુકુળે ઉગ્યા દેવવૃક્ષ^૩ જે,
 “ નમી નમી બધા યુગમાં ખીલે !
 “ બળથી આપટે વાયુ તેમને !
 “ અમર વૃક્ષ એ આપટયા વધે !
 “ ભરતવર્ષની માત ! ધર્મની
 “ દિવિજ દેવી^૪ તું ! પૂજ્ય દીકરી !
 “ નયનપદ્મને કંઈ ઉઘાડને !
 “ પવન વાય આ સ્પર્શી^૫ પાર્થને !
 “ ઉઠ તું, દીકરી ! જે, કિરીટીનો^૬
 “ રથ ક્ષિતિજમાં દૂર એ ઉભો !
 “ ફરફરે કપિ-હસ્તમાં ધ્વજ !
 “ સુભટ સારથિ એ ઉભા અજન્મ^૭ !”

આ સ્વર બંધ પડ્યા ત્યાં નીચેથી હનુમાનનો સ્વર સંભળાશે.

- “ મહારે એક શ્રદ્ધા છે રામની સાચી !
 “ જેણે પાળ જગમાં છે ધર્મની બાંધી.
 “ પ્રભુ એક; જુદાં ધરે બહુ નામ,
 “ મહારે સર્વનામમાં એક જ કામ.
 “ વહો હું સ્કન્ધે લઈ રામસીતા;
 “ વહી સ્કન્ધે પાળના શૈલની શિલા.
 “ વહી સ્કન્ધે કિરીટીની મહે પતાકા;
 “ ચીસો પાડી સુભટ કુરુના ઢાળ્યા.
 “ હાથીકેશ રણમાં વહે રથ જ્યારે ;

૧. પાંડવરૂપ. ૨. દુર્યોધન. ૩. પાંડવો. ૪. સ્વર્ગમાં ઉત્પન્ન થયેલી તે દિવિજ; ધર્મરાજની દેવી—તે પટરાણી. ૫. કિરીટી=અર્જુન. ૬. ન જન્મેલા; કૃષ્ણ. ૭ શ્રી કૃષ્ણ.

- “ હુનૂમાન હુરિકેતન ધ્વજ ધારે!
 “ ફરે ચક્ર કાળનાં ગોળ ગતિમાં,
 “ આબ્યો કાળ એ નો એ આ ધરતીમાં.
 “ આબ્યા રામ દ્વિજ અદૃશ્ય-શરીરી,
 “ પ્રદક્ષિણ કરતા રથ લઈ કિરીટી!
 “ આપે મને સારથિપણું પ્રભુ એનું;
 “ રણક્ષેત્ર ચોમગ દીસતું મચેલું !
 “ કુરુક્ષેત્ર એ રણમધ્ય રહેછે,
 “ ચારે પાસ અર્જુનનો રથ વહે છે.
 “ મહારથિ બહુ બહુ, યુદ્ધે, ધસેછે,
 “ કુરુક્ષેત્ર ચક્રનો અક્ષ બનેછે.
 “ કૃપિ, શૈષ્ઠ, ને અન્ય કંઈ કંઈ પ્રાણી.
 “ કુદે કૃપિકેતનનો રથ તાણી.
 “ સોંપી મને તેવે સમે પટરાણી,
 “ કુરુવીર ખેડે સમુદ્રનું પાણી.
 “ રાતાં બેયાં સીતા અશોકની નીચે,
 “ પાંચાલીનો રાખું પલંગ હું ઉંચે.
 “ ધરતી પર યુદ્ધે મચે આજ બ્યારે,
 “ દેવીને રૂપશે નહી બાણુ ત્યારે.
 “ એને ઉરે દુઃખ પુરાણુ જ દીસે,
 “ ખેંચુ વાયુરથની લગામો હું રીસે.
 “ ખેંચી પાંચે બન્ધુઓને હવે આણું,
 “ જાણ્યું મહે કો કાર્ય મુક્યું નથી બળ્યું ! ”

આ ભક્ત ચિરંજીવનો સ્વર સાંભળી પાંચાલીના પલંગ આગળથી સર્વ નીચે ઉતર્યા તો પાંચાલીના પલંગથી છેક પૃથ્વી સુધી લાંબા લાંબા તારની બાળી ગુંથવામાં રોકાયેલી હુનૂમાનની મહોટી જીવતી મૂર્તિ દેખાઈ. એ બાળીના કેટલાક તાર ઠેક સમુદ્રની પેલી પાર સુધી આ પલંગને સાંધી દેતા હતા અને તેના ઉપર મહોટાં મહોટાં બહાણો, આગખેટો અને વીજળીના ચમકારા ચાલતા હતા અને આવજન કરતા હતા. કેટલાક તાર ઉપર સેના, રુપા, અને મણિમુક્તાના મૂલ્યવાન ભંડાર સરતા હતા તો કેટલાક

ઉપર રુ, કાપડ, સુતર, અને વીલાયતી દેશી માલની અનેક જાતો જે પાસ ખેંચાતી હતી. કેટલીક વાર તો ચારે પાસ સમુદ્રના તીર ઉપર ને બંદર પર અનેક રચનાઓથી આ તાર ઝુલતા હતા તે અગ્ન્યસ્ત્રના ચમત્કારોથી દીવાળીની પુલકણીઓ પેઠે અથવા અગ્નિખેલ—આતસખાજી—નાં ઝાડો પેઠે દૃષ્ટિમર્યાદામાં પ્રકાશ પણ રૂપ, રંગ તે આકાર પામતો હતો અને અનેક શક્તિઓ, વૈભવ, અને ચિત્ર ભરતો હતો. આ સાગરતીરની વચ્ચેના પ્રદેશમાં ખુણે ખુણે મ્હોટી મ્હોટી અગ્નિરથ—આગગાડી—ની હારકટારો, કીડીયોની હારો પેઠે, ઉભરાતી હતી, દેશ અને કાળનાં અંતર દૂર કરતી હતી અને મનુષ્યોને, માલને, અને યુદ્ધિઓને પણ પ્રવાસ કરાવતી હતી, ફેંકી દેતી હતી, ફેરવતી હતી, તીવ્ર કરતી હતી તે તેમનાં મૂલ્ય વધારતી હતી. ચારે પાસ પર્વતો ઉપર ને સમુદ્રોમાંના દ્વીપો ઉપર, મેદાનમાં ને ખીણોમાં, અરણ્યોમાં ને નગરોમાં, નગરોમાં ને ગામડાંઓમાં, આંગળે વહેડે ગણાય એટલા દેખાતા પણ સંખ્યાગર્ભ વાનર માળીયો અનેક-જાતની મ્હોટી વાડીયો રચતા હતા અને તેમાં અનેક પુષ્પો, ફળો, અને વૃક્ષો ગોઠવતા હતા તેનું ચિત્ર પાંચાલીના પલંગની અને ભૂમિના મધ્યભાગે, કાંચ જેવા થયલા વાતાવરણમાં, પ્રતિબિમ્બિત થતું હતું. સંસ્કૃત અને હિન્દુ શ્રેણી વિદ્યાઓના સુવાસ ચારે પાસથી પવન ખેંચી આણતો અને છેક પાંચાલીના પલંગ સુધી લેઈ જતો હતો. વેદના અર્થ અને ઐતિહાસિક તારતમ્યનો ઉદ્ધાર કપિલોકને હાથે થઈ પશ્ચિમ પવનની લહરીઓમાં તરતો તરતો પવિત્ર વારાણસીના વિદ્વાનોના કાનમાં આવવા લાગ્યો હતો. શાસ્ત્રોના બોધ વારાણસીઆદિ સ્થાનોમાંથી કપિલોકના દેશ ભણી એ જ પવન લેઈ જતો હતો. ઠેકાણે ઠેકાણે રાજકીય વિષયોમાં કસરત કરવાનાં તાલમખાનાંના તંબુઓ અને અખાડા ઉઘાડી હવામાં જમાવવામાં આવ્યા હતા. કેટલેક સ્થાને વસુન્ધરા પૃથ્વીના અંતર્ભાગ ઉઘાડી તેમાંની મૂલ્યવતી ધાતુઓનાં પ્રદર્શન સર્વને દૃષ્ટિગોચર કરવાનાં સ્થાનક રાખવામાં આવતાં હતાં. આ તારોમાં, વાડીઓમાં, સુગન્ધી પવનના પ્રવાહોમાં, સમુદ્રોમાં, તંબુઓમાં, અખાડાઓમાં, અને પૃથ્વીના અંતર્ભાગમાં, આ વિસ્તીર્ણ દેશની અનેક રંગી ઘાડી મ્હોટી વસ્તી કપિલોકના આકર્ષણથી ખેંચાતી હતી, પોપણ પામતી હતી, કળાઓ શીખતી હતી, દ્રવ્ય ઉત્પન્ન કરવાના માર્ગ જાણી લેતી હતી, રાજ્યવ્યવસ્થાને પામતી હતી, એકાકાર સર્વ સામાન્ય જનસમુદાય રૂપ મહાસાગરનું રૂપ પામતી હતી, અને પવન અને ગુરુત્વાકર્ષણને બળે સમુદ્રના તરંગો જેવા પછાડા મારતી હતી. અશ્વ-

ત્યામાના મેળાને સ્થાને આ ભવ્ય ચિત્ર કુરુક્ષેત્રના છેડાથી છેડાસુધી ખડું થયું, અને પાંચાલી ચતી સુતી હતી તેના ઉપલા ભાગના આકાશમાં આ ચિત્રનું પ્રતિબિમ્બ વાદળા પેઠે તરવા લાગ્યું અને ચતી સુતેલીની આંખોમાં પેંસવા લાગ્યું. એ વાદળું મ્હોટું થવા લાગ્યું તે છેક હિમાલયના શિખર ઉપર સુન્દર આરસા જેવા બરફના ખડકોમાં તે થાંભલાઓમાં, કોઈ રમણીય ભવ્ય ચિત્રના પ્રતિબિમ્બ પેઠે, વ્યાપવા લાગ્યું.

આ સર્વ ચિત્રની વચ્ચેવચ તે છેડાઓ ઉપર અનેક ચતુર કપિલોક દોડતા દેખાતા હતા. માત્ર એકલો હનુમાન એ સર્વના મધ્યખિન્દુમાં પાંચાલીના પલંગ નીચે, ઘડીમાં આ સર્વ નાટકના સૂત્રધાર પેઠે-કવિ પેઠે, ઘડીમાં યોગસ્થ યોગી પેઠે, ઘડીક સામાન્ય શ્રમજીવી-મજુર-પેઠે, ઘડીમાં કોઈ સેનાના સેનાપતિ પેઠે, આ સર્વ ચમત્કારોથી ભરેલા વાતાવરણને વીજળીથી ભરતો હતો, અને એ વાતાવરણમાંના મેઘને ઘસડતો ગર્જવતો વર્ષાવતો હતો.

સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ આ સુન્દર ચિત્ર જોઈ આશ્ચર્યથી સ્તબ્ધ થયાં, આનંદમાં લીન થયાં, અને અશ્વત્થામાનું દુઃખ ભુલી ગયાં. હનુમાને ઉત્સાહમાં આવી કહ્યું.

“ માનવીઓ ! હું શ્રીરામની આગ્રાથી આ સર્વ સૃષ્ટિને રચું છું. રામાવતારમાં અમારા લોકે સમુદ્ર ઉપર પાળ બાંધી હતી. આ યુગમાં આખી પૃથ્વી ઉપર અર્જુનના રથને ફરવાને-આ તાર ને સડકો અમે બાંધીએ છીએ ને સર્વ સૃષ્ટિને સાંધી લેઈએ છીએ. આ દેશની પાંચાલીની પ્રસન્નતાને માટે અને એની પ્રાચીન સંસ્કારિણી મહાપ્રબંધના કલ્યાણને માટે આ મહાયજ્ઞ કપિલોક સાથે છે તેનો હું હોતા છું ! ”

આ વચન સાંભળી પોપટ ખોલી ઉઠ્યો :

“ કપિરાજ ! તમે આ સુન્દર ચિત્ર બતાવ્યું પણ તે કેવી ભિત્તિ ઉપર ફેલાયેલું છે તે દર્શાવ્યું નથી. અહો ચિરંજીવ ! સૈવેયં તવ ચિત્રકર્મ-સ્વના ભિત્તિ વિના વર્તતે. તમારા કપિલોક આ દેશનું શું કલ્યાણ કરે છે જે ? તમે ચિરંજીવ છો પણ નિત્ય નથી; ઉદય-અસ્તના કાળચક્રના ચીલા ખદાર નથી. એવો કાળ આવશે કે પેલા પહાડ પાછળના રીંછ-લોક સાથે તમે લડી મરશો ને તેને પહોચી નહી વળો તો અમારું પોતાનું રક્ષણ કરવાની અને તમને સહાય થવાની અમારી શક્તિ તમે જાતે નષ્ટ

૧ મુદ્રારાક્ષસ-“આ લહારી ચિત્રકર્મરચના ભીંત વગરની-ભાંચ વગરની-છે.” ચિત્ર એ પણ માત્ર પવનમાં ફેલાયેલું છે.

કરી છે. તમારી શક્તિની મર્યાદા આવશે ત્યારે અમારી પાસે તમને અખુટ સહાયતા આપવાની શક્તિ તમે નષ્ટ કરી છે એટલે તમે સહાય વિના ક્રેટલા શત્રુને પહોચી વળશો ? તમારા ચિત્રને ભિત્તિ નથી તે તમારા પુરેલા રંગ પાણીમાં તે-પવનમાં ઢાળાય છે !”

હનૂમાને ઉત્તર ન દીધો પણ પશ્ચિમમાંના આઘેના અંધકારમાંથી કંઠોર તીવ્ર સ્વર સંભળાયો.

“ અમે અમર છીએ. અમે અમારું રક્ષણ કરવા તે તમને વશ રાખવા સમર્થ છીએ ! સર્વ મહાસાગરોમાં તરંગે તરંગે તે ખડકે ખડકે કપિલોક ગર્જે છે તે અર્જુનનો રથ તાણે છે—એ અર્જુન કપિલોકથી છે, કપિલોક અર્જુનથી નથી. તમારા જેવાં તેા ઘણાંક પક્ષિનાં ટોળાં અમે ચગદી નાંખ્યાં છે ! ”

પોપટ—હનૂમાનજી, સાંભળો.

હનૂં—જે અશ્વત્થામા તમારે ત્યાં છે તેના જેવો કપિ દુર્યોધન અમારે ત્યાં છે તેની આ મિથ્યા ગર્જના છે.

પોપટ—મિથ્યા છે, પણ અમારા કાનમાં વાગે છે, અમારાં કાળજીને કુદાવે છે, તે અમારાં લોહીને ઉકાળે છે. એના વેગથી—જુવો—આ મહારાં પીછાં ખરી પડે છે !

હનૂં—વિપત્તિ આપધ વિષ. તમને આનો ઉત્તર દેવા સ્વતંત્રતા છે !

પોપટ—સાંભળ રે દુર્યોધન ! શાને માટે અહંકાર કરે છે ? જે અર્જુન તારા દેશને અમારે માથે ચહાવે છે તે અમારા દેશમાં આવશે.

અદૃષ્ટ દુર્યોધન—અમારા બાહુબળમાં અમારો યોગ્ય અહંકાર છે. પાંડવો જગતનું કલ્યાણ કરશે પણ રાજ્ય તેા દુર્યોધન જ કરશે—તે-અર્જુનના બળથી આશા ધરનાર માનવીઓ ! તમારાં શરીરમાં સત્ત્વ નથી, તમારા હાથમાં અસ્ત્ર કે શસ્ત્ર કાંઈ નથી, તમારા ધરમાં દ્રવ્ય નથી, સંસારનું ઋતુ એવું છે કે વનસ્પતિ પ્રાણીના પેટમાં જાય, કુદ્ર પ્રાણીઓ વીર્યવાળાં સત્ત્વોના જઠરાગ્નિમાં જાય, અંતે વીર્યહીન પ્રજાઓ વીર્યવતી પ્રજાઓનું દાસત્વ કરી ધીમે ધીમે કાળને વશ થાય.

પોપટ—તેનો ન્યાય કરનાર તમને થોડી પળમાં દૃષ્ટ થશે. પણ તમે કંઈ ન્યાયને માનો છો કે નહીં ?

અં દુ—ન્યાય એ પાંડવવાદીનો દમ્ભ છે ! તમારું સર્વસ્વ અમે નહીં લીધું હોય તેા લઈશું તે અમે નહીં લઈએ તેા ખીન્નું કાઈ લેશે.

પોપટ૦—હાસ્તો, દુર્યોધન! સરત રાખજે કે તું કુરુક્ષેત્રમાં ઉભો ઉભો ઉચ્ચાર કરે છે—ને પાગ્યાલીનો ખીજ વાર પરાભવ થાય છે.

અ૦દુ૦—એ તો કેટલી વાર થયો ને થશે! તું જોતો નથી કે અમારામાંનો અશ્વત્થામા હજી તમારે ત્યાં જ ચિરંજીવ છે? તમારા તો નથી પાંડવ ને નથી કૌરવ! એ તો અમારો શેતાન ને ઝરથોસ્તનો આંચમન્યુ! એનાથી અમે જીત્યા ને જીતીશું! તમે તો કુરુક્ષેત્રની માટી છો ને કૌરવપાંડવોના યુદ્ધકાળે તેમના પગ નીચે કણુકપેઠે મસળાવા યોગ્ય છો. પાંડવો અમારે વશ છે ને તમારી તેમને પરવા નથી!

હુન૦—દુર્યોધન! હું તને કહું છું કે કુરુક્ષેત્રની માટી મસળવાની વેળા આવશે તો તેમાં પ્રથમ લોહી આપણા લોકતું, પાણી પેઠે, રેડાશે. પણ આ બ્રાહ્મયુગમાં આ બ્રાહ્મણોનો દેશ તો આ ક્ષેત્રમાં પડેલાં ટીટોડીનાં બચ્ચાં પેઠે જીવશે!

“ Let the sword of the world be brandished as
it may,

“ It cannot cut one vein without the permis-
sion of God.”

પોપટ૦—આ તમારા દુર્યોધનમાં ને વાલીમાં શો ફેર છે ?

હુન૦—દુર્યોધનમાં અહંકાર, મમતા, અને પશુદ્વેષ ત્રણ અવગુણ છે. વાલીમાં અહંતા અને મમતા બે છે. કર્ણમાં મમતા નથી પણ અહંકાર છે. પાંડવોમાં તેમાનું કંઈ નથી.

અ૦દુ૦—આ સંસારમાં એકતું જઈ ને જ બીજાને આવે છે, અને ઘોડાઓની સરત પેઠે એક લક્ષ્ય શોધવા અનેક ઘોડાઓ દોડે છે—એ

૧. મરાઠા અને મુસલમાનો વચ્ચે પાણીપતનું યુદ્ધ થયું ત્યારે એ સ્થાનમાં એક ટીટોડીએ મેદાનની વચ્ચોવચ માળો બાંધી બચ્ચાં મુક્યાં હતાં. આ જગાએ રણજંગ ખરેખરો મચ્યો હતો તે વખત એ, ટીટોડી ને તેનો નર, એ પક્ષીનું જોડું, સર્વ યોદ્ધાઓના માથા ઉપર આ સ્થાને બચ્ચાં કરતું હતું. તેમણે પૃથ્વીપર બાંધેલા માળા ઉપર ઈશ્વરેચ્છાથી યુદ્ધમાંના એક દાર્થીનો ઘંટ તુટી પડ્યો હતો અને તે ઘંટને તળીએ અને વચલા ભાગમાં આ માળો અને બચ્ચાં ફંકારી ગયાં હતાં ને ઘંટના છત્રને લીધે યોદ્ધાઓના અને તેમનાં વાહનોનાં પગલાં તળે છુંદાર્થ જવામાંથી બચ્ચાં. એક યુદ્ધ થઈ રહ્યું ત્યારે કોઈએ ઘંટ ભેઈ લીધો ને તે ઉપર મમતા રેક નરમાદ પોતાનાં બચ્ચાં પાસે જઈને બેઠાં. આવી કથા છે.

ઘોડાઓમાં અહંતા ન હોય તો આ સરત બંધ પડે અને સર્વની પ્રવૃત્તિ અને તેની સાથે જીવનવૃત્તિ બંધ પડે. મમતા એ પ્રીતિનું મૂળ છે, ઉદ્યાગની તે આગ્રહની પોષક છે, શક્તિ અને ક્ષણના પરસ્પર પ્રમાણની રક્ષક છે, અને એ રક્ષણથી તે પોષણથી જ અહંતા સફળ થાય છે. પશુદર્પ હુંકાર એ યજ્ઞમાં સોમપાન છે, એ રણમાં શંખનાદ છે, તે એ સંસારનું સત્ત્વ છે. હુંમાને કરેલા એ સર્વના ત્યાગથી આવા નિર્માલ્ય પોષકો પણ આપણા શરીરમાં ચાંચો મારવા શીખશે.

હુંમાન—અહંતા, મમતા, અને દર્પના બળના પક્ષવાદી ! જે અંધકાર સરોવરમાં ભરાઈ પેંસી તું આ કદોર વાક્યોથી સાધુજનોને મર્મપ્રહાર કરે છે તે તું ત્હારા સરોવરમાંથી બહાર આવી પ્રકટ થા; અને આપણા દેશમાં કે આ કુરુક્ષેત્રમાં પ્રકટ થઈ પછી આ દુષ્ટ ઉચ્ચાર તું કરે નહી ત્યાં સુધી અમે ત્હારી ઉપેક્ષા જ કરીશું. ત્હારી તારા ત્હારા દેશમાં વાલી કે સુગ્રીવ બેમાંથી જે વિજયી નીકળે છે તેને વર છે ત્યારે કુરુક્ષેત્રની પાંચાલી ધર્મને તે તેના બંધુઓને જ અમર સૌભાગ્યથી વરેલી છે! એ ભાઈઓએ અને પરમાત્માની ઇચ્છાએ એને સર્વ કાળમાં બચાવી છે તે તેને હજી બચાવશે. મ્હારા ત્હારા જેવા અનેક ચિરંજીવીયોનાં આયુષ્ય મળી આના આયુષ્યથી હુંકાં થાય છે તે ગણીજો. ઇજીપ્ટ, ગ્રીસ, રોમ, બાબીલોન, બંધાર્ક ઝેણ્ટાઈન, સર્વ આગીયા કીડાઓ પેઠે ન્હાની મ્હોટી રત્નિમાં પ્રકાશ પામી અસ્ત થઈ ગયાં છે તે આજના યુરોપને પણ બહુ કાળ થયો નથી—જેણે તેણે ચારસો પાંચસો વર્ષના પલકારા સુધી આંખા ઉઘાડી રાખી છે ત્યારે આ ઉપરની પાંચાલી આ સદ્વૃત્તા પહેલાં જન્મેલી તે હજી સુધી આયુષ્યમતી છે. એવા દીર્ઘતમ આયુષ્યમાં ઇશ્વરનો કંઈકે ગૂઢ મહાન્ મર્મ જ રહેલો હોય છે.

આકાશમાં ખીજો સ્વર થયો—કુન્તી ઉપરથી બોલતી હતી.

“ એ જ સત્ય છે—દુર્યોધન ! એ જ સત્ય છે. તું મને ઘેલી ગણુ.
 “ તો હોય તો ત્હારી માતાને પુછજો—કે જેણે તને માત્ર યત્તો ધર્મસ્ત-
 “ તો જવઃ એટલા જ શબ્દથી આર્શીવાદ આપ્યો હતો. મને ઘેલી ગણી
 “ મ્હારા શબ્દ સાંભળ્યા ન સાંભળ્યા ન કરીશ.

“ Lay not that flattering unctio to thy soul,

“ That not thy trespass, but my madness, speaks.”

“ Know that even in thy country the truth-seers of

“ history and social evolution have realised that the
 “ best guarantee for political prosperity in a nation
 “ is the growth of the sense of Duty among its
 “ individuals ; and, long before that sense was born
 “ in thy country, it was fully recognised in this
 “ country with successful yearning by my lord and
 “ husband that high Duty was to be the eldest and
 “ ruling one among the five Sovereign Spirits whom
 “ he had brought down from Heaven to succeed to his
 “ glorious inheritance. Nay, the very mother of those
 “ who then represented thy party could only venture
 “ to bless this Duty—this Dharma—with success, and
 “ could not put in a single word to bless thee and
 “ thy numerous crew in that terrible conflict which
 “ then shook the earth and has so often been repeated
 “ in this battle-field with a singularly uniform result.
 “ Short-sighted flash of the National Ego ! In vain
 “ dost thou believe that India is doomed to destruction.
 “ Thou art bound and destined, in spite of thy
 “ deep-drawn grunt, to take India up the heights of
 “ Progress until you can both co-operate in further-
 “ ance of the common weal of the still vaster world.”

“ પુત્રી પાખ્યાલી ! આ દુષ્ટનાં ક્રોર વચનતું અહણુ કરજે પણ ગભ-
 રાઈશિ નહી ! એવાં વચનથી તું સચેત થજે—એ તો માતલિ દુષ્ટ-
 ન્તના મિત્રને પકડી સંતાઈને બોલતો હોય એમ જ સમજજે ને સચેત
 થજે ! પુત્રી ત્હારી પ્રબ્ધ અનાથ નથી ! એ દુર્યોધનની નીતિ સર્પરૂપ
 હશે તો તારી પાસે પુષ્પમાલા થઈ જશે ! ”

કુમુદ—કુન્તીમાતા, ઈચ્છેછ બોલે છે તે નવાઈ જેવું નથી ?

સર—શિદ્ધનગરમાં સર્વ ભાપાઓ સર્વને સાધ્ય થાય છે.

પાખ્યાલી—માતાજી ! હું આર્યપુત્રોની છાયાઓને સામે હિમાચલના
 વિમરાશિ ઉપર દેખું છું.

કુન્તી—હા. પશ્ચિમ સાગર ઉપર તેઓ ફરે છે ને હનૂમાને ત્હારા પલંગ નીચે ગોઠવેલા ચન્દ્રને બળે કૌઞ્યરન્દ્ર ઉપર તેમની છાયાઓ પડે છે. બહુ રમ્ય મૂર્તિઓ તેમની દેખાય છે.

પાઞ્યાલી—ઓ મહારા કનિષ્ઠ પ્રાન્ન સ્વામી સહદેવ! તમે ક્યારે આણી પાસ આવશો?

સહદેવની છાયા છેટે બોલી હોય ને તેનો પ્રતિધ્વનિ થયો હોય તેમ સંભળાયું.

“પાઞ્યાલી! થોડા કાળમાં આપણો યોગ નિર્મલો છે. જે શકુનિ મહારી ગોસંખ્યતામાં ભુલો પડાવે છે તેનો પ્રતીકાર કરવા હનૂમાને આ દેશમાં આ મહારી પ્રતિમા પાડી છે ને એ પ્રતિમામાં જીવ મુકવાની શક્તિ પ્રથમ ભગવાન્ ભૃગુપતિની છે, ને પછી હનૂમાનની છે. તું જુવે છે કે ત્હારા રાજભંડારના આય-વ્યયના ચિત્રની વચ્ચેવચ મહારી છાયા પડી છે—ને હનૂમાન મને ખોતાના કપિલોકનાં “બજેટ” સાથે પ્રકટ કરે છે ને ત્હારી પ્રજ્ઞ એ છાયા આગળ રમત રમતાં શીખે છે. પણ જ્યાં સુધી મહોટા ભાઈઓ ત્હારી પાસે આવી શકતા નથી ત્યાં સુધી મહારી ગતિ અશક્ય છે. બાકી આટલા આટલા મ્હેજો ઉત્તરમાંથી આ દેશમાં આવી ગયા તેમાંથી કીયા નરે ત્હારી પ્રજ્ઞ પાસે આ નાટકનો પડદો ઉંચો કર્યો છે? દેશી કે પરદેશી કીયા રાજ્યને ખોતાના રાજભંડારમાંના સ્થનાં ચક્રને, કે અશ્વને, કે સારથિને ત્હારી પ્રજ્ઞનો હાથ અડકવા સરખો દીધો છે? આજ સુધી આ ધર્મવિપયમાં જે ધર્મ ચલવવા કોઈ રાજાની આ ભૂમિમાં છાતી ચાલી નથી તે ચલવવા હનૂમાને કપિલોકને આટલે સુધી પ્રેર્યો છે તો એવો કાળ આવશે કે મહોટા ભાઈઓ અંહી આવશે તેની પાછળ હું પણ મહારે ક્રમે આવીશ ને મહારાં અનેક રૂપની છાયાઓ તને સ્પર્શવા લાગી છે, તેને સ્થાને આ શરીરે ત્હારા મન્દિરમાં યથાધર્મ વાસ કરીશ અને આપણી સ્થૂલ સૂક્ષ્મ પ્રીતિનાં ફળ આપણે ભોગવીશું! પાઞ્યાલી! લાંબો વિયોગ વેઠ્યો છે પણ કુન્તીમાતાના આશ્રયથી તું તે વેડી શકી છે. તો થોડી વધારે વેળા ધૈર્ય રાખ અને ત્હારા પ્રાન્ન પતિ ન્હાના સહદેવનું ગણિત ત્હારા હૃદયમાં આશા પૂરો કે—

“ શાપાન્તો નૌ મુજગંશયનાદુત્થિતે શાર્કપાણૌ ।

શેષાન્માસાન્ ગમય ચતુરો લોચને સીલયિત્વા ॥ ”

૧. મેઘદૂત. “આપણો વિયોગ જે શાપથી થયેલો છે તેનો અવધિ નારાયણ શેષશાયી શેષ ઉપરથી જાગે ત્યાં સુધી છે. એ અવધિ ચારમાસ પછી સમાપ્ત છે - તે બાકી રહેલો કાળ આંખો મીચીને ગાળી નાંખ!”

આ વાક્ય પુરું થયું કે એ છાયા એક પાસે ખસી ગઈને સટે રૂપવાન સુંદર નકુલની છાયા, પાખ્યાલીના પલંગ ઉપર આવી, એના હૃદય ઉપર પ્રસરવા લાગી તે એના કાનમાં પ્રથમ ગાવા તે પછી બોલવા લાગી.

“ ‘પશ્ચાન્નવાં વિરહગુણિતં તં તમાત્મામિલાષમ્ ।

નિવેશ્યાવઃ પરિણતશરચ્ચન્દ્રિકાસુ ક્ષપાસુ’ ॥ ”

“ મહારા મન્દિરમાં ત્હારા વાસને કાળે આપણે કેવી કેવી કળાઓથી રમતાં ! એ કાળ કરી આવશે ! બુદ્ધાવતાર પછીના કાળમાં આપણે આ દેશમાં કેટલો કાળ વિહાર કરેલો છે અને આજ સુધી એ વિહારનાં કેટલાં કેટલાં સ્થાન આ દેશમાં હજી મનુષ્યોને આશ્ચર્યમાં નાંખે છે ? મુસલમાનોના કાળમાં પણ આપણે છેક ત્રિયોગી રહેલાં નથી, તે આ યુગમાં તો ત્હારા પલંગ નીચે આપણા યોગને માટે કેટલી કેટલી રચનાઓ અને સામગ્રીઓ કરી મુકી છે તે તું નીચે ઉતરે ત્યારે જોજો. અરે ! હું ત્હારી પાસે તરત આવું ને કંઈ કંઈ અભિલાષ રચું ને પૂર્ણ કરું ! પણ શું કરું ? મહોટા ભાઈઓ આવે ત્યાં સુધી તો મહારા ચરણ ચાલે એમ નથી એટલું જ નથી પણ મહારાં સહોદર નહાના સહદેવને પુછ્યા વિના, એને મુકીને, કે એનું કલ્યાણ થતા સુધી, હું એકલો ત્હારી પાસે આવી શકું એમ નથી ! હાલ તો તું મહારી છાયાથી જ સંતોષ પામજો ને આપણા શૃંગારગૃહને માટે હૃન્માન જો જો ચિન્તાઓ કરે છે તેનું અનુમોદન કરજો ! ત્હારું સ્તન્યપાન કરવા એ આવે ત્યારે અકળાઈશ નહી, પણ સહદેવના આગમ માટે શી શી રચનાઓ કરવી તે ધીમે ધીમે હૃન્માનના કાનમાં સૂચવજો ! બાળક સહદેવના કલ્યાણ પછી જ મહારું કલ્યાણ સંભવશે. પાખ્યાલી ! મહારી પ્રીતિનો વિશ્વાસ છોડીશ નહી—હું બધા અસ્તાચલ ઉપર રાત્રિ દિવસ રૂંધા કરું છું પણ કુરુક્ષેત્ર ભણીથી હિમાલયનો પવન આવે છે તે વેળા—

“ ‘આલિન્ગ્યન્તે ગુણવતિ મયા ને તુષારાદ્રિવાતાઃ ।

“ પૂર્વં સ્પૃષ્ટં કિલ્લ યદિ ભવેદક્લમેભિસ્તવંતિ ॥ ”

૧. મેઘદૂતઃ “ આ કાળ વીતશે તે પછી, વિરહથી ગુણિત થયલા—ગુણાકાર પામેલા—પેલા કંઈ કંઈ આપણા અભિલાષો છે તે સર્વ અભિલાષોને શરદની પૂર્ણિમાની પારથામ પામેલી ચંદ્રિકામાં આપણે સિદ્ધ કરી—દમ્પતીરૂપે—ભોગવીશું ! ” ૨. મેઘદૂતઃ “ ઓ ગુણવતી ત્રિયા ! હિમાલયમાંથી આવતા પવન પ્રથમ ત્હારા અંગનો સ્પર્શ કરીને આવ્યા હશે એવું આણી હું તેમને આલિંગન દેઉં છું. ”

નકુલનો સ્વર બન્ધ પડ્યો, ન છાયા આગળ ચાલી. તેની સાથે પવનના ઝપાટા આવવા લાગ્યા તે વારણાવતીમાંના લાક્ષાગૃહમાંથી ચાર ભાઈઓને અને પાંચમી કુન્તીને ખભે લેઈ ભીમસેન પ્રાચીન કાળમાં દોડ્યો હતો ત્યારે જંધાના વેગથી વાયુ જતે ઝપટાતો તેવું ચારે પાસ અત્યારે થતું હોય તેમ લાગ્યું અને પાખ્યાલીનું ચિત્ત પ્રથમ આશાને અનુભવવા લાગ્યું. જ્ઞેતા જ્ઞેતામાં વેગવાળા પવનની ચીસો પેઠે ભીમસેનનો સ્વર આ-કાંશમાં ગર્જવા લાગ્યો; ને એની પ્રચણ્ડ છાયા, સાગરના ત્રણે તીરથી, વાદળાં પેઠે, આવવા લાગી ને પાખ્યાલીના શરીરને પોતાના વીજળી જેવા તેજથી નહવરાવી છેક કૌભ્યરંધ્ર સુધી વ્યાપીને ડભી રહી ત્યારે જ એની ગર્જનાના અક્ષર સ્પષ્ટ સમજવા માંડ્યા.

“ પાખ્યાલી ! ત્હારી પ્રજ્ઞના હાથમાંથી શસ્ત્ર ગયાં છે તેથી તું બહીશ નહી ! તું જીવે છે કે અમો બધા ભાઈઓની પ્રવૃત્તિને પેલો અશ્વત્થામા નિષ્ફળ કરે છે ને જે શસ્ત્ર ત્હારા શત્રુઓ સામાં પ્રહરવાં જોઈએ તે અશ્વત્થામાની પ્રેરણાથી અમારા સામાં જ ઉપડે છે ! બાળક જ્યારે પોતાના જ પેટમાં તરવાર ખોસે ત્યારે તે લેઈ લેવા જેવી નથી ? સત્ય છે કે કપિલોકે પોતાના જ કલ્યાણને માટે ત્હારાં બાળકના હાથમાંથી તરવારો લેઈ લીધી છે, પણ એ કપિલોકને આપણા ધનુર્ધર અર્જુનના રથઉપર ધ્વજઓને અને ઘોડાની લગામોને બેને ઝાલવાને પરમાત્માએ બેસાડ્યો છે ને આપણું કલ્યાણ તેના કલ્યાણમાં જ રાખ્યું છે તો દુષ્ટ અને ગાંડા અશ્વત્થામાના હાથમાંથી આ શસ્ત્ર લેઈ લીધાં સમજજે ને મિથ્યા શોક ન કરીશ ! આજ જે અવિશ્વાસનો વા વાય છે તે કાળે ત્હારી પ્રજ્ઞના હાથમાં શસ્ત્ર નથી તેમાં જ ત્હારું કલ્યાણ કેમ ન હોય ? આજ મ્હોટાં મસ્ત રાજ્યોની જલદવાસ્થળી થવાનો સંભવ છે ને સર્વ સુ-રાપાન કરનાર યાદવો લહડી મરશે તે કાળે સુરાનો મદ ચહાવનાર શસ્ત્ર ત્હારી પ્રજ્ઞના હાથમાં નથી ને એ સુરાપાનમાંથી અને તેનાં કૂર ઢૂળમાંથી તને ને તેમને બચાવવાને માટે જ પરમાત્માએ આ યોગ કેમ ન આણ્યો હોય ? અને જ્યારે કપિલોકને પોતાને ત્હારા બળનો ખપ પડશે ત્યારે પણ એ બળનું સાધન આપ્યા વિના બેસી રહે એવા તેઓ મૂર્ખ નથી. પાખ્યાલી ! જે કલ્યાણકારક વાયુનો હું પુત્ર છું તે જ વાયુનો હુનૂ-માન પુત્ર છે અને તને વેદના ક્યાં ક્યાં થાય છે તે તે જાણવાને ને ત્હારા શત્રુઓની આશા નિષ્ફળ કરવાને હુનૂમાન જાગે છે. તેને તું મ્હારો બન્ધુ જ ગણજે ! રામચંદ્રની સેનામાં કપિ ને શીંછ બે હતાં તે આજ

એશિયા ખંડની પૃથ્વીને વહેંચી લે છે, પણ જ્યારે તેમનાં યુદ્ધ થશે ત્યારે કપિલોક ત્યારા પુત્રો ઉપર વિશ્વાસ કરતાં શીખશે ને તેમનું મૂલ્ય જાણશે ને તેમને શસ્ત્ર અને અસ્ત્ર ઉભય ખોતાની ગરજે આપશે. ત્યારા ખીજા શત્રુ કોણ કોણ છે ? અશ્વત્થામા ? દુર્યોધન ? વાલી ? દુષ્ટાણ ? પવન પેટે સર્વવ્યાપી થઈ ઉડતા વ્યાધિયો ? જો, પાગ્યાલી ! હુંતુમાને તે સર્વને માટે પાંડવોની છાયાઓ ઉભી કરવા માંડી છે ને અમે સર્વ ભાઈઓ, વાઢાંની છાયાની પાછળ તેમના જળની વૃષ્ટિ થાય તેમ, અમારી છાયાઓની પાછળ આવવા માંડીશું.

“ અશ્વત્થામાની સ્થિતિ શું ત્યારી ખોતાની જ દયાનું પરિણામ નથી ? એનો માર્ગ પરમાત્મા કહાડશે. હું એનો ઘાત કરવાની ના કહી તે કાળે અર્જુન ને કૃષ્ણ એ જણે મળી એના મસ્તકનો મણિ કહાડી લેઈ એને છવતો મુક્યો તે શા સંકેતથી તે તો પરમાત્મા જણે! પણ તે જ પરમાત્માનો વિશ્વાસ રાખી હવે આનો પણ કંઈ માર્ગ નીકળશે એવી શ્રદ્ધા રાખ. એની વાતમાં મહારા અભિપ્રાય પ્રમાણે થયું નથી. પણ આ દુર્યોધન દુષ્ટ થાય તો તેની જંઘા કુટવી એ મહારું કામ ખરું. પણ એકવારની શિક્ષાથી એ મુઘર્યો નથી એમ નથી. મનસા એની પ્રકૃતિનાં ખીજા તટ ધયાં નથી, પણ એ ખીજની સાથે તેનાં નિરોધક ખીજ અને ધર્મરાજની મર્યાદા કંઈકે ઉગવા લાગે છે ત્યાં લગી ધર્મરાજ મને મહારું પરાક્રમ દર્શાવવા દે એમ નથી. આ જ નિરોધને લીધે એનાં કર્મ ઉપર પણ એ જાતે કંઈકે જાણ્યો અજાણ્યો નિરોધ રાખે છે ત્યાં સુધી એ ધર્મની જ આણુમાં છે. બાકી માત્ર વાચા એ એવોને એવો છે ને તે એક રીતે સારું છે, કારણ એની વાણીનો પણ નિરોધ થાય તો એના મનનાં સત્વ તું દેખી ન શકે તો તું છેતરાઈ જાય. માટે તે ખોલે છે તે તેને માટે ખોટું છે પણ ત્યારે અને ત્યારી પ્રજાને માટે સારી જ વાત છે. વાલી પણ દુર્યોધનનો ખીજો અવતાર છે ને ત્યારી સેવા કરતાં ખોતાની તારાની સેવાને ખોતાનો ગુરુતર ધર્મ ગણીને પ્રવર્તે છે તે પણ એક રીતે ધર્મ્ય છે. એ માર્ગ તને દુઃખ કરે છે, પણ કાલપરિપાકથી સુગ્રીવ ને ચંદ્રના જેવી એની ખુદ્ધિ પણ થાય એવી છે માટે જ ત્યારા ઉપરનો એનો પક્ષપાત ઈશ્વરને ક્ષમાયોગ્ય લાગતો હશે. દુષ્ટાણ અને વ્યાધિયો ત્યારી સર્વ પ્રજાને સમયે સમયે અતિપીડા કરે છે ને ક્ષીણ કરે છે—પણ તું જાણે છે કે અશ્વત્થામાએ કરાવેલાં પાપનું પણ ક્ષણ ઘટે છે, પૃથ્વીથી ઉચ્ચાચ નદી એટલો ભાર થાય ને એનાં આપેલાં અન્નવસ્ત્રનો ભંડાર ખુટવા માટે ત્યારે આ વસ્તીનો ભાર ઓછો કરવો તેમ આ

ભંડાર જેટલાં મનુષ્યોને પહોંચી શકે એટલાં તે જ માટે રાખી બાકીની વસ્તીનો સંહાર કરવો એવો ઈશ્વરનો મર્મ પૂર્વતા યોગીયો તે પશ્ચિમના અર્થશાસ્ત્રીયો સમજે છે તે તે માર્ગે કોઈને સંપત્ત અને કોઈને વિપત્ત કરવું ઈશ્વરને ગમે તો તે માર્ગ અયોગ્ય છે એવું સિદ્ધ કરવા કીયા માનવની યુદ્ધિ સમર્થ છે?

“આવું છતાં મહારો બન્ધુ હનૂમાન ત્હારા આ શત્રુઓને વિષયે મહારા જેટલો જ જગૃત રહે છે તે જો. દુષ્કાળ અને વ્યાધિયોને કાળે એની ચિન્તાઓનું, ઉબગરાનું, અને શ્રમનું, સૂક્ષ્મ અવલોકન તું કરીશ તો તને દયા આવ્યા વિના નહી રહે. વાલી પેલા પશ્ચિમ દેશમાં રહી હનૂમાનને રામને નામ આજ્ઞાઓ કરે તો તેને વિષયે જગૃત રહેવાને માટે હું હાલ એ દેશમાં ફર્યા કરું છું, કપિલોકનાં હૃદયને જગૃત્ કરું છું, તે તારાની પોતાની ધર્મયુદ્ધિનું ને દયાનું પ્રોત્સાહન કરું છું.” ત્હારાં બાળકને મહેં આ દેશમાં આ જ કાર્યને માટે આકર્ષવા માંડ્યાં છે તે તું જાણે છે.” પૂર્વદેશ—જ્યાં તું અમારાથી વિયુક્ત થઈ આજ રોતી સુતી છે—એ આર્યોના પૂર્વ દેશમાં પણ વર્તમાનપત્રો, કાન્ગ્રેસના સમાજ અને એવે અનેક રૂપે મહારી જગૃતિની છાયાઓ સ્થળે સ્થળે ફરવા લાગી છે અને તે પણ હનૂમાનની ઇચ્છાથી જ થયું છે તે શું તું નથી જાણતી? એ હનૂમાનનો અને સુગ્રીવનો સંયોગ કરાવી વાલીલોકપાસે જ ત્હારી પ્રજાને હનૂમાનના અમાત્યયુથમાં મહેં અધિકાર અપાવ્યો” છે ને તેથી જ તે અમાત્યોને અનેક પ્રશ્નો” પુછી ત્હારા પુત્રો તેમને ઉંચાનીચા કરે છે એ પણ મહારી જ છાયા છે—માટે પાખ્યાલી ધૈર્ય રાખે ને આશ્વાસને પામ. જ્યાં સુધી જ્યેષ્ઠબન્ધુ ધર્મનો અવતાર ત્હારે ત્યાં પ્રકટ થયો નથી ત્યાં સુધી હું જાતે તો શી રીતે આવું? ત્હારા સ્વયંવરમાં પ્રકટ પરાક્રમ કરનાર અર્જુન અને હું ધર્મરાજની પાછળ સાથે સાથે આવીશું—પણ હાલ તો મહારી છાયા જ!”

આ શબ્દ બંધ પહોં તેની સાથે ચારે પાસના પવનમાં, વૃષ્ટિની ધારાઓ પેડે, દોરીયો લટકવા માંડી, વીંઝાવા લાગી, ને તે દોરીયોને સર્વ

૧. ઇંગ્લાંડમાં હીંદુસ્થાનને વિષયે જ્ઞાન અને સમભાવ ઉત્પન્ન કરવા ઈન્ડિયન કમીટી વગેરેના યત્નો વડે. ૨. આ દેશના દેશીઓ ઇંગ્લાંડમાં અને પાર્લિમેન્ટમાં કેવળ દેશકલ્યાણને ઉદ્દેશી જવા લાગ્યા છે તે વિષયનો આ ધ્વનિ છે. ૩. હીંદુસ્થાનના ગવર્નર જનરલ લોર્ડ ડર્રીનની સૂચનાથી ઈંગ્રેજ મહાશયોએ કાન્ગ્રેસની સ્થાપના કરી છે તે વિષયનો વિસ્તાર મદ્રાસમાં છપાયેલા “Indian Politics” માં મી. ડબ્લ્યુ. સી. બોનેલ્લેએ લખેલી પ્રસ્તાવનામાં આપેલો છે. ૪. નવા કાઉન્સીલ એક્ટથી. ૫. ઈંટરપેલેશનના પ્રશ્નો.

દિશામાં ઉરાડનાર પવન ત્રણે પાસના સમુદ્રમાંથી વાવા લાગ્યો તે માત્ર હિમાલયે શેડેલી દિશામાંથી જણાયો નહી પણ હિમાલય સુધી જઈ તેનાં કુંડાચરન્દ્ર જેવાં અનેક રન્દ્રમાં પેસવા લાગ્યો વાંસળીયોમાં પેસી સ્વર કરતો હોય તેવા સ્વર કરવા લાગ્યો. આ પવનમાં ઝોલાં ખાતી અર્જુનના વાયુરથની દોરીઓ હુનૂમાન ચારે પાસ કુદી કુદી પકડવા લાગ્યો તે પાખ્યાલીના પલંગ નીચે તેમ અન્યત્ર પોતે બાંધેલા તાર, તમ્બુ, અને ખીલ્લં સર્વ યન્ત્રોના મર્મભાગ સાથે એ દોરીયોને બાંધવા લાગ્યો તે તેની ક્રિયાનું અનુમોહન કરતી વાયુરથમાંની અર્જુનમૂર્તિ, રથમાંથી નીચી દૃષ્ટિ કરી, પાખ્યાલીની આંખો સાથે આંખો મેળવી દહેવા લાગી.

“ પ્રિયા! હું હાલ પ્રવાસી છું, વરુણલોકમાં તે વાયુલોકમાં પર્યટણ કરું છું, પણ આપણો સમાગમ હવે પાસે છે. સર્વ દેશની સર્વ સમૃદ્ધિઓથી મહારો રથ ભરાય એટલી વાર ધૈર્ય રાખજો તે તહારા પલંગ નીચે હુનૂમાનનાં સુકૃલ્યની, તે મહારો ઉગી નીકળવાના ક્ષેત્રની, કૃપિલેખાઓ જેઈ, મહારા ધ્વજસારથિ કપિરાજ ઉપર વિશ્વાસ રાખજો. દેશેદેશથી જે સામગ્રીઓ હું તહારે માટે આ રથમાં એકઠી કરી સાચવી રાખું છું તેના સત્કાર માટે કુરુક્ષેત્રમાં જે રચનાઓ તે વ્યવસ્થા કરવાની તે હુનૂમાન સારી રીતે જાણે છે, કારણ મહારી પ્રકૃતિનો તેને ઘણા કાળથી પરિચય છે.

“ પાખ્યાલી! આ ચિરંજીવ અશ્વત્થામાથી પણ ત્રાસીશ નહી. અતિકૃપા કરી મ્હં એનું મરણ નિવાર્યું; મ્હં એનું શિર છેદવાની ના કહી; અને શ્રીકૃષ્ણ યોગેશ્વરે તેને ગાંડા કરી ચિરંજીવ રાખેલો છે તે શું નિરર્થક છે ?

“There is a method in his madness which time and effort only will unravel, and then shall dawn before the civilization of these days the wonders we had sown in our honey-moon days ! His madness will, in the fulness of time, burst like a volcano and pour over this boasting age the contents of that unquench- ed genius which has been burning all along beneath the surface of this man's madness. Progress will then be lifted up for ever.

“ પાખ્યાલી ! હું હાલ ત્હારી પાસે આવી શકતો નથી — મ્હારો પ્રવાસ હજી આટોપાયો નથી ! કામ બહુ છે ને વેળા ઓછી છે — ને — ને — જ્યેષ્ઠ બન્ધુ ધર્મરાજના અને ભીમના પહેલો હું ત્હારી પાસે શી રીતે આવું ? મને પામવાને તરત તો ત્હારા પુત્રોને સમુદ્રમાં ચરવા મોકલ. ઇન્દ્ર ઇચ્છરતઃ સર્વો ! મ્હારા પિતા ઇન્દ્ર હરનાર કરનારના મિત્ર છે — એસી રહેનારના નથી — એવું શ્રુતિ વચન છે — ને પાખ્યાલી ! એ શ્રુતિની તું દાયાદ છે ! ને એ શ્રીત ઇન્દ્રનો હું પુત્ર છું, એ પિતાનાં અંગમાત્રમાંથી ઉત્પન્ન છું, એના હૃદયમાંથી જન્મેલો છું, પુત્ર નામે હું એનો આત્મા જ છું ! કલિયુગરૂપે ત્હારી પ્રજા સુધી રહી છે તેને બેઠી કર, ઉભી કર, હરતી કરતી કર ! — અને કરશે ત્યાં કૃતયુગને — સત્યયુગને — પામશે એવો મ્હારા પિતાએ શિહિતને ઉપદેશ કરેલો છે તે ત્હારી પ્રજાને માટે જ છે — તે સફળ થશે જ ! — તે કાળ આવે ત્યાં સુધી તો — મને અવકાશ નથી — કામ બહુ છે ને વેળા ઓછી છે ! ત્યાં સુધી વિયોગ જ ! — પણ ધૈર્ય રાખજે — જગૃત થજે — પૂર્વે ત્હારી કન્યાવસ્થામાં ત્હારા સ્વયંવરમાં જોણે તને મેળવી હતી તે હવે દીર્ઘકાળ સુધી તને સુની નહી મુકે ! ”

આ શબ્દ બન્ધુ પડ્યો પણ વાયુરથનો વાયુ ચાલતો જ રહ્યો. તેવામાં કૌંચરન્દ્ર ઉપર આવીને ધર્મરાજની કેવળ છાયા નહી પણ મૂર્તિ જ આવીને ઉભી ને અર્જુનના રથને સ્થિર રાખી તેની દોરીયોને રાજદંડ પેઠે ઝાલી ઉભી રહી તેની સાથે મુકુટધર ધર્મનો સ્વર તે દોરીયોના તારમાં વીજળીના ધક્કા પેઠે ગયો ને ચમકવા લાગ્યો.

“ પાખ્યાલી ! તારે ભાઈઓનું અંહી આવવું મ્હારા આવવા ઉપર
 “ આધાર રાખે છે ને મ્હારું આવવું મ્હારા હાથમાં છે એ સત્ય છે, પણ
 “ મ્હારા હાથપગ મ્હારા હૃદયના સૂત્રધારની ઇચ્છાનુસાર ચાલે છે તેનો
 “ તને અનુભવ ક્યાં નથી ? મ્હારી ત્હારી પ્રીતિ આપણા ધર્મસહ-
 “ ચારમાં જ છે, ને તે પ્રમાણે સહચાર ન થઈ શક્યો ત્યારે જેવી રીતે
 “ આ તાર બન્ધુઓને મુક્યા તેમ જ તને પણ હિમાલયમાં પડેલી
 “ મુકી હું આગળ ચાલ્યો ગયો છું. મ્હું તને આપણા વનવાસસમયે
 “ સ્પષ્ટ કહેલું હતું કે ધર્મને માટે હું ત્હારો પણ ત્યાગ કરું — તે
 “ ત્યાગ કરવાનો મ્હારે પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે મ્હું તને ત્યજી એ
 “ જ ધર્મથી હું ત્હારી પાસે તરત આવી શકતો નથી. ત્હારી

૧. “ ઇન્દ્ર ચરનારનો સખા છે ! ” પ્રકરણ ૩૪ ને મથાળેના શ્લોક.

૨. મહાભારત, વનપર્વ.

“ પ્રજ્ઞને અશ્વત્થામાએ બ્રહ્મ કરી છે—તે મહારા સંસર્ગની
 “ અધિકારી નથી. તું પુછીશ કે હું કીયો ધર્મ છું? તું પુછીશ કે અ-
 “ શ્વત્થામા બ્રહ્મ કેમ અને અનેક મ્લેચ્છોના દેશોનો પ્રવાસી હું ધર્મરૂપ
 “ કેમ? તો સાંભળી લે. આ શરીર ચમરાજના તેજથી જન્મ પામેલું છે;
 “ યશસ્વી પાણ્ડુમહારાજના રાજ્યનું દાયાદ થયલું છે; વ્યાસમહાત્મા,
 “ કૃષ્ણ પરમાત્મા, ભીષ્મ પિતામહ, અને ઋષિમુનિયોના ઉપદેશનું
 “ ધારક થયેલું છે. એ જ પરમાત્માએ બુદ્ધાવતાર ધર્મો ત્યારે મને
 “ પોતાના હૃદયમાં રાખી સંસારને સંસ્કારી કર્યો. તેમનાં હૃદયમાં
 “ ઉગેલાં પુષ્પોનો પરાગ લેઈ હું બાબડીના ઝરથોસ્ત અને જેશલમ
 “ નગરના બ્રહ્મર્ષિ—અવતારના રચેલા ઉદાનોમાં પવન પેઠે અદૃશ્ય પણ
 “ સફલ આવાસ કરી રહ્યો. મહારા મુખ આગળ ત્યાં પણ સામે અ-
 “ શ્વત્થામા આવી ઉભો. ત્યાર પછી હું આરબ લોકના દેશમાં થોડો કાળ
 “ ગયો તે ત્યાં પણ અશ્વત્થામા વધારે રૌદ્રરૂપ ધરી આવ્યો એટલે હું ત્યાંથી
 “ પણ નીકળ્યો. યુરોપના અને અમેરિકાના અગ્રણી લોકે સ્વબુદ્ધિબળથી
 “ અશ્વત્થામાને હાંકી કૂહાવ્યો અમે હું ત્યાં પાછો નવીન રૂપે ગયો તે ત્યાં ફરું
 “ છું. મહે હવે સર્વ ધરતીને જોઈ લીધી છે, તે હાલના પ્રયાણમાં અમે પાંચે
 “ ભાઈઓ એકઠા છીએ તેથી અમે અનેક રીતે સંસિદ્ધ થઈ નિર્ભય વિચરીએ
 “ છીએ. પણ એ સર્વ વિરોચનનો અને બલિરાજનો પ્રદેશ છે તે યદ્યપિ
 “ અહંતાનો ત્યાગ તે કરી શક્યો છે તોપણ એથી વધારે દુસ્તર મમતાનો
 “ ત્યાગ તેનાથી થઈ શકતો નથી. કાળ આવ્યે તે પણ થશે. પાખ્યાલી !
 “ પણ એ દેશની ધર્મસંપત્તિઓ સ્થૂલ છે તે સૂક્ષ્મ નથી, ત્યારે ત્હારી પાસે
 “ હાલ સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ ખેમાંનું કાંઈ નથી. હું ત્હારી પાસે કેવી રીતે આવું?

“ કપિલોક તેમના યુથથી પરોક્ષ હોય, દૂર હોય, તો પણ યુથપતિના
 “ શાસનની નિયંત્રણામાં તેમનાં હૃદય રૂઢે છે તે તેમનો યુથપતિ બને છે કે
 “ કુદ્રમાં કુદ્ર, દૂરમાં દૂર, અને મત્તમાં મત્ત કંપિ તેનાં શાસનને સ્વીકારશે.
 “ England expects every man to do his duty. તમારે ત્યાં
 “ અંક્યવાળાં યુથ નથી, અને એવાં યુથ થવાં ને ટકવાં કઠણ છે, તો પછી
 “ યુથપતિની તો વાત જ શી? શાસનનિયંત્રણા વિના વ્યવસ્થા નથી તે
 “ વ્યવસ્થા વિના ધર્મ નથી. તમારે ત્યાં તેમાંનું કાંઈ નથી તો ત્હારી પાસે
 “ હું કેવી રીતે આવું? Let India's sons learn too to know
 “ their duty and to do it.”

“ પણ ત્હારે નિરાશ થવાનું કારણ નથી. ત્હારી આશા ને નિરાશા
 “ થોડી થોડી ત્હારા હાથમાં છે. અનેક અનુભવથી અંધાયલા પિતામહના
 “ સૂક્ષ્મ ઉપદેશ સંભળાવે એવા પિતામહના જડ થયલા શરીરને સચેતન
 “ કરવાના માર્ગ લે અને આજ સુધીના ત્હારા ને સર્વ સંસારના ઇતિહાસથી
 “ એ શરીરને પુષ્ટ કરી તેનાથી ઉપદેશ લેવાને સમર્થ ત્હારા પુત્રોમાંથી
 “ એક નીકળશે તો તેવા ખીજા અનેક પુત્રો સમર્થ થશે ને ઉપદેશ લેશે.
 “ શ્રીકૃષ્ણે શુદ્ધનો ત્યાગ ન કરવાનું અર્જુનને સમજાવ્યું ત્યારે આ દેશમાં
 “ અશ્વત્થામાએ જ્ઞાનનું ફળ ઐહિક ધર્મમાત્રનો ત્યાગ કરવામાં જ સમજાવ્યું
 “ છો—અને ધર્મના શરીરમાં કોઈકે અન્ય જીવને જ વસાવ્યો છે! ખાખ્યા-
 “ લી ! અહંતા ને મમતાનો નાશ થાય ને તેમના નાશથી કૃતકૃત્યતા આ-
 “ વિર્ભાવ પામે તે રજ્જેગુણનો નાશ છે ને તે યોગ્ય છે; પણ એ નિમિત્તે
 “ લોકસંગ્રહની નિષ્ક્રમક્રિયાઓમાંથી નિવૃત્ત થવું એ તો સાર્ત્વિક વૃત્તિને
 “ સ્થાને તામસી તન્દ્રાનો જ વિકાસ ગણી લેવો. એ વિકાસ નથી ઇચ્છ્યો
 “ વ્યાસે, નથી ઇચ્છ્યો કૃષ્ણે, ને નથી ઇચ્છ્યો રામે કે જનકે. એ વિકા-
 “ સનો આવિર્ભાવ આ દેશમાં છે ત્યાં સુધી ધર્મનાં ખીજા ઊપર ભૂમિમાં પડે
 “ છે, સાધુઓના સનાતન ધર્મને સ્થાને જડ પદાર્થોના આલસ્યધર્મ પ્રકટ
 “ થાય છે, અને અશ્વત્થામાના વિકાસને માટે અનુકૂળતા થઈ જાય છે. અ-
 “ લક્ષ્ય પરમાત્માની ઇચ્છાથી આ લક્ષ્ય સ્વરૂપનો સમારંભ જન્મી રહેલો
 “ છે તેમાં કેવળ સત્યનો ધર્મ નથી પણ સત્ય અને ઋતનો સમાગમ જ
 “ ધર્મરૂપ છે. એ ઋતચક્રમાં ફરવું અને એ ઋતચક્રનો પ્રજાપતિ જે
 “ પ્રવાહમાં પાડે તેના ધર્મને જાણી લેવા અને સ્વીકારવા એ જ મહા-
 “ બુદ્ધિનું લક્ષણ છે તે આ પાસે ઉભેલા નવા બાળકની દીક્ષાથી એને
 “ આ દેશના જ ધર્મ સમજાવેલું છે તે ત્હારી પ્રજા સમજી નથી.

“ ઋતનો મૂળ પશ્ચિમ દેશ સમજે છે; ત્હારી પ્રજા ઉક્તકાળે સમજતી
 “ હતી પણ હવે ભુલી ગઈ છે. નિત્ય સત્યનો મૂળ પશ્ચિમ સમજ્યો
 “ નથી ને આ દેશ સમજ્યો હતો ને હાલ કંઈક સમજતો હશે.—તેથી
 “ જ મ્હારો આ દેશને માટે પક્ષપાત છે, પણ પશ્ચિમ જે ઋત સમજે
 “ છે તેનું આ દેશને વિસ્મરણ છે—તેમાં આ દેશનો પ્રમાદ છે; માટે
 “ ધર્મનું ખીજા મરુસ્થળમાં પહોંચે છે. ત્યાં હું ઉગું શી રીતે ?

“ ખાખ્યાલી ! આ દેશના પ્રત્યગ્દર્શી મહાત્માઓએ મ્હારું જે
 “ તત્ત્વ અને સત્ય સુદૃષ્ટ કરેલું છે તેનું પશ્ચિમને સ્વપ્ન નથી, ને એ મહા-

“ તમાઓએ મહારો જન્મ ચમરાજના . તેજમાંથી જોયો છે તે કપિલોક
 “ સમજતા નથી. તે કપિલોક પાસેથી ત્હારે અમ ભાઈઓના કલ્યાણની
 “ વ્યવસ્થાઓ અને ઋત ધર્મ શીખવાનો છે તો ત્હારે પણ તારારાણીને
 “ અનેકધા શીખવવાનું છે. તને શીખવવાનું તે તારા જાણે છે; પણ દીર્ઘ મૂ-
 “ ર્તને જાણે, ત્હારા મહાત્માઓએ તને શીખવેલું, ત્હારે શીખવાનું, તું જાણતી
 “ નથી તે જાણુ, અને પરસ્પરનું ઉદ્દેશોધન કરાવી કપિલોકનું અને અંહીના
 “ આર્થોનું કલ્યાણ કર—એ ત્હારો ધર્મ છે. તે ધર્મનો આચાર પરિ-
 “ પાક પામશે ત્યારે આ દુરુક્ષેત્રરૂપ ધર્મક્ષેત્રની તટભૂમિમાંથી આ ક્ષેત્રમાં
 “ જ પ્રવેશ પામવા જોઈલું અત્ર અને સામર્થ્ય મહારું શરીર પામશે
 “ અને તે પછી જ આપણે પરસ્પરયોગનાં અધિકારી થઈશું. આ કૌં-
 “ ચરન્દ્રથી થોડે છેટે અનેક નદીઓ નીકળે છે તેમ અનેક ઉપદેશમાંથી હું
 “ પોપિત થયો છું. પણ તે સર્વ નદીઓને લેઈ સિન્ધુ અને ગંગા સમુદ્રનો
 “ યોગ પામે છે તેવો યોગ મહારું શરીર પામશે ત્યારે હું તને કહી
 “ શકીશ કે પાખ્યાલી ! “ હું ઘૌ ને તું પૃથ્વી ! ” મહારા ઉપર પ્રીતિ હોય
 “ તો આ ત્હારા હાથની વાત આ દેશમાં ઉત્પન્ન કરવાની તે તને દર્શાવી.
 “ આ દેશમાં જન્મેલો હું ધર્મ સંપૂર્ણ કળાથી પાશ્ચાત્ય જગતમાં સંભૂ-
 “ ત થઈશ ને મહારા સાંપ્રત સ્વરૂપનાં આ કાળનાં સર્વ કલંક નષ્ટ થશે,
 “ ત્યારે પાખ્યાલીની આંખોની કીકીયો તેના પ્રકાશથી ચળકવા ને ચ-
 “ મકવા માંડશે. ને એ આંખોમાં પહોચેલો એ પ્રકાશ, મહારી પાખ્યાલી!
 “ ત્હારી હૃદયવેદીમાં અખંડ જ્વલમાન રહેલા અનાદિ અગ્નિ સાથે સમા-
 “ ગમ પામશે !—ત્યારે—ત્યારે—ત્હારાં સર્વ અંગમાં ત્હારો અન્તરાત્મા સર્વ
 “ મહાયજોતે માટે અનેક જ્વાલાઓથી ભભુકી ઉઠશે ! પાખ્યાલી ! ત્હારા
 “ હાથની વાત તને સમજવી અને ઈશ્વરના હાથની વાત પણ સમજવી.
 “ “ પાખ્યાલી ! હવે હું પશ્ચિમ દેશોમાં એવે રૂપે ઉભો થયો છું કે
 “ આસ્તિક અને નાસ્તિક સર્વ લોક મહારું સ્વરૂપ જોઈ શકે છે ને મહારી
 “ આજા તે સર્વના હૃદયોમાં વર્તે છે. સર્વ દેશના અનુભવનું માખણ
 “ વલોની ક્ષણી આ પરિણામ મદં આપ્યું છે; ધર્મ આ દેશમાં જ

૧. Meanwhile the idea of a school should be borne in mind in every branch of the administration, civil and judicial, and especially in the foreign or political department. A British officer at an Asiatic court is often the one solitary representative of civilization and progress; and this feeble light ought to be fed, strengthened, and kept constantly burning like the fire of the Vestal virgins.

“ સમાઈ બેસી રહેતો નથી એવું સિદ્ધ કરવા હું હીમાલયની પેલી
 “ પાર પ્રવાસે નીકળ્યો તેથી આ પરાક્રમ કરી શક્યો.

“ પોગ્યાલી ! અરણ્યોમાં ને નગરોમાં, રંક લોકનાં ઝુંપડાંઓમાં ને
 “ રાજ્યોના મહેલમાં, વીરલોકનાં અસ્ત્રોમાં અને વ્યાપારીઓના વ્યવ-
 “ હારમાં, મહાત્માઓનાં ચરિતમાં ને બાલકના વિનોદમાં, ત્યાગીના
 “ ત્યાગમાં ને કામીના ભોગમાં, હૃદયમાં તેમ જિવ્હા ઉપર, જ્ઞાનેન્દ્રિ-
 “ યોમાં તેમ કર્મેન્દ્રિયોમાં, પુરુષોમાં તેમ સ્ત્રીઓમાં, આસ્તિકોમાં તેમ
 “ નાસ્તિકોમાં, જ્યારે એવું ચારિત્ર્ય સ્તુરે કે તેથી તેના ચરનારના
 “ સૂક્ષ્મ શરીરની સંસિદ્ધિ થાય, સમીપસ્થ દેશનું કલ્યાણ થાય, અને
 “ દૂરતમ લોકનું પણ અહિત ન થાય:—ત્યારે એ ચારિત્ર્યમાં તું મહારા
 “ શુદ્ધ સ્વરૂપને જોજે. આવા ચારિત્ર્યના પોષણથી વ્યક્તિની, દેશની,
 “ અને લોકમાત્રની સુવ્યવસ્થા છે. એ વ્યવસ્થાના ધર્મ ધૃશ્વરને પો-
 “ તાની પૂજના કરતાં વધારે પ્રિય છે, અને પોતાની ભક્તિના કરતાં
 “ વધારે ઇષ્ટ છે. પોતાના સાક્ષાત્કાર કરતાં આ ધર્મમાં ધૃશ્વર કોઈ
 “ રીતની ન્યૂનતા જોતા જ નથી, પણ પરમાત્માના સાક્ષાત્કારનું તેમ
 “ સાયુજ્યનું પ્રધાન લક્ષણ આ ધર્મના ઉદ્દયથી જ જોયર થાય છે.
 “ સર્વ દેશોમાં સર્વ કાળમાં થયલા સર્વ અવતારોના ઉપદેશમાંથી આ દોહન
 “ મહેં કહાણું છે. સર્વ ઉપનિષદોનું દોહન કરનારે જેને આહ્વાની સ્થિતિ
 “ કહી હતી”, જેને માટે પ્રસાદાત્મક નિસ્ત્રેગુણ્ય વ્યવસાયાત્મક શુદ્ધિથી
 “ જ પર્યાપ્તિ છે”, જેને માટે વેદવાદની પુષ્પિત વાણીને ગીતામાં ભગ-
 “ વાન પોતે અપયામ ગણે છે”, જેને માટે એ ભગવાને પોતે શુદ્ધ ચર્ષ
 “ વેદ અને આહ્વાણોના અધર્મમાર્ગને દૂર કર્યા, જેને લીધે પશ્ચિમના
 “ લોક આજના સંસારમાં વ્યવસ્થાનું પોષણ કરી શકે છે, જેના
 “ યોગને “કર્મમાં કૌશલ” કહેલું છે: એ જ ધર્મ મહારો આત્મા છે ને
 “ એ જ આત્માના તેજથી મહારું આ આહ્વાની સ્થિતિવાળું શરીર તું જીવે
 “ છે. એ ધર્મ જ્યારે તારા આહ્વાણો જોશે ત્યારે હું તારી પાસે આવીશ.
 “ ને ત્યાં સુધી તો એ આહ્વા યુગને આણવાને સંસારચક્રને ફેરવનાર પ-
 “ રમાત્મા તારી સંભાળ લેશે—અને તે પણ તું તે સંભાળની અધિ-
 “ કારિણી હઈશ તો !

“ ક્ષત્રિયાણી ! રખે તું તારા અસહ દુઃખથી ત્રાસી અકર્તવ્ય કરતી !
 “ દુઃખથી તું ડરીશ નહી, ભયથી છળીશ નહી, સુખથી પુલીશ નહી !

“ મુખ, દુઃખ અને ભયની ત્રિપુટી પાસે તને સંસિદ્ધ કરાવે એવા અમકાર
 “ કરનારી વીજળી તારા સર્વાંગમાં ગૂઢ છે. તે કાળપરિપાકે આપણા યોગ
 “ કરાવશે ! અમર કુન્તીમાતા પ્રવાસે ન નીકળતાં તારી પાસે અનેક યુ-
 “ ગથી એકાં છે તે તને અસ્તકાળે પણ ઉત્સાહ આપશે !”

“ સુદ્ધમતમ યજ્ઞમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી રાજપુત્રી ! પૂર્વે તને કહેલું હતું તે જ
 “ સ્વરૂપ આજ મ્હારું છે ! તે સ્મરણમાં આણી મ્હારી ઇચ્છાનું તારા હૃદય-
 “ યમાં પોપણ કરજે ! હું ક્રિયાહીન શુષ્કજ્ઞાન નથી, જ્ઞાનહીન કર્મ નથી,
 “ નીતિહીન ભક્તિ નથી, કેવળ પરલોકવાચક ક્રિયા નથી, કેવળ ફલાન્વેષી
 “ નીતિ નથી; પૃથ્વીની માટીને આકાશના જળ જેવાં ઐહિક આમુ-
 “ ત્રિક જ્ઞાનમાંથી પ્રકટ થયેલા નીતિવૃક્ષ ઉપર હું પુષ્પ પેટે ઉદય પામું છું,
 “ તે મ્હારી પાછળ ફળ પેટે અર્જુનની ક્રિયા પ્રકટ થાય છે. એ ક્રિયાનું
 “ કારણરૂપ કર્તવ્યતાભાન તે હું છું.

“ I am Duty incarnate and, neither more, nor less!
 “ Born in this sacred land, fed and nourished with its
 “ best fruits, but self-developed and matured and en-
 “ lightened by travelling through the space and time
 “ outside our nativity ! Gone but to return when
 “ thou shalt shake off thy sleep and want me in the
 “ heart of thy heart ! And not till then ! Sleep on, my
 “ love, but hear the ditty I whispered in thy ears in
 “ the hour of our love, and dream of it !—dream
 “ on !—until it fills thy Soul !

“ નાહં કર્મફલાન્વેષી રાજપુત્રિ ચરામ્બુત ।
 “ દદામિ દેયમિત્યેવ યજે ચપ્રવ્યમિત્યુત ॥
 “ અસ્તુ વાત્ર ફલં મા વા કર્તવ્યં પુરુષેણ ચત્ ।
 “ ગૃહે વા વસતા કૃષ્ણે યથાશક્તિ કરોમિ તત્ ॥
 “ ધર્મ એવ મનઃ કૃષ્ણે સ્વભાવાર્ચવ મે ધૃતમ્ ।
 “ ધર્મવાણિજ્યકો હીનો જઘન્યો ધર્મવાદિનામ્ ॥
 “ ન ધર્મફલમાપ્નોતિ યો ધર્મં દોઘ્ધુમિચ્છતિ ।
 “ યથૈનં શક્તે કૃત્વા નાસ્તિક્યાત્પાપચેતનઃ ॥
 “ એતે હિ ધર્મમેવાર્દા વર્ણયન્તિ સદાનધે ।
 “ કર્તવ્યમમરપ્રાણ્યાઃ પ્રત્યક્ષાગમત્તુદ્વયઃ ॥ ”

આટલી વાણી વાયુરથની દોરીયોમાંથી નીકળી રહી તેની સાથે ધર્મ-
રાજનું મુખ આકાશમાં ચન્દ્રની પેઠે અને ચન્દ્રની જોડે જ પાગ્યાલીના
મુખચન્દ્ર ઉપર લટકી રહ્યું; આંત્રી સાથે ચારે દિશામાં ખીલત ચારે ભાઈ-
ઓનાં મુખ પણ ચાર ચન્દ્ર જેવાં પ્રકાશવા લાગ્યાં તે સાતમું પાગ્યાલીનું
પોતાનું મુખ આકાશ અને પૃથ્વીના મધ્ય ભાગે ચળકવા લાગ્યું; કુદ્દેશને
દેખાવ આ સર્વના સમાગમથી કંઈ નવીન દિવ્ય રમેણીયતા ધરવા લાગ્યો.
સાતે ચન્દ્રના શાંત પ્રકાશથી રાત્રિમાં અને પૃથ્વીમાં અપૂર્વ શાન્તિ પ્રસરી
રહી. ચોપાસનો પવન શાંત થઈ ગયો. દૂરનો ત્રણ પાસનો મહાસાગર
શાન્ત સરોવર જેવો થઈ આ સમૃદ્ધ આકાશનું પ્રતિબિંબ પોતાના
આખા વિસ્તારમાં લેવા લાગ્યો. હનૂમાન પાગ્યાલીની એક પાસ હાથ
જોડીને ઉભો તે અશ્વત્થામા પણ ડાહ્યો થઈ ખીલ પાસ ઉભો, તે આ-
કાશમાં સ્વર સાંભળાવા લાગ્યો.

“પાણ્ડવો! ઉભા રહો તે ત્રિકાલદર્શી વ્યાસમુનિએ કામે લુટેલા અર્જુન-
“નનું આશ્વાસન કરતી વેળા તમારી સંસિદ્ધિ દર્શાવી અર્જુનને કહ્યું હતું કે
“તમે ભાઈઓ હાલ સંસિદ્ધ થયાછો તો તમારે જવું જ ઉત્તમ છે, તે
“પાછો કાળ આવશે ત્યારે અર્જુનનાં ગયેલાં અસ્ત્ર પોતાની મેળે એના
“હાથમાં આવશે! આ સત્ય પડવાની વેળા ચાલી ચાલી આવેછે તે જુવો!”

આ સ્વર સાંભળતાં પલંગપર સુતી સુતી પાગ્યાલી હાથ જોડી હૃદયમાં
સ્તવન કરવા લાગી અને વૃદ્ધ કુન્તી એને માથે અને છાતીએ હાથ દેરવતી
સામી દિશામાં જેવા લાગીને આવેશથી, ઉત્સાહથી તે આનંદથી; ઉછળતી
ફૂલેવા લાગી: “વત્સા! ઉઠ-ઉઠ-ને-આ આપણા પુણ્ય દૈવતની ઝાંખી કરી લે!

“કરથકી ગયાં શસ્ત્ર તો ભલે!

“ગૃહથકી જશે લક્ષ્મી તો ભલે!

૧. કૃતકૃત્યાંશ્ચ વો મન્યે સંસિદ્ધાન્ કુરુપુઙ્ગવ ।
ગમનં પ્રાપ્તકાલં ચ શ્વેતશ્ચક્રં વિમો ॥
એવં બુદ્ધિશ્ચ તેજશ્ચ પ્રતિપત્તિશ્ચ મારુત ।
ભવન્તિ ભવકાલેષુ વિપયન્તે વિપર્યયે ॥
કાલો હિ વલવાન્ ભૂત્વા પુનર્ભવતિ દુર્બલઃ ।
સ એવેશશ્ચ ભૂત્વા હિ પરૈરાજ્ઞાપ્યતે પુનઃ ॥
કૃતકૃત્યાનિ ચાત્રાણિ ગતાન્યથ યથાગતમ્ ।
પુનરેપ્યન્તિ તે હસ્તં યદા કાલો ભવિષ્યતિ ॥

મહાભારત—મૌર્યલપર્વ.

“ કુરુભૂમિ વૈશે સર્વં તે વૃથા !

“ સ્મરનીં સારથિ શસ્ત્રાદીન ત્યાં !

“ મુક તું મોહને ! લે ઉમંગને !

“ હુરિ ચિરંજીવી ઓં જીવે તને !

“ પટકુળો લઈ એ ઉભા હજી;

“ ધર ચમત્કૃતિ ખુદ્દિની નવી !”

એવામાં પૃથ્વી પર ચરણ મુક્યા વિના વાહણાંની બનબન ઉપર કાઈ ભવ્ય દિવ્ય દેવની મૂર્તિ ચાલી આવતી જણાઈ. તેને જોતો જોતો સરસ્વતીચન્દ્ર કુમુદના કાનમાં ધીમે સ્વરે કહેવા લાગ્યો.

“ કુમુદ ! સર્વ ચિરંજીવોના સૂત્રધાર ચિરંજીવ ભુગુપતિ દયાળુ ગમ્ભીર વૈશે આવે છે તેને હૃદયમાંથી પ્રણામ કરજો ! આપણી સર્વ નિરાશામાં આશા મુકવાનું સામર્થ્ય એક એ મહાત્મામાં જ છે !”

“ We are now in the all-hallowing presence of that almighty Spirit of Harmony, whom Shelley hailed as the Life of Life ! પરમ જ્યોતિનો આહ્વાણવતાર તે આ જ ! ”

પણ વારમાં પરશુરામની તેજોમયી મૂર્તિ, સર્વ ચન્દ્રને ઉંચા કરતી પાંચ્યાલીની પાંચે આવી અક્ષર ઉભી; થોડી વાર પાંચ્યાલીની આંખો ઉપર અને કમ્પતા હૃદય ઉપર અમીદૃષ્ટિ કરી ઉભી રહી; અને અન્તે એના ધીર ગમ્ભીર અક્ષર—એના કાંતનાં કિરણ પેઠે—જગતમાં પ્રસરવા લાગ્યાં.

“ I am much more than all that, my little children !

“ પાંચ્યાલી ! જે સર્વવ્યાપિ એક સત્ય, આ દશે દિશાઓમાં આપતાં અને તરવરતાં અસંખ્ય અહાણ્ડોમાં, શુરે છે તેની છાયા તારી પાંચે ઉભેલી તું દેખ છે તેને—મને—જોઈને તું શાંત થા. જે અજ અજર અમર શાશ્વત તેજોમય પટ જેવો પુરુષ અનંત કાળને વ્યાપીને સ્થાણુક્રમે ઉભો છે તેના તન્તુને તું અત્યારે સ્પર્શે છે. તું કાઈ રીતે ભીતિ રાખીશ નહીં ! આ દેશમાં ધર્મ પાછા આવશે ને તેની પાછળ તેના સર્વ બંધુઓ આવશે ! હું તેમની ગતિનો સૂત્રધાર તારા આશાતન્તુને તુટતા અટકાવવા આ દિવ્ય મુદ્દત્તમાં તને પ્રત્યક્ષ થાઉં છું.

“ હું ધર્મની આશા છું; ઋતનો સૂત્રધાર છું; સત્યનું સ્વરૂપ છું; અને

“ એ ત્રણેની અવસ્થાના માર્ગનું અધિશાન છું. કુરુક્ષેત્રમાં જેણે અર્જુનનું

“સારથિપણું કર્યું હતું તેનો જ હું વૃદ્ધ અવતાર છું, ને અર્જુનના વાયુ-
 “રથની ગતિ અને આ ચન્દ્રમાળાની વિભૂતિ તને દર્શાવવા આવ્યો છું.
 “ત્હારા સ્વયંવરમાં અર્જુનનો સૂચક થનાર, કૈરવસભામાં ત્હારાં ચીર
 “પુરનાર, અને પાણ્ડવોના વિજયનો સારથિ—તે હું જ હતો અને છું !
 “માટે આશા ધર ! જેને આવી સૂક્ષ્મ સુંદરતા અને આવું આયુષ્ય મ્હો
 “આપ્યાં છે તે મ્હારો પ્રસાદ નિષ્કળ ન થાય માટે હું ચિરંજીવરૂપે આ
 “ક્ષેત્રમાં અનેક યુગો થયાં વસું છું ! પાખ્યાલી ! આશાના ઉદયને
 ‘ પ્રત્યક્ષ કર !

“ આ અશ્વત્થામાને જોઈ તું ગભરાઈશ નહી. કુરુક્ષેત્રમાં અનેક
 “ રણ-સંગ્રામ થયા છે, પણ મહાભારતના સંગ્રામોમાં જેવા વીરો હતા તેવા
 “ પાછળથી નથી આવ્યા. એ સંગ્રામમાં આ ક્ષેત્રનું પૈતામહક જ્યોતિ
 “ અસ્ત થયું તેને બાણશય્યા પર સુતેલું ગંગાએ જાળવી રાખ્યું છે. એ
 “ સંગ્રામમાં બ્રાહ્મણોનું વીર્ય હારી ગયું ને એમનું તેજ ધ્વસ્ત થયું. પણ
 “ એ તેજનો કેવળ સખીજ નાશ થાય નહી માટે તેને ગાંડા ગાંડા પણ અ-
 “ શ્વત્થામાના મસ્તિકમાં રાખી એને ચિરંજીવ રાખેલો છે તે એટલા માટે કે
 “ અર્જુન ફરી અસ્ત્રને પ્રાપ્ત કરે ત્યારે “બ્રહ્મશિરોસ્ત્ર”નું જ્ઞાન આ ગાંડાના
 “ મસ્તિકમાંથી અર્જુનને મળે. અર્જુનનાં સર્વ અસ્ત્ર બળવાળાં છે, પણ
 “ બ્રાહ્મણના શિરમાંથી જે દિવ્ય અસ્ત્ર ફેંકાય છે તેની શક્તિ કોઈથી પ્રાપ્ત થાય
 “ એવી નથી માટે એ અસ્ત્ર અશ્વત્થામાના શિરમાં પ્રતિષ્ઠિત થયું છે ને આ
 “ યુગમાં કૈરવ વિનાનો અર્જુન ફરવાનો છે તેને આ અસ્ત્ર અપૂર્વ લાભ
 “ આપી શકે એમ છે. પાખ્યાલી ! ભૂતકાળમાં કૃષ્ણાવતારે શુદ્ધ કરેલા
 “ યુગની ને આવતા યુગની વચ્ચે પુરાણ પુલ પેઠે રાખેલા અશ્વત્થામાના
 “ મસ્તિકમાંથી અર્જુને લીધેલો મણિ એમાં અર્જુન જ પાછો મુકશે
 “ એટલે આ યુગનાં સર્વોને પુરાણ યુગની સમૃદ્ધિ આપવા આના મ-
 “ સ્તિકમાં એનું પ્રાચીન તેજ આવશે, ને અર્જુન તેમાંથી બ્રહ્મશિરોસ્ત્રનું
 “ ગ્રહણ કરી લેશે. પાખ્યાલી ! જો જો ! જેને મ્હો પ્રિય સખા ગણેલો તે
 “ અર્જુનના હાથમાં દિવ્ય મણિ લટકે છે ને તેનાં કિરણના બાહ્ય સ્પર્શથી
 “ જ અશ્વત્થામા સચેત થવા લાગે છે ! એ ચિરંજીવનું અગ્ર આયુષ્ય બંધ
 “ થશે ને પ્રગ્ન આયુષ્ય થોડા કાળમાં સ્ફુરશે તે ત્હારું કેલ્યાણ જ કરશે. કાળ
 “ આમ પાકવા લાગે છે અને આ ચિરંજીવને માટે મ્હો કૃષ્ણાવતારમાં
 “ નિર્મલાં ત્રણ સહસ્ત્ર વર્ષનું એની આ દશાનું આયુષ્ય પુરું થવા આવે છે!
 “ કૃષ્ણાવતારને કેટલાં વર્ષ થયાં? ત્રણ સહસ્ત્ર વર્ષ તે મનુષ્યનાં કે દેવોનાં

“ કે પ્રહાનાં ? કપિલોકને પુછ. પૂર્વે કપિલોક અર્જુનના રથ ઉપર હતો તે
 “ આજ એની નીચે સૂત્રોથી લટકે છે-તે અર્જુનનું શુદ્ધ મુખ જોવાને
 “ સમર્થ થવા જોઈએ. ઉંચે ચહોડશે ત્યારે આ વર્ષોનું ગણિત કપિલોક કરી
 “ શકશે તે તને કહી શકશે. પણ એ ભૂતકાળને મુકી વર્તમાનને હું પ્રત્યક્ષ
 “ કરાવું છું તે તો તું જાને જો ! પાખ્યાલી ! એ ત્રણ સહસ્ત્રવર્ષો પરિપાક પામી
 “ હવે પુરાં થાય છે તે તું જો ! પાખ્યાલી ! જગૃત થા ! પાખ્યાલી ! આ
 “ કાલપરિપાકનું મંગળ મુહૂર્ત સમીપ છે તે તું જો ને ઉત્સાહિની થા ! ક્ષત્રિ-
 “ યોનાં શિરમાંથી નીકળતાં અસ્ત્રો કરતાં આહ્વાણના શિરમાંથી નીકળતાં
 “ અસ્ત્રની પરાકામવિભૂતિ જુદી જ છે ! અનાર્યો એને ઈશ્વરે સૃજ્યેલો
 “ માને છે ખરા, પણ એ સૃષ્ટિનું રહસ્ય સમજવાની શક્તિ તેમનામાં આવી
 “ નથી; એ પણ ઐશ્વર્યનો મર્મ છે. ગાંડા અને હત થયેલા અક્ષશિર-
 “ માંથી જો આવાં અસ્ત્ર આટલા યુગ સુધી નીકળ્યાં છે તો તે જ શિર
 “ પાંડવને વશ, ડાહ્યું, સ્વસ્થ, ને પ્રસન્ન હોય તો તેમાંથી કેવાં કલ્યાણ-
 “ કારક અસ્ત્ર નીકળે ? પાખ્યાલી ! આટલા યુગ સુધી તે આને આપેલું
 “ સ્તન્યપાન નિષ્ક્રમ નહીં જાય. પાખ્યાલી ! હવે આહ્વાણ પ્રવર્તવાનો છે
 “ ને તે કાળે આ અક્ષશિરોસ્ત્રની વિભૂતિનો તને કલ્યાણકારક અનુભવ થશે.
 “ આ યુગમાં ક્ષત્રિયોનાં શસ્ત્ર અને અસ્ત્ર વિરામ પામશે ત્યારે માત્ર શુદ્ધ
 “ આહ્વાણો જ યુગના પ્રવર્તવાનાર થશે. કપિલોકે તારાં અસ્ત્ર લેઈ લીધાં
 “ છે ત્યારથી એ ભાવી યુગના પગના ધબકારા થવા લાગ્યા છે અને
 “ કપિલોકના હાથમાં તારી પાસેથી લીધેલાં તો શું પણ તેમના
 “ ખોતાના હાથમાં ખોતે વસાવેલાં, અને મનુષ્યમાત્રના હાથમાં આજ
 “ દેખાતાં, શસ્ત્રાસ્ત્ર પણ વિરામ પામી જશે. એ યુગમાં તું કેવળ નિર્ભય
 “ થવાની છે. પણ તેની તને શ્રદ્ધા ન હોય, તારું સ્ત્રીનું હૃદય ભયની
 “ કલ્પનાથી આવી શ્રદ્ધા છતાં પણ ભાવી સંગ્રામના ભયથી કમ્પતું હોય,
 “ અથવા તારું ક્ષત્રિયાણીપણું તારા હૃદયને એવા સંગ્રામનો અભિલાપ
 “ કરાવતું હોય અને તે અભિલાપની સિદ્ધિનાં સાધનોમાં તારી ન્યૂનતાને
 “ લીધે નિઃશ્વાસ મુકતું હોય—આ સર્વમાંથી ગમે તે કારણથી આહ્વા
 “ યુગનો આવતો પવન તારા શરીરને સ્પર્શ ન કરતો હોય, તોપણ આ
 “ દુરક્ષેત્રનું માહાત્મ્ય સ્મરણમાં આણી લે તે તેનાથી જ આશ્વાસન મળશે.
 “ રામાવતાર કરતાં પણ મહારો અવતાર જેમ પ્રાચીન છે તેમ શુદ્ધા-
 “ વતાર કરતાં પણ મહારું આયુષ્ય લાંબું પહોંચ્યું છે ને હજી હું ચિરંજીવી
 “ રહીશ. તે સર્વ કાળમાં હું આ દુરક્ષેત્રનું માહાત્મ્ય રચતો આવ્યો છું,

“ જોતો આવ્યો છું, તે ન જોનારને પણ દેખાડતો આવ્યો છું. તું એ માંહાત્મ્ય
 “ જાણે છે, પણ તેના સ્મરણનો જીર્ણોદ્ધાર કરવા ફરી કહી બતાવું છું. તું
 “ એ નહી જાણે તો કોણ જાણનાર સાંભળનાર હતું ? ”

પાખ્યાલી હાથ જોડી બેઠી થઈને સર્વ પાસેના ચન્દ્ર અને તારાઓ,
 હનુમાન, અને અશ્વત્થામા, કાન માંડી સજ્જ થયાં. પરશુરામને ખભે
 પરશુની તીક્ષ્ણ ધાર સાત ચન્દ્રનાં કિરણમાં ચળકાટ મારવાં લાગી ને
 ખભા પાસેના રામના મુખનો પ્રકાશ પણ તેના ઉપર એટલો બધો પડતો
 હતો કે પવનમાંના લેજથી તેના ઉપર પડતો ડાઘ પણ સુકાયલા લોહી
 જેવો જણાતો હતો. કુરુક્ષેત્રના શિર ઉપર આવે સમયે રામનો ધીર
 વીર સ્વર કોઈ ગરુડ પેઠે રામની મુખગુફામાંથી નીકળી કૌચરન્દ્ર
 સુધી સ્થિર ગતિથી જવા લાગ્યો,

“ કુરુક્ષેત્ર ! આ પૃથ્વીના ગોળા ઉપર તું એકલું એક જ ધર્મક્ષેત્ર છે !
 “ તારા યોગાનમાં સંગ્રામ થાય ત્યારે ધર્મરાજનો જ જય થવાનો ! યતો
 “ ધર્મસ્તતો જયઃ એ વાક્ય તારે માટે સર્વથા સિદ્ધ છે ને વ્યાસમુનિએ
 “ તને ધર્મક્ષેત્ર કહેલું છે તે તર્કથી નથી આપ્યું, અભિમાનથી નથી
 “ આપ્યું, પણ તેમની યોગદૃષ્ટિમાં પ્રત્યક્ષ થયલા દર્શનને લીધે એમણે
 “ એ નામ આપ્યું છે. અધર્મીઓ ! કુરુક્ષેત્ર પ્રમાદ અને અધર્મને માટે
 “ નથી અને તેમાં જઈ યુદ્ધ માંડવાંની છાતી ચલવતાં સાવધાન
 “ રહેજો ! આ ક્ષેત્રનું મૂળ પેલા કૌચરન્દ્રમાં છે ત્યાંથી કુરુક્ષેત્રની સિદ્ધ
 “ ભૂમિનો આરમ્ભ થાય છે. પેલા નિત્ય હિમના ઢગલાઓને રૂપે કવચ અને
 “ ટોપ પહેરી રાખનાર હિમાલયના કૈલાસશિખર આગળ દેવોનાં,
 “ બ્રાહ્મણોનાં, અને ક્ષત્રિયોનાં પરાક્રમની આદિ ભૂમિનો માર્ગ છે. એ
 “ માર્ગની આશપાશ આવાં કવચ અને ટોપ ધરનાર ઉંચાં ગિરિશૃંગ આવી
 “ રહ્યાં છે. એ શૃંગો વચ્ચે થઈને જે લાંબી ખીણ જેવો માર્ગ છે તેમાં
 “ થઈને દેવોનાં શરીર જેવા, બ્રાહ્મણની વિદ્યા જેવા, અને ક્ષત્રિયોનાં યશ
 “ જેવા, શ્વેત અતિશ્વેત રાજહંસો માનસ સરોવરમાં આવજવ કરેછે,
 “ તે એ હંસના માર્ગથી જ માર્ગ શોધી છંદોદેવતાના આર્ય દ્રષ્ટાઓ અંહી
 “ આવ્યા છે; આ દેશના બ્રહ્મદેવ આ હંસોનું જ વાહન કરી ગાયત્રી
 “ ગાતાગાતા આ દ્રષ્ટાઓને રૂપે આવ્યા છે તે કાળ આ દેશનો પ્ર-
 “ ભાતકાળ હતો અને બ્રહ્મદેવ ધર્મની સ્થાપના કરી આ શુચિ તી-

૧. પૂર્વાહ્ને તુ યા સન્ધ્યા X X હંસસ્કન્ધસમાહુઠા

બ્રહ્મદેવતા ગાયત્રી છંદસાં માતા (ઇત્યાદિ૦ પ્રાતઃસન્ધ્યોપાસને)

“ ઈમાં શુભ નક્ષત્રમાં આવ્યા ત્યારથી આ ધર્મક્ષેત્ર બંધાયું. તે પછી
 “ ક્ષત્રિયોને નિયમમાં આણવા મહું અવતાર લીધો ત્યારે પણ આ
 “ ખીણ પાસેનાં શૃંગોમાં મહું મહારા બ્રાહ્મણાવતારનું પરાક્રમ દર્શાવ્યું.
 “ દેવોના સેનાપતિ કાર્તિકે - સ્વામીને હંકાવી આ સામું શિખર ભેદી
 “ ભીની માટી જેવું મહું કરી નાંખ્યું !’ કૌંચગિરિમાં એ મહોટું છિદ્ર પણું
 “ ત્યાંથી તે પછી હંસોનો માર્ગ થયો તે બ્રાહ્મણના પરાક્રમથી બ્રહ્મા-
 “ વર્તની બ્રાહ્મી સ્થિતિને યોગ્ય નવી તપોભૂમિમાં બ્રાહ્મણાવતારના
 “ યશનો ક્ષીરસાગર ઉભો થયો ! એ કૌંચરન્દ્રની નીચેથી તે આણી
 “ પાસ આ બ્રહ્માવર્ત દેશ થયો. આ સ્થાનમાં પરમ પુરુષનું વિષ્ણુત્વ
 “ વધારે છે કે રુદ્રત્વ, સંસારનું સંરક્ષકત્વ વધારે છે કે સંહારકત્વ, તે જ-
 “ ગતને દર્શાવવાને માટે વૈષ્ણવ ધનુષ્યનું અને શિવના અમ્બક ધનુષ્યનું
 “ સામાસામી બળ અજમાવ્યું તે વૈષ્ણવ ધનુષ્યનું બળ વધારે નીવડ્યું!^૨
 “ પાંચાલી ! આ ક્ષેત્રમાં શિવજી જગતનો સંહાર વધારે કરે છે કે વિષ્ણુ
 “ સંસારનું રક્ષણ વધારે કરે છે તેની આમ પ્રથમથી તુલના થઈ છે તે
 “ તેમાં અન્તે સિદ્ધ થયું છે કે આ ક્ષેત્રમાં સંહારને અન્તે ધર્મપક્ષનું
 “ રક્ષણ થયું છે તે થવાનું ! આ બ્રહ્માવર્તમાં આ ધર્મક્ષેત્રનાં નામ પ્રત્યગ્-
 “ દર્શી બ્રાહ્મણોએ મૂળથી આમ યથાર્થ પાડેલાં છે. ત્હારા આદિ
 “ યુગમાં આ ક્ષેત્ર, ક્ષત્રિયોનો ધોર સંહાર કરી, ધર્મનું સંરક્ષણ કરી,
 “ શાંત થયું છે તે ત્હું દીઠેલું છે ! આ બ્રાહ્મી સ્થિતિનું રક્ષક
 “ બ્રહ્માવર્ત, અને આ તેમાંનું ધર્મક્ષેત્ર-કુરુક્ષેત્ર-હજી એવું તે એવું છે ને

૧. પ્રાલયાદ્વેરુપતટમતિકમ્ય તાંસ્તાન્ વિશેપાન્
 હંસદ્વારં મૃગુપતિયશોવર્ત્મં યત્કૌંચરન્દ્રમ્
 તેનોદીર્ઘાં દિશમનુસરોસ્તિર્થગાયામશોભી

X X X X X X X X

ગન્વા ચોર્ઘ્વં દશમુલ્લભુજોચ્છવાસિતપ્રસ્થસન્ધેઃ
 કેલાસસ્ય ત્રિદશવનિતાદર્પણસ્યાતિથિઃ સ્યાઃ ॥

મેઘદૂત. (એના ઉપર મહિનાયની ટીકામાં પ્રથમ પંક્તિઓની આખ્યા-
 યિકા આવી છે).

૨. રામાયણ.

૩. બ્રહ્માવર્તે જનપદમથ ચ્છાયયા ગાહમાનઃ
 ક્ષેત્રં ક્ષત્રપ્રધનપિશુનં કૌરવં તદ્રજેયાઃ ।
 રાજન્યાનાં સિતશરશર્તૃથત્ર ગાળ્ડીવઘન્વા
 ધારાપાતૈસ્ત્વમિવ કમલોન્યમ્બવર્ષન્ મુલ્લાનિ ॥

મેઘદૂત.

“ એની પરીક્ષા કરી જોનારને એવા જ ચમત્કાર દર્શાવે છે ! હારા કાળના
 “ સંહારની સંજ્ઞાઓ છેક કાલિદાસના કાળમાં પણ જણાતી ગણાતી હતી !
 “ આહ્વાસ્થિતિનું અને ધર્મનું પોપણ કરનાર આ સ્થાનમાં આર્ય
 “ અનાર્યનો ભેદ નથી, કહેવાતા આહ્વાણ ક્ષત્રિયનો ભેદ નથી, દેવદાનવનો
 “ ભેદ નથી ! એમાં બે વાનાં જ થાય છે—અધર્મનો ધ્વંસ થાય છે, અને
 “ પરિણામે ધર્મનો—અને અર્જુનની પાસે મ્હો જ કહેલી આહ્વાસ્થિ-
 “ તિનો—ઉદ્ભવ અને જય થાય છે તે તેથી નવા યુગનો આરંભ થાય છે.

“ પાણ્ડવોએ નવો ધર્મ-યુગ બેસાડ્યો તે યુધિષ્ઠિરનો શક આલ્યો.
 “ તે પછી ધણે કાળે વિદાન અને ધર્મિષ્ઠ આખર બાદશાહે આ સ્થા-
 “ નમાં કૌરવ પેઠે ઉભા થયલા લોદી રાજાઓનો પરાભવ કર્યો તે
 “ તેના પુત્રે પણ એજ ક્ષેત્રમાં જય મેળવ્યો ! મ્હેચ્છ દૈત્યોનો પરાભવ
 “ મ્હેચ્છરૂપે દેવોએ આ સ્થાનમાં કર્યો ! આખર અને અકબરના ઉદયકાળે
 “ તે તેમના શત્રુઓને સંહારે આ ધર્મક્ષેત્રનો ચમત્કાર દેખાડ્યો ! પાગ્યાલી !
 “ આ રાજાઓ ધર્મના જ અવતાર હતા તે મ્હેચ્છો છતાં આહ્વાસ્થિ-
 “ તિને માર્ગે મ્હડતા હતા. પાગ્યાલી ! ત્હારું કલ્યાણ તે જ
 “ કુરુક્ષેત્રમાંનો ધર્મ સમજવો તે આ રાજાઓ એ ધર્મને માર્ગે હતા.”

“ એક કાળ એવો આવ્યો કે આહ્વાણનામ ધરનાર રાજાઓ આ
 “ સ્થાન સુધી દક્ષિણમાંથી મ્હડી આવ્યા. તેમના નાયકને દક્ષિણ-
 “ દેશમાં જય અને વિભૂતિ મળ્યાં હતાં અને અહંકારથી તેણે મ્હારું
 “ નામ ધારવા માંડ્યું. એ આહ્વાણ નાયક ગમે તો આ ક્ષેત્રનું માહાત્મ્ય
 “ ભુલી ગયો તે ગમે તો પોતાનો અધર્મ-પક્ષ સમજી શક્યો નહી.
 “ શિવાજીના વંશરૂપ ધર્મવૃક્ષને અકારણુ છેદનાર કૃત્તવ અને સ્વામિદ્રોહી
 “ રાજાના એ વંશજે, કૃષ્ણાવતારનું સુદર્શન લેવાને અશ્વત્થામાએ રા-
 “ બેલા દુષ્ટ અભિલાષ જેવો અભિલાષ, આ ધર્મક્ષેત્રમાં, રાખ્યો તે મ્હારે નામે
 “ જોળખાવા લાગ્યો. દુર્યોધનની નીતિ પાળનાર રાજાના આ સંતાપતિને

૧. પાછલા પદ્ધતિપણના શ્લોકમાં કુરુક્ષેત્રને ક્ષત્રપ્રધનપિણુન કહ્યું છે તેના અર્થ કરતાં મલ્લિનાથ કહે છે કે—અચાપિ શિરઃકપાલાદિ મત્તયા વુરુ-
 પાણ્ડવયુદ્ધસૂચકમ્—“ હજી સુધી ત્યાં મરેલાઓનાં માથાં તે કપાલ વગેરે
 જડી આવેછે તેથી કુરુ-પાંડવના યુદ્ધનું આ ક્ષેત્ર સૂચક થાય છે. કાલિદાસ
 કવિ કાશ્મીરમાં કોઈ રાજાના “ Viceroy ” “ સુબા ” ના કામ ઉપર હતા
 એમ કોઈની સૂચના છે.

૨. Baber was the founder of a line of kings under whom India rose to
 the highest pitch of prosperity : Elphinstone.

“ आ वेणांजे कुरुक्षेत्रे नयो न यमत्कारे दर्शोव्यो. जेने तेणे जय आण्यो
 “ ते राजन इध धर्मि न हतो पणु तेणे तदारा स्वामित्वनो दुरभिलाप राण्यो
 “ न हतो. जय मळ्यो अने म्हारा नामधारीनी सेनामांनी स्त्रींओने
 “ खेध ते याह्यो गयो. जे लोडने माटे ओ राजन लड्यो ते अधर्मी हता.
 “ जेनी सामे ओ लड्यो ते अधर्मी हता. ओ उलय अधर्मियोनो आ
 “ क्षेत्रे संहार कर्यो. तपावेला वासणुने अज्जणुतां डोध अडके ने दाजी
 “ जेसे तेम आ उलय अधर्मपक्ष कुरुक्षेत्रमां लडवा गया तेवा न तेना
 “ अंतर्गूढ अग्निथी दाज्या ने जणी मुवा^१ ! कुरुक्षेत्रे उलय अधर्मियोनो
 “ धंस कर्यो त्यारे डीया धर्मनो उदय कर्यो ? पांयादी ! जगृत था ! स्मरणु
 “ शक्तिने सचेत कर ! म्हारा अवतारनो दम्भ करनार आहणुनो कुरुक्षेत्रे
 “ लोग लीधो अने म्हारा धमने पाणनार म्होटा माधवरावने आ दम्भी
 “ जनना राज्यकुणमां म्हें राजपद आर्युं. पणु प्रजनां पुण्यराशिना
 “ क्षयथी ओ पराक्रमी आहणुनुं सदायुष्य ओ स्वामीद्रोही वंशमां टुड्युं
 “ नडी. कुरुक्षेत्रे ओ वंशने दृषाडवा मांडेला यमत्कार आ आहणुना तेज
 “ आगण शांत रखा हता, ते ओना आयुष्यनी समाप्तिपथी जमणु जेरथी
 “ ओ वंशमां झालवा लाग्या.^२ वणी उलय अधर्मी पक्षना रुधिरवर्षथी. कु-
 “ रक्षेत्रमां धर्मउदयनां जीज रोपायां, अने तेमांथी उगेला वृक्षाने आवेलां
 “ झणने सागरमार्गे आवेला इपिलोडे ओ वृक्षो उपर लुटी लेध लीधां !
 “ पाज्यादी ! कुरुक्षेत्रे अधर्मियोनो मणसहित नाश कर्यो अने दूर उलेला
 “ धर्मिओने—अयस्कान्त—दोहयुंजड—जेवी शक्तिथी—आडर्पी लीधां !

1. Never was a defeat more complete, and never was there a defeat which diffused so much consternation. Grief and despondency spread over the whole Mahratha people ; most had to mourn relations and all felt the destruction of the army as a death-blow to their national greatness .

The government of the Peishwas never regained its vigour . . . The confederacy of the Mahomedans, too, dissolved on the cessation of their common danger. Ahmedshah returned home without attempting to profit by his victory, and never afterwards took any share in the affairs of India.

Elphinstone's History of India.

2. The plains of Panipat were not more fatal to the Mahratha empire than the early end of this excellent prince : *Grant Duff.*

3. The actors in the last transactions having left the stage, the history of the Moghul empire here closes itself. Its territory is broken into separate States ; the capital is deserted ; the claimant to the name of emperor is an exile and a dependent ; while a new race of conquerors has already commenced its career which may again unite the empire under better auspices than before.

Elphinstone's History of India on the results of the battle of Panipat.

“ અમ્યકાસ્ત્રે કુરુક્ષેત્રમાં ઘોર સંહાર કર્યો, તે વૈષ્ણુવાસ્ત્રે અતિબળ કરી
 “ નવા ધર્મને આકર્ષી આણ્યો ! પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ ઘણા શોધનથી
 “ જાણ્યું છે કે રાજાઓના, રાજ્યોના, અને પ્રજાઓના ઉત્કર્ષની જ-
 “ ન્મપત્રિકા જેવી હોય તો તેમાં ધર્મનો ગ્રહ કીયા સ્થાનમાં છે તે
 “ જેવું. ’ પાખ્યાલી ! ત્હારા દીર્ઘદર્શી યશસ્વી શ્વશુર પાણ્ડુરાજાએ સિ-
 “ હ્સંસ્કારથી આ રહસ્ય જાણી લીધું તે ધર્મને જ્યેષ્ઠપુત્રને સ્થાને માગ્યો
 “ તે કુરુક્ષેત્રના એ રાજાએ આ પોતાના મહાક્ષેત્રનો પ્રતાપ સમજી એ
 “ પ્રતાપ માત્રવવાનો અભિલાષ રાખ્યો, ત્યારે અન્ધ ધૃતરાષ્ટ્રે એથી
 “ ઉલટી નીતિ સ્વીકારી પોતાની અન્ધતાને યથાર્થ કરી.

“ પાખ્યાલી ! કપિલોકની તને ભીતિ લાગતી હોય તો કુરુક્ષેત્રનું આટલું
 “ રહસ્ય અને સામર્થ્ય ભુલીશ નહી. વગરશસ્ત્રે વગરઅસ્ત્રે ધર્મખીજનાં
 “ ફળ કપિલોકના હાથમાં ગયાં તે આ ક્ષેત્રની શક્તિથી ને
 “ કપિલોકમાં પ્રતિષ્ઠિત થતા ધર્મના બળથી અને અર્જુનના
 “ ચાતુર્યથી ! એ ધર્મ તે ત્હારાં દ્હરંઓમાં ને મન્દિરોમાંનો નથી—એ
 “ દ્હરંમન્દિરમાંનો ધર્મ પાટણના સોમનાથને કામમાં લાગ્યો નથી
 “ તે પવિત્ર કાશીના વિશ્વનાથને પણ કામ લાગ્યો નથી. ત્હારા
 “ જ્યેષ્ઠ સ્વામી ધર્મરાજાએ તને એ ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે, તે કુરુક્ષેત્રે
 “ તને પ્રત્યક્ષ દેખાડી આપ્યું છે કે લોક—કલ્યાણને માટે પ્રકટ થતા
 “ સનાતન ધર્મનો માર્ગ એ જ આ ધર્મક્ષેત્રનો એક જ ધર્મ છે. અને
 “ એ જ ધર્મના ઉદ્દયવડે આ ક્ષેત્રે વેળોવેળ ત્હારું કલ્યાણ રચેલું છે.
 “ તો પછી તું કપિલોકથી ખીલે છે શા માટે ? તું જેતી નથી કે ત્રાસ-
 “ રન્દ્રની પેલી પાસ ઋક્ષલોક બેઠા છે ? રામાવતારમાં અધર્મ સામે
 “ ધર્મનું પ્રયાણ થયું હતું તે કાળે જેવા કપિલોક ધર્મપક્ષમાં હતા
 “ તેવા જ ઋક્ષલોક પણ તેમની સાથે હતા. આ યુગમાં આ શે-
 “ લાધિરાજ હિમગિરિની બે પાસનો પ્રદેશ કપિલોક ને ઋક્ષલોક બહેચી
 “ લેઈને ભોગવે છે અને કપિલોક તેની દક્ષિણમાં છે તો ઋક્ષલોક
 “ ઉત્તરમાં છે. કપિલોક વા-નરલોક છે, ત્હારા નરલોકથી જુદા છતાં નરધર્મમાં
 “ મળતા છે તે ચતુરતામાં ને વ્યવસ્થામાં વધતા છે. ઋક્ષ લોક કહોર છે
 “ અને નરધર્મમાં ઘણા પશ્ચાત્ છે, પણ તેમણે બોટેલા પ્રદેશમાં તેમના
 “ જેવાં જ અન્ય પ્રાણીઓ વસે છે તેમાં તે શ્રેષ્ઠ છે. રામાવતારમાં કપિ
 “ અને ઋક્ષ, ધર્મના એક રથના, બં અશ્વ હતા. આજના કાળમાં તેમના

“ વર્ણભેદને તે ચાતુર્યભેદને લીધે તેઓ જુદા જુદા વસે છે. તેઓ પર
 “ સ્પર મિત્ર છે કે શત્રુ છે તે વીશે તેઓ સંશયમાં છે તે આ અવિશ્વા
 “ સના યુગનું બળ તેમને શંકિત રાખે છે. સંહારકાળ અવિશ્વાસમાંથી
 “ જ ઉભો થાય છે, અને ઋક્ષ અને કપિની વચ્ચે પણ પેલું કૌત્યરન્
 “ અને આ કુસ્ત્રેત્ર જ છે. જે આમનો અવિશ્વાસ એમને શિર સંગ્રામ
 “ કાળ જ આણુશે તો આ ધર્મક્ષેત્રમાં તેમણે ઉતરવાનું છે અં
 “ એમાં જ એમણે તોળાવાનું છે પાગ્યાલી ! કૌત્યરન્ત્ર, અહ્લાવર્ત, અં
 “ કુસ્ત્રેત્રનાં યુદ્ધોમાં ધર્મના અને આહ્લી દશાના જ ઉદય થાય છે, ત્હાર
 “ સ્વામીના જ રથો આ સ્થાનોમાં વિજયી થાય છે, અને મહારાષ્ટ્રન
 “ આહ્ણોને તે મુસલમાનોને તેમાં તોળીને તેમાં ન લહકનાર દૂર ઉભેલ
 “ કપિલોકને આ ક્ષેત્રે લાભ અપાવ્યો અને એકવાર તટસ્થતાથી ત્હાર
 “ કલ્યાણ થયું, તેમ જ આ ક્ષેત્રમાંના જ્વાળામુખીને જગવાને
 “ વારે આવશે તો શસ્ત્રહીન દશામાં પણ ત્હારું તો કલ્યાણ જ
 “ થશે અને તે કાળે જ્ઞાત કે અજ્ઞાત જે પક્ષમાં ધર્મ હશે
 “ તેનો જ ઉદ્ધાર થશે. તે કાળે કપિલોક ગહ્યા થયા હશે અં
 “ ત્હારી પ્રગ્નનો વિશ્વાસ કરવાનો ધર્મ શીખ્યા હશે તો એ
 “ લોકે જતે ત્હારા પુત્રોને અસ્ત્રવિદ્યા શીખવશે અને તેમન
 “ ધર્મપક્ષમાં રહી તેમના શત્રુ સામે ત્હારા પુત્ર વિજયી થશે. જે
 “ આટલે મુઠ્ઠી કપિલોક અવિશ્વાસના યુગને તોડી નહી શક્યા હોય
 “ તો, પાગ્યાલી, ત્હારા હૃદયમાંના ધર્મને જ તું વળગી રહેજે, કુરુ
 “ ક્ષેત્રના જ્વાળામુખી કપિલોક તને જેટલી દૂર રાખે તેટલી દૂર પ્રસ
 “ ત્રતાથી રહેજે, અને એ ધર્મક્ષેત્રને પોતાનું કર્તવ્ય જે માર્ગે લેવું
 “ હોય તે માર્ગે લેવા જ દેજે ! ત્હારું તેણે કદી અકલ્યાણ કર્યું નથી
 “ ને કરનાર પણ નથી.

“ ત્હારા હૃદયના આશ્વાસન માટે આટલી કથા પર્યાપ્ત છે, પણ
 “ ત્હારી ગિજાસાની તૃપ્તિને માટે વિશેષ જાણવાનું તે પણ તું જાણું
 “ લે અને જે આહ્લયુગનો પવન વાય છે તેનાં કારણ, સ્વરૂપ, અને
 “ કાળ પણ જાણી લે.

“ આર્યલોક હિમાચલની પેલી પાસ રહેતા ત્યારે તેમના રક્ષણને
 “ માટે ઈશ્વરે વિષ્ણુરૂપે પોતે પ્રથમ ચાર અવતાર લીધા હતા અને
 “ પશુકર્મ કરનાર અસુરોને માટે તેમના જેવા અવતાર લીધા હતા.
 “ આર્યો આ દેશમાં આવ્યા તે પછી પ્રથમ એ અવતાર, વામનરૂપ

“ અને મહારો, થયા તે એ આહાણુના અવતાર થયા. એ એ અવતા-
 “ રનાં પરાક્રમના પ્રદેશ કૌચરન્દ્ર પાસે હતાં. એક અવતાર દાન-
 “ વેની અને દેવોની વ્યવસ્થા કરવા થયો, ને ખીલે જે મહારો
 “ અવતાર તે ક્ષત્રિયોની ને આહાણુની વ્યવસ્થા કરવા થયો. ક્ષત્રિ-
 “ યોનો સંહાર મહે ક્ષત્રિયોનાં શસ્ત્રથી કર્યો ને આહાણુને પૃથ્વી સોંપી
 “ હું નિવૃત્ત થયો. પાખ્યાલી ! આહાણુ રચવા માટે વિષ્ણુનું આ પ્રથમ
 “ પગથીયું હતું. વામન-અવતારમાં મહે આહાણુ અહત્વથી કેટલું
 “ લેઈ શકે તે દેખાડ્યું; મહારા અવતારમાં આહાણુ ક્ષત્રિયત્વથી કેટલું
 “ લેઈ શકે તે દેખાડ્યું. આહાણુને મહે પૃથ્વી સમગ્ર આપી તેનો
 “ એમણે ત્યાગ કરી દીધો : વિષ્ણુએ આપેલું નિકંટક સામ્રાજ્ય પણ
 “ પાસે રાખવાની નિર્ધન આહાણુએ ના પાડી. એ જ એમણે આહા
 “ વિભૂતિ દેખાડી, એ જ એમણે તૃપ્તિ દેખાડી; એમની વિભૂતિ અને
 “ તૃપ્તિનાં દર્શન કરાવી મહે જગતને પવિત્ર અને શાન્ત કર્યું. દર્પવાળા
 “ ક્ષત્રિયોને મહે દમ્યા; તેમનું દમન થયા પછી તેઓએ ક્ષાત્ર તેજ
 “ ખોઈ દીધું તેનો ઉદ્ધાર કરવાને રામાવતાર થયો ને તે કાળે એ જે
 “ વર્ગની વિભૂતિની વ્યવસ્થા થઈ. વિશ્વામિત્રના અસ્ત્રબોધથી, વસિષ્ઠના
 “ જ્ઞાનબોધથી, અમ્બક અને વૈષ્ણુવાસ્ત્રના સરખા શમનથી, મહારા
 “ જેવા આહાણુ ને વાલી જેવા વાનર ને રાવણ જેવા રાક્ષસ-એસઉના
 “ દમનથી, આ દેશના સર્વ વર્ગની રામચંદ્રે વ્યવસ્થા કરી. આહાણુનાં
 “ અને ક્ષત્રિયોનાં અસ્ત્રોથી સંસારની જે વ્યવસ્થા થાય તે મહે અને
 “ રામચંદ્રે મળીને કરી દીધી. તે પછી વ્યવસ્થા જાતે કરવામાંથી
 “ હું નિવૃત્ત થયો; કૃષ્ણાવતારમાં અસ્ત્ર ઝાટ્યાવિના મહે પા-
 “ ણ્ડવોનું માત્ર સારથિપણું કર્યું. એ અવતારમાં રાજનીતિ અને
 “ રાજનીતિનાં તેમ અહંકાર અને નિરહંકારના, ભેદ જગતના
 “ સૂત્રધાર કેવા અધિકારથી થાય છે તે મહે ક્ષત્રિયોને પ્રત્યક્ષ રચી
 “ બતાવ્યું.—એ અવતારમાં મહે પાણ્ડવોને ઉત્પન્ન કર્યા, ઉપદેશ
 “ આપ્યો, સામર્થ્ય આપ્યું, અને એ યુગનું કાર્ય તેમની પાસે કરાવી, તેમને
 “ આ જ કૌચરન્દ્રને અને પેલા પશ્ચિમ સમુદ્રને માર્ગે પ્રવાસે મોકલ્યા.
 “ પાણ્ડવો દેવ ન હતા પણ દેવોના પુત્ર હતા, ક્ષત્રિયના પુત્ર ન હતા
 “ પણ ક્ષત્રિયના દાયાદ હતા; મનુષ્ય ન હતા પણ માનુષી આર્યોના મંત-
 “ જાત પુત્ર હતા; એ બ્રહ્માની સૃષ્ટિનાં સત્ત્વ ન હતા પણ બ્રહ્મા-
 “ ની પોતાની પેદે નવી સૃષ્ટિનાં સ્રષ્ટાક્રમે પ્રકટ થયા હતા. પાખ્યાલી એમનું

“ યુદ્ધ સ્વરૂપ તું જાણે છે. કૃષ્ણાવતારમાં તે મહાત્માઓએ એક પાસંથી
 “ પિતામહ અને દુર્યોધન જેવા ક્ષત્રિયોની તો ખીજ પાસથી દ્રોણ અને
 “ અશ્વત્થામા જેવા બ્રાહ્મણોની ઉચ્ચ વ્યવસ્થા કરી દીધી હતી, અને એ
 “ એ વર્ણ ઉત્તમ રીતે ન વર્તે તો કોણે તેમનું પદ લેવું એ ખતાવ્યું.

“ કૃષ્ણાવતાર કેવળ યોગી ન હતો; એ યોગ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોના
 “ વ્યવહારને ઉદ્દેશીને સંસારને પરિપાક આપતો હતો; કૃષ્ણાવતારે પાણ્ડ-
 “ વોને માટે યુદ્ધ નથી કર્યું પણ તેમને માટે સારથિપણું કર્યું અને તેમને
 “ ત્યાગ તો કરવો પડ્યો નથી જ. એ સારથિપણામાંથી પણ મુક્ત રહીને, એ
 “ ત્યાગ સંપૂર્ણ કળાથી કરીને, કેવળ યોગને બળે, કેવળ ઉપદેશને બળે,
 “ યુદ્ધાવતારે નવો યુગ પ્રવર્તાવ્યો. બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો ઉભય દુષ્ટ થાય
 “ ત્યારે સંસારની વ્યવસ્થા કેવી રાખવી તે યુદ્ધાવતારમાં મહે દર્શાવ્યું. બ્રાહ્મ-
 “ ãણો અને ક્ષત્રિયો જેવા અવસ્થિત વર્ગોને મુકીને અનવસ્થિત મનુષ્યજાતિ
 “ અને ભૂતમાત્રની વ્યવસ્થા એ અવતારમાં મહે કરી. બ્રાહ્મણનામ ધારનાર
 “ પણ અબ્રાહ્મણ હૃદયવાળા ખોટા બ્રાહ્મણોનો પરાભવ કરવા અને સર્વભૂતા-
 “ ત્મક સર્વવ્યાપી કેવળ બ્રાહ્મણ હૃદયના વિગ્નયની વ્યવસ્થાઓ મહે એ
 “ અવતારમાં ઉભી કરી દીધી, તે ખોધિસત્વોના હૃદયનાં અહતેજ પ્રભા-
 “ તના સામ્ય સૂર્યપ્રકાશ પેઠે સ્ફુરવા લાગ્યાં. પાખ્યાલી ! હારા આ દે-
 “ શમાંથી મહે તે કાર્ય કર્યું. એ વ્યવસ્થા અહ્માવર્તના કૌચરન્ત્ર ભાણીથી
 “ અને ખીજ પાસની અહ્મપુત્રાનાં અહ્મદેશમાં થઈને ત્રિવષ્ટિપમાં અને
 “ ચીનમાં ગઈ અને સાગરને પણ તરી પેલે પાર ગઈ. પશ્ચિમમાં ગયેલા
 “ આર્યોએ અને તેમને માટે થયેલા અવતારે આ વ્યવસ્થાનો વ્યવહારિક
 “ ભાગ એ ખંડમાં સંચિદ્ધ કર્યો.

“ આમ સર્વ અવતારો ખોતખોતાના યુગનું કાર્ય કરી ગયા. હવે એ સર્વ
 “ યુગનાં કાર્ય એકઠાં કરી સર્વ અવતારનું કાર્ય એક અવતારે કરવાનું;
 “ તે કરવાને હું ચિરંજીવ રહેજો છું. હવે વર્ણાચારના વિરોધનું ખીજ નષ્ટ
 “ કરી દેવામાં આવશે. યુદ્ધાવતારે આ દેશમાં સર્વ વર્ણને એકાકાર કરી
 “ અધર્મ અને દુઃખમાંથી મનુષ્યમાત્રને નિર્વાણ આપ્યું અને છસરો
 “ પશ્ચિમ દેશમાં પણ તે કાર્ય કર્યું. તે છતાં વર્ણાચારના વિરોધ
 “ રહ્યા છે તે વધ્યા છે. આ દેશમાં અશ્વત્થ પેઠે વધી રહ્યા છે;
 “ તે અશ્વત્થામાને પ્રતાપે. પશ્ચિમ દેશોમાં રહેલા છે તે દુર્યોધનની
 “ નીતિને બળે પ્રકટ થતાં અટક્યાં છે, પણ એ નીતિને ધ્રુજવવ:

“ ભીમપુત્ર ઘોરાકચની રાક્ષસી માયા ત્યાં જન્મવા માંડી છે. તે માયા,
 “ કાઈ રયામ દૈત્યની ઘોર છાયા પેદે, ક્ષણે ક્ષણે પૃથ્વીમાંથી નીકળે
 “ છે ને દુર્યોધનના મુકુટને ઘક્કા મારે છે અને કર્ણ જેવા સૂર્યપુત્રનાં
 “ અસ્ત્રને નિષ્ક્રાંત કરવા પૃથ્વીનું તળ ફેાડી ઉંચી આવે છે.—એને એ
 “ લોક Nihilism વગેરે નામથી ઓળખે છે. દુર્યોધને ત્યાં અક્ષા-
 “ હિણી સેનાઓ ઉભી કરી દુઃશાસનને સોંપી છે તેને ભ્રમિત કરવા આ
 “ ભીમપુત્રની માયા-છાયા દિવસે દિવસે વધે છે !

“ પાખ્યાલી ! બુદ્ધાવતારે મનુષ્યજાતિને માત્ર આવાં દુઃખમાંથી
 “ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરતાં શીખવ્યો તે નિર્ગાણ કહેવાયું. હું હવે એ જાતિને
 “ વધારે સિદ્ધ કરી કલ્યાણરૂપ ઉત્કર્ષ આપીશ,—આનન્દમય ઉદ્ધાર
 “ આપીશ. બુદ્ધાવતારમાં મહેં બ્રાહ્મણના હૃદયને દિગ્વિજય કરવા ચરતું
 “ મુક્યું હતું; હવે હું બ્રાહ્મણની બુદ્ધિ પાસે દિગ્વિજય કરાવીશ, અને એ
 “ બુદ્ધિએ રચેલાં યજ્ઞોપવીત—હૃદયબહાર નહી પણ હૃદયની માંલ-ધર-
 “ નારા બ્રાહ્મણો અનેક દેશે અનેક વેશે આ સંસારનું સામ્રાજ્ય કરશે ને
 “ પાણ્ડવરૂપ પખ્યાગ્નિની સાધના કરશે ! હવે મનુષ્યમાત્ર ચાતુર્વર્ણ્ય પા-
 “ ળશે; શરીરમાં, ધૈર્યમાં, અને શૌર્યમાં ક્ષત્રિય થશે; દક્ષતામાં અને વ્ય-
 “ વહારમાં વૈશ્ય થશે; લોકસેવામાં શૂદ્ર થશે; અને મનોવૃત્તિમાં, વિકારહી-
 “ નતામાં, નિરહંકારમાં, વિદ્યામાં, બુદ્ધિમાં, તપમાં, આર્યતામાં, અને
 “ તેજમાં બ્રાહ્મણ થશે. હવે મનુષ્યમાત્રના હૃદયમાં હું વસીશ, અને
 “ મહારા ચારે હસ્તથી દરેક મનુષ્યમાં ચાર વર્ણ અને પાંચ પાંડવના
 “ ઉત્કર્ષ આવી રીતે ઉંચા કરી રાખીશ. એ યુગની ઉદ્ધારવ્યવસ્થા
 “ રચવા બ્રાહ્મણ વિના બીજા કોની બુદ્ધિ સમર્થ છે ? પાખ્યાલી ! સર્વ
 “ યુગના પરિપાકરૂપ આવા બ્રાહ્મણને રચવાને હું ચિરંજીવ રહેલો છું
 “ ને મહારા બ્રાહ્મણોને દેશે દેશ મહેં જન્મ આપ્યા છે. એ યુગમાં સ્થૂત્ર
 “ અસ્ત્ર તકામાં પડશે અને અર્જુન પોતાનાં સૂક્ષ્મ અસ્ત્રનો યોગ ફરી
 “ પામશે—તેનાં અસ્ત્ર તેને પાછાં મળશે એવું વ્યાસ કહી ગયા છે તે
 “ આમ સત્ય પડશે. કૌરવો અર્જુનની સેવા કરશે અને પાણ્ડવમાત્ર ધ-
 “ મની સેવા કરશે. પેલા પશ્ચિમના ચક્રેર અને સુગ્રીવના ઉચ્ચગ્રાહ આ
 “ જ આવનાર યુગનું આજથી દર્શન કરે છે. તહારા અશ્વત્થામાનો ઉદ્ધાર
 “ થયે એના મણિલાભ પછી એ જે બ્રહ્મશિરોસ્ત્રનો પ્રભાવ દર્શાવશે તે
 “ એ યુગને અપૂર્વ લાભ આપશે. આ પેલા રાક્ષસોનો પરિપાક થયા
 “ પછી તેની નીચેના નાગલોક અને તેમના મણિના આવિર્ભાવ અને

“ ત્હારા પિતામહનો ઉદ્ધાર,—એ સર્વ, પાઞ્ચાલી, ત્હારા પુત્રો પાસે સર્વ
 “ સંસારના આ નવા યુગની વ્યવસ્થાના મહાયજ્ઞમાં અર્ચ્યું કામ કરા-
 “ વશે, એ યુગ બ્રાહ્મયુગ થશે—તેમાંની સર્વ પ્રજામાં સર્વ દેશોમાં બ્રા-
 “ હ્મણુત્વ હશેને મનુષ્યોનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર કેવળ ભૂપણુરૂપ થઈ જશે. મ્હારી
 “ પૂર્વાવસ્થામાં મ્હોં ક્ષત્રિયમાત્રનો નાશ કર્યો હતો અને તેમનાં શસ્ત્ર
 “ બ્રાહ્મણુરૂપે મ્હોં લીધાં હતાં. પણ હવેનાં યુગમાં ક્ષત્રિયત્વ નાશ નહી
 “ પામે પણ બ્રાહ્મણુત્વના ઉપકારક સાધનરૂપે સર્વ મનુષ્યોમાં ક્ષત્રિયત્વ
 “ રૂહેશે ને બ્રાહ્મણુત્વની આરાધી સર્વ મનુષ્યોનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર સર્વત્ર શાંત
 “ થઈ જશે. એવા બ્રાહ્મ યુગમાં કપિલોકાદિ જેવાં ભૂતમાત્રનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર
 “ નિષ્ક્રાંત અને નિરર્થક થશે. ત્હારાં શસ્ત્રાસ્ત્ર ખરી પક્ષ્યાં છે ને એ અ-
 “ શસ્ત્રયુગ આવે છે તેનાં પગલાંનો ધબકારો પ્રથમથી દૂરથી સંભ-
 “ ળાયો સમજ.”

“ પાઞ્ચાલી ! તું અને ત્હારા પુત્રો તમારો ધર્મ સમજશો, ધર્મનું સ્વ-
 “ રૂપ જોશો, તો તમારાં વિકટ દુઃખનો પરિપાક કલ્યાણુરૂપ જ થશે-
 “ અને તે પરિપાક થશે તેની સાથે ત્હારો જ્યેષ્ઠસ્વામી યુધિષ્ઠિર ત્હારા
 “ મન્દિરમાં આવવાની વાટ જોઈને જ બેઠો છે તે સામે જો ! ત્હારા
 “ પુત્રોનાં હૃદયને તેની છાયામાં, તેમની નીતિને અને ક્રિયાને અર્જુ-
 “ નની છાયામાં, તેમનાં શરીરને, બળને, ને સજ્જતાને ભીમની છાયામાં,
 “ ને તેમના અન્ય અંશોને અશ્વિપુત્રોની છાયામાં, સ્નાન કરાવી લે ! એ
 “ સ્નાનની કળા તેમને હનૂમાન શીખવે એવું એ કપિને પોપણુ દેજે !

“ પાઞ્ચાલી ! પાઞ્ચાલી ! એ સર્વની તૈજસી છાયાઓમાં—એ સર્વ
 “ ચન્દ્રોની ચન્દ્રિકામાં—ત્હારાં કંઈક બાળકો અપૂર્વ સ્નાન કરવા માંડે છે,
 “ દીપાવલીની શૃંગારિત જ્યોત્સ્ના જેવી જ્વાલાઓમાં ત્હારાં આ મધુર
 “ બાળકો જ્વાલામાંલી થઈ જાય છે—તે રમ્ય ચિત્ર જો ! પાઞ્ચાલી !
 “ એ નવા તૈજસ એતનનું પ્રેમથી પોપણુ કરવા જંગૂત થા !

“ પાઞ્ચાલી ! આ બ્રાહ્મયુગનું કારણુ અને સ્વરૂપ તને કહ્યું તે સમજ
 “ તેના કલ્યાણુક્રમમાં ભાગ લેવાનો અભિલાષ રાખ ! શરીરાદિમાં તું ક્ષત્રિય
 “ સત્ત્વ અને તેજ પ્રાપ્ત કરીશ તો આજનાં મનુષ્યોના નર્ષ જેવાં?
 “ થનાર શસ્ત્રનું કે અસ્ત્રનું ત્હારે બ્રાહ્મયુગમાં શું કામ પડનાર છે?
 “ દક્ષતામાં ને વ્યાપારમાં વંચ્ય કપિલોકનાં શિષ્યત્વ ને સ્પર્ધા ત્હારા

૧. મનુષ્યો જંગલી હતાં ત્યારે નખને શસ્ત્ર પેંકે વાપરતાં; મનુષ્યો મુઘર્યા
 પડ્યા નખ ભૂપણુરૂપ જ છે.

“ પુત્ર સમજશે તો ત્હારા દેશને શાની ખોટ પડવાની છે જે? નિષ્કામ
 “ લોકસેવાનો મહાયજ્ઞ તું માંડીશ તો શુદ્ધ લોક કરે છે તેવા પણુ સર્વ
 “ લોકના ને ત્હારા સ્વામી પાંડવોના દાસત્વમાં પણુ તને પરમાનંદનો
 “ અને પરમ કલ્યાણનો યોગ કેમ નહીં થાય જે? અને બ્રાહ્મણનું
 “ બ્રાહ્મણત્વ—જે શરીરને ક્ષત્રિયોની સંપત્તિ આપવા અને સર્વ વર્ણોનાં
 “ સત્ત્વ પોષવા સમર્થ છે—જે આ બ્રાહ્મયુગનું તત્ત્વ અને સત્ત્વ થઈ
 “ રહેશે—જેના મહાયજ્ઞોની જ્વાલાઓ સંસારે જોઈ છે અને જોશે—તે
 “ તો ત્હારું કુલધન—ત્હારું દાય—ત્હારો વારસો—તેને સુધારવો વધા-
 “ રવો—એ શું ત્હારા જ હાથની વાત નથી? પાખ્યાલી! તું એક છે
 “ પણુ ત્હારા સર્વોગમાં આ સર્વ ચન્દ્રોનાં કિરણુ રમી રહ્યાં છે તે સ્વપ્ન
 “ નથી પણુ સત્ય છે! એ સત્યનું—એ ઋતનું—તું પોષણુ કરીશ તો આ-
 “ વતા યુગને માટે તું આજથી અધિકારિણી થયાં કરીશ, અને આ
 “ ચન્દ્રોનું તેજ ત્હારા શરીરમાં ગર્ભરૂપે સ્ફુરશે તે ગર્ભનું સુપોષણુ કરી તેને
 “ તું જન્મ આપીશ તો એ યુગની પૂજાને સમયે તેની આરતી તું જ
 “ કરીશ અને એ અલક્ષ્ય યુગનું સર્વને લક્ષ્ય દર્શન કરાવીશ!

“ પાખ્યાલી! આ સાત ચન્દ્રના પ્રકાશમાં જેમ પેલા હિમાચલનાં
 “ શિખર ઉપરના હિમરાશિ સ્પષ્ટ દેખાય છે, આ બીજાં ત્રણે પાત્રનું
 “ મહાસાગરનું પાણી આપણાથી સ્પષ્ટ દેખાય છે, તેમ જ આ બ્રાહ્મ-
 “ યુગનાં પણુ ચારે પાત્રવ તને સ્પષ્ટ નથી દેખાતાં? પાખ્યાલી! એ
 “ યુગમાં ત્હારું બહુ કામ છે! ત્હારું જ કામ છે! ત્હારી આશપાશનાં
 “ મહાસાગરનાં મોજાંની પેડે ત્હારી આશપાશ કપિલોક ઉછળી રહ્યા છે
 “ તે ત્હારા દેશનાં હવાપાણીને સુધારશે, અન્ય દેશોમાં જવાનાં ત્હારા
 “ પુત્રોને સાધન આપશે, અને રત્નાકર ત્હારો રત્નાકર જ થશે! તું અને
 “ ત્હારી પ્રજા, આ હિમાચળના શિખર ઉપરના હિમ પેડે જડ થઈ,
 “ સ્થિર થઈ, શીત થઈ, બેઠાં છો. પણુ એ ત્હારું શાંત દૂર એકાંત પડી
 “ રહેલું હિમ અને કપિલોકના વિસ્તીર્ણ ઉછળતા સાગરનું ખારું પાણી—
 “ ઉભય પાણી જ છે અને તે એકદાં થઈ નવી સુન્દર સૃષ્ટિ રચશે! પાખ્યાલી!
 “ અગસ્ત્ય જેવી ત્હારી પ્રજાના શરીરમાં એ સાગર સંચાર પામશે, અને ક-
 “ પિલોકમાં જે કોઈ વર્ગ સગરપુત્રો જેવો ઉન્મત્ત હશે તેને ત્હારા આ હિમા-
 “ ચલમાંથી વહી જતી ગંગા શાંત, શીત, અને પવિત્ર કરી દેશે. પાખ્યાલી!
 “ એ પવિત્ર કાળને માટે અને ત્હારા હિમરાશિના મીઠા જળના પ્રવાહો-
 “ માંથી ગંગાયમુનાઓના પ્રવાહ વહેતા મુકવાને માટે ઉત્સાહિની થા!

“ પ્રવૃત્ત યા ! હું વિષ્ણુનો ચિરંજીવ આહ્વાણાવતાર તને વહન આપવા
 “ તત્પર છું ! મ્હારી થોડી ધટિકામાં કે થોડા દિવસમાં તું એ વહન
 “ પામીશ !

“ પાખ્યાલી ! કુન્તી ! પાણ્ડવો ! હનુમાન ! અશ્વત્થામા ! ભીષ્મ ! ના-
 “ ગલોડ ! આ ગિરિ અને સાગરો વચ્ચેના જન્તુઓ !

“ કિં દૌર્ભ્યાં કિમુ કર્મુક્રોપનિષદા કિં વૈષ્ણવેનોર્જસા

“ કિં વેદાધિગમેન માસ્વતિ ભૃગોર્વિશે ચ કિં જન્મતા ।

“ કિં વાડનેન મમાદ્ભુતેન તપસા દૂષાં કૃતાન્તોપિ ચેદ્

“ યુષ્માક્રં કુરુતે ત્રિમપ્યનુશયો યો મે સ પુષ્ણાતુ વઃ ॥ ”

“ નદિમાં વૈ

“ પાણ્ડવૈરાહિતં તેજો દધાનાં મૃતયે ભુવઃ ।

“ લોકા જાનીત પાન્નાલીમગ્નિર્ગર્ભા શમીમિવ ॥ ”

પરશુરામનો સ્વર બંધ પડ્યો તે તેની સાથે આકાશના સર્વ ચન્દ્ર
 પાખ્યાલીની આશપાશ પ્રદક્ષિણા કરવા લાગ્યા અને એ સર્વ ચન્દ્રલોક-
 માંથી સૂક્ષ્મ સુંદર ગાન નીકળવા લાગ્યું.

“ પાખ્યાલી ! પાખ્યાલી !

“ કૃલાચલા ચસ્ય મહીં દ્વિજેભ્યઃ

“ પ્રચચ્છતઃ સીમદૃષ્ટ્વમાપુઃ ।

“ વભૂવુરુત્સર્ગજલં સમુદ્રાઃ

“ સ રૈણુકેયો ભવતીં ધિનોતુ ॥ ”

૧. જ્યાં સુધી યમ પણ તમને દૂષિત કરી શકે છે ત્યાં સુધી—મ્હારું બાહુબળ
 શા કામનું છે ? મ્હારું અસ્વજ્ઞાન શા કામનું છે ? મ્હારું વૈષ્ણવ સામર્થ્ય શા
 કામનું છે ? મ્હારો વેદબોધ શા કામનો છે ? ભૃગુમુનિના પ્રકાશમાન વંશમાં
 મ્હું જન્મ લીધો તે પણ શા કામનો છે ? અથવા આ મ્હારું અદ્ભુત તપ પણ
 શા કામનું છે ? આવી જે અનિર્વચનીય ચિન્તા મ્હારા મનમાં રહ્યાં કરે છે તે
 ચિન્તા તમારા પોષાણનું સાધક થાવ ! (સુભાષિતરત્નભાણ્ડાગાર ઉપરથી.)

૨. તો, હે લોકો, શર્મા (વૃક્ષ) ગર્ભમાં અગ્નિનું ધારણ કરે છે તેવી જ રીતે
 પાંડવોએ અપેક્ષા તેજનું. આ પાખ્યાલી, પૃથ્વીના કલ્યાણને માટે, ધારણ કરે
 છે તે જાણો ! (શાંકુતલ ઉપરથી). ૩. જેણે દિ જ એટલે સંસ્કાર પામેલી
 બુદ્ધિવાળા વર્ગને પૃથ્વી આપી તે વેળા તે દાનમાં આપેલી પૃથ્વીની સીમ
 ઉપર બાણના પથરાને રથાને ડુલાવ્યલ થયા (એ સીમવાળો દેશ આ છે)
 અને દાનદાને સંકલ્પનું પાણી મુકલું તે આ તણ પાસના સમુદ્રરૂપ થઈ ગયું
 (એ સમુદ્રના ઉપયોગથી જ આમ સંપત્તિ અને ઉદ્ધાર છે), તે પરશુરામ
 તમ આર્યાનું પોષણ કરો ! (સુભાષિતરત્નભાણ્ડાગાર ઉપરથી).

અન્દ્રલોકમાંથી સ્વરો બન્ધ પડ્યા તે પહેલાં હનૂમાન સર્વના સામે ઉભો રહી બોલવા લાગ્યો ને તેના પ્રતિધ્વનિ સમુદ્રમાં ને પર્વતોમાં ઉઠવા લાગ્યા.

- “ દ્વારે કલ્પતલ્લુ ગૃહે સુરગત્રીશ્ચિન્તામણીનદ્ગદે
 “ પીયૂષં હૃદયેષુ પાણ્ડુતનયેષ્વસ્ત્રોદ્રમં બ્રાહ્મણમ્ ।
 “ એવં કર્તુમયં વ્યવસ્યાતિ મુનિર્મૂતેષુ ભાગ્યોત્ક્રમમ્
 “ પાયાન્નોઽખિલલોકંબુદ્ધિસદનો દેવઃ સ્વયં ભાર્ગવઃ ॥ ”

“ Those only will survive this Out-going Age of Destruction who are *fittest* to live in the In-coming Age of Construction, and the fitness will consist, not in the mailed fist and its power to destroy, but in the Progressive Virtues of the brain and the heart. May we be fit for that Age, for there is no hope of survival for those not so trying to be so fit !”

આ સ્વર બંધ પડ્યો ને તેની સાથે સર્વ પવિત્ર સત્ત્વો અદૃશ્ય થયાં. માત્ર કુરુક્ષેત્રનું ચન્દ્રિકાની આદર પાથરેલું વિશાળ ઉઘાડું મેદાન, એક ચન્દ્ર અને અનેક તારાવાળું આકાશ, અને ઉત્તરમાં પૃથ્વીમાંથી ઉગેલા મ્હોટા વાદળા જેવો હિમાચળ, એ સર્વની વચ્ચે સરસ્વતીચન્દ્ર અને કુમુદ તેજોમય વસ્ત્રથી સન્ધાયલાં, દક્ષિણ દિશા ભણી દિવ્ય પ્રાંખોપર ઉડતાં જવા લાગ્યાં. થોડી વારે રત્નનગરી પાસેના સમુદ્રમાં એ રાજ્યોનાં બંદર અને તેમાં સહુડવાળાં બહાણો અને ભુંગળાવાળી આગમોટો અને બંદર ઉપરના બંગલા સર્વ આ શાંત રજનિમાં સુતેલાં દેખાયાં અને માત્ર તેમાંના દીવા જગતા હતા.

૧. આ પરશુરામ મુનિ ભૂતમાત્રમાં ભાગ્યનો ઉત્ક્રમ એટલે ઉન્નતિનો ક્રમ ઉંચો રચવાનો વ્યવસાય કરે છે ! તે ઉત્ક્રમ કેવો છે ? તે ભૂતો ગૃહબહાર નિકળી બહાર પ્રવાસે નીકળે તે કાળને માટે તેમનાં ઘરોમાં કલ્પવૃક્ષોને આ મુનિ રોપે છે; તેઓ પોતાનાં ગૃહમંદિરમાં કુટુંબવચ્ચે અને સ્વદેશમાં હોય તે વેળાને માટે તેમનાં આ ગૃહોમાં કામધેનુઓને મુકે છે; કંઈ પણ કાર્ય સાધવા તેમણે પોતાના હાથને ચલવવા પડે ત્યારે કેણીપાસ ચલાવવા એ જાણવાને અને સાધન શોધવાને માટે તે ભૂતોના હાથ ઉપર સોનાનાં કડાંને સ્થાને ચિન્તામણિ બાંધે છે; મનુષ્યો અર-રપરસ સુખનાં સાધક થાય માટે તેમનાં હૃદયમાં અમૃત ભરે છે; લોકકલ્યાણની વૃદ્ધિને માટે સર્વત્ર પાંડવોમાં અસ્ત્રોના બ્રાહ્મણ ઉદ્ગમને મુકે છે એ ભાર્ગવ દેવ પરશુરામ પોતે સર્વ લોકની બુદ્ધિઓમાં વાસ કરે છે તે મુનિ આપણું રક્ષણ કરો ! (સુભાષિતરત્નમાં ડાગાર ઉપરથી).

“કુમુદ, તારા પિતાના સ્વામીના રાજ્યનો ભાવી ઉદ્ય આ સ્થાને
“સુધી રહો છે તે જો ! પ્રાતઃકાળે આ સ્થાને મહોટો મેળો જામશે !” સ-
રસ્વતીચંદ્ર ઉડતો ઉડતો ખોલવા લાગ્યો.

“ અસ્તુ ! માત્ર ભગવાન ભાર્ગવની પળમાં આપણાં અનેક વર્ષ સમાય
“ છે તેટલી વાર હૃદય ધૈર્ય ધરે એમ નથી.” કુમુદ ખોલતી ખોલતી ઉડી.

સ્વપ્ન પુરું થયું. બે જણ સૌમનસ્યગુહાના સામાં સામી ઓટલાઓ ઉ-
પર છુટાં છુટાં ગાઠ અને સ્વસ્થ નિદ્રામાં પડ્યાં અને સંગત સ્વપ્ન સમાપ્ત થઈ
ગયું, અને કદી કદી કુમુદ પોતાનું એકલું સ્વપ્ન જોતી હતી તે લવતી હતી.

“ તમે બે વર્ષની ઢીલ બહુ લાંબી નાંખી ! પણ હશે! પાખ્યાત્રીના
વિયોગમાં તે કુન્તીમાતાની ક્ષમામાં આપણી સર્વ સ્ત્રીઓએ લેવાના
આશ્વાસનનાં દર્શાંત છે.”

પ્રકરણ ૩૬.

અન્ન વૃક્ષ ઉપર જેલો પ્રહાર.

Woodman, spare that tree!

Touch not a single bough!

So long it sheltered me,

And I'll protect it now.

G. P. Morris.

રંજીવોનું દર્શન સ્વપ્નના સિદ્ધનગરમાં સમાપ્ત થયું તેની
સાથે સરસ્વતીચંદ્ર ગાઠ નિદ્રામાં પડ્યો. એક સ્વપ્ન
વિના આખી નિશા ગાળી અને પ્રાતઃકાળે છેક આઠ
વાગે એની આંખ ઉઘડી.

કુમુદ નિત્યને નિયમે ઉડી હતી. પોતાને થયેલા
સ્વપ્નની અદ્ભુત સામગ્રીઓ તેનાં ખીલ્લું સ્વપ્નમાં પણ સાધનભૂત થઈ
હતી અને ઉડી ત્યારે સરસ્વતીચંદ્રને ઉઠવાની કેટલીક વાર સુધી વાટ
જોઈ પાસે ખેંચી રહી. અંતે આની નિદ્રાનો ભંગ ન કરવો ઉચિત ગણી
દંતધાવન આદિની સામગ્રી એની પાસે મુકી, સાધુજનોમાં કામમાં
ભળવા નીચે ગઈ. કેટલીક વારે ઉપર ફેરો ખાંવા આવી તો સરસ્વતીચંદ્ર
ઉઠ્યો હતો તેની સાથે કાંઈ સહજ વાતચીત કરી પાછી ગઈ, અને બે
ગુહાઓની વચ્ચેના પુલ ઉપર જતી જતી બોલી : “ કોઈને વધારે
પરિચયથી વાસના વધે; આપણી ઘટ્ટી દિવસ જ આજ કેવો સ્વસ્થ,
મુંદર અને પવિત્ર લાગે છે?”

સર૦—જેવું મન તેવું જગત, અને જગત તેવું મન. આવાં પુણ્ય સ્વપ્નનું જગત અને તમારા જેવું પવિત્ર મન ! એ ઉભયનો સંયોગ આવા જ દિવસને દેખાડે !

કુમુદ૦—આપના પવિત્ર મનની છાયામાં ઉદય પામી સ્વપ્ન જગતના કરતાં વધારે ખોધક થાય છે ને મહારા જેવીનાં મન દૃઢ થાય છે. આપ આજના સ્વપ્નનું વર્ણન પણ કાલની જેઠે લખશો ?

સર૦—અવશ્ય લખીશ. પરમ દિવસના સ્વપ્ને મહારા દુઃખનો આવેગ વધાર્યો હતો. કાલના સ્વપ્ને મને સ્વસ્થ કર્યો છે, સંતુષ્ટ કર્યો છે, ને મહારા ધર્મના માર્ગે મહારી દૃષ્ટિપાસે સ્પષ્ટ તરી આવે છે.

કુમુદ૦—ગુરુજીનો પ્રયાસ સફલ થયો.

સર૦—તેમની તો કૃપા જ છે; પણ તેમની શક્તિથી જે મને મળે એવું ન હતું તે આજને સ્વપ્ને આપ્યું. કુમુદસુન્દરી ! મહારાં સર્વ પ્રિય જનને અને મહારા દેશને કલ્યાણમાર્ગે લેવાની ક્રિયા મને સાધ્ય થશે.

કુમુદ૦—શી રીતે ?

સર૦—આજ હું ખહાર જવાનો નથી. આખો દિવસ આ જ વિચાર કરી સર્વ વાત મહારા હૃદયમાં સ્પષ્ટતમ સુવ્યવસ્થિત કરી દેઈશ ને સાચકાણે તમને સમજાવીશ.

કુમુદ૦—એ સન્ધિનો સમય અને તે પછીનો સમય ગોઠીવિનોદથી દીપક થાય છે એ આપણે અનુભવ્યું છે; એ કાળે નિદ્રા વિયોગ કરાવે તે સારું, અને આપણી વાર્તા દિવસે કરીએ તે જ સારું.

સર૦—વાંકી વાળેલી અત્તરની શીશીયો ઢોળાતી ઢોળાતી બંચી અને હવે તો દાટા દેવાઈ ગયાછે! હવે આપણે નિર્ભય નથી ?

કુમુદ૦—પવિત્ર સ્વપ્નેથી ભરેલું આપનું હૃદય આવા ભયને અવકાશ નહીં આપે એવું હું માનું છું. પણ હજી આપણું ત્રસરેણુક-જીવન કેવળ સૂક્ષ્મ નથી થયું ને સ્થૂલ શરીરને ભયસાગરમાં તરતું રાખવા પ્રયત્ન કરવો પડે એવો સંભવ રહેતો મટી નથી ગયો.

સર૦—આજનો દિવસ મહારી વિચારસિદ્ધિને આવશ્યક છે ને રાત્રિ તો તમે ક્ષો છો એવી છે.

કુમુદ૦—હું હવે ધારું છું કે જે રાત્રિના કરતાં ત્રીજીને આપણે વધારે પવિત્ર અને સ્વસ્થ કરી શકીશું. તો ક્ષીક છે. હું તરત જવાની આજના માર્ગે છું.

સર૦—અદૈતમાં આસા શી ?

કુમુદ૦—એ પણ સત્ય છે; તો હું જાઉં છું.

કુમુદસુન્દરી ચાલી. ચાલવા માંડ્યા પછી સરસ્વતીચંદ્રે તેને પાછી બોલાવી
“ કુમુદસુન્દરી, જરા આવી ને જાવ.”

કુમુદ પાછી ફરી.

“ શી ઇચ્છા છે ?”

સર૦—તમારું મન સ્વસ્થ છે ?

કુમુદ૦—હા.

સર૦—દૃઢ છે ?

કુમુદ૦—એ પ્રશ્ન જ મનને અદૃઢ કરે છે.

સર૦—તમારા સંબંધમાં હું કાંઈ તમને કહું તે ખેદ વિના સાંભળી શકશો ?

કુમુદ—આપના સંસર્ગથી આપે આપેલી મહારી ક્ષુદ્ર શક્તિયોતું બળ આપ જ જાણી શકશો ને વધારી શકશો.

સર૦—જ્ઞાનદષ્ટિએ અને જ્ઞાનને બળે જ મહારું કહેવાતું સાંભળી તમારું હૃદય સ્થિર રહી શકશે.

કુમુદ૦—એ એમ હોય તો કલ્પનાતું કે શંકાતું કાંઈ કારણ નથી.

સર૦—તો ખેસો ને આ વર્તમાનપત્રો આપું તે વાંચો.

કુમુદ બેઠી. વર્તમાનપત્રો વાંચવા લાગી. સૌભાગ્યદેવી અને પ્રમાદ-
ધનનાં મરણના અને કુમુદના હુખી ગયાના સમાચાર એક પછી એક
કુમુદે ધડકતે હૃદયે અને રોતી આંખોએ વાંચ્યા. પત્રો પાછાં મુક્યાં
અને રોતી રોતી નીચું જોઈ બેસી રહી. શું બોલવું, શું કરવું, કે શું
પુછવું—તે કાંઈ એને મુઝવું નહી. શોકનો એક કાળો રંગ એના હૃદયમાં
વ્યાપી ગયો.

સર૦—તમને આવો શોક થશે જાણીને જ મહેં આ વાત તમને કહી
ન હતી. હવે પરિપાક પામતાં અદૈતમાં આટલો પણ પડદો અધર્મ છે
એમ જાણી હું આજ કહણ હૃદયનો થયો ને આ વાત તમારી પાસે વં-
ચાવવાની મહેં કૃતા કરી.

કુમુદનું મુખ લેવાઈ ગયું. એનાં આંસુ ખાલ્યાં રહ્યાં નહી.

“ દેવીના વિપયનો તો મહારો શોક આપ સમજી શકશો. પણ
“ હું સત્ય કહું છું કે મહારો સ્વામીનાથને માટેનો પણ મહારો શોક

“ એવો જ છે તે અંથી વિશેષ છે. તેઓ સ્વભાવે સુશીલ અને
 “ સદ્ગુણી હતા—કુસંગે તેમને અવળે માર્ગે મ્હડાવ્યા. એ માર્ગે એ મ્હડ્યા
 “ ત્યારે પણ મ્હં એમની સમજણનો દોષ કહાડ્યો તે એમના હૃદયમાં
 “ મને દોષ લાગ્યો નહી. એમનામાં વિદ્યા ન હતી પણ હૃદય હતું—ને
 “ તમારામાં પણ તમારી વિદ્યા કરતાં તમારા હૃદયનો વધારે વિશ્વાસ
 “ કરું છું તે તમે જાણો છો ! એ જીવ્યા હતા તો કોઈ દિવસ શું મને
 “ પાછી સ્મરત નહી ? પ્રિય સરસ્વતીચંદ્ર ! આપના ઉપર મને દયા
 “ આવી તે એમના ઉપર પ્રીતિ હતી તેથી જો પાસનો વિચાર કરી
 “ મનમાં એમ ધારતી હતી કે આપ પાછા મુંખાઈ જવ તો સુખી
 “ થાવ એટલે મ્હારે દયા કરવાનું રહે નહી, અને હું પાછી કાળે
 “ કરીને એમનું હૃદય નરમ થાય ત્યારે એમની પાસે જ જાઉં ! એવો
 “ કાળ આવશે એવી મને શ્રદ્ધા હતી અને હવે એ પાસની શ્રદ્ધા
 “ અને આશા સર્વ નષ્ટ થઈ ગયાં ! જેમને માટે અત્યાર સુધી હું આ-
 “ પની પાસે આ શરીરને શુદ્ધ રાખી રાખી તે ગયા, તે હવે હું સાસરે
 “ પણ શું જાઉં તે પીયર પણ શું જાઉં ? મ્હં એક સ્થાને વાચેલું હવે
 “ સ્મરે છે તે અનુભવું છું કે.

“ Jealous, jealous, yet the heart

“ Loves and weeps when all is past !”

“ હરિ ! હરિ ! તને આ જ ગમ્યું ? ”

જે હાથે મ્હોં ઠાંકી સંતાડી કુમુદ પુષ્કળ રોવા લાગી. સરસ્વતીચ-
 ન્દ્રથી તે જોવાયું નહી. મર્યાદા મુકી એની પાસે એ બેઠો તે એને વાંસે
 અને માથે હાથ ફેરવી કહેવા લાગ્યો.

“ તમારા હૃદયની શુદ્ધતા હું નહી સમજું તો કોણ સમજશે ? તમે
 “ ઉદાર છો, શુદ્ધ છો, ને ક્ષમાશીલ છો. હવે આ કાળનું ધૈર્ય પણ તમા-
 “ રામાં આવી શકે છે એટલું વધારે દેખાડી દો.”

કુમુદ—હવે હું જે રોઈશ તે જગત અસત્ય જ માનશે.

સર—જગત ગમે તે માને ! શોક એ પોતાના હૃદયની સ્થિતિ છે—
 તેમાં સામાં માણસ સત્ય કે અસત્ય માને તેમાં આપણે શું ? આપણી
 સંસારી સ્ત્રીઓ રોવાકુટવાનાં ચિત્ર કહાડે છે તે તેમાં કૃત્રિમ કળાઓ વાપરે
 છે તેવું આપણે ઓછું જ કહ્યું છે. તમારો શોક શુદ્ધ છે; પણ સાધુજનો
 શોકને સ્વીકારતા નથી. ”

કુમુદ આંસુ હોતી હોતી જરા દૂર ખસી બેઠી.

“આપનું કહેવું યથાર્થ છે. પણ સંસારની રીતે મહારે હવે જુદો
“આચાર ઘટે છે. પ્રથમ તો હું હવે સ્નાનને અને સૂતંકને પાત્ર થઈ
“ને આ હાથની ળંગડીયેનો નાશ ઉચિત થયો. અને વૈધવ્યકાળને
“જે જે ખીજા—ઉચિત સંસ્કાર છે તે કરવા પડશે. પણ મને તે કોણ
“બતાવશે અને કરાવશે ?” આટલું પુછતી પુછતી વળી તે રોવા લાગી.

સર૦—જે સંસાર તમે છોડ્યો છે તેના ધર્મ પાળવાની હવે આ-
વશ્યકતા નથી. આ પવિત્ર સ્થાનમાં શુદ્ધ વિવાહથી વિવાહિત દમ્પ-
તીનો મરણ પણ વિયોગ કરી શકતું નથી અને જેને સંસાર જન્મ-
પર્યન્તનું વૈધવ્ય કહે છે તેને અંહીના સાધુજનો અવૈધવ્ય જ ગણે છે.
માટે તમે સાધુજનોમાં શ્રેષ્ઠ આર્યાઓને અને ચન્દ્રાવલીમૈયાને પુછીને
તે દર્શાવે તે વિધિ પાળો.

કુમુદ૦—શું આ વેશ રાખવો હવે એક પણ પણ ઉચિત છે ?

સર૦—તમે સાધુજનોની અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી જુવો. સર્વ વેશ સંસા-
રના સંપ્રત્યયાત્મક કલ્પનાઓથી થયલા છે. તમે તેની કલ્પનામાત્રનો
નાશ કરો અને ગમે તો, સર્વ વેશને સમાન ગણી, લીધેલા વેશનો
ત્યાગ ન કરો અને ગમે તો, સાધુજનો આવા પ્રસંગને માટે જે ઉચિત
ગણુતા હોય તેવો વેશ સ્વીકારો.

કુમુદ૦—આપે ભગવાં ધર્યાં તો હું પણ હવે તેનું જ ધારણ કરીશ.

સર૦—જે કરો તે સાધુજનોને પુછીને કરજો.

કુમુદ૦—આપનું વચન સત્ય અને ઉચિત છે.

સોડની મૂર્તિ જેવી, અવસન્નતાની છાયા જેવી, અને નિઃશ્વાસની
ધમની જેવી જાળા સાધુઓ પાસે જવાને ઉઠીને ગઈ; અને જતાં
જતાં ચારે પાસની ભીંતોના પથર પણ પોતાને જોતા અને કંઈક કહેતા
હોય એમ તેમના ભણી આંખ અને કાન માંડતી, વસન્તગુફાની
નીસરણી ઉપરથી, ધામી ધામી ઉતરી—તેને જોનારને એવું જ ભાન
થાય કે આ ગમે તો પગથીયાં ગણે છે ને ગમે તો પોતાનાં પગલાં
ગણે છે—આમ એ ઉતરી

એની પાછળ દૃષ્ટિપાત નાંખતો, આંખનો પલકારો કર્યાવિના એને
ન્યાળી રહેતો, સરસ્વતીચંદ્ર જેવી રહ્યો ને એ અદૃશ્ય થઈ એટલે
વિચારમાં પડ્યો.

“ ધાર્યું હતું કે આવો શોક જોવો ન પડે માટે આ વાત ન કહેવી.
 “ નવી અવસ્થાએ તવો ધર્મ ઉભો કર્યો અને મહારી ધારણા બદલાઈ.
 “ જ્યાં સુધી મને સ્થૂલ કામની ભીતિ હતી ત્યાં સુધી કુમુદ પોતાને
 “ અવિધવા ધર્મથી બંધાયેલી ધારે તે જ ઇષ્ટ હતું. એ ભીતિ હવે એ
 “ પક્ષની ગઈ. પોતાને અવિધવા સમજનારી હવે પોતાને વિધવા જા-
 “ જોઈ. સ્થૂલ કામનાં શસ્ત્ર અત્યારે ખંડ થયાં હતાં, તે, હું અત્યારે
 “ એમ જ સમજત કે હવે આ મહારી ભોગ્ય વસ્તુ છે, અને અ-
 “ નેક કૂર અપકારોએ ક્ષત કરવા માંડેલી પણ આત્મબળે અક્ષત
 “ રાખેલી પતિવ્રતા આ બળે ક્ષત થઈ જત! અસ્વામિકા થયેલી અ-
 “ નાથ બાળા કામનાં શસ્ત્રોનું અભિનન્દન કરી બેસત! હવે એ
 “ ભય એનું પણ ગયું ને મહારું પણ ગયું. ઈશ્વરની પરમ કૃપાએ
 “ અને ઉભય પક્ષની કલ્યાણબુદ્ધિએ આ શમ અને દમને પુણ્ય માર્ગ
 “ પ્રત્યક્ષ કરાવ્યો! સૂક્ષ્મ પ્રીતિએ સ્થૂલ પ્રીતિને ઉતારી નાંખી અને
 “ પોતાનું જ નિષ્કંટક રાજ્ય કરી દીધું. કુમુદ! તું જે શોકથી અ-
 “ ત્યારે ગ્રસ્ત થઈ છે તે હવે ત્હારું કલ્યાણ કરશે એમ ધારીને મહે
 “ આ શસ્ત્રવૈધના જેવી કૂરતા વાપરી છે. એનાં અન્ય દુઃખ એટલાં
 “ બધાં વધ્યાં હતાં કે તેમના પ્રહાર ખમતાં ખમતાં આ કોમળ હૃદયને
 “ તે દુઃખોમાંથી જ બોધ લેવાનો અવકાશ મળી શક્યો ન હતો. એ
 “ પ્રહારોમાંનો છેલ્લો પ્રહાર એને મળી ચુક્યો ને શોકમાંથી વિચારકાળ
 “ હવે ઉદય પામશે. ઈશ્વરે દુઃખ અને શોકની સૃષ્ટિ મનુષ્યોનાં સૂક્ષ્મ
 “ જીવનને સિદ્ધ કરવાને માટે જ રચી છે. દુઃખ અને શોક જાતે
 “ આમ પરિપાક પામીને પછી નષ્ટ થાય તે જ કલ્યાણકારક છે.

“ He that lacks time to mourn, lacks time to mend.

“ Eternity mourns that. 'Tis an ill cure

“ For life's worst ills to have no time to feel them;

“ Where sorrow's held intrusive and turn'd out,

“ There wisdom will not enter, nor true power,

“ Nor aught that dignifies humanity.*

“ કુમુદ! ત્હારા આ દુઃખમાંથી ત્હારું હૃદય કોઈ પવિત્ર પરિણામ

“ જ આણશે. પાબ્યાત્રી! ચિરંજીવ મહાત્માઓનાં સ્વપ્ન તને દુઃખ-

“ માંથી સિદ્ધ થતી દેખાડે છે ત્યારે કુમુદ પોતાના સૂક્ષ્મ જીવનને પણ

“ દુઃખમાંથી જ સિદ્ધ થતું આ જગૃત અવસ્થામાં દેખાડે છે.

“ કુમુદ ! સંસાર તને વિરોધની મૂર્તિ ગણે તો તેનો શો દોષ ?
 “ મ્હારો ઉપર આટલી પ્રીતિ પ્રત્યક્ષ ધારનાર હૃદયમાં પ્રમાદને માટે
 “ અત્યારે તને શોક થાય છે તેને ગમે તો સંસાર સ્ત્રીચરિતના ચાળા
 “ જેવો માને તે ગમે તો ઈશ્વરે રચેલા અનેક પરસ્પર—વિરોધી ચમ-
 “ ત્કારોમાંનો એક ગણે નહી તો ખીજું શું કરે ? તેને મન તો
 “ Woman's at best a contradiction still !”†

“ પણ આ સાધુજનોની ચિકિત્સા ત્હારી શુદ્ધ પરીક્ષા કરશે અને તને
 “ ઉત્તમ ઔષધ આપશે. ત્હારા વિરોધમાં તેઓ માત્ર વિરોધાભાસ
 “ ન જુવે છે, અને હૃદયનાં અવિરોધી સત્વોને શોધી કુહાડી તેમનું
 “ સંગીત પ્રકટ કરશે. સંસાર ! ચંદનવૃક્ષની શાખા જેવી કુમુદને તું
 “ કટલા પ્રહાર કરે છે ? બહુ બહુ પ્રહાર હૈં કર્યા ! તે પ્રહારથી ઉડેલો
 “ મુગન્ધ સુન્દરગિરિ ઉપરનાં પવિત્ર સત્વોનાં હૃદય સુધી પહોચ્યો છે !
 “ સંસાર ! હવે ત્હારા પ્રહારો અંધ કરા ત્હારી કુહાડી હવે આ વૃક્ષને
 “ સ્પર્શ કરે એમ હું નહી થવા દેઉં ! એમ ન થવા દેવાનો હું અધિકારી
 “ થયો છું, અને તેમ ન થવા દેવું એ મ્હારો ધર્મ તો છે જ !”

પ્રકરણ ૩૭.

મિત્ર કે મિત્રા ?

પ્રેયો મિત્રં વન્ધુતા વા સમગ્રા સર્વે કામાઃ શેત્રધિર્જાંવિતં ચ × × × ધર્મ-
 દારાશ્ચ પુંસામ્ ॥ મત્તમૂતિ.

(અર્થ—ધર્મપત્ની, પતિનો સર્વથી વધારે મિત્ર છે, સર્વ સગપણનો સર-
 વાળો છે, સર્વ ઇચ્છાઓનું સ્વરૂપ અને સર્વ ભંડાર છે, તે પતિનું જીવન
 જ છે. ભવભૂતિ)

તે ઉછેરેલું ચંદનવૃક્ષ સંસારનો આ નવો પ્રહાર કેવી
 રીતે સહી શકે છે અને પોતે તેને કટલું બળ આ-
 પેલું છે તેનું ગણિત કરતો કરતો એ વૃક્ષનો માળી
 સરસ્વતીચંદ્ર, અનેક વિચારોમાં મગ્ન થઈ, તેના અને
 પોતાના સહવાસ અને સંગત-સ્વપ્નોના સ્થાનભૂત
 ગોટલા આગળ ઉભો રહી, પ્હાર દૃષ્ટિ નાંખવા લાગ્યો.

ગુફાઓ વચ્ચેના ઝરાઓના આરા ઉપર સાધ્વીઓની વચ્ચે થઈને નીચી દૃષ્ટિથી ચાલતી કુમુદ જતી જણાઈ. છેટે એક સ્થાને તેણે પાણીમાં પેંશી કેશ પલાળી સ્નાન કર્યું; સાધ્વીઓમાંનું કોઈ પણ બોલતું દેખાયું નહીં. પુતળીઓની પેઠે મુગી રહી સર્વ સ્ત્રીઓ કુમુદની શોકપ્રવૃત્તિમાં સહાયક થતી હતી. કુમુદનાં આંસુ ઝરાના પાણીમાં વહી જતાં માળ ઉપર ઉભેલા પુરુષે કહ્યાં. કેડ સુધી લટકી રહેતે ભીને વાળે, ઉચાં નીચાં અવયવોમાં ચ્હોટી જતે ભીને લુગડે, એસી જતા દેખાતા ગાંઠે, અસ્વસ્થ પણ મન્દ શિથિલ ક્રિયાએ, પાણીમાં નહાતી કુમુદમાં સરસ્વતીચંદ્રના હૃદયને તૃપ્ત કર્યું, લીન કર્યું, અભિલાષી કર્યું, દયાલુ કર્યું, તપ્ત કર્યું, શોકઅસ્ત કર્યું, અને અંતે અનેક ઉંડા નિઃશ્વાસોની ધમણથી ધમતું કર્યું. પ્રીતિની નાડીઓ એના હૃદયમાં અને શરીરમાં નવા અને અપૂર્વ મન્દ વેગથી વહન પામવા લાગી અને દુઃખી નર્મદના અનુભવને તેમાં પુનર્જન્મ આપતી હોય તેમ એની પાસે ધીમે ધીરે સ્વરે ગવડાવવા લાગી.

“ સલામ, રે દીલદાર, ચારની! કમ્બુલ કરજે !

રાખીશ માં દરકાર, સાર દેખી ઉર ધરજે.

ઘણા ઘણા લેઈ ધાવ, તાવમાં ખુબ તવાયાં !

નહી અન્ન પર ભાવ ! નાવમાં નીર ભરાયાં !

સરખાસરખી જોડ, કોડનાં બંને માર્યા;

છુટી પડી ગઈ સ્હોડ ! હોડમાં બંને હાર્યા !

એક અંગોનાં અંગ, નંગ-કુન્દન બંન્ને છે !

છાજ્યો નહી રે સંગ, રંગમાં ભંગ પડ્યો છે !”

“ કુમુદ ! કુમુદ !

“ પ્રિયા ! તું શોક છોડી દે !

જગતના બન્ધ તોડી દે !

તું કાળે હું કરું શું ? કહે !

હૃદય પર શલ્ય શાને વૂઠે ?

હવે ઉભાં નવે દેશે !

હવે ફરીયે નવે વેશે !

નથી સંસારની ભીતિ;

ત્યજી સંસારની રીતિ.

સગાં સંસારનાં છોડ્યાં;
 છુટ્યાં તેઓથીં તરછોડ્યાં.
 સુરમ્ય જ સાધુનો પન્થા;
 ધરી લે—મ્હાય તો—કન્થા.
 હવે વિશ્વમ્ભરે જ રમ્યો,
 પ્રિયા, સંકેત, જો, આ મમ્યો !
 પ્રિયા, સઉ શોક છોડી દે !
 જડાઈ જ તું આ હૃદયે !
 પ્રિયા ! સઉ શોક ત્યજને તું !
 પરાપ્રીતિયજ યજને તું ! ”

જુના હૃદયમાંથી આ નવાં ઉદ્ધાર નવા વેગથી નીકળતા હતા એટલામાં સાધ્વીઓએ કુમુદને અંચળો આપ્યો તે તેણે તે પહેરવા માંડ્યો. કુમુદની આંખોમાં આંસુ છે કે નહી તે આટલે દૂરથી દેખાતું ન હતું. પણ એણે ભીતું શરીર હોયું, જુનું રંગીન રાતું વસ્ત્ર પહેલું, તે નવું પહેર્યું—એટલામાં જ્ઞાતાજ્ઞાત સુંદર અવયવો, ઉપર ઉભેલાની આંખને, કંઈ કંઈ સાનો કરવા લાગ્યાં. અંચળો પહેરાઈ રહ્યો તે કુમુદ સાધ્વીને રૂપે ઉભી ત્યાં એ સાનો બંધ થઈ ગઈને સટે વૈરાગ્યની માંતે જેવી બાળાનાં દર્શન આજ જેનારના હૃદયમાં પવિત્ર સંસ્કારોને ભરવા લાગ્યાં. શાંત સ્થિર થઈ સુરસ્વતીચંદ્ર એને જોઈ રહ્યો ત્યાં કન્થા ધરેલી કુમુદના સામી સાધ્વીઓ ઉભી રહી અને પરિચિત પણ સ્ત્રી-કંઠની ડોમળ ગર્જના કરી ઉઠી તે ઉપર સુધી સંભળાઈ કે—

“ નન્દકો નન્દન એક આનન્દ દેત હય ! વિષ્ણુદાસજીકો જય !
 નન્દાવલીમૈયા કો જય ! મધુરીમૈયાકો જય ! ”

થોડી વારમાં સર્વ મંડળ ચાલવા લાગ્યું અને ગુફાઓનાં છબ્બં નીચે અદૃશ્ય થયું. સુરસ્વતીચંદ્ર શાંત થયો અને થોડીક વારમાં અન્ય વિચારોમાં પડી અંતે પોતાના સ્વપ્નનો ઇતિહાસ લખવામાં મગ્ન થયો. બે ચાર ઘડી એ લેખમાં ગાળી હશે એટલામાં કાને સ્વર સંભળાયો:—

“ જી મહારાજ ! આજા હોય તો ઉપર આવું. ”

“ નીરાંતે આવો. ” સુરસ્વતીચંદ્ર ઉભો થતો થતો જોલ્યો અને રાધેદાસ ઉપર આવ્યો.

રાધે૦ —જી મહારાજ, વિદ્યારપુરીજી સંદેશો મોકલે છે કે આપના

પ્રિય મિત્ર પ્રાતઃકાળે યદુશૃંગ ઉપર આવશે. અને તેમને ક્યાં વાસ આપવો તે પુછાવે છે.

“ અવશ્ય જ્યાં હું છું ત્યાં જ લાવજો ” હર્ષમાં આવી સરસ્વતીચંદ્રે ઉત્તર દીધો.

રાધે—જેવી આજ્ઞા.

રાધેદાસ ગયો.

સરસ્વતીચંદ્ર વિચારમાં પડ્યો.

“ ચંદ્રકાંત પ્રાતઃકાળે આવશે—પણ કુમુદનું તે પ્રસંગે શું કરવું? મિત્રના સમાગમકાળને પ્રિયાના વિયોગનો પ્રસંગ કરવો? કુમુદના સૂક્ષ્મ પરિતાપને કાળે, આટલા સહવાસને અંતે, તેને ક્ષણ પણ દૂર કરવી ધર્મ નથી. પણ સંસારની દૃષ્ટિથી જોનાર અને સાધુઓની દૃષ્ટિનો અપરિચિત મિત્ર કુમુદને અંહી જોઈ શા શા સંકલ્પ નહીં કરે અને મહારા ઉપરની એ મિત્રની પ્રીતિમાં શાં શાં વિદ્વંસ નહીં આવે? મહારા પોતાના ભાગ્યના એ પરિણામના તર્ક હું શા માટે કરું છું? પ્રિય કુમુદ! તારા સંપ્રત્યયની અનુકૂળતા તને ગુપ્ત રાખવામાં જ હશે, તારે એ મિત્રથી અદૃશ્ય રહેવું હશે, તો જોડેની ગુફા તારે માટે છે ને નીચલો ખંડ મિત્રને માટે રહેશે. તારે તેને મળવાની ઇચ્છા હશે તો તો મહારે કાંઈ વિચારવાનું જ નથી. મિત્ર મહારી શુદ્ધ પરીક્ષા કરશે તો મને સાધુવત્ લેખશે ને કુમુદના યોગનું એ અભિનન્દન કરશે, મહારી કથામાં શ્રદ્ધા રાખશે, ને મહારા પ્રીતિચક્ષુમાં ઉત્તમ આશ્રય આપશે. મિત્ર મહારી અશુદ્ધ પરીક્ષા કરશે તો મહારે ત્યાગ કરશે, ને મહં તો સર્વનો ત્યાગ કરેલો જ છે તે હું મહારે ત્યાગ ખીજું કોઈ કરે તેમાં શો દોષ કહાહું? એ મહારે ત્યાગ કરશે તેથી મહારા હૃદયની એના પ્રતિની પ્રીતિ ન્યૂન થવાની નથી. સંસારના સંપ્રત્યયનો અનુભવી એ વિદ્વાન એ સંપ્રત્યયોથી દોરાય તેમાં એની પ્રીતિનો દોષ શો કહાહવો? કુમુદ સાથે હું નવીન ધર્મથી બંધાયો છું ને બંધાઉં છું ને તે ધર્મનો ઉદય, મહં ધર્મથી કરેલા આમન્ત્રણને લીધે ને ધર્મથી પ્રાપ્ત થયલા અદ્વૈતને લીધે, થયો છે તો તેનો સત્કાર અનિવાર્ય છે ને તેને પ્રતિકૂળ થયા વિના મિત્ર સાથેના ધર્મનો જોડલો સત્કાર થશે તેટલો કરીશ ને નહીં થાય તેટલો નહીં કરું. સાધુઓનો સનાતન ધર્મ આ માર્ગ મને દર્શાવે છે તો ખીજું કાંઈ વિચારવાનું નથી. સાધુજનો, તમારા સનાતન ધર્મના સર્વ પન્થ સુદૃશ્ય છે, ને સુખ તેમ શાંતિનાં કલ્યાણના દાતા છે. તમારા ધર્મમાં દૃષ્ટિને ભારે ગુંચવારા નથી ને જે

ગુંચવારા નીકળે છે તે જાતે જેવા સૂક્ષ્મ અને રમણીય હોય છે તેવાં તેમનાં સમાધાન પણ સૂક્ષ્મ અને રમણીય થાય છે. સત્ય છે કે એ ધર્મનાં પાલન કઠણ અને કટ્ટસાધ્ય થાય છે—પણ એથી જ તે પાલન તપ-રૂપ છે, એથી જ તે સાધુજનોને સિદ્ધ કરે છે, અને એથી જ તે અસાધુજનોને ગમતા નથી. પણ એ ધર્મ જાણવામાં કે પાળવામાં આ તપ વિના બીજા ગુંચવારો નથી. કુમુદ ! ચન્દ્રાવલીમૈયાની રસબુદ્ધિએ આપણે માટે ગોળેલા તપમાં, અને આપણાં સૂક્ષ્મ જીવનમાં, આપણે કેવી રમણીયતા અને સંસિદ્ધિ ધર્મથી અનુભવી છે ?

પ્રકરણ ૩૮.

શ્રીજનનું હૃદય અને એ હૃદયની સત્તા.

I pass, like night, from land to land ;
I have strange power of speech ;
That moment that his face I see,
I know the man that must hear me :
To him my tale I teach.

—Coleridge's *Ancient Mariner*.

શુશ્રુવે પ્રિયજનસ્ય કાતરમ્
વિપ્રલમ્ભપરિશંક્રિની વચઃ ॥ રઘુવંશમ્ ॥
આશાવન્વઃ કુસુમસદૃશં પ્રાયશોઽહ્યજ્ઞનાનામ્
સયઃપાતિ પ્રણયિ હૃદયં વિપ્રલમ્ભે રુણદ્વિ ॥

ભવ ભૂતિ.

ગંવી કન્થા ધારી કુમુદ સાધ્વીયો સાથે ગઈ અને સર-
સ્વતીચન્દ્ર સૌમનસ્યગુહાના સંસ્કારદીપક ઝોટલા
ઉપર એસી પોતે જોયેલાં સ્વપ્નોના પોતે લખેલા ઇતિ-
હાસ વાંચવા લાગ્યો અને પોતાના દેશનું અને દેશની
વસ્તીનું કલ્યાણ શામાં છે અને કેવાં સાધનથી સાધ્ય

છે તેના વિચાર કરવા લાગ્યો. વિચારે વિચારે એની સ્વપ્નસામગ્રી સદાયભૂત
ચર્ચને આગા દિવસ પ્રસન્ન ચિન્તામાં ગયો. ભોજનકાળ વિના એમાં બીજું
વિદ્ય આબ્યું નહી અને કુમુદના વિના બીજા સત્વે તેમાં વ્યવધાનશક્તિ
બતાવી નહી. અપ્રત્યક્ષ રહીને પણ અન્યારે કુમુદ જે વ્યવધાનશક્તિ બતા-
વતી હતી તે પણ સાન્નિવક પ્રીતિના સંસ્કારોનાં જગૃત સ્વપ્નો ક્રિત્યત્ કરીને

જળતાવતી હતી, અને જેવી રીતે તે સ્વપ્નમાં સહચારિણી થઈ હતી તેવી રીતે આજના જાગૃત વિચારોમાં પણ માત્ર વિચારરૂપે જ સહચારિણી થતી હતી. સૂર્યાસ્તથી પાંચ છ ઘડી પહેલાં તેના વિચાર સમાપ્ત થયા તે તેને અન્તે પોતાની ગુફાની ઉપલી અગાશીમાં ચઢી ચારે પાસના સૃષ્ટિસૌંદર્યને આ પુરુષ જેવા અને ભોગવવા લાગ્યો. એ ભોગ-મેઘના ઉપર વીજળી જેવી વાણી ચમકવા લાગી.

“ શરીરની શક્તિયો શરીરના ભોગથી વધે છે ઘટે છે, તેમ મનની શક્તિયો મનના ભોગથી વધે છે ઘટે છે, અને શરીર અને મનના વિવાહથી સંયુક્ત અવસ્થાને પામેલી શક્તિયો એ જેના સંયુક્ત ભોગથી વધે છે ઘટે છે. અમુક માત્રામાં ભોગને રાખવાથી આ સર્વ શક્તિયો વધે છે તે તે માત્રાની મર્યાદા તોડવાથી એજ શક્તિયોને એજ ભોગ ક્ષીણ કરે છે. આ માત્રાનું તારતમ્ય અંહીના સાધુજનો જાણે છે, પ્રાચીન આર્યો જાણતા અને આજના પાશ્ચાત્ય લોક જાણે છે. એ શક્તિયોના વિકાસથી તે સદુપયોગથી લોકનું કલ્યાણ છે. સર્વ શ્રમમાં, સર્વ તપમાં, સર્વ ઉદ્યોગમાં, સર્વ સુખમાં, સર્વ દુઃખમાં, સર્વ ભોગમાં, અને સર્વ ત્યાગમાં, યોગ્ય માત્રા રાખવાથી આ કલ્યાણ સધાય છે અને તોડવાથી અકલ્યાણ સધાય છે. મહારા દેશમાં આ માત્રાના અજ્ઞાને દુઃખની હોળી સળગાવી છે તે મહારા દેશી બંધુઓની સર્વ શક્તિયોને ક્ષીણ કરી દીધી છે—તે શક્તિ વધારવાને મહારા વિદ્વાન બંધુઓના અને રાજ્ય-કર્તાઓના સર્વ પ્રયત્ન નિષ્ફળ થાય છે તેનું કારણ આ અજ્ઞાન અને આ અશક્તિ ! એ અજ્ઞાનનો ને અશક્તિનો નાશ અશક્ય નથી. આર્ય લોક માનતા અને પાશ્ચાત્યો માને છે કે અગ્નિ દેખાતો કે ન દેખાતો હોય તો પણ કાષ્ટમાત્રમાં ગૂઢ રહેલો છે તે પ્રમાણે આ દેશના આર્યોમાં જ્ઞાન અને શક્તિ સ્થળે સ્થળે ગૂઢ—dormant રહેલાં છે—અલખ રહેલાં છે. તે ગૂઢ દૈવતને પ્રકટ કરવાં, અલખને લખ કરવાં, કરાવવાં, એ હવે મહારો અભિલાષ, મહારો ધર્મ, અને મહારો પ્રકટવાનો મહાયજ્ઞ—તે અભિલાષની સિદ્ધિને માટે હું પૂર્ણ પ્રયત્ન કરીશ, એ ધર્મ-વિચારના આચાર પાળીશ, અને એ મહાયજ્ઞમાં આહુતિઓ આપીશ”

“ અલખ રહ્યાં ગુણ શક્તિ નિરંતર

દેશકાળમાં સ્થળે સ્થળે;

તે સઉ અલખ જગાવું હવે હું !

અલખ યતો લખ ! ભલે ! ભલે !
 અલખ જગવવા હું અધિકારી !
 લક્ષ્મી મહારી ભસ્મ કરું !
 જનતા તે મુજ ભવ્ય દેહ, ત્યાં
 ભસ્મ વિભૂતિ ધરી કરું !
 એ સંન્યાસ થકી પરિત્રાજક
 હું સંસાર-રમણાન તણો !
 અલખ ખેલનો સાક્ષી બનું છું !
 ભેષ રક્ત વૈરાગ્ય તણો. ”

આ કવિતા ગાતાં ગાતાં સરસ્વતીચંદ્ર ઉભો થયો હતો, ઉત્સાહમાં આવી હાથ ઉંચા કરી કરી ફરી ફરી ગાતો હતો, અતે પોતે ગાય છે તે કોઈ સાંભળે છે કે નહી તેનો વિચાર કર્યા વિના ઉચ્ચ સ્વરે આકાશ સામું બોધ ગાતો હતો. પણ એના સ્વગત-વાક્યોના આરંભકાળથી જ કન્થાધારિણી શોકગ્રસ્ત કુમુદ એની પાછળ આવી, બોલ્યા ચાલ્યા વિના, આવી, ઉભી રહી હતી, ક્ષણમાં ઉભી ઉભી આંસુ સારતી હતી તો ક્ષણમાં નીચું બોધ વિચારમાં પડતી હતી, ક્ષણવાર સરસ્વતીચંદ્રના પૃષ્ઠભાગનું દર્શન કરી પ્રતિમાદર્શનકાળના જેવા યોગમાં લીન થતી હતી તો ક્ષણવાર નિઃશ્વાસ મુકતી હતી, અતે પવનથી હાલતી કુંપળ પોતાની ડાળને વળંગી રહે તેમ આ સર્વ અવસ્થામાં એમની એમ એક જ સ્થાને ઉભી રહી હતી. અન્તે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મુકી, આંસુ હોઈ, આગળ આવી અતે સરસ્વતીચંદ્રને પગે પડી.

સરસ્વતીચંદ્ર કંઈક ચમક્યો પણ સ્વસ્થ બની પોતાને પગેથી કુમુદને ઉંચી કરવા નીચો પડ્યો અતે ક્રોમળ કમ્પતી દેહલતાને હાથમાં સાડી ઉઠાડવા લાગ્યો.

“ કુમુદમુંદરી ! ” સાધુજનોમાં આ આચાર પ્રણસ્ત નથી એવું ચન્દ્રાવલીમંયાનું જ વાક્ય છે—માટે તમે ઉઠો. ”

કુમુદ ઉઠતી ઉઠતી બોલવા લાગી “ મને દીક્ષા આપો, મહારા શોકનો એક વાર નાશ કર્યો તેવો ફરી કરો, હું હજી સંસારિણી જ છું, ને “ આ કન્થા પહેરવાથી કંઈ ઉત્કર્ષને પામી નથી. આપના ચરણસ્પર્શ એક વાર મને આપના મહારવમ્નમાં સહચારિણી કરી પવિત્ર કરી છે તે “ બીજી વાર આ પવિત્ર ઉત્કર્ષક ચરણનો સ્પર્શ કરું છું તે એવા

“ અભિલાષથી કે મહારા ઉદ્ધારના કોઈ અતિ પવિત્ર માર્ગે આપ મને
 “ લેઈ જવ, અને જેમાં સંસાર કે સાધુજન કેઈ દોષ ન દેખે અને
 “ મહારું કહ્યાણુ થાય એવું ફળ આપો. સંસારને આપ શ્મશાન ગણો
 “ છો તો હું પણ તેને શ્મશાન જ ગણું છું, પણ મહારા શોકને બળવાની
 “ ચિતા તેમાં સળગતી નથી તે એક વાર સળગી તો આ પવનને ઝપાટે
 “ વધારે લાગવાને ઠેકાણું હોલાઈ ગઈ! મહારો દુર્ગન્ધી શોક એ ચિતા
 “ ઉપર એવો તે એવો પડેલો દેખાય છે ! મહારા શોકને, મહારા વિકા-
 “ રને, અને મહારાં કલંકને હવે આપ ભસ્મરૂપ કરો અને મને માત્ર એ
 “ ભસ્મની પેઠે જ આપના સહવાસમાં ઉડવાની શક્તિ આપો ! એ વિના
 “ વધારે જીવન મહારે હવે નથી જોઈતું.”

એને વાંસે હાથ મુકી સરસ્વતીચંદ્ર કહેવા લાગ્યો. “કુમુદસુંદરી! તમારો
 “ શોક તમને પાવન કરે છે તે પ્રત્યક્ષ કરો. આ મહારા હાથનો તે
 “ તમારા શરીરનો સ્પર્શ એ દિવસ ઉપર આપણને વિકારથી ભરતો
 “ હતો તે એને અત્યારે પ્રકૃત અવસ્થામાં રહેવા દે છે—આ તમારા
 “ શોકનું શુભ પરિણામ આપણે એ જણુ આપણા સૂક્ષ્મ અદ્વૈતને
 “ બળે અનુભવીએ છીએ. એથી વધારે ફળ આ શોક આપે એમ
 “ નથી માટે તેને હવે નિષ્કારણ ગણી ત્યજો. કાલ પ્રાતઃકાળે ચંદ્રકાન્ત
 “ અત્રે આવે છે તે મહારે તમારે કંઈ પણ એકાન્ત વાર્તા કરવાનો પ્રસંગ
 “ તે પછી ન્યૂન થશે. માટે, શોકને સમાવી દેઈ, મળી વેળાનો ઉપયોગ
 “ કરો તો સારું ”

કુમુદ ઉચું જોઈ ખહાવરી બની બોલી: “ ચંદ્રકાન્તભાઈ ભલે આવે.
 “ આપણે શી વાત કરવી તે મને કંઈ સુઝવાની નથી.”

સરં—તમે શાંત સ્વસ્થ થઈ બેસો તો હું સુઝાહું.

કુમુદં—આપ બેસો એટલે હું બેસીશ.

સરં—ચાલો. બે જણુ બેઠાં. પ્રથમ કહો કે સાધુજનોએ તમને
 શો ઉપદેશ કર્યો ?

કુમુદં—તેઓ મહારા સ્વામીને સ્વામી ગણતાં નથી તો તેમના ઉ-
 પદેશ શા કામના ?

સરં—પણ તે સ્વામી હોય તો શા વિધિ આવે પ્રસંગે પાળે છે ?

કુમુદં— સંસારી જન સાધુ થાય તે કાળે તેની પાસે સંસારનું સ્નાન
 કરાવે છે; તે એમનો સંપ્રદાય આવે પ્રસંગે તો શબનો સ્પર્શ કરનારને જ સ્નાન

સ્પર્શ કરનારને જ સ્નાન કરાવે છે. સ્થૂલ શરીર પાછળ સાધુજનો શોક કરતા નથી. વિધવાઓ પતિના સૂક્ષ્મ શરીરને અમર ગણી તેના સ્થૂલ શરીરના મૃત્યુને માત્ર ક્ષણિક વિયોગરૂપ ગણે છે અને સ્થૂલ શરીરના કાઈ પણ અંશનો ક્ષય કરતી નથી. કેશકલાપ અને કરકંકલુને, પતિસંયોગના સંસ્કારોનાં સ્મારક ગણી, પતિના જીવની પેઠે જાળવી

મૂકે છે; અને બાકીના કૃત્રિમ અલંકારોને તો તેઓ સંયોગકાળે પણ પહેરતાં નથી તો વિયોગમાં તેનો ત્યાગ બાકી રહેતો નથી. આમરણાંત બાહ્ય શોકનો ત્યાગ કરવો એ સાધુ જીવનનું રહસ્ય ગણાય છે અને અંતઃશોકને પતિના સૂક્ષ્મ શરીરના યોગ વડે શમાવે છે. તેમની સૂક્ષ્મ પ્રીતિના અદ્વૈતથી આ યોગ વૈધવ્યકાળની સાથે જાતે પ્રાપ્ત થાય છે ને પ્રાપ્ત કરવો પડતો નથી. એમના વચનમાં શ્રદ્ધાથી અને આપની આજ્ઞાથી તેમનું વચન પાળી આ કન્યા મેં ધારી છે. ”

સરસ્વતીચંદ્ર—“ પ્રિયજનના મૃત્યુને ક્ષણિક વિયોગ ગણી તેઓ એકવેણી કેશકલાપ રાખે છે ને કેશનો ત્યાગ કરતાં નથી એવું મારા સમજ્યામાં છે. વિયોગકાળે એવી એકવેણી રાખવાનો સંપ્રદાય મેં ધૂંતમાં છે, ૧ તે અહીં પળાય છે. ”

કુમુદસુંદરી—“ તે સત્ય છે. સંસારિણીઓ નથી સમજતી વિયોગના ધર્મ ને નથી સમજતી સંયોગના મર્મ. દુષ્ટ સંસાર પતિવત્સલા પત્નીને વરધેણી ગણી વખોડે છે ને દંપતીની પ્રીતિ જરી પણ પ્રકાશ પામે તો તેને સ્ત્રીચરિતના ચાળા ગણે છે ! સાધુજનો એથી ઊલટા માર્ગને પ્રમાણે છે. મને તો કંઈ સમજણુ ન પડતાં આ કન્યા ધારી અહીં આવી છું. મારા કેશ છે કે નહીં તેનો હું વિચાર કરતી નથી. મારા અંતઃશોકમાં ડૂબી બહારના વિધિની વાત ભૂલી જઈ છું. ”

સરસ્વતીચંદ્ર—“ તેથી જ તમે સાધુતાને પામે છો. તમે સાધુ છો. ”

કુમુદસુંદરી—“ જો આપનો એવો વિશ્વાસ હોય તો મારા શોક સરી જશે. ”

સરસ્વતીચંદ્ર—“ હું માનું છું તે કહું છું. ”

કુમુદસુંદરી—“ આપના જેવા સાધુજનમાં અન્ય સંભાવના સર્વથા અયોગ્ય છે તે મારા શોકે મને પળવાર કરાવી. ”

સરસ્વતીચંદ્ર—“ તો વિચાર આરંભો અને છેલ્લો નિર્ણય કરી કહો કે આપણે હવે કેવી રીતે રહેવું છે ને કેવો આચાર પાળવો. ”

૧ આથે વદ્ધા ચિરહદિવસે યા શિશ્વા દામ હિત્વા

શાપસ્થાન્તે વિગલિતજુવા તાં મયોદ્દેષ્ઠનીયામ્ ।

સ્પર્શક્રિષ્ટામયમિતનચ્ચેનાસકૃત્સારયન્તી

ગણ્ડાભોગાત્કઠિનવિધમામેકવેણીં કરેણ ॥

છે? કાલ સવારે ચંદ્રકાન્ત આવશે તેની પાસે હું તો પ્રકટ જ છું
પણ તમારે ગુપ્ત કે પ્રકટ રહેવું અનુકૂળ છે?”

કુમુદસુંદરી—“આપના મિત્ર આપના જેવા જ સાધુજન હશે.
પણ મારા ચિત્તમાંથી સંસારની લજ્જા ને સંસારનો ભય ખસતો નથી.
મને મરેલી કલ્પનાર માતાપિતા મને જીવતી અહીં આમ રહેલી જાણશે
તો મારે માટે શી શી કલ્પના નહીં કરે? અતુલ મનોબળથી આપ
જાતે શુદ્ધ રહી મારી વિશુદ્ધિનું પોષણ કરી રહ્યા છો તે કાણ
માનશે? આપણને આશ્રય આપનાર સાધુજનોની કેટલી અપકીર્તિ
થશે? આ પરંપરાએ અનેક પ્રશ્નો મારા હૃદયમાં ઊઠે છે ને મને
કંપાવે છે. મારાં માતાપિતા આ સર્વ જાણી કેટલાં દુખી થશે ને
પોતાની પ્રતિષ્ઠાનો કેવો નાશ થયો માનશે તે વિચારું છું ત્યારે તો
હૃદય કોઈ રીતે કહું નથી માનવું. મારા દુખી સસરાજી કેટલા
દુખી થશે તેની કલ્પના તો કરી પણ જાય એમ નથી. સંસાર દુષ્ટ
કુમુદને મૂએલી જાણે તેમાં જ સર્વનું કલ્યાણ છે.”

સરસ્વતીચંદ્ર—“તમે કહો છો તે સત્ય છે ને તે પ્રમાણે
કરવાનો માર્ગ તો એટલો જ છે કે ચાહો તો પરિત્રાજ્ઞિકાશ્રમમાં ને
ચાહો તો ચંદ્રાવલીમૈયા પાસે તમારે આયુષ્યશેષ ગાળવું ને આપણે
ચંદ્રકુમુદની કેવળ દષ્ટિની જ પ્રીતિથી સંતોષ માનવો.”

કુમુદસુંદરી—“હરિ! હરિ! તું જે કરે તે ખરું.”

સરસ્વતીચંદ્ર—“નિરાશ ન થશો. મેં તમારા મતનું લક્ષ્ય
સાધવાનો એક માર્ગ બતાવ્યો.”

કુમુદસુંદરી—“આપણે ઘણો વિચાર કરી નિર્ણય કર્યો હતો
કે આપ કહો છો એવું આયુષ્ય માત્ર બે વર્ષ સુધી ગાળવું. તે તે
પછીનું આયુષ્ય જુદી રીતે ગાળવું. હવે આપ કાંઈ જુદો જ માર્ગ
બતાવો છો. મારું કોઈ નથી. આપ કહેશો તેમ કરવા હું તૈયાર છું.”

સરસ્વતીચંદ્ર—“હું દૈધીભાવ રાખી બોલતો નથી. આપણાં
ખરાં નામ વિનાની આપણી સર્વ કથા સુન્દરગિરિ ઉપર પ્રસિદ્ધ
થઈ ગઈ છે ને જે કાળે મારું નામ પ્રકટ થશે તે કાળે તમારું પણ
વગર કહ્યે પ્રસિદ્ધ થવાનું. મને તમને જાણનાર સ્નેહી જનોને અનુમાન
કરવાનું કાંઈ બાકી નહીં રહે ને તમારાં માતાપિતા તમને ઓળખી
કાઢશે ને મારા સમાગ

મમાં રહેલાં જાણી, તેમની જે મનોવ્યથા તમે ટાળવા ઇચ્છો છો, તે વ્યથાને તેઓ પામશે. મને પોતાને સંસારનું કે કોઈનું ભય નથી. સાધુજનો આપણા જે અદ્વૈતને માને છે તેને સ્વીકારી એ વર્ષ પછી પ્રસિદ્ધપણે તમારું પાણિયહણ કરી મુંબાઈનગરીમાં જઈને પ્રકટપણે રહીશું. તો તેમ કરવા સર્વ સાધન મહારી પાસે છે તે મહારા પ્રાયશ્ચિત્તની પૂર્ણાહુતિ તો તે વિના ખીછ કોઈ પણ નથી. તેમાં મને ભય નથી પણ આવો લાભ છે, તે તમારાં માતાપિતાને મહેં કહું તે ભય છે. આ માર્ગોમાંથી જે તમને પ્રિય તે મને પ્રિય થશે.

કુમુદે નિઃશ્વાસ મુક્યો, “આપની વાસના પ્રાયશ્ચિત્તશોધનમાં જ સમાપ્ત થાય છે.”

સરં—આટલું અદ્વૈત અનુભવ્યા પછી આ દ્વૈતશંકા શા માટે કરો છો ? એક માર્ગે અનેક ફળ મળતાં હોય તો શા માટે લેવાં નહીં ? મહારી વાસના કે પ્રીતિ કે જે કહો તે તમે પ્રત્યક્ષ કરી છે તો હવે તેમાં શા કારણથી શંકા રાખો છો ? પ્રીતિની સિદ્ધિ સાથે પ્રાયશ્ચિત્તની પણ સિદ્ધિ સાથે સાથે થઈ જતી હોય તો શા માટે ન શોધવી ? તમારો વિશ્વાસ ખોવા જેવું કોઈ નવું કૃત્ય મહેં કર્યું મને સાંભરતું નથી.

કુમુદં—તો આ પ્રાયશ્ચિત્તનું નામ દેવું પડતું મુક્યો અને એનો સંકલ્પ પણ તમારા મનમાંથી દૂર જાય તેને જ ગમે તો પ્રાયશ્ચિત્ત માનો ને ગમે તો મહારા ઉપર પ્રીતિ કે કૃપા કરી માનો. મહારે માટે આટલું દુષ્કર કરો.

સરં—એ પણ રમણીય કહ્યું અને હું તેમ વર્તવા પ્રતિજ્ઞા લેઉં છું. તમારી પ્રીતિના બળ આગળ આટલામાં હવે મને કંઈ દુષ્કર નથી.

કુમુદં—આજ મુધી એમ થતું હતું કે એ વર્ષ પછીનું આયુષ્ય કેવી રીતે ગાળવું તે વિચારવાને એ વર્ષ ધણાં છે ને તે વિચારવાની આજથી શી ઉતાવળ છે. હવે આજથી જ એ વાત વિચારવાની આતુરતા આપે ઉત્પન્ન કરી છે.

સરં—જે હું પ્રકટ થાઉં છું તો તમારો સંબંધ ગમે તો પ્રકટ કરવો પડશે ને ગમે તો ગુપ્ત રાખવો પડશે. તે બેમાંથી શું કરવું એ પ્રશ્નને અંગે આ બધા ભવિષ્યનો વિચાર કંઈક પ્રાપ્ત થયો તે તમને પુછ્યો.

કુમુદં—હું તો મહારી જ્ઞાતને અને જીવનને ગુપ્ત રાખવા જ ઇચ્છું છું. જગત મને મુવેલી જાણે નહીં તો મહારે જીવવાનો સંદેહ સમજવો. આપનાથી દૂર રહી જીવી શકું એમ નથી, ને આપની પાસે પ્રકટપણે રહી

કેવળ સૂક્ષ્મ પ્રીતિનો સંબંધ રાખીશ તો પણ જંગલ અપેક્ષાર્તિ કરશે ને આતાપિતાને અને સંસરાણને દુઃખ થશે તે જોવાની સહનશક્તિ મહારામાં નથી—તે જોવા કરતાં મરવું સારું.

સર૦—વાણી અને સ્ત્રી જોની સાધુતાને માટે આ દેશના જન ભવેભૂતિ જોવાના કાળથી શંકાશીલ અને દુર્જન જણુયા છે તેમ હજી પણ જણુશે એવી તમને ખીક લાગે છે.

કુમુદ૦—એ ખીક જોટી નથી.

સર૦—કાળ આવ્યે એ ખીકનો ઉપાય કરીશું.

કુમુદ૦—આપની છાતી એટલી ચાલતી હશે. મહારી તો રજ પણ ચાલવાની નથી.

સર૦—આપણા લોકને સ્ત્રીનાં સાધુચરિત સમજવવા આપણે પ્રયત્ન કરીશું.

કુમુદ૦—તેમ કરવા જતાં આપ રાજાની ધુળમાં ડાઘ જશે તે સ્વપ્નમાં એ ધુળ પાસે જવાનાં સાધન હતાં તેમાંનું એક પણ આ જગતમાં મહારી પાસે આવે એમ નથી મહારું હૃદય તો એ કલ્પનાથી જ કમ્પે છે. અમે અખલાજ્જતિ સ્વભાવથી ખીકણુ છીએ તેથી સારું કામ પણ શુભપણે કરી સ્વસ્થ રહીએ છીએ ને તેને પ્રકટ કરવાથી ડરીએ છીએ.

સર૦—એ અનુભવ આજ તમે કરાવો છો તો કહો કે તમારા હૃદયને કીયા માર્ગથી સ્વસ્થતા મળશે ? જ્યાં મહારી બુદ્ધિ નકામી છે ત્યાં તમારા હૃદયને પુછવામાં કાંઈ બાધ નથી ને તેના વિના ખીજાં કાંઈને પુછવાનું દેકાણું નથી.

કુમુદ૦—શું કરવામાં મહારી છાતી નહી ચાલે તે હું જાણું છું, પણ શું કરવામાં ચાલશે તે સુઝતું નથી. આપ લોકનું કલ્યાણ કરવાને શક્તિમાન થઈ શકશો—પણ તે, લોકમાં પ્રકટ થયા વિના, બને એમ નથી. એ કલ્યાણ-કાર્યમાં આપ પ્રવૃત્ત થાવ ત્યારે મહારા સહવાસ વિના સ્વસ્થ રહી શકવાના નથી ને એવે કાળે આપની સર્વ નહાની નહાની વાતોની સંભાળ રાખવાને આપની કુમુદ જોવી સહચારિણી આવશ્યક છે. છતાં કુમુદના સહચારથી આપ જ્ઞાતિખંડાર થશો, લોકની નિન્દાના પાત્ર થશો, ને આપે લોકને પહેરાવવા ધારેલી પુષ્પમાળાઓને લોક સર્પ જોવી ગણી દૂકા નાંખશે. હું એવું ઇચ્છું કે આપ સંસારમાં પ્રકટપણે

રૂઢો ને લોકનું કલ્યાણ કરો—પણ મહારો સહવાસ આપે સ્વીકારવાથી
 એ વાત આપને નિષ્ફળ થશે ને મહારો સહવાસ ત્યજવાથી આપના
 મનનું સ્વાસ્થ્ય થવાનું નથી ને આપના વિના મહારી પોતાની દશાની
 તો વાત જ શી પુછી? મહારી ઇચ્છા એવી છે કે આપ ચન્દ્રકાંત-
 ભાઈ જેડે જઈ મુંબાઈમાં પ્રકટપણે રૂઢો ને મહારા જેવી પણ અકલંકિત
 અખંડિત કોઈ અન્ય સહચારિણીને ભાગ્યશાળી કરો ને મહારા હુદ્
 દુષ્ટ શરીરને આ ગિરિરાજના ખડકોની કોઈ ઉંડી ખોમાં કે પેલા
 સમુદ્રમાં બહુ જ સમાસ મળશે ! મહારે માટે હવે સંસારમાં કોઈ પણ
 સ્થાન ખાલી નથી ને મહારા શખને માટે કોઈ પણ સ્થાન નહાતું પડે
 એમ નથી. ઓ મહારા બહાલા ! હું કહું છું એ જ સત્ય છે ને સર્વને
 માટે કલ્યાણકારક છે. હું તમને છેલા પ્રણામ કરી લેવાની આજ્ઞા
 માગું છું ને ઉહું છું. મહેં આપને ધણા દુઃખી કર્યા છે તે સર્વથા
 ક્ષમા કરો એવા આપ ઉદાર છો. ઓ મહારા બહાલા—મને ઉઠવા ઘો !
 આ એક કામમાં મહારી છાતી ચાલે છે !

આટલું બોલતી બોલતી આંસુથી ઉભરાતી રોતી કુમુદ ઉડી હતી
 તે પાછી ફરી અગાશીના દાદર ભણી જવા લાગી. સરસ્વતીચંદ્રની
 આંખમાં આંસુ ઉભરાયાં, આ ક્રુણુ દર્શન તે વધારે વાર નેઈ શક્યો
 નહી, ને, ધર્માધર્મની સર્વ શંકાએને ગુફાની ખહારના ખડકો ઉપર
 ફેંટી દેઈ, કુમુદને પાછળ જઈ એને પોતાની બાથમાં લેઈ લીધી, ને
 અગાશીના મધ્ય ભાગમાં એને છાતી સરસી ડાખી એના આંસુ લહોવા
 લાગ્યો, ને આંસુ લહોઈ એને છાતીથી જરીક દૂર કરી એનું મુખ પોતાના
 મુખ સામું ધરી પુછવા જાય છે ત્યાં કુમુદ શખ જેવી થઈ પૃથ્વી ઉપર ઢળી
 પડી ને સરસ્વતીચંદ્ર પોતાના હાથમાં ઝીલી લીધી ન હત તો અગાશીની
 ખહાર વીસ હાથ નીચે પડી જત ને એ નાજુક બાળા ચુરેચુરા
 થઈ જત.

સરસ્વતીચંદ્ર હાથમાંની બાળાના મુખ ઉપર પોતાના મુખને નિઃશંક લટ-
 કાવતો લટકાવતો અને તેનાં ખીજવલાં નેત્રમાં પોતાનાં નેત્રની અચુધારા
 સારતો સારતો ફેલા લાગ્યો: “ ઓ મહારા ચન્દનવૃક્ષ ! ઓ મહારી
 “ કુમુદ ! હવે કાંઈ વિચારવાનું રહ્યું નથી, ત્હારે વિચારવાનો કાંઈ પણ
 “ શ્રમ લેવાનો બાકી નથી ! સંસારના સર્વ પ્રકારોથી તું પોતાને મુક્ત થઈ
 “ સમજ—મને કોઈનું ભય નથી, હું કોઈ સાધુધર્મનું ઉલ્લંઘન કરતો
 “ નથી ! એવા ભય વિના, એવા ઉલ્લંઘન વિના, હું સર્વ રીતે ત્હારો છું

“ અને સર્વાવસ્થામાં લોકકલ્યાણ કરવાને સમર્થ છું—તેમાં ત્હારો સહવાસ
 “ વિદ્યરૂપ નથી એટલું નહીં પણ ત્હારું અદ્વૈત મ્હારા મંગલ કાર્યમાં
 “ આવશ્યક છે ! ત્હારું આયુષ્ય ત્હારે માટે નહીં—પણ મ્હારે માટે અને
 “ મ્હારા સદ્બિલાષોની સિદ્ધિને માટે આવશ્યક છે ! ઐ મ્હારી કુમુદ !
 “ તું હવે ઉચ્છ્વાસ પામ ! હું ત્હારો જ છું ! તું મ્હારી જ છે ! પવિત્ર સા-
 “ ધુજનોએ, દિવ્ય સિદ્ધાંગનાએ, અને ચિરંજીવોના દર્શનાધિકારે
 “ જે વાત સિદ્ધ કરી છે તેમાં રજ પણ શંકા ન કરીશ !”

આ શબ્દોમાંના આશ્વાસનથી કે એ ખેલનારના શબ્દોચ્ચાર સાથે
 નીકળતા શ્વાસથી, એના હૃદયના અંતર્ભાગના સ્પર્શથી કે પ્રાણવિનિમયથી,
 એની પ્રીતિના સંપૂર્ણ વિકાસથી કે પોતાના કરમાઈ જતા આંશા-પુષ્પ
 ઉપર પડતી મેઘવૃષ્ટિથી, કુમુદ જગૃત થઈ, સરસ્વતીચન્દ્રના સ્કન્ધ ઉપર
 પોતાના હસ્ત ટેકવી એના જ કંઠના આધારથી, નીસરણી ઉપરથી પાછે
 પગલે બાળક ઉતરે તેમ, સરસ્વતીચન્દ્રના હાથમાંથી નીચે ઉતરી એના
 આંખી ઉભી રહી, તે હાથ દૂર લેઈ, આંસુ લહોઈ ખેલવા લાગી.

“ ક્ષમા કરજો ! વિચાર ન પહોંચવાથી હું આ દશાને પામી હતી.
 “ હું મૂર્છાવશ ન હતી પણ વિચારવશ હતી તે આપનું કહેલું સાંભળ્યું
 “ પણ ખરું તે વિચાર સુઝ્યો છે પણ ખરો. આપના યોગને પામી,
 “ આપની સેવાનો અધિકાર પામી, આપના દુઃખનું કારણભૂત થનારી
 “ આત્મહત્યાને હવે હું શોધવાની નથી. સાધુજનો જે સત્ય ધર્મ પાળે છે
 “ તે ધર્મને માની હું સત્ય ખેલવા, અને છું તેવી જગતની આંખે
 “ દેખાવા, હવે તત્પર છું. જે સનાતન ધર્મ પ્રમાણે આપણું અદ્વૈત છે,
 “ જે આપણે વરણવિધાન વિના હૃદયના વિવાહથી વરી ચુકેલાં છીએ
 “ અને એ વરણ આટલું અનિવાર્ય નીવડ્યું છે, જે આપ મ્હારા હૃદયના
 “ સ્વામી છો, તો પછી પૃથ્વી જેવી હું બ્યાં દૃષ્ટિ કરીશ ત્યાં ઘૌ જેવા
 “ આપને જ દેખીશ ! માતાપિતા કરતાં અને એમનાં સુખદુઃખ કરતાં
 “ પતિવ્રતાને મન સ્વામી જ વિશેષ છે, તો હું પણ એ ધર્મને અનુ-
 “ સરીને કંઈ પણ અન્ય વિચાર ન કરતાં, લોકલજ્જનને કે કૃત્રિમ
 “ શાસ્ત્રોને ન સ્વીકારતાં, સર્વ શાસ્ત્રનું શાસ્ત્ર આપણી પ્રીતિ છે તેને
 “ જ વશ થાઉં છું ! એ પ્રીતિ પિતાએ જ ઉત્પન્ન કરી છે, લોકવ્યવ-
 “ હારથી ભુલ આઈ આપેલું દાન ન આપ્યું ગણી મ્હારા કન્યાશરીરનું
 “ એ જ પિતાએ અન્યત્ર દાન કર્યું તે દાનના લેનાર પ્રતિ મ્હારો ધર્મ
 “ સમાપ્ત થયો છે, અને હૃદય તો પિતાએ મૂળ પ્રકટ કરેલા યજ્ઞની વેદી

- “ उपर न होगायुं छं—अने आपना जेवा आटला मनोपणवाणा
 “ साधुजन ओ छेमने धर्म्य गणो छं।—तो हुवे हुं डॉर विचारती नथी !
 “ आपना सन्मित्र पारो भडारं नाम इप प्रकट करे ते आपने अंडी
 “ सुधी शोधवा आवतार मित्र आपना जेवा न सज्जन हरे अने
 “ डॉर पणु सद्विचार जतावशे. भडारं सर्व आयुष्य आपनी सूक्ष्म प्रीतिथी
 “ तृप्त थशे ते स्थूल प्रीतिना स्थूल जोगनी वासनाते आपना आश्रयथी
 “ हुं हर राणी शशीश ! भडारा हृदयमांथी प्रीतिनो वृक्ष उष्णी शक्ति
 “ नथी ते डॉर उष्णी शक्ति ओम नथी. आपनी छायाती पेठे, युहुओ-
 “ धिनी धर्मपत्नी पेठे, सूर्य पृथ्वीने राषेछे ते पृथ्वीनी पेठे, हुं आपनो
 “ धर्मसहचार करीश ! संसार इहेशे ते सांभणी रडीश, पितामातानां
 “ दुःख जेठ रीठ रडीश, पणु भडारो धर्म तो आ देणुं छुं ते न पाणीश.
 “ ओ भडारा प्राणनाथ ! आप हुवे भडारा सर्व विचारनो त्याग करी
 “ देवज लोककल्याणना न विचार करे. आपना हृदयमां जे देश अने
 “ लोक वसी रखा छं तेमनी हुं सपत्नी नडी थाडं—पणु ओ देश अने
 “ लोकनी सेवाने अर्थे आप जे यज्ञ मांशे तेमां हुं आपनी सहधर्म-
 “ आरिणी थरिश ! आजनी रात्रि ओ यज्ञना विधि समजववामां
 “ गाणो. प्रातःकाले अंद्रकान्तभाषिसे वगर शंकाओ मने ओलावजे !
 “ आ सिद्धमन्दिरनी पवित्र छायाओ भडारा हृदयनो स्पर्श करती
 “ अत्यारे हुं अनुभवुं छुं ते ओ स्पर्शना तात्पर्येना ओधने आपनो
 “ चिन्तामणि प्रकट करशे. ते आपणा संस्कारेने शुद्ध करशे. आपणा
 “ व्यवहारनो निश्चय तो आपना तटस्थ मित्रने न सोंपजे !”

प्रकरण ३६.

देशप्रीतिनुं मनोरान्य.

शतेषु जायते शूरः सहस्रेषु च पण्डितः ।
 वक्ता दशसहस्रेषु दाता भवति वा न वा ॥
 इन्द्रियाणां जये शूरो धर्मं चरति पण्डितः ।
 सत्यवादी भवेद्वक्ता दाता लोकहिते रतः॥

व्यास; महाभारत.

(अर्थः—सैंकडोमां ओइ शूर थाय; हुन्तरोमां ओइ पंडित थाय; दश हुन्तरोमां ओइ वक्ता थाय; ते दाता तो उत्पन्न थाय इ न थाय. शूर ते

धन्व्यो ज्ञतवामां; पंडित ते धर्म अरवामां; वक्ता सत्यवादी थाय ते; अने दाता बोधहितने माटे दान करे ते.)

Convinced as he was that " success in the modern world was to be obtained only by adaptation to the needs of modern life, he wished his fellow-Hindus to unite an inner light of Divine philosophy, drawn from their traditional sources, and generously interpreted, to a mastery of the physical science, and the means of natural improvement." Jurist, statesman, scholar, orator, poet, lover of Nature, and meditative sage, he remains to the West the convincing proof that " it is by the word and example of him and his like that India must be regenerated, and the moral endowments of her children made noble, serviceable for the general welfare of mankind ." —*Frazer's Literary History of India on our late Mr. Justice Kashinath T. Telang.*

Year by year the leaders of Indian thought in India spread their influence over ever-widening circles, though what the final result may be when these leaders, infused with all the best of the spirit of the East and West, rise up to proclaim that East and West have met, and from the union new forms of thought, new modes of artistic expression, new ways of viewing life, new solutions of religious, social, and moral problems have been produced as they must be, is one that the whole past history of the world teaches us to be watched with hope, not fear or doubt.—*Ibid.* on the *Fusing Point of Old and New.*

On a poet's lips I slept,
Dreaming like a love-adept
In the sound his breathing kept.

Nor seeks nor finds he mortal blisses
 But feeds on the aërial kisses
 Of shapes that haunt thought's wildernesses.
 He will watch from dawn to gloom
 The lake-reflected sun illum
 The yellow bees in the ivy bloom,
 Nor heed nor see what things they be
 But from these create he can
 Forms more real than living man,
 Nurslings of immortality.
 One of these awakened me
 And I sped to succour thee.

“A Spirit of the Mind;” Shelley's
Prometheus Unbound.

ક્ષના ઉપર વેલી વીંટાતી હોય તેમ અત્યારે સરસ્વ-
 તીચંદ્રના હૃદય ઉપર કુમુદ વીંટાઈ. તેનું સૂક્ષ્મ શરીર
 સ્થૂલ શરીરને ભુલી ગયું, કેવળ હૃદય હૃદયને જોવા
 લાગ્યું, અને મુખ તો માત્ર હૃદયના ગાનના વાગ્ન જેવું
 થઈ ગયું.

સૂર્ય આકાશમાં પોતાનું તેજ મુંઝીને પૃથ્વીના સીમભાગની રેખા
 નીચે ઉતરી પડતો હતો અને તે તેજ પણ આ સૂક્ષ્મ દમ્પતીનાં અંતઃકર-
 ણમાં ઉતરી પડ્યું હોય તેમ થોડી વારમાં સ્થૂલ જગતમાં સ્થૂલ રાત્રિ પડી,
 અને એ રાત્રિ આ ચિરંજીવપ્રિય દમ્પતીને અજ્ઞાત આનન્દ આપવાને
 શક્તિમતી થાય એવું કરવાને ચન્દ્ર અને ચન્દ્રિકા સંપૂર્ણ કલ્યાણી હૃદય
 પામ્યાં.

“કુમુદ! પ્રિય કુમુદ! પુરાણ પુરુષની સત્તા જેમ જગત માત્રને
 “એક કરી લે છે તે જ પ્રમાણે આ ચન્દ્રિકા પણ જગતને એકાકાર
 “એકાનન્દ કરતી નથી ભાસતી?” સરસ્વતીચન્દ્ર ચારે પાસ દૃષ્ટિ
 ફેરવતો ખોલ્યો.

કુમુદઃ—એમ જ છે—તે એ ચન્દ્રની ચિરંજીવતાનું રમણીય ઢળ છે.

સરઃ—આ દીર્ઘ પ્રહરવાળી રાત્રિને આપણે એક ક્ષણ જેઠે
 ગાળીએ એવો અભિગ્રાપ મદારા હૃદયમાં આ ચન્દ્ર જેઠે દૃષ્ટ પામે છે.

કુમુદ૦—આપણે આપણા સર્વ આયુષ્યને આનન્દના ક્ષણ પેઠે ગાળી નાંખીશું.

સર૦—હૃદયના વિવાહના એ મનોરથનું આપણે વિવહન કરીશું. મધુર મધુરી, કંઈક મધુર વસ્તુ ગા.

કુમુદ૦—વિધાતાએ તો લેખ લખ્યા છે !

પ્રાણનાથશું પ્રાણ જાણ્યા છે !

બન્યો એવો ચિરંજીવ યોગ !

જે જે ! તારા ! ચન્દ્ર ! ચક્રાર !

સર૦—એ સત્ય છે. આ તારા અને ચન્દ્ર પણ ચિરંજીવ છે. તેના ભણી આપણું ત્રસરેણુક જીવન ચક્રાર પેઠે ઉડશે અને સ્થૂલ ભોજન ત્યજ માત્ર સૂક્ષ્મ ચન્દ્રિકાનાં કિરણનું પાન કરશે.

કુમુદ૦—લોકસંઘ આ તારાએ પેઠે આપણી દૃષ્ટિમર્યાદામાં ઉભરાય છે પણ તે દૂરથી ચમકારા કરે છે અને આપણો દેશ ચન્દ્રની પેઠે પાસે રહી આપણી દૃષ્ટિને ભરે છે ! આપણે ચક્રાર દમ્પતી પેઠે તેને જોઈ રહીએ છીએ.

સર૦—એમ જ.

કુમુદ૦—આપણે અલ્પ દેહવાળાં પૃથ્વીપરનાં પક્ષી આ ચન્દ્રનું શું કલ્યાણ કરી શકીશું ?

સર૦—આખો દિવસ એ વિચાર કરી હું આન્ત થઈ ગયો છું ને હવે એ ચન્દ્રની ચન્દ્રિકા મહારા શરીરમાં અને મસ્તિકમાં નિદ્રાનો અભિષેક કરે છે. કુમુદા નિદ્રા મને ઘેરે છે ને નીચે જવા જેટલી સત્તા મહારામાં નથી.

કુમુદ૦—એ ચન્દ્રિકામાં જ એટલી સત્તા હોય તો તેને હોડીને આપ અત્ર શયન કરો.

સર૦—હા.

નીચે ઉગેલા ઘાસમાં એ સુઈ ગયો ને ગમે તો નિદ્રામાં એણે જાતે મુક્યું કે ગમે તો કુમુદે પડતું ઝીલ્યું—પણ એનું મસ્તક કુમુદના ખોળાનું ઉશીકું કરી સુઈ ગયું.

એની નિદ્રા ગાઠ દેખાઈ. એના નિદ્રાવશ મુખ ઉપર ચન્દ્રનાં કિરણ રમતાં હતાં અને પોપચાં ઉપર ભાર મુકતાં હતાં. એની મુઠોમાં પવન સરતો હતો. એ સર્વ દર્શન કુમુદ આજ સ્વસ્થ ચિત્તથી કરતી હતી ને વિકર વિના વિચાર કરતી હતી.

“ આજ સુધી મહારી પ્રીતિ સ્વાર્થી હતી. ભોગમાત્રમાં સ્વાર્થ છે ને
 “ ભોગની તૃણાથી થનારી પ્રીતિ સ્વાર્થની જ પ્રીતિ છે: યૌવન થઈ રહેતાં
 “ એ પ્રીતિનો નાશ થાય છે. મહારી પ્રીતિને હવે શારીરક ભોગની વાસના
 “ નથી. આ પ્રિયજનનું કલ્યાણ જોવું, એને હાથે લોકનું કલ્યાણ થતું જોવું
 “ —એ જ હવે મહારી વાસના છે. પાખ્યાલીદેવીના માથા આગળ કુન્તી-
 “ માતા મેઠાં હતાં તેમ આ મંગળ-મૂર્તિના શિરને લેઈ હું બેઠી છું—તે
 “ એમના મહાપ્રયાણમાં એમને વિશ્રાન્તિ આપવાને જીવી છું ને જીવીશ !
 “ મન્મથ ! તું હવે બે જણનાં ઉરમાંથી ભસ્મસાત્ થયો છે. પત્નીનું અ-
 “ ધાંગનાસ્વરૂપ ઘણું પ્રકારે સધાય છે. જે મહાનુ કાર્ય એમને આરંભવું
 “ છે તેમાં હું એમની મન્ત્રી-મન્ત્રિણી-થઈશ, એમનાં સાધનમાં દાસી થ-
 “ ઈશ, અનેક ક્લેશ ભરેલી એમની લોકયાત્રામાં એમના મનને અનુકૂલ
 “ થઈ એમની વિશ્રાન્તિનું સ્થાન થઈશ, અપરિચિત પ્રયાસથી એ ગભ-
 “ રાયા હશે ત્યારે કુન્તીમાતા જેવી થઈ ક્ષમા અને ધીરતા એમનીપાસે
 “ રખાવીશ, એમના ગૃહસમ્ભારમાં ભોજનાદિ સર્વ પ્રસંગોમાં એમની
 “ વેદીને પુષ્ટ કરવામાં માતા વિનાના આ બાળકની માતા થઈશ,
 “ મહારા ગુણથી એમના કુલનો ઉદ્ધાર કરીશ,— સ્ત્રીએ કરવાનાં એ સર્વ
 “ કાર્ય કરીશ ! એ સર્વ વાતમાં એમની સ્ત્રી છું તે થઈશ. માત્ર શયન-
 “ કાળે રમ્ભા થવાનો નિષેધ છે, ચન્દ્રાવલીની પેઠે તે નિષેધ પાળીશ, ને
 “ એટલી વાતમાં મહારા એમના દમ્પતીધર્મની કળા ન્યૂન રહેશે—તે પણ
 “ એમણે દર્શાવેલા બોધથી એમની સાથેના જ અઠૈતના બળથી— તેમાં
 “ દોષ નથી—ગુણ નથી. આખા દેશને એમણે પોતાનું કુળ કરી લીધું છે
 “ ને તેનો ઉદ્ધાર કરવા ઇચ્છે છે તેમાં હું એમની આમ ધર્મપત્ની થઈશ
 “ ને સ્થૂલ ભોગમાં વિરક્ત રહીશ ! પછી સંસાર મહારા કે એમનો શો
 “ દોષ કહાડશે ? ને મહારામાં દોષ ન હતાં સંસાર દોષ દેખશે તો દેખો.

“ અપાપેઽહં કુલે જાતા મયિ પાપં ન વિચિતે ।

ચાદિ સમ્ભાવ્યતે પાપમપાપિન્યાં હિ કિં મયા ॥”

“ આ મહાત્માને પ્રસંગે રંક કુમુદને આજ આટલું મનોબળ આપ્યું
 છે. કુમુદ ! તારામાં કાંઈ સત્વ નથી, સુન્દરતા નથી, કે પવિત્રતા

૧. કાર્યેષુ મન્ત્રી કરણેષુ દાસી
 મોઝ્યેષુ માતા શયનેષુ રમ્ભા ॥
 મનોતુકૂલ્લા ક્ષમયા ધરિત્રી
 ગુણેશ્ચ ભાયાં કુલસુદ્ધરન્તી ॥
૨. જુના પ્રસંગ ઉપરથી.

નથી તેમાં આ નરરત્ન સુન્દરતા જુવે છે, પવિત્રતા માને છે, ને સત્વ મુકે છે ! ત્હારું કર્તવ્ય એટલું જ કે એની પ્રીતિને—કૃપાને—પાત્ર થવું, એ દીવા પેઠે પરમ જ્યોત ધરે તેને માટે એમની વાટ સંકારવી, ને એમાં તેલ પુર્યો કરવું! એટલો નિર્દોષ અધિકાર પામી છું તો તે પાળીશ.”

સરસ્વતીચંદ્રને કપાળે હાથ ફેરવતી ઉચ્ચે જોઈ ધીરે સ્વરે ગાવા લાગી;

“ આકાશના ચંદ્ર ! આ ચંદ્ર ત્હારાથી વધારે છે !

“ મ્હારે માટે આવું તે આવું જ હાલ છે,

“ મ્હારે માટે આવા તે આના હાલ છે !

“ પુરો શ્રીમાન ને વિદ્વાન આ

“ મ્હારી પ્રીતિમાં થયો ખેહાલ આ !

“ મને સુઝતાં નથી માતા ને પિતા,

“ ત્યજ્યા મ્હારે માટે એણે તો પિતા !

“ ત્યજી લક્ષ્મી, ત્યજ્યાં ગૃહમિત્રને,

“ શોધી એકલી રંક કુમુદને !

“ એને માટે ઇચ્છું તે એણે પડે,

“ એને માટે શોધું તે ના જડે.

“ ચંદ્ર ! તેજ ત્હારું જડ સર્વ છે;

“ મ્હારા ચંદ્રમાં ચેતન—રસ બધે !”

ગાવું બંધ કરી હાથ ફેરવતી ફેરવતી ખોલ્યા ચાલ્યા વિના ખે કલાક એ જ દશામાં ખેસી રહી ને પ્રિયમસ્તકનો ભાર એના ખોળાને જણાયો જ નહી. અંતે સરસ્વતીચંદ્ર હાલ્યો, જનગૃત થયો, ખેડો થયો, ને ખે જણુ સ્વસ્થ થઈ નીચે ગયાં. આટલાને એક છેડે એ ખેડો ને ખીજે છેડે કુમુદ ખેડી. કુમુદે વાત કહાડી.

“ હવે આપણે મ્હારી વાતો કરવાની કાંઈ બાકી નથી. આપે આ-
“ પનું આયુષ્યશેષ કેવી પ્રવૃત્તિમાં ગાળવું ધાર્યું તે સમજવો.

સર૦—ધણા વર્ષના મ્હારા અભિલાષ સિદ્ધ કરવાનો માર્ગ આ સ્થાને અતે તમારા અઠૈતે જ મને સુઝાઓ છે. મધુરી ! મને એક વાર કહો— સ્પષ્ટ—અને અંતઃકરણ ઉપર વાસેલા આગળા ઉઘાડી—કહી દો કે આ- પણાં જીવનનો સમાગમ તમે કેવળ સૂક્ષ્મ ઇચ્છો છો કે સ્થૂલ ને સૂક્ષ્મ ઉભય ઇચ્છો છો ? તમે જે માર્ગ ઇચ્છો તેને અનુકૂળ રહી મ્હારી અભિલાષસિદ્ધિ શોધવાનું મને સુઝ્યું છે.

કુમુદ૦—જો આમ કે તેમ બે વાતને માટે અનુકૂળ માર્ગ આપને સુઝ્યા છે તો આ પ્રશ્ન તેને માટે નકામો નથી ?

મુર૦—જો આમ હોય તો એક માર્ગ છે તે તેમ હોય તો બીજો માર્ગ છે. એમ બે જુદા માર્ગ જડ છે માટે પુછવાનું થાય છે.

કુમુદ૦—સ્ત્રીજનના હૃદયનો સ્વભાવ આપ સમજો છો. મહારી બુદ્ધિ અનેક નિર્ણય કરી એક નિર્ણય ઉપર આવી છે એ સત્ય છે; પણ સ્ત્રીનાં હૃદય દીવાની જ્યોત જેવાં છે તેનો શો વિશ્વાસ ? અમારી બુદ્ધિએ અમારા હૃદયના હાથમાં તે હૃદયનો દીવો પવનના હાથમાં. આપના જેવા સમર્થ સત્પુરુષો અમારે માટે જેવાં જ્ઞાનસ રત્નશો તેમાં અમારી શક્તિ પ્રમાણે અમારા હૃદયના દીવા બળશે તે આપને પ્રકાશ આપશે. મહારે માટે કેવું જ્ઞાનસ આપવું એ આપને સુઝતું ન લાગ્યું માટે જ અન્ધ-જ્ઞાનભાઈને પુછવા ઉપર રાખ્યું. જ્યારે બહાણુના પોતાના રહડ ચાલતા નથી ત્યારે બહાણુવટી ખલાસીએને હલેસાં મારવા બેસાડે છે. જ્યારે આપણા રહડ ન જ ચાલ્યા ત્યારે આપના સન્મિત્રને હલેસાં ઉપર બેસાડવાનું મને સુઝ્યું તે કહ્યું. મને લાગે છે કે હવે આપને જે જુદાજુદા માર્ગ સુઝ્યા હોય તે સર્વ મને કહી દો. આ વિષયમાં આપના પૌરુષ હૃદયનું તેજ ધારવાને મહારું સ્ત્રીણુ હૃદય ઉત્કટ આતુર થઈ ગયું છે. પ્રિય મેઘની વૃષ્ટિ-ને માટે જેમ પૃથ્વી ઉકળે તેમ આપના હૃદયમાંથી થવાની વૃષ્ટિને માટે હું આતુરતાથી ઉકળું છું, તે આપની વૃષ્ટિ કલ્યાણુકર જ હશે એવી શ્રદ્ધાથી તેની ધારાઓનું મહારા હૃદયકમળમાં આધાન પામવાને માટે સજ્જ છું. રાત્રિના અન્ધકાર જેવા સંસારના અન્ધકાર આપણી બેની વચ્ચે અંતરાયરૂપ થયાછે તે છતાં આપની રસગર્જના એ અન્ધકારને ભેદી મહારા હૃદયમાં સંભળાઈ છે, તે અનેક શોકથી શ્યામ થયેલા મેઘના જેવા આપના તેજને હું રંક પૃથ્વી જેવી નીચેથી દેખું છું !^૧ હવે એ પડદો ચીરી નાંખો ! આપના મનમાં જે પુરુષાર્થના અભિલાષ ધણા કાળથી બંધાયાછે તે મહારા હૃદયમાં રેડી દો તે શાસ્ત્ર પ્રમાણે વિવા-લક્ષ્મીનો ઉચ્ચગ્રાહ—આપ દો તે હું પૃથ્વી—તે સિદ્ધ કરી દો ! ઓ

૧. વિશ્વમ્ભરા પ્રિયતુમાં પ્રિયમેઘ કાળ

આતુર સમજ થઈ ઉરથી ઉકળેછે;

આ અન્ધકાર યમતુલ્ય પડ્યો જ વચ્ચે:

દેખે ન મેઘ અવનિ, અવનિ ન મેઘ.

એ મેઘ લેહાય પુરુષાર્થ ધણો રચે છે,

ઉરે જમાવી રસ, ગર્જનને કરે છે. (પદ્ધતિ પાને અનુસંધાન છે.)

મહારા પ્રિયતમ પ્રિય ! આપની જે કુમુદ સ્વભાવે રંક, અસાની, તે લલ્લશીલ છે તે આ સ્થાનનાં કોઈ સત્વોને બંને આજ આપની પાસે બલવતી, પ્રબુદ્ધ, અને ધૃષ્ટ થાય છે !

સર૦—અવશ્ય આ સ્થાનનો અને થયેલાં સ્વપ્નોનો પ્રભાવ તમને આ નવી પ્રકૃતિ આપે છે ! અથવા સિદ્ધાંગનાઓએ સ્વપ્નમાં આપેલા અદ્વૈત-વસ્તુના છેડા તમને આ સૂક્ષ્મ પ્રીતિની વિકાસ-અવસ્થાનો અનુભવ આજના પરિપાક પામેલા જાગૃતમાં આપે છે !

કુમુદ૦—જે હો તે હો ! આપ હવે આપના મનોરથ મને કહી દો કે એ મનોરથની ધરીએ જોડવાના બે અશ્વને સ્થાને આપણે બે તરત જોડાઈ જઈએ. આપના હૃદયમાં મહારું હૃદય પ્રવેશ કરે છે તેને માટે દ્વાર ઉઘાડાં મુકો !

સર૦—મધુરી પ્રિયા ! એમ જ છે તો સાંભળ. મહારી જનની જેને આપણે સિદ્ધરૂપિણી જોઈ તેની પાસેથી અને મહારાં પિતામહી પાસેથી મને મળેલું દ્રવ્ય હું મુંબાઈ છોડતી વેળા અંદરડાંતને આપતો આવેલો છું. એ તેમનું શુદ્ધ સ્ત્રીધન તેમના દાયાદૈ-રૂપે હું પામેલો છું. કુમુદની સુંદર મૂલ્યવતી છબી એને માટે કલ્પેલા રંગભવનમાં રાખી અને એને આપવાની મુદ્રા વિશેષ ધ્યય કરી તૈયાર કરાવી તે આ દ્રવ્યનાં પ્રતાપથી. એ છબી મુંબઈમાં રહી, અને તે પ્રતિકૃતિની પ્રકૃતિરૂપ કુમુદને જ આજ હું આમ નવીનરૂપે પામું છું. એ તને આપવાની મુદ્રા સુવર્ણપુરથી નીકળ્યા પછી એક દુઃખી વણિકને દ્રવ્યવાન કરવાને મહે પહેરાવી દીધી છે અને કુમુદને માટે આ સિદ્ધાંગનારૂપ થયેલી શ્વશુર-જનનીએ આપેલી ત્રિન્તામણિ મુદ્રા જ તેમની પૌત્રીને આપવાને મહારી પાસે શેષ રહી છે.

એ ગર્જના કરી પ્રતિધ્વનિને શુભે છે,
ને કૃષ્ણકાય યમ સહ શુભતો ધ્રુજે છે.
શુભી પતિતણી ગભીર જ વીરહાક,
આહ્વાદ પૃથ્વી ધરતી ત્યજતી વિપાદ;
અત્યંત તેજ રસશ્યામ ધરે પયોદ,
તે પૃથ્વી ખેંડાયતું ગૌરી પટ અન્ય સન્ધો !

સ્નેહમુદ્રા. કાંડ ૮૨ (શ્લોક ૩૮—૪૦)

૧. અન્યદામૂષ્ણં પુંસાં ક્ષમા લજ્જેવ યોષિતામ્ ।

પરાક્મઃ પરિભવે વૈયાલ્યં સુરતેષ્ચિવ ॥ માધ.

૨. વારસ.

કુમુદ૦—સ્થૂલ સૂક્ષ્મ પ્રીતિના એ સ્થૂલ પ્રસાદ જાતે આમ છુટા પડ્યા તે કેવળ-સૂક્ષ્મ પ્રીતિને ઉચિત જ થયું છે. હવે આ કન્થા-ઓમાં જ આપણી સ્થૂલ સમૃદ્ધિની સમાપ્તિ રૂઢે તેમાં ચન્દ્રાવલીમૈયાએ છવાડેલી કુમુદના જીવનનું પરિપૂર્ણ સાદૃશ્ય છે.

સર૦—કુમુદ - કુમુદસુંદરી! સિદ્ધ પ્રીતિના અદ્વૈતને બળે ઘડીમાં તમને તું કહું છું ને ઘડીમાં તમે કહું છું—ઘડીમાં કુમુદ કહું છું ને ઘડીમાં કુમુદસુંદરી કહું છું! કમ વિના આમ ધણુંક અર્થ વિનાનું મહારાથી અને તમારાથી બેથી બોલાઈ બકાઈ જવાય છે તે ભાગ બાદ કરી બાકીનું સમજી સંગ્રહી લેજો. આજ સુધી અનેક વિચારો મનમાં ઘોળાયાં કરતા હતા તેમને સ્થાને હવે એક વિચાર પરિપાકદશામાં આવતો જાય છે—તેમાં તમે મહારાં સહધર્મચારિણી થશો એવી શ્રદ્ધા થઈ છે. મહારી જનનીએ ને માતામહીએ મળી મહારે માટે ચાર લક્ષ રૂપીઆ મુકેલા હતા તેના વ્યાપારાદિ સાધનથી મહું આજ લગભગ છ સાત લક્ષનો સુમાર વધારા સહિત કરેલો છે. એ સર્વ સંગ્રહ મહારા સર્વ મનોરાજ્યની સિદ્ધિને માટે પૂર્ણ નથી. કાળ જાતે—ચાર વર્ષે કે પાંચ વર્ષે—તે સંગ્રહ મહારા મનોરાજ્યના એક અંગને માટે બસ થશે ત્યાં સુધી ચન્દ્રકાંતના હાથમાં એ વધ્યાં જશે, ને આપણે આ સાધુજનોમાં એકાન્ત અપ્રસિદ્ધ સૂક્ષ્મ જીવન વ્યતીત કર્યો જઈશું.

કુમુદ૦—તે કાળપરિપાક થયે એ દ્રવ્યનું શું કરવા ઇચ્છો છો ?

સર૦—તમારું શરીર હવે અસ્પૃષ્ટ પવિત્ર રૂઢેશે ને તમારી સૂક્ષ્મ કલ્યાણ સમૃદ્ધિનું હું આસ્વાદન કરી શકીશ તે જ રીતે મહારી એ લક્ષ્મીનું શરીર અસ્પૃષ્ટ રૂઢેશે—તેનો વ્યય નહી થાય અને તેના ઉત્પન્નનો વ્યય થશે. એ ઉત્પન્નમાંથી એક વર્ષ આ દેશમાં વિદ્વાન્ ધનવાન્ વ્યાપારી ઉત્પન્ન થઈ શકશે ને બીજે વર્ષ દેશની રંક પ્રજ્વળનાં કલ્યાણનાં બીજાં રોપાશે. એમ ઉત્પન્નમાંથી વર્ષે વર્ષે વારાફરતી ચિરકાળની વ્યવસ્થા થઈ શકશે. “બી.એ” સુધીની પરીક્ષામાં તરી ઉતરેલા વિદ્વાનોમાંથી જેને વ્યાપારી થવાની શક્તિ અને વૃત્તિ હશે એવા બુદ્ધિમાન્ નરોમાંથી એક જાણુને કંઈ નિયમો પ્રમાણે શોધી ફાડી તેને વ્યાપારકાર્યમાં સિદ્ધ કરી શકાશે, અને એવી કલ્પના છે કે આવા નરને તે સિદ્ધિને અંતે ચાળીશ હજાર રૂપીઆની ઓછામાં ઓછી મુડી મળે. તે નરનું શોધન થાય કે તરત તેણે આ દેશમાં જ કોઈ સમર્થ વ્યાપારીઓ પાસે વ્યાપારમાં સિદ્ધ થવું અને

તેણે માત્ર ત્રીશ રૂપીઆના માસિક વેતન—પગાર—થી પોતાના વ્ય-
યનો નિર્વાહ કરવો. આ પ્રમાણે એ વર્ષ તેણે આ દેશમાં વ્યવહારમાં આ-
વી રીતની કરકસરથી રહેતાં ને વ્યાપારીની કળાનું ઉપાર્જન કરતાં શીખવું.
તે પછી તેણે ત્રણ વર્ષ યુરોપમાં કે અમેરિકામાં અથવા એ દેશમાં મળી
ગાળવા ને ચાળીશ હજારની સુડીના વ્યાજમાંથી એ દેશોમાં તેણે નિર્વાહ
કરવો અને વ્યાપારકળામાં નિપુણ થવું. તે પછી પૃથ્વીના ખીજ કોઈ
ભાગમાં એક વર્ષ, ને અંતે આ દેશમાં એ વર્ષ, ગાળવાં. એના સર્વ પ્રવાસનું
ગોચ્ય ખરચ તે આ દેશમાં હોય ત્યાં સુધી માત્ર રૂપીયા ત્રીશનું અને પર-
દેશમાં ચાળીશ હજારના વ્યાજ જેટલું એને વેતન આપવું. આ-
ટલાં વર્ષ તેના પોતાના ધારેલા વ્યાપારમાં સિદ્ધ થવા માટે દ્રવ્યનાં કાંઈ
વિશેષ સાધન, અને વ્યાપારમાં સિદ્ધ થયલા પ્રતિષ્ઠિત ઇંગ્રેજ અને દેશી
વ્યાપારીઓના આશ્રય અને અભિપ્રાય,—એટલી વસ્તુઓ એને મહારે અ-
થવા મહારા પ્રતિનિધિ પુરુષોએ પ્રાપ્ત કરાવવી. આટલાં વર્ષની આટલી
સિદ્ધિ તે પૂર્ણ પ્રયત્નથી ને સદ્બુદ્ધિથી પામ્યો છે એવો નિર્ણય થાય કે તેને
ચાળીશ હજારની રકમ આપી દેવી અને તેનો તે સારો ઉપયોગ કરી પોતાનું
ને દેશનું કલ્યાણ કરવા સમર્થ થાય એવો આશીર્વાદ આપવો. જો આ
ઉપરાંત તે નર કોઈ ખીજ દ્રવ્યોત્પાદક કળા કે શાસ્ત્રીય વિદ્યા પરદેશમાંથી
પ્રાપ્ત કરી આવ્યો હોય તો ચાળીશ હજાર ઉપરાંત ખીજ દશ હજાર સુધી-
ની રકમ આપવી. આટલા તપથી સિદ્ધ થયેલો વ્યાપારી આ દેશમાં અર્જુ-
નના રથનાં સૂત્ર ખેંચવામાં સાધનભૂત અને સમર્થ થશે એવી મહારી શ્ર-
દ્ધા છે. પોતે પારકે દ્રવ્યે સિદ્ધ થયેલો વિદ્વાન્ વ્યાપારી, પોતાનું ને પુત્રા-
દિકનું પેટ ભરી ખેસી રહેનાર કે મૂર્ખ વાસનાઓની તૃપ્તિ શોધનાર કે
વ્યાજ ખાઈ અનાથ વિધવા પેઠે આળસુ ને મન્દ ગતિનો જન્તુ, નહીં થાય.
પણ અર્જુન પેઠે ફરતો ચરતો અને અપૂર્વ અદૃશ્ય અસ્ત્રો વસાવી ફેંકતો
થશે ને આ દેશની પાંચાલીની ને પોતાના ચારે ભાઈની સમૃદ્ધિઓને ઉત્પન્ન
કરનાર થશે. કુમુદસુંદરી, આવા નરો ઇંગ્રેજ હનુમાનના સમર્થ શિ-
ષ્યો થઈ દ્રષ્ટા થશે, પોતાના યુગને ઉચિત નીતિ આપશે, મહોટી
ક્રિયાઓ રચશે, જિજ્ઞસુ થશે, અને પોતાના જેવા અનેક નરોને ઉભા
કરશે. મલ્લમહારાજની વેદશાળામાં અર્જુનનાં પાંચે આસન છે તે
આવા નરોની ક્રિયાથી આ દેશમાં ઉભાં થશે. વિદ્યાથી ઋષિ, ક્રિયાથી
રાજરૂપ, ને સામનસ્યથી ઇન્દ્ર જેવા લોક, આ નરોની સૃષ્ટિમાં અવતાર
લેવાનું ધર્મક્ષેત્ર દેખશે. ઇન્દ્ર ચરનારનો મિત્ર છે, સત્ય યુગ ચરવામાં

છે --સુવામાં નથી--એ મિત્રની અને એ યુગની પ્રાપ્તિનું ખીજ આવા વિદ્યાનું ધનવાન પુરુષોના ઉત્ક્રમથી થશે એવી મહારી શ્રદ્ધા છે.

કુમુદ૦—ન્યારે આંપના છસાંત લક્ષ અધુરા લાગે છે ત્યારે પચાસ હજારની રકમમાંથી તે શી રીતે આ નર આવા થશે ?

સર૦—એ પચાસ હજાર તો એમને માત્ર રથ આપશે પણ એ રથમાં એમની પોતાની સિદ્ધિને બળે એ લોક કાળક્રમે પચાસ લક્ષ વસાવી શકશે. કુમુદમુન્દરી ! એ લોકના યોગ અને પરાક્રમ આ દેશને કલ્યાણકારક નીવડશે. દ્રવ્યવાન અપંડિતો, રંક પંડિતો, અને દ્રવ્યવાન અને એકલપેટા હાથપગ વિનાના વિદ્યાનું અદ્રષ્ટાઓ--એ સર્વને સ્થાને આ માર્ગથી જ આ દેશમાં અર્જુનનું વીર્ય સફલ થશે. અનેક લોકને દ્રવ્ય કમાવાને માર્ગ સુઝતા નથી તેને આવા દ્રષ્ટાઓની દૃષ્ટિ અને ક્રિયા ખાતાપીતા અને જ્ઞેતા કમાતા કરશે. મહારી ટુંકી લક્ષ્મીની મર્યાદાને લીધે માત્ર બે વર્ષે આવે એક જ નર નીવડી શકશે તે તો ઈશ્વરની ઇચ્છા ! પણ જે ઈશ્વર મને આટલા વિચાર સુઝાડે છે તે આટલા ખીજથી ખીજાંને અનેકધા વિશેષ સમર્થતા આપશે. બાર વર્ષમાં આવા છ પુરુષો નીવડશે તેઓ સમુદ્ર ઝાળંગી પરદેશની કળાઓને અને વિદ્યાઓને આણશે તેની સાથે જ આ દેશનો ધનંજય પોતાની દૃષ્ટિ, જય, અને વિભૂતિનું દર્શન કરાવવા માંડશે.

કુમુદ૦—એ કાર્યમાં મહારો ધર્મસહચાર કેવી રીતે કામમાં લાગશે ?

સર૦—પારદેશીય રસસામગ્રી લેઈ આવેલાઓને માટે સુભદ્રાઓ ઉભી કરવી એ મહારી કુમુદનું કામ--તે ભાવી કાળમાં વિચારીશું. હવે એક વર્ષે આવા નરો ઉત્પન્ન કરવા તો ખીજે વર્ષે મહારી ટુંકી-લક્ષ્મીના ઉત્પન્નનું શું કરવું તે સાંભળ. વૃદ્ધોની વૃદ્ધાવસ્થાનો આધાર તેમનાં યુવાવસ્થ પુત્ર-વધૂઓમાં છે; બાલકોનો આધાર તેમનાં યુવાવસ્થ માતાપિતામાં છે; રાજ્યનો આધાર પણ યુવક પ્રજાનાં સામર્થ્ય અને સન્મતિમાં છે. ત્યારે આશ્રમનો આધાર જેવો ગૃહસ્થાશ્રમ ઉપર છે તેમ સર્વ અવસ્થાઓનો આધાર યુવાવસ્થા ઉપર છે. તે જ ન્યાયે અને તેથી અધિક ન્યાયે એ સર્વ અવસ્થાઓનું ને સર્વ પ્રજાનું કલ્યાણ દેશના વિદ્યાનો ઉપર છે ને વિદ્યાનોનો આધાર તેમની યુવાવસ્થાના સાદૃશ્ય ઉપર છે. જે આપણે તેટલા સાદૃશ્યનાં ખીજ નરોપી શકીશું તો સર્વ વૃદ્ધો જાતે સમૃદ્ધ અને બલવાન થશે. ઈંગ્રેજ લોકે ધણી સૂક્ષ્મ ખુદ્ધિથી, ઘણી દીર્ઘ દૃષ્ટિથી, અને અનેક નીતિધર્મના વિચારના દોહનને અને, આપણાં વિદ્યાનોની જે વાડી આ દેશમાં ઉભી કરી છે તેના

માળીનું કામ આપણે કરીશું. આપણે આપણાં સૂક્ષ્મ જીવનની લોકયાત્રા આ વિદ્વાનોનાં મન્દિરોમાં ને ઝુંપડાંઓમાં કરીશું. એ લોકનાં ગુપ્ત અને પ્રકટ સ્થાનોમાં અને હૃદયોમાં આપણે આપણી ખેની પરિવ્રજ્યા કરીશું અને એ ક્ષેત્રોમાંના અંતરાત્માની સ્થૂલ સૂક્ષ્મ ગતિને જોઈ લેઈશું. આપણા પુરુષવિદ્વાનોમાં હું ફરીશ, ને તેમની સ્ત્રીઓમાં તું ફરજે. તેમની સ્ત્રીઓના આધિ, વ્યાધિ, અને ઉપાધિ તું જોઈ લેજે ને તેમના સ્વામીઓના આધિ વ્યાધિ ઉપાધિ હું જોઈ લેઈશ. આપણે તે બે વર્ગનું તેમના કલ્યાણ માટે ને દેશના ઉદ્ધાર માટે સંયુક્ત સખીકૃત્ય કરીશું. પિતામહપુરમાં જે પ્રતિબિમ્બ જોયાં તેના મૂળ પદાર્થ આપણે જોઈ લેવા. તે પછી તેમનાં જે ધરમાં જેવાં દુઃખ હોય તે નષ્ટ કરવા આપણે તેમને શક્તિ આપવી.

એમની સ્ત્રીયો પંડિત થાય, રસરૂ થાય, કુટુમ્બપોષક થાય, સ્વસ્થ થાય, શરીરે બલવતી, રોગહીન અને સુંદર થાય, યોગ્યતાના પ્રમાણમાં કુટુમ્બબંધનમાંથી તેઓ મુક્ત—સ્વતંત્ર થાય ને તે મુક્તતાથી ને સ્વતંત્રતાથી કુટુમ્બની મૂર્ખ ઇચ્છાઓ અને કલેશમાંથી છુટી એ કુટુમ્બનાં ખરાં કલ્યાણ કરવા શક્તિમતી અને ઉત્સાહિની બને, કુટુમ્બના બાળકવર્ગને પોષણ અને શક્તિ આપે અને વૃદ્ધ વર્ગની કલ્યાણવાસનાઓને તૃપ્ત કરે:—એવા માર્ગ શોધવા ને લેવા તે મહાકાર્ય ગુણસુંદરીની પ્રિયપુત્રી નહીં કરી શકે તો બીજું કાણુ કરી શકશે ? એ કાર્યને માટે બંને વર્ષે આપણે પચાસ હજાર રૂપીયાના ચે.બી. ભાગ ખરચી શકીશું ! તે છે તો ઓછા—પણ ચલાવી લેઈશું.

કુમુદ૦—આપણી સ્ત્રીયો કુટુંબને પરવશ છે.

સર૦—એટલા માટે જ હું વિદ્વાન્ સ્વામીઓની સ્ત્રીયોને આ આશ્રય આપવા ઇચ્છું છું—કે સ્વામીને શક્તિ આપીએ તો તે સ્ત્રીને આપે. સ્ત્રીને રસોડામાંથી અને ગૃહકર્મમાંથી મુક્ત કરવાનાં સાધન વિદ્વાન્ સ્વામીને હોય તો તે સ્ત્રીને મુક્ત કરે, માટે તું જે સ્થાન યોગ્ય ગણે ત્યાં સ્વામીને હું આવાં સાધન આપીશ ને સ્ત્રીને તે સાધનનો ઉપયોગ કરી ઉચ્ચ જીવનમાં પ્રવેશ કરવાની શક્તિ ને વૃત્તિ તું આપજે.

કુમુદ૦—ગૃહનું વૃદ્ધ મંડળ આ વાતનો તિરસ્કાર કરશે ને ઇતર મંડળ આ સ્ત્રીની ઇર્ષ્યા કરશે.

સર૦—એ સર્વ મંડળને પણ આ સાધનનો લાભ મળે તો તેમને પણ આવા જીવનનો લાભ આપણે આપીશું. હું ને તું એકલાં આ સમારંભને

માટે ળસ નથી. માટે આપણા દેશમાં સમર્થ સ્ત્રીયો થાય ત્યાં સુધી ઇંગ્રે-
 જ્ઞેની કુલીન સ્ત્રીયોને સારા પગાર આપી આપણી આવી સ્ત્રીયોમાં જતી
 આવતી ને વાર્તાથી ને સહવાસથી ઉચ્ચ જીવન આવતી કરીશું. આપણી
 સ્ત્રીયોને ઘેર જોડે આમ ગંગા પ્રાપ્ત કરાવીશું ને એ સ્ત્રીયોને પણ ધીમે ધીમે
 ગૃહકાર્યમાંથી મુક્ત કરી ખુલાર કુહાડીશું ને પરદેશની ને આપણા દેશની
 પંડિત સ્ત્રીયોને એકઠી કરવાનાં ને જોધ અને રસ આપવાનાં સ્થાન રચીશું.
 આપણી વિધવાઓને આવા નવા ઉપદેશક ઉદ્યોગને માટે પાળી, પોપી, શક્તિ-
 મતી પરિવારિકાઓ કરીશું. આ વાડીમાં કાળક્રમે આપણી જાળકીયો
 ઉત્સાહ માનતાં શીખશે ને તે જાળકીયો નવા યુગની તરુણીયો થઈ જાતે
 જ આ સમારંભનો ભાર ઉપાડી લેતાં શીખશે. કુમુદા આ કાર્યમાં લોસ
 વિના હું કંઈ કરી શકું એમ નથી. સ્ત્રીયોમાં આવા કાર્યને અર્થે પણ પુરુષ
 ભજે તો લોક અનાચાર ગણે અને તેની સાથે જ એ સમારંભ ઉપર અ-
 શ્વસ્થામાનો ભાર ઉછળી પડે ને સર્વ વાત ભાગી જાય.

કુમુદા—આ સ્થાનની સાધ્વીઓ તેમાં ન ભજે ?

સર—સંસારને બ્રહ્મ ગણી તેઓ તેનાથી દૂર રહે છે ને તેનો સંસર્ગ
 તેઓ ઇચ્છતી નથી. આ વિચાર કંઈ જોટો છે ? આપણું રથૂલ વરણવિ-
 ધાન સંસારમાં પુનર્લગ્ન ગણાય ને તેની સાથે જ આપણો પોણો સમા-
 રંભ ભાગી નાંખવા જેવી આપણી અપકીર્તિ થાય—ને તેને સટે સાધુઓ
 તો આપણા મનઃસંયોગને જ લગ્નરૂપ ગણે છે. એ સાધુઓથી તો સંસાર
 દૂર રહે તે જ સારો! નીકર શંકાપુરીએ જિન્દુમતી ઉપર દૃષ્ટિ કરી ને આ-
 પણી ગણના કરી તેવી દૃષ્ટિ ને તેવી ગણનાનાં પાત્ર આ સાધુજન થાય તો
 અનેક યુગોના કલવિવર્ત વચ્ચે અખંડ રહેલો આટલો દીપ હોલાઈ જાય
 ને તે મહાઅનર્થ થાય. માટે જ મહે આપણાં જીવનની વ્યવસ્થા કલ્પી છે.
 વળી જીવે. આ સમારંભને માટે આપણા શાસ્ત્રીપુરાણીઓને આપણે
 સંસ્કારોથી અને દ્રવ્યથી સંભૂત કરીશું અને ઘેરઘેર તેમની દ્વારા આર્ય
 સંસ્કારોને પ્રવર્તાવીશું. પાશ્ચાલ દેશની કુલીન વિદુષી સ્ત્રીયોના અને આ
 દેશના શાસ્ત્રીપુરાણીયોના, જળ અને અગ્નિ પેઠે અંતરપટથી સહવાસ
 પામતા, સંસ્કાર આપણાં કુટુંબોની આગગાડીઓને નવી સંગત ગતિ
 આપશે. આપણે આવાં એન્જન આવી ગાડીઓમાં જોડીશું ને
 સડકો ને રેલવેનાં જાંધી આપીશું. આપણાં કુટુંબો આ સડકો
 ઉપર થઈને નવા નવા જ્ઞાન-પ્રદેશોમાં પ્રવાસ કરશે, નવી કલા-
 ઓ પામશે, અને નવી સમૃદ્ધિઓ પામશે. જે કથાપુરાણો ઉપર

આજ તેમનીમાત્ર સ્થૂલ દૃષ્ટિ પડે છે ત્યાં તેમની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ પડશે. અને પિતામહપુરમાં જોયેલા નાગલોકના મણિ અને વિપ ઉભયનાં સત્વ તેમને શુદ્ધ આર્ય જીવન આપશે તે અશ્વત્થામાના રાજાએ ઓગળવા માંડશે. જે પાશ્ચાત્યોની પરિણામ પામેલી બુદ્ધિના ઉચ્ચ સૂર્યપ્રકાશ આગળ તેમનાં નેત્ર ધ્રુવડનાં જેવાં થઈ જાય છે તે પ્રકાશનું મન્દ સુધાકર-સ્વરૂપ પાશ્ચાત્ય ચન્દ્રમુખીએ આપણા લોકમાં અમૃતકિરણો દ્વારા પ્રત્યક્ષ કરાવશે. બાલક, સ્ત્રી, તરુણ, અને વૃદ્ધ—સર્વે વર્ગોના કલ્યાણના માર્ગ આ સાધનોથી આપણે યાવદાયુષ્ય શોધ્યાં જઈશું. આ પ્રયોગ રાજનગરમાં આરંભી ધીમે ધીમે સર્વ જનપદમાં—જીલ્લાઓમાં તે દેશી રાજ્યોમાં—આપણે વડની વડગાઈએ પેઠે વિસ્તારીશું. હું તેમાં સર્વના ઉત્કર્ષનાં ખીજ જોઉં છું. આપણે જોયેલા અનેક ચિરંજીવોના આશય આપણા લોકના સંસારમાં આમ સાકાર થશે. કુમુદ ! બધે વર્ષે પચાસ હજારની રકમ આ મહાકાર્યને માટે આખરે ઓછી પડશે પણ તરત તેથી સારો આરંભ થશે. કુમુદ ! આ વાત એકલો સરસ્વતીચન્દ્ર કરી શકે એમ નથી. એમાં તો સિદ્ધાંગનાઓએ સંસ્કારેલી કુમુદનો જ અદ્વૈતયોગ જોઈએ. આ આપણાં જીવનનો—મહારી હાલની ટુંકી લક્ષ્મીવડે સાધવા યોગ્ય—મુદિત આશય તને કહી દીધો.

કુમુદ—આપની પાસેની લક્ષ્મીને ઓછી ગણી આપે આ અભિલાષ બાંધ્યો છે; પૂર્ણ અભિલાષ સિદ્ધ કરો તો તેમાં કેટલું સાધન જોઈએ તે કેટલા અભિલાષ કેવી રીતે સિદ્ધ કરી શકો ?

સર—મહારા પિતાની લક્ષ્મી જગત જાણે છે તેનાથી ઘણી વિશેષ છે; તે મહે સ્વીકારી હત તો મહારા અભિલાષ બહુ ખંડિત ન થાત. પણ એ તો થઈ ચુક્યું તે ધર્મથી થયું તે તેમાં ગતં ન જોવામિ. એ લક્ષ્મી મહારી પાસે આવી હત તો હું અંહી આવ્યો ન હત, અને આવ્યો ન હત તો આ સ્વપ્નેને બળે મહારા અભિલાષનો વિષય આ સ્થાને વધારી દીધો છે તે વધવા પામ્યો ન હત, અને એટલી બધી લક્ષ્મીને ક્યાં વેરવી તે કાને આપવી તેની ચિન્તા કાળ આવ્યે મહારા સ્વભાવ પ્રમાણે મને કાંટાની પેઠે સાલત. એ લક્ષ્મી મહારી પાસે હત તો હું શું કરત કે કરી આવે તો શું કરું એ વિચાર સોમશર્માના પિતાના વિચારજેવો નિષ્ફળ છે. પણ હાલ તમને કહેલી કલ્પના કરતા પહેલાં મહારા પૂર્ણ મતોરથનો મંદ નકસો કલાઓ હતો અને તે પછી તેમાં જોઈતી લક્ષ્મીનું ગણિત કલાડતાં

તે મહારા પિતાની લક્ષ્મીથી કાંઈકે સહજ અંશે વધ્યું—એ કાકતાલીય થયું. તે પછી મહે એ કલ્પનાને કાતરી નાંખી હાલની કલ્પના કરી છે. તે તમારે જાણવા જેવી ગણી તમને જણાવી છે, ખીણ નિષ્કળ છે.

કુમુદ—તે નિષ્કળ હો. તો પણ સ્ત્રીજાતિની સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસા મને જરૂર છે તેથી પુછું છું તે હો.

સર—ભલે. તો સાંભળો. પરાયાને જેમાં હાસ્યરસ લાગે તેમાં પ્રીતિના હૃદયને અહ્ભુતરસ લાગે છે તે તમારું હૃદય મહારા હૃદય વિના ખીજ પદાર્થને જાણવા ઇચ્છતું નથી તો તમારી વાસના તૃપ્ત કરવી એ મહારો રસ-ધર્મ છે. વળી હવે એમ પણ સુઝે છે કે આપણાથી ન બને તો કોઈ વધારે શક્તિવાળાથી બની શકે એવી કથાઓનું કીર્તન પણ નિષ્કળ નથી—તેમાંથી શક્તિમાનને સૂચના મળે તે અશક્તને ઉચ્ચ વિચારનું પગથીયું જડે. કુમુદસુંદરી ! પ્રથમ વિચાર મહે એવો ક્યો કે આપણા ઇંચેણ વિવેનો, સંસ્કૃત શાસ્ત્રીઓ, અને નિરક્ષર કલાવાનોને માટે એક નહાનું સરખું સુરગ્રામ જેવું ગામ કલ્યાણગ્રામ કિલું કરવું. ઇંચેણ વંત જેમ સીમલા, ડાર્જીલિંગ, મહાબલેશ્વર, અને નીલગિરી વગેરે સ્થાનોએ પોતાનાં તનમનને શક્તિ અને ઉત્સાહ આપવા જાય છે એવાં સ્થાનોમાં અને ત્યાં ન બને તો સમુદ્રાદિની તીરે કોઈ જાહુ આરોગ્ય-પોષક અને ઉત્સાહક સ્થાનોમાં આવું ગ્રામ રચવું. તેમાં આ ત્રણે વર્ગને આધિ-આધિ-ઉપાધિથી મુક્ત રાખી તેમની સ્ત્રીઓ અને બાળક સહિત આયુષ્ય ગાળવાની અનુકૂળતા કરી આપવી. સુંદરગિરિ ઉપર જે ત્રણ મઠની રચના છે એવાં જ ત્રણ રમણીય ભવન એવી જ વ્યવસ્થાથી આ સ્થાનોમાં રચવાં. એ ભવનમાં રહેવાનાં અભિલાષી સ્ત્રીપુરુષોને તેમાં રહેવાના અધિકારના કાંઈકે નિયમ કરવા. ઇંચેણ પાઠશાળાઓની છેલ્લી પરીક્ષામાં તરી આવેલા વિદ્વાનો અને પરીક્ષા લેઈ શોધી હુલાડેલા શાસ્ત્રીઓ, વૈદ્યો, અને કારીગરો—એ સર્વમાંથી પ્રતિવર્ષ અમુક સંખ્યાને આ ભવનમાં વાસ આપવો. વિહારભવનમાં હમ્પતીઓ વસે, કુમારભવનમાં સ્ત્રીવિનાના પુરુષો, અને સ્ત્રીભવનમાં વિધવાઓ અને—કાળ જતે આ દેશમાં વ્યવસ્થિત થાય તો—કુમારિકાઓ તે પરિવ્રાજિકાઓ વસે.

કુમુદ—એમણે ત્યાં વસીને શું કરવું ?

સર—વિદ્વાનોએ તે શાસ્ત્રીઓએ પોતાનાં સર્વ આયુષ્ય આ ભવનમાં ગાળવાં. તે કાળમાં એક પાસથી તેમણે આપણાં વેદ, વેદાંગ, શાસ્ત્રો, સાહિત્ય, પુરાણો, ધર્મો, આચારો, અને ખીણ જેલે અક્ષરરૂપે કે આચાર-

રૂપે વ્યવસ્થાઓ તે રૂઠિઓ આ દેશમાં પૂર્વે કે હાલ પ્રવર્તી કે દેખાઈ છે તેનું શોધન કરવું. આપણા લોકમાં તેમણે કરવું, જોવું, અને સર્વ પ્રજાના અનુભવોનું તેના મૂળથી મુખ્યમુખીના પ્રવાહ પર્યંત તારતમ્ય કહાડવું. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના શોધ અને વિચારોનો પણ આમાં ઉપયોગ કરવો. પક્ષવાદનો ત્યાગ કરી આ વિદ્વાનોએ સત્યશોધન કરવું. સર્વ પક્ષ અને સર્વ સંપ્રદાય જાણી લેવા પણ પોતાની દૃષ્ટિ તત્ત્વ અને નિષ્પક્ષપાત સત્ય નિર્ણય ઉપર રાખવી, પિતામહ અને અશ્વત્થામાના ગુણદોષ શોધવા, રાજાઓમાં પેંસી તેમના ગુણદોષ જોવા, તેમ તેમાંની પ્રકાશમયી નલિકાઓમાં પ્રવેશ કરી સર્વ ભાગ ધીમે ધીમે જોવા, નાગલોકનાં મણિ તે વિપ ઉભય જોઈ લેવાં અને આ દેશના સર્વ યુગોમાં, સર્વ સ્થાનોમાં જે જે પ્રવૃત્તિઓ તે નિવૃત્તિઓ થઈ છે તેનું શોધન સાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી કરી લેવું. આ દેશની અર્વાચીન અવસ્થાનાં સાંસારિક અને રાજકીય સર્વ અંગ તેમણે જાણી લેવાં અને દેશની સર્વતઃ ચિકિત્સા કરી ભવિષ્યને માટેનાં ઔષધનું શાસ્ત્ર ખડું કરવું. પિતામહના શરીરમાં પેટેલા અર્જુનના શર કેમ છુટે, પિતામહનું તેજ લોકમાં કેમ પ્રસાર પામે, અશ્વત્થામાના રાજામાં તે શર કેમ જાય, પ્રકાશમયી નલિકાઓનો નાશ કર્યા વિના અશ્વત્થામાએ ખાંધેલા રાજાઓ કેવી રીતે ઓગળે તે અસંખ્ય હાલતા ખડકો અને તેમની વચ્ચેના ચીરાઓને સાંધવાની કેમ વ્યવસ્થા થાય, નાગલોકનાં મણિ અને વિષનો કેમ પુનરુદ્ધાર થાય-નાગલોક અને તેમની વડવાઈઓમાંથી આપણને પ્રોષણ અને શક્તિ કેમ મળે તે તે લોકની તે તેમની સૃષ્ટિનો સાક્ષાત્કાર કેમ થાય, અર્જુન-દેવ અશ્વત્થામાના મસ્તિકમાં તેનો મણિ પાછો કેમ મુકે, અને અશ્વત્થામાનાં બ્રહ્મશિરોસ્ત્રની સમૃદ્ધિ આપણે કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવી: આ સર્વ વિષયના ઉંડા શોધ તે પ્રયોગ કરવા—આ આપણાં ભવનના વિદ્વાનોનું એક કર્તવ્ય.

કંઈક વિશ્રાન્તિ લેઈ વળી સરસ્વતીચંદ્ર બોલવા લાગ્યો: “કુમુદ-સુન્દરી! આટલું ખસ નથી. આપણા દેશમાં ચાલતા સર્વ લોકપ્રવાહોનાં સ્વરૂપ અને ગુણદોષ જાણી લેવાં અને પરદેશની—આખી પૃથ્વીની—મહાપ્રજાઓના પ્રવાહો અને પ્રધાનપણે ઇંગ્રેજ લોકના પ્રવાહ પણ સમજવા, એ આ સ્થાનના વિદ્વાનોનું ખીજું કર્તવ્ય. આખી પૃથ્વીમાં આજ પાંડવોના રથ દૂર છે તે તેનાં ચક્રના સર્વ આરાઓમાંથી તે ભાગમાંથી તે તમુએ તમુની ગતિમાંથી નવાં શાસ્ત્રો, નવા

શોધ, નવા પદાર્થ, અને નવાં સુખદુઃખ પળે પળે પ્રકટ થાય છે. સર્વ લોકની ને પ્રજ્ઞઓની શરીરસંપત્તિઓ, સાંસારિક અને રાજકીય વ્યવસ્થાઓ, ધર્મની સંસ્થાઓ, અને સ્કૂલ સૂક્ષ્મ શક્તિઓ, આં પાંડવોના ઘોડાઓના ખોખારા અને ખરીયો સંભળાતાં ધ્રુજે છે, બદલાય છે, ને નવીન રૂપ અને પ્રકાશ ધરે છે. આ રથની સાથે ન દોડતી પ્રજ્ઞઓ પાછળ પડે છે, ભુખે મરે છે, બુદ્ધિહીન થાય છે, બળહીન થાય છે, પશુ જેવી થાય છે, માટી જેવી થાય છે, નષ્ટ થાય છે—ને અર્જુનના દાવાશ્રિમાં ખાંડવવન પેડે બળી મરી નષ્ટ થાય છે! એ સર્વ ચમત્કારોનાં બીજ અને પ્રક્રિયાઓ આપણાં ભવનના વિદ્વાનોએ પ્રાપ્ત કરવાં, ને આ પ્રાચીન દેશના કલ્યાણયોગને માટે પ્રાચીન નવીન યોગવિદ્યાથી એવો પ્રયોગ રચવો કે આ દેશ ખાંડવવનમાં બળવાને સટે અર્જુનને પ્રિય થાય ને એના રથ ઉપરનાં કપિ-આદિ સત્ત્વોના ધારેલાં જ્ય-ધ્વજોનો ધારક થાય.

“ એ વિદ્વાનો અર્જુનનાં અસ્ત્રનું સંપાદન કરે તેને માટે આ ભવનોમાં આપણે પુસ્તકશાળાઓ રાખીએ, પ્રયોગશાળાઓ—Laboratories—ની સામગ્રીઓ સંપૂર્ણપણે ભરીએ, કારીગરોની પ્રાચીન કલાઓના છલ્લોદ્ધારને માટે અને નવીન કલાઓની પ્રાપ્તિને માટે નકુલદેવના સર્વ સંગ્રહના સર્વ ભંડાર વસાવીએ, વ્યાપાર અને ઉદ્યોગના વ્યવહારમાં નિપુણ થવાને પૃથ્વીમાં વપરાતા સર્વ પદાર્થોના નમુના આણીએ, અને પૂર્વ-પાશ્ચાત્ય પ્રવૃત્તિઓમાં ભળવાને માટે અંહીના અને બહારના વિદ્વાનો અને અનુભવીઓ આ દેશને માટે જે જે વસ્તુનો સંગ્રહ ઉચિત ગણે તે સર્વ વસ્તુઓ આ આપણાં ભવનમાંના વિદ્વાનોના હાથમાં આપણે આપીએ: આ સર્વ આ સ્થાનમાં આપણું કર્તવ્ય થાય એ મહારી કલ્પના અને એ વિદ્વાનો તે વસ્તુઓમાં અને કાર્યોમાં આપણે ખરચેલાં દ્રવ્યનો વ્યય સફળ કરે એ તેમનું ત્રીજું કર્તવ્ય. આ સામગ્રીશાલા સંભૂત કરવી એ મહાન વ્યયનું કામ.

“ આ વિદ્વાનોને અને કારીગરોને યોગ્ય શિક્ષણ, અનુભવ, અને શક્તિ આ દેશમાંની અન્ય શાળાઓમાંથી જેટલાં મળે એટલાં મેળવી રહે તે પછી આ આપણા ગામમાં રહેવાનો અધિકાર આપવો. તેમને નવા ગુરુ આપવાનું કામ માથે લેવાનું કામ આપણે રાખવું નહી. પણ તેઓ પોતાના વિષયમાં જાતે સ્વતંત્રતાથી ને સ્વાશ્રયથી પ્રવૃત્ત થઈ શકે એટલી વિદ્યા અને બુદ્ધિ તેમને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેમના પોતાના બળથી

ને ઉત્સાહથી વેલા પેઠે વધવાને માટે વૃક્ષના જેવો જ આશ્રય આ સ્થાનમાં આપવો. આ સ્થાન આપણા કેવળ વિદ્યાર્થીઓ માટે નહીં, પણ શાસ્ત્રીના પાયા બાંધનાર અને લોક વ્યવસ્થાનો રથ રચનાર વિદ્વાનોને માટે જ સમજવું.

“ એ વિદ્વાનોને આપણે આ ભવનમાં સુન્દરગિરિના ત્રણ મહોની વ્યવસ્થાથી રાખી તેમને, જીવતા સુધી જઠરાગ્નિને માટે ને વિદ્યાને માટે દ્રવ્ય ક્રમાંવાની ને કુટુમ્બપોષણની અને કુટુમ્બકલેશની, ચિન્તામાંથી મુક્ત રાખવા. આટલાથી આર્ય દ્વિજલોકના જેવાં સંતોષ અને ધૈર્ય જેને હોય નહીં તેને માટે આ ગામ નથી વસાવવું. અસંતુષ્ટા દ્વિજા નષ્ટાઃ ।; આ વાસમાં આવા સંતોષથી આવાસ શોધે તે આપણા દ્વિજ ! તેને, તેની સ્ત્રીને, અને તેનાં બાળક સંસારમાં પડે ત્યાં સુધી તેમને, માટે, આ ગામમાં ગૃહ-રચના રાખવી, ભોજન અને વસ્ત્રની વ્યવસ્થા રાખવી, વ્યાયામસ્થાન, વિશ્રાન્તિ-સ્થાન, વિનોદસ્થાન, શયનસ્થાન, અને સમાગમ-સ્થાન, તેમની સર્વની ઉન્નતિને માટે, નિયમસર રાખવાં. તેમનાં માતાપિતા વૃદ્ધ કે અશક્ત હોય ને ખહાર રહેતાં હોય ત્યારે તેમનાં ભોજન ઔષધાદિક્સેવાની વ્યવસ્થા સારુ યોગ્ય દ્રવ્ય આપવું ને શરીર-સેવાને માટે પુત્રાદિકની તેમને આવશ્યકતા હોય તો તેટલો કાળ આ આપણા ગામના રોગાશ્રમમાં આવી રહે; આપણાં માણસ તેમની સેવા કરે, ને આ આશ્રમમાં વસતાં તેમનાં બાળક તેમની પાસે કાળક્ષેપ વિના જતાં આવતાં રહે. આ અંહી રહેનાર વિદ્વાનો અને તેમનાં સ્ત્રીપુત્રાદિક વ્યાધિશ્રસ્ત થાય તો તેમણે પણ એ જ રોગાશ્રમમાં રહેવું. તેમનાં બાળકને વિદ્યાદાન પણ, વિદ્યાન જીવતા સુધી અને તે પછી બાળક મહોટાં થતાં સુધી, અમુકમર્યાદામાં આ સ્થાનમાં જ અપાય. જ્ઞાતિનિયમ ભોજનાદિકમાં આ આશ્રમમાં પળાય પણ તે વિના ખહારની સૃષ્ટિથી આ વિદ્વાનો સકુટુમ્બ દૂર રહે. માત્ર વર્ષમાં અમુક માસસુધી પોતાના અપલોકન માટે ને લોકના બોધ, દષ્ટાંત, અને કલ્યાણને માટે આખા ભારતવર્ષના પ્રસિદ્ધપ્રસિદ્ધ પ્રદેશોમાં તેઓ પરિવ્રજ્યા કરી આવે. એ કાળમાં ખહારની સૃષ્ટિ સાથે યથેચ્છ પણ અનિન્દ્ય વ્યવહાર રાખે. તેમનાં બાળક યોગ્ય વયનાં થઈ સંમતિ આપે ત્યાં સુધી તેમને અંહીના આશ્રમીઓ વિવાહમાં યોજે નહીં તો તે બાળકોનાં લગ્નને માટે તેમના વેતનમાં જન્મપર્યંત વધારા કરવા.

“ આ વિદ્વાનો, શાસ્ત્રીઓ, ને શરીરગરોને આટલા સ્વાપણથી આ

સ્થાનમાં રહેવું ઇષ્ટ હોય તો તેમને માટે ઉક્ત પ્રકારે જે વ્યય થાય તે નિયમાનુસાર આપણે આપવું તે તે ઉપરાંત દશથી પચાશ રૂપીઆંસુધી માસિક વેતન તેમને જીવતા સુધી આપ્યાં જવું. તે આશ્રમમાં આવે તે કાળે તેમનું ઓછું વેતન નક્કી કરી યોગ્યતા વધે તેમ તેમ નિયમસર વધારવું. ઓછામાં ઓછા અવિદ્વાન કારીગરને દશ અને વિદ્વાનને પચાશ રૂપીઆ આપવું. તે ઉપરાંત કંટલા વધારવા તે પ્રથમ ત્રણ વર્ષની સ્થિતિને અંતે એક વાર નક્કી કરવું તે દશ વર્ષને અંતે બીજી વાર નક્કી કરવું. એમ તે નક્કી કરેલી વધારેલી રકમ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરે ત્યાંથી તે દશવર્ષ સુધીની, વ્યાજ સહિત, એમને મરણકાળે તેમનાં સ્ત્રીપુત્રને કે પૌત્રને મળે, તે ન હોય તો તેમણે કરેલા અનુમૃત્યુપત્ર— “વિલ” — પ્રમાણે આપવી, તે વિલ ન હોય તો આ આપણા આશ્રમ તેમનો દાયાદ થઈ લે. દશવર્ષ પછીની રકમ પુરેપુરી તેમને માસે માસે મળે તે તેમનાં મરણ પછી રાજ્યના ધારા પ્રમાણે દાયના અધિકારી હોય તે લે. દશવર્ષ પહેલાંની વધારાની રકમ તો કોઈ લોકકલ્યાણના કાર્યમાં વાપરવી હોય તો જ તેના અધિકારી વિદ્વાનને કે કારીગરને હાથે જીવતાં વાપરવા દેવી.

“ આ વિદ્વાનોના સમાગમસ્થાનને માટે અનેક ભવનવાણું એક અતિથિપુર અથવા અતિથિપરું રાખવું. તેમાં યોગ્ય પુરુષોનું આતિથેય કરવું. સર્વ પ્રકારના સંભાવિત ગૃહસ્થોને નિયમાનુસાર આ અતિથિભવનમાં આમંત્રણથી આપણે ખરચે બેલાવી તેમનો સત્કાર કરવો. તેમાં એક ભાગમાં સાંપ્રત ભક્તિમાર્ગને યોગ્ય દેવમંદિરો રાખી એ મંદિરોમાં આ દેશના ધર્મિષ્ઠ જનોનો સત્કાર કરવો. આપણા આશ્રમના સર્વ આશ્રિત જનોનાં માતાપિતાનાં હૃદય પુત્રવત્સલતાથી દ્રવે અને પુત્રોની કે પુત્રીઓની પાસે રહેવા ઇચ્છે ત્યારે આ મંદિરોમાં તેમને વાસ આપવો તે તેમનાં બાલકના વેતનમાંથી તેમનું ભોજનખરચ કાળનો અવધિ બાંધી આપવું તે જે માતાપિતા પોતાના દ્રવ્યથી આવું ખરચ નીભાવી શકે એમ હોય તેમને ન આપવું. આ અવધિ ઉપરાંત માતાપિતાને વાસ આપવો તે ભોજન ખરચ તેમનાં બાળકની શક્તિવૃત્તિ હોય તો તે આપે. માતાપિતા વિના ભક્તજનો, ધર્મવ્યવસ્થાપકો, શાસ્ત્રીયો, પુરાણીયો, સંન્યાસીઓ, આદિ અન્ય સજ્જનો આ સ્થાનમાં આદરસત્કાર પામે અને પોતાપોતાના સંપ્રદાયના મંદિરમાં આવાસ પામે—આપણા આશ્રિત જનોમાંથી જેમને તેમના સમાગમનો લાભ લેવો હોય તે લે.

“ વળી આ દેશની અનેક અવ્યવસ્થાનો કર્તા અશ્વત્થામા દુઃખી આર્યોનાં આશ્વાસન અને સદ્ગતિને માટે આ દેશની વિપત્તિઓના અંધકારને માથે આ મંદિરોમાંની વીજળી પાસે ચમકારા કરાવી રહે છે. તે વીજળીનો ભુલ્યે ચુક્યે નાશ કરવા જેવું નથી. એ વીજળી ધડીક આકાશમાં ચમકારા કરે છે, ધડીક પૃથ્વી ઉપર આવે છે, અને તેવે સમે અશ્વત્થામા કિન્માદ છોડી શાંત થઈ અનેક ઉંડાં ગાન કરે છે તે દુઃખી અને અનાથ આર્યોનાં કમ્પતાં હૃદયોમાં અનેકધા અમૃતવૃષ્ટિ કરે છે તે મ્હેં મુરઆમનાં મન્દિરોમાં પ્રત્યક્ષ કરેલું છે. કુમુદમુન્દરી ! આ મન્દિરોનો આવા મંગલ ભાગનો આપણે અનેકધા સત્કાર કરીશું અને આપણા આશ્રમના આશ્રિતો પાસે તે મંદિરોને નવાં સંસ્કાર અને નવાં ઉત્કર્ષ અપાવીશું. આ મન્દિરોમાંના અતિથિયો અને આપણા આશ્રિત આશ્રમીઓનો સમાગમ તે ઉભય વર્ગ વચ્ચે અનેકધા પરસ્પર લાભની આપ-લે કરાવશે અને પ્રજ્ઞઓમાં નવા સંપતે નવાં જંપ આપશે. “આપણા દેશના પાસેના અને દૂરનાં ભાગોના અનેક જ્ઞાતિયોના વર્ગ; વૃદ્ધો, યુવાનો અને બાળકો; ભાતભાતની જ્વતજ્વતની સ્ત્રીયો; નાંતજ્વતનાં પટેલો, શેઠો, અને ગોરગોરાણીયો; તીર્થવાસીયો તે યાત્રાળુઓ; જુનાં મતનાં અને જુની ચાલનાં અને નવાં મતનાં નવી ચાલનાં મનુષ્યો; સાધુઓ, સંન્યાસીયો, અને યોગીયો; આદિ અનેક વર્ગની અનુભવી અને અનુભવહીન વ્યક્તિયોનો સત્કાર, એ જ મન્દિરોમાં અને તેને નેડેલી ધર્મશાળાઓમાં કરવો તે તેમની પાસેથી જાણવાનું જાણી લેવું. આપણા આ સર્વ લોક ખાય છે પીયે છે શું અને કેવી રીતે, તેમનાં ગૃહ અને ગૃહસંસાર કેવી રીતે બંધાય છે અને મંડાય છે, તેમાં શી શી છૂત છે તેશી શી ખામી છે, તેઓ દ્રવ્ય તેમ વિદ્યા અને અનુભવ કેમ આણે છે, કેમ સુધારે છે, કેમ ખરચે છે, તે કેમ બચાવે છે, આ અને આવી આવી અનેક નહાની મ્હોટી વાતો ઈંગ્રેજ અને દેશી વૈદ્યક શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી, અર્થશાસ્ત્રની અને વ્યાયામશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી, નીતિશાસ્ત્ર અને સંસારશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી, કવિ અને કારીગરની દૃષ્ટિથી, રાજકીય અને પારમાર્થિક વિદ્યાની દૃષ્ટિથી, શોધવાની છે, જોવાની છે, ચારે પાસથી તપાસી લેવાની છે; રક્ષણીય મર્મમાં રક્ષવાની છે, અને વર્જનીય ભાગમાં કાપી નાંખવાની છે, દેશ-કાળપ્રમાણે બદલવાની તે સુધારવાની છે, અને ટુંકામાં અનેકધા સુવ્યવસ્થિત કરવાની છે. આ રંક દેશનું ધન અનેકધા તટ થયું છે, થાય છે, તે ધવાનું હશે, પણ તે સર્વ વમળ વચ્ચે સ્વસ્થ અને નિર્ધન જીવન ગાળી જ-

વવાની કળા અશ્વત્થામાના રાક્ષસોમાં વ્યાપી રહી છે તે અમૂલ્ય કળાનો પાશ્ર્વત્ય સંસર્ગથી નાશ થશે તો મહાહાનિ થશે, માટે તે કળાનાં મર્મ પણ જાણી સાચવી રાખવાનાં છે. આ સર્વ કર્તવ્યમાં આ મંદિરોના અતિથિ-યોનો સમાગમ ખોધક અને ફલપ્રદ થાય એ આપણા આશ્રમના વિદ્વાનોનું એક ખીલું મહોદું કર્તવ્ય. એક પાસથી ધનનો ક્ષય થાય, બીજી પાસથી ધન કમાવાની કળામાં આપણા લોક હારી જાય, ત્યારે ત્રીજી પાસથી નિર્ધન જીવન ગાળવાની, નિર્ધન જીવનમાં શરીર અને સંસારના ધર્મ અને મર્મ રક્ષવાની, કળા પણ નષ્ટ થાય તો આ દેશનું આયુષ્ય પુરું થયું સમજવું. પ્રિય કુમુદસુન્દરી ! પિતામહના શરીરમાંથી અર્જુનના શર છુટો કે ન છુટો, પણ તેમના કાળમાં આ દેશ સમૃદ્ધ અને સ્વતંત્ર હતો પણ હાલ નથી. માટે અશ્વત્થામાનું આયુષ્ય પુરું થાય ત્યાર પહેલાં તેની આવી આવી કળાઓનું જ્ઞાન આવા વિદ્વાનોના હૃદયમાં સ્ફુરે એ કામ કરવા યોગ્ય છે. આપણા લોક કહે છે કે પચાસ પોણાશે વર્ષ ઉપર આપણાં દાદા દાદીઓ અનેકધા રંક જીવન ગાળવા છતાં શરીરસંપત્તિમાં ને સુખમાં સંપન્ન હતાં એવા આજના લોકનાં માતાપિતા ન હતાં ને માતાપિતા હતાં એવા આપણે નથી ને આપણે છીએ તેવી હવેની પ્રજા નહીં થાય. નવા યુગને તેવા જીવનની કળા આવડતી નથી, દ્રવ્ય કમાતાં કંઈક વધારે આવડતું હશે પણ ખરચતાં ને ખોતાં વધારે આવડે છે ! આ શું નવા યુગની વિદ્યાએ શીખવ્યું કે નવી વિસ્મૃતિયે શીખવ્યું ? નવી વિદ્યાએ શીખવ્યું હોય તો તેનું આટલું વિષ આપણે ઉતારી દેવું જોઈએ ને નવી વિસ્મૃતિ-એ શીખવ્યું હોય તો સ્મૃતિનો જીર્ણોદ્ધાર કરવો જોઈએ. આપણા આશ્રમના આશ્રિત વિદ્વાનોનું આ મહાકાર્ય આપણા આ અતિથિપુરમાં અને એમની પરિવ્રજ્યાઓમાં જ સિદ્ધ થાય.”

કુમુદસુન્દરીએ એને ખોલતો અટકાવ્યો. “આપના મસ્તક ઉપર હું છાયાઓ ફરતી દેખું છું—અશ્વત્થામાની સ્વસ્થ થયલી છાયા ને ભગવાન પરશુરામના ચરણ ફરતા દેખું છું !”

સર૦—તમારા મસ્તક ઉપર કુન્તીમાતાનો હસ્ત ફરતો દેખું છું ને તેમનું ગાન મહારા કાનમાં આવે છે !

કુમુદ૦—અશ્વત્થામાની છાયાથી કંઈક છેટે ભવ્ય મણિ કોકના હાથમાં દેખું છું.

ઉડ વિચારમાં પડી સરસ્વતીચંદ્ર ખોલી ઉઠ્યો, “આ છાયાઓ તે આ સ્થાનનો પ્રતાપ છે, આપણાં સ્વપ્નનો આવિર્ભાવ છે. કુમુદસુન્દરી ! મહા-

રો ચિન્તામણિ અને તમારો સ્પર્શમણિ આપણાં હૃદયોમાં સન્ધાય છે.
 જુવો ! જુવો ! આ મહારો અભિલાપ આ જગત સ્વપ્ના મનોરાજ્યમાં
 વધારે પ્રદીપ્ત થતો અનુભવું છું. મહારા પિતાના દ્રવ્યથી પણ અનેકધા
 અધિક દ્રવ્ય મહારા હાથમાં ઉછળતું દેખું છું, તે તેને લોકહિતના પરમા-
 ર્થમાં વેરવા પોતાને પ્રવૃત્ત થતો કલ્પું છું ! અનુભવું છું ! આ નવા ચગ-
 ત્કારને બળે આપણા અતિથિપુરના બીજા ભાગમાં હું હવે બગીચાઓ
 અને મહેલો ઉદ્ધવું છું! એમાં હું આ દેશના અને પરદેશના મહેલો મહેલો
 વિદ્વાનોને, કવિઓને, ગ્રંથકારોને, શાસ્ત્ર અને “ સાયન્સ ” ના અનુભવી
 સમર્થ વેત્તાઓને ખોલાવીશ, વર્તમાનપત્રોના અને માસિક ત્રૈમાસિક પત્રોના
 તન્ત્રીઓને ખોલાવીશ. રાજકીય વિદ્વાનોને અને અધિકારીઓને, દેશવત્સલ
 અને દેશભિમાની તેમ સર્વદેશભિમાની અને સર્વલોકહિતચિન્તક મહા-
 ત્માઓને, અતિ સમર્થ અને અતિ શ્રીમાન વ્યાપારીઓને અને વતનદારોને,
 એક-ધર્મગુરુઓને, અનેકધર્મવેત્તાઓને, અને સત્યશોધકોને, યોગીઓને અને
 સંન્યાસીઓને, આ સ્થાનમાં અત્યંત આદરથી હું ખોલાવીશ અને આપણા
 આશ્રમીઓને તે સર્વના ગાઠ સૂક્ષ્મ સમાગમનો લાભ અપાવીશ. આ દેશ-
 માંથી, પરદેશમાંથી, આર્યોમાંથી, અનાર્યોમાંથી, પુરુષસૃષ્ટિમાંથી તેમ સ્ત્રી-
 સૃષ્ટિમાંથી, સર્વ વર્ગમાંથી ખોલાવીશ. એ મહાસમુદ્રનું મન્થન કરી
 તેમાંનાં રત્ન પામવાની કળા, સનાતન અને વિશેષ ધર્મોના વિચાર, અને
 શુદ્ધ સાધુજનના આચારની ઉન્નતિ, શારીરિક અને માનસિક સમૃદ્ધિઓ
 અને ઉત્કર્ષ:—એ સર્વ આ મહા સમાગમમાંથી આપણા આશ્રમના વિ-
 દ્વાનો પામે એવા માર્ગ શોધીશું. ધર્મરાજના ધર્મ, સીમસેનની સતત
 ગતિ અને જગતતા, અર્જુનની ત્રિયા, નકુલની ચિત્રમાર્ગ કલાઓ, સહ-
 દેવની પ્રાણતા, હનુમાનની બન્ધુતા અને હિતચિન્તકતા, કુન્તીનાં ક્ષમા
 અને ધૈર્ય, અને આ દેશના અને આંગલદેશના લોકનું હૃદયઐક્ય:—આ
 સર્વ ક્ષણનાં બીજા આપણા ત્રણે આશ્રમોનાં પુરુષોમાં, સ્ત્રીઓમાં,
 અને બાળકોમાં આપણે રોપીશું. આ સ્થાનમાં સર્વ પૃથ્વીનાં જ્ઞાન અને
 રસ પુવારા પેઠે પુટશે, મહાલક્ષ્મીના ચરણ કુંકુમસાથે ફરશે, અને આર્ય
 દેશની ચિન્તા ભગવાન્ પરશુરામે ચિરંજીવ રહી જુના કાળથી ભરાતા
 મેઘ પેઠે રાખી છે તેની પ્રથમ વૃષ્ટિના છાંટા થવા માંડશે ! કુમુદ ! પ્રિય
 કુમુદ ! આ વૃષ્ટિથી સચેત થયેલી પાગ્યાલી આખી પૃથ્વીનું કલ્યાણ
 કરી શકશે ! ભારતવર્ષની એ શક્તિ અનેક યુગોથી તપ કરતી દુઃખ
 પામતી છત્રી છે તે આ અર્જુનના કપિલોક—ઈન્દ્રેજ-ના બન્ધુત્વથી કલ્પ-

લતા જેવી થશે અને આખા જગતનું કલ્યાણ કરવાનાં બીજ પુરાણ પાંડવોના સહચારથી પોતાના ઉંડા ગર્ભકમળમાં સાચવી રહી છે તેને જન્મ આપશે! અને તે તેજસ્વી સુજાતનું સર્વ જગત અભિનન્દન કરશે!”

કુમુદ—આપણુ ચક્રાર જેવાંની ક્ષુદ્ર ચાંચો ચંદ્રલોકનું તેજ આમ ધરે છે—અને ચંદ્રના તેજમાં પીન ક્ષીન થઈ સર્વ તારાઓના તેજને તે ભેગું પીયેછે!

સૂર—“આપણુ ચક્રાર જેવાં હતાં તે યોગસિદ્ધિને પામીએ છીએ તે યોગાર્હ ચક્રાર ચંદ્રલોકમાં અને ત્યાંથી તારામંડળમાં ઉડે છે તે સર્વ તારાઓના હૃદયના તારમાં પોતાના ગાનના સ્વર ભરે છે—કુમુદ! તું સાંભળે છે? આપણુ કલ્યાણઆમના આશ્રમીયો પોતાની વિદ્યાઓથી, કળાઓથી, અને વ્યાપારથી, આ આમને માટે મ્હેં કહાડેલા દ્રવ્યમાં ઘણા વધારો કરશે. તેમને જોઈતાં દ્રવ્ય આપી આપણુ જે દ્રવ્યની વૃદ્ધિ કરાવીશું તેમાંથી એક ભાગ આશ્રમના કલ્યાણ માટે લેઈશું, તે બાકીનો ભાગ તેમના સ્વામિત્વમાં—તેમનાં વેતન ઉપરાંત—સાંપી દેઈશું. આ દેશનાં રત્ન એ ત્રિયાથી આ સ્થાનમાં પ્રીતિથી આર્પણે, સંસ્કારી થશે, મૂલ્યમાં અમૂલ્ય થશે, અને દેશને લક્ષ્મીમાન, કલાવાન, વિદ્યાવાન અને રાજકીય વિષયોમાં અપ્રતિહત કરશે. એમની પ્રજા શરીરે અને બુદ્ધિમાં સુંદર અને સમર્થ થશે. તેમનાં દૃષ્ટાંત પ્રત્યક્ષ કરનાર સંસારીયોની સંખ્યા વધતી જશે તેમ તેમ આપણુ સર્વ લોક એવી પ્રજાના દાલને આ દેશની વાડીઓમાં તે ક્ષેત્રમાં પોપતા જશે. સ્વતંત્રતાથી, સ્વાસ્થ્યથી, અતિથિયોના સમાગમથી, આપણુ આશ્રમીયો સાધુતાને પામશે અને આ સ્થાનની સાધુતાના દીવાઓ આર્ય સંસારમાં, ઈંગ્રિજોમાં, અને આ દેશની અન્ય વર્ણોમાં પોતાની જ્યોત પ્રકટશે। અને સાધુતાની એ સર્વવ્યાપિની હુતાશનીની આશપાશ નવા પ્રકાશ, નવા આનન્દ, અને નવા મેળા એકરંગે જામશે. આપણુ લોક અશ્વત્થામાએ ગુંથેલી અનેક ધર્મની જાળમાં ગુંથવાયા છે તે “સંપ” અને “અંકુશ” અને “દેશભિમાન” અને “જાત્યભિમાન” અને “સુધારા” નાં નામની માયાથી લોભાઈ અનેક વિગ્રહમાં પડે છે. પણ એ સર્વ માયાની કમાનો અહંતા અને મમતાની શક્તિથી બંધાઈ છે. મનુષ્યો પોતપોતાનાં સંસ્કાર અને સામર્થ્ય સાથે આણી અવતરે છે તે જાણ્યાથી તેમને પરિપાક આપવામાં સુલભતા આવે છે તેમજ આપણી જાતિએ અને આપણુ દેશે. આપણામાં અનેક યુગથી, અનેક મહેડીયોથી, અને અનેક માર્ગોથી, જે શક્તિઓ અને સંસ્કાર આપણામાં ભર્યા છે અથવા આપ-

ણા હસ્તગ્રાહ્ય દુર્ગા છે તે શક્તિઓને અને સંસ્કારોને શોધી ફહાડી તેના કલ્યાણ અંશને પરિપાક આપવામાં આ ક્રમાને તે ચલવવી એ કાર્ય મંગળ છે; પણ તે ઉપરાંત ખીજી રીતે પોતાની કે પારકી, જાતની કે દેશની, સર્વ અહંતા અને મમતાનો ત્યાગ કર્યાથી જ સાધુતાનો સનાતન ધર્મ ઉદય પામે છે અને એ ધર્મમાં સાધુતા વિનાની ખીજી અહંતા મમતા નથી માટે જ ત્યાં સંપ અને જંપનો દૃઢ અનુભવ થાય છે. આપણે સળગાવવાની હુતાશનીમાં અહંતા અને મમતા કાષ્ટ પેઠે બળી જશે અને તેમાંથી સાધુતાનો પ્રકાશ થશે, સંપનો મેળો થશે, અને જંપની તાપણી થશે. અર્જુનના વાયુરથને વળગેલાં સત્વોએ આપણને કહ્યું અને ચિરંજીવોએ પણ સ્પષ્ટ કહ્યું કે ધર્મના અવતાર વિના ભીમ કે અર્જુન કે નકુળ સહદેવની આશા બ્યર્થ છે તેનું રહસ્ય આણું છે. સનાતન ધર્મ વિના, સંપનો તો માત્ર બક-જપ છે, અને સંપનો જંપ તો મૃગજળ જેવો છે. આપણા કલ્યાણગ્રામમાં એ મૃગજળને સ્થાને અમૃત જળ ભરેલી ગંગાને આપણે ભગીરથ પેઠે ઉતારીશું.

“ કુમુદસુન્દરી ! આપણા કલ્યાણગ્રામમાં સિદ્ધ-સંસ્કારિણી થયલી સ્ત્રીયો પણ જાતે સ્વતંત્ર સમર્થ સ્વસ્થ ધર્મિષ્ઠ વિદુષીઓ થઈ સંસારમાં પરિવ્રજ્યા કરશે અને ગામે ગામ, ઘેરે ઘેર, ભિક્ષા માગ્યા વિના, સ્ત્રીજાતિનો ઉત્કર્ષ—મોઘથી, રસથી, અને પોતાનાં દૃષ્ટાંતથી—કરશે. આ ગ્રામનાં દમ્પતીઓ અને બ્રહ્મચારીઓ પણ આવી જ પરિવ્રજ્યાઓને કાળે પાંડવોના વિજયધ્વજ આર્યલોકમાં દર્શાવશે અને કેળના થાંભલાઓપેઠે ઘેર ઘેર એ ધ્વજને રોપશે ને પાખ્યાલીને પતિસમાગમ આપી એનાં સર્વ અંગને અને આત્માને આરોગ્ય, સ્વસ્થતા, શક્તિ, સુંદરતા અને કલ્યાણભોગ આપશે. લોક એમ માને છે કે સ્ત્રીઓને અને રાજ્યને શો સંગ્રંધ છે. પણ સ્ત્રીવિના ગૃહ નથી, ગૃહવિના પ્રજા નથી, ને પ્રજાવિના રાજ્ય નથી. સ્ત્રીની સુસ્થિતિ વિના રાજ્યોનાં મંદિરો મોડાં બહેલાં બ્રષ્ટ થાય છે; સ્ત્રીના ઉત્કર્ષ વિનાનાં પ્રજાનાં ગૃહોમાં ક્લેશ અને ચિન્તા જાળાં બાંધે છે; અને અસ્વસ્થ ગૃહનો સ્વામી ગૃહબહાર ગૃહની ચિન્તાઓથી ગ્રસ્ત રહી ફરે છે ને બહારની ચિન્તાઓમાંથી, શ્રાન્તિઓમાંથી કે મનના ગુંથવારાઓમાંથી મુક્ત થવા અરુ ગૃહિણીના ધર્મસહચારની આશા રાખી શકતો નથી. મહારાજ્યોના ઇતિહાસના મર્મ શોધતાં સ્ત્રી-દ્વપક પુરુષવિદ્વાનો કહે છે કે રાજ્યોનાં મ્હોટાં યુદ્ધો સ્ત્રીને લીધે થયાં છે ને સ્ત્રીનોત્પાદકો કહે છે કે સ્ત્રીની ઉન્નતિવિના દેશની ઉન્નતિ અશક્ય છે.

સાધુજનો સ્ત્રીની નિન્દા કે સ્તુતિ કરતા નથી, પણ પુરુષ અને સ્ત્રી ઉભયને અધ્યાત્મ દૃષ્ટિથી જોઈ ઉભયનાં અલખ જગવે છે. સ્ત્રીરૂપક વિદ્વાનો પણ તેમ કરતા હતા તે એક આંખે જોયાથી માલમ પડેલા દોષનો પ્રતીકાર સાધુજનોની પેઠે જ કરતા, અને સ્ત્રીસ્તોત્રપાઠકો આ પૌરુષદમ્બી પુરુષોની ઈર્ષ્યાના પાત્ર પણ ન થાતા અને સ્ત્રીજાતિ અને પુરુષજાતિ વચ્ચેના કલહમાં નરાં ઇન્ધન નાંખવાના દોષમાંથી ઉગરતા સાધુજનોના ધર્મ આ વિષયમાં પણ સંપ અને જંપ ઉભયનું પોપણ કરે છે તે પોપણનો વૃક્ષ આપણા કલ્યાણગ્રામના આશ્રમેમાંથી ઉગવા માંડશે.

“ અહંતા મમતા વિનાનું આર્યલોકનું સર્વ પ્રકારનું બંધુત્વ આપણી આ આર્યભૂમિમાં સર્વ સંસારમાં રેલાશે—અને કુમુદ ! મહારા દ્રવ્યસંચય અને આપણી અદ્વૈત વાસનાઓ આ મહાન્ સમારંભના પાયાને ચણશે—એ પાયામાં ઈંટો અને વજલેપનું કર્મ કરશે. રખેને આ દાનશક્તિમાં ન્યૂનતા આવે, રખેને સ્થૂલસમાગમથી આપણને કોઈ જાતની સંતતિ થાય અને પુત્રયજ્ઞના ધર્મબંધનથી આ લોકયજ્ઞમાં અર્પવાની સામગ્રીમાંથી કંઈ પણ અંશ પુત્રાદિકને માટે રાખવો પડે ! રખેને લોકને અર્પવાનાં આપણાં આયુષ્યનો કોઈ પણ અંશ આપણા સ્થૂલધર્મમાં રોકવો પડે ! રખેને આપણી પૂર્ણાહુતિમાં કંઈ પણ સંકોચ રાખવો પડે—એ ભીતિથી આપણાં સૂક્ષ્મ જીવનનું આપણે સૂક્ષ્મ અદ્વૈત રચાયું છે તેમાં સ્થૂલ અદ્વૈત નહીં ઉમેરીયે ! પ્રિયતમા ! સૂક્ષ્મ હૃદયની પ્રિયતમા ! તારું હૃદય મહારા હૃદયમાં આ રીતે પ્રાપ્ત થયું છે કે નહીં તે કહી દે કે આપણે હરિ, કુન્તી, અને પાણ્ડવો જેવા પાંચાલીના સમાચલનું પૂજન કરવા નીકળીયે અને આપણું સૂક્ષ્મ લગ્ન સંપૂર્ણ થાય ! આપણાં આયુષ્યનાં એ સમાચલની યાત્રામાં હું તને પગલે પગલે મહારા સામી અચલ ઉભી દેણું છું ! હું પણ તારી સામે એવે જ પગલે ઉભો છું. મહારી પાછળ પગલે પગલે તું આવે છે અને હું તારી પાછળ પગલે પગલે સ્થિર પગલે આવું છું ! આપણાં પગલાં સાથે સાથે ઉપડે છે ! હું તને પગલે પગલે સાથે લેઉં તું આવે છે ! તું તેજરૂપ છે ને મહારા હૃદયરૂપ તેજને તું પ્રાપ્ત થાય છે ! પ્રિયતમા ! આયુષ્યની સહચારિણી ! આપણો શુદ્ધ સંપૂર્ણ વિવાહ થયો ! આપણે તેજરૂપ થઈ વરી ચુક્યાં ! ”

૧. ॐ પ્રતિપદસિ પ્રતિપદે, ત્વાનુપદસ્વનુપદ ત્વા સંપદસિ સંપદ ત્વા તેજસિ તેજસે ત્વા ॥ (સમાચલપૂજનનો મંત્ર.)

આ ઉચ્ચાર કરતો કરતો સરસ્વતીચન્દ્ર બંધ પડ્યો ત્યાં એની આંખો અર્ધી મીચાઈ તે અર્ધી ઉઘાડી રહી તે માત્ર કુમુદના હૃદયભાગને બેઠી રહી. એ વાણીરૂપ મટી દૃષ્ટિરૂપ થયો; જડરૂપ મટી તેજરૂપ થયો. કુમુદની પણ એ જ અવસ્થા થઈ. સૌમનસ્યગુણના ઉપલા માળના ઓટલાને એક છેડે બેઠેલા સરસ્વતીચન્દ્ર તે બીજે છેડે બેઠેલી કુમુદની વચ્ચે, પૂર્ણિમાની મધ્યરાત્રિના પૂર્ણચન્દ્રની ચંદ્રિકા અને મધુર પવનલહરી વિના, કાંઈ પણ પદાર્થ અન્તરાયરૂપ રહ્યો નહીં અને સંસારમાત્ર એ ઓટલા નીચેના અંધકારમાં ભળી જઈ સંતાઈ ગયો.

કાંઈ પણ સત્વ બોલતું ન હતું, દેખાતું ન હતું, અને હૃદય હૃદયમાં સૂક્ષ્મરૂપે ભળી ગયું હતું તેવે આ પ્રસંગે તે એક થયેલાં હૃદયોમાં માત્ર એક જ ધ્વનિ આકાશવાણીરૂપે જતો હતો.

“પુત્ર-વધૂ! હું પાખ્યાલી તમારા યોગથી જન્મ્યું થઈ બોલું છું તે તમારા હૃદયમાં કિતરો! હું સર્વ ભારતવર્ષની શક્તિ છું, ભારતવર્ષની માતા છું! મહારાં બાળક જેને પોતાના રાજ્યો અને માહારાજ્યો કહે છે—તે માત્ર મહારાં સ્વપ્નેમાંનાં પક્ષી છે! જે લોક મહારી ચતુર્દિશામાંથી આવી મને અડકે છે તે મહારાં બાળકનું મન્યન કરવા પ્રયત્ન કરે છે, જે લોક દેશપરદેશમાંથી આવી મહારા શરીર ઉપર સામ્રાજ્ય કરવાની વાસના રાખે છે, તે સર્વને મહારાં બાળકનું રૂપ આપી મોડી બહેલી મહારા સ્વામીની પશુકુટીમાં ઘોડીયામાં નાંખી હીંદોળા ખવડાવું છું! આત્રેયી અનસૂયા દેવીએ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરને બતાવેલો ચમત્કાર મહારા શરીરની વાસના રાખનાર સર્વ માનવીઓને, આજ સુધી મહું બતાવ્યો છે તે બતાવીશ! મહારા શુદ્ધ પતિ તો માત્ર પેલા પાંચ અમરવૃક્ષ પાંડવો છે તે તેનો ત્રાતા તે સર્વ લોકનો ત્રાતા જનાર્દન છે! સુગ્રીવલોકના દેશમાંના મૂર્ખ દુર્યોધન ગમે તે બોલતા કરતા હશે, પણ એ કપિલોક તો માત્ર મહારા સ્વામીના રણુરથ ઉપરના ધ્વજવાહક છે! મહારી કુખમાં જન્મેલાં સૂક્ષ્મ શક્તિવાળાં મહારાં બાળકો! તમે આ દુર્યોધનને તેનું કર્તવ્ય શીખવતાં ડરશો નહીં! તેની જાતિચેષ્ટા બેઠી અકળાશે નહીં, પણ તેની સાથે સ્વતંત્રતાથી, ચતુરતાથી, શક્તિથી, અને સાધુતાથી વર્તી તેનામાં સુખ્યુદ્ધિનો ઉદય કરજો! તે લોકનો હતુમાન મહારા તમારા છત્રરૂપ ભીમસેનનો ભાઈ છે તે એની વાણીમાં

બાળ મુકે છે?, મહારા ચક્રવર્તી પતિ અર્જુનના રથ ઉપર કીર્તિધ્વજરૂપ થાય છે તે તેના શત્રુઓનો ધ્વંસ કરે છે ! અનસૂયા દેવી જેવી મહારી દેહલતામાંથી એ કપિને હું સ્તન્યપાન આપું છું તો અશ્વત્થામાને પણ આપું છું ! તો મહારે માથે કોઈ મનુષ્ય રાજા કે મહારાજા નથી તે મહારા શુદ્ધ સ્વરૂપના પતિ થવા ચારે યુગમાં તે ચોખુંટ પૃથ્વીમાં કોઈ મનુષ્યની કે પ્રજાની શક્તિ નથી. કાળ જે સર્વનો નાશ કરે છે તે સ્થૂલ શક્તિવાળા રાજાઓને અને મહારાજાઓને ટુંકાં સ્વપ્ન દેખાડે છે તેણે મહારે માથે અમરવૃક્ષ જેવા અમરપતિ મુકેલા છે તેની જ આણુમાં રહેલો ! તેને જ શોધવો ! તેને જ માટે તપ તપવો ! ચિરંજીવોમાં ચિરંજીવ ભગવાન જગત્ત્રાતા મહારા મહાપરાક્રમી પતિઓનો પાલક છે તેનું જ દાસત્વ કરવો ! તમે સ્થૂલ સૃષ્ટિને માનશો માં ! તેમ સ્થૂલ સૃષ્ટિની અવગણના કરશો માં ! સ્થૂલ દેહને સમર્થ કરી તમારાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપને સાચવશો તો તેને દાસત્વ કે બન્ધન કાંઈ થવાનું નથી ! સ્થૂલરૂપે સર્વ આર્યોનું અને અનાર્યોનું બન્ધુત્વ સ્વીકારવો ! તમે મહારે પેટ જન્મ લીધો છે તો પૂર્વકાળના યવનો અને શકલોક તેમ આ કાળના મુસલમાનો અને ઈંગ્રેજો—એ સર્વને મહું મહારા ધરનાં પારણામાં બાળક કરી તમારાં બાઈ બહેન કરી હીંદોબ્યાં છે અને હીંદોબવા માંડ્યાં છે તેમની સાથે નિષ્કળ કોલાહલ અને ક્લેશ કરશો માં ! તમારી સર્વ આશાઓને પરિપાક આપી સફળ કરે એવો મહું તમને સાથ આપ્યો છે તેમાંથી છુટા પડશો માં ! તમારી સૂક્ષ્મ સાધુ શક્તિઓ તમારા સાથીઓને અને અન્ય સંસારને સિદ્ધ કરી આપો ! તમારી સ્થૂલ શક્તિઓને વધારવો પણ વધતાં વધતાં પરબળથી કે દૈવબળથી હીન થાય કે ધ્વસ્ત થાય તો પણ ચંદન જેવા તમારા સૂક્ષ્મ સમર્થ સુગન્ધને ત્યજશો માં તે હૃદયને નિર્બળ કરશો માં ! ધર્મક્ષેત્રની ભૂમિમાં વસનારાં બાળક ! મોક્ષમાર્ગને પ્રત્યક્ષ કરનારા મહાત્માઓ ! તમારી ભૂમિને માથે દુઃખની વૃષ્ટિ થાય તો બહીશો માં ! દુષ્ટ પ્રાણીઓની ગર્જનાઓથી કમ્પશો માં ! અનન્ય સૂક્ષ્મ શક્તિનાં અને સમૃદ્ધિનાં દાયાદો ! મહારા સ્વામીઓની છાયામાં ચાલશો અને આપણા ચિરંજીવોની ધર્મસંભાવના કરશો તો તમારે માટે અમર જ્ઞાન્તિ છે ! —એ શાંતિ તમારે માટે જ છે. તમારા ઋષિઓની તે અમરપુત્રી કુમારી રહી તમારું જ ભગિનીકૃત્ય કરે છે તે કરશે ! તમારાં હૃદય અને ખુદ્ધિ સ્વતંત્ર છે તે સ્વતંત્ર રાખવો ! તમારો સાથ એ

સ્વતંત્રતાનો પોષક છે. સૂક્ષ્મ મનુષ્યત્વવાળા તમ આર્યોને ખીજું શું જો-
ઈએ ? આ ભૂમિના અમરવૃક્ષ થોડો કાળ દૈવદુષ્કાળથી ક્ષાલતા બંધ
થયા છતાં આર્યોનાં હૃદયોમાં તે વૃક્ષોનાં સૂક્ષ્મ થડ મૂળ સહિત અમર
છે તે તેનું સેવન કરશે તો તમને કોની ભીતિ છે ? એ પરદેશનાં કે આ
દેશનાં સ્થૂલ સત્ત્વો એ અમર વૃક્ષોના સ્થૂલ ભાગને કાપશે તેમ તેમ તેનાં
સૂક્ષ્મ અમર મૂળ કાપ્યાં વધશે !”

આ વાણી બંધ થઈ અને બોલનારી દૂર જતી રહેતી લાગી, પણ
તેની પાછળ તેના મુખનું ગાયન લંબાતું સંભળાયાં કર્યું.

“ અંધકારનો સમો પ્રબળ ! આ દશા થઈ મહારી !

“ સુંદર, ક્રોમળ, સખળ બધી મુજ સંતતિ કરમાઈ !

“ શું કરું ? શું કરું ? નવ ચાલે કંઈ ! પ્રહર બહુ વીત્યા !

“ પ્રહાર બહુ મુજ સુંદરતાએ તિમિરતણા ઝીલ્યા !

“ ત્હોય હુરિનો હાથ અમારે ! અંધકારમાં જીવું !

“ પોષણ પામું ! રહું સુવાસિત ! અંતર્બળ ના મુકું !

“ દઉં—પામું—આનન્દ વિજનમાં ; ભલે લોક ના દેખે !

“ અંધકારની મધ્ય અંક મુજ બાળ—સમૃદ્ધિ બહેકે.

“ મન્વંતરે ભર, અંધકાર, તું ભલે રહે ઉભો !

“ છત્રાય તેટલું છાય ભલે તું ! ભલે જ તું ખીજો !

“ અંધકાર ! તુજને હંધાવું વર્તમાનમાં આજે !

“ મન્વંતર પળસમા ગણું, પળ પળમાં પુરી થાશે !

“ પ્રભાત પળમાં થયું દેખાડું ! ઉપાપણે આવે !

“ અંધકાર ! ઉજને હંધાવી ધક્કેલી ક્ષાડે.

“ જાત મુજ, મુજ પ્રબળ સુક્રોમળ, હતી તેવી થાશે,

“ અંધકારને હંધાવી, જય ભવિષ્યનો ગાશે.”^૨

૧. મન્વંતર=મનુનું વય, તે બ્રહ્માના દિવસનો એક અંશ. ૨. ર્નેહમુદા,
કાંડ, ૮૭, (૧૪—૨૨)

ન્યાયધર્મની ઉચ્ચતા ને સંસારના સંપ્રત્યયની કોમળતા.

નિન્દન્તુ નીતિનિપુણા યદિ વા સ્તુવન્તુ

લક્ષ્મીઃ સમાવિશતુ ગચ્છતુ વા યથેષ્ટમ્ ॥

અથૈવ વા મરણમસ્તુ યુગાન્તરે વા

ન્યાય્યાત્પથઃ પ્રવિચલન્તિ પદં ન ધીરાઃ ॥

મર્ત્યહરિ.

Fiat Justitia ruat caelum! (Justice shall be done though the heavens fall!) A Maxim of Law.

“ એ તો જ્ઞાન મને ગમતું નથી ! ઋષિરાયણે ”

(પ્રેમાનંદઃસુદામાચરિત)

દ્રકાન્તને મળનાર સાધુજન પાછો ચંદ્રકાન્તને મળ્યો ને તેમના સંકેત પ્રમાણે તે ગયો ને તે વાતમાં પોતાને નિશાસા ન હોય એવું પોલિસના ઉપરી સરદારસિંહે દર્શાવ્યું. ચંદ્રકાન્ત, ચાર પાસનો દેશ જોવા જાય છે એવું પ્રસિદ્ધ કરી, પાછલે પંહારે નીકળી વિધાયતુરની

એક ગાડીમાં ગયો, અને તેને સુન્દરગિરિની પૂર્વ તળેટીમાં એક થાણામાં રાખી એક માંચીમાં ખેસી ઉપર ચડવાનું હતું ત્યાં આગળ રસ્તામાં પોતાની સાથે સંકેત કરનાર સાધુએ એની જોડે મળવાનો સંકેત કર્યો.

જે સાંજે ચંદ્રકાન્ત રત્નનગરીથી નીકળ્યો તે પછીને પ્રાતઃકાળે થોડી વાર પછી વિધાયતુરે પોતાના ભવનમાં પોતાના ખંડમાં ગુણસુન્દરીને ખોલાવી. આરામપુરથી ઉપર તે પહોં ને સામે પુરથીપર ચિન્તાતુર ગુણસુન્દરી ખેડી.

“ ગુણીયલ ! સરસ્વતીચંદ્ર સોયે નવાણુંવસા વિધમાન છે. પણ તે સાધુ “ થયા છે ને વિષ્ણુદાસ બાવાના મઠમાં છે. હવે આપણે તેમની આશા “ રાખવી વ્યર્થ છે. ”

ગુણુ—મા વિનાના એ બાળકને પાછા સંસારમાં આણવાને મા જોઈએ. એમના દુઃખથી હદ વળી ! હું હુમ્મનું દુઃખ બુલવા બનઉં છું ત્યાં હુમ્મનું દુઃખ ઉભું થાય છે ને તે બુલું છું ત્યાં સરસ્વતીચંદ્રનું દુઃખ કાળજી વીધી નાંખે છે. આપ આજા આપો તો બાવાજીના મઠમાં જઈશ ને મહારું મહું બાવાજી કે એ ખેમાંથી કોઈ નહી તરછોડે.

વિદ્યા૦—કુસુમનો લોભ તને ભુલાવતો નથી ?

ગુણુ૦—તે ભુલાવતો હશે તો ભુલાવવા ઘો. જે વાતમાં કંઈ હાનિ નથી તે લાભ કંઈ પણ અંશે થાય એમ હોય તો તે કામ કરવું જ. મહારું હૈયું એમ કહે છે કે મહારાં આંસુ એ જોઈ નહી રહે.

વિદ્યા૦—પણ તેમને ઘેર આણી તું શું કરવાની હતી ? તેમને ત્યાં જ સુખ હશે ત્યારે ?

ગુણુ૦—આપ શું બોલોછો તેની મને કંઈ સમજણ પડતી નથી.

વિદ્યા૦—હું તને કંઈ વિચિત્ર સમાચાર કહું, પણ તે તું કેવી રીતે સાંભળી શકીશ તે મહારાથી સમજતું નથી ત્યાં સુધી મહારું બોલ્યું તારાથી સમજવાનું નથી.

ગુણુ૦—મને જે હોય તે કહી ઘો. આટલાથી ન પુટેલા કાળજને હવે ધાયે વાગવાના નથી.

વિદ્યા૦—મહારી જીભ ઉપડતી નથી.

ગુણુ૦—હા ! આ પણ એક નવો અનુભવ કે મહારી સાથે આપ ભેદભાવ રાખોછો. આ ભેદભાવ મહારા કાળજને જેટલું વલોવે છે તેટલું આપે કહેવાના સમાચારથી નહી વલોવાય. સ્ત્રીજાતિ અળખા છે—સ્વામીની પ્રીતિ છતાં પણ અનાથ છે—તે હું આજ સમજ.

વિદ્યા૦—કુમુદ જીવતી છે !—

‘હૈ !’—ગુણસુંદરીએ મલકાઈને ઉદ્ધાર કર્યો.

વિદ્યા૦—ઘણું કરીને છે—તે સરસ્વતીચંદ્રની પાસે જ તે છે !

ગુણસુંદરીનું મોં લેવાઈ ગયું. તેણે ઉત્તર ન દીધો. નીચું જોઈ રહી તે નેત્રમાંથી આંસુનાં મોટાં બિન્દુ ટપકવા લાગ્યાં.

વિદ્યા૦—તને આ સમાચારથી શું થશે તે હું જાણતો હતો. માટે જ અચકતો હતો. હવે તારા હૃદયમાં સરસ્વતીચંદ્રનો કેટલો લોભ છે તે કુસુમનું શું કરવું છે તે કહે.

ગુણસુંદરીનાં આ આંસુ ઉડી ગયાં દેખાયાં તે સટે તેમાં ક્રોધની રતાશ દેખાઈ તે એ રતાશ ઉપર ક્રોધનાં નવાં આંસુ લોહીની તસરોવાળાં દેખાયાં.

“ હું જાહું છું ! હવે મહારે કંઈ કહેવાનું નથી. આપને કીક લાગે “ તે કરો તે જેને જે ગમે તે કરે. કુમુદની સુવાવડમાંથી હું ઉડી એ

“ જ ખોટું થયું. હવે જીવવાં શાં ને જોવાં શાં ? હું જાઉં છું. એ
“ દીકરી ને તમે ખાપ. હું છુટી ને છુટીશ. ”

ગુણસુંદરી ઉઠી અને દ્વાર ભણી ક્રોધના વેગથી ચાલી. વિદ્યાચતુર તેવા જ વેગથી એની પાછળ ચાલ્યો ને એને ખાથમાં લેઈ એક ટેબલ પર એસાડવા લાગ્યો.

“ ગુણીયલ ! ક્રોધનો કાળ નથી. આ વાતમાં તું જ શાંત થઈ મને આશ્રય અને અભિપ્રાય નહી આપે તો કોની પાસે હું આ વાત કરીશ ? આપણી પ્રતિષ્ઠા અને આપણો ધર્મ અને આપણે પેટે જન્મેલાં બાળક !—તેની વ્યવસ્થામાં શું ત્હારા ધર્મસહચારનો લાભ મને નહી મળે ?

ગુણુ—હવે તે શું કરવાનું હતું ? પ્રતિષ્ઠા પાણીમાં પડી, ધર્મ ધોવાઈ ગયો, ને આપણી અપ્રતિષ્ઠા જોવામાં સહચાર જ છેસ્તો ! હવે આપ પ્રધાનેપદ છોડી ઘો ને જે જણ કાશીવાસ કરી આ સંસાર આગળથી મ્હોટું સંતાડી ચાલ્યાં જઈએ.

વિદ્યા—આપણી કલ્પના મિથ્યા કેમ ન નીવડે ? વિષ્ણુદાસખાવાની ઠાયામાં કદી અધર્મ કે અનાચાર થયો નથી ને જીવતી નીકળેલી કુમુદને સરસ્વતીચંદ્રે કેવળ ધર્મનો આશ્રય આપ્યો હોય તો તેમાં કંઈ અશક્ય છે ?

ગુણુસુંદરી કંઈકે નરમ પડી. “ એમ પણ હોય. પણ જગત “ કેમ માનશે ? ”

વિદ્યા—આપણે માનીશું તો જગત પાસે પણ મનાવીશું.—

ગુણુ—આપણે માનવાનો કાળ પણ આવે ત્યારે આવે.

વિદ્યા—જો આપણાં હૃદય વિશુદ્ધ જ છે ને આપણો સ્નેહ સત્ય જ છે તો આપણી કુમુદનું હૃદય અન્ય સંસ્કારોથી ભરાવાનો સંભવ બહુ જ ઓછો છે.

ગુણુ—આપણાં જે હૃદયે વિશુદ્ધિને પોષી છે તે જ હૃદયે દૃઢ સ્નેહને પણ પોષેલો છે. કુમુદના હૃદયમાં આપણે જ આપણા જેવો સ્નેહ અતિ-ઉત્સાહથી સફળ થઈ ભરેલો તેને ત્યાંથી સરવવાને અને નિષ્ક્રમ કરવાને પ્રમાદધન જોવાની શક્તિ ક્યાંથી હોય ?

વિદ્યા—એ પણ સત્ય છે. “ નવીનચંદ્ર ” નામના યુદ્ધિધનભાઈના અતિથિની વાતો સાંભળી છે તે ત્હારી કલ્પના સાથે મળતી આવે છે.

ગુણ૦—લોક કહે છે તે ખરું ચે હોય ને ખોટું ચે હોય. બ્રહ્માદધનની પોતાની કટેવોએ આ રાંક જાતને. માથે અપવાદ આણ્યો હોય તો સંસારને જરી જરીમાં આવી વાતો સાચી માનવાની ટેવ ક્યાં નથી ? સૌભાગ્યદેવીએ આ વાત સાચી માની નથી ને નવીનચંદ્રને કોઈએ હીન વચન કહ્યું નથી. છતાં અપવાદ સાંભળી તેમણે સુવર્ણપુર છોડ્યું. પણ જો અપવાદ સાચો હોય તો એ અપવાદને પણ ગાંઠે નહી ને સુવર્ણપુરને પણ છોડે નહી. રાતદિવસ ધરમાં રહેનારાં સતી સૌભાગ્યદેવીથી એ વાત છાની રહે નહી ને તેમણે જાણી હોય તો કુમુદને માટે કલ્યાંત કરવામાં જ દેહને પાડે નહી. યુદ્ધિધનભાઈને ઘેર કુમુદનાં પગલાં દુધે ઘોવાયાં છે. એણે આ અપવાદ ન રહેવાતાં જ જળશાયી કરી હોય તે સંભવે છે. માત્ર વહેમ એટલો રહે છે કે આપ કહો છો તેમ તે જીવતી હોય તો સરસ્વતીચંદ્રને સમજાવીને આપણે ઘેર લાવ્યા વિના અને જાતે પાછી આવ્યાવિના રહે નહી.

વિધા૦—તેમ કરી શકવા જેટલો સંપૂર્ણ અવકાશ તેને ન મળ્યો હોય.

ગુણ૦—તેમ કરવામાં ખોટો અપવાદ ખરો કરવાની પણ ખંડીક એને લાગતી હોય.

વિધા૦—હોય.

ગુણ૦—આપ આજ્ઞા આપો તો હું જ સુન્દરગિરિ ઉપર જઈ.

વિધા૦—શા નિમિત્તે તું ત્યાં જઈશ ?

ગુણ૦—કુસુમને એ સ્થાનોમાં મોકલવાતું કહેલું છે તેને સાથે લેઈ હું અને સુન્દરભાભી જઈએ.

વિધા૦—પણ લોકાપવાદ ખરો હશે તો ?

ગુણ૦—ખરો હશે તો આપણું ભાગ્ય પુટ્યું ને મહારી અક્ષતને આગળા દેવાયા સમજાવે.

વિધા૦—તને કંઈક યથાશક્તિ વિદ્યા આપી છે તેમાંથી આથી વિશેષ ફળની આશા રાખું છું.

ગુણ૦—આપે તો ઘણી આપી પણ મહારી અબુદ્ધિમાં તે સમાધ નથી.

વિધા૦—તહારી બુદ્ધિ ભવ્ય છે. માત્ર તે દુઃખના આવરણથી ચંપાઈ ગઈ છે.

ગુણુ—એમ હો. તો પણ તે આપને તો કામ લાગે એવી નથી.

વિદ્યા—તરવાર યુદ્ધમાં કામ લાગે તે ત્હારા જેવીની વિદ્યા અને બુદ્ધિ આવે કાળે કામ લાગે. ગુણીયલ ! જે કાર્યથી મ્હારે મણિરાજ મહારાજનું પ્રધાનપદ છોડવાનો વારો આવે છે તે કાર્યના વિચારમાં પ્રધાનપદ છોડી માત્ર સામાન્ય મનુષ્ય થઈ ત્હારા આશ્રય ઉપર જ આધાર રાખવાનો કાળ આવે છે તેવા પ્રસંગમાં—મ્હારી ગુણીયલની બુદ્ધિ અને વિદ્યા મને કામમાં નહીં લાગે ત્યારે વિદાયતુરનું પોતાનું માણસ ખીજું કોઈ રહ્યું નહીં.

ગુણુ—સ્ત્રીની બુદ્ધિ પગની પહાનીએ. મહાકાર્યમાં આપે સ્ત્રીની બુદ્ધિએ ચાલવું ઘટતું નથી.

વિદ્યા—લોક તેમ માને છે. પણ આપણું હૃદય જુદી બુદ્ધિથી સંધાયાં છે તેને તોડવાને શું મ્હારી ગુણીયલનું કાળજી કહ્યું કરે એમ છે? ગુણીયલ ! મ્હારા કુટુંબમાં જ્યારે અનેકવા ક્લેશ અને દુઃખ હતાં તે મ્હારી ચેટીમાં જ્યારે પાઈતી હતી ન હતી ત્યારે ગુણીયલની ઉદાર બુદ્ધિએ મ્હારી અને મ્હારા કુટુંબની સંભાળ લીધી છે તે મને આ મહાન પદને પહોંચવાને સમર્થ કર્યો છે ! તે દિવસ તું મ્હારી હતી તે હું ત્હારો હતો. આજ શું તે સંબંધ મટી ગયો ? તે તું મ્હારી હવે નહીં ?

ગુણુસુંદરી વિદાયતુરને ખર્ચે માયું મુકી રોઈ પડી તે રોતી રોતી કહેવા લાગી.

“પ્રાણનાથ ! ક્ષમા કરો ! હું કૃતમ્ન થઈ તે આપનો મહાન અપરાધ કર્યો ! દુઃખે મ્હારી બુદ્ધિને ક્ષોણી નાંખી તે આપે હવે તેને નિર્મળ કરી. આપ બોલો તે સાંભળવાને આ ક્ષુદ્ર બુદ્ધિથી જે બનશે તે કહેવા સજ્જ છું. હું સત્ય કહું છું કે—કુમુદ, કુસુમ, તે સંસાર એ સર્વને તુચ્છ ગણી હું આપનામાં જ ચિત્ત પરોવીશ. આપને શાને પ્રધાનપદ છોડવા કાળ આવે છે ?” માયું ઉચું કરી ગુણુસુંદરી સામી બેઠી.

વિદ્યા—“તું સજ્જ છે તો મ્હારા હૃદયના સર્વ પડદા દૂર કરી વાત કહું છું તે સાંભળી લે. કુમુદનો અપવાદ અસત્ય હશે તો તો કાંઈ દુઃખ છે જ નહીં—મ્હારી શ્રદ્ધા છે કે તું, સુંદર, અને અન્દકાંત મળી સરસ્વતીચંદ્રને પલાળી શકશો તે કુસુમનું ભાગ્ય ઉઘડશે. ક્ષોણી અને કમલારાણીજી પાસે આશ્રય શોધીશું. તે નહીં ધ્રાવે તો કુમુદની ઈચ્છાથી અવળી ચાલે એટલું કુસુમના હૃદયનું ગજીતું નથી. પણ લોકનો અપવાદ ખરો હોય તો મેં ઘણા સુદમ વિચાર કરી મ્હારા ધર્મને માર્ગે

પ્રવર્તવા નિશ્ચય કર્યો છે. સરસ્વતીચંદ્ર ઉપરથી કુમુદનું હૃદય દૂર થઈ શક્યું ન હોય તો દોષ કોનો ? સર્વથા આપણો, આપણા દોષનું ફળ આપતાં આપણે ડરવું ન જોઈએ. આપણા દોષનાં વિપક્ષ બીજાને આપણાં ન પડે એવું કરવું એ આપણો ધર્મ છે. અન્ય સંસારથી કંટાળી આત્મહત્યા કરવા જતાં જીવતી રહેલી કુમુદ પોતાની વિધવાવસ્થામાં સરસ્વતીચંદ્રના આશ્રયથી જ સુખી થવા ઇચ્છતી હોય તો તેમાં વિધ્ન નાંખવું નહીં પણ સાહાય્ય આપવું એ આપણો ધર્મ છે એવું હું માનું છું, અને સર્વ સુધરેલા દેશો તો એને કેવળ ધર્મ નહીં પણ માતાપિતાની ખરી પ્રીતિની કસોટી માને છે—તે ત્હારોથી ક્યાં અબળાયું છે ? કુમુદના દુઃખી જીવનને માટે સુખનો જો એ જ માર્ગ હશે તો આપણે તે લેવો—ગુણીયલે તે આપવામાં મહારી સાથે ભળવું—એ હું ઇચ્છું છું. મહં તને વિદ્યા આપવા પ્રયત્ન કરેલો છે તે આવા ધર્મના બોધને માટે.

“ હું જાણું છું કે આ કાર્યમાં અપકીર્તિ છે, આપણા લોકનું બીજી રીતે કલ્યાણ કરવાને આપણે આ કાર્યને લીધે અશક્ત થઈશું, અને આ કાર્ય કરી મહારાજના પ્રધાનપદમાં રહેવું તે મહારાજને ગુંચવારામાં નાંખવા જેવું છે. એમની પ્રજા આ કાર્યનું અભિનન્દન નહીં કરે અને મને બ્રષ્ટ ગણશે. પ્રજા જેને બ્રષ્ટ ગણે એવા મનુષ્યને અધિકારથી દૂર કરવો એ મહારાજનો ધર્મ છે. એ ધર્મનો મહારાજને બોધ કરવો એ મહારો ધર્મ છે એ ધર્મ હું પાળીશ ને કુમુદને સુખી કરવાને આવો ધર્મ પ્રાપ્ત થશે તો પ્રધાનપદનો ત્યાગ પરમ સંતોષથી કરીશ—તે પછી હું અને તું બે જણનો જ સહવાસ રહે!—તે સહવાસનો તું મને અધિકારી ગણીશ તો.

“ એ પ્રસંગ આવશે તો કુસુમનો અભિલાષ પણ હું પૂર્ણ કરીશ. એની ઇચ્છા હશે તો મોહનીમૈયાના પરિવ્રાજિકામઠમાં યોગ્ય વ્યવસ્થાથી તે રહેશે, મરજી હશે તો હું એને યુરોપ અમેરિકામાં કુમારિકાએને અભ્યાસમાં અને પરમાર્થમાં જીવન ગાળવાનાં સ્થાન છે ત્યાં મોકલીશ, ને મરજી હશે તો સ્વતંત્ર મુંબાઈનગરીમાં રહી નીતિ, પરમાર્થ, અને વિદ્યાનું સેવન કરવામાં આયુષ્ય ગાળવાની એને અનુકૂળતા કરી આપીશ. એ કાર્યને અંગે પણ પ્રધાનપદ છોડવું પ્રાપ્ત થશે.

“ ગુણીયલ ! ધર્મને નામે પ્રચાર પામેલા લોકચારથી દોરાઈ આપણે એક વાર કુમુદને કુવામાં નાંખી ! એની સ્વતંત્રતાનો નાશ કર્યો ! એને અધમ પુરુષના કર-પંજરમાં પુરી દીધી ! એ સર્વથા પાપ થયું—મહા-પાપ થયું. હવે એ પાપ કરી કરવાની મહારી વૃત્તિ નથી. જે અધ્યાત્મ

દૃષ્ટિથી મનુષ્યમાત્રને વૃદ્ધ મહારાજ જોતા, જે અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી તેમને જોવાનો બોધ આટલી વાર સુન્દરગિરિના સાધુજનોને મુખેથી આપણે સાંભળ્યો છે, તે દૃષ્ટિથી જોતાં પૂર્વ અને પાશ્ચાત્ય બુદ્ધિનો સંગમ થાય છે અને એ સંગમસ્થાન આગળના પ્રવાહમાંના પાણીમાં જોતાં જે ભૂમિ-ઉપર પથર જેવાં પાપ છે ત્યાં આપણે સંચાર નહી કરીયે. જે લોકાપવાદ સત્ય હોય તો કુમુદનું સરસ્વતીચંદ્ર પાણિગ્રહણ કરે એ જ યોગ્ય છે ને યોગ્ય વર વિનાની તેમ કૌમારવ્રતની અભિલાષિણી કુસુમનો અભિલાષ સિદ્ધ થાય તે જ યોગ્ય છે. તે જ બે આપણા બેના ધર્મ છે!

“ તો એ ધર્મના આચારમાં બીજો શો અંતરાય છે ? પ્રધાનપદની વાસનાને લીધે શું આ ધર્મ ત્રુટવો ઘટે છે ? લોક ગમે તે માનતા હશે. પણ કામન્દકીને મુખે પવિત્ર ભવભૂતિએ અધિકારના લોભી પિતાઓના સ્નેહનું વર્ણન કરાવ્યું છે તે તને લક્ષ્યમાં હશે !

“ ગુણાપેક્ષાશૂન્યં કથમિદમુપક્રાન્તમથવા

કુતોઽપત્યસ્નેહઃ કુટિલ્લયનિષ્ણાતમનસામ્ ।

इदं त्वैदंपर्यं यदुत नृपतेर्नर्मसचिवः

सुतादानान्मित्रं भवतु स हि मे नन्दन इति” ॥

“ ગુણીયત્વ ! પ્રધાનપદના લોભથી તો શું પણ સંસારમાં કોઈ પણ પદાર્થના લોભથી અથવા રાજા કે માતાપિતા કે દેશ કે કોઈને પણ પ્રસન્ન કરવાના લોભથી જે માતાપિતા પુત્રીનું વિવાહમાં દાન કરે છે તેમનો અપત્યસ્નેહ શૂન્ય ગણવો અને તેમણે પુત્રી પ્રતિના પોતાના ધર્મમાં ધુળ ભેળવી સમજવી ! પુત્રીનું દાન કરતાં પુત્રીના સ્વાર્થ વિના બીજો સ્વાર્થ કે બીજો લોભ રાખે છે તે માતાપિતાએ શત્રુ જ સમજવાં ! તેવા પિતાને માથે માલતીના જેવા નિઃશ્વાસ ભમ્યાં કરે છે ને કૂહે છે કે—“ ઓ પિતા ! તમને અન્યનું આરાધન પ્રિય છે—તમારી પુત્રી પ્રિય નથી ? ”—

“ ઓ તાત ! તમે પણ આવા છો તો સર્વથા ભોગ-તૃષ્ણા જ જ્ય પામી

૧ આ પિતાએ જમાઈના ગુણની અપેક્ષા રાખ્યા વિના આ વિવાહનો ઉપક્રમ કેમ કર્યો ? અથવા તો કુટિલ રાજનીતિમાં ઝબકાળાયલાં મનવાળા પુરુષોને પોતાનાં બાગક ઉપર શુદ્ધ સ્નેહ તે શાનો હોય ? આ પિતાના મનનો સાર તો આટલામાં જ આવી ગયો છે કે મહારી દીકરીના વિવાહથી રાજાનો નર્મસચિવ નન્દન મહારો મિત્ર થાય ! (માલતીમાધવ.)

૨. राजारावनं खलु तातस्य गुरुकं न पुनर्मालती ”

છે !” ૧ ગુણીયલ ! નક્કાં તું મહારા પ્રધાનપદને આપણી પુત્રી કરતાં ને આપણા ધર્મ કરતાં અધિક નહી ગણતી હોય !

ગુણ૦—સત્ય જ કહો છો ! પ્રધાનપદને વૈભવની વાસનાથી-પ્રિય ગણવાનું કહું તો તો આપ કહો છો તે દોષ આવે જ. પણ મહારાજ પ્રતિ—રાજ્ય પ્રતિ—આપનો ધર્મ છે ને પુત્રી પ્રતિ પણ છે ને તે બે વચ્ચે વિરોધ આવે ત્યારે મહોટા ધર્મ આગળ નહાનાનું બલિદાન કરવું એ ધર્મ શું પ્રાપ્ત થતો નથી ?

વિદ્યા૦—એ પ્રશ્નનું સમાધાન પણ એ જ કવિયે કરેલું છે. પુત્રીનું કલ્યાણ કરવામાં પોતાની શક્તિની ન્યૂનતાનું બલિદાન થયેલી પુત્રીની પાછળ અગ્નિમાં પડ્યા માંડતા પિતાએ પોતાને ચરણે પડેલા રાજની પણ અવગણના કરી અને તે જ અવગણના કરનાર પિતાએ પુત્રીની સુસ્થિતિ સાંભળી તે વધામણીને રાજ્યે કરેલા ચરણપાત કરતાં અધિક ગણી ! ૨ ગુણીયલ ! એક જણની પ્રતિ ધર્મ કરવાને માટે બીજાની પ્રતિ અધર્મ કરવો પડે ત્યારે એમ જ સમજવું કે જેને આપણે ધર્મ ગણીયે છીએ તે અધર્મ જ છે ! માતા પિતા કે દેશ કે લોકસમસ્ત—સર્વના કલ્યાણ કરતાં પણ એક નહાના સરખા આપણા બાળક પ્રતિનો આપણે ધર્મ નહાનો છે એવી બુદ્ધિ દૂષિત છે. સામા મનુષ્યોની સંખ્યાથી કે તેમના ગૌરવથી તેમના પ્રતિના ધર્મ મપાતા નથી ! સર્વ લોકના કલ્યાણને માટે પણ અસત્ય બોલવું પડે કે ચોરી કરવી પડે તો તે કરવું અધર્મ મટી ધર્મરૂપ થતું નથી. ધર્મનું આચરણ કરવામાં અથવા અધર્મથી દૂર રહેવામાં પ્રાણીમાત્રનો સંહાર વળી જતો હોય તો તે થવા દેવો એ જ ધર્મ છે. ઋતિ અને સ્મૃતિ, જ્ઞાન અને ભક્તિ, વ્યવહાર અને પ્રીતિ, સર્વ આવા ધર્મના આગળ ક્ષણિક અને ક્ષુદ્ર છે.

ગુણ૦—જો એમ છે તો સ્ત્રીયોને વૈધવ્યના ભયમાં આણી વીર-પુરુષો દેશના કલ્યાણ માટે યુદ્ધમાં મરવું ઉત્તમ કેમ ગણે છે ? સ્ત્રીનું

૧. હા તાત ત્વમપિ નામ મમૈવમિતિ સર્વથા જિતં મોગતૃણ્યા ॥

૨. અવિગણ્ય નૃપં સહનન્દનમ્

ચરણ્યોર્નતમન્નિમુખે પતન્ ॥

સપદિ મૂરિવસુવિન્નિવૃત્તિતો

મમ ગિરા ગુરુસંમદવિસ્મયઃ ॥

માલતીમાધવ, અંક ૧૦.

સાંભાગ્ય સાચવવું એ શું પતિનો ધર્મ નથી ? અનાથ બાળકોને સંસારમાં એકલાં મુકી જતાં અટકવું એ શું ધર્મ નથી ? તો એ સર્વ ધર્મનો ભંગ કરી વીરપુરુષો યુદ્ધના ધર્મની પ્રશંસા કેમ કરે છે ? બે દીકરીઓને કારણે આપ પ્રધાનપદ છોડે ને રાજ્યનું અકલ્યાણ થાય અને મહારાજ પ્રતિ કૃતજ્ઞતા થાય એ કામ પ્રધાનપદના અધિકારીની બુદ્ધિને ઘાજતું હોય એવું મને દેખાતું નથી. પછી મહારી સ્ત્રીબુદ્ધિને લીધે જ મને આમ લાગતું હોય તો ઈશ્વર જાણે.

વિધાન—“હારી બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ છે તેથી જ આ પ્રશ્નોને દેખે છે. એ પ્રશ્નોને જોવા સગર્ભ છે તેવું જ તેમનું સમાધાન છે. ગુણીયલ ધર્મ ક્રિયારૂપ નથી પણ ક્રિયાનું કારણ છે. જે ક્રિયા કર્તવ્ય થાય છે તે ક્રિયામાં ધર્મ રહેલો નથી, પણ આપણા મનમાં એવી બુદ્ધિ થાય કે આ કર્તવ્ય છે ને આ નથી ત્યારે આપણે તે ક્રિયા કરીએ છીએ કે નથી કરતાં; માટે એ બુદ્ધિ એ ક્રિયાનું કારણ છે. એ બુદ્ધિ સુવિદિત શુદ્ધ સત્ય ધર્મને અનુસરે ત્યારે ધર્મસ્થ ગણવી. આપણી ક્રિયાઓ ત્રણ પ્રકારની છે. આપણે કોઈ પદાર્થનો ત્યાગ કે સ્વીકાર કરીએ છીએ, અન્ય જીવોને સુખદુઃખ કરીએ છીએ, અને આપણા જીવની અધોગતિ કે ઉન્નતિ કરીએ છીએ. આપણાં જીવનનાં સુખદુઃખ તો આ ત્રણે ક્રિયાઓથી થાય છે માટે તે જોવાનાં કે જુદાં ગણવાનાં નથી. ત્રણે ક્રિયાઓને અંગે આપણે સુખદુઃખ પામીએ તેને પ્રારબ્ધફળ ગણી લેઈ લેવાં—આ પવન જેવો આવે તેવો આપણે સંસ્કારી લેઈએ છીએ તેમ.

“જ્યારે આપણાં પોતાનાં મન કે શરીર પોતાને માટે કોઈ પદાર્થનો ત્યાગ કે સ્વીકાર કરે ત્યારે તેનું કહેણે તેવા ધર્મવિચાર પ્રાપ્ત થાય છે. જેમાં આપણી મમતા છે, જેમાં આપણી અહંતા છે એ સર્વ પદાર્થનો ત્યાગ કે સ્વીકાર કરતાં ફળનો વિચાર યોગ્ય છે કે આ મહારા ત્યાગથી માતાપિતાને લાભ છે અથવા દેશને લાભ છે અથવા પારકા જીવને લાભ છે. જ્ઞાતિભોજનનું વ્યય કરતી વેળા આપણે સ્વતંત્ર છીએ તેનું કારણ પણ એ કે એ ક્રિયા ધર્મવિચારની આ કાંઠિમાં આવે છે,

“આ પ્રમાણે પોતે ત્યાગ કે સ્વીકાર કરી અન્ય જીવોને સુખ આપતું એ આપણો અધિકાર છે. પણ કોઈ જીવને દુઃખ દેવું કે તેનું અકલ્યાણ કરવું તો શું પણ તેની ઇચ્છાવિરુદ્ધ માર્ગે તેનું કલ્યાણ કરવા પ્રયત્ન

કરવો, એ સર્વ ક્રિયાઓને માટે સામાન્ય રીતે આપણો અધિકાર નથી. પારકા જીવને દુઃખ દેવું કે તેને અજ્ઞાત પણુ હાનિ કરવી એ ક્રિયાનો ધર્મ તો લોકવ્યવસ્થાના અધિકારીને જ પ્રાપ્ત થાય છે. સંસારની વ્યવસ્થાઓ સામાન્ય રીતે રાજાઓના અને તેણે સ્વીકારેલા અધિકારીઓના અધિકારની વાત છે. માતાપિતા પુત્રાદિક ઉપર અધિકાર વાપરે છે તે પણ રાજાએ આપેલા જ અધિકારથી. રાજાએ જ્યાં આજ્ઞા કે નિષેધ કાઢી ન કર્યું હોય પણ માત્ર અધિકાર આપ્યો હોય ત્યાં અધિકારીએ સામા જીવનું કલ્યાણ ઇચ્છી ક્રિયા કરવાની છે—એ વિના સર્વ વિષય અને વિચાર તેના અધિકારથી બહાર છે. સેનાધિપતિ અને ન્યાયાધીશ પોતાના અધિકારના વિષયનું જ કલ્યાણ ઇચ્છી અન્ય જીવોને દુઃખ કરે છે અને તેમનાં શરીરને મૃત્યુવશ કરે છે તે ક્રિયાઓથી થતાં સુખદુઃખ વિચારવાનો તેમને અધિકાર નથી; તેમનો અધિકાર માત્ર એટલો જ કે સેનાધિપતિએ અમુક માર્ગે વિજય મેળવવો અને ન્યાયાધીશે ન્યાય મેળવવો. રાજાને પણ લોકવ્યવસ્થાને માટે જ ઇશ્વરે અધિકાર આપેલો છે તે છોડી અન્યથા કામ કરે તે પ્રજાને દુઃખ થાય ત્યારે રાજાને સ્વમાર્ગે આણવાને માટે પ્રજા છે, અને પ્રજા વિમાર્ગે ચાલે ત્યારે તેને માથે રાજા છે. આ સર્વ પ્રશ્નામાં માત્ર લોકવ્યવસ્થાને માટે યોગ્ય સ્થાનમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા અધિકારનો અને અધિકારના વિષયનો વિચાર છોડી બીજા કાંઈ વિચાર કરવાનો નથી. જેની બુદ્ધિ પહોંચતી નથી તેને માર્ગ દર્શાવવાને પ્રાચીન શાસ્ત્રો, અર્વાચીન મહાત્માઓ, અને આશપાશના મહાજન છે. જ્ઞાતિના અજ્ઞાની જનોને માટે જ્ઞાતિ એક જાતનો મહાજન છે. બાળકને માટે માતાપિતા મહાજનતુલ્ય છે. બાળકનાં વય, બુદ્ધિ અને વિદ્યા વધે તેમ તેમ તેના અધિકાર વધે છે તે માતાપિતાના ઘટે છે; તે જ રીતે જે મનુષ્યોની બુદ્ધિ અને વિદ્યા વધે છે તેમનો અધિકાર વધે છે અને જ્ઞાતિના, લોકાચારના, શાસ્ત્રના, અને મહાત્માઓના અધિકાર ખસવા માંડે છે. દેશકાળની કાંઈક સ્થિતિ વિચારી પૂર્વકાળના વિદ્વાનોએ અને મહાજનોએ બાળલગ્ન, અને વૈધવ્યસહનના આચાર પાડેલા તે કાયમ રાખવાનો તેમનો અધિકાર નવી વિદ્યા અને નવી બુદ્ધિના હાથમાં છે. મને મળેલો આ અધિકાર હું વેળાસર સમજ્યો નહીં અને એ અધિકાર મને હોય નહીં એમ વિશ્વાસે રહી કુમુદતું ભાગ્ય સુવર્ણપુરમાં મહું બાંધ્યું તે મહારાથી અધર્મ થઈ ગયો, તે હવે મહારી શક્તિ વિચારી મહારો અધિકાર શોધી વેળાસર ચેતું છું તેથી હું મહારો ધર્મ કરીશ. અધિકારક્રાંતિથી પ્રાપ્ત થયેલા આવા

ધર્મને અંગે મહારા પ્રધાનપદના ધર્મ વિચારવા એ મહારા અધિકારમાં નથી. રાજ્યના સામાં હુકમનામાં કરતાં ન્યાયાધીશે. ડરવાનું નથી તેમ પ્રધાનપદના અને રાજ્યહિતના વિચારમાં પડી કુમુદ—કુસુમ—ના જીવનું અકલ્યાણ કે દુઃખ રચવું તે મહારા અધિકારથી મહારની વાત છે. કુમુદ રાજ્યાપરાધ કરી મહારાજના ધર્માસન આગળ આવે અને એને દેહાંતદંડની શિક્ષા કરવાનો મહારે પ્રસંગ આવે ત્યારે મહારે પિતૃધર્મ વિચારવાનો મને અધિકાર નથી; તે જ રીતે યુદ્ધમાં જનાર સેનાપતિએ સ્ત્રીપુત્રાદિકને માથે પોતાના મરણથી આવી પડનાર ભયના વિચાર કરવાનો પણ તેને અધિકાર નથી. આમાંનું એક કાર્ય અથવા કાર્યનું ફળ ખીજ કાર્ય કરતાં મહોટું કે નહાનું છે માટે મહોટું કરવું ને નહાનું ન કરવું એ વિચાર અયોગ્ય છે. લોકવ્યવસ્થાના અધિકારીએ તો નહાના કે મહોટા પોતાના જેવા હોય તેવા અધિકારનો વિષય અને ધર્મ વિચારી ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થવાનું છે.

“ અને જ્યાં જીવાત્માના આત્મધર્મના વિચાર પ્રાપ્ત થાય ત્યાં તો આ અધિકારનો પણ પ્રશ્ન અનુચિત છે. પ્રત્યેક જીવાત્માનો ઉત્કર્ષ થાય તો તે સર્વ જીવોનું કલ્યાણ છે. એક જીવના અધર્મથી સર્વ જીવનું કલ્યાણ થતું હોય તો તે કલ્યાણમાં અકલ્યાણનું ખીજ રોપાયું ગણવું. એક જીવના ધર્મથી અનેક જીવોને દુઃખ થતું હોય તો પણ તે જ માર્ગે સર્વનો ઉત્કર્ષ ગણવો. સર્વભૂતાત્મક પરમાત્માના અંશરૂપ જીવાત્માનો અભેદ માનો કે સર્વ જીવોના ભિન્નભાવ માનો તો પણ સર્વના ધર્મથી થયલો સર્વનો ઉત્કર્ષ જ કલ્યાણરૂપ છે. પોતે અધર્મ કરે છે તેથી જગતનું કલ્યાણ થશે એવું માનનાર જીવ મૂર્ખ છે. કારણ સર્વ જગતને જોઈ શકવાની શક્તિ વગરનો ક્ષુદ્ર જીવ એ જગતનું કલ્યાણ ક્યાં છે ને ક્યાં નથી એ જાણવાની શક્તિ શા રીતે પામવાનો હતો? આવા દમ્ભી મિથ્યાભિમાની જીવોએ સંસારને માથે અનેક અવ્યવસ્થાઓ અને વિપત્તિઓ આણી મુદ્દલી ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. ગુણીયલ! જે ક્રિયાથી જીવાત્માની પોતાની અધોગતિ છે તે સર્વથા વર્જ્ય છે, ને જેથી તેની ઉન્નતિ છે તે કર્તવ્ય છે, ને તેમાં કાઈ પણ અન્ય વિચાર કર્તવ્ય નથી.

“ ઈશ્વરે કુમુદનો જીવ આપણા અધિકારમાં સોંપ્યો. ઈશ્વરે નિર્મેલા સ્નેહની ગતિથી યોગ્ય વયે એ—નદી સમુદ્રમાં ભળે તેમ—પોતાના હૃદયના સ્વામીને ધર્મથી પ્રાપ્ત થઈ હોય તો તેમાં વિદ્વરૂપ થવા મહારે કે ત્યારે અધિકાર નથી. અધિકારવિનાની ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થઈ એ જીવને

પરતંત્ર કરવો એ ક્રિયાથી આપણી અધોગતિ સમજવી. કોઈ જીવ આપણે પેટે બાળકરૂપે જન્મ્યો માટે તેને આપણી ઇચ્છાપ્રમાણે બન્ધનમાં નાંખીએ એવો અધિકાર માતાપિતાએ ધારવાનો નથી. કુમુદ-કુસુમના જીવ હવે આમ સ્વતંત્ર છે. માટે તું અન્ય વિચાર અને દુઃખ છોડી દેઈ મ્હે દર્શાવેલા માર્ગનો શાંત વિચાર કરી લે.”

વિદ્યાચતુર બોલી રહ્યો ને થોડી વાર સુધી થાક્યો હોય તેમ ખુરસીમાં પડી રહ્યો ને માત્ર ગુણસુંદરીના સામું નેઈ રહ્યો. ગુણસુંદરી ઉંડા વિચારમાં પડી બોલ્યા ચાલ્યા વિના, બેઠી હતી ત્યાં જ, નીચું નેઈ બેસી રહી. અંતે ઉંચું નેઈ બોલી.

“ ચંદ્રકાંત મુંબાઈથી આવ્યા તેવામાં તેને સરસ્વતીચંદ્રને વિષયે આપે
 “ કઠણ વચન કહ્યાં હતાં તે કાળે વૃદ્ધાચાર આપને પ્રિય હતો તે ઘણી થોડી
 “ વેળામાં અપ્રિય થઈ ગયો. આપે કરેલો બોધ અસત્ય છે એમ સિદ્ધ કરવાં
 “ નેટલી મહારી શક્તિ નથી. પણ જુના સંપ્રદાયમાંથી નવામાં
 “ આપ આટલી વેળામાં જતા રહ્યા તેથી મને કાંઈ બ્રાંતિ થાય છે.”

વિદ્યા૦—તેમાં ત્હારો દોષ નથી. સરસ્વતીચંદ્ર ઉતાવળ કરી નાહા અને કુમુદને હાનિ પહોંચી તે સહન કરવાની અશક્તિને બળે મને કાંઈક ક્રોધ થયો હતો, અને સરસ્વતીચંદ્રનો જ દોષ મહારા હૃદયમાં વસી ગયો હતો. શાંત થયા પછી અને કુમુદ-કુસુમનાં હૃદય અને સુખદુઃખ જાણી વિશેષ વિચાર કરતાં મને જે લાગ્યું તે તને અત્યારે કહી દીધું.

ગુણ૦—હાનપણમાં બાળક પરણાવવાનો પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવેલો સંપ્રદાય આપ હવે દુષ્ટ ગણો છો?

વિદ્યા૦—લોકવ્યવસ્થા રચનારાઓએ આ પાળ દુષ્ટતાથી નથી બાંધી, પણ લોકહિતની જ ખુદ્ધિથી દેશકાળની કંઈક પરીક્ષા કરી બાંધેલી હોવી નેઈએ. હાલમાં તે વ્યવસ્થાને બે પિતાઓ બદલી નાંખવા જાય તો એકની પુત્રી દુઃખી થાય ને બીજાની સુખી થાય. દ્રવ્યહીન, વિદ્યાહીન, પક્ષહીન પિતાની રંક કે વિદ્યાહીન પુત્રીને આપણી જુની વ્યવસ્થા તોડ્યાથી સુખ કરતાં દુઃખ અનેકધા અસહ્ય થઈ પડે. નવી વ્યવસ્થાના અધિકારી કુટુંબમાં જન્મેલી બાળકી નવી વ્યવસ્થાથી દુઃખ કરતાં સુખ વધારે પામવાની. સર્વે વાત શક્તિ અને અધિકારની છે. હું નવી વ્યવસ્થાથી પુત્રીઓને સુખી કરવા શક્તિમાન છું અને પુત્રીઓ

મુખી થવાની વૃત્તિ તથા શક્તિવાળી છે. એવું જાણવાની સાથે તેમને નવી વ્યવસ્થાનું જીવન આપવા હું અધિકારી થાઉં છું તે તેમ કરવું એ મહારો ધર્મ થાય છે.

ગુણુ૦—આપે વડીલોના અભિપ્રાય લીધા ?

વિદ્યા૦—સરદારસિંહે વડીલને પુછ્યું. તે મહારાજે મામાને પુછ્યું. આપણે આવો પ્રશ્ન પુછીયે છીયે તેટલાથી જ મામાને આશ્ચર્ય લાગ્યું તે એવા પ્રશ્ન પુછનારની વૃત્તિ મનંગમતો ઉત્તર જ ઇચ્છે અને તે આપવો કે ન આપવો એ વિચારતાં પોતાની નિવૃત્તિમાં વિધ્ન આવે માટે આ વિચાર મહારાજને અને મને જ સોંપ્યો, અને મહારાજનું અપમાન ન થાય માટે સ્મિત કરી કહ્યું કે 'હું હવે વૃદ્ધ થયો છું તે નવા યુગનું માહાત્મ્ય જોવું ઘણા કાળથી મેં મુકી દીધું છે, માટે એ જોવું જીવાનમંડળને જ વધારે અનુકૂળ થઈ પડશે;—રાજ્યનો કોઈ મહોટો પ્રસંગ હત તો હું નિવૃત્તિ તોડી અભિપ્રાય આપત; પણ નવા યુગનાં નહાનાં મહોટાં થયલાં જાળકેના પરિપાકનો મને અનુભવ નથી તે તેના વિચારનો પણ મને અધિકાર નથી.'

ગુણુ૦—આ ઉત્તરમાં એમનો અભિપ્રાય જણાવો નથી ?

વિદ્યા૦—એ તો સ્પષ્ટ છે. પણ પિતાજીનો અભિપ્રાય જુદો થયો. તેમણે કહ્યું કે કાગડના માળામાં મુકેલી હંસી, કાગડો મરતાં, હંસને શોધે તો એ એક જીવાનીનો વેગ છે. લોક પોતે પોતાની જીવાનીના વેગને અટકાવતા નથી પણ પારકાં જાળક એ વેગને અટકાવે એવું જોવાને ઇચ્છે છે. લોકના કહ્યા પ્રમાણે કરીયે તો જાળક દુઃખી થાય તે જાળકના કહ્યા પ્રમાણે કરીયે તો લોક ચુંટી ખાય. માટે કાહી વાત એ છે કે લોક જેને મુવેલી જાણે છે તેને જીવતી કહી લોકની ભુલ ભાગવાને આપણે કંઈ બંધાયા નથી, માટે આ જે જાણે સુંદરગિરિમાં જે વાસ શોધી કહાજો હોય ત્યાં તેમને નીરાંતે રહેવા દેવાં, તે આપણે તેમની કુચલી કરવી નહી તે લોકમાં થવા દેવી નહી. મરેલાં ગણાતાં છોકરાં ભલે મુખી થાય તે લોકની આંખમાં ધુળ નાંખે. લોકને શીઝવી છોકરાંને મારવાં નથી તે લોકમાં સત્યવાદી થઈ કારભારને આંચ આપવા દેવી નથી. ગુણીયલ ! આ એમના શબ્દે શબ્દ તને કહી દેઉં છું.

ગુણુ૦—સંસારને ધર્મથી પાળનાર મામાજીએ સંસારનું રક્ષણ કર્યું, તે સંસારને અને સંસારના ખેલને જાળખનાર વડીલે એ સંસાર સાથે રમવાનો ખેલ ખતાવ્યો.

વિધા૦— હવે તું કહે આપણે શું કરવું ?

ગુણ૦— મહું કહ્યું છે તે પ્રમાણે અમને સર્વને સુન્દરગિરિ ઉપર જવા દો. લોકાપવાદ ખોટો હશે તો તો સર્વ સારાં વાનાં જ છે. લોકનું કહેવું ખરું હશે તો મહારાથી કાંઈ પુત્રીને અપીણ ઘેણી પવાવાનું નથી. જો એ પસ્તાશે અને ડહી થશે તો આપણી જંઘા ઢાંકી એને તેડી લાવી યુદ્ધિ-ધનભાઈને ઘેર મોકલી દેઈશ ને તેમ નહી થાય તો તો વડીલની સૂચના સ્વીકાર્યા વિના છુટકો નથી. લોકાપવાદ હજી સુધી પ્રકટ નથી. ત્યાં સુધી તેનો ધા નિવારી શકાશે.

વિધા૦—વચલો માર્ગ પડતો જ મુકજે.

ગુણ૦—જન્મારો સાપનો ભારો સાચવવા જેવું હવે એને સાચવવું વિકટ છે તે વિચારું છું ત્યારે હીંમત હારી જઈ છું, ને વશે કે કવશે વડીલનું વચન પળાશે ને બાકીનું મહારું દુઃખી આયુષ્ય ગળાશે તેમ ગાળી પુરું કરીશ એવું સુજે છે. આપે બતાવેલા ધર્મ મહારી યુદ્ધિને સત્ય લાગે છે, અને આપને આપવા જેવો ઉત્તર મહારી પાસે નથી, પણ મહારા હૃદયની હાળી આપના બોધથી શાંત થાય એમ મને તો લાગતું નથી. આપ પુરુષ છો ને હું સ્ત્રી છું; શરીરમાં અને હૃદયમાં એટલો ભેદ તો બ્રહ્માએ ઘડ્યો તે હું શી રીતે ભાગવાની હતી ? માત્ર એટલી બંધાઈછું કે આપનો જેલ મહારા હૃદયમાં ઉતરશે તેટલો ઉતારવા પ્રયત્ન કરીશ અને પછી તો ઈશ્વર, આપ, અને આ મહારું દુઃખધેલું હૃદય-ત્રણ જણ મળી જે કરો તે ખરું!”

વિધા૦—એ કાંઈ એાછું નથી. ઈશ્વર આવી વેળાએ પણ સામું જીવે છે ને જોશે.

પ્રકરણ ૪૧.

બોવાયલાં રત્નો ઉપરની ધુળ:

કાળવર્ષ વીંત્યું ને મેહ ગાંજ્યો,

મહારા હૃદયનો ધાશકો ભાગ્યો !

રદારસિંહ ! હવે તો તમારો શોધ પુરો થઈ રહ્યો હશે. ” વિધાયતુર, ગુણસુંદરી પાસેથી ઉડી, પોતાના પ્રધાન ખંડમાં જઈ, ત્યાં પોતાની વાટ જોઈ બેસી રહેલા રત્નગરીના દેશપાલને પુછવા લાગ્યો.

ઉભો ધઈ પ્રણામ કરતો કરતો સરદાર બોલ્યો:

“લગભગ પુરો થયો છે.”

વિધા૦—હવે કંઈ ત્વરાથી તમારે જાતે જવા જેવું બાકી છે ?

સૂર૦—“ના જી. રાત્રે માત્ર કુમુદ્ભેન વિદ્યમાન છે તે સરસ્વતીચંદ્રની છાયામાં છે એટલા જ સમાચાર હતા. આજની ટપાલમાં અને આજ આવેલાં આપણાં માણસોથી ઘણી વીગત એકઠી થઈ હાથ લાગી છે. બુદ્ધિધનભાઈના ઘરમાં જે નવીનચંદ્ર હતા તે જ આજ સુન્દરગિરિ ઉપર છે. છસાતદિવસ ઉપર વિહારપુરી જોડે એ સુરગ્રામ ગયા હતા અને ત્યાંના મહેતાજીને પોતાનું નામ નવીનચંદ્ર કહ્યું અને બુદ્ધિધનભાઈના ઘરમાં પોતે હતા તે પોતે જ મહેતાજીને કહ્યું. વર્તમાનપત્રોમાં શોધાતા સરસ્વતીચંદ્ર તે પોતે જ કે નહીં એવો મહેતાજીનો પ્રશ્ન તેમણે ઉડાવ્યો. તેઓ ઇંગ્રેજ અને સંસ્કૃતમાં વિદ્વાન છે તે વિષ્ણુદાસજીએ પોતાની પાછળ તેમને ચદુશંગના મહાન્ત કરવા ધાર્યા છે તે તેને માટે સિદ્ધ કરવા ચિરંજીવશંગ ઉપર સાધુઓ જોડે મોકલ્યા છે.

“ બુદ્ધિધનભાઈના ઘરમાં તેઓ કેવી રીતે રહ્યા તેની હકીકત સુવર્ણપુર ગયલા આપણા દૂતે મોકલી છે તે આ પત્રમાંથી જાણશે. કુમુદ્ભેન અને તેમની બાબતમાં સુવર્ણપુરમાં લોકાપવાદ પ્રમાદધનભાઈએ અને કૃષ્ણકલિકાએ જ ચલાવ્યો હતો તે ત્યાં કોઈ માનતું નથી, અને બુદ્ધિધનભાઈ પોતાના દ્રવ્યની વ્યવસ્થા એવી રીતે કરવાના છે કે તેમાંથી એક અંશ એમના બાળક પુત્રને માટે રહે, એક અંશની ઉપજ સુવર્ણપુરમાં સંન્યાસીઓના અન્નસત્રમાં જાય અને તેમાંથી પોતાની ભિક્ષા તથા પરિવ્રજ્યાના ખર્ચનો નિર્વાહ થાય, બાકીનો એક અંશ અલકકિશોરીને મળે, અને બાકીનો એક અંશ પ્રમાદધનભાઈ જીવતા નીકળે તો તેમને મળે તે નીકળે તો તેમને અંશ અને બાકીનો એક બીજો અંશ કુમુદ્ભેન જીવતાં નીકળે તો તે તેમને મળે. કુમુદ્ભેન જીવતાં નીકળે તો એમના અને પ્રમાદભાઈના અંશની વ્યવસ્થા કંઈ ધર્મમાર્ગે કરવાની આપને સોંપવાની છે. તેમને સંન્યાસ લેવામાં માત્ર મહારાણા ભૂપસિંહે તેમને દીવેલા સોગન નડે છે.

“ કુમુદ્ભેનના રથમાંથી એક પોટકું ગુણસુંદરીબાની પાસે આવેલું છે તે મહારે જાતે જોવું બાકી છે. તેમાં તેમની પોતાની લખેલી કવિતાઓ ફેલાય છે પણ કોઈનું નામ તેમાં નથી. સુભદ્રાના મુખ આગળ માતાના એટ આગળથી તેમનું, કે બીજી કોઈ એમના જ વચની અળખાનું, શરીર ચંદ્રાવલીને હાથ આવ્યું જણાય છે તે એ સાધ્વીએ તેનું નામ મધુરી પાડ્યું છે. મધુરી સુંદરગિરિ ઉપર ત્રણ ચાર દિવસથી પરિવ્રાજિકામહામાં છે, તેમના શરીર ઉપર માતાની સુંદરી છે પણ આપના જેવાની પુત્રીને ગોચ

અલંકાર પણ તેમણે અંગે રાખેલા છે. હાલમાં ચિરંજીવશૃંગ ઉપર વસન્ત-
ગુફામાં તેમને લેઈ કેટલીક સાધ્વીઓ રહેવા ગઈ છે તે સાધુઓ સાથે
તેની જોડની સૌમનસ્યગુફામાં નવીનચંદ્ર છે.

“મધુરીનો વિવાહ નવીનચંદ્ર સાથે થયેલો હતો અને તેમના લગ્ન પહેલાં
નવીનચંદ્ર ગૃહ છોડી નીકળી ગયલા હતા, અને તે પછી મધુરીનું લગ્ન
બીજા પુરુષ સાથે થયું, પુરુષે મધુરીને બહુ દુઃખ દીધું તે મધુરીએ સુ-
ભદ્રામાં જળશયન કર્યું અને સંસાર ઉપર કંટાળી બીજી વાર બેટની માતાની
પેલી પાસે સમુદ્રમાં પણ શરીરનો ભોગ આપવા પ્રયત્ન કરતાં સાધુસ્ત્રીઓએ
તેમને બચાવ્યાં. હવે માતાપિતાને ઘેર જઈ તેમનાં અને સ્વામીની પાસે
જઈ તેનાં દુઃખનું સાધન ન થવું એવા વિચારથી અને નવીનચંદ્રનું દુઃખ
જોઈ ન શકાયથી આમ કર્યું કહેવાય છે. સાધુજનોએ આ દુઃખમાંથી તેમને
ઉદ્ધારવાને માટે પોતાને અશક્ત સમજી છેલી પણ તેમને બોધ અને આ-
શ્વાસન આપવા માટે નવીનચંદ્રનો સમાગમ કરાવેલો છે. તેમની પાસેથી
પોતાના સ્વામીના મૃત્યુના સમાચાર એમણે ગઈ કાલ જાણ્યા અને તે
પછી સાધ્વીનો ભેખ ધર્યો છે. પરિવ્રાજિકામઠમાં કે ચંદ્રાવલી પાસે રહી
સત્સમાગમમાં અને પરમાત્માના ચિન્તનમાં બાંધીનું આયુષ્ય ગાળવું
એવો તેમનો વિચાર સાધ્વીઓમાં સંભળાયો છે.

“ તેમના સ્વામીના મૃત્યુના સમાચાર નવીનચંદ્રે તેમને કહ્યા.
સુરગ્રામનાં વર્તમાનપત્રોમાં પ્રમાદભાઈના સમાચાર નવીનચંદ્રે વાંચેલા
જ હોવા જોઈએ. આ અને બીજી બધી વાતો ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ છે કે
નવીનચંદ્ર તે સરસ્વતીચંદ્ર અને મધુરી તે કુમુદબહેન જ. હવે આજ
ચંદ્રકાંતભાઈ કોને મળે છે તે શા સમાચાર કહેવા છે તેટલી, સોળે આના
નિશ્ચય થવાને, વાર છે.

“ મહેતાજી અને શંકાપુરી નામના સાધુથી તેમ બીજાઓથી આ
સમાચાર મળેલા છે. શંકાપુરી ચદુશૃંગઉપર ગયેલો કોઈ નવો સાધુ છે તે તો
આ બેની ગમે તેવી વાતો કરે છે, પણ તે જાતે જ શુદ્ધ નથી અને હાલ
વિષ્ણુદાસજી યોગસ્થ છે તે તેમાંથી જગંશે એટલે આ સાધુનો મઠમાંથી
બહિષ્કાર કરશે એવું સર્વ સાધુઓ બોલે છે. એણે મધુરી ઉપર કુદૃષ્ટિ
કરી કહેવાય છે તે સાધ્વીઓએ મધુરીનું રક્ષણ કરેલું છે. આવા દુષ્ટ
મનુષ્યની કરેલી વાતોમાં વિશ્વાસ રજ કરવા જેવો નથી અને આપણાં
મનુષ્યોને એવી શંકા છે કે એ વેશધારી સાધુ હીરાલાલનો કોઈ બાંતમી-
દાર છે. તે સઉ બેવાશે, પણ એટલું સત્ય છે કે સર્વ સાધુજનો અને

સાધુજનો નવીનચંદ્રને પ્રભુ ગણે છે તે મધુરીને દુઃખી પણ અતિ પવિત્ર માને છે. તેમના આવા વિષયમાં નિર્ણય ક્વચિત જ ભુલ ભરેલા હાય છે અને કુતરાઓ શીકારને સુંધી કૂહાડે તેવી જ ત્વરાથી વિષ્ણુદાસ-જીના સાધુજનો અપવિત્ર માણસને સુંધી કૂહાડે છે.

“ પ્રધાનજી, આપ જેવાનાં નેત્રમાં દીનતા આજ જ દેખું છું!”

વિદ્યા૦—સરદાર! પુત્રી જીવતી છે એટલું જ નહી પણ આવા સાધુ જનો પણ તેની પવિત્રતાને અભિનન્દે છે એ જાણી ઈશ્વરનો ઉપકાર મહારા હૃદયમાં ઉભરાય છે તે આ દીનતાને આણે છે. ખીજી પાસથી આવી પુત્રીને મહારા ઘરમાં સુખની આશા નથી તે સાધુનો લેખ અને ભિક્ષાનું અન્ન તે પ્રિય ગણે છે અને તેમ કરવાનો તેને વારો આવે છે તે માત્ર આપણા લોકના સંસારની વ્યવસ્થાને લીધે જ છે એ પ્રત્યક્ષ કરું છું ત્યારે કુમુદના અને આપણા દેશના વિચાર મહારા હૃદયને દીન કરી મુકે છે. એ પુત્રીનું સુખ મહારા હાથમાં છે, છતાં હું તેને તે આપી શકતો નથી તે માત્ર આપણા સંસારની માનુષી વ્યવસ્થાને લીધે!—એ અશક્તિ ઈશ્વરે નથી આપી. ઈશ્વરની કૃપાને લીધે મનુષ્યને માથે અનેક અનિવાર્ય દુઃખનાં વાહણ ફરે છે તેમાં આપણા લોકે લાયક કરીને આ વ્યવસ્થાને ધુમાડાની પેઠે ફેલાવી છે.

સર૦—વડીલની સચના આપ સ્વીકારશો તો દંડી અને દુધ બેમાં પગ રાહેશે.

વિદ્યા૦—એવા ચોરિશ્ચવિવાહનું, મહારી કુમુદ કે સરસ્વતીચંદ્ર બે-માંથી કોઈ અભિનન્દન નહી કરે. તેમનાં હૃદય એટલાથી તૃપ્ત થાય એમ હત તો સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદને ભગવી કન્યાઓ અને ભિક્ષાનાં અન્ન પ્રિય લાગત નહી. એવી ચોરી કરતાં તેમને આ સ્થિતિ વધારે પવિત્ર અને ઉત્કૃષ્ટ લાગી ન હત તો એમને હું પામર ગણત અને તેમને માટે શોક ન કરત તે વડીલનું વચન પાળવું જ ઉત્તમ ગણત.

સર૦—વડીલનું વચન હૃદયનું છે, કુમુદજીને ઉપરની તેમની પ્રીતિનું છે, અને મર્મનું નથી એવું હું માનું છું.

વિદ્યા૦—હું પણ એમ જ માનું છું. એમની પ્રીતિ બાળકને સુખી જેવાને ઇચ્છે છે તે લોકના વ્યવહારશાસ્ત્રને જાળવી તેને જ તોડવાનો માર્ગ શોધે છે. મહારામાં એ જાળવવાની વૃત્તિ નથી, તોડવાની શક્તિ છે, અને સંતાનનાં સુખ લોકમાં અતિન્દિત ગણાય એવું જેવા ઇચ્છું છું. આ ઇચ્છા અર્થ છે તે તે સદ્ગુણ થાવ કે નિષ્કુણ થાવ તેની પરવા

કર્મા વિના મહારે મહારી શક્તિ અને વૃત્તિ પ્રમાણે વર્તવું પડશે—મને મહારો ધર્મ એવો લાગે છે. આવી મંહાટી વાંતમાં મહારે મામાજીથી જુદો મત રાખી તેમને કુપથ્ય લાગતે માર્ગે પ્રવર્તવું પડશે, અને વડીલની ઇચ્છામાં એ વાત સાચવવી ઠીક લાગી છે તેને સ્થાને એક વાત સાચવી ખીજને પડતી મુકવી પડશે. એક પાસ આ કાર્યથી વડીલોનાં મનને આમ કલેશ થાય અને ખીજ પાસ એ કાર્ય ન કર્યાથી પુત્રી પ્રતિ મહારો માનેલો ધર્મ ત્રુટે છે—એ વિચાર મને ગુચવારામાં નાંખે છે તે દીન બનાવી મુકે છે.

સર૦—સુધારાના વમળમાં એવી અવસ્થાઓ વશે કે કવશે સર્વને અનુભવવી પડશે.

વિદ્યા૦—એ વમળનાં ખંચાણ સહીને પણ ધારેલું કાર્ય ધર્મ ગણું છું માટે તે કર્યા વિના છુટકો નથી.

સર૦—પુત્રીને સાધુના લેખમાં જોઈ આપને આમ થાય તે સ્વાભાવિક છે.

વિદ્યા૦—છતાં મહારાજના ધર્મભવનની આજ્ઞાઓ જેવી તીવ્ર છે તેવી જ અનિવાર્ય છે. હીરાલાલે ધારેલો પુરાવો તે રજુ કરશે તો કુમુંદની પ્રતિધાને ચીથરે હાલ થતી જેવાનું ભય મને કંઈક કમ્પાવે છે. ન્યાયાસનનો વેગ સામાન્ય મનુષ્યો અનુભવતાં તે આજ મહારે અનુભવવો પડશે.

સર૦—એ અનુભવથી આપને બહીવાનું કાંઈ કારણ નથી.

વિદ્યા૦—કારણ તો નીવજો જણાય. બાકી જે ધૈર્ય અને સહનશીલતા ન્યાયાસન પાસેના પક્ષકારોમાં હું ઇચ્છતો હતો તે રાખતાં કેટલો પ્રયાસ અને કલેશ પડે છે તેનો આજ મને જાત-અનુભવ પ્રથમ થાય છે.

સર૦—આપ જેવાને કલેશના અનુભવ થાય તેમાંથી પણ આપ જગતને કલ્યાણકારક દૃષ્ટાંત બતાવી શકશો.

વિદ્યા૦—આ અનુભવથી દુષ્ટ લોકની પણ હું દયા રાખતાં શીખીશ. આવા આવા ગુચવારામાંથી મુક્ત થવાની શક્તિ ન મળતાં અને માર્ગ ન સમજતાં સામાન્ય બુદ્ધિનાં મનુષ્યો દુષ્ટ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થવાની લાલચને નિવારી નહી શકતાં હોય તે દુષ્ટ થતાં હશે.

સર૦—એમ જ.

વિદ્યા૦—મહારી જે કહેલી થશે તે જે તમાશા લોકને જેવાનો રસ પડશે તેને માટે હું હવે સજ્જ છું. બોલો, સરદારસિંહ ! નિર્ભય થઈને

તમારો ધર્મ કરજો તે રાજસેવામાં તે લોકસેવામાં પ્રવર્તતાં કોઈ જાતનું ભય કે પક્ષપાત ન રાખશો. ભીમભવનની દૃષ્ટિમાં તમે વજ્ર જેવા લાગો એવું કરજો.

સર૦—આપનાં બાળકની પવિત્રતા એવી છે કે અમારા દેહ અતિક્રો-
માળ હોય તો પણ ગદાનું ભય રહે એમ નથી.

વિદ્યા૦—જે હો તે હો. એ ગદાની શક્તિમાં ન્યૂનતા આવે એવું કંઈ
કરવું નહીં.

સર૦—યથાર્થ ખેલો છો તે થશે. રત્નનગરીના મહારાજ અને અધિ-
કારીઓ એવું જ ધર્યું છે.

વિદ્યા૦—હવે શી નવાણુની છે અને શું કરવા ધારેલું છે તેની યોજના-
ઓ કહો.

સર૦—હાજી. એજન્સીમાં ધૂર્તલાલના પ્રતિનિધિરૂપે હીરાલાલે એવી
આરજી કરેલી છે કે અર્થદાંસના અપરાધનો ન્યાય ઈંગ્રેજી ન્યાયાસન પાસે
થવો જોઈએ. તેના કારણમાં તેણે એવું બતાવેલું છે કે કુમુદખેન અને
સરસ્વતીચંદ્રનો પ્રસંગ બુદ્ધિધનભાઈના ઘરમાં પડેલો તે આપના અને
બુદ્ધિધનભાઈના જાણવામાં આવવા પછી અર્થદાસે કે બહારવટીયાઓએ
સરસ્વતીચંદ્રનું ખુન આપ બેમાંથી કોઈના તરફની સૂચનાથી કરેલું હોવું
જોઈએ, અને આપના રાજ્યમાં આ તપાસ ચાલે તો તે વાતનો શુદ્ધ નિ-
બક્ષપાત નિર્ણય થઈ શકે એમ નથી. આ કારણને લીધે અર્થદાસનું
ન્યાયાન્વેષણ આપણી પાસે ન ચલવવું અને બહારવટીયાઓનું સુવર્ણપુરમાં
ન ચલવવું પણ એ સર્વેનું શોધન ઈંગ્રેજી અધિકારી પાસે ચલવવું એવી
સૂચના એજન્સીમાંથી આપણા ઉપર અને સુવર્ણપુરના રાજ્ય ઉપર ગઈ
છે તે બુદ્ધિધનભાઈએ આ વિષયમાં ઉત્તર આપતા પહેલાં આપનો અભિ-
પ્રાય મંગાવ્યો છે. પ્રથમ પ્રશ્ન માત્ર કોની હદમાં કામ ચલાવવું એવો હતો
તેને સ્થાને આ વધારે મહોટો પ્રશ્ન હવે ઉભો થયો છે.

વિદ્યા૦—આવી તપાસ ત્યાં થાય તો કામના રૂપના સંભવાસંભવ
તમને કેવા લાગે છે ?

સર૦—સરસ્વતીચંદ્રનું એક પોટકું બહારવટીયાના હાથમાં ગયલું તેમાં
કુમુદખેનના હાથની એક પત્રિકા છે તેમાં એમના હાથની કવિતા છે તે
આપણે સરકારી અધિકારી પાસે રજુ કરવું કે ન કરવું તે એક પ્રશ્ન છે.

વિદ્યા૦—તેની પાસે કામ ચલવવું જ પ્રાપ્ત થાય તો તે રજુ કરવું એ

આપણે ધર્મ છે. આપણે સામાન્ય મનુષ્યો પેઠે આવી વાતો ન્યાયાસનથી ગુપ્ત રાખવાનું કામ નહી કરીયે.

સર૦—એ પોટકું રજુ કરીયે ને પત્રિકા આપણી પાસે રાખીયે તો કાંઈ બાધ છે ? પરરાજ્યને આવા વિષયમાં આવી રીતે સાહાય્ય આપવાને આપણે કીયા ધર્મથી બંધાઈએ છીયે ? . :

વિદ્યા૦—ચક્રવર્તીભવનના ધર્મથી. સરદારસિંહ, એ પત્રિકામાં શું લખેલું છે ?

સર૦—કવિતા કઠણ છે ને જેવો અર્થ લેઈએ તેવો લેવાય એમ છે. આપને જેવી હોય તો આ રહી.

પત્રિકા લેતો લેતો વિદ્યાચતુર બોલ્યો: “ જે હો તે હો—જે થાવ તે થાવ-પ્રતિષ્ઠા બન્ન તો બન્ન. સરદાર, આ પત્રિકા રજુ તો કરવી જ. કાંઈ ગુપ્ત ન રાખવું. વિદ્યાચતુર ન્યાયને પ્રિયતમ ગણે છે ને તેને માટે સર્વ વસ્તુનાં ભોગ આપવા તત્પર છે. ”

સર૦—આપ વાંચો તો ખરા.

વિદ્યાચતુર વાંચવા લાગ્યો.

“ અવનિ પરથી નભ ચહ્યું વારે પડે જ પાછું ત્યાં ને ત્યાં ! ” વગેરે પંક્તિઓ આ પત્રિકામાં કુમુદના સુન્દર હસ્તાક્ષરથી સ્પષ્ટ લખેલી હતી. તે વાંચી રહી એ પત્રિકા હૃદય સાથે ચાંપી વિદ્યાચતુર આનંદગર્વથી બોલ્યો.

“ સરદાર ! આપણી પવિત્ર કુમુદની આ પવિત્ર કવિતા અવશ્ય ઈંગ્રિજ ન્યાયાસન પાસે આપણે મુકીશું અને અગત્ય પડશે તો હું તેનાં અર્થ સમજાવવાને જાતે ન્યાયાસન પાસે સાક્ષી થઈશ ! સરસ્વતીચંદ્રે ધુ-દ્ધિધનભાઈનું ગૃહ કેવી પવિત્ર કુમુદની કેવી પવિત્ર-વાસનાની સૂચનાને બળે છોડ્યું તે આથી સ્પષ્ટ સમજાશે ! ”

સર૦—સત્ય છે. પણ એક વાર ખોટા આરોપ મુકનારને મુખેથી સર્વ દુષ્ટ આરોપ સાંભળવા પડે અને તે પછી તેના ઉત્તરમાં આ કામ લાગે. મહેં ધાર્યું છે કે સરસ્વતીચંદ્ર આયુષ્માન છે એટલું આપણે સંપૂર્ણ રીતે પ્રથમ સિદ્ધ કરી આપવું, અને તે આપણા જ રાજ્યમાં કરી આપવું—એટલે પછી એમના ખુનનો કે આપણા કે ઈંગ્રિજ ન્યાયાસનનો પ્રશ્ન નહી રહે, અને કુમુદખેનનું આમ કે તેમ નામ સરખું દેવાનો પ્રસંગ ઉભો નહી

રહે, અને તે પછી કુમુદખેનના વિષયમાં વડીલની સૂચના સ્વીકારવી કે
આપની કલ્પના સિદ્ધ કરવી કે અન્ય માર્ગ લેવો તેને માટે વિચાર કરવાને
અને યથેચ્છ વર્તવાને પુષ્કળ અવકાશ રહેશે.

વિધા૦— જો તેમ થાય તો સર્વ વાંધા દૂર જાય ખરા. તમે તેમ કેવી
રીતે કરવા ધારો છો ?

સર૦—“ નવીનચંદ્ર સરસ્વતીચંદ્ર જ નીવડે તો તેમણે અર્થદાસના
આયુષ્યના રક્ષણને માટે અને કુમુદખેનની પ્રતિષ્ઠાને માટે પોતાનું નામ અને
શરીર પ્રસિદ્ધ કરવું પડશે એવું તેમને કહેવાને મહેંચંદ્રકાંતભાઈને કહેલું છે
તે તેમણે તે કહેવા સ્વીકાર્યું છે. તે પછી આપણે વચ્ચે પડવું ન પડે એવો
માર્ગ છે. ચદુશૃંગના સાધુજનોનો પ્રથમ ન્યાય કરવાનો આપણે હાથમાં
રાખેલો નથી, પણ એક આપણો અધિકારી ચદુશૃંગના મહાન્તની સાથે
એસે અને સાધુજનોનો ન્યાય એ એ જણ મળી કરે અને તે પછી આપની
પાસે તે વિષયનો શુદ્ધતર ન્યાય—અપીલ—થાય એવી વ્યવસ્થા નાગરાજ
મહારાજના સમયથી આપણે સ્વીકારી છે તે જીવ સાહેબની તેમાં સંમતિ
છે. કોઈપણ સાધુજનોને આજ્ઞા કરી આ વિના ખીજા ન્યાયાસન પાસે
કોઈપણ પ્રસંગે કે પ્રકારે મોકલવાનો અધિકાર આપણે આપણાં હાથમાં
રાખેલો નથી. આ એ ન્યાયાસન પાસે જોતો પ્રાથમિક ન્યાય—‘પ્રાથમિક-
ફેસી ફેસ’—થાય તેને તે પછી જ આપણે સરકારને સોંપી શકીએ છીએ.
નવીનચંદ્ર પણ ચદુશૃંગના સાધુજન છે અને આ વ્યવસ્થા તોડી તેમને
સરકારમાં મોકલી શકીએ તેમ નથી, તે એજન્સીમાં આ કારણ વિદિત
થશે એટલે તેમણે પણ એ જ માર્ગે ઉતર્યા વિના છુટકો નથી.

“ નવીનચંદ્ર ઉપર કાંઈ આરોપ નથી. તેમનું તો માત્ર અસ્તિત્વ જ
સિદ્ધ કરવાનું છે. વિષ્ણુદાસજી અને શંકરશર્મા સાથે એસી એમના અસ્તિ-
ત્વનો અને તે સંબંધી સર્વ વાતનો નિર્ણય કરશે તો ખીજા કાંઈ કથા કે
કુથલી રહેવાની નથી. એ જ સરસ્વતીચંદ્ર છે, અને સાધુ થયા છે, એટલી
વાતથી કુમુદખેનનું નામ દીધા વિના એમની પ્રતિષ્ઠાનું રક્ષણ છે. માટે
આ વિના ખીજું કાંઈ કરવાનું નથી. અર્થદાસ અને ખહારવટીયાઓ સર-
સ્વતીચંદ્રના કે નવીનચંદ્રના પુત્રના અપરાધી નથી એટલું સિદ્ધ કરવા
આટલું બસ છે. અર્થદાસ પાસે આવેલી મહામૂલ્યવાળી મુદ્રાનો યોગ સ-
રસ્વતીચંદ્ર વિના ખીજાના નામથી મનાવો જોવો કહણ છે તેવો જ સરસ્વ-
તીચંદ્ર અને નવીનચંદ્ર એક જ પુરુષ છે તેટલું સિદ્ધ થયાથી એ યોગ મા-
નવાનાં કારણમાં કાંઈ ન્યૂનતા નહીં રહે.

“આપ આ વિષયમાં પ્રસિદ્ધ આજ્ઞાપત્ર-ક્રહાડો તેની સાથે જ સરસ્વતીચંદ્રનાં માતાપિતા અને દેશીપરદેશી પ્રતિષ્ઠિત મિત્રો એમનું અભિજ્ઞાન સિદ્ધ કરી સાક્ષી થવા સુંદરગિરિ ઉપર આવવા મુંબાઈથી નીકળી પડે એવી યોજના કરી રાખી છે. આપ તેમનું આતિથેય કરજો અને એવાં પ્રતિષ્ઠિત મનુષ્યો એક વાર સરસ્વતીચંદ્રને ઝોળખી ક્રહાડી તે વિષયે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક આપણા આવા ન્યાયાસન પાસે ઉદ્ધાર કરશે તે પછી સરકારી અધિકારીઓને અને હીરાલાલ કે ધૂર્તલાલને બોલવાનો અક્ષર પણ નહી રહે અને સરકારને આટલાથી સંતોષ ન વળે તો આ સર્વ ગૃહસ્થોને ભલે મુંબાઈની કોર્ટોમાં જ બીજીવાર પ્રતિજ્ઞા આપી પુછી લે.

“સુવર્ણપુર અને રત્નનગરી ઉપરથી તેમ કુમુદખેન ઉપરથી સર્વ વાદળાં આટલા રહેલા પ્રયોગથી ખસી જશે, અને આપના ગૃહસંસારની વ્યવસ્થા તે પછી આપને યોગ્ય લાગે તે માર્ગે ઉતારજો.”

સરદારસિંહ બોલી રહ્યો. થોડી વાર વિચારમાં પડી અંતે વિધાયતુર બોલ્યો.

“સરદારસિંહ ! તમે ઘણી દૂર અને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ વાપરી આ યોજના કરી ક્રહાડી છે. રાજ્યને અને અન્ય સર્વને તે હિતકારક છે અને ચત્રવર્તીભવનમાં પણ એ જ અતુકૂળ પડશે. તમે મહારાજને તે વિસ્તારથી સમજાવજો. મને તો હવે તમારે માત્ર એટલું જ કહેવાનું બાકી છે કે મહારું કુટુંબ તમને આ ન્યાયકાર્યમાં શી રીતે સાહાય્ય આપી શકે એમ છે અથવા મહારા કુટુંબની પોતાની વ્યવસ્થાને માટે મહારા સ્વમિત્રરૂપે તમે મને શી સૂચના કરો છો ?”

સર—એ તો ટુંકી વાર્તા છે. ગુણસુંદરીબાને અને સુન્દરબાને વડીલની સાથે આપે સુંદરગિરિ ઉપર મોકલવાં. કુસુમખેને પણ સાથે જવું. તેઓ સર્વ પોતાની મનોવૃત્તિઓ પ્રમાણે ત્યાં જઈ પ્રયોગ કરશે, અને વડીલ સાથે હશે એટલે લોકમાં વાંધો પડે એવું કામ અથવા સાહસ નહી થાય તેમ કોઈ શીઘ્રકાર્યનો પ્રસંગ ચુકી જવાય એવું પણ નહી થાય. આપના મનનો સંકેત ચંદ્રકાંતભાઈને પત્રદ્વારા લખી જણાવજો તે તેને અનુસરી સરસ્વતીચંદ્ર જોડે વાત કરવાની સૂચના લખજો. મિસ્ હોરાને પણ જુદાં મોકલજો તે તેમને આપની મનોવૃત્તિ જણાવી ગુપ્ત રાખવા કહેજો, તે પ્રસંગ પ્રમાણે ગુણસુંદરીબા સાથે અને કુમુદખેન તથા કુસુમખેન સાથે તેમ ચંદ્રકાંત સાથે જુલાસો

રાખવાનું અને વાત કરવાનું સચવજો. આટલી વ્યવસ્થા તરત રચશે તો પછી આખે ત્યાં આવવાની કે જતે ખીજી ચિંતા કરવાની કાંઈ અગત્ય નથી. આપ જેવા સુસ્ત અને પવિત્ર છો તેવી જ આપની પાસે પવિત્ર, સુસ્ત અને ચંતુર પરિવારની સંપત્તિ છે માટે સુસ્થ રહી શકો એવું ભાગ્યપણ આપને અનુસરે છે અને અનુસરશે.”

વિધા૦—તમારી ખુદ્ધિ બહુ ઉપયોગી અને ક્ષેમકારક માર્ગ ઘણી ત્વરાથી જોઈ શકે છે. તમે પણ રત્નનગરીનું રત્ન જ છો.

સર૦—મહારાજની અને આપની સાત્વિક દૃષ્ટિ અને પ્રીતિ છે તો આપના સર્વ અધિકારીઓ આપ મહારાજની આશપાશ રત્નકલ્પિતો પેટે રૂઢેવા યોગ્ય થવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આપનો વધારે અવકાશ રોકવા જેવું હવે કાંઈ કામ બાકી જણાતું નથી.

વિધા૦—ના. તમે નીરાંતે હવે જાવ અને સ્વકાર્યમાં યોગ્ય લાગે તે કરો.

સરદારસિંહ ગયો.

પ્રકરણ ૪૨

મિત્રના મર્મપ્રહાર.

સુહૃદર્થમીહિતમજિહ્વધિયાં

પ્રકૃતેવિરાજતિ વિરુદ્ધમપિ ॥ માઘ.

આલીની વાણીને જગૃત યોગમાં પ્રત્યક્ષ કરી સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ સૌમનસ્યગુહાના વર્ણવેલા ઝોટલા ઉપર કેટલીક ઘડીઓ સુધી આનંદયોગની નિદ્રામાં હાલ્યા ચાલ્યા વિના જોશી રહ્યાં. અન્તે પાછલી રાત્રે કુમુદ જાગી એ ખંડના વચલા ભાગમાં જાતે સુઈ ગઈ અને

સરસ્વતીચંદ્ર ઝોટલા ઉપર પોતાના હાથનું ઉશીકું કરી સુઈ ગયો. પ્રાતઃકાળમાં જાગેલી ઉડી કુમુદ સરસ્વતીચંદ્રની પાસે ઉભી રહી તેને જગાડવા ઇચ્છતી કહેવા લાગી.

“ સરસ્વતીચંદ્ર, પ્રાતઃકાળ થયો, ઉઠો. ”

એ ન જ ઉઠ્યો. કુમુદે તેને કપાળે હાથ મુક્યો ને મુખેથી ખોલી ઉઠાડવા જાય છે તે પહેલાં હાથના સ્પર્શથી પુરુષ જાગી ઉઠ્યો તેની સાથે કુમુદે હાથ લેઈ લીધો.

“ મને સ્વપ્નમાં મહારી જનની દેખાઈ. મહારે કપાળે હાથ મુકી કંઈ કહેવા જતી હતી એટલામાં હું જાગ્યો. ”

કુમુદ કંઈ સ્મિત કરતી કરતી બોલી: “ આપની સાથે આપનાં જનનીના પણ કંઈક ધર્મ કેટલાક વિષયમાં મહારે પાળવા, અને આપને જનનીની ખોટ પડેલી મને દેખાઈ છે તે મહારે પુરવી, એવો અભિલાષ કાલ રાત્રે જ મને થયો હતો. આપને કપાળે મહું મુકેલા મહારા હાથને આપે આપનાં જનનીનો હાથ સ્વપ્નમાં જાણ્યો તે મહારા અભિલાષને બહુ શુભ શકુન થયા. હવે ચંદ્રકાંતભાઈની પાસે વસી આપને આપનું— આપણું—કુટુંબ બહુધા સાંભરવાનું. ”

સર૦—એથી કુટુંબ ગમે તો વધારે સાંભરશે તે ગમે તો તે જોટલું સાંભરે છે તે સર્વ ભુલાશે. મને લાગે છે કે આનિહક કરી લેઈ હું તેના સામો જાઉં.

કુમુદ૦— અવશ્ય પધારો.

સરસ્વતીચંદ્ર બોલવા જાય છે એટલામાં ખહાર કંઈ સ્વર સંભળાયો અને એટલા ખહાર દૃષ્ટિ કરી જુવે છે તો ગુફાઓની વચ્ચેના ઝરાઓની પાળો પર થઈને બે ત્રણ સાધુઓની વચ્ચેમાં ચાલતો ચંદ્રકાંત આવતો દૃષ્ટિએ પડ્યો.

“ કુમુદસુંદરી! ચંદ્રકાંત આવે ! ” સરસ્વતીચંદ્રે આનન્દનો ઉદ્ગાર કર્યો.

“ આપ મોડા થયા તે એમની પ્રીતિએ એમના પગને ઉતાવળા ઉપાડ્યા. આજા હોય તો હું હવે સાધ્વીઓમાં જઈને બેસું તે આપ તરત એમના સામા જાવ. મહારું નામ બધાનાં દેખતાં દેશો નહી તે એકાંતમાં તેમને યથેચ્છ કહેજો. ”

કુમુદ ગઈ તે સરસ્વતીચંદ્ર નીચે ઉતર્યો ત્યાં ગર્જનાઓ થતી હતી—“ નન્દકો નન્દન એક આનન્દ દેત હય ! ” આ ગર્જનાઓ પોતાની ગુફામાંથી નીકળતી હતી અને ખહારથી પ્રત્યુત્તરમાં પણ એવી જ ગર્જનાઓ આવતી હતી. પોતાની સાથના સાધુઓને લેઈ સરસ્વતીચંદ્ર ગુફાખહાર નીકળ્યો તે ચંદ્રકાંતની સામે વાધ્યો. બે મિત્રોના ચરણ વેગથી સામાસામી ધસવા લાગ્યા, બે પાસની વધતી અને પ્રતિધ્વનિ પામતી ગર્જનાઓ વચ્ચે અને સાધુઓ અને ગુફાઓ વચ્ચે મિત્રોના છવ માત્ર એક બીજા ઉપર દૃષ્ટિરૂપ જ થઈ ગયા અને ક્રિયા માત્ર ચરણરૂપ જ થઈ ગઈ. જોતા જોતામાં બે જણ પાસે

આવ્યા, પરસ્પર ભેટવા માટે ઉછળી પડ્યા અને સરસ્વતીચંદ્ર એ ભેટ સ્વીકારે ત્યાર પહેલાં વીજળીની ત્વરાથી ચંદ્રકાંત સરસ્વતીચંદ્રની કોટે વળગી પડ્યો અને એની આંખોમાંની આંસુની ધારાઓ મિત્રના ખભાને નહવરાવી અંચળાને ભીનો કરી તેમાંથી ગેરુના નીગાળા ઉતારવા લાગી.

“ Is it you, my dearest, whom I see in this plight ? સરસ્વતીચંદ્ર ! સરસ્વતીચંદ્ર ! આ શું ? છેક આમ જ ? ” ચંદ્રકાંત તેને ભેટીને ગાળ ઉઠ્યો, છુટો પડી સામો ઉભો રહી, ખોલ્યા વિના, મુખથી કે કંઈથી નહીં પણ નેત્રથી, નિર્ભર રોવા લાગ્યો, ને એનું મુખ અતિ રંક થઈ ગયું ને પોતાની સાથેના ખાવાને કૂલેલા લાગ્યું.

“ ખાવાઈ, આ જ મહારો મિત્ર ! આ અંચળાથી ઠંકાયો ન રહ્યો. આ હૃદયથી સંતાયો ન રહ્યો. સરસ્વતીચંદ્ર ! આ શું ? ”

સરસ્વતીચંદ્રની આંખોમાં પણ પાણી ભરાયું હતું અને કણ્ઠ ગદ્ગદ થઈ ગયો હતો.

“ ચંદ્રકાંત, આ સાધુજનોની કૃપાએ મને નવો દેહ આપ્યો છે ને મહારા અંતરાત્માને નવો જન્મ અને નવો સંગ આપ્યો છે. તેની વાતો કરવાને ઘણો અવકાશ મળશે. આ સાધુજનો આપણા લોકમાં ઉરતા કરતા ખાવાઓ જેવા નથી, પણ જે ઋષિલોક આ દેશની સંપત્તિને કાળે વસતા હતા, જે ઉદાર બૌદ્ધો આર્ય દેશના ઉપદેશના મેઘને વર્ષાવવા આ દેશની ચારે પાસના દેશોમાં પરિવ્રજ્યા કરતા હતા, જે લોકના ઉચ્ચગ્રાહ ભવભૂતિ જેવાઓના ગ્રંથોમાં આપણે પાઠશાળામાં વાંચ્યા હતા—તે મહાત્માઓના વિચાર અને આચારના કલ્યાણ અંશ આ સાધુજનોમાં અખંડ જ્યોતથી હજી દીપ્યમાન છે ! એ સાધુજનોમાં આવી હું પરમ ભાગ્યશાળી થયો છું અને મહારા ઉપર જે પ્રીતિ કે શ્રદ્ધા તહારા હૃદયમાં છે તે સર્વને સાકાર કરી આ સાધુજનોનો સકાર કરી લે. પછી આપણી વાતોનો અવકાશ એ જ સાધુજનોની કૃપાથી અનેકધા પામીશું.”

ચંદ્રકાંત સાધુજનોના સામો કરી ઉભો અને પ્રણામ કરી કૂલેલા લાગ્યો: “ સાધુજનો, આ મિત્રરત્ન ઉપર મહારો પક્ષપાત છે ને એનો આપના ઉપર પક્ષપાત છે, માટે એના ઉપરની પ્રીતિથી અને શ્રદ્ધાથી હું ચંદ્રકાંત આપ સર્વને પ્રથમ પ્રણામ કરું છું, અને તે પછી આપનો ઉપકાર માનું છું—કારણ આ મહારું અને અનેક સજ્જનોનું રત્ન શોધવાનો

મહારો પ્રયત્ન આપની કૃપાથી સફળ થયો છે. મુંબઈના વિદ્વન્મંડળનું આ રત્ન મુંબાઈમાંથી ખોવાયું તેને આપે આવી પ્રીતિથી અને પ્રયત્નથી જાળવી રાખ્યું તેને માટે અનેક હૃદયો આપને માટે ઉપકારથી દ્રવશે !”

રાધેદાસ આગળ આવી ખોલ્યો; “ આ રત્નની પ્રાપ્તિથી સાધુજનો ખોતાનો ઉત્કર્ષ માને છે અને તમે પણ તમારો ઉત્કર્ષ માનો છો—એ રત્નને પૂર્વાશ્રમમાં તમારા જેવાએ સંસ્કારેલું છે અને અમે તો માત્ર તેના ગ્રાહક થયા છીએ. ચંદ્રકાંતજી, અમે સાધુજનો સંસારની વ્યવસ્થાના ભોમીયા નથી, પણ આપના સન્નિત્ર જેવા સાધુજનો જે સંસારમાંથી આવે છે તે સંસાર પણ ઉત્કૃષ્ટ જ હોવો જોઈએ એવું માની આપનો સત્કાર યથાશક્તિ યથામતિ કરીશું. તે સ્વીકારવાની કૃપા કરજો. ”

સરસ્વતીચંદ્ર ચંદ્રકાંતનો હાથ લેઈ ખોલ્યો; “ ચંદ્રકાંત, આ સાધુજન રાધેદાસે જંગલમાં અંધકારમાં શબ્દવત્ હું પડ્યો હતો ત્યાંથી આ શરીરને સાચવી આણેલું છે. આ એમની જોડે સાધુદમ્પતીઓના મઠના ઉપરી જ્ઞાનભારતી છે—તેમને મનુષ્યોનાં સ્થૂલ સૂક્ષ્મ રસશાસ્ત્રમાં, દમ્પતીઓના ધર્મશાસ્ત્રમાં, અને જ્ઞાનમાં, અતિશય નિપુણતા અને અનુભવ છે. તેમની જોડે આ અમારા સુન્દરદાસજી અનેક પ્રાચીન કલાઓના વેત્તા છે. આ સુન્દરદાસજી ભક્તિરહસ્યના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનના ભંડાર છે, અને આ માયાપુરી લોકસંગ્રહના શાસ્ત્રની વ્યવસ્થાઓમાં પ્રવીણ છે તે સંગીતકલા પણ સુન્દર જાણે છે. ચંદ્રકાંતનાં આ સર્વ રત્ન છે. My dear Chandrakanta, there is nothing in or among these learned saints that is low or vulgar. The very air they breathe is impregnated with the sweet and solemn fragrance of their holy and ennobling souls. Their mode of living is simple and yet refined, and their minds are cultured, to an extent of which none on our Indian plains has any idea or even a dream. Not you but your heart will love and revere them as you are allowed the rare privilege of living among them, and unhappy and repentant will be the man that thinks of marrying the picture of innocence, sweetness, and sanctity of life which thrives on these hills and is ever kept warm by the high and

unheard-of attainments of these modest and simple-looking anchorites."

ચંદ્રકાંત—You may rest assured that my fortnight's residence with that noble lady—your once mother-in-law—whom you have so cruelly wronged, has taught me at least this one thing, *viz.*, not to disturb pictures of peace and innocence such as I found there or may find here as you say. After the hard lesson which your conduct has taught to the world, it scarcely remains for poor Chandrâkanta to follow your tuition in the rare art of making happy people unhappy—that is, the art in which you have excelled as an expert of such superior eminence and unrivalled fame.

સરસ્વતીચંદ્રે ઉત્તર દીધો નહી. માત્ર નીચું જોઈ ચંદ્રકાંતને આંગળીયે વળગાડી પોતાની ગુફા ભણી ચાલ્યો અને સાધુઓ પાછળ પાછળ ચાલ્યા. આ બે જણની અને સાધુઓની વચ્ચેનું અંતર આમની દે તેમની ઇચ્છાથી વધ્યું તે જોઈ સરસ્વતીચંદ્ર બોલ્યો—ચાલતા ગયા ને વાતો કરતા ગયા.

“ ચંદ્રકાંત, તું સત્ય બોલે તેમાં હું ના કેવી રીતે કહેવાનો હતો? મહં ઘણાક જીવને દુઃખી કર્યા—ત્યારે પણ અંહી સુધી ધંધો છોડી, ગંગા-બાબીને ઘેર એકલાં મુકી, મહારે માટે આશ્રયવું પડ્યું. ”

ચંદ્ર૦—હાસ્તો. સ્વજનને દુઃખી કરી દમવાની આપની કળાની આ તો એક નહાનામાં નહાની ને થોડામાં થોડી ખુબી છે.

સર૦—ગંગાબાબી ખુશીમાં છે ?

ચંદ્ર૦—તેમને મળો તો માલમ પડે.

સર૦—તેમને મહારે માટે બહુ લાગ્યું હશે.

ચંદ્ર૦—તે તમે ક્યાં ગાંધો એવા છો ?

સર૦—કહે તો ખરો.

ચંદ્ર૦—એ તો મુવાં હશે કે જીવતાં હશે.

સર૦—શું આમ બોલે છે ? તું ઘણું કઠણ બોલનારો છે તે હું એવો ને એવો રહ્યો.

ચંદ્ર૦—તમે કહોછો કે આ સાધુલોકે બોલવામાં તેમ ચાલવામાં બેમાં મધુર છે. મને મધુર બોલતાં નથી આવડતું પણ મહારી ચાલ હજી સુધી કોઈને કડવી નથી થઈ પડી. આપ મધુર બોલવાની કળા જેવી ઉત્તમ રીતે જાણો છો તેવી જ કડવી ચાલ કેમ ચાલવી તે પણ જાણો છો. આપના જેવી આવી બેવડી સમૃદ્ધિ મહારી પાસે નથી.—

સર૦—પિતાજી સુખી છે ?

ચંદ્ર૦—“હૈં ! તેમની ચિન્તા પડે છે ? પણ તે તમારે પુછવાનો કંઈ શો ?

“ સુખી તે તો તમારે શું ?

“ દુઃખી તે તો તમારે શું ?

“ વર્તમાનપત્રો કોઈ દિવસ આ સુન્દર દેશમાં વાંચવા મળે છે ? ”

સર૦— કોઈ દિવસ.

ચંદ્ર૦—ત્યારે તેમાં જ વાંચ્યોને કે આપનાં પરાક્રમનાં વાવેલાં ખીજ કેવાં ઉગી નીકળ્યાં છે તે જણાય.

સર૦—મહારા હૃદયને જાણનાર ચંદ્રકાંત હસવું આવે એવું બોલે છે.

ચંદ્ર૦—તમને હસવું આવ્યું ને ન રહ્યો ક્રોધ કે ન લાગ્યું દુઃખ ત્યારે ગમે તો તમારું હૃદય જાણવાનું હું ભુલી ગયો છું, ને ગમે તો તમારું હૃદય અંહીની સાધુતાના પૌષ્ટિક પવનથી વધારે કઠણ થયું છે તે હતું તેવું નથી ને હું જાણી શકતો નથી. બાકી તમારા વિના ખીજ ધણાંકનાં હૃદયને તો હું જાણું છું. કોના કોના કાળજમાં કેવી કેવી લાતો આપના શાણપણે મારી છે તે હું સારી રીતે જાણું છું. ને તમારા પોતાના હૃદયનું પોત તો હવે જેવું પ્રકટે તે ખરું.

સર૦—ત્હારું કટુ પણ સત્ય ભાષણ મહારાં કર્મના પાપઅંશનું વિપ કિતારી દે છે ને એ સર્વ સાંભળવાથી હું બહુ તૃપ્ત થાઉં છું. કુમુદસુન્દરીના શબ્દોમાં પણ એવી કટુતા હોત તો હું હજી વધારે ભાગ્યશાળી થાત.

ચંદ્ર૦— ચુપ ! તમારા દુષ્કર્મનો ભોગ થઈ નાળમાંથી કપાઈ કહોઈ જઈ દુખી મરેલા એ દુઃખી કમળનું નામ તમારી જીભ ઉપર આવવું ઘટતું નથી.

સર૦—ચંદ્રકાન્ત ! એ પણ સત્ય જ કહ્યું. પણ મહારા ત્હારા ભાગ્યથી એ જીવ જીવે છે ને આ સુન્દરગિરિની સાધ્વીઓએ, એ કમળ કરમાતું હતું તેને સ્થાને, પોતાની સાધુતાથી એને પાછું પ્રપ્ત્તલ કરવા માંડ્યું છે.

ચન્દ્ર૦—શું સ્ત્રીચોક્તિ એ રત્ન હવે છે ? સરસ્વતીચંદ્ર ! મને એમનાં પુણ્ય દર્શન તરત કરાવ કે તારા જેવા કૂર હૃદયવાળા મિત્રનો મિત્ર હોવાને માટે હું તેમની ક્ષમા માગું. અને એમનાં માતાપિતાને વધામણી મોકલી તેમનાં નિરાશ અંતઃકરણમાં આશાના વૃક્ષને રોપું.

સર૦—હું તને તેમનું દર્શન અવશ્ય કરાવીશ. તેમની પણ એવી જ ઇચ્છા છે. માત્ર તને સૂચવવાનું એટલું કે એમની સાથે એકાંતમાં વાત કરી એમની અનુમતિ લીધા વિના એમનું કે એમના કુટુંબનું નામ આ સાધુજનોમાં પ્રકટ ન કરવું અને એમના અસ્તિત્વની વાત તો શ્રાવણે પણ એ અનુમતિ વિના કહેવી નહી. એમને સાધુજનો “મધુરીમૈયા”ને નામે ઓળખે છે.

ચંદ્ર૦—અવશ્ય સાધુજનો સુચ છે ખરા કે મધુર હોવને આવું મધુર નામ આપે છે, અને હું પણ એવા હોવને સંબંધે કંઈ પણ વાત એમને પુછ્યા વિના નહી કરું. બાકી તમારું નામ પાડવામાં તો સાધુજનો ભુલ્યા છે ને તમને તો મહેં જાણી જોઈ વગર પુછ્યે પ્રકટ કરી દીધા છે.

સર૦—મહારું નામ મહેં પાણું છે— સાધુજનોએ નથી પાણું.

ચંદ્ર૦—લાગે છે. આપની જ ચતુરતા લાગે છે.

સર૦—આ કન્થા પહેરીને હું કેવો દેખાઉં છું તે મહેં જાતે જોયું નથી— પણ આ નીચે પાણીમાં પ્રતિબિમ્બ જોઉં છું તેમાં તો તું કહે છે એવું હીન ભાગ્ય નથી દેખાતું.

ચંદ્ર૦—શું કરવા દેખાય ? એ પ્રતિબિમ્બ તો તમારા હૃદયમાં જુવો, અમારા જેવાંનાં અને તમારો પિતૌના અને કુમુદસુન્દરીના હૃદયમાં જુવો—પછી કહો કે તમારા આ અંચળાનો રંગ તે તે એ સર્વેનાં હૃદયનાં મર્મસ્થાનને ચીરી તેમાંથી કહાડેલી લોહીની ધારાઓનો જ રંગ નથી ?

સર૦—કુમુદસુન્દરીએ પોતે પણ આવી જ કન્થા ધારી છે.

ચન્દ્ર૦—તે યોગ્ય જ કંઈ છે—જે ચિતા ઉપર તમે શબ થઈને પડ્યા છો તેના ઉપર એ તમારી જોડે જ જીવતાં બળવા માંડે છે ! સરસ્વતીચંદ્ર ! તમારું હૃદય શાનું ઘડેલું છે ? મને એ દુઃખી હોવની પાસે સત્વર લેઈ જવ.

ચંદ્રકાન્તની આંખોમાંથી આંસુ બહ્યાં કરતાં હતાં ને તેને લેવાની પરવા એણે કરી નહી.

સરસ્વતીચંદ્ર એને લેઈને વસન્તગુફા ભણી ચાલ્યો, અને એક સાધુને આગળ સમાચાર કહેવા મોકલ્યો. ત્યાં જતા સુધી કોઈ ખોલ્યું નહી. સર્વ કલાંત ગંભીર ખની, સૂર્યને ઠાંકી દેઈ આકાશમાં એકલાં ચાલતાં જળ વગર પણ કાળાં દુકાળનાં વાદળાં પેઠે, ચાલતા હતાં. થોડી વારમાં ગુફાનું દ્વાર આવ્યું. ત્યાં જતાં પહેલાં ધીમે રહીને સરસ્વતીચંદ્રે ચંદ્રકાંતના કાનમાં કહ્યું: “ સર્વ આપણી વાટ જોઈ સામાં આવે છે; ભુલથી એમનું નામ દેશો નહી. મધુરીમૈયા કહેજો. સઉની વચ્ચેવચ્ચ એ ઉભાં છે તે સઉથી જુદાં પડે છે તે જોળખી કહાડજો.”

“ ખેસો, ખેસો, તમે શું કહેતા હતા ? ” એવું કહેવા જતો જતો ચંદ્રકાંત અટક્યો તે ઉત્તર દીધા વિના સરસ્વતીચંદ્ર ઉપર માત્ર કંડવી દૃષ્ટિ કરી આગળ ચાલવા લાગ્યો.

પણ વારમાં સ્ત્રીમંડળ પ્રત્યક્ષ થઈ પાસે આવ્યું. સાધુઓ પાછળ ખમચ્યા અને ઉભા રહ્યા તે ગર્ભ્યા: “ નન્દકો નન્દન એક આનન્દ દેત હય ! મધુરીમૈયાકો જય ! ”

“ મધુરીમૈયા ” નો જય પોકારાયો સાંભળીને હર્ષથી, અને એની ભગવી કન્યા જોઈ દુઃખથી, ચંદ્રકાંતનાં આંસુ વધ્યાં. વાલકેશ્વર ઉપર સરસ્વતીચંદ્રના ળંગલામાં જોયેલી કુમુદસુન્દરીની મહોટી છખી પોતાના સામી જીવતી થઈ ઉભી લાગીને તેની સુન્દરતા, મધુરતા, અને દીનતાના સંસ્કાર એના હૃદયને, વંટોળીયો વહાણના રહડને ઉછાળે તેમ, ઉછાળવા લાગ્યા. સઉ છેક પાસે પાસે આવ્યાં ત્યાં સરસ્વતીચંદ્ર આગળ વધી ખોલ્યો:

“ મધુરી ! આ મહારા પરમ મિત્ર ચંદ્રકાંત ! ”

કુમુદ—ચંદ્રકાંતભાઈ, સુખી છો ?

ચંદ્રકાંત રોષપણે—તેનાથી ઉત્તર દેવાયો નહી—એ કુમુદસુન્દરીને પગે પણે તે એની પૃથ્વી પર પડેલી પાઘડી સરસ્વતીચંદ્રે ઉચકી લીધી.

“ કુ...સુ...મધુરીમૈયા ! મહારા કઠણ હૃદયના મિત્રના અતિદુષ્ટ અપરાધની ક્ષમા કરજો. એણે તો તે નહી માગી હોય—પણ એને માટે હું ક્ષમા માગું છું ! અમે તમારો અસહ્ય અપરાધ કર્યો છે તે પેટમાં ઉતરેલાં વિપ રગેરગમાં ચરવા માંડ્યાં છે ! ”

પોતાનાં નેત્રનાં આંસુની અવગણના કરી કુમુદસુન્દરીયે ચંદ્રકાંતના શરીરને ઉંચું કરવા માંડ્યું, અને એના કામળ હાથમાં તેમ કરવાની અશક્તિ પ્રત્યક્ષ કરતો ચંદ્રકાંત એને વધારે પ્રયત્ન કરાવવા વિના જતો જ ઉભો થયો તે પોતાનો રુમાલ આંખે ફેરવી ખોલતો ખોલતો ઉભો.

“ મધુરીમયા ! તમે ક્ષમા કરજો ! મહારા મિત્રે કરેલો અપરાધ આ ઉપરના આકાશ પેદે હૃદય વિનાનો છે અને મીઠા જાણેલા એના હૃદયમાં સાગર જેવી ખારાશ જ ઉંડી ભરાઈ છે અને સર્વ પાસ ઉભરાઈ છે તેને મીઠી કરવા હું કેવળ અશક્ત નીવડ્યો.”

આંસુ લહોઈ કુમુદસુંદરી ખેલી.

“ ચંદ્રકાંત ! આપનું આ રત્ન સાધુજનોની સત્પરીક્ષામાં પણ રત્ન જ નીવડ્યું છે ને તેમનાં પુણ્યે તેને નવા સંસ્કાર અને નવા એપ આપ્યા છે તે આપ ધીમે ધીમે પ્રત્યક્ષ કરશો. એમના અત્યંત દુઃખી જીવને મહાપ્રયાસે સાધુજનોએ અને મહેલગભગ શાંત કર્યો છે. ને બાકી રહ્યું છે તે આપ કરી શકશો. મહારું રંક અનાથ હૃદય એમણે અતિ ઉદારતાથી સ્વસ્થ અને સનાથ કર્યું છે. માટે હવે એ એમના નિર્મળ થયેલા હૃદયસરોવરને ડહોળી તેમાંની મહાપ્રયાસે નીચે ગયેલી માટીને પાછી ઉપર આણુશો નહી. ઈશ્વરકૃપા છે તો આપ, સાધુજનો, અને હું સર્વ મળી અવકાશે સારું જ પરિણામ આણીશું.”

પ્રકરણ ૪૩.

ન્યાયાધિકારીનાં આસાપત્ર.

સ્વતીચંદ્ર અને ચંદ્રકાંતે આખો દિવસ સૌમનસ્ય ગુણને ઉપલે માળે ગાળ્યો. કુમુદ તેમાં આવતી જતી ભાગ લેતી હતી અને ઘડી ખેસી પાછી જતી હતી. કંઈ વાત ગુપ્ત રાખ્યા વિના સરસ્વતીચંદ્રે પોતાનો અને કુમુદસુંદરીનો સર્વ ઇતિહાસ ચંદ્રકાંતની પાસે અથથી ઇતિ સુધી વિદિત કરી દીધો. ગુપ્ત કથા જેમ જેમ પ્રકટ થતી ગઈ તેમ તેમ ચંદ્રકાંતે ખેદ, આશ્ચર્ય, આનંદ, અને ગુન્યવારોએને વારા કરતી અનુભવ્યાં અને પ્રાતઃકાળે દર્શાવેલી મનોવૃત્તિએને સ્થાને કંઈક અપૂર્વ તરંગોમાં મહુલ્યો.

“ ત્યારે તમે જે જાણે મળી આ સ્થાનમાં આવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી, અને તમે જે કરો અને જગતને તમારે માટે જે માનવા ન માનવા જેવું લાગે તેને માટે ગાળો ખાવાનું મહારે માથે નાંખ્યું ! વાહવા વાહ ! ભોળાં દેખાતાં કુમુદસુંદરીએ પણ ઠીક જ તાલ રચ્યો ! ”

ચંદ્રકાંત આ ખોલતો હતો તે કાળે કુમુદ વસન્તગુણમાંથી આવી એની પાછળ ઉભી હતી. એના પગનો ઘસારો લાગતાં ચંદ્રકાંતે પાછું જોયું અને ચમકી ઉભો થયો.

“ આવો, એસો, ” ચંદ્રકાંત બોલ્યો. કુમુદ એક પાસ બેઠી. ચંદ્રકાંત પણ બેઠો.

“ ચંદ્રકાંતભાઈ, નીચે કોઈ આવેલા છે ને આપને બેને મળવા ઇચ્છે છે. ” કુમુદે સમાચાર કહ્યા.

“ અમને બેને ! ” સરસ્વતીચંદ્ર કંઈ ચમકી બોલ્યો.

“ હાજી, ” કુમુદ બોલી. બે જણ ઉતરી નીચે ગયા. ઝોટલા ઉપર કુમુદ એકલી તેમને પાછાં આવવાની વાટ જોતી બેઠી. ખહાર દૃષ્ટિ કરવાની વૃત્તિ થઈ ને અટકી.

સરસ્વતીચંદ્ર અને ચંદ્રકાંત નીચે ગયા તો ભાંચતળીયે સાધુઓ ઉભા હતા ને ગુફા ખહાર ઉભેલા એક સ્વાર સાથે વાતો કરતા હતા. એ સ્વાર પોતાનો ઘોડો આ ગુફાઓની ખહારના ભાગમાં એક થાંભલે બાંધી આવ્યો હતો. એને શરીરે, ઈંગ્રેજી પોલીસના સ્વારના જેવો “ ડ્રેસ ” હતો ને પગે ઘોડાને પાછળથી મારવાની “ સ્પર્સ ”—એડીયો—વાળાં ઢીંચણ સુધીનાં “ બૂટ ” હતાં. ચંદ્રકાંતને દેખી એણે સલામ કરી અને સરસ્વતીચંદ્ર ભણી જોઈ બોલ્યો. “ જોગીરાજ, સાધુ નવીનચંદ્ર તે આપ ? ”

સર—હા. હું જ.

સ્વાર—ચંદ્રકાંતજી, નવીનચંદ્રજી, આ જ ?

ચંદ્ર—એ જાતે કહે છે પછી શું પુછોછો ?

સ્વાર—નવીનચંદ્ર મહારાજ, અમારા ન્યાયાધીશે મોકલેલું આ આ-મંત્રણ-આજ્ઞાપત્ર લ્યો અને તેની નકલ ઉપર આ કલમ અને શાહી વડે આપની સહી કરી આપો. ચંદ્રકાંતજી, આ આપના ઉપરનું આજ્ઞાપત્ર બે જણે પોત પોતાનાં આજ્ઞાપત્ર વાંચ્યાં, પળવાર એક બીજા સામે જોઈ રહ્યા, અને અંતે સહીઓ કરી નકલો પાછી આપી.

સ્વારે બીજા સાધુઓનાં નામ પુછી લખી લીધાં ને એકદમ પાછો ગયો.

રાધે—જી મહારાજ, આ શું છે ?

સર—ચંદ્રકાંત, આ વાંચી બતાવ.

ચંદ્રકાંતે વાંચવા જેવા ભાગ વાંચી બતાવ્યા

“ ચૈત્રવદ ૧૦ ને રોજ શ્રી યદુનન્દનના આશ્રમમાં મહારાજ શ્રી મણિરાજની આજ્ઞાથી અને મહાન્ત શ્રી વિષ્ણુદાસના આશ્રયથી આ રા-

જ્યના વરિષ્ઠ ધર્માધિકારી અને વિષ્ણુદાસજી પોતે અથવા તેમના કોઈ પ્રતિનિધિ સાધુ તમો નવીનચંદ્ર સાધુને પ્રશ્નો પુછશે તેના ઉત્તર આપવા, અને તે દિવસે અને તે પછીના જે જે દિવસો એ એ જણુ નીમે તે દિવસોએ, એ એ જણુ જે જે સાક્ષીઓ પાસે તમારું અભિજ્ઞાન કરાવે તે કરવા દેવા, તમો સાધુ નવીનચંદ્રે પ્રત્યક્ષ રૂહેવું. તેમ કરવામાં પ્રમાદ કરશો તો તમને અસાધુ ગણી સંસારી જતોને માટે કરેલા આ રાજ્યના ધારાઓ પ્રમાણે આ રાજ્યના અધિકારીઓ પાસે બલાકારે બોલાવવામાં આવશે.”

જ્ઞાન૦—આટલું તો આપણા ગુરુજીના અધિકાર પ્રમાણે પ્રશસ્ત છે. પણ આમ કરવાનું પ્રયોજન પણ એ લેખમાં કોઈ સ્થાને આવતું હશે.

ચંદ્રકાંત વાંચવા લાગ્યો.

“ સુવર્ણપુર સંસ્થાનમાં બહારવટીયા ચંદનદાસ અને બીજાઓ ઉપર એવો આરોપ છે કે તેમણે નવીનચંદ્રનામના મનુષ્યનો વધ કર્યો છે; આ રાજ્યમાં અર્થદાસ નામના વાણીયા ઉપર એવો આરોપ છે કે તેણે મુંબાઈના સરસ્વતીચંદ્ર લક્ષ્મીનંદનનો વધ કર્યો છે. આ કામમાં ન્યાયાર્થી મુંબાઈના ધૂર્તલાલ અને હીરાલાલ નામના છે. તેમનું કહેવું એમ છે કે આ સરસ્વતીચંદ્ર નવીનચંદ્રનું નામ ધારી ગુપ્ત વેશે કર્યો કરતો હતો પણ તે એ નામનું મનુષ્ય એક જ છે. આ વિષયનું ન્યાયશોધન ઉપલાં એ રાજ્ય અને સરકારી રાજ્ય એ ત્રણમાંથી એક અથવા અનેક સ્થાને થવાનું છે તેમાંથી જે સ્થાને શોધન થાય ત્યાં સરસ્વતીચંદ્ર અને નવીનચંદ્રના અસ્તિત્વ અને અભેદના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ થવામાં ઉપયોગી પ્રશ્નો સાક્ષીઓને પુછવાને માટે મહારાજ મણિરાજે પોતાના વરિષ્ઠધર્માધિકારી શંકરશર્મા અને મહાન્ત વિષ્ણુદાસજીને અધિકારી નીમેલા છે. તે આજ્ઞાનો નિર્વાહ કરવાને માટે નાગરાજ મહારાજના ચદુશૃંગના સાધુજનો ઉપરના શાસનપત્રને આધારે આ આમંત્રણાણપત્ર ફાડેલું છે.”

જ્ઞાન૦—જી મહારાજ, ગુરુજીની છાયામાં રૂહેનાર સાધુજનોને નાગરાજ મહારાજે આપેલા અભયપત્ર પ્રમાણે જે ન્યાયશોધન થાય તેમાં જ ગુરુજી સાહાય્ય આપે છે, અને ગુરુજી જેમાં સાહાય્ય આપે નહીં તેવાં સર્વ આજ્ઞાપત્ર વૃથા છે, માટે આપની શાન્તિ કે સ્વસ્થતામાં કોઈ જતની ન્યૂનતા થવી ઘટતી નથી.

સર૦—ના સ્તો.

એટલામાં એક બીજા સાધુ આવ્યો તે સરસ્વતીચંદ્રને ફાંડેલા લાગ્યો:

“ ૭ મહારાજ, વિહારપુરીજીએ ફહાવ્યું છે કે પ્રાતઃકાળે ગુરુજી સમાધિમાંથી જાગશે તે પછી આપને અને આપના મિત્રને તેમનાં દર્શન માટે ખેલાવીશું. આપના ઉપર આવેલું આજ્ઞાપત્ર આપને પહોચ્યું હશે અને તે સંબંધમાં ગુરુજી ઉપર આવેલા લેખ પણ ગુરુજી કાલે જોશે. આપના જેવા પરમ સાધુજનને તો ગુરુજીની છાયામાં સર્વથા અભયછત્ર છે. ખીજું આપના મિત્રના ઉપર પ્રધાનજીને ઘેરથી અને પ્રધાનજીએ મોકલેલા ફેટલાક પત્રો આશ્રમમાં આવેલા હતા તે વિહારપુરીજીએ મહારી સાથે મોકલેલાં છે. ”

સરસ્વતીચંદ્રે તે પત્ર લેઈ ચંદ્રકાંતને આપ્યા.

સાધુ—ચંદ્રાવલીમૈયા પણ રાત્રીએ ઘણું કરી આપને મળશે.

સર૦—તે ઉત્તમ જ થશે.

પ્રકરણ ૪૪.

કેઈને કાંઈ સુખનું નથી.

ક: શ્રદ્ધાસ્યતિ મૂતાર્થ લોકસ્તુ તુલયિષ્યતિ ॥

મૃચ્છકટિક ઉપરથી.

મિત્રો પાછા ઉપર ચહ્યા. ચહડતાં ચહડતાં સરસ્વતીચંદ્ર ધીમે રહી બોલ્યો.

“ ચંદ્રકાંત, મહારું અને મહારા નામનું પ્રકટીકરણ કરવાની મહારા સાધુજને તને ના કહી ન હતી ? ”

ચંદ્ર૦—કહીતી.

સર૦—ત્યારે ?

ચંદ્ર૦—તમે જાણતા હશો કે તમારું શરીર, તમારી વિદ્યા અને યુદ્ધિ અને તમારાં પરાક્તમ ગુણ રહી શકે એવાં છે.

સર૦—મને એમાં કાંઈ શંકા નથી.

ચંદ્ર૦—ક્ષમા કરો. મુંબાઈ રહીને મહું આપને શોધી ફહાયા તે રત્ન-નગરીની પોલીસે આપના કેવા કેવા પત્રા મેળવ્યા છે તે જાણશો ત્યારે હાલ-કશો.

સર૦—મને શોધી ફહાયા પણ કુમુદસુંદરી તો ગુમ્મ જ છે કની ?

ચંદ્ર૦—મહારાથી તો ગુમ્મ ન હતાં. ખીજાની વાત ખીજાં જાણે.

આટલું બોલતાં તેઓ છેક ઉપલા દાદરને ઉપલે પગથીએ આવ્યા. ઝોટલા ઉપર કુમુદ બેસી હતી. એ ઝોટલે થોડે છેટે બે મિત્રો બેઠા.

ચંદ્ર૦—કુમુદ—અથવા તમારું નામ ગુપ્ત રાખી ખીજે નામે બોલાવવાની ટેવ પાડીશ કે કોઈ સાંભળે ત્હોય વાંધો નહી. મધુરીમૈયા, અમે નીચે ગયા હતા ત્યાંના સમાચાર આ વાંચીને જાણો.

સરસ્વતીચંદ્ર ઉપર આવેલું આજ્ઞાપત્ર કુમુદને આપ્યું, પોતાના ઉપર આવેલું સરસ્વતીચંદ્રને આપ્યું, અને પોતે પોતાના ઉપર આવેલા પત્રો ઉઘાડવા વાંચવા લાગ્યો—કંઈક ભાગ મનમાં વાંચવા લાગ્યો તે કંઈક મ્હોટેથી વાંચવા લાગ્યો.

સર૦—કુમુદસુન્દરી, તમારું અહીયાં હોવું ચન્દ્રકાંતને વિદિત હતું.

કુમુદ૦—કંઈક નવાઈની વાત. પણ મ્હારે પ્રગટ રહેવું કે નહી તે મ્હં કે આપે શું કરવું તે વિચારનો ભાર આપણે માથેથી આપણે ક્ષાડી નાંખ્યો છે. આપના સુસ્ત મિત્રને હવે જે ગમે તે ઠરાવે. આપના ચિંતની, મ્હારા ચિંતની, આપણાં સ્વપ્નની, અને આપણા જાગૃતની, સર્વ વાતો એમણે જાણી, વાંચી, અને હવે જે એમને યોગ્ય લાગે તે કરે. આપણી હાડીમાં હવે સુકાનપર ચન્દ્રકાંતભાઈ બેસશે તે એ સંજ્ઞા કરશે તે પ્રમાણે આપણે સહક મ્હડાવીશું તે હલેસાં હલાવીશું.

સર૦—સ્વસ્થતાનો માર્ગ એ જ છે. ચન્દ્રકાંત, આ વ્યવસ્થા મ્હં શોધી ક્ષાડી નથી.

ચન્દ્ર૦—એ તો હું જાણુતો જ હતો. આપ કાંઈ શોધી ક્ષાડો તેમાં કાંઈ નથી જ છાશ વલોવવાની નીકળે તે તેમાં શ્રમ વિના ફળ ન મળે. મધુરીમૈયાની ખુદ્ધિ વિના તેમાંથી માખણ નીકળવાનું નહી—એમની ચતુરાઈએ એવું માખણ ક્ષાડાણું કે તમે વલાણું બંધ કરી નીરાંતે બેઠાં તે ચન્દ્રકાંતને માથે ચિન્તાનું ચક્ર બેઠું. હવે તો ચન્દ્રકાંતને ચક્ર ભ્રમતિ મસ્તકે! આમ માર્ગ દેખાડું તો આમ ગુંચવાશે તે એમ દેખાડું તો એમ ગુંચવાશે.

કુમુદ૦—આપ મિત્ર છો, વ્યવહારુ છો, વિદ્વાન છો, અને અમારાં તે અમારાં હિતચિન્તક માતાપિતાદિક સર્વનાં ચિત્ત જાણો છો તે સર્વના વિશ્વાસના પાત્ર થઈ ચુક્યા છો. આપના જેવા વેંધને આ કાર્ય ન સોંપીએ તો ખીજા કોને સોંપીએ ?

ચન્દ્ર.—હારતો. હ્યો ત્યારે પ્રથમ આ સાંભળો તમારા પિતાના પત્રમાંનો લેખ.

“ કુમુદને માંડ એની મા શું ઇચ્છે છે તે તમે જાણો છો. વડીલ શું ઇચ્છે છે તે તમે જાણો છો. સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ પોતે શું ઇચ્છે છે તે તમે હવે જાણી ગયા હશે. મહારી પોતાની ઇચ્છા અથવા વૃત્તિ કુમુદની પોતાની કંઈ પણ પવિત્ર ઇચ્છાને પાર પાડવામાં તત્પર થવાની છે—તે વિના હું કંઈ ખીજું ઇચ્છતો નથી. કુમુદને સરસ્વતીચંદ્રે જે હાનિ પહોચાડી ને જે અન્યાય કર્યો છે તેનો બદલો વાળવા તેમની ઇચ્છા હોય તો કુમુદનું પ્રસિદ્ધ પાણિગ્રહણ કરવું, એને હવે સર્વથા સુખી કરવી અને આપણા લોક બોલે અથવા વેદાવે તે સાંભળવું અને વેદવું—એ જ માર્ગ એમની વિધાને અને ન્યાયબુદ્ધિને યોગ્ય છે. જે આ માર્ગ તેઓ લેવાને તત્પર હશે તો હું અને કુમુદની માતા આ વ્યવહારથી થવાનાં સર્વ સુખદુઃખમાં તેમની સાથે જ રહીશું અને મહારી સમૃદ્ધિમાત્ર મને કુમુદ—કુસુમના કરતાં વધારે પ્રિય નથી. કુસુમને કુમારાં રહેવાનો તીવ્ર અભિલાષ છે તે તમે જાણો છો અને મહારી સર્વ સમૃદ્ધિ એ એ પુત્રીઓના ધર્મ્ય અભિલાષ પુરવામાં સાધનરૂપ કરવા હું સર્વ રીતે અને આ પળે શક્તિમાત્ર અને તૈયાર છું.

“ કુસુમને લેઈ તેની માતા અને કાકી કાલ સુન્દરગિરિ ઉપર આવશે. વડીલ પણ તેમની જોડે આવશે. મિસ ફ્લોરા પણ આવશે. સર્વને માટે તંબુઓ મોકલી દીધા છે.

“ ધર્મભવનની આજ્ઞા થઈ છે તેથી વિષ્ણુદાસજી પાસે સરસ્વતીચંદ્રનું અને તમારું તેમ અન્ય જનોનું સાક્ષ્ય લેવામાં આવશે અને તમારા જેવું જ આજ્ઞાપત્ર મહારા ઉપર છે એટલે હું પણ તે પ્રસંગે આવીશ. બુદ્ધિધનભાઈને પણ એ પ્રસંગે સાક્ષ્ય આપવા આવવા વિનયપત્ર લખેલું છે.

“ સરસ્વતીચંદ્રને પ્રકટ થયા વિના છુટકો નથી. કુમુદનું નામ અતિગુપ્ત છે તે એની ઇચ્છા હશે તો જ પ્રકટ થાય ને તે ઇચ્છા જાણ્યા વિના પ્રકટ ન થાય એવી વ્યવસ્થા કરી છે.

“ બાકીના સમાચાર ખીજા પત્રોમાંથી મળશે.

“ સરસ્વતીચંદ્રને અને કુમુદને આ પત્ર વંચાવજો. સરસ્વતીચંદ્રે પોતે કંઈ ખોટું કર્યું છે એમ જાતે સમજતા હોય તો તેનું પાપ ધોઈ નાંખવાનો એક જ માર્ગ ઉપર લખ્યો છે; તે કુમુદના પિતાને ઈશ્વરે આપેલો અધિકાર છે તે વાપરી હું તેમની પાસે મહારી કુમુદને માટે એટલો ન્યાય માગું છું કે તેમણે કુમુદને એની ઇચ્છા પ્રમાણે ધર્મથી શીઘ્ર ન્યાય આપવો.”

સર. — ચંદ્રકાંત, તને કહ્યું છે કે આથી કુમુદસુંદરીને તૃપ્તિ હોય તો તેમ કરવા હું સજ્જ છું. એમના પિતાની સંમતિના અભાવને લીધે જે કાંઈ બાધ હતો તે આમ નીકળી જાય છે તો પછી હું તો કુમુદસુંદરી પાસે પ્રતિજ્ઞા કરી ચુક્યો જ છું.

કુમુદ. — ચંદ્રકાંતભાઈ, મહારા મનની તૃપ્તિની વાત જવા દેજો અને એમને પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે મહારો સમાગમ આપવાની તો કલ્પના પણ જવા દેજો. એ વિના બાકીનાં અમારાં મનોરાજ્ય તમે જોઈ લીધાં છે ને તેની સિદ્ધિમાં અમારો ધર્મસહચાર કેવે રૂપે વધારેમાં વધારે કામ લાગશે, સ્ત્રીના પુરુષપ્રતિ અનેક ધર્મ છે તેમાંથી કીયાનો ત્યાગ અને કીયાનો સ્વીકાર એમના ધારેલા મહાયજ્ઞને સફળ કરી શકશે અને એમને એમની સર્વાવસ્થામાં સૌમનસ્ય આપશે અને એમને કૃતકૃત્ય કરશે, એમની કીર્તિ અને અમારું બેનું કલ્યાણ કરવામાં કીયો માર્ગ ધર્મ્ય છે, અને દુંકામાં આપના પરમ મિત્રની સાથે કેવા પ્રકારથી મહારી મૈત્રી રચાય તો એમનું સુખ, એમનું સ્વાસ્થ્ય, એમની કીર્તિ, એમનું સફાગ્ય, અને સત્પરાકામ સંપૂર્ણતાથી રચાય એટલું જ વિચારજો. મહારું શું થાય છે, મહારી કીર્તિ થશે કે અપકીર્તિ, મહારાં અતિપ્રિય અને મહારે માટે આટલું કરવા તત્પર થયલાં માતાપિતાને હું વહાલી થઈશ કે અળખામણી, એ અથવા એવો કાંઈ પણ મહારા સુખનો કે દુઃખનો વિચાર કરશો નહી. અમારી તકરારમાં તમે પંચ, તમે કન્યાદાનના અધિકારી, તમે વરના પિતા, તમે બેના મિત્ર, તમે અમારા વિવાહનો હોમ, અને તમે અમારા અગ્નિસ્વરૂપ ! તે એવે રૂપે તમે મને શુદ્ધ અને સંસ્કારિણી કરી આ મહારે માટે ત્યાગી થયેલા શરીરીનો જન્મ જે રીતે સફળ થાય તેટલું કરજો. પછી હું સર્વાવસ્થામાં સુખ અને સંતોષ જ જોઈશ. એમનો જન્મ સફળ થાય તે વિના ખીજા ભોગની મને તૃણના નથી, ખીજો વૈભવ મને ગમતો નથી, ને ખીજાં ભાગ્યની ન્યૂનતાથી કુમુદને લેશમાત્ર પણ દુઃખ થનાર નથી તે સત્ય સમજજો. આટલું મહારું ઇષ્ટ કરશો તો અપકીર્તિ, અધર્મ, અને દુઃખ—એ સર્વનું મને રજ પણ ભય નથી. ચંદ્રકાંતભાઈ, મહારા પિતા, માતા, અને સહોદર થઈ, મહારા વધીલ થઈ, આટલું કામ કરજો અને તમારામાં એમનો તેમ મહારો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ સમજજો.

આટલું બોલતાં બોલતાં એની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. ચંદ્રકાંત પણ કંઈકે ગળગળો થયો અને બોલ્યો.

“કુમુદસુંદરી, જેનો જન્મ સફળ કરવાને તમે આટલાં તરસ્યાં છે તેના જ જન્મને સફળ જેવાથી ચંદ્રકાંત પણ પોતાનો જન્મ સફળ થયો માનશે. માટે તમે રજ પણ ચિન્તા ન કરશો. આ વિનાના ખીન્ન પત્ર વાંચી વિચાર કરવાનો અવકાશ શોધીશું.”

ખીન્ને એક પત્ર લીધો—તે ઉપર ચંદ્રકાંતનું શિરનામું ને કુસુમના અક્ષર ! પરખીડીયું ફેણું તો માંલ ખીન્નું પરખીડીયું હતું તે ઉપર લખ્યું હતું કે—“ચંદ્રકાંતભાઈ, કુમુદખેન જ્યાં હોય ત્યાં જઈએને હાથોહાથ આપજો. જડે નહી તો જડે ત્યાં સુધી સાચવી રાખજો. ન જ જડે તો પાછો લાવજો. આણી પાસ ન આવો તો ફાડી નાંખજો.

લા. કુસુમ”

ચંદ્રકાંતે પત્ર કુમુદને આપ્યો ને એણે તે મનમાં વાંચ્યો.

“પ્રિય કુમુદખેન,

“હું ધારું છું કે તમારા સ્વહસ્તમાં આ પત્ર પહોચશે. આ ભણીના બધા સમાચાર ચંદ્રકાંતભાઈ તમને કહેશે, પરંતુ તે પણ તમને બધું કહે કે ન કહે ને કહેવા ઇચ્છે તો પણ બધું જાણુતા ન હોય માટે હું જ લખું છું.

“તમારે વીશે સર્વ કુટુંબનો જીવ ઉંચો થયો હતો તેમાં હવે આશા આવી છે. પણ પ્રમાદધનભાઈના સમાચાર પછી આ સંસારને મન તમારા હુખ્યાના સમાચાર કરતાં જીવ્યાના સમાચાર વધારે વહાલા લાગતા નથી તે હું બે આંખે જેઉં છું ને કાને સાંભળું છું. તેમાં વળી તમારો અને સરસ્વતીચંદ્રનો સુંદરગિરિ ઉપર યોગ થયો સાંભળી સહ આનન્દને સટે ખેદ પામે છે ને ખીન્નું તો હું લખતી નથી.

“પ્રમાદધનભાઈ આયુષ્માન હતા ત્યારે તેમના ભણીનાં તમારા દુઃખને લીધે ગુણીયલ દુઃખી હતાં. સરસ્વતીચંદ્રને ગુણીયલ સુખી જેવા ઇચ્છે છે પણ તમારાથી તે સુખી થાય એ એમના હૃદયને ગમતી વાત નથી. પણ પિતાજીનું મન પ્રસન્ન રાખવાને માટે પિતાજી જે કહેશે તેમાં ગુણીયલ ભળશે.

“તમારું ને સરસ્વતીચંદ્રનું તો હવે પુનર્લગ્ન થાય ને તેથી તમે બે જ્ઞાતિખહાર થશો ને આપણાં માતાપિતાને માથે અપયશ આવશે એટલે પછી તેમનાથી નીચેથી ઉંચું નહી જેવાય. જે પિતાજી તમારો તે પછી સ્વીકાર કરે તો તેમને જ્ઞાતિખહાર રહેવું પડે અને પ્રધાનપદ પરથી પણ ખસવું પડે. જરાશંકરમામાને આ વાત રજ ગમતી નથી,

“ પણ પોતે નિવૃત્ત છે એટલે હા કે ના કહેવાનો નથી ને નાતમાં તો
 “ આમે ને તેમે પણ જતા નથી. દાદાજીથી તમારું દુઃખ વેઠાતું નથી
 “ પણ આ સર્વ હરકતો એમને ગમતી નથી; તેથી તેમણે એવો રસ્તો
 “ કહાણો છે કે તમે તમારું નામ અને કુટુંબનું નામ છાતું રાખી સર-
 “ સ્વતીચંદ્ર જોડે સુન્દરગિરિ ઉપર આયુષ્ય ગાળો એટલે પિતાજીને
 “ ખીજી રીતે હરકત ન પડે ને તમે સુખી થાવ. કાકી તો એવું જ
 “ કહે છે કે એમના જેવાં તમારાથી શામાટે ન રહેવાય? તમે જે
 “ પુનર્લગ્ન કરશો તો કાકી તમારું મ્હોં જેવાનાં નથી ને ગુણીયલ પણ
 “ માત્ર પિતાજીને લીધે જોશે. સરસ્વતીચંદ્રના આપ ગાંડા થયા છે ને
 “ તમને ખેતે અંખે છે. પિતાજી તો બધી હરકત વેડીને પણ તમારું સુખ
 “ જેવાને ઇચ્છે છે ને તેમના મનની વાત ચન્દ્રકાંતને આજ લખી
 “ હશે કે લખશે. તમારા સસરા સંન્યસ્ત લેવાના કહેવાય છે.

“ આ સર્વ તમને કોઈ કહે નહીં માટે મ્હોં લખ્યું છે. મને પુછો તે
 “ આ બધી દુગ્ધામાં હવે પડશો નહીં. છુટ્યાં છો તે બંધાશો નહીં. મ્હારે
 “ પોતાને પણ બંધાવું નથી. ગમે તે થાય પણ લગ્નના કાંદામાં પડવું
 “ નથી. આજ સુધી પિતાજી એમ કહેતા હતા કે કુસુમને સરસ્વતી-
 “ ચંદ્ર જોડે પરણાવીશ—હવે ઇશ્વરકૃપાથી તે વાત ગઈ છે. મને કૈમા-
 “ રન્ત્રત પાળવા દેવાની પિતાજીએ હવે સ્પષ્ટ હા કહી છે. મ્હારા
 “ મનમાં એમ છે કે મ્હારેયે ન પરણવું ને તમારેયે ન પરણવું નો
 “ આપણે બે બહેનો ઠીક પડશે. ત્યાં સુધી ગુણીયલ પાસે રહીશું, ઠીક
 “ પડશે ત્યારે ચન્દ્રાવલી પાસે રહીશું, ને ઠીક પડશે ત્યારે મોહનીમૈ-
 “ થાના મહમાં રહીશું, નવા અભ્યાસ કરીશું, ને સંસારના મ્હોટા ખા-
 “ ડામાંથી ઉગરી ખરા કલ્યાણને માર્ગે રહીશું.

“ તમે સરસ્વતીચંદ્ર સાથે યોગ પામો તેમાં મને તો લાભ છે. કા-
 “ રણુ તમે તેમની સાથે જોડાવ તો એવું પણ થાય કે મ્હારે માટે યોગ્ય વર
 “ નથી માટે મને કુમારી રાખવાની પિતાજી હા કહેતા હશે; ને તમે વિધ-
 “ વાત્રત પાળશો તો વખત છે પાછું મ્હારે માથે ચક્ર બેસે ને સહ મને કહેશે
 “ કે આ વર છે ને તું પરણુ. પણ મ્હોં તો નિશ્ચય કર્યો છે કે પિતાજીએ
 “ એક વાર હા કહી છે તેમાંથી ફરવા નહીં દેઉં ને તમે ને હું બે સરખાં
 “ હઈએ તો મરણ પડે ત્યાં રહીયે ને ખેતે ગમે.

“ અમે સહ એક બે દિવસમાં ત્યાં આવીશું. તમને હજી છતાં કરવાં
 નથી માટે તમને એકાંત રાખવાને માટે ગુણીયલે મોહની અને ચન્દ્રના

“ વક્ત્રી ઉપર છાનો સંદેશો મોકલ્યો છે. કૂલોરા પણ આવવાનાં છે; કારણ
 “ સમજાવતું નથી, પણ મને, તમને સમજાવવાને માટે એમને મોકલવાનું
 “ કૃત્ય હોય એવું કાને આવ્યું છે. પણ એ એવું સુર માણસ છે કે તેમના
 “ ભણીની કંઈ ચિંતા રાખવા જેવું નથી.

“ તમને આ વાત કોઈ કહેવાનું નહીં ને ત્યાં બધાં વચ્ચે આપણે
 “ વાત કરવાનો જોઈએ તેવો પ્રસંગ મળે કે ન મળે માટે આટલું આ
 “ પત્રમાં લખ્યું છે. સરસ્વતીચંદ્ર પણ સુર છે; કુમારાં રહેવાનો મહારો
 “ મૂળ વિચાર એમની વાતોથી થયો છે ને હવે એ મહારા મત્સ્યેન્દ્ર-
 “ ગુરુ ભુક્તી જશે તો હું ગોરખ થઈને ગાઈશ કે.

“ દેખ મહેંદર, ગોરખ આયા !

“ કુમુદજીને ! બાકીનું તમારા દુઃખથી હું શીખાઈ છું ને મહારા
 “ સુખથી તમે શીખજો—કે પછી એમાંથી એક પણ ડગીયે નહીં ને
 “ ડગવા દેઈએ નહીં !

“ બાકીની વાતો મળીયે ત્યારે આખો જન્મારો છે.

“ લા. કુમુદની કુસુમ તે
 બીજા કોઈની નહીં.”

પત્ર વાંચતાં વાંચતાં કુમુદ કંઈ હસતી હતી, કંઈ ખિન્ન થતી હતી, અને બીજા પણ અતર્ક્ય વિચારો એના હૃદયમાં આવતા હશે એવું તેના કપાળની કરચલીયોથી, ભ્રમરના ભંગથી, આંખોનાં પોપચાંનાં પલકારાથી, અને ગાલપર ફરતા અસ્પષ્ટ રંગોથી, જોનારને સમજાય એમ હતું, અને તે જુવે એવી વસ્તી એની પાસે પ્રત્યક્ષ હતી. વાંચીને એ પત્ર એણે ચંદ્રકાંતને આપ્યો ને આપતી આપતી બોલી.

“ ચંદ્રકાંતભાઈ, આપ જે વિચાર કરો તેમાં આમાંથી પણ કંઈ કંઈ વિચારવાનું જડશે તે શોધી કહાડજો.”

જે મિત્રોએ પત્ર વાંચ્યો. સરસ્વતીચંદ્ર ગમ્ભીર થઈ બોલ્યા ચાલ્યા વિના બેસી રહ્યો. ચંદ્રકાંતે પોતાના ઉપરના બીજા પત્રો ઉપર આંખ ફેરવવા માંડી ને અકેકો પત્ર વાંચી વાંચી મુકતો ગયો તેમ તેમ સાર કહેતો ગયો.

“ ઉદ્ધતલાલ, તરંગશંકર, વીરરાવ, લક્ષ્મીનંદનશેઠ, હરિદાસ, બુલ્લરસાહેબ, અને બીજાઓ પણ સરસ્વતીચંદ્રને ઓળખી જુબાની આપવા આવવાના છે.—સરસ્વતીચંદ્ર, તમારે માટે તો મહોરો મેળે

ભરાશે ! મુંબાઈ છોડી સાધુન થયા હત તો આ વેળા ક્યાં આવવાની હતી ? બહુ જ ભાગ્ય તેમનાંને આપણાં કે આ શમ્ભુમેળાનો સંધ આપણી પાછળ આવી જત્રાએ આવશે.”

સરસ્વતીચંદ્ર ગમ્ભીર રહ્યો ને માત્ર એટલું જ પુછ્યું કે “ગંગાભાભીનો પત્ર નથી ?”

ચંદ્ર—છે, પણ સંતાડવાનો છે.

સર—કુમુદસુંદરીને તો વંચાવો.

કુમુદ—ગંગાભાભી—

ચંદ્ર—અમારા ધરનાં એ ધરવાળાં—જેમની સાથે ઉભાં રહેતાં તમે શરમાશો.

કુમુદ—વાંચવા દેવામાં હરકત છે ?

ચંદ્ર—છે તો બધીયે છે ને નથી તો કંઈ નથી—આપું ?—લ્યો ત્યારે !—થાય તે ખરું !—નીકર હું જ વાંચું છું—સાંભળો.

“હું મરવા પડી હતી એટલું જ નહી પણ તમારાં સગાં ને બહાલાંએ ધૂતલાલ સાથે મહારો ઘાટ ઘડવો ધાર્યો હતો. તે જાણતા છતાં તમે ન આવ્યા તે બહુ જ સારું થયું. કારણ હું મોઈ હત ને સરસ્વતીચંદ્ર જ્યાં હત તો છોકરાં ભુળે ન મરત, પણ જીવું છું ને નહી બંડે તો તમે ધરનાંની શરમ તોડી મને કે છોકરાંને કંઈ કોડી બતાવવાના નથી. માટે તેમને શોધવાનું પડતું મુક્યું નહી ને આવ્યા નહી તે જ સારું થયું.”

“તમારો કાગળ આવ્યા પછી મને ને છોકરાંને ઉદ્ધતલાલ પોતાંને ઘેર લેઈ ગયા છે; તેથી તેમની ને તમારાંની વચ્ચે રમઝટ ચાલી, પણ ઉદ્ધતલાલ કોઈનાંથી જય એવું રત્ન નથી. ને હવે તો હું પણ સાજી થઈ છું. સરસ્વતીચંદ્ર જ્યાં ફરેવાયા સાંભળી સાજી થઈ. ખરેખર જ્યાં હશે તો ઉદ્ધતલાલ ત્યાં આવશે ને હું પણ સાથે આવીશ.

“એવું પણ સંભળાય છે કે કુમુદસુંદરી જીવતાં નીકળ્યાં છે. પણ હવે તો તે વૃથા. નાતરીયા નાત હત તો જુદી વાત હતી. તમે સુધારાવાળા નાતરાં કરાવો તો ના ફરેવાય નહી—પણ, એ નાતના ઘોળમાં પડવાની ને છ્યાં છોકરાં પરણાવવાની એમ બે વાતો સાથે બને એવી નથી. ઉદ્ધતલાલ ફરે છે કે આપણે નાતરીયા નાતનો, વીલાયત જઈ આવનારાનો, નાતખ્દાર રહેલા લોકનો, ને એવા એવાઓનો સકિનો શમ્ભુમેળો કરી નવી મોટી નાત કરીશું ને તેમાં નાતખ્દાર મુકવાનો ચાલ

ફહાડી નાંખી એ નાતમાં આવે તેને માટે સઉને સદર : પરવાનગીનો પાસ આપી બારણાં ઉઘાડાં મુકીશું એટલે આપણી નાત વધ્યાં જ જશે તે જુની નાતોમાં ધરડાં ધરડાં રહેશે તે નવીમાં નવાં નવાં જુવાનીયાં આવશે. મને તો આ બધી વાત મરકેરીની લાગે છે, પણ તમારું ઠેકાણું નહીં માટે જણવું છું કે આવું તો કંઈ ઠીક નહીં. એ તો પછી છોકરવાદી નાત થાય તે ગાયગધેડાં ભેગાં થાય એ કંઈ મને ગમે નહીં. મને તો લાગે છે કે એવું થાય તો ભાયડાઓ એ નવી નાતમાં જાય પણ કંઈ કંઈ બાયડીઓને તો તેમનાથી જુદાં પડી જુનામાં રહેવાનું ગમશે. એવી વર્ણ-સંકર નાત થાય તે તો કંઈ સારું નહીં. માટે એવો કળજુગ ભુલ્યે ચુક્યે બેસાડશો નહીં.”

કાગળ ખીસામાં મુકતો મુકતો પાછો ફહાડી કુમુદસુંદરીને એક ઠેકાણે કાગળમાં આંગળી મુકી બોલ્યો: “ આટલું તમે વાંચી જુવો—ને મનમાં રાખજો—સરસ્વતીચંદ્રને યોગ્ય વેળાએ જણાવીશું.”

કુમુદે તે મનમાં વાંચ્યું.

“ ગુમાનખાના દીકરા ધનભાઈ ગુજરી ગયા છે. લક્ષ્મીનંદન ગાંડ થયા છે પણ ગુમાનખા તેમની નોકરી કરે છે તે એ પણ હવે જાણે છે કે સરસ્વતીચંદ્ર વિના એમનું કોઈ ખીજું થાય એમ નથી. ધૂર્તલાલ ઉપર દ્રોણદારી ચાલે છે તે મ્હોટા મ્હોટા લોકને એમાં રસ પડે છે. ડાકતર ફૂલે છે કે સરસ્વતીચંદ્ર જડશે તો લક્ષ્મીનંદન ડાહ્યા થશે માટે એમને ત્યાં લાવવા ધાર્યો છે. સરસ્વતીચંદ્ર જડે તો ધનભાઈનું રનાન કરાવજો તે આ ખીજા બધા સમાચાર ફૂલેજો. શેઠની જોડે ગુમાનખા પણ ધણું કરી આવશે તે લખશો તો હું પણ આવીશ તે સરસ્વતીચંદ્રને ઘેર આણવા જરા ધમકાવવા હશે તો તે આવડશે. બાકી અંગ્રેજી ભણેલાને સમજાવવાનું તો નહીં આવડે. એ તો પથર પલાળવાનું કામ.”

કુમુદે પત્ર પાછો આપ્યો. તે કંઈક ઉંડા વિચારમાં પડી ગઈ. અંતે તે માંથી જાગીને બોલી.

“ ચંદ્રકાંતભાઈ, પત્રો વાંચવાના થઈ રહ્યા. તમારે વિચારવાની સર્વ વસ્તુ મળી ગઈ. ચંદ્રાવલી જ્હેન રાત્રે આવશે તે પ્રાતઃકાળે ગુરુજી સમાધિ-માંથી જાગશે તે તમારે ત્યાં જવું થશે તે મ્હારે ચંદ્રાવલી જ્હેન જોડે જવું પડશે. કાલ ગુણીયલ પણ બધાંને લેઈને આવશે, અને હવે એકાંત વિચાર કરવાનો તે વિચાર કરવા બેસવાનો આવો કાળ થોડાક પહોરનો રહ્યો છે તે વિચારમાં ગાળી નાંખીશું તો સિદ્ધાંત ઉપર આવવાનો તે ત-

મારો નિર્ણય જાણવાનો અવકાશ પછી મળવો દુર્લભ. ખીજાને અમારો જોતો સ્વપ્ન અને જગૃત સંસાર કહેવો કઠણ છે તે તેમનાથી સમજાવે મનાવો અશક્ય છે.”

ચંદ્રકાંત કંઈક વિચાર કરી બોલ્યો. “ તો સાંભળો. વિચારતો જે સાપ તમે મહારે માથે નાંખ્યો તે ઉછાળી મહારે તમારે માથે નાંખવાનું થાય એમ છે. તમારા યોગ અને ચિરંજીવોનાં ઇંદ્રજાળને હું માત્ર માનસિક શાસ્ત્ર—Psychology—ના ચમત્કાર માનું છું પણ તેમાં ઘણો અને ઉડો બોધ જેટલો ભરેલો છે એટલો જ તમારાં હૃદયનાં રસનો સમાગમ પણ તેમાં પુવારાની ઉંચી ધારાઓ પેટે ઉડી રહેલો છે. આ સુંદર પવિત્ર સ્વપ્નનાં ચિત્ર પ્રત્યક્ષ કરી તમને વિવાહના સમાગમમાંથી પળવાર પણ દૂર રાખવાને ચંદ્રકાંતનું હૃદય કહ્યું કરે એમ નથી. તમારા ભવ્ય અને લોકકલ્યાણેચ્છક અભિલાષો સિદ્ધ થાય તો આ દેશમાં નવી રમણીય અને સુખકારક સૃષ્ટિ ઉભી થવાની, તેમાં વિલમ્બ પડે છે તેથી પણ હું અર્ધીરો થઈ જાઉં છું. પણ આપણા હાલના આર્ય સંસારમાં એ સર્વ સુંદરતાનું તેજ, તમારા “ પુનર્લગ્ન ” કહેવાતા તમારા નવા લગ્નની છાયાથી, કાળું પડી જશે, તમે શ્વેદ હો તેમ લોક તમારા સંસર્ગથી દૂર રહેશે, અને તમારી અપકીર્તિને લીધે, પૃથ્વી ઉપર વૃષ્ટિ કરવા નીકળેલાં વાદળાંની ધારાઓ ખારા સમુદ્રમાં પડી જાય તે પૃથ્વીને ખિન્દુ પણ ન અડકે તે રીતે, તમે વરસાવવા ધારેલા કલ્યાણુમેઘ લોકને ઉપયોગી ન થતાં નકામે સ્થાને ગળી જશે અથવા જાતે વેરાઈ જશે.

“ જો તમારું લગ્ન નથી થતું તો તમારાં સુંદર પવિત્ર સ્વપ્ન નિષ્ફળ જશે, તમે વેડેલું તપ નિષ્ફળ થશે, તમારા રસોત્કર્ષની વીજળીના ચમકારાને સ્થાને અમાસની રાત્રિ જેવું થઈ જશે, અને સ્ત્રીસૃષ્ટિદારા આર્ય લોકને તમે કરવા ધારેલાં કલ્યાણુ કરવામાં અવિવાહિત સરસ્વતીચંદ્ર સાધનહીન રહેશે. અને જો તમારો વિવાહ થશે તો સાધનવાળા થયેલા સરસ્વતીચંદ્રનાં સાધનમાત્ર લોકાંતની તરવાર જેવાં થઈ જશે.

“ સ્થૂલ પ્રીતિને દૂર રાખી, તમારાં સૂક્ષ્મ શરીરનો સમાગમ રાખી, શરીરના સંબંધ માત્રનો ત્યાગ કરી મનોમનની મિત્રતાથી જ, આ લોકકલ્યાણુમાં પ્રવૃત્ત થવા ઇચ્છતાં હો તો તે પણ તમારી વૃથા કલ્પના જ સમજવી. આપણા લોક કાઈ પણ સ્ત્રી અને પુરુષને સાથે ઉભેલાં દેખે એટલે સ્થૂલ સમાગમ જ માને છે. તેમની તુલામાં ખીજાં કાટલાં નથી. સંકટો વર્ષના સંરકારોથી અને અભ્યાસથી યૂરોપનાં સ્ત્રીપુરુષો એકાંતમાં

પણ મન મારીને સાથે વસવાતી કળાને પામ્યા છે અને તેવી કળા આ સા-
ધુજનોમાં અથવા તમે કહો છો તેવા પ્રાચીન આર્ય સંસારમાં એક કાળે હશે;
પણ આજ તો આ દેશકાળમાં તે અભ્યાસનું સ્વપ્ન પણ નષ્ટ થયું છે.
ત્યાં એવો બળિષ્ઠ અભ્યાસ થોડા કાળમાં કેવી રીતે ઉગવાનો કે સમ-
જવાનો ? માટે તમે વરણવિધાનથી વિવાહિત થાવ તેથી જેમ લોકનું
કલ્યાણ કરવામાં તમારી તાકેલી બંધુકેના બાર ખાલી જવાના, તેવી જ રીતે
વિવાહ વિના કેવળ સૂક્ષ્મ સમાગમ રાખી કરવા ધારેલા બાર પણ ખાલી
જ જવાના, અને તમારે એને સ્થૂલ શરીરનું નિષ્ક્રમ બ્રહ્મચર્ય-તપ તપનું
પડશે તે વધારામાં.

“ આ ત્રણે માર્ગથી તમારા અભિલાષ અસાધ્ય છે. એ અભિલાષ સિદ્ધ
કરવાનો માર્ગ તો એક જ છે. કે ગુણસુન્દરીના અને સુન્દરગૌરીના અભિ-
લાષને તૃપ્ત કરવો. સરસ્વતીચંદ્રને કુસુમસુન્દરીનો સ્થૂલસૂક્ષ્મ વિવાહ થાય
અને કુસુમસુન્દરી પરિવ્રાજિકાવ્રત પાળી તેમને સાહાય્ય આપશે તો લો-
કમાં પ્રશંસા થશે અને લોકકલ્યાણના અભિલાષમાં સરસ્વતીચંદ્રને એકને
સટે બે સહાયિનીઓ મળશે. તેમાં વિદ્ય ત્રણ. કુસુમસુન્દરીને કુમારાં
રૂઢેવું છે, કુસુમસુન્દરી સાથે અદ્વૈત પામેલું સરસ્વતીચંદ્રનું હૃદય નવા અ-
દ્વૈતને શોધવા જુના અદ્વૈતનો ત્યાગ નહી કરી શકે, અને જુના અદ્વૈતનો
ત્યાગ કરવા નવા અદ્વૈતને શોધી કે સાધી નહી શકે. બાકી એકનો ત્યાગ
ને ખીજની સાધનાને સટે કોઈના ત્યાગ વિના નવા અદ્વૈતની જ યોજના
કરવી હત તો કુસુમસુન્દરીના પોતાના સ્વીકારની વેળાએ અને મુંબાઈથી
સ્તનનગરી આવતી વેળાએ તેમનું સંવનન પણ નહોતું થયું તે પરિશીલન
પણ નહોતું થયું. એ મનુષ્યોના સ્વાર્થ સંધાય તે સમાગમ સ્વાય ત્યારે
ચોંટા ઘણો સ્નેહ, ચોંટા ઘણો અભેદ, અને થોડું ઘણું અદ્વૈત એટલાં વાનાં
હીયાં આર્યો નથી પામી શકતાં ? મહારી ગંગાનો પત્ર તમે હવણાં જ
વાંચ્યો ને અમારું કંઈક અદ્વૈત છે તો કુસુમસુન્દરી જેવી શિક્ષિત રસિક
મેઘાવિની સાથે સરસ્વતીચંદ્રનું અદ્વૈત થવા પામે અને મહારા ને ગંગાના
કરતાં તો અનેકધા વધારે કલ્યાણકર થઈ શકે એમાં શો સંદેહ છે ? પણ
જે વાંતમાં નથી પ્રવૃત્તિ વરને ને નથી કન્યાને, અને વધારામાં જે વાત
સાધવાને માટે તમારો આવો અપ્રતિમ યોગ તોડવો પડે—એ વાત કરવા
કરતાં તો તમારાં ધારેલાં લોકકલ્યાણ બધાંએ અગ્નિમાં પડે તે સહી શકાશે.”

“ તમારામાં તમે ધારેલા લોકકલ્યાણની જ વાસના તીવ્ર હોય, ને
તમારો સમાગમ તેને માટે રાખવો પણ ખરો ને તે રાખવાથી કલ્યાણ

કાર્યમાં વિવેકપ ન થાય એ બે વાનાં સાથે લાગાં કરવાં હોય, તેા મને એક જ માર્ગ સુઝે છે કે — સરસ્વતીચંદ્રે કુસુમસુંદરી સાથે દેખીતું લગ્ન કરવું, તે પછીથી કુસુમસુંદરીને ચંદ્રાવલી પેઠે સ્વતંત્ર રાખવાં, અને એ બે આટલાં પરસ્પર ભેગાં રહે એવે કાળે તમે બે હાલ રાખો છો તેવી સૂક્ષ્મ પ્રીતિ ભલે કાયમ રાખો તે સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ એક પણ પ્રીતિ વગરનાં સ્વતંત્ર કુસુમસુંદરી ભલે પોતાની સ્વતંત્રતા બળવે. આપણા લોકની દૃષ્ટિનાં વિષયો પ્રતીકાર, લોકનું કલ્યાણ, તમારો સૂક્ષ્મ સમાગમ, વિધાયતુરની અને ગુણસુંદરીની સ્વસ્થતા, અને મહારા જેવાને જેવાનું અને તમારું તપ જેઈ બળવાનું કે હસવાનું : એ સર્વ કાર્ય સાથેલાગાં થવાનો એક આટલો માર્ગ છે—તે તમને પ્રિય હોય તેા.”

સર૦—લોકના કલ્યાણને માટે પણ તેમની વચ્ચના કરવી તે અધર્મ છે. પોપટ અને મેના જેવાં પક્ષીનું કલ્યાણ ઇચ્છી તેમનું કલ્યાણ કરવાને માટે પણ તેમની સ્વતંત્રતા બંધ કરવા હું ઇચ્છતો નથી. તે મહારે કુસુમસુંદરીને સક્ષપદીની પ્રતિજ્ઞાઓમાં પૂરી પછી તે તોડવામાં સહાયભૂત થવું અને જાતે પણ મિથ્યા પ્રતિજ્ઞાઓ લેવી એ મહાન્ અધર્મ કરવા કરાવવા હું ઇચ્છતો નથી. કલ્યાણકારક દાનશક્તિરૂપ કર્ણને પણ પિતામહે કહેલું હતું કે ધર્મલોપથી ત્હારો જન્મ થયો છે માટે ત્હારો પરિપાક આવેા દૂષિત થયો છે;—એ વ્યાસવાક્ય મને સત્ય લાગ્યું છે. ધર્મ પ્રથમ અને કલ્યાણની વાસના પણ પછી—ચંદ્રકાંત, Duty first, and then only our most cherished dreams. To act otherwise is to place the cart before the horse. To believe otherwise is to be under a self-delusion and pernicious fallacy. I have learnt this invaluable lesson in this sacred lodge and have taught it to this dear partner of my dear dreams, and I never promised or proposed to follow an invitation from Chandrakânta or any mortal or immortal being to allow any further dissolution of this partnership of mine, whatever name or form you be pleased to give to that dissolution.

ચંદ્ર૦—I only proposed the adoption of a ceremonial fiction analogous to the thousand and one legal and

religious fictions which our people have so often adopted to effect their reforms.

સર૦—The holy people of this place detest such fictions, and I think their ethics is the purest and highest on this as on several other points.

ચન્દ્ર૦—You have floored me. I have nothing to add.—કુમુદસુન્દરી, જેના હૃદયમાં તમે આમ વસો છો તેના હૃદયમાં સાથીયા પુરવાનું કામ તમારું. એ કળા મને ન આવડી.

સર૦—ચન્દ્રકાંત, તને પ્રશ્ન પુછ્યો છે કે અમારે એ જાણે કેવી રીતે વ્યવહાર રાખવો તેટલાનો તું ઉત્તર દે. તટસ્થ થઈને દે કે મિત્ર થઈને દે.

ચન્દ્ર૦—કુમુદસુન્દરી, પુરુષોની યુદ્ધિ આમાં નહી ચાલે. હવે તો તમારે જ માથે સહ આવ્યું.

કુમુદ વિચારમાં પડી હતી. તેણે સાંભળ્યું નહી.

ચન્દ્ર૦—કુમુદસુન્દરી, આ યોગમાંથી જાગો ને નવો યોગ સાધો. અમ પુરુષોની યુદ્ધિ ચાલતી નથી માટે તમારે એકલાંયે હવે વિચાર કરવાનું બાકી રહ્યું એટલે ફેલેશો તેમ મહારો મિત્ર કરશે.

કુમુદ૦—આપનો ઉપકાર માનું છું. જાણવાનું સર્વ જાણ્યું. હું વિચાર કરીશ—પણ—સરસ્વતીચન્દ્ર, આપ બંધાવ છો કે જે નિર્ણય હું કરીશ તે તમે સ્વીકારશો ?

સર૦—મહારા ને તમારા યોગ સંબંધમાં જે નિર્ણય કરશો તે હું પાળીશ.

કુમુદ૦—તમારા વચનમાં આટલી મર્યાદા કેમ મુકા છે ?

સર૦—એ આપણી પ્રીતિની મર્યાદા છે. એ મર્યાદાની ખહારના સર્વ વિષયમાં મહારા તમારા એનાં હૃદયનાં સંયુક્ત સંગીતથી જે સ્વર નીકળે તે ખરા.

કુમુદ૦—આપણાં સંગીત જુદાં નથી.

સર૦—સંગીત એક છે પણ કણ્ઠ એ છે.

કુમુદ૦—બસ એમ હો. હું તમારા હૃદયમાં હઈશ તો કણ્ઠમાં પણ આવીશ. ચન્દ્રકાન્તભાઈ, મહે સર્વ વિચાર કરવાનો માર્ગ શોધી શકાશે છે. આ કન્યા ધારી તો ધર્મ પણ કન્યાનો જ ધારીશ. હું મહારા કહુન્નમાં નહી જાગી શકું. પણ તેનાથી શુભ પણ નહી રહું. દમ્બતીના

હૃદયમન્ત્ર વિના કંઈ પણ અન્ય વાત સાધુજનો ગુપ્ત રાખતાં નથી તે
હું ગુણીયલથી ગુપ્ત નહી રહું. ને એ કાલ આવશે ત્યારે તેમને મળીશ,
તેમને શાન્ત કરીશ. અને હું અને મ્હારી કુસુમ મળી કાંઈક યોગ્ય
માર્ગ દર્શાવીશું તેમ અન્દ્રાવલીખંડેન રાત્રે આવવાનાં છે તેમને પણ
અમારા મન્ત્રમાં ભેળવીશું.

સસ્વતીચંદ્ર જોઈ રહ્યો.

કુસુમ—જેની સાથે આવા આટલા અદ્વૈતથી મ્હારું હૃદય એક થયું
છે તેને શંકા ઉપજાવવા જેવું હજી સુધી તો મ્હું કાંઈ કર્યું કે કહ્યું નથી.

સર—હું જાણું છું કે તમે સાધુજન છો, અને ચિત્તે વાચિ ક્રિયાયાં
ચ સાધુનામેકરૂપતા એ સાધુજનનું લક્ષણ પામવા આપણે પ્રયત્ન કરીએ
છીએ. પણ લોકના સંસારમાં અનેક અનર્થસ્થાન હોય છે. માટે કહ્યું છે કે-
વનામ્વુના રાજપથે હિ પિન્દ્રિલે ક્વચિદ્દુર્વૈરપ્યપથેન ગમ્યતે? તમે જે સ્થાનમાં જ-
વાનાં છો તેમાં તમારું ક્ષેત્ર છે, પણ આપણા યોગ કે વિયોગને માટે જે
કાંઈ યોજના થશે તેથી તમે ગમે તો હૃદયમાં મુઝાશો, ગમે તો લા-
જશો, અને ગમે તો ખીજાંનાં હૃદયનું અનુવર્તન કરવા તમારા પોતાના હૃદય-
નો ભોગ આપશો. તમારા હૃદયની કે તમારી વાણીની કે ક્રિયાની એ અવ-
સ્થા થશે તો તેમાંથી તમને મુક્ત કરવા મ્હારી વૃત્તિજેટલી મ્હારી શક્તિ
દશે કે કેમ તે હું શી રીતે કહી શકું? પણ પાર્વતીને શિવજીએ કહ્યું હતું કે
વિમાનના મુત્ર કુતઃ પિતુર્ગૃહે તે છતાં પૂર્વાવતારમાં તેને પિતાના ગૃહમાં
વિમાનના થઈ હતી ને તેણે દેહ ત્યાગ કર્યો હતો તેમ તમારે કરવાનો
અવસર ન આવે એટલું લક્ષ્યમાં રાખજો. તમારું કુટુંબ, તમારાં મન,
વાણી, અને ક્રિયાને પ્રતિદૂળ નહી હોય ત્યાં સુધી હું સ્વસ્થ રહીશ.
મ્હારા ઉપર ને ખીજાં ઉપર આ આજ્ઞાપત્ર તમે જોયાં ને જાણ્યાં—તેનું
મને લેશ પણ ભય નથી, ને સુત્ર પુત્રીવત્સલ માતાપિતા ભણીથી
તમને પણ ભય નહી થાય. પણ સંસારની રૂઢિઓ અન્યથા છે ને તેમાંથી
તમારી સ્વાધીનતાને કંઈ ભય પ્રાપ્ત થશે કે સંસાર તમારા સ્થૂલ કે
સૂક્ષ્મ શરીરને કાંઈ પણ રીતે પ્રહાર કરશે તો મ્હારાથી જોઈ નહી
રહેવાય.

૧. ચિત્ત. વાણી, અને ક્રિયામાં સાધુજનોનું એકરૂપ હોય છે. ૨. વાદળાંની
વૃષ્ટિથી રરતા ઉપર દેખાય નહી એવું થાય ત્યારે જાણીતા રાજમાર્ગ ઉપર
પણ વિદ્વાનો જેવા ભુલા પડે છે અને ન જવાને રસ્તે ચઢી જાય છે : નૈયમ.
૩. હે સુષુ! પિતાના મંદિરમાં તે ત્હારું અપમાન શી રીતે હોય?—કુમાર.

કુમુદ કંઈક સ્મિત કરી બોલી: “ એની ચિન્તા ન કરશો. સાધુજનો-
એ રાંક કુમુદને નવી શક્તિ આપી છે તે એની સાધુતા આપના અદ્વૈતથી
પરિપુષ્ટ થઈ છે—તો હવે શા માટે ઉંચો જીવ રાખો છો ? ”

પ્રકરણ ૪૫.

કંઈક નિર્ણય અને નિશ્ચય.

The star of the unconquered will,
He rises in my breast,
Serene, and resolved, and still,
And calm, and self-possessed.

Longfellow.

વાર્તાપ્રસંગ ધીમે ધીમે પુરો થયો ત્યાં કુમુદ સાંધી-
ઓમાં ગઈ તે બે મિત્રો ખહાર ફરવા નીકળી પડ્યા.
વિધાયતુરના ધરના, બે પુત્રીઓ અને ત્રીજા સરસ્વતી-
ચંદ્રના સંબંધમાં ગુણસુન્દરીના હૃદયના દુઃખના, કુસુ-
મના તીવ્ર અભિલાષ સાથેની એની ખુદ્દિના, સરસ્વતી-
ચંદ્રના ગૃહત્યાગવિષયે કુસુમના દૃઢ પક્ષવાદના, અને અંતે લક્ષ્મીનંદનના
દુઃખના અને ધૂર્તલાલની ધૂર્તતાના ઇતિહાસના, સર્વ સમાચાર ચન્દ્રકાંતે
ધીમે ધીમે સરસ્વતીચંદ્રને વિસ્તારથી કહી દીધા અને એ શ્રોતાના હૃદય-
ના મર્મભાગમાં એ વક્તાએ બેસાડી દીધા—ચોટાડી દીધા.

રાત્રે ચંદ્રાવલી કુમુદને મળી, પોતાની મધુરીને પ્રધાનપુત્રીરૂપે
ઓળખી લીધી, અને ગુરુજીની કૃપાથી મળેલી પચ્ચરાત્રિના પ્રસાદની વાર્તા
જાણી લીધી—તે પછી છેક મધ્યરાત્રિ સુધી બે મિત્રો, ચંદ્રાવલી, અને કુ-
મુદ, ચાર જણ સૌમનસ્યગુણમાં બેઠાં અને એ વાતો, જેટલા અંતરપટ
અને જેટલા પ્રકાશ યોગ્ય લાગ્યા તેટલાથી, કરી; હવે શું કરવું તેની
ચર્ચા ચલાવી તેમાં પણ કોઈને કાંઈ સુઝ્યું નહીં અને અંતે કુમુદ અને
ચંદ્રાવલી વસંતગુણમાં જઈ સુઈ ગયાં, અને બે મિત્રો સૌમનસ્યગુણમાં સુઈ
ગયા. શું કરવું તેના વિચારમાં કુમુદ એકલી આખી રાત્રિ ઉંઘી શકી નહીં,
પણ ઉઘાડી આંખો રાખી જાગતી સુઈ રહી અને ચંદ્રાવલીની આંખો
વચ્ચે વચ્ચે ઉઘડે ત્યારે તેની સાથે આ જ પ્રકરણ ફહાડતી. બે મિત્રો
નો સ્વસ્થ નિદ્રા પામીને જ સૂતા. માત્ર એકાદ વેળા ચંદ્રકાંતની આંખ
ઉઘડતાં તેને કંઈક હસવું આવ્યું પણ તરત પાછો નિદ્રાવશ થયો.

પ્રાતઃકાળે કન્યા પહેરી કુમુદ, સરસ્વતીચંદ્ર પાસે આવી અને હાથ જોડી પગે લાગી બેસી.

“ મહારી દુઃખી જનની પાસે જઈ આવવાની આજ્ઞા મારાગતને હું આપની પાસે આવી છું અને એવી પણ વિજ્ઞાપિ કરું છું કે અવકાશે આપ પણ ત્યાં પધારશો અને તેને આશ્વાસન આપશો. આપ, હવે ગુરુજીને મળી, જ્યાં રહેવાના હો તે, અને આપ બે મિત્રોના એકાંત સમાગમનો જે અવસર આપને અનુકૂળ હોય તે, ચંદ્રાવલી જીનેને દ્રહાવશો તે પ્રમાણે હું આપને મળીશ અને કુમુદ, કુસુમ, અને ચંદ્રાવલી ત્રણ જીનેનો વિચાર જે થશે તે જણવી આપની આજ્ઞા શોધીશ.

“ ચંદ્રકાંતભાઈ, આપે કન્યા પહેરી નથી તો પણ સાધુજન છે અને સર્વ જાણો છે તો વધારે શું કહું ? પિતાજીને લખવું યોગ્ય લાગે, તે લખશો. મહારે ભાઈ નથી પણ અમે બે પુત્રીઓ એમની દૃષ્ટિમાં પુત્રથી પણ અધિક લાગીએ છીએ અને એમના હૃદયને સંતાપનું કારણ થઈએ છીએ તે પણ એમના સ્નેહને લીધે. આપના મિત્ર ધર્મને અધિક માને છે તે હું સ્નેહને માનું છું—કારણ ધર્મ સમજવા જેટલી મહારી વિદ્યા કે બુદ્ધિ નથી. પણ એમના ધર્મનો તે મહારા સ્નેહનો સાર એક જ આવે છે તે આપ પણ સ્નેહને માનો છો તો આ કન્યા પહેરીને પણ મહારાં ગુણીયલને અને કસુમને મળવા જાઉં છું, તે જ્યારે મહારા હૃદયનું નિરાકરણ આપ બેને સુઝતું નથી ત્યારે હું અને મહારી જીને અમારી બાળકબુદ્ધિથી અને સ્ત્રી-બુદ્ધિથી જે કાંઈ નિર્ણય કરી લાવીએ તે આ મહારા હૃદયના યોગના યોગીરાજના હૃદયમાં ઉતરે એટલો આશ્રય આપજો. ”

આટલું બોલતી બોલતી કુમુદની આંખોમાં આંસુ સરતાં હતાં અને નીચું જોઈ તે હલી રહી. બે મિત્રો પરસ્પર સામું જોઈ રહ્યા અને અંતે બોલવાં લાગ્યાં:

સર— જ્યાં સુધી તમારાં નેત્રમાંથી આંસુ સુકાયાં નથી ત્યાં સુધી મહારા હૃદયનો તાપ શમતો નથી, અને તે માટે જ તમારી હૃદયગુહામાંના ઉડાં મર્મસ્થાનની અવગણના કરી તમે મહારે માટે સ્વાર્પણ કરવા તત્પર થશો એ ભય મને છે. તેથી જ હું તમારા મુખના ઉદ્ધાર પ્રમાણે આલવાનું વચન આપતાં એ વચનમાં મર્યાદા મુકું છું. તમે સાધુજન છો, મહારી સાથે અદ્વૈત પામેલાં છો, અને તમે પૃથ્વીસ્વરૂપ છો તેમ હું ઘૌસ્વરૂપ છું એ પરિણામ સંસિદ્ધ થયો છે તો તમારે મહારી

આમા માગવાની બાકી રહેતી નથી, પણ તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે સુવૃષ્ઠ થવું એ મહારો સ્વભાવ જ બંધાયલો સમજાવો.

અન્-૬૦—કુમુદસુન્દરી, શુભ કાર્યે સીધાવો અને હવે ભૂતકાળમાં જે ભિન્ન વજ થયો હતો તે હવે તમારા હૃદયથી ભિન્ન થઈ શકે એમ નથી. ઈશ્વર તમને સદ્બુદ્ધિ આપે અને પવિત્ર અને ઉત્કૃષ્ટ રસનો તો તમારા હૃદયમાં ઈશ્વરે જ ઝરો નિર્મેલો છે. તમને અમારા બેના આશીર્વાદ છે.

કુમુદસુન્દરી નેત્ર લહોતી લહોતી ગઈ. વળી પાછી ફરી—“ આપણાં સ્વપ્નના આપે લખેલા લેખ આપણો ? હું તે સર્વ કુસુમની પાસે વંચાવીશ અને તેની બુદ્ધિનું સાહાય્ય લેવાને સાધનવતી થઈશ. એ છે તો બાળક પણ એની બુદ્ધિ અપૂર્વ ચમત્કારોથી ભરેલી છે. ”

“ ભલે ! ”

લેખ લેઈ, કન્થામાં ગુપ્ત રાખી, કુમુદ ગઈ, અદૃશ્ય થઈ.

“ સરસ્વતીચંદ્ર, આપણે હવે તમારા ગુરુજી પાસે જઈશું ? ” અન્-૬૧ કાંતે પુછ્યું.

“ અવશ્ય. ”

બે જણ ઉતર્યા ને થોડી વારમાં તેમણે અને નીચેના સાધુઓએ સૌમનસ્યગુહાને હતી તેવી શૂન્ય કરી દીધી. તેમાંથી નીકળીને પળવાર સરસ્વતીચંદ્ર, પાછો ફરી, ઉભો રહી, ઉપરથી નીચે સુધી પોતાના અપૂર્વ સંસ્કારોની સાધક આ ગુહાનાં દર્શન કરવા લાગ્યો અને તેને હૃદયમાં નમસ્કાર કરી સઉની સાથે ચાલ્યો.

માથે ચેત્રી પ્રાતઃકાળનો સૂર્ય, પર્વતના ઉંચામાં ઉંચા ભાગના પવનની ઉત્સાહક લહેરો, આશપાશની નેત્રને શીતળ કરનારી ને રમણીય લીલીછમ લીલોતરી, વચ્ચે વચ્ચે તપ કરવા બેઠેલા જટાધર વૃદ્ધ યોગીઓ જેવા કાળા ખડકા, સામે દૂર સમુદ્રની ઝીણી આકાશમાં મળી જતી જળરેખા, અને પગ ખસે નહી એટલું લક્ષ્યમાં રાખવાનું આવશ્યક કરતો સાંકડો ઉતરતો માર્ગ : એ સર્વ વચ્ચે એ માર્ગ ઉપર શાંત સાધુઓ અને તેમની વચ્ચે બે મિત્રો એટલું મંડળ, એક શબ્દ બોલ્યાવિના ચાલતું, ઉતરતું હતું, ને તે સર્વ વચ્ચે સરસ્વતીચંદ્રનું હૃદય, નવી શાંતિથી ને નવી સમૃદ્ધિથી, એના પગ ઉપડતા હતા તેની સાથે સાથે ઉપડતું હોય તેમ, ધડકતું હતું અને, ચારે પાસનાં ઝાડોને ગિરિશિખરનો પવન વાળતો હતો તેમ, એના વિચારને વાળતું હતું. આવી શાંતિથી તે નીચું જોઈ ત્રિચંદ્રશૃંગથી ચદ્વશૃંગ

ભણી ઉતરતો હતો, માત્ર સામે થઈને રંગબેરંગી પક્ષીઓ આવે ત્યારે આંખો ઉઘી કરતો હતો, અને તે મધુર સ્વર સંભળાવે ત્યારે સાંભળતો હતો.

પ્રકરણ ૪૬.

અલખમન્દિરનો શંખનાદ અને આયુષ્યની પૂર્ણાહુતિ.

Tell me not in mournful numbers,
“Life is but an empty dream !”
For the soul dead is that slumbers,
And things are not as they seem.

Life is real, life is earnest !
And the grave is not its goal ;
“Dust thou art, to dust returnest”
Was not spoken of the soul.

Not enjoyment, and not sorrow,
Is our destined end or way,
But to act, that each to-morrow,
Find us farther than to-day.

Art is long, and Time is fleeting,
And our hearts, though stout and brave,
Still, like muffled drums, are beating
Funeral marches to the grave.

In the world's broad field of battle,
In the bivouac of Life,
Be not like dumb, driven cattle!
Be a hero in the strife !

Longfellow.

વિષ્ણુદાસ બાવાની યોગાવસ્થાની ચાર રાત્રિ અને ચાર દિવસનો સર્વ કાળ, એમની કોટડીમાં વિહારપુરી અને ખીલ્લ એ ઉત્તમાધિકારી બાવાઓએ, એમનું યોગસ્થ શરીર સાચવવામાં વારાકરતી અપ્રમત્ત બંજરણુ કરી, ગાળ્યો. આજે એ કાળ પુરો થયો અને વિષ્ણુદાસ

સમાધિમાંથી ધીમે ધીમે બહાર ને કાળે એકત્રો વિહારપુરી તેમની ગારે ગયો હતો.

સમાધિમાંથી જાગૃત થતા પહેલાંનો આખો દિવસ અને આખી રાત્રિ તેમના મુખ ઉપર અપૂર્વ આનંદ સ્ફુરી રહેલો હતો. અને જાગ્યા તેની સાથે, થયેલા મેઘની પાછળ રહેલી શીતળતા ગેરે, એમની શાંતિ અને સ્વસ્થતા દેખાઈ. શરીરની ઇન્દ્રિયો અહિંમુખ થવા લાગી તેમ તેમ એમનું શરીર હાલવા લાગ્યું, આશ્ચર્યના સ્વર કંઈકે તેમના કનમાં જતા જણાયા, અને અંતે આંગે ઉઘડી ત્યાં વિહારપુરી સામે હાથ જોડી ઉભો. વિહારપુરી ભણી થોડી વાર જોઈ રહી વિજયદાસ બોલ્યા.

“વિહારપુરી, મૈને અપૂર્વ ચમત્કાર દેખા ઝોર ઇસ મુખસે ઝો કહા નહી જતા હય ! નવીનચંદ્રજી અપના મહકા ઉત્કર્ષ કરેગા ઝો તો સચ હય, કિંતુ ઉસકા સ્વકીય મહયજકા વિષય ઝોર મહ ઇતના છોટા નહી ! ઉસકા મહકા ઝોર મહાંચકા વિભૂતિ સંસારમે મહતી જવાલસે જ્વલમાના હોનેવાલી હય, ઝોર મેં ઝોર તું તો માત્ર દૂરસે ઉસકા દર્શન કરનેકા અધિકારસે જસ્ત અધિકારકે પ્રાપ્ત ભી નહી હોનેવાલા ! જ, ઝો મહાત્માકું ઇધર લા દે ઝોર ઇસકા વેદિકા સંપૂર્ણ આપ્યાયન કરનેકા સમારંભ સખ સાધુલોગ લગા દે ઇસ તરેહકા વ્યવસ્થામે ન્યૂનતા નહી હોવે ઝોસા કર !”

“જેસી ગુરુજીકા આજ્ઞા !”

વિહારપુરીએ દ્વાર ઉઘાડું અને અન્ય સાધુઓ ગુરુની કલોચિત શુશ્રૂષા કરવા લાગ્યા. વિહારપુરી કેટલાક સાધુઓને લેઈ સરસ્વતીચંદ્ર સામે ગયો, અને તેને અર્ધમાર્ગે મળી, તેને અને ચંદ્રાંતને સાથે લેઈ સાધુઓની ગર્જનાઓ વચ્ચે પાડો આવ્યો. સરસ્વતીચંદ્રે વિજયદાસને દેખતાં નમસ્કાર કર્યા, અને વિજયદાસ એને દેખી એકદમ ઉભા થયા, એને અત્યંત પ્રેમથી આલિંગન દીધું, અને મૂર્ધભાગનું ઉપાધ્રાણ કરી, પાસે બેસાડી વાતો કરવા લાગ્યા.

“નવીનચંદ્ર, શરીરસંપત્તિ તો સારી છે ? આ તમારા મિત્ર છે ?”

સર૦—જી મહારાજ, આપની કૃપાએ અપૂર્વ લાભ હું પામ્યો છું તો શરીરસંપત્તિ પણ સારી હોય એમાં શી નવાઈ ? અને તેમાં આવા મિત્ર-

૧. મૂર્ધભાગ તે માથાનો ઉપરો ભાગ તેનું ઉપાધ્રાણ કરવું એટલે તેને સંધવું. પ્રાચીનકાળમાં આ દેશના આર્ય વડીલો પુત્રના મૂર્ધભાગનું ઉપાધ્રાણ કરતા. ૧૮૭૨-૭૩ માં દાન્સમાં એક મહાયુદ્ધમાં વિજય પામ્યા પછી જર્મનીના મહારાજે પણ પોતાના પ્રધાન બિસ્માર્કના મૂર્ધભાગનું ઉપાધ્રાણ કર્યું હતું.

તના દર્શનથી તો શરીરની સાથે મન પણ પ્રપુલ્ક છે. એ મહારા વિદ્વાન મિત્ર ચંદ્રકાંત નામના છે—જેને માટે મહં સાધુજનોને શ્રમ આપ્યો હતો.

વિળ્લુ—ચંદ્રકાંતજી, તમારા આગમનથી અને ચિરંજીવશૃંગની સિદ્ધિથી તમારા મિત્રના દુઃખનો ધ્વંસ થયો હોવો જોઈએ.

ચંદ્ર—આ સ્થાન સર્વને શાંતિપ્રદ જ છે.

સર—મહારી પ્રબળ વાસનાઓ અને મોહ પણ નષ્ટ થયાં તો તે કા-
ચુના કાર્યરૂપ દુઃખનો ધ્વંસ થાય એ તો એ વસ્તુનો સહજ પરિપાક છે.

વિળ્લુ—નવીનચંદ્ર, તમે અતિજ્વલમાન મહાયજ્ઞના અધિકારી છો.

સર—જ્યાં આપનો આશીર્વાદ એ અધિકારનું ખીજ છે, ત્યાં એ ખીજની સફલતા જ નિર્ધારી શકાય છે.

વિળ્લુ—મહાત્મનું! આ લઘુમહત્તની મર્યાદાથી તમારી યજ્ઞવેદિને કુલ્લિત કરી ન નાંખશો. અપૂર્વ ચિરંજીવોના અપૂર્વ બોધને સફળ કરવામાં તમારી બુદ્ધિની ગતિ જેટલી દૂરગામિની થશે એટલી અમારી દૃષ્ટિ પણ નહીં થાય. સૂર્યના તેજ પેઠે તમારી બુદ્ધિ જ્યારે સંસારમાં પ્રસરશે ત્યારે અમે માત્ર તેના પ્રકાશને અને ઔણ્ણ્યને સ્વીકારીશું.

સર—જી મહારાજ, અલક્ષ્ય પરાવર, લક્ષ્ય તરંગો ઉપર આ નામરૂ-
પાદિ વડે લક્ષ્ય થયેલા હું મત્સ્યને, જ્યાં રાખશે ત્યાં રહેવાને તત્પર છું.

વિળ્લુ—સ્વાધીન મનવાળા મનસ્વી! એજ વૃત્તિ રાખવી. અલખ મહત્તો સંપ્રદાય લખ અધિકારનું પોપણ કરનાર શમને જ “શમ” માને છે અને કહે છે કે લોકેકસર્વવૃદ્ધિવ્યાપારાણાં સ્વાધિકારાનુપયુક્તાનામફલત્વવૃદ્ધિ-
પૂર્વવસ્ત્યાગઃ શમઃ ॥ જે વ્યાપાર લખ અધિકારને ઉપયુક્ત છે તેનું રક્ષણ કરીને જ અન્ય અન્તર્બાહ્ય વ્યાપારોના ત્યાગને શમ દમ કહીએ છીએ તે કૃણુ પરમાત્માએ સાંખ્ય અને કર્મ યોગનો સમાગમ ગીતામાં દર્શાવેલો તે આ જ! સ્વાધીનમનસ્કતા તે જ છે તે વિરાગ પણ તે જ છે.—વિહારપુરી ।

વિહાર—જી મહારાજ ।

વિળ્લુ—તું કાંઈ કહેવા ઇચ્છે છે? અધુરીમૈયા સ્વસ્થ છે ?

વિહાર—ચિરંજીવશૃંગના આધિકારી જીવને સ્વસ્થતા જ પ્રાપ્ત થાય છે, અને આવા સુંદર જીવોને તો આપે ધારેલી પખ્ય રાત્રિને સટે ચાર રાત્રિમાં એ સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થઈ તે તેમના અંતઃસાંદર્ભનો પ્રતાપ ! આપની મુખ-
મુદ્રાથી કાલનું અમે જાણી ગયા હતા કે પાંચમી રાત્રિની અપેક્ષા નહીં રહે.

મધુરીમૈયા સર્વથા સ્વસ્થ છે. પણ નવીનચંદ્રજીના પૂર્વાશ્રમસંબંધે કંઈક પ્રશ્ન ઉઠવાથી મહારાજના ધર્મભવનમાંથી આપે પુછવાનાં પ્રશ્ન-પત્ર અને નવીનચંદ્રજી ઉપર આજ્ઞાપત્ર આવેલાં છે.

વિષ્ણુ૦—તે ધર્માજ્ઞાનો નિર્વાહ જ્ઞાનભારતીને સોંપી દેવો. નવીન-ચંદ્રજી, અંહીના સાધુજન પૂર્વાશ્રમના પ્રકાશને લબ્ધસ્પદ કે વિસ્મરણીય ગણતા નથી પણ તેને, આ આશ્રમનું ખીજ ગણી, પ્રસિદ્ધ કરતાં સંકાય રાખતા નથી.

સર૦—આ સ્થાનમાં જે કંઈ આચાર હોય છે તેમાં સાધુતા જ હોય છે.

વિષ્ણુ૦—ઉત્તમ સાધુઓ માનતો કે મદનો સંગ્રહ કરતા નથી તે યજ્ઞકાર્ય અંહીના આશ્રમીયો યોગીપણાનું માન મુઠ્ઠી પૂર્વાશ્રમમાં પણ ગયા છે, તે, પૂર્વાશ્રમમાં જઈ ત્યાં જવા છતાં, અધ્યાત્મદૃષ્ટિમાં તો તેઓ આ આશ્ર-મવાસી જ છે એવું ભાન ભુલાવનાર મદને વશ થયા નથી. નવીનચંદ્રજી, આથી જ અલક્ષ્યાત્માના લક્ષ્યવિહારનો આદર યદુશુંગ ઉપર સધાય છે.

સર૦—એ માન અને મદ ઉભયનો ત્યાગ કરવાની તો આપે મને દીક્ષા આપેલી છે તે આજ તેનું હાઈ સમજાવવાની કૃપા કરોછો એ આપનો પરમ પ્રસાદ છે.

વિષ્ણુ૦—એ માનના અને મદના ત્યાગી સાધુઓ કન્થાને લોક્ય-જ્ઞાના અધિકારના તામ્રપટ જેવી ગણે છે તે અજ્ઞાની જનને પોતાનું અભિ-જ્ઞાન આપવાને માટે, આપણા મઠના દરબને માટે નહી. એ આ કન્થાનો કાર્યકારણભાવ, અને કારણને અભાવે કાર્ય શબ્દવત્ થઈ જાય છે.

વિહાર૦—જી મહારાજ, કાલ શ્લોક વાંચ્યો કે

આત્મોપાધિભિરેવ કીલ્તિ જ્ઞાતે સ્મૃત્યા મનઃ શીર્યતે ।

તત્કીલાઃ સુમનઃશરા ઇવ શિવે મસ્મીકૃતારૌ કૃતાઃ ॥

ધાનુષ્કે તુ હતે ધનુર્ન હિ ધનુર્વાણા ન વાણા ઇમે ।

માયાનાટકભૂમિકાસુ રમતાં સાક્ષી પુનર્વા ન વા ॥

૧ આત્મા ઉપર ઉપાધિઓના ખીલા જડેલા છે એવી સ્મૃતિ થતાં મન જાતે શીર્ણ થઈ જાય છે. શિવરૂપ મહાદેવે પોતાના શત્રુ કામદેવને ભરુમ કર્યો તે પછી તેના બાણ નકામા પડ્યા રહ્યા તે પ્રમાણે મન શીર્ણ થઈ જતાં પેલા ખીલાઓ પેલા બાણ પેઠે નકામા થઈ જાય છે. એ ખીલારૂપ બાણનો મનરૂપ ધનુર્ધર આમ મરી જાય છે એટલે તેનું ધનુષ્ય તે ધનુષ્ય નથી તે તેના આ બાણ તે નથી. તો પછી માયા-નાટકની રંગભૂમિ ઉપર સાક્ષી-સ્વરૂપ પોતે રમોકે ન રમો—તે જે સરખી જ વસ્તુ છે.

વિષ્ણુ—“નવીનચંદ્ર, આ જીવન્મુક્તિ ! અને તે આપણા સાધુજ-
નોને જ સાધ્ય છે ! અન્ય જીવન્મુક્તિની કથા તો તમે પ્રત્યક્ષ કરેલા
અશ્વત્થામાનું નિવૃત્તિસ્થાન તેમ નિઘ્રહસ્થાન છે. એ સ્થાન શોધવા યોગ્ય
છે—પામવા યોગ્ય છે, પણ કમલોદરમાં ભ્રમર બન્ધન પામે તેમ આ
આટલી જીવન્મુક્તિમાં બન્ધન પામનાર જીવસ્ફુલિંગો આત્મવચ્ચનાને
પામે છે. ઉપાધિરૂપ ખીલાઓમાંથી નહી પણ એના બળમાંથી મુક્ત
થવાથી, ગર્ભસ્થાનમાંથી મુક્ત થયેલા શરીર પેદે, જીવસ્ફુલિંગ નિષ્કામ
યજ્ઞકાર્યને માટે સમર્થ થાય છે અને તે સમર્થતા પ્રાપ્ત થતાં એ યજ્ઞકાર્ય
એનો લક્ષ્ય ધર્મ થાય છે. અલક્ષ્યપરાવર—પરમબ્રહ્મ—નું લક્ષ્યાત્મનિધિ-
સ્વરૂપ—જેને સંસાર ઈશ્વરને નામે ઓળખે છે, જેને શ્રુતિ સુપર્યુયુગલ-
માંનું ઈશિ-અંગ કહે છે,—તે સ્વરૂપ સાથે સાયુજ્ય પામ્યા વિના અલક્ષ્યપ-
રાવરમાં સાયુજ્ય પામવાની કલ્પના મિથ્યા છે. સમુદ્રમાં પવનાદિ કારણથી
તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે તેની શાંતિ સમુદ્રમાં જ છે — સ્વયોનિમાં છે
અને પ્રલયકાલે સમુદ્રાદિક પણ પરમ સ્વયોનિમાં પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ
તરંગો પણ તેની સાથે એ પરમ યોનિમાં પરમ લય પામે છે તેમ
જીવઅંગ ઈશિઅંગરૂપ સ્વયોનિમાં પ્રાપ્ત થઈ તે દ્વારા જ અલક્ષ્ય
પરાવરરૂપ પરમ યોનિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. પરમ લક્ષ્યાત્મા ઈશિને પ્રાપ્ત
કરવાનો આ એક જ માર્ગ છે—તે માર્ગ નિષ્કામ મહાયજ્ઞવિધિ વિના અન્ય
સમજશો નહી. તમને મુદ્ધિત આશય પામવાની દીક્ષા છે તે લોકમુદ્ધિત
આશયની નહી પણ ઈશિ-મુદ્ધિત આશયની સમજવું. લોક અજ્ઞાની છે તેમના
મોદકે અનુમોદ સાથે સાધુજનોને સંબંધ નથી, પણ તેમના કલ્યાણ સાથે
ઉત્તમાધિકારીયો સંઘાય છે. લોકનું કલ્યાણ એ જ પરમ લક્ષ્ય ઈશિનો
મુદ્ધિત આશય છે અને તે આશય તમારા હૃદયમાં વ્યાપી રહ્યો છે તો
તમે તે પરમ સ્વરૂપનો યોગ પામવાના માર્ગમાં છો અને તમારા આયુષ્યના
સર્વ અંશ એ માર્ગને ઉતરી રહેશે ત્યારે તમે એ યોગનું અવસાન પામશો.

“ નવીનચંદ્ર ! શ્રી યદુનંદનની પૂજનવૈળાના આ ઘંટારવ અને શંખ-
વાદ તમે સાંભળો છો. એ પૂજનવિધિ લક્ષ્યમહાયજ્ઞ નો સાંક્રેતિક છે. જે લો-
કમાત્રના રક્ષક—પોષક પરમાત્મસ્વરૂપની આ સ્થાનમાં સાંક્રેતિકી પ્રતિમા છે
તે જ સ્વરૂપની શુદ્ધ પ્રતિમા ભૂતમાત્રનાં અંતઃકરણોના સદ્ભાગરૂપ મંદિ-
રમાં વ્યાપી રહી છે. ધોડશોપચારથી અને અન્યવિધથી ભક્તજનો સાંક્રેતિક
પ્રતિમાને અન્નવસ્ત્રાદિકનું અને પોતાના સર્વસ્વનું નિષ્કામ અર્પણ કરે છે

તે જ રીતે સાધુજનો શુદ્ધ પ્રતિમાની સર્વ રીતે સર્વ ચિંતાઓ કરી પોતાના સર્વસ્વનું એ પ્રતિમાને નિષ્કામ અર્પણ કરે છે. સાંક્રેતિકમંદિરમાં પુષ્પ-ધૂપાદિના સુગંધ અને અન્ય સુંદર સામગ્રી પૂજક અને પૂજિતને અધ્યસ્ત સ્વભાવથી તૃપ્ત કરે છે તેમ શુદ્ધ પ્રતિમાના મહામંદિરમાં રસ, જ્ઞાન, અને ક્રિયાની સામગ્રી પૂજ્ય અને પૂજકને સ્વભાવથી તૃપ્ત કરે છે. સાંક્રેતિક મંદિરમાંનું આરાત્રિક^૧ મંગલમૂર્તિને સુદૃષ્ટ કરવાને માટે છે તેવા જ, શુદ્ધ મંગલમૂર્તિને સુદૃષ્ટ કરવાના, આરાત્રિકથી તમારા જેવા વિદ્યાસંપન્ન સાધુજનો મહામંદિરના સુંદર ભાગોને અને શુદ્ધ પ્રતિમાનાં સર્વ અવયવને સુદૃષ્ટ કરી લે છે. તે આરાત્રિકને પ્રસંગે મંદિરના શુદ્ધગભાગારાદિ ભાગમાં અમારા જેવા સાધુજન સૂક્ષ્મ ઘંટાનાદ કરે છે ત્યારે તમારા જેવા સમર્થ સાધુજનોના શંખનાદ એ પૂજનની કીર્તિનાં સંગીત, લય, અને પ્રતિધ્વનિ વડે એ મંદિરને તળથી તે ધ્રુમટ સુધી ભરે છે અને બહારના માર્ગોને અને દૂરની ગિરિગુફાઓને અલખ ગર્જનાના ગાત્રથી ગજવી શકે છે !

“ નવીનચન્દ્ર^૨, આવો અપ્રતિહત શંખનાદ કરવાને ચિરંજીવોએ તમને અધિકાર આપેલો છે તે વાપરતાં અમારા લઘુ મઠને ભુલશો માં, તેમ એ મઠમાં તમારી ગતિને સંકુચિત કુણ્ણિત કરી રાખશો માં, સાંક્રેતિક કન્યાનું મૂળ શુદ્ધ સ્વરૂપે પ્રકટ કરતાં શંકા રાખશો માં, સંસારના કોલાહલથી ભડકશો માં, પામર અજ્ઞાનેની કરેલી સ્તુતિથી કે નિન્દાથી ઠગાશો માં. એકદેશીય કે એકકાલીન અનુભવ અને વિદ્યાથી તેમ એકમાર્ગી બુદ્ધિથી જ સંભૂત ધયલા જીવોના—પવન જેવા—ઝપાટાથી તણાશો માં, સર્વ વસ્તુનો યોગ્ય આદર કરનારી સર્વાસ્તિકતા વિનાની શ્રદ્ધાથી^૩ બંધાશો માં, મનુષ્યરૂપે વિચરતાં પશુપક્ષીઓના સ્ત્રૂલ બળના ભયથી કે પ્રહારથી કમ્પશો માં, કોઈની કે કશાની ઉપેક્ષા કરશો માં, તેમ તેને આધારે જેસી રહેશો માં, અને સર્વથા અધ્યાત્મ બળમાં અચળ રહી, તમારા મહાયજ્ઞના વિધિમાં અખંડ સજ્જતાથી પ્રવૃત્ત રહી, એ યજ્ઞના અતિથિમાત્રનું કલ્યાણ સાધ્ય કરી, એ યજ્ઞમાં તમારા આયુષ્યના સર્વ અંશને હોમી દેજો !

“ નવીનચન્દ્ર^૨ ! એ પરમ યજ્ઞથી તમને ચિરંજીવોએ આપેલી મહા-સિદ્ધિ સક્ષ્મ થશે, એ પૂર્ણોહુતિથી તમે લક્ષ્યાત્માને લક્ષ્ય કરશો, અને પરમ અલક્ષ્ય પરાવરમાં ત્રિયોગ સાધનાથી સાયુજ્ય પામશો ! એ પરાવરને પામવાને યોગ, કર્મ, અને જ્ઞાન ત્રણે સાધનને પામી ત્રિયોગ સાધજો.”

૧. આરતી. ૨. સર્વાસ્તિકતા શ્રદ્ધા: શાશીરક ભાષ્ય ઉપર આનંદ-ગિરિની ટીકા.

પ્રકરણ ૪૭.

મોહનીમૈયાનો ઉચ્ચ અધિકાર.

I, through the ample air in triumph high,
Shall lead hell captive, mauger hell, and show
The powers of darkness bound.—Milton.

ચોકમાં ને કુંજવનમાં કુમુદસુન્દરીનું સાધ્વીઓયે સ-
ખીકૃત્ય કર્યું હતું તે જ સ્થાનમાં પ્રધાનકુટુંબને માટે
મહોટા ખેવડી કનાતના તમ્બુઓ માર્યા હતા, અને કુમુદ
વસન્તગુફામાંથી નીકળી તે પહેલાં તે આ તમ્બુઓમાં
એનું કુટુંબ દાખલ થઈ ગયું હતું. ત્યાંના કદમ્બવૃક્ષને

વચ્ચે રાખી ચાર પાસ ચાર તમ્બુઓ ને વચ્ચે માંડવા અને રાવડીઓ
ઉભી કરી દીધી હતી તે છેટે કનાતના માંડવા રસોઈને માટે ખાંધ્યા હતા.

મોહનીમૈયાને સંદેશો આ પહેલાંની રાત્રિએ ફૂલાવ્યો હતો અને તંબુ-
ઓ આગળ પથરાઓ ઉપર નહાની શેતરંજીઓ પાથરી સર્વ દાતણ કરવા
ખેડાં તે વેળા મોહની અંહી આવી, અને એને જોઈ દાતણ કરી રહેલી
ગુણસુન્દરી સામી ઉઠી.

“જય શ્રી યદુનંદન” — કહી બે જણાં સામાસામી પથરાઓ ઉપર
ખેડાં. મોહનીએ યદુનંદનનો પ્રસાદ પડીયામાં ભરેલો આપ્યો.

“સાધુજનોમાં શાંતિ અને સ્વસ્થતા છે?—પરિવ્રાજિકાઓના ધર્મ-
વ્યવહાર સુખથી નિર્વિદ્ધે પ્રવર્તે છે?” ગુણસુન્દરીએ પુછ્યું.

મોહની૦—મધારાજની આણુ વર્તે છે ને પ્રધાનજી હિતચિન્તન
કરે છે ત્યાં સાધુજનોને ખાણ ભય તો નથી જ. અને વિણ્યુદાસજી
જેવા ગુરુજન જાગૃત છે ત્યાં સુધી પરિવ્રાજિકાઓ સાધુતાનો ઉત્કર્ષ જ
અનુભવે છે.

ગુણ૦—મોહનીમૈયા, હું કાંઈ કાર્યસર આવી છું ને તેમાં તમારો
આશ્રય શોધવાનો છે.

મોહની૦—ગુણસુન્દરી જેવાં પ્રધાનપત્ની કાંઈ પણ સત્કાર્યની
જ વાસના રાખશે. સામાન્ય જનને પણ સત્કાર્યમાં આશ્રય
આપી સાધુજન કૃતકૃત્યતા માને છે તો આપની વાસનાની તૃપ્તિમાં તો
સાધુજનોને ઓર આનંદનું કારણ છે.

ગુણુ૦—મહારાં માતા અને મહારાં જ્ઞેન ગણી તમારી સાથે વાત કરું છું.

મોહની૦—પરિત્રાજિતમહતી અધિષ્ઠાત્રીને એવી વત્સલતાની ચિન્તાએ પ્રકૃતિ થઈ પડી છે.

ગુણુ૦—તમારી પાસે કાંઈ ગુપ્ત વાત કહેવી છે ને ગુપ્ત વાત પુછવી છે.

મોહની૦—દમ્પતીનાં પરસ્પર રહસ્ય વિના અન્ય વાત સાધુજનોને પાતાને ગુપ્ત નથી, તેમ વિશ્રમભથી અને ગુપ્ત રાખવા દુઃખી જનોએ કહેલી કથા ગુપ્ત રાખવી એ તો દુઃખી જનને માટે પ્રથમ ઔપધ છે તેમાં સાધુજનની વૈચવિદ્યા ચુકે એમ નથી. બાકી આ તો આપનું જ મંડળ છે તેનાથી શું ગોપ્ય છે તે આપ જાણો.

ગુણુ૦—આ મંડળથી કાંઈ ગોપ્ય નથી. મોહનીમૈયા, મધુરીમૈયા નામની બાલા તમારે ત્યાં છે ?

મોહની૦—એણે અમારા આતિથેયનો સત્કાર કર્યો છે, એ સર્વ સાધુજનોનું અને સાધ્વીઓનું જીવન થઈ પડી છે, અને પરમ દિવસ જ એ સ્વયંભૂ અભિલાષથી કન્થાધારિણી થઈ છે.

ગુણુ૦—અમે દુખી ગઈ ધારેલી મહારી પુત્રી એ હોવાનો સંભવ છે.

મોહની૦—કમળમાં પરાજ ઉદ્ભવ પામે તો તે ઉચિત જ છે.

ગુણુ૦—એનું મૂળ નામ કે એના કુટુંબનું નામ કોઈ સાધુજન જાણે છે ?

મોહની૦—એક જાણે છે એ પોતે ને ખીજા ગુરુજીના પરમ પક્ષપાતનું સ્થાન થયલા પરમ સાધુજન નવીનચંદ્રજી જાણતા હોય એવું અનુમાન છે.

ગુણુ૦—એ મહારી પુત્રી હશે તો સાધુજનોએ એને અમારે સ્વાધીન કરવી પડશે.

મોહની૦—સ્વાધીન થવાની એની ઇચ્છા હશે તો સાધુજનોનો ધર્મ તેમાં અંતરાય થઈ પડવાનો નથી. પણ સાધુજનોને શરણે આવેલી મધુરીને એની ઇચ્છા ઉપરાંત કોઈને સ્વાધીન કરવાનો સાધુજનોનો ધર્મ નથી અને તેમ કરતાં તેમના જીવ ત્રાસે એમ પણ નથી. સાધુજનને આશ્રિત થયલાં સાધુ જીવનને દુભવવાનો કે પોતાને વશ કરવાનો અધિકાર રત્નનગરીના મહારાજને પણ નથી એ સુપ્રસિદ્ધ વાત આપનાથી અજાણી નહીં હોય.

મુન્દર૦—શું મોહનીમૈયા, આ મહારી કુમુદ તમારામાં સાધુડી થઈને રહેશે તે તમે અમને પાછી નહીં સોંપો ?

મોહની સ્મિત કરતી બોલી : “ મુન્દરગૌરી, અમે કાઈને શરણે લઈએ છીએ ખરાં પણ પારકાને શરણે મુકતાં નથી.”

કુમુમ૦—હાશ, કાકી હાર્યાં. હવે તો કુમુદ તે કુમુમ બે જાણ બાપીઓ થશે તે કાકીનું ચાલવાનું નથી.

ક્રોધમાં બોલવા જતી મુન્દરને ગુણમુન્દરીએ અટકાવી તે પોતે બોલી.

“ મોહનીમૈયા, તમે સત્ય બોલો છો; પણ મહારા જેવી માતાના હૃદયના દુઃખને શાંત કરવું તે તમારો ધર્મ છે.”

મોહની૦—જો તે કાર્ય ધર્મથી સધાશે તો મોહની તેમાં સજ્જ છે. પણ, પ્રધાનપત્ની, માતાનો ધર્મ એ છે કે સંવનનથી વનિતા થઈ હૃદયથી વરેલા દયિત જનથી પુત્રીને છુટી કરવા પ્રયત્ન કરવો નહીં. પણ મધુરી તમારી પુત્રી હોય તો તમે મધુરીને એક વાર વિયોગિની કરી, તે પછી એનો પરજન સાથે વચ્ચના—વિવાહ કરાવી, એની પાસે પરગૃહમાં વાસ વસાવી, અને એક વાર આ મહાન્ અપરસ અનર્થ અધર્મ કરી, હવે ફરીથી એવું કાર્ય આરંભવા ઇચ્છશો તો સાધુજનો મધુરીનું પરમ રક્ષણ કરશે. જો મધુરી જાતે જ તમારી ઇચ્છાને આનંદથી સ્વીકારશે તો સાધુજનો તેને પતિત્યાગના પરમ અધર્મમાંથી નિવારવા ગુરુ પ્રયત્ન કરશે અને એ પ્રયત્નમાં નહીં ફાવે તો મધુરીને અધર્મિણી અને સ્વ-રિણી ગણી એનો ત્યાગ કરવો હચિત ગણશે તે આપને પણ ગમશે. આપના ભયથી કે લજ્જતથી કે સ્ત્રીહૃદયની ગુહાઓ ઉપરના અનેક પટમાંના કાઈ પણ પટના આકર્ષણથી તે આપની જોડે આવવાની મુખથી હા રહેશે તો સાધુજનો એની અબળા જિવ્હાનો આધાર ન રાખતાં એના હૃદયના અંતર્ભાગની શુદ્ધ વાસનાને સૂક્ષ્મ ચિહ્નિત્સા કરી જાણી લેશે. તે ચિહ્નિત્સાને અંતે એને જો આપની જોડે આવવું ઇષ્ટ જણાશે તો સાધુજનો વાંધો નહીં પાડે; પણ સાધુજનોના શુદ્ધ ધર્મને અનુસરી નવીનચંદ્રણ સાથે કે અમારા મહાં રહેવાની એની અંતર્વાસના જણાશે તો મુન્દરગિરિ એને સુંદર આશ્રય આપશે, એ આશ્રય આપતાં સ્થૂલ બળના જે પ્રહાર પડશે તે સાધુજનો સહી લેશે, તે બાલ્ય શીતોષ્ણથી જેમ આપે એને નવ માસ સુધી ગર્ભમાં સુરક્ષિત રાખી હતી તેમ સાધુજનો એના આયુષ્ય-પર્યંત એને પોતાની વચ્ચોવચ, પરમ બળથી અને અલ-ખના અધિકારથી, સુરક્ષિત રાખી શકશે તે રાખશે. પણ અધર્મ જેમાં

પ્રાપ્ત નહી થતો હોય એવો કોઈ માર્ગ આપને કે મધુરીની મધુર બુદ્ધિને સુઝશે તો ચંદુનન્દનના સર્વ પ્રસાદની સામગ્રી આપના દુઃખની શાન્તિને માટે સર્વથા સ્વાધીન સમજવી.

ગુણુ—સાધુજનોનો અધિકાર એના ઉપર શી રીતે આવ્યો ? એનું વેધવ્ય ગણો તો એણે શ્વશુરકુટુમ્બમાં જવું જોઈએ તે કોમાર ગણો તો અમારી પાસે એણે વસવું જોઈએ એવી સંસારની વ્યવસ્થા છે, ધર્મશાસ્ત્રનો આદેશ છે, તે મહારાજ મણિરાજની સાર્વજનિક આજ્ઞા છે. સાધુજનો સાધુજનો ઉપર પોતાનો અધિકાર વાપરે તે યોગ્ય છે. પણ સંસારીયોનાં કુટુમ્બ ઉપર તમે અધિકાર વાપરો તેથી તમારી મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન નહી થાય ? ક્રોધ ન કરશો.

મોહની—“ પ્રધાનપત્નીજી, પ્રશ્ન પુછોછો તેમાં સાધુજનો શા માટે ક્રોધ કરે ? તેમાં આ તો ઉચિત પ્રશ્ન છે. તો ઉત્તર સાંભળો. સંસારને માટે બંધાયલાં ધર્મશાસ્ત્રમાં તો ન સ્ત્રી સ્વાતન્ત્ર્યમર્હતિ એટલે સુધી છે; પણ અલખ માર્ગનું ધર્મશાસ્ત્ર સ્ત્રીને અધ્યાત્મ દૃષ્ટિથી જુવે છે તે આ સૂત્રને ક્ષુદ્ર ગણે છે. સંસારની વ્યવસ્થા તો ત્રીશ વર્ષના પુત્રને પણ માતાપિતાપાસે બાળક ગણાવે છે તે એવા પુત્ર ઉપર સંસારી માતાપિતા આજ્ઞા કરતાં લજ્જાનું કારણ જોતાં નથી. અલખ યોગીયોની મઠવ્યવસ્થામાં વયોબાલ યુવાન થાય છે તેની સાથે પોતાના હૃદયકમળમાં રહેલા પરમજ્યોતિને પ્રત્યક્ષ કરે છે તે એ જ્યોતિના પ્રકાશને મનુષ્યની આજ્ઞાથી અવચ્છિન્ન કરવો કે અસ્વતંત્ર કરવો તેને અમારો સાધુસંપ્રદાય એક મહાન અધર્મ અને અનર્થ માને છે. મહારાજ મણિરાજની આજ્ઞાઓ સંસારમાં આવશ્યક છે પણ સુંદરગિરિ ઉપરના સાધુજન સાધુતાને વશ રહે ત્યાં સુધી મહારાજની આજ્ઞાઓ પણ માત્ર સૂચનારૂપ ગણાય છે એવા વિચાર, લેખ, અને આચાર પરાપૂર્વથી છે.

“ ચંદ્રાવલીમૈયાને આપનો સંદેશો કાલ પ્રહોમ્યો હતો તે એમણે મને વિદિત કર્યો હતો તે ઉપરથી આપને દર્શાવવાને માટે આ લેખોમાંના પ્રતિલેખ પરિત્રાન્નિકા મઠમાં રહે છે તે મ્હેં આણ્યા છે તે દેખાડીશ. જે શરીર બાળક છે તે સંસારીને ત્યાં જન્મ પામેલું છે તેના ઉપર અમારો અધિકાર નથી. પણ એ શરીર બાળકવય મુટ્ટી તરુણ યૌવ અમારો આશ્રય શોધે તે અમે આપણે તો એ શરીર ઉપર તેનાં જનકજનનીના અને સર્વ સાંસારિક સંબંધીયોના સંબંધ તુટી જાય એવો અમારો અધિકાર આ

લેખોએ વારંવાર સિદ્ધ કરેલો છે. મહારાજ મણિરાજનું ખાળક તરુણ થઈ આ સ્થાને શરણ માગે તો તેના ઉપર પણ અમારો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે તે મહારાજની આજ્ઞાએ તેને પહોંચતી નથી.”

સુંદર બહીલી અને દુઃખી થઈ બોલી: “ત્યારે શું મહારી કુમુદ અમારી મતી ?”

મોહની—સુંદરગૌરી, શા માટે શોક કરો છો ? એ મમતામૂલક પ્રશ્ન અમારે ત્યાં નિષ્ફળ છે. સાંસારિકી મમતાનો અમે ત્યાગ કરીએ તે કરાવીએ છીએ.

સુંદર—ત્યારે શું કુમુદનું કલ્યાણ કરવાનો અમારો અધિકાર ઉતરી ગયો ?

હસીને મોહની બોલી: “ તમે વળી કીએ દિવસે એ અધિકાર તમારી પાસે રાખ્યો છે ને ? તમે વિવાહની વચ્ચેના કરી એના કહેવાતા પતિને એને સાંપી દીધી તે દિવસથી તમારો અધિકાર તમે એ કહેવાતા પતિને સાંપી દીધો. તમારી પાસે તે હવે ક્યાં છે ? સત્ય જેતાં તો એ સાંપવાનો અધિકાર પણ તમારી પાસે તમે માન્યો તે તમારો મહાન્ દષ્ટિદોષ થયો, એ દોષ ને કાર્યનું કારણ થયો તે મહાન્ અને ક્રૂર અધર્મ થયો, એથી તમારી નિર્દોષ પ્રિય પુત્રીને ને પ્રહાર વેઠવા પડ્યા તેથી સિદ્ધ થયું કે તમે એનું કલ્યાણ કરવાને શક્તિહીન છો, અને ને કલ્યાણ કરવા માતાપિતા અશક્ત નીવડ્યાં તે કલ્યાણ અમ સાધુજનોએ એને પ્રાપ્ત કરાવ્યું. હજી વધારે સૂક્ષ્મ વિચાર કરો તો આ અધર્મ અને અકલ્યાણનું પાપ આવી વ્યવસ્થાની કારણભૂત રાજનીતિને અને એ નીતિ પાળનાર રાજને પણ સ્પર્શે છે. ભારતવર્ષના મહારાજ ભારતના પિતા દુષ્યન્તનું વાક્ય છે કે જ્યારે જ્યારે માતાપિતા આદિ સ્નિગ્ધ સંબંધીઓનો મહારી પ્રવ્રને વિયોગ થશે ત્યારે ત્યારે તેમનું અપાપ સંબંધિકૃત્ય હું કરીશં. આ વિયોગ તે કેવળ મૃત્યુજન્ય નહીં પણ બુદ્ધિ-ભ્રમાદિજન્ય ગણવો એટલે બુદ્ધિભ્રમથી માતાપિતાદિક વર્ગ પુત્રાદિકનું સ્નેહથી કલ્યાણ કરવું મુકી દે ત્યારે પણ એ સ્નેહમય માતાપિતાદિનો પુત્રાદિકને વિયોગ થયો જ ગણવો; અને એ માતાપિતાદિકે પડતું મુકેલું કાર્ય રાજ્યએ આરંભવું એવું અમારા પ્રાચીન રાજધર્મવેત્તાઓ લખી ગયા છે.

૧. ચેન ચેન વિયુજ્યન્તે પ્રજાઃ સ્નિગ્ધેન વન્ધુના

સ સ પાપાદૃતે તાસાં દુષ્યન્તે ઇતિ ઘુષ્યતામ્

(શાકુન્તલ)

આપણા મહારાજ એ ધર્મ પાળતા નથી તે તમારા બ્રહ્મ સંસારને
ગમતું હશે, પણ અમારા સુન્દરગિરિ ઉપર તો મહારાજે પડતો મુકેલો
એ ધર્મ પાળવાનું કામ અમે ત્રિમહતું અધિષ્ઠાતમંડળ કરીએ છીએ
તે એવા એવા રાજધર્મથી સાધુજનોનાં કલ્યાણ સાધીએ છીએ.
સુન્દરગૌરી, તમે મધુરીનું જે કલ્યાણ ધારો છો તે તેના હૃદયને પણ
કલ્યાણરૂપ ભાસશે તો અમે એના હૃદયનાં જ્યોતિને પરવશ નહી
કરીએ, પણ તેમ નહી હોય તો તમે તેને પરવશ કરો એવું થવા પણ
નહી દઈએ.

ગુણુ૦—મહારા સ્વામીનાથે તમારો આ અધિકાર મને કહી દીધો છે
તે એ અધિકારને વશવર્તિની થઈને તમારો આશ્રય માગવાનું કહ્યું છે.

મોહની૦—તેઓ શુદ્ધધર્મજ છે.

ગુણુ૦—તો તમે કેવે પ્રકારે આશ્રય આપી શકશો ?

મોહની૦—ગુરુજીની આજ્ઞાથી નવીનચંદ્રજી ચિરંજીવગંગ ઉપર વસતા
હતા અને અમારા સખીકૃત્યથી મધુરીમૈયાને તેમનાં દર્શનનો તે સમા-
ગમનો લાભ થયલો છે. મધુરીમૈયાએ કન્યા ધારી તે પણ આં પુણ્ય
સમાગમનું જ ફળ થયું છે. નવીનચંદ્રજી અત્યારે ત્યાંથી પાછા ફરી
ગુરુજી પાસે ગયા હશે, અને મધુરીમૈયાને લેઈ ચન્દ્રાવલીમૈયા અમારા
મહામાં પાછાં આવશે. મહારું કામ ન હોય તો હું ત્યાં જઈ તેમને અંહી
મોકલીશ, અને મધુરીમૈયા આપની પુત્રી જ નીવડે તો તેના હૃદયની
પ્રવચ્છા જાણી લેઈ ચન્દ્રાવલીને કહેશો, અને તેનાથી તે જાણી, શો
નિર્ણય કરવો તે વિચારવા હું સમર્થ થઈશ.

સુન્દર૦—કુમુદ અમારે ઘેર આવવાની હા કહેશે તોયે તમે એને નહી
આવવા દો ?

મોહની૦—એ હા એના હૃદયની હશે તો આવવા દેઈશું—નીકર નહી.
એનું મુખ એના હૃદયનો મન્ત્ર પ્રકટ કરે છે કે નહી તે અમારે વિચારવાનું.

સુન્દર૦—ઠીક ભાભીજી, એટલી ઓકરી કહેશે તે ખરું તે તમે એનાં
મા કહેશો તે ખોટું. આપણે કોઈને મળ્યા વિના અંહીથી જ પાછાં જ-
ઈએ તો હવે શું ખોટું ? એ રાંક ઓકરીને આ ખાવાખાવીઓયે સાંઠ
જેવી કરી.

મોહની૦—તમને ન રુચતું હોય તો પણ અમે અવશ્ય એ મહાફળ
સાધ્યું છે તે તમારે જવું કે કહેવું તે તમારી સ્વતંત્રતાની વાત છે.

ગુણ૦—મોહનીમૈયા, ચિરંજીવશૃંગ ઉપર કુમુદ નવીનચંદ્ર જોડે કેવી જાતના સંસર્ગથી રહી હતી ?

મોહની૦—અન્ય જનથી તો તે ગોપ્ય જ હોવું જોઈએ. પણ તમે તેની જનની છો ને ચંદ્રાવલી ખંરા સમાચાર જાણતાં હશે તે તમને આ વાત કહેશે.

ગુણ૦—કુમુદને તમારે ત્યાં રહેવાનું દરે તો ક્યાં રાખશો ?

મોહની૦—વિહારમઠમાં નવીનચંદ્ર જશે તો તેની સાથે, ત્યાં નવીનચંદ્ર નહીં જાય તો મધુરીમૈયા મહારી સાથે પરિવ્રાજિકામઠમાં રહેશે, અને ગુરુજી અન્યત્ર વાસ આપશે તો ત્યાં જશે. પણ જ્યાં જશે ત્યાં મુંદરગિરિની છાયામાં રહેશે.

ગુણ૦—જ્યાં સુધી અમે આ સ્થાનથી રત્નનગરી જઈએ ત્યાં સુધી અને અમને અવશ્ય લાગે તો તે પછી કુમુદનું નામ અને તેનો અમારો સંબંધ ગુપ્ત રાખવાનું બનશે ? તમે જેને પુણ્ય સમાગમ કહો છો તેને અમે અધોગતિ કહીએ છીએ તે વસ્તુ કુમુદ પામી હોય તો તેને પણ ગુપ્ત રાખી શકશો ?

મોહની૦—એનો પૂર્વાશ્રમ પ્રકટ ન કરવો એ તો અમારો ધર્મ જ છે. એનો સમાગમ બનતે સર્વને પ્રત્યક્ષ થશે તો અમે તટસ્થ રહીશું ને પરોક્ષ રહેશે તો અમે પ્રકટ નહીં કરીએ. તેને ઉન્નતિરૂપ ગણવો કે અધોગતિરૂપ ગણવો એ તો હૃદય હૃદયનો ખેતાનો જેવો અધિકાર.

ગુણ૦—એટલું બહુ છે. તેટલું ગુપ્ત રાખજો ને તમે જઈને એને મોકલો.

મોહની૦—અમારા અધિકારના ઉલ્લેખ આપને જોવા છે ?

ગુણ૦—એ જોવા કરતાં ન જોવા સારા છે. કુસુમ, એમાં ત્હારે વાંચવા જેવું નથી—જે હોય તે એમને આપી દે.

કુસુમ આપતી આપતી વાંચતી રહી નહીં ને મ્હોટેથી વાંચતી વાંચતી એક પછી એક પત્ર આપતી ગઈ.

“ These anchorites live an innocent, free, unalloyed holy and refined life which is quite anomalous; not only in this province, but in the whole of modern India. Probably they are a relic of some very ancient stage of the glorious days of Indian civilization. The Chiefs of this State have always not only extended to them

liberal assistance and encouragement; but they have also, with genuine veneration, allowed to them all the sphere and privileges of self-government and all the protection against any trespasses by a depraved outside world, which a microscopic but nobly planned indigenous republic might have the rare luck of desiring and enjoying in the midst of the semi-barbarous age surging outside their castle-walls. The British Government has therefore wisely, not only confirmed, but even guaranteed the independence and integrity of this body of holy men, lest a change of views among the rulers of the State should ever tempt any future incumbents of the *gādi* to contaminate or crush so noble and well-deserving an institution.”—*Extract from the Correspondence of the British Representative to H. H. the Mahārājā Nāgarājā.*”

પ્રકરણ ૪૮.

એ યુગ વચ્ચેના પડદામાં પડતા ચીરા.

Some force whole regions, in despite
Of geography, to change their site :
Make former times shake hands with latter,
And that which was before, come after.

Butler's Hudibras.

ર તમ્બુઓમાંથી એક સ્ત્રીવર્ગને માટે હતો; બીજાને માન્યતુરને માટે હતો; ત્રીજામાં સાધુઆદિના સત્કારને માટે યોજના હતી; અને ચોથો રાજ્યનાં માણસો અથવા પુરુષવર્ગના અતિથિયોને માટે હતો અને એમાં ચન્દ્રકાંતને રાખવા કલ્પના હતી. મોહની ગર્ષ

તેની સાથે મુન્દર અને કુસુમને સાથે લેઈ ગુણુસુન્દરી પોતાના તમ્બુમાં ધીમે પગલે ગઈ અને એને પગલે વૃદ્ધ માન્યતુર આવ્યો ને પુછ્યા લાગ્યો.

“ ગુણસુંદરી, મોહની પાસેથી કાંઈ નવીન જણાયું ? ”

ગુણુ—ચંદ્રાવલી એને લેઈ થોડી વારમાં આવશે અને આપણાં નાક રહેવાનાં છે કે કપાવાનાં છે તે કહેશે.

માનુ—તમે અમસ્તો શોક કરો છો. સંસારને તો જુલાવનાર હોય તો જુલાવીયે તેમ જુલે એવો છે. આપણાં નાક બાક છે એવાં ને એવાં રહેશે તે દીકરીને નકામા હુલામ દેશો નહી. બહારવટીયામાંથી બચી ને જળમાંથી છૂટી તો સાધુઓમાં સમાશે તે જગતને તે જણવવાની કાંઈ જરૂર નથી. માટે મુઝાશો માં ને હું સહ સવળું ઉતારીશ.

ગુણુ—બહારનાં નાકને આપ રાખશો પણ હૃદયમાં પદ્મા ધા રુઝાવાના નથી. આપણે જેને અધર્મ ગણીયે છીયે તેને આ સાધુલોક ધર્મ ગણે છે તે કાંઈ કાંઈ ગાંડાં ફાડી બેઠા છે તે હજી ગાંડાં ફાડશે ને તેમને નિવારવાનું કાંઈ સાધન આપણી પાસે નથી. ખરું પુછો તો કુમુદવું નામ દેવું મને ગમતું નથી, એ આવશે તો જેવી નહી ગમે, ને બોલશે તો સાંભળવું નહી ગમે. મહારા મનની બહીક ખરી છે એવું મહારું કાળજી કહે છે ને મહારી કુખને લજવનારી આ પુત્રી ન પડી પેટ પથરો ને ન ગઈ મરી !

માનુ—તમે ભોળાં છો ને જગતની માયા સમજતાં નથી. એ દીકરીને મોઈ ઇચ્છો છો તે હવે તમ સ્ત્રીજગતને શું કરીયે ? પણ બોલોને કે એણે તે શો વાંક કર્યો ? એક જણની સાથે એનો છવ જેડી પછી એના શરીરને ખીજે દેકાણે આપણે ફેંક્યું, ને ત્યાં આવે. કર્મપુટ્યો માંટી મળ્યો. ગુણસુંદરી, કહેવું બધાંને સારુ છે પણ કરવું તો મહાકઠણ છે. તે છતાં આ છોકરીએ આટલી આટલી ટકર ઝીલી પોતાનું ને તમારું પણ સાચવ્યું. હવે જ્યારે ઈશ્વરે જ એને જોઈતો જન્મારો આપ્યો ત્યારે આપણે હજીયે આપણું નાકુ પકડી રહીયે તો આપણાં જેવાં મૂર્ખ કોણ ? ક્યાં બહારવટીયા, ક્યાં મુલદા, ક્યાં માતાનો ખેટ, ક્યાં મુન્દરગિરિ, ક્યાં સરસ્વતીચંદ્ર, ને ક્યાં એ ? જ્યારે ત્યારે પાસથી આટલાં ચક્ર ગોઠવાઈને મળ્યાં ત્યારે આ ઘડીયાળ ચાલવા માંજું ત્યાં શું તમે જ મા થઈને કમાન તોડી નાંખશો ? લોક તો પારકા ઘરમાં હોળી સળગાવે ને ત્યારે પાસ નાચી નાચી નાળીયો પાંડ, માટે આપણે પણ શું એ આપણું ઘર સળગતું જેવું ને લોકમાં ભળવું ? માટે ઉઠો ને આ ઘેલણ મુકી ઘો. જુવો, બળી ઝળી મહાબહેનને કંઈ શીતળ થવા આવેલી રાંક દીકરી તમારી પાસે આવે ત્યારે એને પાછી બાળવા માંડશો નહી, એને બહુશો નહી, એની સાથે

અખોલા રાખશે નહી, મ્હં ભારેખમ કરશે નહી, થોડખોલાં પણ થશે નહી,—એવું એવું કરશે તો એ ચક્રર જાત તરત તમારા ગુપ્ત રોપને એતી જશે ને પ્રકટવા માંડેલી જ્યોત ચરચર થઈ હોલાવા માંડશે. માટે ડહાં થઈ એને જોળામાં બેસાડી દીલાસો આપજો, એને એના સુખનો માર્ગ મા થઈને બતાવજો, ને એનાં આંસુ દહોજો. ગુણસુંદરી ! તમે આમ મ્હારું કહ્યું કરવામાં સુકો તો તમને મ્હારા—એટલે ગણતાં હો તો તમારા વડીલના—સોગન છે. હું જાણું છું કે તમને હું બહુ બહાલો છું ને મ્હારા સમ તમે પાખ્યા વિના નહી રહો. તો તમારો આટલો વિશ્વાસ રાખી હુંજાઉં છું ને પરિત્રાન્નિકામઠમાંથી આવવાનો માર્ગ રોકી વચ્ચે બેસું છું ને એ આવશે તેની સાથે પાછો આવીશ. તમારી સાથે બધી વાત કરતાં એ શરમાશે, માટે એને ને કુસુમને સાધુજનોને માટેના તંબુમાં જવા દેજો ને બે બહેનો એક બીજાની વાત જાણી લેશે. બેટા કુસુમ ! બહેનની અમુઝણ ટાળજો ને પછી ગુણીયલને કહેવું હોય તે એકાન્તના કહેજો.—આપણે સહ સવળું કરીશું ને બહેનને કહેજો કે કોઈ એના ભણી નહી રહે તો દાદાજી તો રહેશે જ ને જેમ બહારવટીયાઓમાંથી તેને ઉગારવા ઘોડે ચઢ્યા હતા તેમ હવે સંસારનાં દુઃખમાંથી તેને ઉગારવા ત્હારા દાદાજી આખા સંસાર સામી બાકરી બાંધવાના છે, માટે એને કહેજો કે રજ ચિંતા કરીશ નહી. ગુણસુંદરી, એ બે બહેનો વાતો કરે એટલી વાર તમે ને સુંદર ચન્દ્રાવલીને અંહી બેસાડી એની પાસેથી સહ વાત જાણી લેજો ને એની સલાહ લેજો. એ પણ બહુ ડહાં ને બહાલવાળું પરગળું માણસ છે. કુસુદ અંહી આવે તેટલી વેળા કોઈ એની પુછપરછ ન કરે માટે આપણાં માણસોને પણ તમ્બુઓની પેલી પાસ માંડવાઓમાં રાખ્યાં છે ને તમારા બોલાવ્યા વિના કોઈ આમ ડાખીયું પણ ન કરે એવો હુકમ આપ્યો છે. હું હવે જાઉં છું—ને—તમે જોજો હો—મ્હં કહ્યું છે તેમાં રજ ચુક ન થાય—મ્હં મ્હારા સોગન દીધા છે!

માનચતુર ગયો.

ગુણસુંદરી નિઃશ્વાસ સુષ્ટી બોલી: “ સુન્દરભાભી, શું થવા બેઠું છે તે સમજતું નથી. સંસારના સર્વ પ્રવાહથી અવળે માર્ગે આમ ખંચાઈએ છીએ ને ધરના વૃદ્ધ અને વિક્લાન્ પુરુષો પણ આપણને ખેંચવામાં લળે છે. તમારા દીયરની ઇચ્છાપ્રમાણે વર્તવામાં પતિવ્રત રહેવું છે ને તેમની ઇચ્છા આપણી વૃત્તિથી છેક અવળી ! તેમને નિવારવાનો અધિકાર વૃદ્ધોને રહ્યો તેમાં મામાજીએ નિવૃત્તિનું મૈત્ર ધાર્યું ને વડીલ તો ત્રાલતી બહેનમાં બેસી ગયા : આ કાળે સામુદ્ર દત્ત તો આપણી આ અવસ્થા ન થાત !

સુન્દર૦—ભાભીજી, કાંઈક યુગ જ નવો ખેસવા માંડે છે જે આપણે સ્ત્રીઓએ કરવાનું કામ પુરુષોએ હાથમાં લેવા માંડ્યું !

ગુણ૦—ઈંગ્લેન્ડ વિદ્યા સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતાનું સાધન ગણાય છે તેણે મહારા તમારા અધિકાર જડ મૂળથી કાપી નાંખવા માંડ્યા ને હવે તો દીકરીયો પણ બાપની ઠરી ને આપણી મટી !

સુન્દર૦—અધિકાર ને લક્ષ્મીના તેજમાં સહ તણાય ! મહારાજના પ્રધાને અને કમાતે દીકરે જે કહ્યું તે વડીલ પણ કરે તો દીકરીયો કરે તેમાં શી નવાઈ ? એ કાલ દીકરીયોને મહેલ ચણાવી આપશે. પણ આપણું રંક જતના હાથમાં શું હોય જે કાંઈ આપણું કહ્યું કરે ? સંસાર સ્વાર્થનો સગો છે ને ભોગની તૃણામાં જવાનીયાં બધો સ્વાર્થ દેખે છે.

ગુણ૦—સુન્દરભાભી, સ્વામિની નિન્દા વિચારમાં પણ થાય તો પતિવ્રત ભાગે છે. માટે આ વાત જવા દો. હવે તો આ કાળજી વલોવાઈ જાય છે ને કાંઈક દોહલું થઈ આવે છે તેમાંથી છુટાય તો સારું ! સૌભાગ્યદેવી ગયાં ને હું રહી !

બોલતાં બોલતાં ગુણસુંદરીની આંખોમાં આંસુની ધારાઓ ચાલી રહી.

સુન્દર૦—ભાભીજી, તમારે પતિવ્રત છે પણ હું તો કુમુદને સમજાવવાને છુટી છું. શું એ મહારું કહ્યું નહીં માને ?

ગુણ૦—મોહનીએ કહ્યું તે ન સાંભળ્યું ? સુન્દરભાભી, જવાદો એ વાત. હવે પ્રાણ ને પ્રતિષ્ઠા સાથેલાગાં જ જશે. ખીન્ને માર્ગ નથી. હું જાઉં છું—જરીક આ કનાત પાછળ જઈ ને આવું છું—જઈશ—રોઈશ! મહારી જોડે ન આવશે—મને એકલી પડવા દો.

ગુણસુંદરી ઉઠી ને એણે જવા માંડ્યું. એ ગઈ—“ ભલે, જરા જઈ આવો, જરા મોકળું મુકશો ત્યારે કળ વળશે ”:—સુન્દર બોલી, એક કાચ ઉપર ખેસી રહી, ને ક્રોધ ભરેલા મુખથી, ઉછાળો મારી, એક ખુરસી ઉપર ખેસી રહેલી કુમુદને ફેલાવા લાગી.

“ તમને જન્મ આપ્યાં તે આ માટે ! જા ! વડીલે આજ્ઞા આપી છે તે જોડેના તંબુમાં જઈ ને ત્હારી ખેનને જે પુછવું હોય તે પુછજે ને કાન કુંકવા હોય તે કુંકજે ! હવે તમે જે જણીઓ માની મટી છો ને બાપે જે બળદીયા આંધ્યા તે મહાલાય તેમ મહાલો ! ”

કુમુદ ધીરે રહી બોલી : “ કાકી, આકળાં શું કરવા થાવ છે ? ખહા-

રની વાતો સાંભળી ખહેનને માથે વગરન્યાયનો આરોપ શું કરવા મુકાશે? હજી એના મહેંની વાત તો જાણી નથી તે પુછી પણ નથી !”

સુન્દર.—શું જાણવાનું હતું? ક્ષોરા, તું, મોહની, અને અન્દ્રાવલી મળી જે ક્ષો તે ખરું અને હું અને ત્હારી મા ખોટાં—ત્યાં સાંભળવાનું જે શું રહ્યું? એ તે તું બધાં શું ક્ષેશો તે ન સમજીએ એવી નહાની કોકી હું જે નથી તે ત્હારી મા પણ નથી ! વટલી જઈને બાવી થઈ તે વંદી જઈને નાતરું કરશે તે ત્હારે બાવી થઈને મીરાંબાઈ થઈ નાચવું છે! દીકરો સપુત ઉઠ્યો તેણે સૌભાગ્યદેવીને રમશાન દેખાણું ને દીકરીયો કુળદીપક નીવડી તે ગુણસુન્દરીને રમશાન દેખાડશે ! કુસુમ ! અમારા હાથ નીચા પડ્યા તે હવે તો દીકરીઓ કરશે તે માવશે વેકશે; માટે તું જા અને જેમ તને સુઝે તે કરજે ને કરાવજે !

કુસુમ૦—હા, હું જાઉં છું ! તે કુમુદ ખહેનને બધાં તરછોંડશે ત્યારે હું એની થઈશ. નથી તેને પુછતાં કે ખેટા, શું થયું? તે નથી તેને ક્ષેતાં કે તું ગભરાઈશ નહી. મને મ્હારી રજ ચિંતા નથી—આ તંબુની પેલી પાસની ખોમાં કુસુમને ગગડાવી પાડશે તે ખમાશે—પણ આટલી આટલી દુઃખની રહેમાં ગરીબડી કુમુદખહેનને નાંખી તેને હવે શાંતિ વાળવાની વાત તો રહી પણ દાઝ્યા ઉપર ક્ષામ ઘો છે તે નથી કોઈ જેતું ન્યાય કે અન્યાય—તે તો કુસુમથી નહી ખમાય.

સુન્દર૦—જા, બાપુ, જા.

કુસુમ૦—તે જાઉં છું જા. પણ સરત રાખજે કે ગુણીયલને શાંત કરવાને સટે નકામાં ઉકળવા ઘો છે તે મા અને કાકી જા કુમુદખહેનની વાત સરખી સાંભળવાની વાટ જેતાં નથી તે સહિ પસ્તાશે !

“ કળિયુગનું માહાત્મ્ય પૂર વેગથી ખેડું !” એવા શબ્દો કાકીના મુખમાંથી પોતાની પુક પાછળ નીકળતા સાંભળતી સાંભળતી કુસુમ સુન્દરને મુકી ખીજા તંબુમાં જઈ તેની ખહાર માર્ગ ઉપર દૃષ્ટિ જાય તેમ પુરશી માંડી ખેડી. જે પાસ ઝાડોવાળા લાંબા સાંકડા રસ્તાનો વાંક ઘણો આછો થઈને છેક આથેથી દૃષ્ટિની હદ બાંધતો હતો. ઉપર ઝાડોની ઘટા, નીચે લાલ માટી વચ્ચે ડાયાલ પથરા ને પથરાઓની વચ્ચે માટી, આખે રસ્તે ઝાડની શીતળ લાંબી પંથરાયલી છાયામાં વચ્ચે વચ્ચે પાંદડાઓમાં થઈને આવતા તડકાની—કરોળીયાની હાલતી જાળ જેવી—જાળીઓ અને કંઈ કંઈ ડાળો વચ્ચેના માર્ગમાં થઈને આવતા તડકાના સાપ જેવા લીસંટાઓ : કુસુમની આતુરતાને સ્થાને તૃપ્તિ ભરવા લાગ્યાં ન

લાગ્યાં. રસ્તાની છેક પેલી પાસે તડકામાં કંઈકે છયાનો આકાર દેખાય કે ત્યાં થઈને કોઈ માણસો આવતાં હશે એવી કલ્પનાથી તે ચમકતી હતી ને ઉભી થઈ થઈને, આંખો ઝીણી કરીને, દૂર દૃષ્ટિ નાંખતી હતી; કોઈકે વેળા કલ્પના ખોટી પડતાં બેસતી હતી; કોઈકે વેળા માણસને સટે ગાયો, ઘેટાં, હરિણુ, ને કુતરાં આવતાં દેખાતાં; કોઈ વેળા ભીલ, સાધુઓ, યાત્રાળુઓ, વગેરે આવજા કરતાં નીકળતાં; પણ જ્હેનને જોવાની આતુર આંખો થાકી નહી.

એ માર્ગના છેડાની પેલી પાસે માનચતુર રસ્તાની એક પાસે “મા-ઈલિ” દર્શાવવાના પથરા ઉપર, હાથમાં લાકડી ને લાકડીની ટોચ ઉપર હડપચી ટેકવી, બેઠો હતો ને જે આવે તેને તેની પાછળ કોણુ છે એવું પુછતો હતો.

અંતે ચન્દ્રાવલી અને કુમુદ માનચતુરની દૃષ્ટિમર્યાદામાં દેખાયાં. કુમુદે ભગવી કન્થા ધારી હતી ને ચન્દ્રાવલીની આંગળીયે વળગી ધીરેથી વાતો કરતી કરતી આવતી હતી. એના મુખ ઉપર શોકને સ્થાને ધૈર્ય, શાન્તિ, સ્થિરતા, અને આગ્રહ હતાં, ને એના કપાળ વચ્ચે ઉભા તિલક પેટ્ટે બે ત્રણ ઉભી કરચલીયો વળી હતી. થાકેલી લાગતી હતી પણ એના પગ થાકને ન ગાંઠતાં નવા પ્રાણુથી ઉપડતા લાગતા હતા. એની દૃષ્ટિ છેટેથી માનચતુર ઉપર પડી તેની સાથે એ ઉભી રહી, વાતો કરતી અટકી, ને ચન્દ્રાવલીને ચાલતી અટકાવી.

“કેમ, બેટા, અટકી ?” ચન્દ્રાવલીએ ચિન્તાથી પુછ્યું.

કુમુદ—મહારા વૃદ્ધ પિતામહ જેવું કોઈ છેટે દેખાય છે.

ચન્દ્રા—એ તો એ જ. બેટા, જે અતિવત્સલ ધર્મિષ્ઠ પિતાની તું પુત્રી છે તેના પુણ્ય શરીરનું આ ઉદ્ભવસ્થાન તું પરમ તીર્થ જેવું ગણજે. સંસારના અભ્યાસ એમની પાસે બે કઠોર વચન બોલાવે તો હિમાચલના કર્કશ કઠિન પથરાઓ વચ્ચે વચ્ચેના અવકાશમાં ગંગાજીવું મિષ્ટ અમૃત જળ પોતાનો માર્ગ કરે તેમ, તું પણ મિષ્ટતા છોડ્યા વિના ચતુર ગતિથી ચાલજે.

કુમુદ—પ્રલયને પ્રસંગે સૃષ્ટિની ચિન્તા કરતા પરમપુરાણુ વૃદ્ધતમ નારાયણ એકલા જાગે છે તેમ એ મહારા પરમ વત્સલ વડીલ મહારી ચિન્તા કરતા જ બેદા હશે.

તે બોલતી હતી એટલામાં તો માનચતુર જ તેની પાસે આવ્યો ને એનું મુખ જોવા નીચો વળી બોલ્યો: “મહારી કુમુદ !”

“ હા ! વડીલ ! આપ ખુશી છો ! ” ખેલતાં ખેલતાં કુમુદની આંખોમાં આંસુ ભરાયાં તે એ રોઈ પડી.—“ મહે આપને સર્વને બહુ દુઃખી કર્યો ! ”

માનચતુર એને માથે અને વાંસે પોતાનો કરચલીઓવાળો વૃદ્ધ હાથ મુકતો ફેરવતો બોલ્યો :

“ ખેટા ! તું રજ ગભરાઈશ નહી. જોણે તને ખહારવટીયાઓમાંથી ઉગારી તે જ હું છું ! કોઈ ત્હારું નહી થાય તો હું થઈશ—પણ ત્હારો આ ભેખ મહારાથી જોવાતો નથી ! ”

માનચતુરનાં વૃદ્ધ નેત્રમાં પણ આંસુ ભરાયાં તે ઉંચું જોઈ ઉંચે હાથે લહોતી લહોતી પૌત્રી બોલી : “ દાદાજી, વિધવાનાં વસ્ત્ર કરતાં આ ભગવી કન્યા વધારે સારી છે તે ચન્દ્રાવલીખહેન જેવાં સાધુજનના સત્સમાગમ મહારા સંસારના ધા રુઝાવી બહુ શાન્તિ આપે છે—માટે આપ સ્વસ્થ થાવ ! આપે મહારા બાળપણમાં ગુણીયલની આટલી આટલી ચિન્તા કરી તે આટલે વર્ષે હજી પણ અમારી ચિન્તા કરવાનું આપને બાકી રહે એ મને ગમતું નથી. આપ સર્વ આટલે સુધી મહારે માટે આવે અને હું આપનાથી ગુપ્ત રહું તો કૃતમ્ન થાઉં માટે આપને મળીને સાધુસમાગમમાં આયુષ્ય પુરું કરવા આજ્ઞા માગીશ તેની આપ ના નહી રહે ! ”

“ કુમુદ ! ખેટા ! ત્હારા સુખને માટે જે કહીશ તે કરીશું. આ ઉંચેથી આભ પડશે તેની ત્હારા દાદાને ચિન્તા નથી. પણ ત્હારી આંખમાં આંસુનું ટીપું સરખું દેખું છું ત્યાં મહારો જન્મારો ધુળ વળ્યો સમજું છું ! ”

શોક સમેટી વાતો કરતાં કરતાં સઉ તંબુ ભણી વાધ્યાં તે છેટેથી દેખાતાં, હરિણ પેટે કુસુમ દોડતી દોડતી આવી ને—“ખહેન! તમે આવ્યાં?” કરી બળથી કુમુદને વળગી પડી ને કુમુદે એને છાતી સરસી ચાંપી. બે ખહેનોની આંખોમાં હર્ષનાં આંસુ હતાં. પણ કુમુદનો હર્ષ અપ્રકટ હતો ત્યારે કુસુમનો હર્ષ ઉજળતો હતો. બે ખહેનોને અત્યંત પ્રેમથી મળેલી જોઈ રહેલા માનચતુરનું હૃદય નવા આનંદથી તૃપ્ત થતાં તૃપ્ત થયું નહી.

“ કુસુમ ! ખહેનની તું હવે એકલી જ રહી ! હવે એનાં ભગવાં રૂહાવવાં એ ત્હારી ચતુરાઈની કસોટી ! ”

કુસુમ કુમુદથી છુટી પડી, પણ વાર એનો ભેખ જોઈ રૂહી, તે વડીલ સામે કમળનાળ જેવો કણ ફેરવી બોલી.

“ દાદાજી, અમે બે બહેનો જ હવે એક બીજાંની એકલી રહી એ તો ખરું કહ્યું. હવે ગુણીયલ પણ બહેનનાં નથી. બાકી ભગવાં તો મને પણ ગમ્યાં ને હવે તો આપના મહોની વાણી ફોનો ને બહેનના જેવાં ભગવાં મને પણ મળે એટલે હું મહારાં કુમુદબહેનની ને કુમુદબહેન મહારાં ! દાદાજી, ચતુરાઈ તો ભગવાં રાખવામાં છે—ઉતારવામાં નથી !”

વાર્તાવિનોદ આ નવા રૂપથી પ્રવાહ પામ્યો અને ચારે જણુ વાતો કરતાં કરતાં આગળ ચાલ્યાં. તંબુ આવ્યો એટલે કુસુમ બોલી.

“ દાદાજી, આખે ગુણીયલને શીખામણુ દીધી તે શેઠની શીખામણુ અંપા સુધી રહી છે. માટે હવે આ ચન્દ્રાવલીમૈયાને ગુણીયલ પાસે બેસાડો કે બધી વાત કહી એમનો ઝારતો પુરો કરે ને એમને ને કાકીને ત્હાણં પાડી માદીકરીને હસતાં મળવાનો પ્રસંગ આણુ. બાકી હવણાં બહેનને ત્યાં લેઈ જશો તો ગુણીયલ મનના ઉભરા ફહાડ્યા વિના નહી રહે, ને ઉભરા નહી ફહાડે તો નહી બોલે ને નહી હસે, ને કંઈ નહી બોલવાનું બોલી બેસશે. આટલા દુઃખમાંથી છુટી બહેન આવ્યાં છે તેમનાથી આ જોઈ નહી શકાય ને એમનું કાળજી કહ્યું નહી કરે ને હું આવીશ તો ગુણીયલ જોડે લહડી પડીશ. માટે અમે બે અમારી મેળે આ તંબુમાં બેસી વાતો કરીશું ને આપને ગુણીયલનો વિશ્વાસ પડે ત્યારે અમને બોલાવજો—તે વાતો કરી રહ્યાં હઈશું તો આવીશું. બહેન, ગભરાશો નહી—ગુણીયલને હવણાનું આવું આવું બહુ થાય છે ને પાછાં જાતે જ શાંત થાય છે. તે આપણે એ શાંત થશે ત્યારે જઈશું ને તે પછી આવું થવાનો એમને ફરી વારો નહી આવવા દઈએ. આપણે ધારીશું તે કરીશું.”

ચન્દ્રાવલી ભણી જોઈ કુમુદ બોલી : “ ચન્દ્રાવલી બહેન, મને લાગે છે કે કુસુમ યોગ્ય માર્ગ દર્શાવે છે. મહારે માટે અનેક ઉડતી કથાઓ સાંભળી અનેક સંકલ્પવિકલ્પથી મહારાં વત્સલ ગુણીયલનું ચિત્ત મન્થન પામતું હશે અને તેમની પાસે બધી વાત મહારે સ્વમુખે ફહેવી તે સંસારની નીતિથી અને રીતિથી વિરુદ્ધ છે ને આપના સમાગમથી ચિત્તના પડદા તોડવાનો જે અધિકાર હું પામી છું તે અંહી તોડીશ તો સુલટાને સ્થાને ઉલટું પરિણામ આવશે. માટે તમે દાદાજી જોડે પ્રથમ ગુણીયલ પાસે જાવ અને મહારા સંબંધમાંનો સર્વ ઇતિહાસ તમે એમને અથથી ઇતિ સુધી જાણાઓ તેવો કહી બતાવજો, ને પવનથી કમ્પતા દીવા પેઠે અનેક વાતોથી કમ્પતા એમના ઝેમળ હૃદયને તમારી સાધુ વૃત્તિની દક્ષતાથી સ્થર કરજો ને તેની સ્થિરતા પ્રત્યક્ષ કરો એટલે તેની આજ્ઞા માગી મને

બોલાવળે. એમની પાસે તરત આવવાનું મને ભય નથી, પણ એમના પોતાના સ્નેહમર્મને મ્હારું દર્શન જ ત્રાસ આપશે તે મ્હારાથી જોઈ નહી શકાય. પણ તમારી અચલ પવિત્રતા ઉપર એમને પરમ પ્રીતિ છે, તમારાં વચન ઉપર એ અત્યંત શ્રદ્ધા રાખશે, અને તમારી સુજનતા એને શાંત કરશે.

“ દાદાજી, ચંદ્રાવલીબહેનને માટે આપને બહુ ફેલેવાની અગત્ય નથી. મને બે વાર એમણે આયુષ્ય આપ્યું અને ત્રીજી વાર આયુષ્યની સફળતા આપી. રાંક કુમુદને માટે આપે આ વૃદ્ધ શરીરને અત્યંત ભયમાં નાંખ્યું અને આપના મનને પરમ ચિંતામાં નાંખ્યું છે તે નાંખો છો તો હું વધારે શું કહું ? ચંદ્રાવલીબહેને મ્હારી વીતેલી વાતો સર્વ પોતાના હૃદયમાં લખી રાખી છે તેમાંના લેખ આપ વાંચજો—તે આપ, પિતાજી, અને ગુણીયલ, ત્રણ જણ મળી મ્હારા ધર્મનો ન્યાય કરજો એટલે તે પછી મ્હારે કંઈ જોઈતું નથી. સંસારનો ત્યાગ કરવો મ્હારે હવે બાકી નથી, પણ ત્યાગી જતોના સંપ્રદાયમાં સ્વસ્થતા પામીશું તે આ લેખ એક વાર સ્વીકાર્યો છે તેનો હવે ત્યાગ થાય એમ નથી. દાદાજી, હવે મ્હારી ચિંતામાંથી સર્વને મુક્ત થવા વારો આવે છે તે હવે આપે મ્હારે માટે એક ચિંતા કરવી બાકી રહી છે તે ચિંતાને, ચંદ્રાવલીબહેન પાસેથી સર્વ વાત સાંભળીને, આટોપી લેજો. ગુણીયલને ફેલેજો કે કુમુદ જેવી રાંક હતી તેવી જ રાંક હજી છે, પણ એને માથે ધર્મ પ્રાપ્ત થયા છે તે ધ્યાનમાં લેઈ એનું મ્હોં દેખાડવાનો એને અધિકાર આપશો તો એ આપનાં પવિત્ર પ્રેમાળ દર્શનનો લાભ પામશે તે એ અધિકારને યોગ્ય કુમુદને નહી ગણો તો આજ સુધીનાં એનાં નવરાણું ટુંકાં ભાગ્યમાં સોમું એક ઉમેરાશે. દાદાજી, કુમુદ હવે પોતાનાં ટુંકાં ભાગ્યને કરેલાં કર્મનાં ફળ જ ગણે છે તે એ કડવાં ફળ ખાતાં મ્હોં બગાડતી નથી. દાદાજી, સાધુજનનો સમાગમ ફરીથી આવા અવતારમાંથી મને મુક્ત કરશે તે ધરેલાં ભગવાંનો ત્યાગ હવે કરું તે ફરી એવા અવતારના કુવામાં પડવા જેવું છે તે ન કરવું. એ હવે મ્હારો નિશ્ચય છે, અને નિશ્ચય કર્યો છે તેટલી ક્ષમા કરજો.

“ મ્હારાં વચનથી આપની વૃદ્ધ આંખોમાં આંસુ આવે છે તે ન આણશો ! દાદાજી, હું પરમ સુખી થઈશું તે જાણી આનંદ પામો.”

પોતાનાં આંસુ લહોતો લહોતો માનચતુર નરમ પડી જઈ બોલ્યો. “બેટા, ત્હારું અકેકું વેણુ મ્હારું કાળજીું ફેરી નાંખે છે. મ્હારાથી નથી બોલાતું !”

ડોસો નીચે બેસી કપાળે હાથ દેઈ હૃદયમાં રોવા લાગ્યો તે કુમુદ એને ગળે વળગી એનાં આંસુ લહોતો લાગી.

“ દાદાજી, કુમુદને આવી વહાલી ન કરશો. આપે આવે આવે પ્રસંગે કદી આવું પોચું મન દેખાણું નથી તે હવે આપના ઘડપણમાં આપના હૃદયને આમ હલમલાઈ જતું જોવાનું હું બાળકનું ગળું નથી.”

કંઈક સ્વસ્થ થઈ, ઉભો થઈ, માનચતુર બોલવા લાગ્યો : “ ચિંતા નહીં. કુમુદ, તારે ભગવાં રાખવાં હશે તો હું પણ ભગવાં લેઈ આ સાધુ-ઓમાં રહીશ. મહારા કુટુંબનો આટલો આટલો વિસ્તાર હતો તેમાંથી સર્વ હવે તારા ને કુસુમના ઉપર આવી રહ્યું, ને તેમાં પણ તું ભગવાં ધર્યાં ને કુસુમ-કોણ જાણે-શું કરશે ! બેટા, હવે હવણાં આ વાત નકામી છે. થોડી ઘડીમાં, અને થોડી ઘડીમાં નહીતો એક બે દિવસમાં, સહ વાતનો ફેસલો થઈ જશે તો હું એટલા માટે અધીરો નહીં બનું. પણ તમે બે બહેનો મહારા ઘડપણનો છેડો કેવી રીતે આણોછો તે જોઈશ, ને તે પછી તારા જેવી બાળકને બ્યારે ભગવાં જ ગમશે ત્યારે હું પણ બ્યાં તું ત્યાં હું—મને પણ ભગવાં ગમશે. ભગવાં ધરીશ, પણ જે બે ચાર વર્ષ જીવવાનાં બાકી હશે એટલાં તને જોતો જોતો પુરાં કરીશ ત્યારે જ મહારો જીવ ગતે જશે.”

કુમુદ—દાદાજી, આપ સાધુ થશો તો સુખી થશો ને આપ અંહી વસશો તો હું વધારે સુખી થઈશ. હું મહારે માટે જે કહું છું તે સંસારથી કંટાળીને નહીં પણ મહારા અંતઃકરણથી કહું છું તેની હવે આપને શંકા નહીં રહે.

માન—ના, બેટા, હવે નહીં રહે. તો કુસુમ, તું કુમુદને લેઈ સાધુજનને માટેના તંબુમાં જ અને હું ચન્દ્રાવલીને લેઈ ગુણસુન્દરી પાસે જઈશું.

કુમુદ—ચન્દ્રાવલીબહેન, મોહનીમૈયાએ ગુણીયલને જે વાક્યપ્રહાર કર્યા તેવા તમે નહીં કરો એવું મને અભય—વચન આપીને જવ. મને જન્મ આપી એણે અનેકધા દુઃખ વેઠ્યું છે તે દુઃખોમાંથી એને મુક્ત કરી મહારે ઋણમુક્ત થવું છે.

ચન્દ્રા—મધુરી ! ચન્દ્રાવલીથી તને અભયવચનની સર્વથા પ્રાપ્તિ જ છે ને તે પણ વગર માગ્યે મળી સમજવી. માનચતુરજી, આપની મધુર પુત્રીનું નામ અમે મધુરીમૈયા પાણું છે.

પ્રકરણ ૪૯.

પુત્રી.

મહારી માવડી ! શાને તું આમ
આંસુડાં ઢાળે રે ?

ક તમ્મુમાં માન્યતુર, ગુણસુન્દરી, સુન્દર અને ચંદ્રા-
વલીની વાતો ચાલી. ખીજમાં એ ખહેનોની ચાલી.
એક દેકાણે ચંદ્રાવલી જ ખોલતી હતી. ખીજમાં
કુમુદ જ ખોલતી હતી. દશ વાગ્યા, અગીયાર વાગ્યા,
બાર વાગ્યા, તે ભોજનની વેળા થઈ. ચંદ્રાવલીએ
સુન્દરીને બુદ્ધિધનના ધરના કાળથી માંડી આજની સવાર સુધીની
દની કથા કહી દીધી તે ગુણસુન્દરી ભૂતકાળનો શોક છોડી શાંત
પુત્રી નીતિથી બ્રહ્મ નથી થઈ જાણી નિવૃત્તિ પામી, અને માત્ર
અપ્યના વિચારમાં પડી. એ વિચાર ભોજન પછી કરવાનો ધાર્યો.

કુમુદ પોતાની વાત અર્ધી પણ પુરી કરી શકી નહી અને પોતાને
લાં સ્વપ્નનો ઇતિહાસ સરસ્વતીચંદ્રે લખેલો આણ્યો હતો તે ખહેનને
વવાનો તો બધોયે બાકી રહ્યો. ભોજનવેળા થઈને તેડું આબ્યું
રે કુસુમે કહાબ્યું : “ તમે બધાં ત્યાં જમી લ્યો અને અમારે માટે
કની રાવડીમાં બે થાળીયો ભરીને મુકો.” સુન્દર તંબુ ખહાર તેડવા
વી ઉભી—કુસુમ ખહાર જઈ ખોલી : “ ખહેનને હજી પોતાનું મ્હોં
વવાનો અધિકાર મળ્યો નથી. કાકી, અમારી થાળીયો મોકલો.
જમવું હશે તો જમીશું ને નહી જમવું હોય તો તે જમનાર સુન્દર-
રે ઉપર અભ્યાગત ધણાય ખોલાવીયે એમ છે. ખહેન વટલી તો
મ પણ વટલે—ખહેન મોઈ જાણી તો કુસુમને પણ એવી જ જાણજ્ઞે!
રે, મ્હારું હવે ત્યાં કામ નથી.”

સુન્દર૦—હું તમને બેને ખોલાવવાને આવી છું.

કુસુમ૦—કામ વગર ખોલાવો તે નકામું ને અધિકાર વિના આવીયે તે
હું.

સુન્દર૦—ખોલાવીયે તે અધિકાર ને જમવાનું એ કામ.

કુસુમ૦—મન વગરનું માન ને માન વગરનો પરાણો—એ દૂરથી જ
સ્કાર કરવા જેવાં છે.

સુન્દર૦—તું નહીં માને. મ્હારી કુમુદ માનશે—મને માંલ આવવા દે.

કુમુદ૦—અમે બે જણ જઈએ ત્યારે આવજો. હવે કુમુદખ્હેનને “મ્હારી” કહેવાનું ખાલી સવાસલું નહીં જોઈએ.

સુન્દર કુમુદને હડસેલી નાંખી તંબુમાં ગઈ. કુમુદ ઉઠી સામી આવી. ડાકી ભત્રીજી ભેટી પડ્યાં ને રોઈ પડ્યાં ને સુંદરે કુમુદને છાતી સરસી ડાખી દીધી. બે છુટાં પડ્યાં ને એક કોચ ઉપર બેઠાં. ડાકી સામી આંખો ક્ષણે કુમુદ એક પાસ સામી ઉભી. થોડી વાર ત્રણમાંથી કોઈ બોલ્યું નહીં. અંતે સુન્દર બોલી : “કુમુદ, અમે તને બહુ દુઃખી મેરી ખરું?”

કુમુદ૦—ના, ડાકી. હું હવે સાધુસંગતિમાં પરમ સુખી છું, પણ કોઈ જાણેલી દીકરીને જીવતી જાણી સઉને જે કલેશ થયો હશે તેનું હું કારણ થઈ પડી.

સુન્દર૦—બેટા, હવે એ ગઈ ગુજરી જવા દે. ચન્દ્રાવલીએ ભાભી-જીના હૃદયમાં અર્ધું અમૃત રેણું છે ને બાકીનું રેડવું એ તમે બે ખ્હેનોના હાથમાં છે. તમારા વિના કોઈ જમે એમ નથી—કહે તો ત્હારી ગુણીયલને પોતાને મોકલું, ને ગમે તો તે બોલાવે છે માટે મ્હારી જોડે ચાલ.

કુમુદ૦—ડાકી, હું સાધુઓ ભેગી જમીણું ને મ્હારી હયાતી પ્રકટ કરવાથી સઉને સુખ છે કે દુઃખ તે જોવાનું બાકી છે.

સુન્દર૦—તે સઉનું થઈ રહેશે. હવણાં તો તું ચાલ. નક્કી, તું કુમુદ જેવી કહણ નથી.

કુમુદ૦—જેવી આજ્ઞા. ખ્હેન, ચાલો.

બે જણ ગયાં. ગુણસુંદરી એની વાટ જોઈ ઉભી હતી. કુમુદ પાસે ગઈ ને માતાને ચરણે માથું મુકી એને પગે પડી, પણ બોલાયું નહીં.

હાથવતે એને ઉઠાડતી ઉઠાડતી ગુણસુંદરી બોલી : “ઉઠ, કુમુદ ! ઘેલાં ન ક્ષણ. જેને માથે પુરુષો, અને તેમાં પણ વડીલ જેવા વૃદ્ધો, છત્રની પેડે વરસાદ અને તડકામાંથી રક્ષણ કરનાર છે તેવી સ્ત્રીઓએ પોતાનાં બાળકની પણ ચિંતા કરવી અયોગ્ય છે. ત્હારે ને મ્હારે એને પગે લાગવાનું સ્થાન વડીલ છે માટે તેને પગે લાગ.”

કુમુદ ઉઠ્યા વિના રોતે થડકાયલે સ્વરે બોલી : “તેમને તો પ્રથમથી જ પગે લાગી ચુકી છું.”

ગુણુ—તેમને પગે લાગી તો મને હજાર વાર તું પગે લાગી. હવે તો મ્હારે તેમને પગે લાગવાનું બાકી રહ્યું છે કે મ્હારે માથે એમના જેવું છત્ર છતાં મ્હારું હૃદય મ્હારા હાથમાં ન રહ્યું. ગમે એટલું પણ હું યે સ્ત્રી તે સ્ત્રી જ.

માનવતુર પાસે આવી કુમુદને ઉઠાડવા લાગ્યો: —“કુમુદ, ખેટા, હવે ઉઠ—હવે તો જેટલી વધારે વાર તું પગે પડી રહીશ એટલી ગુણી-યક્ષને શિક્ષા થાય છે.”

કુમુદ તરત ઉઠી ને રોતી રોતી નીચું જોઈ સામી ઉભી રહી. એની આંખોમાં અને ગાલો ઉપર આંસુ છલકાઈ રહ્યાં હતાં.

માનવ—કુમુદ, ચન્દ્રાવલીએ ત્હારા દુઃખની જે વાત કરી છે તે ત્હારા સદ્ગુણની જે વાત કરી છે તે પછી મ્હારે કે ગુણસુંદરીયે તને કાંઈ ફેલવાનું રહ્યું નથી. હવે થઈ ગયું ભુલી, કરવાનું શું તે જ વિચારવાનું છે. માટે આપણે જમી લેઈએ તે પછી ત્હારે જે ફેલવું હોય તે કુસુમને કહી દેજે ને ચન્દ્રાવલી પણ અંહી જ ભોજન લેશે. તેમણે જ અમને તને જીવાડીને સોંપી છે તો ત્હારી ચિંતા કરવામાં તેમને પુછ્યા વિના ડગલું નહી ભરીયે. સુંદર, ત્યાર સોરાં સંભારજે કે ચન્દ્રકાંતને પણ ખોલાવીયે ને આપણા વિચારમાં એમને યે ભેળવીયે.

પ્રકરણ ૫૦.

ગંગાચમુના.

ખુદેની ! એ તો કામણુગારો રે !
ત્હારે માટે સર્વથાં ન્યારોરે !

મુદખુદેન ! આ સંસારના દમ્ભને છોડી જે રાત્રિ જોવા-નો સરસ્વતીચંદ્રને અભિલાષ હતો અને જેને માટે એમણે સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો એ રાત્રિને તમે પણ એમની સાથે જઈ જોઈ આવ્યાં ખરાં !” તમ્બુની અંદરની કનાત અને ખુદારની કનાત આગળની દોરીયો

વચ્ચે તમ્બુના દ્વારમાં થઈને આવજા કરતી અને એના એક સ્તમ્ભને જાલતી જાલતી કુસુમ ખોલી—“હ્યો પાછા આ એમના લેખ.”

“હા, હું જોઈ આવી ને એ લેખ તો તને જ આપવાને માટે લાવી છું.” કુમુદ એક ખુરસી ઉપર ખેડી ખેડી ખોલી.

“ મને આપીને શું કરશો ને તેમ આપવાનો તમને શો અધિકાર ?”
મામી ખુરશી ઉપર ખેસતી ખેસતી કુસુમ ખેલી.

કુમુદ—મહે ઘણો વિચાર કરીને અને ઘણા અધિકારથી તને એ લેખ આપ્યા છે તે રાખ.

કુમુદ—તે શું શો તો ખરાં કની ?

કુમુદ—તે શું શો તો છે જ. હું એમની જોડે જઈ એમના હૃદયના અલખ ભાગને જોઈ આવી, અને હવે એમના લખમાં એ અલખ જગવવાનો અધિકાર મને નથી તે તને સમજવું. સંસારનું પરમ કલ્યાણ કરવાનો એમનો પરમ અભિલાષ મહારાથી સિદ્ધ કરાવાય એમ નથી તેના સાક્ષી અન્દ્રકાંતભાઈ, ને ત્હારાથી કરાવાય એમ છે તેના સાક્ષી પણ એ જ!

“ એત્ તમારું ભલું થાય ! ધીમી ધીમી લાંખી લાંખી વાતો કરીને ભોળાં બહેને અંહી વહાણ આણ્યું કે ?” આંખો ચગાવી ઉંચું જોતી, મહે પંહાણું કરી, ખેલતી ખેલતી કુસુમ ઉભી થઈ, અને અંતે વિચાર કરતી કરતી ખેલતી હોય તેમ હાથ લાંખો કરી ધીરે પણ દૃઢ સ્વરે ખેલી ઉઠી;
“ એ તો તમારો મર્મ સમજી, પણ કુમુદબહેન, એમાં તો તમારું કાંઈ વળે નહી ! હું—ખેલો હવે. ”

કુમુદ—જો, આ કાગળમાં એક સાધુજને કવિતા લખી આપી છે તે ગા જોઈયે—

કુસુમ તે લેઈ ગાવા લાગી.

“ મોરલી અધર ચહીરે

“ મોરલી અધર ધરીરે

“ સો મોરલી અધર ચહી રે !

“ સો મોરલી અધર ધરી રે ! ”

“ વારું, ઠીક આ બધું લાંખું લાંખું હું કંઈ નથી ગાતી—એ મને આપીને શું શું કરો છો ? ”

કુમુદ—અલખ હૃદયનું ગાન શ્રીકૃષ્ણજીવનના ઓઠ ઉપર મોરલીમાં ચહીરે તારે જ સંસાર એ ગાનને લખ કરે. કુસુમ ! જેના હૃદયમાં આવું આવું અલખ ગાન ભરેલું ત્હે આ લેખમાં જોયું તેને લખ કરાવનારી મોરલી મહારાથી થવાતું નથી તે વિચારી મહારું હૃદય ડ્રાટી જાય છે.

કુસુમ—એટલી વાત તો હું માતું છું. તમે જો આટલો સંસાર જોયો ન હોત તો તમે આ દુઃખમાં ન પડત. નિઃસ્નેહો યાતે નિર્વાણ સ્નેહોઽર્થસ્ય

કારણમ્-નિઃસ્નેહી નિર્વાણુનું સુખ પામે છે તે સ્નેહ અનર્થનું મૂળ છે. પણ પિતાજી કહે છે કે અનારમ્મો હિ કાર્યાણાં પ્રથમં વૃદ્ધિલક્ષણં અને આરવ્વસ્યાન્ત-ગમનં ત્રિતીયં વૃદ્ધિલક્ષણમ્. તમને સઉયે મળી આરંભના ખાડામાં નાંખ્યા તે હવે તમારું બુદ્ધિલક્ષણ એ કે તમારે અંત સુધી જવું; ને હું તો તમારાયી ચેતી ગઈ છું ને અનારમ્ભ જે પ્રથમ બુદ્ધિલક્ષણ છે તેને જ પકડી લીધું છે-અને-હવે તો-ભુલ્યે ચુક્યે-એ રસ્તે “ કંધી ભી ન જાઉંગી—કંધી ભી ન જાઉંગી. ”

કુસુમે ખલા વીંઝયા.

કુમુદ૦—જો એ બીજું બુદ્ધિલક્ષણ પકડ્યાથી મહારું દુઃખ મટે એમ હોતતો હું આરબ્ધના અંત સુધી જાતે જાતજ. પણ તેમ ક્યાંથી તો ઉત્તરું સર્વ કાર્ય વણસે છે ને સંસારનું કલ્યાણ કરવાની મહાશક્તિ અને અપૂર્વ વૃત્તિ વાળા મહાત્માની શક્તિ અને વૃત્તિ પત્થર ઉપર પડતી વૃષ્ટિ પેટે નિષ્ફળ થાય છે. મહારે તો હવે એક જ અધિકાર—વિહારપુરી અને અન્દ્રાવલીના સંસાર જેવો સંસાર કરી નાંખવાનો—રહ્યો છે. મહાશક્તિ મહાલક્ષ્મી જગદમ્બાસ્વરૂપે આકાશથી પૃથ્વી સુધી વ્યાપી રહે છે ને આવાં નવરાત્રિમાં આ સંસારનો ગરબો રમવા નીકળે છે તે આકાશમાં એ મહાત્મા ચંદ્ર પેટે ફરશે અને રંક કુમુદ છેક નીચેના તળાવમાં તેને જોઈને જ વિકસશે—ઈશ્વરે મને એ જ અધિકાર આપ્યો છે—મહેશ્વર કે મહેશ્વરીને કપાળે સરસ્વતીચંદ્ર ચંદ્ર પેટે ચળકશે ને દૂર પૃથ્વી પર ખાઓ-ચીયામાં પડી પડી રંક કુમુદમાળ તો એ પિતા કહે કે માતા કહે તે દેવને ચરણે રહી એ ચંદ્રનાં માત્ર કીર્તિકિરણને પોતાના હૃદય ઉપર ધારશે—

ગરબે રમવાને ગોરી નીસર્યા રે લોલ,

શિરે ચન્દ્ર ને પગે તે કુમુદને ધર્યા રે લોલ !

--એ ભાલતિગ્રક ને હું ચરણકમળ—એમજ નિર્માણ થયલું છે.

કુસુમ—એમ રહેવાનું તમારું ભાગ્ય હોય તો તે પણ શું ખોટું છે ?

કુમુદ૦—સુંદરગિરિનાં આલલાંમાં એ ચન્દ્ર ઢંકાઈ રહે તો કુમુદ તેની કીર્તિના પ્રકાશનો ફાલ જોઈ શકે એમ નથી, ને તે નહી જોઈ શકે તો ત્યારી કુમુદ અકાળે કરમાશે ! કુસુમ ! વગર વાદળાના સ્વચ્છ આકાશના તારામંડળમાં જ્યારે ચન્દ્ર પૂર્ણ પ્રકાશથી રાજ્ય કરી રહેશે ત્યારે જ કુમુદ એની સંપૂર્ણ કીર્તિને પ્રત્યક્ષ કરી ખીલી રહેશે !

કુસુમ૦—એ તો ખરું.

કુમુદ૦—તો કુસુમ ! એ વાદળાંને વીખેરનારી પવનલહરી થઈ મહારી કુસુમ શું એની કુમુદને પ્રપ્રુક્ષિત નહી કરે ? કુસુમ, ત્હારી કુમુદ સંસારની દૃષ્ટિએ કલંકિત થઈ છે, એ પુલ હવે નિર્માલ્ય થયું છે, એનો સુગન્ધ એમાંથી લેવાઈ ગયો છે. ને ખીબ દેવને એક વાર ધરાવેલું નૈવેદ્ય આ મહાત્મા ધરશે તો લોકની દૃષ્ટિમાંથી એ મહાત્માનું માહાત્મ્ય ઉતરી જશે. કુસુમ, તું દોપહીન અણુસુંદર્યું કુસુમ એ મહાત્માનું માહાત્મ્ય સુરક્ષિત રાખવાને સમર્થ છે.

કુસુમ કંઈક વિચારમાં પડી હતી તે જાગી.

“ કુમુદબ્દેન, એમાંનું કંઈ ન વળે. તમે કોઈ રીતે કલંકિત થયાં નથી, તમારાં હૃદય નંગકુંદન પેઠે જોડાયાં છે તે જોડાયલાં રૂહે તો જ મહારું હૃદય તૃપ્ત રૂહેશે. જે સંસાર તમારામાં કલંક ન છતાં કલંક ગણે એવો આંધળો છે તેનું કલ્યાણ કરવાનું તમારે કંઈ કામ નથી ! એ સંસારની સાથે તમારે શી લેવાદેવા છે ? એ સંસાર એવાં કલ્યાણ પામવાને યોગ્ય જ નથી. ”

કુમુદ૦—આવા મહાત્માના અલખ ગાનને પ્રકટ કરવાની લક્ષણવતી મોરલી શું મહારી કુસુમ નહી થઈ શકે ? મહારી અને મહારા ચન્દ્રની વચ્ચે અંતરાંય નાંખનારી વાદળાંને વીખેરનારી પવનની દહેર જેવી શું મહારી કુસુમ નહી થાય ?

કુસુમ૦—મહારે સુખનો તિરસ્કાર છે તેને તમારે સુખી કરવી છે, ને તમે દુઃખી છો તેમણે દુઃખમાં પડી રૂહેવું છે. સરસ્વતીચંદ્રને સુખી કરવાની શક્તિ મહારામાં નથી ને સંસાર જેને સુખ ગણે છે તે સુખ મને સુખી કરી શકે એમ નથી. હું જેવી છું તેવી જ પરમ સુખી છું.

કુમુદ૦—બ્દેન, તું સ્વાર્થી નથી ?

કુસુમ૦—જે સ્વતંત્ર રૂહેવામાં સ્વાર્થીપણું આવી જતું હોય તો એ સ્વાર્થી મને બહુ ંહાલો છે.

કુમુદ૦—જે સ્વતંત્રતા તને પ્રિય છે તે આ મહાત્મા સંપૂર્ણ રીતે આપશે.

કુસુમ૦—એ તો છોકરાં સમજાવવાની વાત છે.

કુમુદ૦—મહારી સાથે આવો આવો પ્રસંગ પડ્યા છતાં, અત્તરની શીશી ઉપર ડાટો વાસી રાખે તેમ, જેણે મને પવિત્ર રાખી છે તેને, ત્હારી ઇષ્ટ સ્વતંત્રતામાં રજા મળુ ન્યૂનતા થતાં, તે કંટક પેઠે સાલશે એવું શું તું ધારતી નથી ?

કુસુમ૦—ન્યૂનતા થાય તે પછી સાલે તે નકામું. ઐ ન્યૂનતાનો પ્રસંગ જ દૂર રાખવો.

કુમુદ૦—જેણે આજથી ચન્દ્રકુમુદના જેવો, વિહારપુરી ને ચન્દ્રાવલી જેવો, અશરીર—કેવળ માનસિક-સ્નેહનો યોગ મહારી સાથે જન્મારો રાખવાની સબ્જતા દર્શાવી છે તે ત્હારા ભયનો પ્રસંગસરખો નહીં આવવા દે એવું તું ધારતી નથી ?

કુસુમ૦—સબ્જ હોય માટે સમર્થ પણ છે એમ કંઈ કહેવાય ?

કુમુદ૦—હું અનુભવની વાત કહું છું કે તે મહાસમર્થ ત્યાગી છે.

કુસુમ૦—મને કાફીએ કહ્યું છે કે સ્ત્રીઓ જેવી દૃઢતા પુરુષોમાં નથી—પુરુષો ભલે પોતાની સ્તુતિ કરે.

કુમુદ૦—કાફીએ સત્ય કહ્યું છે. પણ જેમ સામાન્ય રીતે પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ નીચી હોય છે છતાં પુરુષો કરતાં ઉંચી સ્ત્રી પણ મળી આવે છે તેમ પુરુષોમાં પણ આવા ત્યાગી હોય છે—

કુસુમ૦—ખૂબ, તમે જે અણીશુદ્ધ પવિત્ર રહ્યાં છો તે તમારી જ શક્તિનું ફળ છે ને તમારા હૃદયની પ્રીતિ તમારી જીભને તમારી આત્મસ્તુતિના માર્ગથી આડી વાળે છે.

કુમુદ૦—મહેં તને સત્ય કહ્યું હતું તે ફરી કહું છું કે હું અત્તરની શીશી પેઠે ઢોળાઈ જવા જેવી થઈ હતી; તેને આ સમર્થ ત્યાગીએ સિદ્ધી કરી ને મહારી પવિત્રતાનું અત્તર અમર રાખ્યું. જેણે અઢળક લક્ષ્મીનો, મહારો, અને ઇન્દ્રપુરીજેવી મુંખાઈનો ત્યાગ કર્યો તે મહાત્મા મન્મથના અગ્નિ ઉપર દાઝ્યાવિના ચાલી શકે એમાં તને શું આશ્ચર્ય લાગે છે ?

કુસુમ૦—આશ્ચર્ય તો કંઈ નથી. માત્ર અનુભવીઓનો અભિપ્રાય કહું છું.

કુમુદ૦—તેં એમનાં સ્વપ્નોનો સાર જાણ્યો ને એમણે ધારેલા સમારમ્ભનો સાર જાણ્યો. તે કામમાં ખરચવા રાખેલી લક્ષ્મી તેમને આછી પડે છે માટે પુત્રાદિ ઉપાધિ પણ જોઈએ નહીં એવો તેમનો નિશ્ચય છે તે પણ તેં જાણ્યું છે; અને કુમુદ સાથેનો સંસાર પણ ઇચ્છતા નથી પણ કુમુદને દીધેલા દુઃખના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ ગણીને જ સ્વીકારવા ધારે છે— તે તને કહું.

કુસુમ૦—તે પણ હશે. પણ મને આ કથાનો જ કંટાળો આવ્યો છે. તમે ખીજી વાત કહાડો.

કુમુદ૦—જે આ વાતનો તને કંટાળો હોય તો મહારું દુઃખ નિવારવા તું રાજી નથી ને મહારે હવે ખીજી વાત શી કરવાની છે ? કુસુમ, આપણો સમાગમ આટલાથી પુરો થશે અને કુમુદ પરિવ્રાજિકામહામાં કરમાતા સુધી રહેશે. જેનું કલ્યાણજીવન સફળ કરવાની મહારી છેલ્લી આશા છે ધ્વસ્ત કરી છે તે મહાત્માએ સગી માતાને અભાવે સંસાર છોડ્યો, પ્રીતિ છોડી, મુંબાઈનગરી જેવું ઉત્કર્ષસ્થાન છોડ્યું, અને સંસારનું મહાકલ્યાણ કરવા તેણે ધારેલું છે ને સમર્થ છે તે મહાકલ્યાણ સુપાત્ર સહધર્મચારિણીને અભાવે ઈશ્વરને સોંપી દેઈ પોતે ચદુશંગના બ્રહ્મચારી બાવા થઈને એ સુગન્ધવાળું પુલ રણની ઉકળતી રેતીમાં ચીમળાઈ આયુષ્ય પુરું કરશે. હવે આ વિના ખીજો માર્ગ તેમને પણ નથી ને મહારે પણ નથી.

કુસુમ૦—તે તમારી ધારણા પ્રમાણે હું વર્તું તો તમે તમારો જન્મારો ક્યાં પુરો કરશો ?

કુમુદ૦ — મહારા અને મહારાં પવિત્ર દેવીના દુઃખથી મહારા સસરાજી સંન્યસ્ત લેવા ધારે છે તેમને આશ્વાસન આપવા હું તેમને ઘેર જઈશ. મહારાં અલકબ્હેન અશિક્ષિત છે પણ ત્હારા જેવાં જ તીવ્ર અને ત્હારા જેવાં જ માયાળુ છે તેમની જોડે ત્યાં કાળક્ષેપ કરીશ. મહારાં દેવી નહાનો પુત્ર મુકી ગયાં છે તેને ઉછેરવામાં, વિદ્યા આપવામાં, અને સદ્ગુણી કરવામાં ત્હારા બનેલીના જીવનું શ્રાદ્ધ અને તર્પણ માનીશ. બાકીનો કાળ સુવર્ણપુરમાં રહી તમ દમ્પતીના સમારંભનો લાભ સુવર્ણપુરનાં કુટુંબોમાં પ્રસારવા યત્ન કરીશ અને મહારા સસરાજી તેમાં ધનથી અને રાજ્યથી આશ્રય આપશે. વર્ષમાં કંઈક કાળ ગુણીયલ પાસે, કંઈક ત્હારી પાસે, અને કંઈક ચન્દ્રાવલીબ્હેન અને મોહનીમૈયા જેવાંના સત્સમાગમમાં, ગાળીશ, અને યથાશક્તિ તેમને તમને સુવર્ણપુરમાં બોલાવીશ. બાકી મહારું આયુષ્ય જેટલો અવકાશ આપશે તે સર્વ કાળ સારા ગ્રન્થો જેવામાં અને પરમાત્માના ચિન્તનમાં ગાળીશ. કુસુમ, મહારું આયુષ્ય મહારા ચન્દ્રને અને તને કલ્યાણપ્રવૃત્તિઓમાં સફળ લોકયાત્રા કરતાં જેઈ નિવૃત્ત અને તૃપ્ત થશે, તમને બેને, ગુણીયલને, પિતાજીને અને મહારા શ્વશુરકુટુંબને સુખી જેઈ સુખી થશે, અને તને કહેલાં કાર્યમાં તમારા જેવી જ પ્રવૃત્તિ રાખતાં મહારા ચન્દ્રનો અહોનિશ ધ્યાનયોગ પામશે. કહે વારુ, એ પછી કુમુદનું આયુષ્ય સફળ કરવાને શું બાકી રહ્યું ?

કુસુમ૦—તમે જ શાસ્ત્ર કહાજું છે કે પ્રીતિને આગળ ક્યાં વિનાનું

તમારું થયેલું લગ્ન સાધુજનો વચ્ચનાલગ્ન ગણે છે—ને મહારું એવું લગ્ન કરાવવા તમે ઉભાં થાવ છો તે શું ?

કુમુદ૦—એ પ્રીતિનું ખીજ તહારામાં નથી એવું નથી.

કુસુમ૦—ખોટી વાત ! ખોટી જ વાત !

કુમુદ૦—ચન્દ્રકાન્તભાઈએ સરસ્વતીચંદ્રને તહારી કેટલીક વાતો કહી છે તેથી હું સમજી છું કે એ મહાત્મા રત્નનગરી આવ્યા હતા તે કાળે તહારો બાલભાવનો જે ઉમળકો એમના ઉપર ખીજરૂપે વવાયો હતો ત્યાં ઈશ્વરે એકાન્તમાં પણ ઉચિત વૃષ્ટિ કરી છે ને એ ખીજના અંકુર ધુટી નીકળ્યા છે. હું તમારો યોગ કરાવીશ ત્યારે એ અંકુર વિકાસ પામી પુષ્પફળ ધારવાને સમર્થ થશે.

કુસુમ૦—ચન્દ્રકાન્તભાઈ મહારા કાળજ્ઞની વાત શી સમજે ? ખંત્રાં સરસ્વતીચંદ્રનો દોષ કહાડતાં હતાં ત્યારે મહે તેમનો જરી પક્ષ કર્યો એટલે કાકીએ ને બધાંએ એનો ગમે તેવો અર્થ કર્યો—તે સઉ ફેકટ.

કુમુદ૦—હેતુ વિનાનો પક્ષપાત તે જ સ્નેહ એવું સાધુજનો લક્ષણ કહે છે. એવો પક્ષપાત તહારા હૃદયમાં ઉદય પામ્યો છે એની શું તું ના કહે છે ? આપણા લોક નહાનાં બાળકોમાં વિવાહના વાગ્દાનકાળથી આવો પક્ષપાત રોપાવાના પ્રસંગ આણે છે ને સમ્પત્તીકાળે એ પક્ષપાત પરિપાક પામ્યા ગણી લગ્ન કરે છે—કોકની અધોગતિને લીધે તેઓ આ મર્મ સમજતા નથી ને આવા પ્રસંગો આણવાના યોગ્ય વિધિ કરતા નથી. ભગવાન મન્મથ સંકલ્પયોતિ છે અને આવા પ્રસંગોથી ઉત્પન્ન થયલા સંકલ્પો પરિપકવ કરવામાં આવે ને યોગ્ય વયે લગ્ન કરવામાં આવે તો સમ્પત્તીની પ્રતિજ્ઞાઓ યથાર્થ રૂપે લેવાય એવું મહારા સ્વપ્નના નાગલોક ગણતા. એવા જ પ્રસંગોએ મહારી અને સરસ્વતીચંદ્રની પ્રીતિને પ્રકટ કરી, ને એવા જ પ્રસંગોથી તહારી પ્રીતિનાં ખીજ રોપાયાં છે તે યોગ્ય વિધિથી પરિપાક પામ્યા વિના રહેવાનાં નથી.

કુસુમ૦—એ તમારું શાસ્ત્ર જે હો તે હો. પણ મહારામાં તે પ્રીતિ નથી જ. તે સામાપક્ષમાં તો એ પ્રીતિનું મૂળ પણ નથી એવું તમારે કહ્યા વિના ચાલે એમ નથી. કુમુદખેન, ફેકટ કાંકાં શાને મારતાં હશે ?

કુમુદ૦—તે જ લખ્યું હતું કે “ દેખ મહેન્દર, ગોરખ આયા ” એવું તેમને કહેવાનો ત્યારે અધિકાર છે.

કુસુમ, ખભા ઉંચા કરી, મહો મરડી, ખોલી, “ વારુ ! એવું કહ્યું તેમાં

શું આવી ગયું જે ? આમ ઉંધા ઉંધા અર્થ કરતાં આ સાધુઓમાં રહી શીખ્યાં હશે ?

કુમુદ૦—જે સાધુઓમાં રહીને હું શીખી તે તને ઉંધા અર્થ કરનાર લાગતા હોય તો તેમના ભેગાં જવાને દેકાણે હું કહું છું ત્યાં જ.

કુસુમ૦—હવે આ પ્રકરણ બંધ કરીશું ?

કુમુદ૦—ગમે તો એ પ્રકરણનો અને આપણો બેનો—એ સમાગમ સાથેલાગા બંધ કર, અને ગમે તો બે સમાગમને સાથેલાગા ચાલવા દે.

કુસુમ૦—જાઓ, પિતાજી, તમે, ગુણીયલ, ને સરસ્વતીચંદ્ર,—એ ચારનો એક જ મત થાય તો તે કરું—ને ત્રણમાંથી એક જણનો મત જુદો પડે તો મહારી મરજી પ્રમાણે કરું—તો ?

કુમુદ૦—એટલું કરીશ તો બહુ છે.

કુસુમ૦—જે, જે, હાં, છેતરાશો ! એ ચાર મત એક થવાના નથી ; ને નહીં થાય તો તમે મહારી મરજી પ્રમાણે ચાલવા બંધાવ છો ?—ને ભુલી, પાંચમો દાદાજીનો મત પણ ખરો. એક કાઢીતો નહીં.

કુમુદ૦—હા, હું જે બંધાઉ ને તું જે બંધા.

કુસુમ૦—બંધાવ જેઈએ.

કુમુદ૦—આ હું બંધાઈ—મહારું વચન છે.

કુસુમ૦—બંધાવ છો ?—જે જે હો ?

કુમુદ૦—હા, બંધાઈ. પણ તું બંધા ને.

કુસુમ૦—હું જે નહીં બંધાઉ ને તમે જે ન બંધાશો, બે જણ મોકળાં રહીશું.

કુમુદ૦—મને બાંધી હવે કાંઈ છુટાશે ?

કુસુમે નિઃશ્વાસ મુક્યો : “ ત્યારે શું હું બંધાઈ જ ? ”

કુમુદ૦—શું કરવા નિઃશ્વાસ મુકે છે ? બે જણ બંધાયાં છીયે.

કુસુમ૦—એ તો કાંઈ કીક ન થયું.

કુસુમને ગળે હાથ મુકી, એને ઉઠાડી, એને સાથે લેઈ, કુમુદ તંબુપ્પહાર નીકળી.

“ કુસુમ, આ સામેની વાડોપાર ગુલાબના છોડ તું દેખે છે ? ” કુમુદે પુછ્યું.

કુસુમ૦—હા.

કુમદ૦—આ પણ આગળ વંટોળીયામાં છુટી ધુળ ઉડે છે તે કાંટાવાળા દોંટા ઉપર આ ગુલાબ બંધાઈ રહ્યા છે તે પણ વાથી હાલે છે. એ બેમાંથી સારું જીવન કોનું ?

કુસુમ૦—મને આજ કાંઈ સુખતું નથી. તમારે માથેથી ઉતરેલું ચક્ર મહારે માથે આવી બેઠું છે તેની વેદનામાં મને તમારું ગુલાબ પણ ગમતું નથી. તે ધુળ પણ સુખતી નથી.

કુમદ૦—આ ધુળ છુટી છે તે સ્વતંત્રતાથી સુખમાં મહાલે છે ! તે ગુલાબ લોકનું કલ્યાણ કરવાને સરજેલાં છે તે ખીચારાં આમ કાંટાઓ વચ્ચે બંધાઈ વીંઝાઈ રહ્યાં છે !

કુસુમ બોલી નહી.

કુમદ૦—લોક ઘણું ખરું સ્વતંત્ર સુખ પાછળ દોડે છે તે આવા વંટોળીયામાં આ ધુળ પેડે ગુંચવાય છે.—

કુસુમ૦—એ તો સત્ય.

કુમદ૦—તેમાંનો સમગ્ર ભાગ સુખને સ્થાને સ્વતંત્રતા શોધે છે અને સમગ્રોમાં પણ દૂરદર્શી હોય છે તે અન્ય સ્વતંત્રતાને સ્વચ્છંદ જેવી માને છે તે માત્ર ઉપાધિથી દૂર રહેવાની આ ઉપલા આકાશના જેવી-સ્થિતિને જ સ્વતંત્રતા ગણી સંન્યાસ અથવા ત્યાગ શોધે છે.

કુસુમ૦—મહારે એ જોઈએ.

કુમદ૦—એવા પણ જીવ છે કે જે જીરાજ શેઠના પ્રવાસને સફળ કરવા તેમના ઉપાધિઓમાં ગુલાબ પેડે બંધાઈ વીંઝાઈ રહે છે—પાણીમાં તે પવનમાં કમળ પેડે રહે છે ! પણ કમળ ઉપર પાણી રહે તે હાથે-લીમાં પારે રહે એમ ઉપાધિઓ ચારે પાસ તરવરવા છતાં આ જીવો એ ઉપાધિઓથી અસ્પૃષ્ટ રહે છે અને તે છતાં પોતાનો સમાગમ પામેલા પાણીને સુશોભિત અને સુગંધિત કરે છે અને પારાના વિપથી નિર્ભય રહી પારાનો લોકકલ્યાણકર પ્રયોગ કરે છે. કુસુમ ! સરસ્વતીચંદ્ર સ્વતંત્રતા ઇચ્છતા નથી પણ આવી અસ્પૃશ્યતાનું અને કલ્યાણવૃત્તિનું ધારણ કરે છે. જીવન્મુક્તિ અને મનુષ્યધર્મનો સમાગમ આવી રીતે જ થાય છે. તું સંન્યાસની સ્વતંત્રતા ઇચ્છે છે. હું તને, સરસ્વતીચંદ્ર જેવી-ગુલાબ અને કમળ જેવી-થયલી જેવા ઇચ્છું છું. તારી ઇચ્છા પ્રમાણે સર્વનો એક મત થશે તે પ્રમાણે સ્વીકારવા તું સમજીને હા કહી છે તો હવે શા માટે મુઝાય છે ? તું કહેતી કે તું સ્વતંત્ર રહી શું કરીશ ? તારા આયુષ્યનો સુકાળ કેમ ગાળીશ ?

કુસુમ૦—સદસ્તુ વાંચીશ, જાણીશ, ને સ્વસ્થ રહીશ.

કુમુદ૦—ખીજ કાંઈ કલ્યાણકર ક્રિયા કે ફળ વિના આટલા એકલપેટા સ્વચ્છન્દી નિષ્ફળ જીવનથી તને સંતોષ છે? તારા વાંચ્યાનું અને જાણ્યાનું ફળ ખીજ કાંઈને શું થશે? પાણી ભરેલાં વાદળાં વાદળમાં જ વેરાઈ જાય તેમ તારા સુંદર જીવનને વેરી નાંખવાને માર્ગે તું ચહકતી નથી? કુસુમ, આ સામે સુભદ્રાનો અને રત્નાકરનો પુણ્ય સંયોગ આ ગિરિરાજ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ તે જરી જો !

કુસુમે દૃષ્ટિ કરી પણ ઉત્તર ન દીધો.

કુમુદ૦—સુભદ્રા મીઠા જળની ભરેલી છે પણ પોતાના તીર ઉપરના પ્રદેશ વિના ખીજને તેનો લાભ મળતો નથી—મળી શકે એમ નથી—પણ એનાં વેગભર્યાં જળ મહાસાગરમાં ભળે છે, ભળે છે પણ મહાસાગરને મીઠા કરી ન શકતાં એનું પોતાનું જળ, ખાસ જળની, દેખાતું બંધ થાય છે અને જ્યાં ત્યાં મહાસાગરનું જળ ખળખળતું દેખાય છે ! પણ ત્યાં જ એમનું અદ્વૈત સમજવું ! સુભદ્રા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે આ મહાસાગરની જળસમૃદ્ધિને પોષે છે—તેમાં વધારો કરે છે, પૃથ્વી ઉપરનાં દૂરનાં અનેક ગુપ્ત સ્થાનોમાંથી કંઈ કંઈ પદાર્થો ખેંચી આણે છે તે—તે શા શા છે તે જાણવા હોય તો ચાર દિવસ ચંદ્રાવલી બહેનના ચોતરા આગળ ઉભી ઉભી જોયાં કરજો—એ ખેંચી આણેલા પદાર્થોથી રત્નાકરનાં ઉંડાં મર્મસ્થાન ભરાય છે—તે રત્નાકર રત્નાકર થાય છે. એ રત્નાકર ઉપર પૃથ્વીની નૌકાઓ દોહ્યાં કરે છે તે સંસારને સાંકળે છે, એ રત્નાકર પૃથ્વી ઉપરના આ સર્વ વાતાવરણને પલાળે છે તે પ્રાણીમાત્રનાં જીવનમાં પળે પળે નવા જીવ ભરે છે, એ રત્નાકર એથી પણ વધારે ઉંચે ચહકી આકાશની મેઘમાળાઓનું સ્વરૂપ ધરે છે અને મેઘમાળાઓના ભવ્ય સંચય સંસારનું શું શું કલ્યાણ નથી કરતા ! કુસુમ, તું એકલી કૌમારવ્રત પાળી શું કરવાની હતી? એકલો પડેલો પાણીનો રેલો ધુળમાં ભળી જાય છે, મનુષ્યોના ચરણની રજમાં ચંપાઈ જાય છે, ને તડકામાં ઉડી જાય છે ! તેવું તારું જીવન થશે. જે મહાત્માનાં અંતઃસ્વપ્ન હોય જોયાં અને જેનાં કલ્યાણ કાર્યનું મનોરાજ્ય હોય દૃષ્ટિગોચર કર્યું તે મહાત્માના હૃદયરત્નાકરની તું રંક સુભદ્રા થઈશ તો પણ એાછી વાત નથી; તો આ તો એની ગંગા, એની બ્રહ્મપુત્રા, અને એની સિન્ધુ એ સર્વ મહાનદીઓનું કામ કરવાને તું એકલી જ સમર્થ છે તે તારા વિના એ કામ કરવાને આખા ત્રિભુવનમાં કાંઈ સમર્થ નથી ! તો કુસુમ, શું એવું પુણ્યજીવન પ્રાપ્ત કરવા તને અભિલાષ નથી થતો ?

કુમુદથી એ બનવું અશક્ય છે—એ તો તું ગંગા થઈશ તો ત્હારી યમુના થશે, અને તું એ બેની ગંગા નહીં થાય તો તું પણ પાણીનો રેલો ને કુમુદ પણ પાણીનો રેલો ! આપણે આ રત્નાકરનાં ગંગાયમુના જેવાં થઈશું તો ગુણીયલના સુખનો સમુદ્ર ઉભરાશે—આપણે પુત્રીઓ જ એના હૃદયને આજ જડમૂળથી તોડી પાડીએ છીએ તે એ હૃદયરૂપ રત્નછત્રને ટકાવનાર સોનાના ઠાંડા થઈશું !—અને આપણા પિતા આપણે માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવા તત્પર થયા છે તેને આપણે પરમ પ્રતિષ્ઠા આપીશું ! બાકી લક્ષ્મીનંદનની વૃદ્ધાવસ્થાના આશીર્વાદ આપણા ઉપર રેલાશે, મહારા શ્વશુરને તું આટલા આશીર્વાદ દે છે તેના કુટુંબના કલ્યાણનાં આપણે સાધન થઈશું,—અને એવાં અનેક સત્કાર્ય—જેને તું નહાનાં ગણતી હોય તો નહાનાં ને મ્હોટાં ગણતી હોય તો મ્હોટાં—એ સત્કાર્યનાં આપણે સાધક થઈશું. અને,—કુસુમ, આ સર્વ મહાક્ષણની આપણે ઉપેક્ષા કરીએ તો પણ જે મત્સ્યેન્દ્રનાથ જેવા મહાત્માનું ગૌરવકૃત્ય કરવા તું તત્પર થઈ છે, જે મહાત્માના પુણ્ય જીવનથી—આ તંબુના ઠંડથી તંબુની આ દોરીઓ રહી છે તેમ—ટકી રહેલી મહારી અને સુન્દરગિરિપરના સંસારમાંનાં સાધુજનોની આશાઓ એ મહાત્માને ટકાવી ટકી રહી છે, તે મહાત્માના જીવનને અને તેની સાથે મહારી અને આ સર્વની પવિત્ર આશાઓનાં મનોરાજ્યને સક્ષણ કે નિષ્ક્રણ કરવાં એ એક કુસુમના હાથમાં છે ! તે તું નિષ્ક્રણ કરીશ, સ્વચ્છન્દ કુમારિકા રહી પેલી ધુળ પેઠે આથડીશ, તો—પિતા પોતાની ઉદારતાને લીધે ને ગુણીયલ પોતાના પતિવ્રતને લીધે તને સ્વતંત્રતા આપે છે ખરાં—પણ તેમનાં ભાગ્યની અવદશા મહારે ત્હારે હાથે થયેલી જોઈ આપણે સંસારમાં સ્વચ્છન્દ અને ક્રૂર પુત્રીઓનાં દૃષ્ટાંતરૂપ થઈશું, નવી કન્યાઓને વિદ્યા અને સ્વતંત્રતા મળવાનો સંસાર નિષેધ ગણુશે તેનાં કારણુ થઈ પડીશું, એ કન્યાઓનાં અદૃષ્ટ દુર્ભાગ્યને ઉપરથી પૃથ્વી ઉપર ઉતરી આવવાની નીસરણીયો થઈશું, અને તેમનાં મહાપ્રયત્ને મ્હડતાં સદ્ભાગ્યને રોકી દેવાના દાદરા થઈશું ! અને કુમુદને કપાળે તો ત્હારા વિના એકલા પડનાર આ મહાત્માનું સર્વ સામર્થ્ય અને મનોરાજ્ય પડી ભાગ્યું જોવાનું જ બાકી રહેશે. હવે વધારે ક્ષુભવાની મહારી શક્તિ નથી—હુબાડ કે તાર, જીવાડ કે માર,—ત્યાં સુધી સંપૂર્ણ પ્રસન્ન થઈ પ્રીતિથી એ મહાત્માને ત્હારા ગંગા જેવા નિર્મળ હૃદયમાં સ્વીકારવા તું તત્પર થાય, ત્યાં સુધી એ મ્હારું ક્ષુભ માને એમ નથી, હું એમને ક્ષુભ એમ ધવાનું નથી, તેમ જ ત્યાં સુધી આ

રાજહંસ આદ્યશમાં સંચરવા સમર્થ થાય એમ નથી અને કુમુદ, એમને જડ પૃથ્વીઉપર નિરાહાર આયુષ્ય ગાળતા જોઈ, પોતાના- રંક આહારનો ડોળીયો પામે એમ નથી. કુસુમ, હું કહેવાનું કહી રહી— ત્હારું મનોગત કહી દે એટલે ગમે તો હું તરત જાઉં ને ગમે તો ત્હારી પાસે રહું ને સર્વથા નિશ્ચિન્ત અને કૃતકૃત્ય થાઉં. હું ત્હારા ઉપર બળ કરતી નથી ને કરવાની નથી! સર્વના એકમત પ્રમાણે ચાલવાની ત્હોં હા કહી છે. અને તું તે પ્રમાણે ચાલીશ એ પણ હું જાણું છું. પણ તે વસ્તુ સર્વને ગમતી હોય પણ ત્હારા હૃદયમાં જરી પણ અણુગમતી હશે તો તેથી ત્હારો જન્મારો બગડશે તે મ્હારાથી નહીં ખમાય. માટે જ હું, ત્હારા મનને ખુદ્ધિ આપી, ત્હારા મનને આ વાત ગમતી થાય તો જ તેમાં પ્રવૃત્ત થવા ઇચ્છું છું. ત્હારા હૃદયને એક ખુણે પણ આ વસ્તુ ન ગમતી હોય તો દુઃખી કુસુમ કરતાં દુઃખી કુમુદ સારી! માટે મને ત્હારા મનની ખરેખરી વાત કહી દે કે તું સુખી શાથી થઈશ? અનેક જનના કલ્યાણના આ કાર્યથી તું સુખી થાય એમ હોય નહીં તો મ્હારે એ કાર્ય નથી આરંભવું. મ્હારો પોતાનો સંકલ્પ તો એટલો જ છે કે એ કાર્ય આરંભવાની ના ઠરશે તો હું માતાપિતાને અપકીર્તિ કે હાનિ ન વેઠવા પડે ને આ મહાત્માની મ્હારાથી દૃષ્ટિસેવા થાય એવી રીતે—પૃથ્વીનો સ્પર્શ કર્યા વિના ચંદ્ર તેની પ્રદક્ષિણા કરે છે તેમ—પરિવ્રાજિકામઠમાં આયુષ્ય પુરું કરીશ! કુસુમ, તને કાંઈ માર્ગ સુખ થશે તે કહી દે! કુમુદ તો દુઃખમાં જન્મી છે, દુઃખમાં વસી છે, ને દુઃખમાં મરશે! પણ સુખમાં જન્મેલી મીઠા જળની માછલી જેવી કુસુમને ખારા પાણીમાં નહીં નાંખું. તું હસતા સુખથી કહી દે—મ્હારું સુખ હસે કે રુવે તેની રજ ચિન્તા તું કરીશ નહીં! કુસુમ, ત્હારું મનોગત કહી દે ને મને મુક્ત કર! હવે ખીન્ને એક શબ્દ નહીં પુછું ને પુછ્યું તેટલાની ક્ષમા કરજો.

કુસુમ—જ્ઞેન, તમારા બોલે બોલ સાચા છે ને અનુભવના છે. તમે મ્હારું કલ્યાણ ઇચ્છોજો એવી મ્હારી શ્રદ્ધા છે ને એ કલ્યાણનો માર્ગ તમે બતાવો છો તે પણ સાચો છે એ તમે સ્પષ્ટ કર્યું તે હું પ્રત્યક્ષ કરી શકું છું. વાંધો માત્ર એટલો છે કે મ્હારા હૃદયની કેવી વૃત્તિ છે તે હું સમજી શકતી નથી. વેંધ આપણી નાડી જોઈ રોગ પારખી ઔષધ કરે તેમ તમે સર્વ મ્હારા હૃદયની પરીક્ષા કરી જે ઔષધ કરશો તેથી મ્હારું કલ્યાણ થશે એમ હું હવે માનું છું. મ્હારા શરીરમાં માંસ શું છે તે હું જાણતી નથી તેમ મ્હારા હૃદયમાં કેવી નાડીયો છે તે

પણ જાણતી નથી. મહારો વૈદ્ય શોધી કુદાડે કે તમે જ ઔષધ કરો—
મને કાંઈ સમજાતું નથી.

કુમુદ૦—એ ચિકિત્સા ને ઔષધ મુન્દરગિરિના સાધુજનોને મન
સહજ છે ને તેમનો અભિપ્રાય પણ હું લેઈશ.

એક બીજાંને ગળે હાથ મુકી બે બહેનો તમ્બુની દોરીયો વચ્ચે ને
દોરીયોબહાર ફરતી ફરતી વાતો કરી રહી એટલામાં તો પાછલો
પ્રહર થઈ રહેવા આવ્યો, સૂર્ય નમવા લાગ્યો, અને બે જણીયો
છુટી પડી, કુમુદ જે માર્ગેથી આવી હતી તે માર્ગ ઉપર દૃષ્ટિ
કરી, વાતો બંધ કરી. આશપાશનો દેખાવ જોતી, ઉભી રહી ત્યાં
તંબુમાં કાંઈક શબ્દ થયો. બે જણીયો તંબુમાં પાછી ફરી તો એક
અન્દ્રાવલી ઉભેલી હતી.

પ્રકરણ ૫૫.

સમાવર્તન.

“What am I to quote, where quotation itself is
staggered at my situation?”—*Anonymous.*

સ્વતીચંદ્રને અને અન્દ્રાકાંતને એક જુદી પર્યુકુટીમાં
ઉતારો મળ્યો તેમાં તેમણે બાકીનો દિવસ ગાળ્યો.
તે દિવસે આવેલા પત્રોમાં અન્દ્રકાન્તને આવેલા
ધણાક પત્રો ભેગા સ્વતીચંદ્ર ઉપર પણ પત્રો હતા.
તેમાં બુલ્વરસાહેબના, લક્ષ્મીનંદનના, હુરિદાસના,
ઉદ્દતલાલના, તરંગશંકરના, અને બીજાઓના પણ હતા. સ્વતીચંદ્ર
હવે સર્વનાં મનમાં પ્રકટ થયો અને સર્વ મુન્દરગિરિ ઉપર આવવાના
એ પણ નક્કી થયું. છેક સાયંકાળ સુધી બે મિત્રોએ મુંબાઈની અને
રત્નનગરીની વાતો કરી અને સાંજે છ સાત વાગતાં બહાર નીકળવાનો
વિચાર કરે છે ત્યાં કમાડ ખખણું અને પુછવા જાય છે એટલામાં તે
ઉઘાડી એક સાધુ દીવો કરી ગયો ને તેની પાછળ અન્દ્રાવલી આવી.

એને દેખતાં બે જણુ ઉભા થયા અને પ્રણામ કર્યા. સર્વ બેઠાં.

ગુણમુંદરી સાથે પોતાને, અને કુમુદ સાથે કુમુદને, થયલી સૂચે
વાતો અન્દ્રાવલીએ કહી બતાવી અને અંતે બોલી:

“ સાધુજન, જે ખુદેનોએ, પરમ સ્વતંત્રતાથી, પરમ કલ્યાણબુદ્ધિથી,
 “ અને પરમ વ્યવહારનિપુણતાથી, એવો નિર્ણય કર્યો છે કે મહારી
 “ મધુરીમૈયા—તે સંસારની કુમુદસુન્દરી— પરિવ્રાજિકાજીવન ગાળશે તે
 “ કુમુદખુદેનની પ્રીતિનો આપે પરમ દયાથી સ્વીકાર કરવો યોગ્ય છે.
 “ આપ જેવા મહાસાગરનો કુમુદખુદેન ગંગામૈયા પેઠે સમાગમ પામશે
 “ અને કુમુદખુદેન તેમની પાછળ યમુનામૈયા પેઠે પ્રવાહિત રહેશે.
 “ સર્વનું કલ્યાણ આમાં છે. મહેં પણ સૂક્ષ્મ ચિકિત્સાથી જે ખુદેનોનાં
 “ હૃદયમર્મ સમજી લીધેલાં છે તે તેમનું માગેલું ઔષધ તે જ સર્વના
 “ કલ્યાણનું અને સર્વના ધર્મનું સાધક થશે એવો સિદ્ધાન્ત કરેલો છે.
 “ કહે છે, આપની શી આશા છે ? ”

ચન્દ્રાન્ત આનંદમાં આવી બોલ્યો; “ મિત્ર, કન્થા તમારે રાખવી
 “ હોય તો કુમુદસુન્દરી પણ રાખશે, અને સર્વનાં મનોરાજ્યના મનોરથ
 “ પૂર્ણ થાય એવી તમે પૂર્ણાહુતિ પણ કરી શકશો. લક્ષ્મીનંદનશેઠ કાલ
 “ પ્રાતઃકાળે આવી પહોચશે અને જે સદ્ગુણી વિદુષી પરમ સંસ્કૃત આર્યા
 “ ખુદેનોની વિશ્વસિ સ્વીકારશે તો તમારા હૃદય વિના સર્વનાં હૃદય પ્રપુલ્ક
 “ થશે અને તમારા મહામહાયજ્ઞની અદ્વૈતવેદિ ઉપર મહાજ્વાલાઓ
 “ પ્રકટ થશે. તમારા હૃદયની વૃત્તિ આ વિશ્વસિ સ્વીકારવાની ના
 “ પાડે તો આ યજ્ઞમાં એ વૃત્તિનું પણ બલિદાન આપો અને સર્વનું કાર્ય
 “ કરો. તમે અને કુમુદસુન્દરીએ પ્રથમ સર્વ નિર્ણય મહારા ઉપર નાંખ્યો
 “ હતો તે હું હવે નિર્ણય કરું છું—મને પંચ ઠરાવ્યો હતો તે હું હવે આશા
 “ આપુ છું કે આ વિશ્વસિ સ્વીકારો. જે ખુદેનોની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલવા
 “ તમે સ્વીકારેલું છે તે ખુદેનોની પણ ઇચ્છા જણાઈ ગઈ. તેમની ઇચ્છા
 “ તેમનાં હૃદયની છે કે માત્ર મુખની છે તે વિષયે પણ ચન્દ્રાવલીમૈયા
 “ જેવાં સૂક્ષ્મમર્મજ્ઞ સત્પરીક્ષકે સત્ય નિર્ણય કરી કહ્યો ! હવે તો તમારા
 “ હૃદયને પણ પુછવાનું બાકી રહ્યું નથી તો માત્ર મુખથી હા બણો !
 “ ગુરુજીની પણ અનુજા જ છે—તેમણે તો તમને દીક્ષા આપતાં જ
 “ કહેલું છે કે માત્ર અને મદનો ત્યાગ કરો અને અવશ્ય હોય તો
 “ આ સાંકેતિકી કન્થાનો પણ ત્યાગ કરો, તે ચન્દ્રાવલીમૈયા જેવાં યા-
 “ ચકને નિર્મુખ ક્ષાડવાનું અકાર્ય કરશો નહીં ! ”

ચન્દ્રા૦—સાધુજન, આપના વિષયમાં જ્ઞાનભારતી અને વિહારપુરીનો
 અભિપ્રાય પણ જાણતી આવી છું. તેઓ ગુરુજીના ઉત્તમાધિકારી શિષ્યો
 છે તે તેમણે ઉભયે મહારા વિચારમાં અનુમતિ કહી છે. ચિરંજીવોની કૃપા-

થી આપ જે ઉત્તમયજ્ઞના આધારી છો તે અધિકારની કથાનું ગુરુજીને સ્વમુખે તેમણે શ્રવણ કરેલું છે; અને મધુરીમૈયાના અભિલાષને ઉત્તમ ગણી એની ભગિનીને આપ સ્વીકારો એટલું જ નહી, આપના દુઃખી પિતાને શાન્ત કરો એટલું જ નહી, પણ એ ખે કર્તવ્યને તો આપના મહાયજ્ઞને અંગે સ્વીકારવા જેવાં સાધન ગણી, આપના સાધ્યના સંબંધમાં ખીજી પણ ભવ્ય સામગ્રીઓ સંભૂત કરો, અને શ્રીઅલખના લખસ્વરૂપની વિભૂતિઓને સંસારમાં—વસન્તોત્સવના અખીલગુલાલ પેઠે-ઉરાડો, તો એમાં પણ ગુરુજીના આ લઘુ મહતો અપૂર્વ ઉત્કર્ષ જ છે એવું કહાવ્યું છે.

સર૦—મૈયા, તે મહાત્માઓની મહારા ઉપર બહુ કૃપા છે.

અન્દ્રા૦—“ મહાશય ! કલ્યાણશયની અનન્તતા મહેં આપને તે દિવસ વર્ણવી હતી તે હવે આપે સંસારને પ્રત્યક્ષ કરાવવાનો પ્રસંગ સમીપ આવે છે. તે જોઈ વિહારમહના અધિષ્ઠાતૃપદ્ધી જ્ઞાનભારતીએ કહાવ્યું છે કે—

૧ “ગુણાગારે ગૌરે યજ્ઞસિ પરિપૂર્ણે વિલસતિ
પ્રતાપોઽકલ્યાણં દહતિ તવ લક્ષ્યસ્વતિલક ।
નવૈવ દ્રવ્યાણીત્યકથયદહો મૂઢતમધી—
શ્વતુર્ધા તેજોઽપિ વ્યમજત કળાદઃ કથમસૌ ॥

“ અને વિહારપુરીએ તો એમ જ પુછ્યું છે કે—

૨ “વાતં સ્થાવરચન્નમઃ પુટકચન્નોત્તસ્વર્તી સૂત્રચન્
સિન્ધું પલ્વલચન્નનં વિટપચન્નમ્મુમ્મળ્ડલં લોષ્ટચન્ ।
શૈલં સર્પચન્નિન્દ્રશં ચ પલચન્નોક્ત્રચન્ ક્રોડચન્
હેલારઘ્વચ્ચૌ હચસ્તવ કથંકારં ગિરાં ગોચરઃ ॥

૧. હે લક્ષ્ય-રૂપના પોતાના તિલક! ત્હારું ગુણમન્દિર એવું તો ગૌર છે—એ ત્હારું પરિપૂર્ણ યજ્ઞ એવું તો વિલસી રહ્યું છે-કે ત્હારો પ્રતાપ અકલ્યાણમાત્રને બાળી ભસ્મ કરી નાંખે છે; ગુણોનું અધિષ્ઠાન થયેલું એ અપૂર્વ દ્રવ્ય અને એ પ્રતાપ-તેજ કલ્યાણના ન્યાયમાં ગણાવ્યાં નથી; તે એ મૂઢમાં મૂઢ બુદ્ધિવાળા મુનિયે કાણ જાણે શાથી નવ જ દ્રવ્ય કલ્યાણને તેજના પણ માત્ર ચાર જ ભાગ પાડ્યા. (સુભાષિતરત્નભાંડાગાર ઉપરથી.)

૨. ત્હારો અશ્વ કેવો દોડે છે? પવનને તે સ્થાવર કરી મુકે છે, આકાશને પડીયા-દડીયા-જેવું કરી દે છે, નદીને સૂત્ર-તાંતણા-જેવી કરી દે છે, મહાસાગરને ન્હાની તળાવડી જેવો કરી દે છે, આખા વનને એક શાખા જેવું કરી દે છે, ભૂમંડલને માટીના દગડા જેવું કરી દે છે, પર્વતને રાઈના દાણા જેવા કરી દે છે, દિશાને પલ-માત્રા જેવી કરી દે છે, અને ત્રણે લોકને પોતાની કાળમાં ભરી લે છે! રમતમાં જ જણે એવો વેગ આરંભ્યો છે એવો ત્હારો અશ્વ વાણીથી શી રીતે વર્ણી શકાય? (સુભાષિતરત્નભાંડાગાર).

“ મહાત્મા ! પ્રધાનજીના પિતા અને પ્રધાનજીનાં પત્ની આપના મુખો-
ચારની વાટ જુવે છે તેમને શો સન્દેશ કહું ? ”

સર૦—મૈયા ! એમને કહેજો કે હું તો કન્યાધારી સાધુજન છું,
આ શરીરને અર્થે જે કાંઈ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું અથવા થશે તે સર્વ લોક-
યજ્ઞમાં વેરી નાંખવાની પ્રતિજ્ઞાથી બંધાઈ ગયો છું, અને રત્નનગરીના
લક્ષ્મીમાત્ પ્રધાનજીનાં ભાગ્યશાળી રહેલાં પુત્રીનું ભાગ્ય મહારા ભાગ્ય સા-
થે જોડાશે તો તેમને સૌંદર્યોદાન જેવા ભવ્ય આવાંસમાંથી ઉતરી આવી
પર્ણકુટીમાં રહેવાનો પ્રસંગ આવશે તે દુઃસહ થશે ! પ્રધાનજીનાં એક પુત્રી
મહારા દુશ્ચરિતથી ભાગ્યહીન થઈ ગયેલાં છે તે તેમનાં આ એક પુત્રીનું
દૃષ્ટાંત પ્રત્યક્ષ છતાં એમનાં જીવન પુત્રીના વિષયમાં મહારો હવે
ફરી વિશ્વાસ કરવાનો પ્રસંગ પાડતાં તેમણે ઘણું વિચારવાનું છે
તે સાવધાન રહી સર્વ અનુભવી વડીલ વર્ગે વિચારવું જોઈએ છીએ,
અને તે પછી કુમુદસુંદરીના હૃદયની આજ્ઞા અને કુસુમસુંદરીના હૃદયની
ધમ્મજા એક થાય તો હું તો ગુરુજીની ધમ્મજાથી દૂર નથી.

અન્દ્રા૦—યોગ્ય સન્દેશ કહાવ્યો. મહાશય, તમને આશીર્વાદ દેઈ હું
જાઉં છું.

સર્વ ઉઠ્યાં. સરસ્વતીચંદ્ર પ્રણામ કરતો કરતો જોડ્યો. “ અન્દ્રાવલી
મૈયા, આપ રસની અને ધર્મની અપૂર્વ ચેતન મૂર્તિ છો અને હું આપના
મન્દિરમાં ઉપાસક પેઠે ઉભો છું તો આપની પાસે રહેલી આ જો પવિત્ર
દીવીયોના દીપ મહારા અદક્ષિણ મુખપવનથી કમ્પે કે હોલાય એવું કરા-
વાનો પ્રસંગ ન આવવા દેશો. ”

“ અસ્તુ ” કહી અન્દ્રાવલી ચાલી ગઈ. અન્દ્રકાન્ત સ્તબ્ધ થઈ સઉ
જોયાં સાંભળ્યાં કરતો હતો તે પોતાને માટેની પથારીમાં જોડી ગયો તે
લાંબો થઈ સુઈ ગયો.

“ સરસ્વતીચંદ્ર, હવે વિચારવાનું નથી, ચર્ચવાનું નથી, તે રાત્રિ પડી
તે ખંડાર જવાનું નથી. માત્ર ફલાહાર ફરી સ્વસ્થ નિદ્રા પામવાનું છે. ”

આખી રાત જો મિત્રોએ જોડ્યા ચાલ્યા વિના ગાળી. અન્દ્રકાન્તે આખી
રાત્રિ એક અસ્વપ્ન નિદ્રા વડે પુરી કરી. સરસ્વતીચંદ્ર જરી નિદ્રા પામતો
હતો, વળી જગૃત થતાં કાંઈક સ્તવન કરતો હતો, અને વળી નિદ્રાવશ
થતો હતો. માત્ર એક વાર સરસ્વતીચંદ્ર નિદ્રામાં અશ્રુપાત કરતો કરતો
લવ્યો: “ પુરુષ વજ્ર જેવો કઠણ છે સારે સ્ત્રીની દયાનો પાર નથી. કુમુદસું-
દરી ! તમે તમારો અભિમત પતિવ્રતાધર્મ પાળવાનો નિશ્ચય છોડી સાધુ-

જનનો બોધેલો ધર્મ સ્વીકારવા તેત્પર થયાં તે શાથી ? માત્ર મહારા ઉપર પ્રીતિથી—અને મહારી આ સ્થિતિ જોવાની તમારી અશક્તિથી ! પવિત્ર માતાપિતાની અવગણના કરવા તેત્પર થયાં—દેવી અને ધુલ્લિધન જેવી તમારા હૃદયની મૂર્તિઓને ભુલી જવા તેત્પર થયાં, અપહીર્તિ અને હૃદયનું મર્મવેધન સ્વીકારવા ઉભાં થયાં—તે સર્વ શાને માટે ? હવે આવું વૈધવ્ય અને આ પરિવ્રજ્યા લેવાની તીવ્રતમ પ્રતિજ્ઞા કરી બેઠાં તે શાને માટે ? મહારું મનોરાજ્ય જોઈ સંસારઉપર તમારા હૃદયની કૃપા થઈ તે માટે, મહારા મનોરાજ્યની અનાથતા જોઈ શક્યાં નહી તે માટે, માતાપિતાની ઉદ્ધરતાની પરાકાષ્ઠા જોઈ આર્દ્ર થયાં તે માટે, ને કુસુમ જેવી જાહેનની કુમારાવસ્થાનું કારણ—હંગિતથી જાણી—જોઈ શક્યાં નહી તે માટે! સર્વથા એ જ તમારી સૂક્ષ્મતમ પ્રીતિનું મૂળ, એ જ તમારી આર્દ્રતા, ડોમળતા, દયા! એ દયાએ મહારી ને કુસુમવચ્ચે તમારી પાસે આ દૂતીકર્મ કરાવ્યું! એ દયાએ કુસુમનાં મહારે માટે સંવતન—પરિશીલન કરાવ્યાં! કુમુદ! તમે જ આર્યા છો. કુમુદસુંદરી! આર્યતા તમે જ સમજ્યાં છો !” એવું લવતાં લવતાં એની રાત્રિ ગઈ. સર્વની રાત્રિ ગઈ અને પ્રાતઃકાળ થયો. લક્ષ્મીનંદન શેઠ અને ગુમાન દશેક વાગે આવે છે એવા સમાચાર મળ્યા. પહેલાં હરિદાસ આવ્યો, હર્ષનાં આંસુ ભર્યાં “ભાઈ” ને ભેટ્યો ને સાથે પાધડી લુગડાં આણ્યાં હતાં તે, અંચળો ક્ષહાડી, પહેરવા “ભાઈ” ને કહેવા લાગ્યો. સરસ્વતીચંદ્રે અન્દ્રકાંત સામું જોયું. અન્દ્રકાંતે સ્મિત કરી કહ્યું—“ભાઈ, હવે ગુરુજીની આજ્ઞા છે તે સાધુતાના માનનો ત્યાગ કરો અને, કન્યાને અને પાધડીલુગડાંને એક ગણી, તમારે માટે ઘેલા થયલા પિતાને ડહા અને સુખી કરવાને માટે, હરિદાસનું કહ્યું સત્વર કરો.” કન્યાનો ત્યાગ કરી, સંસારનાં વસ્ત્ર પહેરતો પહેરતો સરસ્વતીચંદ્ર ખોલ્યો—“હરિદાસ, પિતાશ્રીની પાસે હું આ વસ્ત્ર પહેરીશ ને અન્ય પ્રસંગે કન્યા પહેરીશ. તું આ કન્યાને રત્નપેઠે જાળવી રાખજે ને માગું ત્યારે આપજે!”

સર્વ શેઠને સામા લેવા ગયા. પિતા, માતા, અને પુત્ર, માર્ગ વચ્ચે ભેટયાં અને રોયાં અને અનેક હૃદયવેધક વાતો કરતાં કરતાં શેઠને માટે ઉભા કરેલા તંપુમાં ગયાં. સાધુજનોનાં ટોળેટોળાં સરસ્વતીચંદ્રનું રૂપાંતર જોવાને નીકળી પહ્યાં હતાં અને જ્યાં ત્યાં “અલ્પજ,” “યદુનંદન,” “વિષ્ણુદાસજી,” અને “નવીનચન્દ્રજી” ના જયની ગર્જનાઓ ઉડી રહી હતી.

બે દિવસમાં વિદાયતુર આવ્યો. બીજા બે દિવસમાં ધુલ્લિધન આવ્યો.

ખીજ બે દિવસમાં મુંબાઈથી બોલાવેલું તે અણબોલાવેલું મંડળ આવ્યું, અને સુન્દરગિરિ ઉપર મણિરાજના કર્ણભવનને અને વિદ્યાચતુરને ખરચે તંબુઓનું ગામ ઉભું થયું. જ્ઞાનભારતી અને શાંતિશર્મા પાસે પચાશોક સાક્ષીઓ લેવાયા તે સરસ્વતીચન્દ્રનું અભિજ્ઞાન ન્યાયવ્યવહારથી સિદ્ધ થયું. તેને ખીજે દિવસે આ મંડળ જાનૈયાને અને સામૈયાને રૂપે બદલાઈ બહેન્યાઈ ગયું તે સરસ્વતીચન્દ્ર અને કુસુમનું વરણવિધાન—લગ્ન—સાધુજનોના સંપ્રદાય પ્રમાણે સધાયું—તે બાકીનો વ્યવહાર તેનાં માતા-પિતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સચવાયો.

વરકન્યા વિષ્ણુદાસજીને ચરણે કન્યાઓ પહેરીને નમ્યાં. લક્ષ્મીનંદન શેઠે ચદુનંદનજીની પ્રતિમા પાસે વીશ હજાર રૂપીઆની ભેટ મુકી અને વિષ્ણુદાસજીએ તેમાંનો અર્ધો ભાગ સુરગ્રામનાં મંદિરોમાં બહેનવા આજ્ઞા કરી.

કુસુમના કન્યાદાનપ્રસંગે બુદ્ધિધને પ્રમાદધનને માટે પોતાના દ્રવ્યમાંથી રાખેલો અંશ “મયાદતમાં” આપ્યો, કુમુદે શ્વશુર પાસેથી પોતાને મળેલો અંશ આપ્યો, અને વરકન્યાને વીદાયકરતી વેળા ગુણસુન્દરી અને સુન્દર રોઈપણાં તેા વિદ્યાચતુર ગંભીર મૌન ધારી પાણીથી ભરેલી આંખે જોઈ રહ્યો, અને નિર્દોષ ઠરેલા અર્થદાસ પાસેથી સરસ્વતીચંદ્રવાળી મુદ્રા વેચાતી લીધી હતી તે કુસુમની આંગળીયે પહેરાવી પોતાનાં આંસુ ભણીથી સર્વની દૃષ્ટિને ચુકાવવા લાગ્યો.

ગુમાન વહુચેલી બની અને વરના પક્ષનો સાથ થોડા દિવસ સુન્દરગિરિ ઉપર ટક્યો. વરકન્યાને માટે મણિરાજે કસબી બલરોવાળો તંબુ મોકલ્યો હતો.

ધનનંદનના મૃત્યુથી સરસ્વતીચન્દ્ર એકલો લક્ષ્મીનંદનનો વારસ હતો તે “ટ્રસ્ટીડ” કરી શેઠે અને પોતાનું સર્વસ્વ આપી દીધું હતું. સરસ્વતીચન્દ્રે પિતામાતાની સેવાને માટે રખાથ એટલું દ્રવ્ય રાખી અન્ય ભાગ પોતાનાં મનોરાજ્યની પૂર્ણાહુતિમાં નાંખવાની કલ્પનાઓ કરી અને તેની યોજનાઓમાં કુમુદ, કુસુમ, અને મિત્રમંડળ સર્વ ભણ્યાં તે યોજનાઓની વાતો ચલાવતાં ચલાવતાં સર્વ રત્નનગરી જવા નીકળ્યાં.

રત્નનગરીમાંથી નીકળતી વેળા એક પાસ કુસુમ તે ખીજ પાસ વિદ્યાચતુર, ગુણસુન્દરી, અને સુન્દર વચ્ચે મનોવેધક પ્રસંગ રચાયો. કુસુમનું ચિત્ત કુમુદમાં હતું—કુમુદ વરકન્યાના રથમાં બેસી થોડાક ગાઉસુધી જાણવા ગઈ. સરસ્વતીચન્દ્ર બધો માર્ગ વિચારમાં હતો તે બે બહેનો જ

વાતો કરતી હતી. અંતે કુમુદ પણ પાછી જવા નીકળી અને રથમાંથી ઉતરી ઉભી રહી ત્રુટતે સ્વરે બોલી.

“ કુસુમ! ચિન્તા ન કરીશ. હું ત્યાં આવતી રહીશ ને નીકર લોયે સંસારનું આ રત્ન તને સોંપ્યું છે તેને જીવની પેટે જાળવીને રાખજે, અને એ સદ્ગુણની યોગ્યતા હારામાં છે તે વધારજે ! ”

એ બહેનો એક બીજાને ખભે માથાં મુકી રોઈ. કુમુદ, સરસ્વતીચન્દ્રને ચરણે પડી, પડતી પડતી અને ચરણથી ઉઠતી ઉઠતી બોલી: “ મહાત્મા ! આ સંસારની જાળમાં આપને નાંખ્યા છે તેટલા મહારા કાર્યની ક્ષમા કરજે. આ મહારી ગંગાના રત્નાકર સાગર થયાછો તે રમ્ય સમાગમથી તેનું અને સંસારનું પોપણ કરવા આપના સમગ્ર મનોરાજ્યને સંકળ કરજે ને હું મહારી ગંગામાં યમુના પેટે જાળવા અવશ્ય સજ્જ રહીશ. આપ ધર્મના સુગ્ર છો ને પ્રીતિરસમાં પૂર્ણ છો તો આ મેઘાવિની પણ મુગ્ધાના હૃદય-દ્રોશને સાચવી સાચવીને ઉઘાડજે. બીજું શું કહું ? આપણાં સર્વ સ્વપ્ન મહેં આ મહારી બહેનનાં કરી દીધાં છે ! હું વિધવાએ પોતાનું ભાગ્ય શોધવું મુકી આ દિવ્ય કુમારિકાને માટે ઉઘાડું રાખ્યું છે, ને મહેં તો આપણી ચતુર્થ રાત્રિને પ્રભાતે આપના કપાળ ઉપર આપને જગાડવા હાથ મુક્યે. હતો ત્યારે આપના સ્વપ્નમાં મહારો હાથ આપને આપની માતાનો લાગ્યો હતો—તે જ પ્રમાણે હવે હું આપનાં જગૃત સ્વપ્નની માતા થઈ છું ! આપની સાથે જોયેલાં સ્વપ્ન, આપનું અને કુસુમનું માતૃકર્મ કરવામાં મહારાં પ્રિયતમ સાધન બની, મહારા હૃદયમાં ચિરંજીવ રહેશે ! આપનો બેનો યોગ રમણીય અને કલ્યાણકર થશે અને એ યોગનો યોગ પામી આર્ય સંસાર સમૃદ્ધ થશે એ આશાથી કુમુદનાં સર્વ દુઃખ અને કષ્ટ તપ અલંત સંકળ થશે ! આટલે સુધી મહારે માટે—મહારી તૃપ્તિને માટે—આપે અને કુસુમે આટલી પરા આહુતિ આપી છે તો હવે વધારે માગવું તે અતિલોભ જ થાય.”

પગેથી ઉઠેલી કુમુદ શાંત અને સ્વસ્થ વૃત્તિથી ઉભી રહી ત્યાં સરસ્વતીચન્દ્ર પોતાનાં આંસુથી નહવાતો નહવાતો ગદ્ગદ કંઠથી બોલવા લાગ્યો.

“ કુમુદસુન્દરી ! ઘેર પાપ કરી મહેં તમને દુઃખમાં નાંખ્યાં તેના બદલામાં અપૂર્વ પ્રીતિજીવનનું બલિદાન આપોછો અને અતિ ઉદાર પુણ્ય કરી તમે મહારા મનોરાજ્યને પાર પાડવાનાં દાર ઉઘાડી આપ્યાં તે દારમાં હું વજ્ર જેવા કટણ હૃદયનો દુષ્ટ રાક્ષસ ઉભો રહું છું ! એ મહારી માતા ! તમે આ મહારી જનનીનું કામ કર્યું તો હું હવે તમારા દુષ્ટ પુત્રના અધિશરથી

પગે પડી ક્ષમા માગવાને કહું છું કે કુપુત્રો જાયેત ક્વચિદપિ કુમાતા ન ભવતિ ! તમારી ક્ષમા મને તમે મહારી માતા થઈને જ આપી, મહારું સ્વાસ્થ્ય અને સુવૃત્ત તમારા ઉદાર મનોબળથી જ તમે સાચવ્યું, અને જેટલાં જેટલાં મહેં તમને ક્રૂરમાં ક્રૂર દુઃખ દીધાં તેટલાં તેટલાં પરમ સુખ અને પરમ કલ્યાણ તમે મને સોગણાં વધારી આપ્યાં ! તમારાં માતુઃશ્રીની દક્ષતા અને તમારાં દેવીની ઋણુતા અને ઉભયની ઉદાર ક્ષમા તમારામાં મૂર્તિમતી થઈ, ને ચન્દ્રાવલીમૈયા પાસે સંસ્કાર પામી તમે હું અનાર્થ ઉપર અંવર્ણનીય આર્યતા પ્રકટ કરી ! તો મહારા શિરને—મહારા ઉત્તમાંગને—ઓ મહારાં આર્યમાતા—આર્યતમા !—આ મહારા અનાર્થ શિરને તમારા આર્ય ચરણના સ્પર્શનો અધિકાર આપો. ”

આમ બોલતો બોલતો, બોલવાની શક્તિ બંધ થતાં આંસુથી નહવાઈ ગયેલો જ સરસ્વતીચંદ્ર કુમુદને ચરણે પડ્યો ને એનો ઉઠાડ્યો ઉઠ્યો.

“ સરસ્વતીચંદ્ર ! ઈશ્વરલીલાના ચમત્કારથી એક ભવમાં અનેક ભવ થાય છે તેમ મહારે તમારે થયું ! પણ સર્વ અવતારમાં—સર્વ ભવમાં—તમે મને તમારી કહી તે હું તમારી રહી છું ને રહીશ !—ને મહેં તમને મહારા કહ્યા તે મહારા જ રહ્યા છો ને રહેજો ! હૃદયથી આપણે હતાં તેવાં સર્વથા સર્વદા એક જ છીએ અને આપણી બેની વચ્ચે આપણી બેની પરમ પ્રીતિનું સુપાત્ર આ મહારી—મહારી જીવનમૂર્તિ—મહારાં હૃદયનો આધાર—મહારી કુસુમ છે તે તેવી જ રહેશે અને એને એવી જ આપના હૃદયમાં રાખજો !—કુસુમ, આ મહાત્માની તું અહોનિશ હૃદયપૂજા કરીશ તે કાળે સર્વદા આ તહારી પરોક્ષ ખહેનને અવશ્ય સ્મરજો જ ! ”

એ ખહેનો ફરી ભેટી.

“ ખહેન, તમે મુંબાઈ આવજો જ હાં ! હું હવે માતાપિતાથી અને તમારાથી વીણુટી પડું છું ! ”

“ કુસુમ, ભર્તા એ સ્ત્રીની પરમ ગતિ છે, ને તું આવા મહાત્માના હૃદયમાં વસી તેની સેવા કરીશ અને તેમના મહાયજ્ઞોમાં સહધર્મચાર કરીશ ત્યારે માતા, પિતા, અને હું સર્વે સગાંની અને તહારી પોતાની પણ એમનામાં જ પ્રતિષ્ઠા કરી લેજો ! એમના વિના ખીજા કોઈની અંખના કરી એમની સેવામાં પળવાર પણ ન્યૂનતા આણીશ નહીં ! હવે એ જ તહારું દેવત છે અને એ પણ તને તેવી જ ગણશે ! એમનામાં ને તહારામાં હવે તું ભેદભાવ રજ પણ ગણીશ નહીં ને એમની આરતી કરે ત્યારે કુમુદને તો માત્ર ઘંટા પેઠે તહારા હૃદયમાં વગાડજો ! ”

પ્રકરણ પર.

આરાત્રિક અથવા આરતી.

સુન્દર વેણુ વાગી ! વેણુ વાગી !

વેણુ વાગી ને હું જાગી !—સુન્દર૦

(પ્રસ્તાવિક)

નટવર વસન્ત થઈ નાચી રહ્યો રે !

નાચી રહ્યો ! જુગ નચાવી રહ્યો !

નટવર૦

(પ્રસ્તાવિક)

મને રાસ જોયાના કોડ, બહાલા !

મને રાસ રમ્યાના કોડ, બહાલા !

મને થેઈ થેઈ રાસ રમાડ, બહાલા !

(પ્રસ્તાવિક)

ચનાર ! ઘણો લાંબો પ્રવાસ કરી આપણે પાછા મુંબાઈ-
નગરીમાં આવીએ છીએ. કુસુમને લેઈ મુંબાઈ આવ્યે
સરસ્વતીચંદ્રને એક વર્ષ પુરું થઈ ગયું. એમના ઉપર
ગુણસુન્દરીના પત્રો આવતા તેથી એ આર્યાને આખા
જન્મારાના મહાતપનું ફળ મળ્યું હોય એમ કુસુમના

સુખથી અને કુમુદના સ્વાસ્થ્યથી, એના સુખનો પ્યાલો ઉભરાતો હતો.
રત્નનગરીમાં ગુણસુન્દરીનો કાળ હવે વિધાનંદમાં નિર્વિધ જતો હતો તે
પરદેશ પડેલી ભત્રીજીઓની વાતો સુન્દર ભાભીજીના કાનમાં આખો દિવસ
પુશ પુશ કર્યા કરતી તે વિના ગુણસુન્દરીને ખીજ ચિન્તા કે કામ રહ્યું
નહી. વિધાયતુર રાજ્યકાર્યમાં રોકાયેલો હોવાથી બહુ પત્ર લખી શકતો ન
હતો; પણ જ્યારે જ્યારે કંઈ લખવાને અવકાશ મળતો અને એના પત્ર
આવતા ત્યારે તે સુતા-જમાતાનાં કલ્યાણકાર્યની વૃદ્ધિના સમાચાર પુછાવતે
તે પોતાના ભણીની અનુભવભરી સૂચનાઓ કરતો. સુન્દરગૌરી કુસુમ
ઉપર પત્ર લખતી અને કાઠીભત્રીજી વચ્ચે જુદી જાતની પણ ટપા-
ટપી અને ટકોરો તો હજી સુધી ચાલ્યાં જ કરતી તે કુસુમ સરસ્વતી-
ચંદ્રને વંચાવી વિનોદ આપતી હતી. સરસ્વતીચંદ્ર પાસે, શાસ્ત્રી ને
સાધુજનો પાસે, તે મડમો પાસે પોતાનાં જ્ઞાન, કળાઓ, અને ઉચ્ચ-
ગ્રાહ વધતાં હતાં તેનું કુસુમ પોતાના ઉત્તરમાં સવિસ્તર વર્ણન માતાને
ને બહેનને લખતી હતી.

સુન્દરગિરિ ઉપર યુદ્ધિધન અને નરભેરામ બે આબ્યા હતા તે
 પાછા સુવર્ણપુર ગયા ત્યારે માર્ગમાં વાત નીકળતાં નરભેરામે ક્યુલ
 કર્યું હતું કે પ્રમાદધનને વિદ્યાચતુરની સૂચના પ્રમાણે રાખ્યો હતો તે
 સુંદર ઈળ નીવડત ને વિદ્યાચતુરને લાગ્યું હતું કે વધારે સૂક્ષ્મ ચતુરતા
 વાપરી હતો ન્યાય થાત, પ્રમાદ સુધરી જીવત, ને કુમુદ સુખી થાત.
 કુમુદસુંદરી સુવર્ણપુર ગયા પછી યુદ્ધિધને સંન્યાસનો વિ-
 ચાર માંડી વાળ્યો; અને નણુંદભોજન—યુદ્ધિધન સ્વસ્થતાથી કારભાર કરે
 એમ તેની સંભાળ રાખવા—ને દેવીએ મુકેલા બાળકને રમાડી કલોલ
 કરવા—લાગ્યાં, અને એ બાળક મહોટો થાય તેમ તેમ તેની શી શી ચિ-
 ન્તાઓ કરવી તે કદી કદી આજથી વિચારતાં. સંસ્કૃત અને ઈંગ્રેજી
 પુસ્તકોમાંથી અનેક જ્ઞાનવાર્તાઓ અને શૃંગાર વિનાના સર્વ વિષયો
 કુમુદસુંદરી ધરમાં બેસી વાંચતી, તે અનેક સ્ત્રીઓ આવતી તેને સમ-
 જાવતી અને શીખવતી. થોડો કાળ એ ગુણસુંદરી પાસે જઈ આવતી
 અને સુન્દરગિરિ ઉપર પરિવ્રાજિકાશ્રમની—તેમ સુભદ્રાના મુખ આ-
 ગળ માતાના બેઠમાં જઈ પોતાના, સરસ્વતીચંદ્રના, અને સંસારના ક-
 હ્યાણનું બીજ વાવનારી ચન્દ્રાવલીની—અતિથિ થઈ આવતી. એ
 ધરમ સાધુજન પાસેથી એ નવા નવા ઉપદેશ આણતી ત્યારે કોઈ કોઈ વે-
 ણા અલકકિશોરી પણ એની સાથે જતી. હવે તે કુસુમનાથી છુટાં
 પંજે વર્ષ થવા આવ્યું ને કુસુમના પત્ર ઉપર પત્ર આવવા લાગ્યા, તેથી
 મુંબાઈ જઈ આવવાનું ઉઘાડું ધાર્યું. બાકી કુસુમનું સુખ, સર-
 સ્વતીચંદ્રની સ્વસ્થતા અને જીવનસફલતા, કહ્યાણગ્રામના મનો-
 રાજ્યના મહાયજ્ઞની જવાલાઓ અને તેનાં હોમહવનકાર્યની
 વૃદ્ધિ—એ સર્વ વિષયે સરસ્વતીચંદ્રના સ્વહસ્તાક્ષર સહિત કુસુમના
 બીજે ત્રીજે સવિસ્તર પત્ર આવતા. એ પત્રોમાંના સમાચારના વિષય પ્રત્યક્ષ
 કરવા એ બે જણ કુમુદને મુંબાઈ આવવા ફરી ફરી લખતાં હતાં.
 પોતાને પણ એ સમારમ્ભમાં ગંગા જેવી કુસુમનું યમુનાકૃત્ય કરવાનો
 અભિલાપ હતો તે સિદ્ધ કરવા મુંબાઈ જવાનો કુમુદના મનમાં ઘણા
 દિવસનો સંકલ્પ હતો તે આ પ્રસંગથી ઉઘાડો કરવાનું નિમિત્ત મળ્યું.
 કુમુદની સાથે અલકકિશોરીને પણ મુંબાઈ આવવા તેડાં થતાં હતાં
 અને તેને પોતાની સાથે મોકલવા કુમુદે શ્વશુર પાસે માંગી લીધું હતું
 એટલે પોતાના ધરમાં નવીનચંદ્ર થઈ ઠગ પેઠે વેશ ધારી રહી ગયલાને
 મહેણાં દેવાને અલકે પણ ભાભીની સાથે મુંબાઈ જવાનું ધાર્યું.

મુંબાઈમાં સરસ્વતીચંદ્રના કલ્યાણગ્રામની યોજના ચર્ચાઈ ચર્ચાઈને પુરી થવા આવી હતી, અને તેના “ ટ્રસ્ટ ” ના લેખ ઉપર પિતાપુત્રની સહીયો પણ થઈ ગઈ હતી. હવે મુંબાઈની ભરવસ્તીથી આદ્યે સ્વચ્છ સુંદર સ્થાને સમુદ્રની પાસે એ ગ્રામ માટે જગા વેચાતી રાખવાનો વિચાર ચાલતો હતો. કોટમાં સરસ્વતીચંદ્રની આશીસને માટે એક આખો પથરનો મહેલ રાખવામાં આવ્યો હતો—તેમાં લક્ષ્મીનંદનની “ મીલ ” ની “ આશીસ ” હતી, એના ખીજા વ્યાપારની “ આશીસ ” હતી, અનેક દેશના વિદ્વાનોને અને દેશભક્ત જનોને તેમ આ દેશના હિતચિંતક પરદેશીયોને એકઠાં મળવાને અને લોકહિતના વિચાર ચર્ચવાને માટે પણ એક “ આશીસ ” હતી. એ આશીસોનું નામ “ કક્ષાઓ ” પાડ્યું હતું, અને સૂત્રચંત્ર-કક્ષા, વ્યાપારકક્ષા અને સમાજકક્ષા નામેથી એ આશીસો ઓળખાતી હતી. આખા મહેલનું નામ “લક્ષ્મી-સરસ્વતી-વિલાસ-મન્દિર” રાખ્યું હતું. એ મન્દિરના ગોપુરદ્વારને શિખરભાગે લક્ષ્મી-નંદનની મુખાકૃતિ કોતરી હતી. એને પહેલે માળે એક આગલી કક્ષા કલ્યાણગ્રામના સ્થપતિઓ—architects—ને માટે હતી. વિદ્વાન્ દીર્ઘ-દર્શી સ્થપતિઓ તેમાં આખો દિવસ ખેસી, નકશાઓ લેઈ, યોજનાઓ કરતા ને આ કક્ષાને સામાન્ય મનુષ્યો ઈજનેરી આશીસને નામે ઓળખતાં. તેની જોડે એક ખીજી કક્ષામાં કલ્યાણગ્રામના આશ્રમીયોને અને અંતેવાસીયોને માટે યોજનાઓ થતી અને તેમાં દેશદેશના અને ભાત-ભાતના સમર્થ વ્યાપારીયો અને વિદ્વાનો ભરાતા અને ચર્ચામાં ભળતાં. સહની પાછળ એક મહોટી કક્ષા સરસ્વતીચંદ્રને પોતાને ખેસવાની હતી. તેમાં ખે ખંડ હતા. તેમાંથી એકમાં પોતે ખેસતો, અન્ય કક્ષાઓનાં કાર્યની નિરીક્ષા રાખતો, તે વિહારપુરી અને જ્ઞાનભારતીદ્વારા વિષ્ણુ-દાસજી સાથે જ્ઞાનમોર્ગનો પત્રવ્યવહાર રાખતો. ખીજા ખંડમાં કુસુમ અને તેને મળવા આવનારી સ્ત્રીયો ખેસતી. આ ખે ખંડનાં પાછલાં દ્વાર સમુદ્ર ભણી પડતાં અને તેમની ને સમુદ્રની વચ્ચે કોઈ પડદો ન હતો. ગુમાન આવતી ત્યારે કુસુમની સાથે ખેસતી ને કલ્યાણગ્રામની યોજનાઓ સમજતી. લક્ષ્મીનંદન આવતા ત્યારે નીચેની અને ઉપરની સર્વ કક્ષાઓમાં ફરતા અને દેખરેખ રાખતા, પણ એનું મુખ્ય ધ્યાન પુત્રના મહાકાર્યમાં વાપરવાનું સરવાયું જોવામાં હતું, અને એને પણ એ

કાર્યમાં અંશભાગી થવાનો અને આવા પરોપકારી પુત્રને જોઈ કૃત-
કૃત્યતા માનવાનો અભિલાષ થયો હતો. આ સરવાયું પુરુ તો નીકળ્યું
ન હતું પણ અડસદે લોકમાં માત્ર દશપંદર લાખ ગણાતી મીલકતની
ઉપજ જ એ ત્રણ લાખની જણાઈ, અને પાંચેક લાખની મીલકત તો ઉપજ
વિનાની હતી. તે ઉપરાંત સરસ્વતીચંદ્રની પાસેની મીલકત જુદી અને
કુસુમને મળેલાં કન્યાદાન ને મણિરાજના કર્ણભવનમાંથી મળવાનું હતું
તે જુદું.

આ ઉપરાંત ખ્હારકોટમાં, વાલકેશ્વર, અને મહાલક્ષ્મી આગળ પણ
શેકના ખંગલા હતા. તેમાંથી જ્યાં જ્યાં પેતે જાય ત્યાં ત્યાં આધેની ને
પાડોશમાંની સર્વ સ્ત્રીયોને ખોલાવી, આકર્ષી, કુસુમ તેમને વિદ્યા,
કળા, અને વિનોદની રસીયણ કરી દેતી હતી. સરસ્વતીચંદ્રને માટે
વાલકેશ્વરનો ખંગલો રાખેલો હતો અને તેના શૃંગારની યોજના કરવામાં
ગુમાન પોતાનો બધો કાળ ગાળતી. ભાઈને આ જોઈશું ને વહુને આ
દીપશે—આ ચિંતામાં ગુમાન ઝવેરીયોને ત્યાં અને કાપડીયાઓને ત્યાં
આથડતી, વાલકેશ્વરના ખંગલાના ખંડે ખંડમાં ફરી વળતી, અને તેની
સામગ્રીમાં દેશી સ્ત્રીયો, પારસી “બાનુઓ” અને ઈંગ્રિજમડમોના ખંગલા
અને તેના ખંડો જોઈ જોઈ રોજ રોજ નવા ફેરફાર કરાવતી. ગુમાન,
અદેખી અપરમાતા મટી, વહુવેલી સગી માતાની પેઠે, હવેરી હવેરી
ફરતી અને આવી અનેક મડમોને અને દેશી હીંદુ સ્ત્રીયોને પુછી કુસુમના
ને એના ગૃહના શૃંગાર વધારતી. કુસુમને પગલે લક્ષ્મીનંદનના મંદિરમાં
આનંદની અહોનિશ વૃષ્ટિ થઈ રહી ને ધનાઢય શેઠની વૃક્ષાવસ્થામાં
ઉદ્યોગ, સુખ, અને શાંતિની વ્યવસ્થા દેખી હુરિદાસ પણ પોતાની સેવા
સફલ થઈ માનતો.

એ સર્વ સુખમાં લક્ષ્મીનંદનને માત્ર એક ખેવાતનો ઉંડો અસંતોષ હતો.
જે ખંડમાં સરસ્વતીચંદ્રે કુમુદસુંદરીની મહોટી છબી રાખી હતી તે ખં-
ડમાં એ છબી આગળ કન્યા પહેરી ઉભો રહેતો અને ક્વચિત્ અત્યુપાત
કરતો એને લક્ષ્મીનંદને દીડેલો હતો. તેમ કોટલીક વાર તો કુસુમની પાસે
પણ કન્યા પહેરીને ફરતો. વળી થોડા દિવસ થયાં તો કુસુમને માટે પણ
કન્યા કરાવી હતી ને કુમુદસુંદરીની કન્યા પહેરેલી એક મહોટી છબી
ફલકારી, વરકન્યા સજ્જેડે ભગવી કન્યા પહેરી આ છબી પાસે ઉભાં
રહીને પગે લાગતાં હતાં ને એક વેળા તો પાદરી લોકની પેઠે ઘુંટણે
પડી હાથ જોડી આ છબી પાસે કંઈ ભાષણ કરતાં હતાં એવું નોકરોએ

શેઠના કાનમાં કહ્યું હતું. આ સર્વ વિચારી લક્ષ્મીનંદનનું પૌત્રલાલસાવાળું હૃદય ચિન્તાતુર રહેતું, અને ચન્દ્રાવલી અને વિહારપુરી પેઠે રહેવાની લાલસા પોતાનાં પુત્રવધૂમાં છે જાણીને તો છેક નિરાશ રહેતો. ને ક્ષે ક્ષે નિમિત્તે નિમિત્તે ગુમાન કુસુમવહુને ઉપદેશ અને ઉદ્દીપન કરવાને ચુકતી નહી.

અંતે સરસ્વતીચંદ્રના લગ્નનું વર્ષ પુરું થયું તે દિવસે ગુમાને વાલકેશ્વરની મહાપૂજા કરાવી ને બંગલામાં પોતાની ઇષ્ટસિદ્ધિ થઈ માની સત્યનારાયણની પૂજા કરી હુરદાસની કથા માંડી તેમાં પુત્રના સર્વ મિત્રોને ને આશ્રિતોને આમંત્ર્યા. વાલકેશ્વરના બંગલામાં બે મહામો કુસુમને ઈંગ્રેજ કલાઓ શીખવવાને આવતી ને ઈંગ્રેજ, પારસી, મુસલમાન વિદ્વાન ગુણી મિત્રો આવતા તેમને માટે પણ “ પાર્ટી ” આરંભી. ત્યાં “ પીયાનો ” નું ગાયન આરંભાયું ને શ્રીમતી ત્યાંનાં અતિથિમંડળનું આતિથેય કરતી હતી.

હુરદાસ કુસુમને લેઈ સ્ટેશન ઉપર ગયો હતો — કુમુદ અને તેની સાથનું મંડળ મુંબઈ આવી માંહ માંહથી નાશક યાત્રાર્થે ગયું હતું તે અત્યારે આવવાનું હતું.

પોતાની દેશપ્રીતિના મનોરાજ્યના પ્રથમ ઉદયકાળે કરેલી કલ્પના પ્રમાણે ઉદ્ધતલાલે વ્યાપાર શીખવા વીલાયત અને અમેરિકા જવાનું સ્વીકાર્યું હતું. તરંગશંકર અને વીરરાવે કલ્યાણગ્રામમાં સકુટુમ્બ રહેવાનું સ્વીકાર્યું હતું. ચંદ્રકાંતે વકીલાત છોડી કલ્યાણગ્રામની વ્યવસ્થાના તન્ત્રીનું કામ સ્વીકાર્યું હતું, ને ગંગાભાભી સાથે એ ગ્રામમાં રહેવાને એ બંધાઈ ચુક્યો હતો. આ મંડળ, અને ભૂત તથા વર્તમાનમાં સરસ્વતીચંદ્રની ગુણુર ઉદારતાએ ઉપકૃત કરેલું વિદ્વાનો—કારીગરો—ને—વ્યાપારીયોનું મંડળ, આજ ભેગું થયું હતું.

કુમુદ અને તેની સાથના મંડળને લેઈ કુસુમ અને હુરદાસ આબ્યાં તેની સાથે ગુમાનની આજ્ઞાથી વાજવાળાનું “ બેણ ” વાગવા માંહ્યું. કુમુદ વિના ખીજા કોઈ ને ન દેખતી ઘેલી કુસુમ બંગલામાં એની સાથે લપાઈ લપાઈને વાતો કરતી ચલડી. પોતાના બંગલાની એક ખાસ વેલાઓ વચ્ચે માંડવામાં ઉભો ઉભો ચંદ્રનીના અજવાળામાં અત્યારે સરસ્વતીચંદ્ર કાશીનગરીથી પોતે આમન્ત્રેલા એક પરમહંસ પરમજ્ઞાનરૂપ હવન્મુક્ત મહાત્મા પાસેથી કંઈ ઉંડો બોધ લેતો હતો તે બેણ સંભળાતાં એ મહાત્માની આજ્ઞાથી ઉઠ્યો અને, સામે જઈ, કુમુદનું કુશળ પુછી, કુમુદ-કુસુમની

પાછળ અલકબ્હેનની સાથે વાતો કરતો કરતો પોતાનાં પગથીયાં પર મહડવા લાગ્યો અને સૌભાગ્યદેવીના બાળક પુત્રને પોતાના હાથમાં લેઈ તેને પ્રીતિથી વિનોદપ્રશ્ન પુછવા લાગ્યો.

જુદાજુદા ખંડોમાં મેવા મીઠાઈ, હરિકથા, કીર્તન, ધૂપ, અત્તર, “સેણ્ટ” ગાનતાન, અને અનેક જાતના વિનોદમાં રાત્રિનો દુહોડ પ્રહર વીત્યો ને ધીમે ધીમે સર્વ વેરાયાં. સ્ત્રીમંડળનો મ્હોટો ભાગ કથામાં હતો તે પુરી થતા સુધી સમુદ્રભણીની બારીયો ઉઘાડી મુકી સર્વથી ઉપલા માળના એક ખંડમાં આરામાસન ઉપર પજો પજો સરસ્વતીચંદ્ર બારીમાંથી આવતી સમુદ્રના પવનની હલેરોથી નિદ્રાવશ થયો. નિદ્રામાં તેને પાંચ મિનિટ સ્વપ્ન થયું તેમાં તે સુન્દરગિરિ ઉપર એક પલંગ ઉપર ખેસી સામી ઉભેલી કુસુમને દુહોતો હતો: “કુસુમ! આખો દેશ જ્યાં સુધી પૃથ્વી ઉપર સુવે છે તે તેને ખેરવાને વસ્ત્રો નથી તે ખાવાને અન્ન નથી ત્યાં સુધી આપણે આ પલંગ, આ મિષ્ટાન્ન, અને આ વસ્ત્ર શાં? મૂતલશઘ્યા તરહતલવાસ: કસ્ય સુખં ન કરોતુ વિરાગ:” આટલું બોલે છે તેની સાથે પલંગનો પથરો થઈ ગયો અને બેનાં શરીર ઉપર વસ્ત્રોની કન્યાઓ થઈ ગઈ ને સ્વપ્ન પુરું થયું.

કથાને અન્તે ધીની વાટોથી ને કપુરથી પ્રકટેલી ઘણાં ખાનાંવાળી મ્હોટી ચાંદીની આરતી ઉપર હાથ ફેરવી—ઓવારણાં લેઈ—સર્વ મંડળે નિરંજનતું વંદન કરી આંખે લીધું. તે આરતી લેઈ ગુમાને કુસુમને સરસ્વતીચંદ્ર પાસે મોકલી. સરસ્વતીચંદ્ર એકલો આરામાસનમાં નિદ્રાવશ સુખીથઈ સુતો હતો તેના સામી આરતી લેઈ કુસુમ ઉભી, પણ એ જાગ્યો નહી. એના મુખ ઉપર આરતીનો પ્રકાશ પડતાં કુસુમ એ મુખ ઉપર મોહિત થઈ એમની એમ ઉભી રહી.

પ્રિયમુખ જ્ઞેતાં એતું પોતાનું મુખ આનન્દથી મલકાતું હતું, પણ તેનું એને ભાન ન હતું. દેવને કરવાની આરતી પતિદેવને જ કરવા ઇચ્છતી હોય—સર્વ દેવના કરતાં પતિદેવતને જ શ્રેષ્ઠ અને પ્રિયતમ ગણતી હોય—તેમ—અથવા એમ ગણીને જ—માત્ર પતિમુખ ભણી આરતી ધરીને—આરતીના અનેક દીવાઓના એક થયલા પ્રકાશથી એ મુખને જ્ઞેતી જ્ઞેતી ઉભી જ રહી ને ગણુગણી:—

“ત્રજ જ્ઞહાલુંરે! ત્રેકુંઠ નથી જ્ઞવું!

“ત્યાં મુજ નન્દકંઠર ક્યાંથી લાવું?—ત્રજ૦”

ઘણાંને આરતીનું વંદન લેવું રહી ગયું હતું ને વહુ પાછી આવી નહી એ.

ટલે ગુમાન એને તેડવા ઉપર આવી, અને દૂરથી આ દેખાવ જોઈ પગ અટકાવી આનંદના ઉમળકાથી જોઈ રહી, અંતે કુસુમને ખોલાવવાનું ભુલી શેઠની ચિંતા દૂર કરનાર આ દેખાવની વધામણી ખાવા દોડી ગઈ, તે દોડતાં દોડતાં પડતી પડતી રહી જઈ શેઠ પાસે પહોચી ગઈ. બધાં બેઠાં હતાં એટલે શેઠના કાનમાં જ ઉતાવળું ઉતાવળું કંઈક અમૃતવચન કહી દીધું.

કુસુમે સુન્દરગિરિ છોડ્યા પછી પણ ભગવી કન્થા મુકી ન હતી. તે પહેરીને, અત્યારે કુસુમ એકલી દશે જાણી, એને ખોળતી ખોળતી એ ઉપર આવી અને કુસુમના દ્વાર આગળ આવી ઉભી. પોતાના સ્વાર્પણનું—પોતાની પૂર્ણાહુતિનું—પુણ્યફલ દેખી અંજાઈ ગઈ હોય એમ પ્રતિમા પેઠે સ્તબ્ધ થઈ એક કમાડમાં લપાઈ રહી ઉભી જ રહી.

ઘેલી કુસુમ હજી સુધી આરતી લેઈ મલકાતી મલકાતી પતિમુખને ન્યાળી રહી હતી તે અચિન્તી કાંઈ ઊર્મિ ઉઠવાથી—એ ઊર્મિના અસહ્ય વેગના હેલારાથી—દેવની આરતી વડે જ પતિદેવતની આરતી ઉતારવા મંડી ગઈ. પતિના મિત્રો અને આશ્રિતોની ચારે દિશાઓમાં નીચે તરવરતી દીઠેલી મહોટી સંખ્યાને સ્મરતી સ્મરતી, તેના આધારભૂત પોતાના પતિના ગર્વથી પુલતી પુલતી, આરતી ઉતારતી ઉતારતી ગાવા લાગી:

“ જાગો, કન્થા...ધા...રી !

“ હવે મહારા જાગો કન્થા...ધા...રી ! ”

વળી આરતીનો વેગ વધારતી વધારતી ગાતી ગઈ, તે શ્રીકૃષ્ણને કરવાનું સંખોધન પતિને જ સંખોધી, તેમાંની ત્રીજી પંક્તિ ગાતાં તે આરતીવાળો હાથ, ખારી ભણી કાંઈ ખતાવતી હોય તેમ, લંબાવ્યો:

“ જયતિ તે ડધિકં જન્મના જગત્

“ શ્રયત્ત ઇન્દિરા શશ્વત્ત વૈ ।

“ દયિત્ત દૃશ્યતાં વિદ્યુ તાવવાસ્

“ ત્વયિ ધૃતાસવસ્ત્વાં વિચિન્વતે ॥ ”

“ વિચિન્વતે ” શબ્દ ખોલાતા પહેલાં તે તેનાથી રૂહેવાયું નહીં તે આરતી ફેંકી દેઈ, પોતે “ ઇન્દિરાના—લક્ષ્મીના—શશ્વત્ત આશ્રય ” રૂપ

૧ તહારા જન્મથી જગત અધિક જય પામે છે. ઇન્દિરા એટલે લક્ષ્મી અંહી જ શશ્વત આશ્રય પામી વસે છે. હે પ્રિય ! તહારામાં જેના છવ છે એવાં તહારાં આશ્રિત જન બધી દિશાઓમાં તરવરે છે તે જો. (ગોપિકાનાં ઉપરથી)

માનેલા પતિ-ઉર ભણી, નદી સમુદ્રમાં ધસે તેમ, ધસતી અધારી
ખતેલી મુગ્ધા, લજ્જતને પ્રથમ છોડી, સુતેલા પતિના રાત્રિના કમળપુટ પેઠે
ખીડાયલા અધરપુટ ઉપર પોતાના અધરને ખીજી આરતી પેઠે ધરવા
જાય છે તે એનું પોપચું કંઈક ઉઘડતું દેખે છે ત્યાં એને ચમકાવનાર શબ્દ
પોતાની પાછળ સંભળાયો.

કુમુદ, આ સુખસ્વપ્નથી પોતાની મર્યાદા ભુલી જઈ, ઉભી રહી હતી તે
હજી વધારે ભુલી ને તેનાથી હસી પડાયું. પરમ આનન્દનાં આંસુ તેની
આંખોમાં આવી ગયાં તે મુખવડે મ્હોટેથી ફૂટેવાઈ જવાયું,—ત્યાંથી તો તે
પાછે પગલે ખસી ગઈ પણ ખસતાં ખસતાં યે ફૂટેવાઈ જવાયું,—કે;

“ ઘેલી મહારી કુસુમ ! ”

* * * * *

* * * * *

પ્રિય વાંચનાર ! પંદર વર્ષે આપણો સમાગમ હવે સમાપ્ત થાય છે. તું
પુરુષ હો કે સ્ત્રી હો, સાક્ષર હો કે પ્રાકૃત જન હો, રાજા હો કે પ્રજા હો,
શ્રીમાન હો કે રંક હો, ત્યાગી હો કે ભોગી હો, જુના સંપ્રદાયનો હો કે નવા
વિચારનો હો—હો તે હો—સર્વથા તું જે હો તેને માટે યથાશક્તિ યથામતિ
થોડી થોડી સામગ્રી આ ગ્રંથના કોઈકે કોઈકે પાનામાં તને મળી આવે,
કોઈપણ ભાવતું ભોજન ન મળવાથી કેવળ નિરાહાર પાછાં જવાનો વારો
તારે ન આવે, તારે જોઈતા પદાર્થથી આવે. સ્થાને ખની શકે એટલી તૃપ્તિ
અને એટલો ખોધ અને ખોધ નહીં તો સૂચના ને સૂચના નહીં તો અભિલાષ-
સ્થાન પણ તને આ ચાર ગ્રંથોમાંથી મળી આવે; અને મનની જે વાતો
પુછવાને તારા મનને કોઈ અનુભવી, રસિક, કે જ્ઞાની સન્નિમત્રની અપેક્ષા
હોય એ વાતોનાં સમાધાન કંઈકે કરવાને તને આ ગ્રંથો કોઈ સ્થાને કંઈ
અંશે મિત્ર જેવા નીવડ્યા હોય, તો આપણી મિત્રતા અને તારી સેવા કંઈકે
થઈ છે એમાં સમજશે; અને તેનું શુભ ફળ તારા આયુષ્યમાં કોઈપણ
સુખનો અને કલ્યાણનો અંશ ભરશે તો આ લેખ સફળ થશે. એક
મિત્રસ્થાનો લેખક તે કોઈનું એથી વધારે કલ્યાણ—શું કરી
શકે ?—અથવા કરવાનો અધિકારી હોઈ શકે ?

Farewell ! A word that must be, and hath been—
A sound which makes us linger ;—yet farewell !

Ye who have traced the Pilgrim to the scene

Which is his last, if in your memory dwell

A thought which once was his, if on ye swell

A single recollection, not in vain,

He wore his sandal-shoon and scallop-shell ;

Farewell ! With him alone may rest the pain,

If such there were—with you, the moral of his strain.

BYRON'S *Childe Harold's Pilgrimage*.

નડીયાદ, વિક્રમભાઈ ૧૯૫૭, આશ્વિન સુ. ૫ ગુરુવાર.

ગોળ માં ત્રિગ :

